

ONE DAY INTERDISCIPLINARY NATIONAL CONFERENCE

On 09th March 2023

Special Issue No.118

75 Years of Indian Independence

Chief Editor

Dr. Pramod P. Tandle

Executive Editor

Dr. Sunita Shinde (Deshmukh)
(Principal)

Editors

Dr. Balaji M. Ekurkekar
(HOD, Economics)

Dr. Baban P. Amle
(HOD, Public Administration)

Dr. Suryakant M. Sambhalkar
(HOD, Political Science)

Dr. Tukaram T. Kolhe
(HOD, Sociology)

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Peer Reviewed Journal, ISSN 2349-638x, Impact Factor 7.367

Special Issue No.118

March 2023

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

MESSAGE

Shri. Kishor Patil

Former MLA & President,
Vinayakrao Patil Shikshan Prasark Mandal, Aurangabad.

I am pleased to know that our Sant. Tukaram Mahavidyalay is organising the National Level Interdisciplinary conference on a very significant theme : 75 Years of Independence on 09 March 2023.

It is understood that, around ..... delegates from the various part of the country are participating in the deliberations. This would throw light on different dimensions of various activities held in last 75 years. I hope that this conference would enable the teachers and researchers to focus on 75 years of Independence.

I congratulate The Organising secretary and his colleagues of another departments for taking initiative in bringing academicians together and hold a meaningful discussions. This conference would be his memorable contribution to the college.

I wish every success to the conference.

Shri. Kishor Patil

MESSAGE

Prof. Dr. Sunita S. Shinde (Deshmukh)
Principal,
Sant. Tukaram Mahavidyalay, Kannad.

It is matter of great pleasure for me to write few words on the occasion of the Interdisciplinary National Conference being organized by our college on the theme: 75 Years of Independence. I must congratulate to organizing departments for taking lead organizing conference on a very relevant theme.

Indian citizens realize many types of up and down in last 75 years. Therefore, it is incumbent on the part of the educational institutions to extend necessary knowledge and ideas through innovative research and in-depth discourse. The present conference, I believe will be provide to be very useful knowledge about 75 years of Independence.

I extend my best wishes to the teachers, delegates, participants and research scholar who are participating and presenting the research papers.

Again I wish all the best for Conference.

Prof. Dr. Sunita S. Shinde (Deshmukh)

Editorial

I feel very happy to organize this conference at our campus. I well – come all the delegates coming from various places of India. I know that you have traveled a lot to reach this beautiful place. I hope your stay will be comfortable and you will carry lot of memories regarding 75 years of Indian Independence.

Many of you taken sufficient efforts to write research papers for this conference. We tried to best to include all of them in the souvenir to be brought out in conference. I also intend to publish a volume after having in depth deliberations. After incorporating suggestions and making necessary modifications, the papers will be incorporated in the volume with ISBN number.

I sincerely admit that this adventure would have not been possible without encouragement and blessing of our Honorable Mr. Kishor Patil, former MLA and President of our institution. I sincerely thank him.

My thanks are due to our enthusiastic principal Prof. Dr. Sunita Shinde (Deshmukh) for her persuasion and guidance. I am grateful to all the office bearers of our college for their support and valuable guidance. Last but not the least, I thank to my colleagues in the college for their healthy co-operation.

I earnestly urge the delegates to tolerate any inconvenience regarding accommodation and other arrangements.

I sincerely thank Prof. Pramod Prakashrao Tandle, Publisher of the souvenir in a very short time. My special thanks to all teaching, non-teaching staff and known and unknown persons for timely co-operation.

I offer best wishes to all.

Thanks a lot.

Dr. Balaji M. Ekurkekar

Hon. Mr. Kishor Patil
Conference Patron

Dr. Sunita Shinde (Deshmukh)
Principal

Dr. Sharad U. Gavande
Vice- Principal

Dr. Sarala V. Gore
Vice- Principal

Dr. Balaji Ekurkekar
Dr. Baban P. Amle
Convenor

Dr. Suryakant Sambhalkar
Dr. Tukaram T. Kolhe
Convenor

WELCOME COMMITTEE

Dr. Balaji Ekurkekar

Dr. Baban Amle

Dr. Tukaram Kolhe

Dr. Sudhir Pawar

Dr. Mahendra Patil

Dr. Suhas Yadav

Shri. Pravin Gaikwad

Shri. Vinod Bagul

ACCOMODATION

Dr. Ravindra Jadhav

Shri. Karbhari Magar

Dr. Suryakant Sambalkar

Shri. Ramesh waghchoure

Dr. Rajani Deshmukh

ADVERTISEMENT COMMITTEE

Dr. Ramchandra Kalunkhe

Shri. Makarand Joshi

Shri. Rahul Deore

REGISTRATION & CERTIFICATE

Dr. Gulab Shelke

Smt. Vidhya Deokar

Shri. Nitin Dabhade

Smt. S.N. Lonkar

STAGE COMMITTEE

Dr. Keshav More

Dr. Kalpana Deshmukh

Dr. Santosh Prasad

Smt. S.S. Kanke

Shri. Pravin Kathar

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr.Waghmare Manik.S.	Role of Reserve Bank of India in Indian Economy Development	1
2.	Pravin Mahadeo Manwar	Development Of Rural Society: Issues & Challenges	6
3.	Ambadas Argade	E-Governance	10
4.	Maimanat Jahan Ara	An Overview of Innovation and Intellectual Property Rights in India	14
5.	Dr. Gajanan D. Chittewad	The Development of Rural Society: Issues & Challenges	17
6.	Digambar V. Gangawane	RTI: A Powerful Tool to Strengthen Good Governance	22
7.	Dr. Satish Karad	India's Chance to Lead in the G-20	25
8.	Dr. Bhagwan Shankarrao Waghmare	Right to Information Act- 2005: A Review	32
9.	Dr.Sudhir Prakashrao Dinde	National Development: Reality And Illusion	35
10.	Dr Jayashri T Birdavade-Bhandwaldar	National Education Policy 2020 with Regard to Higher Education in India	38
11.	Miss Sheela B Janjal	Development of Rural Society : Issues & Challenges	42
12.	Capt.Dr.B.T. Pote	Status, Potential and New Methods in Organic Farming	46
13.	Dr. Vinayak Nagarao Shinde	The Role of RBI in The Economic Development	49
14.	Dr. Balaji Madhukar Ekurkekar	A Study of Difficulties and Remedies for Sustainable Agricultural Development	53
15.	Waghmare Sanjay Shankarrao Dr. Jyoti Lahuroa Dharmadhikari	A Portrayal of Parsi Community in Rohinton Mistry's <i>Such A Long Journey (1991)</i>	56

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
16.	Dr. Vinayak Nagorao Shinde Mr. Shashikant Prabhakar Shejul	Maharashtra Village Social Transformation Mission and Rural Development in Marathwada	58
17.	Waghmare N.S.	Women's Political Participation in India	65
18.	Dr. S. H. Kadekar	Issues in Economic Development of India	67
19.	Dr.Ashok Maruti Korade	Study on marketing management of agro-tourism business with special reference to jai malhar Agro-tourism morachi chincholi	71
20.	Kale Madhukar Murlidhar	Human Development in Marathwada: Allocation of Social Sector Outlay and Its Impact	74
21.	Kishor Baburao Dalve Dr.Pravin Govind Shastri Dr.Ashok Maruti Korade	Study on basic management systems in agro-tourism business for developing agro-tourism sector in Maharashtra state	77
22.	Manisha Madhavrao Nikam	Multidimensional Impact of Covid-19 on India	80
23.	Sandeep Narayan Katore Dr. Ganesh D. Kulkarni	A Scientometric Profile of Advance in Agronomy in Web of Science	83
24.	Mrs. Shama.M.Patil ¹ , Dr. Rashmi Achmar ²	Gender Discrimination in The Hero's Walk by Anitarau Badami	89
25.	Smt. Sujata Kanke	An Overview on Women Empowerment in India	93
26.	Dr. Vinod P. Bhoskar	Recent Trends in India's International Trade	96
27.	लोखंडे अमित भिमराव प्रा.डॉ.सुनीता शिंदे (देशमुख)	शाश्वत विकास व घनकचरा व्यवस्थापन : एक दृष्टीक्षेप	102
28.	डॉ.रामदास निहाळ	वर्तमानकालीन भारतीय राजकारणासमोरील सामाजीक व राजकीय आव्हाने	106
29.	श्रीमती संजीवनी डावकर-तांगडे डॉ. रमाकांत तिडके	भारतीय संविधान आणि मुलभूत अधिकार	109
30.	श्री. सांळुके अतुल गणेश	भारतीय संविधान आणि मुलभूत हक्क	112

Special Issue Theme :- 75 Years of Indian Independence भारतीय स्वातंत्र्याची 75 वर्षे (Special Issue No.118)			March 2023
Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
31.	डॉ. संजय कांबळे	73 वी घटना दुरुस्ती आणि महिला विकास : एक दृष्टीक्षेप	114
32.	प्रा.डॉ.संजय मगर	जागतिक व्यापार संघटना आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	117
33.	सोपान बाळासाहेब नवथर	महाराष्ट्र विधानसभा आणि महिलांचा सहभाग (१९६२ – २०१९)	121
34.	बळीराम शेषराव चव्हाण	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि शैक्षणिक गुणवत्तेचा प्रश्न	124
35.	चंद्रकांत लक्ष्मण म्हस्के	भारतीय राजकारणातील समस्या	130
36.	कु. लता सिताराम दळवी प्रा. डॉ. अंकुश चव्हाण	भारतीय लोकशाही आणि निवडणूक आयोगाची भूमिका	133
37.	कु. लता सिताराम दळवी प्रा. डॉ. अंकुश चव्हाण	भारतीय लोकशाही आणि परराष्ट्र धोरण	135
38.	डॉ राजेश अनंतराव कांबळे	सक्षम लोकशाही पुढील प्रश्न	137
39.	डॉ.कालिदास दिनकर फड प्रा. संदीप भिमराव अवसरमोल	भारतीय संविधानातील शिक्षणाच्या मुलभूत अधिकाराची तरतूद आणि शैक्षणिक विकास -एक अभ्यास	141
40.	प्रा. एन. व्ही. शेवाळे	आपत्ती व्यवस्थापन काळाची गरज	145
41.	डॉ.बिडवे टी.एस.	ग्रामीण विकासात पंचायतराजची भूमिका	148
42.	बालाजी भाऊसाहेब दळवे	माहिती अधिकार कायदा आणि सद्यस्थिती	152
43.	उज्जमा ऐनोद्दीन सिद्दीकी डॉ. संजय सांभाळकर	माहितीचा अधिकार	155
44.	प्रा. डॉ. चांगदेव निवृत्ती मुंढे	७३ व्या घटना दुरुस्तीची फलनिष्पत्ती	158
45.	अमोल शशीकांत भोसले डॉ. बी.एन. कावळे	ग्रामीण समाजाचा विकास समस्या आणि आव्हाने	161
46.	श्री. रवि देवचंद्र जाधव	नव शैक्षणिक धोरण एज्युकेट एन्करेज एनलाइटन या ब्रीदवाक्यासह	164
Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Impact Factor 7.367 Peer Reviewed Journal www.aiirjournal.com			C

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
47.	डॉ. नितीन अहेर	भारतीय राजकारणातील समस्या	166
48.	डॉ. हनुमान वांकर, डॉ. विकास चौधरी	नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 - व्याप्ती व संधी	171
49.	माने परमेश्वर मुक्तीराम	पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या बँक खाजगीकरण धोरणाची भूमिका	175
50.	प्रा.डॉ.पवार विक्रमसिंह वि.	नई शिक्षा नीति और उच्च शिक्षा	178
51.	प्रा. नंदनवरे राजेश जगन्नाथ	भारतीय लोकशाहीत निवडणूक आयोगाची भूमिका	182
52.	शिंदे सोपान मारोती डॉ. आर.के.काळे	ग्रामीण विकासात पंचायतराजची भूमिका	186
53.	डॉ.दत्ताराम राठोड	भारतीय तत्त्वज्ञांचे योगदान	190
54.	सुधाकर उद्धवराव डोंबे	पंचायतराज' ची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	195
55.	प्रा. शेख गफूर अहमद	लोकशाहीत मुलभूत हक्क आणि मानव अधिकार	200
56.	डॉ.डी. के. खोकले	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने	203
57.	प्रा.डॉ. सुधाकर नारायण भालेराव	शासन व्यवस्थेत माध्यमांची भूमिका	206
58.	डॉ.योगेश बाबासाहेब कवडे	भारतातील कृषक समाज	210
59.	सुभाष किशनराव पोले	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना : विशेष संदर्भ हिंगोली जिल्हा	213
60.	डॉ. हिवाळे मधुकर लक्ष्मण	ग्रामीण विकासात पंचायतराजची भूमिका	219
61.	डॉ. शहाणे रंजना प्रल्हादराव	भारतीय संविधान आणि मुलभूत अधिकार	223

Special Issue Theme :- 75 Years of Indian Independence भारतीय स्वातंत्र्याची 75 वर्षे (Special Issue No.118)			March 2023
Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
62.	नागेश ब. सरवदे, डॉ. आर. डी. गणापुरे	ग्रामीण क्षेत्रासाठी व शेतकरी वर्गासाठी नाबार्डचा आर्थिक विकासरूपी अभ्यास	226
63.	डॉ. संतोष भिवसन काकडे	सर्वांगीण ग्रामीण विकासाचे आवश्यक घटक व समस्या : एक मूल्यमापन	229
64.	प्रा. डॉ. नवनाथ गोविंदराव अडकिने	केंद्र - राज्य संबंधाचे बदलते स्वरूप	234
65.	प्रा.डॉ. केशव दतराव तिडके	मानवी हक्काच्या संरक्षणात सुशासनाची भूमिका	238
66.	वाल्मीक बबनराव घोडके	भारतीय राजकीय व्यवस्थेत राज्यपालांची भूमिका	241
67.	डॉ. सुखलाल शामराव राठोड	चौऱ्याहत्तराव्या घटनादुरुस्तीची फलनिष्पत्ती	246
68.	डॉ. सूर्यकांत माधवराव सांभाळकर	भारतीय संविधान आणि मूलभूत अधिकार	249
69.	डॉ. बबन आमले	ई-गव्हर्नन्समुळे प्रशासकीय व्यवस्थेत गतिमानता	253
70.	प्रा.डॉ.वाय.ई.भालेराव	भारतीय संविधान आणि मुलभूत अधिकार	257
71.	डॉ. विश्वनाथ कोक्कर शरदचंद्र आनंद आजबे	कृषी प्रक्रिया उद्योग एक संधी	260
72.	डॉ. विश्वनाथ कोक्कर वर्षा विष्णु कनकुटे	महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रात सूक्ष्म सिंचनाचे महत्त्व	264
73.	सुनित कैलास टरके	छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील तेलबिया उत्पादनाचा चिकित्सक आढावा (2011-2021)	269
74.	डॉ. विश्वनाथ कोक्कर	महाराष्ट्रातील शेतीची अल्प उत्पादकता : कारणे आणि उपाय	273

Special Issue Theme :- 75 Years of Indian Independence भारतीय स्वातंत्र्याची 75 वर्षे (Special Issue No.118)			March 2023
Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
75.	डॉ. सय्यद ए . एम .	अमर्त्य सेन यांच्या आर्थिक विचारांचा आढावा	278
76.	रेणुका नवनाथ गवळी	कृषी विकासात महिलांचे योगदान	281
77.	प्रा. डॉ. संजय माधवराव सांभाळकर	लोकशाही शासनप्रणालीत निवडणूक आयोगाची भूमिका	284
78.	डॉ. रमेश वाघमारे	आयुष्यमान भारत योजना : एक अभ्यास	288
79.	कोल्हे पृथ्वीराज भिमराव डॉ. डी. एन. जिगे	बँकिंग साक्षरता आणि बँकिंग शिक्षणाची गरज	292
80.	माने परमेश्वर मुक्तीराम	पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या बँक खाजगीकरण धोरणाची भूमिका	298
81.	माधव चांदु वाघमारे	भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत राज्यपालांची भूमिका	300
82.	प्रा. डॉ. कदम एच.पी.	भारतीय लोकशाहीत निवडणूक आयोगाच्या भूमिकेचा राजकीय अभ्यास (महाराष्ट्र राज्याच्या विशेष संदर्भात)	304
83.	प्रो.डॉ. शिवाजी यादव	ग्रामीण भागाचा विकास	308
84.	डॉ. टी.टी. कोल्हे	ग्रामीण विकासातील प्रौढ शिक्षणाची भूमिका : एक अध्ययन	315
85.	डॉ. मगर एस. आर.	मानवी हक्कांचे महत्त्व	319
86.	डॉ. सुनिल अण्णा गोरडे	कन्नड तालुक्यातील पीक रचना आणि प्रमुख पिकांच्या बाजारभावाचे विश्लेषण	323
87.	इंगळे किशोरकुमार मनोहरराव	भारतीय संविधान आणि मूलभूत अधिकार	329
Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Impact Factor 7.367 Peer Reviewed Journal www.aiirjournal.com			F

Special Issue Theme :- 75 Years of Indian Independence भारतीय स्वातंत्र्याची 75 वर्षे (Special Issue No.118)			March 2023
Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
88.	डॉ.काशीद एस. व्ही.	केंद्र राज्य संबंध	333
89.	गजानन भिकाजी फुलसावंगे	आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्येचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	337
90.	प्रा. डॉ. माधव शंकर वाघमारे	G -20 शिखर संस्थेचा अभ्यास	341
91.	डॉ. व्ही. जी. सोमकुवर	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारताच्या शैक्षणिक प्रगतीचे ऐतिहासिक विश्लेषण	344
92.	डॉ.विश्वनाथ कोव्कर, दीपक सोपान जाधव	कृषी क्षेत्रात झालेला विकास (विशेष संदर्भ औरंगाबाद जिल्हा कापूस पिक)	348
93.	डॉ.दत्ता एम. तंगलवाड	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -२०२०- एक अभ्यास	351
94.	डॉ .गजानन रामराव हनवते	७३ वी घटनादुरुस्ती	357
95.	गणेश कचरू गवळी	ई – गव्हर्नन्स ची भूमिका	361
96.	तृप्ती सुधीर गांगुर्डे डॉ. दिपक भुसारे	एक अर्थतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	363
97.	डॉ. भालेराव जे.के.	नवे शैक्षणिक धोरण आणि उच्च शिक्षणाचा नवा पॅटर्न	366
98.	डॉ. गुलाब व्यंकटराव शेळके	नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०	369
99.	प्रा. राहुल प्रल्हाद देवरे	भारतीय लोकशाहीत न्यायपालिकेची भूमिका	371
100.	डॉ. रमाकांत तिडके श्रीमती सुनीता लोंढे	तंत्रज्ञान, शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगारातील स्त्रियांचे योगदान	373
101.	ज्योती प्रकाश गावंडे	ग्रामीण विकासात पंचायतराजची भूमिका	376
102.	खंडेराव हरिभाऊ काळे	ग्रामीण विकासात पंचायतराजची भूमिका	378
103.	प्रा.किरण कारभारी धनेधर	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने व भारतीय संविधान	380
104.	डॉ. किरण नामदेव गायकवाड	केंद्र- राज्य संबंध आणि कलम 356	383

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
105.	डॉ. विश्वनाथ कोक्कर	कृती उत्पन्न बाजार समित्या - शेतकरी व व्यापार वास्तविकता व अनुभव	385
106.	प्रा.डॉ. लक्ष्मण गणपत दांडगे	ग्रामीण विकासासमोरील आव्हाने आणि उपाय	391
107.	डॉ. पी. एस. मिसाळ डॉ. डी. बी. खरात	आर्थिक विकासात भारतीय रिझर्व्ह बँकेची भूमिका	396
108.	प्रो.डॉ.प्रतिभा अहिरे प्रा. सिताराम कचरू मोगल	स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण स्त्री सक्षमीकरण	400
109.	प्रणाली अशोक धनेधर डॉ. मधुकर हरी चाटसे	माहितीचा अधिकार	403
110.	राहुल शिवाजी तिगोटे प्रा. डॉ. दीपक भुसारे	मराठवाड्यातील आर्थिक विकासामधील समस्या	409
111.	डॉ.आर.बी. वनारसे	ग्रामीण विकासामध्ये पंचायतराजची भूमिका	412
112.	प्रा. डॉ. रंजीता डी. जाधव	हवामानातील बदल व पर्यावरण	418
113.	डॉ. पी.आर. वायाळ सिद्धार्थ अभिमान गवळी	७३ वी घटना दुरुस्ती, तरतुदी व व्यवस्था	422
114.	भावसार तन्मय प्रभाकर डॉ.कावळे बंडु नानाभाऊ	भारतीय शिक्षण प्रणाली आणि नवीन शैक्षणिक धोरण	425
115.	डॉ. उमाकांत राठोड	भारतीय राजकारणातील समस्या	429
116.	डॉ.वैशाली शेषराव पेरके	भारतीय लोकशाहीत निवडणूक आयोगाची भूमिका	432
117.	डॉ. प्रा. विश्वनाथ कोक्कर अमोल अशोकराव औटे	भारतीय आर्थिक विकासातील समस्या	436
118.	ज्ञानेश्वर प्रभाकर गोरे प्रा. डॉ. दीपक भुसारे	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 शालेय व उच्चशिक्षणामधील सुधारणा एक अभ्यास	441
119.	प्रा.डॉ. संजय भालेराव	माहितीचा अधिकार अधिनियम -२००५ : सुशासन निर्मितीचे एक साधन	446
120.	डॉ. संजय बिरंगणे	74 वी घटना दुरुस्ती	449
121.	प्रा. डॉ. विठ्ठल स. जाधव	भारतीय संविधान व मूलभूत अधिकार	453
122.	डॉ.आर.एस शिंदे. श्री.पंकज एकनाथ भोईर	पर्यावरणीय असंतुलन आणि कायदे यांचे अध्ययन	458

Special Issue Theme :- 75 Years of Indian Independence भारतीय स्वातंत्र्याची 75 वर्षे (Special Issue No.118)			March 2023
Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
123.	प्रा. पोकळे एस.एम.	भारतातील ग्रामीण विकास - एक चिकित्सक अभ्यास	464
124.	प्रदिप प्रभाकर वाघमारे	माहितीचा अधिकार आणि कायद्याची वास्तविकता	467
125.	डॉ.पुरुषोत्तम मनगटे	भारतीय ग्रामीण विकास की समस्या और चुनौतियां	469
126.	संतोष जाधव येंडाळकर	भारतातील केंद्र राज्य संबंधाची वर्तमानकालीन प्रस्तुतता	473
127.	डॉ. दत्तात्रय वाबळे सोनाली प्रशांत काटकर	97 वी घटनादुरुस्ती आणि सहकार	480
128.	संदीप दासराव धापसे	भारतीय लोकशाहीमध्ये निवडणुकांचे महत्त्व	484
129.	Dr. Achole Pandurang Bapurao	Rural Development: Anoverview	488
130.	Kishor Baburao Dalve Dr.Ashok Maruti Korade Dr.Pravin Govind Shastri	Study on Edible Oil Processing With Agricultural Post Harvest Goods	494
131.	Dr. Ashok Maruti Korade	Study on Waste Management for Tourism Sector With Special Reference to Agro-Tourism	497
132.	Dr. Wankhede Raju S. Dr. Govind D. Adhe	A Bibliometric Analysis of "Journal of European Review For Medical and Pharmacological Sciences". (2018-2022)	500
133.	प्रा डॉ. अर्जुन .उबाळे	भारतीय निवडणुक आयोग आणि EVM, शंका व निरसन	509
134.	डॉ.फुलचंद सलामपुरे	७३ वी घटना दुरुस्ती	512
135.	प्रा. श्रीकृष्ण परिहार	भारतीय औद्योगिकीकरण व विशेष आर्थिक धोरणे	516
136.	प्रा.पवार शरद सूर्यकांत	आपत्तीचे नियोजन चक्र	519
137.	डॉ.सुनिल पिंपळे फुन्ने नारायण सखाराम	पंचायतराज संस्था आणि ग्रामीण विकास	524

Role of Reserve Bank of India in Indian Economy Development

Dr.Waghmare Manik.S.

Head, Department of Commerce
Shri.AsaramjiBhandwaladarArts, Commerce
Science College Deogaon (R.) Tal-Kannad
Dist-Aurangabad.

Introduction:

The Reserve Bank of India plays an important role in the development of Indian economy. It is a central banking institution which controls the monetary policy of the Indian rupee. Firstly commercial banks were started in India by the British government with the progress of commercial banks the use of money and credit money increased in the country so there was a need for a central bank to run the monetary system in the country smoothly. The first attempt to establish a central bank in India was made in 1873 by Wam Hettigs. In the year 1921 in view of the establishment of a central bank then the Imperial Bank of India was formed by amalgamation of three presidency banks this fact is important. This bank had simplified the work of government bank and credit control actually Imperial Bank of India was originally known as merchant bank. In 1926 the Hilton young commission opined that an independent central bank was necessary in India. This commission given an independent report on the structure and functioning of the central bank of India. The commission also suggested that the central bank of India should be named Reserve Bank of India. Then in the year 1931, the central banking inquiry committee suggested the establishment of the Reserve Bank of India as soon as possible as a result of all this the Reserve Bank of India act was passed in the year 1934 under this act the Reserve Bank of India came into existence on 1st April 1935.

The Reserve Bank of India was initially a shareholder owned bank at that time the situation was similar in other country. But the idea that the central bank should also be owned by the government to bring harmony between economic and monetary policy became more effective. After India's independence the nationalizing the Reserve Bank of India was strongly presented as a result the Reserve Bank of India nationalization act was passed in the year 1948. Accordingly RBI was nationalized on 1st Jan 1949. Since the RBI has started working for the economic social and public welfare development of the country. Mainly in the economic development of the country, the RBI started working as a bank of banks, creating currency, creating money control credit money preventing price increase, controlling the interest rate etc. In this paper an attempt has been made by the role of Reserve Bank of India in Indian economy development.

Management of Reserve Bank of India:

The general superintendence and direction of the RBI is entrusted with the 21 members central board of directors i.e. Governors (01), Deputy Governors (04), Finance ministry representatives (02), Government nominated directors to represent important elements from indias economy (10), and 04 directors to represent local boards headquartered at Mumbai, Kolkata, Chennai and New Delhi each of the these local boards consists of 05 members who represent regional interests as well as the interests of cooperative and indigenous banks and the RBI has 04 zonal and 19 regional offices at most capitals and at a few major cities in India.

The Reserve Bank has a number of departments for its systematic and efficient working i.e Issue department, Banking department, public accounts department, public debts office, Deposits accounts securities department, exchange control department, Banking operations and development department, Industrial finance department, department of statistical and analysis and computer services, legal department, secretary department, department of administration, personnel policy department, Inspection department, premises department, management service department, rural planning and credit department, Department of currency management, department of expenditure and budgetary control, department of government and bank account, department of economic analysis and policy and department of non-banking companies.

The Reserve Bank Maintaining economic balance in the country and taking financial decision on behalf of the government by bringing harmony in the economic and monetary policy of the country is an important task

such as creating paper currency, acting as a bank of banks, acting as a bank of the government, controlling credit, operating a clearing house, providing credit to industry, collecting updated statistical data, publishing updated financial and banking information, developing money market, providing credit to agricultural sector, the Reserve Bank of India has to do the work of providing credit, providing industrial finance etc. in our country.

Objectives of the study:

The objectives of the present study are given below

- i. To understand the evolution of Reserve Bank of India
- ii. To know the management & working of Reserve Bank of India
- iii. To analyze the role of Reserve Bank of India in Indian economy
- iv. To know the credit control policy of Reserve Bank of India.

Research Methodology:

This study is purely depended on secondary sources of data the information is collected from the Magazines, Annual Reports of Bank, Research Journals and data through internet for analyzing role of Reserve Bank of India in economic development in India. The researcher has focused on a recent material as possible in order to get analysis to the latest developments in this area then he has used a number of articles published in journals and magazines. Researcher has also used secondary information through internet.

Role of Reserve Bank of India:

The Reserve Bank performs the entire role in economic or country development. Its main role is to regulate the monetary mechanism comprising the currency, banking and credit systems of the country. For this the bank is given the monopoly of note issue and has wide powers over the banking sector and also another important role of the bank is to conduct the banking and financial operations of the government, maintain external value of the rupee, providing agricultural credit and collection and publication of monetary and financial information etc. The Reserve Bank of India provides finance by resorting to deficit bank has to see that money and credit is utilized for productive purposes only without generating inflationary pressures. The roles of Reserve Bank of India in the economic development of India are as following.

Issue of currency and control of money:

The Reserve Bank of India has established separate department of issue under section 22 of Reserve Bank of India act 1934 the bank has the sole right to issue bank notes of all denominations. The distribution of one Rupee notes and coins and small coins all over the country is undertaken by the Reserve Bank of India as agent of the government. The Reserve Bank of India has monopoly in issue of currency. The process of economic development increases the demand for currency it plays an important role in controlling of currency. The RBI provides finance for development by issuing currency notes. It reduces the paucity of capital accelerates the rate of economic growth and there by employment increase.

Development of Banking and financial Institutions:

The development of any country requires the availability of credit and banking facilities. The RBI helps in the economic development of a country by developing banking and financial institutions. It has created IDBI, NABARD, SIDBI, National banks and RRB under the direction and supervision and control of the Reserve Bank of India. The Reserve Bank of India given the permission to all financial institutions to expansion branches in urban, semi urban and rural areas and increase their investment, loans and advances and deposits etc. it is plays important role of Reserve Bank of India.

Increase in capital formation:

The capital is an important part of any business or enterprises. The Reserve Bank of India has mobilized the scattered money in rural areas by establishing financial institutions. It has encouraged the mobility of saving through investment small savings and there by capital formation is accelerated it has played an important role in development capital market. The saving are increasing the capital in this connection the Reserve Bank Motivate the rural and urban people through financial institutions to increase the more and more savings and these savings invest in various financial institutions it is important role of Reserve Bank of India.

Administration of Foreign Reserves:

The Reserve Bank of India is the custodian of foreign exchange reserves; India has need foreign exchange for transaction of export and imports. The Reserve Bank provides protection to foreign currency by raising interest rate. It attracts foreign currency by raising interest rates and also prevents outflow of foreign currency. It has been entrusted with the responsibility of maintaining the external value of the rupee. For this purpose the bank holds most of the foreign exchange reserves. Reserve Bank is also responsible for maintaining stability in the rates of foreign exchange. If there are fluctuations in foreign exchange rates then the Reserve Bank in order to minimize them may have to buy and sell foreign currencies in the market.

Development of co-operatives:

The RBI taken over the role of the erstwhile rural planning and credit cell and the agricultural credit department relating to the district credit plans statutory return from the Regional Rural Banks and State and central co-operative banks under the banking regulation act and Reserve Bank of India act Statutory directives on interest rates on deposits and advances by these banks, licensing of existing and new state and central co-operative banks where necessary , central co-operative banks and inclusion of the state co-operative banks and regional rural banks in the second schedule to the Reserve Bank of India. The India is as agricultural country, 70 percent population depend up on agricultural productivities agricultural sectors requires short term, medium term and long term credit. The RBI has created cooperative institutions in our country to providing finance for agricultural sector.

Industrial Finance:

The Reserve Bank of India in 1957 mainly related to the operational and organizational problems of the State Financial Corporations. The Reserve Bank of India which is under the change of a chief officer does not have regional officers and wherever necessary it is carries out work through the regional officers of banking operation and development. These corporations provide loans to small, medium and long term finance for the development of small, medium and large scale industries in our country.

Helping to the Commercial Banks:

The commercial banks provide the largest loans and advances to the all developing sectors in India when commercial banks are unable to secure financial accommodation from other sources then as a last resort they can approach the Research Bank for the necessary credit facilities. The Reserve Bank in such a case is prepared to grant accommodation to the commercial banks against eligible securities.

Management of public debt:

The India is a developing country one which requires finance for industries, agricultural and other development pogarammes. The Reserve Bank of India which manage public debts through the loans from abroad, government, private investors and international financial institutions. The Reserve Bank of India provides all those services and facilities to the government which public gets from the ordinary banks it operates the accounts of the public enterprises. It manages government departmental undertaking and government funds and when there is a need gives loans to the government it looks after the management of public debts it accept the payment of taxes from the public on behalf of the government and makes payment for the cheques issued by the government.

Balanced Development:

The Reserve Bank of India plays important role in the balance development. It attracts savings from rural and urban areas towards industries and contributes towards the balanced development of the country. Financial facilities are provided by the Reserve Bank of India in all the sector of the economy.

Credit Control:

The RBI implicated the policy of expansion of credit during the deflation and contraction of credit policy during inflationary rise in prices through the quantitative (Bank rate policy, open market operations, variation in cash Reserve Ratio and Variation in the Statutory Liquidity Ratio) and qualitative (Direct Action, Restriction or purpose, Regulation of Margin requirements, Regulation of Lending Rates and Moral suasion) policy methods. The credit money produces a deep impact on the economy if the Reserve Bank is able to keep the creation of credit within limits it can prove a blessings for the country but if credit is not effectively controlled and kept within limits it can have dangerous consequences for the economy. So it is essential that the creation of credit is

kept within reasonable limits by Reserve Bank of India and there is no other institution which can control credit more effectively than the Reserve Bank by controlling credit in an effective manner the Reserve Bank can help to bring about not only stability in the internal price level but also check fluctuations in the foreign exchange rates.

Inspection and control:

The banking and financial institutions are inspected, regulated directed and controlled by the Reserve Bank of India to attain the objectives of economic policies. Branch exposition amalgamation of bank, liquidity position of banks is looked after by the Reserve Bank of India. It carries out internal inspections of the offices and departments of the bank at periodical intervals and submits reports containing its findings to the banks management. The inspection of departments and offices is conducted on three tier system.

Publication of Statistical data:

The Reserve Bank of India has generation, collection, processing and compilation of statistical data relating to the banking and financial sectors of the economy such information is useful both for the research. Financial and allied statistical as also the storage and retrieval of data through modern mechanical aids such as the computer for research and policy review and for decision making in operational contexts. Thus the above discussion clearly reveals that the Reserve Bank of India has played an important role in accelerating the rate of economic growth, providing basic financial structure and necessary finances for the balanced development of the country.

Conclusion:

The first attempt to establish a central bank in India was made in 1873 by Wam Hettigs. In the year 1921 in view of the establishment of a central bank, Imperial Bank of India was formed by amalgamation of three presidency banks this fact is important. This bank had simplified the work of government bank and credit control actually imperial bank of India were originally known as merchant bank. In 1926 the Hilton young commission opined that an independent central bank was necessary in India. In 1926 the Hilton young commission opined that an independent central bank was necessary in India. The commission given an independent report on the structure and functioning of the central bank of India. The commission also suggested that the central bank of India should be named Reserve Bank of India. Then in the year 1931, the central banking inquiry committee suggested the establishment of the Reserve Bank of India as soon as possible as a result of all this the Reserve Bank of India act was passed in the year 1934 under this act the Reserve Bank of India came into existence on 1st April 1935. The general superintendence and direction of the RBI is entrusted with the 21 member's central board of directors. The Reserve Bank has a number of departments for its systematic and efficient working. The Reserve Bank Maintaining economic balance in the country and taking financial decision on behalf of the government by bringing harmony in the economic and monetary policy of the country is an important task such as creating paper currency, acting as a bank of banks, acting as a bank of the government, controlling credit, operating a clearing house, providing credit to industry, collecting updated statistical data, publishing updated financial and banking information, developing money market, providing credit to agricultural sector, the Reserve Bank of India has to do the work of providing credit, providing industrial finance etc. in our country. The reserve bank performs the entire role in economic or country development. Its main role is to regulate the monetary mechanism comprising the currency, banking and credit systems of the country. For this the bank is given the monopoly of note issue and has wide powers over the banking sector and also another important role of the bank is to conduct the banking and financial operations of the government, maintain external value of the rupee, providing agricultural credit and collection and publication of monetary and financial information, Publication of Statistical data, Inspection and control , Credit Control, Balanced Development, Management of public debt, Development of co-operatives, Increase in capital formation and Development of Banking and financial Institutions.etc.

Reference:

1. Patnaik U. C. & Raut K.C. (1994) Elements of Commercial Banking, Kalyani Publishers New Delhi.
2. Balachandran G, (1998) The Reserve Bank of India, Oxford University presses Delhi.
3. Arun T.G. (2002), financial sector reforms in developing countries, the Indian express.
4. Vasudevan A. (2005), On Central Bank Reforms, Economic and political weekly.
5. Bhatt O.P.(2007) Banking in India, Yojana Government publication Mumbai.
6. Nitin Bhasin (2007), Banking Development in India, Century Publication Delhi.
7. Choudhary C.M. (2010) Money and Banking System in India, ABC Publishers, New Delhi.
8. Dr. Himanshu and Dr. Mona Sharma,(2014) , Banking and Insurance Pearl Publication Pataudi house road New Delhi.
9. Barman R.B. & Samanta G.P., Banking Services price index an exploratory analysis for India (www.financialindia.com)

Development of Rural Society: Issues & Challenges

Pravin Mahadeo Manwar

PH.D Research Student (political Sci.)

Dr. Babasaheb Ambedkar

Marathwada University, Aurangabad

Abstract:

Rural development is the process of improving the quality of life and economic well-being of people living in rural areas, often relatively isolated and sparsely populated areas. Rural development has traditionally centered on the exploitation of land-intensive natural resources such as agriculture and forestry. The Rural development generally refers to the process of improving the quality of life and economic welfare of people living in relatively isolated and sparsely populated areas. India is emerging as a major power economy and our cities and urban centers are beginning to display marks of affluence. Unfortunately our development is lopsided. The rural hinterlands are not able to march in tandem with urban India. About 69% of the country's total population continues to live in rural India There is no trickledown effect. The benefits of economic growth are not percolating to more than two-thirds of the people. The vital sectors such as agriculture, infrastructure development, and community and social services, and in rural development as a whole, our performance is not appreciable.

Economic development in any country to a greater extent depends on rural development and it assists the economy to grow and sustain. In the Rural areas agriculture is the main source of livelihood to the people. There is a direct relationship between agriculture production, income and the demand for industrial goods. People living in the rural areas have to struggle to earn wages or are forced to migrate to urban areas. The migration pattern varies with the region, opportunities and socio-economic status of the families. The poorest families, particularly the landless and marginal holders owning poor quality land tend to migrate with the entire family. Many tribal families migrate to cities as construction workers and return at the onset of the rains. Such migrations severely affect the quality of life, due to poor health, lack of education and social pressures leading to erosion of moral values.

The objectives of the paper is to analyses the issues and challenges facing the rural areas and suggest ways to overcome these challenges and to create opportunities of gainful self-employment for the rural families, especially disadvantaged sections, ensuring sustainable livelihood, enriched environment, improved quality of life and good human values. This is being achieved through development research, effective use of local resources, extension of appropriate technologies and up gradation of skills and capabilities with community participation.

Major Issues of Rural Development in India:

Following are some of the major impediments to the rural development;

1. Poverty

According to the latest reports by the [World Bank](#), it is estimated that the poverty rates in India will increase to 12% (approximately) due to COVID-19. It declined from 22.1 percent to 8.1 percent between 2011 and 2017. Again due to the nationwide lockdown poverty level is increasing in India which will become a major issue in rural development.

2. Connectivity

Roads, transport, and mobile communication play an important role in rural development. It connects the people of rural areas to the outside world. In India, many poor communities are isolated due to bad road conditions, inadequate transport, and lack of mobile communication services. Bad connectivity causes many other problems for rural people. Bad road conditions make it difficult for people of rural areas to transport their goods or make it to the workplace, to handle health emergencies. Bad mobile communication causes problems like lack of information and awareness among the rural people.

3. Electricity and water supplies

Progress report of village electrification of 2015 shows that around 19,909 villages are not electrified yet. Even the villages that are electrified are not getting quality power and estimation shows that 33% of villages are under electrification. They only have access to less than 50kWh of electricity per month.

Water causes a majority of health diseases. Inadequate or impure water supply is an issue in most rural areas these days. The number of Indians affected by water-borne disease every year is 37.7 million. The death toll is also very high, approximately 1.5 million children die due to diarrhea alone each year. The Indian government spends around \$600 million on health services in rural areas for waterborne disease. Pure water is a necessity and it must reach the people of rural areas.

4. Education/Literacy

In 2015, the youth literacy rate in India was 90.2% while the adult literacy rate in India was 74.04% in 2011. In India, there is a wide gender gap in literacy rates. In 2011, 82.14% of men were literate while only 65.46% of women were literate. This gap causes a negative impact on population stabilization and family planning. Though we have seen an increase in the female literacy rate in the last decade, there is still a gap that needs to be filled out.

5. Employment

Unemployment is a big issue in India, especially in rural areas. Youth is migrating to urban areas to find jobs while the aged remain in rural areas. The amount of agricultural land is the same but the population is growing. With the increase in agriculture technology, we have seen a decreased rate of employment in the past few years.

6. Migration to urban areas

The most common reasons why people are migrating to urban areas is the lack of income and lack of opportunities. These are the economic factors, there are also other factors like health, finance, social, education, etc.

7. Land Reforms

Land reforms must be initiated in rural areas. Zamindars and the big landlords have been exploiting poor people since independence. However, the Government of India has taken various steps to get rid of it. Land reforms enable the use of modern technology to increase production leading to large-scale production with the efficient and optimum use of agricultural land.

There are a few other issues that have a negative impact on rural development. The Government of India is now focused on developing rural areas and creating more opportunities. They have introduced various schemes like Deen Dayal Upadhyay Grameen Kaushal Yojna, Heritage Development and Augmentation Yojna (HRIDAY), Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme (MGNREGS), and many more. What are the challenges faced by rural India :

Indian Rural Economic Constraints

The economy is a term derived from the Greek word 'Ecos Namomai' means household management. 'The economy is defined as a social sphere that emphasizes the practices, discourses, and material expressions linked with the manufacturing, usage, and managing the supplies'. It is inclusive of social realms of business and trades.

Rural Economy:

India is one of the largest populated countries. Indian economy is developing and stands 5th on the global rank. The contribution of the rural economy is prominent as a vast population is still an inhabitant of rural areas. The rural economy is governed by agricultural practice. Therefore, it contributes substantially to the Indian economy. As it is involved in revenue generation. However, the industrial revolution generated a nexus for other fundamental elements of the economy. Rural areas are generally an underdeveloped area. But looking at the current scenario of a pandemic, the Indian rural economy is being the backbone. As massive reverse migration is seen during the COVID situation, knowing that the village lifestyle is cheap and sustainable.

The rural economy encompasses agricultural, forestry, fishing and aquaculture, handicrafts, dairy, tourism, mining, transport, trade, repair and construction, community and personal services. The challenges in rural areas are massive. Some general challenges are Illiteracy, unemployment, malnutrition, lack of infrastructure, transportation, medical facility, fundamental needs (electricity, drinking water, sanitation, communication), and geographical inaccessibility. While person-specific challenges are carelessness towards knowledge, equipment, storage facilities, limited access to advanced tools, logistics, financial constrain, migration for employment, traditionalism, and conservatism.

Agricultural or Farming based Economy

Soon after independence, the country was facing a crisis and agriculture was the only sector being a savior for the Indian economy. To combat the hunger monster of the second largest populated country in South Asia, it has to focus on agriculture. Agriculture plays an important role in our economy. Today the Indian agronomy is doing far well. However, the challenges in farming are still there. Unpredicted rain falls, draught, irrigation issues are environmental factors linked to Indian climates that hinder the overall economy. Looking at the rural challenges, lack of infrastructure, and transportation that can save the harvest and store them safely is a matter of concern. The loss due to environmental and biological factors (insects, rodents, etc.) impacts hugely to hard earn. Transportation facilitates the product to be delivered on time so that the farmer earns good profit for selling their fresh produce. But due to lesser connectivity via roads, inaccessibility due to climatic conditions (rainfall, landslides, snowfall) being the root cause for the loss. The second paramount obstruction is nescience towards technology and automation. Illiteracy or traditional conservative mindset obscures the farmer to use of innovative tools and technics. Ultimately, the farmer could not survive in the market competition and starts thinking about migrating to urban areas for betterment. However, opposites are the cases where some modern villages are well equipped and planned; using sustainable energy, totally ecofriendly and facilities are far better than any Indian city. Their small-scale business is not capital intensive and profit margins are high.

Non-farming activity-based economy

Apart from farming, non-farming activities are abundant and distinct to each part of the country. Geography specific harvests, as well as cultural festivities, are significant players because it creates a big market, and is the reason behind the rise in the economy. Dairy business for the rural farmer is highly encouraged. Amul dairy is an excellent example of an exponential increase in the economy through rural farmers. Handicrafts and handlooms prepared in various parts of the country are world-famous and exported at high rates. The labor-intensive services in urban areas are mainly are provided by rural inhabitants as regular employment. A small industry that does not necessitate literate or trained staff is preferably existing as a part of the rural economy. Geographical features like mine industry, forestry, or forest products (such as honey, wax, wood, some natural medicines) are other means of self-employment or business in the rural economy.

Conclusion:

In rural areas, the major problems are, poverty, illiteracy, unemployment, homelessness and crime and violence. Poverty is the condition, when the individuals do not possess sufficient financial resources to sustain their living conditions. The major causes of poverty are, unemployment, participation in minority jobs, illiteracy and unawareness, occurrence of natural calamities and disasters, inadequate financial management, borrowing loans, large families, health care needs, migration and participation in other activities. Illiteracy is the inability of the individuals to identify, interpret, understand, create, communicate, and compute, printed and written materials. Causes of illiteracy are, lack of financial resources, parental illiteracy, lack of educational facilities, lack of teaching-learning methods, lack of interest in studies, transportation problems, shortage of teachers, engagement in employment opportunities, child labour and social disputes. Unemployment is the condition, when individuals are not involved in any job or activity, primarily to generate income. The major causes of unemployment are, increased education expectations, lack of basic literacy skills, family and household responsibilities, decent work deficit, lack of information, health problems and illnesses, temporary contracts, skills mismatch, lack of training for work and social restraints upon women.

The state of homelessness is characterized by lack of housing accommodation or shelter. The homeless individuals live in various areas, including roadsides, temporary shelters, or with relatives and friends. These are, displaced individuals, migrants, inmates of institutions, living in other households, urban slums and itinerant groups. The major causes of homelessness are, poverty, landlessness, natural calamities and disasters, wars, communal riots and political conflicts. In rural communities, the various forms of criminal and violent acts are, verbal abuse, physical abuse, trafficking, exploitation, theft and robbery, sexual harassment, dowry deaths, domestic violence, rape and acid attacks. Women and girls mostly experience various forms of crime and violence, within and outside the household. The difficulties that individuals are required to experience depend

upon the extent of these problems. There have been formulation of measures, policies and programs by the government, organizations and agencies, which aim to alleviate these problems and facilitate education, health care and employment opportunities among the individuals.

Reference:

- 1] Wardhaugh, Julia. "Rural Homelessness in India." International Encyclopedia of Housing and Homelessness. Retrieved on June 2 (2012): 2018.
- 2] Dhawan, Vibha. "Water and Agriculture in India Background Paper for the South Asia Expert Panel during the Global Forum for Food and Agriculture." (2017).
- 3] Srikanth, R. "Challenges of sustainable water quality management in rural India." Current Science (2009): 317-325.
- 4] <http://indiabudget.nic.in/glance.asp> 2019-20.
- 5] Dhas, Albert Christopher. "Agricultural crisis in India: The root cause and consequences." (2009).
- 6] Kumar, Pawan, and Neha Dangi. "Rural marketing in India: Challenges and opportunities." International Journal of Management and Social Sciences Research (IJMSSR) 2, no. 8 (2013): 93-100.
- 7] Aayog, N. I. T. I. "Changing structure of rural economy of India implications for employment and growth." National Institution for Transforming India, Government of India (2017).
- 8] Aayog, N. I. T. I. "Changing structure of rural economy of India implications for employment and growth." National Institution for Transforming India, Government of India (2017).
- 9] Alkire, Sabina, and Suman Seth. "Measuring multidimensional poverty in India: a new proposal." (2008)

E-Governance

Ambadas Argade
Deogiri College, Aurangabad

1.1 Introduction:

The “e” in e-governance stands for ‘electronic’. Thus, e-governance is basically associated with carrying out the functions and achieving the results of governance through the utilization of information and communications technology. While governance relates to safeguarding the legal rights of all citizens, an equally important aspect is concerned with ensuring equitable access to public services and the benefits of economic growth to all. It also ensures government to be transparent in its dealings, accountable for its activities and faster in its responses as part of good governance. However, this would require the government to change itself – its processes, its outlook, laws, rules and regulations and also its way of interacting with the citizens. It would also require capacity building within the government and creation of general awareness about e-governance among the citizens

E-governance, expands to electronic governance, is the integration of information and communication technology in all the processes, with the aim of enhancing government ability to address the needs of the general public. The basic purpose of e-governance is to simplify processes for all, i.e. Government, citizens, businesses, etc. at national, state and local levels. Electronic governance or e-governance is the application of information and communication technology for delivering government services, exchange of information, communication transactions, integration of various stand-alone systems and services between governments-to-customer, government-to-business, well, in short we can say that e- governance is nothing but a service that acts as a medium of exchange of information, transactions and services.

In short, it is the use of electronic means, to promote good governance. It connotes the implementation of information technology in the government processes and functions so as to cause simple, moral, accountable and transparent governance. It entails the access and delivery of government services, dissemination of information, communication in a quick and efficient manner.

1.2 Objectives of Research:

- To study concept & significance of e-governance
- To study models of e-governance
- To observe the e-governance in Indian administration
- To observe stages of e-governance
- To study scope of e-governance
- To check advantages and disadvantages of e-governance

1.3 Research Methodology:

The present study is based on descriptive methods. & secondary data is collected through various books, various research papers and various websites

1.4 History of E-Government

It depends what are you looking for when ask about "history of e-government". First of all, the history of e- government is related to development of it. In according to its development governments in different countries reconsider paths and ways to communicate with society.

Second, it development lessens bureaucratic expenditures of the state, accelerate and develop transparency of governmental services. Third, last but not least, obviously e-government will develop and for instance, in Dubai, they call it now as "smart government", because they outgrew e- government level. So, the history of e-government has just started.

1.5 E-Governance-Concept & Significance:

The complete transformation of the processes of governance using the implementation of information & communication technology is called e-governance. It aims at bringing in faster and transparent service delivery, accountability, information sharing and people participation in the decision making and govt. Processes.

SMART Governance:

- S-Simple: simplification of rules and procedures of government making it user-friendly.
- M-Moral: infusing ethics and morals into officers again since anti-corruption and vigilance agencies improving.
- A-Accountable: ICT helps set standards of performance and efficiently measures it.
- R-Responsive: efficient service delivery and government that is in tune with the people.
- T -Transparent: information confined to secrecy is out in the public domain bringing equity and rule of law in public agencies.

SMART Governance Enables:

- ❖ Accountability and efficiency
- ❖ User friendly government processes
- ❖ Removal of hierarchical barriers and red tape
- ❖ Better service delivery
- ❖ People participation
- ❖ Transparency

1.6 Scope of E-Governance:

Electronic governance or e-governance is the application of information and communication technology for delivering government services, exchange of information communication transactions, integration of various stand-alone systems & services between government-to-customer, government-to-business, government-to-government, as well as back office processes and interactions within the entire government framework. Through e-governance, government services will be made available to citizens in a convenient, efficient and transparent manner. The three main target groups that can be distinguished in governance concepts are government, citizens and interest groups. in e-governance there are no distinct boundaries.

1.7 Stages of E-Governance:

- ❖ **Simple information dissemination**-a one way broadcasting of information stage from government to the constituents.
- ❖ **Two-way communication**- a request and response form of communication which is generally done in the manner of emails, website form filling, etc.
- ❖ **Online service transactions**-citizens can perform a number of online services and financial transactions on a website in a self service form.
- ❖ **Political participation** - online voting, online polling, online public forums and wider interaction with the government.

1.8 Models of E-Governance:

E-governance services can be shared between citizens, businessman, government and employees. These four models of e-governance are as

1. Government to Citizens (G2c):

This model of e-governance refers to the government services which are used by citizens. Here, citizens visit the link and select type of services that they want to use. This models strong the bond between government and its citizen. Type of services which are provided by this model includes:-

- Payment of online bills such as electricity, water, telephone etc.
- Availability of any kind of online information.

- Online registration of applications.
- Copies of land-record.
- Online filling of complaints.

2. Government to government (g2g):

This model refers to the services which are shared between the governments. Here information is shared between various government agencies, department and organizations. These types of services or information are as:-

- ❖ Sharing of information between police departments.
- ❖ Finance and budget work.
- ❖ Exchange of government documents.

3. Government to businessmen (g2b):

Through this model, bond between private sector and government increases. They share information through this model like:-

- ❖ Collection of taxes.
- ❖ Payment of all kind of bills and penalty.
- ❖ Rejection and approval of documents.

D. Government to employees (g2e):

This model increases the transparency between government and its employee. Here, employee can keep a track about the functioning and working of government and vice versa. It is the relation between government and employees and how employees maintain communication with government and how their company's information that can be shared by this model:

- ❖ All kind of data submission from various government offices.
- ❖ Employee can file all kinds of complaints and dissatisfaction.
- ❖ All kind of information for employees can be shared.
- ❖ Employees can check their payment and working record.

1.9 Advantages of E-Governance:

- **Speed:** technology makes communication speedier. Internet, phones, cell phones have reduced the time taken in normal communication.
- **Cost reduction:** most of the government expenditure is appropriated towards the cost of stationary. Paper-based communication needs lots of stationary, printers, computers, etc. Which calls for continuous heavy expenditure. Internet and phones makes communication cheaper saving valuable money for the government.
- **Transparency:** use of ICT Makes governing profess transparent. All the information of the government would be made available on the internet. The citizens can see the information whenever they want to see. But this is only possible when every piece of information of the government is uploaded on the internet and is available for the public to peruse. Current governing process leaves many ways to conceal the information from all the people. ICT helps make the information available online eliminating all the possibilities of concealing of information.
- **Accountability:** once the governing process is made transparent the government is automatically made accountable. Accountability is answerability of the government to the people. It is the answerability for the deeds of the government. An Accountable government is a responsible government.

Disadvantages of E-Governance:

- Over the government services into an electronic based system. This system
- Loses the person to person interaction which is valued by a lot of people.
- In addition, the implementation of an e-government service is that, with many technology based services, it is often easy to make the excuse (e.g. The server has gone down) that problems with the service provided are because of the technology.

- The implementation of an e government does have certain constraints. Literacy of the users and the ability to use the computer, users who do not know how to read and write would need assistance. An example would be the senior citizens. In general, senior citizens do not have much computer education and they would have to approach a customer service officer for assistance. And also in case of rural people, it gives scope for middle man, who distorts the information.
- Studies have shown that there is potential for a reduction in the usability of government online due to factors such as the access to internet technology and usability of services and the ability to access to computers
- Even though the level of confidence in the security offered by government web sites are high, the public are still concerned over security, fear of spam from providing email addresses, and government retention of transaction or interaction history. There has been growing concern about the privacy of data being collected as part of UID project. The security of cyber space and misuse of data is still holding back the citizens to full adaptation of AADHAR card.

1.10 Challenges in E-Governance:

Poor governance has been undermining the service delivery and development initiatives undertaken by the majority of developing countries. Many of these governments have now started using e-governance as a mechanism to engender change in their governance systems for achieving development goals and to ensure better service delivery to citizens and other stakeholders. Arguably, it also ensures improved public sector efficiency, accountability and responsiveness. The paper argues that a successful adoption of e-governments has the potential to provide better service delivery at reduced costs, increase public sector efficiency, minimize corruption and improve the accountability, transparency and responsiveness of the public sector. It is, however, acknowledged that such initiatives in developing countries are fraught with numerous challenges that include the lack of infrastructure, low tele-density, lack of political commitment and vision, bureaucratic inefficiency and administrative corruption. The framework also identifies the challenges that may face, the external environment they are influenced by, and the role they play in achieving better governance..

1.11 Conclusions:

we have seen how the concept of e-governance has evolved in Indian scenario and how much it is required for transparency and accountability on the part of government and at the same time it is also a toll to increase the participation of people in policy making by empowering them with the right information at right time. The penetration of internet, telecommunication services in India has increased in the last decade and this gives a ray of hope to the citizens of India to fight with the long persisting problems of poverty, corruption, regional disparity and unemployment. But at the same time, due to slow pace of project completion, red-tape and resistance from the side of government employees and citizens too has not given the desired result.

References:

- 1) Nikita yadav, v. B. Singh” e-governance: past, present and future in india” international journal of computer applications (0975-8887) volume 53-no.7,september 2012
- 2) International journal of latest trends in engineering and technology special issue 2016, pp. 499-504 e-issn:2278-621x

An Overview of Innovation and Intellectual Property Rights in India

Maimanat Jahan Ara

Head Dept. Pol. Science
Sir Sayyed College of Commerce,
Art's & Sci, Aurangabad

Introduction

The Indian Constitution guarantees the right to life (including dignity, privacy, livelihood, shelter, emergency healthcare, and a clean environment), equality and non-discrimination (on grounds such as gender, descent, race, caste, religion, and so on), primary education, freedom of speech, association, and movement, and the right to business, trade, and commerce. 1978 eliminated property rights from the Constitution's Fundamental Rights Chapter (subject to eminent domain and fair compensation). The Supreme Court ruled in *K.T. Plantation* (2011) that intellectual property is properly protected ("The word 'Property' in Art.300A embraces intangibles like copyrights and other intellectual property and encompasses every possible legal interest"). Indian courts use the Directive Principles of State Policy in Part IV of the Constitution to interpret legislation. Indian legislatures must address health concerns under Articles 39(e) and (f). The courts recognise that the law must balance the public interest between IPR owners' property rights and creativity and innovation. Intellectual property rights are a legal double-edged sword. However, such protection is necessary for an intellectual work's motivating element. However, protecting intellectual labour may hinder humanity's growth. IPR laws worldwide balance author and social rights. Copyright "fair use" is crucial. Copyright law limits and exempts fair dealing/fair use. It allows limited copyright usage without permission. The Indian Constitution requires treaty stipulations to be in national law to be enforceable in Indian courts. Treaties cannot be enforced in court; they must be adopted into national law. Parliament will ensure TRIPS compliance in India's laws. Parliament must modify the law if courts cannot interpret it in conformity with TRIPS.

Patent law

India decreased patent protection in certain industries, including food and pharmaceuticals, to highlight national challenges like medicine access and food security. Based on Germany's example of allowing only process patents (which was followed by Austria, Brazil, Czechoslovakia, Holland, Hungary, Japan, Mexico, Norway, Poland, and the U.S.S.R.), a committee recommended that restricting patents to processes would benefit the Indian chemical and pharmaceutical industries. Further, product patents, especially for food or medicine, must be denied because they must be offered to the public at fair costs and cannot be monopolised. The Committee recommended passing the 1970 Patents Act. Pre-TRIPS, India was one of 50 countries that exempted pharmaceuticals from product and process patents. The 1970 Indian Patent Act and pharmacological and industrial strategies helped realise national aims. This framework supported competitive innovation in established product methods and allowed manufacture of patented products using multiple procedures, promoting the development of more efficient production processes. This system encouraged process innovation, similar to how Germany built its chemical process industries in the 1800s. Food, medicinal, and medical inventions have five years of process protection. A licence of right lets anyone manufacture a patented product without the patentee's permission. Food, chemical, and pharmaceutical inventions are licenced three years after the patent issues. After India joined TRIPS, the Patents Act was revised in 1999, 2002, and 2005. The 1999 Act, which took effect on 1 January 1995, authorised patent claims for compounds intended or capable of being used as medicine or drug. It also contained provisions for exclusive marketing rights for pharmaceutical substances patented under Section 5. The 2002 amendment expanded "innovation" to include a new product and introduced "industrial application" and "inventive step" Perhaps the most important amendment allowed pharmaceutical patents in 2005. This modification introduced Section 3(d) of the Act. That checks patent claims, which don't disclose any major efficacy enhancement of a known chemical. This was discussed in India's Supreme Court's *Novartis* judgement.

The government might also compulsorily licence a patent if it was too expensive or didn't meet public needs. In 2005, India conformed her legislation to TRIPS responsibilities; now, method and product patents are issued for 20 years. Novelty encompasses global previous art. India's inventive step criterion demands *"a feature of an invention that incorporates technical advance compared to existing knowledge or economic significance or both"* Bishwanath Prasad Radhey Shyam is the first substantive patent decision in India by the Supreme Court. First, whereas preexisting law did not require industrial application for patentability, the Court determined that this has always been necessary. Section 26(1)(f) of the 1911 Act recognises lack of utility as a cause for patent revocation. Second, the Court noted that *"prior public awareness of the purported invention can be by word of mouth or publishing in books or other media."* Salkond L.J. in Rado v. John Tye & Son Ltd. (1967) R.P.C. 297 laid out the appropriate test for determining "inventive step" as: *"Whether the alleged discovery lies so far out of what was known before as not naturally to suggest itself to a person thinking on the subject, it must not be the obvious or natural suggestion of what was previously known."*

In Monsanto¹⁷, the Supreme Court found that *"to satisfy the criteria of being generally recognised as used in clauses (e) and (f) of Sec. 64(1), it is not essential that it be widely used."* It's enough if scientists, businessmen, or customers know about the patented product or technique.

Copyright law

In Indian Performing Right Society, the Supreme Court compared cinema copyright to a *"felicitous blend, a beautiful totality, a constellation of stars...that ensemble which is the finished produced orchestrated performance by each of the several participants, although the components may, sometimes, in themselves be elegant entities."* The rights to songs, music, screenplays, still photographs, and other design effects, among other things, were equated to a "bundle of exclusive rights" capable of independent use by the Supreme Court.

Moral rights

In conformity with the Berne Convention, the Indian Copyright Act of 1957 protects the moral rights of writers. The Court decided in Amar Nath Sehgal's case that Section 57 safeguarded the author's moral rights as well as the nation's cultural inheritance. Court noted: *"Knowledge about authorship not only identifies the creator, it also identifies his contribution to national culture. It also makes possible to understand the course of cultural development in a country. Linked to each other, one flowing out from the other, right of integrity ultimately contributes to the overall integrity of the cultural domain of a nation. Language of Section 57 does not exclude the right of integrity in relation to cultural heritage. The cultural heritage would include the artist whose creativity and ingenuity is amongst the valuable cultural resources of a nation. Through the telescope of Section 57 it is possible to legally protect the cultural heritage of India through the moral rights of the artist."*

Compulsory licensing: copyright

Article 9 of the Berne and Paris Texts is followed by India. If the Copyright Board (which decides the case) agrees that reproduction, publication, or communication of a copyrighted work is not licenced on acceptable terms, the copyright proprietor might be ordered to licence the work for the purpose sought, on reasonable terms. The Supreme Court held in Entertainment Network that compulsory licencing is an exception to the owner's right to exploit his or her work, and that Section 31(1)(b) of the Act does not create a claim for the person demanding compulsory licencing. Again, the Supreme Court in 2012 in its *Super Cassette Industries* ruling recognized that copyright in a "work" is a *"valuable legal right"* and that, *"whether such a right should be transferred or not is a matter, essentially, for the "owner" of the copyright to determine"*. Interim orders cannot be granted during procedures involving the issuance of a compulsory licence for a copyright. The amount of protection, the author's moral rights, the public interest component, and compulsory licencing have all been clarified by these court rulings in India's copyright law.

Conclusions

India's intellectual property law has evolved fast in the last decade. Since the country joined TRIPS, the legal profession and courts have become more aware of the importance of intellectual property in driving economic progress. This awareness is shared by both the bar and the bench. In terms of growing legal ability, younger lawyers are more aware of intellectual property law and India's international IPR commitments. The emergence of IPR-focused legal firms demonstrates this. According to emerging jurisprudence, courts are sceptical of adopting a doctrinaire approach to any conceptions, particularly legal remedies. The courts have attempted to strike a balance between innovators' rights and protecting them from appropriation by those who have no right to do so. Where IPR owners' rights are overbroad, however, courts have refused to stifle innovation and progress. The topic of IP infringement remedies is an example of courts attempting to strike a balance between IPR holder protection and the public interest. In refusing to grant injunctions on life-saving medications, Indian courts demonstrate that intellectual property rights are not absolute and can be subordinated to the public benefit. The Indian judiciary is increasingly accepting that the advancement of technology exposes intellectual property rights to infringements that are not often recognised. Ex parte injunctions against unknown defendants, interim royalties, and other evidence of a developing judicial tendency that aims to align itself with worldwide practise in IPR infringement cases have been given by Indian courts to deal with these sorts of infringement. The legal framework governing intellectual property in India is still developing, and the relevance and potential of Indian courts in shaping IPR law cannot be emphasised.

References:

1. Entertainment Network v. Super Cassette Industries Ltd. (2008) 13 SCC 30.
2. Novartis AG v. Union of India & Others 2013 (6) SCC 1.
3. Novartis A.G. v/s Union of India (2007) 4 MLJ 1153.
4. Amended Section 5 of Patents Act, 1970. Now omitted.
5. Bishwanath Prasad RadheyShyam v. Hindustan Metal Industries (1979) 2 SCC 511:
6. Monsanto Company v. Coramandal Indag Products (P) Ltd. (1986) 1 SCC 642.

The Development of Rural Society: Issues & Challenges

Dr. Gajanan D. Chittewad

Associate Professor

Head Dept. of Public Administration,
Dhareshwar S.S. A'bad. Sanchalit: Arts and
Science College, Chincholi (Li) Tq. Kannad
Dist. Aurangabad.

Introduction:

The development of rural society has been a major concern for policymakers and researchers. Some of the key issues and challenges faced by rural communities include: 1. Poverty: A significant portion of the rural population lives below the poverty line and lacks access to basic amenities such as healthcare, education, and clean water. 2. Agricultural Challenges: Rural communities are largely dependent on agriculture for their livelihoods, but face challenges such as low yields, limited access to modern technologies, and unreliable markets. 3. Infrastructure: Rural areas often lack basic infrastructure, such as roads, bridges, and electricity, making it difficult for people to access markets and other important services. 4. Education: Rural communities often have limited access to education, and educational attainment is generally lower in rural areas compared to urban areas. 5. Healthcare: Rural areas face significant challenges in providing quality healthcare services, including a shortage of healthcare professionals, limited access to modern medical technologies, and inadequate infrastructure. To address these challenges and promote the development of rural societies, policymakers and organizations are implementing various initiatives, such as rural electrification programs, improving agricultural practices, and investing in education and healthcare infrastructure.

The hypotheses for this Research article can be stated as follows:

1. Poverty is a significant challenge faced by rural communities and is a major barrier to their development.
2. Agricultural challenges, such as low yields and limited access to modern technologies, negatively impact the livelihoods of rural communities and limit their potential for growth.
3. Poor infrastructure, such as a lack of roads and electricity, is a major obstacle to the development of rural communities and limits their ability to access markets and other essential services.
4. Education attainment is generally lower in rural areas compared to urban areas, and limited access to education is a significant challenge faced by rural communities.
5. Rural communities face significant challenges in providing quality healthcare services, including a shortage of healthcare professionals and limited access to modern medical technologies.

These hypotheses can be tested through various methods, including surveys, case studies, and statistical analysis, to determine the extent to which they are supported by empirical evidence and to inform the development of effective policies to address the challenges faced by rural communities.

Objectives for this Research article:

1. To identify and assess the major challenges faced by rural communities and their impact on their development.
2. To understand the root causes of poverty and other challenges faced by rural Communities and determine the most effective ways to address these Issues.
3. To evaluate the effectiveness of existing policies and initiatives aimed at Promoting the development of rural societies and identify areas for Improvement.
4. To identify best practices and successful case studies from around the world that can inform the development of new and innovative solutions to the Challenges faced by rural communities.
5. To create awareness about the unique challenges faced by rural communities and raise support for initiatives aimed at promoting their development.

6. To provide recommendations for policymakers and practitioners on how to effectively address the challenges faced by rural communities and promote their development.

Thus these objectives of a study on the development of rural society and its issues and challenges are to gain a deeper understanding of the challenges faced by rural communities, to identify effective solutions to these challenges, and to promote the development of rural societies.

Research Article Importance:

The study of the development of rural society and its issues and challenges is important for several reasons: Addresses an important social issue: Rural communities often face significant challenges that impact their development and quality of life, and understanding these challenges is critical for addressing these issues and promoting the well-being of rural populations. Informs policy-making By providing insights into the major challenges faced by rural communities, research on the development of rural society can inform policy-making and support the development of effective strategies for addressing these challenges. Supports sustainable development: The development of rural communities is critical for the sustainable development of countries, as rural areas often provide essential resources and support for agriculture, forestry, and other industries. Promotes equality and inclusiveness: Addressing the challenges faced by rural communities can help to promote equality and inclusiveness, as individuals living in rural areas often experience greater poverty and limited access to essential services compared to their urban counterparts. Supports global development goals: The United Nations Sustainable Development Goals (SDGs) include goals related to reducing poverty, promoting equality, and supporting sustainable agriculture, all of which are directly relevant to the development of rural societies.

The development of rural society and its issues and challenges is important for promoting the well-being and development of rural communities, as well as for supporting the achievement of global development goals.

1. Poverty Issues: What is poverty and why is it a challenge in rural communities? Poverty is a condition where individuals or families lack the resources and access to basic necessities such as food, shelter, and healthcare. In rural communities, poverty is often caused by a combination of factors, including low agricultural yields, limited job opportunities, poor infrastructure, and limited access to education and healthcare.

2. How does poverty impact the development of rural communities? Poverty in rural communities can have a number of negative impacts on their development, including limited access to essential services such as education and healthcare, reduced economic growth, and increased inequality. Poverty also exacerbates other challenges faced by rural communities, such as poor infrastructure and low agricultural yields, making it even more difficult for these communities to break out of the cycle of poverty.

3. What can be done to address poverty in rural communities? To address poverty in rural communities, a multi-pronged approach is needed. This may include providing education and job training programs, improving infrastructure, increasing access to credit and financial services, promoting sustainable agriculture practices, and supporting micro-enterprise development. Additionally, initiatives that target women and girls, who are often disproportionately affected by poverty, can be particularly effective in reducing poverty and promoting development in rural communities.

2. Agricultural Issues: The major agricultural challenges faced by rural communities can include low yields, limited access to modern technologies, limited access to credit and financial services, soil degradation, and climate change. Agricultural challenges such as low yields and limited access to modern technologies can negatively impact the livelihoods of rural communities by reducing their income and food security, and limiting their potential for economic growth. This can lead to a cycle of poverty and limited access to essential services such as education and healthcare. To address agricultural challenges and promote sustainable agriculture in rural communities, a multi-pronged approach is needed. This may include providing education and training programs for farmers, increasing access to credit and financial services, promoting sustainable agriculture practices, and supporting the development of agribusinesses. Additionally, initiatives that target women and girls, who often play a significant role in agricultural production in rural communities, can be particularly effective in promoting sustainable agriculture and reducing poverty. Agriculture Issues: for rural communities? Modern technologies, such as precision agriculture, digital extension services, and mobile-based financial services, can be used to support the growth of agriculture in rural communities by increasing yields, reducing production costs, and improving access to markets and information. However, these technologies must be adopted in a way that is accessible and affordable for rural communities, and that takes into account the unique needs and circumstances of these communities.

3. Poor infrastructure Issues: Inadequate infrastructure in rural areas can greatly impede development and limit access to essential services and markets. This can lead to a lack of economic opportunities, difficulty in accessing healthcare and education, and overall decreased quality of life for rural communities. Improving infrastructure can help to address these challenges and support the growth and prosperity of rural areas.

4. Education Issues: Education attainment is often lower in rural areas compared to urban areas. This can be due to a variety of factors, including limited access to educational resources and facilities, a shortage of qualified teachers, and a lack of incentives for students to continue their education. This can lead to a cycle of poverty and limited economic opportunities for individuals and communities in rural areas. Improving access to education and addressing these challenges can help to support the development and growth of rural communities.

5. Rural communities face significant Issues: Sure, providing quality healthcare services can be a significant challenge for rural communities for several reasons. Firstly, there is often a shortage of healthcare professionals in rural areas, meaning that individuals may have to travel long distances to receive medical treatment. Additionally, rural communities often lack access to modern medical technologies, making it difficult to diagnose and treat illnesses effectively. These factors, combined with limited funding for healthcare services, can result in poorer health outcomes for individuals in rural areas. Improving access to healthcare and addressing these challenges is crucial for the well-being of rural communities and can help to support their overall development and growth.

1. To identify and assess the major challenges faced by rural communities and Their impact on their development.

1. Assessing the challenges faced by rural communities is an important step in understanding the barriers to their development and finding ways to address them. Some of the major challenges faced by rural communities include: Inadequate infrastructure, such as limited access to roads, electricity, and clean water Low levels of education attainment and limited access to educational resources and facilities insufficient healthcare services and a shortage of healthcare professionals Lack of economic opportunities and limited access to markets Environmental degradation and limited access to natural resources. These challenges can have a significant impact on the development of rural communities and can limit their ability to access essential services, grow their economies, and improve their quality of life. By understanding these challenges and their impact, researchers and policymakers can work to develop strategies and programs to support the growth and prosperity of rural communities.

2. To understand the root causes of poverty and other challenges faced by Rural Communities and determine : Understanding the root causes of poverty and other challenges faced by rural communities is crucial for developing effective solutions to these issues. The root causes of poverty and challenges in rural areas can be complex and interrelated, and may include: Historical and systemic inequalities, such as land ownership patterns and limited access to resources and opportunities Lack of economic opportunities and limited access to markets Inadequate infrastructure, such as limited access to roads, electricity, and clean water Low levels of education attainment and limited access to educational resources and facilities Insufficient healthcare services and a shortage of healthcare professionals Environmental degradation and limited access to natural resources. To address these challenges effectively, it is important to adopt a multi-faceted approach that addresses the root causes of poverty and other issues in rural areas. This may include investing in infrastructure and educational facilities, providing economic incentives and support to rural communities, and implementing programs that improve access to healthcare services and natural resources. Additionally, engaging with local communities and involving them in decision-making processes can help to ensure that solutions are tailored to the specific needs and priorities of rural areas.

3. Evaluate the effectiveness of existing policies and initiatives aimed at promoting the development of rural societies: evaluating the effectiveness of existing policies and initiatives aimed at promoting the development of rural communities is important to ensure that resources are being used effectively and that progress is being made towards addressing the challenges faced by rural communities. The evaluation process can involve several steps, such as: Assessing the goals and objectives of existing policies and initiatives and comparing them to the actual outcomes achieved. Examining the implementation of existing policies and initiatives, including factors such as participation rates, resource allocation, and the involvement of local communities. Evaluating the impact of

existing policies and initiatives on the development of rural communities, including measures such as economic growth, improved access to essential services, and improved quality of life. Identifying areas for improvement, such as inadequate funding, insufficient community engagement, and limited targeting of the most vulnerable communities. By evaluating existing policies and initiatives, it is possible to identify areas for improvement and make informed decisions about how to allocate resources and support the development of rural communities more effectively in the future.

4. Best practices and successful case studies from around the world:

The best practices that have been seen to be successful in improving the lives of rural communities include: Agriculture-focused development: Encouraging sustainable agriculture practices, providing access to markets, and promoting agribusinesses can boost the local economy and improve food security. Education and skills training: Providing education and training opportunities can help rural communities become more self-sufficient and reduce poverty.

Access to healthcare: improving access to healthcare and medical facilities in rural areas can help address health disparities and improve overall health outcomes. Renewable energy solutions: Implementing renewable energy solutions, such as solar and wind power, can improve energy access, reduce dependence on fossil fuels, and provide new economic opportunities. Telecommunications infrastructure: Improving telecommunications infrastructure can help connect rural communities to the rest of the world and facilitate access to information and services. It is important to note that these best practices may vary based on the specific context and needs of a given community. A successful case study should be adapted to the local environment, culture, and resources to ensure maximum impact.

5. Create awareness about the unique challenges faced by rural communities:

Creating awareness about the unique challenges faced by rural communities is a crucial step in promoting their development. There are several strategies that can be used to achieve this goal, including: Media outreach: Utilizing media channels, such as local newspapers, radio stations, and social media, to share information and stories about the challenges faced by rural communities can help build public awareness and support. Community engagement: Hosting community events, such as town hall meetings, workshops, and festivals, can help bring together local residents, organizations, and businesses to discuss and raise awareness about the challenges faced by rural communities. Research and data analysis: Conducting research and collecting data on the specific challenges faced by rural communities can help create a more comprehensive understanding of the issue and inform evidence-based solutions. Collaboration with stakeholders: Partnering with government agencies, non-profits, private sector organizations, and other stakeholders can help amplify the message and mobilize resources towards promoting rural development. Advocacy and lobbying: Advocating for policy changes and increased investment in rural areas through lobbying efforts can help create long-term solutions for the challenges faced by rural communities. It is important to note that raising awareness and support for rural development initiatives requires a sustained and collaborative effort from all stakeholders. Effective communication and engagement with local communities can help build momentum and drive positive change.

6. To provide recommendations for policymakers and practitioners: Providing effective recommendations for policymakers and practitioners on promoting rural development requires a thorough understanding of the specific challenges faced by rural communities. Some of the key recommendations include: Investment in infrastructure: Investment in rural infrastructure, such as transportation, energy, and communication networks, can help improve access to essential services and create new economic opportunities. Support for agriculture and agribusiness: Providing support for agriculture and agribusiness, including access to markets, credit, and technology, can help boost the rural economy and improve food security. Education and skills training: Providing education and skills training opportunities can help rural residents become more self-sufficient and reduce poverty. Access to healthcare: Improving access to healthcare and medical facilities in rural areas can help address health disparities and improve overall health outcomes. Encouragement of entrepreneurship and innovation: Encouraging entrepreneurship and innovation in rural areas can help create new economic opportunities and promote self-sufficiency. Collaboration with stakeholders: Building partnerships and collaborating with government agencies, non-profits, private sector organizations, and other stakeholders can help leverage

resources and mobilize support for rural development initiatives. It is important to tailor these recommendations to the specific context and needs of each rural community, taking into account factors such as local culture, resources, and infrastructure. Policymakers and practitioners should also be open to feedback and adaptation, and continuously evaluate the impact of their initiatives to ensure they are meeting the needs of rural communities.

Conclusion:

In conclusion, the development of rural society presents a complex and multifaceted challenge, requiring a comprehensive and coordinated approach. The key issues and challenges faced by rural communities include lack of access to essential services, poverty, food insecurity, limited economic opportunities, and inadequate healthcare. Addressing these challenges requires investment in infrastructure, support for agriculture and agribusiness, education and skills training, improved access to healthcare, and encouragement of entrepreneurship and innovation. Effective collaboration with government agencies, non-profits, private sector organizations, and other stakeholders can help leverage resources and mobilize support for rural development initiatives. It is crucial for policymakers and practitioners to consider the unique context and needs of each rural community, and to continuously evaluate and adapt their initiatives to ensure they are meeting the needs of rural residents. By addressing the challenges faced by rural communities, we can promote their development, improve their quality of life, and contribute to the overall well-being of society.

References:

1. WorldBank.(2021).RuralDevelopment.Retrievedfrom<https://www.worldbank.org/en/topic/ruraldevelopment>.
2. Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2021). Rural Development. Retrieved from <http://www.fao.org/rural-development/en/>.
3. United Nations Development Programme. (2021). Rural Development Retrievedfrom <https://www.undp.org/content/undp/en/home/issues/poverty/focus-areas/rural-development.html>.
4. International Fund for Agricultural Development. (2021). Rural Development. Retrieved from <https://www.ifad.org/topic/rural-development>.
5. Rural Development Policy Division, Department for Environment, Food and Rural Affairs.(2021)RuralDevelopmentinEngland.Retrievedfrom<https://www.gov.uk/government/collections/rural-development-in-england>.

These references can provide an overview of the various initiatives and programs aimed at promoting rural development and addressing the key issues and challenges faced by rural communities. They can also provide insights into best practices and successful case studies, and can inform the development of effective recommendations for policymakers and practitioners.

RTI: A Powerful Tool to Strengthen Good Governance

Digambar V. Gangawane
Asso. Prof. & Head,
Public Administration
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad.

Abstract:

The Right to Information (RTI) Act of 2005 has been put into effect to make minor changes to how government business is handled. Numerous activities are being carried out all around the world to recognise the necessity of good governance. The right to information (RTI) is being seen as a viable instrument for emancipation. The purpose of the Right to Information Act of 2005 was to advance accountability, openness, and transparency in public administration. It is crucial that the RTI Act give individuals the ability to ask questions about how governments run online in order to fulfil these goals. As a result, this essay emphasises the value of the right to information as a weapon for achieving good governance. Additionally, it addresses how corruption is more likely to occur in a government that functions with more secrecy than it is in one that does so with more openness.

Keywords: RTI, Democracy, Integrity, Transparency, Accountability.

I. Introduction

The Right to Information (RTI) Act of 2005 has been put into effect to make minor changes to how government business is handled. Numerous activities are being carried out all around the world to recognize the necessity of good governance. The right to information (RTI) is being seen as a viable instrument for emancipation. The purpose of the Right to Information Act of 2005 was to advance accountability, openness, and transparency in public administration. It is crucial that the RTI Act give individuals the ability to ask questions about how governments run online in order to fulfil these goals. As a result, this essay emphasises the value of the right to information as a weapon for achieving good governance. Additionally, it addresses how corruption is more likely to occur in a government that functions with more secrecy than it is in one that does so with more openness.

II. Good Governance

In a democracy, competent and efficient administration is a sign of good governance. It is comparable to a development-focused administration that strove to raise the standard of living for the populace. High organisational effectiveness is implied. It also had to do with how well-equipped the political and administrative system's command centre was to handle the society's evolving problems. In order to increase the system's effectiveness, legitimacy, and trustworthiness, new governance ideals must be adopted. It is a word that is very loosely used. Good governance has a variety of traits. It adheres to the rule of law and is inclusive, participatory, goal-oriented, responsible, responsive, transparent, and effective. It guarantees that corruption will be kept to a minimum, that minorities' viewpoints will be respected, and that the voices of the most vulnerable members of society will be heard during decision-making. It is also open to society's present and future requirements.

III. Legislative Developments in Implementing RTI Act

The largest Right to Information Act controversy involves official secrets. Citizens are sovereign and public servants in a democracy that is working well. Therefore, transparency in all government operations is necessary. However, it is well understood that sensitive issues relating to national security should be kept confidential. Government secrecy and confidentiality are governed under the Official Secrets Act of 1923, a product of the British Empire. The Act tackles concerns to national security such as espionage and sedition. Due to colonial mistrust of individuals and the primacy of state employees in interactions with residents, the Official Secrets Act gave rise to a culture of secrecy. Disclosure was substituted with confidentiality.

The Official Secrets Act has been used by 8-government entities to block access to documents and locations. Confidential information is covered under Section 9. The Act does not define official secrets. Public employees are free to label anything as secret. The Right to Information movement in India throughout the 1990s accelerated the shift from a state-centric to a citizen-centric model of development. In order to promote an

accountable, transparent, responsible, participatory, and decentralised democracy, it is important to resolve a key conflict between the Colonial Acts, which restrict access to information, and the post-independence Indian Constitution, which recognises the right to seek information as a fundamental right. Under the direction of H.D. Shourie, the Central Government established a working committee to draught the Freedom of Information Bill, 2000, and the Freedom of Information Act, 2002. With regard to requests that would divert funds from the public authority as well as demands for concerns of national security and sovereignty, this Act garnered strong criticism for giving far too many exceptions. Charges had no upper limit. The knowledge was withheld without consequence. The Freedom of Information Act was not utilised.

Right to Information Act 2005

The Freedom of Information Act 2002 was passed by the Indian Parliament to promote transparency and accountability in government. However, as a result of some shortcomings and harsh criticism, the Central Government produced the National Common Minimum Program of the Government, which outlined the requirement that the Freedom of Information Act be made more meaningful, progressive, and participatory. As a result, the 2002 Act was repealed, and a new one was enacted. The Right to Information Bill 2004 was approved by the parliament in May 2005, and the president signed it on June 15 of that same year. The Right to Information Act was first published in the Indian Official Gazette on June 21, 2005. On October 12, 2005, it began operation. The Right to Information Act of 2005 encourages open government. After extensive research and comparison with various freedom of information laws from across the world, it is evident that there are certain key differences that guarantee India will effectively implement this right. Instead of freedom, citizens have a right to information.

The right to information has been understood by the Supreme Court to encompass the right to freedom of speech and expression, which is guaranteed to all citizens under Art. 19(1)(a). Discussions and opinion sharing are both open to everyone. Since we cannot protest or express our opinions without knowledge, this would have included the right to know. In *S.P. Gupta v. President of India and others* No democratic government can exist without accountability, and the fundamental tenet of accountability is that the public should be informed about how their government is run. It is only conceivable if citizens understand how their government works, can carry out the responsibilities democracy entrusts to them, and transform traditional democracies into truly successful participatory democracies. Therefore, it must be the rule that information about how the government functions be disclosed, with information confidentiality being the exception.

In *PrabhuDutt v. Union of India*, the Supreme Court held that the right to know news and information regarding the affairs of administration of the government is included in the freedom of press which is integral part of freedom of speech and expression under Article 19(1) (a) of the Indian Constitution. In *Union of India V. Association for Democratic Reforms* it was held that all the electorates have the fundamental right under Article 19(1) (a) to know about the education, assets, liabilities and criminal antecedents of the candidate contesting any election. Again in *L.K.Koolwal v. State of Rajasthan and others* Supreme Court held that "Citizens have a right to know about the activities of the State, the instrumentalities, the departments and the agencies of the State. The privilege of secrecy which existed in the earlier time that the State is not bound to disclose the facts to the citizens or the State cannot be forced by the citizens to disclose the facts, does not survive now to a great extent. Article 19 (1) (a) of the Constitution confirms existence of the right of freedom of speech. The basis of Freedom of speech is the freedom of right to know. The State is empowered to impose reasonable restrictions in the matter like other fundamental rights where it affects the national security and any other related matter affecting the nation's integrity". Under this judicial guidance and with the object to promote openness, transparency and accountability in administration The Right to Information Act has been enacted and passed in 2005.

Need of RTI for Good Governance:

Everyone now has access to information thanks to the new RTI Law. It encourages transparency and responsibility in public institutions. It includes recipients of grants from the federal, state, local, and panchayati raj levels of government. Its primary clauses are:

1. All public authorities are required to keep all of their records properly catalogued and indexed in a way and format that supports the right to information under this Act. They also need to make sure that all relevant records are computerised and connected through a network nationwide on various systems within a reasonable amount of time and subject to resources.
2. Public bodies are required by the Act to make proactive disclosures. To ensure that the public utilizes this Act as infrequently as possible, the Act requires every public entity to regularly provide as much information to the public through various communication channels, including the internet.
3. Within 100 days of the Act's implementation, every public authority must designate as many Central Public Information Officers or State Public Information Officers, as the case may be, in all of its administrative units or offices, to respond to information requests from individuals.
4. Facts must be provided within 30 days, and within 48 hours for information involving life and liberty.
5. Information won't be charged to the underprivileged.
6. If the public authority does not provide free information in a timely manner, it must do so.
7. It penalizes secrecy. The Information Commission will fine a representative Rs. 250 each day if information is delayed for more than 30 days without good reason (maximum Rs. 25000).
8. This Act does not apply to the Intelligence Bureau, the Research and Analysis Wing, the Border Security Force, the Central Reserve Police Force, the Central Industrial Reserve Force, the Central Economic Intelligence Bureau, the Indo-Tibetan Border Police, the National Security Guards, the Assam Rifles, and other organisations.
9. There will be claims of corruption and violations of human rights.
10. The Official Secrets Act of 1923 and any other laws or legal documents that are in force because of previous laws are superseded by this Act.
11. The Freedom of Information Act of 2002 was repealed.

Conclusion:

A significant step towards guaranteeing a participatory development process in the nation is the Right to Information Act, 2005. However, the Act's effectiveness could only be realised if the government authorities adopted it in the correct spirit and put it into effective use. It should be utilized by the public as a tool to encourage public authorities' accountability and openness. The government should take action to inform the uneducated, ignorant populace residing in the village about this Act. The use of information technology by the state should increase, and it is necessary to digitize public documents in government offices to make them more accessible. A better relationship between the state and its citizens will undoubtedly be established through this kind of arrangement. As the RTI Act gives individuals the right to inquire about subjects relevant to governmental functioning, it will also result in more openness in how the government operates.

References:

1. Hussain Yasir, Corruption Frèe India: Fight to Finish, Èpitomè book's Publication, Nèw Dèlhi, 2012.
2. Jain Anshu, "Good Governance and Right to Information: A Pèrspectivè", Journal of thè Indian Law Rèvièw, Vol. 54, No. 4, Octobèr-Dècèmbèr 2012, pp. 506-519.
3. Kèdïa, Swati, "Ìntèrnàtional Journal of Commèrcè and Managèmènt Rèsèarch", Vol. 2, Ìssuè 3, 2016, p. 158-162
4. Laxminath M. Public Administration, Tata McGraw-Hill Èducation Pvt. Ltd., Nèw Dèlhi, 2011.
5. Guha Roy Jaytilak, "Transparèncy and Right to Information Governance Pèrspectivè", Bìhar Journal of Public Administration, Vol. 10, No. 1, 2013, p. 36.
6. Pandèy, J.N., Constitutional Law of India, Cèntral Law Agèncy, Allahabad, 2015.
7. Pandèy Satyam Kumar and Mishra Abhinav, "Ìntèrnàtional Journal of Law and Lègal Jurisprudèncè Studiès", Vol. 3 Ìssuè 2, 2016, p. 362.
8. 11. Shreyasker Pankaj, RTI Act in India: Future and Implication, Tata McGraw-Hill Èducation, Nèw Dèlhi, 2013.
9. Singh Rajbir, Right to Information and Good Governance, Concèpt Publishing Company, Nèw Dèlhi, 2010.
10. Singh Shalini, "Right to information: A Case Study of India", Ìntèrnàtional Journal of Scièntific & Ènginèèring Rèsèarch, Vol. 1, No. 2, 2010, pp.1-9.

India's Chance to Lead in the G-20

Dr. Satish Karad

Associate Professor & HOD

Department of Political Science,

Indraraj Arts, Commerce and Science College, Sillod.

Abstract:

India will assume the G20 Presidency on December 1st, the main international platform for discussion and collaboration on international economic and financial concerns. In this unusual alliance, industrialised and emerging nations coexist on an equal footing. It is essential now to comprehend its goal, historical trajectory, institutional processes, operational procedures, and the variety of difficulties it solves. This calls for a careful assessment.

Key Words: G-20 Summit, India's Presidency

Introduction

Public interest in all topics pertaining to the international economic governance organisation has started to increase as India prepares to begin its year-long leadership of the influential Group of Twenty (G20) nations on December 1, 2022. What is this organisation, how did it come to be so well-known, and why is India's presidency in 2022–2023 so crucial?

The G20 is the principal international platform for discussion and collaboration on international economic and financial concerns. It has been around for more than 20 years and still captures the interest of both specialists and students because of how intricately the geo-economics and geopolitics of the modern world interact. It is a distinctive alliance where developing and developed nations coexist on an equal footing. It is essential today to comprehend its mission, historical trajectory, institutional mechanisms, operational procedures, and the variety of difficulties it solves. This calls for a careful assessment.

Therefore, it matters what the G20 is and is not. Stewart M. Patrick, Director of the International Institutions and Global Governance programmes at the Council on Foreign Relations, New York, asserts that the G20 is "not a treaty-based multilateral institution capable of taking legally binding decisions, much less implementing them." It is a consultative forum that enables the world's most significant advanced and emerging economies to synchronise their approaches to the major challenges when they feel like it. [1] The G20 now accounts for 2/3 of the world's population, 75% of global trade, and 85% of worldwide GDP. [2] Through its two main tracks, hundreds of meetings of ministers, officials, and non-governmental experts, as well as the yearly Leaders' summits, this essay traces the origins and development of the G20 as an important international forum. It then explains how it functions and decodes the context, implications, priorities, and challenges for the upcoming Indian presidency.

Conformation and Emergence

The Group of 20 (G20), at the summit level, was established following the western financial and sub-prime crisis of 2008, when the emerging nations, mainly India and China, were forced to save the advanced economies led by the Group of Seven (G7) from going bankrupt. This gave these two emerging economies, as well as some other significant developing nations (South Korea, Indonesia, Turkey, Mexico, Argentina, Brazil, and Saudi Arabia), a seat on the councils that make decisions about the global economy and finance that have previously been dominated by the advanced economies. It demonstrated how some economic influence and power had shifted from the west and north to the east and south. It was a recognition that developed nations couldn't fix the world's economic issues on their own and urgently needed the assistance of nations like Brazil, India, China, and Russia, among others, to complete this crucial duty.

The G7 and the G77 were previous to the G20.

The G7 was founded in June 1976, although its roots may be found in an unofficial gathering of the US, France, West Germany, and UK finance ministers in March 1973, during the height of the oil crisis. After then,

Italy, Japan, and Canada were included. The G7 then included Russia, changing its name to the G8 in 1997. The G7, however, returned to its previous membership when Russia was excluded in March 2014 as a result of its invasion of Crimea. It is still strong and unified, and Germany hosted its most recent summit in June 2022.

The G77, a meeting for developing nations, was created in June 1964 and preceded the G7. It still goes by its former name despite having 134 members. When it meets with China, it is referred to as "G77 and China." In comparison to the Cold War era, it has far less influence now. In September 1989, the G15, a smaller gathering of developing nations made up of a few from Asia, Africa, and Latin America, was established. The goal was to promote trade, investment, and technological collaboration within the South and to send information to the G7 and the WTO. Later, it had an 18-member membership, but the name remained the same. Summits were regularly held starting in the 1990s and continuing on. The most recent summit happened in 2012.

The Asian-turned-global financial crisis of 1997–1999 gave rise to the G20, which the G7 was unable to handle on its own. A conference of a few finance ministers and central bank governors was called in December 1999 by Paul Martin, the Canadian finance minister, and Larry Summers, the US treasury secretary. The G20 operated at that level for over ten years. The G20 was upgraded to the summit level after the financial crisis hit the US in 2008 and spread swiftly throughout the world. Presidents and prime ministers began having regular biannual, and eventually yearly, confabulations with the sole objective of averting another global financial disaster. But like other well-intentioned efforts, it started to broaden its focus and now includes development. As a result of the migratory situation in Europe brought on by the Syrian catastrophe, the G20 economic agenda had to cover this subject.

The involvement of the highest political leaders gave the G20 agenda's gradual extension beyond financial, fiscal, and monetary policy legitimacy. The coalition now stands for a "whole of the government" strategy. This was evident when the COVID-19 pandemic, which threatened people's lives, livelihoods, and economic stability and growth in early 2020, struck the planet. During Saudi Arabia's G20 presidency year, the G20 was given more responsibility than the UN to find answers to the economic and health issues, including development.

The US, Japan, Germany, France, the UK, Italy, and Canada are all members of the G7. Brazil, Russia, India, China, and South Africa are all included in it.

- The United States, the United Kingdom, France, Russia, and China are all P-5 (Permanent Five) members of the United Nations Security Council.
- Additionally, Mexico, Indonesia, South Korea, Turkey, and Australia have joined the new MITKA organisation.
- The G20 includes Saudi Arabia and Argentina as members. These two nations are not included in any of the aforementioned groups.
- Nigeria was originally intended to be included, but that was abandoned. The European Union (EU) was substituted in its place.
- In addition to the 20 members, the G20 meetings are attended by representatives from the World Bank, IMF, Financial Stability Board, UN, ILO, WTO, and WHO. The Association of Southeast Asian Nations (ASEAN), the African Union (AU), and the New Partnership for Africa's Development are all invited as permanent guests (NEPAD). Additionally, the nation in office is permitted to invite visitors of its own. The Netherlands and Singapore are virtually usually invited.

What it does

The G20 has two distinct objectives: first, to support financial stability and economic growth; second, to make globalisation work for everyone by forging agreement in policymaking on a broad range of governmental problems. Both clearly demonstrate the high degree of connection that characterises the 21st-century world. [3]

Authentic Forums

This organisation lacks a stable secretariat and has a revolving presidency. The nation that is currently in the presidency fills that position. Similar to the Rotary Club, the Troika, which consists of the nations holding the present, past, and future presidency, supports it. As a holdover from the days when the G7 governed the world, OECD continues to offer the presidency significant intellectual and policy advising support, maintaining the G7's sway.

The Finance Track and the Sherpa Track are where the G20 operates. The first addresses economic, monetary, and financial concerns through routine meetings of the finance ministers and central bank governors. It contains eight workstreams: international taxation, financial sector reforms, sustainable finance, financial inclusion, global macroeconomic policies, infrastructure financing, and international financial architecture. The Sherpas take care of everything else. Each nation has a "sherpa" who serves as the G20 leadership's principal conduit and coordinator. They set the stage and make sure that multiple Ministerial Meetings and Working Groups are coordinated. Anti-corruption, Agriculture, Culture, Development, Digital Economy, Employment, Environment and Climate, Education, Energy Transition, Health, Trade and Investment, Tourism, and 12 other workstreams make up the Sherpa Track.

Participation Groups

The G20 gains from extensive conversations and research carried out by 10 Engagement Groups comprising the corporate sector, civil society, and independent groups outside of the governments. The following are listed in order of importance: Business 20, Civil 20, Labor 20, Parliament 20, Science 20, Supreme Audit Institutions 20, Think 20, Urban 20, Women 20, and Youth 20. The host nation and other members have a packed and active yearly calendar as a result of each sub-forum having its own meetings and summits.

The Think 20 and the Business 20 are the two most significant involvement groups among them.

Think 20 (T20) is a network of think tanks from G20 nations that offers policy suggestions based on research to the G20 leaders. It is frequently referred to as the G20 process' "ideas bank"[4]. The inaugural T20 summit took place in 2012 while Mexico held the G20 presidency, and it has since established itself as a regular element of the G20 process. Leading think tanks from throughout the world are T20 members. As a result, the T20 "thinks" for the G20 and offers sensible, fact-based answers to a range of global problems.

The structure of engagement groups is similar to that of the G20 leaders. Think tanks and research organizations from G20 countries are proposed as Sherpas in the T20. The Chair-Sherpa, a renowned think tank from the G20 host country, serves as the central hub for T20 coordination. While some nations, like Indonesia, choose just one think tank Sherpa for their presidential year, others, like Japan, appoint more than ten.

Every year, there are two priority areas: one that is part of the G20's ongoing agenda, and the other that is determined by the country that the G20 president represents. For instance, Indonesia's G20 presidency prioritized three things: 1) A global health architecture, 2) a digital transformation, and 3) a transition to sustainable energy, and the T20 agenda also included these three topics. Each emphasis area is further investigated in a cross-disciplinary way by task forces [6].

The communiqué, a statement of vision presented by the chair during the T20 summit, is the primary product of the T20. The T20 communiqué includes suggestions and directives for the G20 leaders to take into account at the summit. Some of these important suggestions finally find their way into the communiqué from the G20 Leaders.

An exclusive G20 engagement group called Business 20 (B20) was established to foster more communication with the international business sector.

The B20 seeks to incorporate business concerns into the wider global economic agenda as the corporate face of the G20 framework. As a result, the B20 serves as a forum for business and industry executives to present, exchange, and recommend policy solutions to the G20 leadership.

The B20 was the first interaction group to be established inside the G20, and its inaugural meeting took place in 2010 during South Korea's presidency. [7] However, the B20 idea was publicly unveiled in 2011 while France had the G20 chair. And advise the G20 leadership on potential policy alternatives.

International trade liberalization, financial regulation, the monetary system, the global financial architecture, energy efficiency, sustainable investment, and digitalization are among the topics on which the B20 often focuses. A task group made up of business executives is formed for each priority area. Organizations in business and commerce make up the B20 network. Trade organizations or groups chosen by their respective governments to serve as Sherpas represent each G20 nation. While the apex chamber is often chosen to serve as the business sherpa, other chambers may receive this honor as well. For instance, seven business chambers were

tasked with carrying out the B20 Sherpa's work during Turkey's 2015 presidency, with a particular emphasis on entrepreneurship and Small and Medium Enterprises.

The B20 has already seen participation from well-known business titans, like Bill Gates and Jack Ma, and their presence says a lot. Business tycoons from India have already participated in a number of B20 task teams and meetings, including Anil Ambani of Reliance Industries, Adi Godrej of Godrej Industries, Sunil Mittal of Bharti Enterprises, and others. The B20 forum also welcomes participation from policymakers, academics, and think tanks in addition to the business community. The B20 network includes regular invitees including the World Economic Forum and the International Chambers of Commerce.

Along with the recognized engagement organizations, there are other unauthorized engagement organizations including the Interfaith Dialogue, the Young Entrepreneurs Alliance, and the Girls20.

The "Leaders' Declaration," which is released at the end of each summit, is the most significant document to come out of the country holding the president each year. The Ministerial and other gatherings' joint declarations serve as its foundation and support. The official work of the G20 on a growing agenda is important. The chance that the yearly summit gives the highest officials of the member nations to network, communicate, form personal bonds, and "recast bilateral connections" is equally significant. [8]

Progress thus far

Three time periods may be used to categorize the G20's journey: 1999–2008, 2008–2019, and 2019–2022.

1998-2008:

The finance ministers and central bank governors met on a regular basis throughout the first ten years. They gradually included financing for terrorists in the wake of the Afghanistan War to their debate agenda. The decision to give the developing economies a proportionately larger part of the vote on its executive board led to the reform of the IMF, which was a primary emphasis.

2008–2019:

The global financial crisis that engulfed the West at the start of the second decade forced the G20 to be elevated to the summit level. In November 2008, the inaugural Leaders' summit took place. There were two summits per year from 2009 to 2010. The organisation thereafter continued to conduct summits every year till 2019. The chance to host the summit was given to the United Kingdom, Canada, South Korea, Russia, China, Argentina, and others. As a result, the G20 became an essential component of global economic governance. A few presidential terms had a lasting effect, such as those of South Korea and Germany, which promoted the "Compact with Africa" and South-South cooperation, respectively.

2019–2022:

The Covid-19 era marked the start of the third phase. Saudi Arabia organised two meetings in 2022 to discuss the pandemic's enormous problems. A significant success was the Debt Service Suspension Initiative (DSSI). Under the Italian chair, three summits were held in 2021 to address the ongoing issues of COVID-19, the US-NATO surrender of Afghanistan to the Taliban in August 2021, and the regular Leaders' conference.

The Russia-Ukraine crisis erupted in February 2022, resulting in fresh geopolitical tensions, just as Indonesia was about to assume the chair of the United Nations in 2022 with the objective of "Recover Together, Recover Stronger." As viewpoints solidified and complexity increased, any chance of keeping geopolitics off the G20 agenda was dashed. President Joko Widodo made an effort to act as a mediator and had some success in getting the promises that Russia's and China's leaders would attend the summit in Bali in October 2022. However, the annexation of four Ukrainian areas by Russia in September 2022 cast considerable doubt on the success of the Bali conference.

Different theories are put out by academics to explain the nature and degree of success of the G20 conferences. Senior Indian official V. Srinivas says the G20 has always been optimistic. There is confidence that renewed multilateralism initiatives can succeed because the G20 has already seen some significant multilateralism accomplishments. [9]

The G20 should be evaluated according to six criteria, including domestic political management, collective decision-making, principled and normative direction-setting, collective commitments, compliance with

commitments, and institutional development of global governance, according to John Kirton of the University of Toronto's G20 Centre. Kirton has studied the past work of the G20. His overall assessment of the G20's performance over the past 20 years is as follows: "Charting G20 performance on these dimensions at each of its 16 summits shows the G20's comprehensive rise to an impressive performance at Hamburg in 2017, followed by a significant decline, and a revival at Rome in 2021." [10]

IMF managing director Kristalina Georgieva outlined three important economic goals for the G20 in mid-2022. These goals included lowering inflation, strengthening fiscal policy, and reviving international collaboration "headed by the G20." [11] The global economic problems that exist now are just as urgent as they were in 2008, when the G20 was elevated to the highest political position. The deteriorating geopolitical situation, which casts a shadow over this primarily economic gathering, is concerning for the hosts of the G20 meetings this year and the next year, namely Indonesia and India.

India's Presidency

The G20 presidency of India comes at a crucial time for both India and the other G20 nations. It is scheduled to start on December 1, 2022, the same day when India celebrates its 75th anniversary of independence. The G20 meeting will be a significant turning point for India's democracy and diplomacy, giving it a significant leadership position on the international scene. However, there are several obstacles on the economic and geopolitical fronts. The world's ability to address the pressing problems of war and conflict as well as draw attention to the need for monetary stability, peace, and sustainable development will be shown at the Bali summit, which will be followed by the Delhi summit.

The G20 will have an unparalleled chance to handle it with refinement and balance: starting with Indonesia in 2022, India in 2023, and Brazil and South Africa in 2024 and 2025, respectively, it will be led by four emerging nations in a row. It is an opportunity to demonstrate if the G20, a forum of the North and the South, can fairly address the needs and aspirations of both established and developing nations as well as those who are not members of the G20 family.

The 18th G20 summit will take place in New Delhi, India, on September 9 and 10, 2023. Bangladesh, Egypt, Mauritius, Netherlands, Nigeria, Oman, Singapore, Spain, and the United Arab Emirates are the nine nations that have already been invited as guests. In addition, the Asian Development Bank (ADB), the International Solar Alliance (ISA), and the Coalition for Disaster Resilient Infrastructure (CDRI) are invited as Guest-International Organizations (IOs)

Over 215 activities are anticipated to take place in India at 55 distinct sites. 42 ministerial and official delegations will attend the majority of these sessions to represent the G20 countries. Nearly 12,000 foreign participants, journalists, security, and support staff will attend the summit in Delhi in September 2023.

The subject and top goals for the meeting might be publicly revealed in December 2022. However, the following media statement released on September 13 by the Ministry of External Affairs reflects the current official thinking:

While our G20 priorities are being finalised, ongoing discussions include, among other things, inclusive, equitable, and sustainable growth, LiFE (Lifestyle for Environment), women's empowerment, digital public infrastructure, tech-enabled development in sectors like health, agriculture, and education, as well as commerce, skill-mapping, culture, and tourism, climate financing, the circular economy, global food security, energy security, green hydrogen, and disaster relief.[12]

External Affairs Minister S. Jaishankar stated, "As we begin the G-20 presidency come December, we are attentive to the issues faced by developing nations," in a speech at the UN General Assembly on September 25. India will collaborate with the other G-20 countries to address important concerns with debt, economic expansion, food and energy security, and especially environmental protection. One of our top goals will always be the reform of international financial organisations' governance. [13]

India's presidency would bear the imprint of its prior contributions to G20 discussions and conclusions. Finance ministers, Reserve Bank governors, former Prime Minister Dr. Manmohan Singh, and Prime Minister Narendra Modi have all had an active role in influencing past summit and conference results for India. India has effectively used the G20 platform to express its concerns over the funding of terrorism. PM Modi spoke at every

summit from 2014 to 21 and expressed the nation's concerns about tax evasion and black money, fighting international terrorism, taking decisive action against fugitive economic offenders, utilising digital technology for social good, and the necessity of providing ample climate finance for developing nations. [14]

In order to advance its national interests, make an imprint on the G20, retain the forum's preeminence as an efficient tool of global governance, and protect it from escalating international tensions, India has four choices as per following-

India can **first** focus on the unique branding opportunity provided by the presidency, which is to project India's success as a democracy that delivers on development.

Second, as one of four countries (Indonesia, India, Brazil, and South Africa) that hold the presidency during 2021–25, India can strengthen their cooperation and solidarity to advance the interests of the Global South.

Third, the three IBSA countries (India, Brazil, and South Africa) will chair the IBSA's annual meeting.

Four, as the G20 chair, India may (and should) adopt a more expansive view of its global obligations and make an effort to coordinate and integrate differing viewpoints from various constituencies both inside and beyond the G20. Promote the interests of democracies who are developing and carry out the commitments the G20 major economies made to developing nations.

Conclusion

The four options presented here are not mutually exclusive, according to a realistic and fair perspective. It is feasible to combine them to form a holistic and all-encompassing strategy for the Indian president. [15] Above all else, this particular score will be used to evaluate India's performance and capacity to lead the G20.

In order for developing nations and advanced economies to stand at the same level and contribute equally, India must invest in the G20 by allocating more of its finest resources to it. "We must, throughout the emerging world, recognise that some of the reasons why global governance looks to be sort of against us are because we are not investing enough resources into this," Dr. Raghuram Rajan, a former Reserve Bank of India governor, said in an interview with Gateway House in 2015. Having the pen makes a significant impact. As opposed to what industrial country markets do, what you write is totally different. [16]

References

1. Stewart M. Patrick, 'The G20 Was Made for Moments Like This', *Council on Foreign Relations*, 25 October 2021. <https://www.cfr.org/blog/g20-was-made-moments>
2. 'India @2023, G20 Presidency', PowerPoint presentation by Harsh Vardhan Shringla, India's Chief Coordinator for G20 at a business conference in Mumbai, 5 September 2022.
3. James McBride and Anshu Siripurapu, 'The Group of Twenty', *Council on Foreign Relations*, 15 November 2021. <https://www.cfr.org/background/group-twenty>
4. See, Multiple Authors (2012). *Think-20 Meeting: Report to Sherpas*. URL. www.g20.utoronto.ca/t20/2012-FINAL_Think-20_Report_to_Sherpas.pdf
5. Issue Priorities (2022). *G20 Indonesia 2022*. URL <https://www.g20.org/g20-presidency-of-indonesia/#priorities>
6. Indonesia had 9 T20 task forces roughly covering sustainable investment, digital connectivity, energy transition, food security and sustainable agriculture, inequality and human capital, global health security, global SDG financing, infrastructure resilience, international finance, and economic recovery.
7. For details see Rajiv Bhatia, "The G20's virtual year" in *India in the G20: Rule-taker to Rule-maker* (Manjeet Kripalani ed.), Routledge.
8. James McBride and Anshu Siripurapu, 'The Group of Twenty', *Council on Foreign Relations*, 15 November 2021. <https://www.cfr.org/background/group-twenty>
9. V. Srinivas, *Talk on G20@2023: The Road Map to Indian Presidency*, New Delhi. ICWA, 2 August 2022. P. 10.
10. John Kirton, 'The G20's Growing Governance, 2008–2022', http://www.g20.utoronto.ca/biblio/Kirton_G20_Governance_UPH_220224.pdf
11. Kristalina Georgieva, 'Facing A Darkening Economic Outlook: How The G20 Can Respond', *IMF Blog*, 13 July 2022. <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2022/07/13/blog-how-g20-can-respond>
12. 'India's forthcoming G20 Presidency', 13 September 2022, *Ministry of External Affairs*. https://mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/35700/Indias_forthcoming_G20_Presidency

13. 'India's Statement delivered by the External Affairs Minister, Dr. S. Jaishankar at the General Debate of the 77th session of the UN General Assembly', *Ministry of External Affairs*, 25 September 2022. https://www.mea.gov.in/Speeches-Statements.htm?dtl/35757/Indias_Statement_delivered_by_the_External_Affairs_Minister_Dr_S_Jaishankar_at_the_General_Debate_of_the_77th_session_of_the_UN_General_Assembly
14. For details, see: V. Srinivas, *Talk on G20@2023: The Road Map to Indian Presidency*. Pp. 13–17.
15. Rajiv Bhatia, 'The G20 and New Delhi's choices', *The Hindu*, 25 August 2022.
16. 'T20 Mumbai Keynote by Dr. Raghuram Rajan', 19 October 2015. <https://www.gatewayhouse.in/raghurarajans-t20-mumbai-keynote/>

Right to Information Act- 2005: A Review

Dr. Bhagwan Shankarrao Waghmare

Head, Dept. of Public Administration,
ATSPM'S, Adv. B.D. Hambarde Mahavidyalaya Ashti Dist. Beed (MS)

Introduction:

Right to Information Act plays an important role in modern times. The 'Right to Information' Act was created to bring transparency in the affairs of the government system, to eliminate corruption completely, to prevent abuses in administrative procedures, rules and other government works, to prevent the general public from feeling suspicious about the government's procedures and to do their work without delay and smoothly. Many individuals and organizations in the state and the country worked tirelessly to pass the Right to Information Act. In order to implement the 'Right to Information', through the anti-corruption public movement in Maharashtra, senior social worker Anna Hazare led people's movements through meetings, awareness campaign tours, hunger strikes across the state. This Act came into effect for the state of Maharashtra from 11 August 2003. Subsequently, the Right to Information Act, 2005 was passed by the Parliament of India on 15 June 2005. Subsequently, the Act was implemented in India from 12 October 2005 to all states and union territories except the state of Jammu and Kashmir.

Sweden was the first country in the world to adopt the Freedom of Press Act in 1766. After Sweden, Denmark, Finland and Norway have enacted Right to Information laws. In the first session of UNO's General Assembly in 1946, the resolution adopted in the 'Universal Declaration of Human Rights' explained that, 'Freedom of citizens to obtain information is a fundamental right which is fundamental to citizens as recognized by the United Nations.' In the second half of the 20th century, the European Union considered the right to information mandatory for transparency. The European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms was promulgated in 1950.

Since the British era, the law of 'office secrecy' existed in administration. Therefore, information about administrative affairs was not easily available. However, now due to the right to information, the information demanded by the citizens has to be given. That is why openness and transparency came in the administration. People get information about the work of government and administration, their policies and plans etc. due to this right. This will help to reduce the gap between the administration and the people by creating awareness among the people about the administrative work. Right to information is an effective weapon to prevent corruption. Chartered servants have to be aware that their actions, activities can become public at any time and they have to answer to the public. Socially conscious individuals as well as organizations will be helped in creating a transparent, people-oriented, accountable, efficient administration system by having information about how the schemes are being implemented in their department.

Mechanisms and Procedures for Implementing Right to Information:

A 'Central Information Commission' has been established in the country under the Right to Information Act. The Central Chief Executive is the head of this commission. Along with him, there are ten other Information Commissioners in the Commission. They are appointed by a three-tier committee consisting of Prime Minister, Leader of Opposition and Union Minister. This post is autonomous like Election Commissioner. Central and state governments have no control over them. The retirement age for the members of this commission is 65 years and their term of appointment is five years. State Information Commission has been established in every state like Central Information Commission. The State Chief Information Commissioner is selected by a three-member committee consisting of the State Governor, the Chief Minister, the Leader of the Opposition and a minister selected by the Chief Minister.

The right to information applies to all central, state and local bodies. This law is binding on all government departments, corporations, gram sabha, municipalities, district councils, cooperative societies, railways,

educational institutions wherever the government is concerned. An Information Officer and an Appellate Officer are appointed in each office. Their names are posted outside the office so that people know who these officers are. Earlier people had to bother the ministry for small and big information but now with this law people can get complete information at that level.

The applicant is not required to state the purpose of seeking information while filling the application in case of information. If the information is relevant to the life and liberty of the person, such information can be obtained within 48 hours. The citizen who wants to get the information should apply by putting a court fee stamp of ten rupees on the application and paying the amount in cash. The syntax and wording of the application must be correct. Otherwise taking advantage of technical error, concerned authorities will delay or refuse. The information officer has to collect all the information and give it to you within 30 days of your application. If the information is not received within 30 days or the Information Officer rejects the information, you can appeal to the Appellate Officer within 30 days. The appellate authority should give a decision within a maximum of 45 days after the appeal. If the result is not received within this time or if you are not satisfied with the result, you can file another appeal with the State Public Information Commissioner within 90 days. Fees for obtaining information are fixed in this Act. You can apply to the State Information Commissioner if you feel that the fees charged by an Information Officer are excessive. If the concerned officer refuses to provide information within the prescribed period, provision has been made to impose financial penalty on that officer.

Pending complaints under Right to Information (RTI) Act:

About 315,000 complaints are currently pending under the Right to Information (RTI) Act in India. According to a report in The Hindu (TH), these are among the 26 information commissions in India. Over the past few years there has been an increase in pending cases. From 218,347 pending cases in 2019, it increased to 233,384 cases in 2020 and 314,323 cases in 2022. Maharashtra had the highest number of pending cases at 99,722. Uttar Pradesh and Karnataka have 44,482 and 30,358 pending cases respectively.

Precautions to be taken while writing Right to Information Application:

- If applying in offline mode, write in legible and clear letters.
- Information description should not exceed 150 words.
- Do not question, complain or accuse. Thus your application may be rejected. Ask for exact information directly.
- Preferably one application should have only one subject.
- The application must be in the name of a single person. It should not be done in the name of association, organization or movement.
- If you want to order a large amount of information, order it on CD or by email to save costs.
- Avoid using private courier services to send applications.

Importance of Right to Information:

Right to information brought transparency in administration. Due to the said law, every authority has to define the nature of its work, what are the rights and duties of officers and employees, what is the salary, how is the procedure to be followed while taking any decision, etc. How are the rules and regulations regarding the procedure, how is the method of consultation with the public while taking any decision, how are the committees, sub-committees formed to take decisions and how are their procedures, Detailed information regarding the annual budget, the special concessions given by us, became easily available to the public due to this law. All information like name, designation of Information Officer, Assistant Public Information Officer appointed by the office was made open to the public. So that citizens do not have to go to anyone to ask for information. An information officer knowingly did not accept the citizen's right to information application or did not provide the information requested by the citizen within the prescribed time limit, or provided information but gave wrong information or incomplete information, or gave misleading information or deliberately destroyed the information itself for some reason or document or other in the office. Refused to check information. The commission may impose monetary

penalty on such officer. It helps to bring dynamism in the administration. This highlights the importance of Right to Information. This Act has given the fundamental right to know how the public's money in the government exchequer is being spent. Common people got full right to demand information about their social security, development and progress from the government.

Conclusion:

Exceptions: Security, integrity, sovereignty, foreign relations, courts, parliament, privileges of members of the assembly, all other types of information can be sought through this right, except information of a nature that would endanger one's life. Like other rights in our constitution, the right to information is not unlimited. Citizens should be widely guided on how to exercise this right, despite the fact that the Information Act has been in existence for the past decade, but its effective use is not seen. Also, for the effective implementation of this right, training should be given to those working in the government system. Effective exercise of this right at all levels of the society will help in the existence of a healthy and strong democracy.

Reference:

1. Naib Sudhir, The Right to Information in India, Rawat Prakashan, 2021
2. Jyoti Ratan, **Right To Information Act 2005, Bharat Law House Pvt Ltd, 2020.**
3. Devendra Kumar Singh, Right to Information Act 2005, Notion Press; 1st edition, March 2021.
4. K. B. Rai, Right to Information Hardcover, Prabhat Prakashan, February 2016.
5. <https://maharashtratimes.com/career/competitive-exams/right-to-information/articleshow/49939356.cms>
6. https://mr.vikaspedia.in/social-welfare/Social_Awareness/92e93e93993f92494091a93e-90592793f91593e930
7. <https://rtimahasangh.weebly.com/blog>

National Development: Reality And Illusion

Dr.Sudhir Prakashrao Dinde

Associate Professor & Head
Department of Public Administration
Arts, Science and Commerce College,
Badnapur. Dist- Jalna.
E-Mail – drsudhir@nkspt.in

Abstract :-

The capacity of the country to improve the standard of living of its citizens is a National Development. The objective of this paper is to examine factors which responsible for National development. The hypothecation for this research paper is Indian National development figures shows exact condition in all sectors of the country. It has been evaluate National development and reality at ground level. Indian development meets projected ratio and removes all sort of dissimilarities in different sectors. In India national development targeted through long term planning and in first phase priority has given to meet basic needs of the common people and after that priority diverted to achieve projected growth. Development was a big challenge in India specially in early period after independence because every sector in the country need development with lack of adequate resources. National development counts on various factors but basically main factor is fulfillment of basic needs of the common people. Development is a process that creates growth with positive change.

Keywords:- Development, Growth, Livelihood, Employment

Introduction:-

National development is a term which includes improvement in living standard of the people, providing social amenities, increase in per capita income, medical care, education, social and other services to the people of the country. National development depends on the available resources and how much percentage of resources has been utilizes for development. After independence India targeted developmental priorities with vast population, low per capita income, low agriculture and industrial productivity and limited resources. India adopted economic planning to achieve development priorities. India adopted mixed economic system which establish control of government over the economy and which was also useful for social justice. The economy of India is characterized as a developing market economy, it is the world's fifth largest economy by nominal GDP, and third largest by purchasing power parity. According to IMF, on a per capita income basis, India ranked 142 by GDP and 119 by GDP in purchasing power parity, per capita income¹. National developmental policies mainly focus on social infrastructure which includes education, health and other social services. Main objective of the national development policies is to improve living standard of the common people by removing dissimilarities in the society. National development shows ability of the Nation counts by various international organization and even compare with other countries. National development is measured by average income and per capita income, human development etc.

National Development:-

National development includes to the improvement of a country in all areas, such as political, economic, social, cultural, scientific and material spheres. The capacity of a Nation to enhance its citizens standard of living is an indicator of the nation's level of development. Development target achieved in India, as shown 2020-2021 data that poverty headcount ration is 10% , life expectancy found 70 years, still continuous growth of population is 0.8%, human capital index as (0-1) scale is 0.5². This data shows continuous development of the Nation. As per count of US Dolor GDP is 3.18, as per per capita income GDP is 2256.6 that means growth of the GDP is 8.7%, unemployment reaches to the 6.0%, and as per consumer prize inflation reach to the 5.1%. As per the available data in India, forest area is 24.3%, as per population ratio access of electricity is 99.0%. people using safely manages sanitation services is 46%. Central governments total debit is 46.5% of GDP. 43%peoples individually using internet, 1.4% net inflow foreign direct investment of GDP. This year counted 3.71 tones per hectare crop production in India. Trade in goods and services is 18.4% of GDP³. National development counts all

sectors may be economic, social, cultural, trade, agri, production, industries etc. each common citizen consider as a beneficiary of achievement of National development. Development strategies occurs changes in every field. With a GDP of \$3.1 trillion, India is the world's sixth largest economy. The country has one of the highest GDP growth rates in the world. India's GDP will likely grow by 8 to 8.5% in financial year 2022. The economic growth has steadily accelerated in India, The GDP has increased from 4.4% in the 1970s and 1980s to 5.5% during the 1990s and further to 7% in the late 2010s. The country aims to become a \$5 trillion economy by 2025. Post 1991 liberalization, the growth rate has not only accelerated it also became stable. The transition of economy towards a stable service sector has also helped add stability to the economy. In 1917 GDP decreased by 1.46% as compare to 1916, In 1918 GDP decreased by 0.34% and in the year 2019 GDP decreased by 2.72%. In the year 2020 GDP decreased by 10.33% and in the year 2021 GDP increased to 15.54%. The main downfall of the GDP in the year 2019 – 2020, the reason behind is COVID – 19 pandemic situation. According to government estimates released in early January the Indian economy is seen expanding 7% in the 2022 – 2023 fiscal year. It follows an 8.7% growth in the previous year⁴. In its monetary policy meeting in December, the Reserve Bank of India revised its GDP growth forecast downwards to 6.8%. The IMF also projected 6.8% growth. The gross value added rose 6.7% with trade, hotels, transport boking the biggest gain (13.7%), followed by construction 9.1%), utilities (9%), financial and real estate (6.4%),. Meanwhile, manufacturing grew a merge 1.6% and agriculture 3.5% .

Reality and Illusion :-

The economy of India is characterized as a development market economy. The long term growth perspective of the Indian economy remains positive due to its young population and corresponding low dependency ratio, healthy savings and investment rates and its increasing integration into the global economy⁵. Indian economy achieved desirable goals of development but development could not achieve he balance goal. In India many sectors reaches to the targeted goal about development but benefits of this achieved development goal not equally distributed. Sector like rural areas still remain ignored as compare to other sectors specially technical sectors. Government tries to providing urban facilities in rural areas but still we can't find basic facilities in rural areas, such as proper roads, safe drinking water, sanitation, transportation etc. Large percentage of population still involved in traditional businesses related to agri and they can't find way to boost their income to meet their daily needs, it is a example of lack of human resources planning and management in the rural area. In our national development planning we are not prioritize rural development and we trying to provide infrastructure facilities related to foreign and other investments only. This kind of lack of strategy for rural development causes for migration and severe urban problems. Economic and other resources still centered in particular group of people or a class. Resources and assets should be distributed in society equally as possible. According to 2016 data when official data shows economic boosts but the reality shows that, in two decades private investment has shrunk, major fall in industrial production, agriculture and construction industry which is a big employer of the workforce affected badly, service sector rest in slow lane, economy has in distress. Development in India is not found equal growth and many sectors still in slow lane of growth. In the period of COVID-19 parameters of hygiene and sanitation reached to the high level and these data frequently used after pandemic situation. A big sector like agriculture not growing so far and this is a main barrier in rural development. Now a days taxation system in India goes more complex and increasing which badly affects consumption percentage. Business and trade sector not growing as desirable target. National development must consist all sector equally and benefit should be reaches to the last person of the society. All factual and actual data must be published time to time and it is necessary to promote public opinion and public participation in the National development. Illusion in National development is major hurdle and barrier. It is necessary to involve common people in the development programme.

Conclusion :-

Indian economy has grown dramatically after independence, while maintaining a vibrant democratic culture. The capacity of a Nation to enhance its citizens standard of living is an indicator of the nation's level of development. National development is a term which includes improvement in living standard of the people, providing social amenities, increase in per capita income, medical care, education, social and other services to the people of the country. The country has been unable to replicate Chinese economic growth rate, it was hard

hit by COVID-19, poverty remains a challenge, along with a long standing failure to create sufficient employment.

It is found that National development data as shown must be in comparative manner including all sectors and specific boost period has not count as a sample because these period really helps in create illusion and shown development picture as a far from reality. Development figures must shows actual face of national development. It is necessary to involve common people in National development programmes by promoting public opinion and public participation.

Reference :

1. R&D, 'Economic Reform in India'- 2010, P- 42.
2. world development report- trading for development, Washington DC, 18/ B street, p-7.
3. Economic Survey- 2021-22, p- 36.
4. Indian Economic Association, 90 th, IEA Annual Conference Volume Part-I p-893
5. Wikipedia, Economy of India, Report, Mumbai, 2018, p-5.

National Education Policy 2020 with Regard to Higher Education in India

Dr Jayashri T Birdavade-Bhandwaldar

Asso.Professor & HOD Dept. Public Administration,

Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce and Science College, Deogaon, R

Abstract

Education is the main backbone of every nation. It is fundamental for achieving the national goals as it is fundamental for achieving full human potential, developing an equitable and just society, and promoting national development. India had great educational heritage from ancient times. There were staggering number of universities spread across the length and the breadth of India. These universities imparted practical multidisciplinary education. Students from all over the world were taking education in these universities. But now our education system have become the factories of distributing degrees instead of knowledge. Our education system is more examination oriented. The world is undergoing rapid changes in the knowledge. Many unskilled jobs will be taken by the machines leading to more unemployment. Hence it is necessary to impart skill oriented education. The National Education Policy 2020 envisions a complete overhaul and re-energising of the higher education system to overcome these challenges and thereby deliver high-quality higher education, with equity and inclusion. The main objectives of the paper is to analyse and review the NEP 2020, to study its implications and impact on higher education in India.

Key Words- Education, Skill education, Multidisciplinary

Introduction

Education is the main backbone of every nation. It is fundamental for achieving the national goals as it is fundamental for achieving full human potential, developing an equitable and just society, and promoting national development.

India had great educational heritage from ancient times. There were staggering number of universities spread across the length and the breadth of India. The oldest one is Takshsheela which is dated to the 6th century B.C.E. other universities are Nalanda (Bihar), Valabhi (Gujarat), Vikramshila (Bihar), Pushpagiri (Odisha), Jagaddala (Bangladesh), Odantapuri (Bihar), Somapura (Bangladesh), Bikrampur (Bangladesh), Varansi (Uttar Pradesh), Sharada Peeth (Kashmir), Ratnagiri (Odisha), Mithila (Bihar), Ujjaini (Madhya Pradesh), and Kanchipuram (Tamil Nadu). These universities set the highest standards of multidisciplinary teaching and research and hosted scholars and students from across backgrounds and countries. Takshshila university made great contributions to world culture and Sanskrit language. Apart from this there were 18 Sippas or Arts that were taught. This included scientific and technical education. The education also included practical training like in medicine in which thorough knowledge of medicinal plants, nature study was considered the best means of awakening a healthy curiosity. Students were required to give a practical demonstration of what they had learned in their colleges. The Indian education system produced great scholars such as Charaka, Susruta, Aryabhata, Varahamihira, Bhaskaracharya, Brahmagupta, Chanakya, Chakrapani Datta, Madhava, Panini, Patanjali, Nagarjuna, Gautama, Pingala, Sankardev, Maitreyi, Gargi and Thiruvalluvar, among numerous others, who made seminal contributions to world knowledge in diverse fields such as mathematics, astronomy, metallurgy, medical science and surgery, civil engineering, architecture, shipbuilding and navigation, yoga, fine arts, chess, and more. Indian culture and philosophy have had a strong influence on the world.

But now our education system have become the factories of distributing degrees instead of knowledge. Our education system is more examination oriented. The world is undergoing rapid changes in the knowledge. With various scientific and technological advances, such as the rise of big data, machine learning, and artificial intelligence, many unskilled jobs worldwide may be taken over by machines, while the need for a skilled workforce, particularly involving mathematics, computer science, and data science, in conjunction with multidisciplinary abilities across the sciences, social sciences, and humanities, will be increasingly in greater demand. With climate change, increasing pollution, and depleting natural resources, there will be a sizeable shift in how we meet the world's energy, water, food, and sanitation needs, again resulting in the need for new skilled labour, particularly in biology, chemistry, physics, agriculture, climate science, and social science. The growing

emergence of epidemics and pandemics will demand for collaborative research in infectious disease management and development of vaccines. These advances will lead to increase in social issues that will demand the need for multidisciplinary learning. There will be a growing demand for humanities and art, as India moves towards becoming a developed country as well as among the three largest economies in the world. With these advances the children should not only learn but they should learn how to learn. There is need to change the pedagogy. Education must be towards less content, and more towards learning about how to think critically and solve problems, how to be creative and multidisciplinary, and how to innovate, adapt, and absorb new material in novel and changing fields. Pedagogy must evolve to make education more experiential, holistic, integrated, inquiry-driven, discovery-oriented, learner-centred, discussion-based, flexible, and, of course, enjoyable. Current education system is unable to address these changing scenario facts. The implementation of previous policies on education has focused largely on issues of access and equity. The unfinished agenda of the National Policy on Education 1986, modified in 1992 (NPE 1986/92), is appropriately dealt with in this Policy. A major development since the last Policy of 1986/92 has been the Right of Children to Free and Compulsory Education Act 2009 definitely increased Gross enrolment Ratio but the quality of education is degrading. This National Education Policy 2020 is the first education policy of the 21st century and aims to address the many growing developmental imperatives of our country. This Policy proposes the revision and revamping of all aspects of the education structure, including its regulation and governance, to create a new system that is aligned with the aspirational goals of 21st century education, including SDG4, while building upon India's traditions and value systems. The National Education Policy lays particular emphasis on the development of the creative potential of each individual. It is based on the principle that education must develop not only cognitive capacities - both the 'foundational capacities' of literacy and numeracy and 'higher-order' cognitive capacities, such as critical thinking and problem solving – but also social, ethical, and emotional capacities and dispositions.

The main objectives of the paper is to analyse and review the NEP 2020, to study its implications and impact on higher education in India.

Highlights of NEP with respect to higher Education

Higher education plays an extremely important role in promoting human as well as societal well-being by fostering the overall development. Current education system is severely fragmented, less emphasis on the development of cognitive skills and learning outcomes; have a rigid separation of disciplines, with early specialisation and streaming of students into narrow areas of study; it gives limited access particularly in socio-economically disadvantaged areas, with few HEIs that teach in local languages, have limited teacher and institutional autonomy; inadequate mechanisms for merit-based career management and progression of faculty and institutional leaders; lesser emphasis on research at most universities and colleges, and lack of competitive peer-reviewed research funding across disciplines; an ineffective regulatory system; large affiliating universities resulting in low standards of undergraduate education.

The New education policy envisions a complete overhaul and re-energising of the higher education system to overcome these challenges and thereby deliver high-quality higher education, with equity and inclusion. This policy suggest following changes in the higher education system-

1. Creation of higher educational system consisting of large, multidisciplinary universities and colleges, with at least one in or near every district, that should offer medium of instruction or programmes in local/Indian languages
2. Multidisciplinary undergraduate education
3. To provide faculty and institutional autonomy;
4. To restructure curriculum, pedagogy, assessment, and student support for enhanced student experiences;
5. Implementation of recruitment of system that will affirm integrity of faculty and institutional leadership positions through merit- appointments and career progression based on teaching, research, and service;
6. Establishment of a National Research Foundation to fund outstanding peer-reviewed research and to actively seed research in universities and colleges;

7. governance of HEIs by high qualified independent boards having academic and administrative autonomy;
8. “light but tight” regulation by a single regulator for higher education;
9. increased access, equity, and inclusion through a range of measures, including greater opportunities for outstanding public education; scholarships by private/philanthropic universities for disadvantaged and underprivileged students; online education, and Open Distance Learning (ODL); and all infrastructure and learning materials accessible and available to learners with disabilities.

Implication and Impact of NEP on higher education

NEP have suggested many inputs to re-energise the higher education. These policy vision have many implications and impact on higher education.

1. Creation of multidisciplinary knowledge hubs

The main thrust of the policy is to end fragmentation of higher education by transforming the higher education institutions into large multidisciplinary universities, colleges and HEI clusters. This will enable the students to choose various subjects of their choice for study. This will include professional and vocational courses. Hence students along with language or social science subject can opt vocational, skill enhancement course that will make them employable or self employable.

Assessment of educational approaches in undergraduate education that integrate the humanities and arts with science, technology, engineering and Mathematics (STEM) have consistently showed positive learning outcomes, including increased creativity and innovation, critical thinking and higher order thinking capacities, problem solving abilities, teamwork, communication skills, more in-depth learning, increase in social and moral awareness etc.

2. Multiple entry and exit points

Policy envisages flexible curricular structure enabling creative combination of disciplines for study. It also offer multiple entry and exit points. This will help to remove current prevalent rigid boundries and make available the opportunity for life long learning. The structure and lengths of degree programmes shall be adjusted accordingly. The undergraduate degree will be of either 3 or 4 year duration, with multiple exit options within this period, with appropriate certification. For example after completing one year in a discipline or field including vocational and professional areas student will get certificate, after 2 years diploma or Bachelor degree after completion of 3 years (NEP Government of India, 2020). Due to this one can complete his/her education at any stage of life.

3. Academic Bank of Credit

NEP suggests establishment of Academic Bank of Credit which would digitally store the academic credits earned from various recognised HEIs so that the degrees from an HEI can be awarded taking into account credits earned.

4. Faculty and institutional autonomy

The policy grants a stage-wise mechanism for graded autonomy to college, through a transparent system of graded accreditation. College will be encouraged, mentored, supported and incentivized to gradually attain the minimum benchmarks required for each level of accreditation. Over a period of time every college would develop into either an Autonomous degree-granting college or a constituent college of a university which will be fully a part of the university. With appropriate accreditation, Autonomous degree-granting College would evolve into Research-intensive or Teaching-intensive Universities, if they so aspire (NEP Government of India, 2020). Due to this curriculum and pedagogy will be designed by institutions and motivated faculty to ensure a stimulating and engaging learning experience for all.

5. Governance of HEI by independent boards

The regulatory system of higher education will ensure that the distinct function of regulation, accreditation, funding and academic standard setting will be performed by distinct and independent and empowered bodies. Policy suggested four structures as four independent verticals within one umbrella institution, the Higher Education Commission of India (HECI)

1. First vertical of HECI will be National Higher Education Regulatory Council (NHERC). It will function as the common, single point regulator for the higher education sector including teacher education and excluding medical and legal education.
2. The second vertical of HECI will be 'Meta-accrediting body' called National Accreditation Council (NAC). accreditation of institutions will be based primarily on basic norms, public self-disclosure, good governance and outcomes, and it will be carried out by an independent ecosystem of accrediting institutions supervised and overseen by NAC.
3. The third vertical of HECI will be Higher Education Grants Council (HEGC), which will carry out funding and financing of higher education based on transparent criteria, including Institutional Development Plans (IDPs) prepared by the institutions and the progress made on their implementation. HEGC will be entrusted with the disbursement of scholarships and developmental funds for launching new focus areas and expanding quality programme offerings at HEIs across disciplines and fields.
4. The fourth vertical of HECI will be the General Education Council (GEC). This will frame expected learning outcomes for higher education programmes that is called as 'Graduate Attributes'. A National Higher Education Qualification Framework (NHEQF) will be formulated by GEC. It along with National Skill Qualification Framework work to ease integration of vocational education into higher education. The GEC also set up facilitative norms for issues such as credit transfer, equivalence etc., through NHEQF (NEP Government of India, 2020).

These verticals of HECI will have assigned specialised work so that every duties will be carried out in a specialised manner.

There is provision of various professional councils such as the Indian Council for Agricultural Research (ICAR), Veterinary Council of India (VCI), National Council for Teacher Education (NCTE), Council of Architecture (CoA), National Council for Vocational Education and Training (NCVT) etc. These will act as Professional Standard Setting Bodies (PSSBs). They will play a key role in the higher education system and will be invited to be members of the GEC (NEP Government of India, 2020). This system will ensure functional separation by eliminating conflicts of interests between different roles.

The NEP 2020 is expected to bring positive and long lasting impact on higher education. The foreign universities will be allowed to open the campuses in India. This will help the students to get global quality of education in their own country. The effectiveness of policy depends on its proper implementation. This implementation will be led by various bodies like MHRD, CABE, Union and State governments, education Ministries.

Conclusion

The NEP 2020 envisages less regulation and more autonomy for institutions through an effective self-regulatory framework. Through NEP 2020 gradual autonomy and accreditations will be granted to all higher education institutions. The NEP 2020 aims to promote multidisciplinary institutions offering programmes with high-quality teaching, research, and community engagement. This will benefit students with increased flexibility and choice of subjects across various streams of arts, humanities, sciences, sports, and other vocational subjects. It will not be a purely academic and theoretical knowledge anymore.

The new policy focuses on online and e-learning. Online education will play an extensive role to bridge the gap between the students and the institutes. New Education Policy is not just about the degree. It is all about focus on life skills and vocational courses. It will be student centric approach where affordability and accessibility will be there and where the students can leverage the most out of education. Increased access, equity, and inclusion through open schooling, online education and Open Distance Learning will be promoted.

Bibliography

1. NEP Government of India. (2020). *National Education Policy*. New delhi: Ministry of Human Resource Development.

Development of Rural Society : Issues & Challenges

Miss Sheela B Janjal (Research Student)

Government College Of Arts & Science Aurangabad

Departemnet Of Home Science

janjals356@gmail.com

Abstract

The Rural development generally refers to the process of improving the quality of life and economic welfare of people living in relatively isolated and sparsely populated areas. India is emerging as a major power economy and our cities and urban centers are beginning to display marks of affluence. Unfortunately our development is lopsided. The rural hinterlands are not able to march in tandem with urban India. About 69% of the country's total population continues to live in rural India There is no trickledown effect. The benefits of economic growth are not percolating to more than two-thirds of the people. The vital sectors such as agriculture, infrastructure development, and community and social services, and in rural development as a whole, our performance is not appreciable. Economic development in any country to a greater extent depends on rural development and it assists the economy to grow and sustain. In the rural areas agriculture is the main source of livelihood to the people. There is a direct relationship between agriculture production, income and the demand for industrial goods. People living in the rural areas have to struggle to earn wages or are forced to migrate to urban areas. The migration pattern varies with the region, opportunities and socio-economic status of the families. The poorest families, particularly the landless and marginal holders owning poor quality land tend to migrate with the entire family. Many tribal families migrate to cities as construction workers and return at the onset of the rains. Such migrations severely affect the quality of life, due to poor health, lack of education and social pressures leading to erosion of moral values. The objectives of the paper is to analyse the issues and challenges facing the rural areas and suggest ways to overcome these challenges and to create opportunities of gainful self-employment for the rural families, especially disadvantaged sections, ensuring sustainable livelihood, enriched environment, improved quality of life and good human values. This is being achieved through development research, effective use of local resources, extension of appropriate technologies and up gradation of skills and capabilities with community participation.

Keywords : Issues and Challenges, Rural, Strategies and Sustainable Development

Introduction:

Rural development is the backbone for any country's economic development and its helps the economy to grow and sustain .Rural development is the axis of the economy involving the labor ethics impacting the potential of business in big way. It is a popular belief that economic development takes place because of rapid industrialization. But the industrial development itself cannot take place without agriculture. Specifically, agriculture contributes to economic development by product contribution and market contribution. Agricultural sector is the long-term strategy for the economic development. The agriculture is volatile and fluctuating industry because it depends on the monsoon and the weather conditions. This sector of development of the economy is important to feed the nation and country though people have become modernized in the urban sector depending more on non-vegetarian food for their survival needs. The people in the rural sector are facing the problems of poverty and exploitation which is impacting the total productivity of the Indian agriculture. The agriculture is the economic face of any country. It is important for the prosperity and growth of the country. The aim is to build the country with the development potential so to give the value of growth to the Indian economy. The demand for the industrial products will be generated if the industrial production is high Fluctuations in agricultural output play a key role in the state of the national economy. Rural consumption of industrial goods is nearly three times that of urban consumption. As a matter of fact, the current spurt in the rural consumption of durable goods has led to redefinition consumer demographics itself. Obviously, there is a direct relationship between agriculture production, income and the demand for industrial goods. Similarly, performance in agriculture also influences total demand via government savings and public investments. Agriculture is the main contributor to national income and it is the primary source of savings and capital formation which influences the economic growth of any economy. The Indian rural faces the tough conditions of drought and famine which impact the life of people

because are uneducated and they depend on agriculture. The rural people are facing the problems of undulation and poverty. The people are unemployed because they lack the skills to take up opportunities in life. If the rural sector is educated and advanced, it is easier to do business and the development is high. The economic development and the rural society have a kind of relationship which is generally interlocked because the issues of the external environment impact the values of economic development. It is necessary for the government to move in the direction and rhythm with the society because their sustainability is dependent on the long term benefits derived from the economic, social and environmental issues connected to rural basics.

Objective Of the Study:

To analyse the Issues and challenges of rural economy in India. • Suggest possible ways to mitigate these problems.

Research Methodology:

The study is theoretical in nature and the required material for the study is collected through secondary sources like books, journals, reports.

Review of literature:

Rural economics is the study of rural economies, including: Farm and non-farm industry. (Gustav Ranis and Frances Stewart , 1993). Economic growth, development, and change size and spatial distribution of production and household units and interregional trade (France Ivory 1994) land use ,housing and non-housing as to supply and demand migration and population (David Mc-Granahan ,1999). Finance (Karla Hoff and Joseph E. Stieglitz (1993). Government policies as to development, investment, regulation, and transportation

(Objectives of Rural Development: Following are the primary objectives of rural development: To improve the living standards by providing food, shelter, clothing, employment and education. To Increase productivity in rural areas and reduce poverty. To involve people in planning and development through their participation in decision making and through centralization of administration. To ensure distributive Justice and equalization of opportunities in the society.

The Issues of the Indian rural economic Environment:

The basic issues of the rural economy are related to the economic environment and the noneconomic environment. The economies are impacted by the national and the international environment. The noneconomic environment consists of the socio- cultural environment, natural demographic physical and the political environment. The economic elements of the rural environment directly put an impact on the Indian business market. The business has to understand the needs of the rural environment and change according to the rural markets so enhance the value to the society. The rural economic environment is a complicated process because it encompasses the rural values, ethics and culture. The adaptation of government's values into the rural environment includes the following elements: Rural environment as a complex and dynamic strategy. It involves rural people's satisfaction and loyalty. Changing attitude of the rural society. Focusing on continuous people service. Maintain a constant updating technological changes. High technological purgation and modernization. Implement of the people friendly policies. Assimilation of rural growth and development.

Challenges of the Rural Environment:

The business is facing massive challenges in today's highly competitive market and to acquire the maximum possible market share in an overcrowded market. The following are the threats that force the business to design and implement better solutions and services to the customers The nature of competition has become global. The rate of change is accelerating out of control. The rural people have been impacted by the changes through the media The rural economy is expanding. The internet is transforming the business landscape. Industry barriers are collapsing enabling major brands to enter new markets of rural sector through market penetration strategies. The Perspectives of the Rural Economic Development: The Indian rural economic development is an important part of the Indian economy where the government has to foster growth by providing employment and business opportunities to the people. The government is in pressure to provide high quality services in the global environment of high competition. The service providers on the part of government can design the package to form

the value chain which generally governs the economies of the scale. The basic objectives of the rural economic development are as follows:

Human Perspective: The economic development of the rural sector has to look after the individual needs of the farmers because if he is given attention he will give better products and enhance the productivity and efficiency of the rural economy.

Social Perspective: For every sector of development, the social issues are important because we are existing in this society which is the web of human emotions and feelings. The rural people have to be respected, their social and cultural values are important and the government development policies have to incorporate the values of the rural society.

Economic Perspective: The society or any economy can only be successful if the design, implementation and feedback are according to the specific needs of a particular section of the society. Every policy related to the economic development requires a unique profit oriented strategy for growth and sustainability.

National Perspective- The government has the national objective for enhancing the gross domestic product of the country so as to increase the national income of the country through the rural and urban development.

The proposed strategy to develop the rural economy: The aim of economic development is to produce high business potential in the rural environment. The development can touch all the dimensions of human growth to generate employment, better opportunities and high potentials for connectivity. The rural people have to be connected to their resources related to the land through agricultural development. The sub drivers of economic environment development are clean and comfortable conditions and healthy perceptions of work ethics

Profits & Growth: The government has to design policies to simply sell the benefits and growth to the people in terms of generating options for small scale industrial development.

Availability of revenues and resources: The economic development can be through the connectivity of the business needs and resources to the processes in term of man, material and money.

Financial resources: The government policy has to generate money and investment for the better growth of the organization. Money is the fluid which pumps the blood of development to the society to create a better tomorrow. The role of government in upgrading the rural environment: The rural economic development involves the integration of cross functional areas and this delivers critical policies for the change to give sustainable development to the rural sector. The practice of using better and upgraded policies helps in better performance so to enhance the overall productivity integrating the various variable of the rural economic environment. The total economic system is impacted by the forces of operation in the markets because they connect the people and business. The government has to understand the needs of the people and provide them the employment opportunities through project based growth. The government needs to invest in education so as enhance the empowerment and ability of people.

ROLE OFNGOs AND SHGs: Voluntary social services have been an integral part of the sociocultural and religious ethos of our society from ancient times. The objective has been to increase human capacities by promoting noneconomic factors such as education, health and nutrition, which in turn would speed up the process of economic development. The role of NGOs is both co-operative and complementary to the state. The existence of NGOs assumes importance in the context of rural settings, as living conditions have deteriorated. State-NGO partnership alone cannot resolve all the socio-economic problems; hence it has to be in co-ordination with all agents of social change, i.e., the state, local self governments, the corporate sector, academics and civil society groups.

NGOs can play a significant role in strengthening local self government by facilitating interaction and co-operation with state departments and also acting as catalysts to effectively implement various departmental schemes. The role of voluntary agencies in the development of rural areas can be to supplement efforts of government for the upliftment of the poor and needy disseminate information about development schemes and programmes of the government to rural people; make people aware of the consequences of female feticides and imbalance in sex ratio; mobilize financial resources from the community; help in upgradation of skills of rural youths for self-employment opportunities; facilitate the formation of self-help groups and micro-finance; ensure protection of women and children's rights and abolish ills of child labour; and, make available technologies in a simpler form to the rural poor.

SHGs: When individuals, on their own initiative, act in a conglomeration to meet their individual and common needs with the primary focus on self-reliance, it can be called a Self Help Group (SHG). The benefits of self-help groups are based on cooperation rather than competition. They provide benefits of economies of scale, cost effective alternatives for different financial services, collective learning, democratic and participatory culture and a firm base and platform

for dialogue and co-operation. Panchayati Raj Institutions (PRIs). The key to this is the integration of SHGs with the democratically elected and empowered panchayats. There is urgent need to work out a mechanism that will allow the SHGs and the PRIs to work in coordination and establish a system of supporting each other's work. SHGs develop from a common binding force, common need, interest and concern, especially for the rural poor .

Conclusion:

The government has realized that they need to put their resources in front to support a strategic changes happening in the economic environment. The economic business development is a comprehensive approach which provides seamless integration of every area of rural society. The economic development touches the life of people and integrates the people, process and technology, taking advantage of the revolutionary impact of the internet. The government is facing massive challenges in today's highly competitive market and strives to acquire the maximum possible development. The economic development can be successful if the design and implementation of the government's processes are according to the changes happening in the environment. The economic development of the rural environment can be by the government through the establishment, development, maintenance and optimization of long term mutually valuable relationships between the business and macroeconomic environmental variables.

References:

1. Atal Yogesh 1981, `The Call for Indigenization, International Social Science Journal Vol. XXXIII, No. 1,
2. India: Human Development Report, National Council for Applied Economic Research, Oxford University Press, New Delhi, 1999.
3. India Panchayati Raj Report-2001 Volume I & II, National Institute of Rural Development, Hyderabad, January 2002.
4. Johl, S.S. and Ray, S.K. 2002, Future of Agriculture in Punjab, Centre for Research in Rural and Industrial Development, Chandigarh.
5. Local Initiative Program in RCH (Final Report), Centre for Research in Rural and Industrial Development, Chandigarh- July 2002.

Status, Potential and New Methods in Organic Farming

Capt.Dr.B.T. Pote

Asso.Prof.in Geography

Mrs.K.S.K.College,Beed.

Email: btote20june@gmail.com

Abstract :-

Necessity of ecologically sustainable organic farming towards crop production and mitigation of climate change is well understood .But the organic movement in the backdrop of global agriculture is insignificant despite considerable effort during the last few years .India also faces several bottlenecks with respect to growth of organic agriculture both at the production and marketing levels. Various issues have been discussed in this article regarding the major bottlenecks in organic agriculture as well as potential of sustainable growth of organic farming .New technologies, package for organic farming have also been discussed.

Introduction:-

Food scarcity in the Sixties had led to the need and initiation of green revolution. However to augment crop production usage of chemical fertilizers in incremental dose over the years led to the deterioration of soil character, made the plants fertilizer sensitive and disturbed the pest-predator relationships, which automatically generated the necessity for application of pesticides. To further add to the dilemma crop productivity has been going downhill from the fertilizers following the 'Law of Diminishing Return'. Crop production system has become completely dependent on the external support system, at the same time input-output ratio is going low with time. Thus just after few decades of its incorporation, chemical farming has broken the equilibrium of millennia.

Objectives:- The main objective of this paper is to explain and highlight the status, potential and new methods in organic farming.

Why Organic Farming ?

Hence, enhancement and maintenance of system productivity and resource quality is essential for sustainable agriculture. It is believed that organic farming can solve many of these problems as this system is believed to maintain soil productivity and effectively control pest by enhancing natural processes and cycles in harmony with environment. Organic farming is defined as a production system which largely excludes or avoids the use of fertilizers, pesticides, growth regulators, etc. and relies mainly on organic sources to maintain soil health, supply plant nutrients and minimize insects, weeds and other pests. It was felt that organic farming may solve all these problems and has been considered as one of the best options for protecting/sustaining soil health, and is gaining lot of importance in present day agriculture.

Present Status of Organic Farming:-

India holds a unique position among 172 countries practicing organic agriculture: it has 6,50,000 organic producers, 699 processors,

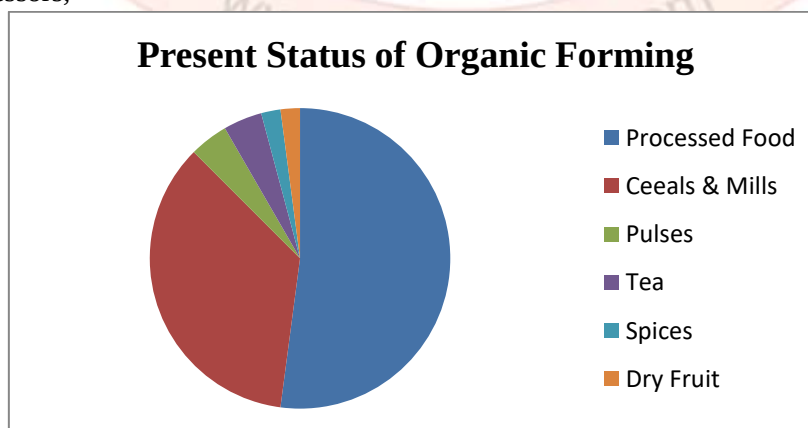

Fig 1: Export Share of Organic products in India :

669 exporters and 7,20,000 hectares under cultivation. But, with merely 0.4 per cent of total agricultural land under organic cultivation, the industry has a long journey ahead (Bordolo, 2016) India produced around 1.35 million MT (2015-16) of certified organic products which includes all varieties of food products. The production is not limited to the edible sector but also produces organic cotton fiber, functional food products etc. As per the latest available cross-country statistics, in the year 2015, India ranked first in terms of the number of organic producers among over 170 countries and ninth in terms of the area under organic agriculture. India ranked 11th in organic product exports in 2015. India is home to 30 per cent of the total organic producers in the world, but accounts for just 2.59 per cent (1.5 million hectares) of the total organic cultivation area of 57.8 million hectares. However, it has been observed that when it comes to the area under certified organic cultivation, India contributes only 2.59%, i.e., 1.5 million hectares of the total organic cultivation area of 57.8 million hectares. Thus, amongst the regions with the largest areas of organically managed agricultural land, India ranks 9th,

Emerging Challenges in Organic Farming:-

Organic Agriculture is not a new concept to India and traditionally Indian farmers were organic by default. But, gradually changed to chemical based cultivation since 1950's and chemicals were increasingly applied during the Green Revolution period. In this scenario, proliferation of sustainable organic farming practice or even effort towards reduction of chemical load has not been satisfactory. Lack of proper knowledge transfer has been a limiting factor towards large scale organic conversion or reduction in chemical load under conventional farming practice. At the same time farmer's participation in problem identification and solving is inadequate, consequently the technology and innovation uptake were also compromised (Hakiza et al, 2004). Besides this majority of agro-research does not prioritize/ focus on dissemination of research outcome at farmers' level. There are limitations like availability of practical guidelines, communication gap with small and marginal farmers and lack of comprehensive approach for integration or technological know-how, better marketing options etc. which led to lesser farmers' participation in large scale demonstration. But above all the single most criteria which was responsible for limited progress of sustainable farming practice is lack of comprehensive and economically viable packages which can offer easy adoptability for the farming community. India is poised for faster growth with the growing domestic market. Success of organic movement in India depends upon the growth of its own domestic markets. With the sizable acreage under naturally organic/default organic cultivation, India has tremendous potential to grow crops organically and emerge as a major supplier of organic products in the world's organic market. With this growing demand more and more technological innovation like IRF Technology and their implementation at farmers' field will ensure economically viable organic agriculture and help in its adoption by the common farmers even without any subsidy scheme or guaranteed premium price. Considering the increasing awareness about the safety and quality of foods, long term sustainability of the system and accumulating evidences of being equally productive, the organic farming has emerged as an alternative system of farming which can not only address the quality and sustainability concerns, but also ensure a debt free, profitable livelihood option

New Technologies/ Package of Practices in Organic Farming in India:-

There are few organic technologies presently in practice in large scale organic farming among which Biodynamic Farming and Inhana Rational Farming Technology are prominent. Apart from that in most of the cases different organic inputs are used to make different organic package of practice for different crops. These combinations can be broadly divided in 4 to 5 categories of POP's. These are (i) Vermi compost (soil management) + different herbal concoctions (plant management); (ii) Indigenous compost/manure (viz. FYM etc) + different herbal concoctions; (iii) Vermi/indigenous compost + Bio-fertilizers (soil management) + different herbal concoctions; (iv) Vermi/Indigenous compost + Biofertilizers (soil management) + different herbal concoctions/ Bio-pesticides and (v) Vermi/Indigenous compost + different herbal concoctions/ Bio-pesticides.

Inhana Organic Farming (IRF) Technology-A Complete Organic Package of Practice:-

Taking the essence of Trophobiosis theory of F. Chaboussou, a farming technology was developed by an Indian Scientist, Dr. P. Das Biswas. He termed it as Inhana Rational Farming (IRF) Technology which provides a nature receptive pathway for crop production taking into account the interrelated and integrated relationships of all the components of the ecosystem. It blends ancient Indian wisdom with scientific knowledge and ensures

healthy plant and soil system which ultimately leads to a successful crop output without disrupting the ecological harmony. This farming technology has already been widely adopted in reputed tea estates in India and has shown its effectivity towards the reduction of chemical/ pesticide load and management of recurrent disease problem⁵. In the Agriculture Sector, the technology has been tried out in different crops like paddy, baby corn, green-gram, cabbage, okra, tomato, potato, brinjal etc. (Bera et al, 2014) and had turned out to be quite satisfactory. Thus in the backdrop of degrading soil fertility, worsening plant health leading to poor quality and productivity and prevalence of unsustainable agricultural practices, IRF Technology can become one of the weapons to contest against such adversities.

Conclusion:-

Organic farming is the pre-requisite enabling wider adoptability, secured livelihood and ensuring affordability at the consumer's end India has a long history of organic farming. At the same time increasing domestic market of organic food can provide the necessary support towards organic movement. Awareness, Training and dissemination programs will help to facilitate the movement but most importantly innovative organic farming technologies like Inhana Rational Farming (IRF) can popularize the practice even among the resource poor farmers by ensuring ecologically and economically sustainable organic crop production in a time bound manner. Case studies of IRF Organic POP also testify the corresponding GHG mitigation and adaptation potential, soil resource regeneration, high energy use efficiency as well as development of plant resilience; but the highlight remains its cost effectiveness and time bound results.

References:-

1. Barik, A. K., Chatterjee, A. K., Datta, A., Saha, S., Bera, R. and Seal, A. (2014). Evaluation of Inhana Rational Farming (IRF).
2. Bera R., Datta A., Saha S., Seal A., Dolui A.K, Chatterjee A.K., Sarkar R.K, De G. C., Barik A.K., and Mazumdar D. (2013). Need for a Comprehensive Approach to Ensure Sustainable and Cost effective Organic Tea Cultivation.
3. IFOAM EU Group (2009): Proceedings of the 2nd European Organic Congress. <http://www.ifoameu.org>
4. Mukherjee A. Dutta S., Goyal T. M. Kapoor A. Mendiratta D. (2017). Organic Farming in India, Status, Issues and Way Forward.

The Role of RBI in The Economic Development

Dr. Vinayak Nagarao Shinde

Associate Professor and The Head Department of Economics
Dagdojirao Deshmukh Arts, Commerce and Science college waluj, Aurangabad

Abstract

The Reserve Bank of India (RBI) is India's central bank and regulatory organisation in charge of banking regulation. It belongs to the Indian Government's Ministry of Finance. The Indian rupee is issued and distributed by it. It also oversees the country's major payment networks and aims to further the country's economic growth. The RBI's Bharatiya Reserve Bank Note Mudran division prints and mints Indian banknotes and coins. To regulate India's payment and settlement systems, the RBI formed the National Payments Corporation of India as one of its specialised divisions. The Reserve Bank of India formed the Deposit Insurance and Credit Guarantee Corporation as a specialised division to provide deposit insurance and credit guarantee to all Indian banks.

It also had full control of monetary policy until the Monetary Policy Committee was constituted in 2016. According to the Reserve Bank of India Act, 1934, it began operations on 1 April 1935. The capital was divided into 100 fully paid shares at the outset. On 1 January 1949, the RBI was nationalised following India's independence on 15 August 1947.

Introduction:

The Reserve Bank of India (RBI) was established in the year 1935 in accordance with the Reserve Bank of India Act, 1934. The Reserve Bank of India is the central Bank of India entrusted with the multidimensional role. It performs important monetary functions from issue of currency note to maintenance of monetary stability in the country. Initially the Reserve Bank of India was a private shareholder's company which was nationalized in 1949. Its affairs are governed by the Central Board of Directors appointed by the Government of India. Since its inception the Reserve Bank of India had played an important role in the economic development and monetary stability in the country.

Objectives of the RBI

The primary goals of the RBI according to the Preamble of the same are as follows.

- To regulate the issue of Banknotes.
- To secure monetary stability in the country.
- To meet the economic challenges by modernising the monetary policy framework.

The primary focus of the RBI is to supervise and undertake initiatives on behalf of the financial sector which consists of financial institutions, commercial banks, non-banking financial companies. A few critical efforts of the RBI are to restructure bank inspections and fortifying the role of statutory auditors in the banking system.

The Reserve Bank of India was established with a view to fostering the banking business and not for impeding the growth of such business. The powers vested in it under Section 22 are not one invested with a mere officer of the Bank. The standards for the exercise of the power have been laid down in Section 22 itself. The Reserve Bank is a non-political body concerned with the finances of the country. When a power is given to such a body under a statute which prescribes the regulations of a Banking Company, it can be assumed that such power would be exercised so that genuine banking concerns could be allowed to function as a bank, while institutions masquerading as banks or those run on unsound lines or which would affect the interests of the public could be weeded out.

Role of Reserve Bank of India (RBI)

It is in charge of deciding on the country's monetary policy. The Reserve Bank of India's (RBI) primary responsibility is to preserve financial stability and appropriate liquidity in the economy.

Some of the significant functions of the Reserve Bank of India are mentioned and explained below:

1. **Monetary Management** – The formulation and seamless execution of monetary policy are one of the Reserve Bank of India's main responsibilities. Various policy instruments are used by monetary policy to impact the cost and availability of money in the economy. The goal remains to encourage economic growth while maintaining price stability. It assures a steady supply of credit to the economy's productive sectors.
2. **The issuer of Currency** – Currency management and issuance are critical central banking functions. The Reserve Bank of India (RBI) is in charge of the country's currency design, manufacture, distribution, and overall management. It aims to ensure that the state has a sufficient supply of clean and legitimate notes. Its goal is to lower the risk of counterfeiting. Counterfeit notes are frequently used for terrorist financing, which has a variety of negative consequences.
 Reserve Bank of India has a right to print the currency notes in the country. It has a right to issue currency notes of various denominations except 1 Rs note. (Issue by the ministry of finance under the Government of India.)
3. **Banker and debt manager of the Government** – The Reserve Bank of India (RBI) is in charge of the government's banking transactions. The Reserve Bank of India also holds the cash holdings of the Indian government. It can also serve as a lender to state governments. It appoints other banks to act as its agents in carrying out the government's transactions. On behalf of the federal and state governments, it also manages public debt and offers new loans.
4. **Banker to Banks** – The RBI is also responsible for the settlement of interbank transactions. This is normally accomplished through the employment of a "clearing house," which allows banks to present cheques and other similar instruments for clearing. The central bank serves as a common banker for all of the banks.

It has almost the same relationship with other banks in the country as a commercial bank has with its customers. The central bank provides clearinghouse facilities to commercial banks. The central bank accepts deposits from commercial banks and offers them loans.

Banker to the Government: Also known as the Central Bank, RBI acts as a Banker, agent, and financial advisor to the government. As an advisor to the government, it frames policies to regulate the money market. As a banker to the government, it manages accounts of the government. As an agent to the government, it buys and sells securities on behalf of the government.

5. **Financial Regulation and Supervision-** The regulatory and supervisory powers of the RBI are extensive. Through a variety of policy initiatives, it aims to ensure general financial stability. Its goal is to ensure the orderly development and conduct of banking activities, as well as bank liquidity and solvency. Quantitative/General credit control consists of Bank Rate, CRR, SLR, Repo Rate, Reverse Repo Rate, OMO. Quantitative credit controls are used to control the volume of credit and indirectly to control the inflationary and deflationary pressures caused by the expansion and contraction of credit.
6. **Developmental Role** – The Reserve Bank of India (RBI) actively supports and enhances development efforts in the country. It guarantees that the productive sectors of the economy have access to sufficient credit and establishes organisations to support the development of financial infrastructure. It also tries to ensure that everyone has access to banking services.
7. **Oversees Market Operations** – The Central Bank implements its monetary policy through government securities, foreign exchange, and money market operations. It also regulates and develops market instruments such as the term money market, repo market, and others.
8. **Foreign Exchange Management** – The foreign exchange market is regulated by the Reserve Bank of India (RBI). It has also opened practically all areas to international investment.
 Some of the major causes of inflation in India are an increase in money supply, deficit financing, increase in government expenditure, inadequate agricultural and industrial growth, rise in administered prices, rising import prices and rising taxes.
 Regulation and Management of Foreign Exchange the Reserve Bank of India is empowered to regulate, prohibit, and restrict dealing in foreign exchange. It issues license to banks and other institution to act as the authorized agency in the foreign exchange market The functions of the Reserve Bank today can be categorised as follows:
  - Monetary and Credit policy
  - Foreign exchange management
  - Currency management
 The central bank is the custodian of the nation's foreign exchange reserve. It also exercises “managed floating” to ensure the stability of the exchange rate in the international money market.
9. **Assign the responsibility of currency chest:** The surplus fund cannot be kept at branches hence remitted to currency chest similarly in need of cash currency chest provide the immediate cash requirement of the branch.
10. **Other roles of RBI:** The central Bank performs a number of development works, these works include the function of arranging credit for agriculture, collecting and publishing the economic data, buying and selling of government securities (treasury bills), buying and selling of valuable commodities, providing license to open a new bank, etc., it also acts as the representative of the government in the international monetary fund (IMF) and represent the membership of India.

Reserve Bank of India also termed as Central Bank is the backbone of the Indian financial system and economy. It provides financial stability, trust, and affordability through NHB, DIGCI. Had it not been for RBI, financial literacy, would not have taken place so fast in the country.

In other words, we must keep in mind that even our bread and butter is impacted on sole monetary tools handled by RBI.

Conclusion

The RBI's job could thus be to construct a multi-layered regulatory and supervisory environment that captures the industry's heterogeneity and adopt policies that provide the sector with enough leeway to flourish without causing disruption.

RBI works as the monetary authority of India and there by operates the monetary policy. Reserve Bank of India announces Monetary Policy every year in the Month of April. This is followed by three quarterly Reviews in July, October and January. But, RBI at its discretion can announce the measures at any point of time. The Annual Monetary Policy is made up of two parts viz. Part A: macroeconomic and monetary developments; Part

B: Actions taken and fresh policy measures. Monetary policy of the RBI deals with almost all other vital topics such as financial stability, financial markets, interest rates, credit delivery, regulatory norms, financial inclusion and institutional developments etc.

These are various selective instruments of the monetary policy. However, the success of these tools is limited by the availability of alternative sources of credit in economy, working of the Non-Banking Financial Institutions (NBFIs), profit motive of commercial banks and undemocratic nature off these tools. But a right mix of both the general and selective tools of monetary policy can give the desired results.

References

1. Acs, Z.J., et al., The missing link: The Knowledge Filter and Entrepreneurship in Endogenous Growth. 2004.
2. Reserve Bank of India. (2006). Report on Currency and Finance, 2004-05.
3. Balachandran, G. (1998). "The Reserve Bank of India: 1951-1967". Oxford University Press, Delhi.
4. Bank for International Settlements (2007). 77th Annual Report: 1 April 2006-31 March 2007. Basel, June 24

A Study of Difficulties and Remedies for Sustainable Agricultural Development

Dr. Balaji Madhukar Ekurkekar

Associate Professor and Head, Department of Economics,
Vinayakrao Patil S.P.M.S. Sant. Tukaram Mahavidyalay, Kannad (Dist. Aurangabad)
Affiliated To: Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.

Introduction:-

Agriculture has changed dramatically since the end of World War II. Food and fiber productivity has soared due to new technologies, mechanization, increased chemical use, specialization, and government policies that favored maximizing production and reducing food prices. These changes have allowed fewer farmers to produce more food and fiber at lower prices.

Although these developments have had many positive effects and reduced many risks in farming, they also have significant costs. Prominent among these are topsoil depletion, groundwater contamination, air pollution, greenhouse gas emissions, the decline of family farms, neglect of the living and working conditions of farm laborers, new threats to human health and safety due to the spread of new pathogens, economic concentration in food and agricultural industries, and disintegration of rural communities.

Agricultural sustainability rests on the principle that we must meet the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. Therefore, long-term stewardship of both natural and human resources is of equal importance to short-term economic gain. Stewardship of human resources includes consideration of social responsibilities such as working and living conditions of laborers, the needs of rural communities, and consumer health and safety both in the present and the future. Stewardship of land and natural resources involves maintaining or enhancing the quality of these resources and using them in ways that allow them to be regenerated for the future. Stewardship considerations must also address concerns about animal welfare in farm enterprises that include livestock.

An agro eco system and food system approach also implies multi-pronged efforts in research, education, and action. Not only researchers from various disciplines, but also farmers, laborers, retailers, consumers, policymakers and others who have a stake in our agricultural and food systems have crucial roles to play in moving toward greater agricultural sustainability.

Finally, sustainable agriculture is not a single, well-defined end goal. Scientific understanding about what constitutes sustainability in environmental, social, and economic terms is continuously evolving and is influenced by contemporary issues, perspectives, and values. For example, agriculture's ability to adapt to climate change was not considered a critical issue 20 years ago, but is now receiving increasing attention. In addition, the details of what constitutes a sustainable system may change from one set of conditions (e.g., soil types, climate, labor costs) to another, and from one cultural and ideological perspective to another, resulting in the very term "sustainable" being a contested term. Therefore, it is more useful and pertinent to think of agricultural systems as ranging along a continuum from unsustainable to very sustainable, rather than placed in a sustainable/unsustainable

Objectives of Research Paper:

- To focus on difficulties in agriculture Sector.
- To find out the key remedies for sustainable development.
- To study an importance of sustainable development.
- To study development of agriculture sector in India.

Difficulties in Sustainable Agriculture Development:

Growing enough food:

While the world population is increasing, the amount of arable land per capita is diminishing. Each person currently has 0.21 hectares at his or her disposal; this will rise to 0.15 hectares of basic food resource per capita

in 2050. Our machines enable us to help ensure that yields per hectare, e.g. for wheat and feed grain, continue to rise. After all, a large proportion of the world's crop production comes from the targeted use of fertilizers and plant protection. The current world population will grow to an estimated 9.7 billion people in 2050. In this respect, arable farming is a cornerstone of food security. Agriculture and agricultural technology are therefore systemically important.

Loss of usable land. Around 60 hectares of usable agricultural land are lost every day to alternative uses for industrial and residential development in Germany. The remaining land must therefore be used more efficiently.

Energy:

Agriculture is playing an increasingly role as a producer of renewable energy. Bioenergy for electricity, heat and fuel can save significant amounts of emissions from agriculture.

Climate change:

Climate change can lead to weather extremes worldwide. In some regions, lower rainfall will lead to longer periods of drought, meaning that the amount of land which was previously adequately supplied with water is reduced.

Resources:

Climate protection, soil protection and water conservation form part of sustainable agriculture practices. CO₂, methane and nitrous oxide emissions should therefore be reduced, ground water and bodies of surface water protected and erosion and harmful compaction avoided.

Political and legal requirements:

Increasing political requirements for a reduction in the use of plant protection agents and fertilizers as well as the abandonment of certain plant protection agents necessitate modified cultivation methods in crop production.

Cost and efficiency pressure:

Cost and efficiency pressures for farms will continue to increase in many regions due to falling product prices, stricter environmental regulations, reduced public subsidies and rising costs for rents and wages.

1. Remedies in Sustainable Agriculture Development:

Green agriculture is the application of the sustainable development principles to agriculture, ensuring the production of food, wood and fibers while respecting the ecological, economic and social limits that ensure the durability of this production. For instance, sustainable farming minimizes the use of pesticides that can harm the health of farmer and consumers.

- i. Develop efficient, self- sufficient and economical production systems that provide decent incomes.
- ii. Preserve and protect biodiversity and territories.
- iii. Optimize the use of natural resources.
- iv. Manage the quality of air, ware and soil.
- v. Increase energy efficiency in food and distribution.
- vi. For agriculture to be sustainable, using clean, efficient and renewable energies is crucial. Examples of renewable energies and energy efficiency in agroindustry system include solar irrigation, geothermal heating and drip irrigation.
- vii. Crop rotation is the practice of growing a variety of different crop on the same plot in sequenced seasons. Poly culture is an important element of soil fertility management and pests, and therefore an asset for increasing yield.
- viii. Smart farming and precision agriculture play a crucial part in sustainable agriculture, using big data and new technologies such as IOT, drone imagery and smartphone apps to harvest as much matter and products as possible, while consuming less energy and inputs (Fertilizers, photo sanitary products, water).

Conclusion:

A growing movement has emerged during the past four decades to question the necessity of these high costs and to offer innovative alternatives. Today this movement for sustainable agriculture is garnering increasing support and acceptance within our food production systems. Sustainable agriculture integrates three main goals – environmental health, economic profitability, and social equity. A variety of philosophies, policies and practices have contributed to these goals, but a few common themes and principles weave through most definitions of sustainable agriculture

References:

- i. Dr.B.P. Tyagi, Pubic Finance, Jai prakashNath& Company, Meerut, 2000-01
- ii. Rolph E.R. and Break G.F.- Public Finance.
- iii. Brwnlee O.H. and R.D.- Economics of Public Finance.
- iv. Herbar B.P. – Modern Public Finance.
- v. General Budget 2018-19, Press Information Bureau Govt. of India. Feb.-2018.

**A Portrayal of Parsi Community in Rohinton Mistry's
Such A Long Journey (1991)**

Researcher

Waghmare Sanjay Shankarrao

Department of English

Dr. Babasaheb Ambedkar marathwada University,
Aurangabad.

Email Id: sanjay.barku@gmail.com

Research Guide

Dr. Jyoti Lahuroa Dharmadhikari

Head & Asst. Prof.

Department of English
R.M.I.G. College, Jalna

Email Id: jyotijayantk@gmail.com

Abstract:-

The present paper will shed light on Such A Long Journey (1991) written by Rohinton Mistry. Novel deals with umpteen aspects but researcher will focus on Parsi community, life, suffering, dominance and politics. A part from this, researcher will also study the novel with relevance of the present scenario. How Parsi community was in preterite and how it is in present.

Keywords:- Parsi community, suffering, nostalgia, Diaspora and politics.

Introduction:-

Literature is always concerned with human world. It alienates all aspects of human life. It is rightly said that the literature is the mirror of society. It means literature is the representation of contemporary society. It is a social institution, inseparably connected to religion, culture, history and the day-today life of the folks. Literature is a product of the general surrounding, human thoughts and feelings. The socio economic-political scenarios of the time are shaped and represented in the literary works.

The issues of minority communities are integral to human world and remained much debated and discussed themes in academic and literary campuses.

The novel is an important form of literature. It depicts fictionalized human experience. It is relatively a new genre but secured a place as of the most popular leading genres of literature. Novel deals with human realities. Novel could be studied as an attempt to recreate the social world and its concerns, which describes human role in family and social institutions.

The genre novel has played a significant role to secure a place for English literature. The Indian novel began in 18th century before independence in the British rule. Indian literature is divided in two parts, literature produced in the British time and literature created after independence of India. Novelists like Bankimchandra Chattopadhyay and Lal Bihari Deys wrote novels in the British India. The first novel is *Rajmohan's Wife* which published in 1864.

Later Lal Bihari dey wrote *The History of Bengali Raiyat* which published in 1874. Similarly novelist, like Kiran desia, Jhumpa Lahiri, Nayantara Sahgal and Rohiton Mistry wrote a number of novels. After independence of India, they have portrayed India's life, social issues, patriarchy, suffering and exploitation through their literature. Rohinton Mistry is one diasporic writer among them, he is Indian born Canadian novelist. Rohiton Mistry is a great novelist. He is born in 1952. He has written a lot of novels. He has been the recipient of many awards including the Neutadt International Prize for literature. His *Such A Long Journey* 1991 is the first novel.

Parsi Community:-

Parsi community is the oldest community in India. They are basically Persians and they were followers of Zoroastrianism. They were Zoroastrians. They came to India in 10th century from Persia (New Iran) and settle in Gujrat and the king of Gujarat Rana Jade gave them protection to follow their culture and traditions. They in India settled at large scale in Bombay present Mumbai. They started to do business, works in Mumbai.

Such A Long Journey (1991) :-

The novel *Such A Long Journey* 1991 which delineates a long and hard journey of Gustad. He is a man from parsi community. He is a poor man and works at central bank as an employee. He has three children, Sohrab,

Darius and Roshan. He stays in Byculla, Bombay with Dilnavaz and his three children. His Sohrab has completed his study and Roshan and Darius are school-going children. Gustad is a man maintaining friendship whom has friends like Dinshawji Billimoria and Malcom. He is a very religious person.

Gustad's wish is that Sohrab to admit to the IIT but his son joins Arts Stream.

Gustad expects that Sohrab will join and bring the material prosperity to family. Gustad's wish failed and he shocks because Sohrab didn't join IIT. The family lives in Khodadad building. Jimmy is his first friend. One day Gustad arranges a birthday dinner for Roshan and for his friend Dinshawji to celebrate but Dinshawji is very ill during dinner and Gustad announces that he is expired. Later Gustad receives a letter from Jimmy and who works for the secret service. Jimmy is helped him from broken hip and then Gustad agrees Dilnavaz to take a piece of advice from Kutpitia about mitigating the trouble between Sohrab and Gustad. Later Gustad meets Ghulam, Mohammed is an associate of Jimmy who imparts him one million rupees. Jimmy wants Gustad to deposit money in a fake bank account and Dilnavaz wants to send the money back.

Then Gustad agrees and he decides to deposit money to shun suspicion. Later Gustad's Rohan is ill and he brings to hospital soon Dinshawji falls ill. Then Gustad reads a letter of Jimmy's arrest. Gustad stops depositing money and goes to see Ghulam. Jimmy was feeling that Gustad to come to Delhi to see me. He was to explain everything to his friend. Here Gustad was serving Dinshawji. He was giving meal and gossip with him about bank etc. Later Gustad knows that he is dead. He is alone with his body at the hospital. He attends both funeral rites. Soon he goes to Delhi to see Jimmy. He meets and leaves to Bombay and he hears that Prime Minister proclaims India is at war with Pakistan. During this time Jimmy is dead. Gustad is only one mourner at the funeral rite. Thus Mistry brings out various issues like Indo-Pakistan war, emergency, suffering, corruption and woes of parsi community etc.

Suffering :-

Suffering is the major issue of Parsi community in India. Rohinton Mistry in his novel, *Such A Long Journey* (1991) sheds light on the suffering of Parsi. Miss Kutpitia who lost her widower brother and his son, for whom she had to remain unmarried. The cause of unmarried was for living. Another character in novel, Dinshawji the virgin prostitute and a pimp to the pleasure of life to see life for what it is worth. These protagonists of life's tragedies face with dispersion. The protagonist of the novel suffers a lot because a number of tragedies happen in his life. His son didn't complete his wish by admitting to IIT. And Gustad also faces familial problems, he has a very petty salary in bank. Mistry here depicted the issues of Parsis that how they face problems in majority India.

Conclusion:-

Mistry has focused on the real problems of Parsi community in India. He has tried to bring the real mirror of Parsi in front of people through literature.

After studying novel it seems that parsis are insecure in India. They live their life in fear. So they must get equal opportunities on every ground in this democratic India. The government must make some special laws for their protection.

References:-

- 1) <https://www.indianetzone.com/50/indianliterature-afterindependence.htm-25/2/2023>
- 2) Mistry, Rohinton. *Such A Long Journey*. London Faber and Faber, 1991
- 3) Halder, Santwana. Rohinton Mistry's. *Such A Long Journey, A Critical Study* : Asia Book Club 3/7. Janakpuri, New Delhi : 110058, ISBN:81-7851-25-I, 2006.
- 4) <https://en.m.wikipedia.org/wiki/parsi-23/2/2023>
- 5) <https://en.m.wikipedia.org/wiki/Rohinton-mistry-22/2/2023>

Maharashtra Village Social Transformation Mission and Rural Development in Marathwada

Dr. Vinayak Nagorao Shinde

Associate Professor and Head
Department of Economics,
Dagdojirao Deshmukh Arts, Commerce and Science
College, Waluj, Aurangabad

Mr. Shashikant Prabhakar Shejul

Asst. Prof.
Department of Economics,
Dagdojirao Deshmukh Arts, Commerce and Science
College, Waluj, Aurangabad

Abstract

This article highlights the background, structure of the Maharashtra village social transformation mission. Maharashtra Village Socio Transformation Foundation (MVSTF) is public private partnership of the rural development of Maharashtra. 1st April 2017 mission was inaugurated for the aim of create 1000 model villages in Maharashtra. From the last three years mission had working in 31 districts, 570 Gram Panchayat and 999 villages in Maharashtra. Marathwada is as one among the most backward regions of Maharashtra. Therefore, this paper clears the picture of this mission has success or not in Marathwada's development specifically rural area. Mission has implemented all 8 districts, 166 Gram Panchayat and 212 villages in Marathawada. Out of these 212 villages, present study has selected 1 Gram Panchayat under 3 villages in Gangapur Block, Aurangabad District. Mission has been working in village as sustainable development goals that are physical infrastructure and socio-economic development of the village. This paper has shown the financial achievement after mission implemented and actual impact on infrastructure development in these three villages. As well as also find out after implemented this model which social and economic changes take place on villager's life. This Paper concluded that, Maharashtra Village Social Transformation Mission (MVSTM) Model is best model for rural development in Marathawada.
Key Words: Rural Development, MVSTF, MVSTM, Gram Panchayat Kankori, Socio-economic impact, etc.

1.0 Introduction

The state of Maharashtra is a progressive state. The state made great economic progress in the industrial and service sectors. However, due to the drought in the last few years and irregularities in agricultural production, the standard of living in rural areas has not changed. The government has implemented many schemes for the development of rural areas since independence but even today those schemes are not being used to improve the social and economic condition of the rural people. Information about various schemes and development works implemented by the government does not reach the villagers. In addition, the participation of villagers has not seen in the development work. Therefore, presently there are many problems in rural areas. In order to reduce that, various types of work has been undertaken at the war level with the help of many NGOs and social activists. In addition, efforts have made at various levels to develop socially backward villages. The Maharashtra Village Social Transformation Mission is a rural social transformation campaign to bring about social transformation in rural Maharashtra by paving the way for nation building development in partnership with government officials working for rural development, various non-governmental organizations, charitable organizations working for rural development and leading private companies in India. The Maharashtra Village Social Transformation Mission has launched on April 1, 2017 in the presence of senior social activists Anna Hazare, Popatrao Pawar, Chief Minister of Maharashtra and Rural Development Minister at Yashwantrao Chavan Development Administration Academy.¹

2.0 Objective of the Study:

- ❖ To know the Maharashtra Village Social Transformation Mission ((MVSTM) Model for Rural Development
- ❖ To Study the Silent Features of the Maharashtra Village Social Transformation Mission
- ❖ To assess the socio-economic impact of Maharashtra Village Social Transformation Mission on rural development in Marathwada.

3.0 Hypothesis

- ❖ MVSTM Model improves the physical infrastructure as well as socio-economic condition of the village.

4.0 Research Methodology

In this research paper, descriptive and analytical research methodology has adopted. The data has collected from primary and secondary sources.

❖ **Primary Data:**

Primary data collected form use of survey and schedule questionnaire methods are used.

❖ **Secondary Data:**

The Secondary data has collected from government reports, monthly magazines, newspaper, mvstf documents, GP Reports etc.

➤ **Sample Technique: -**

In the present research study, three villages have selected from Gangapur Taluka District Aurangabad and fifteen families has selected from each village. Therefore, the total numbers of selected families are forty-five. The data regarding research study has collected from three villages such as kankori, kolghar and Malunja Bk. Tq. Gangapur by random sampling technique used through questionnaire and interview of villagers.

5.0 Maharashtra Village Social Transformation Foundation:

Maharashtra Village Social Transformation Foundation is a Company incorporated under section 8 of the Companies Act, 2013 as a Company Not for Profit and limited by Guarantee and have a share capital. With the initiative of Maharashtra Chief Minister Mr. Devendraji Fadnavis Saheb, the basic objective was to bring about social change in the villages where the Human Development Index is low in the state and to enable the villages by implementing all-inclusive initiatives. The aim is to eradicate the gap between the rural and urban. The main objective is to eradicate all the villages from the verses of Saint Tukadoji Maharaj, "Village is the map of the world, village is the test of the country, village will be ruined." He was entrusted with the responsibility of acting as a liaison between the villagers, the district administration, the Chief Minister's Office and many charitable organizations. For this purpose, Gram Parivartak has been working to prepare the Village Development Plan through the convergence of all government schemes and all the funds available at the Gram Panchayat level, through public participation and through Gram Sabha. These Village development plan has implemented in the village overall progress.²

6.0 Maharashtra Village Social Transformation Foundation Structure:

The Honourable Chief Minister of Maharashtra chairs the Governing Council and Board of Directors, which include the heads of contributing partners as well as eminent social workers & domain experts. The Governing Council provides strategic input to the Foundation. They also monitor overall progress of the Foundation.

The Executive Council (EC) comprises CSR heads of funding partners appointed as Directors on rational basis along with the Secretary of the Rural Development Department. EC is responsible for daily operations of the Foundation, and report to the Governing Council.

District mission council are taken monthly review of the mission progress in the District Its includes district administration under head of district collectors and Zill Parishad CEO and all the Zill Parishad HoD's, Lead Development partner, Social and Technical Expert.

Chief Minister rural development fellow is the important particle of this model. CMRDF is a Young development professional, Action researcher, Agents of Social reforms/Facilitator and all the government scheme convergence in the village.³

7.0 Special Features of the Organization

- Creating co-impact by pooling resources and expertise between the government, not for profit, private sector and philanthropic organizations in order to avoid duplication of efforts and operating in silos.

- PPP mode is not just in the mode of programmatic implementation, but also in the governance of the organization. The Governing Council and board of VSTF have representatives of all stakeholders.
- This model has been convergence of all the different sources of funds of a Gram Panchayat by developing one comprehensive village development plan through extensive community participation, thereby increasing a sense of accountability and transparency at village level development planning and execution.
- This Mission is shift from transactional and project-based partnerships to longer-term initiatives and holistic impact-oriented collaborations.
- Chief Minister's Rural Development Fellows - High caliber trained professionals placed at village level for a period of 11-33 months to ensure last-mile delivery of services and implementation of development activities in coordination with the Government Departments.
- One of the first organizations in Maharashtra State working towards localizing SDGs on all goals at village level in both planning and execution level through partnerships between both private sector entities as well as the Government at such a large scale.⁴

8.0 Development Areas of Maharashtra Rural Social Transformation Mission Maharashtra

Village Social Transformation Mission is working on various development goals in rural areas to bring about holistic social transformation such as Health, Education, digital connectivity, permanent housing for all, water security, environmental conservation, Agriculture and Soil Conservation, quality education, sanitation facilities, Farm-based livelihoods, Energy, Community Infrastructure, MGNREGA, Skilling & Livelihoods, etc.

The aim is to empower villages through village social transformation mission and bring about development work, change spontaneously and sustainably. This campaign is a great tool for social and economic rural transformation through homogeneity and partnership, cooperation.

9.0 Selected Villages in the Marathawada under the Maharashtra Village Social Transformation Mission:

Table 1: selected district, GP and villages under MVSTM in Marathawada

District	Gram Panchayat	Villages
Aurangabad	26	45
Beed	29	33
Parbhani	19	21
Hingoli	14	18
Jalna	14	16
Latur	29	33
Hingoli	19	20
Nanded	26	34
Osmanabad	9	12
	166	212

Source: <https://www.mvstf.org/en/media/publications/general-publication>

Above Table Shows That Village Social Transformation Foundation is currently working in all the 8 districts, 166 GPs and 212 villages in Marathawada.

10.0 Profile of the Kankori GP

Gram panchayat Kankori has 32 km from Aurangabad in Gangapur block. The total number of families in these three villages is 621 and the total population is 3429. The total geographical area is as wide as 1907 Ha. There are more Maratha families in this village. The population of Scheduled Castes and Scheduled Tribes is 10 percent in this village. Agriculture is the main source of livelihood for the people of this village. About 80 per cent of the people in the three villages depend on agriculture. The total cultivable area of the three villages is 1795 ha. The area under the irrigated is 250 Ha. Landless and small land holding peoples has been working in the village as a farm wage labour or goes to near Waluj MIDC. for the work as casual labours. The main crops of the

village are cotton, maize, gram, green gram, sorghum, millet, onion, citrus etc. Some farmers are cultivating orchards, vegetables and flowers.

11.0 Financial Achievement after implemented Maharashtra Village Social Transformation Mission:
Table:2 Financial Achievement after implemented MVSTM in GP Kankori, Kolghar Malunja Bk.

Sr. No.	Mission Targets	14 th FC (in Lakhs)	Self GP Fund (in Lakhs)	Various Scheme (in Lakhs)	Gov. (in Lakhs)	CSR/CP (in Lakhs)	MVSTF Fund (in Lakhs)	LDP (in Lakhs)	Total Expenditure (in Lakhs)
1	Sustainable agricultural development	0	0.015	247.88856		3.1665	0	0	251.07006
2	Animal husbandry development	3.25671	0	25.7		0	0	0	28.95671
3	Water and soil conservation	0	0	166.46		473.39	0	0	639.85
4	Women and Child Development	0.496	0.0001	21.60286		1.12301	0.81175	0	24.03372
5	Education	0.7506	0.00018	16.14104		4.57809	7.12878	1.335	29.93369
6	Health	0.795	0.255	5.68471		0.307	0.362	0.6	8.00371
7	Pucca houses for all	0	0.00002	202.05309		0.0288	0	0	202.08191
8	Skills entrepreneurship and development	0	0	35.93137		0.2731	0.92902	0	37.13349
9	Mahatma Gandhi Employment Guaranty Scheme	0	0	108.56444		0	0	0	108.56444
10	Roads and public works	37.5876	0	391.356		1.5	17.49187	2	449.93547
11	Environment and biodiversity	0.05	0	2.84409		0.15001	0.266	0	3.3101
12	Cheap and clean energy	10.58604	0	30.677		0.3	4.4806	0	46.04364
13	Social Enlightenment	0	0.018	6.71072		0.12448	0.65704	0	7.51024
14	Clean drinking water and sanitation	8.64573	0.65718	128.31539		8.3544	4.5	8	158.4727
15	Market Access	0	0.015	0.19045		0.025	0	0	0.23045
16	Innovative development activities	0.4991	0	0.012		5.60476	1.25	0	7.36586
Total		62.66678	0.96048	1390.13172		498.92515	37.87706	11.935	2002.49619

Source: Grampanchayat record GPDP 2017-18, 2018-19, 2019-20 as well as (DMC Report).

Above Table shows that the total outlay of the various schemes and programme for development of the sixteen most important indicators of the rural development of the last ten years 2017-18, 2018-19, 2019-20. Table shows that total grant of the 14th Finance commission has 62.67 Lakhs has utilized for village development work. Maharashtra Village social Transformation Foundation provided gap fund 37.88 Lakhs for the various

development work and it is utilized for the various activities in Gram Panchayat. Important achievement for the fund raising for development has been community participation nearly 36 laks, Corporate Social Reasonability (CSR) fund from Bajaj Gram Vikas Sanstha 432 laks and Government Convergence through various schemes was 2390 Lakhs got for development of Gram Panchayat Kankori, Kolghar and Malunja Bk. Therefore, shows that this model has key to the rural development in Maharashtra.

12.0 Situations of the villages before Maharashtra Village Social Transformation Mission

Gram panchayat Kankori, Kolghar Malunja Bk. was so many problems before the mission. Main problem of the Gram panchayat was scarcity of fund and so many area and population. Due to the combined Gram panchayat of Kankori, Kolghar and Malunja Bk. there was no unity among people therefore community participation are very low in community work. Anjali Sanajy Dolas, Sarpanch Gram Panchayat Kankori said that, these villages are so many problems, but villagers do not participate and to argue for solved problem of drinking water, road etc.” Before mission implemented, there was not well Gram Panchayat office, road, Drinking Water Facility, proper disposal of sewage, cremation ground, internal roads, Lack of sanitation, health, education, library, water for agriculture, drought, and employment opportunity, etc. Village Panchayat ignored the problems of the village due to village’s dirty politics and lack of fund.

13.0 Impact of Maharashtra Village Social Transformation Mission on Rural Development

Below table shows, that after Maharashtra Village Social Transformation Mission has implemented various physical changes in the villages. There has Pacca Road connected to city, drinking water through community tab, toilets of every household, soak pit, tree planted in the village and empowerment of women self-help groups and other developmental works have brought about positive changes in the village.

Maharashtra Village Social Transformation Mission has providing 30 lakh gap funding of these villages. This fund has used for the schools and Anganwadi facilities have been provided school library for education, e-learning materials, computers, clean drinking water machine, well equipped colorful school and Anganwadi building, water purification center for pure drinking

Table: -3 Physical Changes in the Village Kankori, Kolghar and Malunja Bk.

Sr. No.	Items	Before MVSTM	After Changes in Village
1	Gram Panchayat Building	Old	Well condition (New)
2	cremation ground	No	3 in three villages
3`	School Building	Old	Well Maintained
4	Anganwadi	Old	Well Maintained all Equipment
5.	Road	No	Yes Well Maintained
6.	Drinking Water Facility	No	Community Tab
7.	internal roads	No	Yes
8.	proper disposal of sewage	No	Yes
9	Toilets	115	415
10	Women SHG	10	35
11.	Skill Development (Employment) Youth	No	415
12	Health Sub Centre	No	1
13	Pacca House	4	112
14	Community Participation for Water Conservation Project	0	10
15	Tree Planted	No activity	10000
16	Soak Pit	10	120
17	GYM	0	3

Source: Field Survey December 2020

water in the village etc. The villagers are happy today that a solar-based national small tap scheme for water supply in the village has implemented in every village as well as a drinking tank and a new bore well has procured from the Maharashtra Village Social Transformation fund. There is also a gymnasium for the youth in every village. Also done in the village after Mission has implemented as Skill development for youth with create employment in near industry, water conservation, Pradhan Mantri Awas Yojana, environment and social forestry, digital connectivity and other works for women empowerment, construction of pucca houses, electricity connection to the beneficiaries, health well equipped health sub-centers, treatment and Medicine stocks, etc.

The village has a Zilla Parishad school up to 7th standard at Kankori while Rajaram Patil Vidyalaya Kankori has 8th to 10th class. Up to 5th at Kolghar and Malunja Bk. is a Central Zilla Parishad school till 8th standard. These schools have all the amenities such as Smart LED TV, separate toilets for girls and boys, School under CCTV, Computer Lab, Library, etc. after the mission has implemented. The total number of students in these three villages was 540 but after two years of the completed Mission 310 student enrolled in the school nearby villages. This is the huge impact of Maharashtra Village Social Transformation Mission on quality education.

Presently picture of village has been changed, there is involving Bhajani Mandal, women self-help Groups, Youth Group, Farmers Group and all the villagers are participated in the development of Gram Panchayat Kankori. Maharashtra Village Social Transformation Mission has become very important for the progress of the study area. That is the reason behind such mission is necessary for rural development.

14.0 Development Intuitive taken by Maharashtra Village Social Transformation Mission through Water Conservation

Gram Panchayat Kankori has selected on 1st April 2017 under Maharashtra Village Social Transformation Mission. Rural Development Fellow has prepared the village development plan of Gram Panchayat Kankori, Kolghar and Malunja Bk. Village Development Plan has used all the tools such as Gaon Feri, Shivar Feri, Participatory Rural Appraisal and community participation. Thereafter plan has been given with the consent of all the villagers and approved Gramsabha on 1st may 2017. From that day the development work of these villages has started. Villagers have very well but the village has plagued by many problems. Villagers said that, the water scarcity was mainly obstacle of the village progress. Mission fellow has recognized this need of the villages and started a large-scale work with the convergence of the Jankidevi Bajaj Gram Vikas Sanstha Water Conservation Project. In this project water conservation work by deepening and widening the Narali River near kankori and lendi River near kolghar and constructing a 7 cement Band on the different places on rivers. For the water conservation work started in the village. Villagers should be collected Rs. 10 lakhs own contribution for this work. This was definitely a big achievement for the village development. In addition to this, villagers in kolghar managed to remove the silt of two seepage ponds under this project. In the two years 2017-18 and 2018-19, the Landi river at Kolghar is spread over a distance of about three kilometers. This will help alleviate the water crisis in the village today and mission efforts will bear fruit somewhere.

14.0 Conclusion:

This article presented model of rural development has based on Maharashtra Village Social Transformation Mission. Maharashtra Village Socio Transformation Foundation (MVSTF) section 8 company established for creates 1000 model villages in Maharashtra with the public, private partnership. From the last three years mission had working in 31 districts, 570 Gram Panchayat and 999 villages in Maharashtra. Mission has been working in village as sustainable development goals that are physical infrastructure and socio-economic development of the village. This paper has shown the financial achievement is after mission implemented greater than before the mission. As well as due to fund availability of the Gram Panchayat major infrastructure development work has done. Due to water conservation work socio-economic condition of the peoples are changed. This model has been utilized all the sources of development fund such as Gram Panchayat, Central and State Government, Corporate

Social Responsibility and Maharashtra Village Social Transformation Foundation Gap fund. As well as this mission was used technical knowledge for rural development from the various Non-Governmental Organizations, Corporate, Government Administration and lastly young and dynamic rural development fellow. This Paper concluded that, Maharashtra Village Social Transformation Mission (MVSTM) model is unique model for rural development in Marathwada as well as Maharashtra.

14.1 Suggestions:

- As compare to other region Marathwada is backward region of Maharashtra, therefore Maharashtra Village Transformation Model is grater needed for the rural development of Marathwada. Therefore, Government of Maharashtra helps to implement this model in more Gram Panchayat in Marathwada.
- Gram Panchayat receives many types of funds but due to proper planning and community participation funds have not utilized properly, in that, government appointed one youth for every village as a change and convergence of the various government schemes.
- Gram Panchayat Kankori has close to Aurangabad, so good places for milk, poultry, vegetable cultivation etc. as well as for agro-supplementary industries. Therefore, Gram Panchayat has lot of scope to develop model for agriculture and rural development in Maharashtra.
- Model suggests that convergence of various fund and technical knowledge is most powerful engine of rural development therefore Government and Corporate social Reasonability (CSR) go together for rural development with community participation.

12.0 Reference:

1. <https://www.mvstf.org>
2. <https://gpdp.mvstf.org/Report/DetailedDomainWiseBudget>
3. <https://www.mvstf.org/en/media/publications/guidelines>
4. https://www.mvstf.org/cdn//2018/11/181119125225_0eccaa195f5f8eee2ca386c6fb5c0f81.pdf
5. <https://www.mvstf.org/en/media/issued-letters>
6. <https://www.mvstf.org/en/development-indicators/1000-villages-project>
7. Rural Development Department VSTF GR 201612291613570620 dated December 29, 2016
8. <http://www.cdfi.in/our-works/maharashtra-vstf>
9. <https://indianexpress.com/article/cities/mumbai/fadnavis-initiative-for-rural-development-straining-under-lack-of-funds-6454604/>
10. https://www.mvstf.org/cdn//2018/11/181119081052_ac88c96e539d4403638bcc7b7287886a.jpg
11. https://www.mvstf.org/cdn//2018/12/181212061942_6b0981b2b3441480e4e0f9a0d9741285.jpg
12. Lokmat news Paper on date 25 th April 2018 Lokmat 25th april main.jpg
13. https://www.mvstf.org/cdn//2018/10/181025094313_050831183f167676e65fe63ff66bf302.jpg
14. Article on news Paper Divya Marathi 16 Sept. 2018 Retrieved on https://www.mvstf.org/cdn//2018/10/181016124947_IMG-20180912-WA0041.jpg

Women's Political Participation in India

Waghmare N.S.

Department of Political Science
Head and Assistant Professor
ACS College Dharur Dist. Beed.

Gender division in our society is seen as a natural and unchangeable concept. The roles of men and women in society have a hierarchical division according to their physical and social strengths, it is thought that men are biologically more suitable for technical and labor works, whereas, women are capable of household work only. But in fact, More than a biological, it seems to be a social concept, enforced by some social expectations and stereotypes that are present in our society

Concept of Gender Division

Throughout history, women have always been discriminated against on the basis of gender. There are some pre-decided roles for men and women in society, for example, women presumptuously looked to be more suitable for the roles like homemakers, teachers, or nurses. Indoor work like cooking, cleaning, washing dishes and clothes, and even raising children are assumed to be the works of women. But when it comes to technical jobs or working outside, these tasks are seen as unsuitable for women. Whereas, whereas men are considered ideal for public labor and technical jobs.

The same goes with the political structures, the role of women in politics are mostly minimal. Even in earlier times, women's participation in elections, or public affairs was very low or in some cases, even none. Only men were allowed to vote or take part in contests for Public offices. But, gradually the time changed. People got aware of the severity of the issue and demanded a change. However, the only way to bring change in society is to enhance women's political and legal status and improve their educational and career opportunities.

Political Representation of Women

In today's time, the issues related to women's well-being and legal rights became a political concern. Many social and political groups have tried to raise the attention of the government toward the issues of women. However, regardless of these efforts, such issues seem not to be attended adequately. Such behaviors of the government have led to many social feminist Women where women openly raised their voices to address such issues and demanded equal rights in society.

1. The legislation, there has been an increase in female political participation. Which eventually increased from 4.5 percent to 25-40%. Such a step allowed many women to come to light.
2. The bill for women's representation in Lok Sabha, through amendment 108th, has also been introduced in the national parliament, which demands the reservation of 33% of seats in Lok Sabha and Vidhan Sabha for women; however, the bill is still in the process and has yet to pass.

While the government has taken some steps to improve the situation, the problem persists. The concept of reservations has the potential to increase women's political representation, but there are some issues that are impeding progress. These include a lack of education and training, family issues, domestic violence, gender discrimination, and societal pressure. Women in India are not adequately educated or trained to understand governmental affairs and issues, which the government identified as a concern.

Women's empowerment can be a significant step toward addressing such issues; the government recognizes the importance of empowering women and is taking steps in that direction. There are also some women's organizations and groups that are working in the same direction. The other issue is poverty and illiteracy, which are regarded as the two most important socioeconomic factors impeding women's development. This makes it impossible for them to run for public office or even vote. As a result, the government is addressing the issue by bridging educational gaps. And even combining some government

programs for women under the National Mission for Empowerment of Women (NMEW). The NMEW's mission is to "improve the economic empowerment of girls and women through skill development, microcredit, vocational training, and entrepreneurship.

Reference Books

1. Monthly Article in Pratiyogita Darpan. -----
2. International Relation Prof. Dr.Ashok Sharma
3. Contemporary world Politics Dr. Shailendra Devlankar
4. International Relation Dr. Prashant Amrutkar
5. International Relation Dr.M. Laxmikant
6. Dianik Loksatta -----

Issues in Economic Development of India

Dr. S. H. Kadekar

Assistant Professor,
School of Social Sciences,
SRTMUN, Sub-Campus, Latur (MH)
PIN-413531

Email: shkadekar@gmail.com,

Abstract:

Indian economy is the fifth largest economy in the world by nominal GDP and third largest by purchasing power parity (PPP). Indian economy has great influence in the world's economy by membership of various organizations like: W.T.O., World Bank, IMF, G-20 etc. Even if Indian economy is one of the largest economies in the world, it could not become a developed economy yet and facing various issues in economic development. Hence, in this paper, an attempt made to explore and analyse the issues in economic development of India. The data related to study is collected from the research articles in journals, books, budget documents, economic survey and RBI's handbook of statistics on Indian economy. From the results of analysis of concern data, it seems that the government of India have been adopted planning for economic development and in some extent could achieve the targets. But, still there are different issues in economic development of India.

Keywords: Economic Development, Issues, Indian Economy.

1. Introduction:

The economy of India is fifth largest economy in the world but in case of HDI India ranked 132 out of 191 countries of the world in 2022. Why this paradox? The answer is, only GDP is not the indicator of economic development. In fact development is multi-dimensional term and several factors are involved in the process of economic development. After independence, India had started planning for the development of economy from 1951. From independence in 1947 until 1991 Indian govt. followed Soviet style planned economy with extensive state interventions and economic regulations. After economic crisis in 1991 India has adopted new economic policy of liberalisation, privatization and globalization. It was big turning point to the economy which helped to get rid of the economic crisis. Now we have completed 75 years of independence but still Indian economy is developing economy. It is not developed yet, because there are several issues in economic development of India.

2. Objectives of the Study:

1. To study the nature of Indian economy.
2. To explore the issues in economic development of India.
3. To suggest the necessary steps to achieve the economic development of India.

3. Hypotheses of the Study:

The followings are the hypotheses for present study:

1. The government of India is facing various challenges to achieve the economic development of the country.
2. The government of India is taking steps to achieve the economic development of the country.

4. Research Methodology:

In this research explorative and descriptive research methodology is used for the explanation of selected topic.

4.1 Data Collection and Analysis:

This research is totally based on secondary data. The data related to the research topic 'Issues in Economic Development of India' have been collected from various sources like: Government reports, budget documents, economic survey, journals, periodicals, reference books and authentic websites etc. The collected data has been analysed and interpreted in such way that, it is helpful to explain the research topic explicitly.

5. Scope and Limitation of the Study:

The scope of this research is limited with the topic 'Issues in Economic Development of India' over the 75 years of independence. The research is based on secondary data only.

6. The Nature of Indian Economy:

Basically Indian economy was mixed planned economy, now it has transitioned to a mixed middle-income developing social market economy with notable govt. participation in strategic sectors. There are three significant productive sectors contributing income to the economy including agriculture (primary) sector, industrial (secondary) sector and service (tertiary) sector.

7. Issues in Economic Development of India:

Indian economy is one of the developing economies in the world. Since independence, country has been trying to be developed with appropriate planning and policies. But, still there are various issues in economic development of India as follows.

7.1 Slow GDP Growth: GDP growth rate is an indicator of economic growth and development but since independence, GDP growth rate of India was never could reach to 10 per cent yet. It was 3.72 per cent in 1961 and went to 9.63 per cent in 1988 by many fluctuations year by year. Further it reduced to 4.42 per cent in 2001, sometime it was negative also. In 2011, GDP growth rate was 5.24 per cent which went down to -23.9 percent in 2020 due to Covid-19 pandemic, so that it was worst growth rate in last 11 years. In budget for F. Y. 2023-24 it is set 6.8 per cent. Hence, due to slow GDP growth rate the national income of India is also increasing slowly which becomes an issue in economic development of India.

7.2 Low Per Capita Income: Since independence, the national income of India has been increased but the population growth rate was consistently high, so the per capita income could not increase to good extent and remained low as compare to developed countries. Per capita income (GDP) of India was \$86 in 1961, it went up to \$304 in 1991 and \$2257 till 2021. Usually, developing economies like India are having low per capita income. Therefore, low per-capita income is one of the primary economic issues in India.

7.3 Population Explosion: India is a very populous country and having second rank in the world. At the time of independence, India had 33 crore population, by continuous increase it was gone up to 84.64 crore in 1991. Now the population of India reached to around 1.4 billion till 2023. It's really explosion of population which creates heavy burden on natural resources and also becomes an issue in economic development.

7.4 Huge Dependence on Agriculture: In India, around 50 per cent workforce is engaged in agriculture and allied activities, therefore agriculture is known as backbone of Indian economy. Indian agriculture sector is in crisis due to climate change and other problems, so it could not reach more than 4.0 per cent growth rate on an average during last decade. The share of agriculture to GDP is only 17.5 per cent. Hence, huge dependence of population on agriculture becomes an issue in economic development.

7.5 High Spread of Poverty: In fact poverty is a sever issue in economic development as below poverty line population cannot fulfil the minimum requirements with their earnings. Since independence, the percentage of poverty was high in India. Government has implemented various schemes to reduce poverty and could reduce it in some extent with time. Still 21.92 per cent population is living under below poverty line in India.

7.6 High Unemployment: There is low employment rate in India, majority labours are unskilled, so can't be outsourced and employed. In 2019, the unemployment rate was only 7% but, due to Covid-19 it has gone up to 23.5% in April 2020. It was a worst experience of unemployment in Indian economy. Recent year's average of unemployment rate is 8.22 per cent. This is a major issue in economic development.

7.7 Slow Rate of Capital Formation and Investment: Since beginning, India has experienced lowest saving and investment rates. In 2018-19 the saving rate was 32.07% it has reduced by more than 2% in 2020 due to Covid-19 pandemic. In 2021 it was recorded 31.18 only. Such kind of slow capital formation causes low rate of investment. It is a big challenge to achieve economic development.

7.8 Inequality in Income and Wealth: Inequality is the main feature of Indian economy and gap between rich and poor is widening year by year. According to Oxfam's 'An economy for the 99 percent' report (2017), there is huge gap between the rich and the poor people in the world. In India, merely 1 percent of the population has 58 percent of the total Indian wealth. Also, only 57 billionaire people have the equal amount of wealth as the bottom 70 percent people of India. Thus, unequal distribution of wealth reflects in unequal distribution of income which is one of the major economic issues in India.

7.9 Poor Quality of Human Capital: The good quality of human capital definitely enhances the productivity of the economy and quality depends on the knowledge and training of the population. Hence, the expenditure on education, skill-training, research, and improvement in health are a part of human capital development. The United Nations Development Program (UNDP), ranks countries based on the Human Development Index (HDI). This Index is based on the per-capita income, education and life expectancy. In this index, India ranked 134 out of 187 countries in 2011 and 132 out of 191 countries in 2022. It is lower ranking which indicates poor quality of human capital as an issue.

7.10 Low Level of Technology: In recent time, new technologies are being developed every day. Such technologies are expensive and require skilled personnel to apply them in any productive economic activity. Therefore, the deficiency of human capital or skilled labour is major problem in spreading technology in the economy. In agriculture, poor farmers cannot buy advanced technology and essential things like improved seeds, fertilizers, and machines like tractors, investors, etc. It is an issue in economic development.

7.11 Lack of Access to Basic Facilities: According to India Housing Report, around 100 million people are living in slum. In India below 50 percent of households have access to drinking water and toilet facilities within the household in their premises. Remaining people not having such facilities, this problem leads to different health issues by which quality of human capital negatively affects. Thus, it becomes an issue in economic development.

7.12 Demographic Characteristics: In 2023, India has a population density of 434 per square kilometre as against the world population density of 60 per square kilometre. Further, 25.69 percent population is in the age group of 0-14 years, 67.51 percent in the working age group of 15-64 years, and around 7 percent in the age group of 65 years and above. Thus, the dependency burden of our population is very high and becomes an issue.

7.13 Improper utilization of Natural Resources: There is good availability of natural resources in India like land, water, minerals, and power resources. But India is a much populous country so that the burden of population is increasing on natural resources as they are limited in nature. However, due to improper use of resources, they are going to exploit and may not be recovered. That is why; it becomes economic issue in India.

7.14 Lack of Basic Infrastructure: After independence, Indian economy has focused on developing the infrastructural facilities including transport and communication, energy generation and distribution, banking and credit facilities, education and health etc. But at 75 year of independence, still we are experiencing the lack of basic infrastructure for rapid economic growth and development.

7.15 Imbalance in Balance of Payments: India is contributing to the international trade since independence, but our share in International trade is only 1.8 per cent, which is very less. Many time BoP was in unequilibrium condition due to deficits on current and capital account as well. In 2022-23 there is current account deficit of \$ 36.4 billion (4.4 per cent of GDP) and capital account deficit of \$ 1.7 billion. This leads issues in economic development.

8. Necessary Steps for Economic Development of India:

The necessary steps to be taken for economic development of India are suggested as follows.

- i) Private investment, public investment, local demand and export these are four key factors for achieving high GDP growth rate. In this regard, govt. should focus on export to convert consumption based economy into export based economy.
- ii) Govt. has to provide basic facilities regarding socio economic services and Infrastructure to make overall development of all sectors in economy.
- iii) It is necessary to focus on digital economy and technology development.

- iv) Government has to implement 'Sabka Sath Sabka Vikas' programme effectively in real manner. It is a way of development.
- v) It is necessary to simplify the terms and condition on foreign investment to attract capital flow from abroad.
- vi) An emphasis should be on 'Make in India' programme. Govt. should promote local product by focusing 'Make in India' by imposing less custom duty on imports of raw material and more custom duty on final goods.
- vii) Virtuous cycle of saving, investment and export with demographic dividend must go on to increase output and GDP.
- viii) An emphasis must be on growth of agriculture sector of India by research, innovation and new technology.
- ix) The rate of manufacturing must be increased, govt. has to support to the MSMEs for their better contribution to the national output.
- x) Policy should support to ease of doing business and make available easy loan facility.
- xi) The process of land acquisition must be easy to motivate new business start ups in India.
- xii) Govt. has to control Inflation rate between 4-5% per annum.
- xiii) The share in international trade should be increased by maintaining surplus in Balance of Payments of India by meticulous efforts.

10. Conclusion:

The economic development of any country depends upon strategic planning and rigorous efforts of the working population. Since independence, different policies and schemes have been launched by the government for achieving the development of India. Even though there are various issues in economic development of India, the process of development is leading our economy towards development goals. Henceforth, again additional efforts are needed to have better economic development in future for making India as a developed country.

References:

1. Budget Document (2022-23), Ministry of Finance, Government of India.
2. Datt Rudra, Sundaram K.P.M. (2010): Indian Economy, New Delhi, S. Chand & Company Ltd.
3. Economic Survey 2021-22, Ministry of Finance, Government of India.
4. Economic Developments in India (2020), Reserve Bank of India.
5. Gupta S. P. (2009): Statistical Methods, New Delhi, Sultan Chand & Sons Publication.
6. Krishnaswami O. R. & Rangnatham M. (2012): Methodology of Research in Social Sciences, Mumbai, Himalaya Publishing House Pvt. Ltd.
7. Tejwan Pettinger (2022): Problems Facing Indian Economy
8. <http://www.toppr.com>, online Article, Development Issues of Indian Economy.
9. <http://www.rbi.org.in>

**Study on marketing management of agro-tourism business with
 special reference to jai malhar Agro-tourism morachi chincholi**

Dr.Ashok Maruti Korade ⁺

⁺Associate professor in S.K.Gandhi College Kada, Affiliated to Dr.Babasaheb Ambedkar
 Marathwada University Aurangabad, Maharashtra (India)'

Abstract-

Marketing of agro-tourism is essential management practice to attract tourists towards agro-tourism and generate extra income from them. ICT tools are now heavily using by entrepreneurs of agro-tourism. Essential services and facilities of past era, provide to tourists & society with a motive to bridge to a forgotten lifestyle, it's a basic principle of business of Agro-Tourism sector. I discussed here useful marketing practices which is needed and followed by entrepreneurs for sustain this agro-tourism business with eco-socio responsibility.

Key Words: Sustainable Development, Agro-Tourism, Marketing Management.

Objective of research

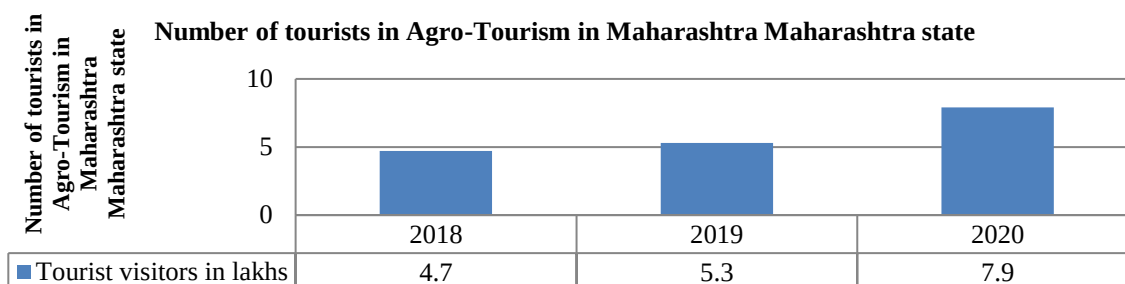
1. To brief study of Agro-Tourism business.
2. To study about marketing management of Agro-Tourism business.

Data collection method : Data is collected through secondary data collection method.

Data collection tools: Research Journals, Business websites, Research articles etc.

1] Introduction about Agro Tourism through Agri business Entrepreneurship.

Agro-Tourism for tourists is considered as “anything that connects tourists with the heritage, natural resource or culinary experiences unique to the agricultural industry or a specific region of the country’s rural areas.” Total tourists visited in Agro-Tourism centers in Maharashtra in year 2018 i.e. 4.7 lakhs visitors, in year 2019 i.e. 5.3 lakhs visitors, in the year 2020 i.e. 7.9 lakhs visitors arrivals in Agro-Tourism and it is increasing day by day. (from graph no.1)

Graph no.1 Tourist visitors in lakhs in Agro-Tourism source:www.financialexpress.com (15 may,2021)

328 Agro-tourisms are working in Maharashtra across 30 Districts (www.maharashtratourism.gov.in), so government has huge opportunity to promote agro-tourism under various schemes for protect environment and culture with sustainable economic development in rural area.

2] Marketing Management in Agro-Tourism through Rural Entrepreneurship.

Four ‘P’s of Marketing of Agro-Tourism :- This section begins with an explanation of product, promotion, place and pricing as traditional marketing considerations.

In the case of Agro-Tourism, marketing has four main goals: Identify a target audience and their wants with desire and Attract the target audience to the Agro-Tourism. Meet the needs of the target audience and fulfilled them to

spend their money at the Agro-Tourism then Create a desire in the audience to return again and again to the Agro-Tourism.

1. Product

1. A range of goods and services that must specifically define my product.
2. For tourism, a positive practice involves gathering feedback from your customers, on the quality of their experiences and asking them to suggest improvements to make your business better. this means that you maintain the product after the sale. (Following are assets and Agro-Tourism activities in Jai Malhar Agro-Tourism)
1. Natural - Meditation , Bird watching, Sheep shearing, Milking demonstration
2. Physical - Guest rooms, bed and breakfast, Corporate cook outs.
3. With Maharashtrian Food , Fruits and Traditional activities.

2. Pricing

Pricing related to the value of customer cost .For Agro-Tourism activities, pricing may be based on as per activity basis, where a specific fee is charged for each different activity ,or on a general admission basis ,where a single fee is charged that includes all activities during decided period of time.

Prices consider these factors :

Prices may be: Profit-oriented, Sales-oriented, Cost-oriented and Competition-oriented pricing.

Jai Malhar Agro-Tourism charge from tourist as per the packages ...

1. Day package (Rs.)- 700 for above 12 year age,450 for 4 to 12 year age.
2. Afternoon package (Rs.)- 300 for above 12 year age,250 for 4 to 12 year age.
3. One day stay package (Rs.)- 1500 for above 12 year age,1250 for 4 to 12 year age.
4. School package (Rs.)- 240 for 1st to 4thstd& 255 for 5th to 10th std.

3. Place

1. Location is most important factor for success in the agro-tourism.it is always away from urban area. The location of the centre must easy to arrive and have a good natural background. Tourists are interested into enjoying the rural life.
2. Jai Malhar Agro-Tourism located at Morachi Chincholi village with natural beauty in the presence of peacocks and other birds & Un-polluted environment with hospitality of the inhabitants.
3. Low-density of population in the village with lots of cultural variety. The richness of flora and birds in Agro- tourism which is desired quality of natural attraction.

Here is availability of proper road connectivity easily accessible by tourist.

1. It is 55 km away from Pune,
2. 220 km from Mumbai,
3. 210 km from Nashik,
4. 80 km from Ahmednagar.
5. Well developed in rural areas and it connected with natural beauty.....

4. Promotion

Potential buyers in tourism sector need to know that certain service is available and may meet their desires.

promotional strategies including:- ICT applications, Word-of-mouth referrals, Paid Advertising, Publicity, Sampling, Discounting.

The role of marketing and promotion is to fill customer value of communication .Tourists are the Potential buyer they always need to know that a certain product or service is available and may meet their desires. We promote our Agro-Tourism through various methods by: Internet, Advertising Board, Broachers, Television, and Visiting card. Website Personal website and business website [www.morachichincholi.com]

3] Following smart technology entrepreneur can use in marketing of Agro-Tourism

It involves ,

- 1.Data mining : Tourist number prediction, Cross selling,Tourist segmentation for marketing, Cancellation prediction
- 2.Virtual Reality (VR): Museum exploration of old and traditional farming equipments,Virtual tour of agro farm,Allied activities,Natural beauty i.e. Trees, Birds and Fauna
- 3.Internet of Things (IoT): Contact tracing , Air quality control.
- 4.Augmented Reality (AR) : Historical reconstruction in Agro-Tourism like farming methods of past simpler era.

4] Conclusion:

In selected agro-tourism business (at Jai Malhar Agro-Tourism,Morachi Chincholi,Tal-Shirur,Dist-Pune (M.S)) the manager involves in various activities of marketing but he slightly neglected advance use of ICT tools for marketing of Agro-Tourism. Jai Malhar agro-tourism now is in the growth stage of business cycle. so they heavily using marketing strategy for attract tourists more and more. hence they got positive response from tourists. This agro-tourism now developing their marketing strategy with developing it's innovative products and services for tourists. Products, price, place and promotion these 4p's of marketing using by agro-tourism managers is completely satisfying.

5] References:

1. Dora Ann Hatch,(2006) Agri-tourism: A New Agricultural Business Enterprise Community Rural Development.
2. Kishor Baburao Dalve, Dr.Pravin Govind Shastri (2022), Advancement of organizational Agro-Tourism business culture through digital transformation. Page no.3
3. www.morachichincholi.com
- 4.<https://www.statista.com/statistics/1117886/india-per-capita-income-maharashtra/>
- 5.<https://www.google.com/amp/s/www.financialexpress.com/lifestyle/travel-tourism/agri-tourism-has-positively-impacted-farmers-lives-socially-economically-valsa-nair-maharashtra-tourism/2252401/lite/>
- 6.<https://www.google.com/amp/s/www.doxee.com/blog/digital-marketing/digital-transformation-travel-industry/amp/>

Human Development in Marathwada: Allocation of Social Sector Outlay and Its Impact

Kale Madhukar Murlidhar

Research Scholar

Department of Economics

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad.

Abstract:-

Social sector spending is major categories of government expenditure in present times. It considered important sector falling under this category such as Education, Health, Water supply and sanitation, Housing etc. have large positive externalities for Society.

Social sector outlay by districts supposed to contribute to level of human development. This paper attempts to find out whether there is convergence in terms of per capita social sector outlay by districts in Marathwada region during 2005-06 as compared to 2017-18.

An attempt made to find performance of districts in terms of percentage change in Human Development Index.

Introduction

Social sector spending is major categories of government expenditure in present. It considered important sector falling under this category such as Education, Health, Water supply and sanitation, Housing etc. have large positive externalities for Society.

Social sector outlay by districts supposed to contribute to level of human development. This paper attempts to find out whether there is convergence in terms of per capita social sector outlay by districts in Marathwada region during 2005-06 as compared to 2017-18. An attempt made to find performance of districts in terms of percentage change in Human Development Index.

Social sector outlay by districts in Marathwada

During 2006-2007 to 2017-2018, the number of public expenditures on social sector by all the districts of Marathwada has increased twelve years.

Social sector expenditure as percent of total plan expenditure by all districts in Marathwada however increased from 2006-2007 to 2017-2018. It was 41.28 which is increased by 7.51 percent points to 48.79% in 2017-2018. The level and structure of public spending has broad macroeconomic and social implications.

The Social sector expenditure is defined as the total expenditure on 'social services' and 'economic services' as given in the union and state and districts budgets.

There are two categories of expenditure incurred by Districts revenue expenditure and capital expenditure. Development revenue expenditure mainly included spending on social services and economic services. Development revenue expenditure is major share of social services 96.28 percent in 2006-07 compared to 95.89 percent in 2017-18.

Table 01

Share of Social and Economic services in Develop revenue expenditure

Year	Share of Social services in DRE (Marathwada)	Share of Economic services in DRE (Marathwada)
2006-07	95.89	4.11
2017-18	96.28	3.72

Source: Directorate of Economics and Statistics

The following major categories of revenue expenditure on social services education, health, housing, social security and welfare decline and water and sanitation, welfare of SCs, STs, OBCs increased as percent of plan expenditure from 2006-07 to 2017-18.

Table no. 02
Major categories of social sector expenditure

		2005-2006 (Percent of Planning Expenditure)	2017-2018 (Percent of Planning Expenditure)
1	Education	4.42	2.33
2	Health	3.71	3.06
3	Water and sanitation	7.83	12.42
4	Housing	0.11	0.0001
5	Welfare of SCs, STs, and OBCs	14.03	14.31
6	Social security and Welfare	0.78	0.05
S	Total Expenditure on Social services	45.17	47.57

Source: Directorate of Economics and Statistics

Districts wise trends in per capita social sector expenditure:

Among Marathwada highest per capita social sector expenditure made by the Latur district during 2006-07 (Rs 147.81) While lowest per capita social expenditure made by Jalna district during 2006-07 (76.13). Hingoli district made highest per capita social sector expenditure during 2017-18 (Rs 723.32) While Aurangabad made lowest per capita social sector expenditure during 2017-18 (Rs396.70).

Table No: 03
Per capita social sector expenditure by districts in Marathwada Rs

		2005-2006	2017-2018
1	Jalna	76.13	561.81
2	Aurangabad	80.06	396.70
3	Parbhani	95.21	623.46
4	Nanded	106.66	644.08
5	Hingoli	93.72	723.32
6	Osmanabad	108.06	659.65
7	Latur	147.81	710.66
8	Beed	109	608.68
	Coefficient of variation	20.40	15.64
	Standard deviation	20.08	96.37

Source: Directorate of Economics and Statistics

The standard deviation in term of per capita social sector expenditure by districts of Marathwada during 2005-2006 uses Rs 20.08 while coefficient of variation was 20.40 percent For 2017-2018, standard deviation in per capita social sector expenditure by districts of Marathwada was Rs 96.37 and coefficient of variation was 15.64 percent which indicates there is no convergence in terms of per capita social sector expenditure by districts of Marathwada.

Table No: 04
Percentage change in HDI and per capita Social sector Expenditure

	Districts	Percentage change in Human Development Index 2001 to 2011	Percentage Change in per capita social sector expenditure 2006 to 2017
1	Jalna	19.67	6.37
2	Aurangabad	11.84	3.95

3	Parbhani	18.16	5.54
4	Nanded	17.74	5.03
5	Hingoli	15.50	6.71
6	Osmanabad	10.37	5.10
7	Latur	11.42	3.80
8	Beed	11.88	4.58
	Marathwada	14.57	5.13

Source: Directorate of Economics and Statistics

Human Development Report of Maharashtra

The above table showed the data for Marathwada region percentage change in human development index and percentage change in per capita social sector expenditure. Jalna, Parbhani, Hingoli, Nanded district changes per capita social sector expenditure has changed drastically in HDI. While Aurangabad, Osmanabad, Latur, Beed lower performances in HDI.

Suggestion:

Major categories (Education, Housing, Welfare of SCs, STs, & OBCs) of developmental revenue expenditure on social services have shown increase in terms amount allocated as percent of planning expenditure over the period 2005-2006 to 2017-2018.

1. In category education, health, housing, social security and social welfare there is decline in the allocation for these sectors as percent of planning expenditure in 2005-2006 compared to 2017-2018.
2. Districts need to take care to see that the allocation made for these sectors as percent of planning expenditure should increase in the future for benefit to society.
3. Our study has shown a no convergence in terms of per capita social sector social sector expenditure by districts of Marathwada
4. If per capita social sector expenditure in low HDI districts is increased, it would result in improved levels of HDI for these Districts leading to convergence in terms of HDI.

References

1. Dr. D.J.Mahajan, "industrial Economy", published by Swastik Publication and Distributors, pp.75 (2017).
2. Dr. D. J. Mahajan, "Social sector Expenditure and human development index of states in India" (Unpublished paper presented in national conference organized by Dept. of Economics, Dr.Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad) (Feb 2012)
3. Directorate of Economics and Statistics planning department, Government of Maharashtra.
4. Human development Report Maharashtra.

**Study on basic management systems in agro-tourism business for
developing agro-tourism sector in Maharashtra state**

Author : Kishor Baburao Dalve*

*Research Scholar in IOM&R at MGM University Aurangabad, Maharashtra (India)'

Co-Author : Dr.Pravin Govind Shastri #

#Associate professor in IOM&R at MGM University Aurangabad, Maharashtra (India)'

Co-Author : Dr.Ashok Maruti Korade +

+Associate professor in S.K.Gandhi College Kada, Affiliated to Dr.Babasaheb Ambedkar
Marathwada University Aurangabad, Maharashtra (India)'

Abstract –

Management services and facilities of simpler era, provide to tourists & other people with a motive to bridge to a forgotten lifestyle, this is a core principle of Agro-Tourism business. In this type of business management systems are necessary for successfully runs all type of operations under one authority and umbrella type of service business. I discussed here useful basic management practices which is needed for sustain this agro-tourism business with social responsibility.

Key Words: Agro-Tourism, Management Perspective, Core Management.

Objective of research

1. To identify management Systems in Agro-Tourism in brief.
2. To provide recommendations about management Systems in Agro-tourism.

Data Collection Method

This research paper is completely based on the Primary Data.

Tools used for data collection: Personal Interview, Group Discussion, Observation at Jai Malhar Agro-Tourism, Morachi Chincholi, Tal-Shirur, Dist-Pune (M.S).

Management Systems in Agro-Tourism at Jai Malhar Agro-Tourism, Morachi Chincholi, Tal-Shirur, Dist-Pune (M.S).

1. Resource use Management and Management Systems :-

- 1.Raw Material :- Raw material purchasing from pune and Kanhor Mesai
- 2.Water :-Source of water from the supply of 3 wells and there has constructed farm pond with capacity of 1 crore 20 lakhs liters.
- 3.Capital :- Full of capital invested in the Agro-Tourism by owner with own fund
- 4.Land :- Total area of land is 25 acre. In which 10 acre has constructed and 5 acres are developed for cultivation of mango (Kesar) & Custard apple trees (Balanagar), 10 acres used for farming practices.
- 5.Manpower :- Men – 10 and Women – 14 , In which both skilled and unskilled are involved.
24 employees And 1 supervisor and 1 manager has present there on monthly payment basis.
6. General Equipments:- Cutter for cutting the roses , Tifan for sowing purpose , fogger for rain dance, water pump, Sprayer , spade , etc
7. Power Supply :- In the tourism 3 generators, 2 invertors and 4 batteries are present for supply of energy and backup of energy.
8. Electricity supply :- This unit has use commercial electricity from MAHADISCOM.
9. Veterinary aids :- For caring of animals and frequently vaccination purpose Dr. Dendge (Malthan) help us.

2.Kitchen / Food Management :-

1. Breakfast & Food cook in kitchen Twice a day , as per the special requirement of tourist food is cook in kitchen.Ex. Milk/Tea/Coffee ,Shabu Khichdi etc.
2. Seating arrangement is done for lunch as per tourists want .Grocery purchase last of every month.

3. Tourist Management :-

1. Booking of tourist is done in between 7am To 8pm by phone & Booking through website is open 24X7. If tourist want to stay in Agro-Tourism they need to confirm by call to booking office on **9764120777, 9673870555**.
2. At every day morning confirm the booking of tourist by manager for cooking the food for tourist.

4. Animals And Birds Rearing Management :-

1. Provide Feed , Water to animals and birds twice a day ,wash animals as per necessary .
2. In case of emergency manager call Dr. Dendge from Malthan& this department is managed by employee Mr .& Miss. Dantvate .

5. Construction and Repairing Management :-

1. This department is personally managed by manager Mr.S.S.Navle sir. For bamboo house repairing is done in summer season.
2. Inside the Staying rooms & Children park toys are repair and colored before 15 August in each year. Welcome rooms ground is covered with layer of cattle dung. Every year construction is done as per feedback of tourist .

6. Human Resource Management In Jai Malhar Agro-Tourism :-

1. Planning :-

- a) It is done by manager in each day.
- b) According with each task manager plan the work in specific time period.

2. Acquisition :-

- a) Hiring labor is done as per requirement from Kanhor Mesai.

3. Training :-

- a) Training is given by manager for working in garden.
- b) In puppet show if new employee is capable for doing that work so that employee trained by old employee.

4. Monitoring :-

- a) It is done by the manager and owner.
- b) For the new employees it is carried out on daily basis.
- c) Owner has monitored the employees which are present in booking office.

5. Payment :-

- a) It is varying with person to person.
- b) The payment amount is between Rs 6000 to Rs 6500.
- c) Some employees get wages daily it is between Rs 190 to Rs 300
- d) Payment of manager is Rs.12,000 and for Supervisor is Rs. 10,500

6. Rewards :-

- a) Rewards given by manager and owner to employees.
- b) Employees get increment in their payment, Extra holidays and cloths for their family etc.
- c) Owner gives bonus on DIWALI / DASHRA/ POLA.

7. Inventory Management :-

Raw material Inventory :

1. Grocery order record.
2. Printed coupons for tourist.
3. Animals and birds .
4. Equipments.

Finished product :

1. Tourists and Services provided for them on daily basis.
2. Record of other by products of Agro-Tourism. (Hurda, Tamarind , Sweet corn , Flower pots)

Total inventory account controlled by one managers with owner.

Work in Process Inventory :

1. Labour record & Payment register.
2. Printed Brochures and miscellaneous substances.
3. Computer ,Internet facility for package booking.
4. Record of new investment in Agro-Tourism.
5. Grocery for kitchen & Nursery plants for sale.

8. Supply chain Management:-

Procurement Management :

1. For the kitchen purpose total grocery has been procured as per requirement and forecasting booking of tourist.
2. Milk has procured on daily basis according with requirement and cattle feed has procured on monthly basis.

Production Management :

1. There has been cultivate Jawar (Gulbhendi) for the purpose of hurda (November to January.) and cultivate mango for home purpose.
2. Also there are cultivate fodder maize for animals.

Distribution Management :

1. Hurda is selling with price with Rs.200/kg .
2. Flower pots are selling with price Rs.150/unit.
3. Maize corn are selling with price Rs.10/unit.
4. Mangoes and Custard apples are freely distributed to employees.

9. Quality Management :-

Cleanliness :

1. Preparation of food in clean environment.
2. Rest rooms and toilets are clean in twice a day.
3. Swimming Pool and garden has clean as per requirement.
4. Birds house clean at every morning and animals house clean twice a day.

Safety and security :

1. Compound wall and Barbed wire fencing are constructed for protection against wild animals.
2. Security guard are available and emergency cell no .there also provided.
3. Fire extinguisher has available.
4. Provided safety guard while swimming.

Medical services :

1. First aid kit is available.
2. Dr. Dalvi (kanhor - mesai) has available in case of necessary.

In emergency cases tourism vehicle has available.

10. Recommendations :

Waste management is slightly neglected in selected agro-tourism business so here I am giving some recommendations on waste management and other management systems.

1. One extra key managerial post is necessary for control all management systems in Agro-Tourism.
2. Use dumping method for organic waste in agro-tourism.
3. Avoid direct burning of waste in open environment.
4. Enhancing the environmental awareness through farmers and tourists.
5. Core standardize tourism operations with maintain cost of services.

11. References: This research paper is completely based on the Primary Data which is directly collected from Jai Malhar Agro-Tourism, Morachi Chincholi, Tal-Shirur, Dist-Pune (M.S).

Multidimensional Impact of Covid-19 on India

Manisha Madhavrao Nikam

Research Student

Dr.B.A.M.U Chhatrapati Sambhajinagar

Abstract

Direct effect of Coronavirus pandemic on lives is practically notable to the world with steady detailing of its different fundamental impacts from pretty much every country. However, this illness doesn't have direct effects just, it causes blow-back alongside a few secret impacts which might be accounted for now and many will be come in future. India, an emerging nation, likewise got impacted during this pandemic and presently positions under five corresponding to the quantity of cases being accounted for till now. Here in this composition, different secret parts of Coronavirus has been examined like issues connected with medical services framework, food frailties, mental and actual wellbeing, impact on schooling, screen time, and its difficulties due to recent fad of far off training, HR, consequences for work class, material administration, money related issues, financial and modern defeat, and so on, alongside challenges on both side for the Public authority as well as overall population looked during this pandemic.

Introduction

World Wellbeing Association (WHO) has first pronounced Coronavirus as general wellbeing crisis and later on a pandemic. In excess of 200 nations have been impacted by this pandemic. In the vast majority of the nations there are lockdown and public crisis. As on date the all out number of Covid cases as on date tenth August 2020 is 221,5074 while the passing answered to 44,386 as indicated by the Public authority of India data. India's work to battle Coronavirus pandemic has been recognized all over the globe. Nonetheless, there is flowing effect laid on different areas of society and financial expense at different levels as a result of the lockdown. This pandemic has prompted impulse for huge and turn around relocation in enormous pieces of the country from the metropolitan to rustic regions. Indian streets are overwhelmed with workers walking back to their towns to discover some glow, security, and empathy. Laborers at the grass root levels are fundamentally the development motor from hundreds of years who works constantly for the financial development of numerous district all over the planet. In any case, they are helpless and have no admittance to federal retirement aide. This converse movement from metropolitan to provincial regions will prompt huge effect on the strength of society, demography, and economy of rustic India. As this pandemic impacted all over country, the job of essential consideration doctor are vital as quiet first reports to them for any ailment connected with non-Coronavirus/Coronavirus. They assume significant part i the appraisal, the board, and answering to wellbeing organization about the weight of Coronavirus in their posting/working region

Keywords: Multidimensional, Vaccination, Education, Heathcare, Economy, Challenges..

Health Care Sector :

The Coronavirus pandemic has moved needs of the wellbeing framework, which is regarding itself as wrecked as well as with limited ability to offer types of assistance it has been up until recently reaching out to networks. Strategies and supplies are upset particularly of material and gear that were imported till date (Programming interface of fundamental medications, individual defensive hardware, to give some examples) unfavorably influencing the administrations. Emergency clinics and wellbeing offices overpowered with Coronavirus patients are making it hard for different patients with intense or persistent illnesses to get to standard consideration. The public specialists need to make arrangements for challenges connected with soundness of its populace simultaneous with battling Coronavirus pandemic. In India, costly confidential medical services isn't tolerable for most of individuals who visit public medical care as the main choice in the period of scarcity. For Coronavirus patients, we require satisfactory medical services offices alongside escalated care units (ICU). At present, greater part of Coronavirus positive cases are moved to government emergency clinics. Thus, it is critical to survey where we stand concerning wellbeing framework for the board of the original infection. In spite of high

populace thickness, mass destitution, and chronic weakness framework, per million cases detailed in India is lower than cutting edge economies.

Problem of migrants:

Coronavirus has caused an exceptional breakdown in financial exercises over months together. According to the gauge, in India, 20 million individuals were jobless during lockdown where the transients endured a great deal with no work, no pay, no admittance to medical services, chance of food deficiencies and vagrancy since the Public authority of India has encouraged the travelers to try not to go back to the places where they grew up. Regardless of whether they look for new work with atmost challenges they have been prohibited in giving the PPEs, further removing measures were hard to get carried out since they live in squeezed quarters with poor clean circumstances. Besides, undocumented transient laborers have restricted admittance to the Coronavirus testing and treatment. In couple of cases, the transient returnees are met by their family and the local area individuals which adds fuel to the vilification and separation. In this manner, the Public authority needs to address the difficulties looked by the travelers by remembering them for the wellbeing administrations and through cash move and other social projects and by safeguarding them from discrimination.

Food insecurity:

Unhealthiness has been a muffled executioner in India, even before the pandemic. According to the Worldwide Sustenance Report 2020, India is home to half of the world's malnourished youngsters or the people who experience the ill effects of low weight for level. More than 40 million kids are additionally persistently malnourished and squandered. This has been exasperated further in view of the pandemic. The report from Free Responsibility Board (IAP) projects that weakness due to ailing health could increment by 10-half, due to Coronavirus. With the closure of schools, 370 million youngsters overall are passing up late morning dinners, which, by and large, are the sole nutritious feast these kids presumably have in a day. In India, while certain states are attempting to proceed with noontime dinners plans by give out proportion to younger students, dry apportion can't supplant warm prepared feasts gave in schools. Besides, with many losing their pay and with pay misfortunes and waning financial aspects, families are upheld to hack corners monetarily, frequently at the worth of nutritious food, which kids might have in any case approached to.

Economy:

The World Bank and rating offices had at first amended India's development for FY2021 with the least figures India has found in thirty years since India's monetary advancement during the 1990s. Notwithstanding, after the declaration of the financial bundle in mid-May, India's Gross domestic product gauges were downsized significantly more to negative figures, flagging a profound downturn. (The appraisals of north of 30 nations have been minimized during this period.) On 26 May, CRISIL declared that this will maybe be India's most exceedingly awful downturn since freedom. State Bank of India research gauges a compression of more than 40% in the Gross domestic product in Q1. The compression won't be uniform, rather it will contrast as indicated by different boundaries like state and area. On 1 September 2020, the Service of Measurements delivered the Gross domestic product figures for Q1 (April to June) FY21, which showed a compression of 24% when contrasted with a similar period the prior year.

As per Nomura India Business Resumption Record financial movement tumbled from 82.9 on 22 Walk to 44.7 on 26 April. By 13 September 2020 financial action was almost back to pre-lockdown. Joblessness rose from 6.7% on 15 Walk to 26% on 19 April and afterward back down to pre-lockdown levels by mid-June. During the lockdown, an expected 140 million (140 million) individuals lost work while pay rates were cut for some others. Over 45% of families the country over have detailed a pay drop when contrasted with the past year. The Indian economy was supposed to lose over ₹32,000 crore (US\$4.0 billion) consistently during the initial 21-days of complete lockdown, which was proclaimed following the Covid outbreak. Under complete lockdown, under a fourth of India's \$2.8 trillion monetary development was functional. Up to 53% of organizations in the nation were projected to be fundamentally affected. Supply chains have been placed under pressure with the lockdown limitations set up; at first, there was an absence of clearness in smoothing out what an "fundamental" and is not. Those in the casual areas and day to day wage bunches have been at the most risk. countless ranchers around the country who develop perishables

Conclusion:

As the pandemic flooded and spiked, States, medical services experts, researchers, disease transmission specialists, and the everyday person set forth their best amounts of energy to contain and live with it. The pandemic is reclassifying the existences of billions of individuals across the globe. People across the globe have maybe never felt so defenseless, as they hang tight for the pandemic to subside. Every family will have a story to tell their people in the future, of a loathsome disease, unforeseen passings, the lockdown that reclassified life for billions, bringing difficulties while reclassifying family and "life" values. In the mean time, we need to proceed with our earnest attempts to contain the illness through the suggested proportions of social separating, veils, and utilization of sanitizers. Overall improvement of antibody by different organizations is still in process despite the fact that its viability is still to be assessed yet these offices may be working onto take monetary benefit from this pandemic as larger part are discussing plausible number of portions required however not about adequacy and other fundamental boundaries of immunization according to the different media reporting. India has multi-layered effect of Coronavirus which can be managed by Coronavirus fitting ways of behaving, mass immunization and recently endorsed medicines. The subsequent wave showed us significant examples like better as far as oxygen supply in region medical clinics and local area wellbeing focuses. The gamble is a lot more prominent for India's economy and getting through a deadlier second wave is excessively troublesome on the off chance that it draws out. We want the public confidential association, assistance from enterprises, with the plans and activities to restore the medical care industry at earliest in accomplishing its end objectives.

References

1. Agarwal T. Epidemic Disease Act, 1897: Whether Sufficient to Combat Deadly Coronavirus in India? Modern Diplomacy; 2020. Available from: <https://moderndiplomacy.eu/2020/04/23/epidemic-disease-act-1897-whether-sufficient-to-combat-deadly-coronavirus-in-india/>. [Last accessed on 2021 May 30].
2. Pal R, Yadav U. COVID-19 Pandemic in India: Present Scenario and a Steep Climb Ahead. Prim Care Community Health 2020;11:2150132720939402. Available from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7350042/>. [Last accessed on 2021 May 30].
3. COVID-19: For the Second Wave, a Lockdown Should Be India's Last Option - The Wire Science. Available from: <https://science.thewire.in/health/covid-19-for-the-second-wave-a-lockdown-should-be-indias-last-option/>. [Last accessed on 2021 May 28].
4. COVID-19 Second Wave Highlights India's Barriers to Global Aid. Available from: <https://thedi diplomat.com/2021/05/covid-19-second-wave-highlights-indias-barriers-to-global-aid/>. [Last accessed on 2021 May 28].
5. Soni P. Effects of COVID-19 lockdown phases in India: An atmospheric perspective. Environ Dev Sustain 2021;23:12044-55.
6. Hebbar PB, Sudha A, Dsouza V, Chilgod L, Amin A. Healthcare delivery in India amid the Covid-19 pandemic: Challenges and opportunities. Indian J Med Ethics 2020;31:1-4.
7. Kumar A, Rajasekharan Nayar K, Koya SF. COVID-19: Challenges and its consequences for rural health care in India. Public Health Pract (Oxf) 2020;1:100009.
8. Kasthuri A. Challenges to healthcare in India – The five A's. Indian J Community Med 2018;43:141-3.
9. [PUBMED] [Full text]
10. Sharma A, Gupta P, Jha R. COVID-19: Impact on health supply chain and lessons to Be Learnt. J Health Manag 2020;22:248-61. Available from: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0972063420935653>. [Last accessed on 2021 May 30].
11. Haidar S, Krishnan A. Oxygen shortage | Global Response to India's Call for Help. The Hindu 2021. Available from: <https://www.thehindu.com/news/national/global-oxygenaid-effort-as-india-appeals-for-help/article34401882.ece>. [Last accessed on 2021 May 30].
12. Jadhav NV, Singh N, Targhotra M, Chauhan MK. Impact of COVID-19 on Indian pharmaceutical industry and way forward. Infect Disord Drug Targets 2021;21:484-94.
13. Ayati N, Saiyarsarai P, Nikfar S. Short and long term impacts of COVID-19 on the pharmaceutical sector. Daru 2020;28:799-805.
14. Dhar R, Jee B, Karmakar S. Balancing healthcare and economy amidst the COVID-19 pandemic: An Indian experience. Risk Manag Healthc Policy. 2021 Feb 26;14:827-33.
15. Davalbhakta S, Sharma S, Gupta S, Agarwal V, Pandey G, Misra DP, et al. Private Health sector in India-ready and willing, yet underutilized in the Covid-19 pandemic: A Cross-Sectional Study. Front Public Health 2020;16:8:571419. Available from: <https://www.frontiersin.org/articles/100.3389/fpubh.2020.571419/full>. [Last accessed on 2021 May 30].

A Scientometric Profile of Advance in Agronomy in Web of Science

Sandeep Narayan Katare ¹

Research Scholar

DLISc, Dr. B. A. M.U. Aurangabad

Dr. Ganesh D. Kulkarni ²

Librarian

²Sant Savta Gramin Mahavidyalaya, Phulamri,

Abstract: -

The present study is based on the Scientometric analysis of 224 research articles published in Advance in Agronomy on Web of Science during the period of 2016-2020. This Study will review on year-wise distribution, Authorship pattern of contributions, Author wise distribution, Institution wise distribution, country-wise distribution, Length of Article wise distribution. The findings must reveal various aspects of the characteristics and patterns of contributions of the study.

Keywords: - Scientometrics, Authorship pattern. Web of science.

1. Introduction

Scientometrics is the science of measuring and analyzing science. In practice, Scientometrics is often done using Bibliometrics which is a measurement of the impact of (scientific) publications. Scientometrics is the science of method scientific output similar to Bibliometrics used by librarians and information scientist. (Agrawal, aruna, 1982); related fields are the history of science and technology philosophy of science and sociology of scientific knowledge. (Eugene Garfield, 1995) ; application of mathematical and statistical methods of scientific literature (Derek de solla, 2000); to identify national an international network and to map the development of new fields of science and technology as well as to know the inner logic of science development (yadav Jaisi Ram, 1984); currently prepares and international methodological manual that will contain guidelines for creating applying and interpreting the indices based on Bibliometric data (Eva Rodenas, 2001).

3. Web of Science:

The Web of Science is the world's most trusted publisher-independent global citation database. Guided by the legacy of Dr Eugene Garfield, inventor of the world's first citation index, the Web of Science is the most powerful research engine, delivering your library with best-in-class publication and citation data for confident discovery, access and assessment. Our multidisciplinary platform connects regional, specialty, data and patent indexes to the Web of Science Core Collection™. Our comprehensive platform allows you to track ideas across disciplines and time from almost 1.9 billion cited references from over 171 million records. Over 9,000 leading academic, corporate and government institutions and millions of researchers trust the Web of Science to produce high-quality research, gain insights and make more-informed decisions that guide the future of their institution and research strategy.

4. Review of Literature:

Navghare, Wankhede & Sonwane, (2015), the study was conducted analysis the authorship pattern & author productivity, institution-wise distribution, geographical distribution of contribution, document type-wise distribution, average length of paper, mail domain wise distribution and number of references etc. it also found that total 215 articles published on the journal of collaborative Librarianship in the year 2009 to 2014.

Khaparde & Pawar (2013) studied the authorship pattern and author's collaborative research in Information Technology with a sample of 17917 articles collect from LISA during 2000-2009. The average number of authors per article is 1.80. In the study the degree of collaboration (C) during the overall 10 years (2000-2009) is 0.71 but the year wise degree of collaboration is almost same in all the years of mean value 0.49. According to 10 years of period, the multi- authorship articles are higher and predominant on single authorship. The study found that the researches in Information Technology are keep toward team research or group research rather than solo research.

5. Objectives of the Study:

1. To Study the year-wise distribution of publishing and citation
2. To study the year-wise distribution of contributions
3. To study the Authorship pattern of contributions
4. To study the Institution wise distribution of contributions
5. To find out country-wise distribution of contributions
6. To find out the reference of the contributions (Print as well as Web).

6. Scope and Limitation of the Study:

The present study is based on the Scientometrics Profiles of Advance in Agronomy in Web of Science. The present study is based on over all 224 contributions during 2016-2020.

7. Data Collection:

Data can be numerically expressed that is quantified quantifiable or objective (Fasibs off and Dely, 1990) the data was collected from Scopus, with the help of

8. Data Analysis and Interpretation:

Scientometrics analysis is a branch of bibliometrics. It is an important research tools for understanding of the subject it aims at measuring the utility of documents and relationship between documents and fields.

The present study is based on the Scientometric profile of Advance in Agronomy in Web of Science 2016-2020. The present study is based on over all 224 contributions during 2016-2020.

Table No.1 Year Wise Distribution of Papers

Sr. No	Year	Frequency	%
1	2016	10	4.46
2	2017	27	12.05
3	2018	38	16.96
4	2019	52	23.21
5	2020	97	43.30
Total		224	100.00

Fig No. 1. Year Wise Distribution of Papers

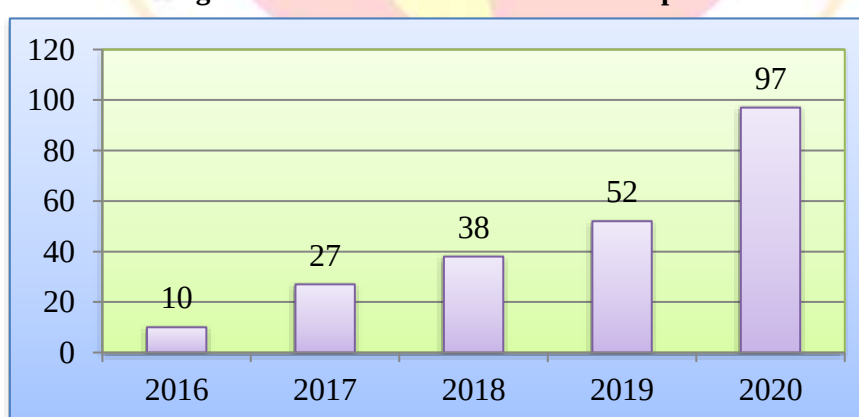

Table No. 1 and fig. No.1 shows the year-wise distribution of papers Advance in Agronomy in web of science during 2016-2020. The highest numbers of papers were published in the year of 2020 contributing 97 (43.30 %) papers, followed by 52 (23.21 %) papers in 2019, 38(16.96%) Papers in 2018 and 27 (12.05%) papers in 2017. The minimum numbers 10(4.46%) of papers were published in 2016.

Table No.2 Authorship Pattern

Year	2016	2017	2018	2019	2020	Total
Single Author	0	0	0	2	4	6
Two Authors	0	1	4	5	9	19
Three Authors	1	4	2	5	10	22
Four Authors	2	5	8	8	19	42
Five Authors	1	4	5	10	18	38
Six Author	4	3	5	5	12	29
More than Six	2	10	14	17	25	68
Total	10	27	38	52	97	224

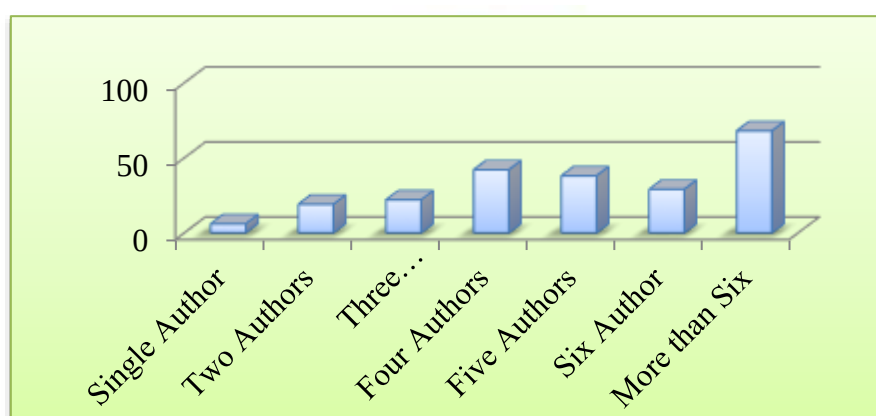

Fig No.2 Authorship Pattern

Table No. 2 and fig. No.2 show the authorship pattern of the papers published during the period of study. The highest numbers of articles had been published by More than Six authors 68. This is followed by 42 authors in Four Authors. The minimum numbers of authors is Single Author of 6.

Most Productive Authors:

Table No. 3 Shows Most Productive Author

Sr. No	Author	Total	Percentage	Rank
1	Banwart, SA	4	0.3	1
2	Lair, GJ	4	0.3	1
3	Menon, M	4	0.3	1
4	Studer, B	4	0.3	1
5	Coulter, JA	3	0.22	2
6	Craufurd, P	3	0.22	2
7	Eigenbrode,SD	3	0.22	2
8	Kram, P	3	0.22	2
9	Nikolaidis, NP	3	0.22	2
10	Smith, KF	3	0.22	2
11	Two Author (2X50)	100	7.50	3
12	Single author (1x1200)	1200	89.96	4
Total		1334	100	

It can be observed from Table No.3 that, the most productive authors are Banwart, SA Lair, G J, Menon, M and Studer, B who had contributed 4 papers each, followed by Coulter, JA, Craufurd, P, Eigenbrode,SD, Kram, P, and Smith, KF. had contributed 3 papers each. and 1200 (89.96 %) authors published one article each.

Table No. 4 Institute-Wise Distribution of Articles Published

Sr. No	Affiliation	Total	%	Rank
1	Rothamsted Res, Okehampton, Devon, England	13	0.97	1
2	Univ Pisa, Dept Agr Food & Environm, Via Borghetto 80, I-56124 Pisa, Italy	12	0.9	2
3	Univ Tuscia, Dept Agr & Forest Sci DAFNE, Via San Camillo de Lellis, I-Italy	9	0.67	3
4	Mohamed Prince Sultan Univ, Coll Comp & Informat Sci, Dept Comp Sci, Riyadh 11586, Saudi Arabia	8	0.6	4
5	Univ Nebraska, Sch Nat Resources, Lincoln, NE 68583 USA	8	0.6	4
6	Univ Reading, Dept Meteorol, Reading, Berks, England	8	0.6	4
11	Seven time affiliation 7X5	35	0.473	5
27	Six time affiliation 6X16	96	0.406	6
28	Four Affiliation 5x 29	145	10.87	7
29	Four Affiliation 4 x 41	164	12.29	8
30	Three Affiliation 3 x 71	213	15.97	9
31	Two Affiliation 2 x 118	236	17.69	10
32	Single Affiliation 1 x 337	387	29.01	11
Total		1334	100	

Institution is a society or organization for the promotion of science, education etc. An institute is a permanent organizational body created for a certain purpose. Often it is a research organization (research institution) created to do research on specific topics. An institute can also be a professional body. In some country's institutes can be part of a university or other institution of higher education, either as a group of departments or an autonomous educational institution without a classic full university status such as a University Institute.

Table no. 5: Country-Wise Distribution of Articles

Sr. No	Country	Total	%	Rank
1	USA	226	16.94	1
2	France	113	8.47	2
3	Italy	102	7.65	3
4	Spain	96	7.20	4
5	China	81	6.07	5
6	England	69	5.17	6
7	Australia	67	5.02	7
8	Brazil	65	4.87	8
9	Germany	41	3.07	9
10	India	24	1.80	10
11	South Korea	21	1.57	11
12	Canada	20	1.50	12
13	Portugal	19	1.42	13

14	Switzerland	19	1.42	13
15	Malaysia	18	1.35	14
16	Mexico	18	1.35	14
17	Thailand	17	1.27	15
18	Morocco	15	1.12	16
19	Denmark	14	1.05	17
20	Nigeria	14	1.05	18
21	Austria	13	0.97	19
22	Greece	13	0.97	19
23	Saudi Arabia	12	0.90	20
24	South Africa	12	0.90	20
25	Poland	11	0.82	21
26	Colombia	10	0.75	22
27	Ethiopia	10	0.75	22
28	Vietnam	10	0.75	22
29	Wales	10	0.75	22
30	Belgium	9	0.67	23
31	Japan	9	0.67	24
32	Sweden	9	0.67	24
33	Argentina	8	0.60	25
34	Ireland	8	0.60	25
35	Pakistan	8	0.60	25
36	Philippines	8	0.60	25
37	Kenya	7	0.52	26
38	Senegal	7	0.52	26
39	Chile	6	0.45	27
40	Ghana	6	0.45	27
46	Five Time Country (5X6)	30	2.25	28
50	Four time Country (4X4)	16	1.20	29
55	Three Time Country (3X5)	15	1.12	30
64	Two Time Country (2X9)	18	1.35	31
74	One Time Country (1X 9)	9	0.67	32
Total		1334	100	

It can be observed from Table no.5 and there were as many as 74 countries scurrying out research and produced 224 articles. Table no.5 provides ranked List of countries contributing to this field, the number of publications of each country and their share in percentages. USA are the top producing country with 226 (16.94%) publications of the total output. Also, it can be stated that papers not mentioned their country of publication are more than other countries in this study.

Table No. 7: Language-wise Distribution of Article

Language	Frequency	Percentage
English	224	100
Total	224	100

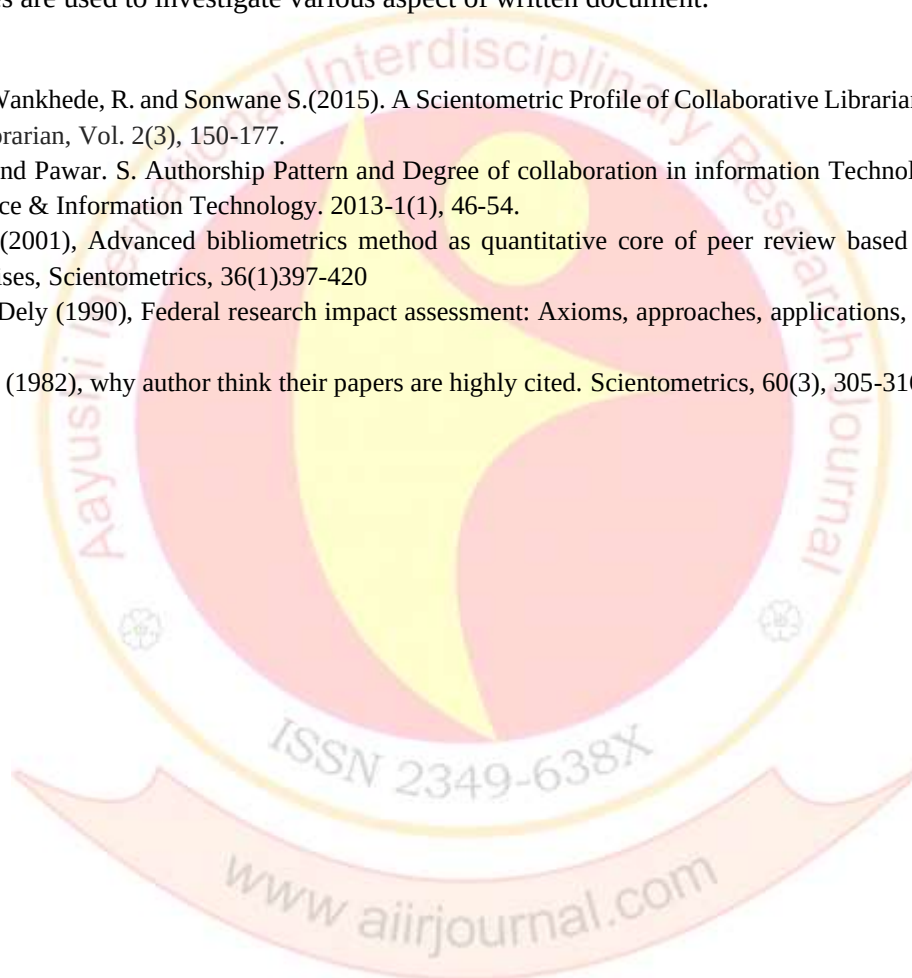
From table no. 7 Show that, the language wise distribution of Article on Web of science. Total 224 Article were published in “Advance in Agronomy” from 2016 to 2020. All the articles were published in English language.

9. Conclusion:

Scientometrics relatively new subject in Library and information, it helps to evaluate information & to handle the information in libraries and information centers by the quantitative analyzed information. It deals with the mathematical and statistical analysis. This is an umbrella term used for many studies where quantitative method or techniques are used to investigate various aspect of written document.

References:

1. Navghare, S., Wankhede, R. and Sonwane S.(2015). A Scientometric Profile of Collaborative Librarianship on DOAJ. Knowledge Librarian, Vol. 2(3), 150-177.
2. Khaparde, V. and Pawar. S. Authorship Pattern and Degree of collaboration in information Technology. Journal of computer science & Information Technology. 2013-1(1), 46-54.
3. Eva, Rodents. (2001), Advanced bibliometrics method as quantitative core of peer review based evaluation and foresight exercises, Scientometrics, 36(1)397-420
4. Fasibs off and Dely (1990), Federal research impact assessment: Axioms, approaches, applications, Scientometrics, 34(1)163-206.
5. Manavalan, R., (1982), why author think their papers are highly cited. Scientometrics, 60(3), 305-316.

Gender Discrimination in The Hero's Walk by Anitarau Badami

Mrs. Shama.M.Patil¹, Dr. Rashmi Achmar²

1 Ph. D Research Scholar Institute of Indian and Foreign Languages,
MGM University, Aurangabad.

2 Director, Research Supervisor, Institute of Indian and Foreign Languages,
MGM University, Aurangabad.

Abstract

In this research paper the focus will be on these women and their attitudes towards Gender Discrimination. Badami's novel, "The Hero's Walk" is concentrated on the depiction of the women's freedom and social reality of all the times. In particular, it emerges the cultural mix of times impacted by the globalization and the growth of many fields. Badami tried to write about the dilemma faced by the people in their nation, home and native. She contests the difference between the culture in both East and West. She relates the nature of the relationship to the literatures of her based country of her origin. The novel speaks about the traditions and cultures and how the characters feel about their motherland.

Key Word: Gender, Religion, Tradition and Discrimination

Introduction

Badami's novel "The Hero's Walk" "it is important to know what was expected from girls, married and unmarried women but also from widows in past centuries, and which important changes took place. In the second part of this paper the female characters of The Hero's Walk will be analysed. Each character will be examined concerning her position on Gender Discrimination. A woman's life starts already as a discriminated one. From early childhood onwards she has disadvantages concerning medical care, education and insufficient food supply which makes her more susceptible to diseases and results in higher death rates. In contrast to girls, boys get the best support parents can afford so that they can achieve the best social position possible. The reason is simple: after marriage women live in their husbands' families and only they would profit from the girls' education. The women themselves will neither support their own families nor receive any support (or inheritance) from them anymore. Furthermore it is very expensive for parents to have daughters because traditionally dowry has to be paid for a girl's marriage. Dowries still exist today though officially prohibited in 1961 ("Prohibition Dowry Act"). Throughout all castes it amounts to approximately thirty times the monthly salary and often means financial problems or ruin to the parents. states that a marriage of one girl means expenses for the parents of approximately 4 to 8 per cent of the income of their complete lifetime. Thus it is understandable if parents see in daughters rather a burden than an enrichment. However, still today female adolescents think that without dowry it is difficult to find a good husband Normally women are observed from two angles: what they are by their Biological existence and what they are supposed to be obliged by their socially constructed traditional role. A woman cannot escape the fact that she is caught in the socially constructed rigid model. The awareness of women's oppression and social condition gives rise to feminist thinking, movement against gender discrimination. Feminism has transformed the precision of life and literature. The feminists have recognized the factor of gender differentiation as the root cause of women's derogatory status in the hierarchical order of most of the society. Literature reflects the contemporary socio-political and religious life of any society. The last decade of the 20th century was declared as Women Empowerment Decade. But still many literary works bitterly portray women's sufferings and feeling of alienation in their own family and the society. Since independence the Indian government has taken several steps to empower and improve the Indian women's condition. Also the attention is paid to girls' education and several strong measures are taken to protect them from the crime and abuse. Even Indian parliament has changed and reformed many laws to offer protection and equal rights to woman in this 118 male dominated society. Badami brilliantly highlights that some of the Indian tradition, customs and religious beliefs are responsible for gender discrimination in Indian society. Through 'Tamarind Mem' and 'The Hero's Walk' the author focuses on the role of traditions and customs in gender inequality.

The novel 'The Hero's Walk' deals with women's issues like gender discrimination, identity crisis, cast system, woman's education and independence. Shripathi Rao is a character with modern perspective and thoughts. He is a struggling copywriter to keep his family afloat in their crumbling ancestral home. Superficially the family seems happy, but Nirmala is a powerless and dependent daughter-in-law of the house. She experiences gender discrimination by the family. She is portrayed as a housewife busy in doing all kinds of household work. The author presents Nirmala's character like a typical, traditional, observant and obedient Indian woman. In spite of being a very good dancer, she devotes her life for family duties and responsibilities sacrificing all her dreams. The characters Saroj from 'Tamarind Mem' and Nirmala from 'The Hero's Walk' sacrifice their dreams, emotions, feelings and wishes for the families. Badami's fiction highlights the gender discrimination by 126 portraying the traditional distribution of work in men and women. Her female characters are engaged in domestic work which is mostly nonremunerative in nature. In the Indian family set up man is expected to work outside the family in order to support financially and woman is expected and forced to be busy in the kitchen and domestic work like washing the clothes, sweeping and cooping the floor, cooking and raising children of the house. The novel presents the picture of traditional and patriarchal work distribution between men and women. Like most of the traditional males Shripathi, the male characters in the novel, play the role of breadwinner and provide financial security to the family. He plays the role of the family head. The whole family runs according to his wish and Nirmala's expectations regarding her married life are suppressed and crushed. Shripathi's family follows the traditional patriarchal system suggested by the Indian culture and so he does not accept the interracial marriage of his daughter Maya. He expects that Maya should also follow the traditions and customs of the Indian society. He doesn't consult any of the family members in important decisions. Throughout the novel Nirmala seems busy in the domestic work. Though Saroj and Nirmala are the important female characters depicted by the author, it is also true that these females are not so dominant that they can highjack the patriarchal male dominated set up of the families. They follow the pre-decided frame work which is basically framed for female by old traditions, customs and religious beliefs. Regarding the role of traditional females Alice S. Rossi asserts:

"The traditional female role canters on home and family. Most women are under strong pressure to marry and have children of their responsibility is to rundle home and bear the children. While men's prestige is derived from their own efforts in the world , women's prestige is usually derived from that of their husband. (Rossi, 1972, p. 126)"

It is notable that most of the female characters of Badami resemble the traditional female role mentioned by Alice Rossi. Throughout the novel The female characters, Saroj and Nirmala play the role which culture and traditions have designed for them. Submissiveness and docility are the virtues of Indian women presented in Badami's novels. It's very tragic that both men and women expect that their children should pick up the virtues of manhood and womanhood. The author enunciates that the social and family set up of Indian family insist on training the girls as per the prescribed norms. From childhood girls are made to imitate and adopt feminine skills and boys are inspired to learn masculine life. The same thing happens in the case of Shripathi and Putti. Both are Ammayya's children, but they get different treatment in the family. According to the beliefs of maledominated society masculine skills would be of no use to Putti in her married life. The stress of making a girl an ideal female is so strong in the Indian society that most of the time the parents impose restrictive norms on their daughters whether they are acceptable to the child or not. In patriarchal Indian society the life of man and woman is different due to rules and regulations. The main reason behind the cruel cycle of devaluation of a girl child in a family is the dowry system which shatters the economical budget of any Indian families.

In the Indian society almost every family implements such discriminating treatment to sons and daughters. The author seems well-aware about the fact that the literature is an effective medium to give voice to the voiceless to awaken the society. Ammayya and her husband prefer Shripathi to maintain the family name and hire the ancestral property. Dr. B. N. Majumdar's critical comments show striking similarities to Badami's expression of the Indian women's situation in a patriarchal system. His article on the future of Indian womanhood offers the same solutions to the problems of Indian women: "The woman and the cow have both suffered the same fate in India. The deification of both has brought untold misery on them. No country in the world has thought more

kindly of them. Yet in no country in the world is their lot more miserable. Unless and until the women of India are educated and emancipated, no one can view the future with equanimity. (Majumdar, 1947, p. 9)”

The author authentically delineates that women are given discriminative treatment against men in terms of education in the Indian society. It causes them to become diffident, dependent on the males in the family. Education plays a crucial role in improving the possibilities for personal growth. Maya receives higher education and questions and violates cultural norms, values and customs which again leads to discrimination. Badami points out that women's education is important to improve the status of women in the society. Illiteracy is the root cause of all other types of discrimination. Shripathi and Nirmala show more liberal and advanced approach towards the education of their children. They do not discriminate like Ammayya and her husband while educating their next generation. Putti gets less education and Maya is highly educated. Both belong to the same family, but higher education brings enormous change in Maya's life. The education enables Maya to take her own decisions about her life and marriage and the absence of the same causes Putti to be dependent upon her family.

The other crucial factor Badami highlights in her novel is women's economic dependency which gives men the power to discriminate them. Shripathi's education and earning status make him economically independent, but lack of both makes Putti dependent upon her mother and brother for all her needs. Education enables a person to get financial stability, personal growth and also to avoid discrimination. Nirmala is the other important female character depicted in the novel. Throughout she is engaged in the household work. She ignores her dancing talent as she is never motivated by her husband or mother-in-law to start the career in the field. It might cause economic stability in the family. Most of Badami's female characters are financially dependent upon the family members to fulfil their needs. The author encompasses the patriarchal mentality which tries to keep women financially dependent in order to empower the male-dominated patriarchal set up. In *The Hero's Walk* Nirmala supports her daughter's decision of inter-racial marriage and remains in her touch even after the marriage. She also supports Putti's inter-caste love affair and manages to turn it into a marriage. Throughout the novels, Badami portrays that in education, politics and employment sectors women are treated as inferiors. They are the victims of sexual stereotyping, prejudice and discrimination, but education, literacy gives the power to turn the picture and change the lives of women.

Conclusion

The fictional works of Badami emphatically attempt to explain the growing exploitation, suppression, oppression, marginalization and victimization of women at global level. Their works express that the patriarchal ideology is growing with unbelievable rate and the male dominating nature is experienced in all classes. The writers under consideration make an attempt of dismantling patriarchy. Today we have entered the 21st century. Yet most of the women still experience oppression and cruelties. the author portray their characters from different backgrounds, under different social conditions and periods, but still a common thread of suppression, oppression, subaltern treatment and discrimination connect their writing with dejected, unspoken agonies of this gender biased world. The fiction embodies the agonies of women emerging from the state of subjugation and bondage and seeking to establish their identity and the self. Their fiction comments on how the silence imposed upon women is partly of their own making, mostly society and tradition also have a hand. It seems that the central characters in their works are mainly females under oppression, displaced, in search of identity and suffering due to gender discrimination. These are the stories about Indian women and their attempts to establish identity in the male dominated society. Badami's writing highlights the problems arising out of misunderstanding, women's subordination in the male dominated society, and changing possibilities for next generation. The study notes that their fictional work deals with female characters with their femininity. The fiction highlights how females are viewed as an object of production in the society and how their purity is measured only with respect to their bodily/physical conditions? In a way their works focus on feminine journey. The writers' natural feminine sensibility and introspection have imparted to their observation a human touch and a psychological depth to their characters.

References:

- 1] Emmanuel S. Nelson: "Writers of the Indian Diaspora: A Bio-Bibliographical Critical Sourcebook."
- 2] Badami, Anita Rau. The Hero's Walk. London: Bloomsbury, 2002. Print.
- 3] Reddy, Chenna: "Class Cultural Management in Indian Diasporic Literature with reference to Anitha Rao Badami's Novels" National Seminar proceedings on Human Resource Management: Exploring New Dimensions organized by Bommidala Department of Human Management, Acharya Nagarjuna University, Paramount Publishing House, New Delhi. P 670-674, ISBN 978-93-85100-54-3
- 4] Eagleton, Terry: The Idea of Culture. Oxford: Blackwell, 2000. Print.
- 5] Ganguly, K. State of Exception: Everyday Life and Postcolonial Identity. Minneapolis: U of Minnesota P, 200. Print.
- 6]. Harting, Heike. "Diasporic Cross Currents in Michael Ondaatje's Anil's Ghost and Anita Rau Badami's The Hero's Walk". SCL ELC.2 8.1 (2003): n.p. Web . 27 Sept. 2019.
<http://journals.hil.unb.ca/index.php/scl/article/view/12781/13754>

An Overview on Women Empowerment in India

Smt. Sujata Kanke

Research Student

Sant Tukaram Mahavidyalaya, Kannad.

E-mail - askanke77@gmail.com

Abstract:

To achieve gender equality, when men and women have equal power and opportunities for education, healthcare, economic engagement, and personal growth, women's empowerment is essential. There are recommendations for India to give more emphasis to social and human development, including women's empowerment, as the nation makes economic progress. There are some regions where they are not treated equally to males in terms of their social position. Women in Western nations enjoy the same rights and status as men in all spheres of life. Nonetheless, discrimination and limitations based on gender continue to exist in India. Thus, present study focus on the position of women in Indian society.

Keywords: Women Empowerment, India

Introduction:

In India, there is a rise of women in every sphere, including business, politics, medical, sports, and agriculture. Two female scientists from the Indian Space Research Organization created history when they took the helm of Chandrayaan-2, the nation's second lunar mission, from its beginning until its conclusion in 2019. A significant space mission led by a woman challenged the stereotype that men should not work in rocket science.

Throughout India's social structure, women played a crucial role. Without a doubt, the Rig Vedic women in India were in good health and enjoyed high social position. Even women were given the chance to reach a high level of intellectual and spiritual achievement. But, women began to experience discrimination in schooling and other rights and amenities since the Later-Vedic period, after having free and prestigious roles in the Rig-Vedic society (Saravanakumar, 2016).

In the areas of equality, literacy, marriage and family life, racial or gender identity, religion, and tradition, women in modern Indian society preserve or decline from their ancient and mediaeval standing. In India, the women of the Rig Veda had a high social rank. The women were given the chance to reach a high level of intellectual and spiritual development.

Objectives of the Study:

- To investigate Indian women's cultural profiles.
- To analyze influencing factors on women empowerment.
- To understand the importance of women's empowerment.

Empowerment of women

In the first place, gender equality is a fundamental human right. A woman has the right to live with dignity and independence. Also essential to furthering development and eradicating poverty is the empowerment of women. Women who are empowered increase the prospects for the future generation as well as the health and productivity of their entire families and communities.

While Women are now actively serving as leaders and excelling in a variety of spheres of life; this is because of India's women's empowerment movement. the most effective strategy for growth. The woman governors and the nations led by these extraordinary people are taking up the burden and pressing on in the struggle alone wherever necessary when everyone in the planet holds their breath and daily prays for a miracle escape from the COVID-19.

Factors influencing on women empowerment

Gender inequality: The issue of gender inequality must be tackled because it has slowed the progress of women's empowerment in India. There must be no gender discrimination in any sphere of activity. To achieve the goal of empowering women, women must be provided with a venue to actively participate in decision-making at all levels and direction processes. To fulfil their destiny, individuals must receive the respect and notoriety that they are entitled to in society based on their merits.

Educational status of women: The most important factor for development and growth is education. It is the sole relevant tool for predicting the empowerment of women and the development of human resources in India. It sheds light on the options for finding work and supporting oneself, which in turn revives women's economic empowerment.

Women's first line of defense against the life-threatening situations that conventional lifestyles foster is education. It fosters a sense of mastery over one's destiny. Also, it makes room for preferences that are unrestricted by tradition. Women who pursue significant education are to advance beyond the limitations of motherhood. The advancement of education for women and girls causes them to wait longer to get married, which reduces the size of their household.

Positive role of mass media: The media is in charge of projecting and disseminating related problems, most notably those pertaining to women's empowerment in India. The countless shows about women's prestige showed how the media helped her spouse treat her wife with a lot of honor and respect. To change his attitude and help her in the home, he can help her feel less stressed and anxious. The media plays a significant part in changing how husbands and other family members talk and behave towards women.

Role of Women Development Programme : In order to increase women's productivity and decision-making skills so they may become self-sufficient after starting their own business, training programmes Together the growth-oriented enterprise development programmes, and vocational programmes, action-based programmes centred on action in It is necessary to organise and implement growth-oriented entrepreneurship development programmes in India's villages and rural areas. The goal of women's empowerment in India must be served by the implementation of other laws relating to sexual harassment defence, moral safety, marriage, succession, divorce, adoption, and dowry. It is crucial to stop cases of female feticide and by making it illegal to determine an unborn child's sex, The PNT Act and the Regulation & Prevention of Misuse Act of 1994 both forbid infanticide (Pre-natal Diagnostic Techniques Act).

Changing Attitudes of Women: By becoming aware of their oppression, taking initiative, and seizing opportunities to bring about a change in their situation, women should empower themselves. Authentic empowerment must originate from the soul. Women need to take charge of their own empowerment by drastically altering their mindset.

The growth and improvement of the family, society, and country are all benefited by the empowerment of women. Thus, it must be a top priority for the Indian government to empower women through a variety of development-focused programmes in order to place them at the center of the country's development plan.

Organization for Awareness Programmes- Women's commissions at the state and national levels, non-governmental organisations, and The Taskforce for Women and Children's Development DWACRA About Women's and Children's Development advocacy for legal rights, education about savings plans, population education, and environmental education are all required for ICDS programmes. women's rights, and advocacy for rural areas and rehabilitative programmes with all purity and sobriety.

Importance of women Empowerment : In the present day, women's empowerment is a hot topic. The assertion that women's emancipation has a pressing problem is true. Women should be able to determine their own needs and desires with confidence, freedom, and self-esteem. When considered in light of the advancement of women over the past few decades, gender-based discrimination is useless and of no use. Women's genuine abilities are rarely appreciated because they are paid less and treated in houses like slaves and cooks.

In India, women's empowerment is crucial to overcoming these obstacles and giving them the tools they need to hold their own in Indian society. Empowering women is a crucial right.

Assure society's holistic development : Women's empowerment is a key word in India for the general development of society. There is nothing wrong with contributing to the progress of society. Women are playing a variety of responsibilities in fields such as medicine, engineering, and so on in the corporate sector. In addition to participating actively in the technological sector, they also actively participate in the military, navy, and other security agencies. All of the previously mentioned services are elevating the community.

Identify their Intellectual Capabilities : Unemployment is one of the most prevalent issues in emerging societies. According to the report, women make up a population of 50%. Unemployment among women and unequal employment opportunities can be eliminated in India with the support of women's empowerment. When women are faced with unemployment, their whole potential is wasted. To fully utilize women's strengths and potential, equal opportunities must be provided. You might motivate them by giving them a nice present. Women's Day is the ideal moment to honor women. With women's day gifts, you may show your appreciation.

Understand their ability : Understand their intelligence. Understanding and analyzing women's lives by looking at them is unimaginable. You can predict their intelligence level by how they approach challenges and discover solutions. Women in the modern period are well-versed in resolving technical issues. In these circumstances, women's empowerment is critical. Without women's empowerment in India, it will be impossible to determine and comprehend women's intelligence. Making a living through labour is thus especially necessary and advantageous. You might provide any gift to show your appreciation for their efforts.

Conclusion:

Many factors, such as physical Age, social status (caste and class), education level, and location (urban vs. rural) all significantly affect women's empowerment in India. Policies for empowering women are in place at the federal, state, and local (Panchayat) levels. In a variety of areas, including health, education, economic opportunity, gender-based violence, and political engagement. Women's Empowerment has emerged as one of the most pressing issues of the twenty-first century, not only on a both on a national and international level. To achieve this goal, government activities alone will not be sufficient. In order to eliminate gender discrimination and provide women full access to making their own decisions and actively engaging in the social, political, and economic life of the nation, society must take the initiative to create this environment.

References:

1. Dr. K. V. Sobha Rani. A Study on Women Empowerment in India. International Journal for Modern Trends in Science and Technology 2021, 7, pp. 120-124.
2. Krishnaraj, Maithveyi. (1986). Women's studies in India. Bombay Popular Prakasham.
3. K. Sayulu, G. Sardar & B. Sridevi "Impact of Self-Help Groups on Women Empowerment- An Empirical Study," Management Researcher, XI No.3 & 4, January – June 2005, p.22.
4. Saravanakumar, A. R. (2016). Present scenario of women's education in India. In a National Seminar sponsored by ICHR on Educational Practices in Chola Kingdom (850 – 1279 AD) EPICK – 2016 organized by Department of History & DDE, Alagapp
5. <https://hindrise.org/resources/women-empowerment-in-india-and-its-importance/>

Recent Trends in India's International Trade

Dr. Vinod P. Bhoskar

Assistant Professor, Dept. of Economics,
S. B. B. alias Appasaheb Jedhe college, Pune, Maharashtra.

Abstract:

International trade is the key for every nation's growth and development. In the current globalized economy all the countries have realized its interdependence on other nations for one or the other resources, commodities and services. This paper emphasizes on recent trends in India's international trade. It analyzes the trends in merchandised trade and services trade for the recent financial years. It also studies the top 10 principle commodities of imports and exports in India's trade basket. India is one of the fastest emerging economies in the world with higher population growth and increasing consumer demands. With increase in the per capita income of the lower and middle-income group of people India has emerged as biggest market in imports of goods and services from different countries of the world. This paper also examines India's top 10 trading partners in the form of top 10 export destinations and top 10 import sources. The present scenario of India's international trade indicates that the major concern is India's merchandised trade deficit reaching the level of 162.2 US\$ billion indicating merchandised imports are increasing at a faster rate. On the other hand, positive aspect is India's services trade surplus of 76.2 US\$ billions.

Keywords: Exports, Imports, International trade, Merchandise trade, Services trade.

I. Introduction :

In the current competitive world, no country is independent or self-sufficient to cater its needs and requirement. Every part of the world is interconnected with each other. It is difficult to experience growth and advancement for a nation by adapting closed economy structure. Survival of the country is nearly impossible without international trade. Many trade theories explained that international trade is an engine of growth for any economy or a country and India is not an exception to it. India adapted Liberalization Privatization and Globalization (LPG) policy in the beginning of 1990s which increased the openness of the Indian economy to the global world by removing trade barriers which existed before and enhanced the import and exports of goods and services in the form of international trade. Endowed with huge human capital resources and trade potentials Currently India has become one of the fastest growing economies in the world. With strong democracy and sound structural economic policies India is expected to be one of the top three economic powers of the world over the next 10-15 years [1]. As per forecast of International Monetary Fund (IMF) Indian economy is expected to grow at 7.4% in 2018 and 7.8% in 2019 [2]. To compete with top 5 largest economies of the world India must focus on its international trade policies.

II. Objectives :

- To understand India's merchandise trade performance.
- To study India's service trade Performance.
- To analyze top 10 commodities of exports and imports in India's trade basket.
- To study the post globalisation trend of India's exports and imports.

III. Research Methodology :

International trade is a macro level topic including international shipment flows beyond the international territories; therefore, it is difficult to collect the data from primary sources. This paper is completely prepared based on secondary sources of data collected from the websites of World Trade Organization (WTO), database web portals of Directorate General of Commercial Intelligence and Statistics (DGCI&S), Kolkata, under the Ministry of Commerce, Government of India, Database of Reserve Bank of India (RBI), Journals, articles and web links. Simple statistical tools are used to analyze the trends in international trade and to make pictorial presentations of raw data.

IV. Review of Literature :

Hublikar & K. Rao their study "Recent Trends in India's International Trade" studied the various aspects of India's international trade. These aspects includes India's merchandise and service trade performance, analyse India's trade basket and India's major trading partner. They found that India's international trade in case of merchandise trade shows deficit, on the other hand in case of services shows surplus. They further stated that India can increase its global trade share by enhancing export potential and reducing imports. With this, India should try to establish trade relations and increase exports with other regions.

P.& Raju (2017) in their study "Emerging Trends in Foreign Trade of India-A Glimpse into the Post Globalisation Economy" analysed the post globalisation trend of Indian foreign trade and examines the trends of Indian exports and its projected values and found that exports will increase during the forecasted period.

Matore & Sagar, (2015) in their paper "India's International Trade since Globalisation" examined the concept, significance and the direction of India's trade after globalisation. They found in their study that exports and import are increasing but exports increasing at declining rate on the other hand, imports increasing at improving rate. As a result, balance of trade was and will be unfavourable during the post globalisation period.

Sahu, (2017) in her paper "Comperative Study of Performance of India's Trade in Pre and Post Liberalisation Period" examined the India's foreign trade during pre and post liberalisation period. This paper basically focused on changes in imports and exports alongwith growth of trade. She found in her study that total trade in post liberalisation has been significantaly higher than the pre liberalisation period. Thus, totaltrade of India significantly increases due to the effect of liberalisation.

Agrawal, (2014) in his paper "Globalization and its Effect on India" focused on the impact of globalisation on India's foreign trade and the economy. He found that there is an accelaration in the Indian economy after 1991. Due to the flow of globalisation, GDP of Indian economy increased that ultimately improve the global position of India. Globalisation has positively impacted the India's foreign trade but share of India in foreign trade is very low.

V. India's Foreign Trade Performance:

Foreign trade (International trade) refers to Import and export of goods and services. The broad composition of foreign trade comprises of merchandised trade and Services trade.

A. India's Merchandise Trade Performance

Merchandise trade means import and export of goods (commodities).

The billow figure explains the trends in merchandise trade for five financial years.It examines three series set of data (i.e. Exports, Imports and Merchandise trade deficit).The major concern for India's exports is about 70% of India's exports are of products whose share in the total world trade is only 30%. Indicating India's current exports goods are least in demand by the rest of the world. This implies that India must focuson increasing the exports of products, which have become important in the world trade, while ensuring continued focus on sectors where India already has strengths. India should pay more attention towards the products like medical devices, technical textiles, agro processing, chemicals and defense equipment's.

The second set of data series showcases trends in India's imports which explains that initially in 201314 the imports accounted for 450.2 US\$ billion later it decreased for the next three financial years. But year 2017-18 experienced a tremendous increase in imports accounting up to 465.6 US\$ billion reaching to its highest level compared to last five financial years. Higher imports are putting huge pressure on foreign exchange reserves of India. At the same time,it exposes the nation towards higher dependency on other nations leading to external risk in long run due to political instability.

The third set of data series examines the merchandise trade deficit. Merchandise trade deficit indicates the difference between exports and imports of goods (commodities). In simplest terms Merchandise trade deficit is export minus imports (Merchandise trade deficit = Merchandise Exports – Merchandise Imports). Deficit in the merchandised trade indicates by what extent exports are falling short of imports (Export < Imports). The above figure explains that initially in 2013-14 deficit was 135.8 US\$ billion. Later in the year 2016-17 it decreased to 108.5 US\$ billion showing a positive sign of increased exports. But financial year 2017-18 experienced the worst deficit trend of 162.2 US\$ billion reaching at its maximum level indicating negative aspects. Year 2017-18 is a

major concern for India's international trade due to high merchandise trade deficit, the reason for high deficit is merchandised imports increased at its highest level of 465.6 US\$ billion and the merchandise exports remained at the level of 303.4 US\$ creating the wide difference in import and exports.

Source: Directorate General of commercial intelligence and statics (DGCIS)

B. India's Services Trade:

India's services trade has been a major driver of its exports over the past two decades. The country has emerged among the fastest growing nations in global services trade. This sector has not only attracted significant foreign investment flows but also contributed significantly to exports as well as provided large-scale employment.

Source: Directorate General of commercial intelligence and statics (DGCIS)

The above figure explains the trends in services trade for the five consecutive financial years beginning with 2013-14 to 2017-18. The three-series data includes (Exports, Imports and Services trade surplus). From India's perspective trade in services is one of the most advantageous sectors of international trade. India's Exports

in services is the brightest spot of international trade exhibiting continues increase in exports from 151.8 US\$ billion in 2013-14 to 192.1 US\$ billions in 2017-18.

The second column data indicates the Imports of services which shows a gradual increasing trend from 78.7 US\$ Billions in 2013-14 to 115.9 US\$ billions in 2017-18. The critical point to observe in terms of imports is that the recent financial year (2017-18) has experienced the high levels of imports in services i.e. imports have increased by 21.10 % with respect to previous financial year of 2016-17.

Third series of data analyzes services trade surplus. Services trade surplus indicates the difference between export and import of services. In simple terms Services trade surplus is export minus imports (Services trade surplus = Services Exports – Services Imports). Services trade surplus indicates the positive sign of nations exports in services are greater than imports (Exports > Imports). Services trade surplus implies that country is earning more foreign exchange reserves by higher level of exports. From India's present perspective and scenario services trade surplus is a most powerful balancing tool to recover the huge deficit in merchandise trade and bring back the India's international trade on track.

VI. India's top 10 commodities of exports:

As per the Economic Survey 2019-20; Petroleum products are the biggest exporting item from India. It accounts for a 14% share of total Indian export followed by precious stones with 7.87%. Read this article to know the list of all the exporting items from India in 2019-20.

India's top 10 commodities of exports 2018-19 (US\$)

Commodity	Share in Export (%)	Value of Goods (US\$)
1. Petroleum products	14.10	46.54
2. Pearls, precious and Semi-Precious stones	7.78	25.98
3. Drug formulations, biologicals	4.36	14.39
4. Gold and other precious metal jewellery	3.92	12.94
5. Iron and steel	2.95	9.74
6. Organic Chemicals	2.83	9.33
7. Cotton and Accessories	2.63	8.69
8. Motor vehicle/Cars	2.58	8.50
9. Electric Machinery and Equipment	2.55	8.42
10. Products of Iron and steel	2.55	8.42

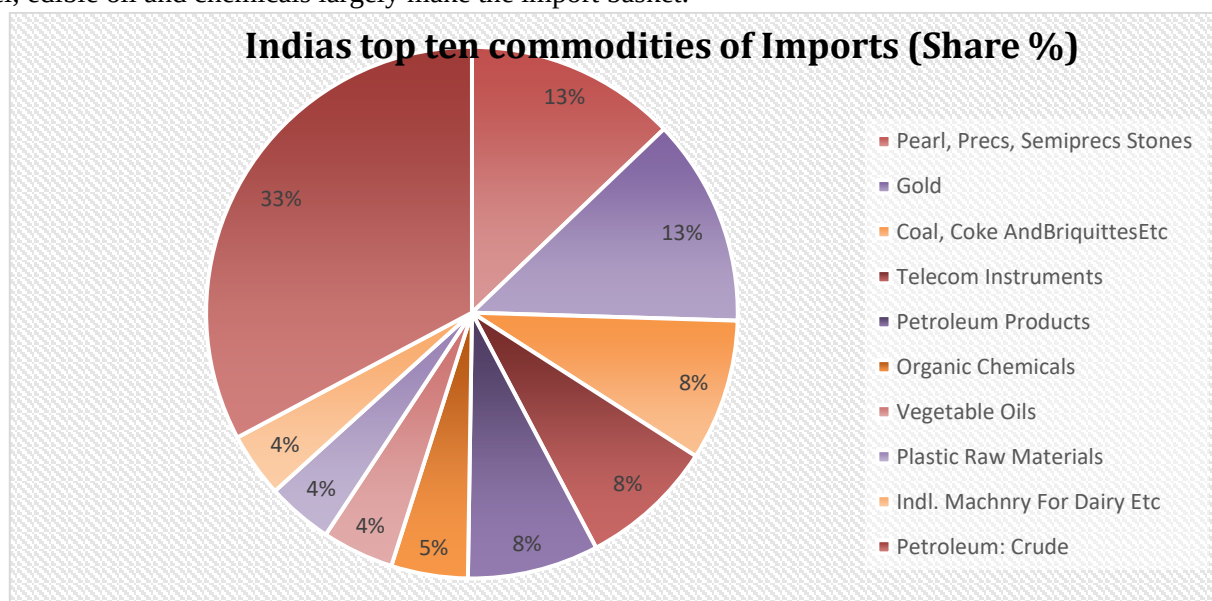
Source: Directorate General of commercial intelligence and statics (DGCIS&S)

The present section exhibits the top 10 commodities under India's export basket for the financial year Apr-Mar 2018. The largest contributor to the India's merchandise exports is petroleum products amounting up to 46.54 US \$ billions. The exports growth of petroleum product was 12.30 % and its share in total exports was 14.10 %. The second major commodity was Pearl, Precious, semiprecious stones reaching the mark of 25.87 US\$ billion Showcasing the growth rate of 3.8% and 8.52% share in the India's exports of commodities. Drug formulations, biological commodities contributed 12.91 US\$ billion catering to 4.25% share of total exports as a third major commodity, followed by Gold and other precious metal jewelry, Iron and steel, RMG cotton including accessories, motor vehicle/cars, marine products, organic chemicals, products of iron and steel. The total contribution of these 10 principle commodities of exports is 152.58 US\$ billions and its percentage share in total exports is 48.63%.

VII. India's top 10 commodities of Imports:

India faced serious food shortage during 1950s and 1960s. The major item of import at that time was foodgrain, capital goods, machinery and equipment. The balance of payment was adverse as imports were more than export in spite of all the efforts of import substitution. After 1970s, foodgrain import was discontinued due to the success of Green revolution but the energy crisis of 1973 pushed the prices of petroleum, and import budget

was also pushed up. Foodgrain import was replaced by fertilisers and petroleum. Machine and equipment, special steel, edible oil and chemicals largely make the import basket.

The above Figure exhibits the top 10 commodities of India's import basket. Petroleum crude is the largest and dominate commodity in India's import basket amounting up to 87.37 US\$ billions. Growth rate of import of petroleum crude was 23.57% and its contribution in terms of share of India's total imports was 18.77%. Pearl, precious, semiprecious stones were at the second largest contributor valued at 34.28 US\$ billion experiencing the strong growth of 43.98% and its share in total exports was 7.36%. Third largest import commodity was gold worth of 33.66 US\$ billions with 22.31% growth amounting to 7.23% in India's total imports.

The other major principle commodities of imports include Coal, coke, Briquettes etc, Telecom instruments, Petroleum products, Organic Chemical, Vegetable Oils, Plastic raw materials, Industrial machinery for dairy. These 10 commodities of imports sum up to 268.58 US \$ billions i.e. these 10 principle commodities contribute to 57.26% share in India's total imports.

IX. Conclusion

This paper exhibits the recent trends in India's international trade. It gives conclusive statistical facts about India's alarming aspects of merchandise trade where it indicates that merchandise trade deficit is increasing at a faster rate due to higher imports of petroleum crude, precious stones and gold.

India's services trade shows a positive prospect of growth with increasing trends in services exports and having services trade surplus of 76.2 US \$ billions. India's services trade is dominant in software services, business services, travel and transportation. Further this paper explains top 10 principal commodities of exports and imports wherein dominant export goods are Petroleum products, pearl, precious semiprecious stones, drugs & pharmaceuticals followed by gold and other precious metal jewelry. The major imports include petroleum crude, precious stones and gold. It also indicates that USA and UAE are the two major export destinations. The major sources of imports are China, USA and Saudi Arabia. The conclusive point is if India wants to increase its share in global trade then it has to increase its export potentials and reduce imports of petroleum crude. At the same time it has to increase its exports to other regions and capitalize the market.

References:

1. Ahluwalia, M. S. (2002). Economic reforms in India since 1991: has gradualism worked? Journal of Economic Perspectives, 16 (3) 2002, 67-88.
2. Anantha krishnan, P and Jain-Chandra, S. (2005). The impact on India of trade liberalization on the textiles and clothing sector. IMF Working Paper, WP/05/214.
3. Bhatt, R.K. (2011). Recent Global Meltdown and its Impact on Indian Economy. IPEDR Vol.7.

4. Gupta,P., Hasan,R., Kumar,U. (2008). What Constrains Indian Manufacturing? Asian Development Bank, ERD Working Paper Series, No. 119.
5. Kalirajan,K. and Singh, K. (2007). A comparative Analysis of Recent Export Performances of China and India. Asian Economic papers, Vol. 7, No.1, 1-28.
6. Kumar, R. and Sengupta,A. (2008). Towards A Competitive Manufacturing Sector. ICRIER Working Paper No. 203.
7. Pradhan, J.P., Das,K. and Paul,M. (2011). Export-Orientation of Foreign Manufacturing Affiliates in India: Factors, Tendencies and Implications. Eurasian Journal of Business and Economics, 4 (7), 99-127.
8. Sharma,K. (2003). Factors determining India's export performance. Journal of Asian Economics,

शाश्वत विकास व घनकचरा व्यवस्थापन : एक दृष्टीक्षेप

संशोधक विद्यार्थी
लोखंडे अमित भिमराव
स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठ, नांदेड.

मार्गदर्शक
प्रा.डॉ.सुनीता शिंदे (देशमुख)
प्राचार्य,

कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, कन्नड, जि.औरंगाबाद

प्रस्तावना :

घनकचरा व्यवस्थापन ही पर्यावरणीय समस्यापैकी एक प्रमुख चिंतेची बाब बनली आहे विशेषतः शहरी भागासाठी जिथे लोकसंख्या झपाट्याने वाढत आहे. प्रामुख्याने माणसाच्या दैनंदिन जीवनात विविध प्रकारच्या कचऱ्याची निर्मिती होते. त्यामध्ये स्वयंपाक घरातील कचरा, उपहारगृहामध्ये तयार होणारा कचरा या कचऱ्याच्या सोबतच विविध क्षेत्रातील कचरा निर्माण होताना आपणास दिसून येतो. या कचऱ्याची निर्मिती घनस्वरूपात वाढत आहे. वाढत्या शहरीकरणामुळे व लोकसंख्येमुळे कचऱ्याची निर्मिती होत आहे. त्यामध्ये घनकचऱ्याची विल्हेवाट ही पर्यावरण व आरोग्याच्या दृष्टिने खूप महत्वाची बाब आहे. जगात जवळपास 6.8 अब्ज इतकी लोकसंख्या आहे. यामध्ये जवळपास निम्मी लोकसंख्या शहरी भागात राहते असा अंदाज आहे. या लोकसंख्येचा विचार केला असता लोकांच्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यासाठी तेवढीच यंत्रणा गरजेची असते. जेणेकरून लागणाऱ्या जीवनावश्यक वस्तू आहेत त्या पुरवल्या गेल्या पाहिजे. तसेच औद्योगीकरणामुळे आणि नवीन जीवनशैलीमुळे कचरा निर्मिती होते. कचरा व्यवस्थापन गुंतागुंतीचे झाले आहे आणि पुरवलेल्या सुविधांचा सामना सुद्धा दिवसेंदिवस वाढत आहे. पर्यावरणीय, सामाजिक व आर्थिक पैलूंचा विचार करता शाश्वत विकास करण्याकरिता कचरा व्यवस्थापन करणे तेवढेच गरजेचे आहे. घनकचरा व्यवस्थापनाची जबाबदारी वेगवेगळ्या देशांनी घेतलेली आहे व ते आपल्या पद्धतीने जबाबदारी पार पाडत असतात. विशिष्ट समाजासाठी घनकचरा इतरापेक्षा वेगळा असू शकतो व काही देशांचा सुद्धा कचऱ्याच्या निर्मिती संदर्भात आणि त्याच्या सोडवणूकी संदर्भात वेगवेगळी व्यवस्थापनाची प्रक्रिया आहे.

सार्वजनिक आरोग्य ही मानवी अस्तित्वाची मूलभूत गरज आहे. कचऱ्याचा मानवी विकासाशी थेट संबंध आहे, तांत्रिक आणि सामाजिकदृष्ट्या कचऱ्याच्या काही घटकांना किफायतशीर मूल्य समजले जाते. योग्यरित्या पुर्नप्राप्त प्रक्रिया केल्यावर त्यांचा पुर्नवापर केला जाऊ शकतो. भारत देशातील अनिश्चित राहणीमानात व सार्वजनिक आरोग्यावरील व खराब पर्यावरणीय स्वच्छतेमुळे शाश्वत विकासावर कचरा व्यवस्थापनाचा परिणाम दिसून येतो. तसेच कचऱ्याचे पर्यावरणीय विकासा समोरील आव्हाने म्हणूनही ओळखले जातात. कचऱ्याची वाढ कशी थांबवता येईल यासाठी आवश्यक संभाव्य, अंतर्निहित उपाय तथा आर्थिक आणि पर्यावरणीय फायद्यांचा वापर करण्याची आवश्यकता प्रदान केली पाहिजे. जेणेकरून मानवाच्या आरोग्यावर त्यांचा विपरीत परिणाम होणार नाही.

संशोधन विषयाचे महत्त्व :

मानवाने दैनंदिन जीवनात तयार केलेल्या अनेक कृत्रिम पदार्थ व वस्तुंना घनकचरा असे म्हणतात. जर त्यावस्तूंचा प्रक्रिया केली तर त्याचा पुर्नवापर होऊ शकतो. घनकचरा कोणत्याही देशासाठी, वैयक्तिक, कौटुंबिक व पर्यावरणाला घातक असतो. तसेच आरोग्याच्या समस्या, जलद आर्थिक विकास इत्यादी घटकांना बाधित करतो त्यासाठी घनकचऱ्याचे संकलन, साठवणुक, वाहतूक, विल्हेवाट व पुर्नवापर करणे गरजेचे असते. जेणेकरून निसर्ग आणि मानवाच्या आरोग्याला हानी होणार नाही म्हणूनच घनकचरा व्यवस्थापन हा महत्वाचा विषय आहे.

उद्दिष्टे :

1. कचरा व्यवस्थापनाचा अभ्यास करणे.
2. शाश्वत विकासावर परिणाम करणाऱ्या घटकांना अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन पेपर मध्ये द्वितीय साधन सामग्रीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या द्वितीय साधन सामग्रीमध्ये शासनाचे अहवाल, जनगणना अहवाल, विविध नियतकालिके, मासिके, संदर्भ ग्रंथ व इंटरनेट संकेतस्थळे इ. आधार घेण्यात आला आहे.

शाश्वत घनकचऱ्याचे प्रभावी व्यवस्थापन :

मानवी आरोग्य आणि सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यासाठी प्रभावी घनकचरा व्यवस्थापन प्रणाली आवश्यक आहे. तसेच कामगाराची सुरक्षितता, रोगाचा प्रसार रोखून सार्वजनिक आरोग्याचे रक्षण केले पाहिजे. जेणेकरून पर्यावरण आणि आर्थिकदृष्ट्या शाश्वत घनकचरा व्यवस्थापन प्रक्रिया प्रभावी होईल. शाश्वत घनकचरा व्यवस्थापनावर परिणाम करणारे घटक.

शाश्वत पर्यावरणीय दृष्टिकोन : कचरा व्यवस्थापनाचे पर्यावरणावर होणारे परिणाम शक्य तितके कमी करणे महत्वाचे आहे.

शाश्वत आर्थिक दृष्टिकोन : समाजाला परवडेल असाच खर्च असायला हवा

1. नाकारणे : कोणत्याही नको असलेल्या वस्तूची खरेदी टाळणे व वस्तूसाठी पॉलिथिन पिशव्या, थर्मोकॉल, टिशू पेपर इत्यादी घटकांचा वापर टाळणे जेणेकरून कचऱ्याची निर्मिती कमी होईल.
2. पुर्नवापर : पुर्नवापर संकल्पना कचरा निर्मिती कमी करण्यासाठी एक धोरण म्हणून समजली जाते. कचरा पुर्नवापर म्हणजे महानगरपालिकेच्या घनकचऱ्याचा भाग असलेल्या घटकांचा पुर्नप्रक्रिया न करात नवीन वापर शोधणे. ही उत्पादने एकतर त्यांच्या मूळ उद्देशासाठी किंवा वेगळ्या हेतूसाठी पुन्हा वापरली जाऊ शकतात.
3. कचऱ्याची निर्मिती कमी करणे : कचऱ्याची निर्मिती कमी करणे हे एकंदरीत सर्वात महत्वाचे आहे. प्रत्येक कचरा निर्मिती करणारा हा कचऱ्याचे प्रमाण कमी करण्याचा प्रयत्न करेल जेणेकरून निर्माण होणारा घनकचरा व्यवस्थापनाची संपूर्ण प्रक्रिया ही जवळपास 50 टक्यांनी कमी होईल.
4. पुन्हा वापरात आणणे : ठराविक कचऱ्याचे बहुतेक घटक पुन्हा वापर करणे योग्य नसतात म्हणूनच पुर्नवापराची गरज भासते. पुर्नवापर अशी प्रक्रिया आहे जे टाकावू वस्तूपासून टिकावू किंवा मौल्यवान वस्तुमध्ये बदल घडवून आणता येतात.

घनकचऱ्याचे स्रोत :

1. घरगुती कचरा : साधारणतः धरामध्ये जो कचरा तयार होतो त्याला घरगुती कचरा असे म्हणतात. म्हणजेच कागद, कागदी वस्तू, काच, वेगवेगळ्या धातूच्या वस्तू चामड्याच्या वस्तू, व चुलीतील राख.
2. औद्योगिक कचरा : उद्योगधंद्यांपासून कारखान्यातील जो काही कचरा बाहेर निघतो म्हणजेच जाड वस्तू, तेल, लगदा, गाळ, केमिकलयुक्त पाणी इत्यादी घटक यामध्ये समाविष्ट असतात.
3. इलेक्ट्रॉनिक घनकचरा : यामध्ये विविध प्रकारच्या इलेक्ट्रॉनिक वस्तूंचा समावेश होतो. म्हणजेच जळालेली वायर, पंखे, मोटार, जळालेली तार इत्यादी होय.
4. शेतातील घनकचरा : शेतात जो कचरा तयार होतो म्हणजेच झाडांची पाने, फुले, फांदया व जनावरांचे मलमूत्र इ. घटक यात समाविष्ट असतात.
5. घातक कचरा : यामध्ये रासायनिक , स्फोटक, रोगप्रसारक वस्तू इत्यादी असतात.
6. जैव वैद्यकीय कचरा : यामध्ये रुग्णालयातील बँडेज, इंजेक्शन, वापरण्यात आलेला कापूस, हॅन्डग्लोज, तापमापक, पारा व गोळ्या इत्यादी घटक समाविष्ट असतात.
7. विघटनशील कचरा : यामध्ये प्रामुख्याने खराब झालेले अन्न, फळे, पालेभाज्या, माती, कागद व झाडांचे पाने यांचा समाविष्ट या कचऱ्यात समावेश केला जातो.

भारत देशातील घनकचरा व्यवस्थापनाची तफावत (सन 2015 ते 2021)

अ.क्र	वर्ष	घनकचरा व्यवस्थापनाची तफावत (टक्केवारी)
1	2015-2016	40.99
2	2016-2017	79.78
3	2017-2018	9.38
4	2018-2019	30.38
5	2019-2020	25.82
6	2020-2021	31.70

स्त्रोत : CPCB Annual Report, 2020-21

घनकचरा व्यवस्थापन 2015 ते 2021 या सहा वर्षातील घनकचरा व्यवस्थापनातील टक्केवारीची तफावत किती आहे या संदर्भात अभ्यास करण्यात आला आहे. सन 2019-20 पर्यंत घनकचरा व्यवस्थापनातील तफावत असल्याचे दिसून येते. तसेच घनकचरा व्यवस्थापनातील तफावतीच्या टक्केवारीचे विश्लेषण कले असता सन 2015-16 मध्ये 40.99 टक्के वरून 2019-20 मध्ये 25.82 टक्के पर्यंत कमी झाले आहे. तर 2020 -21 मध्ये 31.70 टक्के घनकचऱ्याच्या व्यवस्थापनामध्ये वाढ झाल्याचे एकंदीत दिसून येते.

जगातील महत्वाच्या देशांमध्ये घनकचरा निर्मितीचे प्रमाण

अ.क्र	प्रमुख देश	घनकचरा निर्मितीचे प्रमाण
1	युनायटेड स्टेट्स	2.04
2	आइसलँड	1.99
3	नेदरलँड	1.67
4	युनायटेड किंगडम	1.58
5	फ्रान्स	1.45
6	जपान	1.13
7	कॅनडा	0.95
8	मेक्सीको	0.86

source:www.mospi.gov.in

जगातील प्रमुख देशांच्या घनकचरा प्रमाणाचा अभ्यास केला असता असे स्पष्ट होते की, युनायटेड स्टेट्स मध्ये सर्वाधिक 2.04 टक्के घनकचरा निर्मिती होते. तर सर्वात कमी मेक्सिको या देशात 0.86 टक्के इतका घनकचरा निर्मित कला जातो.

इतर घनकचरा निर्माण करणारे अनुक्रमे देश आइसलँड 1.99 टक्के, नेदरलँड 1.67 टक्के, युनायटेड किंगडम 1.58 टक्के, फ्रान्स 1.45 टक्के, जपान 1.13 टक्के व कॅनडा 0.95 टक्के. याप्रमाणे घनकचरा हे देश निर्माण करतात असे वरील तक्त्यावरून दिसून येते.

भारतातील शहरी भागातील घनकचरा व्यवस्थापनाची रचना

कचऱ्याचे प्रकार	टक्केवारी
सॅद्रिय	51
पुर्नवापरयोग्य	17
जड	31

स्त्रोत : CPCB Annual Report, 2020-21

भारतातील शहरी भागातील घनकचरा व्यवस्थानाची रचना. यासंदर्भात वरील तक्त्याचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, 51 टक्के सेंद्रिय कचऱ्याची निर्मिती करण्यात येते. 17 टक्के पुर्नवापरयोग्य तयार करण्यात येतो. तर 31 टक्के जड कचरा निर्मिती करण्यात येते.

सारांश :

शाश्वत कचरा व्यवस्थापन प्रणालीमध्ये कचरा व्यवस्थापन करणे हे त्यांच्या प्रवाहाचे संयोजन म्हणून केले जाते. तसेच कचरा संकलन, पुर्नवापर, उपचार आणि विल्हेवाट याव्यतिरिक्त इतर देखरेख क्रियाकलाप गरजेचे असते. जोखीम आणि प्रदूषण प्रतिबंध हे मानवी आरोग्य साध्य करण्याच्या उद्देशाने पर्यावरणाचे संरक्षण करणे तेवढेच महत्वाचे आहे. सर्वसाधारणपणे कचरा व्यवस्थापनाचे कार्यात्मक घटकांचा अभ्यास सदरील पेपरमध्ये महत्वाचा वाटतो. यामध्ये जनरेशन स्रोत, साठवण, वेगळे करणे, हस्तांतरण करणे, वाहतूक, पुर्नवापर व अंतिम विल्हेवाट इत्यादी घटकांचा शाश्वत घनकचऱ्यावर परिणाम घडवून आणला जातो. तर कचरा व्यवस्थापनाचे सर्वच घटक एकमेकांशी जोडलेले असतात. तसेच शाश्वत कचरा व्यवस्थापनामध्ये भौतिक घटक सामाजिक घटकांचा आणि पर्यावरणीय क्षेत्रांचा विचार केला तरच शाश्वत विकास होण्यास मदत मिळेल.

संदर्भ :-

- 1) Thomas-Hope, E. Solid Waste Management: Critical Issues for Developing Countries. Canoe Press, University of the West Indies 1998.
- 2) Gupta, S., Choudhary, N., & Alappat, B.J 'Bioreactor Landfill for MSW Disposal in Delhi'. Proceedings of the International Conference on Sustainable Solid Waste Management, Chennai India 2007.
- 3) Dash, D., & Satapathy, K. M. Education for Sustainable Development. Teaching of Values for Conservation of Environment through, vol.5, no.9.
- 4) Garg, A., Kumar, V., & Verma, V. Public Private Partnership for Solid Waste Management in Delhi: A Case Study. Proceedings of the International Conference on Sustainable Solid Waste Management, Chennai, India 2007.
- 5) www.mospi.gov.in
- 6) CPCB, Management of Municipal Solid Waste. Ministry of Environment and Forests, New Delhi, India 2004.
- 7) CPCB Annual Report, 2020-21.
- 8) Chandrappa, Solid Waste Management: Principles and Practice, 2012.

वर्तमानकालीन भारतीय राजकारणासमोरील सामाजीक व राजकीय आव्हाने

डॉ.रामदास निहाळ

सहयोगी प्राध्यापक राज्यशास्त्रविभाग,

कला,विज्ञान व वाणिज्य

बदनापूर जि. जालना

ramdasnihal@gmail.com

प्रास्ताविक:

जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणुन आज भारताकडे बघीतले जाते. भारतामध्ये आज अनेक जाती, धर्म, पंथ याबाबतीत अनेक विविधता दिसून येते, असे जरी असले तरी भारताने मात्र अनेकतेतून एकता व एकात्मता साधण्याची किमया साध्य केलेली दिसून येते. किंबहुना आज हे भारताचे मुख्य वैशिष्ट्य बनलेले दिसून येते. हेच एकात्मतेचे तत्व आज भारताला एका सक्षम लोकशाहीकडे नेत आसतांना आपल्याला दिसून येत आहे. भारतीय राज्यघटनाकारांनी देखील हेच तत्व अभिप्रेत असताना आपणांस दिसून येते. म्हणूनच त्यांनी भारत हे धर्मनिरपेक्ष राज्य असेल या तत्वांचा अंगिकार केला. तसेच भारताला अनेक प्रकारचा वैभवशाली संस्कृतीचा वारसा लाभलेला आहे. भारतीय घटनाकारांनी भारतीय समाजजिवनासाठी संसदीय लोकशाही शासन पद्धतीचा स्विकार केलेला आपणांस दिसून येतो. या शासनपद्धतीमध्ये स्वातंत्र्य, समता, न्याय बंधुता व धर्मनिरपेक्षता या मानवी मूल्यांचा स्विकार केलेला आपणांस दिसून येतो. भारतीय निवडणुका व त्या निवडणुका लढविणारे राजकीय पक्ष व त्यांचे नेते, कार्यकर्ते यांनी भारतीय राजकारणाला व लोकशाहीला एक आकार प्राप्त करून दिलेला दिसून येतो. यामुळे भारतीय लोकशाहीला एक प्रकारचे स्थैर्य प्राप्त झालेले दिसून येते. परंतु अलिकडील काळातील भारतीय लोकसभा, विधानसभा व स्थानिक निवडणुकांचा जर आपण तटस्थपणे अभ्यास केला तर आपल्या असे लक्षात येते की, निवडणुकांमधील भ्रष्टाचार, गुन्हेगारीकरण, खंडणीकेंद्रित, पैसा, जाळपोळ, जातीयता, धार्मिकता या प्रवृत्ती दिवसेंदिवस वाढतच गेलेल्या आपल्याला दिसून येते.⁽¹⁾ प्रसार माध्यमांचा देखील अतिरेकी वापर वाढत असताना दिसून येतो.

1. भारतीय राजकारणातील भ्रष्टाचार

स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर भारताला विविध संकटांना तोंड द्यावे लागलेले आहे. या जवळपास सर्वच संकटांना भारताने समर्थपणे तोंड दिलेले आपणांस दिसून येते. परंतु भ्रष्टाचाराने केवळ राजकारणच नव्हे तर संपूर्ण भारतीय समाज जिवनच पोखरून निघालेले आहे. आज संपूर्ण भारतीय लोकशाही भ्रष्टाचाराच्या विळख्यात सापडलेली दिसून येत आहे. यामुळेच भ्रष्टाचार निर्मलून हा एक महत्वाचा प्रश्न बनला आहे. हे अनेक उदाहरणावरून आपल्या लक्षात येते. बोफार्स तोफा खरेदी प्रकरण, जर्मन पाणबूडीचा खरेदी प्रकरण, रोखे गैरव्यवहारातील हर्षद मेहता प्रकरण, साखर घोटाळा प्रकरण, आदर्श घोटाळा प्रकरण, चारा घोटाळा प्रकरण, झारखंड मुक्ती मोर्चा प्रकरण, भुखंडाचे घोटाळे, हवालाकांड यासारखे अनेक घोटाळे आपल्यासमोर आज दिसून येतात. यामुळे संपूर्ण लोकशाहीला व राजकीय व्यवस्थेला किड लागलेली आपणांस दिसून येते.⁽²⁾ या भ्रष्टाचाररुपी भस्मासुराला समुळ उच्चाटन केल्यावरच खऱ्या अर्थाने आपल्या निकोप लोकशाहीची वाढ होईल. आचार्य चाणक्य या राजकीय विचारवंताने म्हटले आहे की, कर्ज, शत्रू आणि रोग यांची थोडी सुद्धा बाकी ठेवू नये. म्हणून भ्रष्टाचार रुपी रोगाचे समूळ उच्चाटन करणे आवश्यक आहे नसता तो संपूर्ण समाजव्यवस्था बिघडवून टाकेल. भारताच्या एका माजी पंतप्रधानाने खेदाने म्हटले होते की, केंद्रीय पातळीवरून जर एक रुपया अनुदान दिले तर खालच्या पातळीवर म्हणजे तळातील व्यक्तीच्या हातात फक्त त्यापैकी दहा पैसा पडतात. यावरूनच आपल्याकडे भ्रष्टाचाराने किती रौद्र स्वरूप धारण केले आहे, हे आपल्या लक्षात येईल. भ्रष्टाचार नष्ट करण्यासाठी आपल्याकडे अनेक कायदे करण्यात येतात. पण राजकारणी व प्रशासकीय व्यक्ती सोयीस्करपणे कायदे वाकवतात. ऑलिव्हर गोल्ड स्मिथ या विचारवंताच्या मते, गरीबांना कायदा भरडतो, तर श्रीमंत कायदा भरडून काढतात म्हणजेच भ्रष्टाचार हा आपल्या समाजव्यवस्थेत खोलवर रुजलेला आपल्या लक्षात येते.

2. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण

राजकारणातील गुन्हेगारीकरणाच्या संदर्भात बोलायचे झाले तर 1960 नंतर भारतीय राजकारणाचे मोठ्या प्रमाणात गुन्हेगारीकरण झालेले आपणांस दिसून येते. लोकशाहीमध्ये शांततामय वातावरणात मतदानाद्वारे सत्तांतर घडवून आणल्या जाते. लोकशाहीमध्ये डोकी फोडण्याऐवजी ती मोजली जातात. लोकशाहीत भयमुक्त व खुल्या वातावरणात मतदान शांततापूर्ण रितीने घडवून आणल्या जाते. परंतु आज राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण आणि गुन्हेगारांचे राजकारण झपाट्याने होत असताना दिसून येत आहे. अनेकदा बिहार सारख्या राज्यात बूथ कॅपचरींग, मतपेट्या पळविणे, मतदारांना धमकावणे, धाक दपटशा दाखविणे असे प्रकार सर्रास घडवून आणल्या जातात. राजकारणातील गुन्हेगारी संदर्भात देशात अनेक विचारमंथन राजकीय पक्ष, राजकीय हितचिंतक करीत असताना दिसून येतात. पण निवडणुकीत तिकिट वाटप करताना प्रत्येक राजकीय पक्ष गुन्हेगारी प्रवृत्ती असणाऱ्या व्यक्तींना पुढे करत असताना दिसून येतात. 2019 च्या 543 खासदारांपैकी 102 खासदारांवर वेगवेगळ्या प्रकारचे गुन्हे होते.⁽³⁾ त्यात काँग्रेस पक्षाचे 24 खासदार, भाजपचे 29, समाजवादी पक्ष 11, राष्ट्रीय जनता दल 08 मार्क्सवादी कमिष्ट पक्ष 06 बहुजन पक्ष 07, राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाचे 5 खासदार होते. गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या खासदार आमदारांची संख्या दिवसेंदिवस प्रत्येक निवडणुकांमध्ये वाढत असतांना दिसून येत आहे. प्रत्येक राजकीय पक्षात गुन्हेगारी प्रवृत्तीस मोठी प्रतिष्ठा मिळत आहे. कोणत्याही देशाची संस्कृती ही त्या देशातील लोकांच्या वर्तन व आचरणावरून ठरत असते. परंतु अलिकडील काळातील राजकीय नेत्यांचे वर्तन हे चावडीवरील गप्पाचा विषय बनला असल्याचे दिसून येत आहे. काँग्रेसचे ज्येष्ठ नेते एन.डी तिवारी, अभिषेक मनुसिंघवी, राजस्थानचे मंत्री महिपाल, आमदार रविकांत पाटील इ अनेक राजकीय नेत्यांच्या वर्तनामुळे आपली संस्कृती लयास गेलेली दिसून येत आहे. ही एक राजकीय नेत्यांची मानसिक विकृती दिसून येत आहे. स्वार्थ, लोभ, अभिलाषा यामुळे व्यक्ती भ्रष्टाचारी बनते. सत्तेचा आणि सार्वजनिक संपत्तीचा गैरवापर करते. त्यामुळे भ्रष्टाचारी वृत्ती नष्ट करणे काळाची गरज बनली आहे.

3. राजकारणातील घराणेशाही

आज भारतातील सर्वच राजकीय पक्षांना घराणेशाहीने वेढलेले दिसून येते. घराणेशाहीची सुरवात खऱ्या अर्थाने काँग्रेस या पक्षाने प्रथमतः जोपासली. त्याचे पडसाद मात्र कालंतराने सर्वच राजकीय पक्षांमध्ये पडले. घराणेशाहीचे स्वरूप सार्वत्रीक स्वरूपात आज दिसून येते. यामध्ये सर्वच राष्ट्रीय व प्रादेशिक पातळीवरील पक्षांचा समावेश होतो. घराणेशाहीचे उदाहरण सर्वच राज्यांमध्ये दिसून येतो. 2004 च्या लोकसभेतील 549 जागांपैकी 250 जागांवर राजघराण्यांच्या वारसदारांनी निवडणूक लढविली. त्यातील 140 (26 टक्के) जागांवर ते निवडून आले.⁽⁴⁾ हीच परिस्थिती थोड्याबहुत फरकाने प्रत्येक निवडणूकीत बघायला मिळते. या घराणेशाही वृत्तीमुळे एकप्रकारे सहभागी लोकशाहीलाच बाधा पोहचतांना दिसून येत आहे. घराणेशाहीमुळे राजकारणी व्यक्तीची केवळ हुशारच मुले निवडून येतात असे होत नाही. तर अनेकदा नाकर्ती मूले राजकारणात येऊन लोकशाहीचे पार वाटोळे करतात. यामुळे निवडणूकांचे स्वरूप आज “प्रायव्हेट लिमिटेड” स्वरूप दिसून येते. यावरून घराणेशाही या लोकशाहीला मारक असतानाचे चित्र दिसून येते.

4. दारिद्र्यः

दारिद्र्य म्हणजे मूलभूत गरजा न भागवता येण्यासारखी परिस्थिती होय. 2011-12 साली भारतात ग्रामीण भागात 25.70% तर शहरी भागांमध्ये 13.70% जनता दारिद्र्य रेषेखाली राहत असल्याचे दिसून येते.⁽⁵⁾ दारिद्र्याची व्याख्या करतांना प्रा. अमर्त्य सेन म्हणतात ‘एखाद्या व्यक्तीला त्याने जोपासलेल्या मूल्यांप्रमाणे जगता न येणे म्हणजे दारिद्र्य होय.’ दारिद्र्याचे दोन प्रमुख प्रकार पडतात. दारिद्र्याचे प्रमाण देखील दिवसेंदिवस कमी होण्याऐवजी ते वाढत असल्याचे दिसून येत आहे. यापाठीमागे खरे कारण म्हणजे वाढती लोकसंख्या हे होय. लोकसंख्येचा भस्मासुर दिवसेंदिवस वाढत आहे. या वाढत्या लोकसंख्येचा खर्च वाढत जाणारा असतो. तसेच वाढत्या लोकसंख्येला मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध होत नाही. यामुळे बेकारीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढते. शेती क्षेत्राचे देखील वाढत्या लोकसंख्येमुळे विभागणीकरण होते शेती ही तुकड्या-तुकड्यामध्ये वाटल्यामुळे शेतीचे आधुनिकरण करता येत नाही. उत्पादन न वाढल्यामुळे गरिबीसारख्या परिस्थितीला तोंड द्यावे लागते.

5. वाढत जाणारी बेकारी:

भारतात आज बेरोजगारीचे प्रमाण देखील दिवसेंदिवस वाढत असताना दिसून येते. या बेरोजगारीला आळा घालणे आज महत्वाचे बनले आहे. कारण भारत हा आज तरुणांचा देश म्हणून ओळखला जातो. भारताने 2018 पासून लोकसंख्या शास्त्रीय सुवर्ण काळात प्रवेश केला आहे. पहिल्यांदाच भारतातील 15 ते 64 या वयोगटातील लोकसंख्या त्या वयोगटाबाहेरील लोकसंख्येपेक्षा जास्त आहे. म्हणजे कमवू शकणाऱ्या नागरिकांची संख्या ही परावलंबी लोकसंख्येपेक्षा अधिक आहे. ही एक भारतासाठी मोठी संधी आहे. पण भारतीय नोकऱ्यांमध्ये दिवसेंदिवस वाढ होण्याऐवजी त्या कमी-कमी होत आहे. जून 2022 च्या आकडेवारीनुसार मे 2022 मध्ये उपलब्ध असणाऱ्या 40.04 कोटी नोकऱ्या एका कोटीने कमी झाल्या बेरोजगारीचा दर वाढून 7.8% झाला. शहरी भागातील बेरोजगारी 7.3% तर ग्रामीण भागातील 8.03% आहे.⁽⁶⁾ ही वाढत जाणारी बेकारी कमी करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी ही शासनाची बनली आहे.

6. उपाययोजना:

1. भारतीय जागृत मतदारांनी राजकीय पक्षांनी निवडणूकीच्या रिंगणात उभ्या केलेल्या भ्रष्टाचारी, अप्रामाणिक, गुन्हेगारी प्रवृत्ती असणाऱ्या उमेदवारांना मतदान न करता समाजातील निष्कलंक व निस्वार्थी प्रामाणिक चरित्रवान उमेदवारांना मतदान केले पाहिजे. यामुळे भारतीय राजकारणातील गुंड प्रवृत्ती व भ्रष्टाचारी उमेदवारांचा पराभव होऊन त्यांचा राजकारणातील शिरकाव थांबेल. यामुळे लोकशाहीची निकोप वाढ होण्यास मदत होईल.
2. भ्रष्टाचारी व गुन्हेगारी प्रवृत्ती असणाऱ्या उमेदवारांची पार्श्वभूमी जनतेला व मतदारांना माहीत व्हावी म्हणून मतदान केंद्राबाहेर यादी लावण्यात यावी.
3. समाजातील उच्च शिक्षित, चरित्रवान व प्रामाणिक व्यक्तींनी देखील निवडणूक लढविली पाहिजे. यासाठी मतदारांनी तसेच पर्यायी समाजव्यवस्थेने देखील यासाठी पुढाकार घेऊन त्यांना निवडणूक आणण्याचे काम केले पाहिजे.
4. शिक्षण आणि संस्कार यातून सुसंस्कारित नागरिक निर्माण करण्यासंबंधीची समाज जागृती झाल्यास राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण होणार नाही. तसेच सुसंस्कृत नागरिक निवडणूकीत उमेदवारांनी वाटलेला पैसा स्विकारणार नाही. त्यामुळे भ्रष्टाचाराला वाव मिळणार नाही.
5. दारिद्र्य व बेकारीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीच्या हाताला काम व कामानुसार दाम देण्याचे धोरण सत्ताधारी पक्षाने राबविले पाहिजे.
6. सरकारने बेरोजगारी कमी करण्यासाठी रोजगार निर्मिती करण्यावर भर द्यावा यासाठी जास्तीत जास्त उद्योगधंदे उभरण्यावर भर द्यावा. तरुणांच्या हाताला काम देण्यासाठी कौशल्य आधारित शिक्षण व्यवस्था निर्माण करण्यावर भर द्यावा.

निष्कर्ष :

भारतीय राजकारणात भ्रष्टाचार व गुन्हेगारी प्रवृत्ती मोठ्या प्रमाणात वाढत असताना दिसून येत आहे. जनतेच्या व राजकारणी व्यक्तीच्या मनात लोकशाही मूल्यनिष्ठा प्रभावी ठरण्याऐवजी त्यांच्या जागी जाती-धर्मासारख्या निष्ठा आता वाढताना दिसत आहे. महागाई भाववाढ, दारिद्र्य, बेकारी दिवसेंदिवस वाढतच आहे. निवडणूका लढविणे हा उमेदवारांना समाजसेवेचा मार्ग न वाटता तो गुंतवणुक म्हणून निवडणूकाकडे बघतात. हे निकोप व सुट्टे लोकशाहीसाठी योग्य नाही. मात्र वरील उपाययोजनांमुळे यामध्ये बदल घडवून आल्याशिवाय राहणार नाही. यात तिळमात्र देखील शंका नाही!

संदर्भ :

1. भोळे भा.ल. भारताचे स्वातंत्र्य पन्नास वर्षांचा मागोवा. साकेत प्रकाशन औरंगाबाद.
2. रस्तोगी सविता समसामायिक भारतीय राजनिती के विविध आयाम (2010) नई दिल्ली क्लासिकल पब्लिकेशन.
3. दै. सकाळ रविवार, 11 ऑक्टोबर 2009.
4. डॉ. सुरवटे दिलीप, निवडणूक जिंकण्यासाठी सर्व काही 2009 पुणे. राजहंस प्रकाशन
5. हातेकर निरज, दै. लोकसत्ता संपादकीय मंगळवार 6 ऑगस्ट 2017.
6. सुरज सामंत, महाराष्ट्र टाईम्स, संपादकीय 12 सप्टेंबर 2022.

भारतीय संविधान आणि मुलभूत अधिकार

श्रीमती संजीवनी डावकर-तांगडे

पीएच. डी. संशोधक विद्यार्थी,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

संशोधन केंद्र: स्वामी विवेकानंद कला, सरदार दलपसिंक कॉमर्स व सायन्स कॉलेज, औरंगाबाद.

डॉ. रमाकांत तिडके

E-mail : ramakanttidke1970@gmail.com

प्रस्तावना

देशाच्या कारभारासंबंधित ज्या तरतुदी एकत्रितपणे व सुसूत्रपणे ज्या ग्रंथात नमूद केलेल्या असतात त्याला संविधान असे म्हणतात. याचाच अर्थ संविधान म्हणजे देशाच्या राज्यकारभारासंबंधीचा लिखित दस्तऐवज होय. जनतेकडून निवडून आलेल्या प्रतिनिधी मधून शासन किंवा सरकार स्थापन केले जाते. संविधानातील तरतुदीनुसार राज्यकारभार करण्याचे शासनावर बंधन असते. संविधान किंवा त्यात नमूद केलेला कायदा मुलभूत असतो. संविधानास विसंगत ठरतील असे कायदे शासनाला करता येत नाहीत. असे केल्यास ते कायदे न्यायालय रद्द ठरवू शकते. संविधानातील तरतुद अनेकविध बाबींविषयी असतात.

उदा. नागरिकत्व, नागरिकांचे हक्क, नागरिक आणि शासनसंस्था यांच्यातील संबंध, शासनाने करायच्या कायद्याचे विषय निवडणुका, शासनावरील मर्यादा व राज्याचे अधिकार क्षेत्र इत्यादी.

संविधानानुसार राज्यकारभार करण्याचे तत्त्व बहुतेक सर्वच देशांनी स्वीकारले आहे. असे असले तरी प्रत्येक देशाच्या संविधानाचे स्वरूप वेगळे असते. इतिहास, समाजरचना, संस्कृती, परंपरा इत्यादीबबत देशादेशांमध्ये भिन्नता असते किंवा वेगळेपणा असतो. त्याच्याप्रमाणे राज्याच्या, राष्ट्राच्या गरजा व उद्दिष्टही भिन्न भिन्न असतात. त्यास अनुरूप असे संविधान निर्माण करण्याचा प्रयत्न ते राष्ट्र करते.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

भारतीय संविधानाची उद्देशिका यात सर्वसमावेशक पद्धतीने उद्दिष्ट आपणास पहायला मिळतात.

उद्देशिका

आम्ही भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकतंत्रात्मक गणराज्य घडविण्यास, तसेच त्याच्या समस्त नागरिकांना: सामाजिक, आर्थिक आणि राजनैतिक न्याय, विचार, अभिव्यक्ति, विश्वास, श्रद्धा व उपासना यांचे स्वातंत्र्य, दर्जाची व संधीची समानता; निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता व एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधुता परिवर्धित करणेचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून; आपल्या या संविधान सभेत आज दिनांक नोव्हेंबर २६, १९४९ला एतद्द्वारे या संविधानला अंगीकृत, अधिनियमित आणि आत्मार्पित करीत आहोत.

अर्थ व व्याख्या

अर्थ : संविधान म्हणजे अनेक नियमांचा समूह की त्यातून सर्वांना समान हक्क व कर्तव्य व विकासाच्या समान संधी प्राप्त होतील. लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीवर ही कारयद्याचा अंकूश असतो. प्रशासन, राज्यकारभार यांना मर्यादा असतात. सर्वांना अधिकाराबरोबर ठराविक कर्तव्य पण असतात. भारतीय शासनव्यवस्था दुहेरी शासन प्रणालीतून चालते.

व्याख्या : संविधान किंवा राज्यघटना हा एखादा देश किंवा राष्ट्र चालवण्यासाठी आखून दिलेला मूळ आदर्श, नियमाचा संय होय. हे नियम सर्वानुमते एकत्रितपणे शब्दाचे अस्तित्व ठरवतात. जर हे नियम एक किंवा अनेक पुस्तके अथवा कायदेशीर कलमामध्ये लिहिले गेले असतील तर त्याला लिखित संविधान असे म्हणतात.

मुलभूत अधिकार (6)

१. समानतेचा अधिकार (कलम १४ ते १८)

कलम -१४ : भारतीय कायदानुसार सर्व नागरिक समान आहेत. कोणी मोठा व छोटा नाही. सर्वांना समान अधिकार व कर्तव्य आहेत.

कलम -१५ : धर्म, जात, वंश, लिंग ह्यात कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव करता येत नाही. सार्वजनिक ठिकाणी सर्वांना समान वागणूक असते. तरी पण महिला व मुलांना सुरक्षा म्हणून विशेष वेगळी सोय केली जाते.

कलम-१६ : सर्वांना समान संधी असतात पण काही मागास समाज व जमातीसाठी वेगळ्या तरतुदी केलेल्या असतात.

उदा. अनुसूचित जाती व जमातीसाठी त्यांना वेगळ्या सवलती असतात. कारण त्यांना मागास जीवनातून पुरेपुर आधुनिक साधन सुविधा नसतात.

कलम -१७ : जातीप्रथा व धर्मात जे पूर्वीपासून भेदभाव होता त्याला कलम १७ मध्ये स्थान नाही. कोणी अर्स वर्तन करताना आढळल्यास कलम १७ नुसार सहा महिने कारावास व ५०० रुपये दंड ठोठावता येतो.

कलम १४८ : सर्वांना समानता असताना कोणीही शिक्षणाशिवाय कोणतीही विदेशी पदवी लावता कामा नये.

२. स्वातंत्र्याचा अधिकार : मानवाला विकास साधण्यासाठी सर्व प्रकारचे स्वातंत्र्य महत्त्वाचे आहे.

१. प्राण व शारीरिक संरक्षणाचे स्वातंत्र्य
२. मोफत व सक्तीचे १४ वर्षांपर्यंत शिक्षण
३. अटकेपासून स्वातंत्र्य
४. अटकेनंतर संरक्षण व अधिकाराचा वापर

३. पिळवणुकी/शोषणाविरुद्ध अधिकार

कलम-२३-२४ मध्ये शोषणाविरुद्ध भारतीय नागरिकास अधिकार दिला आहे. उदा. महिला शोषण विरुद्ध अधिकार, बालमजूर विरुद्ध अधिकार

४. धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार

कलम २५, २६, २७ व २८ नुसार धर्म आचरण करण्यावर सर्वांना समान अधिकार आहेत.

५. सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार

कलम २९ व ३० नुसार अल्पसंख्याक व बहुसंख्याक वर्गातील नागरिकांना आपल्या सांस्कृतिक व शैक्षणिक जोपासता येतो, परंपरा व भाषा, सण, रितीरिवाज, वंश इत्यादी त्यांना संविधानाने अधिकार दिले आहेत.

६. न्यायालयात दाद मागण्याचा अधिकार

१. बंदी प्रत्यक्षीकरण
२. परमादेश
३. निषेधता
४. उत्प्रेषण
५. अधिकारपृच्छा

संविधानात मुलभूत अधिकारांना संविधानाचा आत्मा मानला आहे. भारतीय संविधानानुसार भारतीय नागरिक विकासासाठी या अधिकाराचा वापर करून स्वतःचा विकास साधू शकतो. या अधिकाराबरोबरच काही कर्तव्य पण संविधानाने आपणास बहाल केलेली आहेत. या सहा मुल अधिकारापासून जर कोणी मानवास आडवलं तर कलम ३२ नुसार न्यायालयात दाद मागू शकतो.

भारतीय संविधानाच्या तिसऱ्या भागात कलम १२-२५ मध्ये मुलभूत अधिकारांचे वर्णन केलेले आढळते. ते संविधानातील मुळ अधिकारासंबंधी अधिक प्रमाणात मोठ्या प्रमाणात आहे. मुलभूत अधिकाराचा मोठ्या व वेगवेगळ्या प्रकारे असल्याचे कारण भारतीय जनतेची धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, अध्यात्मिक व सामाजिक विविधता इत्यादी.

या मुलभूत अधिकारांची संख्या पहिले ७ होती नंतर १९७८ च्या कलम ४२ वी संविधान दुरुस्तीनुसार एक अधिकार संपुष्टात आणला. त्यामुळे मुलभूत अधिकार सहा आहेत.

संदर्भ ग्रंथसूची

- १.राजनिती विज्ञान, अशोक कुमार, उपाकार प्रकाशन (३ प्रश्नसंच)
- २.राज्यशास्त्र, डायमंड पब्लिकेशन, प्रा. स्मिता जोशी
- ३.राज्यशास्त्र, नरेह प्रकाशन पुणे, डॉ. शं. ना. नवलकुमार
- ४.राजनिती विज्ञान -३ प्रश्नसंच, प्रतियोतिता साहित्य डॉ. बी. सी. फंडिया

भारतीय संविधान आणि मुलभूत हक्क

संशोधक

श्री. सांळुके अतुल गणेश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

ई-मेल - salunkeatul2111@gmail.com

प्रस्तावना :

स्वतंत्र्य भारताचे संविधान हे दूरदृष्टीच्या अभ्यासू, सांसगी अशा लोकप्रतिनिधींनी घटना समितीत सखोल आणि सांगोपांग चर्चा करून तयार केले असून ते स्वतंत्र्य भारताच्या ध्येयवादाचे निदर्शक आहे. पारतंत्र्यात अनेक चळवळीतून, लढ्यातून व बलिदानातून १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत देश स्वतंत्र्य झाला. अगोदर भारताचा राज्य कारभार इंग्लंडच्या घटनेनुसार चालत असे. स्वतंत्र्य भारताचा राज्यकारभार हा स्वतःच्या संविधानानुसार चालावा यासाठी भारतीय घटना समिती नेहमी आग्रही होती. १९३७ नंतर प्रांतिक विधिमंडळाच्या निवडणुका काँग्रेसने लढविल्यापासून या घटनासमितीच्या मागणीला धार येऊ लागली. काँग्रेसच्या नियंत्रणाखालील प्रतिनिधी केवळ पक्षीय दृष्टीने निवडण्यात आले नाहित, तर कार्यकुशल सभासदांना काँग्रेसने प्रतिनिधित्व दिले. ए. कुंझरू, कृष्णस्वामी अय्यर, गोपाल स्वामी अय्यंगार, डॉ. भीमराव आंबेडकर, मुकुंदराव जयकर, कन्हैयालाल मुन्शी हे घटना समितीचे सदस्य बनले. घटना समितीची बैठक ९ डिसेंबर १९४६ रोजी सुरू झाली. एकूण २ वर्ष ११ महिने १८ दिवस काम करून २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी घटनेचा स्वीकार झाला आणि २६ जानेवारी १९५० ला सर्वत्र अंमलबजावणी झाली.

यामध्ये अनेक कलमांना समाविष्ट करण्यात आले आणि आज जगातील सर्वात मोठी लिखित राज्यघटना म्हणून भारताचा गौरवही केल्या जातो. मुलभूत हक्क हा जणु घटनेचा आत्माच आहे. डॉ. बी. आर. आंबेडकरांना मुलभूत हक्कांची शंभर टक्के अंमलबजावणी नेहमी पाहिजे होती. परंतु आज कळत न कळत काही अधिकार्यांकडून तसेच राजकारण्यांकडून या मुलभूत हक्कांना तडा जात आहे. सामान्य जनतेची यामध्ये पिळवणूक होत आहे हे कोठे तरी थांबवयास हवे आणि भारत देश हा खरच सुजलाम-सुफलाम बनायला पाहिजे.

उद्दिष्टे :

१. भारतीय संविधान आणि मुलभूत हक्क स्वरूप स्पष्ट करणे.
२. भारतीय संविधानात मुलभूत हक्कांना दिलेले स्थान / महत्त्व अभ्यासणे.
३. लोकशाहीत मुलभूत हक्कांची अंमलबजावणीचे विश्लेषण करणे.

गृहितके :

१. मुलभूत हक्क हे भारतीय संविधानाचा आत्मा आहे.
२. मुलभूत हक्क हे भारतीय संविधानास परिपूर्ण बनवते.
३. लोकशाही शासन प्रणालीत ठराविक स्थळकाळी मुलभूत हक्कांची पायमल्ली होतांना आढळते.

भारतीय संविधानातील मुलभूत हक्क :

भारतीय संविधानातील भाग तीन हा भारताचा 'मॅगना कार्टा' आहे. असे त्याचे यथायोग्य वर्णन केले जाते. पण वास्तविक प्रश्न असा की मुलभूत हक्कांचा अंतर्भाव संविधानात का म्हणून करावा लागला असेल? पारतंत्र्यामध्ये तत्कालिन काही राज्यकर्त्यांकडून जनतेचे शोषण झालेले होते. हुकूमशाही ते लोकशाही हा मार्ग यशस्वी करायचा असेल तर मुलभूत हक्कांना अनन्यसाधारण महत्त्व देण्याचे काम संविधानाचे शिल्पकार डॉ.बी.आर. आंबेडकर यांनी केले.

भारतीय लोकशाहीमध्ये संविधानाने भारतीय नागरिकांना मुलभूत सहा हक्क दिलेले आहे. त्यामध्ये १. समतेचा हक्क (कलम-१४-१८) २. स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम-१९-२२) ३. शोषणाविरोधी हक्क (कलम-२३-२४) ४. धर्म स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम-२५-१८) ५. सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क (कलम-२९-३०) ६. घटनात्मक संरक्षण हक्क (कलम-३२) इ.

कायद्याने धर्म, वंश, जात, लिंग या कारणांसाठी भेदभाव केला जाणार नाही असे सांगितलेले आहे. यामुळे श्रीमंत व गरीब ही दरी कमी होण्यास मदत झाली. स्वातंत्र्याच्या हक्कामुळे समाज अन्यायाविरुद्ध वाचा फोडू लागला. पूर्वापार सामान्य नागरिकांचे शोषण होत होत. त्या शोषणाविरुद्धच्या हक्कामुळे त्यांच्या जिविताला संरक्षण मिळाले. कुठल्याही प्रकारची धर्म सक्ती न करता भारतीय नागरिक वाटेल तो धर्म सद्सदविवेक बुद्धीने स्वीकारू शकतो. भारत देश हा विविध जाती-धर्मातून निर्माण झाला आहे आणि यामुळेच सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्कांमुळे प्रत्येक नागरिकाला आपली भाषा, लिपी, संस्कृती जपण्याचा अधिकार आहे आणि जर कोणी या मुलभूत हक्कांची पायमल्ली कोणी करत असेल तर त्या विरोधी कलम ३२ नुसार न्याय मागण्याचा अधिकारही आपणास घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क यातून मिळतो.

असे असले तरी आज मोठ्या प्रमाणावर या सर्व हक्कांची पायमल्ली होत आहे. मुलभूत हक्कांची पायमल्ली ही अनेक प्रकारे होते. आजचे राजकारण हे संपूर्ण जाती व्यवस्थेवर विसंबलेले आहे. संविधान सांगते की सर्व नागरीक समान आहे. परंतु सत्तेसाठी राजकारणी जातीचा वापर करून सत्ता भोगत आहे. त्यामध्ये आरक्षणांमध्ये ही भेदभाव केला जातो. तसेच सत्तेसाठी राजकारणी आपल्या जाहिरनाम्यात भूमिपूत्रांना नोकरीत प्राधान्य आज जर पाहिल तर सर्व ठिकाणाहून सरकारवर आरोप लावल्या जातोय की हे सरकार अभिव्यक्ती स्वतंत्र्य हिरावून घेत आहे आणि घेत आहे. आणिबाणी मध्ये तर सर्रास सर्व नागरिकांच्या हक्कांची पायमल्ली होते आणि यातून सामान्य जनता होरपळून निघते. त्यामुळे यामध्ये काही तरी बदल व्हावा असा प्रामाणिक प्रयत्न सर्व नेत्यांनी करावा हीच सामान्य जनतेची आशा-आकांक्षा आहे.

समारोप :

यावरून आपण म्हणू शकतो की भारतीय संविधान हे डॉ. बी. आर. आंबेडकरांनी दिलेला एक अमूल्य असा लिखित ठेवा आहे. जर संविधानामध्ये मुलभूत हक्कांना जर स्थानच नसते तर हे संविधान शुन्य मात्र उरले असते. या मुलभूत हक्कांमुळे हा देश विकसित होण्यास ताठ उभा राहण्यास खुप मदत झालेली आहे. परंतु सत्तेच्या लालसापोटी आज या मुलभूत हक्कांची पायमल्ली होत आहे. याचा वाईट परिणाम आज समाज तसेच देशावर होत आहे. त्यामुळे संविधानाचे महत्त्व तसेच मुलभूत हक्कांची होणारी पायमल्ली अधोरेखित करणं ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ सूची :

१. एम. लक्ष्मीकांत, इंडियन पॉलिटी, के सागर पब्लिकेशन्स, पुणे.
२. भारत सरकार, भारतीय संविधान, विधि व न्याय मंत्रालय, प्रकाशित ग्रंथ.
३. मुळे ज्ञानेश्वर, मानवी हक्कांच्या गळपेचीचे स्वरूप, सकाळ लेख १५ ऑक्टोबर २०१९.
४. नामजोशी रोहन, राज्यघटनेतील ६ मुलभूत हक्कांची स्थिती, बी.बी.सी.मराठी लेख, ६ डिसेंबर २०२०.
५. मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, सर्व हक्क राखीव.

73 वी घटना दुरुस्ती आणि महिला विकास : एक दृष्टीक्षेप

डॉ. संजय कांबळे

सहयोगी प्राध्यापक व लोकप्रशासन विभाग प्रमुख
राजर्षी शाहू कला व विज्ञान महाविद्यालय,
वाळूज, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

महिलामध्ये जागृती तसेच देशाच्या स्वातंत्र्य लढ्याच्या निमित्ताने घराबाहेर पडलेली भारतीय स्त्री आज जवळ जवळ सर्वच क्षेत्रांमध्ये सर्वोच्च स्थान मिळवलेला आहे. या पार्श्वभूमीवर 21 व्या शतकात तिथे भारतीय विकासातील नेमकं स्थान काय अस? याचा अभ्यास करत असतांना असे लक्षात येते की, 19 वे शतक हे स्त्रियांना कुटूंबात स्थान व प्रतिष्ठा मिळवून देण्यात स्वयं पडले. या शतकाच्या अखेरीस व 20 व्या शतकाच्या पारंभी ज्योतिबा फुले, महर्षी कर्वे, आगरकर इत्यादी पुरुषांनी स्त्री सुधारणा व स्त्री उन्नतीसाठी अथक प्रयत्न केले. त्यांच्या कष्टप्रद पुयत्नातून स्त्रियांना आत्मबळ प्रगट करण्याची शक्ती प्राप्त होऊन कतृत्व सिद्ध करण्याची संधी त्यांना मिळाली. त्यामुळे 20 व्या शतकात स्त्रीया कुटूंबातील आणि पर्यायाने समाजातील स्थान उचावले आहे.

व्यावसायिक क्षेत्रातील भारताच्या विकासात स्त्रियांची सक्रियता लक्षात घेतल्यास, व्यावसायिक प्रशिक्षणाही स्त्रियांनी आपल्या ज्ञान व कौशल्याचा उपयोग करून विविध क्षेत्रात अग्रस्थान पटकावलेला आहे. परिणामतः कुटूंबाची आर्थिक स्थिती नियंत्रणात आणून राष्ट्राच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टिने सामूहिक जबाबदारीच्या तत्वानुसार आत्मनिर्भर होऊ लागल्या आहेत त्यामुळे आजच्या आधुनिक भारतात केवळ चूल आणि मूल सांभाळणे ऐवढीच मर्यादित जबाबदारी स्त्रियांची आहे असा विचारही करणे घातक तसेच अयोग्य आहे. योग्य मार्गदर्शनाद्वारे स्त्रियांची आज कुशल व्यवसायी, अभियंता, डॉक्टर, अधिव्याख्याता वकील, न्यायाधिश, उच्चधिकारी वैज्ञानिक, कुशल कारागीर इत्यादी विविध क्षेत्रात कार्यरत आहेत.

देशाचा खऱ्या अर्थाने विकास करावयाचा असेल तर स्त्रियांचा विकास होणे आवश्यक आहे. या विधानाशी मिळते-जुळते विचार अनेकदा अनेक विचारवंतांनी मांडले आहे. स्त्रियांना विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी शासकीय स्तरावर अनेक योजना आमंलात आणल्या जात आहेत व त्यांना काही प्रमाणात का होईना यश देखिल आले आहे. परंतु ग्रामीण क्षेत्र हे पूर्णतः आजही कृषीप्रधान क्षेत्र आहे व त्यात राबणारा प्रमुख मोठा वर्ग स्त्रियांचा होता, त्यामुळे दिवभर शेतात राबून घर सांभाळून संसार करताना स्वतः विषयी विचार करण्यात वेळच उरत नसे.

संशोधन लेखाचा उद्देश्य :

सदरील संशोधन करावयाचा उद्देश 73 वी घटना दुरुस्ती कायद्याने महिला विकासावर काय परिणाम झाला ते जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती :

सदरील संशोधन लेखासाठी दुय्यम साधन सामग्री या उपयोग करण्यात आल्या आहेत. त्यात संबंधीत विषयाशी संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्र इत्यादी.

73 वी घटना दुरुस्ती :

73 व्या घटना दुरुस्तीने पंचायत राज संस्थांच्या कार्य प्रणालीमध्ये काही मूलभूत बदल केले. राज्यशासनाला त्यांच्या स्तरावर अस्तीत्वात आलेल्या पंचायतराज व्यवस्थेशी संबंधित कायद्यांमध्ये दुरुस्ती करण्यात संदर्भात मागदर्शक तत्वे निश्चित करून दिली त्यानुसार महाराष्ट्र सरकारने यापूर्वी अस्तीत्वात असलेल्या मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम मध्ये दुरुस्ती करणारे विधेयक 22 एप्रिल 1994 मध्ये संमत केले व 23 एप्रिल 1994 पासून महाराष्ट्रात नवे पंचायतराज सुरू झाले 73 व्या

घटनादुरुस्तीने पंचायत संस्थांच्या कार्यप्रणाली मध्ये सुचविलेल्या मुलभूत बदलानुसार राज्यशासनाने अनेक महत्वपूर्ण निर्णय घेऊन पंचायत व्यवस्थेत मूलभूत बदल घडवून आणले, ते म्हणजे

- सर्व स्तरावरील पंचायतराज संस्थांच्या निवडणुका दर पाच वर्षांनी राज्य निवडूक आयोगामार्फत होणे.
- पंचायतराज संस्थामधील तीनही स्तरावर महिला व मागसवर्गीयासाठी आरक्षण ठेवणे.
- दर पाच वर्षांनी राज्य वित्त आयोगाची स्थापना करून नागरी व ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कामकाजाचा आढावा घेणे.
- घटनेच्या 11 व्या अनुसूचितील 29 विषय पंचायत संस्थाकडे हस्तांतर करणे.
- प्रत्येक ग्रामपंचायतीमध्ये ग्रामसभेची स्थापना करणे. या महत्वपूर्ण बदलांमुळे पंचायतराज व्यवस्था आणि महिला हा अध्ययनाचा महत्वपूर्ण विषय ठरला आहे.

73 वी घटना दुरुस्ती करून देशातील सत्र पंचायतराज संस्था म्हणजेच ग्रामपंचायत व पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद यामध्ये स्त्रियांसाठी 33% जागा राखीव ठेवण्यात आल्या. या विधेयकाने राजकीय सहभागाच्या कधीही न थांबणाऱ्या एका प्रक्रियेला सुरुवात झाली. या विधेयकाने देशभरातील दहा लाखांच्या वर स्त्रियांना पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये आणलं, त्याचा राजकीय सहभाग वाढवला, स्वप्नही ज्यांना पाहाता आलं नसत, त्यांना या विधेयकामुळे गावातल्या सभेत प्रत्यक्ष हक्काचा वाटा मिळावा आणि राजकीय निर्णय प्रक्रियेत स्त्रियांना सहभाग वाढवा या हेतूने स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये स्त्रियांसाठी आरक्षण जाहीर करण्यात आले. ऐवढेच नाही तर स्त्रियांप्रमाणे मागासवर्गीय जातींनादेखिल 73 व्या घटना दुरुस्तीमुळे आरक्षण मिळाले आहेच. केवळ सामान्य प्रतिनिधीच नाही तर सरपंच, पंचायत समिती, सभापती, जिल्हापरिषद अध्यक्ष, अशी मानाची प्रमुख पदेही स्त्रियांना मिळाली.

गावचा विकास, पाणी, शाळा, रस्ता, दारूबंदी या सारखे कळीचे विषय महिलांनी पुढे, आणले दारूबंदीसाठी पंचायती सभासदांनी अनेक ठिकाणी प्रयत्न केले काही ठिकाणीयश मिळाले पण बऱ्याच ठिकाणी स्त्रियांना भास सोसावा लागला, कारण यातही पुन्हा पुरुषांचेच हितसंबंध गुंतलेले असतात.

73 वी घटना दुरुस्ती आणि महिला विकास :

पंचायतराज कायद्यान स्त्रीयांच्या आरक्षणाबरोबरच स्त्रीयांच्या विकासाकडेही आवर्जून लक्ष दिले आहे. उदा. ज्या राज्यात ग्रामपंचायतीच्या अनिवार्य कामासाठी जेवढा खर्च होता, त्या रकमेच्या 10% निधि फक्त स्त्रीयांवरच खर्च झाला पाहिज, अशी तरतूद आहे. केंद्र व राज्य सरकार महिलांसाठी विशेषतः दारिद्र्य रेषेखालील महिलांसाठी ज्या विशीष्ट योजना आहेत त्या पंचायतराज्य संस्थामार्फत राबविल्या जातात. त्यांच्या वेगवेगळ्या समित्यामार्फत योजनांचे कार्यक्रम राबवून स्त्रियांना आर्थिक स्वावलंबी करण्यासाठी शिवण यंत्रे, मिरची कांडपण यंत्र, घरगुती व्यवसायासाठी आर्थसाह्य देण्याची योजना पंचायती मार्फत राबविल्या जातात.

पंचायतराज व्यवस्थेला भारतीय संविधानाप्रमाणे महत्वाचे स्थान प्राप्त करून दिले आणि त्या पद्धतीने आरक्षणाची तरतूदही करून देण्यात आली आहे नवीन निवडून आलेल्या महिलांना स्वावलंबी तसेच स्वयंरोजगाराचे समस्याने महिला विकासाच्या सुत्रावरही ही महिलांची उन्नती अवलंबून आहे. कार्यक्रमाच्या अंतर्गत आर्थिक दृष्टीने विपन्न निर्धन महिलांच्या समूहाला व्यावसायिक शिक्षण दिले जाते. त्यामुळे कच्चा मालाची खरेदी व तयार माल विकून रोजगार उपलब्ध करून देण्यात मदत प्राप्त होते. स्वयंरोजगार स्थानिक महिला विकासाचा निर्वाह करू शकते, हे आवश्यक आहे की, महिलांची साहिध्न प्रचिता ग्रामिण सेविकाद्वारा स्वयंरोजगार योजनांचे निष्पालन मध्ये मदत होण्यात यावी आणि जेव्हा पासून स्वराज्य संस्थामध्ये सहभाग वाढला तेव्हापासून या सर्व समित्यामार्फत मोठ्या प्रमाणात रोजगार प्राप्त होताना दिसत आहे. एकूणच भारतीय राजकारण व आरक्षणांमुळे महिलांचे स्थान उंचवताना दिसत आहे.

सारांश :

एकूणच, महिलांचा स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या राजकारणातील सहभाग हा केवळ संख्यात्मकच राहिला नसून त्यांच्यात समाजाची घडी बसवण्याची क्षमता आहे हे सिद्ध झाल्याचे दिसून येते. राजकारणातील महिलांचा सहभाग आज जरी

बाल्य अवस्थेत असला तरी 73 वी घटना दुरुस्तीमुळे महिला नेतृत्वाचा वाढलेला सहभाग व होणारा विकास हा भविष्यात महिलांना पुरुषाच्या बरोबरीने सर्व हक्क उपभोगण्यास निश्चितच साह्याकारी ठरेल यात शंका नव्ही तसेच सामाजिक दर्जा आज महिलांचा वाढलेला आहे. तिच्याकडे बघण्याच्या प्रवृत्तीत बदल झाला आहे. महिला अनेक महत्वाच्या पदावर कार्य करीत असल्यामुळे समाजात त्यांची प्रतिमा उंचावली आहे. वरील सर्व पंचायतीराजधील आरक्षण व सहभागामुळे शक्य झाले आहे. म्हणून देशामधील सत्र क्षेत्रामध्ये 33% आरक्षण मिळाल्यास भारतीय महिलांचा सर्वांगीण विकास शक्य होईल व समाजाच्या या अर्ध्या भागाला न्याय मिळेल असे असले तरी भारतातील पुरुषांची स्त्री संदर्भातील मानसिकता बदल नाही तो पर्यंत अनेक अडचणीवर मात करण्याची तयारी स्त्रियांनी ठेवावी लागेल, स्त्रियांच्या बाबतीत अनेक तरतूद करून सुद्धा प्रत्यक्षात त्याची अंमलबजावणी होत आहे का? हे तपासून पाहण्यासाठी संमेलन विचारवंतांची चर्चा सत्रे, परिषदा यामध्ये मोकळ्या स्वच्छ वातावरणात स्त्री – पुरुषांची चर्चा केली पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. पंचायतीराज और महिला विकास मधू राठोड पॉइन्ट जयपूर
2. भारतातील लोकशाही अपेक्षा, वास्तव्य-निर्मल प्रकाशन
3. स्त्री मुक्तीच्या महाराष्ट्रातील पाऊल खुणा-रानडे प्रतिभा पाप्युलर प्रकाशन
4. लोकराज्य मार्च 2021
5. योजना फेब्रुवारी 2022
6. वर्तमान पत्रे लोकसत्ता मार्च 2022
7. भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था- भागणे रे. प. प्रशांत पब्लीकेशन, पुणे

जागतिक व्यापार संघटना आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

प्रा.डॉ.संजय मगर

सहाय्यक प्राध्यापक

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

कला व विज्ञान महाविद्यालय चिंचोली (लिं)

ता. कन्नड जि. औरंगाबाद.

प्रास्ताविक-

भारत देशाचा व्यापार विविध राज्यात चालतो देशांतर्गत विविध राज्यात चालणाऱ्या व्यापारास अंतर्गत व्यापार असे म्हणतात. एखाद्या देशाचा इतर देशाशी चालणाऱ्या व्यापारास आंतरराष्ट्रीय व्यापार असे म्हणतात. तसेच इतरही देशांचा अनेक देशांशी व्यापार चालत असतो. एका देशाचा अनेक देशांशी चालणाऱ्या व्यापारास आंतरराष्ट्रीय व्यापार असे म्हणतात. भारताचा व्यापार अनेक देशांशी सुरू आहे. उदाहरणार्थ अमेरिका, इंग्लंड फ्रान्स जर्मनी, जपान, इंडोनेशिया, स्पेन इत्यादी आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळेच आपल्या देशांचा विकास घडवून आणता येतो ज्या वस्तू आपल्या देशात तयार होत नाही व आपल्या देशामध्ये ज्या वस्तूंची किंमत जास्त आहे अशा वस्तू इतर देशातून आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतून आणता येतात उदाहरणार्थ पेट्रोल, डिझेल, केरोसीन, कॅम्पुटर्स, इलेक्ट्रॉनिक वस्तू, नवीन तंत्रज्ञान, विविध उपभोग्य वस्तू इत्यादी.

आंतरराष्ट्रीय व्यापार विविध देशांमध्ये होत असताना अनेक समस्या अडचणी निर्माण होत असतात अनेक देश विविध अटी नियम लावीत असतात. आयात व निर्यात वस्तूवर अनेक देश मोठ्या प्रमाणावर कर लावत असतात त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये अडचणी निर्माण होतात. आयात व निर्याती वरती अनेक देश मोठ्या प्रमाणावर कर लावतात. अशा अनेक समस्यांमुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात अडचणी निर्माण होतात. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार तोट्यात चालतो. अशा विविध समस्या अडचणी दूर करून आंतरराष्ट्रीय व्यापार जास्तीत जास्त देशांशी कसा होईल व सर्व देशांचा विकास कसा होईल या माध्यमातून जागतिक व्यापार संघटना उदयास आली.

जागतिक व्यापार संघटना (WTO) ही एक आंतरराष्ट्रीय संघटना असून जगामधील विविध देशांदरम्यान होणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर देखरेखेचे काम करते. सदस्य राष्ट्रांमधील वाणिज्यला चालना देणे, जागतिक स्तरावरील वाद निवारण करणे इत्यादी जागतिक व्यापार संघटनेची प्रमुख कामे आहेत. जागतिक व्यापारसंबंधीचा सर्वसाधारण करार विकसित देशांचे हित संबंध टिकविणारा असल्यामुळे विकसनशील देशांनी अनेक वेळा आंतरराष्ट्रीय व्यापारी संघटना स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला मात्र विकसित देशांनी ते सर्व प्रयत्न होऊन पडले संयुक्त राष्ट्र संघाने 1963 मध्ये संस्थात्मक रचना उभारण्यासाठी एक समिती स्थापन केली होती या समितीच्या मार्गदर्शनानुसार 1964 मध्ये यु एन सी टी ए डी युनायटेड नॅशनल कॉन्फरन्स ऑन ट्रेड आणि डेव्हलपमेंट संस्था उभारण्यात आली ऋग्वे राऊंडच्या मार्केश करारानुसार एक जानेवारी 1995 ला जागतिक व्यापार संघटनेची स्थापना करण्यात आली 29 जुलै 2016 अखेर भारतासह जगातील 164 देश या संघटनेचे सदस्य होते तर 25 देशांनी सदस्यत्व मिळवण्यासाठी उत्सुकता दाखविली होती सध्या 14 देश डब्ल्यूटीओ चे सदस्य नाहीत जागतिक व्यापार संघटनेचे मुख्य कार्यालय जिनेव्हा स्वित्झर्लंड येथे आहे.

आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या वाटाघाटीसाठी व्यासपीठ उपलब्ध करणे आंतरराष्ट्रीय व्यापार वृद्धिकत करणे व्यापार विषयक मतभेद हरताळणे राष्ट्रांच्या व्यापार धोरणावर देखरेख ठेवणे विकसनशील देशांशी तांत्रिक सहाय्य व प्रशिक्षण उपलब्ध करून देणे अशी अनेक कार्ये या संघटने द्वारे केली जातात जकाती व व्यापारसंबंधीचा सर्वसाधारण करार हा तात्पुरत्या स्वरूपाचा होता जागतिक व्यापार संघटना सदस्य देशांनी मान्य केलेली कायमस्वरूपी संघटना आहे. दुसरी बाब म्हणजे आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी जागतिक बँक या संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सलग्न संस्था आहेत. जागतिक व्यापार संघटना एक स्वतंत्र संस्था आहे.

रचना- जागतिक व्यापार संघटने अंतर्गत एक साधारण परिषद कार्यरत असते या परिषदेत प्रत्येक देशाचा एक प्रतिनिधी असतो साधारणता प्रत्येक महिन्यात परिषदेची एक बैठक असते जागतिक व्यापार संघटनेची मंत्रिस्तरीय परिषद ही अंतिम निर्णय घेणारी परिषद असते साधारणतः दर दोन वर्षांनी भरत असते.

सिंगापूर परिषद- 9 ते 13 डिसेंबर 1996 दरम्यान जागतिक व्यापार संघटनेची पहिली मंत्री स्त्रीय परिषद सिंगापूर येथे पार पडली सिंगापूर परिषदेत विकसित व विकसनशील देशांमध्ये जोरदार वाद निर्माण झाला वादाचे प्रमुख कारण म्हणजे एक म्हणजे सामाजिक परिषद आणि दुसरा म्हणजे सिंगापूर मुद्दे.

सिएटल परिषद-1999 मध्ये प्रचंड निदर्शने आणि विरोधामुळे जागतिक व्यापार संघटनेची सीएटल परिषद गाजली जागतिक व्यापार संघटनेमुळे मानव विकास व पर्यावरणावर गंभीर परिणाम होणार असल्याचे या निदर्शकांची म्हणणे होते.

जिनेव्हा परिषद-18 ते 20 मे 1998 दरम्यान जिनेव्हा येथे दुसरी मंत्री स्त्रीय परिषद पार पडली गेट कराराला पन्नास वर्षे झाल्याबद्दल विशेष सभा घेण्यात आली ऋग्वे राऊंड मधील करार तसेच सिंगापूर मुद्द्यावर चर्चा करण्यात आली.

दोहा परिषद--नऊ ते 14 नोव्हेंबर 2001 दरम्यान येथे चौथी मंत्री स्त्रीय परिषद भरली जागतिक व्यापार उभारण्यासाठी आगामी करारांचा 21 विषयांचा द्वितीय संच तयार करण्यासाठी परिषदेत महत्त्वाचे पाऊल उचलले गेले.

जागतिक व्यापार संघटनेची उद्दिष्टे—

1. आंतरराष्ट्रीय व्यापार वृद्धिगत करणे
2. रोजगारांच्या संधी उपलब्ध करून देणे
3. लोकांचे राहणीमान उंचावणे
4. विकसनशील देशांना विकासासाठी सहाय्य करणे
5. पर्यावरण संवर्धन करणे
6. देशा देशांमधील व्यापार खुला करणे
7. जगभरातील व्यापाराचे रीत सर बहुपक्षीय यंत्रणेच्या माध्यमातून नियमन करणे

जागतिक व्यापार संघटनेचे प्रमुख संचालक—

1. पीटर सदरलँड एक जानेवारी 1995 ते 01 मे 1995 आयर्लंड
2. रिनेटो रूगीरो एक मे 1995 ते 1 सप्टेंबर 1999 इटली
3. माइक मूर 1 सप्टेंबर 1999 ते 1 सप्टेंबर 2002 न्यूझीलंड
4. सुपाचाई पनीटच पकडी एक सप्टेंबर 2002 ते 1 सप्टेंबर 2005 थायलंड
5. पास्कल लमी 1 सप्टेंबर 2005 ते 1 सप्टेंबर 2013 फ्रान्स
6. रोबोट अझवरडो 1 सप्टेंबर 2013 ब्राझील

जागतिक व्यापार संघटना आणि भारत—

जागतिक व्यापार संघटनेमुळे व्यापारावरील निर्बंध हटविले गेले. व्यापारात पारदर्शकता आली बौद्धिक संपदा अधिकाराच्या संरक्षणामुळे संशोधनाला प्रोत्सा मिळाले. जागतिकीकरणाला या कारणांनी गती मिळाली असे असले तरी जागतिक व्यापार संघटनेचे वीस वर्षे पूर्वीचे महत्त्व आज राहिले नाही हे वास्तव आहे.

डब्ल्यूटीओच्या (WTO) व्यापार व्यवस्थेची तत्त्वे —

जागतिक व्यापार सुलभ करणे हे जागतिक व्यापार संघटनेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. यासाठी काही तत्त्वे निश्चित करणे गरजेचे आहे.

- भेदभाव विरहित व्यापार-सदस्य राष्ट्रांनी आपापसात व्यापार करताना भेदभाव करू नये यासाठी पुढील दोन तरतुदी दिल्या आहे.
- मोस्ट फेवर्ड नेशन- या अंतर्गत प्रत्येक सदस्य राष्ट्रांनी इतर सर्व राष्ट्रांना मोस्ट फेवर्ड नेशन असा दर्जा देऊन एका देशाला दिलेल्या सवलती इतर देशांना लागू कराव्यात.
- राष्ट्रीय दर्जा-सदस्य राष्ट्रांने इतर देशांच्या वस्तू सेवा भांडवली इत्यादी राष्ट्रीय असल्याप्रमाणे मानावे.

- अधिक मुक्त व्यापार- सदस्य राष्ट्रांनी आपापसातील व्यापार अडथळे दूर करून जागतिक बाजारपेठ खुली करावी व अधिकाधिक मुक्त व्यापाराची संधी उपलब्ध करून द्यावी.
- स्पर्धेला प्रोत्साहन- वर्ल्ड ट्रेड ऑर्गनायझेशन स्पर्धेला प्रोत्साहन देते मात्र यासाठी स्पर्धा करत असताना अयोग्य मार्गांचा अवलंबन करणे पूर्णतः निषेधद आहे. यामध्ये निर्यात अनुदान देणे, डिंपिंग यासारखी कृती जागतिक व्यापाराला अन्यायकारक मानल्या जातात जागतिक व्यापारात निकोपस्पर्धा निर्माण करण्याची व्यवस्था व्यापार संघटना करत असते.
- प्रशुल्क- प्रशुल्क म्हणजे आयात कर होय. देशी उत्पादन संस्थांना महत्त्व देण्याच्या दृष्टिकोनातून विविध देश प्रमाणापेक्षा जास्त आयात शुल्क लावतात हा आयात शुल्क कमी करून जागतिक व्यापार सुलभ करण्यासाठी जागतिक व्यापार संघटना प्रयत्नशील असते डब्ल्यूटीओ मध्ये आयात करा संदर्भात बंधने सदस्य राष्ट्रांनी मान्य केलेली आहेत.
- कृषी विषयक करार- कृषी क्षेत्रातील उत्पादनाच्या बाबतीत जगामध्ये न्याय स्पर्धा निर्माण होण्याच्या दृष्टिकोनातून कृषी करार करण्यात आला यामध्ये कृषी धोरणे बाजार दृष्टीत करण्यावर भर देण्यात आला हा करार बाजार प्रवेश उपलब्ध करून देणे देशांतर्गत मदतीचे नियोजन करणे आणि निर्यात अनुदाने कमी करणे यातील मुद्द्यांशी संबंधित आहे.
- डम्पिंग विरोधी करार- वस्तूच्या उत्पादनासाठी लागणाऱ्या खर्चापेक्षा कमी किमतीत वस्तू विकणे म्हणजे डम्पिंग होय. या करारानुसार सदस्य राष्ट्र डम्पिंग विषयक तक्रार आंतरराष्ट्रीय व्यापार संघटने कडे नोंदवू शकतात.
- बौद्धिक मालमत्ता हक्क करार- व्यक्ती व कंपन्यांच्या बौद्धिक मालमत्ता त्याला संरक्षण मिळावे या दृष्टीने हा करार महत्वाचा आहे. यामध्ये सात प्रकारच्या बौद्धिक मालमत्तांच्या संरक्षणाची तरतूद आहे.

1. कॉपीराईट व संबंधित हक्क
2. पेटंट्स
3. ट्रेड सिम्वोल
4. इंटीग्रेटेड सर्किटचे लेआउट
5. इंडस्ट्रियल डिझाईन्स
6. भौगोलिक निर्देशांक एके
7. ट्रेडमार्क सर्विस मार्क

जागतिक व्यापार संघटनेची कार्ये-

1. डब्ल्यूटीओ व्यापार करायची व्यवस्थापन
2. व्यापार वाटाघाटी साठी मंच
3. व्यापार विवाद हरताळणी
4. राष्ट्रीय व्यापार धोरणांचे निरीक्षण
5. विकसनशील देशांसाठी तांत्रिक सहाय्य आणि प्रशिक्षण
6. इतर आंतरराष्ट्रीय संस्थांसह सहकार्य

डम्पिंग विरोधी करार-

एखादी कंपनी एखाद्या वस्तूची निर्यात त्यांच्या देशातील किमतीपेक्षा कमी किमतीत करत असेल तर तेव्हा त्याला डम्पिंग असे म्हणतात. त्या कंपन्यांनी तयार केलेल्या वस्तूची मक्तेदारी निर्माण व्हावी म्हणून डम्पिंगचा आधार घेतला जातो गेटच्या सहाय्या राऊंडमध्ये सदस्य देशांनी डम्पिंग विरोधी करार करून कराराची अंमलबजावणी सुरू केली झिरो कृषी सबसिडी आपल्या देशात कृषी मालाचे उत्पादन वाढविण्यासाठी देशातील शासन शेतकऱ्यांना विविध प्रकारच्या सबसिडी देतात वेळोवेळी आधारभूत किमती जाहीर करतात याची परिणाम म्हणजे देशांतर्गत उत्पादन वाढते हे उत्पादन अधिक झाल्यास निर्यात वाढते आणि वाढलेली निर्यात व्यापार विपर्यास निर्माण करतात म्हणून कोणत्या सबसिडी देण्यात याव्यात व देऊ नये यासाठी बॉक्स ही संकल्पना पुढे आले आली.

अंबर बॉक्स- सबसिडी मध्ये खते, ऊर्जा, कीटकनाशके, सिंचन, किमान आधारभूत किंमत यांचा अंतर्भाव करण्यात आला अशा सबसिडीमध्ये विकसित देशांनी व विकसनशील देशांनी कपात करण्याचा निर्णय घेतला आहे. ग्रीन बॉक्स ग्रीन बॉक्स मध्ये कृषी उत्पादनावर परिणाम करणाऱ्या सबसिडीच मोडतात यात खालील सबसिडींचा अंतर्भाव होतो पिकांच्या रोगावर नियंत्रण अन्नसुरक्षा अन्नाची साठवण पर्यावरण संरक्षण कृषी विभाग इत्यादी विकसित देश तसेच विकसनशील देशांनी अशा सबसिडी चालू ठेवण्यास हरकत नसते.

बल्यू बॉक्स- यामध्ये प्रत्यक्ष दिल्या जाणाऱ्या वित्तीय मदतीचा समावेश होतो ही मदत शासनामार्फत शेतकऱ्यांना खरे तर कृषी व ग्रामीण विकासासाठी दिलेली असते ब्ल्यू बॉक्समध्ये पशुपालनासाठी दिल्या जाणाऱ्या सबसिडी, जमीन खरेदीसाठी, दिल्या जाणाऱ्या सबसिडी यांचा अंतर्भाव होतो.

निष्कर्ष—

1. डब्ल्यूटीओ जागतिक व्यापार संघटना मधील सदस्य देशांना आपल्या देशातील अविकसित, विकसनशील, व विकसित देशांचा विकास करण्यासाठी अनेक नियम स्थिती करण्यात आले आहे.
2. आंतरराष्ट्रीय व्यापार करीत असताना अनेक देशांमध्ये अनेक बंधने होती ती कमी करून जास्तीत जास्त अंतर असते व्यापार खुला कसा करता येईल यासाठी अनेक देशांनी प्रयत्न केलेले दिसून येतात त्यामुळे आज जागतिक बाजारपेठ अनेक देशांना खुली झालेली आहे.
3. नियंत्रण विरहित बाजारपेठ निर्माण करण्यासाठी जागतिक व्यापार संघटनेने खूप प्रयत्न केलेले दिसून येतात सर्व देशांचा विकास कसा होईल यासाठी जागतिक बाजारपेठ सर्व देशांसाठी खुली केलेली आहे.
4. विविध देशांमध्ये आयातीवर असलेले कर मोठ्या प्रमाणात कमी केलेले दिसून येतात. त्यामुळे विविध देशांचा विविध देशाशी असलेल्या व्यापार मोठ्या प्रमाणात वाढत असल्याचे दिसून येत आहे.
5. जागतिक व्यापार संघटने मधील सर्व सदस्य देशांना अविकसित, विकसनशील, विकसित देशांचा विकास करण्यासाठी आयात व निर्यातीवरील कर कमी केलेले दिसून येतात या सर्व देशांना दर्जेदार वस्तू कमी किमतीत उपलब्ध झालेली आहे. दिसून येते.
6. आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळेच विविध देशांचा विकास घडून आलेला आहे असे दिसून येत आहे.
7. जागतिक व्यापार संघटनेमुळेच अनेक देशात निर्माण झालेल्या समस्या कमी करणे शक्य झालेले आहे नवीन तंत्रज्ञान सर्व देशात उपलब्ध होत आहे त्यामुळे अनेक देशांची प्रगती मोठ्या प्रमाणात होताना दिसून येत आहे.

संदर्भ—

1. आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र डॉ.धनश्री महाजन-निराळी प्रकाशन औरंगपुरा औरंगाबाद.
2. आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र डॉ.विश्वास कदम डॉ.गणेश गावंडे- कैलास पब्लिकेशन औरंगपुरा औरंगाबाद.
3. <https://marathivishwokosh.org>
4. <https://www.mpsctoday.com>
5. MaharashtraTimes.com
6. <https://Mr.m.wikipedia.org>
7. <https://byjusexamprep.com>
8. <https://www.rosalux.in>
9. <https://m.Facebook.com>
10. <https://www.mahamtb.com>
11. <https://unacademy.com>
12. <https://www.agrowon.com>

महाराष्ट्र विधानसभा आणि महिलांचा सहभाग (१९६२ — २०१९)

सोपान बाळासाहेब नवथर (पीएचडी संशोधक)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

ईमेल : sbnavthar@gmail.com

१.घोषवारा :

प्रस्तुत संशोधन विषय 'महाराष्ट्र विधानसभा आणि महिलांचा सहभाग (१९६२ — २०१९)' हा असून महिलांचा राज्याच्या सत्तासंघर्षातील स्थान प्रस्तुत संशोधन लेखातून प्रकट केले आहे. महिलांचा निवडणुकीतील सहभाग व निवडून येण्याचे प्रमाण यात तफावत आढळून येत असून यामागचे प्रमुख कारण व उपाययोजना प्रस्तुत संशोधन लेखात मांडल्या आहेत. १९६२ ते २०१९ या कालावधीत महाराष्ट्रात पार पडलेल्या एकूण विधानसभा व यातील महिलांचा सहभाग तक्त्याच्या सहाय्याने दर्शवला आहे. प्रस्तुत संशोधन लेख हा संशोधन पद्धतिच्या विविध स्तरामधून पूर्णत्वास जात असून या संशोधन कार्यासाठी प्रा. डॉ. संजय माधवराव सांभाळकर यांचे बहुमोल मार्गदर्शन लाभले आहे.

२.प्रस्तावना :

संयुक्त महाराष्ट्राच्या राजकारणाला १९६० मध्ये सुरुवात झाली. या दरम्यान काँग्रेस पक्षाने राज्याच्या राजकारणावर सुरुवातीलाच आपले वर्चस्व सिद्ध केले. मात्र महिलांना पुरुषांबरोबरीचे स्थान देण्यात काँग्रेस पक्ष अपयशी ठरला आहे असे म्हणल्यास वावगे ठरणार नाही कारण १९६२ मध्ये झालेल्या विधानसभेत महिलांचा सहभाग अतिशय नगण्य होता. १९६२-१९७२ या काळात झालेल्या विधानसभेत महिलांनी काँग्रेसचा झेंडा हाती धरला मात्र यानंतरच्या काळात महिलांना जनता पक्षाच्या रूपाने पर्यायी राजकीय व्यासपीठ उपलब्ध झाले आणि याचा परिणाम म्हणजे १९७८ च्या विधानसभेत ५ महिला जनता पक्षाकडून निवडून आल्या. यानंतरच्या विधानसभेत हा आकडा मागे पुढे झाला आहे मात्र आजवर महाराष्ट्राच्या विधानसभेतील विधानसभेवर पुरुषांच्या प्रमाणात महिला आमदारांचे प्रमाण खूपच कमी आहे.^१ यावरून असे म्हणता येईल की आजही पुरुषी मानसिकता महिलांचे वर्चस्व मान्य करायला तयार नाही काय? भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्षे झाली मात्र महिलांना आजही दुय्यम स्थानावर समाधान मानावे लागत आहे. यावर सर्वोतोपरी चिंतन होणे महत्वाचे आहे. लिंग समानतेवर चर्चा करत असताना महिलांना राजकीय क्षेत्रात समानता मिळणे महत्वाचे आहे हा एक महत्वाचा विषय प्रस्तुत संशोधनातून पुढे आला आहे.

३.संशोधनाची उद्दिष्टे :

- महिलांचे राजकीय सहभागावर चर्चा घडवून आणणे.
- महिलांच्या राजकीय प्रश्नांचा अभ्यास करणे.
- राजकारणातील लिंगसमानतेची वास्तविकता अभ्यासणे.

४.गृहीतके :

- राजकीय क्षेत्रात स्त्री-पुरुष विषमता आहे.
- महिलांचा राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी राजकीय पक्षच उदासीन आहेत.

५.संशोधनाचे स्रोत : प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक नमुना निवड पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

६.संशोधनाचे महत्त्व : प्रस्तुत संशोधनामुळे राजकीय क्षेत्रातील महिलांच्या सहभागाची वास्तविकता लक्षात घेऊन योग्य त्या उपाययोजना करण्यास दिशा मिळेल. तसेच प्रस्तुत संशोधन लेखातून महिलांचे राजकीय प्रश्न समाजापुढे येणार असून यामुळे स्त्रियांबद्दल समाजात योग्य भावना निर्माण होऊन स्त्रियांचा राजकीय सहभाग वाढेल.

महाराष्ट्र राज्याच्या विधानसभेतील महिलांचा सहभाग या घटकावर चर्चा करत असताना आजवर झालेल्या सर्व विधानसभांचा आढावा घेणे महत्वाचे आहे.

७. महाराष्ट्राच्या विधानसभेतील महिलांचा सहभाग :

महाराष्ट्राच्या विधानसभेतील महिलांचा सहभाग अतिशय कमी आहे. या संबंधित आकडेवारी पुढील तक्त्याच्या आधारे स्पष्ट होतो.

तक्ता क्र. १. महाराष्ट्र विधान सभा आणि महिला सहभाग

अ.क्र.	निवडणूक वर्ष	एकूण सदस्य संख्या	पुरुष आमदार	महिला आमदार
०१	१९६२	२६४	२५१	१३
०२	१९६७	२७०	२६१	०९
०३	१९७२	२७०	२४७	२३
०४	१९७८	२८८	२८०	०८
०५	१९८०	२८८	२६९	१९
०६	१९८५	२८८	२७२	१६
०७	१९९०	२८८	२८२	०६
०८	१९९५	२८८	२७७	११
०९	१९९९	२८८	२७६	१२
१०	२००४	२८८	२७६	१२
११	२००९	२८८	२७७	११
१२	२०१४	२८८	२६८	२०
१३	२०१९	२८८	२६४	२४

www.eci.gov.in व <https://mahasec.maharashtra.gov.in> वरून

वरील तक्ता क्र. १ वरून असे लक्षात येते की १९६२ ते २०१९ पर्यंत झालेल्या सर्वच विधानसभा निवडणुकीत महिलांचे निवडून येण्याचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. आज आपण स्त्री-पुरुष समानतेच्या कितीही वल्गना करत असलो तरी वास्तवात चित्र मात्र वेगळे आहे. संबंधित कालावधीत महाराष्ट्राच्या विधानसभामध्ये निवडून आलेले पुरुष आमदारांची संख्या ३५०० इतकी आहे तर निवडून आलेल्या महिलांची संख्या फक्त १८४ इतकी आहे. या आकडेवारीच्या आधारे असे म्हणता येईल की अजूनही स्त्री-पुरुष राजकीय समानता नसून यासाठी शासन स्तरावर योग्य भूमिका घेण्याची गरज आहे^२. राजकीय पक्षांनीदेखील निवडणुकीचे तिकीट वाटप करताना समान पद्धतीने म्हणजेच ५०-५० टक्के या सूत्राचा अवलंब करावा. असे घडल्यास स्त्री आणि पुरुष या दोनही घटकावर अन्याय होणार नाही. आजवर शासन स्तरावर महिलांच्या राजकीय समानतेसाठी प्रयत्न झालेले आहेत मात्र त्याला स्त्रीविरोधी घटकाकडून योग्य तो प्रतिसाद मिळताना दिसत नाही. महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवा म्हणून शासन स्तरावर झालेले प्रयत्न व कायदे पुढील प्रमाणे स्पष्ट होतात.

८. महिलांच्या राजकीय सहभागासाठी शासकीय धोरणे :

विशेषतः ७० च्या दशकानंतर महिलांच्या राजकीय सहभागावर तथा सामनतेवर चर्चा होऊ लागल्या. स्त्रियांचा घटत चाललेला राजकीय सहभागकडे १९७४ मध्ये 'committee for states of women in india' ने आपल्या अहवालातून लक्ष वेधून घेतले आणि विविध शिफारशी केल्या.^४ महिलांकडे समाजाचा बघण्याचा दृष्टीकोन बदलावा यासाठी १९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय स्त्री-वर्ष म्हणून साजरे केले. यामुळे जागतिक स्तरावर स्त्रीवादाला चालना मिळाली. महाराष्ट्र सरकारने जून १९९३ मध्ये राज्य महिला आयोगाची स्थापना केली. १९९४ मध्ये महाराष्ट्र राज्याचे महिला धोरण करून सरकारी नोकऱ्यांत, पंचायतराज व नगरपालिकात महिलांना ३० टक्के व पुढे चालून ३३ टक्के जागा राखीव ठेवल्या. पंचायतराज मधील राखीव जागेमुळे महिलांचा राजकीय सहभाग आज ५० टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे.^५

भारतीय राज्यघटनेने देखील लिंगभाव समानतेचे तत्व अंतर्भूत करून महिलांना समान संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी तरतूद केली आहे. समानतेसाठी व महिलांच्या राजकीय सहभागासाठी कलम १४, कलम १५(१), कलम १६, कलम ३९(अ), कलम ३९(ड), कलम ४२, कलम ५१(अ) (इ), कलम २४३ व कलम २४३(ड-३) हि भारतीय राज्यघटनेची कलमे महत्वाची ठरतात^६.

महाराष्ट्र शासनानेही स्त्रियांना समानतेचा दर्जा देण्यासाठी वेळोवेळी उपाययोजना केल्या आहेत. मात्र याला सामाजिक स्तरावर फारसा प्रतीसात मिळाला नाही असेच म्हणावे लागेल. कारण वेळोवेळी वेगवेगळ्या स्तरावर महिला धोरण ठरविले जाते मात्र प्रत्यक्षात महिलांचा सहभाग हा अतिशय नगण्य दिसून येतो. याला मुख्य कारण म्हणजे पितृसत्ताक मानसिकता होय. असे असले तरी हळूवार का असेना पण महिलांना सामावून घेण्याची प्रक्रिया जोर धरत आहे.

९.निष्कर्ष :

- अ. महिलांच्या राजकीय समानतेसाठी/सहभागासाठी पक्षीय राजकारण अडथळा ठरत असल्याचे दिसून आले.
- आ. महिलांना सामाजिक स्तरावर आजही समान संधी उपलब्ध करून दिली जात नाही.
- इ. महिलांचा राजकीय सहभाग वाढत असला तरी निवडून येण्याचे प्रमाण अत्यल्प आहे.

१०.उपाययोजना :

- अ. महिलांच्या राजकीय सहभागासाठी पक्षीय स्तरावर प्रयत्न होणे गरजेचे.
- आ. राजकारणात महिलांना महत्वाची पदे मिळण्यासाठी विशेष प्रयत्न होणे गरजेचे.
- इ. लिंगभेद न करता महिलांना समान संधी उपलब्ध करून देणे काळाची गरज.

११. संदर्भ साहित्य :

१. डॉ. वैशाली पवार, महिलांच्या सत्तासंघर्षाचा आलेख, डायमंड पाब्लिकेशन, पुणे, २०१२
२. <https://mahasec.maharashtra.gov.in>
३. मुलाखत — प्रा. डॉ. संजय, माधवराव साभाळकर, दगडोजीराव देशमुख महाविद्यालय, वाळूज.
४. www.eci.gov.in
५. M. LAXMIKANT, INDIAN POLITY, McGraw Hill Education (India) Private Limited, July 2013

नवीन शैक्षणिक धोरण आणि शैक्षणिक गुणवत्तेचा प्रश्न

बळीराम शेषेराव चव्हाण

पीएच.डी राज्यशास्त्र

Mob :9028446942

Email : chavan baliram100@rediffmail.com

प्रस्तावना :

विद्ये विना मती गेली / मती विना नीती गेली

नीती विना गती गेली/ गती विना वित्त गेले

वित्ताविना शुद्र खचले / इतके अनर्थ एका अविद्येने केले //

असे अत्यंत समर्पक उद्गार महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी काढलेले आहेत. अज्ञान हे सगळ्या प्रकारच्या अंधश्रद्धा, देवभोळेपणा, कर्मकांड, कुप्रथांचा व अत्याचारांचा मूळ आहे त्यामुळे ज्ञान हे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीय जीवनामध्ये जगताना खूप महत्त्वाचा मानले जाते. हे जगभरातील सामाजिक व शैक्षणिक समाजसुधारक व विविध सामाजिक चळवळीच्या लोक जागरणांमधून आपल्यापर्यंत पोहोचलेला आहे. शिक्षण हे खऱ्या अर्थाने समाज परिवर्तनाचे, व्यक्तिमत्त्व विकासाचे प्रभावी हत्यार आहे. ज्ञानाशिवाय व्यक्ती आंधळी आहे शिक्षण म्हणजे सामाजिक प्रगती, शिक्षण म्हणजे सर्वांगीण विकास होय. प्राचीन ग्रीक राजकीय विचारवंत प्लेटो शिक्षणाबद्दल म्हणतो की, “Education is the capacity to feel pleasure and pain at the right moment” तसेच तथागत गौतम बुद्ध शिक्षणाबद्दल असे म्हणतात की, “ज्ञान म्हणजेच प्रकाश” होय. तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, “शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे जो प्राशन करेल तो गुरगुल्या शिवाय राहणार नाही.” असे असले तरी आजची वास्तविक परिस्थिती खूप वेगळी आहे.

भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर लोकशाहीचे मूल्य भारतीयांमध्ये रुजवण्यासाठी शिक्षणासारखं माध्यम शाळा, महाविद्यालय, विद्यापीठे, आणि विविध संशोधन संस्था यांच्या माध्यमातून उपलब्ध करून देण्यात आले. शिक्षण ही समाज निर्मितीसाठी आवश्यक बाब आहे व त्यासाठी सरकारने त्यामध्ये कसल्याही नफा-तोट्याची समीकरणे न मांडता केवळ आणि केवळ मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी दीर्घ काळाची गुंतवणूक करणे गरजेचे आहे. हे आपणास सुरुवातीच्या शिक्षणावरील खर्चावरून दिसून येते. 1990 नंतरच्या उदारीकरणाच्या धोरणामुळे शिक्षण, आरोग्य, सार्वजनिक वाहतूक, रस्ते व शेती याकडे सरकारने जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले. तथाकथित वेगवान व झपाट्याने विकास करण्याचा नावाखाली वरील क्षेत्रांमध्ये खाजगी गुंतवणूक वाढली. नफ्याला केंद्रस्थानी ठेवण्यात आले, समाज निर्मितीच्या केंद्रस्थानी असलेले मूल्यव्यवस्था बाजार केंद्रित झाली. अधिकाधिक नफ्याच्या दिशेने वेगाने प्रवास करणाऱ्या खाजगी संस्थेने सरकारची भागीदारी स्वतःकडे घेतली. त्यातून शिक्षण व्यवस्थेमध्ये भांडवलदाराची घुसखोरी मोठ्या प्रमाणात होताना दिसून येते. एखाद्या देशाला नेस्तनानाबुत करायचे असेल तर बॉम्ब गोळाच लागतो असे नाही, तर त्या-त्या देशाच्या शिक्षण व्यवस्थेला सुरुंग लावला तरी देश हा विघातक दृष्टीने पुढे जायला लागतो.

राजश्री शाहू महाराजांनी 1917 साली सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा केला होता आणि सद्याचे शासन मात्र शाळा बंद करीत आहे; हा विरोधाभास स्पष्टपणे दिसून येतो. शाहू महाराज म्हणाले होते, “शिक्षणच आमचा तोरणोपाय आहे, शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही असे इतिहास सांगतो.” अज्ञानात बुडून गेलेल्या देशात उत्तम मुत्सद्दी व लढवय्ये कधीही निपजणार नाहीत. म्हणूनच सक्तीच्या आणि मोफत शिक्षणाची हिंदुस्तानला गरज आहे. हंटर कमिशनला दिलेल्या निवेदनातही महात्मा फुले अशाच स्वरूपाची मागणी करतात. ते म्हणाले, “शिक्षण धंदेवाईक असो अथवा प्राथमिक ते देण्याची सरकारची जबाबदारी असली पाहिजे” परंतु आजचे सरकार म्हणते आहे, “शिक्षण आम्ही देणार नाही, ती आमची जबाबदारी नाही, तुम्ही ते बाजारातून खरेदी करा” अर्थात मोठ्या प्रमाणात फीस भरून खाजगी संस्थेतून शिक्षण घ्या आणि ह्याच

खाजगीकरणाला प्रोत्साहन देणारे विज्ञानाला दुय्यम स्थान देऊन धार्मिक बाबींना अधिक महत्त्व देणारे नवीन शैक्षणिक धोरण आहे. त्याबाबत या प्रस्तुत लेखामध्ये उहापोह करण्यात येणार आहे.

मुख्य शब्द :- शैक्षणिक धोरण, महाविद्यालय, विद्यापीठ, संशोधन, ज्ञान, खाजगीकरण व क्लस्टर इ.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2022 चे चार टप्पे :-

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण हे मुख्यतः चार टप्प्यांमध्ये विभागलेला आहे. ते 5+3+3+4 अशा प्रकारे. या नवीन पॅटर्नमध्ये 12 वर्षांचे शालेय शिक्षण आणि 3 वर्षांचे पूर्व प्राथमिक शिक्षण समाविष्ट आहे. हे धोरण सरकारी आणि खाजगी दोन्ही संस्थांना पाळावे लागतील.

1) पायाभूत टप्पा :- (5 वर्ष)

हा पायाभूत टप्पा 3 ते 8 वयोगटातील मुलांसाठी आहे. ज्यामध्ये 3 वर्षांचे शालेय शिक्षण अर्थात प्री-स्कूल व पहिली व दुसरी चे 2 वर्षे समाविष्ट आहे. पायाभूत टप्प्यात भाषा कौशल्य आणि अध्यापनाच्या विकासावर भर दिला जाईल. या टप्प्यात कोणतीही परीक्षा नसेल.

2) पूर्वतयारीचा टप्पा :- (3 वर्ष)

वय वर्ष 8 ते 11 वयोगटातील मुले या गटात समाविष्ट आहेत. यामध्ये इयत्ता तिसरी ते पाचवी च्या मुलांचा समावेश होतो. या टप्प्यात प्रामुख्याने मुलांची भाषा आणि संख्यात्मक कौशल्य विकसित करणे हे शिक्षकांचे उद्दिष्ट असेल. या टप्प्यातील मुलांना प्रादेशिक भाषेत शिकवले जाईल. या टप्प्यात परीक्षा घेण्यास मुभा आहे. म्हणजे येथून पुढे परीक्षा घेऊ शकतात.

3) मधला टप्पा :- (3 वर्ष)

इयत्ता सहावी ते आठवी पर्यंतची मुले मधल्या टप्प्यात येतील. 6 व्या वर्षापासून मुलांना कोडींग शिकवले जाईल, कॅम्प्युटरचे ज्ञान देण्यात येईल, त्यांना व्यावसायिक चाचण्या तसेच इंटर्नशिप दिली जाईल व व्होकेशनल शिक्षण देण्यात येईल.

4) माध्यमिक टप्पा :- (4 वर्ष)

इयत्ता नववी ते बारावी पर्यंतचे मुले माध्यमिक टप्प्यात येतील. पूर्वीच्या मुलांना विज्ञान, वाणिज्य आणि कला या विषयात प्रवेश घेता यायचा मात्र आता ते रद्द करण्यात आले आहे. आता मुले त्यांच्या आवडीचा विषय घेऊ शकतात. उदा. मुले विज्ञानासह वाणिज्य किंवा वाणिज्यासह कला घेऊ शकतात. या टप्प्यातील परीक्षा वार्षिक नसून सहामाही पद्धतीने घेण्यात येणार. तसेच परकीय भाषांचा अभ्यास याच टप्प्यात करता येईल.

उच्च शिक्षणातील बदल :-

महाविद्यालयीन शिक्षणात कला, वाणिज्य आणि विज्ञान अशा 3 शाखा प्रवेश प्रक्रियेत (होत्या) आहेत. पण नवीन मसुद्यानुसार कला आणि विज्ञान शाखांमधले काही विषय निवडून विद्यार्थ्यांना पदवीचे शिक्षण घेता येणार आहे. यामध्ये मानवी शिक्षण, विज्ञान, कला, स्पोर्ट्स, व्होकेशनल कोर्स असे पर्याय असतील. ज्या विद्यार्थ्यांना अनेक विषयामध्ये रस/आवड आहे त्यांच्यासाठी हा पर्याय देण्यात आलेला आहे. उदा. महाविद्यालयात शिकत असताना इंजीनियरिंगच्या विद्यार्थ्यांना संगीत शिकता येईल. तसेच पदवीचे शिक्षण 4 वर्षे घेता येतील. यामध्ये अभ्यासक्रम मधल्या टप्प्यात सोडून देण्याची मुभा देण्यात आली आहे. (अगोदरच पदवीपर्यंतच्या शिक्षणात मोठ्या प्रमाणात गळतीचे प्रमाण असताना देखील असा निर्णय नविन शैक्षणिक धोरणात घेणे कितपत योग्य आहे? अर्थात गळतीत आता कायदेशीर मान्यता असेल!) पदवीच्या प्रथम वर्षात शिक्षण सोडल्यास प्रमाणपत्र दिले जाणार, दुसऱ्या वर्षी शिक्षण सोडल्यास डिप्लोमा घोषित करणार, तिसऱ्या वर्षी शिक्षण सोडल्यास पदवी बहाल करणार आणि चौथ्या वर्षी पूर्ण केल्यास पदवीचे प्रमाणपत्र तसेच संशोधन करण्यास पात्र म्हणून घोषित करणार. शिवाय पदव्युत्तर पदवी घेताना विद्यार्थ्यांना पर्याय उपलब्ध असतील. त्यामध्ये ज्यांनी पदवीचे 4 वर्षे पूर्ण शिक्षण घेतले आहे त्यांना पद्युत्तर पदवी 1 वर्षात पूर्ण करता येऊ शकणार, 3 वर्षात ज्यांनी पदवीचे शिक्षण पूर्ण केले आहे त्यांना 2 वर्षांचे पदव्युत्तर पदवीचे शिक्षण घ्यावे लागणार. अर्थात एकूण 5 वर्षांमध्ये पदवी व पदव्युत्तर पदवीचे शिक्षण घेता येणार. (यात फक्त अंशतः बदल आहेत.) शिवाय आता

पीएच.डी 5 एवजी 4 वर्षात पूर्ण करता येईल. नव्या संरचनेत एम.फिल हा अभ्यासक्रम बंद करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरण व सद्य स्थिती :-

29 जुलै 2020 रोजी झालेल्या केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत नवीन शैक्षणिक पद्धतीला/धोरणाला मंजुरी देण्यात आली व 34 वर्षांनंतर देशाच्या शिक्षण पद्धतीमध्ये मोठे बदल करण्यात आले आहे. मनुष्यबळ मंत्रालयाकडून के. कस्तुरीरंजन सह 12 सदस्यांच्या नेतृत्वाखालील नवीन शैक्षणिक धोरण मसुदा तयार करण्यात आला होता. हे आतापर्यंतचे भारताचे तिसरे शैक्षणिक धोरण असून या आधी 1968 साली भारतात पहिले शिक्षण धोरण लागू करण्यात आले होते. त्यानंतर 1986 मध्ये दुसरे आणि 1992 मध्ये या शैक्षणिक धोरणात बदल करण्यात आले होते. 2009 मध्ये शिक्षण हक्क कायदा आणला गेला होता ज्याची अंमलबजावणी 2013 पासून करण्यात आली.

युनेस्कोने शिक्षणाचे चार प्रमुख उद्दिष्टे सांगितले आहेत. यामध्ये व्यक्ती आणि समाजाच्या एकत्रित विकास, शिक्षणातून जगण्यासाठीची कौशल्ये आत्मसात करता आली पाहिजे, सतत शिकत राहण्याची व काय ज्ञान आत्मसात करण्याची ऊर्जा शिक्षणाच्या माध्यमातून विकसित होत गेली पाहिजे व शेवटचे म्हणजे सर्व समूहाचा जात, धर्म, प्रांत या अभिनिवेशात न आडकता सहजीवनाची प्रेरणा विकसित होणे. या चार उद्दिष्टांची पूर्तता ज्या शैक्षणिक धोरणाच्या/नीतीची माध्यमातून होते. त्यातून व्यक्ती सर्वांगीणदृष्ट्या परिपूर्ण नागरिक म्हणून ज्ञानसंपन्न होते. त्या शिक्षणाला आपण परिपूर्ण शिक्षण असे म्हणतो. या चार उद्दिष्टांची पूर्तता नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या माध्यमातून होते? हा खऱ्या अर्थाने गंभीर आणि कळीचा प्रश्न आहे. के.कस्तुरीरंजन यांच्या अध्यक्षतेखाली नवीन शैक्षणिक धोरणातील पाचवीपर्यंतचे मातृभाषेतून शिक्षण, 3 ते 18 वयोगटाचा शिक्षण हक्क कायदाअंतर्गत करण्यात आलेला समावेश, शिक्षणावर सकल राष्ट्रांतर्गत उत्पन्नाच्या 6% खर्चाची भूमिका या खऱ्या अर्थाने नवीन शैक्षणिक धोरणातील जमेच्या बाजू म्हणाव्या लागतील. मुळात पाचवी पर्यंतचे शिक्षण मातृभाषेतून देण्यात येईल, असे या शैक्षणिक धोरणात म्हटले आहे, असे सर्वत्र म्हटले जात आहे. परंतु नवीन शैक्षणिक धोरणातील मूळ प्रस्तावात वेगळेच काहीतरी म्हटले आहे. ते म्हणजे 'जेथे शक्य असेल तेथे मातृभाषेतून शिक्षण दिले जाईल'. ही झाली एक बाजू, दुसरी बाजू अशी की, यापूर्वी 1964-66 मध्ये कोठारी शैक्षणिक आयोगाने याविषयीची स्पष्ट मांडणी केलेली असून त्यामध्ये म्हंटले आहे की, त्रि-भाषा सुत्राची अंमलबजावणी करून मातृभाषा, राष्ट्रभाषा आणि संपर्क भाषा (इंग्रजी) या भाषां मुलांना शिकवण्यात याव्यात.

या नवीन शैक्षणिक धोरणाचे काही स्पष्ट ठळक पैलू आहेत. या धोरणामुळे शिक्षणाचे आणखी मोठ्या प्रमाणात बाजारीकरण व केंद्रीकरण होईल. एका बाजूस आत्मनिर्भर होण्याची 'भाषा' करायची व दुसऱ्या बाजूस नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या माध्यमातून शंभर खाजगी विद्यापीठांना देशात येऊन शिक्षणाचा धंदा करण्यासाठी दारे खुले करायचे, असा हा एकूण विचार करायला भाग पाडणारा प्रकार आहे.

स्किल इंडिया या नावाने 2015-16 आणि 2017-18 या वर्षांचे स्वतंत्र अहवाल आले आहेत. यामध्ये नमूद केल्याप्रमाणे कुशल मनुष्यबळाचे बाबतीत इतर अनेक राष्ट्रांची तुलना केली तर आपण कुठे आहोत? याविषयीचा काही एक अंदाज येऊ शकतो. औपचारिक कौशल्य शिक्षण प्राप्त मनुष्यबळाचे शेकडा प्रमाण अमेरिकेत 52 टक्के, ब्रिटन 58, जर्मनी 75, जपान 80 टक्के आणि चीनमध्ये 24 टक्के आहे, तर भारतात फक्त 5 टक्के आहे. या अतिशय महत्त्वपूर्ण घटकाचा विचार करून काही ठळक/ठोस तरतुदी नवीन शैक्षणिक धोरणात करण्यात आलेल्या आहेत काय? की, फक्त शब्दांची चलाखी पाहायला मिळते. यावर जिज्ञासुंनी लक्ष देणे गरजेचे आहे. तसेच या शिक्षण मंत्रालयाचे नामकरण राजीव गांधी यांनी मानव संशोधन विकास मंत्रालय असे केले होते. सद्याच्या सरकारच्या मातृसंस्थेची अशी धारणा आहे की, मानवास संसाधन कसे म्हणता येईल. म्हणून पुन्हा शिक्षण मंत्रालय असा प्रवास सुरू झाला असावा?.

नवीन शैक्षणिक धोरणात बहुविद्याशाखीय शैक्षणिक संकुल निर्माण केली जातील असे म्हटले आहे. त्यासाठी एक विद्याशाखीय महाविद्यालये (ज्या ठिकाणी 3000 पेक्षा कमी विद्यार्थी प्रवेशित असतील अशी बहुविद्याशाखीय महाविद्यालये सुद्धा) यामध्ये संकलीत केली जातील. या संकुलात विद्यार्थी अभियांत्रिकीपासून कला, वाणिज्य, विज्ञान व्होकेशनल कोर्स (त्यांने इच्छा

केली ते.....) चालतील असं म्हटलं आहे. देशातील सर्वांगीण पातळीवरील वास्तवाचे भान बाळगुन धोरण आखणी झाली नाही, याचा हा सर्वोत्कृष्ट पुरावा आहे. दुसरे असे की, जागतिक पातळीवर शिक्षक विद्यार्थी प्रमाणाशी आपले प्रमाण दूरवर मेळ खात नाही. अमेरिका, चिन आणि क्युबा या राष्ट्रांतील हे प्रमाण (साधारणपणे 16 ते 20 विद्यार्थी एक शिक्षक) आणि आपले (46 विद्यार्थी एक शिक्षक) अगदी दुपटीपेक्षाही अधिक (यामधील पूर्णवेळ, अर्धवेळ, कंत्राटी तासिका तत्त्वावरील या सर्वांचा अंतर्भाव) आहे.

A policy framework for Reforms In Education असा कुमारमंगलम बिरला-अंबानी यांचा अहवाल 20 एप्रिल 2000 मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान मा. अटलबिहारी वाजपेयी यांच्याकडे सुपुर्द करण्यात आला होता. त्या अहवालात ज्या शिफारसी करण्यात आल्या होत्या, त्या म्हणजे भारतीय शिक्षण व्यवस्था बाजारभिमुख नसून यास बाजारप्रणित बनवले पाहिजे. विद्यापीठे महाविद्यालयांना देण्यात येणाऱ्या अनुदानात कपात करण्यात यावी. या विद्यापीठांना व महाविद्यालयांना आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी होण्यास भाग पाडावे, अशा प्रकारच्या तरतुदी करण्यात आलेल्या होत्या. या अहवालांचा आधार घेत, जानेवारी 2001 मध्ये भारतीय विज्ञान काँग्रेसमध्ये दिलेल्या भाषणात तत्कालीन पंतप्रधान वाजपेयी यांनी उच्च शिक्षणावरील वाढत्या खर्चाविषयी चिंता व्यक्त केली. त्यांच्या भाषणाचा सूर हा शिक्षणाचे बाजारीकरण करणे किती आवश्यक आहे, याकडे अधिक होता. हा संदर्भ याचसाठी की, नुकतेच जाहीर झालेले नवीन शैक्षणिक धोरण या बीरला-अंबानी अहवालावरच आधारित असल्याचे व त्यांचे प्रतिबिंब महाविद्यालयांना दिली जात असलेली मान्यता 2030 पर्यंत हळूहळू बंद करण्यात येईल. म्हणजे असे की, सर्व उच्च शिक्षण संस्था स्वायत्त व स्वयंशासित संस्था असतील आणि संलग्नीकरण पद्धत बंद करण्यात येईल. मान्यताप्राप्त महाविद्यालयांना 'स्वायत्ता' पदवी प्रदान करणारी महाविद्यालय या अर्थी विकसित करण्यासाठी आवश्यक सहाय्य केले जाईल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या (2020) अनेक प्रमुख मुद्द्यांपैकी एक मुद्दा आहे-2035 पर्यंत संलग्नीकरण व्यवस्था मोडीत काढणं. त्याप्रमाणे महाविद्यालयांनी स्वतःला स्वायत्त बहुविद्याशाखीय उच्च शैक्षणिक संस्थांमध्ये परिवर्तित करावे, स्वतःला अद्यावत करावे, असे करून त्यांनी पदवी प्रदान करण्यास स्वतःला सक्षम करावे. ते करण्यासाठी समजा त्यांना त्यांचे स्वतःचे स्रोत आणि परिस्थिती मुभा देत नसेल तर त्यांनी एकात्मक किंवा विलीन व्हावं किंवा बळकटीकरण करावे किंवा समूहाचा (क्लस्टरचा) भाग व्हावे. जर ते यापैकी काही करण्यास सक्षम नसतील तर त्यांच्यावर बंदीची वेळ येईल. एका बाजूस अशा स्वरूपाचे वास्तव अधोरेखित होत असताना सरकार शिक्षणाच्या खाजगीकरणाकडे मोठ्या प्रमाणात झुकत आहे. भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचा प्रवास हा खूप रोमांचक आहे. ते असे दान-अनुदान-विनाअनुदान-कायम विनाअनुदान असा झाला असून, शिक्षणाकडे एक उद्योग म्हणून बघितले जात आहे. विशेषतः हा शैक्षणिक धोरण मंजूर होत असताना किंवा लागू करताना/घोषणा करताना देशाच्या संसदेमध्ये त्याची चर्चाही होऊ नये, हे खऱ्या अर्थाने दुर्दैवी आहे. ते आजच्या संसदीय लोकशाहीस मारक आहे असे प्रमाणिकपणे वाटते या विषयावर संसदेत चर्चा न झाल्यामुळे असे वाटू लागले आहे की, सर्वसामान्यांना न परवडणारे शिक्षण घाई-गडबडीत आणून मध्यमवर्गीयांच्या शिक्षणावर घाला घालाचा एक प्रयत्न म्हणावा लागेल. अर्थात पूर्वी 'मनुवादी' समाजव्यवस्थेने शिक्षण नाकारले आणि आता 'मनी' वादामुळे शिक्षण नाकारले जाणार आहे ही वास्तव परिस्थिती नाकारता येत नाही.

उच्च शिक्षण संस्थांची संख्या :-

विद्यापीठे :-	महाविद्यालये
केंद्रीय विद्यापीठे — 43	महाविद्यालये- 39071
राज्य सार्वजनिक विद्यापीठे — 329	
अभिमत विद्यापीठे — 122	
राज्य खाजगी विद्यापीठ - 197	
केंद्रीय मुक्त विद्यापीठ — 1	
राज्य मुक्त विद्यापीठ — 13	
राष्ट्रीयदृष्ट्या महत्वपूर्ण संस्था -75	

राज्य खाजगी विद्यापीठ -1	
राज्याधीन संस्था — 5	
इतर — 13	
एकूण - 799	

Source : Government of India, Educational all Stastic, Ministry of Human Resources Development, New
Delhi — 2018

नवीन शैक्षणिक धोरणाचे फायदे :-

1. एकूण GDP च्या 6% रक्कम शैक्षणिक विकासावर खर्च करण्यात येणार.
2. शाळा, महाविद्यालयाचे वर्गीकरण करून फिस ठरवण्यात येणार.
3. मुलांना प्रात्यक्षिक (व्हॅकेशनल) शिक्षण देण्यात येईल.
4. निकालांमध्ये बदल :
  - i) विद्यार्थी स्वतःचे मूल्यमापन करणार.
  - ii) स्वतःचा आत्मविश्वास.
  - iii) वर्गातील सहकारी मित्र एकमेकांना गुण देणार.
  - iv) शिक्षक विद्यार्थी वर्तवणुकीला गुण देणार.
5. परदेशातील टॉप असणाऱ्या विद्यापिठांना भारतात आमंत्रण (शिकवण्यासाठी)
6. शिक्षकांना 4 वर्षांचे प्रशिक्षण देणार.

तोटे :-

- 1) इंग्रजी विषयाला दुय्यम स्थान.
- 2) केंद्रीकरण पद्धत यामध्ये अभ्यासक्रम केंद्रशासन ठरवणार व ते राज्यांनी स्वीकारावे लागेल.
- 3) एम.फिल ही पदवी बंद करण्यात आली.
- 4) डी.एड, बी.एड महाविद्यालय बंद करून इंटीग्रेटेड बी.एड कोर्सेस तयार करणार.
- 5) दहावी व बारावी बोर्डाच्या परीक्षेत महत्त्व कमी होणार.
- 6) उच्च शिक्षणाबाबत अनास्था.

समारोप :-

भारत सरकारने जो नव्याने आणलेला शैक्षणिक धोरण आहे, तो प्रामुख्याने गर्भ-श्रीमंताच्या खिशाला सोसणारा किंवा परवडणारा व गरिबांना न परवडणार असा हा धोरण आहे. कारण हे धोरण खाजगीकरणास अधिक वाव देतो व सार्वजनिक शाळा, महाविद्यालयांना कशा पद्धतीने गुंडाळता येईल याचाच प्रयत्न या धोरणात दिसून येतो. क्लस्टर, संलग्नीकरण च्या माध्यमातून गरिबांचे शिक्षण हिसकावून घेण्याचा हा प्रयत्न होताना दिसतो. शिवाय हे धोरण विना चर्चा संसदेत मंजूर केले जाते हे भारतीय संसदीय लोकशाहीस कितपत योग्य (घातक) आहे? यावर गांधीर्याने विचार करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :-

- 1) फुले, ज्योतीराव, हंटर शिक्षण आयोगाकडे सादर केलेले निवेदन, (संपा.) य. दि. फडके, महात्मा फुले समग्र वांडमय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, 1991.

- 2) तेगमपुरे, मारोती, वलसे, राज्यक्रांती, नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात आम्ही भरताचे लोक कुठे?, शब्दवेध बुक हाऊस, औरंगाबाद, 2022, पृ. क्र. 9, 18, 19, 20, 21, 47, 52.
- 3) www.mahamtb.com, नवीन शैक्षणिक धोरण : शिक्षण क्षेत्रात नवी पहाट, 9 जाने 2022, 21:26:39 PM
- 4) www.orfonline.org, निरंजन साहू, नवे शैक्षणिक धोरण आणि पाच आव्हाने, 7 डिसेंबर 2021.
- 5) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार, 2020.

भारतीय राजकारणातील समस्या

चंद्रकांत लक्ष्मण म्हस्के,
संशोधक, राज्यशास्त्र विभाग,
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद

सारांश :

भारत जगातील सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेला देशांच्या यादीमध्ये दोन क्रमांकावर येतो आणि याच कारणाने जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून नावारुपाला आलेला आहे. लोकशाहीमध्ये राजकारण अशी क्रिया आहे. याद्वारे लोकसंख्या सामान्य नियम बनवते, त्यांचे संवर्धन करतात आणि ज्या अंतर्गत ते राहतात त्यामध्ये सुधारणा करतात. राजकारणाच्या माध्यमातून खर्च केलेल्या शक्तीचा वापर, मुल्यांचे सार्वजनिक वाटप, व्यक्ती, गट किंवा त्यांचे हित साधण्याचा राज्यामधील संघर्ष आणि स्पर्धेचे निराकरण, त्यामुळे राजकीय व्यवस्थेलाच समस्या आणि संधीचा सामना करावा लागतो. बहुतेक देशातील राजकीय व्यवस्थेला समस्यांचा सामना करावा लागतो. हा शोधनिबंध भारतीय राजकीय व्यवस्थेतील समस्यांवर केंद्रित आहे. येथे लक्ष वेधून घेण्यासारखी परिस्थिती अशी आहे की, निरक्षर मंत्री, गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेली राजकारणी, वर्तनातील अवमुल्य, सांप्रदायीक समस्या, आघाडी सरकार, काही प्रमुख पक्षांची उपलब्धता, कौटुंबिक राजकारणाचा राजकारणातील वारसा, समाजावर आधारित राजकारण आणि राजकारणातील अधोगती यासारख्या राजकीय समस्यांचा समावेश आहे.

राजकारणाचा अर्थ :

पॉलिटिक्स हा शब्द ग्रीक शब्द 'पोलिस' पासून आला आहे. ज्याचा अर्थ समुदाय आणि 'पोली' म्हणजे अनेक असा होतो व्यापक अर्थाने राजकारण ही अशी क्रिया आहे. ज्याद्वारे लोक सामान्य नियम बनवतात, त्यांचे संवर्धन करतात आणि ते ज्या अंतर्गत राहतात त्यामध्ये सुधारणा करतात. ही दुर्मिळ मुल्ये वाटप करण्याची प्रक्रिया आहे. राजकारण हा सत्तेचा व्यायाम, मुल्यांचे सार्वजनिक वाटप, व्यक्ती, गट किंवा राज्ये यांच्यातील संघर्षाचे निराकरण आणि त्यांचे हित जोपासण्यासाठी स्पर्धा आहे. राजकारण म्हणजे कोणाला काय, कधी आणि कसे मिळते याचा मार्ग निर्णय होणाऱ्या गटाचा कायदा पद्धती आणि पद्धती म्हणून त्याची व्याख्या केली जाऊ शकते. राजकरण म्हणजे देश किंवा समाजात सत्ता मिळवणे आणि वापरणे यांच्याशी संबंधित घटना किंवा क्रियाकलप, संघर्ष आणि सहकार्य या दोन निरीक्षणीय तथ्यांशी राजकारणाचा संबंध येतो.

राजकारणाचे विविध अंग आपल्याला पाहायला मिळते. संघर्षांमध्ये विरोधी व्यक्तींमधील स्पर्धा असते, विविध दृष्टिकोन प्राधान्ये, आवश्यकता किंवा स्वास्थ्य प्रतिबिंबित करते आणि एकत्र काम करणे, याद्वारे ध्येय साध्य करणे ही सामूहिक कृती असते.

राजकारणाची व्याख्या :

"राजकीय प्रणाली अशा परस्परसंवाद म्हणून नियुक्त केली जाऊ शकते या मुल्ये अधिकृतपणे वाटप केली जातात समाजासाठी." (डेव्हीड ईस्टन)

"राजकीय संघटना अस्तित्वात असते जर..... त्याच्या आदेशाची अंमलबजावणी एखाद्या प्रादेशिक क्षेत्रामध्ये शारिरीक शक्तीचा वापर आणि धमकीद्वारे सतत केली जाते." (मॅक्स वेबर)

"राजकीय व्यवस्था ही मानवी संबंधांची कोणतीही चिरस्यपी असते ज्यामध्ये ..... सत्ता, नियम किंवा अधिकार यांचा समावेश असतो." (रॉबर्ट डहल)

भारतीय राजकीय व्यवस्था :

भारत हा चीननंतरचा दुसरा मोठा लोकसंख्येचा देश आहे. भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही असलेला देश आहे. भारतीय संसदीय लोकशाही १९५० च्या सविधानानुसार कार्य करते. भारताची संसद ही भारतीय प्रजासत्ताकची सर्वोच्च

विधान संस्था आहे. राज्यसभा (राज्यांची परिषद) आणि लोकसभा या दोन सभागृहांसह हे द्विसदनी आहे. भारतातील लोकशाहीचे स्तंभ खुप विस्तृत आहे. हे अनेक वेळा सिद्ध झाले आहे आणि भारताची मूल्ये जोपासण्याची पद्धत निश्चित केली आहे. लोकशाही टिकवून ठेवण्यासाठी भारतात सर्वोत्तम व्यवस्था आहे. काही अंतरामुळे अनावश्यक ताण वाढले आहे. भारताच्या राजकीय व्यवस्थेचा विस्तार झाला आहे, त्याच्या पळवाटाद्वारे आधारे विविध मूल्यांचे अवमूल्य होताना दिसते. भारतीय संघटनेच्या पूर्वजांनी भारतातील राजकीय दोषांना आळा घालू शकेल इतके मूल्यमापण केलेले नाही. ही त्यांची भावनिक चुक नाही तर, परिस्थिती आणि त्रुटीमुळे वाढत जाणारी कोंडी आहे. जी इतक्या सहजपणे हाताळली जात नाही.

भारतीय व्यवस्थेला भेडसावणारे प्रश्न :

१. अवाच्य वाचक भाषणे :

२. निरक्षर नेत्यांची निवड :

भारतीय शासन व्यवस्थेमध्ये निवडणुकीच्या पात्रतेचा विचार केल्यास आपणास असे आढळून येते की, यामध्ये चारित्र्यप्रमाणपत्र आणि वयाचाच विचार केला आहे. मात्र त्यांच्या शिक्षणाचा यामध्ये विचार झालेला नाही. ज्यामुळे आर्थिक पाठबळ व सामाजिक प्रतिष्ठा यावर निवडून येणाऱ्या नेत्यांमध्ये आपल्याला ब-याच प्रमाणात शिक्षणाचा अभाव असलेला आढळून येताना दिसतो. यामध्ये बहुतांश राजकारणी हे अर्धनिरक्षित किंवा निरक्षर असल्याचे आढळून आले आहे.

३. गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेले राजकारणी :

सक्रिय राजकारणात गुन्हेगारांचा सहभाग हा एक कठीण व न सुटलेला प्रश्न आहे, ज्यामुळे निष्पक्ष व निर्मळ लोकशाहीचे स्तंभ हे भंग पावताना दिसते आहे. बिहार निवडणुकीत २०१५ मध्ये निवडणूक लढणा-या एकूण ३४५० उमेदवारांपैकी १०३८ उमेदवार (३८ टक्के) यांच्यावर फौजदारी खटले होते, ७९६ उमेदवारांवर (२३ टक्के) गंभीर गुन्हे प्रलंबित होते. ज्यात खून, खुनाचा प्रयत्न, अपहरण, महिलांवरील गुन्हे यांचा सामावेश होतो आणि जातीय तेढ निर्माण करते. त्यामुळे लोकशाहीत सुशिक्षित आणि गंभीर राजकारणी लोकांसाठी सकारात्मक वातावरण निर्माण करण्यासाठी राजकारणात उतरले आहेत.

१) आघाडी सरकार:

भारतात लोकशाही ही प्रस्थापित झालेली आहे. ज्यामुळे पक्षीय राजकारणाशिवाय त्याला पर्याय नाही. या व्यवस्थेमध्ये ज्या पक्षाला स्पष्ट बहुमत प्राप्त होते त्या पक्षाचे सरकार अस्तीत्वात येत असते आणि ज्यावेळेला स्पष्ट बहुमत प्राप्त होत नाही त्या वेळेस आघाडी करून सरकार स्थापन करण्याचे प्रावधान भारतीय संविधानामध्ये आहे. मात्र याचा विपरित परिणाम हा भारतीय लोकशाहीवर होताना आपल्याला पाहवयास मिळत आहे. कारण आता भारतात सत्ताखेच एवढ्या प्रमाणात वाढीस लागली आहे ज्यामुळे जनमताचा कौल न पाहता तोड-मोड करून कमी जनमत असलेले पक्ष आघाडी करून सत्ता संपादन करीत आहेत. ज्याचे उत्तम उदाहरण हे आपल्याला महाराष्ट्र राज्यात पाहवयास मिळाले. यामुळे निर्णय क्षमता ही खालावते आणि जनमताचा अवमान होतो याला जर वेळीच आवर नाही घातला तर यामुळे अस्थिर सरकार ही संकल्पना कायम रुजली जाईल.

२) राजकीय वारसा :

भारतीय लोकशाही ही व्यक्तीला मतदान करण्याचे व राजकीय व्यवस्थेमध्ये जनतेमधून निर्वाचित होऊन सहभागी होण्याचे स्वातंत्र्य प्राप्त झाले आहे. व्यक्तीला जात-पात, धर्म, पैसा यांच्या धर्तीवर कोणीही पक्षीय राजकारणात भाग घेण्यास अडवू शकत नाही हे जरी खरे असले तरी मात्र आजची निवडणूक प्रक्रिया पाहिली असता असे आढळून येते की, निवडणूकीत जिंकून यायचे असेल तर फक्त संवैधानिक स्वातंत्र्य असून चालत नाही तर यासाठी आपल्याला राजकीय वारसा सुद्धा असला पाहिजे. राजकीय वारसा नसलेले खुप कमी लोक विजयी झाले आहेत. एक प्रकारे राजकीय वारसा असणे हे आजच्या लोकशाहीतील अलिखित नियमच झाला आहे आणि जनताही जणू विसरूनच गेली आहे की, राजकीय वारसा नसलेली व्यक्तीसुद्धा जिंकून येण्याची हक्कदार असते. महाराष्ट्रामध्ये पाहिल्यास आपल्याला अनेक उदाहरणे पाहता येतील. जसे ठाकरे, पवार, शिंदे, विखे यांनी आपल्या राजकीय परंपरा कायम ठेवल्या आहेत.

३) सामाजिक राजकारण :

भारतात राजकारण हे विविध घटकांवर होताना आपल्यान पाहवयास मिळते. त्यातीलच एक आहे समाजावर, जातीवर आणि धर्मावर होणारे राजकारण. यामुळे आपल्याला देशामध्ये वारंवार खटके उडतांना दिसतात. भारतीय लोकशाहीने धर्मनिरपेक्षता हे तत्त्व अंगी कोरले असले तरी मात्र या माध्यमातून या तत्वाला वेळो वेळी आणि प्रत्येक ठिकाणी नुकसान करणारे कृत्य केल्या जाते. भारतातील निवडणूकीवर धर्म, जात, पंथ, वर्ण यांचा एवढा प्रभाव वाढला आहे की, याशिवाय निवडणूक प्रक्रिया पूर्णच होऊ शकत नाही.

निष्कर्ष :

भारत हा जगातील प्रमुख लोकशाही देशांपैकी एक आहे. त्यामुळे समस्या आणि संघर्षांचा सामना करावा लागतो. राजकीय व्यवस्थेत सक्षमीकरण आणि संधी देशातील व्यापक लोकांपर्यंत पोहचल्या पाहिजेत. राजकीय व्यवस्था बहुतेक देशांना संधी आणि धोक्यांचा सामना करावा लागतो. थोड्या संख्येने लोकांनी ते त्यांचे म्हणून धरू नये. भारतीय लोकशाहीमधील समस्यावर उपाय शोधण्यासाठी विविध समित्या नेमून उपाय आमलात आणाव्या, त्याच सोबत भारतीय लोकशाही ज्या मुल्यांवर आधारित आहे ते मुख्य जोपासणे व जनतेमध्ये ते रुजवणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संदर्भ :

- १) भारतातील विकास आणि नियामक प्रशासक - लेखक रविंद्र शर्मा.
- २) भारतीय संविधान : शासन आणि राजकारण - लेखक प्रा. डॉ. विजयकुमार कुलकर्णी.
- ३) भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण - डॉ. पी. डी. देवरे, डॉ टी एस, बिराजदार.
- ४) भारतीय संविधानातील तरतूदी आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था - लेखक सुभाष गवई, डॉ. शांताराम चव्हाण.
- ५) www.maitan.com/Pc/defining20%politics.pdf
- ६) https://en.wikipedia.org/wiki/Pariment_of_india.
- ७) www.quora.com/whate-are the political issue of india.

भारतीय लोकशाही आणि निवडणूक आयोगाची भूमिका

संशोधक विद्यार्थिनी

कु. लता सिताराम दळवी

राज्यशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

Email: latadalvi2017@gmail.com

संशोधक मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. अंकुश चव्हाण

मत्स्योदरी कला महाविद्यालय, तीर्थपुरी,

ता. घनसावंगी, जि. जालना.

प्रस्तावना:-

आज जगातील जवळपास ७० टक्के देशातील लोकांनी लोकशाही स्वीकारलेली आहे. तसेच दुसऱ्या महायुद्धानंतर जे नव्याने देश स्वतंत्र झाले त्यांनी लोकशाहीचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारताने प्रातिनिधीक लोकशाहीचा ते केंद्र व राज्य शासनांसाठी सामाईकरीत्या कार्य करते. मात्र हा निवडणूक आयोग राज्यातील पंचायती य नगरपालिकांच्या निवडणूकांशी संबंधित नाही. त्यासाठी घटनेने तरतूद म्हणून राज्य निवडणूक आयोगाची एक तरतूद (७३ व ७४ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे केली आहे. भारतीय राज्यघटनेनुसार भारतीय निवडणूक आयोगाची स्थापना २५ जानेवारी १९५० ला करण्यात आली निवडणूक आयोगाचे मुख्य मुख्यालय दिल्ली येथे आहे. सध्या निवडणूक आयोग हा त्रिस्तरीय आहे. यामध्ये मुख्य निवडणूक आयुक्त चोविसावे सुशील चंद यांनी स्विकार केलेला आहे. त्यामध्ये लोक आपले प्रतिनिध निवडणूकीच्या प्रक्रियेतून निवडून देतात. देशात वेळोवेळी मुक्त व न्याय (Free and Fair) निवडणूक घेण्यासाठी घटनेने 'निवडणूक आयोग या स्वतंत्र व कायमस्वरूपी आयोगाची स्थापनेची तरतूद कलम ३२४ मध्ये केली आहे. निवडणूक आयोग हा एक अखिल भारतीय आयोग आहे. भारतीय निवडणूक आयोग ही भारतीय स्वायत्त कायमस्वरूपी घटनात्मक अधिकार असलेली संस्था आहे. भारतीय लोकसभा, विधानसभा सर्व निवडणूक पारदर्शक आणि कायदा सुव्यवस्था राखत घेणे ही याची जबाबदारी आहे. भारतातील संपूर्ण निवडणूक प्रक्रिया निवडणूक आयोगाच्या हाती सोपवलेली आहे.

उद्दिष्टे:-

१. निवडणूक आयोगाचा आढावा घेणे.
२. भारतीय निवडणूक आयोगाचा कायदेविषयक अभ्यास करणे.
३. भारतीय लोकशाही आणि निवडणूक आयोगाच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.

निवडणूक आयोग आणि रचना:-

निवडणूक आयोग हे एक अखिल भारतीय आयोग आहे. संसदेच्या व प्रत्येक राज्य विधानमंडळाच्या सर्व निवडणुका पार पावणे व त्यासाठी मतदार याचा तयार करणे- राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणुका पार पाडणे, यावरून निवडणूक आयोगामार्फत राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती, लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा व विधानपरिषद यांच्या निवडणुका पार पाडल्या जातात. निवडणूक आयोगाची स्थापना २५ जानेवारी १९५० रोजी झाली त्यानंतर १५ ऑक्टोबर १९८९ निवडणूक आयोग हो मुख्य निवडणूक आयुक्त असलेली एक संसदीय संस्था होती. यामध्ये फक्त मान्य निवडणूक आयुक्त कार्यरत होते, १६ ऑक्टोबर १९८९ रोजी राष्ट्रपतींनी दोन अन्य निवडणूक आयुक्तांची नेमणूक केली. मतदानाचे नागरिकांचे वय २१ वरून १८ वर्ष करण्यात आल्यामुळे निवडणूक आयोग बरस्तरीय बहसदस्यीय आयोग निर्माण करण्यात आला आहे.

निवडणूक आयोगाचे कार्य व अधिकार:- आयोगाच्या संरचनेसंबंधी राज्यघटनेच्या कलम ३२४ मध्ये तरतुदी केलेल्या आहे.

- निवडणूक आयोगामध्ये एक मुख्य निवणुक आयुक्त आणि राष्ट्रपती वेळोवेळी ठरवील इतके स्तर निवडणूक आयुक्त असतील.
- मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि स्तर निवडणूक आयुक्त यांची नियुक्ती राष्ट्रपतीकडून केली जाईल.

- निवडणूक आयोगाच्या सहाय्यसाठी आवश्यकता वाटल्यास निवडणूक आयोगाशी विचारविनिमय करून राष्ट्रपती विभागीय आयुक्त नियुक्त करू शकेल मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि इतर दोन निवडणूक आयुक्त यांना समान अधिकार आहेत त्यांना वेतन, भत्ते आणि इतर सुविधा मिळतात, त्यांना सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाचा मान आहे. जर निवडणूक आयुक्त आणि इतर दोन निवडणूक आयुक्त मध्ये मतभेद झाले, तर निर्णय मनाने घेण्यात येतो.

निवडणूक आयोगाचे स्वातंत्र्य: (Independence Commission)

निवडणूक आयोगाचे स्वातंत्र्य व नि कार्य सुनिश्चित करण्यासाठी कलम ३२.४ मध्ये मुख्य निवडणूक आयुक्तांना पदावधीची सुरक्षा प्रदान करण्यात आलेली आहे. त्यांना केवळ सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाप्रमाणे संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी विशेष मताने ठराव पारीत केल्यासच पदावरून दूर करता येते.

निवडणूक आयोगाचे महत्व:-

निवडणूक. या लोकशाहीचा आत्मा आहे. १९५२ पासून तर आजपर्यंत भारतीय मतदारांनी आपल्या लोकशाही एक आकार दिला . अशा लोकशाहीत लोकप्रतिनिधीवर अंकुश येतो. अनेक अडचणीवर मात करून आपल्या लोकशाहीने आजपर्यंतचा प्रवास केला आहे. हा प्रवास खऱ्या अर्थाने निःपक्षपातीपणे निवडणूक घेणाऱ्या निवडणूक आयोगामुळे शक्य झाला आहे. निवडणूक आयोगाच्या वाटचालीत अनेक आरोप निवडणूक आयोगावर आले आहेत. पण निवडणूक आयोगाने आपले काम खंबीरपणे पार पावले व देशातल्या प्रत्येक निवडणूक यशस्वी पार पाडल्या आहेत.

गार्डन मार्शल यांच्या मते, “मतदान वर्तनाच्या पद्धतीमध्ये लोकांच्या मतदानाचे निकम आणि असे मतदान करण्यासाठीच्या त्यांच्या निर्णय प्रक्रियांचे अध्ययन केले जाते.” भारतात आतापर्यंत मतदान वर्तनाला बहुविध घटकांनी प्रभावित केले आहे. त्यात जातीवाद संप्रदायिकतावाद, भाषावाद, उपराष्ट्रवाद, राजकीय विचारगणणी, पक्षीय नेता व उमेदवारांचे व्यक्तिमत्त्व सत्ता पक्षाची कामगिरी, राजकीय व आर्थिक प्रश्न पेशची ताकत, गंडगीरी, लाकूड, परंपरा अल्पसंख्याकांची असुरक्षिततेची भावना निवडणूक प्रचार इ. घटक मतदारवर्तनाला प्रभावित करणारे महत्वाचे घटक जातीयता आणि धर्मानुसार मृत देण्याचे वरतात. म्हणून अनेक घटक समानाला पूर्ण जोडतो आणि विधन्त पण करतो. म्हणून या घटकांचा वापर करून सर्व पक्ष आपल्या आपल्या परीने यांचा वापर प्रत्यक्ष करतांना दिसतात.

साराश:-

भारताच्या निवडणूक आयोगाला राज्यघटनेने विशेष स्थान दिलेले निर्वाचन आयुक्तांना स्वातंत्र्य इन हिला आहे. जनसामान्यांच्या विश्वासाला व आदराला प्राप्त ठरते म्हणून विशेष घटनात्मक तरतुदी केल्या आहेत. निवडणूक घेण्यासाठी प्रामाणिक, कार्यक्षम व निःपक्षपाती शासन-विकसित करणे क्रमप्राप्त ठरते .

संदर्भ सूची:-

१. सुहास पळशीकर लोकशाही निवडणूक
२. एम. लक्ष्मीकांत, मॅक प्रो हिल्स भारत की राज्यव्यवस्था
३. आचार्य डॉ. दुर्गादास बसू भारत का संविधान एक परिचय
४. प्रा. बी. बी. पाटील राज्यशास्त्र फटके प्रकाशन, कोल्हापूर, २१ जून २००६, पृ.क्र. १२४.

भारतीय लोकशाही आणि परराष्ट्र धोरण

संशोधक विद्यार्थिनी

कु. लता सिताराम दळवी

राज्यशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

Email: latadalvi2017@gmail.com

संशोधक मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. अंकुश चव्हाण

मत्स्योदरी कला महाविद्यालय, तीर्थपुरी,

ता. घनसावंगी, जि. जालना.

प्रस्तावना:-

स्वातंत्र्यानंतर भारताने लोकशाही शासनपद्धतीचा स्वीकार केला भारत हा देश क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने व्यापक तर आहेच, शिवाय सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक, भाषिक, धार्मिक भाषिक, जातीय, उत्पाद विविधता या देशात पूर्वीपासून होती व तो आजही कायम आहे. स्वातंत्र्यानंतर १९५० पासून भारतीय राज्यघटनेची अमलबजावणी या देशात झाली. व्यक्तिच्य सर्वांगीण विकास साधून भारतीय लोकासाठी सदर करण्यासाठी प्रत्येक भारतीय नागरीकाला राज्यघटनेने मूलभूत हक्क दिले आहेत.

आधुनिक काळातील लोकशाही व्यवस्थेत परराष्ट्र धोरणाची निर्मिती राज्याला शासनामार्फत होत असली तरी त्यावर वास्तविकपणे मंत्रीमंडळावर प्रभाव पडत असतो तसेच या परराष्ट्र धारण कायद्यांना, निर्णयांना कायदेमंडळाची संमती घ्यावी लागते. या कायदेमंडळाच्या संमतीमध्ये संपूर्ण जनतेची संमती असते, त्याचप्रमाणे परराष्ट्र धोरणाच्या निर्मितीत भौगोलिक, आर्थिक राजकीय घटकांचाही विचार झाला.

उद्दिष्टे:-

१. भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे वैचारिक अधिष्ठान या अध्ययनाची उद्दिष्टे अभ्यासणे.
२. भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे निर्धारक घटक समजून घेणे
३. भारतीय लोकशाही आणि परराष्ट्र धोरणाची तत्वे व उद्दिष्टांची माहिती घेणे.

भारतीय परराष्ट्र धोरणातील तत्वे व उद्दिष्टे:-

दुसऱ्या महायुद्धानंतर भारतीय परकीय धोरणाने संपूर्ण जगाला प्रभावित केले आहे. भारतीय परकीय धोरणाचा मुख्य आधार म्हणजे अलिप्ततेचे धोरण होय. अलिप्ततेच्या धोरणाचे अनेक अर्थ स्पष्ट होतात. अलिप्तता म्हणजे पृथक्वाद याचा अर्थ आंतरराष्ट्रीय राजकारणापासून वेगळे राहण्याशी संबंधित आहे. दूसरा अर्थ म्हणजे तटस्थता होय. नेहरूंनी स्पष्ट केले की आमच्या स्वातंत्र्यास धोका निर्माण झाला असेल अशावेळी तटस्थ राहणार नाही म्हणूनच अलिप्तता म्हणजे तटस्थता नव्हे. आणखी अर्थ म्हणजे असंबंधवाद याचा अर्थ म्हणजे विश्वशक्तीच्या गुणानापासून वेगळे राहणे होय.

भारतीय लोकशाही शासन व्यवस्थेचे विकेंद्रीकरण आणि महात्मा गांधांचे विचार या विषयावरील संशोधनाचे स्वरूप हे सामाजिकशास्त्र व परराष्ट्र धोरण याच पद्धतीचे असेल या संशोधनत वर्णात्मक व विश्लेषणात्मक अध्ययन पद्धतीचा वापर केला जाईल.

उद्दिष्टे:-

१. लोकशाही शासन पद्धती स्वीकारलेला जगातील सर्वात मोठा भारत देश आहे. विकेंद्रीत शासन व्यवस्थेचा व परराष्ट्र धोरण व्यवस्थेचा प्रमुख उद्देश म्हणजे सत्तेचे विकेंद्रीकरण करणे, त्यांचा विकास त्यांनीच करण्यासाठीचे प्रशिक्षण देणे व करण्यास हातभार लावणे हा आहे.

२. भारताच्या परराष्ट्र धोरणात भारताने जागतिक पुरस्कार केल्यामुळे भारत सतत जागतिक शांततेसाठी प्रयत्नशील राहिला आहे. आपला जागतिक प्रतिष्ठा वाढविण्याच्या उद्देशाने राष्ट्राने विनाशकारी अशी शस्त्रास्त्रे तयार केल्याने सुरक्षितता टिकून राहिली आहे.

भारतीय परराष्ट्र धोरणातील नेहरू यांचे योगदान:-

भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार म्हणून नेहरूंना ओळखले जाते. नेहरूंनी भारतीय परराष्ट्र धोरणात आदर्श तत्वाचा आधार दिला. त्यांनी नैतिक मूल्यांची जोड परराष्ट्र धोरणाला व लोकशाहीला दिली. नेहरूंचे परराष्ट्र धोरण हे हितसंबंधापेक्षा भर देणारे होते. पंडित नेहरूंच्या पंतप्रधान कारकीर्दीमध्ये (१९४७-६४) परराष्ट्र धोरणात एक मुख्य नेतृत्व व प्रभाव होता.

भारतीय लोकशाही:-

भारतामध्ये लोकशाही शासनप्रणाली बऱ्याच काळापासून अस्तित्वात आहे. राजेशाही जरी होती तरी गावपातळीवर गावातील पंचायत गावाच्या शासनासंबंधी सर्व निर्णय घेत असे. राजाची जबाबदारी मुख्यत्वे संरक्षण व दोन किंवा अधिक गावांमधील तंटयाबाबत असे सध्याची व्यवस्था पश्चिमी देशांकडून घेतली आहे व तिच्यामध्ये त्रुटी दूर करून लोकशाही व्यवस्था आणि परराष्ट्र धोरण अधिक कार्यक्षम बनवणे आवश्यक आहे. याकरता उमेदवारांच्या पात्रतेपासून शासन चालवण्यापर्यंत सध्याचे अडथळे जाणून घेऊन नियम बनवले पाहिजेत. भारतीय लोकशाही ही सर्वात मोठी लोकशाही आहे.

आज देशभर प्रजासत्ताक दिन साजरा केला जातो आहे. जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश म्हणून भारताची ख्याती आहे, परंतु लोकशाही म्हणजे नेमकं काय तर लोकशाही म्हणजे प्रांत मताधिकाराच्या आधारे, खुल्या व निःपक्षपाती निवडणूकांद्वारे लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीद्वारे चालणारे राज्य. लोकशाही डेमॉक्रसी या इंग्रजी संज्ञेचा मराठी प्रतिशब्द डिमॉस (Demos) म्हणजे सामान्य लोक आणि क्रसी Cracy म्हणजे सत्ता अन्धेमध्ये लोकशाही राज्यपद्धतीचं बीज आढळतं. ग्रीकांप्रमाणे प्राचीन, रामानांनी प्रजासत्ताकाहारे राममध्ये लोकशाहीचा प्रयोग केला.

लोकशाही व परराष्ट्र धोरण यात संघर्षापेक्षा संवादावर भर:-

भारताने सुरुवातीपासूनच संघर्षापेक्षा सहकार्य व संवादावर भर देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु शीतवृद्धेत्तर काळानंतर भारताने आपल्या आर्थिक विकासाला बाधा निर्माण होणार नाही यासाठी विशेषतः चीन व पाकिस्तान सोबतच्या वादग्रस्त विषयावर संवादाच्या स्वरूपातून मार्ग काढण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. वर्तमान सरकाराच्या काळात आसियान व दक्षिणपूर्व आशियातील राष्ट्रांशी संबंध घनिष्ट करण्याची नीती अवलंबण्यात येत आहे. कोणतेही प्रश्न संवादच्या रूपाने सोडवणे हे राष्ट्रहितासाठी महत्वाचे असते. म्हणून नवीन प्रवाह भारताने आपल्या धोरणात अंगिकारलेला दिसतो.

निष्कर्ष:

अशाप्रकारे १९९० च्या दशकानंतर बदलत्या जागतिक परिस्थितीनुसार भारतानेही आपल्या धोरणात अमुलाग्र बदल केले आहेत. या बदलाला भारताच्या लोकशाही परराष्ट्र धोरणारचे नवीन प्रवाह म्हणून संबोधले जाते. जगातील महासत्तेच्या प्रमाणात भारतानेही प्रगती करण्याचे उद्दिष्ट ठरवले आहे भारतात कोणत्याही राजकीय पक्षाचे सरकार सत्तेवर आली तरी सर्वच पक्षाची भूमिका राष्ट्रीय हिताच्या संवर्धनासाठी महत्वाची राहिली आहे. बदलत्या वातावरणानुसार आपल्या राष्ट्राच्या विदेश नीतीला नवीन धोरणाचा अंगिकार करून राष्ट्र बलशाली बनविण्याचा उद्देश भारताने ठरवलेला आहे. त्यामुळे भारताची विदेशनीता ही आदर्शवादाकडून वास्तववादाकडे राष्ट्रीय हिताच्या संवर्धनाकडे झुकल्याचे दिसते.

संदर्भ:-

१. डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर, भारताचे परराष्ट्र धोरण सातत्य आणि स्थित्यंतरे.
२. डॉ. वा. भा. पाटील, भारताचे परराष्ट्र धोरण प्रशांत पब्लिकेशन्स, २०१५.
३. डॉ. शांताराम भोसले. विद्या प्रकाशन.
४. मुढाळ राम भारतीय शासन आणि राजकारण अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर २००४.
५. दुबे जोशी भारतीय शासन व प्रशासन, विद्या प्रकाशन, नागपूर १९९६.

सक्षम लोकशाही पुढील प्रश्न

डॉ राजेश अनंतराव कांबळे

कला व विज्ञान महाविद्यालय

चिंचोली लिंबाजी

ता. कन्नड जिल्हा औरंगाबाद

प्रस्तावना

लोकशाही म्हणजे सर्व लोकांची राजवट किंवा शाही कुठल्याही विशिष्ट समाज समूहाची शाही नव्हे मग तो बहुसंख्य समाज असला ,धार्मिक रित्या, भाषिक रित्या ,वंशीकरित्या तरी त्या समाजाची शाही नाही या देशातील प्रत्येक समाज समूहाची प्रत्येक व्यक्तीची स्त्री-पुरुषाची शाही लोकशाहीमध्ये सर्व व्यक्ती समान असतात असल्या पाहिजेत, सर्व समाज समूह एकाच दर्जाचे, एकाच पातळीवरचे असायला पाहिजेत सर्वांचे नागरिकत्व एका दर्जाचे असायला पाहिजे, एक प्रथम दर्जाचा नागरिक दुसरा दुय्यम दर्जाचा ,एक श्रेष्ठ नागरिक ,दुसरा कनिष्ठ नागरिक, एक समाज समूह श्रेष्ठ दुसरा कनिष्ठ असा, भेदभाव लोकशाहीत असू नये म्हणून जे धर्मनिरपेक्षते ऐवजी धर्मावर आधारित अशा राजसत्तेची मागणी करतात ते वस्तूत लोकशाही विरोधी राज्याची मागणी करत असतात कारण त्यांना हे अंतर्भूत असतं की इथे ज्या धर्माची सत्ता निर्माण होईल त्या धर्माच्या लोकांचा दर्जा वरचा इतर धर्मियांचा दर्जा खालचा त्याप्रमाणे नागरिकत्वात ही बदल हे लोकशाहीला मान्य नाही लोकसत्ताकालाही मान्य नाही म्हणून ज्यावेळी आम्ही लोकशाही लोकसत्ता इथे निर्माण करण्याची प्रतिज्ञा केली त्याचवेळी आम्ही या देशांमध्ये धर्मनिरपेक्ष राज्य सत्ता निर्माण करू अशी प्रतिज्ञा केली हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे आणि म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये लोकशाही मधील जे अनेक प्रश्न निर्माण झालेले आहेत लोकशाही प्रगल्भ निर्माण करण्याच्या मार्गात जे अडथळे निर्माण झालेले आहेत याचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे चिंतन होणे गरजेचे आहे त्या अडथळ्याच्या संदर्भात त्या आव्हानाच्या संदर्भात चिंतन होणे गरजेचे आहे याच बाबीचा थोडक्यात अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात घेण्याचा प्रयत्न केला आहे

भारतीय लोकशाहीची जबाबदारी

भारतीय लोकशाही निर्माण करत असताना लोकशाही वर काही जबाबदारी येऊन पडलेल्या आहेत त्या जबाबदाऱ्या पार पाडणे ही संविधानिक प्रक्रिया फार कसरतीची होऊन बसत असते संविधानकर्त्याने विविध स्तरातील नागरिकांना विविध अधिकार देऊन सक्षम करण्याचा प्रयत्नही करण्यात आलेला आहे धर्म निरपेक्षता हा शब्द 1976 स***42 व्या घटनादुरुस्तीने येण्यापूर्वीपासूनच अंतर्भूत आहे किंबहुना हे सर्व गृहीत धरूनच घटनाकारांनी या तरतुदी केलेल्या आहेत ज्याप्रमाणे सरनाम्यामध्ये या देशात आम्ही जातीनिरपेक्ष,वंशनिरपेक्ष,भाषा निरपेक्ष, राज्य असे लिहिलेले नाही त्याची गरज त्यांना वाटली नाही अशी वेवस्था निर्माण करणार आहोत असे लिहिलेले नाही त्याची गरज त्यांना वाटली नाही त्याचप्रमाणे या देशांमध्ये आम्ही धर्मनिरपेक्ष राज्य निर्माण करणार आहोत हे मुद्दामहून सांगण्याची त्यांना गरज वाटली नाही कारण देशात कुठलाही भेदभाव न बाळगता इथली लोकशाही आम्ही राबवणार आहोत असं आश्वासन संविधानाने दिलेला आहे

घटना कलम पाच मध्ये या देशातल्या प्रत्येक स्त्री-पुरुषाला नागरिकत्व अर्पण करण्यात आलेले आहे.प्रत्येक जण या देशाचा नागरिक आहे आणि नागरिक म्हटला म्हणजे नागरिकत्वाचे सर्व अधिकार त्याला आहेत या देशात राहणारा किंबहुना नागरिक हाच लोकशाही राजवटीचा पाया असतो ही नागरिकत्व कुठल्याही भेदभाव न बाळगता सर्व व्यक्तींना देण्यात आलेले आहे हिंदू असो, मुसलमान असो ,पारशी असो ,जैन असो,त्याचप्रमाणे हे नागरिकत्व संपादन करण्यासाठी ज्या अटी घालण्यात आल्या आहेत जी बंधने घालण्यात आली आहे ती सर्वांना सारखीच आहेत त्या धर्म, वंश,जात असा भेदभाव करण्यात आलेला नाही घटना कलम 14 व्या कलमांने या देशातील नागरिकांना कायद्यापुढे समानता आश्वासित करण्यात आली आहे त्यात कुठल्याही भेदभाव नाही.

घटना कलम 15 मध्ये या देशातील सर्व सार्वजनिक सोयी सर्व नागरिकांकरिता कोणताही भेदभाव न ठेवता मोकळ्या ठेवलेल्या आहेत त्याचबरोबर इथे मुद्दाम सांगण्यात आलेले आहे की या सोयी सवलतीचा उपभोग घेताना कुठल्याही प्रकारे धर्म जात वंश भाषा यांच्या अनुषंगाने भेदभाव करण्यात येणार नाही.

घटना कलम 16 मध्ये सरकारी नोकऱ्यांमध्ये सर्वांना समान संधी दिली आहे कुठलाही भेदभाव न बाळगता अपवाद फक्त शैक्षणिक आणि सामाजिक दृष्ट्या मागासलेल्या वर्गाचा पण असे शैक्षणिक आणि सामाजिक दृष्ट्या मागासलेल्या वर्ग सर्व धर्मीयात आहेत.

घटना कलम 19 म्हणजे जे नागरी स्वातंत्र्याचे अनेक हक्क दिलेले आहेत हे हक्क सर्वांना सारखे आहेत येथील पहिला जो तू आचार विचार विचारात आहे या आचार विचार उच्चार स्वातंत्र्यांमध्ये धार्मिक आचाराचे विचारच स्वातंत्र्य समाविष्ट आहे करण्यात आलेली आहे

कलम 20 ते 24 मध्ये जे वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे जीवनाच्या सुरक्षेचे हक्क वगैरे तेही सर्वांना सारखेच देण्यात आलेले आहेत घटना कलम 25 ते 28 मध्ये धार्मिक स्वातंत्र्याचा स्पष्टपणे उल्लेख करण्यात आलेला आहे ही जी स्वातंत्र्य देण्यात आलेली आहेत ती स्वातंत्र्य प्रत्येकाला त्याच्या धर्माचे आचरण करण्याचं पालन करण्याचं त्याचप्रमाणे धर्माचा प्रसार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

घटना कलम 26,27,28 मध्ये सर्व धर्मीयांना त्याच्या धर्म संस्था स्थापन करण्याचा त्याच्या करता मालमत्ता संपादन करण्याचा त्यांचा कारभार पाहण्याचा एवढेच नव्हे तर धार्मिक शैक्षणिक प्रचार प्रसार करण्याचा अधिकारही देण्यात आलेला आहे नंतर घटना कलम 29 आणि 30 मध्ये अल्पसंख्याकांना त्यांचा धर्म त्यांची भाषा संस्कृती एवढेच नव्हे तर त्यांची लिपी जतन करण्याचा अधिकार देण्यात आले आहे त्याकरता स्वतःच्या शिक्षण संस्था चालवण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे शब्द वापरण्यात आला तो अल्पसंख्याक आणि अल्पसंख्याक कोण आहेत केवळ धार्मिक नव्हे भाषिक आणि सांस्कृतिक अल्पसंख्याक याचाही निर्देश तयार केलेला आहे त्यांना काय स्वातंत्र्य देण्यात आलेले आहे. त्यांचा धर्म,संस्कृती भाषा,लिपी जतन करण्याची त्यासाठी शिक्षण संस्था चालवण्याचे अधिकार दिलेले आहेत त्याच्यासाठी मालमत्ता संपादन करण्याचे अधिकार दिलेले आहेत, ही तरतूद या देशांमध्ये अनेक वाद निर्माण करायला जबाबदार झाले आहे .

संविधानाने वरील सर्व अधिकार भारतीय नागरिकांना देण्यात आलेले आहेत मात्र वरील अधिकार सर्व असामान्य पर्यंत त्याचे वाटप योग्य पद्धतीने होते की नाही हा खरा लोकशाही समोरील प्रश्न आहे लोकशाहीचे अभिसरण हे सर्वसामान्यापर्यंत जर होत नसेल तर लोकशाही पुढे फार मोठे आव्हान निर्माण होत असते आणि अशाच प्रकाराचे आव्हान भारतीय लोकशाही पुढील निर्माण झालेले आपणास पाहावयास भेटते

भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने

1. अल्पसंख्याकात असुरक्षिततेची भावना

लोकशाहीत बहुसंख्येकाची सत्ता असते तोच काहीसा प्रकार भारतात आहे या ठिकाणी विविध जातीत समाज विखुरलेला आहे जसा मांग, चांभार,कुंभार,लोहार मराठा,ब्राह्मण वगैरे,वगैरे मात्र हा समाज एका धर्मात गुंतला गेला तो म्हणजे हिंदू मग यांच्या परंपरा,संस्कृती,पूजा,अरच्या हि सारख्या म्हणून ही वेगळे असून सुद्धा एक आहेत आणि या समान धार्मिकता असणाऱ्या एक मोठा समूह होऊन राजकारणावर यांचा प्रभाव पडत असतो धर्माने अल्पसंख्याक असणारे मुस्लिम ख्रिश्चन,बौद्ध ही सांस्कृतिक कारणाने वेगळे आहेत आणि संख्येने अल्प असल्याकारणाने ते अल्पसंख्याक ठरतात जर राजकारण समाजकारण अर्थकारण धर्मकारण याबाबतीत्यांचा आवाज कमी पडतो आणि यांचे हीत संबंध पूर्ण होत नसताना आपणास जाणवते यातूनच यांच्यात असुरक्षिततेची भावना निर्माण होत असते लोकशाही शासन प्रकारामध्ये आपल्या हितसंबंधा बाबतीत असुरक्षितता वाटणे ही फार मोठी समस्या आहे सतत असुरक्षिततेची भावना विलेक्तीची भावना ही देशी विघातकता निर्माण करण्यास पोषक ठरत असते आणि म्हणून धार्मिक आधारावर काम करणाऱ्या विविध पक्ष संघटनांनी या बाबीची दखल घेणे गरजेचे असते आणि

धार्मिक अल्पसंख्याक असणाऱ्या लोकांना सुरक्षितेची भावना निर्माण करून देणे ही सामाजिक जबाबदारी विविध राजकीय पक्षांची असते जी जबाबदारी आज विविध राजकीय पक्ष विसरत चाललेले जाणवत असतात

2. प्रादेशिक वाद व प्रादेशिक असमतोलपणा

भारतीय लोकशाही पुढील सर्वात ज्वलंत आव्हान हे प्रादेशिक वादाचे आहे त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर आता राष्ट्राचे एकी बळकट होण्याऐवजी अधिकच नाजूक बनत चाललेले आहे स्वातंत्र्यानंतर तामिळनाडूत द्रविडळीस्थानाची मागणी झाली 1980 नंतर पंजाबात आतंकवादाच्या बळावर शिखाने खलिस्तानाची मागणी केली आसाममध्ये बोडो आंदोलकांनी शास्त्रस्तरांच्या बळावर स्वातंत्र्य बोओ साठी आंदोलन चालू ठेवले आहे देशाच्या ईशानेकडील राज्यात नागालँड मध्ये नागा बंडखोरांनी फिजो नेतृत्वाखाली नागाच्या स्वातंत्र्य राष्ट्राचे मागणी केली नागा कौन्सिल स्थापन करून सशस्त्र उठाव हिंसाचार कारवाई सुरू झाल्या मिझोरम मध्ये लाल डेंग्याच्या नेतृत्वाखाली बंडखोर आणि भारतातून विलग होऊन स्वातंत्र्य मिझोरमची मागणी केली मणिपूर पी एल ए वतिपुरा राज्यात वृत्ती वाढल्या आहेत त्यांना चीन पाकिस्तान हे राष्ट्र शस्त्रसाठा पुरून भारताचे एक के धोक्यात आणण्याचा प्रयत्न करीत असतात

3. निवडणूक पद्धती आणि निवडणुकीतील यंत्रणा

लोकशाही व्यवस्थित जनतेच्या प्रतिनिधी मार्फत राज्याचा कारभार चालवला जातो जनता त्यांना विशिष्ट काळासाठी निवडून देते याकरिता निवडणुका घेतल्या जातात या निवडणुकीत शिस्तबद्धता आणि निष्पक्षपाती यंत्रणेची गरज असते आणि निवडणुका न्यायतेच्या मार्गाने व्हाव्या यासाठी चांगले वातावरण असावे लागते निर्वाचनाधिकारी हा कोणाचाही राजकीय दबावास बळी न पडता स्वातंत्र्य व अधिकार संपन्न असावा, भारत हा देश विशाल लोकसंख्येचा असल्यामुळे फार मोठी निवडणूक यंत्रणा उभी करण्याची गरज पडते नियोजनपूर्ण निवडणुका झाल्या तर जनसामान्यांना निवडणूक आणि लोकशाही पद्धतीन वॉर विश्वास निर्माण होत असतो स्वतंत्र व शिस्तपूर्ण निवडणूक यंत्रणा मुक्त वातावरण हेच लोकशाही समोरील सर्वात मोठे संकट ठरत आहे निवडणूक आयोग हे कुठल्याही राजकीय पक्षाला सर्व निर्णय हे स्वविचारावर घेणे गरजेचे आहे व राजकीय नेत्याला व त्याच्या प्रभावाला बळी न पडता स्वयं निर्णय घेणे गरजेचे असते मात्र भारतीय समाजामध्ये निवडणूक आयोगाविषयी सर्वशाचे वातावरण निर्माण झालेले आहे जे भारतीय लोकशाही मूल्यासाठी घातक ठरत आहे

4. जमातवादी शक्तीचा हस्तक्षेप

भारतामध्ये विविध जाती धर्माचे पंथाचे लोक राहतात जसे हिंदू व मुस्लिम बुद्ध पार्शी ख्रिश्चन इत्यादी धर्माचे लोक तसेच जम्मू-काश्मीरमध्ये मुस्लिम, लक्षद्वीप मध्ये मुस्लिमधर्मीय पंजाबमध्ये शिखधर्मी मेघालयामध्ये, मिझोरम, नागालँड मध्ये ख्रिश्चन धर्म आणि देशाच्या इतर राज्यांमध्ये हिंदू धर्म लोक बहुसंख्येने राहतात बहुसंख्यांकडून अल्पसंख्याकाची विविध क्षेत्रात अवहेलना होत असल्याच्या कारणांनी 1982 च्या नंतर जमातवादी शक्तीने येथील धर्मनिरपेक्ष विचारला मोठा हादरा दिला सांप्रदायिक तिचे स्त्रोम वाढले बहुसंख्येकाची आक्रमकता व अल्पसंख्याकाची अस्वस्थता यात प्रचंड वाढ होत गेली आहे शिकांच्या सुवर्णमंदिरात लष्कर घुसून हिंदू मतदारांना आपलेसे करण्यासाठी तत्कालीन पंत प्रधान इंदिरा गांधींनी राजकारण केले ती त्यांच्या अंगलटी आले शिखांमधील कर्मठवर्तीच्या अंगरक्षकांनी त्यांचे हत्या केली त्याच्यानंतर त्यांचे पुत्र राजीव गांधी पंतप्रधान झाले त्याने देखील अल्पसंख्याक विरुद्ध हिंदूच्या भावनांचे एकूण राजकारण केले त्यांची ही अल्पवधीतच हत्या झाली धर्मनिरपेक्षतेचे आवाहन काँग्रेसने केलेला धर्मातील राजकारणाची प्रतिक्रिया बाबरी मज्जिद बाबत उमटली हिंदुत्ववादी पक्ष संघटनेने बाबरी उध्वस्त करून हिंदू मुस्लिम ते ढ निर्माण केली काँग्रेसची सत्ता केंद्रात असताना सुद्धा बाबरी मज्जिद काँग्रेसला वाचवता आली नाही व धर्मनिरपेक्षतेची पायमल्ली केली आणि धार्मिक अंधाधुंधिमुळे देशांमध्ये धर्मांध शक्तीचा उदय होऊन संविधानिक मूल्य संविधानिक विचाराला बगल देऊन धर्मांध शक्तीचा पुरस्कार करणाऱ्या विचारधारेचा उदय या निमित्ताने भारतीय राजकारणामध्ये झाला आणि संविधानिक मूल्यांच्या विपरीत विचारधारा भारतीय समाज मनामध्ये निर्माण झाली

5.स्त्रियांचा अत्यल्प राजकीय सहभाग

लोकशाही विचाराचा विकास होत असताना समाजातील सर्व घटकांचा लोकशाही प्रक्रियेमध्ये सहभाग महत्त्वाचा असतो त्यात विविध जातीचे पंथाचे लिंगाचे लोग समूह महत्त्वाचे ठरत असतात कुठल्याही समाजाचा महत्त्वाचा घटक म्हणून स्त्रियांकडे पाहिल्या जाते कुठलाही समाज आदर्श त्यावेळेसच ठरत असतो ज्यावेळेस तिथल्या समाजकारणात राजकारणात अर्थकारणात स्त्रियांचा सहभाग किती प्रमाणात आहे भारतीय समाज मानसिकता स्त्रियांना दुय्यम स्थान देत आलेली असल्याकारणाने स्त्रियांना पुरुषाच्या बरोबरीने कुठल्याही क्षेत्रामध्ये सन्मान मिळत नाही भारतीय संविधानाने स्त्रियांना मुबलक अधिकार दिले असले तरी भारतीय राजकारणात स्त्रियांचा प्रभाव जाणवत नाही या सर्व कारणा पाठीमागे भारतीय पुरुषाची मानसिकता ही महत्त्वाची ठरत असते अनेक पंचायत राज स्तरावर स्त्रिया निवडून येत असतात मात्र प्रत्यक्षरीत्या त्यांचा कारभार त्यांचे निर्णय हे त्यांचे पती किंवा पुरुष मंडळीच घेत असताना जाणवतात त्यामुळे निर्णय प्रक्रियेमध्ये स्त्रियांचा सहभाग आणि त्यांच्या निर्णयाचा प्रभाव हा अत्यल्प जाणवत असतो अनेक राजकीय पक्ष लोकसभेत किंवा राज्यसभेमध्ये स्त्रियांना प्रतिनिधित्व देत नसताना जाणवतात म्हणून स्त्रियांचा सहभाग हा राजकीय निर्णय प्रक्रियेमध्ये महत्त्वाचा भाग ठरत असतो मात्र भारतीय पुरुषी मानसिकतेमुळे भारतीय राजकारणात स्त्रियांचा सहभाग हा अल्पसा ठरत आहे की जी भारतीय लोकशाही पुढे आव्हान आहे

निष्कर्ष

- 1 धार्मिक राजकारणामुळे अल्पसंख्याकात असुरक्षेची भावना निर्माण होत आहे
- 2 धर्मनिरपेक्ष मूल्याचा न्हास होत आहे
- 3 प्रादेशिक वादाचे प्रश्न निर्माण होत आहेत
- 4 निवडणूक आयोगाच्या कार्यपद्धतीवर संशय निर्माण होत आहे
- 5 भारतीय राजकारणात जमातवादी शक्तीचा वाढता प्रभाव
- 6 निर्णय प्रक्रियेत स्त्रियांचा अत्यल्प सहभाग

समारोप

भारतीय संविधानिक व्यवस्था ही लोकशाहीच्या मार्गाने जाणे आवश्यक आहे करण भारतामध्ये विविध भाषा विविध धर्म विविध प्रांत आणि विविध संस्कृती ही एकत्रितरित्या नांदत असते आणि म्हणून या विविधतेत एकता निर्माण करणे गरजेचे आहे भारतात कुठल्याही विचाराचा अतिरेक घातक ठरणार आहे बहुसंख्या आणि बहुसंख्याकाची संस्कृती आणि त्याचा अड्डास ही धर्मनिरपेक्ष लोकशाही निर्माण करण्यामध्ये अडथळा निर्माण होऊ शकतो संस्कृतीचा परंपरेचा आग्रह धरणे सनातन अमूल्यवर व्यवस्थेचा डोलारा उभा करणे हे देशासाठी घातक ठरणार आहे आणि म्हणून भारतीय लोकशाही पुढे लोक आणि लोकांची सत्ता निर्माण करण्यासाठी ज्या व्यवस्थेमध्ये बहुसंख्याक अल्पसंख्याक हे सर्वच सुरक्षित राहणार आहेत निवडीचे स्वातंत्र्य राहणार आहे ही भावना सर्व समाजात रुजणे गरजेचे आहे त्याच वेळेस या देशात सक्षम लोकशाही सक्षम समाज निर्माण होईल

संदर्भ सूची

- 1 राम पुनियानी , जमात वादाचे राजकारण,पुणे
- 2 प्रा पाटील,फडके प्रकाशन कोल्हापूर 2006 पृ की 94
- 3 पानसरे गोविंद ,धर्म जात वर्ग आणि परिवर्तनाच्या दिशा, प्रकाशक-अनिल महामाने निर्मिती विचार मंच कोल्हापूर
- 4 सोनवणे मनोहर ,लोकशाही जिंदाबाद: समकालीन प्रकाशन पुणे
- 5 हॅरी बी मेयो ,लोकशाहीचा ओनामा
- 6 मनोहर पुरी लोक्तांत्र के पये ,प्रतिभा प्रतिष्ठान ,नयी दिल्ली

भारतीय संविधानातील शिक्षणाच्या मुलभूत अधिकाराची तरतूद
आणि शैक्षणिक विकास -एक अभ्यास

डॉ.कालिदास दिनकर फड

सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख

(लोकप्रशासन विभाग)

राजीव गांधी महाविद्यालय, करमाड, जि.औरंगाबाद

प्रा. संदीप भिमराव अवसरमोल

सहाय्यक प्राध्यापक व लोकप्रशासन विभाग प्रमुख

कोहिनूर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

खुलताबाद, जि. औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

सुमारे 150 वर्षांच्या ब्रिटिशांच्या पारतंत्र्यातून 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत स्वतंत्र झाला. त्यामुळे देशाला स्वतःची राज्यघटना आवश्यक होती. स्वतःची राज्यघटना असणे हे सर्वाभौम राज्याचे लक्षण असते. देशाला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीच घटना समितीद्वारे भारतीय घटनेचा मसूदा तयार करण्याचे कार्य सुरु होते. 2 वर्ष, 11 महिने 17 दिवस घटना समितीचे कार्य चालले. इतक्या प्रदिर्घ विचार विनिमयानंतर भारतीय संविधानाचा मसूदा तयार करण्यात आला. स्वतंत्र भारतासाठीची भारतीय राज्यघटना सन २६ जानेवारी १९५० रोजी लागू करण्यात आली. ही राज्यघटना जगातील इतर देशांच्या राज्यघटनेच्या तुलनेत विस्तृत आणि स्वरूपाने अत्यंत मोठी अशी मानली जाते. राज्यघटनेत मार्गदर्शन तत्वांसोबतच नागरीकांसाठीचे मुलभूत अधिकार, मुलभूत कर्तव्ये स्पष्ट करण्यात आली आहेत. या बरोबरच यात ४८० अनुच्छेद आणि १२ अनुसूचना २ भागात विभाजित करण्यात आले आहे. एवढे विस्तृत संविधान निर्माण करण्यात आले आहे. त्यामागे भारतीय घटनासमितीची एक निश्चित अशाप्रकारची भूमिका होती. ती म्हणजे भारताचा शैक्षणिक विकास होय. भारताच्या शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीकोनातून अनेक महत्वपूर्ण तरतूदी भारतीय राज्यघटनेत समाविष्ट करण्यात आलेल्या आहेत. यात शिक्षणासारख्या विषयाला महत्वपूर्ण स्थान देण्यात आले. शिक्षणासारखा विषय मुलभूत अधिकारात समाविष्ट करण्यात आला आहे.

भारतीय नागरिकांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देण्यासाठीची तरतूद भारतीय राज्यघटनेत करण्यात आली आहे. राज्यघटनेतील Article २१ च्या नुसार भारतीय नागरिकांना प्रदत्त करण्यात आलेला शिक्षणाचा अधिकार अत्यंत महत्वपूर्ण मानला जातो. कारण भारतातील तात्कालीन सामाजिक परिस्थिती अत्यंत विषमतायुक्त तसेच अविकसित अशा स्वरूपाची होती. यासाठीच अनेक भारतीय समाजसुधारकांनी प्रथमतः सामाजिक स्वातंत्र्याचा आग्रह मांडला होता. परंतु १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारतास राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. म्हणजेच तात्कालीन परिस्थितीत सामाजिक स्वातंत्र्याची प्रतिकक्षा नागरिकांकडून करणे अपेक्षित होते. ही त्यांची अपेक्षा पूर्ण करणे स्वतंत्र भारताचे आद्यकर्तव्य होते. त्या दृष्टीकोनातून भारतीय राज्यघटनेत अनेक महत्वपूर्ण तरतूदी करण्यात आल्या. अशाप्रकारे सामाजिक, शैक्षणिक विकासाचे एक महत्वपूर्ण माध्यम मानण्यात आलेल्या शिक्षणासारख्या विषयाला भारतीय राज्यघटनेत महत्वपूर्ण स्थान देणे स्वाभाविक होते. त्याच कारणासाठी भारतीय राज्यघटनेत अनेक शैक्षणिक विषयांचा समावेश करण्यात आला. भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या आणि चौथ्या भागात शिक्षणासंबंधीच्या अनेक तरतूदी करण्यात आलेल्या आहेत. त्यानुसार भारतीय नागरिकांचा शैक्षणिक विकास घडवून आणण्याची राज्यघना समितीच्या सदस्यांची भूमिका होती. यासाठीच शिक्षणाचा अधिकार भारतीय राज्यघटनेद्वारा नागरिकांना देण्यात आला आहे.त्याचे अध्ययन करण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत शोध निबंधाची दिशा ठरविण्यात आली आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देश:

1. भारतीय राज्यघटनेतील प्रमुख तरतूदींचा आढावा घेणे.
2. भारतीय संविधानातील मुलभूत अधिकारांचे विश्लेषण करणे.
3. भारतीय संविधानातील शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीकोनातून शैक्षणिक तरतूदींचा परामर्श घेणे.

भारतीय संविधानात शिक्षणाचा मुलभूत अधिकारांत समावेश :

भारतीय राज्यघटनेत मुलभूत अधिकारांचा समावेश करण्यात आला आहे. भारतातील नागरिकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी या मुलभूत अधिकारांचा समावेश करण्यात आला आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या तीसऱ्या भागात कलम १२ ते ३५ मध्ये मुलभूत हक्कांचा समावेश करण्यात आला आहे. यातील एक अधिकार म्हणजे सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार होय. यातील तरतूदी खालीलप्रमाणे आहेत.

कलम २९ : भारतातील कोणत्याही नागरिकांना स्वतःची विभिन्न भाषा, लिपी व संस्कृती असेल तर ती जतन करण्याचा त्यास अधिकार असेल तसेच सरकारी अनुदानातून चालविण्यात येणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत केवळ धर्म, वंश, जात, भाषा इत्यादी कारणावरून कोणत्याही नागरिकास प्रवेश नाकारला जाणार नाही.

कलम ३० : सर्व अल्पसंख्यांक समाजास धर्मात भाषा जोपासण्यासाठी शिक्षणसंस्था स्थापन करण्याचा व त्याचे प्रशासन करण्याचा हक्क असेल तसेच शासन अर्थिक, मदत देताना शिक्षण संस्थेमध्ये भाषा व लिपी, धर्माच्या आधारावर कोणताही भेदभाव करणार नाही यांचा समावेश आहे.

शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीकोनातून करण्यात आलेल्या संविधानातील शैक्षणिक तरतूदी :

भारतीय राज्यघटनेत शिक्षणविषयक मुलभूत अधिकारांसोबत इतरही शैक्षणिक विकासाच्या, सामाजिक विकासाच्या दृष्टीकोनातून तरतूदी समाविष्ट करण्यात आलेल्या आहेत. त्या पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीने मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण :

भारतीय राज्यघटनेतच्या अनुच्छेद २१ मध्ये एक महत्वपूर्ण शिक्षण विषयक तरतूद करण्यात आली आहे. यात प्रामुख्याने व्यक्तीचा जीव, जीवन आणि दैहिक स्वातंत्र्याचा उल्लेख करण्यात आलेला आहे. यातून उचित दर्जाचे जीवनमान तसेच निर्भयतेने नागरिकांनी जीवन जगण्यासाठी त्यांना राज्यघटनेच्या माध्यमातून जीव, जीवन आणि दैहिक स्वातंत्र्य प्रदान करण्याची भूमिका राज्यघटना समितीची होती. याच्या उन्वयार्थ कलम ४१ मध्ये या संदर्भात स्पष्ट करण्यात आले आहे की • राज्यांकडून नागरिकांना उच्च दर्जाचे जीवनमान जगण्यासाठी शिक्षण, रोजगार, सार्वजनिक स्वास्थ्य उपलब्ध करून देण्यात यावे. या संदर्भात राज्यांकडून प्राधान्यक्रमाने उपाययोजना करण्यात याव्यात. याबरोबरच भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १९ नुसार भारतीय नागरिकांना भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य तसेच रोजगार स्वातंत्र्य प्रदान करण्यात आले आहे. अशाप्रकारच्या स्वातंत्र्यासाठी ज्ञान, शिक्षण, कौशल्य यांची प्रामुख्याने गरज असते. यादृष्टीकोनातून अप्रत्यक्षरित्या यातून • शिक्षणाचा अधिकार स्पष्ट होतो. या सर्व शैक्षणिक अधिकाराच्या कलमांचा परिपाक म्हणून २००२ साली एक घटनादुरुस्ती करण्यात आली या ८६ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे अनुच्छेद २१ मध्ये शिक्षणविषयक महत्वपूर्ण तरतूद करण्यात आली यात प्राथमिक शिक्षणास नागरिकांचा एक मुख्य अधिकार बनविण्यात आला. अनुच्छेद २१ मधील (क) या मुद्यात स्पष्ट करण्यात आले आहे की, राज्यांकडून सहा ते चौदा वर्षांमधील मुलांना मोफत आणि सक्तीने शिक्षण प्रदान करण्याची व्यवस्था करण्यात येईल. अशा प्रकारच्या या घटनादुरुस्तीमुळे शिक्षणासारख्या विषयास भारतीय राज्यघटनेमध्ये महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त झाले या बरोबरच यामुळे भारतीय नागरिकांना सामाजिक विकासाच्या दृष्टीकोनातून शिक्षित करण्याचा, शिक्षणाचे महत्व पटवून देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. ज्यामुळे अनेक मागास राज्यातील विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण प्राप्त होण्यास मदत झाली.

शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीने बालकांचे शिक्षण आणि बालकांचे पालन - पोषण :

संविधानातील कलम ४५ नुसार भारतातील बालकांचे शिक्षण आणि पालन - पोषण करण्याची हमी सरकारचे आद्यकर्तव्य म्हणून स्विकारण्यात आली आहे. प्राथमिक शिक्षणास तर मुलभूत अधिकारात समाविष्ट करण्यात आले. परंतु या बरोबरच सहा वर्षांच्या वया पर्यंत बालकांचे पालनपोषणाची जबाबदारी सरकारकडे ठेवण्यात आली आहे.

Article 45- The state shall endeavour to provide early childhood care and education for all children until they complete the age of six years.

या तरतूदीनुसार सहा वर्षांपर्यंतच्या सर्व बालकांचे पालन पोषण, या बरोबरच अशा बालकांचे शिक्षण, आरोग्य तसेच इतर सोयी, सुविधासाठी ची व्यवस्था राज्याकडून करण्यात येणार असल्याची तरतूद करण्यात आली आहे. त्यासाठीचे सर्व प्रकारचे प्रयत्न राज्याकडून करण्यात येतील या तरतूदीमुळे देशातील कुपोषणाचे प्रमाण कमी होण्यास मदत झाली आहे. बालकांच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढण्यास मदत झाली असल्याचे दिसून येते.

शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीने अल्पसंख्यांकांचे शिक्षण:

भारतीय राज्यघटनेत अल्पसंख्यांकांच्या शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक विकासा विषयीही तरतूद करण्यात आली असल्याचे दिसून येते राज्यघटनेतील कलम ३० (१ व २) च्या नुसार अल्पसंख्यांक वर्गांना त्यांच्या आवडीच्या धर्म तसेच भाषांच्या आधारावर विविध शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार प्रदान करण्यात आला आहे. या तरतूदीनुसार राज्यसरकारकडून अशा संस्थांना अनुदान देण्यासंबंधी भेदभाव बाळगळा जाणार नाही.

Article ३० - All minorities, whether based on religion or language, shall have the right to established and administred educational institutions of their choice.

अशाप्रकारच्या अल्पसंख्यांक वर्गांना शिक्षणाच्या प्रवाहात सामावून घेण्यासाठीची ही महत्वपूर्ण तरतूद भारतीय राज्यघटनेत करण्यात आली आहे. समाजातील कोणत्याही घटकांना अल्पसंख्यांक असल्याची न्युनभावना निर्माण होऊ नये. अशा समाजाला विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी ही तरतूद महत्वपूर्ण अशा स्वरूपाची आहे. अशा प्रकारच्या राज्यघटनेतील तरतूदीद्वारे भारतातील अल्पसंख्यांक समाजाच्या हितांचे रक्षण करण्यात येऊन त्यांना विकासासाठी अग्रेसर करण्यासाठी प्रोत्साहित करण्याचे प्रयत्न करण्यात आले असल्याचे दिसून येते.

शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीने अनुसूचित जाती, जमाती आणि दुर्बल घटकांसाठी शिक्षण

भारतीय राज्यघटनेद्वारे समाजासाठी शिक्षण हे उन्नतीचे महत्वपूर्ण साधन मानण्यात आले आहे. हे साधन समाजाच्या सर्व वर्गांपर्यंत पोहोचविण्यासाठीचे प्रयत्न राज्यांकडून करण्यात येणार असल्याचे तरतूदीनुसार अशासाठी केले असल्याचे दिसून येते समाजातील सर्व मागास, दुर्बल घटकांना शैक्षणिक प्रवाहात आणण्याचे प्रयत्न करण्यात आले ही प्रमुख जबाबदारी म्हणून राज्यांकडून स्विकारण्यात आली. भारतीय राज्यघटनेतील कलम ४६ नुसार राज्यातील दुर्बल घटक, विशेषतः अनुसूचित जाती, जमातीच्या समाजाला शैक्षणिक आणि आर्थिक विकासाच्या प्रवाहात आणण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

Article 46 - the state shall promote with special care the educational and economic interests of the weaker sections of the people and in particular of the scheduled castes and tribes.

अशाप्रकारच्या तरतूदीनुसार समाजात अर्थिक सामाजिक, शैक्षणिक समता प्रस्थापित करण्यासाठीचे प्रयत्न करण्यात येत असल्याचे स्पष्ट होते. या तरतूदीमुळे • समाजातील दुर्बल घटक विशेषतः अनुसूचित जाती, जमाती लोकांना शिक्षणाच्या तसेच अर्थिक विकासासाठीच्या सुनिश्चित संधी निर्माण करून देण्यासाठीचे प्रयत्न करण्यात आले असल्याचे दिसून येते. अशाप्रकारे समाजातील कुठल्याही घटकांवर अन्याय होणार नाही याची काळजी संविधानाद्वारे प्रदत्त शैक्षणिक तरतूदीद्वारे घेण्यात आली असल्याचे दिसून येते.

शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीने महिला, बाल, आणि मागासवर्गासाठी शिक्षण

भारतीय राज्यघटनेत महिला, बालक तसेच मागास वर्गासाठी विशेष शिक्षणाची तरतूद स्पष्टपणे करण्यात आली नसली तरी समाजातील अशा प्रकारच्या दुर्बल समजल्या जाणाऱ्या घटकांच्या विकासाची जबाबदारी मात्र संविधान कत्यांनी राज्यांवर सोपविण्यात आली असल्याचे दिसून येते भारतीय राज्यघटनेतील कलम १५ (३,४, व ५) मधील तरतूदीनुसार समाजातील महिला, बालक तसेच मागास वर्गातील व्यक्तींसाठी शिक्षणाच्या व्यवस्था तसेच अशा घटकांचा शैक्षणिक, अर्थिक विकास करण्यासाठी राज्यांना पूर्ण स्वातंत्र्य देण्यात आले समाजातील अशा घटकांसाठी शैक्षणिक दृष्टीकोनातून राज्य आप आपल्यापरिने विशेष व्यवस्था करू शकते.

शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीने धार्मिक शिक्षणाचे स्वातंत्र्य:

भारतीय राज्यघटनेद्वारे धर्मनिरपेक्षतेचा पुरस्कार करण्यात आला आहे. सर्वधर्मांना समान लेखण्याची हमी राज्यघटनेद्वारे स्विकारण्यात आली आहे. भारतीय संविधानात धार्मिक शिक्षणासाठीची तरतूद करण्यात आली नसली तरी भारतीय नागरिकांना धार्मिक शिक्षणाचे स्वातंत्र्य बहाल करण्यात आले आहे. भारतीय राज्याघटनेतील कलम २८ (१, २ व ३) च्या नुसार राज्यसरकार कडून संचालित करण्यात येणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत धार्मिक क्रिया कार्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या संस्था नागरिक स्वयंप्रेरणेने स्थापन करू शकतात अशा प्रकारची मुभा देण्यात आली आहे. अशाप्रकारचे धार्मिक स्वातंत्र्य भारतीय नागरिकांना प्रदत्त करण्यात आल्याचे दिसून येते.

समारोप:

कोणत्याही देशाची राज्यघटना ही शांत जलशयासारखी असते. देशाच्या संविधानात भौगोलिक परिस्थितीचे, रुढी, परंपराचे, संस्कृतीचे व देशाच्या इतिहासाचे तसेच भावी उद्दिष्टांचे प्रतिबिंब उमटत असते. प्रत्येक देशाला राज्यघटना ही असावीच लागते. कारण राज्यघटनेत देशाच्या कारभाराचे मूलभूत नियम अंतर्भूत असतात. राज्यघटने शिवाय देशाच्या कारभार करणे म्हणजे तेथील राज्य व्यवस्था नष्ट करणे, किंवा तेथे आराजकता निर्माण करणे होय. असे जेनिंग्ज म्हणतो. भारतीय संविधान हे एक वैशिष्टपूर्ण दस्तऐवज आहे. जगातील सर्वच देशांच्या संविधानाचा कांहीना काही अंश भारतीय संविधानात दिसून येतो, त्यामुळे भारतीय संविधान हे भारतीय जनतेला मिळालेली मोठी देणगी आहे. कारण भारतात विविध जाती, धर्म पंथ, वंश आणि परंपरेचे लोक राहतात. समाजात विविधता आढळून येते. याबरोबरच समाजिक मागासलेपणाही भारतीय समाजात असल्याचे दिसून येते विशेषतः स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळी सामाजिक विषमता: स्पष्टपणे अस्तित्वात होती. अशा समाजास विकासाच्या प्रवाहात आणणे हे भारतीय घटनासमितीसमोरिल सर्वात मोठे आव्हान होते. केवळ शैक्षणिक दृष्टीकोनातून अशा आव्हानाचा सामना होऊ शकतो हे तज्ञ घटनाकारांनी जाणले होते. त्यामुळे सर्व समाजाच्या शैक्षणिक विकासासाठीच्या महत्वपूर्ण तरतूदी भारतीय राज्यघटनेत समाविष्ट केल्या अशा प्रकारच्या शैक्षणिक तरतूदीच्या माध्यमातून मागास, दुर्बल, कमजोर अशा सर्व समाजास शैक्षणिक विकासाच्या दिशेने अग्रेसर करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. भारतीय राज्यघटनेद्वारे प्रदत्त शिक्षणाचे अधिकार भारतातील शैक्षणिक विकासासाठी अत्यंत महत्वपूर्ण असल्याचे स्पष्ट होते.

संदर्भ ग्रंथ सुची.

1. डॉ. बी.टी.देशमुख- भारतीय संविधान
2. डॉ.एस.जी. देवगावकर -भारतीय राजकिय व्यवस्था
3. डॉ. सुभाष कश्यप. -हमारा संविधान -
4. डॉ. के.के. शर्मा. -भारत मे. ग्रामीण विकास -
5. शुभांगी राठी- भारताचे शासन आणि राजकारण
6. डॉ.सुधाकर जोशी भारताचे शासन आणि राजकारण
7. डॉ. शुभांगी राठी भारतीय राज्यघटना
8. डॉ. भा. ल. भोळे भारतीय राजकिय व्यवस्था
9. एम. व्ही. पायली. भारतीय संविधान - एक परिचय
10. डॉ. व्यंकट विळेगावे - भारतीय प्रशासन.

आपत्ती व्यवस्थापन काळाची गरज

प्रा. एन. व्ही. शेवाळे
लोकप्रशासन विभाग,
जे.ई.एस.महाविद्यालय,जालना.

प्रस्तावना:

सजीव सृष्टीवर वाढवणाऱ्या विविध प्रकारच्या नैसर्गिक व मानवी आपत्तीमुळे होणाऱ्या व्यापकता लक्षात घेता अतिवृष्टी भूकंप साथीचे रोग दुष्काळ जंगली प्राण्यांचा हल्ला विषारी प्राण्यांचे दंश गर्दीत होणारी चेंगराचेंगरी दंगली वाहन अपघात औद्योगिक क्षेत्रात घडणारे अपघात यासारख्या नैसर्गिक आणि मानवी आपत्तीमुळे जीवित व वित्तहानी मोठ्या प्रमाणात होते ते कमी करण्यासाठी आपत्ती व्यवस्थापन ही काळाची गरज ठरली आहे आर्थिक विकास ही आधुनिक मानवाची मूलभूत प्रेरणा मानली जाते राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विकास ही संकल्पना महत्त्वाची आहे प्रत्येक देशाला आर्थिक बाबतीत समृद्ध होण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न केले जातात त्यामुळे देशांमध्ये उपलब्ध असलेली मानवी व नैसर्गिक संसाधने यांचा वापर अतिरिक्त करून राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ करणे व त्या आधारे देशाचे नागरिक कांची महत्तम कल्याण घडवून आणणे या भूमिकेत प्रत्येक देश अलीकडच्या काळात टोकाचे प्रयत्न करत असल्याचे दिसून येते त्यामुळे नैसर्गिक व मानवी मानवनिर्मित आपत्ती मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे दिसते 1994 ते 2020 चा कालखंड विचार केला तर आशिया खंडावरच नव्हे तर देशावर जवळपास 6285 आपत्ती कोसळलेल्या आहेत त्यामध्ये कोरोना सारखी महामारी ही फार मोठी जैविक आपत्तीच होती त्यापैकी 7 947 आपत्ती दक्षिण आशियातील तर बाराशे पेक्षा जास्त आपत्ती पूर्व आशियात व पॅसिफिक परिसरात घडल्या यामध्ये पॅसिफिक परिसरातील काही भाग हा सर्वाधिक भूकंपप्रवण आहे या आपत्तीतून झालेली मानवी हानी भरून काढणे अशक्य बाब आहे मानवाचा वाढता हव्यास व गरजा व भौतिक सुविधा प्राप्त करण्याच्या हव्यासापोटी मानवाने निसर्गाकडे व जीवजंतू व जैविक संपत्तीकडे दुर्लक्ष केले असल्याने या आपत्ती ओढवल्या जात असल्याचेही निष्पन्न होत आहे अशा आपत्ती काही प्रमाणात टाळता येऊ शकतात त्यासाठी नैसर्गिक संतुलन राखणे गरजेचे आहे. मागील वीस वर्षांचा विचार केला असता नैसर्गिक आपत्तीची तीव्रता मोठ्या प्रमाणात वाढून 400 कोटी डॉलर पेक्षा अधिक संपत्तीचे नुकसान झाले असून 25 लाखापेक्षा अधिक मानव मृत्यू पावले असे सरकारी आकडेवारीनुसार निष्पन्न होते आपत्तीचे गांभीर्य हे त्या आपत्ती संकटामुळे किती जीवित व वित्तहानी झालेली आहे यावर अवलंबून असते थोडक्यात आपत्ती म्हणजे एक विशिष्ट काळ किंवा स्थानाशी निगडित घटना होय जिच्यामुळे मोठ्या प्रमाणात जीवित वित्त हानी होते जनजीवन विस्कळीत होते तसेच आपत्तीमुळे समाज, संस्कृती, प्रशासन, पर्यावरण, शिक्षण या घटकावर विपरीत परिणाम होतात म्हणून आपत्ती व्यवस्थापन काळाची गरज बनली आहे.

संशोधनाचा उद्देशः.

प्रस्तुत संशोधन आपत्ती व आपत्ती व्यवस्थापनाच्या संदर्भात ज्ञानवृद्धी करणे. मानवतेच्या कल्याणासाठी आपत्ती व्यवस्थापनाचे महत्त्व समजावून सांगणे हा आहे.

संशोधन पद्धती:

संशोधनासाठी विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर केला असून प्राथमिक तसेच द्वितीय स्त्रोताचाही उपयोग केलेला आहे उदाहरणात मुलाखत निरीक्षण अहवाल दुय्यमस्त्रोत म्हणून आपत्ती व्यवस्थापनाचे पुस्तके पेपरचे कात्रणे लेख मासिक यांचाही उपयोग केला आहे .

आपत्ती संकल्पना :

आपत्ती ला इंग्रजी मध्ये Hazards(संकट) असेही म्हणतात आपत्तीसाठी Disaster हा योग्य शब्द असून तो Dis +aster पासून बनलेला आहे.Dis म्हणजे वाईट Star तारा Dis+ aster =Disaster वाईट तारा.

1. ऑक्सफर्ड शब्दकोशामध्ये आपत्ती म्हणजे अचानक वाढवलेले मोठे संकट होय असे सांगितले आहे.

2. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या मते आपत्ती म्हणजे अशी घटना की ज्यामुळे अगदी अचानकपणे जीवित वित्त व अन्य प्रकारची हानी होते.
3. आपत्ती म्हणजे अचानकपणे उद्भवणारे मोठे संकट दूर घटना असून वातावरणीय बदल तापमान वृद्धी वाढत्या नैसर्गिक व मानवी निर्मिती घटना व त्याच्या परिणामामुळे सातत्यशील विकास प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होऊन मानवी जीवन उध्वस्त होते साधन संपत्ती पर्यावरणीय राहास यामुळे प्रभावित क्षेत्र होय आपत्ती ही विध्वंस घडवून आणणारी घटना असून तिच्यामुळे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, पर्यावरण, प्रशासन या सर्व घटकावर परिणाम घडून येतात.

आपत्तीचे वर्गीकरण:

आपत्तीचे वर्गीकरण साधारण नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्ती अशा प्रकारे केली जाते परंतु आपत्तीच्या संदर्भात ऑगस्ट 1999 मध्ये तात्कालीन सरकारने एक उच्चस्तरीय अधिकारी समिती नेमली होती या समितीने आपत्तीचे सूक्ष्म अध्ययन करून आपत्तीचे 33 प्रकार सांगितले आहेत परंतु सर्वसाधारण पाच प्रकारात या आपत्तीचे वर्गीकरण केले आहे.

1. पाणी व हवामानाची निगडित आपत्ती :या आपत्तीमध्ये पूर, चक्रीवादळ, ढगफुटी, उष्ण व शीत लहरी, गारपीट, सुनामी, विजा चमकणे, समुद्री लाटा याचा समावेश होतो.
2. भौगोलिक /भूपृष्ठाशी संबंधित आपत्ती भूकंप, ज्वालामुखी, तलाव फुटणे, भूस्खलन, दलदल, आग लागणे इत्यादी.
3. अपघात दुर्घटनेची संबंधित आपत्ती वनवा,तेल गळती, खाणीतील पूर, शहरी आग, यात्रेतील दुर्घटना, बॉम्बस्फोट, इमारत कोसळणे, जहाज अपघात, रेल्वे अपघात, खेडेगावातील आग इत्यादीचा यात समावेश होतो.
4. रासायनिक औद्योगिक व आण्विक आपत्ती: यामध्ये रासायनिक व औद्योगिक व अपघात आण्विक आपत्तीचा समावेश होतो.
5. जैवकीय आपत्ती या आपत्तीमध्ये जैवकीय आपत्तीमध्ये महामारी स्वाईन फ्लू किटाणूचे हल्ले पशुचे आजार अन्न प्रदूषण विषबाधा यांचा समावेश होतो आपल्या राज्यघटनेच्या कलम 29 मध्ये सुरक्षितता व जगण्याचा अधिकार दिला आहे त्यामुळे आपत्तीचे संकटाचे निवारण करणे ही प्रत्येकाची जबाबदारी आहे.

आपत्ती व्यवस्थापनाची गरज:.

नैसर्गिक अथवा मानवनिर्मित आपत्तीमुळे जीवित व वित्तहानी मोठ्या प्रमाणात घडून येते परंतु जर आपण संभाव्य अथवा भविष्यातील आपत्तीचा अंदाज घेऊन नियोजन पूर्वतयारी केली तर आपत्तीपासून होणारे नुकसान टाळता येते उदाहरणार्थ वीज प्रतिबंधक मनोरे बसवले तर वीज बळी रोकता येते श्रीलंका व ब्रह्मदेश यांच्या धरतीवर आधारित आधुनिक रडार यंत्रणा द्वारे चक्रीवादळाची ही अगोदर माहिती देता येते व होणारे नुकसान टाळता येते जनु जागृती ही करता येते उद्भवणाऱ्या आपत्तींना समोरील अशा प्रकारे जावे आपत्तीचे निराकरण कसे करावे याचे प्रशिक्षण व प्रत्यक्ष के दूरदर्शन व प्रसार माध्यमाच्या माध्यमातून दाखवता येऊ शकतात आपत्ती व्यवस्थापन ही काळाची गरज बनत चालली आहे आपत्तीमुळे केवळ जीवित वित्त हानीच होते नाही तर आपातग्रस्तांच्या मनाचाही विध्वंस होतो म्हणजेच म्हणे वय फलग्रस्त नैरास्यवादी म्हणतात त्यामुळे मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून व्यवस्थापन महत्त्वपूर्ण आहे मन प्रसन्न असेल तर कोणतेही कार्य उत्कृष्टपणे करता येते त्या दृष्टीने सहानुभूतीपूर्वक वर्तन ताण तणाव मुक्ती शिबीर मनोरंजन कार्यक्रमाचे आयोजन करणे यांच्या माध्यमातून टिकून ठेवणे त्यांचे मानसिक संतुलन टिकून ठेवणे तर आपत्तीला प्रभावीपणे सामोरे जाता येते आपत्तीमुळे जीवित व वित्तहानी मोठ्या प्रमाणात घडून येते ज्यामुळे सातत्यशील विकासाची प्रक्रिया खंडित होती जे राष्ट्र प्रगतीला बाधक आहे ते टाळून राष्ट्राच्या प्रगती व विकासाला वेग कायम राखण्यासाठी आपत्तीपूर्व व्यवस्थापन काळाची गरज आहे आपत्तीची तीव्रता स्थळ काळ परिस्थितीनुसार भिन्न असते त्यामुळे त्यांना समर्थपणे तोंड देऊन यश संपादनासाठी आपत्ती व्यवस्थापन गरजेचे आहे तसेच आपत्ती निवारण कार्य एक त्याने पूर्णत्वास जात नाही त्यासाठी सांघिक कार्याला गती देणे स्वयंसेवी संस्था शासन प्रशासन जनता यांचा उत्स्फूर्त सहभाग वाढवून

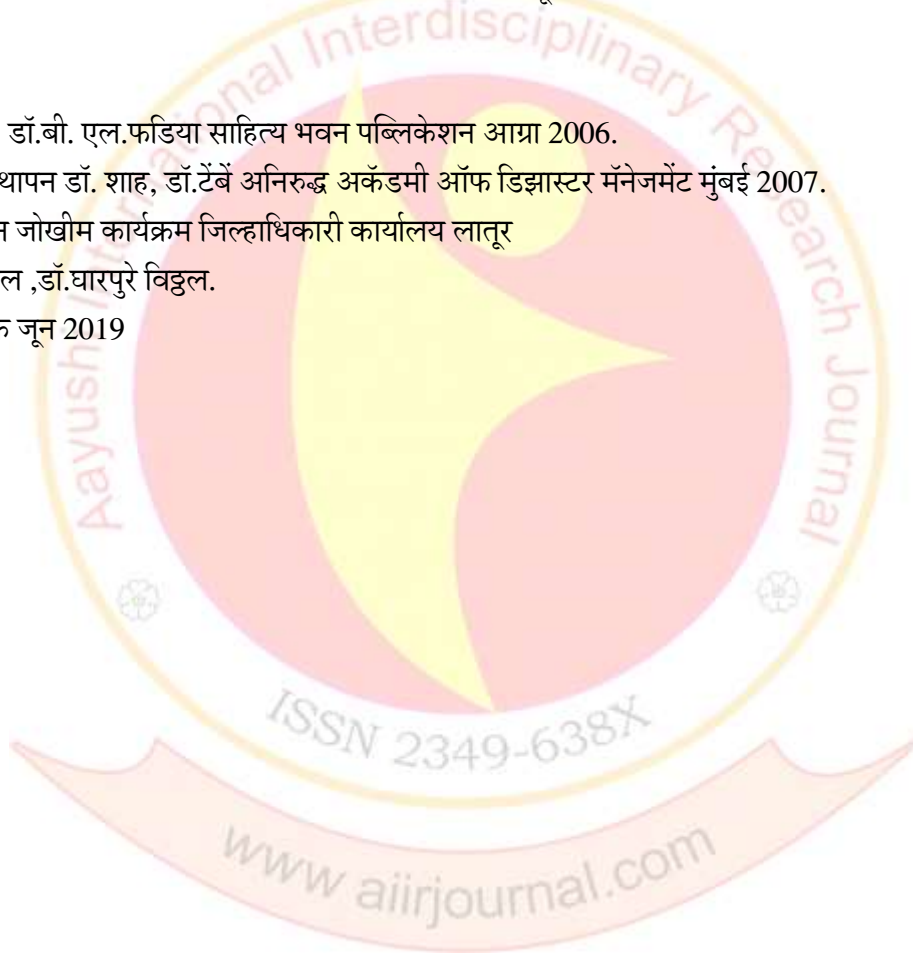
आपत्तीला धैर्याने मुकाबला करण्यात यासाठी मनोधारी वाढवण्याची गरज आहे यामध्ये तत्परता व पारदर्शकता गरजेचीच आहे आपत्ती निवारणाच्या संदर्भात स्थानिक तालुका जिल्हा राज्य राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एकात्मिक आपत्ती व्यवस्थापन करणे साठी आपत्ती व्यवस्थापनाची गरज आहे.

प्रभावी आपत्ती व्यवस्थापनाची तत्वे :-

1. जनतेमध्ये आपत्ती व त्यांचे व्यवस्थापन संदर्भात जनजागृती घडून आणणे व सहकारी प्राप्त करून घेणे
2. आपत्तीपूर्व व आपत्तीनंतर कार्यरतला आणि गरज ओळखून कार्य करावे.
3. आपत्ती निवारण कृती दलाचे संघटनात्मक व वैयक्तिक कार्य निश्चित करणे.
4. आपत्तीच्या स्वरूपानुसार प्रभावीपणे प्रतिसादासाठी विशिष्ट आराखडा तयार करणे.
5. प्रशासन व्यवस्थेविषयी विश्वास व नैतिकता वृद्धीसाठी आपत्ती व्यवस्थापन आराखड्यास सर्वकंश सहकार्य करणे.
6. आपत्ती निवारण कार्य करणाऱ्या सर्व यंत्रणा व संस्था यांच्यामध्ये उत्कृष्ट समन्वय निर्माण करून प्रभावी प्रतिसाद देणे.
7. भारत सरकारच्या आपत्ती निवारण यंत्रणांमध्ये योग्य समन्वय साधने व व्यवस्थापन करणे .
8. आपत्तीनंतर मदत साहाय्यक केल्यानंतर कार्याचे योग्य संचलन व मूल्यांकन करणे व विकास कार्यात चालना देणे.

संदर्भसूची.

1. लोकप्रशासन- डॉ.बी. एल.फडिया साहित्य भवन पब्लिकेशन आग्रा 2006.
2. आपत्ती व्यवस्थापन डॉ. शाह, डॉ.टेंबें अनिरुद्ध अकॅडमी ऑफ डिझास्टर मॅनेजमेंट मुंबई 2007.
3. आपत्तीकालीन जोखीम कार्यक्रम जिल्हाधिकारी कार्यालय लातूर
4. पर्यावरण भूगोल ,डॉ.घारपुरे विठ्ठल.
5. योजना मासिक जून 2019

ग्रामीण विकासात पंचायतराजची भूमिका

डॉ.बिडवे टी.एस.

सहाय्यक प्राध्यापक व विभागप्रमुख,
लोकप्रशासन विभाग
बाबुरावजी आडसकर महाविद्यालय, केज
ता. केज. जि बीड

1.1 प्रस्तावना:

भारत हा शेतकऱ्यांचा देश आहे आणि भारताचा आत्मा शेतकऱ्यांमध्ये वास्तव्य करतो.¹ देशाचा सर्वांगीण विकास करणे आवश्यक असून, गावाची स्थिती बदलणे आवश्यक आहे, तरच संपूर्ण गावाची आणि राष्ट्राची प्रगती होऊ शकते. असे महात्मा गांधीजींना वाटत होते. ग्रामीण विकासात पंचायतराजची भूमिका या पेपरमध्ये महाराष्ट्रातील पंचायतराज संस्था ग्रामीण विकासात काय भूमिका बजावते या अनुषंगाने मांडणी केली आहे. 1992-93 मध्ये झालेल्या 73 व्या आणि 74 व्या घटनांदुरुस्तीमुळे गावाला खऱ्या अर्थाने नवसंजीवनी मिळाली आहे.² किंवा घटनांदुरुस्तीनंतर गावाची स्थिती सुधारली असल्याचे दिसून येते. आज प्रत्येक गावात प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळा सुरु झाल्या आहेत. गावात जाणारा रस्ता जोडण्यात आला आहे. सध्या महाराष्ट्रासारख्या राज्यात, प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना आणि मुख्यमंत्री सडक योजनेच्या माध्यमातून संपूर्ण राज्यात रस्त्यांचे जाळे असलेले एकही गाव नाही, ज्याच्या मदतीने गावात बरीच सुधारणा आणि सुलभता आली आहे.

महाराष्ट्र राज्यात पंचायतराज संस्था ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या तीन स्तरांमध्ये विभागली गेली आहे, ज्यामध्ये 2022-23 च्या सीमांकनानुसार 27,9,92 ग्रामपंचायती, 2,52 पंचायत समिती आणि 32 जिल्हा परिषदा आहेत. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषदांच्या विकासकामांसाठी राज्य सरकारच्या माध्यमातून आर्थिक मदत केली जाते.³ ग्रामपंचायतींमध्ये सरपंच, सचिव आणि पंच यांची भूमिका महत्त्वाची असते. दुसरीकडे, जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषदेचे सदस्य, जिल्हाध्यक्ष आणि मुख्य कार्यकारी अधिकारी (भारतीय प्रशासकीय सेवा) असतात. किंवा या तिन्ही पाटल्यांवर शासन-प्रशासन आणि लोकप्रतिनिधींची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे, यावरून पंचायतराजची भूमिका दिसून येते, मात्र सध्या पंचायत स्तरावरील कामांमध्ये अनियमितता आणि कामांना होणारा दिरंगाई यामुळे विकासकामांना विलंब होत आहे.

1.2 उद्देश:

प्रस्तुत संशोधन निबंधाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

- 1) ग्रामपंचायतीला शासनाकडून उपलब्ध असलेल्या सुविधांची माहिती घेणे.
- 2) ग्रामपंचायतीच्या सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय समस्या जाणून घेणे.

1.3 संशोधन विषयाची प्रासंगिकता:

भारतासारख्या देशात, जिथे 80% लोकसंख्या गावात राहते, तेथे पंचायतराज म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या ग्रामीण स्थानिक सरकारचे महत्त्व स्वयंस्पष्ट आहे. पंचायत ही भारतातील सर्वात जुनी सरकारी संस्था मानली जाते.⁴ 2 ऑक्टोबर 1952 रोजी सामूहिक विकास कार्यक्रम सुरु झाल्यानंतरच नियोजन सुरु झाल्याचे मानले जाते. 2 ऑक्टोबर ही गांधीजींची जन्मतारीख म्हणून निवडण्यात आली आहे. गांधीजींनी खेड्याच्या कार्याला सर्वाधिक महत्त्व दिले. ग्रामपंचायतींच्या पुनर्स्थापनेनंतरच ग्रामीण जीवनाची पुनर्रचना शक्य आहे, असा त्यांचा विश्वास होता. भारतीय राज्याच्या निर्मात्यांना वस्तुस्थिती चांगलीच ठाऊक असती, म्हणून त्यांचे स्वातंत्र्य लक्षात घेऊन, ग्रामीण प्रशासनाच्या स्थितीकडे पुरेसे लक्ष दिले गेले. राज्यांनी ग्रामपंचायतींच्या स्थापनेसाठी पावले उचलावीत आणि त्यांना (ग्रामपंचायतींना) असे अधिकार द्यावेत की ते स्वराज्याचे एक एकक म्हणून काम करू शकतील, अशी आमची घटना निर्देश देते. गांधींनी बरोबरच म्हटले होते, “गाव नष्ट झाले तर भारत नष्ट होईल.”⁵ त्यामुळे भारत राहणार नाही. यापूर्वी पंचायत स्तरावरील विकास आणि ग्रामविकासाच्या विविध स्तरावरील पायाभूत सुविधांशी संबंधित समस्यांवर प्रशासनाकडून अभ्यास करण्यात आला आहे, ज्यामध्ये बहुतांश संशोधकांनी अभ्यास आणि आर्थिक अभावामुळे उद्भवणाऱ्या

समस्यांवर संशोधन केले आहे. ग्रामपंचायत क्षेत्रात वैज्ञानिक युगाचा विचार करता ही परिस्थिती लक्षात घेता हे संशोधन अत्यंत महत्त्वाचे ठरू शकते. त्यामुळे ग्रामपंचायतींमधील प्रशासकीय आणि राजकीय परिस्थिती आणि समस्यांचा समाजशास्त्रीय संशोधन अभ्यास आवश्यक आणि प्रयत्नशील आहे. "ग्रामीण विकासात पंचायत संस्थांची भूमिका" हा संशोधनाचा विषय आहे.

1.4 संशोधन पद्धती आणि क्षेत्र :

कोणत्याही प्रकारचे संशोधन कार्यापूर्वी संशोधन कार्यासाठी संशोधन पद्धती आवश्यक आहे. तथ्ये गोळा करण्यासाठी संभाव्यता नमुना पद्धत वापरली आहे. निरीक्षण पद्धत आणि विषयाशी संबंधित तथ्ये गोळा करण्यासाठी, दुय्यम डेटाच्या संकलनासाठी संशोधन पेपर, दूरदर्शन इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

1.ग्रामपंचायतीला शासनाकडून उपलब्ध असलेल्या सुविधा:

महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षाचे औचित्य साधून राज्यात शाश्वत ग्रामविकासासाठी अनन्याकृत ग्रामोत्थान अभियान सुरू करण्यात आले आहे. भौतिक, सामाजिक आणि उपजीविका किंवा सरकारचे आर्थिक, तांत्रिक आणि प्रशासकीय सहकार्य आणि लोकांच्या पुढाकाराने विकास होणे अपेक्षित आहे. दर्जेदार भौतिक पायाभूत सुविधांचा समावेश असलेला हा कार्यक्रम आहे. शाश्वत ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेतील महत्त्वाचे घटक असे आहेत की, गावात एकसंध उच्च-स्तरीय भौतिक सुविधा निर्माण करताना, त्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे वाटप केल्याने पर्यावरणाचा समतोल राखला जाईल, ज्याचा प्रथम विचार केला पाहिजे.

आज दिवसेंदिवस लोकसंख्या वाढत आहे आणि नैसर्गिक संसाधने कमी होत आहेत, त्यामुळे 'ग्लोबल वॉर्मिंग'सारखे अनेक विषय मूळ धरू लागले आहेत. पर्यावरणाचे संवर्धन, संरक्षण करून समृद्ध गाव निर्माण करणे ही काळाची गरज आहे, म्हणून शासनाने सन 2010-2011 मध्ये पर्यावरण संतुलित समृद्ध ग्राम योजना सुरू केली आहे. ग्रामपंचायतींना शासनाकडून मिळालेला निधी किंवा नियोजन निधी, वृक्षारोपण आणि वृक्ष लागवड, गावातील काँक्रीट ब्लॉकचे व्यवस्थापन (ग्रामोत्थान संकलन आणि प्रक्रिया, विविध सेंद्रिय आणि पर्यावरण संतुलित तंत्रे वापरून), गावात सांडपाण्याचे व्यवस्थापन, गटारी, पथदिवे.- सौर पथदिवे, अपारंपरिक ऊर्जा विकास आणि वापर (पवन, सौर, जैविक इ.), स्मशान-दफन जमीन बांधकाम आणि त्यासाठी आवश्यक असलेल्या इतर सुविधा उपलब्ध करून देणे, स्मृती उद्यान, ग्रामपंचायत अंतर्गत गावे आणि उद्यानांना जोडणारे बांधकाम, आणि बस्तंबा, राजीव गांधी भारत निर्माण ग्राम सुविधा केंद्र, पर्यावरण संतुलित विकास, इतर नाविन्यपूर्ण प्रकल्प इत्यादींना मूलभूत सुविधा पुरविल्या जात आहे.

2.सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय समस्या:

पंचायतराज व्यवस्था विविध कारणांमुळे ग्रामीण जनतेमध्ये नवीन आशा आणि आत्मविश्वास जागृत करण्यात अयशस्वी ठरली आहे. जोपर्यंत गावकऱ्यांमध्ये खरी जागृती होत नाही तोपर्यंत संस्था यशस्वी होऊ शकत नाही. त्यामुळे काही नवीन समस्या निर्माण झाल्या आहेत. ज्याचे निराकरण करणे आवश्यक आहे. ⁶

- 1) ग्रामस्थांची निरक्षरता आणि गरिबी या गंभीर समस्यांनी मोठे स्वरूप धारण केले आहे. अशा स्थितीत ग्रामीण समाज आणि नेतृत्व त्यांच्या संकुचित पातळीपर्यंत पोहोचू शकत नाही. अज्ञान आणि गरिबी यामुळे ग्रामीण जनता काहीही करू शकत नाही. अशा स्थितीत पंचायतराजची गरज आणि महत्त्व आहे.
- 2) पंचायतराजमध्ये पक्षपाती राजकारण हा मोठा अडथळा बनला आहे. पंचायती स्थानिक राजकारणाचा आखाडा बनत आहेत. आपल्या राजकीय पक्षांनी पंचायत निवडणुकीत ढवळाढवळ करणे थांबवले तर भ्रष्ट राजकारणापासून पंचायती वाचतील. लोकशाहीच्या यशाची पहिली अट म्हणजे स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे सत्ता हस्तांतरित करणे. हे तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा राजकीय प्रेरणा खालच्या स्तरातून सुरू होते आणि उच्च स्तर केवळ मार्गदर्शक म्हणून काम करतात. राज्य सरकार किंवा संस्थांना केवळ त्यांच्या आदेशाचे पालन करण्यासाठी एजंट मानले पाहिजे. त्यासाठी नोकरशाहीचा दृष्टिकोन बदलण्याची गरज आहे.

- 3) संस्थांकडे आर्थिक स्रोत नसल्यामुळे त्यांना केवळ शासकीय अनुदानाच्या आधारे प्रबोधन करावे लागते. त्यामुळे पंचायतराज संस्थांच्या कामकाजासाठी पिढ्यानपिढ्याचे पुरेसे आणि स्वतंत्र स्रोत उपलब्ध करून दिले पाहिजेत जेणेकरून त्यांची आर्थिक स्थिती मजबूत होईल.
- 4) राजकीय जागृतीचा अभाव ही देखील एक महत्त्वाची समस्या आहे.
- 5) स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थानिक खासदार, मंत्री आणि प्रभावशाली नेत्यांचे कुटुंब आणि नातेवाईक यांच्या ताब्यात आहेत.
- 6) संघटित माफिया आणि गुन्हेगारांकडून स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर कब्जा केला जात आहे.
- 7) सरपंच की प्रधान पती नावाची नवी प्रजाती उदयास आल्याने महिला आरक्षण निरर्थक आहे.
- 8) वैमनस्य वाढले आहे.
- 9) स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सदस्यांना भक्कम नियोजनाऐवजी जास्तीत-जास्त बांधकाम करण्यात स्वारस्य आहे, पंचायतींचे बहुतांश कंत्राटदार हे स्वतः किंवा त्यांचे नातेवाईक नगरसेवक आहेत.

1.5 सूचना:

देशाच्या लोकशाही व्यवस्थेत गावापासून संसदेपर्यंत प्रत्येक स्तरावर लोकप्रतिनिधींचा जास्तीत-जास्त सहभाग असेल तेव्हाच लोकशाहीचे महत्त्व आहे. भारतातील गावे ही आर्थिक समृद्धीची प्रतीके आहेत. त्यामुळे खेड्यांचा आत्मा म्हणून प्रगती होईल तेव्हाच देश समृद्ध होऊ शकतो आणि गावांचा सर्वांगीण विकास पंचायतींच्या यशातूनच शक्य आहे. कोणत्याही देशात, राज्यात किंवा गावातील पंचायतराज व्यवस्था तेव्हाच प्रभावी ठरू शकते, जेव्हा तिची कामे पक्षीय राजकारणापासून दूर ठेवली जातात. पंचायतराज हे लोकशाहीचेही एक साधन आहे हेही खरे आहे. त्यामुळे पंचायतराज संस्थांमधील प्रचलित गटबाजी संपवणे त्यांच्या हिताचे ठरेल. पंचायत निवडणुकीत मतदान सक्तीचे करावे. पंचायतींची आर्थिक स्थिती सुधारणेही आवश्यक आहे. याशिवाय प्रशासकीय अधिकाऱ्यांनीही पंचायतींचे मित्र, सहयोगी आणि मार्गदर्शक म्हणून काम करावे. पंचायतराज व्यवस्थेने सामान्य जनता आणि सरकार यांच्यात सेतू म्हणून काम केले पाहिजे. कोणताही देश सर्वसामान्य जनतेच्या भावनांना बगल देऊन लोकशाहीच्या यशाचा दावा करू शकत नाही. असो कही सूचना खलील प्रमाणे केल्या आहेत त्याचा विचार करणे गरजेचे वाटते.

- 1) योजनांच्या उत्तम समन्वय आणि अंमलबजावणीकडे लक्ष देण्याची आज गरज आहे.
- 2) देखरेख यंत्रणा बळकट करून भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी कठोर कारवाई करावी.
- 3) संपूर्ण प्रशासकीय यंत्रणा निहित हितसंबंधांच्या ताब्यात आहे. ती काढून टाकण्यात यावी.
- 4) पंचायत व्यवस्थेच्या नावाखाली गावे राजकारणाची केंद्रे बनू नयेत, हे आवश्यक आहे, असे झाल्यास पंचायतराज व्यवस्थेची मुळे हादरून जातील आणि खऱ्या लोकशाहीचा पाया कोसळेल. ⁷

1.6 निष्कर्ष:

भारताला 'खेड्यांचा देश' म्हटले जाते, जिथे आजही 80 टक्के लोक राहतात आणि आज देशभरातील सुमारे अडीच लाख ग्रामपंचायती भारताच्या विकासात सातत्याने महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. महात्मा गांधींच्या आधी आणि नंतरही ग्रामीण विकासासाठी अविरत कार्य केले गेले, पण गांधीजींनी तत्त्ववेत्ताप्रमाणे ही विचारधारा जगासमोर ठेवली, त्यामुळेच ती मैलाच्या दगडासारखी आहे आणि त्यांचे ग्रामस्वराज अनेक दशकांनंतरही समर्पक आहे. कारण ही खेड्यांच्या स्वावलंबनाची बाब आहे, त्यांच्या सक्षमीकरणाची बाब आहे, शोषणाविरुद्ध ठोस धोरणाची बाब आहे.

प्राचीन काळापासून भारतात ग्रामीण विकासाची प्रक्रिया कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात सुरू आहे. भारताच्या भूतकाळात डोकावून पाहिलं तर, पंचायतराज व्यवस्था वेगवेगळ्या कालखंडात वेगवेगळ्या नावांनी ओळखली जात असली तरी

प्राचीन काळापासून इथे अस्तित्वात आहे. भारतातील सर्वात जुना उपलब्ध ग्रंथ ऋग्वेदात लोकशाही स्वायत्त संस्थांचा उल्लेख 'सभा' आणि 'समिती' या स्वरूपात आढळतो. ग्रामणी हा शब्द ऋग्वेदातही आढळतो, जो पंचाचा समानार्थी आहे.⁸

ग्रामीण भागात पंचायत स्तरावरील विकास कामे सर्वाधिक महत्त्वाची असून ही विकासकामे पंचायतीच्या माध्यमातून केली जातात. त्यामुळे ग्रामीण भागात विकासकामांच्या माध्यमातून व गाव विकास, रस्ते, पिण्याचे पाणी, सार्वजनिक शौचालये, पाण्याचा निचरा, तलाव, हाट-बाजार विकास आदी कामांना गती आली आहे. कोणत्याही गावाच्या विकासाची रूपरेषा पंचायतीमध्ये तयार केली जाते, ज्यामध्ये सर्व पंचायत स्तरावरील लोकप्रतिनिधी आणि ग्रामस्थ उपस्थित असतात. यामध्ये राज्य शासनामार्फत आर्थिक रक्कम दिली जाते, मात्र ही रक्कम विहित मुदतीत न मिळाल्यास विकासकामांना खीळ बसते. अशा परिस्थितीत प्रशासनाला तातडीने आर्थिक मदत उपलब्ध करून द्यावी, जेणेकरून ग्रामविकासाची संकल्पना सिद्ध होऊ शकेल.

संदर्भ ग्रंथसूची:

- 1) स्मार्ट ग्राम योजना, ग्राम विकास व पंचायतराज विभाग [https:// rdd. maharashtra.gov.in](https://rdd.maharashtra.gov.in) > Envi...
- 2) तोमर, संजय, ग्रामविकासातील ग्रामपंचायत, डॉ. बी. आर. आंबेडकर विद्यापीठ, आग्रा, 2017.
- 3) अग्रवाल, प्रमोद कुमार, भारतातील पंचायती राज, ज्ञान गंगा पब्लिकेशन्स, दिल्ली, 2003.
- 4) द्विवेदी, राधेश्याम, मध्य प्रदेश पंचायती राज आणि ग्राम स्वराज कायदा, सुविधा कायदा प्रकाशन, भोपाळ, 2005.
- 5) मिश्रा, पी.एल., छत्तीसगडचा राजकीय इतिहास, विश्व भारती प्रकाशन, नागपूर, 1982.
- 6) सिसोदिया, यतिंद्र सिंह, पंचायती राज आणि अनुसूचित जमाती, महिला नेतृत्व, 2000.
- 7) सिंग, एस.के. मध्य प्रदेशातील पंचायती राज वित्त, नवी दिल्ली, 2004.
- 8) सिद्धार्थ झा, गावांच्या मूलभूत विकासात पंचायतीची भूमिका, 4 फेब्रुवारी 2017

माहिती अधिकार कायदा आणि सद्यस्थिती

संशोधक विद्यार्थी
बालाजी भाऊसाहेब दळवे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

Email Id: balaji.dalve01@gmail.com

प्रस्तावना :

प्राचीन काळी नगर राज्य अस्तित्वात होती तेव्हा प्रत्येक कायदा आणि नियम सर्व नागरिक एकत्र येऊन चर्चा करून संमत करीत असत. यामध्ये प्रत्येक नागरिक हा विधिमंडळाचा सभासद असे व सेनापती आणि न्यायाधीश यांची मतदानाच्या पद्धतीने निवड करण्याचा त्यांना अधिकार असे परंतु सध्याचे युग हे प्रातिनिधिक लोकशाहीचे युग आहे. भारतासारख्या वैविध्यपूर्ण आणि खंडप्राय देशात सर्व नागरिकांना एकत्र येऊन निर्णय घेणे शक्य नाही म्हणून आपण आपली शासन व्यवस्था प्रतिनिधी मार्फत चालवतो. लोकांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी केंद्र स्तरावर आणि घटक राज्यांमध्ये कायदे करतात, धोरणे ठरवितात. कार्यकारी मंडळ आणि प्रशासन त्यांनी ठरवलेल्या धोरणाची अंमलबजावणी करतात. अलीकडे जगात केवळ खुल्या आणि निर्भय वातावरणात निवडणुका घेतल्याने लोकशाही रुजली म्हणायची का असा प्रश्न उपस्थित केला जात आहे. तर पुरेशा लोकशाही व्यवस्थेविषयी न्यायमूर्ती नरेंद्र चपळगावकर म्हणतात, नागरिकांचा सहभाग हा फक्त प्रतिनिधी निवडून देण्यापुरताच असेल तर ती व्यवस्था पुरेशी लोकशाही व्यवस्था आहे असे मानणे बरोबर ठरणार नाही. लोकांनी जागरूकपणे शासकीय बाबींवर मतप्रदर्शन केले पाहिजे.

भारतासारख्या प्रातिनिधिक लोकशाही असलेल्या राष्ट्रात सार्वजनिक जीवनातील प्रत्येक महत्त्वाच्या बाबींवर मतप्रदर्शन करून नागरिकांकडून राज्यकारभारात सहभाग अपेक्षित आहे. राज्यघटनेने त्यासाठी नागरिकांना कलम 19 (1) (अ) नुसार अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य मूलभूत हक्क म्हणून दिलेले आहे. अर्थात नागरिकांना त्यांचे माहितीपूर्ण मत मांडण्यासाठी शासनाच्या कार्यपद्धतीची माहिती व सार्वजनिक हिताच्या बाबी कशा हाताळल्या जातात, याची माहिती मिळणे आवश्यक आहे.

आपल्या प्रतिनिधीमार्फत राज्यकर्त्यांना दररोज जाब विचारण्याची व्यवस्था होत नाही, तोपर्यंत कुठलाही नेता किंवा कुठलाही राजकीय पक्ष लोकहितास्तव राज्यकारभार चालवण्यावर विश्वास ठेवणे शक्य नाही. जनतेला जर आपल्या प्रतिनिधींना जाब विचारायचा असेल तर आपले प्रतिनिधी विधिमंडळात काय करतात, कायदे संमत होत असताना आपला प्रतिनिधी सभागृहात काय बोलला, आपल्या भागातील प्रश्नाविषयी तो सभागृहात प्रश्न उपस्थित करतो काय, याची माहिती जनतेला असायला पाहिजे. थोडक्यात शासन कारभाराबद्दलची माहिती जनतेला असल्याशिवाय ते राज्यकर्त्यांना जाब विचारू शकत नाही. म्हणून अलीकडच्या काळात माहितीच्या अधिकाराबाबत व्यापक प्रमाणात चर्चा सर्वत्र सुरू आहे. माहितीचा अधिकार नागरिकांना असावयास पाहिजे, असा विचार लोकशाही राष्ट्रात दृढ होऊ लागलेला आहे. जगातील बहुतेक लोकशाही राज्यपद्धती असलेल्या राष्ट्रांनी माहिती अधिकारासंबंधी विविध कायदे केलेले आहेत. काही देशात त्या दिशेने वाटचाल होऊ लागली आहे.

• माहितीचा अधिकार म्हणजे काय?

माहितीचा अधिकार म्हणजे शासन आणि शासनाने निर्माण केलेल्या संस्था, संघटना प्राधिकरणे यांमध्ये जे काही व्यवहार चालत असतात, ते जनतेला जाणून घेण्याची कायद्याद्वारे मिळालेली संधी असे म्हणता येईल. ही संधी नागरिकांना त्यांचा हक्क म्हणून मिळणे यावर येथे भर देण्यात आला आहे. केवळ शासनकर्त्यांची इच्छा, मेहरबानी म्हणून नव्हे, तर नागरिक म्हणून व्यक्तीला जो दर्जा आहे त्याचा एक अविभाज्य कायदेशीर घटक असे याचे स्वरूप आहे.

माहितीमध्ये राज्याच्या किंवा त्या त्या वेळी अमलात असलेल्या कोणत्याही अधिनियमान्वये, रचना करण्यात आलेल्या कोणत्याही स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणांच्या किंवा एखाद्या संवैधानिक प्राधिकरणाच्या किंवा शासनाच्या मालकीच्या किंवा शासनाचे नियंत्रण असणाऱ्या एखाद्या कंपनीच्या, महामंडळाच्या किंवा सहकारी संस्थेच्या किंवा कोणत्याही संघटनेच्या कामकाजाशी संबंधित, कोणत्याही दस्तऐवजाची प्रत यांचा समावेश होतो.

माहिती याचा अर्थ कोणत्याही स्वरूपातील कोणतेही साहित्य असा असून त्यामध्ये अभिलेख, दस्तऐवज, ज्ञापने, ई-मेल, अभिप्राय, सूचना, प्रसिद्धिपत्रके, परिपत्रके, आदेश, रोजवह्या, अहवाल, कागदपत्रे, नमुने, प्रतिमाने (मॉडेल) कोणत्याही इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील आधारसामग्री आणि त्या त्या वेळी अमलात असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्यान्वये सार्वजनिक प्राधिकरणास मिळविता येईल अशी कोणत्याही खासगी निकासाशी संबंधित माहिती. माहितीचा अधिकार कायदा २००५ मध्ये माहितीची व्याख्या व्यापक करण्यात आली असून केवळ कार्यालयातील कागदपत्रे उपलब्ध करून घेणे, इथपर्यंत सीमित न ठेवता कोणत्याही कामाची पाहणी करणे, कागदपत्रे, दस्तऐवज यांची पाहणी करण्याबरोबर प्रत्यक्ष जागेवरच काय केले गेले याची पाहणी करण्याबरोबर त्याची वस्तुनिष्ठ माहिती मिळविणे असे सांगितलेले आहे.

थोडक्यात, आपल्याला माहिती म्हणजे असे म्हणता येईल, की शासनाच्या किंवा शासनाने निर्माण केलेल्या कंपन्या, महामंडळ यांच्या व्यवहारांच्या कामकाजासंबंधी दस्तऐवज म्हणजे माहिती होय.

माहिती अधिकारा कायद्यामुळे होणारे बदल

- **पारदर्शकता आणि खुले शासन:** पारदर्शकता हे लोकशाही शासन प्रणालीचे वैशिष्ट्य आहे शासकीय माहिती लोकांपर्यंत पोहोचली तरच कार्यकारी मंडळाच्या निर्णयाची सत्यता तपासून पाहता येते आणि यावरूनच आपण निवडून दिलेले प्रतिनिधी योग्य रीतीने काम करीत आहेत की नाही हे ठरविता येते. शासन पारदर्शक आहे की नाही याच्या काही कसोट्या पुढील प्रमाणे सांगता येतील,
  - अ) शासनाने स्वतःच आपली धोरणे आणि त्याच्याबद्दलची संख्यात्मक माहिती लोकांना पुरवावी. धोरण ठरवितांना कोणते मुद्दे विचारात घेऊन धोरण ठरविले, त्याचे शासनाला काय परिणाम अपेक्षित आहेत, ठरविलेल्या धोरणांबद्दल नियम-कायदे काय असतील, धोरण राबविण्याचा खर्च काय, त्या खर्चाची तरतूद कुठून होणार इत्यादी माहिती.
  - ब) सरकारी माहिती जनतेला आणि वृत्तपत्रांना विना सायास मिळत राहणे.
  - क) शासकीय सभेत सामान्यजणांना आणि वृत्तपत्रांना प्रवेश देण्याची व्यवस्था असणे.
  - ड) सरकारी धोरणे ठरविण्याआधी त्या त्या विषयातील तज्ञ लोकांशी सल्लामसलत करणे आणि धोरण ठरविण्यापूर्वी जो काही सल्ला मिळाला त्याची पण माहिती लोकांना देणे.
- **सामान्य नागरिकांचे सबलीकरण आणि जाणते नागरिकत्व :** लोकशाही शासन पद्धतीत लोक हे महत्त्वाचे असतात, त्यांच्यासाठी शासन कार्य करीत असते, परंतु आपल्या देशात सर्वसामान्य लोकांपर्यंत लोकशाहीचा अर्थच कळू दिला गेला नाही. लोकांना वाटायचे, मतदानाचा अधिकार म्हणजे लोकशाही परंतु माहितीच्या अधिकारामुळे आता सामान्य नागरिकांना हवी असलेली माहिती मिळणार आहे. त्यामुळे त्यांचे सबलीकरण होणार आहे. माहितीच्या अधिकाराशिवाय असे सबलीकरण होणे शक्य नव्हते.
माहिती अधिकाराच्या कायद्यामुळे नागरिक आपल्या मतदारसंघात चाललेल्या कामाची शासकीय कार्यालयाच्या कार्यपद्धतीची माहिती मागणार, त्यामुळे त्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी संबंधित माहिती मिळणार आहे. या कायद्यामुळे सर्वसामान्य नागरिकांचे सबलीकरण होणार आहे.
- **लोकांचा सहभाग वृद्धिंगत करून शासन आणि जनता यांच्यात जवळीकता निर्माण करणे :** शासनाचे बरेचसे कार्य हे लोकांसाठीच केले जाते. जर लोकांना नियोजन प्रक्रियेत सहभागी करून घेतले तर नियोजन प्रक्रिया अधिक प्रभावशाली होईल सहभागी लोकतंत्र म्हणजे निर्णय प्रक्रियेत नागरिकांचा थेट सहभाग असणे, यासाठी सर्वसामान्यांना विविध पर्यायांची माहिती असणे आवश्यक असते. याचाच एक भाग म्हणजे विविध प्रकल्पावर त्यांच्या प्रक्रियेवर होणाऱ्या खर्चावरही जनतेचे लक्ष असणे. हे सगळे घडण्यासाठी सातत्याने माहिती उपलब्ध राहणे आवश्यक असते. लोकांना सहभागी करून घेतले तर लोक प्रकल्पाविषयीची माहिती मिळवितील, प्रकल्पाचे स्वरूप, कामाची प्रगती आणि हा प्रकल्प लोकांना किती उपयुक्त आहे. या प्रकल्पाबद्दल मतप्रदर्शन करतील आणि लोकांच्या मागणीप्रमाणे त्यात दुरुस्तीही करता येईल. त्यामुळे प्रकल्पावर होणारा खर्चही वाचेल आणि प्रकल्पाची उपयुक्तताही वाढेल.
- **प्रशासकीय कार्यक्षमता आणि उत्तरदायित्व :** लोकशाही म्हणजे लोकांनी लोकांसाठी लोकांकडून चालवलेले शासन म्हणजे लोकशाही शासन होय. या शासन पद्धतीत खेड्यापासून ते केंद्रापर्यंत शासन लोकांना जबाबदार असते. आपण निवडून दिलेले

शासन काय करते, हे जाणून घेण्याचा लोकांचा अधिकार आहे. माहितीच्या अधिकारामुळे लोक शासन व प्रशासनाची माहिती मागतील त्यामुळे, प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढेल. तसेच अधिकाऱ्यांचे उत्तरदायित्वही स्पष्ट होईल. शासनाची माहिती मागितल्यामुळे आपल्याला जनतेने मागितलेली माहिती या कायद्यामुळे द्यावी लागणार म्हणून अधिकारी कर्मचारी माहिती व्यवस्थित ठेवतात. पूर्वी हा कायदा नसताना गोपनीयतेच्या नावाखाली शासकीय माहिती व्यवस्थित ठेवली जात नसायची, या कायद्यामुळे माहिती व्यवस्थित ठेवावी लागते. लोक वेगवेगळ्या प्रकारची माहिती मागतील त्यामुळे शासनात पारदर्शकता येईल. व कार्यक्षमता वाढीस लागेल आणि उत्तरदायीचे स्पष्ट होईल. हा कायदा नसताना ही आपली जबाबदारी नाही अशा पद्धतीने कर्मचारी आणि अधिकारी वागत होते. आता त्या पद्धतीने वागता येणार नाही त्याची जबाबदारी आता निश्चित होणार आहे. त्याची ती सामाजिक जबाबदारी असेल.

- **भ्रष्टाचाराच्या विरोधात हा कायदा प्रभावी ठरला आहे :** माहितीचा अधिकार संपूर्ण शासन यंत्रणेतील भ्रष्टाचार नष्ट करू शकतो असे भारताचे कॅबिनेट सचिव श्री. बी. के. चतुर्वेदी यांना वाटते. ते म्हणतात, शासनाच्या सर्व व्यवहाराने आमचे संपूर्ण जीवन व्यापलेले आहे. त्या कारभारात पारदर्शकता आणि जबाबदारी असणे हे सुशासनाचे मूलभूत तत्त्व आहे. माहिती अधिकाराच्या या कायद्याची अंमलबजावणी सुव्यवस्थित होणे आवश्यक आहे. जनमानसात या कायद्याबद्दलची जागृती/सतर्कता निर्माण झाली पाहिजे. हा कायदा संपूर्ण शासन यंत्रणेतील भ्रष्टाचाराचा अंधःकार नष्ट करू शकतो. भ्रष्टाचाराची उबग आणणारी घाण नष्ट करू शकतो. संपूर्ण समाजाला असुखकारक ठरणारी ही बाब दूर करणारा पथदर्शकदीप म्हणजे हा कायदा होय. "
- **नागरिकांचा प्रशासनावरील वाढता विश्वास आणि शासकीय धोरणांना प्रतिसाद :** माहितीच्या अधिकारामुळे प्रशासनातील सर्व माहिती लोकांना उपलब्ध होणार आहे, त्यामुळे प्रशासनाविषयी लोकांच्या मनात ज्या शंका असायच्या, त्या दूर होतील. उदा. एखाद्या कामासाठी अर्ज आपण सादर केला आणि तो नामंजूर झाला तर पूर्वी अर्ज नामंजूर झाला, हे जाणून घेण्याची सोय नसल्यामुळे अर्जदाराला वाटायचे प्रशासनातील लोक हे काही तरी गडबड करतात, त्यामुळे आपल्याला न्याय मिळत नाही. माहिती अधिकार कायद्यामुळे अर्ज का नामंजूर झाला? त्याची कारणे अर्जदाराला हवी असल्यास प्रशासनाकडून मागता येत असल्यामुळे नागरिकांचा प्रशासनावरील विश्वास वाढायला या कायद्यामुळे मदतच होणार आहे.

सारांश

आज माहिती अधिकार कायद्यामुळे सर्व सामान्य जनतेला आपल्या हक्काची जाणीव होऊन त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी हा कायदा वरदान ठरत आहे. सर्वसामान्यांना आज आपले प्रातिनिधि कशा प्रकारे कारभार करतात, सर्वांच्या हिताचेच काम करतात का, या सर्व घडामोडीची माहिती जनतेला या कायद्यामुळे होत आहे. माहिती अधिकार कायदा आज वरदान ठरला आहे.

संदर्भ सूची :

१. हजारो अण्णा, पब्लिक अकाउंटॅबिलिटी अँड ट्रान्सपरन्सी दी इम्पेरिटिव्ह ऑफ गुड गव्हर्नन्स, ओरिएन्ट लाँगमन, नवी दिल्ली (२००३)
२. चपळगावकर, न्या. नरेंद्र 'माहितीचा अधिकार, राजहंस प्रकाशन, अहमदनगर, २०१३.
३. जैन रमेश (२००४) 'मीडिया कानून एवं सूचना की स्वतन्त्रता' मंगल दीप पब्लिकेशन्स, जयपूर
४. दास पी. के., (२००५) 'दी राइट टू इन्फर्मेशन अँक्ट २००५, युनिव्हर्सल लॉ पब्लिशिंग कं. प्रा. लि., कर्नाल रोड, दिल्ली.
५. देशपांडे अशोक, (२००६) माहितीचा अधिकार अधिनियम-२००५, राजहंस प्रकाशन, पुणे.
६. निगम शालू (२००६) 'राइट टू इन्फर्मेशन लॉ अँड प्रॉक्टिस' बी. ए. जैन बुक एजन्सी, नवी दिल्ली. के
७. फडके य.दि. (२००२) 'माहितीचा अधिकार' अक्षर प्रकाशन, मुंबई
८. बरतवाल सी. पी., (२००३) (संपा.): 'गुड गव्हर्नन्स इन इंडिया, ' दीप अँड दीप पब्लिकेशन, राजोरी गार्डन, नवी दिल्ली.
९. भारताचे राजपत्र २२ डिसेंबर २००५, खंड, १४.
१०. भोळे भा. ल. (२००३), भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळपुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
११. माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, माहितीचा अधिकार २००७
१२. महाराष्ट्र राज्य राजपत्रित अधिकारी महासंघ, माहितीचा अधिकार कायदा-२००५, नवीन प्रशासन भवन, मंत्रालयासमोर, मुंबई
१३. मुथा, मंजुषा (२००६), 'माहितीचा अधिकार, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
१४. यशदा (२००४) (संपा.) महाराष्ट्र माहितीचा अधिकार २००२, पुणे.

माहितीचा अधिकार

उजमा एनोदीन सिद्दीकी

संशोधक विद्यार्थीनी, राज्यशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद.

मार्गदर्शक : डॉ. संजय सांभाळकर

EMAIL : uzmasiddique53@gmail.com

प्रस्तावना :

माहितीचा अधिकार म्हणजे सरकारकडून माहिती मागवण्याचे लोकांचे स्वातंत्र्य होय. हा कायदा 15 जून 2005 रोजी तयार झाल्यापासून 120 व्या दिवशी म्हणजे 12 ऑक्टोबर 2005 रोजी अंमलात आला. लोकप्रशासनाच्या कारभारात पारदर्शकता आणण्यासाठी माहितीचा अधिकाराचे खूप महत्त्वाचे स्थान आहे. प्रशासनात पारदर्शकता आल्यामुळे भ्रष्टाचारासही पायबंद बसू शकेल. तसेच माहितीच्या अधिकारामुळे प्रशासनाचे उत्तरदायित्वही वाढीस लागेल. हा कायदा एका शस्त्रा सारखा कार्य करताना दिसत आहे.

"माहितीचा अधिकार" याचा अर्थ कोणत्याही सार्वजनिक प्राधिकरणाकडे असलेली किंवा त्याच्या नियंत्रणात असलेली व या अधिनियमान्वये मिळवता येण्याजोगी माहिती मिळविणाऱ्याचा अधिकार असा आहे आणि त्यामध्ये एखादे काम, दस्तऐवज अभिलेख यांची पाहणी करणे, दस्तऐवजांच्या किंवा अभिलेखांच्या टिप्पण्या, उत्तरे किंवा प्रमाणित प्रती घेणे, सामग्रीचे प्रमाणित नमुने घेणे, डिस्क्रेट, फ्लॉपी, टेप, व्हिडिओ कॅसेट या स्वरूपातील किंवा कोणत्याही अन्य इलेक्ट्रॉनिक प्रकारातील माहिती किंवा जेव्हा अशी माहिती संगणकात किंवा अन्य कोणत्याही उपकरणात साठविलेली असेल त्या बाबतीत मुद्रित प्रती मार्फत माहिती मिळविणे, याबाबतच्या अधिकाराचा समावेश होतो.

उद्देश्य :

माहितीचा अधिकाराच्या अधिनियम संबंधात नागरिकांचा जागरूकतेच्या विश्लेषण करण्यासाठी अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत पेपर विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्याचबरोबर संशोधनाची दुय्यम स्रोत ग्रंथ, पुस्तके, संपादकीय लेख आणि विविध वेबसाईट याचा उपयोग करण्यात आला आहे.

पार्श्वभूमी :

भारतीय प्रशासनाला गुप्ततेची परंपरा आहे. ब्रिटिशकालीन शासकीय गुपिताचा कायदा 1923 हा गुप्तवादी प्रशासकीय परंपरेतील महत्त्वाचा दुवा आहे. शासकीय गुपितांचा कायदा मुख्यतः संरक्षण यंत्रणेतील महत्त्वाची स्थळे आणि देशाच्या सुरक्षिततेशी निगडित असणारी माहिती देण्यावर निर्बंध घालणारा कायदा आहे. परंतु देशाच्या किंवा एखाद्या व्यक्तीच्या सुरक्षिततेशी ज्याचा संबंध नाही अशा सर्वच माहितीला हा कायदा लागू आहे. असा समज जवळपास सर्वत्र रूढ करण्यात आला. ज्या माहितीच्या प्रकटीकरणामुळे सार्वजनिक हिताला धोका पोहोचणार नाही अशा माहितीलाही हा कायदा सर्रास लावला गेला. लोकशाही राज्यकारभाराची व कल्याणकारी राज्यव्यवस्थेची सर्व प्रकारची माहिती अशीच गोपनीयतेच्या विळख्यात अडकून राहिली आणि भारत देश स्वतंत्र झाल्यानंतरही ब्रिटिशांनी सुरू केलेली प्रशासनाची वसाहतवादी चौकट व गोपनीयतेची मानसिकता बहुतांश क्षेत्रात कायम राहिली.

या गोपनीयतेच्या संस्कृतीला छेद देऊन माहितीचे खुले प्रवाह सुरू ठेवणे हे लोकशाही राज्यव्यवस्थेसाठी आवश्यक असल्याचे सर्वाना आता पटले आहे. त्यामुळेच माहितीचा अधिकाराचा कायदा, 2005 संमत करण्यात आला. ज्याच्या आधारे जनता प्रशासनावर लक्ष ठेऊ शकते, असा हा एकमेव कायदा आहे.

माहितीचा अधिकार हा केंद्र, राज्य सरकार तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्था या सर्वांना लागू होतो. सरकारचे सर्व विभाग, महामंडळे, ग्रामसभेपासून, महापालिका, जिल्हापरिषद, सहकारी संस्था, रेल्वे, शिक्षण संस्था जिथे जिथे सरकारचा संबंध आहे. अशा सर्व यंत्रणांवर हा कायदा बंधनकारक आहे. प्रत्येक कार्यालयात माहिती अधिकाऱ्याची आणि अपिलीय अधिकाऱ्याची नेमणूक केलेली असते. हे अधिकारी कोण आहेत, हे लोकांना समजावे म्हणून कार्यालयाबाहेर त्यांचे नाव लावण्यात येते. छोट्या-मोठ्या माहितीसाठी पूर्वी लोकांना मंत्रालयाचे खेडे मारावे लागत असत, परंतु आता या कायद्यामुळे लोकांना त्या-त्या स्तरावर संपूर्ण माहिती मिळू शकते.

माहिती घेण्याची कार्यपद्धती :

ज्या नागरिकांना माहिती घ्यावयाची आहे, त्याने दहा रूपयांचा कोर्ट फी स्टॅप अर्जावर लावून रोख रक्कम भरून अर्ज करावा. अर्ज करताना त्यातील वाक्यरचना व शब्दरचना अचूक असणे आवश्यक आहे. अन्यथा तांत्रिक त्रुटीचा कायदा घेऊन, संबंधित अधिकारी विलंब करतील किंवा नकार देतील. आपण अर्ज दिल्यानंतर 30 दिवसांच्या आत सर्व माहिती संकलित करून माहिती अधिकाऱ्याने आपणास द्यावयाची आहे. 30 दिवसांत माहिती न मिळाल्यास किंवा माहिती अधिकाऱ्याने माहिती नाकारल्यास तुम्ही पुढील 30 दिवसांत अपील अधिकाऱ्याकडे अपील करू शकता.

अपील केल्यानंतर जास्तीत जास्त 45 दिवसांत अपील अधिकाऱ्याने निकाल दिला पाहिजे. या वेळेत निकाल न मिळाल्यास किंवा दिलेल्या निकालामुळे तुमचे समाधान न झाल्यास तुम्ही 90 दिवसांत राज्य जनमाहिती आयुक्तांकडे दुसरे अपील करू शकता. या कायद्यामुळे माहिती घेण्यासाठी फी निश्चित केलेली आहे.

माहितीच्या अधिकाराची मूलतत्वे :

1. जास्तीत जास्त माहिती खुली करणे व अद्ययावत करून सतत प्रसारित करणे.
2. सार्वजनिक प्राधिकरणावर स्वयंप्रेरणेने माहिती प्रसिद्ध करण्याचे कायदेशीर बंधन.
3. शासन व्यवहारात पारदर्शकता व खुलेपणा.
4. विहित कालावधीत अर्ज व अपिलावर निर्णय घेण्याचे बंधन.
5. माहिती देणे हा नियम, माहिती नाकारणे हा अपवाद (कमीत कमी माहिती नाकारणे.)
6. नागरिकांना माहिती पुरविण्यासाठी व्यवहार्य यंत्रणा.
7. माहितीसाठी वाजवी शुल्क आकारणी.
8. माहिती पाहण्याचा आणि नमुने घेण्याचा अधिकार.
9. सार्वजनिक हिताला सर्वोच्च प्राधान्य.
10. सद् भावनेने केलेल्या कामाला संरक्षण.
11. माहिती कोणत्या कारणासाठी हवी आहे हे उघड करणे अर्जदारांवर बंधनकारक नाही.
12. एखाद्या व्यक्तीचे जीवित वा स्वातंत्र्य या संबंधातील माहिती तिची मागणी केल्यापासून 48 तासांत पुरविण्याची तरतूद.
13. माहिती आयोगाचा निर्णय अंतिम व बंधनकारक.
14. अर्जदारास देय असलेली माहिती विहित मुदतीत न दिल्यास अथवा मुदतीत का देता येत नाही ते सकारण अर्जदारास न कळविल्याच्या प्रकरणात जबाबदार असणाऱ्या जन माहिती अधिकाऱ्याला शास्तीची तरतूद

निष्कर्ष :

माहितीचा अधिकाराचा कायदा हा प्रशासकीय दृष्टिकोनाने व नागरिकांना फार उपयोगाचा आहे. परंतु या कायदाचा काही प्रमाणात गैर फायदा पण घेतला जात आहे. याचा हा एक अपवाद आहे. 28 सप्टेंबर हा दिवस आंतरराष्ट्रीय स्तरावर माहिती अधिकार दिन म्हणून साजरा करण्यात येतो. या अधिकाराची माहिती सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचू लागल्याने माहिती मागण्याच्या प्रमाणात झपाट्याने वाढ होत आहे. या कायद्याची एक अडचण म्हणजे सरकारी कार्यालयात आपल्याच वरिष्ठांच्या विरोधात किंवा अन्य कुटुंबियावरही माहिती मिळविण्यासाठी अर्ज करण्याचे बरचे प्रकार समोर आले आहेत. शिवाय या

अधिकाराच्या अंमलबजावणीसाठी काही व्यवसायिक दलालांचे प्रस्थ वाढल्याने अधिकाराचा गैरवापर होत असल्याच्या तक्रारी आहेत.

सरकारी तिजोरीतील जनतेचा पैसा कसा खर्च केला जातो याची माहिती घेण्याचा मूलभूत हक्क या कायद्याने मिळाला आहे. सर्वसामान्यांना त्यांच्या सामाजिक सुरक्षेच्या संदर्भातील, त्यांचा विकास, प्रगती या संदर्भातील माहिती सरकारकडून मागण्याचा पूर्ण अधिकार आहे आणि त्यांनी तो बजावला पाहिजे. या कायद्याचा सामान्यांनी अधिकाधिक लाभ घ्यावा, ही अपेक्षा पूर्ण होणे अधिक महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ :

1. www.rti.org.in
2. www.wikipedia.com
3. कायदा माहितीचा अन् अभिव्यक्ति स्वातंत्र्याचा.
4. संपादकीय लेख – Online.

७३ व्या घटना दुरुस्तीची फलनिष्पत्ती

प्रा. डॉ. चांगदेव निवृत्ती मुंढे
(समाजशास्त्र विभाग)

गोदावरी कला कनिष्ठ व वरिष्ठ महाविद्यालय अंबड जि जालना

प्रस्तावना

एकंदर ७३ व्या घटना दुरुस्तीचा सत्ता विकेंद्रीकरणाच्या संदर्भात चिकित्सक अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की, ही संविधान दुरुस्ती अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, सामान्य जनता आणि स्त्रिया या सर्वांसाठी वैभव प्राप्त करून देणारी ठरली. ७३ व्या संविधान दुरुस्तीपूर्वी राजसत्तेत पुरुषांची मक्तेदारी होती. महिलांच्या सहभागाचे प्रमाण अल्प तर होतेच पण काही ठिकाणी ते जवळपास नव्हतेच देशाच्या एकूण लोकसंख्येत महिला जवळ जवळ ५०% असतानाही स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ४० वर्षांपर्यंत महिलांना सार्वजनिक व राजकीय क्षेत्रापासून जाणीवपूर्वक व पद्धतशीरपणे दूर ठेवण्यात पुरुषप्रधान वृत्तीने यश मिळविले होते. परंतु ७३ बी संविधान दुरुस्ती झाली आणि महिला नेतृत्वास व सत्ता विकेंद्रीकरणास नवसंजीवनी प्राप्त झाली. ७३ व्या संविधान दुरुस्तीची सर्वात मोठी फलनिष्पत्ती म्हणजे या दुरुस्तीद्वारे सत्ता विकेंद्रीकरणाचे बंद झालेले दरवाजे उघडले गेले आणि देशातील प्रत्येक घटक राज्यातील शेवटच्या व्यक्तीला सत्तेचा आस्वाद घेता आला, ग्रामीण नेतृत्वास चालना मिळाली पंचायत राज संस्थेसाठी ७३ बी संविधान दुरुस्ती जीवदान ठरली. ७३ व्या संविधान दुरुस्तीमुळे जे पुढील बदल घडवून आणले ते आपण ७३ व्या संविधान दुरुस्तीची फलनिष्पत्ती समजू या.

महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला :-

७३ व्या संविधान दुरुस्तीने स्त्रियांना प्रथम राजकारणाचे अवकाश मोकळे करून दिले. १९९३ नंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कारभारात महिलांची संख्या लगेच वाढली. देशभरातून पंचायत राजमध्ये सुमारे आठ लाख स्त्रिया या पंचायतीत विविध स्तरांवर निवडून आल्या. यापैकी सहा लाख स्त्रिया अनुसूचित जाती जमातीच्या आहेत' १. ही सर्व किमया केली ती ७३ व्या संविधान दुरुस्तीनेच अन्यथा आज स्त्रियांची राजकारणातील हजेरी नगण्यच राहिली असती."महाराष्ट्रात सुमारे ३१,९२९ ग्रामपंचायती असून ३५३ पंचायत समित्या व ३५ जिल्हा परिषदा आहेत २. सर्वांमध्ये मिळून एक लाखाहून अधिक जागांवर महिला निवडून आल्या आहेत.ही घटना दुरुस्ती स्त्रियांसाठी मान सन्मान वाढविणारी, राजकारण सत्ताकारण, व संपत्ती वाढीसाठी वरदान ठरली आहे. ७३ व्या संविधान दुरुस्तीनंतर ग्रामीण नेतृत्वात कमालीची बाद झालेली दिसून येते.त्या बाबतीत अनेक तज्ज्ञांनी आपले विचार मांडले. "अनेक अभ्यासांच्या अहवालांतून स्पष्ट करण्यात आले आहे की, नवीन नेतृत्व निर्मिती ही समुदाय विकास व पंचायती राज यांच्याशी संबंधित दिसते. या सोबतच असे दिसून येते की, रुढी, परंपरा व जातीचा पगडा दिसून येतो. त्यामुळे ग्रामीण स्त्री नेतृत्वास खीळ बसते ३. यात बरीच सत्यता आहे.दिल्लोन म्हणतात, "संपत्ती हा नेतृत्व निर्मितीसाठीचा महत्त्वाचा आधार ठरतो काही व्यक्ती या स्थानिक उच्च कुळातील नसूनही केवळ सांपत्तिक दर्जाच्या आधारे नेतृत्व दर्जा प्राप्त करतात ज्यात संपत्ती ही व्यापारातून प्राप्त केलेली असते ४. दिल्लोन यांचे मत काही बाबतीत ७३ व्या संविधान दुरुस्तीने मोडीत काढले. कारण या दुरुस्तीमुळे बरेच नवीन नेतृत्व उदयास आले. स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग खूप वाढला आहे.

"मध्यमवर्गदेखील नेतृत्व स्थान प्राप्त करण्यास मागे राहिला नाही. ज्यात त्यांचे संख्यात्मक सामर्थ्य व त्यांनी प्राप्त केलेली सांपत्तिक स्थिती महत्त्वपूर्ण योगदान देते ५ . सर्व गोष्टी आपल्या देशाच्या विकासाच्या द्योतक आहेत. आरक्षणामुळे महिलांचा विविध क्षेत्रांतील सहभाग वाढविला जात आहे. राजकीय आणि प्रशासकीय क्षेत्रात सहभाग नोंदविल्यानंतर स्त्रियांना कोणतीही बाब सिध्द करणे सोपे झाले आहे. अशा सामाजिक, आर्थिक व राजकीय बाबी साध्य केल्यानंतर सर्वांगीण प्रगती करणे सहज शक्य झाले आहे. "

आज देशात स्त्री मुक्ती चळवळीने जोर धरला आहे. विशेषतः गेल्या दशकात महिलांचे सबलीकरण, सशक्तीकरण आणि निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सक्रिय सहभाग या काही संकल्पना पुढे आल्यामुळे स्त्रीमुक्ती चळवळीला अनुकूल वातावरण निर्माण होण्यास सुरुवात झाली. आतापर्यंत झालेल्या सर्व सार्वत्रिक निवडणुकांत महिलांच्या प्रतिनिधित्वाचे प्रमाण ८ ते १० टक्के

एवढेच आहे. हेच प्रमाण मंत्रिमंडळात केवळ ६ टक्के आहे राष्ट्रीय स्तरावर सार्वजनिक सेवेत महिलांच्या सहभागाचे प्रमाण २६ टक्के एवढे आहे. तर सर्वोच्च व उच्च न्यायालयांत ते केवळ ४ टक्के आहे. केवळ ३ टक्के महिला प्रशासन व व्यवस्थापनातील उच्च पदांवर आहेत. तात्पर्य संविधानाच्या अंतर्गत देण्यात आलेली स्वातंत्र्याची व राजकीय अधिकारांची हमी व प्रत्यक्षात महिलांना मिळणारे प्रतिनिधित्व यात आजही फार मोठी तफावत दिसते. १९७० पर्यंत स्त्रियांकडे पाहण्याचा सर्वच राजकीय पक्षांचा दृष्टिकोन केवळ एक गडुड मते एवढ्यापुरताच मर्यादित होता आज सर्व राजकीय पक्षांत स्त्रियांचा २० टक्के सहभाग आहे ६ .

देशात १९५८ सालीच ग्रामपंचायती अस्तित्वात आल्या आणि १९६२ नंतर राज्यात त्रिस्तरीय पंचायत राजची व्यवस्था साकार झाली. परंतु पंचायत राज व्यवस्थेत जे व्यापक विकेंद्रीकरण अपेक्षित होते व त्या सोबतच महिलांचा सहभाग अपेक्षित होता. तो मात्र पुढील तीस पन्तीस वर्षांत संथ गतीने होत होता ७. १९९३ च्या ७३ व्या घटना दुरुस्तीने महिलांच्या राजकीय आरक्षणासोबत स्वायत्त संस्थांना मिळालेल्या अधिकारांमुळे देशात मोठी क्रांती घडून आली. महाराष्ट्र राज्यात आदिवासी जमातींना भरणा मोठा आहे. मेळघाट (चिखलदरा) = धारणी, यवतमाळ, बुलडाणा, गडचिरोली व भंडारा या भागांतील आदिवासी ग्रामीण महिलांमध्ये राजकीय आरक्षणामुळे त्यांना प्रत्यक्ष सत्तेच्या प्रवाहात सामील होता आले आहे. उदा चिखलदरा पंचायत समिती क्षेत्रात जवळपास २० आदिवासी महिला सरपंच पदावर आज कार्यरत आहेत ज्या गावामध्ये दुसरी / तिसरीनंतर मुलींनी शाळाच बघितल्या नाहीत किंवा जी आदिवासी गावे नक्षलवाद्यांच्या आवरणाखाली आहेत अशा गावांमध्ये महिलांच्या राजकीय सहभागामुळे चैतन्य निर्माण झाले आहे. उदा गडचिरोली जिल्ह्यात चव्हेला या गावात देवला तानुजी पदा ही १९ वर्षीय तरुणी सरपंचपद यशस्वीपणे सांभाळते आहे. तसेच या गावाला ग्राम स्वच्छता अभियानात दुसऱ्या क्रमांकाचे बक्षीस मिळाले आहे ८. "यो सर्व बाबीमुळे आदिवासी गावाच्या विकासात महिलांचा सहभाग वाढलेला आहे, देशाच्या दृष्टीने ही सर्व उदाहरणे भूषणावह अशी आहेत. हरियाणा या राज्यातील शंभर महिलांची पाहणी काही सामाजिक संघटनांनी केली तेव्हा त्यामध्ये असे आढळून आले की, निवडून येताना अशिक्षित असलेल्या महिलांनीही निवडून आल्यानंतर साक्षरतेचा पाठपुरावा करून ती मोहीम यशस्वी केलेली दिसते. हरियाणाप्रमाणेच आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, पश्चिम बंगालमधल्या महिलांचीही राजकीय जाण व कसब वाढले आहे. त्यांनी पिण्याचे पाणी, आरोग्य, मुलींना शिक्षण या गोष्टीची मागणी करायला सुरुवात केली आहे. पंचायतीच्या कार्यक्रमांपत्रिकेवर विकासाचे प्रश्न आता महिला सरपंच आणू लागल्या आहेत ९ . "महिलांना पंचायतीत राखीव जागा दिल्या गेल्याने महिलांची जाणीव अधिक व्यापक झाली आहे.

अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींसाठी वरदान

अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीसाठी ७३ वी संविधान दुरुस्ती वरदान ठरली आहे. कारण पूर्वी या जातीसाठी एवढे मुबलक प्रमाणात आरक्षण देण्यात आले नव्हते. समाजातील दुर्बल घटकांना प्रतिनिधित्व देण्याविषयी सक्ती करण्याची वैधानिक तरतूद हे या कायद्याचे एक वैशिष्ट्य होय अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती आणि महिला यांच्यासाठी ७३ व्या संविधान दुरुस्तीने आरक्षणाची तरतूद केल्यामुळे त्यांना राजकारणात सहभाग नोंदविता आला १० . " ज्या स्त्रियांनी शाळेची चौकट ओलांडली नाही. त्या स्त्रिया आणि आदिवासी भागातील पुरुष सुद्धा पंचायत राज संस्थेत चांगले कार्य करीत आहेत .देश पातळीवरील कायद्यानुसार अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती त्या प्रदेशातील एकूण लोकसंख्येतील त्यांचे प्रमाण विचारात घेऊन काही जागा राखीव ठेवण्याची तरतूद घटनेतच करण्यात आलेली आहे. महिलांसाठी सुद्धा एकतृतीयांश जागा राखीव ठेवण्याची तरतूद घटनेतच करण्यात आली आहे. सत्ता ही एकाच व्यक्तीच्या हातातील बाहुले बनू नये .म्हणून आरक्षणसुद्धा क्रीय पद्धतीवर अवलंबून असावे. मागासवर्तीयांसाठी सर्वात महत्त्वाची तरतूद म्हणजे, पंचायत राज संस्थांतील सर्व अध्यक्षपदे ही अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीसाठी त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात राखीव ठेवण्यात यावीत. तसेच एकूण अध्यक्षपदाच्या एकतृतीयांश पदे महिलांसाठी राखीव ठेवण्यात यावीत. ही सर्वच पदे चक्रीय पद्धतीने भरली जातात. या सर्व बाबींचा सार पाहता असे दिसून येते की, ही ७३ वी संविधान दुरुस्ती अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींसाठी वरदानच ठरली आहे. घटना दुरुस्तीत पंचायत संस्थांत अनुसूचित जाती जमातींना लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व देण्याची तरतूद म्हणजे ही सर्वात मोठी जमेची बाजू आहे. जर पंचायत क्षेत्रात अनुसूचित जाती जमातीचा प्रतिनिधी निवडून येण्यास पुरेशी लोकसंख्या नसेल

तर या जमातीकरिता एक जागा राखीव राहिल अशी तरतूद आहे. जर या जमातीचे दोन प्रतिनिधी असतील तर त्यातील या तरतूदीमुळे पंचायत संस्था श्रीमंतांच्या हातचे बाहुले बनण्याची मोठी भीती टळली आहे. सरंजामदार लोकांची पंचायत संस्थेतील मक्तेदारी संपुष्टात आल्याची अनेक उदाहरणे आहेत पंचायत संस्थेवरील श्रीमंत वर्गाची असणारी पकड ढिली होण्यास गती प्राप्त झाली आजपर्यंत या समाजव्यवस्थेत दलित वर्गाला बंदी म्हणून ठेवले गेले. अशा समाजव्यवस्थेचे निर्मूलन करण्याचे कार्य या दुरुस्तीद्वारे झाले. समाजातील जातीय तणाव व जातीय वर्चस्व नष्ट करण्याचे फलित या दुरुस्तीने देशाला दिले. समाजव्यवस्थेत बदल घडून आले आहेत.

७३ व्या संविधान दुरुस्तीमुळे लोकांची सत्ता खऱ्या अर्थाने लोकांच्या हातात गेली. पंचायत राजच्या या धोरणात समाज परिवर्तनाची बीजे आहेत. ती हळूहळू अंकुरतील व वाढतील. तळस्तरीय लोकशाहीचा गाडा कसा चालतो याचे दर्शन ग्रामपंचायती, तालुका पंचायत समित्या व जिल्हा परिषदा या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कारभारात दिसून येतो. स्थानिक स्वराज्य हे खरे तर स्थानिक शासनच असते. ते गावकरी व नागरिकांच्यासाठी आणि गावकरी व नागरिकांच्या माध्यमातून चालणारे स्थानिक शासन आहे. ग्रामपंचायती ग्रामस्वराज्याच्या आधारस्तंभ आहेत. 'बहुजन समाजाला ७३ व्या घटना दुरुस्तीनंतर परिवर्तनाचे पर्व महिलांना उपलब्ध करून घेण्याची संधी मिळाली ११.

सारांश

७३ व्या राज्यघटना दुरुस्तीला भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर १९५० नंतर सुमारे ४५ वर्षांनंतर घटनेत स्थान मिळाले." उशिरा का होईना पंचायत राज संस्थांना घटनेत घटनात्मक स्थान मिळाले.स्त्रियांचा सहभाग हा पंचायत समिती, जिल्हा परिषद व ग्रामपंचायत या तिन्ही शास्त्रांत सतत वाढत आहे. 'देशातील राजकीय सहभागदेखील वाढत आहे. पंचायत राज संस्थेत स्त्रियांचे स्थान इतर देशांपेक्षा खूपच चांगले आहे." आज त्यामुळेच स्त्रिया अनेक क्षेत्रांत प्रगतिपथावर आहेत.केंद्र व राज्य यांच्यात पंचायत राज संस्था महत्त्वाची दुवा ठरली. लोकसभेचे विधानसभेचे सदस्य पंचायत संस्थांवर प्रतिनिधी म्हणून नेमले गेले. घटना दुरुस्तीमधील या तरतूदीमुळे केंद्र सरकार, राज्य सरकार व पंचायत संस्था यांच्या नियोजनात, कार्यक्रमात अंमलबजावणीत व विचारात दुवा साधलेला दिसतो. वरिष्ठ नेत्यांच्या अनुभवांचा फायदा पंचायत संस्थांना मिळालेला आहे. ७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायत संस्थांना बळकट प्राप्त झाली. सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले. लोकांना अधिकार अधिक सत्ता मिळाली. आर्थिक सामाजिक व राजकीय न्याय प्रस्थापित झालेला दिसतो. कनिष्ठ पातळीवरील नेत्यांना नेतृत्वाचे प्रशिक्षण मिळत आहे. लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा प्रयोग यशस्वी झाला आहे. या सर्व उपायकारक गोष्टीमुळे आजपर्यंत साध्य न होऊ शकलेले स्वप्न ७३ व्या घटना दुरुस्तीने साकार केले आहे.

संदर्भ सूची

1. पाटील लीला, घटना दुरुस्ती हे तर वरदान, यशदा, पुणे, डिसेंबर २००३, पृ.७९
2. उपरोक्त.
3. Reddy R. and Seshadri, The Voter and Fanchayati Raj: A Study of the Electoral Behaviour During Panchayati Election in Warangal District, Hyderabad, 1972-67
4. Lalini V., Rural Leadership in india, New Delhi, 1991, P. 19
5. Beteille A, Caste Old and New Essays in Social Structure and Social stratification, Bombay, 1969, P71
6. शिरसाठ एस.टी., मराठवाडा राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेतील लेख, अंबाजोगाई, २०००
7. समाज प्रबोधन पत्रिका, पुणे जानेवारी मार्च २००४, पृ.४५
8. उपरोक्त, पृ.४८ -४९
9. माहेश्वरी एस.आर. भारतीय प्रशासन मुंबई, २०००, पृ.६२५
10. उपरोक्त, पृ.६२६-२७

ग्रामीण समाजाचा विकास समस्या आणि आव्हाने

संशोधक विद्यार्थी

अमोल शशीकांत भोसले

asbhosale01@gmail.com

संशोधन मार्गदर्शक

डॉ. बी.एन. कावळे

प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
इंद्रराज कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
सिल्लोड, ता सिल्लोड जि. औरंगाबाद.

प्रस्तावना :-

भारतीय समाजव्यवस्थेचा समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास करत असतांना आदिम, ग्रामीण आणि शहरी समाज अश्या तीन प्रकारामध्ये भारतीय समाजव्यवस्थेचे विभाजन झालेले दिसून येते. पहिल्या प्रकारातील आदिम समाजव्यवस्थेतील लोक प्राथमिक गरजांच्या बाबतीत पूर्णतः जगलांवर अवलंबून असलेले दिसतात, तर ग्रामीण समाजव्यवस्थेतील लोक पूर्णतः शेती आणि शेतीशी निगडित व्यवसायावर अवलंबून दिसतात आणि शहरी समाजव्यवस्थेतील लोक पूर्णतः कारखानदारी आणि उद्योगधंद्यावर अवलंबून असतात. परंतु या तीनही समाजव्यवस्थेपैकी भारतीय समाजव्यवस्थेत लोकसंख्येच्या बाबतीत बहुसंख्य असलेल्या ग्रामीण समाजव्यवस्थेत असणाऱ्या समस्या सोडविणे भारत देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे कारण देशातील ७० टक्के लोक शेती आणि शेतीशी निगडित व्यवसायावर आपली उपजीविका भागवतांना दिसतात परंतु भारतीय शेती ही पूर्णतः निसर्गावर अवलंबून असल्याने किंवा अतिवृष्टी आणि दुष्काळ यामुळे या ग्रामीण समाजव्यवस्थेतील लोक नेहमीच आपल्या कौटुंबिक गरजा भागवतांना आर्थिक अडचणींचा सामना करतात त्यामध्ये, मुला - मुलीचे शिक्षण, मुलीचे लग्न, घरातील सदस्यांचे किंवा वृद्धांचे आजारपण तसेच अतिवृष्टीमुळे शेतीचे झालेले आर्थिक नुकसान यामुळे येणारा कर्जबाजारीपणा अश्या प्रकारच्या सामाजिक समस्यांचा सामना करतांना दिसून येतात. म्हणूनच ग्रामीण समाजव्यवस्थेतील समस्या सोडविण्यासाठी कोणते बदल आवश्यक आहेत जेणे करून या ग्रामीण लोकांचा विकास घडून येईल, याचा अभ्यास या संशोधन लेखात करण्यात येत आहे.

Keyword: ग्रामीण विकास, ग्रामीण शिक्षण, ग्रामीण आरोग्य

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत संशोधनात ग्रामीण समाजाचा विकास समस्या आणि आव्हाने हा शोध निबंध लिहित असतांना वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे, तसेच तथ्य संकलनासाठी द्वितीयक साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१. ग्रामीण समाजाच्या विकासातील समस्यांचा अभ्यास करणे.
२. ग्रामीण समाजाच्या विकासात जिल्हा परिषद शाळेचे महत्त्व अभ्यासणे.

प्रस्तुत संशोधन:-

आपला भारत देश स्वतंत्र झाला तेव्हा आपल्या देशाच्या विकासात अडथळे आणणाऱ्या अनेक समस्या होत्या त्यामध्ये दुष्काळ, अन्नधान्य चा तुटवडा, बेरोजगारी, आरोग्याच्या समस्या, वाढती लोकसंख्या तसेच शिक्षणाचा अभाव इत्यादी या समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने शासन स्तरावर पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून अनेक ध्येय धोरणे आखली गेली त्यातूनच त्रिसूत्री कार्यक्रमाची अंमलबजावणीला सुरुवात झाली. या त्रिसूत्री कार्यक्रमाच्या माध्यमातून जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषद, तालुका स्तरावर पंचायत समिती आणि ग्राम स्तरावर ग्रामपंचायत, अशी रचना ग्रामीण विकासाकरिता त्रिसूत्री कार्यक्रमाच्या माध्यमातून करण्यात आली, त्यालाच पंचायतराज म्हणून ओळखले जाऊ लागले. पंचायतराजच्या माध्यमातून ग्रामीण खेड्याचा विकास कसा करता येईल यासंबंधी वेगवेगळ्या योजना जिल्हा परिषदेने पंचायत समितीच्या माध्यमातून ग्रामस्तरापर्यंत

पोहोचवल्या. खरेतर ग्रामीण विकासावर भर देण्याचा उद्देश हा होता की आपल्या भारत देशातील ७० टक्केच्या वर लोक हे ग्रामीण खेड्यांमध्ये राहतात. महात्मा गांधींच्या मते आपल्या भारत देशाचा विकास करायचा असेल तर या ७० टक्के लोकांच्या विकासावर भर देणे गरजेचे आहे, म्हणून ते म्हणतात की, खरा भारत हा खेड्यांमध्ये आहे जो पर्यंत खेडेगावाचा विकास होत नाही तोपर्यंत भारतदेशाचा विकास होणे शक्य नाही. म्हणूनच जिल्हापरिषद च्या माध्यमातून शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, रस्ते, पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, या करिता नियोजनाची रूपरेषा तयार करण्यात आली. ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने येथील लोक साक्षर असणे महत्वाचे असल्याने या लोकांच्या शिक्षणावर भर देण्यात आला याचा अर्थ असा नव्हे की, या अगोदर शिक्षण दिले जात नव्हते. भारतीय लोकांना आपल्या पारंपारिक व्यावसायाचे शिक्षण हे कुटुंबातूनच मिळत होते परंतु अक्षर ओळख खूप लोकांना नव्हती. भारतीय लोकांना अक्षर ओळख व्हावी त्यांची फसवणूक होऊ नये म्हणून ब्रिटिश कालखंडात महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी शिक्षणावर भर दिल्याचे दिसून येते त्यांनी महिला शिक्षणावर भर दिला असल्याचे, तसेच शेतकऱ्यांची फसवणूक कशी केली जाते व कश्या पद्धतीने शोषण केले जाते, याची जाणीव व्हावी म्हणून 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हा ग्रंथ लिहून लोकांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. अशाच प्रकारे ब्रिटिश कालखंडात कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनीही शिक्षण विषयक कार्य केल्याचे दिसून येते. अश्या प्रकारच्या शैक्षणिक कार्यासाठी कोल्हापूरसंस्थानचे राजर्षी शाहू महाराज, बडोदा संस्थानचे सयाजीराव गायकवाड यांनीसुद्धा शैक्षणिक कार्यासाठी आर्थिक मदत केल्याचे उल्लेख आढळतात. अश्याच प्रकारे स्वातंत्रोत्तर कालखंडात शिक्षणाला ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने महत्त्व देण्यात आले.

ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने जिल्हापरिषदेच्या माध्यमातून प्रत्येक गावातील लोकांना मोफत प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक शिक्षण मोफत मिळावे म्हणून ग्रामीण खेड्यांची लोकसंख्येचा विचार करून जिल्हा परिषदेने शिक्षणाची गावा गावात लोकसंख्येच्या आधारावर शिक्षणाची व्यवस्था केली गेली. त्यानुसार सर्वांगीण विकास होईल असे शिक्षणाचे कार्य योग्य प्रकारे केले गेले आणि ग्रामीण विकासाला चालना मिळू लागली. यामुळे शेती, दुग्धविकास यामध्ये ग्रामीण लोकांच्या विकासात भर पडत होती परंतु जेव्हा या शाळेतील विद्यार्थ्यांचा उच्च शिक्षणाचा विषय आला तेव्हा महाराष्ट्रात शासकीय महाविद्यालये कमी असल्या कारणाने, अभियांत्रिकी आणि वैद्यकीय शिक्षणासाठी महाराष्ट्राचे तत्कालीन मुख्यमंत्री वसंत पाटील यांनी शिक्षणासाठी विनाअनुदानित धोरण आणले आणि ते यशस्वीही झाले परंतु जेव्हा हे विना अनुदानित धोरण प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळेसाठी अवलंबिले तेव्हा यातून समस्या निर्माण होऊ लागल्या. अश्या विनाअनुदानित शाळेतील शिक्षकांनी आर्थिक समस्येमुळे आत्महत्या केल्याच्या घटना वृत्तपत्रात येऊ लागल्या आहेत. कारण या शाळांना शासनाचे कुठलेही आर्थिक अनुदान देण्याची तरतूद नव्हती, परंतु या विना अनुदानित शाळेला शासन अनुदान देईल या आशेवर कित्येक शिक्षक ज्ञानदानाचे कार्य करीत राहिले. आणि या शिक्षकांचा ऐन उमेदीचा काळ विना अनुदानित शैक्षणिक धोरण बदलेल याची वाट पाहत निघून गेला. आज या शिक्षकांना भविष्याची चिंता भेडसावत असल्याचे दिसून येते. ग्रामीण विकासात समस्या निर्माण होण्यास विना अनुदानित शैक्षणिक धोरण जबाबदार असल्याचे कारण असे की या धोरणामुळे ग्रामीण भागातील बहुतेक शेतकरी कुटुंबातील मुला-मुलींनी अश्या या विना अनुदानित धोरणातील अध्यापक महाविद्यालयात अव्वा च्या सव्वा फीस भरून शासकीय सेवेत शिक्षकाची नोकरी मिळेल या आशेवर प्रवेश घेतला आणि आज ते बेरोजगार आहेत. काहींनी तर ग्रामीण लोकांचे उत्पन्नाचे साधन असलेली शेती विकून प्रवेश घेत शिक्षण घेतले आज ते भावी शिक्षक सी.ई.टी., टी.ई.टी. पवित्र पोर्टलच्या भरवश्यावर आजही नोकरीच्या प्रतीक्षेत आहेत.

ग्रामीण समाजाच्या विकासाच्या बाबतीत विना अनुदानित धोरणामुळे निर्माण झालेल्या समस्या बघतांना असे दिसून येते की, या विना अनुदानित शाळांचा परिणाम ग्रामीण भागातील पंचायतराज च्या माध्यमातून प्रत्येक गावात मोफत शिक्षण देणाऱ्या जिल्हा परिषदेच्या शाळेवर पाहायला मिळत आहे. गावातील जिल्हा परिषद शाळेतील विद्यार्थी संख्या घटत असून विना अनुदानित शाळेमध्ये विद्यार्थी संख्या वाढत असल्याचे दिसून येते. याचा परिणाम म्हणून जिल्हा परिषद शाळेतील शिक्षकांची अनुदानित पदे विद्यार्थी संख्येअभावी घटत आहेत. अश्या प्रकारे प्रत्येक ग्रामीण खेड्यात जिल्हा परिषदेच्या शाळेच्या बाबतीत असेच होत राहिले तर या शाळा विद्यार्थी संख्येअभावी बंद होतील आणि या ग्रामीण लोकांना मोफत शिक्षण मिळणे कठीण होऊन, या ग्रामीण समाजाचा वार्षिक उत्पन्नाचा बराचसा पैसा मुलांच्या शैक्षणिक फीस च्या रूपाने विना अनुदानित शाळेत किंवा

स्वयंम अर्थ सहाय्यीत शाळेत खर्च होईल. खरेतर जिल्हा परिषद शाळा म्हणजे ग्रामीण विकासाचा कणा आहे असे म्हणायला हरकत नाही परंतु या शाळांचे महत्त्व ग्रामीण समाजात व्यवस्थेत कमी होत आहे. परंतु या शाळा बंद झाल्या तर नक्कीच ग्रामीण समाजाच्या विकासात समस्या निर्माण होतील. जिल्हा परिषद शाळेतील नोकरी करणारे शिक्षक आपल्या पाल्यांना जिल्हा परिषदेच्या शाळेत शिक्षण द्यायला तयार नाहीत, त्यांची मुले आज इंग्रजी माध्यमाच्या भरमसाठ फीस असणाऱ्या शाळेत शिक्षण घेत आहेत. याच शिक्षकांचे अनुकरण ग्रामीण समाजातील लोक करीत आहेत त्यांची आर्थिक कुवत असो किंवा नसो त्यामुळे ग्रामीण समाजव्यवस्थेतील शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकांमध्ये कर्जबाजारीपणा ही समस्या वाढू लागली आहे. म्हणूनच ग्रामीण समाजव्यवस्थेच्या विकासात मोफत शिक्षण देणारी जिल्हा परिषदेची शाळा प्रत्येक ग्रामीण खेड्यात, भारत स्वातंत्र्याची शतकपूर्ती येईपर्यंत टिकवून ठेवणे आव्हानच आहे, म्हणून या विषयावर संशोधन होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :-

- १) डॉ. पवार जयशिंगराव (२०१९), राजर्षी शाहू छत्रपती : जीवन व कार्य, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर, पान नं. ११४, ११५, ११६.
- २) राम आहुजा, (२०१६), सामाजिक समस्याए , रावत पब्लिकेशन जयपूर, पान नं. ४३४
- ३) दैनिक पुढारी, पुणे ग्रामीण आवृत्ती, दिनांक २३ मार्च २०२२, पान नं. ०६
- ४) दैनिक लोकमत, जालना, दिनांक २४ मार्च २०२२, पान नं. ०२
- ५) दैनिक पुढारी, कोल्हापूर मेन, दिनांक १९ मार्च २०२२, पान नं. ०२
- ६) दैनिक लोकमत, औरंगाबाद मेन, दिनांक २२ ऑगस्ट २०१९, पान नं. ०८

नव शैक्षणिक धोरण एज्युकेट एन्करेज एनलाइटन या ब्रीदवाक्यासह

संशोधक

श्री. रवि देवचंद्र जाधव

ई-मेल - ravijadhav23568@gmail.com

प्रस्तावना :

केंद्रिय मंत्रिमंडळाने ३४ वर्षांच्या मोठ्या खंडानंतर नुकतेच नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण मंजूर केले आहे. २०१४ पासून प्रदीर्घ विचारविमर्श आणि दोन समित्यांनंतर एक समर्वसमावेशक धोरण अंतिम केले. २९ व्या शतकातील शिक्षण प्रणालीला दिशा देण्यासाठी हे धोरण प्रयत्नशील राहील असे वाटते. भारताला ज्ञान महासत्त बनवण्याच्या उद्देशाने या धोरणाच्या माध्यमातून शिक्षण व्यवस्थेत काही मुलभूत बदल सुचवले आहे. यात सार्वत्रिक शिक्षणाची कक्षा ६-१४ वर्षांवरून ३-१८ वर्षांपर्यंत वाढवली आहे, एक स्वागतार्ह पाऊल आहे. तीन-भाषेच्या सुत्राला स्पष्ट समर्थन दिले असून किमान ५ वी च्या वर्गासाठी मातृभाषा म्हणजे स्थानिक भाषेत शिकवण्याची सुचना केली आहे. भारतीय शिक्षण व्यवस्था इंग्रजी माध्यमाच्या अत्याधिक अभिमुखतेपासून दुर जात असतांना ही एक महत्त्वपूर्ण धोरणात्मक सुचना आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणाची आवश्यकता :

शिक्षण क्षेत्रातील सर्वसमावेशक बदलांसाठी केंद्र सरकारने नवीन शैक्षणिक धोरणाला मंजुरी दिली आहे. या आधी राष्ट्रीय शिक्षण धोरण १९८६ मध्ये तयार करण्यात आले होते आणि १९९२ मध्ये त्यात सुधारणा करण्यात आली होती. स्वातंत्र्याच्या ७ दशकात शिक्षणाशी संबंधीत दोनच राष्ट्रीय धोरणे आणली गेली आहेत. स्वातंत्र्यानंतर प्रथमच १९६८ मध्ये पहिले शैक्षणिक धोरण जाहीर करण्यात आले. ते कोठारी आयोगाच्या (१९६४-१९६६) शिफारशींवर आधारित होते. हे धोरण तत्कालीन इंदिरा गांधी सरकारने लागू केले होते. देशातील सर्व नागरिकांना दर्जेदार शिक्षण देणे हा त्या धोरणाचाच मुख्य उद्देश होता.

१९८६ चे धोरण राजीव गांधी यांच्या पंतप्रधान असतांना जाहीर करण्यात आले होते. यात “असमानता दूर करण्यावर आणि शिक्षणाच्या संधी समान करण्यावर विशेष भर” असे नाव देण्यात आले.

सन २०२० मध्ये जाहीर केलेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये आहेत. भारत सरकारने जाहीर केलेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०-२० हे देशवासियांसाठी स्वागतार्ह पाऊल आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० हे भविष्यातील देशाच्या भागधारकांसाठी सर्वांगीण बहुविद्याशाखीय शिक्षणावर भर देत असल्याचे दिसून येते. आता ५ + ३ + ३ + ४ हा नवीन शिक्षण पॅटर्न धोरणानुसार फॉलो केला जाईल. १) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार २०३० पर्यंत शालेय शिक्षणात १०० टक्के सकल नोंदणी गुणोत्तर (जीईआर) सह पुर्वस्कूल ते माध्यमिक स्तरापर्यंत शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करणे. २) उच्च शिक्षणातील एकूण नोंदणी प्रमाण २०३५ पर्यंत ५० टक्के पर्यंत वाढवली जाईल. तसेच उच्च शिक्षणात ५ कोटी जागा जोडल्या जाणार आहेत. ३) प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन आणि शिक्षण अभ्यासनाचा पाया रचणे. ४) पायाभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान अभ्यासनासाठी एक तातडीची आणि आवश्यक पुर्व अट ५) शाळा सोडणार्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण कमी करणे आणि शिक्षण सर्वत्र आणि सगळ्या स्तरावर पोहचणे, हे सुनिश्चित करणे. ६) शालेय अभ्यासक्रम आणि अध्यापनाची ५ + ३ + ३ + ४ या नवीन मांडणीत पुनर्रचना करणे. ७) शाळांमधील अभ्यासक्रम आणि अध्यापनशास्त्र शिकणे हे सर्वांगीण, एकात्मिक, आनंददायक आणि रंजक असले पाहिजे.

खरे पाहता समाजाच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी आपल्या युवकांना उच्च दर्जाचे शिक्षण देण्याइतकी चांगली गुंतवणुक इतर कुठलीही नसल्यामुळे, हे धोरण शिक्षणातील गुंतवणुक वाढवण्यासाठी बांधील आहे. याद्वारे विशेषतः शिक्षणाच्या विविध महत्त्वाच्या भागांना आणि घटकांना आर्थिक साहाय्य प्रदान केले जाईल. भारताच्या भविष्यातील आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, बौद्धिक आणि तांत्रिक प्रगतीसाठी आणि विकासासाठी हे महत्त्वाचे मानले जात आहे.

मात्र कोणत्याही धोरणाचा प्रभावीपणा त्यांच्या अंमलबजावणीवर अवलंबून असतो. यशस्वी अंमलबजावणीसाठी तत्त्व व हेतू लक्षात घेवून लयबद्धपणे आणि पद्धतशीरपणे राबवल्या पाहिजे. करीता MHRD, CABE, केंद्र आणि राज्य शासन, शिक्षण मंत्रालय, राज्य शिक्षण विभाग, बोर्ड, NTA शाळा आणि उच्च शिक्षणाची नियामक मंडळे, NCERT, SCERT, शाळा इ. संस्थामध्ये ताळमेळ राखून निश्चित धोरणाची अंमलबजावणी केली पाहिजे. २०३०-४० च्या दशकामध्ये संपूर्ण धोरण कार्यान्वित झाले असेलच. त्यानंतरच अजून एक व्यापक स्वरूपाचे परीक्षण केले जावे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. Dr. Argade Ambadas- 2022, (जागतिकीकरण आणि उच्च शिक्षण)
२. www.evivek.com
३. शिक्षण मित्रा, नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०.
४. Shikshan Mitra- New Education Policy 2020.
५. डॉ. कल्पना मोटे, (नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ठळक वैशिष्ट्ये.
६. Lokmat.com (नवीन शैक्षणिक धोरण) (एक नवीन आव्हान)
७. Professor Dr. B. M. Charan, (The Role of ICT in Higher Education for the 21st Century)
८. Professor Seema Nikalje, (Reviewing NEP through Gender lens)-
९. डॉ. निरज बोरसे, (नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० प्रमुख बदल)

भारतीय राजकारणातील समस्या

डॉ. नितीन अहेर

प्राचार्य व राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
कला महाविद्यालय, बीडकिन.

Introduction :

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतासमोर प्रश्न उभा राहिला की, भारतात कोणत्या प्रकारची राज्यपद्धती असावी ज्यामुळे सर्व समाज घटकांचे कल्याण होईल. आरंभापासून भारतीय विचारवंतांवर पाश्चात्य उदारमतवादी विचारांचा प्रभाव राहिल्याने भारतासाठी लोकशाही शासनपद्धती योग्य ठरेल, याविषयी जनमत तयार झाले. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील राजेशाही सर्वांना न्याय देऊ शकत नाही, म्हणून विविधतेतून एकता जपण्यासाठी लोकशाही उत्तम असेल यावर विचारमंथन झाले आणि याविषयीची तात्वीक भूमिका राज्यघटनेतून प्रतिपादित केली.

1950 मध्ये भारतीय राज्यघटनेचा प्रत्यक्षपणे अंमल सुरू झाला आणि असे तत्व स्वीकारण्यात आले की, "India that is Bharat (Article -01) and there shall be India is a union of State." तेव्हा भारतीय संघराज्याच्या स्वरूपाचा विचार केला तर असे स्पष्ट होते की, कोणत्याही घटकराज्यास भारतीय संघराज्यातून फूटून बाहेर पडता येणार नाही अथवा वेगळे राज्य निर्माण करता येणार नाही व तशी मागणी देखील करता येणार नाही.

पण 1967 नंतर राष्ट्रीय स्तरावरील 'राष्ट्रीय काँग्रेस' (National Congress) पक्षाचा प्रभाव कमी झाला. येथूनच प्रादेशिक राजकारणास प्रारंभ झाला. अर्थात देशातील विभिन्न घटक राज्यातून वेगळ्या राज्याच्या मागणीने जोर धरला. उदा. केरळ, तामिळनाडू, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, ईशान्य पूर्वकडील राज्य, गुजरात, महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश, बिहार, राज्यस्थान इ. याच भूमिकेतून अनेक प्रांतीय, स्थानिक राजकीय पक्षांचा उदय झाला. उदा - DMK, AIDMK, Tegu Desam party, CPI इ. लोकशाहीत राजकीय पक्षांना विशेष महत्त्व असते. कारण राजकीय पक्ष व दबाव गटाशिवाय (Pressure Group) शासन क्रियाशील बनू शकत नाही. हे दोन घटक जनतेला राजकीय शिक्षण देण्याचा प्रयत्न करतात. जनतेच्या महत्त्वाच्या प्रश्नांकडे शासनाचे लक्ष केंद्रित करतात.

आरंभीच्या आणि वर्तमान स्थितीच्या राजकारणाचा तुलनात्मकदृष्ट्या अभ्यास केला असता, वाढते प्रादेशिक पक्ष, संघटना, प्रादेशिक अस्मिता, वलयांकित राजकारणास प्रारंभ, 'जात-धर्म' (Caste and Religion) यांना राजकारणात दिले जाणारे महत्त्व, Money and Muscle द्वारे निवडणूका लढवल्या जात आहेत. गुन्हेगारी (Criminalisation) पार्श्वभूमी असलेले लोक राजकारणात सक्रिय, अन्याय-अत्याचाराच्या माध्यमातून प्रभाव क्षेत्र वाढवणे, भाषावाद, संप्रदायवाद, प्रादेशिकता, राजकीय नेतृत्वाचा संकुचित दृष्टीकोन या व इतर समस्या दिसून येतील.

आजमितीस भारतीय राजकारण असंदिग्ध स्थितीतून जात आहे. राज्या-राज्यातील सीमावाद (महाराष्ट्र-कर्नाटक), पाणी वाटपाची समस्या (Distribution of Water), महाराष्ट्र - आंध्रप्रदेश - तेलंगाणा सीमावाद, महाराष्ट्र - गुजरात पंजाब-हरियाणा मधील जाणी वाटपाची समस्या, इतकेच नव्हे तर ईशान्य पूर्व भारतातील राज्यांमध्ये दिवसेंदिवस घुसखोरी आणि निर्वासितांचा प्रश्न, जम्मू काश्मीर खोऱ्यातील सीमावाद, दहशतवाद, अंतर्गत असुरक्षितता यासारख्या नकारात्मक समस्यांमुळे भारतीय राजकारण दिवसेंदिवस गढूळ बनत चालले आहे.

या घटना प्रक्रियेचा सविस्तर अभ्यास खालील प्रमाणे करता येईल.

Key words - Regionalism, Political system, Liberal-Democracy, pre - Independence, Diversity, Integrity, ect.

Objectives :

1. भारतीय राजकारणातील प्रमुख समस्यांचा अभ्यास करणे.
2. राजकीय समस्यांचा समाजावरील प्रभाव विशद करणे.
3. राजकीय पक्षांच्या कार्याचा अभ्यास करणे.
4. जात व धर्म या घटकाने राजकारणाचे ध्रुवीकरण केले यावर भाष्य करणे.
5. प्रमुख उपाययोजना सुचविणे.

Research Method -

प्रस्तुत विषयाच्या संशोधनासाठी विषयासंबंधी प्रकाशित अप्रकाशित शासकीय निमशासकीय, लिखित-अलिखित दस्तऐवजांचा उपयोग करून वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक, गुणात्मक पद्धतीचा अवलंब केला जाईल. वर्तमानपत्रे, मॅगझीन, विविध प्रकारचे शासकीय अहवाल, नेत्यांच्या भाषणांचा संग्रह, त्यांचा अर्थ लावला जाईल. तसेच वर्णनात्मक, अन्वेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब केला जाईल. थोडक्यात विषयास न्याय देण्याच्या दिशेने ज्या ज्या म्हणून गोष्टींचा अंतर्भाव हवा असेल त्या तात्वीक बाबींचा उपयोग करण्यात येईल.

विषयारंभ :

भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेमध्ये 'आम्ही भारताचे लोक' (We the people of India) असा उल्लेख आढळतो. यामागील भूमिका अशी की, एका प्रगतीशील राष्ट्राची निर्मिती करण्यासाठी आम्ही एकत्र येत आहोत. पण भारतीय राजकारणाची आजची स्थिती वेगळी आहे. वाढते प्रादेशिक पक्ष (Regional Parties) व प्रादेशिकतावाद, (Regionalism) भारतीय संघराज्यास प्रभावीत करीत आहेत. वास्तविक पाहता राजकारण बदलत जाणारी प्रक्रिया आहे. लोकशाहीत असे चढ-उतार घडतच असतात, पण त्यामुळे जर राज्यव्यवस्था मोडकळीस येण्याची भिती निर्माण होत असेल तर याविषयी सखोल अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

भारतीय राजकारणातील प्रमुख समस्या 'भाषावाद' आहे. डॉ. बी. आर. आंबेडकर 'State on Linguistic' या ग्रंथात म्हणतात, "भाषावाद प्रांत रचनेच्या नावाखाली बहुसंख्यांक वर्ग शक्तीचा दुरुपयोग करून अल्पसंख्यांक जाती घटकांना दाबून टाकेल. याच्याकरिता भाषावार प्रांत निर्मितीच्या मागे त्याचे निरीक्षण व त्यावर नियंत्रण करणाऱ्या उपायावर सुद्धा विचार करण्याची आवश्यकता आहे."¹

आजही बाबासाहेबांनी व्यक्त केलेली भिती निवडणूकांच्या काळात डोके वर काढते यामुळे अंतर्गत अशांतता व असुरक्षितता वाढून राजकारणाचा हेतू सफल होत नाही. डॉ. आंबेडकरांना याची जाणीव होते की, भविष्यकाळात जात, धर्म, संस्कृती, भाषा हे घटक भारतीय राजकारणास प्रभावीत करतील त्याची प्रचीती आपणास देशात व राज्यात होणाऱ्या निरनिराळ्या निवडणूकांच्या वेळी येते. डॉ. बाबासाहेब म्हणतात, "एक राज्ये एक भाषा या सिद्धांताचा अंगीकार करणे का आवश्यक आहे याचे कारण म्हणजे जातीय आणि सांस्कृतीक विरोध नष्ट करणे होय."²

प्रादेशिकता व भाषावादाबरोबरच जातीय द्वेष नष्ट करण्याविषयी बाबासाहेबांचे विचार आजही अनिवार्य आहेत. दक्षिणेकडील राज्य आजदेखील हिंदी भाषेला विरोध करतात. ही बाब भारतीय संघराज्यास अपायकारक ठरत आहे. भाषा हे संघर्षाचे नसून समन्वयाचे साधन आहे. ही वैचारिक प्रगल्भता जोपर्यंत प्रत्येक नागरिकांमध्ये येणार नाही, तोपर्यंत एक-दुसऱ्यांविषयी सहानुभूतीची भावना निर्माण होणार नाही.

दुसरी बाब अशी की, भारतीय (राजकीय) नेतृत्वाकडून स्वार्थासाठी भाषेचे राजकारण केले जाते. उदा. महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू, बिहार इत्यादी याचा नकारात्मक परिणाम म्हणून राजकीय हिंसाचार देखील झालेला आहे. राजकारणातील ही समस्या नष्ट करावयाची असेल तर सरकार दरबारी पावले उचलली गेली पहिजेत.

भाषावादाप्रमाणेच प्रादेशिकतावाद ची समस्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. स्थानिक आणि प्रादेशिक राजकीय पक्ष, प्रांतीय राजकारणास समर्थन देत असून त्याचा सत्तेसाठी वापर केला जाऊ लागला आहे.

- 1) सामाजिक आणि आर्थिक दुर्बलता
- 2) इतर राज्यांच्या तुलनेत नगण्य विकास
- 3) राजकीय नेतृत्वाचा स्वार्थी दृष्टीकोन
- 4) स्थानिक भाषेला दिले जात असलेले दुय्यम स्थान इ. अशी स्थिती प्रादेशिक वादास कारणीभूत ठरत आहे यामुळे स्वतंत्र राज्याची मागणी स्वायत्त राज्याचा दर्जा, आंतरराज्य विवाद निर्माण होत आहेत.³

राज्याच्या अलगत्वाची मागणी भारतीय राजकारणास मारक ठरू शकते. कारण भारतात अनेक जाती, धर्म, वंशाचे, संस्कृती असणारे लोक राहतात. त्यांच्या हितसंबंधाचा विचार होणे गरजेचे आहे. घटनाकार डॉ. बी. आर. आंबेडकरांनी देखील

प्रांतीयवादाचा धक्का केला होता. याच आधारावर 1938 मध्ये कर्नाटक ची निर्मिती झाली तेव्हा बाबासाहेब म्हणाले होते, "आपण सर्व भारतीय आहे ही भावना वाढीस लावणे हेच आपले ध्येय असले पाहिजे. हिंदू-मुसलमान, शीख, ईसाई हा धार्मिक भेदभाव विसरून आपण सर्व केवळ भारतीय आहोत हीच निष्ठा प्रत्येकाने बाळगली पाहिजे." पुढे म्हणतात, "मला वाटते सर्व भारतीयांनी सर्वप्रथम केवळ भारतीयच असावे दुसरे काही नसावे."⁴ या वैचारिक अधिष्ठानाची प्रासंगिकता आज भारतीय राजकारणास आहे. असे झाल्यास खऱ्या अर्थाने राष्ट्रवाद निर्माण होईल संघर्षमुक्त राजकारण अस्तित्वात येईल.

हरिवंश तरूण म्हणतात की, वर्तमान भारतात विभिन्न क्षेत्रात आमूलाग्र बदल होत आहेत, पण दुसऱ्या बाजूस संप्रदायवाद जातीयवाद, प्रादेशिकवाद इत्यादी विघटनात्मक समस्या आपले डोके वर काढत आहेत."⁵ (हरिवंश तरूण, भारती कि राष्ट्रीय एकता - 1992)

मागील काही वर्षात भारतीय राज्यव्यवस्थेत प्रादेशिक भावनेचा आविष्कार पुढील प्रकारांनी झालेला दिसून येतो.

- 1) भाषावार प्रांतरचनेची मागणी
- 2) स्वतंत्र राज्याचा दर्जा
- 3) अन्य प्रांतीयांना प्रतिबंध
- 4) राज्यांच्या स्वायत्ततेची मागणी
- 5) प्रादेशिक असंतुलन आणि
- 6) फुटिरतावादी चळवळी."⁶ (भा. ल. भोळे, भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण - 2010)

ईशान्य पूर्वकडील राज्य, दक्षिणेकडील राज्य, मध्य भारतातील राज्य येथून वारंवार वरील मागण्यासाठी लोक रस्त्यावर येऊन आंदोलने करतात. हीच खरी भारतीय राजकारणासमोरील समस्या आहे. नकारात्मक बाब अशी की स्थानिक आणि प्रांतीय नेतृत्व यास खतपाणी घालीत असतात. याचा परिणाम संघराज्यावर होत आहे. प्रसंगी राजकीय, सामाजिक हिंसाचार देखील होत आहेत.

एप्रिल 1978 साली झालेल्या 'अखिल भारतीय विषमता परिषदेत' ई. एम. एस. नंबुद्रीपाद आणि भूपेश गुप्ता यांनी राष्ट्रीय राजकारणावर भाष्य केले होते ते आजदेखील लागू पडते ते म्हणतात, "मक्तेदारी भांडवलशाहीतून प्रादेशिक विषमता वाढली असून भांडवलदारांनी निवडलेल्या भागातच कारखाने निघत आहेत. वीस बड्या उद्योगपतींची घराणी देशाची अर्थव्यवस्था नियंत्रित करीत आहेत."⁷ हे विधान वर्तमान राज्यव्यवस्थेस लागू पडते. कमी अधिक प्रकाणात निवडणूकीच्या काळात उद्योगपती राजकीय पक्षांना आर्थिक निधी पुरवितात. साहजिकच रित्या त्यांच्याच हितसंबंधाचे संरक्षण केले जात आहे.

प्रादेशिक असंतुलनाबरोबरच राजकारणातील व्यक्ती द्वेष करणारा घटक म्हणजे जात आणि धर्म. मताचे ध्रुवीकरण करण्यासाठी उच्च जाती / वर्ग जातीचा आधार घेतात. आपले प्रभाव क्षेत्र निर्माण करता यावे यासाठी विभिन्न प्रलोभने देऊन स्वजातींना आकृष्ट करण्याचे प्रकार वाढले आहेत. राजकीय पक्ष (नेतृत्व) आपणास हवा असलेला मतदार संघ निर्माण करीत आहेत. बहुसंख्यांक जात समूहाच्या हिताचे संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने संकुचित राजकीय दृष्टीकोन आंमलात आणत आहेत.⁸

मतदार संघाची रचना राजकीय आर्थिक हितसंबंध, राजकीय सत्ता आपल्याच हाती केंद्रीत व्हावी या उद्देशाने राजकीय पक्ष वा नेतृत्व राजकारण करीत आहेत. इतकेच नव्हे तर अनुसूचित जाती, जमातीसाठी हेतुपुरस्सरपणे राजकीय विषमता (अस्पृश्यता) पाळली जात आहे. याचा प्रत्यय निवडणूकांच्या काळात येतो आहे. राजकीय नेतृत्व आपल्याच जातींना पाठींबा देणाऱ्या उमेदवारास निवडून आणण्याचा प्रयत्न करतात. उमेदवारास निवडून आणण्याचा प्रयत्न करतात. योग्यता असूनदेखील तो उच्च जातीच्या मतलबी राजकारणामुळे निवडून येऊ शकत नाही. यामुळे सत्तेच्या विकेंद्रीकरण तत्वाचा पराभव झाला आहे.

भारताच्या जात आणि धर्माधिष्ठित राजकारणावर रजनी कोठारी यांनी (Caste in India) या ग्रंथात समर्पकपणे विवेचन केले आहे. आंबेडकर देखील जाती आधारित राजकारण नाकारतात. आपल्या (1936) 'Annihilation of Caste' या ग्रंथात म्हणतात, "जातीच्या आधारावर कोणत्याही योजनेची इमारत उभारता येणार नाही. तुम्ही राष्ट्र निर्माण करू शकत नाही, तुम्ही जातीच्या आधारावर काहीही करायला जाल तर ते कोसळून पडल्याशिवाय राहणार नाही."⁹ तेव्हा राजकारणात वाढत असलेल्या

सांप्रदायिकतेचा प्रभाव वेगळ्या दिशेने घेऊन जाणारा आहे. धर्मद्वेष आणि जातीद्वेष भारतीय राजकारणास मारक आहे. म्हणून डॉ. बाबासाहेबांचे विचार प्रासंगिक वाटतात.

याच संदर्भाने राजेंद्र व्होरा व सुहास पळशीकर "(भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने)" या पुस्तकात म्हणतात, भारतातील राजकीय पक्ष सत्ता ही दीर्घकाळापर्यंत आपल्याच हाती कशी केंद्रीत राहिल यासाठी भाषा, जात, धर्म आणि संप्रदाय यांचा वापर राजकारणात करत आहेत. विभागीय, स्थानिक, राष्ट्रीय स्तरावरील राजकारणास चालना देत आहेत.¹⁰ भारतीय राजकारणास ग्लानी आणणारा आणखी एक पैलू म्हणजे 'सांस्कृतिक राष्ट्रवाद' राजकीय नेतृत्वाकडून 'सांस्कृतिक राष्ट्रवाद' या गोंडस नावाखाली आपल्या हितसंबंधी जातींना जवळ करून अन्य जात संप्रदायाच्या विरोधात वातावरण निर्मिती केली जात आहे. संस्कृतीच्या नावाखाली विकृत राजकारणाची सुरुवात मागील 15 वर्षात भारतातील विभिन्न राज्यात फोफावत आहे. याशिवाय भारतीय राजकारण दिवसेंदिवस अस्थिर आणि अकार्यक्षम होत आहे. याचे कारण म्हणजे राज्य तसेच राष्ट्रीय पातळीवर युती वा आघाडी शासन सत्तेवर येत आहे. येथे अनेक पक्षांचे मिळून सरकार स्थापन केले जाते. घटक पक्षांना योग्य न्याय दिला नाही तर सत्ताधारी पक्षाचा पाठिंबा काढून घेतात. जसे मा. पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांचे केंद्रातील शासन 13 दिवसात गडगडले (1996-97). जयललिता यांनी पाठिंबा काढल्याने बहुमतातील पक्षांचा अभाव असल्याने आघाडी शासन स्थापन केले जाते. यातून निर्माण होणारी राजकीय अस्थिरता लोकशाहीस मारक ठरते.¹¹

याविषयी लॉर्ड ब्राइस आपल्या Modern Democracy या ग्रंथात म्हणतो, That a government formed by a coalition of parties is bound to be weak because of the unstable and conflicting character of the compromise involved. आघाडीचे शासन अशक्य असते कारण अशा सरकारांकडून स्थिरता प्रदान केली जाऊ शकत नाही. याप्रमाणे अनेक समस्या भारतीय राजकारणात आहेत कि त्यामुळे वर्तमान राज्यव्यवस्था प्रभावीत झाली आहे.

आजच्या राजकारणातील प्रमुख समस्या म्हणून भ्रष्टाचाराचा उल्लेख करावा लागेल. येथे रक्षकच भक्षक बनले आहेत. शासनाकडून विकासासाठी दिल्या जाणारा निधी योग्य पारदर्शकपणे वापरला जात नाही. दिवसेंदिवस यात वाढ होत आहे. भारताचे माजी पंतप्रधान राजीव गांधी एकदा भाषणात असे म्हणाले की, जर सार्वजनिक विकासकामासाठी म्हणून उदा. 100 रु. दिले तर त्यामधील केवळ 1 रूपया लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचतो. यावरून आपणास भारतातील भ्रष्टाचाराची कल्पना येऊ शकते. राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव, प्रबळ विरोधी पक्षाचा अभाव लोक शिक्षणाचा अभाव, निष्पक्षपाती पत्रकारितेचा अभाव, या सारख्या समस्या भारतीय राजकारणास ग्लानी आणत आहेत.

यावर उपाय म्हणून 1) सृजनशील लोकनेतृत्वाचा विकास 2) राजकीय पक्ष व दबाव गट यांच्याकडून राजकीय शिक्षण दिले जावे. 3) स्वतंत्र पत्रकारिता (कार्यक्षम) 4) जबाबदारीचे तत्व आंमलात आणावे. 5) सामान्य जनतेला विश्वासात घेऊन कल्याणकारी राज्याची भूमिका पार पाडावी. 6) भ्रष्टाचार निर्मूलन करण्यात यावे. 7) लोकाभिमुख राजकारण अंमलात आणावे.

सारांश :

सारांश रूपाने असे म्हणता येईल की, वर्तमान राजकारणात उपरोक्त समस्या असल्या तरी बदलत्या राजकीय प्रवाहात राजकीय नेतृत्वाकडून बदलल्या जाऊ शकतात. संघराज्य शाश्वत ठेवायचे असेल तर वरील समस्यांचे समूळ निर्दालन होणे काळाची गरज आहे. तरच खऱ्या अर्थाने लोकशाही प्रगल्भ होईल.

संदर्भ सूची :

1. डॉ. बी. आर. आंबेडकर, भाषावार प्रान्तरचना, रोडगे प्रकाशन, नागपूर, पृ. 05
2. कित्ता, पृ. 13,14
3. A. K. Tripathi, Regional politics in India, Murari lal & sons, 4378/4B Ansari Road, Darya Gang, New Delhi-110002, P. 04.
4. डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, प्रज्ञासूर्य, दिलिपराज प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे -030, प्र. आ. 10 जून 1991, पृ. 324 (सुनंदा कर्नाड यांच्या लेखातून)
5. हरिवंश तरूण, भारत की राष्ट्रीय एकता, ज्ञानगंगा प्रकाशन, दिल्ली, 110006-1992, पृ. 123
6. भा. ल. भोळे, भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापूर प्रकाशन, नागपूर, 2010, पृ. 661

7. कित्ता, पृ. 666
8. उपरोक्त सं. क्रमांक 03, पृ. 2
9. बी. आर. आंबेडकर, जाती संस्थेचे उच्चाटन 1936, आनंद प्रकाशन, जयसिंगपूरा, औरंगाबाद, 14 ऑक्टो 2018, पृ. 67
10. राजेंद्र व्होरा व सुहास पळशीकर, भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने, सदाशिव पेठ, पुणे - 30
11. N. Jose Chander, Coalition Politics, The Indian Experience, concept pub company, New Delhi - 110059, P. 4

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 - व्याप्ती व संधी

डॉ. हनुमान वांकर, डॉ. विकास चौधरी,
वसंतराव नाईक महाविद्यालय, औरंगाबाद

1990 मध्ये भारताने स्वीकारलेल्या नवीन आर्थिक धोरणापासून स्वीकारलेल्या जागतिकीकरण, खासगीकरण व उदरीकरणाच्या परिणामाने औद्योगिक-आर्थिक क्षेत्रा बरोबरच सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय क्षेत्र ढवळून निघाले त्यापासून शिक्षण क्षेत्र अपवाद राहू शकत नाही, म्हणून भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेला भेडसावणाऱ्या विविध आव्हानांचे निरसन करण्यासाठी 21 व्या शतकातले भारताचे पहिले शैक्षणिक धोरण ज्याला 'नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020' या नावाने ओळखले जाते जे तब्बल 34 वर्षांनंतर 29 जुलै 2020 रोजी मंजूर करण्यात आले. जुन्या 1986 च्या शिक्षणावरच्या राष्ट्रीय धोरणाची जागा नवे धोरण घेणार आहे.

एकविसाव्या शतकातील 'नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०' अन्वये शैक्षणिक ढाच्यामध्ये, नियमांमध्ये, प्रशासकीय व्यवस्थांमध्ये अनेक सुधारणा व आमूलाग्र बदल नमूद करण्यात आले आहेत. या शतकातील शाश्वत विकास ध्येये प्राप्त करणे शक्य होईल अशी समर्थ, सशक्त शैक्षणिक व्यवस्था उभारणे हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. नव्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातून सर्जनशील, चिकित्सक विचार, संभाषण कला, सहकार्य, सहवेदना आणि आत्मविश्वास या कौशल्यांवर विशेषत्वाने लक्ष दिले जाणार आहे. सर्वांना संधी, निःपक्षपात, दर्जा, परवडणारे आणि उत्तरदायित्व या स्तंभा वर याची उभारणी करण्यात आली आहे. यामध्ये 2030 च्या शाश्वत विकास कार्यक्रमाशी याची सांगड घालण्यात आली आहे. शालेय आणि महाविद्यालयीन शिक्षण अधिक समग्र, बहू शाखीय, 21 व्या शतकाच्या गरजांना अनुरूप करत भारताचे चैतन्यशील प्रज्ञावंत समाज आणि जागतिक ज्ञान महासत्ता म्हणून परिवर्तन घडवण्याचा आणि प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या आगळ्या क्षमता पुढे आणण्याचा या धोरणाचा उद्देश आहे.

'नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०' मध्ये 'जागतिक शिक्षण विकास कृती कार्यक्रम' समाविष्ट असून "सर्वांसाठी समावेशक आणि समान गुणवत्तेचे शिक्षण आणि सर्वांसाठी निरंतर अध्ययनाच्या शिक्षणाच्या संधींना प्रोत्साहन देण्याचे २०३० पर्यंत उद्दिष्ट पूर्ण करण्याविषयी आहे. "पूर्वीची १०+२ शैक्षणिक संरचना ऐवजी नविन अध्यापनशास्त्रीय संरचना ५+३+३+४ अशी शैक्षणिक व्यवस्था असणार आहे. बोर्ड परीक्षेत फक्त पाठांतराला महत्त्व न देता दैनंदिन आयुष्यात उपयोगाला येणाऱ्या ज्ञानाचा वापर केला जावा, याचा नविन शैक्षणिक धोरणात उल्लेख आहे.

हे नवे शैक्षणिक धोरण जाहीर झाल्याच्या वर्षापूर्तीनिमित्त बोलताना पंतप्रधान मोदी असे म्हणाले की आपण स्वातंत्र्याच्या ७५ व्या वर्षामध्ये पदार्पण करत आहोत, एका प्रकारे नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करणे हा आता अत्यंत महत्वाचा भाग बनला आहे, नवीन भारत आणि भविष्यासाठी तयार युवा पिढी घडवण्याच्या दृष्टीने हे धोरण महत्त्वाची भूमिका बजावणार आहे. या धोरणामुळे शिक्षण सर्वसमावेशक, किफायतशीर, परवडण्याजोगे आणि न्याय्य होण्यास मदत होईल. भारतीय अवकाश संशोधन संस्था इस्रोचे माजी प्रमुख के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने या धोरणाचा मसुदा तयार केला आहे.

नव्या शैक्षणिक धोरणानुसार शालेय अभ्यासक्रमात कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि आर्थिक बाबींचा समावेश करण्यात आला आहे. नव्या आर्थिक धोरणामध्ये मातृभाषा किंवा प्रादेशिक भाषेला अधिक प्राधान्य देण्यात आले आहे. काही राज्यांमध्ये प्रायोगिक तत्वावर हा उपक्रम सुरू करण्यात आला आहे. याशिवाय इयत्ता ३ री पर्यंत विद्यार्थ्यांचे वाचन, लेखन आणि संख्याशास्त्र शिकण्याची क्षमता सुधारण्यासाठी 'निपुण भारत मिशन', पहिलीला प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या तयारीसाठी तीन महिन्यांचा अभ्यासक्रम 'विद्या प्रवेश', शिक्षण अध्यायनासाठीचे 'दीक्षा' हे ऑप आणि माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांसाठी 'निष्ठा' हा शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम असे अनेक उपक्रम सरकारकडून आणण्यात आले आहेत.

नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करणारे कर्नाटक हे पहिले राज्य ठरले आहे. अलीकडेच नव्या शैक्षणिक धोरणातील काही उपक्रमांची अंमलबजावणी मध्यप्रदेश आणि हिमाचल प्रदेश या राज्यांनी करून या मेगा पॉलिसीच्या अंमलबजावणीला हातभार लावलेला आहे.

नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 ठळक मुद्दे-

- ✓ बोर्ड परीक्षा फक्त १२ वीच्या वर्गाला असेल. महाविद्यालयीन पदवी ४ वर्षांची असणार आहे.
- ✓ दहावी मंडळ रद्द. SSC , एमफिल MPhil देखील बंद असेल.
- ✓ आता पाचवीपर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना केवळ मातृभाषा, स्थानिक भाषा आणि राष्ट्रीय भाषा शिकविली जाईल. उर्वरित विषय जरी तो इंग्रजी असला तरी एक विषय म्हणून शिकविला जाईल.
- ✓ बोर्ड परीक्षांचे महत्त्व होणार कमी, आता बोर्ड परीक्षा फक्त १२वी मध्ये द्यावी लागेल.
- ✓ ९वी ते १२वीच्या सत्र परीक्षा असतील Semester Exam.
- ✓ शालेय शिक्षण ५ + ३ + ३ + ४ सूत्रांच्या अंतर्गत शिकवले जाईल.
- ✓ महाविद्यालयीन पदवी ३ व ४ वर्षांची असेल. पदवीच्या पहिल्या वर्षात प्रमाणपत्र मिळेल. दुसऱ्या वर्षी पदविका असे, तर तृतीय वर्षात डिग्री मिळेल.
- ✓ जे संशोधनासाठी उच्च शिक्षण घेऊ इच्छितात त्या विद्यार्थ्यांसाठी चार वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम तर जे विद्यार्थी पदवीनंतर नोकरी करू इच्छितात त्यांच्यासाठी तीन वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम असेल. विद्यार्थ्यांना यापुढे एमफिल MPhil करावे लागणार नाही. म्हणजेच, रिसर्च करणाऱ्यांसाठी पदवी अधिक एक वर्षांचा मास्टर्स अभ्यासक्रम अशी चार वर्षांची पदवी असेल. यानंतर ते थेट पीएचडी PHD करू शकतील. दरम्यान विद्यार्थी इतर कोर्स करू शकतील.
- ✓ दुसरीकडे नवीन शैक्षणिक धोरणांतर्गत जर एखाद्या विद्यार्थ्याला कोर्सच्या मध्यभागी दुसरा कोर्स करायचा असेल तर तो मर्यादित काळासाठी पहिल्या कोर्समधून ब्रेक घेऊन दुसरा कोर्स करू शकतो. यासाठी अॅकेडमिक बँक ऑफ क्रेडिट योजना आणली. अॅकेडमिक बँक ऑफ क्रेडिट हे एक व्हर्चुअल स्टोअर-हाऊस आहे, जे प्रत्येक विद्यार्थ्याचा डेटा स्टोअर करणार आहे. यासाठी महाविद्यालये आणि विद्यापीठांना अॅकेडमिक बँक ऑफ क्रेडिट योजनेत आपली नोंदणी करावी लागेल. त्यानंतरच प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या डेटा येथे स्टोअर होणार आहे. जर विद्यार्थ्यांना काही कारणास्तव आपला अभ्यासक्रम मधातच सोडवा लागता तर त्याचे वर्ष यामुळे वाया जाणार नाहीये. त्या विद्यार्थ्याला कालावधीनुसार प्रमाणपत्र, डिप्लोमा किंवा पदवी दिली जाणार आहे. प्रथम वर्ष उत्तीर्ण झाल्यावर प्रमाणपत्र, द्वितीय वर्ष उत्तीर्ण पदविका आणि तीन वर्षे किंवा अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यावर पदवी प्रदान केली जाईल. हे व्यावसायिक बँकेसारखे कार्य असून यामध्ये विद्यार्थी ग्राहक असणार आहेत. एबीसीमध्ये स्टोअर क्रेडिटचे जास्तीत जास्त शेल्फ लाइफ 7 वर्षांची आहे. त्यानंतर याचा फायदा विद्यार्थ्यांना घेता येणार नाहीये. परंतु, जर संस्थेत वेगवेगळे नियम असल्यास विद्यार्थ्यांना त्याचा लाभ मिळू शकेल.
- ✓ उच्च शिक्षणामध्ये Higher Education २०३५ पर्यंत एकूण सकल पट नोंदणी Gross Enrolment Ratio २०३५ पर्यंत ५०% पोहोचवण्याचं उद्दिष्ट असणार आहे.
- ✓ उच्च शिक्षणातही अनेक धोरणात्मक सुधारणा केल्या आहेत. ज्या सुधारणांमध्ये श्रेणीबद्ध शैक्षणिक, प्रशासकीय आणि आर्थिक स्वायत्तता समाविष्ट आहे.
- ✓ त्याशिवाय ई-कोर्सेस प्रादेशिक भाषांमध्येही सुरू केले जातील. आभासी Virtual लॅब विकसित केल्या जातील.
- ✓ राष्ट्रीय शैक्षणिक वैज्ञानिक मंच (NETF) सुरू होईल. ज्यात देशातील ४५ हजार महाविद्यालये समाविष्ट असतील.
- ✓ सर्व सरकारी, खासगी आणि मान्यताप्राप्त संस्थांसाठी समान नियम असतील.

- ✓ मल्टीडिसिप्लिनरी अभ्यासक्रम एकाच वेळी वेगवेगळे विषय एकत्रितपणे शिकता येणार आहेत. यात मेजर आणि मायनर असे विषयांचे विभाजन असेल. आर्थिक किंवा अन्य कारणांमुळे होणारे ड्रॉपआऊट यामुळे कमी होतील. शिवाय ज्यांना एखादा विषय आवडीचा असेल तो विषय त्यांना शिकता येईल...
- ✓ बहुभाषिक शिक्षण - मुलांना शिकवताना एकाच भाषेच्या माध्यमातून अध्यापन न करता विविध प्रादेशिक भाषांचा वापर करता येणार.
- ✓ लॉ आणि मेडिकल शिक्षण वगळता उच्च शिक्षण एका छताखाली येणार.
- ✓ शिक्षणातील गुंतवणूक जीडीपीच्या ६% करणार आहे.
- ✓ विद्यार्थ्यांचे प्रगती पुस्तक बदलणार. शिक्षकांसोबतच विद्यार्थीदेखील स्वतःचे मूल्यांकन करणार.
- ✓ सर्व महाविद्यालयांसाठी एकच सामायिक प्रवेश परीक्षा. एनटीए ही परीक्षा घेणार. मात्र ही परीक्षा ऐच्छिक असेल.

भारतीय शिक्षण व्यवस्थेला जगाच्या शिक्षण व्यवस्थे सोबत स्पर्धा करण्यासाठी व या स्पर्धेत भारताचा ठस्सा उमटवण्याकरिता वरीलप्रमाणे धोरणात्मक पाऊले उचलण्यात आली आहे. सध्या नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीने जरी जोर धरलेला असला तरीही ते पूर्णत्वाला जाण्याच्या मार्गावर अनंत आव्हाने आहेत. भारताच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील विविधता आणि आकार लक्षात घेता या धोरणाची अंमलबजावणी हे एक अवघड काम असणार आहे. उदाहरणासाठी आपण शालेय शिक्षण व्यवस्थेचा विचार करू. १५ लाखाहून अधिक शाळा, २५ करोड विद्यार्थी आणि ८९ लाख शिक्षकांसह भारतातील शिक्षण व्यवस्था ही जगातील दुसऱ्या क्रमांकावरील शिक्षण व्यवस्था आहे. उच्च शिक्षण व्यवस्थेचा आकारही फार मोठा आहे. एआयएसएचई २०१९ च्या अहवालानुसार, भारताच्या उच्च शिक्षण क्षेत्रात जवळपास १००० विद्यापीठे, ३९,९३१ महाविद्यालये आणि १०,७२५ स्वायत्त संस्थांमध्ये मिळून ३.७४ करोड विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. राज्य, जिल्हा तसेच तालुका स्तरावरील सर्व भागधारकांना एकत्र आणून या नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करणे ही एक अत्यंत कठीण बाब ठरणार आहे. विलक्षण विविधता असलेल्या राज्यांमधील तसेच जिल्हास्तरावरील विविध भागधारकांमध्ये सामायिक जबाबदारी व मालकीची भावना निर्माण करणे हे शिक्षण मंत्रालयासाठी मोठे आव्हान असणार आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी देशांच्या, राज्यांच्या आणि सरकारांच्या आर्थिक क्षमतेवर अवलंबून आहे. भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेमध्ये निधीची कमतरता आहे, संपूर्ण व्यवस्था ही नोकरशाहीवर आधारलेली आहे व नवीन कल्पना आणि वाढीच्या क्षमतेस शिक्षण व्यवस्थेत प्रतिकूल वातावरण आहे असे के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखालील मसुदा समितीने निदर्शनास आणून दिले आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये कल्पना केलेल्या परिवर्तनांच्या विशालतेला चालना देण्यासाठी शिक्षण मंत्रालये (केंद्र आणि राज्ये) आणि इतर नियामक संस्थांमधील अंतर्गत क्षमता अत्यंत अपुरी आहेत. उदाहरणार्थ, पारंपरिक शिक्षणाकडून प्रयोगात्मक शिक्षण व टिकात्मक विचारापर्यंत जाण्यासाठी ही शिक्षण व्यवस्था चालवणार्या लोकांच्या व सोबतच शिक्षक, विद्यार्थी व पालकांच्या दृष्टिकोनात बदल होणे गरजेचे आहे. याचा अर्थ असा की या मेगा उपक्रमाची अंमलबजावणी करण्यासाठी हजारो शाळा व महाविद्यालयांच्या क्षमता वाढीस व पुनर्निर्देशनास हातभार लावणे आवश्यक आहे. थोडक्यात, मंत्रालयाची विद्यमान संघटनात्मक रचना आणि प्रणालीमध्ये मोठ्या प्रमाणात फेरबदल करावे लागणार आहेत.

नवीन शैक्षणिक धोरण मुख्यत्वे केंद्र आणि राज्यांमधील सहकार्यावर अवलंबून असणार आहे. या धोरणाचा मसुदा केंद्र सरकारने राज्य सरकारांसह विविध भागधारकांच्या योगदानातून तयार केला असला तरी त्याची अंमलबजावणी मुख्यत्वे राज्यांच्या सक्रिय सहकार्यावर अवलंबून आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे बहुतांश सेवांवर आधारित शैक्षणिक उपक्रम राज्य सरकारांकडून चालवले जातात. अगदी स्पष्टपणे सांगायचं झालं तर विविध उपक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी केंद्राला विकेंद्रीकरण आणि केंद्र- राज्ये यांच्यातील सहकार्य यांचा आधार घ्यावा लागणार आहे. गेल्या काही वर्षांमध्ये केंद्र व राज्ये यांच्यातील संघर्ष पाहता केंद्राला काळजीपूर्वक पावले उचलावी लागणार आहेत. नव्या शैक्षणिक धोरणातील अनेक तरतुदींवर विरोधी पक्षांचे सरकार असलेल्या अनेक राज्यांनी आक्षेप नोंदवलेले आहेत. तामिळनाडू राज्याने नव्या शैक्षणिक धोरणाची

अंमलबजावणी न करण्याची भूमिका अनुसरली आहे. अशीच भूमिका जर इतर राज्यांनीही घेतली तर केंद्राच्या चिंतेत वाढ होऊ शकते. त्यामुळे केंद्राकडून संघराज्याची समीकरणे कशाप्रकारे हाताळण्यात येत आहेत यावर नव्या शैक्षणिक धोरणाचे भवितव्य ठरणार आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या दृष्टीने खाजगी क्षेत्राची भूमिका महत्त्वाची ठरणार आहे. भारतातील जवळपास ७० टक्के उच्च शिक्षण देणार्या संस्था या खाजगी आहेत. तसेच एकूण संख्येच्या जवळपास ६० ते ७० टक्के विद्यार्थी खाजगी संस्थांमध्ये उच्च शिक्षण घेत आहेत. खाजगी क्षेत्र आर्थिक संसाधने व नावीन्यपूर्ण कल्पना प्रदान करतात याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. या धोरणाच्या प्रक्रियेसाठी खाजगी क्षेत्राचे योगदान मिळवणे व यातील एक महत्त्वाचा भागीदार म्हणून खाजगी क्षेत्राच्या योगदानाला मान्यता देणे ही एक महत्त्वाची बाब आहे.

सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे विविध उपक्रमाच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी येत्या दशकात पुरेल अशा संसाधनांची गरज लागणार आहे. या संदर्भात, या धोरणात म्हटल्याप्रमाणे नवीन शैक्षणिक धोरणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी देशाला शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या ६ टक्क्यांपर्यंत वाढवावा लागेल. भूतकाळात देण्यात आलेली आश्वासने आणि त्यांची प्रत्यक्ष पूर्तता यांचा विचार केल्यास हे नक्कीच कठीण काम असणार आहे. उदाहरणार्थ, १९६८च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या ६ टक्क्यांपर्यंत नेण्याची शिफारस करण्यात आली होती. मात्र, गेल्या चार दशकांमध्ये शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च ३ टक्क्यांच्या पुढे गेलेला नाही.

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० हा नक्कीच एक मार्गदर्शक दस्तऐवज आहे. नव्या युगातील नवी आव्हाने लक्षात घेता विविध शैक्षणिक गरजा, संरचनात्मक असमानता आणि विद्यार्थ्यांना भविष्यासाठी तयार करण्यामध्ये येणार्या समस्यांचे निराकरण हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. यासोबतच शिक्षण व्यवस्थेतील अनेक संकटांना तोंड देण्याचे सर्वात आव्हानात्मक कार्यही या धोरणाद्वारे पूर्ण करायचे आहे.

भारताच्या अफाट लोकसंख्येला शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे आणि त्याद्वारे असंख्य रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे हे या धोरणाच्या अंमलबजावणीवर ठरणार आहे.

संदर्भ :-

1. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020, शिक्षण मंत्रालय भारत सरकार
2. <https://www.orfonline.org/marathi/five-challenges-that-would-shape-the-outcome-of-nep-2020-96761/>
3. "HRD Ministry Renamed as Ministry of Education as Modi Cabinet Reverses Change Made by Rajiv Gandhi".
4. "Union Cabinet Approves New National Education Policy". NDTV (इंग्रजी भाषेत). 29 July 2020.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या बँक खाजगीकरण धोरणाची भूमिका

माने परमेश्वर मुक्तीराम

संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
Email Id: manep90@gmail.com

प्रस्तावना:-

बँकांचे राष्ट्रीयीकरण हा एक राजकीय निर्णय होता. म्हणूनच विशेषतः त्यांच्या खाजगीकरणाचा निर्णयही राजकारणालाच करावा लागेल, असं रिझर्व्ह बँकेचे माजी गव्हर्नर वाय. व्ही. रेड्डी यांनी म्हटलं होतं. श्रीमती इंदिरा गांधींनी बँक राष्ट्रीयीकरण धोरणाची भूमिका मांडत असताना स्पष्ट केले होते की, देशातल्या सर्वच स्तरांचा विकास करण्यासाठी सामाजिक जबाबदारी निभावत नसल्याचा आणि केवळ मालक आणि धनाढ्यांच्या हातातल्या कळसूत्री बाहुल्या बनण्याचा आरोप या बँकांवर होता. या निर्णयालाच बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाची सुरुवात मानलं जातं. परंतु, राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकारच्या बँक विषयक धोरणाची मुख्य भूमिका म्हणजे सरकारच्या मतं मिळविण्यासाठी लोकानुनयी घोषणा केल्या जातात आणि त्याचा बोजा सरकारी बँकांच्या खांद्यावर आला. विशेषतः सरकारच्या कर्जमाफी योजनांमुळे भांडवल टाकून तरी या सरकारी बँकांच्या समस्या कधीच संपल्या नाहीत. खाजगी बँका आणि परदेशी बँकांच्या तुलनेत ठेव आणि जमा या दोन्ही आघाड्यांवर राष्ट्रीय बँका मागे पडत असल्याचं चित्र आहे. बुडित कर्ज ज्यांना 'स्ट्रेस्ड असेट' म्हणतात त्याबाबतीत सरकारी बँका खूपच पुढे आहेत. प्रस्तुत संशोधन लेखात पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या खाजगीकरणाचा निर्णय का घेतला, त्यामागील कारणमीमांसा आणि त्याचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम तपासून संशोधन करण्याचा संशोधकाचा हेतू आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

- 1) बँक खाजगीकरण धोरणाच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
- 2) बँकांच्या खाजगीकरण धोरणांचा परिणाम अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहितके:-

- 1) बँकांच्या खाजगीकरण धोरणाचा मूळ उद्देश तपासून पाहिला जाईल.
- 2) बँक खाजगीकरण धोरणामागील कारणमीमांसा तपासून पाहिली जाईल.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या बँक खाजगीकरण धोरणाची भूमिका:-

बँकांचे राष्ट्रीयीकरण आणि बँकांचे खाजगीकरण हा राजकीय व्यवस्थेने घेतलेला धोरणात्मक निर्णय आहे. श्रीमती इंदिरा गांधींनी आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण दूर करण्यासाठी व बँकांना मूठभर लोकांच्या ताब्यातून सोडविण्यासाठी 19 जुलै 1969 रोजी देशातील प्रमुख 14 खाजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले. हा निर्णय म्हणजे बँक राष्ट्रीयीकरण धोरणाची सुरुवात होती. "बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या उद्देशाला स्पष्ट करताना आकाशवाणीवरून देशाच्या नावे एक संदेश प्रसारित करताना त्यांनी सांगितले काही काळ आधी आम्ही बँकांवर सामाजिक नियंत्रणाचे धोरण स्वीकारले होते. परंतु, या राष्ट्रीयीकरणाचे महत्त्व असे आहे की, आपण आपल्या उद्दिष्टांची पूर्तता आता वेगाने कडिग्री शकू. आजपावेतो आपल्या बँकांनी शेते, छोटे उद्योगधंदे आणि निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी पूर्ण सहाकार्य दिले नाही आणि उद्योगांच्या क्षेत्रात येणा-या नवीन लोकांना प्रोत्साहन दिले नाही. या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी राष्ट्रीयीकरण आवश्यक आहे."¹

पंतप्रधान नरेंद्र मोदींची आर्थिक धोरणे ही नवउदारमतवादी प्रारूपावर आधारित अर्थव्यवस्थेच्या खाजगीकरण व उदारीकरणावर लक्ष केंद्रित करणारी आहेत. बँकांच्या खाजगीकरणाबद्दल रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे गव्हर्नर शक्तीकांत दास यांनी यासंदर्भात CNBC-TV18 शी बोलताना म्हटलंय की, ते दोन निकषांचा प्रामुख्याने विचार करतात, "पहिला निकष सुट्टा आणि सुयोग्य असण्याचा आहे, नवा मालक रिझर्व्ह बँकेच्या या निकषामध्ये बसला पाहिजे. दुसरा निकष म्हणजे बँकेचा कारभार

हाती घेतल्यानंतर तिच्यात व्यवस्थित भांडवल असलं पाहिजे आणि प्रमोटर जो कोणी असेल तो कुणी ती बँक घेईल त्याच्याकडे पुरेशी आर्थिक क्षमता असली पाहिजे. बँकेच्या नीट भांडवलीकरणासाठी.”² खाजगीकरणाचं समर्थन करणारे म्हणतात की, तसं केल्यामुळे बँकांचा NPA भार कमी होईल, नफा वाढेल, अनावश्यक खर्च कमी होतील आणि निर्णयप्रक्रिया जास्त वेगवान होईल. इंडियन एक्स्प्रेसला दिलेल्या मुलाखतीत अर्थ राज्यमंत्री अनुराग ठाकूर यांनी सांगितलं, “खरेदी करणारा म्हणून तुम्ही फक्त आजारी बँकांचा विचार कराल का? विक्रेता म्हणूनही तुम्हाला काळजी घ्यावी लागेल. ही एक मोठी आणि वेळ घेणारी प्रक्रिया आहे. तुम्ही विक्रीसाठी जे काही काढायचं ठरवाल; ते उत्पादन विकण्याजोगं असले पाहिजे, ते PSUs विकण्याजोगे असले पाहिजेत.”³

भारताने 1991 मध्ये खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण धोरण स्वीकारल्यानंतर ‘राष्ट्रीयीकृत बँका’ ही संकल्पनाच कालबाह्य ठरली. 1969 पासून व 1991 नंतर आजपर्यंत सार्वजनिक बँकांचे बुडित कर्जाचे प्रमाण प्रचंड असून, यात जनतेच्या पैशांची विल्हेवाट लागत आहे. या बँका कधीच डबघाईला आल्या असल्या पण, सरकार जनतेने कररूपी भरलेल्या पैशाने या बँकांना मदत करतात. म्हणून त्या वाचल्या पाहिजेत. या बँकांना सतत मदतीचा हात देणारे सरकार सहकारी बँकांना मात्र सावत्रपणाची वागणूक देते. भारतात सार्वजनिक उद्योगातील बँका, सहकारी बँका, परदेशी बँका आणि खाजगी बँकांना सरकारने शिस्त लावण्याची गरज आहे. बँका या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहेत. तो कणा ताठ ठेवणे हे सरकारचे प्रमुख आर्थिक धोरण असावयास हवे. असे केल्याने सरकारला बँकांना बुडण्यापासून वाचविण्यासाठी वारंवार त्यात भांडवल ओतण्याची गरज उरणार नाही. हा विचार पहिल्यांदाच समोर आला आहे, अशातला भाग नाही. मागील वीस वर्षांत प्रस्तुत विषयावर अनेकदा चर्चा झाली. मात्र, सत्ताधारी आणि विरोधक यांच्या वादात हा विषय कधीच तडीस गेला नाही. परंतु, 2021-22 मध्ये केंद्रीय अर्थसंकल्प संसदेमध्ये मांडत असताना केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सीतारमण यांनी प्रस्तुत केले की, “सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची आर्थिक स्थिती आणखी मजबूत करण्यासाठी 2021-22 मध्ये 20,000 कोटी रुपयांचे वित्तपोषण जाहीर केले.”⁴

केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सीतारमण यांनी अर्थसंकल्प सादर करताना यावर्षी दोन राष्ट्रीय बँकांसह एका विमा कंपनीचं खाजगीकरण करणार असल्याची घोषणा केली होती. मात्र, ज्या दोन सरकारी बँकांचं खाजगीकरण होणार आहे त्या कोणत्या आणि त्या बँकेतील सर्वच शेअर्स सरकार विकणार की अंशतः हे अजून स्पष्ट नाही. मात्र, ज्या बँकांचे सरकार खाजगीकरण करणार आहे, त्यामध्ये बँक ऑफ महाराष्ट्र, बँक ऑफ इंडिया, इंडियन ओव्हरसीज बँक आणि सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया अशी त्यांची नावे आहेत. सरकारने सरकारी बँकांची संख्या 28 वरून 12 वर आणली आहे. काही कमकुवत बँकांचा सशक्त बँकांमध्ये विलय करायचा आणि उर्वरित बँका विकायच्या असा हा फॉर्म्युला आहे.

बँक खाजगीकरण धोरणाला विरोध करत असताना बँक कर्मचारी आणि अधिका-यांमध्ये असे मत आहे की, “ज्यावेळी राष्ट्रीयीकरण झाले त्यावेळी हे स्पष्ट झाले होते की, खाजगी बँका देशाचं हित नाही तर मालकाचे हित बघतात. विशेष बाब म्हणजे खाजगीकरणामुळे छोटे शेतकरी, लघु उद्योगांना कर्जपुरवठा अपुरा पडण्याची शक्यता जास्त आहे. तसेच राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या ग्रामीण शाखाविस्तार धोरणावरही त्याचा विपरित परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे बँकांच्या खाजगीकरणाचा निर्णय केवळ बँक कर्मचा-यांसाठीच नव्हे, तर पर्यायाने संपूर्ण देशासाठी घातक आहे.”⁵

समारोप:-

पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकारने 1991 नंतर सुरू झालेल्या ‘खाजगी’ धोरणांचा पुरस्कार करत. राष्ट्रीयीकृत बँकांचे खाजगीकरण करण्याचा निर्णय जाहीर केला. या बँक खाजगीकरण धोरणांचा पुरस्कार करण्याचे कारण म्हणजे बँकेच्या बुडित कर्जधोरणाला आळा बसावा, बँकिंग व्यवस्था आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व्हावी, बँकिंग कर्जवाटपातील NPAs चे प्रमाण कमी असावे. परंतु, असे असले तरी बँक खाजगीकरण धोरणामुळे बँकेची नफेखोर व्यवस्था वाढून प्राथमिक क्षेत्रातील कर्ज पुरवठ्यावर त्याचा विपरित परिणाम दिसून आल्याशिवाय राहणार नाही.

संदर्भ ग्रंथसूची:-

- 1) Indira Gandhi — Broadcast to Nation 19Th July 1966.
- 2) CNBC — TV18, 16Th November 2021.
- 3) The Indian Express — 22nd February 2021.
- 4) केंद्रीय अर्थसंकल्प, 01 फेब्रुवारी 2021-22.
- 5) सुहास कुलकर्णी, चंपानेरकर संपादित, 'असा घडला भारत', (1947-2012), रोहन प्रकाशन, पुणे.

नई शिक्षा नीति और उच्च शिक्षा

प्रा.डॉ.पवार विक्रमसिंह वि.

अध्यक्ष हिंदी विभाग

कला एवं विज्ञान महाविद्यालय

चिंचोलि(ली),ता.कन्नड,जि.औरंगाबाद

मनुष्य का जीवन गुणो और प्रतिभाओं का भंडार है और यदि किसी भी मनुष्य के आधारभूत गुणों या ईश्वर प्रदत्त प्रतिभाओं का पूर्ण सदुपयोग उसके जीवन में नहीं किया जाता तो उसके गुण और प्रतिभाएं व्यर्थ ही हो जाते हैं। देश के उज्ज्वल भविष्य के लिए और सजग विचारशील और नवीनतम आयामों को ग्रहण करने वाले एक सशक्त युवा वर्ग के निर्माण के लिए बहुत आवश्यक था कि विषयों की जानकारी के साथ-साथ बच्चे समस्या समाधान तार्किक और रचनात्मक रूप से सोचना सीखे, नया सोचे, अपने विचारों को विस्तृत करें। शिक्षण प्रक्रिया विद्यार्थी केंद्रित, जिज्ञासा, खोज संवाद के आधार पर लचीली हो, समग्र हो। भारत के सतत ऊंचाई की ओर बढ़ने की दृष्टि से अति आवश्यक है कि भारत का युवा देश की विभिन्न सामाजिक सांस्कृतिक और तकनीकी आवश्यकता और देश की कला भाषा और ज्ञान परंपराओं के बारे में ठोस ज्ञान प्राप्त करें। आजीविका और वैश्विक परिस्थिति में तीव्र गति से हो रहे परिवर्तन में आवश्यक है कि देश का युवा इतना सक्षम बने कि विश्व पटल पर आत्मविश्वास के साथ अपने पैरों पर खड़ा हो सके।

शिक्षा ज्ञान है और वह मनुष्य का तीसरा नेत्र है शिक्षा के द्वारा समस्त मानव जीवन का विकास संभव है चरित्र निर्माण व्यक्तित्व का विकास नागरिक तथा सामाजिक कर्तव्य का पालन सामाजिक कुशलता की उन्नति राष्ट्रीय संस्कृति का संरक्षण और प्रसार प्राचीन भारत में शिक्षा के मुख्य उद्देश्य तथा आदर्श यदि उसी परंपरा को अधिक सुविधा के साथ विकसित करने के लिए शिक्षा प्रणाली में नए-नए बदलाव किए जाते रहे हैं भारत की आजादी के बाद या शिक्षा प्रणाली का विकास होने लगा 1948 में विश्वविद्यालय आयोग का गठन किया गया जिसे हम राधाकृष्णन कमीशन के नाम से जानते हैं इसके पश्चात आज तक कई आयोगों का गठन हो चुका है इन सभी आयोगों में भारतीय शिक्षा प्रणाली के विकास पर जोर दिया गया जिस कारण और शिक्षा प्रणाली मजबूत हो गई है।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति के अंतर्गत स्कूलों तथा कॉलेजों में होने वाली शिक्षा की नीति तैयार की जाती है भारत सरकार ने नई शिक्षा नीति 2020 में प्रारंभ की है जिसके अंतर्गत सरकार ने शिक्षा नीति में बहुत सारे मुख्य बदलाव किए हैं जो कि हमारे परंपरागत शिक्षा के ढांचे को बदल कर रख देगे यह उसे एक नई दिशा देने का कार्य करेगा। युवाओं के लिए उच्चतर शिक्षा का एक मुख्य उद्देश्य युवाओं को समाज तथा देश की विभिन्न समस्याओं के प्रति जागरूक कर उन्हें उन समस्याओं के निराकरण के लिए तैयार करना है जिससे हमारा देश एक प्रगतिशील उत्पादक संघ तथा एक समृद्ध राष्ट्र के रूप में जाना जाए। नई शिक्षा नीति के माध्यम से भारत एक वैश्विक ज्ञान महाशक्ति बनना चाहता है। भारत की नई शिक्षा नीति का उद्देश्य युवा वर्ग के व्यक्तित्व का विकास इस प्रकार करना है कि वे अपने मौलिक दलितों के प्रति अपने उत्तरदायित्व के प्रति जागरूक बने। नई शिक्षा नीति में उच्च शिक्षा में हो रहे मुख्य बदलाव पर हम एक नजर डालते हैं। यह बदलाव संस्था, अध्यापक, छात्र, शिक्षा को बड़ी मात्रा में प्रभावित करते हैं।

नई शिक्षा नीति में विश्वविद्यालय अनुदान परिषद का नया रूप उच्च शिक्षा अनुदान आयोग होगा। नई शिक्षा नीति के माध्यम से कॉलेज एवं विश्वविद्यालय स्तर के नीतिगत बदलाव पर जोर दिया गया है शिक्षा मंत्रालय द्वारा 181 कार्यों की पहचान दी गई है जिनको शिक्षा नीति के अंतर्गत पूरा किया जाना है इन कार्यों में स्नातक एवं स्नातकोत्तर पाठ्यक्रमों में विषयों की ऐच्छिकता, प्रादेशिक भाषा में शिक्षा, विश्वविद्यालय डिग्री में प्रवेश एवं निकासी की सुविधा, क्रेडिट बैंक सिस्टम आदि शामिल है। अब यू जी कोर्स 4 साल का होगा। जिसमें कई सारे एग्जिट ऑप्शन होंगे। जिसमें हर 1 वर्ष के एग्जिट को उचित प्रमाण पत्र

दिया जाएगा। अगर छात्र 1 साल यूजी कोर्स करता है तो उसे सर्टिफिकेट दिया जाएगा। 2 साल के बाद एडवांस डिप्लोमा और 4 साल के बाद रिसर्च के साथ बैचलर डिग्री दी जाएगी।

एकेडमिक बैंक ऑफ क्रेडिट का गठन किया जाएगा। जिसमें छात्रों द्वारा प्राप्त किए गए डिजिटल अकैडमी क्रेडिट को विभिन्न उच्च शिक्षण संस्थाओं के माध्यम से संग्रहित किया जाएगा और उसे अंतिम डिग्री के लिए स्थानांतरित किया जाएगा और गिना जाएगा। एक्स्ट्रा करिकुलर एक्टिविटीज को मुख्य पाठ्यक्रम में रखा जाएगा।

अब छात्रों को तीन भाषाएं सिखाई जाएगी जिसे हर राज्य अपने स्तर पर निर्धारित करेंगे। अब तक की शिक्षा प्रणाली तथा आजीविका एवं धन अर्जन की क्षमता का एक मापदंड अंग्रेजी भाषा को ही माना जाता था। जिसके कारण अधिकांश युवा वर्ग अपना आत्मविश्वास खो देते हैं अतः इस कमी को दूर करने के लिए नई शिक्षा प्रणाली स्थानीय भारतीय भाषाओं में शिक्षा या कार्यक्रमों का माध्यम प्रदान करती है। भारतीय भाषा कला और संस्कृति के संरक्षण और प्रसार पर जोर दिया जाएगा। भारतीय भाषाओं का प्रचार-प्रसार करने वाले शैक्षणिक विभागों का विकास किया जाएगा। शिक्षा के माध्यम के रूप में मातृभाषा का प्रयोग किया जाएगा। त्रिभाषा फार्मूला अपनाया जाएगा। अनुवाद और व्याख्यान कार्य में सहायता के लिए एक भारतीय अनुवाद और व्याख्या संस्थान स्थापित किया जाएगा। संविधान (आठवीं सूची) में उल्लेखित प्रत्येक भाषा के लिए एक अलग अकादमी स्थापित की जाएगी।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति आरंभ करने का एक मुख्य उद्देश ड्रॉपआउट रेट में कमी करना है। इस योजना के माध्यम से शिक्षा प्रणाली को लचीला बनाया जाएगा। जिससे कि बच्चे आसानी से शिक्षा प्राप्त करें करने में सक्षम हो सकें। बच्चे उन विषयों का चयन कर सकें जो वह पढ़ना चाहते हैं। नई शिक्षा नीति के अंतर्गत मुझे चुनाव के विकल्प को लचीला बनाया गया है जिसके कारण ड्रॉपअप रेट कम करने में मदद होगी। नई शिक्षा नीति के अंतर्गत छात्रों को अब कोई एक स्ट्रीम नहीं चुननी होगी अब छात्र आर्ट स्ट्रीम के साथ साइंस स्ट्रीम भी पढ़ सकते हैं। साइंस स्ट्रीम के साथ आर्ट स्ट्रीम भी पढ़ सकते हैं। प्रत्येक विषय को अतिरिक्त पाठ्यक्रम ना मान के पाठ्यक्रम के रूप में देखा जाएगा। जिसमें योग, खेल, नृत्य, मूर्तिकला, संगीत आदि शामिल है। वोकेशनल तथा एकेडमिक स्ट्रीम को अलग नहीं किया जाएगा जिससे छात्रों को दोनों क्षमताओं को विकसित करने का मौका मिले।

बहु विषयक शिक्षा की हमारी देश की प्राचीन परंपरा है उसे पुनः भारतीय शिक्षा में शामिल किया जाएगा। इसका एक बहुत महत्वपूर्ण प्रभाव यह होगा कि युवाओं के लिए कभी भी भविष्य में अर्थोपार्जन का कोई रास्ता बंद नहीं होगा और वो अपने संपूर्ण ज्ञान का प्रयोग स्वयं के व्यक्तिगत विकास में, सामाजिक और राष्ट्र के विकास में कर पाएंगे। किसी भी देश के विकास संपन्नता और सुदृढ़ संस्कृति के विकास का आधार सशक्त शिक्षा नीति होती है और नई शिक्षा नीति ऐसे सभी पहलुओं को लेकर चलेगी जिससे कि सारे ऊंचे मानकों पर स्वयं को स्थापित कर सके।

भारत की नई शिक्षा नीति उच्च शिक्षण संस्थाओं के लिए एक नए युग का प्रारंभ कर देगी। नई शिक्षा नीति हमारे सकल घरेलू उत्पाद का 6% अनुसार शिक्षा के क्षेत्र में आवंटित करने का प्रस्ताव दिया गया वह अभूतपूर्व है।

नई शिक्षा नीति में अनुसंधान के लिए महत्वपूर्ण कदम नजर आते हैं। यह उसे शिक्षा के संस्थानों में अनुसंधान के परिस्थिति तंत्र में सुधार करने के लिए राष्ट्रीय अनुसंधान फाउंडेशन के माध्यम से प्रोत्साहित करने का प्रस्ताव करता है इसके कारण शिक्षकों और छात्रों में रचनात्मक, नवाचार, गहन सोच, समस्याओं का समाधान ढूंढने की प्रवृत्ति, समूह में काम करने की कला और संचार कौशल को बढ़ावा देगी। नई शिक्षा नीति अनुसंधान एवं नवाचार पर स्टार्टअप उद्योग केंद्र, प्रौद्योगिकी विकास केंद्र, औद्योगिक एवं शिक्षण संस्थाओं के बीच बेहतर समन्वय एवं अंतःविषयक अनुसंधान आदि के माध्यम से अपना ध्यान केंद्रित करती है।

नई शिक्षा नीति में संस्थान का पुनर्गठन एवं सुदृढ़ीकरण पर भी जोर दिया गया है। उच्च शिक्षा पर इस नीति का मुख्य फोकस उनकी शिक्षा के विखंडन को समाप्त करना और उच्च शिक्षा संस्थानों को बहु विषयक विश्वविद्यालयों कॉलेजों और 3000 या अधिक छात्रों वाले क्लस्टर नॉलेज हब में बदलना होगा। उच्च शिक्षा की संरचना पर कि समिति की सिफारिशें यह है कि बड़े बहु विषय विश्वविद्यालयों और एशियाई प्लांट स्थापित किए जाने चाहिए। विश्वविद्यालय का अर्थ उच्च शिक्षा का एक

बहु विषयक संस्था होगा जो उच्च गुणवत्ता वाली शिक्षा अनुसंधान और सामुदायिक भागीदारी की नाटक और नाटक शिक्षा प्रदान करता है।

महाविद्यालय को ग्रेड स्वायत्ता देने के लिए एक चरण बद्ध तंत्र की स्थापना ग्रेड मान्यता की एक पारदर्शी प्रणाली के माध्यम से की जाएगी। महाविद्यालयों को धीरे-धीरे प्रत्येक चरण में मान्यता के लिए आवश्यक न्यूनतम मानदंड हासिल करने के लिए प्रोत्साहित किया जाएगा। संस्थानों यदि अनुमोदित हो तो उसके पास अपना योगदान बढ़ाने, उपलब्धता में सुधार करने, GER(ग्राँस एनरोलमेंट रेशो) बढ़ाने और निरंतर सीखने के अवसर प्रदान करने के लिए पारंपरिक शिक्षा पद्धति और ऑनलाइन कार्यक्रम चलाने का विकल्प होगा।

विभिन्न क्षेत्रों में उच्च गुणवत्ता वाले बहु विषयक और अंत विषयक शिक्षण और अनुसंधान को सक्षम और बढ़ावा देने के लिए एक विषयक उच्च शिक्षा संस्थानों को समय के साथ समाप्त पर किया जाएगा। वे सभी सक्रिय बहुविषयक संस्थानों या सक्रिय बहुविषयक HEI(हायर एजुकेशन कमीशन ऑफ इंडिया) समूह का हिस्सा बन जाएंगे। इसमें पंद्रह वर्ष की अवधि में पदानुक्रमित स्वायत्तता की एक प्रणाली के माध्यम से संबद्ध कॉलेज को धीरे धीरे बंद करना शामिल होगा। निर्धारित मान्यता के साथ एक विश्वविद्यालय से संबंधित सभी कॉलेज उपलब्धि के लिए आवश्यक मानदंड समय के साथ हासिल किए जाएंगे और अंततः डिग्री देने वाले स्वस्थ कॉलेज बन जाएंगे। व्यासाय और व्यासायिक शिक्षा के साथ एक एकीकृत उच्च शिक्षा प्रणाली समग्र रूप से उच्च शिक्षा क्षेत्र का लक्ष्य होगा। नई शिक्षा नीति के अंतर्गत 2030 तक हर जिले में कम से कम एक बड़ी बहु विषयक उच्च शिक्षा संस्था का निर्माण किया जाएगा। 2040 तक सभी उच्च शिक्षा संस्थानों को बहु विषय संस्थान बनाने का लक्ष्य इस नई शिक्षा नीति में रखा गया है।

अध्यापकों के लिए नई शिक्षा नीति में कुछ मार्गदर्शन दिए गए हैं जिसके अंतर्गत छात्र शिक्षक अनुपात पाठ्यक्रम की प्रकृति के आधार पर 10:1 या 20:1 एक रूप में तय किया जाएगा। शिक्षकों को शैक्षणिक गतिविधियों में स्वायत्तता दी जाएगी जिसका इस्तेमाल उनके पदोन्नति के लिए किया जाएगा। इस वक्त उनके साथियों/छात्रों की राय देखी जाएगी तथा शिक्षा में नवीनता, अनुसंधान के स्पष्ट परिणाम, समाज से जुड़ी शैक्षणिक गतिविधियों जैसे विभिन्न पहलुओं का भी संदर्भ दिया जाएगा। अनुसंधान अध्ययनों के प्रकाशन की गुणवत्ता की कड़ाई से जांच की जाएगी। गुणवत्तापूर्ण शोधपत्र कैसे होंगे इसका भी रिकॉर्ड लिया जाएगा। जिससे गुणवत्तापूर्ण शोध को ही प्रमुखता दी जाएगी। व्याख्यान की एकल शिक्षण पद्धति से हटकर विभिन्न प्रकार की शिक्षण विधियों का उपयोग करने पर जोर दिया जाएगा जो छात्रों के लिए उपयोगी हो और उसी पर शिक्षकों का मूल्यांकन किया जाएगा,आदि।

नई शिक्षा नीति में छात्रों के लिए सीखने और समर्थन के लिए अनुकूल वातावरण बनाने के लिए नई पहल करने की आवश्यकता को बताया गया है, जैसे रचनात्मकता को प्रोत्साहित करने की दृष्टि से संस्थानों और शिक्षकों को उच्च शिक्षा योग्य के व्यापक ढांचे के भीतर पाठ्यक्रम शिक्षा शास्त्र और मूल्यांकन में नवाचार करने की स्वायत्तता होगी। चॉइस बेस्ड क्रेडिट सिस्टम(CBCS) में सुधार किया जाएगा ताकि छात्रों में नवाचार और लचीलापन पैदा किया जा सके। सामाजिक आर्थिक रूप से वंचित छात्रों को सफलतापूर्वक उच्च शिक्षा प्राप्त करने के लिए प्रोत्साहन और समर्थन की आवश्यकता है इसके लिए विश्वविद्यालयों तथा महाविद्यालय को आर्थिक सहायता केंद्र स्थापित करने होंगे उनके लिए शैक्षणिक संसाधन उपलब्ध कराने की आवश्यकता होगी गुणवत्तापूर्ण उच्च शिक्षा तक आसानी से पहुंचने के लिए ODL(ओपन एंड डिस्टेंस लर्निंग)और ऑनलाइन शिक्षा ने एक स्वाभाविक तरीका प्रदान किया है। इन कार्यक्रमों का उद्देश्य कक्षा में संचालित उच्चतम गुणवत्ता वाले कार्यक्रमों की बराबरी करना होगा। सभी उपक्रमों में वैश्विक सर की गुणवत्ता हासिल करने का लक्ष्य रखना होगा। हर समस्या के लिए यह जरूरी होगा कि वह अपने सभी शैक्षणिक योजनाओं पाठ्यचर्या सुधारने से लेकर कक्षा अभ्यास की गुणवत्ता तक को एक बड़ी संस्थागत विकास योजना(IDP) या संस्थागत विकास योजना में एकीकृत करें।

नई शिक्षा नीति में शिक्षा के अंतरराष्ट्रीय करण पर जोर दिया गया है। इसमें शिक्षा स्तर अंतरराष्ट्रीय विश्वविद्यालय से बेहतर बनाने का मार्गदर्शन किया गया है। नई शिक्षा नीति की सहायता से भारत में पढ़ने वाले अंतरराष्ट्रीय छात्रों की संख्या बढ़ने में मदद मिलेगी तथा भारतीय छात्रों को विदेशी संस्थानों में जाने अध्ययन करने शोध करने आदि के अवसर प्रदान होंगे भारत को

विश्व गुरु के रूप में प्रतिष्ठित प्रतिष्ठित करना वैश्विक अध्ययन के लिए शक्ति पीठ पर उच्च गुणवत्ता वाली शिक्षा प्रदान करना भारत को शिक्षा के स्थान के मामले में विकसित किया जाएगा। उच्च क्षमता के विदेशी संस्थानों के साथ अनुसंधान/शिक्षण, सहयोग और संकाय/ छात्रों के आदान-प्रदान को उत्साहित किया जाएगा। अन्य देशों के साथ पारस्परिक लाभ के उपयुक्त समझौता ज्ञापनों पर हस्ताक्षर किए जाएंगे।

नई शिक्षा नीति 2020 में शिक्षा के प्रौद्योगिकी के प्रयोग को भी महत्व दिया गया है। व्यवसायिक शिक्षा को मुख्यधारा की शिक्षा की तुलना में निम्न गुणवत्ता वाला माना जाता है और मुख्य रूप से उन छात्रों के लिए जो इसे मुख्यधारा की शिक्षा में शामिल नहीं कर पाते हैं। छात्र की पसंद पर समझ का प्रभाव होता है यह एक गंभीर समस्या है जिससे भविष्य में छात्रों को शिक्षा प्रदान करने के तरीके को पूरी तरह से बदलकर हल किया जा सकता है नीति का उद्देश्य व्यवसायिक शिक्षा से जुड़े सामाजिक वर्गों के पदानुक्रम को दूर करना है और सभी शैक्षणिक संस्थानों में शिक्षा कार्यक्रमों को मुख्यधारा की शिक्षा में क्रमिक एकीकरण की आवश्यकता है। यह सुनिश्चित करेगा कि प्रत्येक बच्चा कम से कम एक व्यापार सीखे और कहीं अन्य व्यापारियों से परिचित हो। यह श्रम की गरिमा और भारतीय कला और शिल्प सहित विभिन्न व्यवस्थाओं के महत्व पर जोर देगा। 2025 कम से कम 50% छात्रों को पूरी और उसे शिक्षा प्रणाली के माध्यम से व्यवसायिक शिक्षा से परिचित करवाया जाएगा। राष्ट्रीय कौशल योग्यता राजा प्रत्येक विषय क्षेत्र और देश के लिए अधिक विकसित होगा इसके अलावा भारतीय मानकों को अंतर्राष्ट्रीय श्रम संगठन द्वारा बनाए गए विषयों के राष्ट्रीय मानक वर्गीकरण अनुरूप बनाया जाएगा।

शिक्षा नीति को आरंभ करने का मुख्य उद्देश्य भारत को एक ज्ञान महाशक्ति बनाना है कि समाज में बदलाव आ सके युवा इसके द्वारा ज्ञान कौशल आदि प्राप्त कर सके यह योजना शिक्षा की गुणवत्ता को बढ़ाने में लाभकारी साबित होगी। कोई भी नीति कितनी भी दूर से रहित क्यों ना हो उस में खामियां होती ही है लेकिन जब ऐसे त्रुटियों की ओर इशारा कर दिया जाता है तो नीति को लागू करते समय नीति निर्माण के दौरान उन त्रुटियों को ठीक करना आवश्यक होता है। नीतियों को देश की मूल वैचारिक एजेंडे के अनुरूप बनाया जाए जिसके लिए उन्हें बनाया गया है। इसी लिए राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 को लागू करते समय यह भी देखना नीति निर्माता का दायित्व था उससे कहीं भी संवैधानिक मूल्यों का उल्लंघन ना हो।

नई शिक्षा नीति का प्रभावी कार्यान्वयन ज्ञान के एक ऐसे जीवंत केंद्र की स्थापना करेगा जो कि अवसरों की उपलब्धता, सामश्रय, जवाबदेही, गुणवत्ता एवं न्याय सम्यता के सिद्धांत पर आधारित होगा, सभी नागरिकों को सीखने अपना योगदान देने और आगे बढ़ने के लिए एक समावेशी मंच प्रदान करेगा और भारत के शिक्षा तंत्र को विश्व के सर्वश्रेष्ठ संस्थानों के समकक्ष ले जाकर खड़ा कर देगा।

संदर्भ:-

- 1) इंडिया टुडे, 3 जुलाई 2019
- 2) दै. भास्कर
- 3) पीएममोदी योजना.इन
- 4) राष्ट्रीय शिक्षा नीति, 2019, भारत सरकार
- 5) राष्ट्रीय शिक्षा नीति मसौदा, 2019, भारत सरकार

भारतीय लोकशाहीत निवडणूक आयोगाची भूमिका
Role of Election Commission in Indian Democracy

प्रा. नंदनवरे राजेश जगन्नाथ

राज्यशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

ईमेल – rajujnand31@gmail.com

प्रस्तावना :

संसदीय लोकशाही शासन व्यवस्था असलेल्या सार्वभौम राष्ट्रांमध्ये स्वातंत्र्य आणि निःपक्ष अशा निवडणूक यंत्रणेची आवश्यकता असते. सार्वत्रिक निवडणूका कार्यक्षम आणि काटेकोरपणे पार पडल्या नाही तर फक्त सरकारी यंत्रणा अकार्यक्षम ठरत नाही तर संपूर्ण लोकशाही शासन व्यवस्थेसमोर संकट उभे राहते असे मत प्रसिद्ध राजकीय विचारवंत पोलांक यांनी नोंदवले आहे. निवडणुकांच्या माध्यमातून जनतेने दिलेला कौल सरकारला अधिमान्यता मिळवून देतो. शांततामय मार्गाने आणि पारदर्शक पद्धतीने सत्तांतर निवडणुकीच्या माध्यमातून घडवून आणले जाते. निःपक्ष निवडणूक यंत्रणा म्हणजे लोकशाही शासन व्यवस्थेवर असलेला विश्वास आणि श्रद्धा होय. जगामध्ये लॅटिन अमेरिकेतील काही राष्ट्रे तसेच आफ्रिका आणि आशियामधील राष्ट्रांत सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये गैरव्यवहार आणि अकार्यक्षमता झालेली आहे. निवडणुका प्रातिनिधिक लोकशाहीचा आत्मा मानला जातो. लोकशाही शासन व्यवस्था कार्यक्षम मजबूत आणि सक्षम होण्यासाठी निवडणूक यंत्रणा ही स्वायत्त, निःपक्ष आणि जबाबदेह असणे काळाची गरज आहे. निवडणूक यंत्रणा निःपक्ष आणि स्वायत्त नसेल तर लोकशाही शासनावर जनतेचा विश्वास राहणार नाही.¹ निःपक्ष निवडणूक यंत्रणा ही प्रातिनिधिक शासनाची आधारशिला असते. ही व्यवस्था किती सक्षम, स्वातंत्र्य, पारदर्शक आणि निःपक्षपातीपणे काम करते. तिचे सूत्रधार किती समक्ष, प्रामाणिक आणि राजकीय दडपणापासून मुक्त असतात यावर देशाच्या लोकशाहीचे भवितव्य अवलंबून असते. राष्ट्राच्या विकासाला चालना देणारे कार्यक्षम, भ्रष्टाचारमुक्त, पारदर्शक, प्रशासन, नागरिकांच्या दैनंदिन समस्या सोडवून राष्ट्राची सुरक्षा आणि शांततेला चालना देणारे शासन निवडणूकीच्या माध्यमातून जनता निवडून देण्यास प्राधान्य देत असते. संसदीय लोकशाही मध्ये शांततेच्या मार्गाने आणि संवैधानिक पद्धतीने सत्तांतर घडवून आणले जाते. भारतीय राज्यघटनेमध्ये स्वायत्त अशा निवडणूक आयोगाची तरतूद करण्यात आलेली आहे. सत्ताधारी पक्षाच्या हस्तक्षेपापासून आणि नियंत्रणापासून निवडणूक यंत्रणा मुक्त असावी तसेच लोकप्रतिनिधींची निवड न्याय आणि मुक्त निवडणुकांच्या द्वारे होईल अशी हमी निवडणूक आयोग देत असतो. स्वातंत्र्य, सक्षम आणि निःपक्ष निर्वाचन आयोग हा लोकशाही शासनाला जिवंतपणा प्राप्त करून देतो. निवडणुकीत अकार्यक्षमता, अपारदर्शकता वाढल्यास लोकशाही शासन व्यवस्थेवरील नागरिकांचा विश्वास लोप पावेल आणि देशामध्ये गंभीर राजकीय परिस्थिती निर्माण होईल.² सार्वत्रिक निवडणुकांचे पर्यवेक्षण करणारी केवळ एक तटस्थ यंत्रणा हे रूप मागे पडून स्वतः पुढाकार घेऊन सकारात्मक पावले उचलणारी आणि राजकीय व्यवस्थेमध्ये योग्य ते बदल घडवून आणणारी संस्था असे स्वरूप निवडणूक आयोगास प्राप्त झाले आहे. भारतीय राजकीय परिस्थितीमधील आव्हानांचा समर्थपणे सामना करणारी स्वायत्त निवडणूक यंत्रणा सक्षम होणे आणि सत्ताधारी राजकीय प्रभावापासून आपले वेगळे अस्तित्व निर्माण करून राज्यघटनेची नितीमूल्ये जपणारी स्वतंत्र निवडणूक यंत्रणा असणे ही काळाची गरज आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय ही लोकशाही व्यवस्थेची मूल्ये असून या मूल्यांना अनुसरून आपले कार्य सक्षमपणे पार पाडणे आणि राज्यघटनेला प्रमाण मानून राजकीय व्यवस्थेमध्ये सकारात्मक बदल घडविणारी घटनात्मक संस्था म्हणून भारतीय निवडणूक आयोगाची ओळख आहे. भारतीय संसदीय लोकशाही मजबूत आणि सक्षम करण्यासाठी निवडणूक आयोगाला मजबूत करणे, जास्तीचे अधिकार देणे आणि राजकीय प्रभावापासून दूर ठेवणे अनिवार्य ठरते.³

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत शोधनिबंध अध्ययनासाठी दुय्यम स्रोतांचा अवलंब करून तथ्यांचे संकलन करण्यात आले आहे. विषयाशी निगडित पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, वृत्तपत्रातील लेख, संकेतस्थळे आणि मासिके उपयुक्त ठरली आहे. तसेच विश्लेषणात्मक आणि वर्णनात्मक स्वरूपाची मांडणी करण्यात आली आहे.

संशोधन विषयाची उद्दिष्टे :

1. लोकशाही संकल्पनेचा आढावा घेणे.
2. भारतीय लोकशाहीच्या सक्षमीकरणात स्वायत्त निवडणूक आयोगाचे अध्ययन करणे.
3. भारतीय लोकशाहीत निःपक्ष, जबाबदेह आणि कार्यक्षम निवडणूक आयोगाची भूमिका अभ्यासणे.

संशोधन विषयाची गृहितके :

1. भारतीय लोकशाहीच्या विकासात निवडणूक आयोगाने प्रभावी भूमिका पार पाडलेली आहे.
2. भारतीय लोकशाहीच्या दृढीकरणात आणि नितीमूल्ये जपण्यात निवडणूक आयोग यशस्वी ठरत आहे.
3. भारतीय संविधानाला अनुरूप ठरेल अशी रचनात्मक भूमिका आणि कार्य निवडणूक आयोगाने पार पाडलेली आहे.

भारतीय लोकशाही आणि निवडणूक आयोग :

भारतीय संविधानामध्ये स्वातंत्र्य आणि निःपक्ष अशा निवडणूक आयोगाची तरतूद घटनेच्या अनुच्छेद 324 अन्वये संविधानकारांनी केली आहे. भारतीय लोकशाही व्यवस्था सक्षम आणि जबाबदार व्हावी तसेच समाजात सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक समता प्रस्थापित व्हावी यासाठी सक्षम असा निवडणूक आयोग असावा हा विचार घटनाकारांनी केला होता. राजकीय व्यवस्थेमध्ये असलेल्या उणीवा आणि दोष कमी करण्यासाठी निवडणूक आयोग प्रभावी भूमिका पार पाडताना दिसतो. संसदेच्या तसेच राज्याच्या विधिमंडळाच्या निवडणूकांसाठी मतदार याद्या तयार करणे, त्याचप्रमाणे राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती या पदांच्या निवडणुकांचे पर्यवेक्षण, मार्गदर्शन व नियंत्रण करणे इतर अनेक अधिकार निवडणूक आयोगाकडे देण्यात आले आहे. कोणत्याही व्यक्तीला आपल्या मताधिकारापासून वंचित राहावे लागू नये म्हणून स्थानिक राजकीय प्रभावापासून आणि हितसंबंधांपासून अलिप्त अशी घटनात्मक केंद्रीय संस्था असणे आवश्यक मानले गेले. परिणामी भारतीय लोकशाहीतील शक्तिशाली अशी स्वायत्त भारतीय निवडणूक आयोगाची तरतूद राज्यघटनेमध्ये करण्यात आली. निवडणूक आयोगाचे हितसंबंधी शासन, राजकीय पक्ष, उमेदवार, मीडिया आणि प्रत्यक्ष मतदार हे असतात. त्यामध्ये मतदार राजा हा केंद्रस्थानी असतो. त्याच्यासाठी निवडणुकीचा कार्यक्रम लोकशाहीमध्ये घेतला जातो.⁴ कारण हे लोकांचे सरकार, लोकांनी निवडून दिलेले सरकार व लोकांसाठीचे सरकार असते. आपल्या राज्यघटनेने प्रौढ मताधिकाराचे तत्व स्विकारून एका व्यक्तीला एका मताचा अधिकार दिला. मात्र ही केवळ तांत्रिक राजकीय समता दिसून येते. त्यामुळे सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेने ग्रासलेल्या जीवनामध्ये व्यक्तीचे सामाजिक मूल्य शून्यवत असते. आर्थिक आणि सामाजिक लोकशाही नसेल तर पंचवार्षिक मतदान अधिकाराला भ्रममूलक लोकशाहीचा केवळ एक सोपस्कार एवढाच अर्थ शिल्लक राहतो.⁵ भारतीय लोकशाही सक्षम करण्यात युवक मोठी भूमिका पार पाडू शकतात. आपले मतदानाचे कर्तव्य पार पाडून लोकशाही व्यवस्थेमध्ये सहभाग नोंदवून योग्य लायक आणि सक्षम उमेदवारांना ते निवडून देऊ शकतात. भारत हे जगातील सर्वात मोठे लोकशाही राष्ट्र असून भौगोलिकदृष्ट्या विस्तीर्ण अशा भूप्रदेशात सार्वत्रिक निवडणुकांचे आयोजन हे मोठे आव्हान ठरते. भारतीय निवडणूक आयोग अद्यावत अशा आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून हे आव्हान सक्षमपणे पेलत आहे. संपूर्ण भारतभर आणि संवेदनशील ठिकाणी निवडणुका घेऊन लोकशाहीला बळकटी प्राप्त करून देण्यात निवडणूक आयोग यशस्वी ठरत आहे. 1950 साली भारतीय निवडणूक आयोगाची स्थापना झाली, त्यावेळी आयोग एक सदस्यीय होता पुढे नंतरच्या काळात काही परिवर्तन काळानुसार होत गेले. 1993 साली केंद्र सरकारने दोन अधिसूचना जारी करून निवडणूक आयोगाला पुन्हा बहुसदस्यीय संस्था बनविले. शासनाने मुख्य निवडणूक आयुक्त व इतर आयुक्तांना सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिकांचा दर्जा दिला आणि तिन्ही आयुक्तांना समान पातळीवर आणले. तसेच निवडणूक आयुक्तांनी सर्व संमतीने निर्णय घ्यावेत आणि त्यांच्यात मतभेद झाल्यास बहुमताने निर्णय घ्यावेत. अशी तरतूद केली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राजकारण जसजसे गुंतागुंतीचे होत गेले. राजकीय पक्षांमधील व पुढाकान्यांमधील स्पर्धा जसजशी तीव्र होत गेली आणि साम, दाम, दंड, भेद अशा मार्गांचा अवलंब बळावत गेला तसतसे निवडणूक आयोगाचे काम अवघड झाले.

परंतु केवळ एक तटस्थ यंत्रणा हे त्याचे स्वरूप मागे पडून स्वतः पुढाकार घेणारी, सकारात्मक पाऊले उचलणारी संस्था असे स्वरूप निवडणूक आयोगाला प्राप्त झाले आहे. राज्यघटनेने निवडणूक आयोगाचे कामकाज, कार्यकारी मंडळाच्या हस्तक्षेपशिवाय चालविण्यात येईल. यासाठी तरतुदी केल्या असून आयोगाद्वारेच कोणत्याही निवडणुकांकरिता निवडणुकांचे वेळापत्रक निश्चित केले जाते. राजकीय व्यवस्थेमध्ये काळानुसार योग्य ते बदल होणे क्रमप्राप्त ठरते. लोकशाही व्यवस्थेवर नागरिकांचा विश्वास अबाधित ठेवायचा असेल तर निवडणूक आयोगाला घटनेच्या मर्यादेत जास्तीचे अधिकार द्यायला हवे.⁶ आपला राजकीय स्वार्थ आणि हितसंबंध साधण्यासाठी कार्यकारी मंडळाचा वाढणारा हस्तक्षेप नष्ट व्हायला हवा. सामान्य भारतीय नागरिकांच्या जीवनामध्ये सकारात्मक बदल घडवून लोकशाही शासनाला आणि आपल्या राष्ट्राला मजबूत आणि सक्षम करण्यात भारतीय निवडणूक आयोगाने सक्षमपणे आणि जबाबदार भूमिका पार पाडायला हवी.⁷

निवडणूक आयोगाची स्वायत्तता आणि निवडणूक सुधारणा :

भारतीय लोकशाही शासन व्यवस्थेला योग्य ती दिशा देण्यात आणि लोकशाही सक्षम करण्यात निवडणूक आयोग मोठी भूमिका पार पाडताना दिसून येतो. स्वायत्त निवडणूक आयोग हा लोकशाही शासनाचा आधारस्तंभ आहे. काळानुसार निवडणूक आयोगाच्या कामकाजामध्ये योग्य त्या सुधारणा घडून आणल्या गेल्या. निवडणूक आयोगाची स्वायत्तता जपणे ही मजबूत आणि सक्षम लोकशाहीसाठी महत्त्वाचे ठरते. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण, भ्रष्टाचार, अकार्यक्षमता, अधिकाराचा दुरुपयोग, वै, अनैतिक प्रकारात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याने परिस्थितीनुसार निवडणूक सुधारणा राबविणे अनिवार्य ठरले. टी. एन. शेषन मुख्य निवडणूक आयुक्त असताना अनेक प्रकारच्या निवडणूक सुधारणा लागू केल्या. भारतातील विशिष्ट सामाजिक, आर्थिक, राजकीय परिस्थितीने निवडणूक आयोगासमोर प्रगत देशांच्या तुलनेत वेगळीच आणि अधिक अवघड आव्हाने उभी केली होती. पण त्यांच्यावर निवडणूक आयोगाने यशस्वी मात केली. निवडणूक आयोगाने आचारसंहितेची कठोर अंमलबजावणी सुरू केली. हा निवडणूक सुधारणांचाच भाग म्हणता येईल.⁸ देशातील प्रत्येक राजकीय पक्षाला गुन्हेगारीकरणाच्या आणि अंतर्गत कारभारात वाढलेल्या लोकशाहीविरोधी प्रवृत्तीच्या अरिष्टांनी ग्रस्त केले आहे. निवडणूक आयोगाने त्यांना आळा घालण्याचे उपाय केले असून गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असणाऱ्या उमेदवारांना निवडणूकीत अपात्र ठरविण्याची तरतूद देखील केली आहे. भारतीय निवडणूक आयोगाने सत्तारूढ पदाच्या विरोधात जाऊन योग्य त्या सुधारणा लागू केल्या आहे. भारतीय संविधानाने ज्या मुक्त व न्याय्य निवडणुकांची जबाबदारी निवडणूक आयोगावर सोपविली होती ती पार पाडण्यात आयोग बहुतांशी यशस्वी ठरला आहे. जगामधील काही भागातील तसेच दक्षिण आशियातील इतर सर्व देशांतील निवडणूक प्रक्रिया डागाळलेल्या असण्याच्या काळात भारतीय निवडणूक प्रक्रिया स्वच्छ व पारदर्शक होत आहे. निवडणूक आयोगाने 1996 सालापासून राजकीय पक्षांना आचारसंहिता आचरणात आणणे भाग पाडले. असोशिएशन फॉर डेमोक्रेटिक रिफॉर्म ही संस्था देखील वेळोवेळी निवडणूक सुधारणांवर भाष्य करते. सर्वसामान्य भारतीय नागरिकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि मजबूत, स्थिर लोकशाही शासनव्यवस्थेसाठी निःपक्ष आणि कार्यक्षम निवडणूक आयोग काळाची गरज ठरते. निवडणूक आयोग आणि सर्वोच्च न्यायालयाच्या वेळोवेळी होणाऱ्या प्रयत्नांमुळे निवडणूक सुधारणा झाल्या आहेत.⁹ सर्वोच्च न्यायालयाने सक्ती केल्यामुळे उमेदवारांची संपत्ती व त्यांच्यावर दाखल असलेले खटले प्रतिज्ञापत्राद्वारे सादर होऊ लागले आणि त्यामुळे नागरिकांना उमेदवारांची माहिती करून घेणे शक्य झाले. तसेच उमेदवारांकडून केला जाणारा खर्च, पक्षांना प्रचारासाठी सरकारी निधी मिळण्याचा मुद्दा पक्षांचे हिशेब आणि त्यांची मालमत्ता यांसारखे गुंतागुंतीचे आणि वादग्रस्त मुद्दे निवडणूक सुधारणांत गुंतलेले आहे. निवडणूक सुधारणा या फक्त पैसे आणि उमेदवारांची गुन्हेगारी पार्श्वभूमी एवढ्या पुरताच मर्यादित नाही. इतरही काही गोष्टींचा त्यामध्ये समावेश होतो. भारताच्या निवडणूक आयोगाने निवडणूक प्रक्रियेत अनेक नवीन सुधारणा आणल्या आणि सर्वोच्च न्यायालयाने निवडणूक सुधारणांबाबत अनेक निकाल देऊन या प्रक्रियेत कृतिशील भूमिका बजावली आहे. सप्टेंबर 2013 साली भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने ऐतिहासिक निकाल देऊन नागरिकांना ईव्हीएम (EVM) यंत्रावर NOTA चा पर्याय उपलब्ध करून दिला. पीपल्स युनियन फॉर सिव्हील लिबर्टीज या सामाजिक संघटनेने दाखल केलेल्या जनहित याचिकेवर सर्वोच्च न्यायालयाने हा निकाल दिला होता. निवडणूकांमध्ये तरूणांचे प्रमाण वाढावे यासाठी 61 वी घटनादुरुस्ती अधिनियम 1989 द्वारे मतदानाची वयोमर्यादा 21 वरून 18 वर्षांपर्यंत कमी करण्यात आली. यांसारखे अनेक सकारात्मक बदल आयोगाने

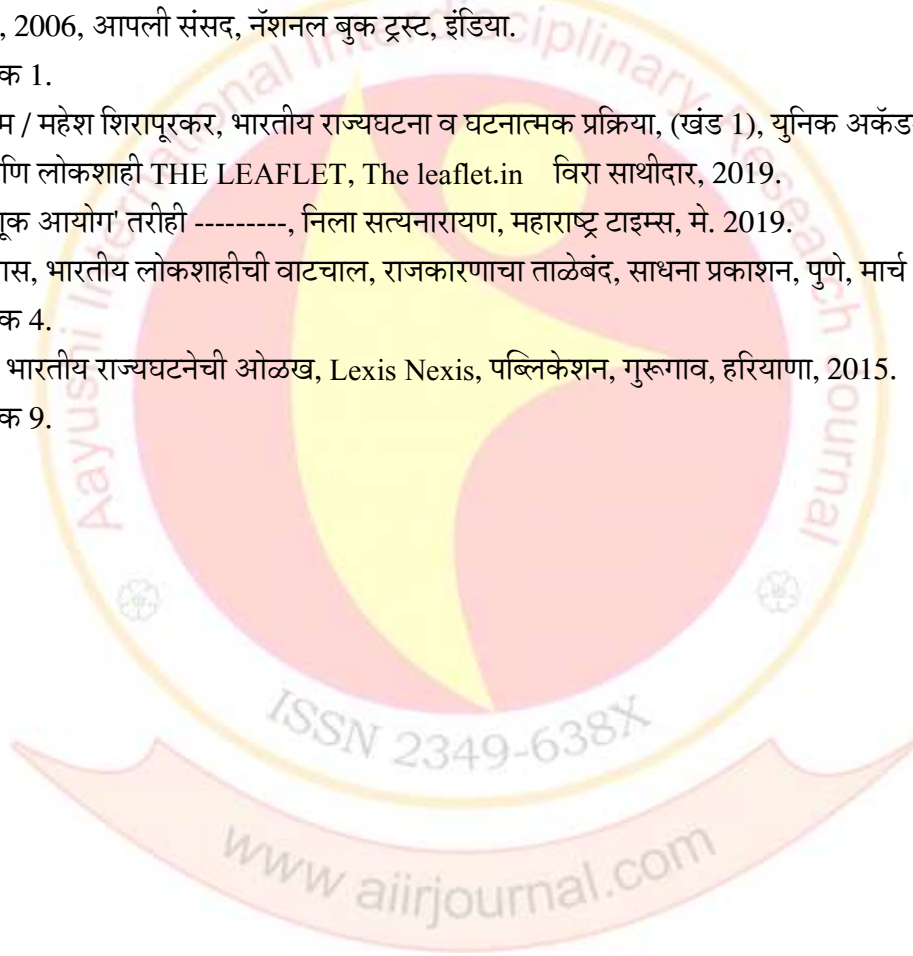
केले. भारतीय निवडणूक आयोगाचे काम व्यापक असून निवडणूक आयोगाची स्वायत्तता टिकविणे आणि निवडणूक सुधारणांना गती देणे आवश्यक ठरते.¹⁰

सारांश :

भारताने संसदीय लोकशाही शासन व्यवस्थेचा स्विकार केलेला आहे. लोकशाही सक्षम करण्यात घटनात्मक संस्था मोलाची कामगिरी पार पाडतात. भारतीय निवडणूक आयोग हा लोकशाहीचा मजबूत स्तंभ आहे. पण निवडणूक आयोग हा स्वायत्त आणि निःपक्ष असणे गरजेचे आहे. सत्तारूढ राजकीय पक्षांच्या प्रभावापासून मुक्त असल्यास निवडणूक आयोग लोकशाही मध्ये प्रभावी भूमिका पार पाडू शकतो. निवडणूक आयोगाची स्वायत्तता जपणे आणि सक्षम अशा निवडणूक सुधारणा लागू करणे गरजेचे आहे. तरच आपला देश सर्वांगीण विकास साधू शकेल आणि सामान्य नागरिकांचा लोकशाही शासनावर दृढ विश्वास निर्माण होईल.

संदर्भग्रंथ सूची :

1. डॉ. भोळे भास्कर लक्ष्मण, 2003, भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
2. कश्यप सुभाष, 2006, आपली संसद, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया.
3. उपरोक्त क्रमांक 1.
4. जाधव तुकाराम / महेश शिरापूरकर, भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया, (खंड 1), युनिक अकॅडमी, 2022.
5. निवडणूक आणि लोकशाही THE LEAFLET, The leaflet.in विरा साथीदार, 2019.
6. आहे, 'निवडणूक आयोग' तरीही -----, निला सत्यनारायण, महाराष्ट्र टाइम्स, मे. 2019.
7. पळशीकर सुहास, भारतीय लोकशाहीची वाटचाल, राजकारणाचा ताळेबंद, साधना प्रकाशन, पुणे, मार्च 2022.
8. उपरोक्त क्रमांक 4.
9. बसू दुर्गा दास, भारतीय राज्यघटनेची ओळख, Lexis Nexis, पब्लिकेशन, गुरुगाव, हरियाणा, 2015.
10. उपरोक्त क्रमांक 9.

ग्रामीण विकासात पंचायतराजची भूमिका

शिंदे सोपान मारोती
संशोधक विद्यार्थी

डॉ. आर.के.काळे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख तथा मार्गदर्शक,
बलभिम महाविद्यालय, बीड

प्रस्तावना :-

भारत एक कृषी प्रधान राष्ट्र आहे. भारतातील 70 % जनता ही ग्रामीण भागात वास्तव्य करीत आहे. ग्रामीण खेडी प्राचीन काळापासून आपल्या गरजा गावातच भागवितांना दिसल्या आहे. प्राचीन भारतात पंचायती अस्तित्वात होत्या. मुघलांच्या काळापर्यंत खेडी स्वयंपूर्ण होती. त्यांचा कारभार पंचायतीच्या माध्यमातून चालत असे. गावागावात बलुतेदार पद्धती अस्तीत्वात होत्या. ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांची जी विशिष्ट व्यवस्था प्रस्तापित केली आहे त्या व्यवस्थेलाच पंचायतराज असे म्हटले आहे. याच पंचायतराज व्यवस्था ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांची विशिष्ट अशी व्यवस्था आहे. भारत सरकारने लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या धोरणाचा पाठपुरावा करण्याचे धोरण ठरवून सन 1954 मध्ये पंचायतराज व्यवस्था स्थापन करण्याबाबत विचार करण्यासाठी एक समिती स्थापन केली. या समितीने पंचायतराज व्यवस्थेत तीन स्तर सांगितले असून उच्च स्थानी जिल्हा परिषद, तालुक्यांच्या ठिकाणी पंचायत समिती, गाव पातळीवर ग्राम पंचायत असे विकेंद्रीकरण करण्याची शिफारस केली आहे. गाव पातळीवर स्थानिक ग्रामपंचायतीस व्यापक अधिकार देण्याच्या शिफारशीमुळे शासनाने लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या तत्वास मान्यता दिली. भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखालील सरकार सुरुवातीपासूनच विकेंद्रीकरणास अनुकूल होते, त्यानंतर बलवंतराव मेहता समितीच्या शिफारशीमुळे या प्रश्नाला अधिक चालना मिळाली असे दिसून येते.

बलवंतराव मेहता समितीने लोकशाही विकेंद्रीकरणाची त्रिस्तरीय व्यवस्था सुचविली होती या व्यवस्थेलाच पंचायतराज असे संबोधले जाऊ लागले. लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा किंवा पंचायतराज व्यवस्थेचा स्विकार करणारे पहिले राज्य राजस्थान हे होय. दि. 01 मे 1959 मध्ये पंचायतराज व्यवस्थेचा शुभारंभ केला त्यानंतर आंध्रप्रदेश, ओरिस, उत्तरप्रदेश, गुजरात, महाराष्ट्र इत्यादी राज्यांनी ही पंचायतराज व्यवस्थेचा स्विकार केला आहे. पंचायतराज व्यवस्थेमुळे स्थानिक लोकांमध्ये कार्ये करण्याची आवड निर्माण होत असते कारण गावा गावातील स्थानिक समस्यांचे निराकरण करण्याचे कामही याच व्यवस्थेच्या माध्यमातून होत असते. या पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून शासन लोकांना प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सत्तेत सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न करीत आहे. भारतीय समाज एकसंघ ठेवण्यात तसेच त्यांच्या काही महत्वाच्या गरजांची पूर्तता करण्यात त्यांनी महत्वपूर्ण भूमिका बजाविली आहे.

शोध संज्ञा :- पंचायतराज व्यवस्थेचा उगम, पंचायतराज व्यवस्था, पंचायतराजची भूमिका.

पंचायतराज व्यवस्थेचा उगम :

भारत हा कृषीप्रधान देश असल्यामुळे भारतातील जवळपास 70 टक्के जनता ग्रामीण भागात राहतात. त्यामुळे स्थानिक प्रशासनाची ओळख भारतीयांना अनेक शतकापासून होती असे दिसून येथे. गाव, वस्तीतील प्रतिष्ठित पंचमंडळीच्या सल्याने भांडण तंटे सोडवणे, रूढी परंपरा यांचे लोकांकडून पालन करून घेणे, लोकांच्या अडचणी राजदरबारी सांगण्याची व्यवस्था करणे, गावातील वातावरण एकोप्याने कायम कसे राहिल यांचा प्रयत्न प्राचीन काळात करीत असल्याने दिसून येते. प्राचीन काळी खेडी प्रशासनाच्या केंद्रस्थानी होती. प्राचीन प्रशासनामध्ये गावातील प्रतिष्ठीत व्यक्तींना खुप महत्व होते. त्यांनी दिलेले निर्णय हे सर्व गाव किंवा वस्ती मान्य करीत असे.

अ. प्राचीन भारतातील ग्रामीण व्यवस्था :- ग्रामीण भागात पाच व्यक्तींच्या समुहास पंच असे म्हणत. हे पाच व्यक्ती गावातील सर्व निर्णय घेत असत. सिंधु नदीच्या खोऱ्यातील हडप्पा व मोहनजोदंडो मध्ये सुद्धा लोकशाही विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया सुरू होती हे तेथील सापडलेल्या अवशेषावरून दिसून येते. प्राचीन काळात ग्राम प्रशासन

ही सगळ्यात छोटी संस्था होती या संस्थेच्या प्रमुखाला मुखिया असे म्हणत असत. या पंचायतीचा प्रमुख म्हणजेच मुखिया संपूर्ण कामे वरिष्ठ मंडळाच्या सल्ला विचारात घेऊनच करत असे. यामध्ये गावात निर्माण होणारे वाद विवाद मिटविणे, गावाची सुरक्षा, शेतीचे वाटप इत्यादी कामे करतांना पंच मंडळी करतांना दिसून येते.

गुप्तकाळातही मौर्यकाळाप्रमाणेच ग्रामीण प्रशासनाच्या व्यवस्थेचे वर्णन केलेले आढळते. गावाचा सर्वोच्च अधिकारी हा ग्राम प्रमुख होता. त्यांच्या मदतीला पंचायत होती. गावाचा कारभार व गावाच्या हितसंबंधी विचार विनिमय या पंचायतीमध्ये केलेला दिसतो.

ब. मध्ययुगीन काळातील पंचायतराज व्यवस्था :- मध्ययुगीन कालखंडामध्ये प्रत्येक गावात एक सभा होती ती सभा त्या गावाचे कार्य करीत होती. मुखिया, चौकीदार ग्रामीण भागात कार्यरत होते. प्राचीन काळातील मुखिया हाच या मध्ययुगीन कालखंडात पटेल झाला होता. पटेल हाच गावाचा पुर्ण कारभार पाहत असे. गावातील सर्व निर्णय घेण्याचा अधिकार त्याला असे. मुघल काळात खेड्यांच्या प्रशासनात हस्तक्षेप केला गेला नाही. या काळात ग्रामीण व नागरी भागाचे प्रशासन भिन्न असल्याचे दिसते. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात स्थानिय प्रशासन व्यवस्था कार्यरत असल्याचे दिसून येते. प्रांतीय प्रमुखाची निवड छत्रपती शिवाजी महाराज स्वतः करीत असे. प्राचीन काळापासून चालत आलेली ग्रामीण स्थानिक व्यवस्था 18 व्या शतकापर्यंत अबाधित चालत असल्याचे दिसून येते.

क. इंग्रज काळातील पंचायतराज व्यवस्था :- वर्तमान काळातील पंचायतराज व्यवस्था ही इंग्रज काळातील व्यवस्थेशी थोडीफार प्रमाणात मिळती जुळती दिसून येते. इ. स. 1870 मध्ये प्रथम लॉर्ड मेयो यांनी सत्ता विकेंद्रीकरणाचा प्रस्ताव मंजूर केला होता. सदर प्रस्तावात स्वशासनाच्या विकासाबरोबर स्थानिक संस्थांना सशक्त बनविण्याचे काम झाले होते. लॉर्ड मेयो ने शिक्षण, आरोग्य, रस्ते इत्यादी सरकारची कामे प्रांतीय सरकारकडे देऊन अनुदान देण्याचा प्रयत्न केला होता. लॉर्ड रिपन यांनी स्थानिक संस्थांच्या माध्यमातून लोकांच्या इच्छा पुर्ण करण्याचा प्रयत्न केला परंतु नंतर 19 व्या शतकाच्या शेवटी लॉर्ड कर्झन यांनी सत्तेचे केंद्रीकरण करण्याचा प्रयत्न केला असे दिसून येते.

सन 1939 मध्ये दुसरे महायुद्ध सुरू झाले त्यावेळी महात्मा गांधींनी पंचायतराज व्यवस्थेबद्दलचे आपले विचार स्पष्ट केले. ते म्हणतात ग्राम स्वराज्याची माझी कल्पना ही पुर्ण स्वराज्याची आहे या स्वराज्यात कोणीही आपल्या गरजा भागविण्यासाठी शेजाऱ्यावर अवलंबून राहणार नाही. प्रत्येक गावात अन्न, वस्त्र व निवारा या सारख्या गरजा गावातच भागविल्या जातील. गावात पशुपालन, मनोरंजनाचे साधन व खेळाचे मैदान या सोयी सुविधा उपलब्ध करण्यात येतील. गावाचे शासन चालविण्यासाठी एक पंचायत निवडली जाईल त्यामध्ये स्त्री व पुरुषांना त्यांची निवड करण्याचा अधिकार असेल.

दि. 26 जानेवारी 1950 पासून स्वतंत्र भारताची घटना अमंलात आली. या घटनेतील मार्गदर्शक तत्वामध्ये पंचायतराज व्यवस्थेस स्थान देण्यात आले. भारतामध्ये प्राचीन काळापासून पंचायतराज व्यवस्था ग्रामीण भागात असल्याचे दिसून आले आहे.

त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था :

बलवंतराव मेहता समितीच्या शिफारशीच्या आधारे महाराष्ट्रात पंचायत राजची अंमलबजावणी करण्याच्या विचारार्थ राज्य सरकारने दि. 26 जून 1960 रोजी तत्कालीन महसूलमंत्री वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन केली. या समितीच्या शिफारशीनुसार दि. 08 सप्टेंबर 1961 रोजी महाराष्ट्रातील दोन्ही सभागृहात महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम 1961 मंजूर करण्यात आला. या अधिनियमाला दि. 05 मार्च 1962 रोजी भारताच्या राष्ट्रपतीची अनुमती मिळाली. तदनंतर महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम 1961 नुसार दि. 01 मे 1962 पासून महाराष्ट्र राज्यात पंचायतराज व्यवस्था सुरू करण्यात आली. यापुर्वी मुंबई राज्यात मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियमानुसार दि. 01 जून 1958 रोजी ग्रामपंचायती अस्तित्वात आल्या होत्या. जिल्हा हा नियोजन व विकासाचा

महत्वाचा घटक समजला जातो. पंचायत समिती ही जिल्हा परिषद व ग्रामपंचायत यांना जोडणारा दुवा मानला जातो. ग्राम सभेला म्हणजेच स्थानिक पातळीवरील लोकांच्या मुलभूत संघटनेला पुरेसे अधिकार देण्यात आलेले आहे.

पंचायतराजची भूमिका :

1) जिल्हा परिषद :

महाराष्ट्र राज्यात मुंबई महानगर व उपनगर वगळून महाराष्ट्रात 33 जिल्हा परिषदा आहे. लोकांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी व काही पदसिद्ध सदस्य यांची मिळून जिल्हा परिषद तयार होते. जिल्ह्यांतर्गत येणाऱ्या सर्व पंचायत समित्यांचे सभापती जिल्हा परिषदेचे पदसिद्ध सदस्य असतात

महिलांना 50 % जागा राखीव असतात. अनुसूचित जाती व जमातींना त्यांचे लोकसंख्येतील प्रमाण विचारात घेऊन आरक्षण दिले जाते. 27% जागा इतर मागास प्रवर्गासाठी राखून ठेवलेल्या असतात. जिल्हा परिषदेचा कार्यकाल पाच (5) वर्षांचा असतो. जिल्हा परिषदेच्या सर्वसाधारण सभेच्या बैठका तीन महिन्यातून एकदा होतात. जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष व उपाध्यक्ष या दोन्ही पदाधिकाऱ्यांची निवड निर्वाचित सदस्यामधून अडीच वर्षांच्या कालावधी करिता करण्यात येते. मुख्य कार्यकारी अधिकारी हा जिल्हा परिषद प्रशासन यंत्रणेचा प्रमुख असतो. मुख्य कार्यकारी अधिकारी हा भारतीय प्रशासन सेवेतील अधिकारी असतो. जिल्हा परिषदेचे कामकाज विविध समितीमार्फत करण्यात येते. यामध्ये शिक्षण, आरोग्य, कृषी, महिला बाल विकास, पशुसंवर्धन, बांधकाम, पाणी पुरवठा इत्यादी समित्या आहे. त्यात स्थायी समितीला महत्व असून पंचायत समिती व ग्राम पंचायतीच्या कामावर देखरेख व नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार जिल्हा परिषदेला असतो. राज्याकडून जिल्हा परिषदेस अनुदान मिळत असते तसेच जिल्हा परिषदेच्या क्षेत्रात गोळा केलेला महसूलातील 70% हिस्सा जिल्हा परिषदेला प्राप्त होत असतो म्हणून जिल्हा प्रशासनात जिल्हा परिषदेला एक प्रकारचे वेगळे महत्व प्राप्त झालेले आहे.

2) पंचायत समिती :

पंचायत राज व्यवस्थेतील दुसरा घटक म्हणजे पंचायत समिती होय. तालुक्यांच्या ठिकाणी पंचायत समिती असते. साधारणतः 70 ते 100 खेड्यांचा समावेश यात असतो. ग्रामीण विकास व्हावा म्हणून जिल्हा विकास गट निर्माण केले आहे. पंचायत समितीचे सदस्य त्या त्या भागातील मतदारांकडून प्रत्यक्षपणे निवडले जातात. पंचायत समितीची मुदत जिल्हा परिषदेप्रमाणे 5 वर्षांची असते. सभापती व उपसभापती हे पंचायत समितीचे सदस्य असतात. त्यांचा मुदत अडीच वर्षांची असते. सभापती पंचायत समितीच्या बैठकीचे अध्यक्षस्थान भूषवितात. गटविकास अधिकारी हा पंचायत समितीचा प्रशासन प्रमुख असतो. ग्रामीण विकासाशी निगडित विषय शेती, पशुसंवर्धन, शिक्षण, आरोग्य, पाणी पुरवठा हे पंचायत समितीच्या नियंत्रणात असते. पंचायत समितीला उत्पन्नाची स्वतंत्र साधने नाहीत. जिल्हा परिषद व ग्राम पंचायत यांना जोडणारा महत्वपूर्ण दुवा म्हणजेच पंचायत समिती होय.

3) ग्राम पंचायत :-

मुंबई ग्रामपंचायत कायदा 1958 अन्वये ग्रामपंचायत अस्तित्वात आल्या. ग्रामपंचायतीत किमान 7 आणि कमाल 17 सदस्य असतात. ग्रामपंचायत स्थापन करण्यासाठी गावाची लोकसंख्या किमान 500 असावी लागते. ग्रामपंचायतीचे सदस्य आपल्यापैकी एकाची सरपंच व अन्य एकाची उपसरपंच म्हणून निवड करतात. सरपंच व उपसरपंच यांचा कार्यकाल 5 वर्षांचा असतो. जिल्हा परिषदेमार्फत ग्रामपंचायतीचे कामकाज पाहण्यासाठी ग्रामसेवक या प्रशासन प्रमुखाची नियुक्ती करते. ग्रामपंचायतीच्या वर्षातून 12 बैठका होतात. सरपंच ग्रामसभेच्या बैठकीचे अध्यक्षस्थान स्विकारतो. अधिकाराचा दुरुपयोग किंवा कर्तव्य करतांना दाखविलेली असमर्थता या कारणावरून राज्य शासन जिल्हा परिषदेच्या सल्याने संबंधीत ग्रामपंचायतीस विसर्जित किंवा काही कालावधीसाठी स्थगित करून शकते. ग्राम पंचायत ही स्थानिक शासनाची मूलभूत संस्था असल्यामुळे स्थानिक स्तरावरील विविध प्रकारचे कार्य पार पाडणे ग्रामपंचायतीस आवश्यक असते.

स्थानिक गाव पातळीवरील लोकांची संघटना म्हणजे ग्रामसभा होय. 73 व्या घटना दुरुस्तीने आजच्या पंचायतराज व्यवस्थेत ग्रामसभेला महत्वाचे स्थान प्राप्त करून दिले आहे. ग्रामसभेच्या वर्षातून किमान चार सभा आमंत्रित करणे सरपंचावर बंधनकारक असते. गावासंबंधीच्या प्रश्नांची चर्चा करण्याचे व्यासपीठ आहे. त्यातून ग्रामस्थांना विविध विषयावर

आपली मते व तक्रारी व्यक्त करण्याची संधी मिळते. ग्रामपंचायतीचा हिशोबांचा अहवाल, आर्थिक बाबींना मंजूरी देणे, विकासात्मक योजना आखणे व मंजूरी देणे ही कार्ये ग्रामसभेची आहे. 73 व्या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला आहे.

शहरी भागातील शासन आणि प्रशासन व्यवस्थेसाठी स्थानिक नागरी स्वराज्य संस्था स्थापन करण्यात आल्या आहेत. पंचायतराज व्यवस्थेमुळे ग्रामीण भागाचा विकास करणे अत्यंत सोयीचे झाले आहे. स्थानिक भागातील जनतेत नेतृत्व क्षमता वाढलेली दिसून येते. बाह्य नेत्या पेक्षा स्थानिक नेत्याला त्या भागाच्या मूलभूत समस्यांची माहिती जास्त असल्याने त्याचे निर्मुलन कसे होईल याकडे तो जास्त लक्ष केंद्रीत करीत असतांना दिसून येतो.

निष्कर्ष :

लोकसंख्या, लोकसंख्येची घनता, शेतीशिवाय इतर उद्योगांचे प्रमाण, शासनाकडे जमा होणारा महसूल, त्याभागाचे आर्थिक महत्त्व इत्यादींवरून ते गाव / शहर लहान किंवा मोठे ठरविण्यात येते. ग्रामपंचायत किंवा नगर पालिकाचे सर्व सभासद त्या हद्दीतील लोक प्रत्यक्ष निवडून देतात. त्यामुळे एका ग्रामपंचायत किंवा नगर पालिकेमध्ये अनेक प्रभाग असतात. एका प्रभागातून एक नगरसेवक निवडण्यात येतो. निवडणूकांकरिता लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार अनुसूचित जाती, जमातीसाठी राखीव जागा असतात. स्त्रियांसाठी 50 % जागा राखीव असतात. सदर सभासदाचा कार्यकाळ 5 वर्षांचा असतो.

सरपंच हा ग्रामपंचायतीचा व पर्यायाने एका गावाचा राजकीय प्रमुख म्हणून काम करीत असतो. तो गावातून सर्वानुमते प्रत्यक्ष जनतेतून निवडून आला असल्याने त्याला गावाचे प्रश्न माहित असतात व त्यामुळे तो गावाच्या विकासासाठी चांगले काम करू शकतो असे दिसून येते. पंचायतराज व्यवस्थाच त्या कामासाठी निर्माण करण्यात आलेली आहे. ग्रामस्तरावरील प्रश्नांची जाणीव अधिकारी व राज्य किंवा देश स्तरावरील नेत्यांना किंवा अधिकाऱ्यांना असतेच असे नाही त्यामुळे अधिकारांचे विकेंद्रीकरण करून त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था निर्माण केल्याने ग्राम पातळीवर ग्राम विकासाचे अधिकार दिल्याचे दिसून येते. यामध्ये ग्रामपातळीवर सरपंच, तालुका पातळीवर पंचायत समिती सभापती, जिल्हा पातळीवर अध्यक्ष हे प्रमुख असल्याने ग्रामीण विकासाची जबाबदारी त्याच्यावर येते. सदर नेता हा सर्वसमावेशक व विकासाभिमुख दृष्टी असणारा असेल तर पंचायतराज व्यवस्थेची भूमिका महत्वपूर्ण ठरत आहे.

एकंदरीतच भारतातील पंचायतराज व्यवस्थेमुळे ग्रामीण व खऱ्या अर्थाने लोकशाही रूजण्यास सुरुवात झालेली आहे. भारतासारख्या लोकशाही देशात पंचायतराज व्यवस्थेची भूमिका महत्वपूर्ण असून लोकशाही रूजण्यास व जिवंत राहण्यास सहाय्यक झालेली आहे.

संदर्भ :

1. काकडे सुरेश (1998) : पंचायतराज, प्राची प्रकाशन, मुंबई
2. विभुते भालबा (2004) : पंचायतराज व्यवस्था, मनोविकास प्रकाशन, मुंबई
3. गांधी एम.के. (1962) : ग्रामस्वराज्य, नवजीवन पब्लिशिंग हाऊस, अहमदाबाद
4. महाराष्ट्र शासन (2005) : वाटचाल महाराष्ट्राची, सामान्य प्रशासन विभाग, शासकीय मुद्रणालय, मुंबई.
5. ग्राम पंचायत अधिनियम : महाराष्ट्र शासन
6. दर्शनकार अर्जुनराव (1999) : पंचायतराज व नागरी प्रशासन, औरंगाबाद
7. पांडे राम (1981) : पंचायतीराज, जयपूर पब्लिशिंग हाऊस, जयपूर.
8. माहेश्वरी श्रीराम (2000) : भारतीय प्रशासन, नई दिल्ली
9. दिवाण देवधर (2004) : भारतीय राज्याचे राजकारण, विद्या प्रकाशन, नागपूर
10. महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम (1961).
11. राठोड गिरवर (2004) : भारत मे पंचायती राज, पंचशील प्रकाशन, जयपूर.

भारतीय तत्त्वज्ञानाचे योगदान

डॉ.दत्ताराम राठोड,
अमरावती

प्रस्तावना:-

‘तत्त्वज्ञान’ या विषयाबद्दल सामान्य माणसांमध्ये काही गैरसमज असतात. कारण हा विषय गुंतागुंतीचा, कळण्यास अवघड आहे असे सामान्यांना वाटते. पण व्यवस्थित समजून घेतले तर ‘तत्त्वज्ञान’ सारखा सोपा, रुचकर व आनंददायी विषय नाही.

भारतीय तत्त्वज्ञान हे वेदकालीन आहे. न्याय, वैशेषिक, वैदिक, शून्यवाद, सांख्य, मूल्यमीमांसा, पूर्व मीमांसा, उपनिषेद, उत्तर मीमांसा, विविध धर्मांचा - पंथाचा पुढे झालेला उदय अशा वैदिक व अवैदिक उपविभागात भारतीय तत्त्वज्ञान विभाजीत होते. मध्ययुगाच्या प्रारंभी शंकराचार्यसारखे विद्वान, अलवार दक्षिणात्य संत, अरबी - विद्वान, मध्ययुगीन भक्ती परंपरा यांनी भारतीय तत्त्वज्ञानाला आध्यात्म व संसार यांची जोड मिळाली. डॉ.गजानन जोशी यांचे मते -“भारतीय तत्त्वज्ञान म्हणजे हिंदुस्थानात निर्माण झालेले तत्त्वज्ञान ही कल्पना चुकीची नाही पण प्राचीन काळापासून निर्माण झालेले, रूजलेले, मान्य झालेले, लोकमानसात, स्थिरावलेले अंतर्बाह्य व्यापणारे ते भारतीय तत्त्वज्ञान”

‘भारतीय तत्त्वज्ञानाचा बृहद इतिहास’ या 12 खंडांमध्ये त्यांनी म्हटले आहे की, भारतीय तत्त्वज्ञान मुख्यतः हिंदू तत्त्वज्ञानच आहे. श्रीनिवास दीक्षित यांच्या मते ‘आस्तीक व नास्तीक’ या संज्ञांचा अर्थ सांगून ते म्हणतात ‘आस्तीक म्हणजे मृत्यूनंतर’ जीवन मान्य करणारे, प्रत्यक्ष जीवनात केलेले पापपुण्याप्रमाणे जीवाला गती लाभते असे समजणारे ते आस्तीक, व ‘चार्वाक’ हे काहीच याबाबत मानत नाही म्हणून ते नास्तीक ठरतात. सृष्टीकर्ता परमेश्वराला ब्रम्ह म्हणणाऱ्याला न्याय, वैशेषिक, योग वेदान्त या चार दर्शनांना आस्तीक म्हणतात तर चार्वाक, जैन, बौद्धपंत यांना ते नास्तीक मानतात.

डॉ.सुरेंद्र बारलिंगे यांचे मते, “पाश्चात तत्त्वज्ञानापासून मूलभूतरित्या वेगळे जसे विशिष्ट वनस्पती विशिष्ट प्रदेशातच उगवतो, अन्य ठिकाणी तिची लागवड होत नाही तसे तत्त्वज्ञानाचेही होते, अन्य ठिकाणी तिची लागवड होत नाही तसे तत्त्वज्ञानाचेही काहिसे आहे पण पुर्णतः नाही, याला विशिष्ट विचारधारा म्हणतात.”

याचा अर्थ, प्रत्येक तत्त्वज्ञान एखादया विशिष्ट बीजासारखे असून ते केवळ एका विशिष्ट वातावरणातच वाढते तसे भारतीय संस्कृती ही आर्यवंशीय असल्याने रचना संबंधी बांधिलकी ठेवत ग्रीक, बार्बर, रोमन, अँग्लो -सॅक्सन व मंगोलीयन रचनाबंधात फरक करता येईल. मानवी समूहाच्या अभिवृत्ती व गरजा लक्षात घेवूनच तत्त्वज्ञानाचे विविध प्रकार केले जातात व त्यात विविधताही येते. आपण जे भारतीय व पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा तार्किक रचनासंबंधाचा विचार करतो तेव्हा ‘सांस्कृतिक’ रचनाबंधाचाही विचार करतो.

शंकराचार्य:-

भारतीय तत्त्वज्ञानाचे शिरोमणी, अद्वैत संप्रदायाचे पुरस्कर्ते म्हणून आदि शंकराचार्य यांना मानले जाते, त्यांचे लेखन तीन भागांमध्ये विभागले जाते - 1 भाष्य -‘ब्रम्हसूत्र, ऐतरीय उपनिषद, बृहदारण्यक, उपनिषेद, ईश उपनिषद, तैत्तरीय उपनिषद, श्वेताश्वेतर उपनिषद, मांडूक्य असे 11 उपनिषद भगवद्गीता, विष्णू सहस्रनाम, महाभारत, गायत्री मंत्र इ.भाष्य त्यांनी लिहिले. तर प्रकरण ग्रंथामध्ये 18 प्रकरणे लिहिली यात ‘वाक्यवृत्ती’, ‘तत्त्वबोध’, प्रश्नोत्तर रत्नमालीका, वाक्यशुद्धी इ. होत. ‘तर स्त्रोत्र मध्ये’ गणेशस्तुति, शिवस्तुती, शक्तीस्तुति, विष्णू व त्यांचे अवतारांची स्तुती, अन्य देवता व त्यांची स्तुति इ. रचना त्यांनी करून प्रकांड पंडित्यचे दर्शन घडविले. प्राचीन श्रेष्ठ पंडितापैकी हे एक असून इ.स. 788 मध्ये त्यांचा जन्म व 820 मध्ये त्यांचा मृत्यू झाला अवघ्या 32 वर्षांत त्यांनी वरील केलेले कार्य प्रचंड आहे. त्यांनी ‘हिंदु’ धर्माची पुनर्स्थापना केली. धर्म प्रचारार्थ देशभर भ्रमण केले व पाच पीठांची स्थापना केली, एक कवी, भक्त व दार्शनिक असा तिन्हीचाही सुरेख संगम येथे झालेला आहे. ‘ब्रम्ह सत्य’, जगन्मिथ्या जीवोब्रम्हनैव नापरः।’

ब्रम्ह हे एकमेव सत्य आहे, जग मिथ्या आहे, जीव ब्रम्हापेक्षा वेगळे नाही. अद्वैत, केवल द्वैतवादाचा त्यांनी पुरस्कार केला. ब्रम्ह नित्य, साक्षी चैतन्य, भेदरहित व निर्गुण आहे. ब्रम्हचे सगुण व निर्गुण हे प्रकार पडतात, “सत्य ज्ञान अनन्त ब्रम्ह” असे ब्रम्हाचे स्वरूप असून ब्रम्हाचे स्वरूप नकारात्मक पद्धतीने ही स्पष्ट केले जाते.

जगाचे भासमय स्वरूप असून ‘सत्तात्रय’ सिध्दांत त्यांनी मांडला यात व्यावहारिक सत्ता, प्रातिभाषिक व पारमार्थिक सत्ता या तिन सत्ता होत. बदलणाऱ्या विकारी जगाचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी त्यांनी ‘मायावाद’ हा सिध्दांत मांडला.

तसेच निरनिराळ्या आचार्यांनी ‘प्रस्थान’ त्रयीवर विविध भाष्य केले आहेत.

- 1) शंकराचार्य - केवल द्वैतवाद
- 2) रामानुजाचार्य - विशिष्ट द्वैतवाद
- 3) मध्वाचार्य - द्वैतवाद
- 4) वल्लभाचार्य - शुद्ध द्वैतवाद
- 5) निंबकाचार्य - द्वैतवाद (भेदाभेद)

रामानुजाचार्य:-

भारतामध्ये वेदान्त तत्त्वज्ञानाचे जे पाच मुख्य संप्रदाय आहेत, त्यात ‘विशिष्टाद्वैत’ हा एक आहे. या मताचा पुरस्कार व प्रचार रामानुज नावाच्या आचार्यांनी केला. त्यासाठी त्याने काही ग्रंथ लिहिले. त्यात ‘श्रीभाष्य’, ‘वेदांतसागर’, ‘श्री वैकुण्ठगदय’, ‘नित्यग्रंथ’, ‘वेदार्थसंग्रह’, इ. महत्वाचे होते. त्यांनी ब्रम्हसूत्र व भागवतगीता यावर भाष्य लिहिले होते.

विशिष्टाद्वैतवाद:-

चित् व अचित हे ब्रम्हाचे शरीर आहेत, शरीर म्हणजे आत्मा नव्हे, त्याप्रमाणे चित् व अचित म्हणजे ब्रम्ह नव्हेत, चित् व अचित हे ब्रम्हाचे शरीर असून, ‘ब्रम्ह’ त्यांचा आत्मा आहे, ब्रम्ह हे त्यावर आतून व बाहेरून त्या दोघांवर नियंत्रण ठेवते. ब्रम्हाशिवाय ‘चित् व अचित’ यांना स्वतंत्र अस्तित्व नाही.

मध्वाचार्य:-

वैष्णव संप्रदायातील द्वैतमताचे प्रवर्तक यांचा जन्म उडूपी तमिळनाडूमध्ये झाला. भारतभर भ्रमण करून उडूपीला परत आल्यावर त्यांनी श्रीकृष्ण प्रतिमेची स्थापना केली ‘माधव’ संप्रदायाचे सर्वात महत्वाचे क्षेत्र याकाळी उडूपी होते.

शंकराचार्य प्रणित ‘जीव - ब्रम्ह ‘ऐक्यवाद’ आणि ‘मायावाद’ यांचे खंडन करून ईश्वर, जीव व जगत यातील भेद ‘सत्य’ आहे. व ‘जग’ ही सत्य आहे, या द्वैत सिध्दांताचा प्रचार करून ते भारतभर फिरले, शंकराचार्यांना ते ‘प्रच्छन्न बौद्ध’ म्हणत त्यांनी एकूण 35 ग्रंथ लिहिले मध्वाचार्यांनी उडूपीमध्ये केलेल्या श्रीकृष्ण मूर्तीच्या प्रतिष्ठानामुळे या गावचा परिसर सांप्रदायिकरित्या तीर्थक्षेत्र बनलेले आहे, तसेच 10 दिवस येथे मोठा श्रीकृष्ण उत्सव व यात्रा भरते.

वल्लभाचार्य:-

भक्तिच्या सगुण धारेचे प्रमुख प्रवर्तक ‘पुष्टीमार्ग’ चे प्रमुख म्हणजेच श्रीवल्लभाचार्य होत. ‘राधांची’ ते पूजा करीत असत. उपनिषदावर आधारित हा संप्रदाय असून ‘परमात्मा’ ज्यावर प्रसन्न होतो त्याला साक्षात्कार होतो, ‘जीव - आत्मा’ यांना ते परमात्म्याचा अंश मानतात, भक्ती दोन मार्ग होते 1) मर्यादा भक्ती 2) पुष्टी भक्ती, मर्यादा भक्ती मध्ये शास्त्रविहीत ज्ञान व कर्म यांची अपेक्षा असते तर वेदविहीत कर्माचे अनुसरण करून ज्ञानप्राप्ती करणे म्हणजेच ‘मर्यादामार्ग’ होय. तर पुष्टीभक्ती म्हणजे संताच्या प्रती जी भक्ती उत्पन्न मनात होते ती भक्ती आपल्या परमेश्वराच्या प्रती ते संपूर्ण आत्मसमर्पित असतात याला ‘प्रेमलक्षण’ भक्ती असेही म्हणतात. ‘शुद्धाद्वैतवादाचे’ हे पुरस्कर्ते असून ब्रम्ह, चित् व आनंद स्वरूप असून ‘अवताराला’ ते मान्यता देतात. अवतार धारण करण्याचा हेतू सांधुचे रक्षण करून दुष्टांचे विनाश करणे हे होय. भजन - पूजन महत्वाचे आहे, जीवामध्ये ‘सत्य आणि चित्’ यांचा अंश असतो जीवाचे त्यांनी प्रमुख दोन प्रकार मानले आहेत. 1) दैवी 2) माधुरी

निंबकाचार्य (द्वैताद्वैत - भेदाभेद):-

यांचा जन्म रामानुजाचार्य यांच्या नंतर 11 व्या शतकात झाला, ते तेलगू ब्राम्हण होते, ‘वेदांत परिजात’ सौरभ भाष्य या नावाने ते प्रसिद्ध होते. ‘जीव व संसार’ यामध्ये परब्रम्ह वरून भेद पण आहे आणि नाही, पण जीव हा दुःखी व अल्पज्ञ आहे, ब्रम्ह सर्वज्ञ,

सर्वशक्तिमान व चेतन आहे, या तिन्ही सत्ता पुढील 4 स्वरूपामध्येही अस्तित्वात असतात 1) जगत 2) जीव 3) ईश्वर 4) अक्षरब्रम्ह व त्यांच्या मते परमेश्वर व जीव यामध्ये फरक आहे पण आणि नाही पण, यावर त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे सारतत्त्व अवलंबून आहे.

अवैदिक धर्मसंप्रदाय:- तसेच अवैदिक धर्मसंप्रदायाचे चार्वाक, बुद्ध, महावीर यांनी विविध संप्रदायाची स्थापना केली.

1) चार्वाक -

(जडवाद - शून्यवाद):- चारू + फोड = चार्वाक, 'चारू' म्हणजे 'गोड', सर्वसामान्य लोकांना आवडीने, चवीने सांगणारा म्हणजेच चार्वाक होय असा या नावाचा अर्थ आहे. इ.स. 8 व्या शतकापासून चार्वाकचे तत्त्वज्ञान प्रसिद्धीस आले. 'नास्तीक ईश्वर न मानणे' चा हा संप्रदाय आहे ईश्वर, अशरीरी, आत्मा, परलोक, पुनर्जन्म इ.गोष्टी ते नाकारतात, बंडखोरी विचार व्यक्त करून चार्वाकाने हिंदू संस्कृती व संप्रदायामध्ये राळ उठवून दिली.

2) जडत्ववाद -

अंतिम सत्यहे टिकून राहते व ते कधीही नाश पावत नाही.जडद्रव्य हे अंतिम सत्य आहे. पृथ्वी, जल, तेज, वायू या चार भूतांना ते मानत नाही तर 'आकाश तत्त्व ते मानतात', आकाश हे प्रत्यक्ष ग्राह्य नाही ते 'अनुमानग्राह्य' आहे.

3) पंथ दर्शन -

हिंदु धर्माखेरीज बौद्ध, जैन, पारशी, शीख, इस्लाम, ख्रिश्चन, असे धर्म संप्रदाय निर्माण झाले. हिंदु धर्मातून उत्क्रांत झालेले जैन धर्माचे तत्त्वज्ञान व त्याचे कार्य समजावून घेणार आहोत. जैन धर्म हा वैदीक धर्माइतका प्राचीन आहे. जैन धर्म प्रवर्तन, संवर्धन व प्रचार ज्यांनी केला त्यांना 'तीर्थकार' म्हणतात एकूण 24 तीर्थकार आहेत. तीर्थकारांना 'जीन' म्हणतात. जीन म्हणजे इंद्रिय जिकणारा:

4) जैन परंपरा -

या धर्माची परंपरा फारच जुनी व प्राचीन आहे, 'जैन' हा आपल्या वासना विकांरावर, क्रोधावर, कामावर विजय मिळवतो म्हणजे जैन बनतो, रागव्देष सारख्या शत्रूंवर विजय मिळविल्यामुळे वर्धमानाला 'जिन किंवा जेता' ही पदवी मिळाली.

तिर्थकार -

जैन धर्माचे प्रवर्तन, संवर्धन, व प्रसार ज्यांनी केला त्यांना 'तिर्थकार' म्हणतात.मार्ग दाखविणारा, संसार सागरातून तरुण जाण्यास मदत करणारे जैन परंपरेचे 'वृषभनाथ हे पहिले तिर्थकार मानले जातात. 24 वे महावीर हे शेवटचे तीर्थकार होते.

दिगंबर, श्वेतांबर:-

जैन धर्मात मतभेद होवून त्यात 2 पंथ पडले, दिगंबर व श्वेतांबर हे ते दोन पंथ आहेत. 1) दिगंबर म्हणजे आकाश हेच अंबर, म्हणजे वस्त्र याऊलट श्वेतांबर म्हणजे शुभ्र वस्त्र परिधान करणारे होय. 2) श्वेतांबर पंथांचे काही बाबतीत दौर्बल्य मान्य करून तपस्येची उग्रता कमी करतो. दिगंबर पंथाचे मते अंगावर वस्त्रही ठेवता कामा नये, आकाशालाच आपले वस्त्र मानावे, जेवणासाठी सुद्धा पात्र वापरू नये इ.गोष्टीवर ते भर देतात.

अनेकांतवाद:-

हा एक या पंथाचा सिध्दांत नसून जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आहे. अहिंसा या मूलभूत प्रेरणेतून याची उभारणी झाली आहे. भिन्नमताचा आदर करणे म्हणजेच अनेकांतवाद होय. कोणत्याही वस्तूचे ज्ञान प्राप्त करतांना तिचा संपूर्ण बाजूचा विचार करणे म्हणजेच अनेकांतवाद होय. कुठल्याही गोष्टी संदर्भात एकांगी मत न बनविणे हाच याचा पाया होय. संपूर्ण बाजूचा विचार करणे म्हणजेच 'अनेकांतवाद' होय.

5) बौद्ध दर्शन -

भगवान गौतम बुद्ध यांनी या अवैदिक संप्रदायाची स्थापना इ.स. 5 व्या शतकामध्ये केली. चार आर्यसत्य, अष्टांग मार्ग, क्षणिक वाद (अनित्यवाद), अनात्मवाद, निर्वाण संकल्पना यासाठी भगवान बुद्धाने नावारूपाला येवून जगाला त्यांनी शांतीचा मार्ग दाखविला. 'सारनाथ' येथील पहिल्या प्रवचनात बुद्धाने 'चार' आर्यसत्यांचा उपदेश केला, ती खालीलप्रमाणे 1) सर्व जग

दुःखः मय आहे. 2) दुःख ही घटना असल्यामुळे हिला सुद्धा कारण असतेच, इच्छा व जन्ममृत्युची प्रेरणा ही दोन महत्वाची दुःखाची कारणे आहेत. कामतृष्णा, भवतृष्णा, अस्तिस्वासाठीची तृष्णा, विभवतृष्णा भय नाहीसे करण्याची तृष्णा (धनाची लालसा) या सर्वांची मुळ सुविधा होय, 12 कारणांनी दुःखाची मालिका चालू होते. दुःख निरोध हे तिसरे आर्यसत्य असून वासना, तृष्णा या सर्व गोष्टी नष्ट करावयास पाहिजे. तृष्णेचा नाश झाला म्हणजे सर्व दुःखाचा नाश होवून 'निर्वाण प्राप्ती' होते. नंतर दुःख निरोधाचा मार्ग म्हणजे अष्टांगिक मार्ग किंवा 'मध्यम' प्रतिपद होय.

6) अष्टांग मार्ग -

दुःख निवारण, निरोध करण्यासाठी आठ मार्गांचा अवलंब करावा. पहिल्या आपल्या प्रवचनात सर्व मानव जातीच्या कल्याणासाठी 'सदाचाराचा' मार्ग त्यांनी कथन केला. दुःख, दुःख निवारणाचे 8 मार्ग त्यांनी सांगून जीवनाचा उद्धार त्यानेच होवू शकतो याविषयी त्यांनी प्रतिपादन केले.

क्षणिकवाद:-

(अनित्यवाद) आर्यः हे जग, यातील वस्तू, घटना परिवर्तनशील असून यातील प्रत्येक गोष्ट प्रतिक्षणी बदलणारी असून येथे काहीही स्थिर, शाश्वत, टिकाऊ किंवा अमर नाही. यालाच अनित्यवाद किंवा क्षणिकवाद म्हणतात.

अनात्मवाद:-

स्वतः बुद्ध व अनुयायी हे आत्मा मानीत नाहीत, अनात्मवाद (Non-Soul) हा याचा आत्मा आहे. आत्मा नावाचे नित्य, शाश्वत, अधिकारी, अपरिवर्तनीय, अविनाशी द्रव्य आहे. प्रत्येक गोष्ट वस्तू व घटना प्रतिक्षणी बदलणारी असून परिवर्तन महत्वाचे असते. त्यामुळे यात आत्मा, ईश्वर यांचा संबंध नाही, आत्माही परिवर्तनीय, बदलणारा आहे.

निर्वाण:-

विझणे, शांत व थंड होणे म्हणजेच निर्वाण होय, जीवन ज्योत शांत होते, जीवन तपाचा उपशम होणे म्हणजेच निर्वाण होय, ऐहिक अस्तित्वापासून शाश्वत मुक्ती हे मानवी आयुष्याचे अंतिम ध्येय असते. जन्म, मृत्यू, जरा व दुःखे यापासून मुक्तता म्हणजे निर्वाण होय. निर्वाणानंतर तथागत (अस्तित्व) यांचे काय होते? तो राहतो की नाही? याचे उत्तर त्यांनी नाही असे दिले. नैतिक गुणांची कमाई करून पूर्णावस्थेत पोहोचलेल्या मनाची प्रसन्न, गंभीर व शांत अवस्था म्हणजे निर्वाण होय. निर्वाणामध्ये काहीच मिळवायचे नसते, तृष्णा, विकार, आकांक्षा, क्षुधा, चिंता, संक्षोभ, दुःख यांचा लय होतो.

7) आधुनिक काळातील तत्त्ववेत्ता -

भारतात ब्रिटिश सत्ता प्रस्थापीत झाल्यानंतर औद्योगिक क्रांती, प्रबोधन काळ, स्वच्छंदवाद, यांत्रिकीकरण, इंग्रजी शिक्षण, उदारमतवादी विचार यामुळे पाश्चातांचा मोठा प्रभाव येथील जनतेवर पडला. यात विवेकानंद, रामकृष्ण परमहंस, अरविंद बाबू, रविंद्रनाथ टागोर, महात्मा गांधी, महात्मा फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर असे अनेक तत्त्ववेत्ते विविध काळात निर्माण झाले. त्यांच्या तत्त्वज्ञानांनी जगाला प्रभावित केले, जगाला अहिंसा, सत्य, सत्याग्रह याची देणगी देणारे महात्मा गांधी महान विचारवंत झाले.

1) विवेकानंद:-

पाश्चात्य जगाला 'वेदांत व योग' दर्शनाच्या महान शिकवण देण्याचे व भारतातील पहिला सर्वांगीण सुधारक म्हणून प्रबोधनाचे जनक यांना मानले जाते. 19 व्या शतकात 'हिंदू' धर्माला जागतिक धर्म यादीत लौकिक मिळवून देण्याचे कार्य यांनी केले. हिंदु सुधारणा चळवळीचे ते प्रमुख होते त्यांनी भारतात, राष्ट्रवाद, राष्ट्रप्रेम, स्वातंत्र्य, सुधारणा याची बीजे रोवली. 'रामकृष्ण मठ', 'रामकृष्ण मिशन' ची स्थापना करून त्यांनी हिंदुधर्म प्रचार जगभर केला. (अ) सर्व प्राणी मात्र शिवाचे अंश असून 'जनसेवा' महत्वाची आहे. (ब) प्रत्येक जीव हा मूळ ईश्वरी/दैवी आहे. (क) अंतर्गत व बाह्य स्वभावावर नियंत्रण मिळवून त्यातील 'दैवी' अंशाला जागृत करावे. (ड) कर्म, पूजा व मानसिक नियंत्रण ठेवून ध्येय प्राप्तिपर्यंत थांबू नका असा 'कर्तृत्वाचा विश्वास' व 'धर्माभिमान' तत्त्वज्ञान त्यांनी जगाला दिले.

2) रामकृष्ण परमहंस :-

19 व्या शतकातील बंगालमधील विख्यात गुढवादी पुरूष हेच होत. आधुनिक 'धार्मिक' प्रबोधनात त्यांनी महत्वाची कामगिरी बजावली 'अद्वैतवादी' तत्वाचा अवलंब केल्यामुळे त्यांनी 'निर्विकल्प' समाधी जीवंतपणी अनुभवली. 'इस्लाम व ख्रिश्चन' या धर्माबाबतही त्यांनी प्रयोग करून सर्व धर्मांचे मूळ ईश्वरच आहे यावर त्यांचा विश्वास बसला. 'जतो मत, तथो पथ' (जितके मते तितकी पंथ) असे विविधतेचा, सहिष्णूतेचा त्यांनी पुरस्कार केला.

सारांश:-

अशा प्रकारे हिंदुधर्म, सहिष्णुता, उदारवाद यांची पायाभरणी पक्की झाल्यामुळे हिंदुस्थानात पुढे महात्मा गांधी, टिळक, गोखले, अंनू बेझंट, लाला लजपतराय, नेहरू, सुभाषचंद्र बोस, डॉ.आंबेडकर, शाहु महाराज, ज्योतीबा फुले असे एका सरस एक असे सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, आर्थिक, सुधारणा चळवळी व विचारवंतांची शाश्वत देणगी, प्रबोधनाचा मार्ग दाखविणारे महान विचारवंत भारतात जन्माला आले व जगाच्या, पाश्चात्य विचारांच्या तत्त्वज्ञानात त्यांनी मोलाची भर घातली हे निःसंशय आहे.

पंचायतराज' ची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

संशोधक

सुधाकर उद्धवराव डोंबे

राज्यशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

Email Id: sudhakardomb@gmail.com

प्रस्तावना:-

भारतात साठव्या दशकामध्ये पंचायतराजच्या निर्मितीमधून लोकशाही विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. जिल्हा स्तरावर नियामक प्रशासन व विकास प्रशासन अशी दुहेरी रचना त्यातून आकाराला आली. विकासविषयक कार्याची धुरा लोकप्रतिनिधींची व्यवस्था असणाऱ्या पंचायतराज संस्थावर सोपविण्यात आली. पंचायतराज हे विकास प्रशासनातील सर्वात महत्त्वाचे साधन ठरले आहे. कल्याणकारी आणि विकासात्मक स्वरूपाची कार्ये पंचायतराज संस्थांकडून राबविली जातात. त्यामुळे ग्रामविकासांमध्ये पंचायतराजचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. आधुनिक काळात राजकीय विकास हा इतर विकास प्रक्रियांचा मूळ आधारस्तंभ मानला जातो. मूलतः विकास ही संकल्पना अर्थशास्त्रामधील आहे. विकास म्हणजे आर्थिक विकास अशीच धारणा बऱ्याच सालांपर्यंत होती. विशेषतः पाश्चात्य देशांच्या अनुकरणातून त्यांच्या विकासाचा नमुना अविकसित देशांनी स्वीकारावा आणि त्यातून लोकशाही चौकटीतून त्यांनी आपल्या आर्थिक विकासाची उद्दिष्टे साध्य करावीत, हा त्यामागील उद्देश होता; परंतु पुढे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय घटकदेखील विकासांमध्ये महत्त्वपूर्ण ठरतात. म्हणून आधुनिकीकरण, शहरीकरण संकल्पनांनाही विकासात स्थान मिळेल.

राजकीय विकास यावर अभ्यासक भाष्य करू लागले. यातून राजकीय विकास संकल्पना विशद करण्याचे प्रयत्न केले गेले. अभ्यासकां-मध्ये राजकीय विकासाबाबत स्पष्टता व सर्वमान्यता नसली तरी काही चालींच्या आधारे राजकीय विकासाबाबत अनुमान काढता येतात. हे मान्य झाले आहे. राजकीय सहभाग हा त्यामागील एक चल आहे. अल्मंडसारख्या अभ्यासकांनी राजकीय अवस्थांचे वर्गीकरण करताना परंपरागत राजकीय व्यवस्थेत राजकीय सहभागाचा अभाव असून हा तुरळक प्राथमिक पातळीवर आणि सर्वव्यापी नसणारा या स्वरूपाचा असतो. विशेषतः ग्रामीण स्तरावर (Grassroot) पातळीवर राजकीय नेतृत्वाची संधी, तरतूद उपलब्ध करून देणे गरजेचे असते. भारतात या उद्देशानेच 1992 त 73व्या घटनादुरुस्तीने पंचायतराज संस्थांत महिलांना 33 टक्के आरक्षण देण्यात आले आहे. हे ग्रामीण भागातील महिलांची जागृती करण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे पाऊल ठरले आहे. त्याचा ग्रामीण विकासावर प्रभाव पडतो, हे जाणून घेण्यासाठी आरक्षणाचे स्वरूप विचारात घ्यावे लागते. मात्र, सर्वप्रथम स्थानिक स्वशासन वा स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणजे काय? हे जाणून घेणे अगत्याचे ठरते.

उद्दिष्टे:-

- 1) पंचायतराज व्यवस्थेमुळे प्रत्यक्ष कारभारातील लोकांचा सहभाग वाढला आहे का? हे अभ्यासणे.
- 2) पंचायतराजमुळे ग्रामीण भागाचा विकास झाला आहे का? हे अभ्यासणे

गृहितके:-

- 1) पंचायतराज व्यवस्थेमुळे प्रत्यक्ष कारभारातील लोकांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे.
- 2) पंचायतराजमुळे ग्रामीण भागाचा विकास मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे.

स्थानिक स्वशासन म्हणजे काय?

स्थानिक स्वशासन व्यवस्थेला लोकशाही शासन व्यवस्थेचा मूलाधार मानले जाते. स्थानिक स्वशासन समाजातील निम्नस्तरावर कार्य करणारी यंत्रणा असून, सामान्य जणांच्या दैनंदिन जीवनाला त्याचा स्पर्श होत असतो. केंद्रशासन किंवा

राज्यशासनाच्या तुलनेत स्थानिक स्वशासन जनतेच्या अधिक जवळचे असते म्हणून स्थानिक स्वशासनास शासनाची पहिली कडी म्हणतात. राष्ट्रराज्य संकल्पनेमुळे केवळ केंद्रस्थानावरून शासन चालविणे अवघड झाले. त्यामुळे अशा मोठ्या राष्ट्रात स्थानिक स्वशासनाचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढतच आहे. म्हणूनच लॉर्ड ब्राईस म्हणतात, “लोकशाहीतील सर्वात चांगले विद्यालय आणि त्यांच्या यशस्वितेची सर्वात चांगली हमी स्थानिक स्वराज्याच्या प्रयोगाला आहे.”

(The best School of Democracy and the best guarantees of the success in the practice of Local Self government.)

तर स्थानिक स्वशासनाचे महत्त्व स्पष्ट करताना डॉ. राजेंद्र प्रसार म्हणतात की, “लोकशाहीचे खरे स्वरूप तेव्हाच समोर येऊ शकते, जेव्हा देशात स्वायत्त शासनाचे संघटन होईल.” सामान्यतः नागरी स्थानिक स्वशासनास आधुनिक राज्यात विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

स्थानिक स्वशासन संकल्पना विशद करताना ब्रिटानिका ज्ञानकोशात म्हटले आहे की, “स्थानिक स्वशासन म्हणजे ज्यांचे व्यवस्थापन स्थानिक घटकाकडून करणारी व लहान क्षेत्रात निर्णय घेऊन कार्यान्वित करणारी सत्ता होय.” म्हणजेच ब्रिटानिका ज्ञानकोशात स्वायत्तता ही स्थानिक स्वशासनाचे लक्षण मानले आहे.

स्थानिक स्वशासनासंबंधी डॉ. एन. आर. इनामदार यांनी म्हटले आहे की, “आधुनिक काळातील स्थानिक प्रशासनाचा सैद्धांतिक पाया लोकशाही सत्तेचे व अधिकारांचे विकेंद्रीकरण आणि परिणामी लोकांचे निर्णय प्रक्रियेतील सहभागित्व.” त्रिसूत्री दिली आहे.

अर्थात, अधिकारसत्ता विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक सहभागित्व या बाबींवर डॉ. एन. आर. इनामदार यांनी अधिक भर दिल्याचे दिसते. स्थानिक स्वशासन संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी ही त्रिसूत्री बरीच उपयुक्त ठरते. यामध्ये कोणत्या संस्थांचा अंतर्भाव होतो, हे बघितल्यास भारतीय संविधानाच्या 7व्या परिशिष्टातील दुसऱ्या सूचीतील 5व्या तरतुदीमध्ये म्हटले आहे की, “स्थानिक स्वशासन म्हणजे महानगरालिका, सुधारण विश्वस्त मंडळे, जिल्हा मंडळे आणि वस्ती प्राधिकरणे यांची घटना आणि त्यांचे अधिकार किंवा शक्ती.” मात्र, घटना निर्मितीच्या वेळी पंचायतराज संस्था अस्तित्वात नसल्याने त्यांचा उल्लेख मूळ घटनेत नाही. जिल्हा मंडळे, ग्रामशासनाच्या संस्था यामध्ये त्यांचा अंतर्भाव होऊ शकतो. राज्यघटनेत 11व्या परिशिष्टात मात्र 1992 च्या 73व्या घटनादुरुस्तीप्रमाणे पंचायतराजची स्पष्ट तरतूद राज्यघटनेत करण्यात आली आहे.

सामान्यतः स्थानिक स्वशासन ही स्थानिक पातळीवरील प्रश्नांचे व्यवस्थापन करणारी अशी संस्था आहे. जी स्वायत्त असूनही तिच्यावर राज्यांच्या कायदानुसार राज्याचे नियंत्रण असते. मात्र, दैनंदिन कामाबाबत त्यांना त्यासाठी पुरेशी स्वायत्तता असते. आपापल्या जनसहभागाच्या माध्यमातून जनकल्याणकारी कार्य करत असते.

पंचायतराज:-

भारतीय स्थानिक शासनव्यवस्थेचे एकूण दोन प्रकारात वर्गीकरण करण्यात आले आहे. एक नागरी स्थानिक स्वशासन व दुसरा ग्रामीण स्थानिक स्वशासन होय. यातील ग्रामीण स्थानिक शासनात पंचायतराजचा अंतर्भाव होतो.

पंचायतराज व्यवस्थेला महात्मा गांधींनी ‘ग्रामस्वराज’ तर विनोबा भावेंनी ‘ग्रामसभा’ संबोधले आहे. पुढे पंचायतराज हा शब्दप्रयोग पंडित नेहरुंनी केला. महात्मा गांधी म्हणतात, “गाव एक प्रजातांत्रिक स्वयंभू राज्य असेल तर ते इतर गावावर निर्भर असणार नाही, अशी माझी कल्पना आहे.” तर विनोबा भावेंच्या मते, प्रत्येक गावात एक ग्रामसभा असेल व प्रत्येक घरातील एक व्यक्ती ग्रामसभेचा सदस्य असेल तर ग्रामसभेचा कारभार पाहणाऱ्या पंचायतीत पाच व्यक्तींचा समूह असेल. त्यांच्या मते पंचायत ही पाच गुणांनी युक्त असे ती पुढीप्रमाणे.

- 1) प्रेम
- 2) निर्भयता
- 3) ज्ञान
- 4) उद्योग
- 5) स्वच्छता

अर्थात, पंचायतीसाठी आवश्यक असणारे आदर्श गुण विनोबा भावेंनी उत्कटपणे व्यक्त केले आहेत. जयप्रकाश नारायण आपला संपूर्ण क्रांतीचा नारा देताना म्हणतात, “पंचायतराज हे सामाजिक आणि राजकीय लोकशाहीचा खराखुरा आधारस्तंभ होय.” सामान्यतः पंचायतराज संस्थेकडे आज तरी ग्रामीण भारतासाठी सामाजिक-आर्थिक-राजकीय परिवर्तनाचे साधन म्हणून बघितले जाते.

पंचायतराज परंपरा:-

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर दोन दशकांनी पंचायतराज देशभर अवतीर्ण झाले, तरी स्वातंत्र्यपूर्व काळात त्याबाबत विचारमंथन सुरू होते. किंबहुना प्राचीन काळापासून भारतीय संस्कृती आणि सभ्यता यांचा आढावा घेतला असता पंचायतराजला दीर्घ परंपरा आहे असे दिसून येईल. भारत हा सांस्कृतिकदृष्ट्या मोठा इतिहास असणारा देश आहे. ग्रामीण भागापुरता विचार करता भारताच्या ग्रामीण समाजरचनेत पंचायतराज व्यवस्थेला प्राचीन काळापासून महत्त्व आहे. पंचायत शब्दाचा शब्दशः अर्थ पाच व्यक्तींचे मंडळ असा होतो. त्या काळात खेड्यातील वयोवृद्ध प्रतिष्ठित आणि अनुभवी पाच व्यक्तींचे मंडळ खेड्यांचा कारभार पहात असे. त्यांना आदराचे स्थान दिले जात असे. त्यावरून ‘पंचमुख परमेश्वर’ असा वाक्प्रचार प्रचलित झाला होता. पंचायतीचा इतिहास वैदिक काळापर्यंत शोधता येतो. वेदांमध्ये सभा, समित्या अशा तयार संस्था ग्रामीण भागासाठी प्रचलित होत्या. संस्कृत, पाली वाङ्मयात ग्रामपंचायतीचे उल्लेख सापडतात. जुन्या काही गावकारभारात काही न्यायदानाच्या कामाबरोबरच अंतर्गत सुरक्षितता, सार्वजनिक कामे व सरकारी कर वसुली ही सुद्धा कामे पंचायतीकडून केली जात असत. ग्रामीण पंचायत संस्था सामूहिक जीवनाचे केंद्र म्हणून स्वतंत्रपणे काम करीत होत्या. त्या प्राचीन काळातील ग्रामसंस्थांमुळे खेड्यातील प्रशासनाला सातत्य लाभले. स्वयंशासित खेडी ही भारतातील राजकीय शक्तीचे व सातत्याचे महत्त्वपूर्ण घटक ठरतात, असा अभिप्राय समाजशास्त्रज्ञांनी दिला आहे. पुढे मध्ययुगातही पंचायतीची स्वयत्तता कायम होती. राज्यावरील परचक्र आले, सत्तांतर झाले तरी पंचायतींना कुणी धक्का लावत नसे. प्रत्येक गाव स्वायत्त व स्वयंपूर्ण असे. ब्रिटिशांबरोबर आलेले औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, आधुनिकीकरण यामुळे सत्तेचे व व्यापाराचे केंद्रीकरण झपाट्याने होत गेले. त्यामुळे या संस्था मोडकळीस आल्या. ब्रिटिशांच्या कारकीर्दित पंचायतीच्या सुधारणेसाठी लॉर्ड रिपनचे इ. स. 1982 चे धोरण सोडल्यास फारसे प्रयत्न झाले नाहीत. वास्तविक आर्थिक विकेंद्रीकरणाच्या दृष्टीने लॉर्ड मेयो यांनी 1870 साली ठराव घेतला होता. समान्यतः भारतीय पंचायती व्यवस्था ब्रिटिश काळात मोडकळीस आल्या व त्याचे उत्थानही ब्रिटिश काळातच सुरू झाले.

पंचायतराजची निर्मिती:-

बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारसीनुसार देशभर पंचायतराज 60व्या दशकात आले. ग्रामीण विकासाच्या संस्था म्हणून त्यांची उभारणी झाली. त्या आधी म्हणजे पंचायतराज स्थापनेपूर्वी ग्रामीण विकासाची कामगिरी एका विशिष्ट अशा राष्ट्रव्यापी कार्यक्रमावर होती. तो कार्यक्रम म्हणजे विस्तार सेवा होय. निवडक विभागातून प्रायोगिक योजना म्हणून 2 ऑक्टोबर 1952 मध्ये सामूहिक विकास योजनेला सुरुवात झाली. एकूण तीन लाख लोकवस्तीच्या तीनशे खेड्यांचा यात समावेश करण्यात आला होता. सामूहिक विकास कार्यक्रमाला सहयोग म्हणून एका वर्षानंतर 2 ऑक्टोबर 1953 ला राष्ट्रीय विस्तार सेवा हा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला होता. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत नेमलेल्या ‘अधिक धान्य पिकवा’ चौकशी समितीने सामूहिक विकास योजनेचा विस्तार तहसील क्षेत्रात वाढविण्याची शिफारस केली. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत संपूर्ण देशासाठी कायम स्वरूपाचा एक विस्तार कार्यक्रम सुरू करण्याचे ठरले. प्रत्येक तहसील क्षेत्रात किंवा विकास गटात राष्ट्रीय विस्तार योजनेचा टप्पा ठेवण्यात आला. विकास योजनेत लोकांचा सहभाग मिळविण्यासाठी विकास गट समिती स्थापन करण्यात आली. असे अनेक प्रयत्न करूनही सामूहिक विकास योजनेला अपेक्षित गती मिळत नव्हती. सामूहिक विकाय योजनेचा आशय, कार्यक्रम व संघटना पद्धती, भिन्न-भिन्न खात्यांच्या यंत्रणेमध्ये एकसूत्रीपणा कसा आणावा? कामाचा वेग कसा वाढवावा? स्थानिक लोकांचा सक्रीय सहभाग कसा वाढवावा? या आणि इतर काही बाबींचा अभ्यास करण्यासाठी केंद्रशासनाने इ. स. 1956 मध्ये बलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. 24 नोव्हेंबर 1957 रोजी समितीने आपला अहवाल सादर केला.

थोडक्यात, असे म्हणता येईल की, आजच्या पंचायतराजची खरी प्रेरणा ‘बलवंतराय मेहता समिती’ हीच आहे. पंचायतराजचे आजचे स्वरूप मेहता समितीच्या शिफारशीवरच आधारेले आहे. या मेहता समितीला आढळून आले की,

सामूहिक विकास योजना लोकांच्या नेतृत्व शक्तीला आवाहन करण्यात अयशस्वी ठरली आहे. स्थानिक संस्थांनी या योजनेत फारसा उत्साह दाखविला नाही. त्यासाठी राज्यसरकारच्या स्थानिक पातळीवर जबाबदाऱ्यांचे व सत्तेचे विकेंद्रीकरण गरजेचे आहे. स्थानिक विकासाच्या कामाची संपूर्ण जबाबदारी त्या-त्या संस्थांवर सोपवून त्यांना आवश्याक ते अधिकार व सत्ता सुपुर्द केली पाहिजे. लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या या प्रारूपात सरकारने देखरेख व मार्गदर्शनाची भूमिका स्वीकारून जरूर त्या ठिकाणी जादा साधनसंपत्ती उपलब्ध करून द्यावी आणि अशा पद्धतीने स्थानिक लोकांना मोठ्या प्रमाणावर विकासकार्यात सहभागी करून घ्यावे, हीच मेहता समितीने त्रिस्तरीय योजना सुचविली. या योजनेला पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी 'पंचायतराज' असे संबोधले.

73 वी घटना दुरुस्ती:-

पंचायतराज संस्थांची 30 वर्षांची वाटचाल हा एक अभिनव प्रयोग होता. लोकशाही सहभागाच्या संस्था म्हणून पंचायतराज संस्था सक्षम आहेत का? यावर या काळात सतत विचार मांडण्यात आले. राष्ट्रीय पातळीवर अशोक मेहता समिती, राज्यपातळीवर बोंगीरवार समिती, बी. बी. पाटील समिती इत्यादींनी पंचायतराजचे तपशीलवार मूल्यमापन केले. या संस्था ग्रामीण विकासाच्या सुदृढ लोकशाही संस्था कशा ठरतील? त्यातून ग्रामीण क्षेत्रातील विविध समाजघटकांना सत्तेत सहभाग कसा मिळेल, या चिंतनातून प्रकाश टाकण्यात आला आहे. एवढेच नव्हे तर पंचायतराजमध्ये शिरलेल्या अनेक त्रुटीही समोर आल्या. या पार्श्वभूमीवर पंचायतराजमध्ये मूलभूत परिवर्तनाची गरज जाणवू लागली. दीवंगत पंतप्रधान राजीव गांधी यांच्या काळात गावाचा विकास करण्यासाठी ग्रामपंचायती स्थापन कराव्यात, हे भारताच्या राज्य घटनेच्या 40व्या कलमात सुचविले आहे. याचा आधार घेऊन घटनेने ही जबाबदारी राज्य सरकारवर टाकलेली आहे. याचा पुनर्विचार व्हावा, याकडे लक्ष वेधण्यात आलेले आहे. तसेच घटनेत असेही सुचविले आहे की, ग्रामपंचायती स्वायत्त संस्था म्हणून काम करू शकतील इतक्या बळकट असाव्यात. या तरतुदीकडे नव्याने पहावे असाही विचार झाला. मात्र, मुख्य अडचण होती पंचायतराज पद्धतीत सुधारणा करणे. हा राज्य सरकारच्या अधिकार क्षेत्रातील होता आणि राज्य सरकार आपले अधिकार कमी करून ते पंचायतराजकडे सोपविण्यास तयार नव्हते. म्हणून दीवंगत पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी पंचायतराज व्यवस्था बळकट करण्यासाठी घटनेत दुरुस्ती करून त्यांना अधिक अधिकार देण्याचे ठरविले. याबाबत विविध अभ्यासगटांनाही तशा शिफारसी केल्या होत्या. याचा परिपाक म्हणून पंचायत राजव्यवस्था घटनादुरुस्ती करण्यात आली. परिणामी पंचायतराज संबंधात 10 ऑक्टोबर 1989 ला 64वे घटनादुरुस्ती विधेयक मांडले गेले. ते लोकसभेत मंजूर करण्यात आले. परंतु, राज्य सभेत मांडले गेले. पण, त्यावर चर्चा होण्याअगोदरच लोकसभा बरखास्ता झाली. मात्र, 73वे घटनादुरुस्ती विधेयक 22 डिसेंबर 1992 ला लोकसभेने व 23 डिसेंबर 1992 रोजी राष्ट्रपतीने शिक्कामोर्तब करून ते 24 एप्रिल 1993 पासून अंमलात आले व एप्रिल 1994 पर्यंत राज्यांना अंमलबजावणीसाठी मुदत देण्यात आली.

पंचायतराज संघटन:-

बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारसी नंतर भारतातील बऱ्याच राज्यात त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था अस्तित्वात आली होती. महाराष्ट्रराज्याबाबतीत आघाडीवर होते. महाराष्ट्रात आजही पंचायतराजच्या त्रिसूत्रीचा अवलंब होतो.

ग्रामपंचायत:-

ग्रामपंचायत हा स्थानिक शासनाचा पायाभूत व गावपातळीरील घटक आहे. सद्यस्थितीत ग्रामपंचायतीच्या बाबतीत विचार केल्यास संपूर्ण भारतात एकूण 2,26,108 ग्रामपंचायती आहेत तर महाराष्ट्रामध्ये 28,003 ग्रामपंचायती आहेत. महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायतीत 7 ते 17 सदस्य लोकसंख्येच्या प्रमाणात असतात. सध्या सरपंच आणि सदस्य थेट जनतेतून निवडले जातात. व त्यांचा कार्यकाळ 05 वर्षांचा असतो. ग्रामपंचायतीची प्रशासकीय जबाबदारी ग्रामसेवक व ग्रामविकास अधिकारी यांच्याकडे असते.

पंचायत समिती:-

विकास गट व तालुका स्तरावर पंचायत समितीची स्थापना केली जाते. भारतात जवळपास 5,736 पंचायत समित्या आहेत. तर महाराष्ट्रात पंचायत समितींची संख्या 351 इतकी आहे. जिल्हा परिषदेच्या एका गटात पंचायत समितीचे 02 गण

असतात. गणातून निवडलेल्या पंचायत समिती सदस्यांमधून सभापती व उप-सभापतीची निवड केली जाते. प्रशासकीय प्रमुख म्हणून गटविकास अधिकारी असतो.

जिल्हा परिषद:-

जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषदेची स्थापना केली जाते. सद्यस्थितीत भारतात जवळपास 457 तर महाराष्ट्रात 34 जिल्हा परिषदा आहेत. महाराष्ट्रातील जिल्हापरिषदेची संख्या 50 ते 75 इतकी असते. जिल्हा परिषद अध्यक्ष व उपाध्यक्ष आणि विशेष समित्यांचे सभापती जिल्हा परिषद सदस्यांकडून निवडले जातात. जिल्हा परिषदेचा प्रमुख म्हणून मुख्यकार्यकारी अधिकारी आणि सचिव म्हणून उपमुख्यकार्यकारी अधिकारी भूमिका वठवितो. जिल्हा परिषदेचे कार्य विविध समित्यांच्या माध्यमातून चालते.

समारोप:-

पंचायतराजच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करत असता असे लक्षात येते की, पंचायतराजमुळे ग्रामीणभागाचा मोठ्या प्रमाणावर विकास झाला आहे. आणि त्याचबरोबर लोकांचा प्रत्यक्ष कारभारातील सहभाग मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. 'आम्हीच आमचे सरकार' या म्हणीप्रमाणे गावातील कारभार चालताना पहावयास मिळतो.

संदर्भ सूची:-

- 1) रंजन कोळंबे, भारतीय राज्यघटना आणि प्रशासन, भगीरथ प्रकाशन, पुणे.
- 2) डॉ. शाम शिरसाट, प्रा. भगवानसिंग बैनाडे, पंचायतीराज आणि नागरी प्रशासन (विकास प्रक्रियेतील भूमिका), विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
- 3) मॅथ्यू जॉर्ज, भारत में पंचायतराज; परिप्रेक्ष्य और अनुभव, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली,
- 4) www.wikipedia.org

लोकशाहीत मुलभूत हक्क आणि मानव अधिकार

प्रा. शेख गफूर अहमद

राज्यशास्त्र विभाग

मिल्लिया कला, विज्ञान व व्यवस्थापनशास्त्र
महाविद्यालय, बीड (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना:-

असे म्हटले जाते की मुलभूत हक्क आणि मानव अधिकार हे लोकशाहीचा पाया आहे आणि याशिवाय लोकशाही ही अपूर्ण मानली जाते. म्हणून मुलभूत जसे स्वातंत्र्य, समता, आणि न्याय हे मुलभूत हक्क आहे. तसेच मानवी हक्क म्हणजे जिविताचा हक्क, शिक्षणाचा हक्क, विचाराचा हक्क, कामाचा हक्क इत्यादि असे मानवी हक्क आहेत हे आपण नाकारू शकत नाही.

घटनेच्या अगदी सुरुवातीलाच मूलभूत हक्क आणि कर्तव्य यांची माहिती दिली आहे. लोकशाहीत नागरिकांच्या हक्कांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. तो टप्पा पार पाडल्याशिवाय पुढे जाता येत नाही. मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे व्हायची असेल तर सर्व प्रकारचा भेदभाव नष्ट व्हायला हवा, असं त्यांना वाटायचं. तसं झालं नाही तर मूलभूत हक्कांना काही अर्थ नाही अशी घटनाकरांची भूमिका होती.

शासनाने ह्या अधिकारांचा संकोच करणारा किंवा ते नष्ट करणारा कुठलाही कायदा करता कामा नये. असा कायदा केल्यास तो रद्दबातल ठरेल. तसेच ह्या अधिकारांना नष्ट करणारा किंवा त्यांचा संकोच करणारा कायदा जर घटना कार्यान्वित होतेवेळी अस्तित्वात असेल, तर तो ती घटना कार्यान्वित होण्याच्या तारखेपासून व मूलभूत अधिकारांशी असलेल्या विसंगतीपुरता रद्दबातल होईल. कायदा ह्याचा अर्थ संसदेने किंवा राज्य विकास मंडळाने केलेला कायदा, वटहुकूम किंवा त्याखाली देण्यात आलेला हुकूम, नियम, उपनियम, अधिसूचना किंवा कायद्याची क्षमता असलेली रूढी किंवा प्रथा असा आहे.

सुचनक शब्द:- प्रस्तावना, महत्त्व, अभिव्यक्ति स्वातंत्र्य, शोषणाविरुद्धचा हक्क, धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क, मूलभूत हक्क आणि मानवाधिकार यांच्यात फरक, परिणाम, निष्कर्ष.

भारतीय राज्यघटनेने नागरिकांना सहा मूलभूत हक्क दिलेले आहेत.

- समतेचा हक्क (कलम 14 ते 18)
- स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम 19 ते 22)
- शोषणाविरुद्धचा हक्क (कलम 23 आणि 24)
- धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क (कलम 25 ते 28)
- सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क (कलम 29 ते 30)
- घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क (कलम 32) -१)

भूमिपुत्रांना प्राधान्य हा विषय कायमच वादात सापडतो. भारतातील अनेक राज्यं त्याविषयी कायदे करतात आणि त्यावरून वादंग होतो. महाराष्ट्रात शिवसेनेच्या स्थापनेच्या सुरुवातीच्या काळात शिवसेनेने मराठी मुलांना नोकरीत प्राधान्य मिळावं यासाठी जिवाचं रान केलं होतं. तसंच विद्यमान महाविकास आघाडीतील घटक पक्ष असलेल्या राष्ट्रवादी काँग्रेसने त्यांच्या जाहीरनाम्यात भूमिपुत्रांना 80 टक्के जागा देण्याचं आश्वासन दिलं होतं तरी सुद्धा लोकाना याचा लाभ मिळत नाही ही एक लाजीरवानी बाब आहे.

उद्दिष्टे:-

- लोकाना समान संधी व न्याय मिळणे.
- भारत देशात लोकशाही मजबूत करणे.
- लोकशाहीचे उच्चाटन करणे.
- राष्ट्रिय एकात्मता निर्माण करणे.
- राष्ट्र विकासास मुभा मिळवून देणे.

महत्व:-

मूलभूत हक्क ही भारतीय संविधानातील मूलभूत अधिकारांची सनद आहे. ही सनद भारतीयांना भारतीय नागरिक म्हणून त्यांचे आयुष्य शांतता व समानतेने व्यतीत करण्याचे नागरी अधिकार प्रदान करते.

प्रचलित द्रुष्टिकोनाला गृहीत धरून लोकशाहीचे उच्चाटन करणे ही काळाची गरज बनली आहे याकरिता मूलभूत हक्काचे उल्लेख करणे आवश्यक झाले आहे. देशामध्ये जातिभेदी चे वातावरण व अस्मंतेची लक्षणे पाहून लोकाना जागृत करणे आवश्यक झाले. वाढती महागाई, बेरोजगारी, वाढती लोकसंख्या, रोगराई, शैक्षणिक मक्तेदारी व उपेक्षितता, असे अनेक कारण आहेत की जे लोकशाहीला कमजोर करत आहे म्हणून या संशोधनाला महत्व प्राप्त होत आहे.

समतेचा हक्क: भारतीय राज्यघटनेमध्ये कलम 14 ते 18 मध्ये समतेच्या अधिकारांचे वर्णन करण्यात आलेले आहे. या कलमामुळे देशात बंधुभाव, आर्थिक नियोजन आणि सामाजिक भेदभाव दूर करून एक प्रबळ राष्ट्र बनविण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

अभिव्यक्ति स्वातंत्र्य:- घटनेच्या कलम 19 ते 22 या कलमांमध्ये या हक्काचा विचार करण्यात आला आहे. कलम 19 नुसार भारतातील प्रत्येक व्यक्तीला भाषा आणि विचार स्वातंत्र्य दिले आहे. तसंच भारताच्या कोणत्याही भागात संचार करण्याचं स्वातंत्र्य, कोणत्याही भागात वास्तव्याचं स्वातंत्र्य, तसंच कोणताही व्यवसाय करण्याचं स्वातंत्र्य दिले आहे. कलम 19 ची सगळ्यात जास्त चर्चा आणीबाणीच्या काळात झाली होती. 1975 साली जेव्हा मूलभूत हक्कांवर गदा आली, वर्तमानपत्रातून लिहिण्यावर मर्यादा आली तेव्हा या कलमाचं महत्त्व आणखीच अधोरेखित झालं. आपल्याला जे वाटतं ते मोकळेपणानं मांडता येणं हे लोकशाहीचं बलस्थान आहे. त्यामुळे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याला अतोनात महत्त्व आहे. हल्ली सोशल मीडियामुळे विचारस्वातंत्र्याला आणखी वाटा फुटल्या आहेत.

2014 पासून अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य धोक्यात आहे असं एका विशिष्ट गटाला वाटतं. 2016 मध्ये जेएनयूमध्ये जे आंदोलन झालं. त्यात 'आझादी' हा शब्द केंद्रस्थानी होता. मोदी सरकारच्या काळात अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर मर्यादा आल्यात, देशात आणीबाणीसारखीच परिस्थिती आहे, सरकारचं प्रसारमाध्यमांवर नियंत्रण आहे, ही टीका होत असते. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर कोणत्या ना कोणत्या प्रकारचं बंधन घालण्याचे प्रकार वारंवार होत असतात. 2009 मध्ये सरकारने एक कायदा आणून इंटरनेटवर विशेषतः सोशल मीडियावर वाटेल ती मतं प्रदर्शित करण्यावर बंधन आणली होती. 2015 मध्ये सुप्रीम कोर्टाने हा कायदा रद्दबातल ठरवला. २)

शोषणाविरुद्धचा हक्क:

कलम 23 आणि 24 नुसार प्रत्येक भारतीय नागरिकाला शोषणाविरुद्ध आवाज उठवण्याचा हक्क देण्यात आला आहे. भारतामध्ये पूर्वीपासून वेढबिगारी, देवदासी या पद्धती अस्तित्वात होत्या. मजुरांवर जमीदारांचं नियंत्रण होतं. मागासवर्गीय स्त्रियांचं शोषण होत होतं. अशा प्रकारचं शोषण बंद करण्यासाठी हा हक्क देण्यात आला आहे. बालमजुरी, वेढबिगारी विरोधात आवाज उठवण्यासाठीही हा हक्क घटनेने दिला आहे.

धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क:

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 25 ते 28 मध्ये धार्मिक स्वातंत्र्याच्या हक्काबद्दल माहिती दिली आहे. याचा साधा अर्थ असा की भारताच्या प्रत्येक नागरिकाला त्याच्या आवडीचा धर्म निवडण्याची मुभा आहे. तसंच त्या धर्माप्रमाणे आचार, प्रचार, उपासना करण्याचा अधिकार आहे. सर्व धर्म समान असून भारत देशाचा एक विशिष्ट असा धर्म असणार नाही, याचा पुनरुच्चार या कलमांमध्ये केला आहे.

सर्व धर्मांना समान न्याय, आदर मिळावा यासाठी सरकारने प्रयत्न करावेत असंही या कलमात नमूद केलं आहे. तसंच धर्माच्या आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही याची काळजी घेण्याचंही सांगण्यात आलं आहे.

धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क हाही भारतात कायम वादाचा मुद्दा आहे. एखादा धर्म स्वीकारणं किंवा एखाद्या दुसऱ्या धर्माचा जोडीदार शोधणं तितकंसं स्वीकाराहं नाही. सध्या 'लव्ह जिहाद' हा शब्द मोठ्या प्रमाणात वापरला जातो. मुस्लिम मुलाने हिंदू मुलीशी लग्न करून तिचं धर्मपरिवर्तन करणं याला कथित लव्ह जिहाद असं म्हणतात. ही संकल्पना समाजातल्या काही गटांनी समोर आणलेली आहे. या शब्दाला कोणताही कायदेशीर आधार नाही.

मध्य प्रदेश सरकार लव्ह जिहाद विरोधात कायदा आणणार आहे. उत्तर प्रदेशात या विरोधात कायदा येऊन गुन्हे दाखल होण्यास सुरुवातही झाली आहे. लव्ह जिहाद प्रकरणावर आता वातावरण तापण्यास सुरुवात झाली आहे. त्यामुळे धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क कुठे आहे हा प्रश्न पडल्यावाचून राहत नाही. मात्र हा कायदा असंवैधानिक आहे असं मत घटनातज्ज्ञ उल्हास बापट व्यक्त करतात. (3)

शिक्षण आणि संस्कृती जपण्याचा अधिकार (कलम 29 ते 30): यानुसार प्रत्येक भारतीय नागरिकास आपली भाषा, लिपी, संस्कृती जपण्याचा प्रचार करण्याचा अधिकार असेल. (कलम 29) अल्पसंख्याकांना शैक्षणिक संस्था निर्माण करण्याचा अधिकार आहे.(कलम 30)

संपत्तीचा अधिकार कलम 31: 44वी घटना दुरुस्ती 1978 मध्ये हा अधिकार निरस्त करण्यात येऊन ही कलम रद्द करण्यात आली. व या कलमाला 300 A मध्ये टाकून याला कायदेशीर अधिकार देण्यात आले.(4)

मूलभूत हक्क आणि मानवाधिकार यांच्यात फरक

सर्वसाधारणपणे, 'हक्क' म्हणजे एखाद्या गोष्टीवरच्या नैतिक किंवा कायदेशीर हक्कांचा संदर्भ. कायदानुसार, हक्क हा त्या व्यक्तीचा वाजवी हक्क मानला जातो जो समाज स्वीकारतो आणि कायद्याने मंजूर करतो. हे मूलभूत सर्वसाधारणपणे, 'हक्क' म्हणजे एखाद्या गोष्टीवरच्या नैतिक किंवा कायदेशीर हक्कांचा संदर्भ. कायदानुसार, हक्क हा त्या व्यक्तीचा वाजवी हक्क मानला जातो जो समाज स्वीकारतो आणि कायद्याने मंजूर करतो. हे मूलभूत अधिकार किंवा मानवी हक्क असू शकतात. देशातील नागरिकांच्या जीवनासाठी मूलभूत अधिकार म्हणून ओळखले जातात मूलभूत अधिकार. दुसरीकडे, मानवी हक्क त्यांचे राष्ट्रीयत्व, वंश, जाती, पंथ, लिंग इत्यादी विचार न करता सर्व मानवांच्या मालकीचे हक्क सूचित करा. मूलभूत अधिकार आणि मानवी हक्क यांच्यातील मुख्य फरक हा आहे की मूलभूत अधिकार विशिष्ट देशासाठी विशिष्ट असतात, तर मानवाधिकारांना जागतिक स्तरावर मान्यता असते. या दोघांवर आणखी काही फरक मिळविण्यासाठी या लेखाचे वाचन करावे लागतात.(5)

परिणाम:-

राज्यघटना तयार होताना घटना समितीच्या काही सदस्यांनीच त्यावर टीका केली होती. त्या सर्व टीकेला डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी वेळोवेळी उत्तरही दिली होती. "राज्यघटना कितीही चांगली किंवा वाईट असली तरी ती शेवटी चांगली किंवा वाईट हे ठरणं हे राज्यकर्ते तिचा कसा वापर करतील यावर अवलंबून राहील." आज अनेक लोक राज्य घटना बदलण्याची गोष्ट करतात आणि लोकशाहीला पायदळी ठेवण्याचे प्रयत्न करत आहे. परन्तु हे भारत देशासाठी घटक ठरू शकते असे परिणाम अपनास पहावयास मिळतील.

निष्कर्ष:-

मूलभूत हक्कांचा गैरवापर होऊन ते धोक्यात आल्याची उदाहरणं उल्हास बापट सांगतात. आणीबाणीच्या वेळी जगण्याचा अधिकारही काढून घेण्याची तयारीही सरकारने दाखवली होती. मात्र सुप्रीम कोर्टाच्या एका न्यायाधीशांनी त्यावर हरकत घेतल्याने ते टळल्याचं उदाहरण त्यांनी दिलं, "प्रत्येक मूलभूत हक्कावर वाजवी बंधनं घालता येतात. या वाजवी शब्दाचा अर्थ प्रशासनव्यवस्था आणि शासन वेगळं घेतं. न्यायालयं सुद्धा काही वेळेला ते असंवैधानिक ठरवतात, कधी नाही ठरवत," बापट पुढे सांगतात. ज्येष्ठ घटनातज्ज्ञ सुभाष कश्यप यांच्या मते, "आपल्या घटनेत प्रत्येक हक्काबरोबर त्यावर असलेल्या बंधनांचा उल्लेख आहे. दुसरं म्हणजे घटनेत मूलभूत कर्तव्यांचासुद्धा समावेश आहे. मूलभूत हक्क यासारखी कोणतीही गोष्ट नसते. मूलभूत कर्तव्यांचं पालन केल्यावरच मूलभूत हक्क मिळत असं गांधीजी म्हणत. जगण्याचा अधिकार अतिशय मूलभूत समजला जातो. तोसुद्धा लोकांच्या जगण्याचा हक्क मान्य केल्यावरच मिळतो."राजकीय फायद्यासाठी मूलभूत हक्कांचा गैरवापर अनेकदा केला जातो. आपण आपली कर्तव्यं विसरतो पण मूलभूत अधिकारांबद्दल बोलायला सगळे कायम समोर असतात. आतंकवादीसुद्धा मूलभूत हक्कांच्या नावाखाली स्वतःचं संरक्षण करू पाहतात.

संदर्भ:-

1. रोहन नामजोशी बी. बी. सी. मराठी 6 डिसेंबर 2020 अपडेटेड 7 डिसेंबर 2021.
2. भारतीय राज्यघटना- एम.लक्ष्मीकांत.
3. रोहन नामजोशी बी. बी. सी. मराठी 6 डिसेंबर 2020 अपडेटेड 7 डिसेंबर 2021.
4. भारतीय राज्यघटना MPSC नियतकालिका
5. मूलभूत अधिकार आणि मानवी हक्क यांच्यातील फरक -२०२२.

भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने

डॉ.डी. के. खोकले

लोकप्रशास विभाग

कै. डॉ. शंकर राव सातव कला व वाणिज्य महाविद्यालय, कळमनुरी

ई-मेल- dkhokle123@gmail.com

प्रस्तावना:-

लोकशाही व्यवस्थेत सहभागी होण्याचे तीन टप्पे किंवा पायऱ्या आहेत. त्यातले दोन टप्पे मी सांगणार आहे. तिसरा टप्पा न सांगण्याचे कारण हा लेख वाचता-वाचता हळूहळू उलगडत जाई. लोकशाही व्यवस्थेत सहभागी होण्याचा पहिला टप्पा किंवा पहिली पायरी कोणती, याचं थेट एका वाक्यात उत्तर द्यायचं, तर अर्ज क्रमांक 6 भरून मतदार यादीत नाव नोंदवणं हा आहे. वयाची 18 वर्षे पूर्ण झाली, की प्रत्येक भारतीय नागरीकाला मताधिकार प्राप्त होतो, हे आपण नागरिकशास्त्राच्या पुस्तकात शिकलो आहो. पण पुस्तकातून शिकलेलं फक्त परीक्षेपुरतं वाचायचं असतं या संस्कारामुळे 18 वर्षे झाली तरी आपण मतदार म्हणून नाव नोंदणी करत नाही, असं खेदानं म्हणावसं वाटतं. या वयोगटाची आकडेवारी समोर ठेवायची तर 18 ते 19 वयोगटाची लोकसंख्येची टक्केवारी साडेतीन टक्के आहे. मतदार नोंदणीतील टक्केवारी फक्त सवा टक्क्याच्या आसपास आहे. 20 ते 29 वयोगटाची लोकसंख्येची आकडेवारी 18 टक्के आहे पण मतदार यादीतील टक्केवारी केवळ साडेतेरा टक्के आहे. ही तफावत बरीच बोलकी आहे. तरुणांची लोकसंख्येतील टक्केवारी जेव्हा मतदार यादीमध्ये शंभर टक्के प्रतिबिंबित होईल, तेव्हाच आजचा तरुण पिढीने लोकशाही व्यवस्थेत सहभागी होण्याची पहिली पायरी पूर्ण केली आहे असे म्हणता येईल. आजची पीढी मोठ्या प्रमाणात टेकनीसॅव्ही आहे, तेवढेच किंवा त्यातून, अधिक तिन डेमाॅक्रॉसी सॅव्ही ही व्हायला हवं आता नांव नोंदणीची सुविधा ऑनलाईन उपलब्ध झाली आहे. एन.व्ही.एस.पी, होटर, पोर्टल, संकेतस्थळावर आणि व्होटर क्लेलाईन या अॅपवर नांव नोंदणीची सुविधा आहे. ज्याच्याकडे स्मार्ट फोन किंवा इंटरनेटची सुविधा नाही, असा तरुण तरुणीना आपआपल्या परिसरातील नोंदणी कार्यालयात जाऊन अर्ज क्रमांक सहा भरून नांव नोंदणी करण्याचा पर्याय आहे. नांव नोंदणीचा अर्ज भारताला काही अडचणी आल्या, एखादा मुद्दा समजला नाही तर सी.ई.ओ. महाराष्ट्र या युटूब चॅनलला भेट देऊन अर्ज क्रमांक सहा पाहू शकता यामध्ये अर्ज कसा भरायचा या विषयी तपशीलात माहिती आहे. 1 नोव्हेंबर ते 30 नोव्हेंबर पर्यंत केंद्रीय निवडणुक आयोगाचा विशेष संक्षिप्त पुनर्निरीक्षण कार्यक्रम म्हणजे मतदार यादीचे अद्यावतीकरण सुरु आहे. या अंतर्गत 1 जानेवारी 2022 रोजी 18 वर्षे किंवा अधिक वय असलेल्या नागरीकांना मतदार यादीत नांव नोंदणी करता येणार आहे, नोव्हेंबर महिन्यात तेरा, चौदा, सत्ताविस, अठ्ठाविस या तारखांना मतदार नोंदणीसाठी राज्यभर विशेष शिबीरांचं आयोजन केलं आहे. सोळा नोव्हेंबर रोजी गांवागावात विशेष ग्रामसभा घेतली जाणार आहे, त्या अंतर्गत मतदार याद्याचं वाचन केले जाईल. हे झालं नांव नोंदणी आणि मतदार यादी विषयी, यांनंतरचा दुसरा टप्पा, प्रत्यक्ष मतदानाच्या दिवशी मतदान केंद्रावर जाऊन आपल्याला योग्य वाटणाऱ्या लोकप्रतिनिधीला मत देणं. काही जणांनी वयाची 18 वर्षे पूर्ण होऊन ही नांव नोंदणी केलेली नाही, त्या प्रमाणे काहीजण नांव नोंदणी करुनही मतदान करीत नाहीत. म्हणून तर आपली संसदेच्या किंवा विधानसभेच्या निवडणुकीमधील मतदाराची आकडेवारी पन्नास ते साठ टक्क्याच्या आसपास असते. आधीच्या पिढीप्रमाणे तरुणांनी ही चुक करू नये आणि लोकशाही प्रक्रीयेत पूर्णपणे सहभागी होण्यासाठी दुसरा टप्पा पूर्ण करणे अत्यंत महत्वाचा आहे. मतदार म्हणून नांव नोंदणी केली आणि मतदानाच्या दिवशी मत दिलं. लोकशाही सक्षम होईल का किंवा नांव नोंदणीचा पहिला टप्पा त्यानंतर थेट मताधिकार बजावन असो हनुमान उडी मारुन लोकशाही सुदृढ करता येईल का? तर तसं अजिबात नाही. यातील तिसरी पायरी कोणती असेल? तर लोकशाही आपल्या जगण्यात बिंबवायची, रुजवण्याची आहे घटनेत उल्लेख केलेल्या स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, या मूल्यांच्या आधारे ती आपल्या जगण्यात आणता येईल. त्याआधी विशिष्ट अशी एक पद्धत सांगता येणार नाही कारण, आपल्या प्रत्येकाचे जगणे अलग असेल, काम करण्याचे क्षेत्र मिळत असते. ते जगत असताना, आपण या घटनात्मक मुल्याप्रमाणे मानून वागू लागलो, ही लोकशाही जगण्यात रुजू लागते.

लोकशाही समोरील आव्हाने:-

स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर 1947 पासून आज पर्यंत भारतीय लोकशाहीने सदसष्ट वर्षांचा प्रवास पूर्ण केला असला तरी भारतीय लोकशाही समोरील दहशतवादी हल्यामुळे अनेक प्रकारचे आव्हाने निर्माण झालेली आहेत.

1) मुलभूत हक्काचे हणन:-

मानवी हक्काच्या रक्षणासाठी लोकशाहीचे अस्तित्व अपरिहार्य असते. मानवी हक्काचा उपभोग घेण्यासाठी आवश्यक सुविधा लोकशाही मध्येच उपलब्ध होऊ शकतात. भारताच्या लोकशाही शासन प्रणालीत संयुक्त राष्ट्रसंघाने घोषित केलेल्या मानवी हक्काच्या संरक्षणासाठी घटनात्मक हमी भारतीय राज्य घटनेत देण्यात आले.

भारतीय राज्यघटनेनुसार भारतीय नागरीकांना विचार, आचार, संघटन, संचार व स्थिर होण्याचे हक्क मिळालेले आहेत. या हक्का शिवाय व्यक्ती आपल्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करू शकत नाही ज्या वेळी दहशतवादी हल्ले होणार त्यावेळी त्या परीसरातील लोक घराबाहेर पडू शकत नाही. दहशतवादी हल्यामुळे जिवित व वित्त हानी होते. त्यामुळे लोक जिवन जगण्याच्या हक्कापासून वंचित राहतात. आणीबाणीची परिस्थिती निर्माण झाल्यास त्या काळात नागरीकांच्या स्वातंत्र्याला गंभीर स्वरूपाच्या मर्यादा निर्माण होऊन मुलभूत हक्काचे हनन होतात.

2) लोकशाही वरील विश्वास:-

दहशतवादाच्या हिंसाचारांमुळे प्राण हानी व वित्त हानी होत असते. त्यामुळे लोकांच्या मनात भितीची व असुरक्षेतेची भावना वाढीस लागते. प्रसार माध्यमाच्या साहाय्याने या घडामोडी नागरीकांपर्यंत जातात. लोकांच्या जिवित व वित्त यांच्या सुरक्षेबाबत सरकार हतबल होत असतात. त्यामुळे राजकीय अस्थिरता निर्माण होऊन सरकार वरील विश्वास कमी होतो. लोकशाही व्यवस्थेत सरकार हे लोक प्रतिनिधीचे बनलेले असते. लोक आपले, प्रतिनिधी विशिष्ट काळासाठी निवडून लोकसभेत पाठवतात. लोकांच्या विश्वासाला जो पर्यंत सार्थ ठरतात तो पर्यंत ते सरकार चालवीत असतात. लोकांचा सरकार वरील विश्वास उडणे ही गोष्ट लोकप्रतिनिधीच्या दृष्टीने योग्य नाही. त्या प्रमाणात दहशतवादाच्या हिंसाचाराच्या घटना वाढत गेल्यास त्या बातम्या प्रसारीत होऊन लोकांपर्यंत जातात. लोकांचा सरकार वरील व लोकशाही व्यवस्थेवरील विश्वास कमी होतो. लोकशाहीत सरकारवरील विश्वास उडणे हे लोक प्रतिनिधीच्या दृष्टीने योग्य नाही.

3) सरकारची प्रतिमा डागाळते:-

दहशतवादी हल्याच्या घटना दिवसेंदिवस वाढत गेल्या आहेत. भारतामध्ये 1980 पासून दहशतवादाचे हल्ल्याच्या घटना घडत गेल्यात. काश्मीर मधील दहशतवादयाचे अत्याचार न संपणारी गोष्ट बनलेली आहे.

एकवीसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकात भारतात जम्मू-काश्मीर, महाराष्ट्र, गुजरात, दिल्ली, आसाम, अशा अनेक घटक राज्यात दहशतवादी घटनांची मालिका सुरु आहे. त्यामुळे लोकशाहीतील कायदा व सुव्यवस्थेचे राज्य कोलमडून पडले. दहशतवादयाचे हिंसाचार वाढत गेल्यामुळे सरकारचे त्यावरील नियंत्रण ठेवू शकत नाही व लोकांचे स्वातंत्र्य जतन करू शकत नाही. अशा प्रकारची भावना लोकांच्या मनात निर्माण झालेली दिसते. यातून सरकारची प्रतिमा खराब होते.

उपाययोजना:-

- 1) आकाशवाणी, दूरदर्शन व वर्तमानपत्रे यासारख्या प्रसार माध्यमांनी दहशतवादयांच्या हानिकारक तत्वांना नष्ट करून स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या तत्वांना लोकांपर्यंत पोहचवणे व राष्ट्रीय एकात्मतेचा व अखंडतेचा प्रसार करणे आवश्यक आहे.
- 2) जेव्हा दहशतवादी हल्ले होतात तेव्हा राजकीय पक्षांनी एकमेकांवर टीका करण्यापेक्षा येणाऱ्या समस्येला नियंत्रणात आणण्यासाठी एकत्र यावे.
- 3) लोकांनी नेहमी जागरूक राहून संशयास्पद व्यक्तीविरोधी पोलीसांना माहिती द्यावी व पोलीसांनी तत्काळ चौकशी करावी.

- 4) निवडणुक प्रक्रियेत मतदारांना मतदानासाठी पैसे देणे, मतदारांना धमकावणे, मतदान केंद्र ताब्यात घेणे या गोष्टीला आळा घालण्यात यावा. जेणेकरून लोकांना निभिडपणे मतदान करता येईल. व लोकांनी सुध्दा निभिडपणे कोणत्याही दबावाला व कुठल्याही प्रकारचे प्रलोभन न स्विकारता मतदान हे एक राष्ट्रीय कर्तव्य समजून चांगल्या नेत्यांना निवडून द्यावे.
- 5) दहशतवादाला आळा घालण्यासाठी लोकशाहीप्रधान देशांनी संयुक्तपणे लढा दिला पाहिजे. शस्त्रास्त्रे व गोपनीय कागदपत्रे दहशतवादी संघटनेला पुरवणाऱ्या देशावर आर्थिक दबाव आणला पाहिजे.

निष्कर्ष:-

- 1) दहशतवादामुळे नागरीकांना जिवित्वाच्या अधिकारासोबत मुलभूत अधिकाराचे उल्लंघन होत आहे.
- 2) लोकशाही व्यवस्थेवरील लोकांचा विश्वास कमी होत आहे.
- 3) दहशतवादी हिंसाचारामुळे सरकारसमोर प्रश्न निर्माण झालेला आहे.
- 4) निवडणुक प्रक्रियेत अडथळे निर्माण झालेले आहेत.
- 5) सार्वजनिक विकासाच्या योजना लोकांपर्यंत पोहचत नाहीत.
- 6) देशाच्या एकात्मता व अखंडतेला धोका बसण्याची शक्यता निर्माण झालेली आहे.

संदर्भग्रंथ सूची:-

- 1) डॉ. बी.आर. जोशी, सामाजिक शास्त्रातील सिद्धांताचा कोश
- 2) डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर, समकालीन जागतिक राजकारण, विदया बुक्स पब्लिकेशन औरंगाबाद, 2011.
- 3) प्रा. म.न. उदगावकर, 21 व्या शतकातील दहशतवाद, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, 2009.
- 4) डॉ.श.ना. नवलगुंदकर, राज्यशास्त्र, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे, 2007.
- 5) मानचंद्र खंडेला, आंतरराष्ट्रीय आतंकवाद, अविष्कार पब्लिकेशंस, डिस्ट्रीब्यूटर्स, जयपूर, प्रथम आवृत्ती 2001.

शासन व्यवस्थेत माध्यमांची भूमिका

प्रा.डॉ. सुधाकर नारायण भालेराव
(लोकप्रशासन विभाग)

आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली

ईमेल- sbhalerao410@gmail.com

Abstract:-

शासन ही जनतेच्या सोयीसाठी तयार करण्यात आलेली व्यवस्था आहे. देशाचे हित जोपासत देश एकसंध ठेवण्याचे काम शासनाचे असते. त्याला माध्यमांची मदत घ्यावीच लागते. कोणताही महत्त्वपूर्ण निर्णय झाल्यास तो माध्यमातर्फे लोकांपर्यंत नेला जातो. लोकांची मतेही माध्यमांद्वारे शासनाला कळतात. या युगात विज्ञान तंत्रज्ञानाने माहितीच्या विश्वात क्रांती घडवून आणली आहे. या पार्श्वभूमीवर लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ म्हणविली जाणारी प्रसारमाध्यमे देखील कात टाकून दैनंदिन जनजीवनाचा एक अभिन्न भाग बनलेली आहेत. माणसाचे मन व मत परिवर्तन करू शकणारी प्रेरक शक्ती ठरली आहेत. या दृष्टीने आधुनिक युगात प्रसारमाध्यमांचे स्थान व महत्त्व अनन्यसाधारण स्वरूपाचे ठरले आहे. निवडणुके ही राजकीय शिक्षणाची साधने मानली जाते. निवडणुकीतील प्रचार, सभा, आरोप-प्रत्यारोप, प्रसारमाध्यमांची भूमिका आणि प्रत्यक्ष मतदान या सर्व बाबतीतून लोकांचे राजकीय शिक्षण होत असते. लोकांचा राजकीय पिंड तयार करण्यासाठी आणि त्यांच्या राजकीय भूमिका निश्चित करण्यासाठी निवडणुका सहाय्यभूत ठरतात.

प्रस्तावना:-

शासन आणि जनता यांच्यामध्ये ते 'दुवा' म्हणून काम करतात. माध्यमांचा संपर्क शासनाशी म्हणजेच पदाधिकारी, अधिकारी यांच्याशी येत असतो. तसाच संपर्क समाज किंवा जनतेशी असतो. सामान्यपणे राज्याच्या सार्वभौम सत्तेचा वापर करून राज्याची उद्दिष्टे, ध्येयधोरणे अंमलात आणणारी संस्था किंवा संघटना म्हणजे शासन होय. गार्नर या विचारवंताच्या मते, 'ज्या संस्थे' द्वारे किंवा संघटनेद्वारे राज्याची इच्छा कार्यान्वित केली जाते किंवा त्यास मूर्तरूप दिले जाते, त्या संस्थेस किंवा संघटनेस शासन असे म्हणतात. दंड सामर्थ्यसंपन्न शासनसंस्थेने केलेल्या कायदयानुसार, विशिष्ट भूप्रदेशातील लोकांच्या समाजव्यवस्थेसाठी आवश्यक असलेली सार्वजनिक बाह्यस्थिती कायम टिकवून ठेवणारी संघटना म्हणजे राज्य होय. अशा राज्यात जिल्हे, तालुके गावे, प्रभाग अशा रचनेमुळे शासन चालविणे शासनकर्त्यांना सोपे जाते. त्यानुसारच माध्यमांचीही रचना केली जाते. यांचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधातून करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

❖ शोधनिबंधाचा उद्देश:-

- 1) माध्यम संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
- 2) शासन व्यवस्थेचा आढावा घेणे.
- 3) शासन व्यवस्थेच्या कार्यात होत असलेल्या बदलांची माध्यमांद्वारे माहिती जाणून घेणे.

❖ गृहितकृत्ये:-

- 1) शासन व्यवस्थेमुळे समाजाचा विकास होत चालला आहे.
- 2) शासन व्यवस्थेच्या कामात माध्यमांची भूमिका महत्त्वाची आहे.
- 3) शासन व्यवस्थेच्या कामाची माहिती माध्यमांद्वारे जनतेपर्यंत पोहचविली जाते.

❖ संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत संशोधनात्मक शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे त्यासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा उपयोग केला आहे. दुय्यम तथ्ये संकलनासाठी मराठी, हिंदी व इंग्रजी भाषेतील संदर्भग्रंथ इंटरनेट सेवा इ. माध्यमांचा उपयोग केला आहे.

❖ तथ्य संकलन:-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम तथ्य संकलनाचा उपयोग केला आहे. त्यात संदर्भग्रंथ, पुस्तके, वृत्तपत्र, इंटरनेट इ. चा उपयोग केला आहे.

❖ शासनाच्या व्यवस्थेनुसार माध्यमांचे बीट:-

माध्यम आणि शासनव्यवस्था यांचा जवळचा संबंध असतो. शासनाच्या विविध खात्यानुसार माध्यमांचेही बीट तयार झालेले आहेत. त्या-त्या बीटनुसार प्रत्येक माध्यमात वेगवेगळ्या प्रतिनिधींची नियुक्ती होते. शासनव्यवस्था तयार होतांना लोकांचे जसे हित पाहिले जाते, त्याच बरोबर माध्यमांचेही बीट तयार करताना संबंधित विभागाची माहिती असलेल्या प्रतिनिधींकडे त्या बीटची जबाबदारी दिली जाते. सर्वसामान्यपणे माध्यमांतील बीट खालील प्रमाणे आहेत.

1) राजकीय:-

राजकीय पक्षांचे बीट सांभाळणारा प्रतिनिधी सर्व राजकीय पक्षांतील नेत्यांच्या संपर्कात असतात. सर्व पक्षांच्या बातम्यांना अंकात सारखाच न्याय मिळेल असा त्याचा प्रयत्न असतो. निवडणुकीच्या काळात एका पक्षाची मोठी बातमी आल्यानंतर दुसऱ्या पक्षाचीही बातमी देण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो. त्यामुळे समतोल साधला जातो. स्थानिक स्वराज्य संस्था, प्रमुख पक्षांच्या कार्यालयांमध्ये तो रोज जाऊन काही वेगळे घडले का याची चौकशी करतो. राजकीय मोर्चे, आंदोलने, प्रमुख नेत्यांच्या गाठीभेटी हे त्यांच्या कामाचे स्वरूप असते. शासनाच्या प्रशासकीय विभागाला या बातम्या अत्यंत महत्त्वाच्या असतात. काही माध्यमांची तर राजकीय दैनिकेही आहेत.

2) जिल्हा परिषद, महापालिका:-

जिल्हा परिषद किंवा महापालिका किंवा नगरपालिका हे सांभाळणारा वेगळा प्रतिनिधी असतो. कारण या स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये रोज काहीना काही बातम्या घडत असतात. संबंधित बातमीदार रोज या कार्यालयात जातो. तेथील अधिकारी, पदाधिकारी यांना भेटतो तेथे नवीन काही घडले का, यावर त्यांची कावळ्यासासारखी नजर असते. तसेच तेथील कारकून, शिपाई यांच्याशीही त्यांची तेवढीच सलगगी असते. अनेक शासकीय संस्थांमध्ये कारकून किंवा शिपाई हे बातम्यांचे मोठे स्रोत असतात.

3) क्राईम (पोलीस गुन्हेगारी), न्यायालय:-

क्राईमचे बीट पाहणाऱ्या प्रतिनिधीला खुपच काळजी पूर्वक बातम्या द्याव्या लागतात. कारण त्यांच्या कक्षेत रोजच अपघात, मृत्यू अशा बातम्या येत असतात. जिल्ह्यात कुठे काय घडले, कुठे अपघात झाला, कुठे मारामार झाल्या, याची त्याला तत्काळ खबर लागते. त्याची खातरजमा करून तो बातमी तयार करतो या प्रतिनिधीला रोज पोलीस अधिक्षक कार्यालयात जावेच लागते. पोलीसांनी तयार केलेल्या प्रेसनोट व्यतिरिक्त शहरात घडणाऱ्या गुन्हेविषयक घटनांवर याचे लक्ष असते. न्यायालयाच्या बातम्याही याच प्रतिनिधीच्या कक्षेत येतात. कारण गुन्हेगाराला अटक केल्यानंतर दुसऱ्याच दिवशी न्यायालयात हजर केले जाते. एखाद्या ठिकाणी अपघात झाला तर माध्यमांचा प्रतिनिधी तातडीने घटनास्थळावर जातो. पोलीस वेळेत आले नसल्यास पोलीसांना तो फोन करतो. शासकीय रुग्णमार्फत त्याची मदत सुरुच असते. पोलीस प्रशासनाला अशा माध्यम प्रतिनिधीची अत्यंत आवश्यकता असते. काही साप्ताहिके, स्वतंत्रपणे याच बातम्या किंवा लेख देण्याचे काम करतात, उदा. साप्ताहिक पोलीस टाईम्स, पोलीसनामा हे वेबपोर्टल इत्यादी.

4) कृषी:-

ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांचे प्रश्न हा प्रतिनिधी मांडतो. कृषी विभागाच्या सर्व अधिकाऱ्यांशी त्यांचे चांगले संबंध असतात. त्याची कृषी खात्यालाही गरज असते. कारण कृषी विभागाच्या योजना शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी माध्यम हा सर्वात महत्त्वाचा दुवा असतो. शेतकऱ्यांच्या अडचणी मांडून तो कृषी खात्याच्या अधिकाऱ्यांना माहिती पुरवितो. तसेच कृषी अधिकाऱ्यांनी केलेल्या कामातील कुचराईपणाही अशा प्रतिनिधींच्या नजरेतून चुकत नाही. त्यांचे भांडवल करून तो जनतेला जागे करतो. शेतकऱ्यांच्या यशोगाथा तो मांडतो या यशोगाथेमध्ये शेतकऱ्यांच्या कष्टाला कृषी विभागाचे बळ कसे मिळते, हे विशद होते. त्यामुळे शासनाच्या दृष्टीने अशा यशोगाथा फायदेशीरच असतात. आता तर काही माध्यम-समुहांनी कृषी विषयक माहितीच्या प्रसारासाठी स्वतंत्र दैनिकही सुरु केली आहेत.

उदा. सकाळ, माध्यम समुहाचे अँग्रोवन हे दैनिक, लोकराज्य, योजना, अन्नदाता ही मासिके

5) पाटबंधारे, जलसंपदा:-

शासनाच्या या खात्याच्या बातम्या आणण्यासाठी प्रत्येक माध्यमांकडे स्वतंत्र प्रतिनिधी असतात. पाटबंधारे विभाग, जलसंपदा विभाग या दोन्ही विभागातील बातम्यांमध्ये साधर्म्य असते. तसेच दोन्ही अधिकाऱ्यांची एकमेकांकडे आवक-जावक असते. साहजिकच दोन्ही विभागांच्या बातम्या एक माध्यम प्रतिनिधीकडे असतात.

6) औद्योगिक वसाहत:-

ज्या जिल्ह्यात औद्योगिक वसाहती आहेत तेथे स्वतंत्र माध्यम प्रतिनिधी असतो. कंपन्यांमधील अपघात, कंपन्यांमुळे रोजगार निर्मिती कामगारांचे प्रश्न त्यांची पगारवाढीची मागणी अशा अनेक विषयांवर बातम्या तयार करता येतात. त्यामुळे एक-दोन बीट असलेल्या प्रतिनिधीकडे हे बीट दिले जाते.

7) सांस्कृतिक साहित्य:-

आपल्या कार्यक्षेत्रात होणारे कार्यक्रम, साहित्य संमेलन, सांस्कृतिक कार्यक्रम तसेच इतर कार्यक्रमांच्या बातम्या आणण्याची जबाबदारी हे प्रतिनिधी सांभाळतात. या प्रतिनिधीकडे त्या अनुषंगाने इतर बातम्यांचीही जबाबदारी असते. त्या-त्या भागातील कार्यक्रमांना संबंधित प्रतिनिधी उपस्थित राहून वार्ताकन करतो. या निमित्ताने मोठी व्यक्ती आली असल्यास त्याची मूलाखत घेऊन माध्यमांमध्ये देण्याचे काम करतो.

8) शासकीय रुग्णालय, आरोग्य विभाग:-

प्रत्येक जिल्ह्यात शासकीय रुग्णालये असतात. अपघात किंवा गुन्हेगारीविषयक रुग्णांवर प्राथमिक उपचार करणे क्रमप्राप्त असते. त्यामुळे तेथून वेगवेगळ्या बातम्या मिळत असतात. शासकीय रुग्णालयाचे बीट पाहणारे प्रतिनिधी रोज संबंधित रुग्णालयात जात असतो. तेथे नव्याने काय घडते, एखाद्या आजाराच्या रुग्णांची संख्या अशा अनेक बातम्या असतात. तसेच आरोग्य विभागामार्फत आरोग्य पत्रिका नावाचे मासिक चालवले जाते.

9) वनखाते, संरक्षण विभाग:-

वनविभाग संरक्षण विभाग अशा विभागांच्या बातम्यांचे वार्ताकन करण्याची जबाबदारी एका प्रतिनिधीकडे दिलेली असते. संरक्षण विभागाच्या बातम्या या संबंधित अधिकाऱ्यांची बाजू घेतल्या शिवाय देता येत नाहीत. तशा प्रकारच्या सूचना संबंधित प्रतिनिधीला दिल्या जात असतात.

निष्कर्ष:-

थोडक्यात वरील प्रमुख बीटबरोबरच अनेक बीट असे असतात ज्यावर माध्यमातील प्रतिनिधींची नजर असते. एका वृत्तपत्रात किंवा कोणत्याही माध्यमात वरीलप्रमाणे प्रतिनिधी नियुक्त नसल्यास उपलब्ध असलेल्या प्रतिनिधीकडे दोन किंवा त्यापेक्षा जास्त विभागांची जबाबदारी दिलेली असते. अशा वेळी संबंधित प्रतिनिधीवर कामाचा जादा ताण असतो. एकूणच शासन आणि माध्यम यांची सांगड भविष्यात राहणार आहे. भारतीय राज्यघटनेत सर्वात महत्त्वाचा स्रोत म्हणजे 'भारतीय लोक' संविधानकारांनी संविधानाच्या प्रारंभी जी उद्देश पत्रिका जोडली आहे, त्यामध्ये 'आम्ही भारताचे लोक' असा शब्दप्रयोग जाणीवपूर्वक करण्यात आला. यातूनच संविधान निर्मात्यांची दूरदृष्टी असलेली जाणवते. हे सर्व करीत असतांना माध्यमांना दुर्लक्षित करता येत नाही. या लोकांसाठी ज्या प्रकारे शासन असते. तसेच शासन व लोक यांच्यातील दुवा म्हणून माध्यमे काम करत असलेली दिसून येतात.

संदर्भग्रंथ सूची:-

- 1) कश्यप सुभाष, गुप्ता विश्वप्रकाश, राजनीति कोष, हिन्दी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली, प्रथम संस्करण, 1998.
- 2) भोळे भास्कर लक्ष्मण, विसावे शतक आणि भारतातील समता विचार, सुगावा प्रकाशन, पुणे, जुन 1999.
- 3) अर्थबोध पत्रिका खंड 9, अंक 10, भारतीय अर्थविज्ञान वर्धनी, जानेवारी 2011.

- 4) जगदीप एस. ठोकर, निवडणूक व्यवस्थेतील सुधारणा, भुतकाळाचा तसेच भविष्यकाळाचा आढावा, योजना विकास समर्पित मासिक, जुलै 2014.
- 5) सुब्रता मित्रा, भारतातील निवडणुका निवडणूक सुधारणा आणि लोकशाहीचे खोलवर रुजणे आगामी पावले, योजना विकास समर्पित मासिक, जुलै 2014.
- 6) लोकशाहीचा महोत्सव, लोकराज्य, एप्रिल-मे 2019, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र राज्य.
- 7) Ambedkar B.R., Theory and Practice of Democracy, Democracy in India (Ed.), K.P. Karunakaran, Intellectual Book Corner, New Delhi, 1978.
- 8) Political Communication in postmodern Democracy, Kees Brants and Katrin Voltmer, University Press U.K.
- 9) Bhosle, D.M., Web Journalism, Vishwakranti Publication, Aurangabad
- 10) James E. Anderson, Public Policy Making, Prager New York 1975.
- 11) e-sakal Web Portal
- 12) Lokmat Web portal
- 13) Khandela Manchand: The Changing Scenario of Indian Politics: Avishkar Prakashan, Jaipur, 2005.
- 14) <https://www.encyclopedia.com>social science>political>
- 15) Subhash Kashyap C., Challenge and Response Electoral Reforms, Hindustan Times.
- 16) S.C. Parashar, Electoral Reforms and Democracy JOL constitutional and Parliamentary Studies Vol. XVIII, 1984.

भारतातील कृषक समाज

संशोधक

डॉ.योगेश बाबासाहेब कवडे

शेख अहमद महिला कला महाविद्यालय,
हर्सूल औरंगाबाद.

प्रस्तावना:

'भारत हा शेतीप्रधान देश आहे', हे वाक्य १९४७ साली जेवढे सत्य होते तितकेच ते आजही यथार्थ आहे. २०११ नुसार शहरीकरणाने आज ३५ टक्क्याचा टप्पा ओलांडलेला आहे. सेवा व उद्योग क्षेत्राचा जीडीपीमधील वाटा जवळपास ५५ टक्क्यापर्यंत वाढलेला आहे. बांधकाम क्षेत्राचा समावेशही सेवा उद्योगांत केला तर हा वाटा थेट ६३ टक्क्यापर्यंत उंचावतो. हे सगळे चित्र असे असले तरी आपला देश आणि आपल्या देशाची अर्थव्यवस्था शेतीप्रधानच आहे. कारण, एकुणातील जवळपास निम्मे मुख्य श्रमिक (मेन वर्कर्स) आजही शेती आणि शेतीसंलग्न उद्योगांत गुंतलेले आहेत. उद्योगधंद्यांना लागणार्या एकूण कच्चा मालापैकी जवळजवळ ४० टक्के कच्चा माल हा शेतीमधूनच उद्योगांना मिळतो.

जगातील अनेक व्यवसायांपैकी कृषी व्यवसाय हा सर्वात प्राचीन व्यवसाय आहे. कारण अन्न, वस्त्र या प्राथमिक स्वरूपाच्या गरजा असल्यामुळे मानवजात वसाहत करून राहू लागल्यापासून त्यांना शेतीकडे विशेष लक्ष द्यावे लागले. आधुनिक काळात औद्योगिकीकरणाचा विस्तार व विकास मोठ्या प्रमाणात झाला असला तरी आजही कृषी व्यवसाय हाच जगातील सर्वात मोठा व्यवसाय समजला जातो. कारण जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी जवळजवळ २/३ लोकांचे जीवन कृषीवर अवलंबून आहे. याशिवाय जगातील सर्वच लोकांना अन्नाचा पुरवठा कृषीमुळेच उपलब्ध होतो. जगाची लोकसंख्या प्रतिवर्षी गुणोत्तर श्रेणीने वाढत असल्यामुळे शेतीसाठी वापरण्यात येणार्या विविध घटकांचा योग्य उपयोग करून पुरेसा कृषी विकास घडवून आणण्यासाठी सर्वच कृषीप्रधान राष्ट्रे प्रयत्नशील आहेत. जगात आजसुद्धा कुपोषण व दारिद्र्य यासारख्या समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने कृषीविकास ही एक अत्यंत महत्त्वाची गरज आहे. काही राष्ट्रांमधील लोकांच्या बाबतीत कृषी म्हणजेच जीवन अशी परिस्थिती आहे. तेथील लोकांच्या भावनात्मक, आर्थिक, सामाजिक व राजकीय जीवनाशी तसेच त्यांच्या आशा आकांक्षांशी कृषीचा अत्यंत निकटचा संबंध येतो. या निकटच्या संबंधामुळेच मानवी संस्कृतीच्या उत्क्रांतीमध्ये कृषीला महत्त्वाचा वाटा उचलावा लागला.

भारतीय समाजातील कृषी क्षेत्राचे महत्व

भारताच्या सामाजिक व आर्थिक वाटचालीत कृषी क्षेत्राला महत्त्वाचे स्थान आहे. प्राचीन काळापासून भारतामध्ये शेती व्यवसाय लोकांचा मुख्य व्यवसाय आहे. मुख्य व्यवसाय असल्यामुळेच कृषी क्षेत्र भारतासारख्या विकसनशील देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा मोठा स्रोत, रोजगाराचे प्रमुख साधन, औद्योगिक विकास तसेच आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा आधार आहे. कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासांमध्ये जे घटक महत्त्वपूर्ण असतात त्यांना आर्थिक विकासाचे निर्धारक घटक म्हणतात. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात “कृषी क्षेत्र भारताच्या आर्थिक विकासाचा निर्धारक घटक आहे.” भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासूनच कृषी आणि कृषीधारित क्षेत्राचा विकास आणि स्रोतांच्या वितरणावर प्रामुख्याने लक्ष केंद्रीत करण्यात आले आहे. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत असे म्हटले होते की, “आर्थिक विकासासाठी कोणत्याही प्रकारचे नियोजन हाती घेतले तरी त्यात शेतीची पुनर्रचना व सुधारणा ही बाब मुलभूत अशीच राहिल.”

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर नियोजित विकास तसेच औद्योगिकरणामुळे जरी शेतीचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा कमी होत गेला असला तरी अद्यापही कृषी क्षेत्राचे राष्ट्रीय उत्पन्नात महत्त्वाचे योगदान आहे. केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेच्या आकडेवारीप्रमाणे “सन २०१०मध्ये सकल राष्ट्रीय उत्पादनात (२००४-०५ च्या स्थिर किंमतीवर) कृषी क्षेत्राचे योगदान १४.५ टक्के राहिलेले आहे.” १३

भारतीय समाजाचे शेतीवरचे अवलंबित्व:

अप्रगत देशातील शेतीची उत्पादन क्षमता कमी असते. याचे कारण तेथील आर्थिक मागासलेपणा, विशिष्ट प्रकारची सामाजिक परिस्थिती होय. अप्रगत अर्थव्यवस्थेत बहुसंख्य लोक शेतीसारख्या प्राथमिक उत्पादनात गुंतलेले असतात. एकूण राष्ट्रीय उत्पादनातही अशा प्रकारच्या उत्पादनाचे प्रमाण अधिक असते. राष्ट्रीय उत्पन्नापैकी १३.९ टक्के (२०११-१२ नुसार) उत्पन्न शेती व्यवसायातून निर्माण झाले. आशिया, आफ्रिका आणि मध्य-पूर्वेकडील देशांमध्ये एकूण लोकसंख्येपैकी २/३ ते ४/५ लोक शेती व्यवसायावर उपजीविकेसाठी अवलंबून होते. विकसित देशात शेतीवर अवलंबून राहण्याचे प्रमाण कमी असते.

सर्वसाधारणपणे अविकसित अर्थव्यवस्थेत शेतीवर अवलंबून राहण्याचे प्रमाण जास्त असते. अशा प्रकारच्या शेती व्यवसायात अतिरिक्त लोकसंख्या गुंतलेली असते. ती संख्या कमी केली तरी शेती उत्पादनात घट होत नाही. भारत हा एक विकसनशील देश असल्यामुळे भारतात ५८.२ टक्के लोक शेती व्यवसायात गुंतलेले आहेत.

राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेती व्यवसायाचा वाटा :

भारतीय शेती व्यवसायात राष्ट्रीय उत्पन्नाचे योगदान महत्त्वपूर्ण राहिले आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नाचा १/३ उत्पन्न शेती व्यवसाय व पशुपालन, जंगल व्यवसाय यांसारख्या संलग्न व्यवसायातून प्राप्त होते. निसर्गाची अववृद्धा होवून दुष्काळ, महापूर, अवर्षण इ. नैसर्गिक संकटे कोसळल्यामुळे शेतमालाच्या उत्पादनात फार मोठे चढ-उतार घडून येतात. परिणामतः अर्थव्यवस्था प्रभावित होते. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत शेती व्यवसायाचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा (GDP) सन २००४-०५ च्या किमतीवर आधारित खालील तक्त्यातून स्पष्ट होते.

राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा सन २००४-०५ च्या किमतीवर आधारित

सन	१९५०-५१	१९६०-६१	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११
राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेती उत्पन्नाचा वाटा	५१.१	४८.७	४२.३	३६.३	२९.६	२२.०३	१४.५

आधार-Economic Survey-2011-12, Government of India

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की, देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचे योगदान घटत असले तरी शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांची प्रमाण जास्त आहे. म्हणून शेतीचे महत्त्व आजही अर्थव्यवस्थेत कायम आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषीवर आधारित आहे. स्वातंत्र्यानंतर औद्योगिकीकरणावर भर दिला गेला. मात्र, कृषीमध्ये समाधानकारक परिवर्तन घडवून आणले गेले नाही. भारताच्या ३२.८७ कोटी हेक्टर भूभागापैकी १४.१ कोटी हेक्टर क्षेत्र निव्वळ लागवडीखाली असून, जवळपास ६० टक्के लोकसंख्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे उपजीविकेसाठी कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. मात्र भारताच्या सकल घरगुती उत्पादनामध्ये १७.२ टक्के (२००८-०९) व निर्यातीमध्ये १२ टक्के इतके योगदान कृषीचे आहे. आजही दोनतृतीयांश लोक रोजगारासाठी कृषीवर अवलंबून आहेत. तेव्हा जोपर्यंत कृषीचा विकास होत नाही तोपर्यंत देशाचाही समतोल विकास साधणे शक्य होणार नाही. उद्योगामध्ये शेतीतील उत्पादन कच्चा माल म्हणून वापरले जाते आणि त्यातल्या त्यात उद्योगातल्याही तयार मालाची विक्री तेव्हाच होईल जेव्हा ही २/३ कृषीवर आधारित जनता समृद्ध बनेल. National Sample Survey Organization (NSSO) च्या सर्वेक्षणानुसार ४८.६ टक्के शेतकरी ऋणग्रस्त आहेत, तर ४० टक्के शेतकरी पर्याय नसल्यामुळे शेतीमध्ये टिकून आहेत. स्वतः शासनानेही संसदेमध्ये हे मान्य केले की, इ.स. १९९७ पासून दीड लाखपेक्षाही अधिक शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. इ.स. १९९१ पासून सुरू झालेल्या उदारीकरणाच्या प्रक्रियेपासून दूरसंचार, व्यवस्थापन, माहिती तंत्रज्ञान, परिवहन इत्यादी क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक वाढत गेली. परंतु कृषी क्षेत्र, सिंचन, संशोधन व गुंतवणुकीबाबतीत उपेक्षितच राहिले. भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्वीकारल्यामुळे शासनाचे मुख्य कर्तव्य आपल्या राज्यातील जनतेचे कल्याण करणे हे आहे. आपल्या देशातील या बहुसंख्य जनतेचे कल्याण

करावयाचे असेल तर शासनाला शेती व्यवसायाशी निगडित विविध योजना हाती घ्याव्या लागतात. या अनुषंगाने केंद्र आणि राज्य शासन परिस्थितीनुसार विविध योजना व कार्यक्रम राबवीत आहे.

सारांश:

शेती व्यवसाय हा आपल्या देशात प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या उदरनिर्वाहाचे मुख्य साधन आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या २१ व्या शतकातसुद्धा बऱ्याच प्रमाणात पारंपरिक पद्धतीने शेती केली जाते. आपल्या देशातील वाढती लोकसंख्या आणि त्या वाढत्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात शेती अपुरी पडत आहे. त्यामुळे शेतीचे तुकडे होत आहेत. शेतीचे छोटे तुकडे झाल्यामुळे आधुनिक शेती यंत्राचा उपयोग अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना परवडत नाही. त्यामुळे अल्पभूधारक शेतकरी आजसुद्धा पारंपरिक पद्धतीने शेती करताना दिसून येतात. आपल्या देशात शेती बहुतांशी निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे प्रत्येक वर्षी उत्पन्न मिळेलच, याची हमी नाही. शेती व्यवसाय हा असा आहे की, नफा मिळेल अथवा तोटा, शेतकऱ्याला शेती व्यवसाय हा करावाच लागतो. त्याशिवाय त्यांना दुसरा पर्याय नसतो. त्यामुळे दिवसेंदिवस शेतकरी कर्जबाजारी होत आहे. या कर्जामुळेच आज शेतकरी आत्महत्या करीत असलेले आपण पाहत आहोत आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण वाढतच जात आहे.

संदर्भ :

- १) मिश्र जय प्रकाश , २००७, कृषी अर्थशास्त्र, साहित्यभवन पब्लिकेशन, आगरा. पृ-१८
- २) सिंग एस पी, २००५, आर्थिक विकास एवं नियोजन, एस चंद्र अंड कंपनी लि., नई दिल्ली. पृ-३५
- ३) अरोरा आर .सी., (२००५), Development of agriculture and allied sector, S chand And Company Lim., Delhi. p.n 16
- ४) Agriculture Census २०१५-२०१६, Department of Economic and Statistics, Ministry of Agriculture, India.
- ५) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१९-२०, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
- ६) लांजेवार नरेंद्र (संपा) (२००७). शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या: चिंतन आणि उपाय, सुमेरु प्रकाशन, पुणे.
- ७) Agricultural Census 2010-11, Department of Economic and Statistics, Ministry of Agriculture, India.
- ८) कुलकर्णी भुजंगराव, (२००१), मराठवाड्यातील दारिद्र्य आणि त्याचे निवारण, दुर्बल घटक व समाजकल्याण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
- ९) ढवळे अशोक, (२००७), शेती क्षेत्रातील अभूतपूर्व अरिष्ट व उदारीकीणाचा विदारकपरिणाम, सुमेरु प्रकाशन, मुंबई.
- १०) देवदत्त, २०१०, शेतीचा प्रश्न आणि सत्ताधारी, सत्याग्रही विचारधारा, पुणे.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना :- विशेष संदर्भ हिंगोली जिल्हा

सुभाष किशनराव पोले

संशोधक विद्यार्थी

लोकप्रशासन विभाग

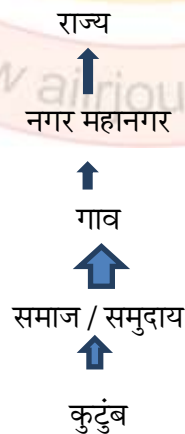
डॉ. बा. आं. मराठवाडा विद्यापीठ

प्रस्तावना :

भारतात पंचायत राज संस्था ह्या प्राचीन काळा पासून अस्तित्वात आहेत. 1990 च्या दशकाच्या आरंभालाच या संस्थानी कायदेशीर दर्जा प्राप्त केला. त्यामुळे ग्रामीण जनतेला राजकीय क्षेत्रात सहभागी होण्याची संवैधानिक संधी प्राप्त झाली. एवढेच नव्हे, तर त्यांचा संवैधानिक अधिकार मानला गेला. तथापि ग्रास रूट डिमोक्रेसीचे स्वप्न साकार झाले. परंतु खरी लोकशाही ही तेव्हाच ऐकू शकेल जेव्हा आर्थिक क्षेत्रात सुधारणा होतील. यामुळेच वर्ष 2005 नरेगा या योजनेची सुरुवात झाली. व नंतर ही योजना मनरेगा मध्ये रूपांतरित करण्यात आली. प्रस्तुत संशोधन लेखात जगातील सर्वात मोठी रोजगार गॅरंटी योजनेचे विस्तार पूर्वक वर्णन करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्यातील हिंगोली जिल्ह्याच्या ग्रामीण हमी योजनेच्या अंमलबजावणी संदर्भात विशेष अध्यन करण्यात आलेले आहे.

ग्राम विकास ही संकल्पना दोन शब्दा पासून बनलेली आहे. ग्राम म्हणजे खेडे अथवा गाव होत आणि विकास म्हणजे प्रगती होय. देशातील ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे जिवनमान उंचावून त्यांची सर्वांगीण प्रगती साध्य करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केले जाणे म्हणजे ग्राम विकास होय. गाव राष्ट्रव्यवस्थेतील सर्वात खालचा स्तर आहे. आपल्या देशात साधारण: 80 टक्के लोक शेती व शेतीशी निगडित व्यवसायावर उदरनिर्वाह करतात म्हणून ते गावात अधिवास करतात. म्हणून भारताला खेडयाचा देश म्हणून ओळखले जाते.

स्वातंत्र्या नंतर ग्रामीण विकासासाठी शासनाने वेगवेगळ्या योजना आखून अंमलबजावणी खाली आणल्या. ग्रामीण विकासाच्या योजने पैकीच महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना ही एक ग्रामीण भागातील लोकांना पुरेशा रोजगार पुरविणारी रोजगार कल्याणकारी योजना आहे. पंचायत राजच्या माध्यमातून ग्रामीण विकास साध्य करण्यासाठी सर्वोत्तोपरी प्रयत्न केले जातता. यामध्ये केंद्र राज्य अथवा स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. ग्रामीण भागातील ग्रामीण विकासाची कामे याच संस्था द्वारे पार पाडले जातात. राज्यशास्त्राचे प्रसिध्द राजकीय विचारवंत ज्याना आपण राज्यशास्त्राचे पालकत्वही बहाल करतो ते ग्रिक विचारवंत अरिस्टॉटल यांनी आपल्या 'पॉलिटिक्स' या ग्रंथात राज्य उत्क्रांती प्रक्रियेच्या स्तर रचनेत कूटंबाला प्राथमिक संस्था मानली आहे. अनेक कूटंब एकत्र येऊन समाज बनतो. अनेक समूदाय आणि समाज एकत्रित येऊन गांव बनते. गावे एकत्रित येऊन नगर महानगर बनते. असे नगर व महानगर एकत्रित येऊन राज्य नावाच्या संस्थेचा विकास होतो. हे समजण्यासाठी खालील क्रम परंपरा उपयोगी ठरते.

ग्रामीण विकास ही बहुआयामी संकल्पना आहे. या संकल्पनेचा अर्थ मर्यादित व व्यापक अशा दोन्हीही अर्थाने सांगता येतो. मर्यादित अर्थाने सांगायचे झाल्यास शेती पशुपालन हस्तकला, लघू आणि कूटीर उद्योग यांचा विकास होय. तर व्यापक अर्थाने सांगायचे झाल्यास ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांचा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक जिवनांत गुणात्मक विकास आणि संस्थात्मक परिवर्तन करणे होय. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या गरीब निराधार लोकांचे जिवनमान उंचावणे. तसेच त्यांच्या मुलभूत गरजा पूर्ण होतील आणि वेगवेगळ्या सोयी सुविधा कशा उपलब्ध करून दिल्या जातील यावर भर देणे होय.

भारतातील ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी सरकारद्वारे वेळोवेळी विकास अथवा रोजगारा संबंधी योजना सुरू करण्यात आल्या आहेत. या योजनांचा मुख्य उद्देश विकासा बरोबरच सामाजिक न्याय आणि आत्मनिर्भरता प्रस्थापित करणे हा आहे. यासाठी मनरेगा या योजनेचा सहभाग महत्वपूर्ण आहे. ग्रामीण लोकांना कायदेशीर दृष्टिने रोजगार उपलब्ध करून त्यांचे जिवनमान उंचावणारा जगातील सर्वात मोठा कृतिशिल कार्यक्रम आहे. सामाजिक कल्याण हे या उपक्रमाचे ध्येय आहे. 15 ऑगस्ट 1983 ला ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी कार्यक्रम किंवा त्यांच्या पूर्वी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कार्यक्रम यात बदल करून 28 एप्रिल 1989 ला जवाहर रोजगार योजना तयार केली गेली.

यानंतर 2 ऑक्टोबर 1993 मध्ये रोजगार आश्वासन योजना किंवा 1 एप्रिल 1999 पासून जवाहर ग्राम समृद्ध योजना सुरू केली गेली. या नंतर या दोन्हीत ही बदल करून 25 डिसेंबर 2001 मध्ये संपूर्ण भारतात ग्रामीण रोजगार योजना सुरू करण्यात आली. या नंतर यामध्ये कामाच्या बदल्यात अनाज योजना आणि संपूर्ण ग्रामीण योजनेला सुधारून राष्ट्रीय स्थावर पहिल्यादा “कामाच्या अधिकाराला” कायदेशीर अधिकार देण्याच्या स्वरूपात मनरेगा अस्तित्वात आली. ग्रामीण अकूशल कामगाराना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी राष्ट्रीय रोजगार गॅरंटी अधिनियम नरेगा 2005 मध्ये अस्तित्वात आली. आंध्रप्रदेशच्या अंनंतपूर जिल्ह्यात 2 फेब्रुवारी 2006 ला या योजनेला सुरुवात झाली. 2 ऑक्टोबर 2009 ला महात्मा गांधीजीच्या 140 व्या जयंतीच्या निमित्ताने पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी नरेगाला महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गॅरंटी अधिनियम (मनरेगा)या नावाने नामोडल्लेख केला या योजनेला 1 एप्रिल 2008 पासून संपूर्ण देशात लागू केले गेले. आता भारतातील 684 जिल्ह्यातील 6863 तालुक्यातील 262389 गावामध्ये ही योजना चालू आहे.

मनरेगा या योजने अंतर्गत कूटूंबातील कोणत्याही प्रौढ व्यक्तीला मग ती पुरुष असो किंवा स्त्री असो जी को अकूशल काम करण्यासाठी तयार आहे. त्याला वर्षातून 100 दिवस रोजगार उपलब्ध करून दिला जातो. मनरेगा अंतर्गत महाराष्ट्रात सध्या 256 रूपये प्रती दिन मजुरी मजूरदाराच्या खात्यात जमा केली जाते. मनरेगाच्या आधारे सामाजिक समावेशकता, लिंग समानता, सामाजिक सुरक्षा, समानता निर्माण करण्यावर भर दिला जातो. ग्रामीण बेरोजगारांना रोजगार मिळाल्यामुळे सहज पैसा उपलब्ध होऊन क्रयशक्ती वाढली ज्यामुळे ग्रामीण नागरीकांच्या उत्पादनात भर पडली. यामुळे खेड्यातून शहरात जाणाऱ्या लोकांचे प्रमाण कमी झाले. महिलांना जवळ रोजगार उपलब्ध होऊन त्यांचे जिवनमान उंचावण्यास व आर्थिक स्ववलंबनाला ग्रामीण भागात विकासा बरोबरच साफ- सफाई व स्वच्छता या मध्ये वाढ झाली.

महाराष्ट्र राज्याच्या 34 जिल्ह्यांच्या अंतर्गत करावयाच्या कार्याचे स्वरूप, या योजनेत दिल्या जाणाऱ्या कामाचे प्राधान्य किंवा त्याची प्रत्यक्षात केली जाणारी अंमलबजावणी या संदर्भात काही ठळक पैलू सांगता येतील. या योजनेद्वारे अकूशल रोजगाराची पूतर्ता होते. दिर्घकालीन टिकणारे कामे व त्याद्वारे सामाजिक पायाभूत सोयी सवलती उपलब्ध करून ग्रामीण लोकांचे जिवनमान उंचावले व कायमस्वरूपी मालमत्ता तयार होईल अशाप्रकारे योजनेची अंमलबजावणी करणे. महाराष्ट्र रोजगार हमी कायद्याची अंमलबजावणी महाराष्ट्रात 1977 पासून सुरू झालेली आहे. राज्यात या योजने नुसार दोन योजना कार्यान्वीत करण्यात आलेल्या आहेत. केंद्र शासनाने संपूर्ण भारतात 2005 मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा ज्याचे विद्यमान नाव महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम अंमलबजावणी खालील आणला गेला. महाराष्ट्र शासनाने सन 2006 मध्ये पुर्वीचा कायदा ठेवावा असे सुचविले होते. परंतु विधीमंडळाने केंद्रीय कायद्यास अनुसरून राज्यास निधी मिळण्याच्या अनुसंगाने 1977 च्या कायद्यात आवश्यक त्या सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला त्यामुळे योजना राबविण्याच्या कार्यपद्धतीत बदल झाला आहे.

सद्यस्थितीत महाराष्ट्र राज्यात महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी कायदा 1977 (2006) मध्ये बदल केल्या प्रमाणे) अंमलात आलेला आहे. या योजने अंतर्गत खालील दोन योजना कार्यान्वित आहेत.

1. **महात्मा गांधी ग्रामीण हमी योजना:-** महाराष्ट्र (MGNREGS) या योजने अंतर्गत केंद्र शासन प्रति कुटुंब 100 दिवसाच्या रोजगाराची हमी देते. 100 दिवसाच्या मजुरीच्या खर्चासाठी निधी पुरविते. 100 दिवसा वरील प्रति कुटुंब मजुराच्या मजुरीचा खर्च

राज्य शासन उचलते.

2. **महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम 1977 कलम-7 (2) 10 नुसार वैयक्तिक लाभाच्य योजना:-**

1. जवाहर विहीर योजना
2. रोजगार हमी योजने अंतर्गत फळबाग लागवड योजना.
मनरेगाच्या अंतर्गत सरकारने एकूण 262 कामाना मजुरी दिली आहे. की ज्या मध्ये 164 शेती संबंधीत आहेत. व इतर नैसर्गिक संसाधनाच्या व्यवस्थापनाशी निगडित आहेत. ज्या मुळे मोठ्या प्रमाणात सामाजिक, आर्थिक प्रभाव पहायला मिळतो. या कायद्याच्या अनुसूची- 01 च्या नुसार मनरेगाच्या अंतर्गत खालील कार्य केली जातात.
1. जल संवर्धन व जल संधारण करणे.
2. वृक्ष रोपन व वृक्ष लागवड करणे.
3. जलसिंचन कालव्याची कामे.
4. अनुसूचित जाती- जमाती, दारिद्र्य रेषेखालील, भुसुधार अंतर्गत व इंदिरा आवास योजनेचे लाभार्थी यांच्या जमीनीसाठी जलसिंचन निर्माण करणारी कामे,
5. पारंपारिक पाणी साठ्याच्या योजनेचे नुतनिकरण करणे व तलावातील गाळ काढणे. भूविकासाची कामे करणे.
6. पुर संरक्षणाची कामे व पाणथळ क्षेत्रात चान्यांची कामे.
7. ग्रामीण भागात बारा ही महीने रस्त्याची कामे
8. केंद्र शासनाची सल्ला मसलत करून राज्य शासनाची

हिंगोली जिल्ह्यातील प्रशासकीय अंमलबजावणी :-

हिंगोली जिल्ह्यात हिंगोली, वसमत, कळमनुरी, सेनगाव, औंढा नागनाथ अशी पाच तालुके असून जिल्ह्याचे मुख्य कार्यालय हिंगोली येथे आहे. जिल्ह्याच्या प्रशासकीय सोयीसाठी तीन उपविभाग निर्माण करण्यात आलेले आहेत. हिंगोली उपविभाग हिंगोली सह सेनगाव तालुक्याचा समावेश होतो. तर वसमत उपविभागात वसमत व औंढा नागनाथ तालुक्याचा समावेश होतो. कळमनुरी तालुक्यासाठी स्वतंत्र उपविभाग आहे. जिल्हा निर्मिती बरोबरच 01 मे 1999 ला जिल्हा परिषदेची स्थापना झाली असून पाच ही तालुक्या मध्ये पंचायत समिती कार्यरत आहे. या पाच पंचायत समिती अंतर्गत एकूण 563 ग्रामपंचायत कार्यरत आहेत. या त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्थेद्वारे केंद्र व राज्य शासनाच्या योजनांची अंमलबजावणी ग्रामीण पातळीवर कार्यक्षमतेने पार पाडली जाते.

महात्मा गांधी रोजगार हमी योजने द्वारे दर वर्षी प्रत्येक गावा मध्ये तालुका व जिल्ह्यामध्ये पंचायत राज व्यवस्थाद्वारे वेगवेगळी कामे करण्यासाठी प्रशासकीय यंत्रणा सज्ज असते. एकूणच ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण विकासांमध्ये आणि आर्थिक स्वावलंबनामध्ये त्रि-स्तरीय पंचायत राज व्यवस्थेची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. खरे पाहता मराठवाड्या मध्ये हिंगोली जिल्हा हा मराठवाड्यातील अत्यंत मागास जिल्हा म्हणून संबोधला जातो. तरी पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून गाव तालुका जिल्हा स्तरा वर विविध ग्रामीण विकासाची काम कार्यक्षमतेने पार पाडली जातात.

जिल्ह्यात या योजने अंतर्गत नोंद झालेली कुटुंबे व रोजगारांची संख्या एकूण रोजगारांना वितरीत केलेली जाँब कार्डे आणि रोजगाराची मागणी केलेल्या कुटुंबाचे सांख्यिकीय वर्णन खालील तक्त्या द्वारे दर्शविलेले आहे. महात्मा गांधी राष्ट्रीय

ग्रामीण रोजगार हमी योजने अंतर्गत नोंदविलेली, जॉब कार्ड वितरीत केलेली, रोजगार मागणी केलेली कुटुंबाची अथवा मजुराची तालुका निहाय संख्या

अ. क.	तालुका	नोंदविलेली		जॉब कार्ड वितरीत केलेली कुटुंबे (संचित) (संख्या)				रोजगाराची मागणी केलेली	
		कुटुंबे (संख्या)	व्यक्ती (संख्या)	अनुसूची त जाती	अनुसूची त जमाती	इतर	एकूण	कुटुंबे (संख्या)	व्यक्ती (संख्या)
1	सेनगांव	33332	116769	6594	10157	16581	33332	8599	27865
2	हिंगोली	43926	108770	8716	3867	19380	31963	9038	18312
3	औढानाग नाथ	32790	80502	5861	7199	15252	28312	8027	13533
4	कळमनुरी	49313	114336	10230	8152	18831	37213	11718	19981
5	वसमत	48613	103310	7755	5866	20726	34347	10045	17569
एकूण जिल्हा		207974	523687	39156	35241	90770	165167	47427	97260

आधार :- उपजिल्हाधिकारी (रोजगार हमी योजना), जिल्हाधिकारी कार्यालय, हिंगोली.

वरिल तक्त्या वरून असे स्पष्ट होते की जिल्ह्यात रोजगार हमी योजने अंतर्गत नोंदणी झालेल्या एकूण कुटुंबाची संख्या 207974 एवढी आहे. तसेच मजुराची संख्या 523687 आहे. जॉबकार्ड वितरीत करण्यात आलेल्या तालुका निहाय एकूण रोजगाराची संख्या 165167 आहे. तसेच रोजगाराची मागणी केलेल्या एकूण कुटुंबे 47427 आहेत. तर मजुराची संख्या 97260 आहे. यावरून रोजगाराची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. वाढलेल्या मजुराला देखील या योजनेत सामाविष्ट करून रोजगाराची मागणी केल्या नंतर रोजगार उपलब्ध करून दिल्या जातो.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजने अंतर्गत दिलेला रोजगार

अ. क.	तालुका	रोजगार देऊ केलेली		प्रत्यक्ष पुरविलेला रोजगार			शंभर मनुष्य दिवस रोजगार मिळालेली कुटुंबे (संख्या)
		कुटुंबे (संख्या)	व्यक्ती (संख्या)	कुटुंबे (संख्या)	व्यक्ती (संख्या)	मनुष्य दिवस (संख्या)	
1	सेनगाव	8599	27865	8599	27865	347259	668
2	हिंगोली	9038	18312	8533	17058	440691	1132
3	औढा	7997	13482	7477	12472	262588	477
4	कळमनुरी	11699	19950	11102	18773	660521	1755
5	वसमत	10031	17554	9269	15965	461327	1152
एकूण जिल्हा		47364	97163	44980	92133	2172386	5184

आधार :- उपजिल्हाधिकारी (रोजगार हमी योजना), जिल्हाधिकारी कार्यालय, हिंगोली संदर्भ वर्ष- 2021- 22

वरिल तक्त्या वरून जिल्ह्यात 2021-22 मध्ये तालुका निहाय रोजगार दिलेल्या अथवा प्रत्यक्ष मजुरांची एकूण संख्या तसेच 100 दिवस रोजगार मिळालेल्या एकूण कुटुंबाची संख्या अधिक स्पष्ट होते. जिल्ह्यात महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण

रोजगार हमी योजने अंतर्गत वर्ष 2021-22 मध्ये महिन्यानुसार करण्यात आलेली कामे त्यांचा एकूण खर्च मजुरांचे एकूण दिवस लाखात तसेच एकूण कामाची संख्या खालील तक्त्यावरून अधिक स्पष्ट होते.

महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजने अंतर्गत कार्य, रोजगार व खर्च

अ.क्र.	महिना	खर्च रुपये लाखात		मनुष्य दिवस लाखत	रोजगार हमी योजनेखाली कामाची संख्या
		महिन्यातील	आर्थिक वर्षाच्या आरंभापासून		
1	एप्रिल 2021	179.45	179.45	1.91	54
2	मे 2021	207.02	386.47	2.34	137
3	जून 2021	186.47	572.94	2.21	162
4	जुलै 2021	125.37	698.31	1.06	80
5	ऑगस्ट 2021	116.62	814.93	0.77	50
6	सप्टेंबर 2021	119.07	934.00	1.17	60
7	ऑक्टोबर 2021	120.97	1054.97	1.59	48
8	नोव्हेंबर 2021	138.75	1193.72	1.56	56
9	डिसेंबर 2021	219.40	1413.12	1.16	36
10	जानेवारी 2022	307.84	1720.96	2.22	82
11	फेब्रुवारी 2022	322.22	2043.18	2.70	140
12	मार्च 2022	304.70	2347.88	3.03	160
एकूण		2347.88		21.72	1065

आधार :- उपजिल्हाधिकारी (रोजगार हमी योजना), जिल्हाधिकारी कार्यालय, हिंगोली. संदर्भ वर्ष 2021-22

कोरोणाच्या काळात ही योजना एक वरदान ठरली. की ज्यामुळे ग्रामीण नागरीकांना रोजगार उपलब्ध होऊन जिवनमान उंचावले. या काळात ग्रामीण भागातील शहरात राहणाऱ्या लोकांचे व्यवसाय बंद पडले. ऐवढेच नाही तर देशातील सर्वच व्यवस्था ठप्प झाल्या होत्या. परंतु या योजनेद्वारे ग्रामीण भागातील लोकांना रोजगार उपलब्ध होऊन तिथल्या तिथेच त्यांना आपले जिवन जागतीक महामारीच्या काळात जगता आले. या काळात ही योजना लोकांच्या उदरनिर्वाहाचे महत्वपूर्ण साधन बनले.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना:- महाराष्ट्रा अंतर्गत पंचायत राज संस्थांची जबाबदारी

जिल्हा परिषद:- जिल्ह्यातील सर्व पंचायत समिती क्षेत्रा निहाय वार्षिक मजूर अंदाज व कामाचे नियोजन, सनियंत्रण, समन्वय करणे. जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक (जिल्हाधिकारी) योजनेचे जिल्हा प्रमुख असतात. हेच या योजनेच्या कार्यावर नियंत्रण, नियोजन, निधी वाटप, प्रशासकीय मान्यता, तपासणी आणि माहिती समन्वयक म्हणून कार्य करतात. जिल्हाधिकार्याच्या मदतीला सह जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक (प्रमुख कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद) यांच्या द्वारे जिल्हा कार्यक्रम समन्वयकास मदत करणे, नियोजन करणे, निधी वाटप करणे, प्रशासकीय मान्यता देणे आणि तपासणी करणे, कार्यक्रम अधिकारी (तहसिलदार) हे प्रशासकीय मान्यता देणे, तहसिलमधले नियोजन करणे, समन्वय साधणे, वेळेवर मजुरी वाटप करणे, सामाजिक अंकेक्षण संबंधी कार्य करणे, तक्रार निवारण करणे.

पंचायत समिती:- समिती क्षेत्रातील सर्व ग्रामपंचायती चे नियंत्रण, समन्वय व कामाचे नियोजन करणे. सहकार्यक्राम अधिकारी (गटविकास अधिकारी) हे पंचायत समितीचे प्रशासकीय अधिकारी असतात. यांना प्रशासकीय मान्यता देणे. पंचायत समिती क्षेत्रातील सह जिल्हा कार्यक्रम समन्वयकास सहकार्य करणे.

ग्राम पंचायत:- कुटुंबाची नोंदणी करणे. रोजगार उपलब्ध करून देणे. ग्राम सभेच्या माध्यमातून रोजगाराच्या गरजेचा पूर्व वार्षिक अंदाज घेणे, नियोजन आराखडा व कामाचे प्राधान्य ठरविणे. सामाजिक आंकेक्षण करून पारदर्शकता निर्माण करणे, दक्षता समिती स्थापन करणे, रोजगार दिवस साजरा करणे, ग्रामसेवक हे ग्राम पंचायतीचे प्रशासकीय प्रमुख असतात. ग्राम पंचायतीचे प्रशासकीय कामकाज पाहणे. निधी उपलब्ध करून देणे. अभिलेख तयार करणे. ग्राम रोजगार सेवक ग्राम पंचायतीच्या मदतीला मदतनिस म्हणून सहकार्य करतात.

अशा प्रकारे ग्रामीण भागाच्या स्वावलंबना मध्ये आणि विकासामध्ये या योजनेची भूमिका महत्वपूर्ण आहे. ही योजना ग्रामीण भागात पंचायत राज व्यवस्थांच्या माध्यमातून लोकां पर्यंत पोहचिली जाते. या योजनेच्या माध्यमातून गरीब, दुर्बल, दलित, निराधार, भूमिहीन, अल्प भूधारक, शेत मजूर यांना हक्काचे काम देऊन त्यांचे जिवनमान अधिक उंचावता येईल. या दृष्टिने शासन-प्रशासन, नागरीक, स्वयंसेवी संस्था, यांचा ही हातभार असतो. या योजनेची अंमलबजावणी केंद्र राज्य आणि स्थानिक स्वशासनाचा महत्व पूर्ण सहभाग आहे. असे असले तरी या योजनेचा अंमलबजावणीत अनेक दोष निर्देशनास येतात. जसे की, गरीब रोजगार या योजने पासून दूर आहेत. आज ही ग्रामीण भागात गरीब आणि भूमिहीन लोकां पर्यंत ही योजना पुरेशा प्रमाणात गेलेली नाही. ग्रामीण मजूर दारा ऐवजी या योजनेच्या माध्यमातून राजकीय पदाधिकारी, प्रशासकीय अधिकारी काही ग्रामीण कार्यकर्ते मंडळी या योजनेचा लाभ उचलताना दिसून येते. आज ही योजना ज्या लाभार्थ्या पर्यंत जायला पाहिजे त्याच्या पर्यंत गेलेली नाही. अजुन ही यासाठी शासन आणि प्रशासन यंत्रणेला लक्ष द्यावे लागते. असे अनेक दोष असले तरी एकूणच ग्रामीण भागाच्या विकासा मध्ये ही योजना महत्व पूर्ण पाऊल ठरते.

निष्कर्ष:-

१. ग्रामीण भागातील लोकांना रोजगार मिळाला.
२. ग्रामीण भागातील लोकांचे जिवनमान उंचावण्यासाठी मदत झाली.
३. राज्यातील बेरोजगाराचा उदर निर्वाहाचा प्रश्न सुटण्यास थोड्या फार प्रमाणात मदत झाली.
४. या योजनेची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी केंद्र व राज्याच्या निर्देशानुसार पंचायत राज व्यवस्था पार पाडतात.
५. कुटुंबातील कोणत्याही व्यक्तीला वर्षातून शंभर दिवसाचा रोजगार हक्काने मिळाला.
६. या योजनेच्या माध्यमातून स्त्री पुरुष या दोघाना ही समान वेतन दिले जाते.
७. दारिद्र निर्मुलनास व गरिबी दूर करण्यास या योजनेचा मोठ्या प्रमाणात हातभार लागलेला आहे.
८. या योजनेच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासाची कामे मुख्यता: जलसिंचन व संवर्धन बहुतांशी प्रमाणात जिल्ह्यामध्ये करण्यात आलेली आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. डी.सी. पंत (2011) भारत में ग्रामीण विकास, कॉलेज बूक डेपो, जयपूर पृ. क्र.12
२. कुरुक्षेत्र ऑक्टोबर (2006) वर्ष 52, अंक 12 ,पृ.क.75
३. धर्मेन्द्र प्रताप शाही (2012) ग्रामीण विकास एवं मनरेगा, भारत बूक सेंटर, लखनऊ. पृ. क्र. 352
४. भारत (2019) वार्षिक अहवाल, संदर्भ ग्रंथ प्रकाशन विभाग, सूचना एवं प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार. पृ.कृ.457
५. कुरुक्षेत्र वर्ष 67, अंक 9, जुलै (2021) पृ.क्र. 31
६. <https://www.nrega.nic.in>
७. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन (2022) जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय, हिंगोली, महाराष्ट्र शासन मुंबई. पृ.क्र.173
८. मो. ताहीर अन्सारी, ग्रामीण विकास आणि मनरेगा, योजना मासिक 2018

ग्रामीण विकासात पंचायतराजची भूमिका

डॉ. हिवाळे मधुकर लक्ष्मण

सहयोगी प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
कोहिनूर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, खुलताबाद
तालुका- खुलताबाद, जि. औरंगाबाद (महाराष्ट्र).

प्रस्तावना:

ग्रामीण विकासात पंचायतराजच्या भूमिकेचे स्पष्टीकरण 1947 मध्ये हजारो वर्षांनी आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळाले आणि स्वतंत्र सरकारने लोकशाही आधारावर ग्रामीण विकासासाठी संपूर्ण देशात 'लोकशाही विकेंद्रीकरण किंवा 'पंचायत राज'चा महान आदर्श स्वीकारला. या आदर्शाच्या पूर्ततेसाठी राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी सर्वप्रथम हा उपक्रम सुरू केला आणि ग्रामीण जीवनाची प्रगती आणि पुनर्बांधणी ही ग्रामपंचायतीच्या स्थापनेमध्ये आणि यशामध्ये आहे, असा विचार मांडला. हे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून स्वतंत्र सरकारने देशभर ग्रामपंचायती स्थापन केल्या आणि त्यातून ग्रामीण पुनर्रचनेची मोठी चळवळही सुरू झाली. ग्रामीण पुनर्रचनेत ग्रामपंचायतीचे महत्त्व आणि योगदान खालीलप्रमाणे समजू शकते

संशोधनाचे उद्दिष्ट:

१. ग्रामीण विकासातील पंचायती राजची भूमिका जाणून घेणे.
२. ग्रामीण सामाजिक जीवनात पंचायतीचे योगदान जाणून घेणे.
३. ग्रामीण राजकीय जीवनात ग्रामपंचायतीचे योगदान जाणून घेणे.
४. ग्रामीण आर्थिक जीवनात ग्रामपंचायतीचे योगदान जाणून घेणे.
५. ग्रामीण सार्वजनिक जीवन आणि कल्याणामध्ये ग्रामपंचायतीचे योगदान जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती:

मुळात अभ्यासाची पद्धत वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक असते. दुय्यम स्रोतांकडून माहिती संकलित केली गेली आहे ज्यात पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे आणि इंटरनेट इत्यादींचा समावेश आहे.

➤ ग्रामीण सामाजिक जीवनात पंचायतीचे योगदान

१. **सामाजिक सुधारणा:** बालविवाह, विधवाविवाह बंदी, हुंडा प्रथा, उच्च-नीच आणि अस्पृश्यता अशा विविध सामाजिक दुष्कृत्यांमुळे सर्वसामान्य गावकरी त्रस्त आहेत. म्हणूनच काही अभ्यासकांनी भारतीय गावकऱ्यांची तुलना विहिरीत राहणाऱ्या बेडकांशी केली आहे. ग्रामपंचायतीच्या स्थापनेनंतर त्यांच्या सामाजिक सुधारणांचे प्रतिबिंब भारतीय ग्रामस्थांमध्ये दिसून आले आणि अशा प्रकारे पारंपारिक कुप्रथा, प्रथा आणि वाईट प्रथाही संपुष्टात आल्या.
२. **शिक्षणाची योग्य व्यवस्था:** भारतीय खेड्यांमध्ये, स्वातंत्र्याच्या पूर्वसंध्येला, सर्वत्र निरक्षरतेचे साम्राज्य प्रस्थापित झाले आहे, तथापि, ग्रामीण भागात ग्रामपंचायती स्थापन झाल्यानंतर, सर्वत्र शिक्षण व्यवस्थेत लक्षणीय प्रगती शक्य झाली आहे. ग्रामपंचायती आपापल्या भागात मुला-मुलींच्या प्राथमिक शिक्षणाची तसेच प्रौढ शिक्षणाची व्यवस्था करतात. ग्रामपंचायतीचे हे काम अत्यंत महत्त्वाचे ठरले आहे.
३. **बालक आणि माता कल्याणाचे कार्य:-** देशाच्या भावी नागरिकांच्या सर्वांगीण विकासात ग्रामपंचायतींचाही वाटा असतो. यामध्ये खेळ, मनोरंजन व इतर सुविधा देऊन मुलांचा शारीरिक व मानसिक विकास होतो. तसेच सध्याच्या युगात मातृत्व कल्याणाशी संबंधित विविध उपक्रमांची जबाबदारी ग्रामपंचायतींवर आहे. कार्य करते ग्रामपंचायतींच्या स्थापनेपूर्वी ग्रामीण भागातील अनेक वैद्यकीय सुविधांअभावी स्त्रिया मरेपर्यंत मरत असत, मात्र आता या ग्रामपंचायती विविध प्रकारच्या सुविधा पुरवतात आणि त्यामुळे लाखो नवजात बालके जन्माला येतात. देशात दरवर्षी बाळंतपणामुळे महिलांचे प्राण वाचतात.

४. **सार्वजनिक बाजारपेठा आणि मेळ्यांची देखभाल:-** ग्रामपंचायतीच्या परिघात, यामुळे गावकऱ्यांच्या उत्पादनाची विक्री आणि शेतमाल खरेदी करण्यात मदत होते आणि त्यामुळे दलाल, मध्यस्थ आणि नोकरदारांच्या तावडीत अडकण्यापासून ते वाचतात. त्याचप्रमाणे ग्रामपंचायती आपापल्या भागात भरणाऱ्या हॉट मार्केट्स आणि मेळ्यांच्या व्यवस्थापनासंबंधीची विविध कामे ते राबवत असताना त्यांची योग्य प्रकारे देखभालही करतात.

५. **दारूबंदी कार्यक्रम:-** अज्ञान, निरक्षरता, करमणुकीच्या साधनांचा अभाव आणि वाईट संगतीमुळे लोक विविध प्रकारच्या अमली पदार्थांच्या आहारी जातात, त्यात दारू, भांग, चरस, गांजा, अफू, ताडी इ. ग्रामपंचायतीच्या स्थापनेपासून ग्रामीण समाजजीवनात सर्वत्र दारूबंदी कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले आहे, त्यामुळे गावकऱ्यांमधील अमली पदार्थ सेवनाच्या प्रवृत्तीला आळा बसून काही प्रमाणात शिथिलता आली आहे.

➤ **ग्रामीण राजकीय जीवनात ग्रामपंचायतीचे योगदान**

१. **ग्रामोत्थान किंवा ग्रामोन्नती:-** भारतीय समाजाच्या संदर्भात, प्राचीन काळापासून खेडे हे राजकीय जीवनाचे एक अतिशय महत्त्वाचे आणि विशेष घटक राहिले आहेत. त्यामुळे हे स्पष्ट आहे की भारतातील कोणतेही महत्त्वाचे राजकीय कार्य किंवा चळवळ ग्रामीण प्रगतीच्या उपस्थितीत कधीही यशस्वी होऊ शकत नाही. ग्रामपंचायती आपापल्या भागातील ग्रामस्थांमध्ये राष्ट्रीय चेतना आणि जागृती व स्वावलंबन निर्माण करण्यासाठी श्रमदान, साप्ताहिक आरोग्य दिन, फिरते वाचनालय इत्यादी उपक्रम राबवतात आणि यातून राजकीय दृष्टिकोनातून ग्रामोन्नतीची भावनाही विकसित करतात.

२. **चांगल्या नागरिकत्वाचा धडा शिकवत आहे:-** आधुनिक भारतीय समाजात, विशेषतः ग्रामीण समाजाच्या संदर्भात, चांगल्या नागरिकांची नितांत गरज आहे, जे ग्राम उन्नती आणि समाजाच्या प्रगतीत महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. या क्षेत्रातही, ग्रामपंचायती ही सर्वात महत्त्वाची आणि उपयुक्त संस्था असल्याचे सिद्ध झाले आहे, कारण ती विशेषतः ग्रामस्थांना चांगल्या नागरिकत्वाचे शिक्षण देते.

३. **प्रशासकीय शिक्षण देणे:-** सर्व ग्रामपंचायती, सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, ग्रामीण भागात कार्यरत असलेल्या विविध प्रकारच्या समुदाय पंचायती, सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, ग्रामीण भागात कार्यरत असलेल्या विविध प्रकारच्या समूह विकास योजनांना यश मिळवून देण्यासाठी आणि ग्रामोदय व ग्रामोत्थान चळवळ यशस्वी करण्याच्या दिशेने. ते आपापल्या भागातील ग्रामस्थांना विविध प्रकारचे प्रशासकीय संबंधित प्रशिक्षण देतात. या क्षेत्रात ग्रामपंचायतीचे महत्त्वाचे आणि दर्जेदार योगदान आहे.

४. **शांतता आणि सुरक्षा प्रदान करणे—** ग्रामपंचायती देखील त्यांच्या विशेष अधिकार आणि कर्तव्यांच्या आधारे आपापल्या क्षेत्रात सर्वत्र शांतता आणि सुरक्षिततेचे वातावरण प्रस्थापित करतात. वस्तुस्थिती अशी आहे की ग्रामीण जीवनात मजबूत आणि प्रभावी नियंत्रण आणि महत्त्वाच्या प्रत्यक्ष कृतीद्वारे शांतता आणि सुरक्षितता प्रस्थापित केली जाऊ शकते, ती इतर कोणत्याही संस्थेद्वारे शक्य नाही.

५. **खटल्यातील घट:-** ग्रामपंचायती आणि पंचायती न्यायालयांच्या स्थापनेमुळे गावकऱ्यांमध्ये खटले भरण्याची प्रवृत्तीही कमी झाली आहे, ज्याचे मुख्य श्रेय आपण ग्रामपंचायतींनाच देऊ शकतो. साधारणतः छोट्या-छोट्या समस्यांवरही गावकरी एकमेकांशी वाद घालत बसतात. अशा परिस्थितीत दोन्ही पक्षांमध्ये परस्पर सौहार्द आणि निरोगी वातावरण प्रस्थापित करून ग्रामीण पंचायती खटल्याच्या दुष्ट प्रवृत्तीचा अंत करतात.

➤ **ग्रामीण आर्थिक जीवनात ग्रामपंचायतीचे योगदान**

१. **ग्रामोद्योगांची स्थापना:-** वाढत्या प्रमाणात, खेड्यातील बहुसंख्य लोक यापुढे केवळ पारंपारिक शेतीवर जगू शकत नाहीत. औद्योगिकीकरण आणि कनेक्टिव्हिटीच्या कमतरतेचा परिणाम म्हणून, सध्याच्या भारतीय ग्रामस्थांच्या गरजाही बदलल्या आहेत. याशिवाय खेड्यांमध्ये असलेली बेरोजगारी आणि गरिबी इत्यादी पंचायतींना विविध प्रकारचे लघुउद्योग स्थापन करून दूर करता येतात. सामुदायिक प्रयत्नांच्या आधारे ग्रामीण उद्योगांच्या स्थापनेत ग्रामोद्योग चळवळीत विविध प्रकारच्या ग्रामपंचायती यशस्वीपणे विशेष भूमिका बजावतात.

२. **कृषी सुधारणा आणि प्रगती-** शेती हा ग्रामीण जीवनाचा मुख्य व्यवसाय आहे, म्हणूनच असे देखील म्हटले जाते की भारतीय गावकरी शेतात जन्माला येतो, जिथे त्याचे पालनपोषण होते आणि तिथेच त्याचा मृत्यू होतो. भारतीय शेतकरी हा शेतीप्रधान आहे, असे म्हणण्याचा सारांश आहे. या संदर्भातही ग्रामपंचायतीची विशेष भूमिका आहे, कारण

समाजाच्या आधारावर त्या आपापल्या भागात शेतीशी संबंधित विविध सुधारणावादी कामे करतात आणि त्याच्या प्रगतीसाठी शक्य तेवढे प्रयत्न करतात.

३. **सुधारित बियाणे आणि कृषी यंत्रे पुरवणे:-** सर्व ग्रामपंचायती आपापल्या भागात शेतीच्या आर्थिक प्रगतीसाठी प्रगत जातीचे बियाणे, धान्य, भांडारगृहे आणि कृषी अवजारे व उपकरणे इत्यादींची व्यवस्था करतात, परिणामी ग्रामीण समाजाचे आर्थिक जीवन उच्च पातळीवर वाढत आहे.
  ४. **कुटिरोद्योगांची व्यवस्था-** ग्रामपंचायती आपापल्या भागात शेतीच्या आर्थिक प्रगतीसाठी प्रगत प्रकारचे बियाणे, धान्य, भांडारगृहे आणि कृषी अवजारे व उपकरणे इत्यादींची व्यवस्था करतात, परिणामी ग्रामीण समाजाचे आर्थिक जीवनमान उंचावले आहे. सुधारित. उच्च उंचीवर वाढणे.
  ५. **सिंचनाची व्यवस्था-** भारतीय शेती ही सुरुवातीपासूनच निसर्गावर अवलंबून आहे, म्हणजेच जेव्हा आवश्यक वेळी पाऊस पडतो, तेव्हा शेतीचे पीकही बहरते आणि जेव्हा वेळेवर पाऊस पडत नाही, तेव्हा शेतकऱ्यांची शेती उद्ध्वस्त होते. त्यामुळे शेतकरी वर्गाला वर्षभर संघर्ष करावा लागत आहे. ग्रामपंचायतींच्या स्थापनेनंतर या परिस्थितीतही बरीच सुधारणा झाली आहे, कारण ग्रामपंचायतींना त्यांच्या क्षेत्रात विहिरी, तलाव, कूपनलिका इत्यादी सिंचनाची साधने बांधण्याची व्यवस्था करता येते.
  ६. **सहकारी संस्थांची संघटना-** ग्रामपंचायती देखील त्यांच्या क्षेत्रातील ग्रामस्थांच्या विविध आर्थिक अडचणी आणि समस्यांचे योग्य निदान करण्यासाठी सहकारी संस्था स्थापन करतात, ज्यामुळे गावकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत लक्षणीय सुधारणा होते. या सहकारी संस्था गावकऱ्यांना विविध प्रकारची आर्थिक मदत देण्याबरोबरच त्यांच्या शेतमालाच्या विक्रीची जबाबदारीही यशस्वीपणे पार पाडतात.
  ७. **जंगले आणि कुरणांची व्यवस्था-** ग्रामपंचायतीही आपापल्या भागात जनावरांसाठी आवश्यक असलेल्या कुरणांची व्यवस्था आणि देखभाल यासंबंधीची विविध महत्त्वाची कामे करतात, त्यामुळे गावातील पशुधन सतत समृद्ध होते. कुरणांच्या व्यवस्थेव्यतिरिक्त, ग्रामपंचायती त्यांच्या गावाच्या परिघात वृक्ष लागवड आणि त्यांच्या संरक्षणाशी संबंधित कामे देखील करतात. सध्या प्रदूषणाच्या समस्येमुळे सर्वत्र वृक्षारोपणाचा कार्यक्रम सुरू आहे. या पार्श्वभूमीवर ग्रामपंचायतींचे हे काम अत्यंत महत्त्वाचे ठरत आहे.
  ८. **भूमिहीनांसाठी जमिनीची व्यवस्था करणे:-** असे बरेच लोक भारतीय गावांमध्ये राहतात, ज्यांच्याकडे शेतीयोग्य जमीनही नाही. या संदर्भात भूदान आणि ग्रामदान चळवळीव्यतिरिक्त ग्रामपंचायतींनी गावातील समाजाला जमीन संपत्ती उपलब्ध करून दिली आहे आणि अशा प्रकारे गावातील भूमिहीन मजुरांना जमिनीची व्यवस्था करून गावकऱ्यांची बेरोजगारी आणि गरिबी कमी केली आहे.
- **ग्रामीण सार्वजनिक जीवन आणि कल्याणामध्ये ग्रामपंचायतींचे योगदान**
१. **स्वच्छतेची व्यवस्था-** ग्रामपंचायती देखील ग्रामस्थांच्या आरोग्याचे रक्षण करण्यासाठी आपापल्या भागात स्वच्छतेची महत्त्वपूर्ण व्यवस्था करतात. या संदर्भात सार्वजनिक ठिकाणांची स्वच्छता, विहिरी व तलावांची स्वच्छता, वैद्यकीय आदी कामे ग्रामपंचायती करतात.
  २. **आरोग्याची व्यवस्था-** ग्रामीण पंचायतीही आपापल्या भागात सार्वजनिक रुग्णालये आणि दवाखाने स्थापन करून गावकऱ्यांच्या आरोग्य कल्याणाचे काम करतात. याशिवाय या पंचायती विविध प्रकारच्या संसर्गजन्य आजारांनाही प्रतिबंध करतात.
  ३. **पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था-** ग्रामपंचायतीही त्यांच्या गावकऱ्यांसाठी शुद्ध आणि शुद्ध पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करतात, जेणेकरून त्यांचे आरोग्य बिघडणार नाही.
  ४. **पूर आणि दुष्काळ मदत:-** गावांमध्ये दुष्काळ, साथीचे रोग, दुष्काळ किंवा दुष्काळ, पूर, तुषार इत्यादी आपत्तींच्या प्रसंगी ग्रामपंचायती आपल्या गावकऱ्यांना अनेक प्रकारची मदत व मदतकार्य करतात. या संदर्भात ग्रामपंचायती महत्त्वाची आणि विशेष भूमिका बजावतात.
  ५. **वाहतूक आणि दळणवळणाच्या सुविधा-** ग्रामीण पंचायती देखील त्यांच्या संबंधित क्षेत्रातील ग्रामीण लोकांच्या गरजेनुसार विविध प्रकारच्या वाहतूक किंवा वाहतूक आणि दळणवळणाशी संबंधित विविध सुविधांची व्यवस्था करतात. या संदर्भात त्यांना राज्य आणि केंद्र सरकारकडूनही मदत मिळते.

६. **करमणुकीची व्यवस्था-** ग्रामपंचायती आपापल्या भागात ग्रामीण लोकांच्या मनोरंजनासाठी रेडिओ, दूरचित्रवाणी, सिनेमा, नाटक आणि इतर सांस्कृतिक कार्यक्रमांही आयोजित करतात, त्यामुळे गावकऱ्यांच्या जीवनात नीरसपणा येत नाही.

➤ **ग्रामपंचायतीच्या प्रगतीसाठी सूचना**

१. ग्रामपंचायतीच्या निवडणुकांसाठी गुप्त व साधी मतदान पद्धत सुरू करावी, जेणेकरून ग्रामस्थांमध्ये परस्पर वैर, मत्सर, वैराची भावना निर्माण होणार नाही.
२. ग्रामपंचायतीच्या निवडणुका प्रौढ मताधिकाराच्या आधारे झाल्या पाहिजेत आणि ग्रामसभेचे सर्व सदस्य अनिवार्यपणे निवडले जावेत.
३. ग्रामपंचायतीच्या यशासाठी आणि विकासासाठी ग्रामस्थांना विशेष प्रोत्साहन दिले पाहिजे आणि शक्यतो त्यांना प्रशासकीय आणि सामुदायिक जीवनातील विविध पैलूंमध्ये सहभागी होण्याची संधी दिली पाहिजे.
४. राज्यघटनेत नमूद केलेल्या विविध उद्दिष्टांच्या संदर्भात ग्रामपंचायतींना स्वराज्याचे एक महत्त्वाचे एकक म्हणून कार्यान्वित करण्याबरोबरच, त्यांना सामाजिक न्याय आणि उत्पन्नाचे इतर स्रोतही उपलब्ध करून दिले पाहिजेत.
५. ग्रामपंचायती लवकरात लवकर गटबाजी आणि कुटील राजकारणातून मुक्त कराव्यात.
६. ग्रामपंचायतींना शासनाकडून कर वसुली, कर्ज, व्यवसाय इत्यादींमध्ये सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे.
७. ग्रामपंचायतींना कार्यक्षम नेतृत्व प्रदान केले जावे, जेणेकरून ते त्यांचे कर्तव्य सुरळीतपणे पार पाडू शकतील.
८. सरकारी पातळीवर जाऊन आपली जबाबदारी सुरळीतपणे पार पाडता येईल. ग्रामपंचायतींच्या या महत्त्वाच्या संस्थेच्या माध्यमातून राजकीय आणि आर्थिक विकेंद्रीकरण गांभीर्याने आणि व्यवस्थितपणे सुरू केले पाहिजे.
९. ग्रामपंचायतींच्या निवडणुकीत बिनविरोध प्रणालीवर विशेष भर देण्यात यावा.
१०. ग्रामपंचायतींनाही नगरपालिका, सामाजिक, आर्थिक आणि न्यायिक इत्यादी काम करण्याचे अधिकार दिले पाहिजेत.
११. सर्व प्रकारच्या शासकीय योजना ग्रामपंचायतींच्या आधारेच कराव्यात.
१२. तहसील सरपंचांनी त्यांच्या विविध कामांच्या देखरेखीसाठी व तपासणीसाठी निरीक्षकाची निवड करावी.

संदर्भ ग्रंथ:

१. पंचायतराज संकल्पना और वर्तमान स्वरुपा विजय रंजन दत्त.
२. पंचायतीराज आणि नागरी प्रशासन : डॉ . शिरसाठ व डॉ . भगवानसिंग बैनाडे, ऑगस्ट 2014.
३. पंचायतराज व ग्रामीण विकास प्रा.जे.बी. नाडे, ऑगस्ट 2016.
४. श्री. गंगाधर कराळे, (२००६) 'ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टिकोण' नीती, कार्यक्रमा आणि धोरण, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
५. प्रा. डॉ. भगवान सांगळे, (२०११) 'ग्रामीण विकास योजना: दशा व दिशा', मुक्तरंग प्रकाशन, लातूर.

भारतीय संविधान आणि मुलभूत अधिकार

डॉ. शहाणे रंजना प्रल्हादराव

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

कै. लक्ष्मीबाई देशमुख महिला महाविद्यालय परळी वै. जि. बीड.

rpshahane8869@gmail.com

प्रास्ताविक :

भारतीय संविधान हे जगातील सर्वात मोठे संविधान आहे. त्याच प्रमाणे येथील लोकशाही पण सर्वात मजबूत 'लोकशाही' म्हणून ओळखली जाते. भारतीय नागरिकांना राजकीय, सामाजिक व आर्थिक न्याय प्राप्त करून देणारे संविधान म्हणूनही पाहिले जाते. जगात भारता बरोबर स्वतंत्र झालेले अनेक देश ज्यांनी लोकशाही स्वीकारली परंतु तेथे लोकशाही व्यवस्था नष्ट झाली, परंतु भारतात लोकशाही व्यवस्था टिकून राहिली आहे. भारतात राज्यघटना अस्तीत्वात येण्या- पूर्वी या देशात ब्रिटीशांनी वेगवेगळे कायदे केले होते. तेच कायदे पुढे कायद्याचा आधार म्हणून संविधानात दिसून येतात. भारतीय संविधानामध्ये उदात्त मानवी मुल्यांना प्राधान्य देण्यात आले आहे. व्यक्तीच्या सर्वांगीन विकासाचा मार्ग मोकळा व्हावा या दृष्टीने संविधानातील मुलभूत अधिकार महत्वाचे ठरले आहेत, हेच अधिकार देशातील लोकशाहीचा दर्जा निश्चित करू लागले आणि यातूनच व्यक्ती स्वतःचा सर्वांगीण विकास करू लागला. भारतीय संविधानावर संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जाहिरनाम्याचा प्रभाव आहे आणि मुलभूत अधिकारावर अमेरिकन राज्यघटनेचा प्रभाव दिसतो जेव्हा भारतात लोकशाही प्रजासत्ताक राज्यव्यवस्था निर्माण करण्यात आली तेव्हा स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय ही मुल्य अस्तीत्वात आली.

भारतीय संविधानाच्या प्रकरण ३ मध्ये व कलम १२ ते ३५ यामध्ये मुलभूत अधिकाराची नोंद करण्यात आली. सुरवातीला ७ मुलभूत अधिकार होते. परंतु ४४ वी घटनादुरुस्ती करून संपत्तीच्या अधिकाराला मुलभूत अधिकारातून काढून तो संपत्तीचा अधिकार संविधानीक झाला आहे भारतीय जनतेचे हित साध्य करून सर्वांचा सर्वांगीन विकास करणे व सर्वांना समान संधी देणे हा मुलभूत अधिकाराचा उद्देश आहे म्हणून, या संविधानातील मुलभूत अधिकाराचा आढावा या शोधनिबंधात घेण्यात आला आहे

संविधानाचा उद्देश :-

- भारतीय संविधानाचा अभ्यास करणे.
- भारतीय संविधानातील मुलभूत अधिकाराचा अभ्यास करणे
- भारतीय नागरिकात मुलभूत अधिकाराबाबतची जागृता अभ्यासणे

गृहितके

- भारतीय संविधानातील मुलभूत अधिकारामुळे नागरिकांचे जीवनमान उंचावले आहे .
- भारतीय संविधान हे मानवी मुल्याचे सर्वश्रेष्ठत्व आहे. भारतीय संविधानातील मुलभूत अधिकारामुळे समता- धिष्टीत समाज निर्माण होत आहे.

संशोधन पद्धती :-

या संशोधनाकरीता द्वितीय स्रोताचा अवलंब करण्यात आला आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रातील लेख प्रकाशित प्रबंध इत्यादीचा अवलंब केला आहे. तसेच या शोधनिबंधाच्या मांडणीसाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धती वापरण्यात आली आहे.

अधिकाराचा अर्थ व्याख्या:- मुलभूत अधिकार व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी चांगल्या जीवनासाठी आवश्यक आहेत. मुलभूत अधिकाराच्या संकल्पनेमुळे राज्य आणि व्यक्ती यांचा परस्पर संबंधाकडे पहाण्याचा एक नवा हाष्टीकोन दिला आहे

यामुळे व्यक्तीला आपला सर्वांगीण विकास करून घेता येतो व यातूनच तशी परिस्थिती उपलब्ध करून दिली जाते. अधिकारची व्याख्या :

*बोसाक्य - अधिकार म्हणजे व्यक्तीच्या अशा मागण्या की ज्यांना समाजाने मान्यता दिलेली आहे आणि राज्याने त्या अमलात आणलेल्या आहेत.

सध्यः परिस्थितीत मुलभूत अधिकाराचा अभ्यास करणे

मुलभूत अधिकारा बाबतचा संरक्षण कायदा अभ्यासणे हेरॉल्ड लास्की - अधिकार म्हणजे सामाजिक जीवनातील अशा अटी की ज्याच्याशिवाय व्यक्ती आपला सर्वोत्तम आंतरिक विकास साधू शकत नाही .

टी. एच. ग्रीन - समाजहितासाठी व्यक्तीच्या राज्याकडून मान्य करण्यात आलेल्या मागण्या म्हणजे अधिकार .

बेंथम - अधिकार म्हणजे कायद्याने मान्य केलेल्या व्यक्तीच्या मागण्या .

भारतीय संविधानातील मुलभूत हक्क .

- १) समतेचा अधिकार :- भारतीय संविधानाच्या कलम १४ ते १५ या कलमा अंतर्गत समतेच्या अधिकाराची तरतूद करण्यात आली आहे. धर्म, वंश, लिंग, जात, जन्मस्थळ याच्या आधारावर कोणताही भेदभाव न करणे, सर्वांना समान संधी देणे, अस्पृश्यता नष्ट करणे.
- २) स्वातंत्र्याचा अधिकार :- भारतीय संविधानाच्या कलम १९ ते २२ या अंतर्गत स्वातंत्र्याच्या अधिकाराचा समावेश केला आहे. विचार व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, शांततापूर्वक सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य, भारतात कोठेही संचार व वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य, कोणताही धंदा व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य.
- ३) शोषणाविरुद्धचा अधिकार :- भारतीय संविधानाच्या कलम २३ व २४ यामध्ये शोषणाविरुद्ध चार अधिकार दिला आहे. यामध्ये वेढबिगारी नष्ट करणे, गुलामगिरी नष्ट करणे, मानवाचा दुर व्यापार थांबवणे, १४ वर्षांखालील बालकांना खानीत व धोक्याच्या ठिकाणी काम करण्यास बंदी, बाल मजुरी थांबवणे .
- ४) धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार :- भारतीय संविधानाच्या कलम २५ ते २८ या कलमांतर्गत धार्मिक स्वातंत्र्य देण्यात आली आहेत. यामध्ये धर्म मानने, आचार प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य, शिक्षण संस्थामधून धार्मिक शिक्षण देण्यास बंदी. या बाबीचा समावेश आहे.
- ५) सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार :- भारतीय संविधानाच्या कलम, २९ व ३० या कलमा अंतर्गत शैक्षणिक, सांस्कृतिक अधिकार देण्यात आला आहे. यामध्ये प्रत्येक भारतीय व्यक्तीला व समाजाला स्वतःची भाषा, लिपी, संस्कृती जतन करण्याचा अधिकार दिला आहे. अल्पसंख्यांकाना धर्म व भाषा या आधारावर शैक्षणिक संस्था चालवण्याचा अधिकार दिला आहे.
- ६) घटनात्मक उपाययोजनाचा अधिकार :- भारतीय संविधानातील कलस ३२ मध्ये या अधिकाराचा समावेश करण्यात आला आहे. नागरिकाला जे मुलभूत अधिकार दिलेले आहेत. त्याचे संरक्षणासाठी नागरिकांना न्यायालयात दाद मागता येते. यामुळे आपले अधिकार संरक्षित राहतात. यात बंदी प्रात्याक्षिकरण, परमादेश, प्रतिषेध, अधिकार पृष्ठा उत्प्रेक्षण यातूनच न्यायालय नागरिकांच्या भारतीय संविधानाची उद्देशपत्रिका अधिकार आणि स्वातंत्र्य यांचा संपूर्ण सार आहे जो भारतीय संविधानातून प्रकट होतो. तो सार म्हणजे संविधानाची उद्देशिका होय. सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्यात सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायाची हमी देऊन सर्वांना विचार, उच्चार श्रध्दा विश्वास बहाल करून, दर्जा व संधी यांची समानता आणि सर्वांमध्ये असलेला बंधुभाव प्रस्तापित करण्याचे अभिवचन उद्देशपत्रिकेतून व्यक्त होताना दिसून येते म्हणून भारतीय संविधानातील उद्देशपत्रिकेचे वर्णन संविधानाचा आत्मा आहे असे केले जाते.

निष्कर्ष -

भारतीय संविधानाची अंमलबजावणी होवून ७४ वर्ष झालेली आहेत परंतु मुलभूत अधिकाराविषयी सर्व सामान्य जनतेमध्ये जागृती झालेली दिसून येत नाही . सामान्य मानसाचे मुलभूत प्रश्न न सुटल्याने त्याला त्याच्या मुलभूत अधिकाराचा योग्य वापर करता येत नाही. भारतीय संविधानाकडे केवळ कायद्याचा ग्रंथ म्हणून पाहू नये.

भारतीय संविधानातील मुलभूत अधिकाराचे स्वरूप गुणात्मक असून व्यापक आहे. भारतीय संविधानामध्ये देशात नवी संस्कृती निर्माण करण्याची ताकत आहे. परंतु इथे त्याचा वापर मोठ्याप्रमाणात होताना दिसून येत नाही . भारतीय संविधानातील मूल्य भारतीय नागरीकात रुजवणे गरजेचे आहे.

भारतीय संविधानातील अधिकाराची मागणी करताना कर्तव्याचे अनुपालन करणे गरजेचे आहे. भारतीय संविधानातील समतेच्या अधिकारामुळे जगाला खरी मानवता बहाल केली आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- 1) डॉ शैलेन्द्र देवळाणकर "राज्यशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना " विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद. जानेवारी २०१३.
- 2) डॉ सुधाकर जोशी "भारतीय शासन आणि राजकारण". विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद . फेब्रुवारी २०१५.
- 3) प्रा. देशपांडे एस. एस. "मानवी हक्क " चेतक बुक्स पुणे.
- 4) डॉ. कुलकर्णी बी वाय. "भारतीय संविधान" एज्युकेशनल पब्लिशर्स औरंगाबाद . जून २०१३ .
- 5) प्रा घांगरेकर चि. ग. "भारतीय राज्यघटना स्वरूप आणि राजकारण" मंगेश प्रकाशन नागपूर . २०१२

ग्रामीण क्षेत्रासाठी व शेतकरी वर्गासाठी नाबार्डचा आर्थिक विकासरूपी अभ्यास

नागेश ब. सरवदे¹, डॉ. आर. डी. गणापुरे¹,

अर्थशास्त्र विभाग,

श्री माधवराव पाटील महाविद्यालय, मुरुम, ता. उमरगा, जि. उस्मानाबाद.

सारांश :

शेतकरी हा जगाचा पोशिंदा व कणा असून शेती हा त्याच्या मुख्य व्यवसाय आहे. शेतकरी हा बिनभरवशाचा व्यावसाय म्हणजे शेती करतो. शेतात पिकणारे धान्य हे एक शेतकऱ्याच्या उदरनिर्वाहाचे साधन आहे. पुरेसा पावसाअभावी शेतकरी व्यवस्थित पेरण्या करू शकत नाहीत. रोज दिवस उगवला की मावळेपर्यंत बळीराजा पावसाची अक्षरशः चातकासारखी वाट पाहात बसत असतो. एकावर एक दिवस कोरडे जाऊ लागले की शेतकऱ्याचे उसने अवसान व मनोधैर्य खचू लागते. यासाठी नाबार्ड कडून शेतकरी वर्गासाठी व ग्रामीण क्षेत्रासाठी विविध प्रकारच्या योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी पुढाकार घ्यायला पाहिजे.

प्रस्तावना :

भारत हा कृषी प्रधान देश असून ८५ टक्के जनता कृषी व्यवसायात कार्यरत आहे. ह्या देशातील जास्तीत जास्त लोकसंख्या कृषी व्यवसायात कार्यरत असल्याने कृषी व्यवस्थेत शेतीचे वेगळे महत्त्व विषद करण्याची आवश्यकता नाही. भारतीय अर्थव्यवस्था कृषी प्रधान असल्याने भारताच्या औद्योगिक आर्थिक विकासाचा प्रमुख स्रोत शेती हाच आहे. औद्योगिकीकरण आणि आर्थिक विकास या विकासांसाठी रथाच्या दोन्ही चाकांना कृषीरूपे आसने सूत्र रथाने बांधून ठेवले आहे. ह्या कृषीरूपी आसाला आपल्या हातात धरून ठेवणारी जनता ग्रामीण भागात आहे. दुसऱ्या शब्दात भारत हा खेड्याचा देश आहे. आणि कृषी व्यवसाय ग्रामीण व्यवसाय असल्यामुळे धानप्रक्रिया उद्योगसमूह सुद्धा ग्रामीण उद्योग आहे. ग्रामीण क्षेत्रात धानाचे उत्पादन शेतमजुरांची उपलब्धता, ग्रामीण परिवहनाची साधने आणि उत्पादनाला स्थानिक मागणी असल्याने हा उद्योग ग्रामीण उद्योग म्हणून संबोधला जातो. नाबार्ड म्हणजे राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँक होय, ही भारतीय ग्रामीण बँकिंग क्षेत्रातील पहिली व सर्वोच्च नियामक संस्था आहे. ही भारत सरकारची एक विकास बँक आहे. ज्याचा उद्दिष्ट ग्रामीण भागात पतपुरवठा आणि नियमन करणे आहे. बँकेचे उद्दिष्ट स्थानिक पातळीवर कर्जाचे नियमन करून शेतकऱ्यांना प्रदान करणे, देशाच्या ग्रामीण भागातील समाजाच्या विकासासाठी सुधारण्यासाठी पहिले ध्येय असेल.

नाबार्डवर कृषी क्षेत्रातील धोरण, नियोजन, आर्थिक विकास आणि संचालनाशी संबंधित अनेक जबाबदाऱ्या आहेत. नाबार्ड कृषी, कुटीर उद्योग, अन्य छोटे उद्योग, कृषी सुविधांकरिता पायाभूत सुविधा आणि ग्रामीण क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांसाठी अधिकाधिक रोजगार, शेतीजोड उद्योगांचा विकास आणि संवर्धनाच्या जबाबदारी पार पाडते. नाबार्ड ग्रामीण भागातील विविध विकास उपक्रम आणि प्रकल्पासाठी गुंतवणूक आणि उत्पादन वित्तपुरवठा करते. जे ग्रामीण विकासासाठी व समृद्धीला चालना देण्यासाठी मदत करते.

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासातील शेतीची भूमिका ही अर्थव्यवस्थेला स्थैर्यादिष्टीत विकासास मदत करणारी असते. प्रत्येक राष्ट्राच्या प्रारंभीच्या आर्थिक प्रगतीमध्ये शेतीचे महत्त्व अनन्य साधारण असते. अमेरिका व जपानच्या आर्थिक विकासात त्या देशातील शेतीची भूमिका महत्त्वपूर्ण होती.

शेती उत्पादन राष्ट्रीय विकासासाठी गरजेचे आहे. शेतीमुळे लोकसंख्येच्या मोठ्या भागाला अन्नधान्याचा पुरवठा व रोजगाराची निर्मिती करता आली आहे. याशिवाय उद्योगाच्या विकासासाठी शेतीतून आदनांचा पुरवठा केला जातो. त्याचप्रमाणे शेतीतून येणाऱ्या मागणीमुळे उद्योगातील वस्तूंचा खप वाढतो. त्यामुळेच औद्योगिकीकरणाची पूर्वअट म्हणजे शेती विकास मानला जातो. शेती विकासाशिवाय औद्योगिक विकास अपूर्ण राहतो. शेतीची आर्थिक विकासातील भूमिका व महत्त्व याविषयी

अर्थ तज्ञांमध्ये मतभिन्नता दिसून येते. प्रा. विल्सन, प्रा. बारकेर व प्रा. बारसांडी यांच्या मते जगातील बहुसंख्य लोकसंख्या शेतीवर उदरनिर्वाह करीत आहे व शेतीतून उद्योगासाठी लागणार कच्चा माल पुरविला जातो. परंतु प्रा. डेव्हीस यांच्यामते, राष्ट्राच्या प्रगतीत शेती क्षेत्राबरोबर इतर क्षेत्रांचा सहभागही अत्यंत महत्वाचा असतो. त्यामुळे शेती क्षेत्रास अतिरिक्त महत्व देणे योग्य नाही. जगातील अनेक विकसित राष्ट्रांचा अनुभव असा आहे की, देशाच्या आर्थिक विकासाबरोबर शेतीचे महत्व कमी होत जाते, स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेती क्षेत्राचे प्राबल्य वाढत जाते. त्यामुळे तज्ञांच्या मते आर्थिक विकासात शेती क्षेत्र हे मुलभूत असू शकत नाही. परंतु वरीलप्रमाणे तज्ञांच्या मतभिन्नता एकांगी स्वरूपाची वाटते. कारण आर्थिक विकासाची प्रक्रिया अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांचा विचार करता परस्परावलंबी असते. कृषी विकासावर औद्योगिक विकास अवलंबून असतो, तर औद्योगिक विकासाची पूर्वअट कृषी विकास असतो. तरीही जगभराचा आर्थिक विकासाचा अनुभव व इतिहास विचारात घेता विकासाची मुलभूत प्रक्रिया शेतीक्षेत्रातूनच सुरु होते हे नाकारता येत नाही.

राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँक नाबार्ड :

भारताच्या बँक व्यवसाय संरचनेची शिखर संस्था म्हणून भारतीय रिझर्व बँक कार्य करते. रिझर्व बँकेच्या कार्याच्या स्वरूपाकडे लक्ष दिल्यास असे दिसून येते की, स्वातंत्र्योत्तर काळात विकसित होणाऱ्या भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्राकडे पुरेसे लक्ष देणे रिझर्व बँकेला अशक्य झाले त्यामुळे भारतीय रिझर्व बँकेने कार्यभार हलका करण्यासाठी व ग्रामीण समस्या सोडविण्यासाठी विशेष लक्ष पुरविण्याकरिता अखिल भारतीय ग्रामीण पत आढावा समितीने सुचविल्या प्रमाणे शेतकरी पतमंडळाची स्थापना केली. ग्रामीण पतविषयक धोरणाची आखणी व त्यात सुधारणांची जबाबदारी या मंडळाने पार पाडावयाची होती. परंतु मंडळाला वैधानिक अधिकार नसल्यामुळे केळव एक सल्लागार मंडळ असेच त्याचे स्वरूप राहिले. सल्लागार स्थानामुळे हे मंडळ आपली कार्ये अपेक्षे नुसार पार पडून शकले नाही.

भारतीय रिझर्व बँके द्वारा श्री. बी. शिवरामन यांच्या अध्यक्षतेखाली कृषी क्षेत्रातील कर्जपुरवठ्याच्या संदर्भात आढावा घेण्यासाठी दिनांक २८ नोव्हेंबर १९७९ मध्ये स्थापन केलेल्या कृषी व ग्रामीण विकासासाठी असणाऱ्या पत व्यवस्थेचा आढावा घेणारी समितीने आपला अहवाल शिफारशी सह सन १९८१ मध्ये सदर केला. या समितीने ग्रामीण भागाच्या पतविषयक गरजा आणि विकास करण्यासाठी राष्ट्रीय पातळीवर एक शिखर बँक निर्माण करण्याची शिफारस केली. राष्ट्रीय कृषी आयोगानेही असेच मत व्यक्त केले. त्यानुसार १२ जुलै १९८२ रोजी राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक – नाबार्ड चा उद्घाटन झाला. रिझर्व बँकेचे पुनर्वित्त आणि विकास महामंडळाची सर्व कार्ये आता नाबार्ड करीत आहे. तसेच सन १९७५ मध्ये निर्माण करण्यात आलेल्या प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची जबाबदारीही नाबार्ड कडेच सोपविण्यात आली. ग्रामीण भागाचा समन्वित विकास करून तेथे समृद्धी आणण्याच्या दृष्टीने कृषी लघुउद्योग, ग्रामोद्योग, हस्तोद्योग व इतर अर्हिक उपक्रमांना मदतीचा हात देण्याच्या हेतूने सध्या नाबार्ड कार्य करीत आहे.

नाबार्ड चे उद्देश :

नाबार्ड निर्मितीच्या अधिनियमात असे नमूद आहे की, सर्वांगीण विकास व उन्नती करण्यासाठी कृषी लघुउद्योग, हस्तोद्योग व अन्य ग्रामीण कारागीर व ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासासाठी कार्य करणाऱ्या इतर संस्थांचा विकास व संवर्धनासाठी अर्हिक मदतीसह इतर सर्वप्रकारच्या मदतीसाठी नाबार्ड सदैव तत्परतेने कार्य करील.

नाबार्डची कार्ये :

- 1) हे ग्रामीण भारताला सुधारण्यासाठी आणि विकसित करण्यात मदत करण्यासाठी आर्थिक सेवा प्रदान करते.
- 2) कृषी आणि शेतीशी संबंधित निधी उपक्रमांचे आयोजन आणि पर्यवेक्षण करते.
- 3) ग्रामीण भागातील वित्तीय संस्थांसाठी धोरणे तयार करते.
- 4) नॅशनल बँक फॉर अॅग्रिकल्चर अँड रुरल कन्स्ट्रक्शन (NABARD) मान्यताप्राप्त फूड पार्कमध्ये अन्न आणि अन्न प्रक्रिया सुविधांच्या विकासासाठी आर्थिक सहाय्य प्रदान करते.
- 5) नॅशनल बँक फॉर अॅग्रिकल्चर अँड रुरल डेव्हलपमेंट (नाबार्ड) गोदाम, कोल्ड चेन आणि कोल्ड स्टोरेज सुविधांसाठी कर्ज देते.

- 6) ते आपल्या ग्राहकांना अल्प आणि दीर्घकालीन वित्तपुरवठा तसेच सहकारी बँकांना थेट पुनर्वित्त सेवा प्रदान करते.
- 7) हे विपणन महासंघांना वित्तपुरवठा सुविधा प्रदान करते.
- 8) विशेषतः शाश्वत सिंचन आणि ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीला मदत करते.

नाबार्ड योजनेची वैशिष्ट्ये :

- 1) समर्थनाचे साधन म्हणून पुनर्वित्त
- 2) ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधांची निर्मिती
- 3) जिल्हास्तरीय पत योजना तयार करणे.
- 4) बँकिंग उद्योगाला त्याची क्रेडिट उद्दिष्टे गाठण्यात मदत करणे.
- 5) प्रादेशिक ग्रामीण बँका (RRBs) आणि सहकारी बँकांची तपासणी केली जाईल.
- 6) नवीन ग्रामीण विकास प्रकल्प विकसित करणे.
- 7) सरकारची वाढीची उद्दिष्टे प्रत्यक्षात आणणे
- 8) हस्तकलेतील कलाकार

संशोधनाची समस्या :

ग्रामीण भागातील समुदाय शासनाच्या व शेतकरी वर्ग नाबार्डच्या योजनांपासून आज ही वंचित आहे. शासनाकडून व नाबार्डकडून वेळोवेळी राबविल्या जाणाऱ्या योजना तंत्रज्ञानाची पूरक माहिती नसल्यामुळे ग्रामीण क्षेत्रातील समूहापर्यंत उशिरा पोहोचतात. योजना ग्रामीण भागातील वर्गापर्यंत कशापद्धतीने वेळेत माहिती होतील या करीता सदर विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

निष्कर्ष :

ग्रामीण क्षेत्रासाठी व शेतकरी वर्गासाठी नाबार्डचा आर्थिक विकासरूपी अभ्यास या विषयाचा अभ्यास करून संशोधक विद्यार्थ्यांच्या असे लक्षात आले की, नाबार्डवर कृषी क्षेत्रातील धोरण, नियोजन, आर्थिक विकास आणि संचालनाशी संबंधित अनेक जबाबदाऱ्या आहेत. शेतकरी आर्थिक संकटात आहे. त्याला शेतीतून पुरेसे उत्पन्न मिळत नाही. याच्या अर्थशास्त्रीय कारणाची फारशी चर्चा होत नाही, म्हणून नाबार्ड ग्रामीण भागातील विविध विकास उपक्रम आणि प्रकल्पासाठी गुंतवणूक आणि उत्पादन वित्तपुरवठा करते. जे ग्रामीण विकासाला व समृद्धीला चालना देण्यासाठी मदत करते.

संदर्भ सूची :

१. <https://khatabook.com/blog/mr/नाबार्ड:-योजना-लोन-आणि-कार्ये/>
२. Lekhi R, K & Singh, Josindar (2013), Agricultural Economics, Kalyani Publisher, New Delhi.
३. Jian Warg & Abdur Rehman (2016) Risk Management in Agriculture, Theories & Methods, Science Publishing Group.
४. Surywanshi S.D., Patil R.G., Kapse P.M. (1978), Credit Requirement Availabilty and its gap on the farms in the grina of Maharashtra. Ind. J. Agric. Eco. P. 219
५. Sharma B.P. (1974), Role of Commercial Bank in Indias Developing Econmoy Chand & company, New Delhi.
६. <https://www.loksatta.com/lokprabha/pustkachepaan/marathi-book-review-22-1163923/>

सर्वांगीण ग्रामीण विकासाचे आवश्यक घटक व समस्या : एक मूल्यमापन

डॉ. संतोष भिवसन काकडे

लोकप्रशासन विभागप्रमुख,
लोकसेवा एज्युकेशन सोसायटीचे,
कला व विज्ञान महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रस्तावना

भारत हा खेड्यांचा देश आहे कारण, भारतात शहरांच्या तुलनेत खेड्यांची संख्या अधिक आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्याकालखंडात भारतातील ८० टक्के लोक खेड्यात वास्तव्यास होते म्हणूनच महात्मा गांधीजींनी देशाचा खरा विकास म्हणजे खेड्यांचा विकास असे विचार मांडून देशाचा खरा विकास करायचा असेल तर 'खेड्याकडे चला' असा उद्देश लोकांना केला होता. कारण ग्रामीण भागात जमीन, हवा, पाणी, सूर्यप्रकाश यासारख्या साधनसंपत्तीचा भरपूर स्रोत ग्रामीण भागात आढळून येतो. भारतासारख्या विकसनशील देशांच्या विकासाच्या दृष्टीने या नैसर्गिक साधनांचा वापर राष्ट्रविकासात महत्त्वाची भूमिका बजावितो. या अनुषंगाने देश विकासाचे ग्रामीण विकास या अविभाज्य अंग ठरते आहे. ग्रामीण भागाचा विकास हा खऱ्या अर्थाने देशाचा विकास असून, ग्रामीण समाजात आवश्यक असलेल्या सुधारणा घडवून आणणारी ही प्रक्रिया आहे. साधारणतः सर्व समाजाचे ग्रामीण आणि नागरी असे दोन प्रमुख भाग आढळतात. शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भाग हा मागासलेला असलेला दिसून येतो. शहरातील वाढत्या औद्योगीकरणामुळे रोजगारांच्या संधीची उपलब्धता शहरांमध्ये अधिक असते. या उलट ग्रामीण भागात दारिद्र्य, बेरोजगारी, निरक्षरता, अज्ञान, अनारोग्य अस्वच्छता अंधश्रद्धा यासारख्या अनेक समस्या लोकांसमोर आपणास दिसून येतात. या समस्यांच्या निराकरणासाठी आणि ग्रामीण लोकजीवन सुधारण्यासाठी विविध उपक्रम प्रकल्प योजना राबवले जातात.

शोधनिबंधाचे उद्देश

- १) ग्रामीण विकास या संकल्पनेचा सविस्तर अभ्यास करणे
- २) ग्रामीण विकासासाठी च्या आवश्यक घटकांचा अभ्यास करणे.
- ३) ग्रामीण विकासासमोरील आव्हाने व समस्यांचा अभ्यास करणे.
- ४) ग्रामीण विकासासंबंधीच्या सर्व बाबींचा अध्ययनाद्वारे निष्कर्ष काढून शिफारशी सुचवणे.

शोध निबंधाची गृहितके

- १) ग्रामीण विकासासाठी मुख्यता वीज पाणी रस्ते व दळणवळणाची साधने आवश्यक आहे परंतु याची कमतरता आजही ग्रामीण भागात दिसून येते.
- २) केंद्र व राज्य शासनाची धोरणे ग्रामीण विकासाच्या दृष्टिकोनातून अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे परंतु त्यांची अंमलबजावणी प्रभावी होत नाही.

भारतीय ग्रामीण लोकांचा शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे परंतु: भारतीय शेती ही मान्सूनच्या अनियमित व लहरी पावसावर अवलंबून असल्याने ती हंगामी आणि मागासलेली आहे. यासाठी ग्रामीण शेतीमध्ये अद्यावत तंत्रे, खते, जंतुनाशके, मुबलक पाणी इत्यादी सुविधा उपलब्ध करून शेती उत्पादन वाढविणे हे ग्रामीण विकासाचे मूलभूत उद्दिष्ट ठरते. याबरोबरच शेतमजूर, अल्पभूधारक शेतकरी यांना वर्षभर उपलब्ध होईल असा रोजगार निर्माण करून त्यांच्या उत्पादनात वाढ करून त्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा सुधारण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येतो. औद्योगिकीकरणामुळे ग्रामीण समाजामधील हस्तव्यवसाय व बिगर शेती व्यवसाय बंद पडल्याने ग्रामीण लोकांची आर्थिक स्थिती अत्यंत दयनीय बनत आहे. यासाठी ग्रामीण भागात रोजगारांची

निर्मिती करून त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारणे हे ग्रामीण विकासाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.^१ ग्रामीण रोजगारात वाढ करताना शेती आणि शेतीशी पूरक व्यवसाय जसे की, पशुपालन, दुग्ध व्यवसाय, कुक्कुटपालन, मधमाशीपालन, मत्स्य पालन, रेशीम उद्योग यासारखे रोजगार ग्रामीण भागात निर्माण करून, रोजगारातून उत्पन्न वाढविणे आणि ग्रामीण लोकांच्या दारिद्र्याचे निर्मूलन करणे.

ग्रामीण विकासाचे आवश्यक घटक

सर्वांगीण ग्रामीण विकास हाच भारताच्या सर्वांगीण विकासाचा केंद्रबिंदू आहे, कारण अर्ध्यापेक्षा अधिक लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. याच निम्त्यापेक्षा अधिक लोकसंख्येला उपेक्षित ठेवून किंवा मूलभूत सोयी सुविधांपासून वंचित ठेवून कोणताही देश सर्वांगीण विकास साध्य करू शकत नाही.

१) शेतीविषयक विकास :- ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास साध्य करायचा असेल तर शेतीचा विकास करणे आवश्यक आहे, कारण ग्रामीण विकासाचा आत्मा शेती आहे. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या जवळपास सर्वच लोकांचा व्यवसाय शेती आहे किंवा शेती आधारित उद्योग व्यवसाय रोजगार असल्याचे दिसून येते म्हणून शेतीसाठी मुबलक पाणी २४ तास तसेच गुळगुळीत रस्ते, बाजारपेठ व दळणवळणाची साधने आवश्यक आहे.

२) पायाभूत सुविधा :- ग्रामीण भागातील जनतेचा शहराकडे स्थलांतरित होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे, ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधांचा अभाव होय. शहरात मिळणारे शुद्ध पिण्याचे पाणी, चांगले रस्ते, रोजगार, हॉटेल्स, रेस्टॉरंट, शिक्षण संस्था, दळणवळणाची साधने ही जर ग्रामीण भागात मिळाली तर शहराकडे होणारे स्थलांतर थांबेल. ज्यामुळे ग्रामीण भागातील उत्पन्नाची साधने वाढवून ग्रामीण भागाचा विकास होण्यास मदत होईल.

३) ग्रामोद्योग :- ग्रामीण भागात शेती उत्पादनावर आधारित कुटीर उद्योग, लघुउद्योग, मध्यम उद्योग असणे अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे कारण त्यातून शेतीमालाची प्रक्रिया होऊन, दूरच्या बाजारपेठेत जाऊन नफा कमवता येतो तसेच शेतमालाला चांगला भाव मिळून स्थानिक बेरोजगारांच्या हाताला काम मिळते. ज्यामुळे तो आपले चांगले जीवन जगू शकतो.

४) आरोग्य व शिक्षण सुविधा:- प्रत्येक व्यक्तीचे आरोग्य हे चांगले असणे आवश्यक आहे शहरांमध्ये खाजगी व सरकारी . दवाखान्यांची मोठ्या प्रमाणात सोय असते. अश्याच सुविधा ग्रामीण भागात असणे आवश्यक आहे. शिक्षण हे देशातील प्रत्येक व्यक्तीला मिळणे आवश्यक आहे, म्हणून शहराप्रमाणे उच्च दर्जाच्या शाळा, शिक्षण संस्था व महाविद्यालय हे ग्रामीण भागात असणे आवश्यक आहे, जेणेकरून ग्रामीण भागातील मुलांना देखील दर्जेदार शिक्षण मिळेल.^२

५) अन्नसुरक्षा व निवारा:- व्यक्ती एक वेळ घराशिवाय म्हणजेच निवाऱ्याशिवाय राहू शकते परंतु; ती व्यक्ती उपाशीपोटी राहू शकत नाही, म्हणून भारत सरकारने सन २०१३ साली अन्नसुरक्षा विधेयक आणले. ज्याद्वारे प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या अन्नसुरक्षेची हमी देण्यात आली तसेच विविध घरकुल योजनेद्वारे प्रत्येक बेघरांना घर देण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे. म्हणून ग्रामीण विकासासाठी अन्नसुरक्षा व निवास व्यवस्था या बाबी आवश्यक असल्या तरी त्याची अंमलबजावणी प्रभावीपणे व कार्यक्षमतेने होणे आवश्यक आहे.

६) शुद्ध पेयजल :- सुदृढ आरोग्यासाठी शुद्ध पेयजल व स्वच्छतेसाठी मुबलक तेवढे पाणी आवश्यक आहे ग्रामीण भागातील . प्रत्येक व्यक्तीला शुद्ध पिण्याचे पाणी मिळाले पाहिजे, त्यासाठी शासन स्तरावर प्रत्येक गावासाठी शुद्ध पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करणे अतिशय आवश्यक आहे. तसेच स्वच्छतेसाठी आवश्यक मुबलक पाणी बारा महिने मिळणे सर्वांगीण ग्रामीण विकासासाठी आवश्यक आहे.

७) सामाजिक व सांस्कृतिक विकास :- ग्रामीण भागातील जनतेमध्ये सामाजिकीकरण झाले पाहिजे. जाती, धर्म, वर्ग, वर्णभेद असता कामा नयेसर्वांनी गुण्यागोविंदाने राहून आदर्श असे सामाजिक जीवन जगले पाहिजे .. खान-पान, राहणीमान सुधारणे देखील आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील रोजगार, शेती उत्पादन वाढले तर या सर्व गोष्टी करणे अगदी सोयीचे होऊ शकेल . त्यातूनच खऱ्या अर्थाने ग्रामीण विकासाला चालना मिळेल

८) आधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार :- ग्रामीण भागातील शेती व शेती संबंधित उद्योग - व्यवसायात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करणे काळाची गरज बनली आहे. शेतीसाठी मोबाईल पंप ऑटो स्टार्टर, ड्रायरन ऑटो, सोलर पंप इत्यादीचा वापर

केल्यास वेळ श्रम व पैसा यांची बचत होईल. सुरक्षेसाठी सोलर सी.सी.टी.व्ही.ची व्यवस्था केल्यास, रात्री - अपरात्री शेतकऱ्यांना शेतात जाण्याची गरज नाहीमोबाईल पंप ऑटो व ड्राय .रन ऑटो यामुळे शेतातील पंप चालू किंवा बंद करण्यासाठी शेतात जाण्याची गरज नाही. उद्योग - व्यवसायात देखील अशाच विविध आधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करून, उद्योग व्यवसाय देखील भरभराटीस आणता येईल.³

ग्रामीण समाजाच्या विकास प्रक्रियेत समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, शैक्षणिक व कृषीविषयक अशा सर्व क्षेत्रांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे हे ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत समाविष्ट आहे. सुरुवातीच्या काळात ग्रामीण विकासाचे स्वरूप यामध्ये ग्रामीण लोकांच्या जीवनात आर्थिक सुधारणा करण्याची संबंधित होते, म्हणून ग्रामीण विकासात केवळ कृषी आणि कृषी पूरक व्यवसाय होते. उदा. शेळीपालन, कुक्कुटपालन, पशुपालन, दुग्ध व्यवसाय इत्यादी बरोबरच ग्रामीण भागात चालले जाणारे ग्रामोद्योग, लघु तसेच कुटीर उद्योग यांचा विकास करून ग्रामीण विकासासाठी रोजगारांच्या संधीमध्ये वाढ करणे आणि त्याद्वारे उत्पन्न वाढविणे या आर्थिक बाबींशी ग्रामीण विकास निगडित आहे. परंतु; अलीकडे ग्रामीण विकासाचा अर्थ ग्रामीण लोक जीवनातील आर्थिक बाबी पुरताच मर्यादित न राहता तो सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय बाबींशी निगडित आहे व त्याचा अर्थ दिवसेंदिवस व्यापक बनत आहे.⁴ याशिवाय शैक्षणिक सुविधा, शुद्ध पाणी, आरोग्य विषयक सुविधा, सकस अन्न, राहण्यासाठी उत्तम घराची सोय व वाहतुकीची साधने यांचाही अंतर्भाव ग्रामीण विकास या संकल्पनेत करण्यात आला आहे, तसेच लोकांच्या रूढी- परंपरा इत्यादी सांस्कृतिक घटकांमध्ये परिवर्तन करून, नवे तंत्रज्ञान आचार विचार परंपरांचा स्वीकार करण्याबाबतचे प्रबोधन करणे या बाबींचा समावेश सध्या ग्रामीण विकासात होऊ लागला आहे.

ग्रामीण विकासासमोरील समस्या

सर्वांगीण ग्रामीण विकासासमोर अनेक समस्या व आव्हाने असल्याचे आपणास दिसून येतात. यातील लोकसंख्या वाढ ही प्रमुख समस्या किंवा आव्हान आहे असे म्हणता येईल, कारण भारतातील लोकसंख्या अतिशय झपाट्याने वाढत आहे. भारताने चीनला मागे टाकत जगामध्ये लोकसंख्येच्या बाबतीत पहिले स्थान मिळवले आहे. यामुळे कुटुंबातील संपत्तीचे व जमिनीचे विभाजन होऊन, बेरोजगारांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे या वाढत्या बेरोजगारीमुळे व्यसनाधीनता, जुगार इत्यादी गोष्टी देखील वाढत आहे. यामुळेच कौटुंबिक, हिंसाचार, महिला व बालकांचे शोषण होत असल्याचे दिसून येते. त्यातूनच शेतीचे विभाजन झाल्यामुळे उत्पादकता देखील घटत आहे. ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी कार्यक्षम, जबाबदार व प्रभावी नेतृत्वाची गरज आहे परंतु असे नेतृत्व देखील ग्रामीण भागाचा विकास करण्यासाठी क्वचितच मिळत आहे आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर किंवा अवलंब करण्यासाठी पुरेशी भांडवल व निरक्षरतेमुळे ज्ञानदेखील नाही, असे अनेक आव्हाने व समस्या सर्वांगीण ग्रामीण विकासासमोर असल्याचे दिसून येतात.⁴

ग्रामीण विकासामध्ये आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल लोकांच्या समूहाचा विकास करण्यावर विशेष भर देण्यात येतो यामध्ये आर्थिकदृष्ट्या निम्न वर्गातील लोक, अल्पभूधारक, भूमिहीन, जमीन असणारी कुळे यांचा अंतर्भाव होतो. ग्रामीण भागातील या घटकांच्या जीवनाचा आर्थिक स्तर उंचावणे यासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात येतात. प्राचीन काळापासून भारतीय समाजातील अनुसूचित जाती- जमाती व इतर मागासवर्ग यावरील विविध निर्बंधामुळे त्यांचा विकास होऊ शकलेला नाही. त्यामुळे ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत या घटकांच्या विकासविषयक योजना राबवल्या जात आहे. याबरोबरच महिला आणि वयोवृद्ध घटकांच्या विकासाचा देखील समावेश ग्रामीण विकासामध्ये असल्याचा आपणास दिसून येतो.

निष्कर्ष

- 1) ग्रामीण विकासामध्ये सुशिक्षित, सुजाण, जागृत, डोळस वृत्तीच्या लोकांचा सहभाग आवश्यक आहे परंतु; ग्रामीण भागात शैक्षणिक सोयींचा अभाव असल्यामुळे बहुसंख्य ग्रामीण लोक निरक्षर आणि अंधश्रद्धाळू आहेत. ग्रामीण लोकांना अधिकारी साक्षर बनविण्यासाठी अंगणवाडी बालवाडी, शाळा, हायस्कूल, महाविद्यालयामार्फत शिक्षणाचा प्रसार करणे हे ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट आहे. याबरोबरच ग्रामीण युवकांना साक्षर करण्यासाठी साक्षरता प्रसार केंद्रे. प्रौढ शाळा, रात्र शाळांची निर्मिती करून ग्रामीण युवकांच्या कला व कौशल्यांचा विकास करणे.

- २) बहुतांशी लोक निरक्षर आहेत. निरक्षरता, अज्ञान, अंधश्रद्धा, आरोग्य सुविधांचा अभाव, स्वच्छतेच्या सवयीबाबत उदासिनता यामुळे ग्रामीण लोकांच्या आरोग्याचा दर्जा अत्यंत नित्कृष्ट आहे. ग्रामीण लोकांचे आरोग्य सुधारण्यासाठी ग्रामीण आरोग्य केंद्र, लसीकरण तसेच कुटुंबकल्याण केंद्र, प्रशिक्षित वैद्यकीय अधिकारी, औषधे इत्यादींचा पुरवठा करणे याबरोबरच शौचालय सांडपाण्याच्या सोयी पुरविणे. शुद्ध पाणी, आरोग्याबाबत घ्यावयाच्या दक्षता, स्वच्छतेच्या सवयी इत्यादीद्वारे ग्रामीण लोकांचे शारीरिक, मानसिकदृष्ट्या निरोगी मनुष्यबळाची निर्मिती करणे हे ग्रामीण विकासाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.
- ३) ग्रामीण भागात पक्के रस्ते, वीज आणि पाणी इत्यादी पायाभूत सुविधांचा पुरवठा करणे हे ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट आहे. ग्रामीण भागात वाहतूकविषयक सुधारणा करून ग्रामीण लोकांचा बाह्य जगाशी संबंध तयार करण्याच्या दृष्टीने आवश्यक गरजांचा पुरवठा करणे आवश्यक आहे.
- ४) ग्रामीण भाग हा शेतीप्रधान भाग आहे. शेती पर्यावरणाशी अधिकाधिक निगडित आहे. शेतीच्या बहुतांशी गरजांची पूर्तता ही निसर्गातच होत असते, त्यामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण हे संपूर्ण मानवी समाज आणि शेतीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. पर्यावरण संरक्षणाच्या दृष्टीने मृदा संधारण, पाणलोट क्षेत्र विकास, वृक्षारोपण, गुरांसाठी चान्याची लागवड इत्यादी उपक्रम राबवून पर्यावरणाचे संरक्षण केले जाते. पर्यावरण विकासात्मक कार्यामुळे जमीन, पाणी आणि पिकांची गुणवत्ता राखण्यास मदत होते.
- ५) ग्रामीण भागातील पारंपारिक जातीभेदामुळे सामाजिक विषमता असल्याची आपल्याला पहावयास मिळते. ग्रामीण समाजातील ही पारंपारिक जातीय, आर्थिक तसेच सामाजिक विषमता नष्ट करून समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व या लोकशाही मूल्यावर आधारित असलेली समाज व्यवस्था निर्माण करते. या दृष्टीने ग्रामीण भागात निर्णय व विकास कार्यक्रमांचे आयोजन करून समाजातील गरीब, श्रीमंत असा वर्गा वर्गामधील भेद कमी करणे, याबरोबर सुवर्ण अस्पृश्य असा भेदभाव नष्ट करणे, अंधश्रद्धा व अनिष्ट परंपरांना पाय बंद घालून समाजात आरोग्यदायी वातावरणाची निर्मिती करणे. ग्रामीण समाजातील स्त्री-पुरुष भेद कमी करून महिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी विविध उपक्रम राबविणे.
- ६) ग्रामीण लोक जीवनात साध्या तंत्र पद्धतीचा वापर केला जातो. दैनंदिन जीवनात साधे तंत्रज्ञान वापरून ग्रामीण लोक आपल्या जीवनातील साधेपणा जपत असतात. या ग्रामीण समाजाचे आधुनिक समाजात रूपांतरण करण्यासाठी सामाजिक घडामोडी पाठीमागील कारणे कोणत्याही घटनेची कार्य कारण मीमांसा शास्त्रीय पद्धतीने करणे. उत्पादन प्रक्रियेत आणि दैनंदिन जीवनात अधिकारी तंत्रज्ञानाचा वापर करून, ग्रामीण जीवन सुखमय बनविणे हे ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट आहे. याबरोबरच आजारपणात मांत्रिकांकडून गंडेदोरे यासारखे उपचार न करता प्रशिक्षित डॉक्टरकडून औषधोपचार घेणे. घरगुती वापरासाठी नैसर्गिक साधनांचा वापर करण्याबाबत ग्रामीण लोकांचे उद्बोधन करणे, जसे की चूल, गॅस ऐवजी सौर चूल, सौर बंब, गोबर गॅस यांचा वापर करणे. ग्रामीण भागातील लोकांना आरोग्यविषयक चांगल्या सवयी लावणे याबाबत उद्बोधन पर कार्यक्रम घेऊन, ग्रामीण समाज जीवन पद्धती पारंपारिक भोळ्या समजुतीऐवजी शास्त्रीय ज्ञानावर आधारित बनविणे हे ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट आहे.
- ७) सक्रिय लोकसहभागशिवाय ग्रामीण विकास पूर्ण करता येऊ शकणार नाही. ग्रामीण विकासाचे निर्णय, योजना आणि विकास कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी सक्रिय लोकसहभाग वाढविण्यासाठी त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्था निर्माण करण्यात आली असून, यामार्फत ग्रामीण लोकांना उत्पन्नाची साधने आणि अधिकाराबरोबरच सत्ता देण्यात आली आहे. तसेच ग्रामीण भागात उपलब्ध असलेल्या मानवी साधन संपत्तीचा पर्याप्त उपयोग करून, मनुष्यबळाची गुणवत्ता वाढविण्यावर भर देण्यात येतो. याबरोबरच लोकांमध्ये विकासाची प्रेरणा निर्माण करणे, त्यांचे प्रबोधन करून ग्रामीण विकासात त्यांना सक्रिय बनविणे, लोकांमध्ये ग्रामीण विकासाच्या सहभागातील नेतृत्व कौशल्य निर्माण करणे गरजेचे आहे. ग्रामीण विकास हा पायाभूत संरचनेच्या विकासापेक्षा लोक विकासाभिमुख असण्यासाठी ग्रामीण विकासात लोकसहभाग अनिवार्य आहे.

संदर्भ:

१. सिंह धर्मेन्द्र (२०१७) "पंचायती राज एवं ग्रामीण विकास", रावत पब्लिकेशन, नई दिल्ली, पृ. क्र. ३२
२. सिंह कटार (२०११) "ग्रामीण विकास सिद्धांत नीतियां आणि व प्रबंध" रावत पब्लिकेशन, नई दिल्ली, पृ. क्र. १०५
३. शिसोदिया अनिल एवं सिंहासनं (२०१८), "ग्रामीण विकास" सेन पब्लिकेशन्स प्रा. लि. जयपुर, पृ. क्र. १४४
४. बदले कैलास नरहारी (२०१८), उषा-अनिल पुणे पृ. क्र. २००
५. कित्ता, पृ. क्र. २०१

केंद्र - राज्य संबंधाचे बदलते स्वरूप

प्रा. डॉ. नवनाथ गोविंदराव अडकिने

सहयोगी प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभागप्रमुख

कै. बाबासाहेब देशमुख गोरटेकर महाविद्यालय, उमरी ता. उमरी जिल्हा नांदेड 431807

ई-मेल आयडी - ngadkine74@gmail.com

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आपण संघराज्य व एकात्म शासन यांचे मिश्रण असलेली शासनव्यवस्था स्वीकारल्याचे दिसून येते. संघराज्य शासन पद्धतीत एक केंद्र शासन व इतर घटक राज्य शासन असतात. या दोन्ही शासनात अधिकारांचे वाटप झालेले असते. सुरुवातीपासूनच केंद्र-राज्य संबंध वाद विवादाचा विषय बनलेला आहे. कारण राज्याला जास्तीचे अधिकार किंवा स्वायत्तता हवी असते तर राज्यांना स्वायत्तता देणे हे एकात्म शासनाला परवडणारे नसते यातूनच प्रांतवाद किंवा प्रादेशिकतावाद ही संकुचित वृत्ती पुढे आलेली दिसून येते. यामुळेच राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका निर्माण झालेला दिसून येतो, त्यामुळे केंद्र-राज्य यांच्यातील संघर्ष सोडून राष्ट्रीय एकात्मता अधिक मजबूत करणे हे एक आपल्यासमोरील मोठे आव्हान आहे.

सुरुवातीपासूनच केंद्र-राज्य संघर्षाचा प्रश्न निर्माण झाला असला तरी 1967 नंतर हा प्रश्न प्रकर्षाने समोर येऊ लागला कारण 1967 पर्यंत केंद्र व घटक राज्यात एकाच राजकीय पक्षाचे म्हणजेच काँग्रेसचे शासन होते परंतु 1967 नंतर मात्र केंद्रात काँग्रेस पक्षाचे सरकार इतर अनेक राज्यात बिगर काँग्रेस ते सरकार निर्माण झाले, त्यामुळे केंद्र राज्य संबंध अधिकच बिघडून संघर्षाचे वातावरण तयार झाल्याचे दिसून येते.

केंद्र-राज्य संबंधाचे स्वरूप :

केंद्र-राज्य संबंधाचे स्वरूप आपणास पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येते.

1.केंद्र-राज्य कायदेविषयक संबंध:

संविधानानुसार केंद्र-राज्य यांच्यातील अधिकारांचे वाटप पुढीलप्रमाणे झाल्याचे दिसून येते. एक) केंद्र सूची दोन) राज्य सूची तीन) समवर्ती सूची चार) शेषाधिकार केंद्राकडे. अशा पद्धतीने अधिकाराचे वाटप करताना घटना तज्ञांनी केंद्र सूचीत 99 विषय समाविष्ट केलेले आहेत. पूर्वी हे 97 विषय होते तर दुसऱ्या भागात राज्य सूची मध्ये 61 विषय समाविष्ट केलेले आहेत. पूर्वी हे विषय 66 होते तिसऱ्या भागात समवर्ती सूची मध्ये 52 विषय समाविष्ट केलेले आहेत पूर्वी हे 47 विषय होते.

केंद्र सूचीतील विषयांवर कायदा करण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला असेल तर राज्य सूचीतील विषयांवर कायदा करण्याचा अधिकार राज्य सरकारांना असे समवर्ती सूचीतील विषयांवर कायदा करण्याचा अधिकार दोन्ही सरकारला असेल, आणि उर्वरित सर्व अधिकार ज्याची या तीनही सूचीमध्ये नोंद नाही असे सर्व अधिकार केंद्र सरकारकडे असतील असे नमूद करण्यात आले आहे. समवर्ती सूचीतील विषयावर केंद्र सरकार आणि घटक राज्य सरकार एकाच वेळी कायदा केला असेल आणि घटक राज्याचा कायदा केंद्र सरकारच्या कायद्याविरुद्ध जात असेल तर केंद्र सरकारचा कायदा प्रमाण मानला जातो आणि घटक राज्य सरकारचा कायदा रद्द मानल्या जातो. तसेच घटनेच्या 356 व्या कलमानुसार जर एखाद्या घटक राज्यात घटनात्मक पेचप्रसंग निर्माण झाला असेल आणि शासन चालविणे अशक्य झाले असेल अशावेळी राज्यपालांनी राष्ट्रपतींकडे शिफारस केल्यानंतर संबंधित घटक राज्यात राष्ट्रपती राजवट लागू करतात. अशावेळी राज्याची सर्व कार्ये, सत्ता किंवा सर्व हक्क केंद्राकडे सोपविले जातात म्हणजेच म्हणजेच या काळात राज्य सूचीतील सर्व विषयांवर कायदा करण्याचा अधिकार फक्त आणि फक्त केंद्र सरकारलाच असतो. यावरून असे लक्षात येते की केंद्र सरकारच प्रबळ व शक्तिशाली आहे आपण इंग्लंड प्रमाणे एकात्म शासन पद्धतीकडे झुकते माप दिल्याचे दिसून येते.

2.केंद्र-राज्य प्रशासकीय संबंध:

केंद्र आणि राज्य सरकार यांच्यातील प्रशासकीय संबंधाबाबत अशी तरतूद करण्यात आली आहे की, केंद्रीय कायदे मंडळाने केलेल्या कायद्यांची अंमलबजावणी केंद्र शासन करेल आणि राज्य विधिमंडळाने केलेल्या कायद्यांची अंमलबजावणी राज्य सरकार करेल. त्यामुळे प्रशासकीय संबंधात फारसा बिघाड होण्याचा प्रश्न निर्माण होत नाही असे दिसून येते. भारतीय संविधानातील कलम 256 ते 263 मध्ये प्रशासकीय संबंधांची चर्चा करण्यात आलेली आहे. या नुसार कलम 256 मध्ये स्पष्ट करण्यात आले आहे की प्रत्येक राज्याची प्रशासकीय सत्ता अशी चालवावी की, जी नेहमी केंद्र सरकारला अनुकूल असेल, तसेच केंद्र सरकारच्या अधिकाराला बाधा येणार नाही या उद्देशाने केंद्र शासन राज्यांना आदेश देऊ शकते. त्यामुळे प्रशासकीय संबंधा बाबतीतही केंद्र शासनच अधिक शक्तिशाली व प्रबळ असल्याचे दिसून येते. तसेच राष्ट्रीय महामार्ग, रेल्वे मार्ग यांच्या

रक्षणाची जबाबदारी राज्याकडे देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. यासाठी काही खर्च केंद्र सरकार राज्यांना देत असते. कलम 258 मध्ये असे नमूद करण्यात आले आहे की, राष्ट्रपती राज्य सरकारच्या संमतीने त्या घटकराज्य सरकारकडे केंद्राची काही सत्ता प्रदत्त करू शकते. ही सत्ता कितपत प्रदत्त करावी हे ठरविण्याचा अधिकार देखील केंद्र सरकारलाच आहे. तसेच कलम 263 मध्ये असे स्पष्ट करण्यात आले आहे की, राज्या राज्यात योग्य तो समन्वय निर्माण करण्यासाठी केंद्र सरकारला आवश्यक ते अधिकार वापरता येतील. जर राष्ट्रपतींची अशी खात्री झाली की दोन राज्यातील संघर्षाची चौकशी करणे अथवा सल्ला देणे आवश्यक आहे, अशा वेळी अशा सूचना राष्ट्रपती केंद्राला देऊ शकते. त्यानुसार केंद्र शासन संबंधित घटक राज्यांना मार्गदर्शन, सूचना किंवा आवश्यक ते कारवाई करू शकते. येथे देखील 365 कलमानुसार घटक राज्यांनी केंद्र शासनाच्या आदेशाचे पालन करावे अन्यथा राष्ट्रपती 356 व्या कलमानुसार संबंधित घटक राज्याचे शासन कार्य स्वतःकडे घेऊ शकतात. राज्य कायदे मंडळाचे अधिकार संसदेकडे देऊ शकतात. तसेच एखादे विशिष्ट काम केंद्र शासनाकडे देऊ शकतात. राज्यपाल हे एखाद्या घटक राज्याचे प्रमुख असले तरी त्यांची नेमणूक राष्ट्रपती तर्फे केली जाते राज्यपालास घटनात्मक प्रमुख म्हणून काही स्वविवेकाधीन अधिकार प्राप्त झालेले आहेत. या अधिकाराचा वापर राज्यपाल केंद्राच्या हिताच्या दृष्टिकोनातूनच करीत असतात. आणीबाणीच्या काळात देखील घटक राज्याच्या प्रशासकीय अधिकारावर आक्रमण होते. राज्याचे प्रशासकीय अधिकार जवळजवळ नष्ट होतात. राज्याच्या सर्व अधिकारावर केंद्राची सत्ता निर्माण होते. घटक राज्यातील आयएएस अधिकारी देखील केंद्राचे प्रतिनिधी म्हणूनच संबंधित घटक राज्यात काम पाहत असतात. केंद्राकडूनच त्यांची नेमणूक होत असल्यामुळे त्यांच्या बदल्या बढत्या केंद्र सरकारच्याच हाती असल्यामुळे ते केंद्राच्या आदेशाचे पालन करतात. याचा अर्थ केंद्राचे राज्य प्रशासनावर वर्चस्व निर्माण होते. याशिवाय संघ राज्यातील सर्वच महत्त्वाच्या नेमणुका केंद्र सरकार तर्फे होतात त्यामुळे केंद्राला राज्याच्या प्रशासनात हस्तक्षेप करता येतो. व वर्चस्व स्थापन करता येते. याशिवाय केंद्र राज्य प्रशासकीय संबंधांमध्ये आणखी एक घटक महत्त्वाचा आहे तो म्हणजे आपल्या देशात एकेरी न्यायव्यवस्था निर्माण करण्यात आलेली आहे यातून केंद्र व राज्य यांच्यात संघर्ष निर्माण होत नाही तर समन्वय निर्माण होतो हे देखील येथे अधोरेखित करावे लागेल.

वरील घटकांचा एकत्रित विचार केल्यानंतर असे स्पष्ट होते की कायदेविषयक संबंधा प्रमाणेच प्रशासकीय संबंधा बाबतीतही केंद्र सरकारच राज्य सरकार पेक्षा अधिक बलशाली आहे इतकेच नव्हे तर केंद्र सरकार राज्य सरकारच्या कारभारात सतत हस्तक्षेप करू शकते असे दिसून येते.

3.केंद्र-राज्य आर्थिक संबंध:

केंद्र आणि घटक राज्याचे प्रशासन व्यवस्थित चालावेत त्यांच्यामध्ये सहकार्य व समन्वय निर्माण होण्यासाठी त्या त्या राज्यांना आपापली जबाबदारी पार पाडण्यासाठी योग्य आर्थिक परिस्थिती असणे आवश्यक असते. त्यासाठीच राज्यांना आर्थिक स्वयंपूर्णता असणे आवश्यक असते. यानुसार केंद्र आणि घटक राज्याच्या उत्पन्नाच्या कार्याच्या मर्यादा ठरवून देणे तसेच एकाच विषयावर केंद्र आणि घटक राज्यांना कर आकारण्याचा हक्क देणे या बाबी महत्त्वाच्या असतात. यानुसार केंद्र सरकारचे उत्पन्नाचे घटक व घटक राज्याच्या उत्पन्नाचे घटक कोणते आहेत ते पाहणे आवश्यक ठरते. केंद्र सरकारच्या उत्पन्नात आयात निर्यात कर, व्यक्तीच्या आणि संस्थांच्या भांडवलावरील कर, शेती व्यतिरिक्त उत्पादनावरील कर, मादक पदार्थावरील अबकारी कर, रेल्वे प्रवासी व इतर मालावरील कर, वर्तपत्र यांच्या खरेदी-विक्री वरील कर, जाहिराती रेल्वे, विमान, डाक इत्यादीच्या उत्पादनावरील कर केंद्र सरकारला मिळते.

घटक राज्याच्या उत्पन्नात शेत सारा, शेतीच्या उत्पन्नावर कर, शेतीचा वारसा संबंधित कर, जमिनी खरेदी विक्री वरील कर, खाणी वरील कर, भारतीय औषध, व्यापार, मनोरंजन इत्यादी कर घटक राज्यांना मिळतील. संविधानानुसार उत्पन्नाचे वेगवेगळे चार भाग पाडण्यात आलेले आहेत त्यानुसार उत्पन्नाचे वाटप करण्यात येते. एक) असे कर जे केंद्राद्वारे आकारले जातात परंतु राज्यातर्फे जमा केले जातात. आणि त्याचा वापर राज्य करीत असते. दोन) असे कर जे केंद्र सरकार आकारते आणि वसुली करते परंतु मिळणारे उत्पन्न राज्यांना दिले जाते. तीन) असे कर जे केंद्रातर्फे आकारले जाते आणि जमाही केले जाते, परंतु ती रक्कम केंद्र आणि केंद्रशासित प्रदेशांना देऊन उरलेली रक्कम राज्यांना वाटून दिली जाते. चार) असे कर जे केंद्राद्वारे आकारले जाते वसूलही केले जाते आणि त्यातून मिळणारे उत्पन्न केंद्र आणि राज्यांना वाटून दिले जाते. याशिवाय केंद्र आणि राज्य यांच्यामध्ये कामाची वाटणी झालेली असली तरी उर्वरित जी कामे आहेत ती केंद्र सरकारने करावी अशी तरतूद करण्यात आलेली आहे. आर्थिक बाबतीतही नव्याने लावण्यात येणारे कर केंद्र ठरवेल आणि केंद्र वसूल करेल अशी तरतूद आहे. म्हणजेच याबाबतीत केंद्राच्या आर्थिक अधिकारात वाढ झालेली दिसून येते.

संविधानातील कलम 354 नुसार देशात आणीबाणीची परिस्थिती निर्माण झाल्यास राष्ट्रपतीने आदेश दिला तर राज्यांना केंद्राकडून मिळणारे सर्व आर्थिक मदत बंद केले जातील. अशा वेळी फक्त राज्य सूचीतील विषयांवरील मिळणाऱ्या करावरच राज्यांना अवलंबून राहावे लागते. आर्थिक आणीबाणी नुसार देशात राज्यातील न्यायाधीशासह सर्व शासकीय नोकरांच्या पगारात

कपात केली जाते. राज्यातील सर्व आर्थिक विधेयकांना राष्ट्रपतीच्या मान्यतेसाठी पाठविले जाते. म्हणजेच आर्थिक क्षेत्रातही केंद्र शासनच अधिक प्रबळ असल्याचे दिसून येते.

केंद्र-राज्य संबंध बिघडण्याची कारणे:

केंद्र-राज्य संबंध बिघडण्यासाठी अनेक घटक कारणीभूत आहेत त्यापैकी काही मुख्य घटकांचा उल्लेख इथे करूयात.

1. संविधानातील काही कलमे केंद्र-राज्य संघर्ष निर्माण करणारी आहेत उदाहरणार्थ कलम 356, 362, 254, 252 वगैरे.
2. राष्ट्रपतींची राज्याप्रति असणारी भूमिका हीदेखील केंद्र-राज्य संघर्ष निर्माण करणारी आहेत.
3. राज्यपालांचे राज्याप्रति असणारे धोरणही केंद्र राज्य संघर्षाचे एक कारण आहे. कारण राज्यपाल हे केंद्राचा एजंट म्हणून कामकाज पाहत असतात.
4. नियोजन आयोगाची कार्यपद्धती हीदेखील केंद्र राज्य संघर्षाचे एक कारण असल्याचे दिसून येते. कारण नियोजन आयोगात घटक राज्याचा प्रतिनिधी नसतो.
5. मुख्यमंत्र्यांची निवड हा देखील केंद्र राज्य संघर्षाचे एक कारण आहे. कारण सत्ताधारी पक्षाचा नेता मुख्यमंत्री बनला पाहिजे परंतु प्रत्यक्षामध्ये मुख्यमंत्री निवडताना केंद्र सरकारचा दबाव दिसून येतो.
6. केंद्रात एका पक्षाचे सरकार व घटक राज्यात एका पक्षाचे सरकार असेल तर केंद्र-राज्य संबंध अधिकच बिघडल्याचे दिसून येतात.

केंद्र-राज्य संबंध सुधारण्यासाठी उपाययोजना:

केंद्र-राज्य यांच्यातील संबंध सुधारावेत यासाठी वेगवेगळ्या कालखंडात घटक राज्य कडून वेगवेगळ्या समित्यांचे गठन करण्यात आलेले आहे. त्या समित्यांचा व त्यांनी केलेल्या शिफारशींचा थोडक्यात आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

1. राजमन्मार समिती: तामिळनाडू सरकारने 1969 मध्ये श्रीराजमन्मार या निवृत्त न्यायाधीशांच्या अध्यक्षतेखाली एक त्रिसदस्यीय समिती नेमली. या समितीने केंद्र-राज्य संबंध सुधारण्यासाठी काही सूचना केल्या त्यापैकी काही ठळक सूचना पुढील प्रमाणे आहेत.
अ. घटक राज्य कार्यालयातील व्यवहार प्रांतीय भाषेतून चालावेत.
ब. एक आंतरराष्ट्रीय मंडळ निर्माण करून त्यात संरक्षण आणि परराष्ट्र व्यवहार सोडून इतर विषयांची चर्चा व्हावी.
क. घटक राज्याच्या आर्थिक उत्पन्नाचे स्रोत वाढविण्यात यावेत.
ड. राज्यसभेवर घटकराज्यांना समान प्रतिनिधित्व देण्यात यावे.
ई. संविधानातील कलम 356 रद्द करण्यात यावे.
2. पंजाबच्या काही सूचना: पंजाबमध्ये अकाली दल पक्षाद्वारा केंद्र राज्यात तणाव कमी करण्यासाठी 1973 मध्ये एक ठराव संमत केला त्यालाच आनंदपुर साहेब ठराव असे म्हणतात. या ठरावात संरक्षण, परराष्ट्रीय संबंध, संसूचन, चलन व्यवस्था या गोष्टी फक्त केंद्राच्या अधिकार कक्षेत असाव्यात बाकीच्या सर्व बाबी राज्य सरकारांच्या अधिकारात असाव्यात असे स्पष्ट सुचविले होते.
3. पश्चिम बंगाल सरकारच्या सूचना: पश्चिम बंगाल मध्ये साम्यवादी पक्ष सत्तेवर असताना 1977 मध्ये केंद्र सरकारला केंद्र राज्य संबंध सुधारण्यासाठी काही सूचना केल्या आहेत त्यापैकी काही महत्त्वाच्या सूचना अशा आहेत.
अ. परराष्ट्र धोरण, संरक्षण, चलन व्यवस्था, वाहतूक व्यवस्था इत्यादी अधिकार केंद्राकडे असावेत. बाकी सर्व राज्यांकडे दिले जावेत.
ब. संविधानातील कलम 356 357 आणि 360 रद्द करावेत.
क. एकूण उत्पन्नापैकी 75 टक्के रक्कम हे घटक राज्यांना देण्यात यावी.
ड. राज्यसभेला ही लोकसभे सारखेच अधिकार देण्यात यावेत.
4. सरकारिया आयोगाच्या शिफारशी: 1983 मध्ये तत्कालीन केंद्र सरकारने न्यायमूर्ती आर. एस. सरकारिया यांच्या अध्यक्षतेखाली एक त्रिसदस्यीय आयोग नेमण्यात आले. या आयोगाचे कार्य केंद्र-राज्य संबंध कसे सुधारता येतील हे ठरविण्यात आले. या आयोगाने आपला अहवाल 1987 ला सादर केला. या अहवालातील काही महत्त्वपूर्ण सूचना पुढील प्रमाणे सांगता येतील.
अ. राज्यपालांची नेमणूक करताना संबंधित राज्यातील मुख्यमंत्र्यांना विश्वासात घ्यावे.
ब. संविधानातील कलम 256, 356, 257 इत्यादींचा वापर केंद्राने जपून करावा.

- क. आंतरराज्य समिती स्थापन करावी.
ड. नियोजन पद्धतीत बदल करावेत.
ई. राज्य सरकारच्या विधेयकांवर राष्ट्रपतींनी सहानुभूतीने विचार करावा.
5. पुंछी आयोग: 2007 मध्ये न्यायमूर्ती मदन मोहन पुंछी यांच्या अध्यक्षतेखाली एका आयोगाची स्थापना करण्यात आली या आयोगाने काही शिफारशी केलेल्या आहेत.
- अ. केंद्र आणि राज्य यांचे स्थान जबाबदारी आणि अधिकार क्षेत्र संघर्ष हिंसाचार सोडविण्यासाठी परस्परांना पूरक असावेत.
ब. पंधरा ते वीस वर्षे चालणारे मोठे प्रकल्पात केंद्र-राज्य यांची भूमिका परस्परांना पूरक असावी.
क. स्थानिक स्वराज्य संस्था यांना चालना देणाऱ्या योजनांच्या अंमलबजावणी बाबतीत केंद्र राज्याची भूमिका परस्परांना पूरक असावी.
ड. मागासलेल्या राज्यांच्या बाबतीत केंद्राचे धोरण आणि भूमिका राज्यांना पूरक असावी.
ई. राज्याचे आर्थिक परावलंबित्व दूर करण्यासाठी वित्त आयोगाने सुचविलेल्या सूचनांचे केंद्राने पालन करावे.

वरील प्रमाणे वेगवेगळ्या समित्यांनी केलेल्या सूचनांपैकी 1 ते 2 सूचनांचेच पालन किंवा अंमलबजावणी केंद्र सरकारने केल्याचे दिसून येते. एकंदरीत पाहता असे लक्षात येते की केंद्र-राज्य संबंध सुधारण्यासाठी वेगवेगळ्या आयोगाने केलेल्या सूचनांच्या बाबतीत केंद्राने गांभीर्याने विचार केलेला दिसून येत नाही. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने एकात्म आणि संघात्मक शासन पद्धतीचे मिश्र स्वरूप स्वीकारताना एकात्म पद्धतीकडे झुकते माप घेतलेले दिसून येते. त्यानुसार केंद्र शासनाला जास्तीचे अधिकार दिलेले दिसून येतात. हे आवश्यकही होते कारण विविधतेने नटलेल्या आपल्या देशात केंद्र सरकार अधिक मजबूत करणे ही काळाची गरज होती त्यामुळे घटनाकृत्यांनी केंद्र सरकारला अधिक प्रभावशाली बनविल्याचे दिसून येते.

संदर्भग्रंथ सूची:

1. सुधाकर जोशी, भारतीय शासन आणि राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगपुरा, औरंगाबाद 2012.
2. राजशेखर सोलापुरे व डी. एच. मेहत्रे, भारतीय शासन आणि राजकारण, अरुण प्रकाशन, लातूर, 2009.
3. टी.वी. अहिरे, राजेश्वरी देशपांडे व र.म. वराडकर, राज्यशास्त्राचे स्वरूप, यचममु विद्यापीठ नाशिक, 2002.
4. महाराष्ट्र टाईम्स, दिनांक 12/07/1977.

मानवी हक्काच्या संरक्षणात सुशासनाची भूमिका

प्रा.डॉ. केशव दत्तराव तिडके

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख

जनविकास महाविद्यालय बनसरोळा

ता. केज, जि. बीड

प्रस्तावना

मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी हक्काची गरज असते यावर सर्वांचे एकमत आहे. मानवी हक्क हे व्यक्तीच्या व्यक्तिमहत्वाचा अविभाज्य भाग आहे. मानवी हक्क हे त्याच्या जीवनापासून वेगळे करता येणार नाहीत. मानवी हक्क हे मानवी जीवनाचे महत्वाचे अंग असल्यामुळे नैसर्गिकरित्या प्रत्येक व्यक्तीला मानव म्हणून ते हक्क प्राप्त झालेले आहेत. मानवी हक्काचे संरक्षण झाले पाहिजे. याकरिता सुशासनाची भूमिका महत्वाची ठरते. "जगा आणि जगू द्या" या गुणतंत्रावर मानवी हक्काची संकल्पना आधारलेली आहे. मानवी हक्काच्या अंतर्गतच सुशासनाने तयार केलेल्या सामाजिक न्याय संकल्पनेवर आधारलेली आहे. कारण लोकशाहीची मूल्यच मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय यांच्या संरक्षणातून साकार होऊ शकतात. सुशासनाच्या संकल्पनेत मानवी हक्काची सनदशीर मार्गाने हमी देण्यात आलेली आहे. मानवी सन्मान आणि मूलभूत स्वातंत्र्य यामध्ये हस्तक्षेप करणाऱ्या कृती पासून व्यक्ती व समूहाचे संरक्षण करणे हे सुशासनाच्या धोरणात्मक संरचनेत अपेक्षित आहे.

सुशासनामध्ये मूलभूत मूल्य शोधणे आणि त्याचा पाठपुरावा करणे या गोष्टी समाविष्ट असतात. इ.स.पूर्व ३०० वर्षांपूर्वी कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्र ग्रंथात म्हटले आहे "राजाने तेच करावे जे जनतेला पाहिजे" यामध्ये मानवी हक्काचा आदर केलेला आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या निर्मितीनंतर १९४५ मध्ये आंतरराष्ट्रीय कायद्यांना महत्त्व प्राप्त झाले. १० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आमसभेने सार्वत्रिक मानवी हक्काची घोषणा केली. मानवी हक्काचा दस्तऐवज मानवाच्या हातामध्ये दिला. यालाच मानवी हक्काची सनद म्हणून ओळखले जाते. जागतिक बँकेने आपल्या अहवालात १९८९ मध्ये सुशासन हा शब्द प्रयोग प्रथम केला. मानवा पुढील अनेक गुंतागुंतीचे प्रश्न सोडविणे आणि मानवी हक्काचे संरक्षण करण्यासाठी १९९० नंतर सुशासनाच्या या नवीन संकल्पनाकडे लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. भारतामध्ये मानवी हक्काचे संरक्षण व्हावे याकरिता १९९३ मध्ये मानवी हक्क आयोगाची स्थापना करण्यात आलेली आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

१. मानवी हक्काच्या संरक्षणासाठी सुशासनाच्या धोरणात्मक प्रक्रियेचा आढावा घेणे.
२. सामाजिककरणाच्या आधारावर मानवी हक्काचा अभ्यास करणे.
३. मानवी हक्काचा सामाजिक न्यायावर झालेला सकारात्मक परिणामाचा अभ्यास करणे.
४. मानवी हक्काचे संविधानात्मक असणारे स्थान याचा आढावा घेणे.

संशोधनाची गृहितके

१. सुशासनाच्या भूमिकेमुळे मानवी हक्काचे संरक्षण होत आहे.
२. मानवी हक्कामुळे व्यक्तीला आपला सर्वांगीण विकास करणे शक्य झाले आहे.
३. भारतीय संविधानात मानवी हक्काला स्थान प्राप्त झाल्यामुळे पारदर्शक अंमलबजावणी होत आहे.
४. मानवी हक्क आणि सुशासन या दोन्ही संकल्पना परस्पर पूरक ठरत आहेत.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात आलेला आहे. तथ्य संकलन करण्यात आलेले आहे. आवश्यकतेनुसार मासिके, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके आणि संदर्भ ग्रंथाचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

रैंडम हाऊस विश्वकोश "मानवी हक्क म्हणजे व्यक्तीला जन्माने प्राप्त झालेले असे अधिकार की जे व्यक्तीला सन्मानाने जगण्यासाठी आवश्यक आहेत"

सुशासन म्हणजे अशी व्यवस्था की ज्या ठिकाणी मानवी हक्कांना संरक्षण देऊन मानवी जीवन शांततापूर्ण, शिस्तबद्ध, प्रगतिशील व सहभाग दर्शविणारे असते."

भारतीय घटनाकारांनी सामाजिक परिवर्तनाचे जे अंतिम उद्दिष्टे ठरविले, त्याचा केंद्रबिंदू म्हणून मूलभूत हक्कांचा उल्लेख करता येईल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते "मूलभूत हक्कांच्या निर्णयासाठी प्रश्न उपस्थित करण्यात आला तर मूलभूत हक्कांच्या विरोधी ठरणाऱ्या कोणत्याही कायद्याला निर्णायक समजू नये."

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातूनच मूलभूत हक्कांचा उगम झालेला आहे. भारतीय जनतेला स्वातंत्र्य आणि समता प्राप्त झाली पाहिजे. त्यांना चांगले जीवन जगता आले पाहिजे, याकरिता संविधानात कलम १२ ते ३५ मध्ये नागरिकांना मूलभूत हक्के प्राप्त करून दिलेले आहेत तर कलम ३६ ते ५१ मध्ये राज्याच्या नितीदर्शक तत्त्वाना समाविष्ट करून, त्याची सर्वस्वी जबाबदारी शासनावर टाकलेली आहे. व्यक्ती आणि समाजगटाच्या मानवी हक्कांचे अधिकारांच्या उपभोगांमध्ये हस्तक्षेप करणाऱ्या कोणत्याही कृत्यापासून किंवा दुर्लक्षित कृत्यापासून सर्व फायद्याचे इतर स्रोत औपचारिकपणे संरक्षण करतात.

मानवी हक्कांची वैशिष्ट्ये

- प्रत्येक व्यक्तीच्या योग्यतेचा व प्रतिष्ठेचा आदर करणे.
- निसर्गतः प्रत्येक व्यक्तीला मानवी हक्क हे समानता स्वातंत्र्य कोणताही भेदभाव न करता लागू आहेत.
- मानवी हक्क हे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक असून ते कोणालाही हिरावून घेता येत नाहीत, परंतु विशिष्ट परिस्थिती स्वातंत्र्याचा हक्क संकुचित करता येईल.
- मानवी हक्क हे परस्परावलंबी असून ते एकमेकांशी संबंधित आहेत. त्यामुळे एखाद्या अधिकाराचे उल्लंघन केल्यास त्याचा परिणाम इतर अधिकारावर होऊ शकतो.
- प्रत्येक व्यक्तीला आपली सुरक्षितता प्राप्त करण्याचा पूर्णतः हक्क आहे.
- प्रत्येक व्यक्तीला आपली व आपल्या परिवाराचे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य टिकवून ठेवण्याचा हक्क आहे.
- भेदभावरहित सामाजिक न्यायाच्या दृष्टिकोनातून कायद्याचे संरक्षण मिळवण्याचा हक्क प्राप्त होतो.

मानवी विकासाच्या दृष्टिकोनातून मानवी हक्काचे महत्त्व

मानवाच्या विकास प्रक्रियेत मानवी हक्काला विशेष महत्त्व प्राप्त होते. प्रत्येक व्यक्तीने मिळालेल्या हक्काची जाणीव ठेवली पाहिजे. हक्कांचा उपयोग घेताना इतरांच्या हक्कावर गदा येणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे. शासकीय सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले पाहिजे. मानवी विकास साध्य करण्यासाठी मानवी विकासात सुशासनाने महत्वाची भूमिका पार पाडली पाहिजे.

१. मानव म्हणून प्रत्येकाला सामाजिक जीवन जगण्यासाठी व सर्वांगीण विकासाकरिता मानवी हक्क महत्वाचे ठरतात.
२. व्यक्तीला रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे आणि विकासाला चालना देणे यासाठी मानवी हक्काची निर्मिती करणे.
३. दुर्बलघटकाचे शोषण थांबविण्यासाठी त्यांना मानवी हक्क प्राप्त करून दिले पाहिजे.
४. प्रत्येक व्यक्तीला आर्थिक सामाजिक आणि राजकीय शोषणमुक्त जीवन जगण्यासाठी सुशासनाच्या माध्यमातून विकास साध्य करता येईल.
५. सामाजिकरणाच्या आधारावर सामाजिक हितसंबंध लक्षात घेऊन त्यांना मानवी हक्क मिळवून देणे आणि सामाजिक न्याय वातावरणाची निर्मिती करणे.
६. विकासाच्या आधारावर न्याय वातावरण करणे शांततेला प्रोत्साहन देणे व मानवी हक्कांची निर्मिती करणे.

७. समाज व्यवस्थेतील असणारी विषमता सुशासनाच्या विकासात्मक धोरणाच्या माध्यमातून नष्ट करणे व मानवी हक्कांना संरक्षण देणे.
८. मानवी हक्कामुळे समाजातील असणारी विविधता नष्ट करता येईल त्यातून विकासाचे पोषक न्याय वातावरण निर्माण होईल.
९. जात, धर्म, वर्ण, लिंग या आधारावर निर्माण होणारी विषमता दूर करणे, मानवी हक्काची निर्मिती करून सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे.

निष्कर्ष

जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेत सुशासनाची विशेष चर्चा पुढे आलेली आहे. व्यक्तीला अधिक स्वातंत्र्य दिले पाहिजे' त्याच्या हक्काचे संरक्षण झाले पाहिजे. व्यक्तीच्या कार्यात सरकारचा कमीत कमी हस्तक्षेप असला पाहिजे. मानवी हक्कांच्या विकासासाठी उत्कृष्ट धोरणाची निर्मिती करून पारदर्शक अंमलबजावणी करावी. सरकार हे राज्याच्या व्यवस्थेचे केवळ औपचारिक प्रतिमान असते. परंतु सुशासनामध्ये त्या औपचारिक हक्कांचे परिचलन व जनते प्रती असणाऱ्या अनौपचारिक हक्कांचाही संदर्भ अभिप्रेत असतो. व्यक्तीच्या हक्कांचे संवर्धन प्रसारण करणे आणि मानवी हक्कांचा उपभोग घेता यावा अशी परिस्थिती निर्माण करून मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी सुशासनाची आहे. लोकशाहीची मूल्ये दृढ करण्यासाठी भ्रष्टाचारमुक्त समाजव्यवस्था निर्माण करून, भविष्यकालीन सामाजिक न्यायतत्वाच्या आधारावर समाजव्यवस्था उभारली पाहिजे, या दृष्टिकोनातून खऱ्या अर्थाने सुशासनाची भूमिका उल्लेखनीय ठरेल व मानवी हक्कांचे संरक्षण होईल.

संदर्भसूची

- १) डॉ.पारस बोरा, डॉ.श्याम शिरसाट लोकप्रशासन शास्त्र, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद, २०१३ पृ.३८६.
- २) प्रा.के.आर.बंग, भारतीय प्रशासन व संविधानात्मक प्रक्रिया, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद, २०१६ पृ.१०१
- ३) प्रा.बी. बी. पाटील मानवी हक्क, के सागर पब्लिकेशन, २००९ पृ.१५
- ४) प्रदीप गायकवाड, कामगार चळवळ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची निवडक भाषणे व लेख, क्षितिज पब्लिकेशन्स नागपूर, २००९ पृ. २०३
- ५) तुमचे हक्क जाणून घ्या मानवी हक्कांचे आंतरराष्ट्रीय करारनामे राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग २००४ पृ.०२
- ६) मानवी हक्क कार्यशाळा, महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय लातूर, २०१० पृ.१६

भारतीय राजकीय व्यवस्थेत राज्यपालांची भूमिका

संशोधक विद्यार्थी

वाल्मीक बबनराव घोडके

राज्यशास्त्र विभाग

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

Email Id: walmik.ghodke@gmail.com

प्रस्तावना (Introduction) :

संसदीय लोकशाहीचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिचे गतिमान आणि उत्क्रांतीवादी स्वभाव आहे. भारतासारख्या देशात जिथे खूप मोठ्या प्रमाणात विविधता आहे तिथे अशी गतिशीलता अधिक स्पष्ट होते. स्वातंत्र्यानंतर राज्यघटनेच्या अंतर्गत निर्माण झालेल्या राजकीय संस्थांमध्ये आमूलाग्र परिवर्तन झाले आहे. राज्यपाल पदही त्याला अपवाद नाही. राज्यपाल पद हे घटनात्मक आणि प्रतिष्ठित पद आहे. राज्यपालाची भूमिका केंद्र आणि राज्य यांच्यात जोडणारा दुवा आहे. राज्यांमध्ये राज्यपालांच्या नियुक्त्या आणि त्यांच्या पूर्वग्रहांमुळे प्रभावित झालेल्या कार्यपद्धतीमुळे राज्यपालांसारख्या पदाची प्रतिष्ठा नेहमीच वादग्रस्त आणि कलंकित राहिली आहे, राज्याचे प्रमुख म्हणून त्यांची कर्तव्ये पार पाडत असताना राज्यपाल अनेकदा त्यांच्या सत्तेच्या मर्यादा ओलांडल्या आहेत की नाही या वादात सापडतात. परंतु घटनात्मक परंपरेला छेद देत हे पद राज्यपालाचे अस्तित्व कायम आहे. ते बनलेले आहे. किंबहुना, केंद्र आणि केंद्र यांच्यात एकता आणि सुसंवाद असणे हे संविधानाच्या मूळ भावनेत आहे. पण राज्यपाल ही भावना पाळण्यात विश्वासू दिसत नाहीत. त्यापेक्षा ते केंद्राचे राजकीय हित साधण्यात अधिक रस दाखवत आहेत. त्यामुळे राज्यपाल पदाच्या औचित्यावर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. भारतासारख्या वैविध्यपूर्ण देशात केंद्र आणि राज्य यांच्यातील परस्पर संबंध दृढ करण्यासाठी राज्यपालांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे, “आम्हाला यापुढे राज्यपालांची खरोखर गरज आहे का?”, भारतातील एका दैनिकाचा मथळा वाचाला. सदरील वृत्तपत्र हे लिहायला कशामुळे प्रवृत्त झाले? याचे उत्तर मिळविण्यासाठी, भारतीय राजकारणात विविध राज्यांच्या राज्यपालांनी बजावलेल्या भूमिकेकडे लक्ष दिले पाहिजे. संविधान सभेने कॅनेडियन पद्धतीचा अभ्यास करून राज्यपाल पदाचा समावेश केला, जिथे राष्ट्रपती केंद्र सरकारच्या सल्ल्यानुसार राज्यपालाची नियुक्ती करतात. निवडून आलेली सरकारे आणि राष्ट्रपतींनी नियुक्त केलेले राज्यपाल यांच्यातील अलीकडील संघर्षांमुळे भारतीय राजकारणात राज्यपालांच्या भूमिकेबाबत वाद सुरू झाला आहे. संविधानाच्या मसुद्यामध्ये निवडून आलेल्या राज्यपालाची तरतूद करण्यात आली होती. मात्र, संविधान सभेत झालेल्या चर्चेनंतर राज्यपालांची नियुक्ती राष्ट्रपतींनी करावी यावर एकमत झाले. जवाहरलाल नेहरूंनी नामनिर्देशित गव्हर्नरलाही पाठिंबा दिला आणि असा युक्तिवाद केला की गव्हर्नर पदासाठीच्या निवडणुकांमुळे मुख्यमंत्री आणि राज्यपाल यांच्यात संघर्ष होईल, तसेच ऊर्जा आणि पैशाचा अपव्यय होईल. राज्यघटनेने परिकल्पित केल्याप्रमाणे, राज्यपालांना पूर्ण करण्याचे काही अधिकार, कर्तव्ये आणि विवेकाधीकाराची शक्ती आहे. राजकीय शक्तीचा वापर कोणतेही उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी केले जाऊ नये. शक्ती कोणते रूप घेईल हे ती वापरणाऱ्या व्यक्तीच्या विवेकबुद्धीवर अवलंबून असते. म्हणूनच प्लेटोने म्हटले होते की “माणूस शक्तीचा वापर कसा करतो यावरून तो ओळखला जातो”. राज्यपालांनी आपल्या विवेकबुद्धीनुसार वागण्याची गरज असलेल्या अशा घटना दुर्मिळ असतील असे राज्यघटनेच्या सूत्रधारांना वाटले होते.

संशोधनाची उद्दिष्ट (Objectives of Research Paper) :

- 1) राजकीय व्यवस्थेमध्ये राज्यपालांची भूमिका अभ्यासणे.
- 2) राज्यपालांच्या घटनात्मक तरतुदींचा अभ्यास करणे.
- 3) लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये राज्यपालांच्या कार्याचा आढावा घेणे.

संशोधनाची गृहीतके (Hypothesis of Research Paper) :

- 1) सद्यस्थितीत भारतीय राजकारणातील राज्यपालांचे स्थान अभ्यासणे.
- 2) केंद्र आणि घटकराज्य शासनामध्ये राज्यपालाची उपयुक्तता सिद्ध करणे.

राजकीय व्यवस्थेमध्ये राज्यपालांची भूमिका:

अलीकडच्या काळात तेलंगाणा, महाराष्ट्र, केरळ, तामिळनाडू, पश्चिम बंगाल व राजस्थान येथील राज्यपालांच्या भूमिका या वादग्रस्त व संदेहास्पद ठरून चर्चेचा विषय बनल्या आहेत. विधिमंडळाने मंजूर केलेल्या विधेयकांना संमती देण्यास टाळाटाळ करणे, शासनाच्या प्रस्तावावर सही करण्यास विलंब करणे, विधानसभांचे अधिवेशन घेण्यासाठी मुख्यमंत्र्यांद्वारे निश्चित केलेली तारीख मान्य न करता, स्वतः तारीख निश्चित करणे, मुख्यमंत्री व शासनाच्या कारभारावर टिकाटिप्पणी करणे, जिल्हास्तरावरील प्रशासनाच्या बैठका आयोजित करणे, जनतेत सतत चर्चेत राहण्यासाठी प्रयत्न करणे अशाप्रकारचे संसदीय लोकशाहीच्या संकेत व परंपरांना छेद देणारे वर्तन राज्यपालांकडून वारंवार घडत आहे. आपण नामधारी शासनप्रमुख असून समांतर शासन चालवू शकत नाही, याचा विसर राज्यपालांना पडलेला दिसतो.

राज्यपाल हा केंद्र व राज्य यांच्या संबंधांतील एक महत्त्वाचा घटक असतो; दोघांमधील एक प्रकारे दुवा असतो. संविधानाच्या अनुच्छेद १५५ अन्वये राज्याचा कार्यकारी प्रमुख म्हणून राज्यपालांची नियुक्ती करण्याचे अधिकार राष्ट्रपतींना दिलेले आहेत. अनुच्छेद १५४ नुसार राज्याचे सर्व कार्यकारी अधिकार राज्यपालांकडे असतात व त्यांनी ते अधिकार मुख्यमंत्र्यांच्या नेतृत्वाखालील मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याने वापरायचे असतात. राज्यघटना व कायद्यांचे रक्षण करण्याची शपथ राज्यपालांनी घेतलेली असते. त्यामुळे त्यांनी आपले अधिकार वापरतानाही या शपथेशी एकनिष्ठ राहायला हवे. लोकनियुक्त सरकारकडून राज्यघटनेनुसार केल्या जाणाऱ्या कारभारात सातत्य राहावे, या उद्देशाने राज्यपालांनी एखाद्या पंचाप्रमाणे काम करायचे असते. त्यामुळे राज्यपालांनी निःपक्ष राहणे अपेक्षित असते. संविधानाने टाकलेल्या मोठ्या जबाबदारीचे व घेतलेल्या शपथेचे भान ठेवून राज्यपालांनी राज्याच्या सर्वोत्तम हितासाठी प्रामाणिकपणे काम करणे अपेक्षित आहे. संविधानाच्या अनुच्छेद १६३ नुसार राज्यपालांना, त्यांच्या कर्तव्याचे निर्वहन करण्याच्या कामी मदत व सल्ला देण्यासाठी मुख्यमंत्र्यांच्या नेतृत्वाखालील मंत्रिमंडळ नेमण्याची तरतूद आहे. मात्र काही बाबींमध्ये राज्यपाल मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याविना आपल्या स्वेच्छाधिकारात निर्णय घेऊ शकतील, असे संविधान सांगते. संविधानातील तरतुदींचे बारकाईने अवलोकन केले असता, राज्यपालांनी राज्याच्या दैनंदिन राजकारभाराच्या गोष्टींमध्ये सक्रिय भूमिका बजावणे अपेक्षित नाही. पण ते आपल्या हाताखालील अधिकाऱ्यांना स्वतंत्रपणे सूचना देऊ शकतात. पण यासाठीही त्यांना विधिमंडळास जबाबदार असलेल्या मंत्रिमंडळाचा आधी सल्ला घ्यायला हवा. दुसऱ्या दृष्टीने असेही म्हणता येईल, की राज्यपालांच्या नावे केलेल्या प्रत्येक कृतीला मंत्रिमंडळ जबाबदार असल्याने, राज्यपालांनी संविधानानुसार जे काही करणे अपेक्षित आहे, त्या सर्व बाबतीत त्यांना मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसारच वागणे बंधनकारक आहे. राज्याच्या दैनंदिन कारभारात राज्यपाल सक्रिय भूमिका घेऊ शकतील, असा अर्थ ज्यावरून काढता येईल, असे संविधानात काहीही दिसत नाही. त्यामुळे राज्यपालांनी स्वेच्छाधिकाराच्या नावाखाली राज्याच्या प्रशासनात हस्तक्षेप करणे, हे त्यांच्याकडून होणारे संविधानाचे उल्लंघनच ठरेल. असेही म्हणणे चूक होणार नाही, की ज्यामुळे राज्यातील सांप्रदायिक सलोखा बिघडेल अशी कोणतीही कृती, भाषण वा लेखन राज्यपालांनी करणे, हे संविधानाने ज्यांच्या जपणुकीची अपेक्षा ठेवली आहे, अशा उच्च मूल्यांची त्यांनी पायमल्ली करणे ठरेल. राज्य सरकार संवैधानिक तरतुदींना अनुसरून चालते किंवा नाही, हे पाहण्याची जबाबदारी घटनाकर्त्यांनी राज्यपालावर सोपवलेली आहे. त्यासाठी त्यांना काही घटनादत्त व काही स्वविवेकाधिन अधिकार बहाल केले आहेत. मात्र या दोन्ही अधिकारांचा वापर करताना संसदीय पद्धतीने निर्माण केलेल्या संकेतांची पायमल्ली होऊ नये, पर्यायाने लोकनिर्वाचित मंत्रिमंडळ हेच वास्तविक कार्यकारी प्रमुख आहे आणि ते राज्यपालांच्या सहकार्याने चालावे असा संवैधानिक संकेत आहे. राज्य सरकार चुकत असेल तर राज्यपालांनी जरूर हस्तक्षेप करावा, मात्र पक्षीय राजकारणाच्या परिप्रेक्ष्यातून केलेला हस्तक्षेप समर्थनीय ठरत नाही. उलट मंत्रिमंडळाच्या प्रशासकीय स्वायत्ततेवर केलेला तो एक आघात ठरतो. वास्तविक पाहता राज्यपालांनी आपली नकारशक्ती अत्यंत अपवादात्मक परिस्थिती व संविधानाचे व लोकनियुक्त शासनाचे संरक्षण करण्यासाठीच वापरावी अशी अपेक्षा आहे. राज्य सरकारला अडचणीत आणण्यासाठी अथवा केंद्राची व आपल्या पक्षाची मर्जी

सांभाळण्यासाठी आपल्या पदाचा वापर करू नये, हा संविधानसभेने दिलेला इशारा बहुतांश राज्यपाल विसरले. केंद्राच्या मर्जीनुसार व लहरीनुसारच काम करण्यासाठी आपली नियुक्ती झाली आहे, असा संसदीय लोकशाहीला घातक ठरणारा व राज्य शासनाच्या स्वायत्ततेवर कुठराघात करणारा चुकीचा पायंडा रूढ झाला आहे.

भारतीय राजकारणातील राज्यपालांचे नेमके स्थान जाणून घेण्यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार मार्गदर्शक ठरतात. डॉ.आंबेडकर म्हणाले होते, “माझ्या मनात कोणतीही शंका नाही की विवेकाधिकार हा कोणत्याही अर्थाने जबाबदार सरकारला नकार देत नाही.राज्यपालांना कोणत्याही बाबतीत त्यांच्या मंत्र्यांच्या सल्ल्याकडे दुर्लक्ष करण्याचा अधिकार देणारे हे सामान्य कलम नाही. त्याने दुर्लक्ष केले पाहिजे असे वाटते.” त्यामुळे आपल्या मर्जीचा मुख्यमंत्री निवडणे किंवा पक्ष बदलण्यासाठी पक्षांतरासाठी संधी निर्माण करणे/उपयोग करणे हे राज्यपालांचे काम असू शकत नाही. प्रतिष्ठित घटनातज्ज्ञ या नात्याने, नानी ए. पालखीवाला यांनी "राज्यातील लोकांचे मूलभूत समतोल राखण्यासाठी आणि राज्यघटनेच्या आदेशांचा राज्यात आदर केला जाईल याची खात्री करण्यासाठी राज्यपाल हे साधन असावे असा घटनेचा हेतू आहे" असे स्पष्ट केले.राज्यपालांच्या घटनात्मक भूमिकेवरील भाषणात डॉ.बी.आर. आंबेडकरांनी राज्यपालाने आपला विवेक “पक्षाचा प्रतिनिधी” म्हणून नव्हे तर “संपूर्ण लोकांचा प्रतिनिधी” म्हणून कसा वापरावा याचे वर्णन केले.अशा प्रकारे राज्यघटनेने राज्यपालांना घटनात्मक संरक्षक आणि केंद्र आणि राज्य यांच्यातील महत्त्वाच्या दुव्याची भूमिका सोपवली आहे.

घटनात्मक तरतुदींमधून राज्यपालांच्या भूमिकेचे तीन महत्त्वाचे पैलू आहेत.

- 1) संसदीय लोकशाही प्रणाली अंतर्गत सामान्यपणे कार्यरत राज्याचे घटनात्मक प्रमुख.
- 2) केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांच्यातील महत्त्वाचा दुवा म्हणून; आणि सामान्यकाळात काही विशिष्ट क्षेत्रात केंद्र सरकारचे प्रतिनिधी.
- 3) अनेक भागात असामान्य परिस्थितींमध्ये [उदा. कलम 356(1)]

वरील संवैधानिक निर्णयांव्यतिरिक्त, राज्यपालांना काही परिस्थितीजन्य निर्णय देखील आहेत. कोणत्याही पक्षाकडे स्पष्ट बहुमत नसताना मुख्यमंत्र्यांची नियुक्ती, राज्य विधानसभेचा विश्वास दाखवता न आल्यास मंत्रिपरिषद बरखास्त करणे आणि मंत्रिमंडळाने बहुमत गमावल्यास राज्य विधानसभा बरखास्त करणे ही काही उदाहरणे आहेत. ही कामे करत असताना राज्यपालांनी पक्षपातीपणे काम केल्यास संघर्ष होणे साहजिकच आहे. देवेंद्र फडणवीस आणि अजित पवार यांचा कोणत्याही जाहीर सूचनेशिवाय शपथविधी सोहळा हे त्याचेच एक उदाहरण आहे. राज्यपालांच्या वादग्रस्त भूमिकेशी संबंधित इतर असंख्य उदाहरणे आहेत,जसे की दैनंदिन कामकाजात जास्त हस्तक्षेप. राज्यपालांच्या कारभारात अवाजवी हस्तक्षेप केल्याबद्दल शिवसेनेने महाराष्ट्रातील राज्यपालांच्या कारभाराविरोधात याचिका दाखल केली होती.पश्चिम बंगालचे मुख्यमंत्री आणि अनेक खासदारांनी राष्ट्रपतींना पत्र लिहून राज्याच्या राज्यपालांना मागे घेण्याची मागणी केली आहे. राज्यात आणि केंद्रात विविध पक्षांची सरकारे असताना निवडून आलेले लोकप्रतिनिधी आणि राज्यपाल यांच्यातील संघर्ष प्रामुख्याने दिसून येतो.तमिळनाडूचे राज्यपालही राज्य विधानसभेने मंजूर केलेली विधेयके रखडवल्याबद्दल चर्चेत होते. केरळमध्ये, राज्यपालांच्या मंजूरीला विलंब झाल्यामुळे 11 अध्यादेश कालबाह्य झाले. याशिवाय, केरळमधील विद्यापीठांच्या नियुक्त्यांमुळे राज्यपाल आणि निवडून आलेले सरकार विरुद्ध टोकाला आले.या प्रकारचे पक्षपाती वर्तन ही अलीकडील घटना नाही. आपण इतिहासाच्या स्मृती मार्गावर धावत गेलो, तर हे लक्षात येईल की राज्यपालांनी स्वातंत्र्यानंतर केंद्रात सत्ताधारी असलेल्या पक्षाला खूश करण्याचे काम केले आहे.जेव्हा आपण वर नमूद केल्याप्रमाणे प्रकरणे वाचतो किंवा ऐकतो तेव्हा असे दिसून येते की भारतात राज्यपाल पदाची अजिबात आवश्यकता नाही. परंतु राज्यपालांनी देखील विविध ठळक कर्तव्ये पार पाडणे गरजेचे आहे, जसे की राज्यात कायद्याच्या राज्याचा आदर केला जातो याची खात्री करणे, संविधानाचे पालन केले जाते आणि विधेयके घाईघाईने पास करणे तपासणे. ही कार्ये, कार्यक्षमतेने पार पाडल्यास, राज्यातील लोकशाही सुनिश्चित होईल.आपल्या संविधान निर्मात्यांनी केंद्र-राज्य सहकार्यासाठी राज्यपाल पदाची कल्पना केली. पण परिणाम उलट झाला आहे. स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून राज्यपाल हे पद वादग्रस्त राहिले आहे. श्री प्रकाशा, जे अनेक वर्षे राज्यपाल होते, त्यांनी टिप्पणी केली “बऱ्याचदा मला असे वाटले आहे की

स्वाभिमानी व्यक्तींना राज्यपालपद स्वीकारणे अधिक कठीण केले जात आहे.” राज्यपालपद वादांच्या भोवऱ्यातच असू नये, म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे म्हणणे होते राज्यपाल हे ‘नामधारी’ पद असावे. परंतु घटनासमितीत ते मान्य झाले नाही आणि १९५२ पासूनच या ना त्या प्रकारे या पदाचा दुरुपयोग सुरू झालेला दिसून येतो. प्रसिद्ध घटनातज्ज्ञ नानी पालखीवाला राज्यपालाच्या भूमिकेविषयी म्हणाले होते की, ‘राज्यातील जनतेचे मूलभूत स्थैर्य कायम ठेवून राज्यात घटनात्मक पद्धतीने शासन चाललेल याची खबरदारी घेणे हे राज्यपालाकडून राज्यघटनेस अपेक्षित आहे.’ मात्र प्रत्यक्षात हे घडताना दिसत नाही, असे खेदाने म्हणावे लागते.

देशाच्या संघ राज्यव्यवस्थेत अत्यंत वादग्रस्त ठरलेले पद म्हणून राज्यपालांकडे पाहिले जाते. याबाबत तरतुदी करताना हे पद नियुक्त असावे की निर्वाचित यावर घटना परिषदेत खूप चर्चा झाली होती. बहुतांश सदस्यांनी राज्यपाल नियुक्ती असावा असा सूर लावला होता. अनंत स्वामी अयंगर यांनी केंद्राने नियुक्त केलेले राज्यपाल घटक राज्यांच्या स्वायत्ततेवर आघात करणार नाहीत का? असा प्रश्न उपस्थित केला होता. तर के. टी. शहा व इतर काही सदस्यांनी हे पद निर्वाचित केले तर राज्यपाल नामधारी म्हणून काम करतील का? अशी शंका उपस्थित केली होती. शेवटी या चर्चेला पूर्णविराम देत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संसदीय लोकशाहीत लोकनिर्वाचित मंत्रिमंडळ हेच वास्तविक प्रमुख असेल, तर राज्यपाल नामधारी व केवळ शोभेचे पद असेल, अशी अपेक्षा व्यक्त केली होती.

वरील विवेचनाचा मतितार्थ असा निघतो की, संविधानकर्त्यांना राज्यपालाचे पद नामधारी घटनात्मक प्रमुख म्हणूनच अपेक्षित होते. १९५० ते १९६७ या काळात या पदाची अशीच प्रतिमा कायम राहिली. मात्र १९६७ नंतर देशाच्या पक्षीय राजकारणात जी स्थित्यंतरे झाली, त्यातून बहुतांश घटक राज्यात बिगर काँग्रेसी सरकारे सत्तारूढ झाली. परिणामी केंद्रात सत्तेवर असलेल्या इंदिरा गांधी सरकारने घटक राज्यांतील विरोधी पक्षांची सरकारे नियंत्रित करण्यासाठी राज्यपालांचा सर्रास वापर सुरू केला. तत्कालीन राज्यपालांनीदेखील केंद्राचा हस्तक, एजेंट म्हणून काम करण्यातच धन्यता मानली. तेही घटक राज्यांची सरकारे अस्थिर करण्यासाठी किंवा तिथे समांतर सरकार चालवण्यासाठी काम करू लागले. (१९६७ ते १९८५ या दोन दशकात हे पद एवढे वादग्रस्त झाले होते की, काही घटक राज्यांनी तर राज्यपाल पदच नको इथपर्यंत भूमिका घेतली होती.)मागील पाच दशकापासून केंद्रात सत्तेवर आलेल्या सर्वच राजकीय पक्षांनी राजभवनाचा ‘पक्षीय राजकारणाचा अड्डा’ म्हणूनच वापर केलेला आहे. त्याचा अतिरेक १९८२मध्ये आंध्र प्रदेशात झाला. राज्यपाल कोश्यारी यांच्यावर टीका करताना संजय राऊत यांनी रामलालची आठवण येते असे विधान केले होते, ते राज्यपाल आंध्र प्रदेशात होते. त्यांनी इंदिरा गांधींच्या सांगण्यावरून एन.टी.आर. यांचे बहुमतातील सरकार बरखास्त करून नामुष्की ओढवून घेतली होती. न्यायालयाने त्यांची ही कृती घटनाबाह्य ठरवली होती. १९८५मध्ये राजीव गांधी पंतप्रधान झाल्यानंतर त्यांनी केंद्र-राज्य संबंधांत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले. या पार्श्वभूमीवर १९८५-८६मध्ये दिल्लीत एक राज्यपाल परिषद भरवण्यात आली होती. त्यात राज्यपालांनी संघराज्यव्यवस्था बळकट करावी, घटक राज्यांची स्वायत्तता हिरावून घेऊ नये, केंद्र-राज्य संबंधात दुवा म्हणूनच काम करावे, असे ठराव करण्यात आले होते, मात्र यापैकी एकाही ठरावाची अमलबजावणी झाली नाही.

राज्यपालांच्या नियुक्तीबाबत सरकारीया आयोगाने काही मौलिक शिफारशी केल्या होत्या. उदा. राज्यपाल नियुक्त करताना संबंधित घटक राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांचा सल्ला घ्यावा. त्याचबरोबर सत्ताधारी पक्षातील व्यक्तींची नियुक्ती जिथे विरोधी पक्षांचे सरकार आहे त्या राज्यात करू नये. निवडणूक झाल्यानंतर राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली किंवा कोणताही पक्ष किंवा आघाडी सरकार स्थापन करू शकत नाही असे वाटले तरी लागलीच राष्ट्रपती राजवटीची शिफारस करू नये, उलट सरकार स्थापन करण्यासंदर्भात राज्यपालांनी पुढाकार घ्यावा, प्रयत्न करावेत पक्षीय राजकारणाची स्वार्थी गरज म्हणून राज्यपालांची नियुक्ती होत असल्याने अनेक वेळा अपात्र व अकार्यक्षम व्यक्ती या पदावर नियुक्त झालेल्या आहेत. प्रशासकीय सुधार आयोगाने यावर आपल्या अहवालात टिपणी केली होती. आज तर या पदाची प्रतिष्ठा पूर्णपणे नष्ट झालेली आहे. ‘आपले भावी राज्यकर्ते संवैधानिक नीतीमतेचे पालन करून संघराज्यव्यवस्थेचा आदर राखतील अशी अपेक्षा आपण करू या,’ असे उदगार संविधानसभेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी काढले होते.त्याची फलश्रुती मात्र होऊ शकलेली नाही, ही वस्तुस्थिती

आहे.राज्यपालांनी राज्यघटनेच्या मूलभूत संरचनेचा एक भाग असलेल्या समकालीन घटनात्मक परिदृश्यात संघराज्य आणि लोकशाहीचे कारण पुढे करणे अपेक्षित आहे.

अशा प्रकारे आपण पाहतो की, सध्याच्या राजकीय व्यवस्थेत राज्यपालपद हा टीकेचा किंवा वादाचा विषय राहिला आहे. त्यावर उपाय म्हणून राज्यपालांनी राजकारणाच्या वर जाऊन घटनात्मक निकष आणि स्वीकृत परंपरांनुसार वागले पाहिजे, जेणेकरून राज्याच्या बहुसंख्यांच्या आकांक्षेनुसार राज्यकारभार प्रस्थापित करता येईल. तसेच, राज्यपाल पदाचे मोठेपण हे आहे की त्यांनी घटनात्मक प्रमुख म्हणून काम केले पाहिजे, केंद्राचे एजंट म्हणून नाही आणि सक्रिय राजकारणी म्हणून नाही, त्यामुळे राज्यपालपदाची प्रतिष्ठा आणि प्रतिष्ठा कायम राहिल यात शंका नाही.सध्याची सामाजिक आणि राजकीय उलथापालथ देशातील लोकशाही कोठे नेईल हे सांगणे कठीण आहे. तथापि, राजकीय व्यवस्थेत राज्यपालांची भूमिका महत्वाची आहे. ते वादग्रस्त असल्यामुळे उपयुक्त ठरणार नाही असे कोणतेही कारण नाही. अगदी देशातील लोकशाहीच्या कार्यपद्धतीबद्दल जनता जागृत होत असताना, घटनात्मक अधिकारी आणि राजकीय पक्षांना त्यांच्या पद्धती आणि कार्यशैली सुधारण्यास भाग पाडले जाऊ शकते. राजकीय व्यवस्थेत राज्यपाल असण्याची गरज भारतीय राज्यघटनेने मान्य केली आहे. केंद्राचे कायदेशीर वॉचडॉग म्हणून जनता त्यांचे प्रचंड महत्त्व मान्य करते.

संदर्भ ग्रंथसूची (Bibliography):

- 1.भारतीय संविधान, भारत सरकार, विधी व न्याय विभाग, 2014
- 2.संघीय शासन व्यवस्था में राज्यपाल की भूमिका:एक अवलोकन, डॉ. शिल्पी गुप्ता, 2021 मनीरा प्रकाशन.
- 3.राज्यपालांची 'सक्रिय लुडबुड' संविधान विरोधी, अॅड. सुरेश पाकळे , महाराष्ट्र टाइम्स, 25 ऑक्टोबर 2022.
- 4.राज्यपाल घटना आणि... वास्तव, य. दि. फडके, के. सागर पब्लिकेशन्स.
5. Role of governor in indian politics a case study of maharashtra and goa since 1990, Shujauddin Moin Shakir , 2011
- 5.<https://rajbhavan-maharashtra.gov.in/en/constitutional-roles-in-brief/>
- 6.<https://www.jstor.org/stable/Governor>.

चौऱ्याहत्तराव्या घटनादुरुस्तीची फलनिष्पत्ती

डॉ. सुखलाल शामराव राठोड

(ग्रंथपाल)

गोदावरी कला कनिष्ठ व वरिष्ठ महाविद्यालय अंबड जि जालना

प्रस्तावना

भारताने संसदीय शासनपद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे. लोकशाहीतील सत्ता विकेंद्रीकरणाचे तत्त्व प्रत्यक्षात येण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची निर्मिती करण्यात आली. बलवंतराय मेहता समिती स्थापन करून भारतामध्ये ग्रामीण व शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था निर्माण करण्यात आल्या. केंद्र व राज्य सरकारला या संदर्भामध्ये कायदे करण्याचा अधिकार देण्यात आला. लोकांच्या बदललेल्या अपेक्षा व निर्माण झालेल्या समस्या सोडविण्यासाठी घटनादुरुस्तीपद्धत आमलात आणली. यानुसारच स्थानिक स्वराज्य संस्थांना जास्त अधिकार देण्यासाठी केंद्र सरकारने त्र्याहत्तर व चौऱ्याहत्तर ही घटनादुरुस्ती केली. राजकीय सत्तेचे विकेंद्रीकरण करणे हा या घटनादुरुस्तीचा मुख्य हेतू होता. या घटनादुरुस्तीने भारतीय राजकीय सत्तेमध्ये बदल झाला. आजपर्यंत ज्या समाजघटकांना सत्ता मिळालेली नव्हती त्या समाजघटकांना सत्ता मिळाली. लोकशाहीवरील त्यांचा विश्वास अधिक दृढ झाला. शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी चौऱ्याहत्तरावी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. २२ डिसेंबर १९९२ रोजी चौऱ्याहत्तरावी घटनादुरुस्ती करण्यात आली.

key words . चौऱ्याहत्तरावी , घटनादुरुस्ती, स्थानिक, स्वराज्य ,संस्था , आरक्षण , सत्ता, विकेंद्रीकरण इत्यादी.

७४ व्या घटना दुरुस्तीने केलेले बदल.

- १) नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था : चौऱ्याहत्तरावी घटनादुरुस्ती ही मुख्यतः हा शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी केली गेली. शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कारभारामध्ये सुधारणा घडवून आणण्याच्या हेतूने ही घटनादुरुस्ती करण्यात आली होती. राज्य विधिमंडळाने कायदा करून शहरी भागासाठी स्थानिक संस्था स्थापन कराव्यात असे म्हटले होते. त्यानुसार महाराष्ट्रात महानगरपालिका, नगरपालिका व छावणी बोर्ड या शहरी भागासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थापन केल्या गेल्या. यामध्ये विविध समितीच्या माध्यमातून कामकाज चालवले जाईल.
- २) कार्यकाल : या घटनादुरुस्तीने शहरी स्थानिक संस्थांचा कार्यकाल ५ वर्षांचा निश्चित करण्यात आला. ६ महिन्यांच्या आतमध्ये निवडणुका घेणे राज्य सरकारवर बंधनकारक करण्यात आले.
- ३) आरक्षण महिला, अनुसूचित जाती, जमाती यांच्यासाठी राखीव जागा ठेवण्यात आल्या. त्याचबरोबर अधिकार पदेदेखील राखीव ठेवण्यात आली.
- ४) राज्य निवडणूक आयोग : या घटनादुरुस्तीने शहरी स्थानिक संस्थांच्या निवडणुका नियमितपणे पार पाडण्यासाठी राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना केली.
- ५) राज्य वित्त आयोग : शहरी स्थानिक संस्थांना आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण करण्यासाठी राज्य वित्त आयोग निर्माण करण्यात आला.
- ६) अधिकारक्षेत्र : बांधकाम, पर्यावरण, दारिद्र्यनिर्मूलन यासारखे १८ विषय शहरी संस्थाकडे सोपविण्यात आले. राज्यघटनेच्या १२व्या परिशिष्टामध्ये त्याचा समावेश केला आहे.
- ७) नियोजन व विकास समिती : त्र्याहत्तर व चौऱ्याहत्तराव्या घटनादुरुस्तीने केलेले बदल सारखेच होते. त्र्याहत्तरावी घटनादुरुस्तीने केवळ ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी बदल केले तर चौऱ्याहत्तराव्या घटनादुरुस्तीने शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी बदल केले. त्र्याहत्तर व चौऱ्याहत्तराव्या घटनादुरुस्तीतील एक महत्त्वपूर्ण फरक म्हणजे नियोजन व विकास समितीची तरतूद केवळ चौऱ्याहत्तराव्या घटनादुरुस्तीमध्ये आहे.

चौऱ्याहत्तराव्या घटनादुरुस्तीचे महत्त्व .

चौऱ्याहत्तरावी घटनादुरुस्ती करण्यापूर्वी म्हणजे १९९२ पूर्वी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा कारभार सुरळीतपणे चालत नव्हता. स्थानिक संस्थांच्या निवडणुका वेळेवर होत नव्हत्या तसेच समाजातील सर्व घटकांना प्रतिनिधित्व मिळत नव्हते. अनुसूचित जाती, जमाती महिला या घटकांना राजकीय सहभागाची संधी व राजकीय सत्ता मिळत नव्हती. स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे आर्थिक सत्ता नसल्याने त्यांना प्रभावीपणे कार्य करता येत नव्हते. तसेच त्याच्या कारभारामध्ये सतत हस्तक्षेप केला जात होता. चौऱ्याहत्तराव्या घटनादुरुस्तीने या सर्व मर्यादा पार केल्या. लोकशाहीवरील लोकांचा विश्वास अधिक दृढ होण्यासाठी, स्थानिक पातळीवर लोकांचा राजकीय सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने या घटनादुरुस्तीचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे कोणते विषय असतील, हे विषयदेखील या घटनादुरुस्तीने निश्चित केल्याने या संस्थांना कार्य करण्याची एक निश्चित दिशा प्राप्त झाली. या घटनादुरुस्तीने या स्थानिक संस्थांना निश्चित उत्पन्नाची साधने उपलब्ध करून दिल्याने त्याची कार्यक्षमता परिणामकारकता वाढली. एकूणच या घटनादुरुस्तीने लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. चौऱ्याहत्तराव्या घटनादुरुस्तीचे महत्त्व खालीलप्रमाणे सागता येते-

- १) शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक संरक्षण दिले..
- २) स्थानिक स्वराज्य संस्थांना आर्थिक ताकद मिळवून दिली.
- ३) ५ वर्षांनी निवडणुका घेणे बंधनकारक असल्याने या संस्थांना राजकीय स्थैर्य प्राप्त झाले.
- ४) राज्य निवडणूक आयोगामुळे निःपक्षपातीपणे निवडणुका होऊ लागल्या.
- ५) महिलांना ३३ टक्के आरक्षण व अधिकारपदे मिळाल्याने राजकीय सहभाग वाढला. आता ५० टक्के आरक्षण मिळाले त्यामुळे समान राजकीय नेतृत्वाची समान संधी मिळाली आहे.
- ६) अनुसूचित जाती, जमातीसाठी आरक्षण ठेवल्याने लोकशाही प्रक्रियेमध्ये त्यांना सामावून घेता आले.
- ७) अनुसूचित जाती, जमाती व महिलांना आरक्षणाच्या माध्यमातून राजकीय सहभाग घेता आला.
- ८) स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे विषय निश्चित झाल्याने त्यांना प्रभावीपणे कार्य करता येऊ लागले.

चौऱ्याहत्तराव्या घटनादुरुस्तीने राजकीय सत्तेचे विकेंद्रीकरण घडवून आणले. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना आर्थिक राजकीय ताकद देऊन त्यांना- बळकट केले. महिला, अनुसूचित जाती, जमाती यांचा राजकीय सहभाग वाढविला म्हणूनच भारतीय राज्यकीय व्यवस्थेमध्ये या घटनादुरुस्तीला महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

सारांश

१९९२ साली संसदेने त्र्याहत्तर व चौऱ्याहत्तराव्या घटनादुरुस्तीला संमती दिली परंतु त्याची अंमलबजावणी १९९४ पासून सुरू झाली. महाराष्ट्रामध्ये १९९४ पासून त्र्याहत्तर व चौऱ्याहत्तरावी घटनादुरुस्ती अमलात आली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कारभारामध्ये या घटनादुरुस्त्यांनी महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणले. लोकशाही विकेंद्रीकरणाची संकल्पना प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये अमलात आणली. ज्या समाजघटकांना राजकीय प्रतिनिधित्व मिळू शकत नव्हते त्या समाजघटकांना स्थानिक पातळीवर प्रतिनिधित्व करण्याची संधी या घटनादुरुस्तीने प्राप्त करून दिली. अनुसूचित जाती, जमाती व महिला या घटकांचा केवळ राजकीय सहभाग वाढला नाही; तर त्यांना राजतिनिधित्वाची संधी तसेच राजकीय सत्तादेखील मिळाली. सरपंच, सभापती, अध्यक्ष, महापौर, नगराध्यक्ष ही सत्तेची पदे या वंचित घटकांना आरक्षणाच्या माध्यमातून या घटनादुरुस्तीच्या बदलामुळे मिळाली. राज्य निवडणूक आयोग, राज्य वित्त आयोग या संस्थांनीदेखील महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणले. मथितार्थ, भारताच्या तसेच महाराष्ट्राच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या इतिहासामध्ये त्र्याहत्तर व चौऱ्याहत्तराव्या घटनादुरुस्तीला महत्वाचे स्थान आहे, कारण तिने स्थानिक पातळीवर महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणले व लोकशाहीचा विस्तार घडवून आणण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली.

संदर्भ सूची

१. ग्रामीण विकास योजना(एक मार्गदर्शिका),हरियाणा ग्रामीण विकास संस्था निलोखेडी .
- २ . बिरमल/ पवार, महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्था, डायमंड पब्लिकेशन शनिवार पेठ पुणे, जुलै २०१५.

- ३ . नाडे, पंचायत राज व ग्रामीण विकास, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद, ऑगस्ट २०१६
- ४ .उकानी चंद्रिका , पंचायतराज व्यवस्था एवं ग्राम विकास , रावत प्रकाशन, अन्सारी रोड दरियागंज नई दिल्ली ,
- ५ . राष्ट्रीय ग्राम स्वराज अभियान, मी सरपंच.. मी लोकसेवक , यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधनी(यशदा), राजभवन आवार, बाणेर रोड पुणे, ऑगस्ट २०१८ ,
- ६ . ग्रामीण विकासाच्या शासकीय विविध योजना.
- ७ . ग्रामीण शाश्वत विकासासाठी च्या विविध योजना
- ८ . महिला व बालकल्याण विकास योजना

भारतीय संविधान आणि मूलभूत अधिकार

डॉ. सूर्यकांत माधवराव सांभाळकर

संत तुकाराम महाविद्यालय, कन्नड.

इमेल sm.sambhalkar21@gmail.com

प्रस्तावना :

निसर्ग आवस्थे मध्ये मानसाला अधिकार माहित नव्हते तो रानटी जीवन जगत असे कोनीही कोणावर आक्रमन करीत असत परंतु मानवी जीवनाचा विकास जसजसा होत गेला तसतसा माणूस हा समाजशील होत गेला आणि त्याने काही नियम व कायदे तयार केले यामुळे माणसाचे जीवन सुखी बनले आणि तो चांगले जीवन जगू लागला . निसर्ग आवस्थे मधुन सामाजिक आवस्थे मध्ये यायला मानवाला भरपूर कालावधी लागला.

उत्क्रांतीच्याद्वारे मानवाचा जसजसा विकास होत गेला तशी मानवाला आपल्या हक्क आणि अधिकारांची जाणीव होऊ लागली मानवाला कळू लागले की स्वातंत्र्य हे आधीकारांशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. हक्क आणि आधीकारांबरोबर कर्तव्य सुद्धा असतात याची जाणीव मानवाला होऊ लागली. अधिकार हे दोन प्रकारचे असतात सामान्य अधिकार आणि मूलभूत अधिकार.

मूलभूत अधिकारांचा इतिहास

आधुनिक लोकशाहीतील अधिकारांचा इतिहास ब्रिटनमधील मागनाकार्टा १२१५ पासून सुरु होतो. पुढे अधिकारांच्या मागणीच्या १६२८ च्या पत्रात मूलभूत अधिकारांचा समावेश करण्यात आला. तेथून पुढे अधिकारांची एक परंपरा निर्माण झाली. १६८८ च्या काळातही अधिकारांचे समर्थन करण्यात आले. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या काळात १७८९ क्रांतिकारकांनी राष्ट्रीय सभेत मानवी अधिकारांची घोषणा केली. अमेरिकन राज्यक्रांतीच्या काळातही मानवी हक्कांचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला.

जर्मन व्यायमार घटना, आयर्लंड, सोविएत रशिया आणि स्वित्झर्लंडच्याही राज्यघटनेत मूलभूत हक्कांची तरतूद केलेली दिसते. एवढेच नव्हे तर अगदी अलीकडे दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळी प्रेसिडेंट रूझवेल्ट यांनी अटलांटिक घोषणेत नागरिकांच्या चार मूलभूत हक्कांचा उल्लेख केला आहे . तर डिसेंबर १९४८ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघातही मानवी हक्कांचा विचार करण्यात आला. युनोने मानवी हक्कांचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. 20 व्या शतकात जगात साम्यवादी क्रांतीने जोर धरला झारशाही विरुद्धी रशियाने लेनिनच्या नेत्रत्वाखाली १९१७ मध्ये रशियन राज्यक्रांती घडुन आणली .साम्यवादी क्रांतीच्या माध्यमातून रशियन जनतेला मानवी हक्क व स्वातंत्र्य बहाल करण्यात आले.

भारतीय मूलभूत अधिकारांचा इतिहास

भारतीय राज्यघटनेत मूलभूत अधिकारांचा समावेश करण्यात आला असला तरी मूलभूत अधिकारांची मागणी ब्रिटीशांच्या काळापासून होत आली आहे. कारण स्वातंत्र्य लढ्याच्या आंदोलनातील प्रत्येकाने मूलभूत हक्कांना निकडीची गरज म्हटले आहे . १९२८ साली सर्व प्रथम सर्व पक्षीय संमेलनात मूलभूत हक्कांची मागणी करण्यात आली होती . १९३१ मध्ये काँग्रेसने एका ठरावाच्या माध्यमातून मूलभूत हक्कांचा समावेश असणारी घटना स्वीकारील असे मान्य केले होते. गोलमेज परिषदातूनही भारतीय नेत्यांनी आपल्या मागण्यांमध्ये मूलभूत अधिकारांच्या मागण्या समाविष्ट केलेल्या दिसतात . परंतु भारतीयांना मूलभूत हक्क द्यावेत या मताचे ब्रिटीश नसल्यामुळे १९३५ च्या कायद्यात हक्कांचा समावेश करण्यात आला नव्हता.

१९४५ च्या सप्रू समितीच्या अहवालात विधिमंडळ कार्यकारिणी आणि न्यायालयीन आचरसंहिता निश्चित करण्यासाठी मूलभूत हक्कांची निर्मिती आवश्यक आहे असे म्हटले आहे.

भारतीय संविधान आणि मूलभूत अधिकार

राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागात मूलभूत हक्कांचा समावेश कलम १२ ते ३५ मध्ये करण्यात आला आहे.

१. समतेचा अधिकार

कलम १४ ते १८ घटनेच्या सरनाम्यातच समतेचा उल्लेख सापडतो परंतु १४ व्या कलमात हक्क च्या दृष्टीने आवश्यक अशा समतेचा अर्थ सांगण्यात आला. त्या नुसार समता म्हणजे कायद्यापुढील समता आणि कायद्याने संरक्षणाची समान संधी होय. लोकशाही राष्ट्रात असा समन्वय आवश्यक असतो. राज्याने केलेले कायदे सर्वांना समानपणे लागू राहतील. तसेच धर्म, वंश, जात, लिंग, अथवा वर्ग असा कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही असे या कलमात स्पष्ट केलेले दिसते, परंतु कर लादताना, श्रीमंतावर अधिक आणि गरीबांवर कमी कर लादून एक प्रकारची आर्थिक विषमता निर्माण होते. त्याबद्दल तक्रार केली जात नाही कारण त्याचा संबंध विकासाशी येतो. कायद्या पुढे समानता आणि कायदेशीर संबंधाच्या बाबतीत विचार करताना नव्या घटनादुरुस्तीत पंतप्रधान, सभापती, उपराष्ट्रपतीचे वेगळे स्थान मान्य करण्यात आले आहे. तसेच भारतात एवढी अशिक्षित आणि गरीब जनता आहे की, जी कायद्यापासून संरक्षण मिळविण्यास अपात्र ठरते अथवा त्यांना जाणीव नसते. परकीय शत्रू राजकीय दूत आदिनाही या बाबतीत काही सवलती दिल्या जातात.

या समानतेच्या अधिकारात पुढील समतेचा समावेश करण्यात आला आहे.

अ. कायद्यापुढे समानता ब. भेदभाव नाही क. समान संधी ड. अस्पृशता नष्ट करणे इ. पदव्यांचे संपुष्टीकरण

२. व्यक्ती स्वातंत्र्याचा अधिकार

कलम १९ व्यक्तीमत्वाचा विकास झाला पाहिजे यासाठी ज्याप्रमाणे ७ प्रकारचे हक्क देण्यात आले आहेत. त्याचप्रमाणे १९व्या कलमानुसार नागरिकाला व्यक्ती स्वातंत्र्यासाठी ७ प्रकारचे स्वातंत्र्य देण्यात आले आहेत. हे स्वातंत्र्य खालील प्रमाणे

१. भाषण आणि विचार करण्याचे स्वातंत्र्य
२. शांततापूर्ण निशस्त्र सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य
३. संस्था आणि संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य
४. संचार स्वातंत्र्य
५. भारतात कोठेही वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य
६. संपत्ती कमावण्याचे, खर्च करणे विकण्याचे स्वातंत्र्य
७. व्यवसायाचे स्वातंत्र्य

व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या हक्कांचे संरक्षण

घटनेच्या कलम २० ते २२ मध्ये या हक्कांच्या संरक्षणाची तजवीज करण्यात आलेली आहे. घटनेने असे स्पष्ट केले आहे की, गुन्हा सिद्ध झाल्या शिवाय कोणत्याही व्यक्तीला शिक्षा दिली जाऊ शकणार नाही. कलम २०-१ तसेच एका गुन्ह्या साठी एका पेक्षा अधिक वेळा शिक्षा दिली जाणार नाही. तसेच कोणत्याही व्यक्तीला व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या कायदेशीर मार्गापासून वंचित ठेवले जाणार नाही अशी दुरुस्ती ४४ व्या घटना दुरुस्तीने १९७८ मध्ये केले आहे.

व्यक्ती स्वातंत्र्यावर बंधने लादण्यात आली असली तरी त्या स्वातंत्र्याच्या रक्षणाचीही व्यवस्था राज्यघटनेत करण्यात आली आहे. त्या तरतुदी पुढील प्रमाणे.

१. कलम २० (१) नुसार गुन्हा सिद्ध झाल्याशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला दोषी ठरविले जाऊ शकत नाही. गुन्हा सिद्ध झाल्यावर कायद्याने ठरून दिलेल्या शिक्षेपेक्षा जास्त शिक्षा दिली जात नाही.
२. कलम २०.३ प्रमाणे एका गुन्ह्या साठी एका पेक्षा अधिक वेळा शिक्षा दिली जाणार नाही.
३. कोणत्याही व्यक्तीला इतरांविरुद्ध खोटी साक्ष देण्याची सक्ती करता येत नाही.
४. अटक करण्यापूर्वी व्यक्तीला कारणे सांगितली जातात. तो स्वतः किंवा वकीला मार्फत आपली बाजू मांडू शकतो.
५. याच कलमात सांगितल्याप्रमाणे अटक केलेल्या व्यक्तीला २४ तासांच्या आत न्यायालयासमोर उभे करावे लागते.

३. शोषनाविरुद्धचा अधिकार

घटनेच्या २३ व्या कलमात हक्कांची व्याख्या स्पष्ट केली आहे. वेठबिगार, सक्तीने काम करून घेणे किंवा सक्तीची मजुरी कायद्याने बंद करण्यात आली आहे. देशातून गुलामीचे पूर्ण निर्मूलन झाले पाहिजे या उद्देशाने देशात कोणत्याही जाती,

धर्म, वंश अथवा वर्णाच्या माणसाच्या खरेदी विक्रीला गुन्हा ठरविण्यात आले. यात स्त्रि गुलामगिरी आणि सक्तीने चालविलेल्या वेश्याव्यवसायाचाही अंतर्भाव होऊ शकतो. घटनेतील २४ व्या कलमानुसार १४ वर्षा खालील मुलांना खाणी, रेल्वे, कारखाने वा अवजड यंत्रावर जोखमीच्या कामासाठी लावता येणार नाही. वेठ बिगार पद्धती कायद्याने बंद करण्यात आली.

४. धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार

भारत हे धर्म निरपेक्ष राज्य राहिल याची हमी ४२ व्या घटनादुरुस्तीत देण्यात आली. धर्माच्या बाबतीत शासनाची भूमिका तटस्थ निपक्षपातीपणाची असते धर्म हि प्रत्येकाची खाजगीबाब मानण्यात आली आहे. आपल्या राज्याचा धर्म हा आधार नाही किंवा विशिष्ट धर्म राज्याचा धर्म म्हणून मानण्यात आला नाही हे महत्त्वाचे होय. प्रत्येकाला या चौकटीत राहून धार्मिक काम करावे लागेल.

घटनेच्या २५ ते २८ कलमा मध्ये स्वातंत्र्याचा हक्क देण्यात आला आहे. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या इच्छेनुसार कोणताही धर्म स्वीकारण्याचा त्याचा प्रचार करण्याचा हक्क राहिल. भारत हे धर्मनिरपेक्ष राज्य असल्यामुळे धर्माच्या बाबतीत सरकारची भूमिका तटस्थ आणि निपक्षपाती स्वरूपाची राहिल. घटनेनुसार धर्म ही प्रत्येकाची खाजगी बाब मानण्यात आली आहे. कलम २५ (१) नुसार प्रत्येकाला कोणताही धर्म स्वीकार व प्रचार करण्याचा अधिकार राहिल.

५. शिक्षण आणि संस्कृतीचा अधिकार

घटनेच्या २९ व्या कलमात असे सांगितले आहे की आपली भाषा; लिपी अथवा संस्कृती यांची जोपासना करण्याचे स्वातंत्र्य भारतातील प्रत्येक नागरिक समूहाला दिले आहे. असा अधिकार अमेरिकेच्या संविधानात सांगितला नाही. परंतु सोवियेत रशियाच्या संविधानात अल्पसंख्यांना आपल्या संस्कृतीचे रक्षण करण्याचा अधिकार आहे. भारतातील अल्पसंख्यांना आपल्या संस्कृतीचे रक्षण करता यावे याचा अधिकार दिला आहे.

अल्पसंख्यांना जातींना आपल्या आवडी नुसार धर्म किंवा भाषा या आधारावर शिक्षण संस्था चालविण्याचा अधिकार आहे. इतर संस्थान प्रमाणे या संस्थानाही आर्थिक मदत मिळेल. ती संस्था विशिष्ट वर्गातर्फे चालविली जाते म्हणून धर्म किंवा भाषा या आधारावर भेदभाव करून त्यांच्या अनुदानामध्ये पक्षपात सरकार करणार नाही असेही या घटना कलमात ३० (२) सांगितले आहे.

तसेच शिक्षण संस्थेत धर्म, वंश, जात, आणि भाषा या आधारावर प्रवेश नाकारता येणार नाही.

६. संपत्तीचा अधिकार

मालमतेच्या अधिकाराचे रक्षण साध्या कायद्याने होऊ शकते म्हणून मुलभूत अधिकाराच्या यादीतून संपत्तीचा अधिकार ४४ व्या संविधान दुरुस्तीने १९७८ साली काढून टाकला.

७. घटनात्मक उपायांचा अधिकार

भारतीय नागरिकाला वरील पाच प्रकारचे जे अधिकार घटनेने दिले त्यांचे रक्षण करण्यासाठीच घटनात्मक उपायांचा अधिकार प्राप्त झाला. मुलभूत अधिकारावर झालेले आक्रमण दूर करण्यासाठी नागरिकाला या अधिकारा च्या माध्यमातून उच्च आणि सर्वोच्च न्यायालयाकडे दाद मागता येते. घटनात्मक उपायांचा अधिकार हा आमचा राज्यघटनेचा आत्मा आणि हृदय आहे असे डॉ. आंबेडकर म्हणतात.

या भागात प्रदान केलेले हक्क बजावण्याकरिता समुचित कार्यवाही द्वारे सर्वोच्च न्यायालयास अर्ज विनंती करण्याच्या हक्कांची हमी देण्यात आली आहे.

हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी नागरिकाला न्यायालयाकडे पुढील पाच प्रकारचे अर्ज करता येतात. न्यायालयाचा नीर्णय सर्व व्यक्ती, संस्था आणि शासन यांच्यावर बंधनकारक असतो.

१. बंदी प्रत्यक्षीकरण
२. परामादेश
३. अधिकारा पृच्छा
४. प्रतिषेध
५. उत्प्रेक्षण

वरील सर्व बाबींचा आधार घेऊन प्रत्येक व्यक्ती आपल्या अधिकारांचे संरक्षण करू शकतो.

मुलभूत अधिकारांचे महत्त्व

स्वातंत्र्य,समता, बंधुता, या लोकशाही तत्वांची जोपासना केली जाते . न्यायालयाचे संरक्षण मिळाल्यामुळे हक्कांना सुरक्षितता मिळते. जनकल्याण तसेच मूल्य निर्धारण करण्यास मदत मिळते सर्वात महत्वाचे म्हणजे स्वातंत्र्याची हमी मिळते.

निष्कर्ष :

वरील विवेचनावरून आपणास असे लक्षात येते कि मुलभूत अधिकार हे मानवी जीवनाच्या विकासासाठी फार महत्वाचे असतात. या अधिकारांमुळेच मानवाचा सर्वांगीण विकास होऊ शकला आहे. मुलभूत अधिकारांना न्यायालयाचे संरक्षण असल्यामुळे त्यांचे महत्त्व अधिक वाढले आहे .

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ. शुभांगी राठी - भारतीय राज्यघटना - कैलाश पुब्लीकेशन औरंगाबाद.
२. प्रा .चि. ग. घांगरेकर - भारतीय राज्यघटना स्वरूप आणि राजकारण - मंगेश प्रकाशन नागपूर.
३. डॉ. सुधाकर जोशी - भारतीय शासन आणि राजकारण - विद्या बुक्स पुब्लिकेशन औरंगाबाद.
- ४ . भारत सरकार - भारताचे संविधान - कैलाश पुब्लीकेशन औरंगाबाद.
५. कृष्णा भोगे - भारतीय राज्यघटना राज्य पद्धती
६. प्रतियोगिता दर्पण - उपकार प्रकाशन डिसेंबर २०१३

ई-गव्हर्नन्समुळे प्रशासकीय व्यवस्थेत गतिमानता

डॉ. बबन आमले

babanamle999@gmail.com

सहयोगी प्राध्यापक, लोकप्रशासन विभागप्रमुख,
संत तुकाराम महाविद्यालय, कन्नड.

प्रस्तावना

२१ वे शतक हे विज्ञान-तंत्रज्ञान व संगणक क्रांतीचे युग म्हणून ओळखले जात आहे. वैश्विक स्तरावर प्रत्येक राष्ट्र आपल्या सर्वांगीण विकासासाठी आधुनिक तंत्रज्ञान साधनांचा वापर करत आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती आपल्या दैनंदिन अडचणी, समस्या शासन व प्रशासन यंत्रणेने त्वरित सोडवाव्यात अशी अपेक्षा करतो. याकरिता वैश्विक स्तरावर संगणक क्रांतीमुळे शासन-प्रशासन यंत्रणेत आमुलाग्र परिवर्तन करणे अनिवार्य ठरले. सर्वसामान्य लोकांच्या वाढत्या अपेक्षा पूर्ण करून त्यांनी समाधानी करण्याकरिता तत्पर सेवा व सुविधा देण्याकरीता संगणक, मोबाईल, सॅटेलाईट, इंटरनेट सारख्या साधनांचा अवलंब केला जात आहे. जगभरातील ई-गव्हर्नन्स संकल्पनेमुळे सर्वसामान्य नागरिकांना देण्यात येणाऱ्या सेवेत काळानुरूप बदल करावा लागत आहे.

देशाचा कारभार वेगवान, पारदर्शक आणि अचूक व्हावा, अशी सर्वसामान्य नागरिकांची अपेक्षा असते. यालाच सुशासन असेही म्हणू शकतो. अशा सुशासनाची अनेक दशकांपासून मागणी केली जात आहे. अशा स्थितीत ई-गव्हर्नन्स हा एक उत्तम उपाय ठरू शकतो. या माध्यमातून नोकरशाहीचा योग्य रीतीने वापर करत वर्तमान आणि भविष्यातील अडचणींवर मात करणे शक्य आहे. नागरिकांना दर्जेदार आणि सुलभ सेवा उपलब्ध करून देणे, प्रशासनाच्या कारभारात पारदर्शकता वाढवणे तसेच व्यापक प्रमाणात जनतेचा सहभाग वाढवणे यासाठी ई-शासन हे अनेक अर्थानी संयुक्तिक आहे. माहिती आणि तंत्रज्ञान हे शासन आणि प्रशासनाला वेग देण्याचे काम करत आहे. कोणत्याही योजनांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यास ते मदत करते. तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ई-शासन लागू करता येईल आणि त्यानुसार अचूक परिणाम हाती पडतील; मात्र या दिशेने आणखी काम करण्याची गरज आहे. इलेक्ट्रॉनिक सेवा, उत्पादने, उपकरणे आणि रोजगाराच्या संधी यश शेतकऱ्यांसंबंधी पायाभूत सुविधांना उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून नागरिकांचे प्रश्न सोडविले जातात का ते अभ्यास करणे.
२. ई-गव्हर्नन्समुळे नागरिकांना सेवा-सुविधा योग्य वेळेत मिळतात का ते अभ्यास करणे.
३. नागरिकांना शासनाकडून आणखी कुठल्या अपेक्षा आहेत का ते अभ्यास करणे.
४. सेवा आणि माहितीचे प्रशासन जलद आणि कार्यक्षम होते का ते आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती

कोणत्याही संशोधनाचा अभ्यास करीत असतांना संशोधनासाठी अभ्यासाची पद्धत वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक असते. या संशोधनासाठी दुय्यम स्रोतांकडून माहिती संकलित केली गेली आहे ज्यात पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे आणि इंटरनेट इत्यादींचा समावेश करण्यात आला आहे.

ई- गव्हर्नन्स म्हणजे काय

‘संगणक व इंटरनेटद्वारे शासनाकडून दिली जाणारी सेवा म्हणजे ई-गव्हर्नन्स मानले जाते.’^१ इलेक्ट्रॉनिक गव्हर्नन्स किंवा ई-गव्हर्नन्स म्हणजे सरकारी सेवा माहितीची देवाणघेवाण, संप्रेषण व्यवहार आणि विविध स्वतंत्र प्रणाली आणि सेवांचे एकीकरण करण्यासाठी सरकारद्वारे माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर. तंत्रज्ञानाचा वापर सरकारी क्रियाकलाप करण्यासाठी आणि शासनाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी केला जातो. ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून सरकारी सेवा कार्यक्षम आणि

पारदर्शक पद्धतीने उपलब्ध करून दिल्या जातात. ई-गव्हर्नन्स काही उदाहरणामध्ये डिजिटल इंडिया इनिशिएटिव्ह, प्राइम मिनिस्टर ऑफ इंडिया, आधार, कॉमन एंट्रन्स टेस्ट इत्यादी.

ई- गव्हर्नन्सला चालना देण्यासाठी अधिकाऱ्यांची व कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे: 'माहिती तंत्रज्ञान ही एक क्रांती आहे या क्रांतीमुळे जीवन अधिक वेगवान झाले आहे. जग अधिक जवळ आले आहे. सर्वच क्षेत्रात 'हार्डवर्क' पेक्षा 'स्मार्टवर्क' ला अधिक पसंती मिळू लागली आहे. संगणक हा माहिती तंत्रज्ञानाचा पाया आहे त्यासाठी सर्वांनी संगणक साक्षर होण्याची आवश्यकता आहे.'^१ सर्वसामान्य नागरिकांना केंद्रस्थानी ठेवून, प्रशासनाला आधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड देणे आणि त्या माध्यमातून नागरिकांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी स्टेट कॅडरच्या अधिकाऱ्यांना उच्च प्रतीचे प्रशिक्षण देणे काळाची गरज आहे. महसूल विभागाशी सर्वसामान्य जनतेचा संबंध येतो आणि म्हणूनच कमी त्रास आणि कमी वेळेत जनतेला अचूक माहिती देणे, हे आव्हान अधिकाऱ्यासमोर असते. त्यामुळे अधिकाऱ्यांना व कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.

ई-गव्हर्नन्सचे फायदे :

'हार्डवर्क' पेक्षा 'स्मार्टवर्क': संगणकामुळे व आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे जग अधिक जवळ आले आहे. सर्वच क्षेत्रात 'हार्डवर्क' पेक्षा 'स्मार्टवर्क' ला अधिक पसंती मिळू लागली आहे. त्यामुळे कमीत कमी वेळेत अधिक चांगल्या पद्धतीने शासनाचे कामकाज होत आहे.

नागरीपर्यंत जलद सेवा सुविधा उपलब्ध : ई- गव्हर्नन्स हा परवलीचा शब्द झालाय. माहितीतंत्रज्ञानाधारित उपक्रमांनी अनेक बाबी सहजसाध्य झाल्या आहेत. आज ई- गव्हर्नन्सच्या वापरामुळे शासन अनेक सेवा-सुविधा नागरिकांपर्यंत कमीत कमी वेळेत पोहचू शकत आहे. कामाचा स्वयंचलित ओघ आणि डिजिटल स्वाक्षरीमुळे वेगाने सेवा दिली जाईल व सेवेच्या पातळीवर सुधारणा होईल. ई-गव्हर्नन्समुळे प्रशासन हे पारदर्शीक होत नाही तर त्यात गतिमानता येऊन संसाधने आणि वेळेची बचत होते. नागरिकांना विविध शासकीय सेवा- सुविधा गतिमानतेने देता येतात. त्यांची गुणवत्ता व दर्जा वृद्धिंगत करता येते.

जगभराबरोबरच भारतातही शासकीय कामांसाठी होणाऱ्या विलंबाबाबत नागरिकांच्या तक्रारी असतात. एखाद्या कागदासाठी, छोट्याशा परवान्यासाठी विविध कार्यालयांचे हेलपाटे मारावे लागतात. अधिकाऱ्यांची मर्जी सांभाळावी लागते. त्यामध्ये बराच काळ खर्ची होत असतो. हा कालापव्यय आणि त्रास कमी करण्यासाठी 'स्पीड मनी' किंवा 'लाच' देण्याची कुप्रथा सुरू झाली. या कुप्रथेवर घाव घालण्याचे काम ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर होते आणि नागरिकांना जलदगतीने, घरबसल्या, जगाच्या कानाकोपऱ्यात कुठेही बसून सेवा मिळू शकतात.

'हायफाय' ऐवजी 'वायफाय': 'हायफाय' ऐवजी 'वायफाय' पिढी घडविण्याची गरज आहे. संगणक हा माहिती तंत्रज्ञानाचा पाया आहे. त्यासाठी सर्वांनी संगणक साक्षर होण्याची आवश्यकता आहे. भविष्यात संगणकाचे ज्ञान नसलेली व्यक्ती निरक्षर ठरू शकेल. इंटरनेटवर वेगवेगळ्या विषयांची प्रचंड माहिती उपलब्ध आहे. आपल्याला कुठलीही माहिती हवी असेल तर आपण थेट 'गुगल' वर शोधू शकतो. त्यामुळे ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून 'हायफाय' ऐवजी 'वायफाय' पिढी घडविण्याचे काम होत असल्याचे दिसून येते.

शासकीय कामकाज अधिक पारदर्शकता: पारदर्शकता हा शासकीय कारभाराचाच नव्हे, तर लोकशाहीचा आत्मा आहे. त्यादृष्टीने नागरिकांना सरकार दरबारी असणाऱ्या आपल्या कामाची नेमकी स्थिती काय आहे, त्याबाबतीत प्रक्रिया कुठे रखडली आहे, त्यात काय त्रुटी राहिल्या आहेत, कायदेशीर अडचण आहे का, या सर्व बाबी समजण्यासाठी ई-गव्हर्नन्स प्रभावी ठरते. किंबहुना, ई-गव्हर्नन्सचा कार्यक्षमपणाने वापर जिथे केला जातो, तिथे भ्रष्टाचार निश्चितपणाने कमी झालेला दिसून आलेला आहे. त्यामुळे पारदर्शक आणि भ्रष्टाचारमुक्त प्रशासन हि संकल्पना प्रत्यक्षात अवतरण्यासाठी ई-गव्हर्नन्स अत्यंत मोलाचे ठरते.

अधिकारी आणि कर्मचाऱ्यांच्या कार्यात गतीमानता येते: 'शासकीय-प्रशासकीय व्यवस्था अधिक लोकाभिमुख करण्यात येत असली तरी या प्रयत्नांमध्ये सातत्य राखण्याची तसेच नाविन्य आणण्याची गरज आहे.'^३ राजाच्या सर्वांगीण विकासात अनेक विभाग आपले योगदान देत असतात. कृषी, सिंचन, सहकार, आरोग्य, उद्योग, ऊर्जा अशा शासनाच्या विविध विभागाच्या

माध्यमातून अनेक लोकोपयोगी योजनाची आणि विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी सुरु असते. शासनाच्या विविध विभागांमध्ये अनेक चांगले अधिकारी आणि कर्मचारी आहेत. ते आपापल्या परीने प्रशासनात सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करीत असतात. प्रशासकीय कामकाजात सुलभता, सुसूत्रता आणि गतिमानता आणण्यासाठी ई-गव्हर्नन्सची भूमिका महत्त्वाची आहे.

श्रम, पैसा व वेळेची बचत : शासकीय यंत्रणेचा पसारा मोठा आहे. केंद्र सरकार, राज्य सरकार आणि स्थानिक संस्था यांचा जवळपास ५० ते ६० टक्के खर्च हा कार्यालयीन व्यवस्थापनावर होतो. यामध्ये कर्मचार्यांचे वेतन, कार्यालयीन देखभालीचा खर्च, वाहतूक आदी गोष्टींचा समावेश असतो. हा खर्च ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून लक्षणीयरीत्या कमी होऊ शकतो. नागरिकांकडून कररुपात गोळा होणाऱ्या पैशांची हि एकप्रकारे बचतच म्हणावी लागेल. आजघडीला कार्यालयीन व्यवस्थापन खर्च, कर्मचार्यांचे वेतन यासाठी होणाऱ्या प्रचंड खर्चामुळे शासनाकडे कल्याणकारी योजनांसाठी कमी पैसा शिल्लक राहतो. हि अडचण ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून दूर होऊ शकते.

पेपरलेस शासकीय व्यवहाराला प्राधान्य: ई-गव्हर्नन्सच्या अंतर्गत पेपरलेस म्हणजेच कागदविरहीत शासकीय व्यवहाराला प्राधान्य देण्यात आले आहे. मंत्रालयाच्या आगीच्या पाश्वर्भूमीवर पेपरलेस ऑफिस संकल्पनेवर शासनाने लक्ष केंद्रित केले असून आता अनेक विभागांचे काम इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने होत आहे. यामुळे सर्व कागदपत्रांचे स्कॅनिंग होत असून विविध नस्ती, शासन निर्णय, पत्रव्यवहार हे कायमस्वरूपी सुरक्षित झाले आहेत. त्यातूनच शासकीय कामकाज अधिक पारदर्शक, कार्यक्षम आणि कागदविरहित होणार आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे शासकीय कार्यालयात विविध कामांसाठी लागणाऱ्या रांगाही कमी होत आहेत.

घरबसल्या सेवा उपलब्ध: 'सध्याचे युग हे माहितीयुग आहे. आल्विन टॉफ्लर या विचारवंताने म्हटल्याप्रमाणे कृषी, औद्योगिक या दोन युगानंतर आलेल्या 'माहिती युगात' ज्ञान हीच खरी संपत्ती बनली आहे.'^४ जगात प्रत्येक क्षेत्रात तंत्रज्ञानाचा वापर दिवसागणिक वाढत चालला आहे. माणसाच्या दैनंदिन आयुष्याचा बहुतांशी भाग डिजिटल तंत्रज्ञानाने व्यापून टाकला आहे. इंटरनेट, स्मार्टफोन, टॅबलेट, संगणक, लॅपटॉपसारख्या इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे नागरिकांना घरबसल्या सेवा मिळविता येतील व त्यांना तहसील कार्यालयापर्यंत प्रवास करावा लागणार नाही नागरिकांची माहिती हे वैशिष्ट्य, घेतलेल्या सेवांच्या नोंदी ठेवल्या जातील व त्यामुळे आवेदन अर्ज पटकन सादर करण्यास मदत होईल.

ई-गव्हर्नन्स पुढील आव्हाने: भारतासारख्या आकाराने व लोकसंख्येने मोठ्या असलेल्या देशामध्ये माहिती तंत्रज्ञानावर आधारित योजना, कार्यक्रम राबविणे मोठे आव्हानात्मक आहे. यावरून आपणास ई-गव्हर्नन्स पुढील काही आव्हाने असल्याचे दिसून येतात.

१. भारतामध्ये कमी असलेली संगणक साक्षरता.
२. भारतासारख्या खंडप्राय देशामध्ये इंटरनेट जोडणीच्या मर्यादा.
३. माहिती तंत्रज्ञानाच्या सुविधा पुरवणाऱ्या केंद्रांची वानवा, कौशल्यपूर्ण मनुष्यबळाची कमतरता.
४. माहितीचा गैरवापर, चोरी, गहाळ होणे इत्यादी सायबर गुन्ह्यांमुळे येणारे अडथळे.

ई-गव्हर्नन्स पुढील आव्हानावर उपाय : ई-गव्हर्नन्स पुढे अनेक आव्हाने आहेत. त्यावर मात करण्यासाठी पुढील उपाय करता येतील.

१. माहिती तंत्रज्ञान आधारभूत संरचना उभारणे.
२. ग्रामीण भागामध्ये कौशल्यपूर्ण मनुष्यबळामध्ये वाढ करण्यासाठी उपाययोजना करणे.
३. शासनाने माहिती तंत्रज्ञान आधारित कार्यक्रम, योजना, विविध सेवा, संकेतस्थळे वापर कर्त्यासाठी सुलभ बनविणे.
४. विविध खासगी, गैरसरकारी संघटना यांचे या कामी सहकार्य घेणे.
५. शाळा, महाविद्यालयांतील अभ्यासक्रमामध्ये डिजिटल साक्षरतेचा सक्तीने समावेश करावा.

निष्कर्ष

ई-गव्हर्नन्स हा शब्दप्रयोग अलीकडील काळात बराच चर्चेचा ठरला असला, तरी प्रत्यक्ष प्रशासकीय कामकाजामध्ये त्याचा वापर आजही नगण्य स्वरूपाचा आहे. संगणकीकरणाचे युग अवतरल्यानंतर खासगी क्षेत्राने त्याचा वापर अत्यंत खुबीने करून घेत आपल्या कार्यपद्धतीत आमूलाग्र सुधारणा घडवून आणल्या त्या तुलनेने प्रशासकीय यंत्रणा मात्र आजही मागासलेलीच आहे. असे म्हणावे लागेल. वस्तुतः, सरकारी कामकाजातील दिरंगाई, भ्रष्टाचार, गहाळपणा यासारख्या जनतेला भेडसावणाऱ्या सर्व समस्यांवर ई-गव्हर्नन्स हा एक उपाय आहे.

ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून शासन नागरिकांना त्यांच्या दारापर्यंत इंटरनेटच्या माध्यमातून एक खिडकी पद्धतीद्वारे जलद गतीने, कमी खर्चात, पारदर्शकरित्या शासकीय सेवा उपलब्ध करून देत आहे. विविध शासकीय विभागात ई-गव्हर्नन्स कार्यप्रणाली अंमलात आणून कामात गतिमानता आलेली आहे. तसेच प्रत्येक विभागात समन्वय साधून ई-गव्हर्नन्स वर जास्त भर देण्यात येत आहे. ई-गव्हर्नन्समुळे प्रशासनात पारदर्शकता येते, सुधारणेला प्रोत्साहन मिळते, श्रम, पैसा व वेळेची बचत होते, भ्रष्टाचाराला आळा बसतो, काम व सेवांची कार्यक्षमता वाढवता येते, आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे प्रशासनात गतिमानता वाढून कारभारात पारदर्शकता आली असून ते हायटेक झाले आहे. ई-गव्हर्नन्समुळे प्रशासन अधिकाधिक लोकाभिमुख होत आहे. तसेच प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढत असतानाच नागरिकांच्या समस्यांची सोडवणूक सुलभपणे होत आहे. यावरून असे लक्षात येते की, आजच्या काळात ई-गव्हर्नन्स किती महत्त्वपूर्ण कार्य पार पाडीत आहे.

संदर्भग्रंथ

१. जे. के. भालेराव, बी. जी. जगताप, २०१०, प्रगत लोकप्रशासन, अनुराधा प्रकाशन, पैठण, पृ. क्र. ३२.
२. लोकराज्य, जानेवारी २०१४, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृ. क्र. ८.
३. लोकराज्य, जानेवारी २०१३, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृ. क्र. ८.
४. लोकराज्य, फेब्रुवारी २०१७, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृ. क्र. ४८.
५. E- Paper, www.pudhari.Com.

भारतीय संविधान आणि मुलभूत अधिकार

प्रा.डॉ.वाय.ई.भालेराव

इतिहास विभाग प्रमुख,

राजर्षी शाहू कला व विज्ञान महाविद्यालय

वाळुज, ता.गंगापूर, जि.औरंगाबाद.

Email : ulisisbhalerao@gmail.com

प्रस्तावना :

आज भारताचे संविधान अंगीकारून आम्हा भारतीयांना 73 वर्षे पूर्ण झालीत आणि आज आपण स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सवी वर्षात रुबावात प्रवेश केला आहे. त्याचे एकमेव कारण म्हणजे भारतीय संविधान होय. भारतीय संविधान मुख्यत्वे स्वतंत्रता, समता, बंधूता व न्याय या महान तत्वांवर आधारित आहे. ही तत्वे बोधीसत्त्व तथागत सिद्धार्थ गौतम बुद्ध यांच्या शिकवणीतून संविधानात अंतर्भूत केल्याचे बाबासाहेबांनी त्यांच्या भाषणात उल्लेख केलेला आहे.¹ भारतीय संविधानाच्या उद्देशीकेच्या सुरुवातीलाच 'आम्ही भारतीय लोक' हे विधान कोरून भारतीय संविधान हे विशिष्ट धर्माला, जातीला, संप्रदायाला किंवा प्रदेशाला अर्पण केले नसून 'भारताच्या नागरिकांना' अर्पण केलेले आहे हे स्पष्ट होते. भारतीय संविधानाचा मुळ गाभ्यातच समानता नांदत असल्याने, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि आर्थिक समतेचा पुरस्कार भारतीय संविधान सुनिश्चित करतो. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ह्यांची भारताच्या संविधानाचा जनक व शिल्पकार म्हणून ओळख सर्वज्ञात आहे. मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनी भारतीय संविधानाच्या निर्मितीकरिता घेतलेले प्रचंड श्रम आणि त्याग याची तुलना जगाच्या पाठीवर कुठल्याही कार्याशी केली जाऊ शकत नाही. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधान निर्माण करून एकप्रकारे संपूर्ण देशात समतेच्या क्रांतीचे बीजारोपण केले हे म्हटले तरी अतिशयोक्ती होणार नाही. भारतीय संविधानामुळे या देशातील दलित, वंचित, शोषित बहुल भारतीय खऱ्या अर्थाने आज स्वतंत्र नागरिक म्हणून भारतात अभिमानाने श्वास घेत आहे. एक सच्चे राष्ट्रभक्त म्हणून जेव्हा बाबासाहेबांना संधी मिळाली तेव्हा त्यांनी स्वतःवर व त्यांचा करोडो दलित लोकांवर झालेल्या अन्यायाविरुद्ध वचपा काढीत बसण्यापेक्षा स्वतंत्र भारतासाठी एक सार्वभौम संसदीय लोकशाही म्हणजेच अब्राहम लिंकन यांच्या शब्दात लोकांचे, लोकांसाठी आणि लोकांद्वारे चालणारे व संचलित होणारे खरे लोकराज्य निर्माण केले.

आपल्या भारत देशात 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी देशाच्या संविधान सभेने राज्यघटना स्वीकारली. 26 जानेवारी 1950 रोजी भारतीय राज्यघटनेची देशात अंमलबजावणी करण्यात आली. सन 2015 पासून भारतीय राज्यघटनेबाबत जनजागृती करण्यासाठी आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रसार करण्याच्या उद्देशाने देशभरात '26 नोव्हेंबर' हा दिवस भारतीय संविधान दिवस म्हणून भारत सरकारच्या वतीने साजरा करण्यात आला. त्याआधी महाराष्ट्र शासनाच्या सामान्य प्रशासन विभागाने 24 नोव्हेंबर 2008 रोजी 26 नोव्हेंबर हा दिवस संविधान दिन म्हणून साजरा करण्याचे आदेश काढले होते. त्यावेळी भारतीय संविधानातील मुलभूत अधिकारांचे पोस्टर तयार करून शहरातील सार्वजनिक ठिकाणी लावण्यात आली होती.²

आजही देशातील सर्वसाधारण जनता न्यायाच्या प्रतिक्षेत आहे. जर भारतीय संविधानाची देशात काटेकोरपणे अंमलबजावणी झाली असती तर देशाचे चित्र वेगळे दिसले असते. संविधान सभेची निवडणूक झाल्यानंतर सभेचे पहिले सत्र 9 डिसेंबर 1946 ला संपन्न झाले. सभेचे पहिले अस्थायी अध्यक्ष म्हणून सच्चिदानंद सिन्हा यांची नियुक्ती करण्यात आली. पण तद् नंतर डॉ.राजेंद्रप्रसाद यांची बहुमतानी संविधान सभेचे स्थायी अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली. संविधान सभेने संविधानाची निर्मिती निहीत कालावधीत व्हावी याकरिता विविध समित्या गठीत केल्या. या समित्यांमध्ये सर्वात महत्वाची समिती म्हणजे मसोदा समिती. जिचे गठन 29 ऑगस्ट 1947 ला केले गेले. मसोदा समिती गठीत झाल्यावर समितीनी पूर्ण बहुमतानिशी समितीचे अध्यक्ष म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची नियुक्ती केली. मसोदा समितीत एकूण सात सदस्य होते. त्यांची नावे खालीलप्रमाणे -

1) अल्लादी कृष्णस्वामी अय्यर 2) एन.गोपालस्वामी अय्यंगार 3) डॉ.भीमराव रावजी आंबेडकर 4) के.एम. मुन्शी 5) मोहम्मद सुदुल्लाहाह 6) बी.एल.मित्र 7) डी.पी.खेतान

वरील सदस्यांपैकी बी.एल.मित्र हे संविधान सभेत गैरहजर राहिल्यामुळे त्यांच्या जागी एन. माधव राव यांची नियुक्ती करण्यात आली.³

संविधान सभेचे कामकाज एकूण 2 वर्षे 11 महिने आणि 17 दिवस चालले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी व्यक्तिगत मेहनत घेवून भारतीय राज्यघटना लिहिली. त्याचमुळे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार झाले. भारतीय राज्यघटनेत 395 कलमे 8 परिशिष्टे आणि 22 प्रकरणे होती. त्यामुळे ती जगातील सर्वात मोठी राज्यघटना आहे. स्वतंत्र भारताच्या संविधानात अनु. 12 ते 35 यात मुलभूत अधिकारांच्या तरतुदी समाविष्ट आहेत. व्यक्तीला मुलभूत अधिकार असतात आणि ते अबाधित राखण्याची जबाबदारी शासनावर असते. हा विचार लोकशाही तत्त्वज्ञानाचाच भाग होय. या दृष्टीने मुलभूत अधिकार म्हणजेच मानवी हक्क किंवा नैसर्गिक हक्क होत. एखादी व्यक्ती अब्जावधी असो किंवा दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगणारी असो, "एक व्यक्ती, एक मत"⁴ हा भारतीय राज्यघटनेने सर्वांना दिलेला अतिशय महत्वाचा मुलभूत समानतेचा अधिकार आहे. मुलभूत हक्काचा उद्देश वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे रक्षण करणे हा आहे. तेव्हा एक भारतीय नागरिक म्हणून प्रत्येकांनी भारतीय राज्यघटना वाचून आपले मुलभूत अधिकार मिळवले पाहिजेत.

भारताच्या संविधानामध्ये स्वातंत्र्य (कलम 19-22), कायदा (कलम-20), शोषणाविरुद्ध संरक्षण (कलम 23 व 24), धर्म स्वातंत्र्य (कलम 25-28), अल्पसंख्याकांचे अधिकार (कलम 29 व 30), घटनात्मक तक्रारीचा अधिकार (कलम 32-35) हे अतिशय महत्वाचे मुलभूत अधिकार नागरिकांना आहेत. भारतीय राज्यघटनेतील नागरिकांच्या मुख्य अधिकारांपैकी समानतेचा अधिकार (कलम 14-16) मध्ये समानतेची तत्वे समाविष्ट करण्यात आली असून कलम 17-18 यात एकत्रितपणे सामाजिक समतेचे तत्त्वज्ञान मांडण्यात आले आहे.

स्वातंत्र्य व लोकशाहीने पाळलेला सर्वात महत्वाचा आदर्श असल्याने सर्वांना समान स्वातंत्र्याचा अधिकार कलम 19-22 यामध्ये आहे. उदा. भाषण स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, शस्त्राशिवाय एकत्र येण्याचे स्वातंत्र्य, सहवासाचे स्वातंत्र्य, कोणताही व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य, देशाच्या कोणत्याही भागात राहण्याचे स्वातंत्र्य इत्यादींचा समावेश आहे. कलम 23-24 मध्ये शोषणाविरुद्धचा अधिकार नमूद करण्यात आले आहेत. यास समाजातील दुर्बल घटकांचे शोषण रोखण्यासाठी तरतुदी केलेल्या आहेत. कलम 25-28 मध्ये धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार समान असल्याचे सुनिश्चित करण्यात आले आहे. देशातील सर्व धर्मांना दिलेला आदर असून हे भारतीय राजकारणाचे धर्मनिरपेक्ष स्वरूप दर्शविते. प्रत्येकाला व्यक्तिस्वातंत्र्य आहे त्यामुळे ते कोणताही व्यवसाय तसेच प्रचार करू शकतात.

कलम 29-30 मध्ये सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्कांचा समावेश आहे.⁵ यात देशातील नागरिकांना घटनात्मक उपायांचा अधिकार समजून घेतला पाहिजे. यासाठी प्रामाणिकपणे भारतीय संविधानाची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. आजही दलित समाजामध्ये त्यांच्या मुलभूत अधिकारांचे उल्लंघन होते ही वस्तुस्थिती आहे. याचा अर्थ असा की, आजही देशात भेदभाव दिसून येतो. तेव्हा देशाचा एक जबाबदार नागरिक म्हणून भारतीय संविधानाच्या नियमांचे पालन करून आपल्या स्वतःच्या संरक्षणासाठी आणि स्वातंत्र्यासाठी तयार केलेल्या भारतीय राज्यघटनेचे 73 व्या भारतीय संविधान दिनाच्या वर्धापन दिनी वचनबद्ध होऊ.

भारत हा तरुणांचा देश म्हणून वाटत असले तरी आपल्या देशाने स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षात रुबावात प्रवेश जो केला त्याचे एकमेव कारण म्हणजे "भारतीय संविधान" होय. त्यासाठी भारतीय संविधान आणि प्रत्येकाचे मुलभूत अधिकार समजून घ्यायला हवेत.

सारांश :-

आज आपण बघतच आहोत की, भारतीय संविधानाच्या मुलभूत तत्वांना जनमाणसात रुजविणे तर कोसो दूर पण आज विशिष्ट वर्गाला पोषक असलेली विचारधारा संविधानाला बगल देऊन मूठभर लोकांची सत्ता ह्या देशावर काबीज करू इच्छिते. ते जरी असले तरी भारतीय म्हणून, आपली भूमिका नेमकी काय असावी याबद्दल पाहिजे त्या प्रमाणात चर्चा होतांना दिसत नाही.

त्यामुळे याचे विपरीत परिणाम दिसणे प्रारंभ झालेले आहेत. नागरिकांच्या मुलभूत हक्कांचे हनन, अभिव्यक्ति स्वातंत्र्याचे दौहन, भारतीय लोकशाहीचा अपमान, संसदीय लोकशाही पद्धतीला बगल देऊन अध्यक्षीय लोकशाहीचा पुरस्कार, दिवसेंदिवस वाढत असलेली गरीबी, बेरोजगारी, लाचारी आणि धर्मांधवादाचा उदो उदो या घटनांमुळे भारतीय संविधान जाऊन हुकूमशाही तर भारतावर लादली जात नाही आहे ना असे वातावरण निर्माण होत आहे. अशा परिस्थितीत एक भारतीय नागरिक म्हणून भारतीय संविधानाच्या मुळ तत्वांना सुरक्षित राखण्याचे कर्तव्य भारताच्या प्रत्येक नागरिकांचे आहे. ते तेव्हाच होईल जेव्हा भारतीय संविधानाची मूल्य जनमानसात पेरली जातील. भारतीय संविधानाविषयी व्यापक प्रमाणात जनचेतना निर्माण केली जाईल व भारतीय संविधानाची तंतोतंत अंमलबजावणी करून भारतीय संविधानाचे व देशाचे रक्षण केले जाईल.

भारतीय संविधानाला कार्यान्वित ठेवण्याकरिता व त्याची अस्मिता अबाधित ठेवण्याकरिता भारतात एक राष्ट्राची भावना प्रगट करून समता मुलक समाज घडविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. भारतीय संविधानाचे कार्यान्वयन, त्याची अंमलबजावणी व त्याचबरोबर त्याचे महत्व जोपर्यंत कायम राहील तोपर्यंत भारतीय नागरिकांची स्वतंत्रता आणि स्वायत्तता कायम राहील. यामुळे भारतीय संविधानाची सर्वोच्चता, गरीमा, अखंडता आणि शुद्धता कायम ठेवण्यातच आपण भारतीयांचे सर्वकष हित आणि उद्धार निहित आहे. त्याकरिता भारतीय संविधान व त्यामधील मानवाच्या सर्वकष अध्यायासंबंधी तरतुदींविषयी व्यापक प्रचार-प्रसार व जनजागृती करून संविधानाच्या बाजूने जनमत एकत्र करणे हे राष्ट्रप्रेमी व संविधान प्रेमी नागरिकांचे प्रथम कर्तव्य असले पाहिजे. संविधानाची अविरत कार्यशीलता व योग्य अंमलबजावणी भारताला काही मुठभर लोकांच्या पाशात अडकविण्यापासून वाचवू शकते. स्वतंत्रता, समानता, बंधूता व न्याय या मुल्यांची स्थापना भारतीय संविधानात केल्यामुळे आज भारताचा नागरिक स्वतंत्र होवून सन्मानाने श्वास घेत आहे.

संदर्भग्रंथ :-

- 1) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, भारताचे संविधान (भारताचा राष्ट्रीय ग्रंथ), नो-लाईस पब्लिकेशन, नागपूर (महाराष्ट्र) भारत, पृ.क्र. XI
- 2) https://prahar.in/indian_constitution_and_fundamental_rights/
- 3) डॉ.आंबेडकर बाबासाहेब, भारताचे संविधान (भारताचा राष्ट्रीय ग्रंथ), नो-लाईस पब्लिकेशन, नागपूर (महाराष्ट्र) भारत, पृ.क्र. XXVI
- 4) फडके भालचंद्र, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, 2004, पृ.क्र.222
- 5) डॉ.आंबेडकर बाबासाहेब, भारताचे संविधान (भारताचा राष्ट्रीय ग्रंथ), नो-लाईस पब्लिकेशन, नागपूर (महाराष्ट्र) भारत, पृ.क्र. 6 ते 21.

कृषी प्रक्रिया उद्योग एक संधी

डॉ. विश्वनाथ कोक्कर

संशोधक मार्गदर्शक
राजर्षी शाहू महाविद्यालय,
वाळूज, छत्रपती संभाजीनगर

शरदचंद्र आनंद आजबे

संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
छत्रपती संभाजीनगर

E-mail: sharadajabe6213@gmail.com

प्रस्तावना :

वैदिक काळापासून कृषी हा भारताचा मुख्य व्यवसाय आहे. भारताचा क्षेत्रफळाच्या दृष्टिने जगामध्ये सातवा क्रमांक आहे. या ठिकाणी तीनही ऋतू आहेत. या कारणाने सर्व प्रकारच्या धान्याची लागवड करता येते. आणि ती लागवड मोठ्या प्रमाणामध्ये केलीही जाते परंतु त्याला योग्य तो बाजारभाव मिळत नाही त्याच बरोबर त्यावरती प्रक्रिया ही अगदी तुरळक प्रमाणात केली जाते. भारतामध्ये कृषी मालावर प्रक्रिया करण्याचे प्रमाण हे 2-3 टक्के इतकेच आहे. तर तेच प्रमाण विकसीत देशांमध्ये पाहिले तर 60-70 टक्के आहे. भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 68 टक्के लोक हे खेड्यामध्ये राहतात आणि त्यांचा प्रमुख व्यवसाय हा शेती आहे. त्यामुळे त्यांच्या विकास साध्य करायचा असेल तर प्रक्रिया उद्योग हे महत्वाचे ठरते.

इ.स. 1991 साली जागतिकीकरण स्विकारल्या मुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या कक्षा रुंदावल्या आहेत आणि त्यामध्ये शेतीला मोठा वाव निर्माण झाला आहे. कारण आता त्याची विक्री कोठेही करू शकतो. परंतु त्याचबरोबर त्यामध्ये एक अडचण अशी निर्माण झाली की भारतीय शेती करण्याची पद्धती ही पारंपारिक आहे आणि परकीय देशांमध्ये आधुनिक पद्धतीने शेती केली जाते त्यामुळे त्यांना लागवडीसाठी किंवा शेती करण्यासाठी येणारा खर्च हा भारतापेक्षा कमी आहे आणि उत्पादनही अधिक आहे तर आपल्या कडे उलटे आहे. उत्पादन घेण्यासाठी खर्च जास्त आहे तर उत्पादन कमी आहे. म्हणून भारतीय शेती ही जागतिक बाजारपेठेमध्ये आपले स्थान निर्माण करू शकत नाही.

भारतीय शेती करण्यासाठी पाऊस, सरकारी धोरणे, बाजारभाव, पायाभूत सुविधा, सिंचनाच्या अपुऱ्या सुविधा अशा अनेक समस्यांना सामोरे जावं लागत आहे. त्यावरती उपाय म्हणून आपण कृषी प्रक्रिया उद्योगांकडे बघू शकतो.

जगातील फळे व भाजीपाला प्रक्रिया करणाऱ्या देशांची स्थिती दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	देश	शेकडा प्रमाण
1	फिलिपाईन्स	78
2	ब्राझील	70
3	अमेरिका	65
4	मलेशिया	3
5	भारत	2

स्रोत : कृषी पणन मित्र मासिक जून 2019

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, जगात सर्वात जास्त फळे व भाजीपाला यावर प्रक्रिया ही फिलिपाईन्स या देशात 78 टक्के होते तर दुसऱ्या क्रमांवर ब्राझील हा देश आहे तेथे 70 टक्के प्रक्रिया केली जाते तर भारतामध्ये फक्त 2 टक्के फळे व भाजीपाला यावर प्रक्रिया केली जाते.

उद्दिष्टे :

1. भारतामध्ये कृषी प्रक्रिया उद्योगाला असलेल्या संधीचा अभ्यास करणे.
2. शेतमाल काढणीपश्चात अपुऱ्या सुविधेमुळे नाश पावतो याचा अभ्यास करणे.

3. जागतिक स्तरावर वाढत्या मागणीचे विश्लेषण करणे.

गृहितके :

1. या उद्योगांमधून कृषी क्षेत्राला मोठा लाभ प्राप्त होवू शकतो.
2. यातून कृषी मालाच्या निर्यातीमध्ये वाढ होवू शकते.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनाकरीत दुय्यम साधनाचा वापर करण्यात आलेला आहे, जसे की शासनाचे विविध अहवाल, मासिके, त्रैमासिके, साप्ताहिके, पुस्तके, शोध निबंध आणि इंटरनेट यांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

भारतातील कृषी प्रक्रिया उद्योग :

कृषि प्रक्रिया उद्योगाची व्याप्ती ही जगभर पसरली आहे. भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर पहिली पंचवर्षिक योजना ही मुख्यतः कृषी विकास करण्यासाठी होती. तेव्हा पासून शासनाने कृषी वरती लक्ष केंद्रीत केले आहे. 1991 च्या मुक्त अर्थव्यवस्था धोरणानंतर परकीय गुंतवणुकदाराला भारतीय शेतीमध्ये 100 टक्के गुंतवणूक करण्याची मुभा मिळाली. तेव्हापासून शेतीच्या आधुनिकीकरणास गती प्राप्त झाली. सन 2000 पासून कृषी प्रक्रिया उद्योग मोठ्या जोमाने वाढू लागला. भारत हा जगामध्ये चीन नंतर दुसऱ्या क्रमांकाचा भाजीपाला उत्पादक देश आहे. इतही अनेक घटकांमध्ये भारताचा पहिला किंवा दुसरा क्रमांक लागतो. एवढ्या मोठ्या प्रमाणामध्ये उत्पादन होत असताना सुद्धा आपण प्रक्रिया उद्योगांमध्ये इतर देशांच्या तुलनेमध्ये मागासलेले आहे.

अ.क्र.	राज्य	कृषीमाल प्रक्रिया उद्योगाची संख्या	प्रमाण शेकडा
1	आंध्र प्रदेश	6313	23
2	तामिळनाडू	4000	15
3	पंजाब	2285	8
4	महाराष्ट्र	2252	7

स्त्रोत : कृषी पणन मित्र मासिक जून 2019

वरील तक्त्याच्या आधारे दिसून येते की भारतामध्ये कृषी प्रक्रिया उद्योगाची संख्या 27479 इतकी आहे. त्यापैकी सर्वाधिक 6313 उद्योग हे आंध्रप्रदेश या राज्यामध्ये आहेत तर महाराष्ट्रामध्ये 2252 इतकी संख्या आहे. याचाच अर्थ महाराष्ट्रामध्ये या उद्योगांची आज कमतरता दिसून येते. महाराष्ट्रामध्ये केळी, मोसंबी, संत्रा, द्राक्षे इत्यादी पिके मोठ्या प्रमाणात घेतली जातात आणि त्यामधून प्रक्रिया उद्योगही मोठ्या प्रमाणात उभारले जावू शकतील की त्यामधून शेतकऱ्यांची जीवन सुधारले जावू शकेल.

कृषीमाल हा हंगामी असल्यामुळे बाजारामध्ये त्याची आवक ही एकाच वेळी मोठ्या प्रमाणात होते त्यामुळे त्याचे बाजारभाव पाडले जातात कारण बहुतांश पीकामध्ये 85-90 टक्के पाणी असते म्हणून ते लवकर खराब होतात आणि काढणीकरत असताना ते कशा प्रकारे काढता येतील याचे अपुरे ज्ञान, पॅकेजिंग, साठवणूक क्षमतेचा अभाव, अपुरी वाहतूक सेवा इत्यादी कारणांने हा माल नाश पावतो. त्या ठिकाणी प्रक्रिया उद्योग उभारले तर त्याचा मोठा फायदा होईल, भारतामध्ये अपुरी सुविधा असल्या कारणाने 25-30 टक्के शेतमाल नाश पावतो आणि त्याची अंदाजे किंमत ही 30000 कोटी आहे. अशा प्रकारे या उद्योगाची उभारणी करून आपण हे नुकसान टाळू शकतो.

कृषी प्रक्रिया उद्योगाचे भारताच्या जी.डी.पी. मध्ये मोठे योगदान आहे. कारण 1991 च्या आर्थिक धोरणानंतर या क्षेत्राने परकीय गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणामध्ये आकर्षित केली आहे. यामुळेच या क्षेत्राला आधुनिक तंत्रज्ञान आणि गुणवत्तामध्ये सुधारणा घडून आली. सन 2004-05 भारत सरकार यावरती 80 कोटी रुपये खर्च करत असे तेच 2012-13 मध्ये 353 कोटी रुपये खर्च करू लागली. या क्षेत्रामध्ये होत असलेली परकीय गुंतवणूक ही भारतासारख्या विकसनशील देशासाठी महत्त्वाची आहे. परकीय गुंतवणूक ही 2000-01 साली 198.13 कोटी होती तर 2013-14 मध्ये 25106.78 कोटी रुपये एवढी वाढली आहे. या क्षेत्राच्या 2006-07 मध्ये निर्यातीमध्ये 9.6 टक्के वाटा होता तो 2012-13 मध्ये 12 टक्के झाला.

भारताला खेड्यांचा देश म्हणून ओळखले जाते. आणि या ठिकाणची लोकसंख्या हि कृषीवरती अवलंबून आहेत. म्हणून या उद्योगांच्या विस्तार जर ग्रामीण भागाकडे केला तर आपल्या अर्थव्यवस्थेचे चित्र बदलेल. कृषी प्रक्रिया उद्योग उभारण्यासाठी कच्चा माल, बाजारपेठ ग्राहक व विक्री हे प्रमुख घटक असून या करित विक्री व्यवस्थापन व आपल्या क्षेत्रातील स्पर्धकांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. तसेच मार्केटिंग, जाहिरातीकरण आणि ब्रॉण्डिंग अत्यंत महत्वाचे आहे. तसेच व्यवसायातील आदर्श, तंत्र व अनुभवी व्यक्तीकडून मार्गदर्शन ही वेळोवेळी शेतकऱ्याला द्यायला पाहिजे. अशा प्रकारे ग्रामीण भागामध्ये हे उद्योग उभा राहतील.

प्रक्रिया उद्योगामुळे होणारे फायदे :

1. कृषी मालाचा टिकाऊपणा वाढवता येतो.
2. कृषीमालाचे मूल्यवर्धन करता येते.
3. कृषी प्रक्रिया उद्योगामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण होतात.
4. देशाची निर्यात वाढण्यास मदत होते.
5. कृषी प्रक्रिया उद्योगांमुळे बाजारपेठांचा दर्जा वाढतो.

उपाययोजना :

1. कृषी प्रक्रिया उद्योगामधून तयार झालेल्या मालाची विक्री होण्यासाठी ग्राहकामध्ये सकारात्मक भावना निर्माण करण्यासाठी शासनाने प्रयत्न करावे.
2. ग्रामीण भागामध्ये असे उद्योग उभारण्यासाठी भांडवल उपलब्ध करून द्यावे.
3. उच्च प्रकारच्या पदार्थ बनवण्यासाठी तशाच प्रकारच्या बियाणांची निर्मिती करावी.
4. कुशल कामगार निर्माण करण्यासाठी त्याप्रकारचे प्रशिक्षण द्यावे.

निष्कर्ष :

1. कृषी प्रक्रिया उद्योग हे औद्योगिक प्रगतीमध्ये महत्वाची भूमिका बजावू शकतात.
2. या उद्योगातून कमी भांडवल असले तरी जास्त रोजगार प्राप्त होतो.
3. तयार झालेल्या मालाची पुरवठा साखळी निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भ सूची :

1. Bhupat M desai and N.V Namboodiri (1992) : Development of Food-Processing Industries, Economics and Political Weekly, Vol.27, No.13, Mar.28.1992.
2. कुंभार अरूण राजाराम (2011) : फळ पिकांचे महत्त्व व्यवस्थापन आणि काढणीपश्चात तंत्रज्ञान, Indian Streams Research Journal, Vol.1, Issue.X, pg.no.1-4, Nov.2011.
3. जगदाळे यशवंत (2014) : प्रक्रिया उद्योगाची स्थिती आणि संधी, शेतकरी मासिक, पृष्ठ क्र. 13-14 नोव्हेंबर 2014.
4. Shellya and Kuldip Kaur (2015) : Impacts of Food Processing industry on Economic Growth, FDI and Ezports of India, pacific Business Review International, Vol.7, Iss.12 pg.no.63-72, 12 June 2015.
5. T.M.Sridhara Murthy, M.S. Yogesh (2014) : An overview of Food Processing industry in India- Challenges and Opportunities, online International Interdisciplinary Research Journal, Vol.IV, Issue-V, ISSN:2249-9598, Sep-OCT2014.
6. Rais M and Sheoran A (2015) : Scope of Supply chain Management in Fruits and vegetables in India, Journal of Food Processing and Technology, Vol.6, ISSN:2157-7110, 2015.
7. साळवे (2015) : एकविसाव्या शतकातील भारतीय शेती क्षेत्रापुढील आव्हाने, Indian Streams Research Journal, Vol.5 Iss.10, ISSN:2230-7850, Nov-2015.

8. केंजळे एस.आर. (2016) : कृषी व्यवसायाच्या भारतातील विविध संधी, Review of Research, Vol.6, ISS.2 ISSN:2249-894X, Nov-2016.
9. बिराजदार एस.एम. (2018) : भारतीय कृषी क्षेत्रातील कामगिरी आणि समस्या, Aayushi International Interdisciplinary Research Journal, Vol.V, Iss.I, ISSN:2349-638X Sep.-2018.
10. डोहाळे दिनेश (2020) : शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक दुर्बलतेला कारणीभूत ठरलेल्या घटकांचे अध्ययन, Gurukul International Multidisciplinary Research Journal, Vol.VIII, Iss,IV(II), ISSN:2394-8426, Feb2020.

महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रात सूक्ष्म सिंचनाचे महत्त्व

डॉ. विश्वनाथ कोक्कर

संशोधक मार्गदर्शक
राजर्षी शाहू महाविद्यालय,
वाळूज, छत्रपती संभाजीनगर

वर्षा विष्णु कनकुटे

संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
छत्रपती संभाजीनगर

E-mail : varshakankute@gmail.com

प्रस्तावना :

भारत हा कृषी प्रधान देश असून आजही एकूण लोकसंख्या पैकी 55 टक्के लोकसंख्या शेती व्यवसायावर अवलंबून आहे. म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेला कृषी प्रधान अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखले जाते. भारतात काश्मीरपासून ते कन्याकुमारीपर्यंत असलेल्या वैविध्यपूर्ण हवामान व मृदेमुळे विविध प्रकारची पिके घेतली जातात. भारतातील एकूण लागवडीखालील क्षेत्रापैकी 45 टक्के क्षेत्र सिंचनाखाली आहे. हेच प्रमाण महाराष्ट्रातील एकूण लागवडीखालील क्षेत्रापैकी 81 टक्के क्षेत्र निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून आहे. तसेच महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्येपैकी सन 2018 मध्ये 52 टक्के लोकसंख्या शेती क्षेत्रावर अवलंबून होती. भारताप्रमाणे महाराष्ट्र राज्याची अर्थव्यवस्था शेती प्रधान आहे. राज्यातील ग्रामीण भागात कृषी हाच मुख्य व्यवसाय आहे. महाराष्ट्रातील सर्व खोऱ्यांमध्ये नदी, नाले, व धरणाच्या माध्यमातून पाणी साठवले जाते. आज त्याच माध्यमातून 19 टक्के क्षेत्र सिंचनाखाली असून 81 टक्के क्षेत्र पावसावर अवलंबून आहे. त्यामुळे पडलेल्या पावसाच्या प्रत्येक थेंब जमिनीमध्ये मुरवणे जमिनी अंतर्गत व भूपृष्ठीय पाण्याच्या कार्यक्षम पध्दतीने वापर करण्यासाठी पाणी व्यवस्थापन व सूक्ष्म सिंचनाचे महत्त्व पटवून देणे आवश्यक आहे. देशांची आणि राज्याची लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे. त्यामुळे पाण्याचा उपभोग खुप मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. महाराष्ट्रात कृषी क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात पाण्याची टंचाई निर्माण होत आहे. कृषी क्षेत्रातील पाण्याची समस्या सोडवण्यासाठी शेतकऱ्यांना कृषी उत्पादनात सूक्ष्म सिंचनाचे महत्त्व पटवून देणे आवश्यक आहे. सूक्ष्म सिंचन पध्दतीचा वापर करून कमी पाण्यात जास्त उत्पादन करून कृषी क्षेत्रात प्रगती घडवून आणता येईल.

सूक्ष्म जलसिंचन पध्दतीचा इतिहास :

सूक्ष्म जलसिंचनाचा इतिहास म्हणजे सन 1860 मध्ये जर्मनीत सर्वात प्रथम ठिबक सिंचन पध्दतीचा अवलंब केला गेला. सन 1993 मध्ये ई.बी. हाऊस यांनी अमेरिकेतील कोलंबो विद्यापीठात सूक्ष्म जलसिंचनावर संशोधन केले. या पध्दतीचा व्यवसायीक वापर खर्चिक आहे असा निष्कर्ष काढला 1920 पर्यंत या बाबत संशोधन झाले नाही. सन 1930 मध्ये हॅनिस थिल या आंतरराष्ट्रीय नर्सरीत लहान लहान पाईप ज्याला लहान छिद्र होती त्याचा वापर पिकांच्या मुळाशी पाणी सोडण्यासाठी करण्यात आला होता. सन 1948 मध्ये ग्रीन हाऊस मध्ये यात सुधारणा करण्यात आल्या. मग सूक्ष्म जलसिंचन तंत्रात उल्लेखनीय सुधारणा सन 1940 मध्ये सिम ब्लास यांना असे लक्षात आले ज्या पिकांच्या जवळ पाणी पडत होते त्या पिकांची वाढ इतर पिकांपेक्षा अधिक वेगाने झालेली होती. ज्यांनी हा प्रयोग दोन मुलांच्या साथीने केला. ठिबक सिंचनावर पहिला प्रयोग 1959 मध्ये करण्यात आला त्यानंतर त्यानं नेटाफिम ही कंपनी सन 1964 मध्ये स्थापन करण्यात आली. त्यामुळे शेती उत्पादनात वाढ झाली. ठिबक सिंचना पध्दतीचा अवलंब इस्राईलमधील नेगेव व अरावा या वाळवंटी भागात करण्यात आला. तसेच सन 1969 मध्ये ठिबक सिंचन तंत्राचा इस्राईल बाहेर विक्री करण्यात आली. सन 1970 मध्ये अमेरिकेत कमी खर्चात ठिबक सिंचन उद्योगाचा विकास वेगाने होऊ लागला. कृषी क्षेत्रात सूक्ष्म सिंचनाचा वापर मोठ्या प्रमाणात अमेरिका, ईस्त्राइल, मॅक्सीको, ऑस्ट्रेलिया या देशात केला जातो त्याचप्रमाणे कॅनडा, फ्रान्स, इराण न्युझिलंड, ब्रिटन, ग्रीस, भारत या देशात तंत्राचा वापरात अलिकडच्या काळात मोठी वाढ होत आहे.

उद्दिष्टे :

1. कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी सूक्ष्मसिंचन पद्धतीचा वापर करण्यामध्ये वाढ व्हावी यासाठी उपाययोजना करणे.
2. सूक्ष्म सिंचन पद्धतीमुळे कृषी उत्पादन खर्च व उत्पादनात झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.
3. सूक्ष्म सिंचनामुळे पिक रचनेत झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :

1. सूक्ष्म सिंचनाच्या वापरामुळे पाण्याच्या खर्चात बचत होते.
2. सूक्ष्म सिंचनाच्या वापरामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात सुधारणा झाली आहे.

अभ्यास पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनाच्या अभ्यासासाठी महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रात सूक्ष्म सिंचनाचे महत्त्व यामध्ये संशोधन विषय संदर्भात पुर्वी केलेल्या संशोधनाचा आढावा. उदा. शोध प्रबंध, तसेच संशोधनासाठी संदर्भ ग्रंथ, शासकीय निमशासकीय खंड, मासिके, वृत्तपत्रे, विविध नियतकालीके वर्तमानपत्र प्रकाशित झालेले लेख, केंद्रशासन व महाराष्ट्र शासन यांचे दस्तावेज, विविध अंक, योजना मासिके, ग्रंथालय, सांख्यिकीय गोषवारा आशा प्रकारे दुय्यम डाटा माध्यमातुन माहिती संकलीत केली आहे.

भारतातील सूक्ष्म जलसिंचन :

सूक्ष्म जलसिंचन हे भारताला विकसीत देशाकडून सन 1970 च्या दशकात प्राप्त झाले. भारतात सूक्ष्मसिंचन तंत्राचा विकास अत्यंत मंद गतीने झाला. भारतात सर्वात प्रथम जलसिंचन तंत्राचा वापर तामिळनाडु विद्यापिठाने सन 1970 मध्ये केला होता. कोईमतूर मध्ये नारळाच्या झाडाला पाणी देण्यासाठी हे तंत्र वापरण्यात आले. यामुळे पाण्याची मोठ्या प्रमाणात बचत झाली. भारताच्या कृषी मंत्रालयाने पाण्याचा योग्य वापर करण्यासाठी सूक्ष्मजलसिंचन क्षेत्र वाढवण्याचा प्रयत्न करीत आहे. सन 2015 ला प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना सुरु केली. केंद्र व राज्य शासनाच्या सूक्ष्म सिंचनाच्या अनेक योजनांद्वारे कृषी क्षेत्राला चालना मिळाली आहे.

महाराष्ट्रातील सूक्ष्मजलसिंचन :

महाराष्ट्रामध्ये सूक्ष्म जलसिंचनाचा वापर 1960 पासून सुरु झाला आहे. महाराष्ट्राने पहिला सिंचन आयोग 1966 मध्ये स्वीकार केला. राज्यात 50 वर्षांच्या काळात अनेक मोठे, मध्यम व लहान सिंचन प्रकल्प पूर्ण केलेले आहेत. सन 1986-87 मध्ये सूक्ष्म सिंचन योजनाची अंमलबजावणी सुरु झाली. सन 1991 ते 2001 पर्यंत एकुण ढिबक सिंचन क्षेत्रापैकी 50 टक्के क्षेत्र फक्त एकट्या महाराष्ट्र राज्याचे होते. त्याच प्रमाणे महाराष्ट्र राज्य शासनाने सूक्ष्म जलसिंचनासाठी मोठ्या प्रमाणात अनुदान व कर्जाची सुविधा उपलब्ध करून दिलेली आहे. सन 2017 मध्ये महाराष्ट्र राज्याने ढिबक सिंचनाबाबत महत्वपूर्ण निर्णय घेतला. महाराष्ट्र राज्यातील दुष्काळी व कमी पर्जन्यमान असणाऱ्या प्रदेशात या सिंचन तंत्राचा वापर मोठ्या प्रमाणात होण्यासाठी शासकीय पातळीवर प्रयत्न केले जात आहेत. भारतीय सिंचन महामंडळ आणि FICCI च्या नुसार सन 2016 मध्ये महाराष्ट्रात फक्त 7.30 टक्के क्षेत्रावर सूक्ष्म सिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध झालेली आहे. महाराष्ट्रातील शेतकरी अनेक प्रयोग कृषी क्षेत्रामध्ये करीत असतात महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात पाणी टंचाई निर्माण होत आहे. ही समस्या कमी करण्यासाठी अधिकाधिक शेतकऱ्यांना कृषी उत्पादनामध्ये सूक्ष्म सिंचनाचे महत्त्व पटवून देणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्रातील पिकानुसार ढिबक सिंचन व तुषार सिंचन पद्धतीचा आवलंब करणे आवश्यक आहे.

महाराष्ट्रातील सूक्ष्म सिंचन क्षेत्र :

योजनेंतर्गत ढिबक व तुषार सिंचन क्षेत्र :

ढिबक सिंचन व तुषार सिंचन यासारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून सिंचनाखालील क्षेत्रात वाढ करणे उत्पादन खर्चात बचत करून कृषी उत्पादनात वाढ करणे इ. उद्दिष्ट पूर्ततेकरीता राज्यात मोठ्या प्रमाणात सूक्ष्म सिंचन योजना राबवण्यात येत आहे.

योजनेतर्गत वर्ष 2014-15 मध्ये विभागनिहाय ठिबक व तुषार सिंचन क्षेत्र

विभाग	सिंचन क्षेत्र			सिंचन क्षेत्राची टक्केवारी	
	ठिबक	तुषार	एकुण	ठिबक	तुषार
कोकण	209.21	1.70	210.91	99.19	0.81
नाशिक	12102.55	160.55	12263.10	98.69	1.31
पुणे	8769.21	143.22	8912.43	98.39	1.61
औरंगाबाद	6235.25	5707.00	11942.25	52.21	47.79
अमरावती	851.87	2654.01	3505.88	24.30	75.70
नागपुर	666.87	2020.13	2686.80	24.81	75.19
एकुण	28834.76	10686.61	39521.36	72.96	27.04

राज्यात ठिबक सिंचनास शेतकऱ्यांनी अधिक पसंती दिली असल्याचे दिसून येते. साधारणतः 73 टक्के क्षेत्र ठिबक सिंचनाखाली आसून, एकूण खर्चापैकी 90 टक्के खर्च ठिबक सिंचनावर झाला आहे. तसेच साधारणतः 27 टक्के क्षेत्र तुषार सिंचना खाली असून एकूण खर्चापैकी 10 टक्के खर्च तुषार सिंचनावर झाला आहे.

सूक्ष्म जलसिंचनाची संकल्पना :

FAO च्या मते, कृषी पिकांना पावसाव्यतिरिक्त पाणी उपलब्ध करून देण्यासाठी केलेली कृत्रिम व्यवस्था ज्यामुळे कृषी उत्पादनात स्थिरता उपलब्ध होते त्यास जलसिंचन असे म्हणतात.

मानवाने वसाहत केले तशी अनेक कार्यासाठी त्याला पाण्याची गरज भासत आसते त्यामुळे जलसिंचनाचा उपयोग अनेक कार्यासाठी होतो. आधुनिक काळात सूक्ष्म जलसिंचनास कृषी क्षेत्रात महत्त्वाचे स्थान आहे. आधुनिक व यांत्रिक शेतीसाठी मोठ्या प्रमाणात जलसिंचनाची गरज भासते. त्यामुळे कुठली पद्धत शेतीसाठी जलसिंचनाची योग्य राहिल हे पाण्याची उपलब्धता व पिकांची प्रकार यावर ठरवले जाते. तसेच जलसिंचनाचे मुख्य दोन प्रकार आहेत. एक म्हणजे पारंपारिक जलसिंचन आणि दुसरे म्हणजे सूक्ष्म जलसिंचन होय. त्याच प्रमाणे जलसिंचनाचे विविध पद्धती आहेत. त्यापैकी काही पद्धती पुढील प्रमाणे आहेत. पाणी देण्यासाठी सूक्ष्म व पारंपारिक जलसिंचन पद्धती :

पारंपारिक सिंचन पद्धती	सूक्ष्म जलसिंचन पद्धती
मोघल पाणी देणे	ठिबक सिंचन
सारे पाणी	तुषार सिंचन
पाटाच्या साह्याने पाणी	मडका पद्धत

सूक्ष्म जलसिंचन पद्धत :

या जलसिंचन पद्धतीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे लहान लहान पाईपच्या सहाय्याने पाण्याचे वितरण सर्व पिकांना समान प्रमाणामे केले जाते. त्यामुळे पाण्याचा पूर्ण कार्यक्षतेने वापर होऊन पाण्याची मोठ्या प्रमाणात बचत होते त्यामुळे सूक्ष्म जलसिंचन ही पद्धत कृषी सिंचनासाठी अत्यंत उपयोगी आहे. सूक्ष्म जलसिंचनाच्या ठिबक सिंचन व तुषार सिंचन या प्रमुख पद्धती आहेत.

1. ठिबक सिंचन (Drip Irrigation) :

प्रदेशातील जमिनीचा प्रकार, पिकांची जात पिकासाठी लागणारा कालावधी, त्या प्रदेशातील बाष्पीभवनाचे प्रमाण इत्यादी गोष्टी लक्षात घेऊन पिकांच्या आवश्यकतेपुरते त्यांच्या मुळाशी पॅलिथीन नळ्यांना सूक्ष्म छिद्र पाडून त्यातून थेंब-थेंब पाणी पिकास देण्याच्या पद्धतीस तसेच नळ्यांना छोटी-तोटी बसवून यातून पडणारे बारीक धारेचे पाणी पिकांना देण्याच्या पद्धतीस ठिबक सिंचन असे म्हणतात.

2. तुषार सिंचन (Sprinkler Irrigation) :

पंपाच्या सहाय्याने नळीतील पाण्याला आवश्यक तो दाब देऊन नळीतील पाणी नोजलच्या सूक्ष्म छिद्राद्वारे फवऱ्याच्या रुपाने पिकांना देण्याच्या पद्धतीला तुषार सिंचन असे म्हणतात.

तुषार सिंचन पद्धतीत लोखंडी व सिमेंट टाकीत पाण्याचा साठा करून या टाकीपासून शेतात लोखंडी किंवा पीव्हीसी पाईप नेऊन त्यास ठराविक अंतरावर छिद्र आसलेली झाकण युक्त नळी उभी जोडतात. पंपाच्या सहाय्याने उभ्या नळीतील पाणी सूक्ष्म छिद्रातून फवऱ्या प्रमाणे बाहेर पडते बाहेर पडणारे पाणी आजूबाजूस ठराविक अंतरापर्यंत पिकांवर पडते.

सूक्ष्म जलसिंचनाचे फायदे :

कृषी क्षेत्रात पाण्याचा वापर पूर्ण कार्यक्षमतेने करता येतो. शेतीची उत्पादकाता वाढवता येते तसेच उत्पादन खर्च कमी, विजेचा वापर कमी करणे या हेतुने सूक्ष्म जलसिंचना तंत्राचा विकास झालेला आहे. याचे फायदे पुढील प्रमाणे आहेत.

1. कामगार व विजेच्या वापराची बचत.
2. पाण्याचा परिपूर्ण वापर करण्यासाठी.
3. जमिनीची धुप थांबवण्यासाठी.
4. शेतीची उत्पादकाता वाढवण्यासाठी ही पद्धत अत्यंत उपयुक्त आहे.
5. पिकांवरील रोगाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी

सूक्ष्म जलसिंचनाचे तोटे :

1. मोठ्या प्रमाणावर खर्चाची आवश्यकता असते.
2. सूक्ष्म जलसिंचन पद्धतीचा विस्तार मर्यादीत झालेला दिसून येतो.
3. शासनाकडून सूक्ष्म सिंचनाचे अनुदान मिळण्यात अडचण निर्माण होतात.
4. आर्थिक व तांत्रिक मर्यादा निर्माण होतात.
5. शेतकऱ्यांमध्ये सूक्ष्म जलसिंचन विषयक जागृतीचा अभाव.

महाराष्ट्रातील पिकांच्या रचनेनुसार सूक्ष्म सिंचनाचा वापर :

कृषी उत्पादनात फलोत्पादन पिकासाठी ठिबक सिंचन पद्धत अत्यंत उपयोगी आहे. या पिकांना वारंवार पाण्याची आवश्यकता असते. परंतु भात पिकासाठी मोठ्या प्रमाणात पाण्याची आवश्यकता असते. त्यामुळे ठिबक सिंचन पद्धतीत ऊस, भाजीपाला, फळे, चहा, कॉफी, तंबाखू, रबर, कडधान्य, तेलबिया, फुले, कापूस इत्यादी पिकांसाठी उपयोगी आहे. तुषार सिंचन पद्धत ही कडधान्य तेलबिया, भाजीपाला या पिकांसाठी उपयोगी ठरते. तसेच डाळी आणि औषधी व सुगंधी वनस्पतीसाठी तुषार सिंचनाचा वापर केला जातो.

सूक्ष्म सिंचनाचा वापर करताना येणाऱ्या अडचणी :

सूक्ष्म सिंचन ही पद्धत जास्त खर्चीक असल्याने तसेच शेतकऱ्यांना कर्जाची सुविधा लवकर मिळत नाही. काही शेतकऱ्यांची उत्पन्न हे कमी असल्यामुळे आणि शासकीय अनुदानाच्या अभावामुळे 21.31 टक्के शेतकरी सूक्ष्म सिंचनाचा स्विकार करत नाही. त्यामध्ये अनियमीत विद्युत पुरवठा असल्यामुळे शेतकऱ्यांना पिकांस पाणी देताना अडचणी निर्माण होतात. काहीच शेतकरी ठिबक सिंचना पद्धतीने शेती करतात पण काही मात्र वरील अडचणीमुळे सूक्ष्म सिंचनपद्धतीने शेती करू शकत नाहीत तसेच सूक्ष्म सिंचन पद्धतीचे प्रशिक्षण किंवा त्यांना माहिती आसणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

सिंचनासाठी पारंपारिक पद्धतीचा वापर केल्यास मोठ्या प्रमाणावर पाण्याचा अपव्य होतो याउलट आधुनिक तंत्राज्ञाच्या ठिबक व तुषार सिंचन पद्धतीमुळे उपलब्ध पाण्याचा काटकसरीने वापर करून अधिकचे क्षेत्र ओलिताखाली आणणे शक्य झाले आहे. पारंपारिक पद्धतीने पिकांना पाणी पुरवठा केल्यास शेतात तण वाढते, पाणी भरण्यास अधिक श्रम लागते मोठ्या प्रमाणात

विजेची व इंधनाचा वापर करावा लागतो. त्यामुळे उत्पादन खर्चात वाढ होते. याउलट जर ठिबक सिंचन व तुषार सिंचन पद्धतीमुळे पाणी, वीज व श्रमाची बचत होते. व शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होते. तसेच जे शेतकरी डोंगर उतारावर शेती करतात त्यांना ठिबक व तुषार पद्धतीमुळे फळउत्पादनातून जास्त उत्पन्न मिळू शकते. महाराष्ट्रात दुष्काळजन्य परिस्थिती कायम असते ज्यामुळे पाण्याची समस्या सोडवण्यासाठी महाराष्ट्रात जास्तीत जास्त ठिबक व तुषार पद्धतीने शेती करणे खुप आवश्यक आहे. त्यामुळे शासनाने शेतकऱ्यांना ह्या दोन्ही पद्धतीचे व्यवस्थित मार्गदर्शन व प्रशिक्षण द्यावे.

शिफारशी :

1. कृषी विभागाणे इको फार्मची स्थापना करणे.
2. कृषी उत्पादनात शेतकऱ्यांना सूक्ष्म सिंचनाचे महत्त्व पटवुन देणे. शेतकऱ्यांना कृषी योजनांची माहिती व प्रशिक्षण देणे.
3. शासनाने सूक्ष्म सिंचन संबंधित असलेल्या कर कमी करुन शेतकऱ्यांना त्वरीत कर्ज प्राप्त करुन देणे.
4. सूक्ष्मसिंचन पद्धत कमी खर्चात शासनाने शेतकऱ्यांना उपलब्ध करुन देणे.

संदर्भ सुची :

1. पाटील ज्योती (2021) कृषी उत्पादनामध्ये सूक्ष्म सिंचनाचे योगदान : एक अभ्यास
2. FAO (2011) The State of the worlds land and water resources for food and agriculture (solaw) managing systems at risk food and agriculture organization of the united nation Rome and Earthscan Landon.
3. हांगे ए.के. वाघमारे, एच.एस. (2018) महाराष्ट्राचा भुगोल, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
4. ढमढेरे एस.व्ही. (2016) भारतीय जलसंपदा महाराष्ट्र विशेष संदर्भात, डायमंड पब्लिकेशन्स.
5. केंद्र पुरस्कृत सूक्ष्म सिंचन योजना (2017) मुल्यमापन अहवाल.
6. Pradhan mantri krishi sinchai yojana- district irrigation plan.
7. A naryanmoorthy (2005) occasional paper 45 efficiency of irrigation : a case of drip irrigation national Bank for agriculture and rural development.
8. देशपांडे, वायसे (2007) सिंचनतंत्र, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
9. पाटील श्याम (2005) सूक्ष्मसिंचनाचे तंत्रज्ञान आणि अर्थव्यवस्था कॉन्टिनेटल प्रकाशन, पुणे.
10. शिंदे अनिल रमेश (2019) ठिबक व तुषार सिंचन, औरंगाबाद.

छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील तेलबिया उत्पादनाचा चिकित्सक आढावा (2011-2021)

सुनित कैलास टरके

संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,

छत्रपती संभाजीनगर

संशोधक विद्यार्थी मो. 9421662214

E-mail : sunittarke1122@gmail.com

प्रस्तावना :

कृषी व्यवसाय हा जगातील सर्वात प्राचीन व्यवसाय आहे. अश्मयुगापासून ते आजपर्यंत हा व्यवसाय निरंतर चालत आलेला आहे. जगातील जवळपास दोन — तृतीयांश लोकांचा प्रमुख व्यवसाय हा कृषी व्यवसाय आहे. भारत देशाची अर्थव्यवस्था ही कृषी प्रधान अर्थव्यवस्था आहे त्यामुळे बहुतांश लोक कृषी व्यवसायावर अवलंबून आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्था कृषी प्रधान अर्थव्यवस्था असूनही भारतीय कृषी क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात मागासलेले आहे तसेच ग्रामीण भागात पायाभूत सोयी सुविधांचा मोठ्या प्रमाणात अभाव दिसून येतो. भारतीय खाद्य तेलबियांच्या उत्पादनाचा विचार केला असता प्रामुख्याने भूईमुग, सोयाबीन, सूर्यफुल, करडई, मोहरी व तिळ या सात खाद्य तेलबियांचे उत्पादन घेण्यात येते. मोठ्या प्रमाणात तेल व प्रथिने गुणधर्म असल्यामुळे मानवी आहारात तेलबियांचे अन्यत्र साधारण महत्त्व आहे. भारत देशात खाद्यतेल उद्योगात जवळपास 15 लक्ष लोक प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रित्या गुंतलेले आहेत. तेलबियांचा वापर प्रामुख्याने खाद्यतेल निर्मिती, रंग निर्मिती, प्लास्टिक, रसायने, जनावरांचे खाद्य (पेंड) अशा प्रकारे उद्योगांमध्ये कच्चा माल म्हणून मोठ्या प्रमाणात तेलबियांची मोठ्या प्रमाणात मागणी आहे. प्रतीवर्षी प्रती व्यक्ती 19 किलोग्रॅम खाद्यतेलाचे सेवन केले जाते. खाद्यतेलाची मागणी व पुरवठा यामध्ये खुप मोठी तफावत असल्याचे अपल्याला दिसून येते, यामुळे खाद्य तेलबिया उत्पादनास मोठ्या प्रमाणात वाव आहे.

खाद्यतेलाची दरवर्षीची मागणी २५० लाख टन असताना देशात १०५ लाख टन निर्मिती होते तर १४५ लाख टन खाद्यतेलाची आयात होते . १३८ कोटी लोकसंख्या आणि त्यात दररोज होत असलेली वाढ तसेच तेलाची वाढती मागणी याचा विचार करता पुढील पाच वर्षांत १७ टक्के खाद्यतेलाची जास्तीची गरज भासणार आहे . म्हणजेच पुढील पाच वर्षांत खाद्यतेलाची मागणी ३०० लाख टनांपर्यंत जाऊ शकते . देशांतर्गत खाद्यतेलाच्या उत्पादनाचा विचार केला तर हा वृद्धी दर फक्त २ टक्के आहे . म्हणजेच याच गतीने आपल्या देशात खाद्यतेलाचे उत्पादन सुरू राहिले तर जास्तीत जास्त ११० ११५ लाख टनांपर्यंत खाद्यतेलाचे उत्पादन वाढू शकते . या सर्व आकडेवारीवरून खाद्यतेलाच्या उपलब्धतेबद्दल एक धोक्याची घंटा आहे .

भारतातील तेलबियांचे उत्पादन वर्ष (2016-2017) (आकडे लाख टनांत)

तेलबिया	उत्पादन खरीप	अनुमानित उत्पादन रब्बी	एकूण उत्पादन
भूईमुग	45.0	17.0	62.0
सोयाबीन	95.0	-----	95.0
सूर्यफुल	1.0	3.5	4.5
तीळ	4.0	3.5	7.5
मोहरी	63.0	-----	63.0
करडई	-----	0.30	0.30
एकूण	145	87.80	232.80

स्त्रोत : अॅग्रीव्हन 27 Sep. 2017

भारतासारख्या बलाढ्य देशापुढे खाद्यतेलाचे परावलंबित्व जास्त दिवस ठेवणे हे एकूण अर्थव्यवस्थेला तसेच देशाच्या स्वाभिमानाला धक्का देणारे आहे . खाद्यतेलाच्या आयातीवरील खर्च कधी एक लाख कोटी रुपयांच्या घरात जाईल हे सांगता येणार नाही . यासाठी देशांतर्गत मोठ्या प्रमाणात तेलबिया उत्पादनात क्रांती करण्याची गरज आहे . महत्त्वाची बाब म्हणजे तेलबियांसाठी देशात मिळणाऱ्या आधारभूत किमती . खरं तर ज्यावेळी एखाद्या शेती उत्पादनामध्ये वाढ करावयाची आहे त्याच्या आधारभूत किमतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ करण्याची गरज असताना , आजही या पिकांच्या किमतीमध्ये अल्प प्रमाणात वाढ केली आहे . मागील वर्षी सोयाबीनसाठी (Soybean) ७० रुपये (३९५० रुपये) , भुईमूग २७७ रुपये (५५५० रुपये) , मोहरी ४०० रुपये (५०५०) , सूर्यफूल १३० रुपये (६०१५ रुपये) आणि करडईसाठी ११४ रुपये (५४४१ रुपये) या प्रमाणात दरामध्ये वाढ केली . ही दरवाढ फक्त २ ते ५ टक्के आहे . याउलट तेलाच्या किमतीमध्ये ३० ते ४० टक्के वाढ झाली . या पिकांखालील क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ करावी लागेल . तसेच या पिकांवर प्रक्रिया उद्योगासाठी मोठ्या प्रमाणात आर्थिक लाभाच्या योजना तसेच पायाभूत सेवासुविधा वाढवाव्या लागतील .

अभ्यास क्षेत्र : छत्रपती संभाजीनगर हा जिल्हा महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा विभागात येतो. छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ हे 10100 चौ.कि.मी. इतके असून महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी 3.28 टक्के क्षेत्रफळ व्यापलेले आहे. 19° ते 20° उत्तर अक्षांश आणि 74° ते 76° पूर्व रेखांशामध्ये पसरलेला आहे. 2011 च्या जनगणने नुसार जिल्ह्याची लोकसंख्या 3701282 इतकी असून यामध्ये ग्रामीण लोकसंख्या 2081112 इतकी आहे तर नागरी लोकसंख्या 1620170 इतकी आहे

उद्दिष्टे :

1. छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील प्रमुख खाद्यतेलबियांच्या उत्पादनाचा अभ्यास करणे.
2. खाद्य तेलबियांच्या उत्पादनात पडत असलेल्या फरकाचा अभ्यास करणे.
3. खाद्यतेलबियांच्या लागवडी खालील क्षेत्राचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

1. छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यात तेलबिया उत्पादन क्षेत्र कमी होत चालले आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनाकरीत दुय्यम साधनाचा वापर करण्यात आलेला आहे, जसे की शासनाचे विविध अहवाल, मासिके, त्रैमासिके, साप्ताहिके, पुस्तके, शोध निबंध आणि इंटरनेट यांचा वापर करण्यात आलेला आहे. प्रस्तुत संशोधनाचे क्षेत्र हे फक्त छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यापुरते मर्यादित आहे. सन 2011-2021 या कालावधी मध्ये जिल्ह्यातील तेलबिया क्षेत्र आणि उत्पादन याचे विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.

छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील तेलबिया उत्पादनाचा तपशील :

हा जिल्हा मराठवाडा विभागातर्गत येतो यामुळे या ठिकाणी पावसाचे प्रमाण कमी आहे. तसेच या जिल्ह्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात जलसिंचनाचा अभाव दिसून येतो. जलसिंचनाचा अभाव यामुळे मोठ्या प्रमाणात पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून शेती करण्यात येते त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांना समस्यांचा सामना करावा लागतो. अवेळी पडणारा पाऊस, पिकांना मिळणारा अल्प बाजार भाव, पायाभूत सोयी सुविधांचा अभाव यामुळे उत्पादनाचे क्षेत्र कमी होतांना आपल्या दिसून येईल. तसेच पावसाच्या अनियमीत पडण्याने व जलसिंचनाच्या अपुऱ्या सोयीसुविधांमुळे खाद्यतेलबियांच्या उत्पादनात दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात तफावत पुढील तक्त्यामध्ये दिसून येईल.

खरीप भूईमुगाचे उत्पादन हे जिल्ह्यामध्ये दरवर्षी घेण्यात आलेले आलेले उत्पादन आहे. यामध्ये तेलबिया लागवडीच्या क्षेत्राचा विचार केला असता सर्वाधिक जास्त लागवड 2016-17 या कालावधी मध्ये करण्यात आलेली आहे. तर सर्वात कमी लागवड ही 2014-15 या कालावधी मध्ये करण्यात आलेली आहे. सर्वाधिक उत्पादन हे 2016-17 या कालावधी मध्ये झालेले दिसून येते तर सर्वात कमी उत्पादन हे 2012-13 या कालावधी दिसून येते.

A= Area 00 ha & P= Production 00 tonnes

तेल बिया	खरीप भूईमुग		खरीप तीळ		खरीप सूर्यफुल		सोयबीन		सूर्यफुल		जवस		रब्बी तीळ		रब्बी सूर्यफुल		उन्हाळी भूईमुग		उन्हा ळी सूर्यफु ल	
वर्ष	A	P	A	P	A	P	A	P	A	P	A	P	A	P	A	P	A	P	A	P
201 1-12	56	45	9	3	6	3	78	111	13	8	1	0.2			25	12	2	2	1	1
201 2-13	56	30	9	2	6	3	78	58	10	3					4	1				
201 3-14	45	53	6	2	4	2	115	125	11	21					5	2				
201 4-15	41	9			1	0.3	187	85	6	2	0.5	0.1			0.49	0.109				
201 5-16	45	17	5	0.3	1	0.3	56	95	5	1			0.3	0.2	0.29	0.05	0.10	0.02		
201 6-17	65	58	5	1	1	0.05	293	311	7	3	0.02	0.02	0.1	0.02	0.2	0.2	3	3		
201 7-18	70	51	1.93	0.29	1	1	262	115	6	6							4	3		
201 8-19	89	37	1.71	0.11	0.46	0.10	140	91									0.05	0.04		
201 9-20	58.32	51.28	1.15	0.26	0.09	0.03	113.23	113.15	1.87	0.65	0.22	0.04	1.20	0.56			8.68	6.95		
202 0-21	97	43	1.83	0.54	0.05	0.02	167	208	0.76	0.26			0.05	0.02	2.12	1.27	13.02	17.07	1.36	0.81

स्रोत : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

खरीप तीळाचे उत्पादन हे जिल्ह्यामध्ये 2014-15 सोडून दरवर्षी घेण्यात आलेले आलेले उत्पादन आहे. यामध्ये तेलबिया लागवडीच्या क्षेत्राचा विचार केला असता सर्वाधिक जास्त लागवड आणि उत्पादन हे 2011-12 याच वर्षी झाल्याचे वरील तक्त्यावरून दिसून येते. तर खरीप तीळाची सर्वात कमी लागवड ही 2019-20 या वर्षी झालेली दिसून येते तर सर्वात कमी उत्पादन हे 2018-19 या वर्षी झाल्याचे दिसून येते.

खरीप सूर्यफुलाचे उत्पादन हे जिल्ह्यामध्ये दरवर्षी घेण्यात आलेले आलेले उत्पादन आहे. यामध्ये तेलबिया लागवडीच्या क्षेत्राचा विचार केला असता सर्वाधिक जास्त लागवड आणि उत्पादन हे 2011-12 आणि 2012-13 या दोन वर्षी झाल्याचे वरील तक्त्यावरून दिसून येते. तर खरीप सूर्यफुलाचे सर्वात कमी लागवड आणि उत्पादन हे 2020-21 या वर्षी झालेली दिसून येते.

सोयाबीनचे उत्पादन हे जिल्ह्यामध्ये दरवर्षी घेण्यात आलेले आलेले उत्पादन आहे. यामध्ये तेलबिया लागवडीच्या क्षेत्राचा विचार केला असता सर्वाधिक जास्त लागवड आणि उत्पादन हे 2016-17 याच वर्षी झाल्याचे वरील तक्त्यावरून दिसून येते. तर सोयाबीनची सर्वात कमी लागवड ही 2015-16 या वर्षी झालेली दिसून येते तर सर्वात कमी उत्पादन हे 2018-19 या वर्षी झाल्याचे दिसून येते.

सूर्यफुल उत्पादन हे जिल्ह्यामध्ये 2018-19 सोडून दरवर्षी घेण्यात आलेले आलेले उत्पादन आहे. यामध्ये तेलबिया लागवडीच्या क्षेत्राचा विचार केला असता सर्वाधिक जास्त लागवड 2011-12 या कालावधी मध्ये करण्यात आलेली आहे. तर सर्वात कमी लागवड ही 2020-21 या कालावधी मध्ये करण्यात आलेली आहे. सर्वाधिक उत्पादन हे 2013-14 या कालावधी मध्ये झालेले दिसून येते तर सर्वात कमी उत्पादन हे 2020-21 या कालावधी दिसून येते.

जवस, रब्बी तीळ, रब्बी सूर्यफुल, उन्हाळी भूईमुग, उन्हाळी सूर्यफुल यांचे उत्पादन जिल्ह्यामध्ये दरवर्षी झालेले दिसून येत नाही. तसेच उत्पादनाचे क्षेत्र आणि उत्पादनाचे प्रमाण याचे सुधा प्रमाण अत्यंत कमी असल्याचे वरील तक्त्यावरून दिसून येते.

वरील सर्व तेलबिया उत्पादनामध्ये जिल्ह्यामध्ये सर्वाधिक उत्पादन हे सोयाबीनचे घेण्यात येते. तर सर्वात कमी उत्पादन क्षेत्र आणि उत्पादन यामध्ये जवसाचे आहे. तेलबियांच्या क्षेत्र यामध्ये मोठ्या प्रमाणात तफावत दिसून येते. जिल्ह्याच्या लोकसंख्येचा विचार केला असता तेलबियांचे उत्पादन लोकसंख्येच्या प्रमाणात कमी असल्याचे दिसून येतो यामुळे मोठ्या प्रमाणात तेलबिया उत्पादनाला वाव दिसून येतो. मागणी आणि पुरवठा मध्ये मोठ्या प्रमाणात तफावत दिसून येते. ही तफावत दूर करण्यासाठी शासनाने दूरदर्शी विचार करून खाद्य तेलबियांच्या उत्पादन वाढीसाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :

1. जिल्ह्यामध्ये खरीप भूईमुग आणि सोयाबीन याच तेलबियांची वाढ समाधानकारक आहे.
2. सिंचनाच्या कमतरतेमुळे उत्पादन वाढ होत नसल्याचे दिसून येते.
3. तेलबियांचे उत्पादन वाढविण्यासाठी शासनाने मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न कमी प्रमाणात दिसून येतात.

शिफारशी :

1. शासनाने तेलबिया उत्पादनासाठी उच्च दर्जाच्या बी-बियाणांचा अल्प प्रमाणात शेतकऱ्यांना पुरवठा करावा.
2. शेतकऱ्यांना तेलबिया लागवडी साठी अनुदान व प्रोत्साहन देण्यात यावे.
3. बारमाही उत्पादन घेण्यासाठी शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात जल सिंचनाची सोय करून देण्यात यावी.

उपाययोजना :

1. मुख्यत्वे कोरडवाहू शेतीमध्ये उच्च जैव — तंत्रज्ञानाच्या मदतीने तेलबियांचे उत्पादन वाढवावे.
2. तेलबिया काढणीसाठी आधुनिक तंत्रानाच्या वापर करावा आणि काढणीनंतर साठवणुकीची सुविधा उपलब्ध करून द्यावी.

संदर्भ सुची :

1. भालेराव राजेंद्र ऑक्टोबर 2016 : खाद्य तेलबिया एक भौगोलिक अभ्यास, Review of Research, Vol-7, Issue-1, pg no 1-9.
2. अँग्रोवन 27 Sep. 2017
3. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, पृष्ठ क्र. 10-11.
4. कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

महाराष्ट्रातील शेतीची अल्प उत्पादकता : कारणे आणि उपाय

डॉ. विश्वनाथ कोवकर

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

राजर्षी शाहू महाविद्यालय, वाळुज, छ. संभाजीनगर

vtkokkar@gmail.com

प्रस्तावना :

1 मे 1960 रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. निर्मितीनंतर राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत अनेक रचनात्मक बदल घडून आले. एक प्रगत राज्य म्हणून महाराष्ट्राचे स्थान नेहमीच अग्रेसर आणि वैशिष्ट्यपूर्ण राहिले आहे. महाराष्ट्रातील औद्योगिक प्रगती, ग्रामीण विकासातील सहकार चळवळीचे योगदान, समृद्ध नैसर्गिक आणि जैविक विविधता व पायाभूत सुविधा इत्यादी राज्यांची बलस्थाने राज्याला प्रगतीसाठी शक्तिस्थळे ठरली आहेत. एक प्रगत राज्य म्हणून ओळखले जात असताना आज राज्याला अनेक समस्यांचा सामना करावा लागत आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या असमाधानकारक मानव विकास निर्देशांक बेरोजगार, दारिद्र्य, नागरीकरण व वाढत्या बकाल वस्त्या अधिग्रहण प्रश्न जमीन ही कुपोषण इत्यादी अनेक समस्या आहेत. राज्यातील हे प्रश्न सामान्य जनतेच्या जिवाळ्याचे नवहे तर जगण्याचे प्रश्न आहेत.

महाराष्ट्रातील जवळपास 62% लोक शेती व त्यावर आधारीत छोटे छोटे उद्योग करून आपली उपजिवीका करतात. आजच्या बदलत्या परिस्थितीमध्ये देखील शेती हा मुख्य गाभा आहे. त्यामुळे शेती क्षेत्रातील विकासाशिवाय पर्याय नाही. कोणत्याही देशातील शेत जमिनीच्या उत्पादकतेवरून शेती विकासाची कल्पना करता येते. प्रस्तुत शोध बिंधात महाराष्ट्रातील शेती उत्पादकतेचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची उद्देश

1. महाराष्ट्रातील शेतीच्या उत्पादकतेचा आढावा घेणे.
2. विविध पिकांच्या तुलनात्मक उत्पादकता अभ्यासणे.
3. उत्पादकता वाढीच्या उपाययोजना सुचविणे.

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम साधन सामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे त्यात ग्रंथ वर्तमानपत्रे, त्रैमासिक महाराष्ट्र शासनाचे संकेत स्थळ इ. वापर केलेला आहे.

शेतीच्या उत्पादकतेचा अर्थ

"उत्पादकता म्हणजे उत्पादन क्षमता किंवा उत्पादन करण्याची शक्ती होय. एक हेक्टर जमिनीमध्ये जेवढे उत्पादन होते त्याला जमिनीची उत्पादकता असे म्हणतात.

शेतीच्या उत्पादकता दोन प्रकारे मोजली जाते

1. भूमी उत्पादकता
2. श्रम उत्पादकता

1. भूमी उत्पादकता

जमिनीच्या विशिष्ट क्षेत्रात (1 एकर / 1 हेक्टर) उत्पादित होणाऱ्या उत्पादनाला भूमी उत्पादकता असे म्हणतात.

$$\text{भूमी उत्पादकता} = \frac{\text{शेतीतील एकुण उत्पादन}}{\text{शेत जमिनीचे क्षेत्रफळ (एकर हेक्टर)}}$$

2. श्रम उत्पादकता

शेतीतील गुंतलेल्या प्रत्येक शेतमजुरांची सरासरी उत्पादन क्षमता म्हणजे श्रम उत्पादकता होय. श्रम उत्पादकता मोजण्यासाठी पुढील सूत्राचा वापर केला जातो.

$$\text{श्रम उत्पादकता} = \frac{\text{शेतीतील एकुण उत्पादन}}{\text{शेतीत गुंतविलेली एकुण श्रमिक}}$$

महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या पिकांचे दर हेक्टर सरासरी किती उत्पादन होते याचा पुढील प्रमाणे आढावा घेता येईल.
महाराष्ट्रातील कृषिक्षेत्रातील प्रति हेक्टरी उत्पादकतेचा आढावा
(किलोग्रॅम मध्ये)

पिक	1960-61	1970-70	1980-81	1990-91	2000-01	2010-11	2015-16
तांदुळ	1054	1229	1587	1467	1277	1775	1725
गहू	442	542	834	1049	1256	1761	1077
ज्वारी	672	273	681	941	783	850	375
डाळी	421	264	304	4542	460	767	404
तेलबीया	452	438	426	666	620	1394	516
ऊस मे.टन	60.62	86.53	91.74	86.40	83.27	88.85	70.16
कापूस	114	30	82	117	100	322	158

संदर्भ महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2016-17

वरील सांख्यिकीय माहितीवरून स्पष्ट होते की, महाराष्ट्रातील शेतीची उत्पादकता वाढत आहे. सापेक्षतेने सर्वाधिक उत्पादकता ही गहू या पिकाची वाढलेली दिसून येते. तर ज्वारी, बाजरी, डाळी, तेलबीया, इत्यादीच्या उत्पादकतेत फारशी वाढ झालेली दिसून येत नाही. ऊस कापूस, या नगदी पिकांच्या बाबतीत काही वर्षात वाढ तर काही वर्षात घट अशी उच्चावचने दिसून येतात.

महाराष्ट्रात पीकनिहाय प्रतिहेक्टरी उत्पादकतेमध्ये वाढ दिसून येत असली तरी देशातील इतर राज्यांच्या तुलनेत ही वाढ कमी आहे. हे पुढील तक्त्यावरून दिसून येते.

निवडक राज्यांची त्रैवार्षिक उत्पादकता

राज्य	तृणधान्य कि ग्रॅ/ हेक्टरी	कडधान्य कि ग्रॅ/ हेक्टरी	तेलबीया कि ग्रॅ/ हेक्टरी	कापूस कि ग्रॅ/ हेक्टरी	ऊस कि ग्रॅ/ हेक्टरी
आंध्रपेदेश	3310	905	791	475	76
गुजरात	2282	933	1926	639	71
कर्नाटक	2177	548	702	487	89
पंजाब	4299	894	1306	591	74
मध्यप्रदेश	2238	880	931	553	45
महाराष्ट्र	171	613	843	315	80
राजस्थान	1766	563	1196	426	81
तेलंगणा	3057	674	1196	426	81
उत्तरप्रदेश	2410	656	726	3.11	63

संदर्भ अर्थ व सांख्यिकीय संचालनालय कृषी सहकार आणि शेतकरी कल्याण विभाग, भारत सरकार

वरील सांख्यिकीय माहिती वरून स्पष्ट होते की तृणधान्य, कडधान्य तेलबिया, कापूस या सर्व प्रमुख पिकांबाबत महाराष्ट्रातील शेतीची उत्पादकता तुलनात्मकदृष्ट्या कमी आहे फक्त ऊस या नगदी पिकाची उत्पादकता काही राज्यांच्या तुलनेत अधिक आहे. महाराष्ट्रातील सर्व पिकांची हेक्टरी उत्पादकता राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी आहे.

महाराष्ट्रातील शेतीची उत्पादकता अल्प असल्याची कारणे

साठीच्या दशकात भारतात आणि महाराष्ट्रातही हरितक्रांती यशस्वी झाली. संकरित बियाणे, रासयनिक खते, कीटकनाशके, यंत्रसामुग्री, जलसिंचन, वित्तपुरवठा, इत्यादीमुळे महाराष्ट्रातील शेतीच्या उत्पादकतेत वाढ झाली आहे. पण देशातील इतर राज्यांत महाराष्ट्र शेतीची उत्पादकता कमी आहे. महाराष्ट्रातील शेतीची उत्पादकता कमी असल्याची अनेक कारणे त्यापैकी प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे :-

1. जमीन धारणेचा लहान आकार

महाराष्ट्रात वाढत्या लोकसंख्येमुळे व वारसाहक्क कायद्यामुळे जमिनीचे तुकडे पडत आलेले आहेत. प्रतिकुटुंब जमीन धारण क्षेत्र त्यामुळे घटत चाललेले आहे. 1970 ते 71 च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात शेतकरी कुटुंबाकडे प्रति कुटुंब सरासरी 4.8 हेक्टर जमीन होती. 2014-15 पर्यंत प्रती कुटुंब 1.45 हेक्टर पर्यंत कमी झाली. सहाजिकच आज त्यात आणखी घट झाली आहे. जमिनीचे लहान तुकडे झाल्यामुळे लहान तुकड्यात आधुनिक पद्धतीने शेती करता येत नाही परिणामी उत्पादकता वाढत नाही.

2. शेतीचे निसर्गावरील अवलंबित्व

महाराष्ट्रातील बहुतांश शेती ही निसर्गावर अवलंबून आहे आणि निसर्ग हा लहरी आहे. कधी अतिवृष्टी तर कधी अवर्षण असे चक्र सतत सुरू असते. नियोजन काळात महाराष्ट्र सरकारने सिंचनावर मोठ्याप्रमाणात खर्च करुनही आज फक्त 17 टक्के जमीन सिंचनाखाली आहे. 83 टक्के जमीन अजूनही कोरडवाहू आहे. सहाजिकच लहरी निसर्गावरील अवलंबित्वामुळे व जलसिंचनाच्या अपुऱ्या सोयीमुळे महाराष्ट्रात शेतीची उत्पादकता इतर राज्यांच्या तुलनेत कमी आहे.

3. जुनाट कृषी तंत्रज्ञान

महाराष्ट्रातील बहुसंख्य शेतकरी हे जुनाट व कालबाह्य तंत्राचा वापर करतात. बरेच शेतकरी अडाणी व निरक्षर असल्यामुळे सुधारित बी- बियाणे, खते, आधुनिक अवजारे, इत्यादीचा वापर व नविन प्रयोगात्मक शेती करीत नाही त्यामुळे उत्पादकता वाढ होत नाही.

4. कृषी संशोधन व माहितीचा अपुरा वापर

महाराष्ट्रात कृषी संशोधनासाठी 4 कृषी विद्यापीठांची स्थापना करण्यात आली आहे तसेच केंद्र व राज्य सरकारच्या पुढाकाराने अनेक कृषी संशोधन केंद्र स्थापन करण्यात आली आहेत. निरनिराळ्या प्रसार माध्यमाद्वारे नवसंशोधन माहिती शेतकऱ्यांना पुरविण्यात येत आहे. परंतु आज महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचा दृष्टीकोन परंपरावादी आहे ते नवीन बदल स्वीकारण्यास सहज धाडस करीत नाही. नव आयोजनाचे प्रयोग करण्याचे धाडस करत नाही याचा परिणाम म्हणून उत्पादकता वाढत नाही.

5. अपुरा भांडवल पुरवठा

शेतीमध्ये तांत्रिक व इतर सुधारणा करण्यासाठी भांडवलीची आवश्यकता असते. शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्यामुळे त्याचे जवळपुऱेसे भांडवल नसते. सावकार, सहकारी पतपुरवठा संस्था, व्यापारी बँका व वित्तीयपुरवठा करणाऱ्या संस्थांकडून पर्याप्त स्वस्त व वेळेवर भांडवल उपलब्ध होऊ शकत नसल्याने शेतीत सुधारणा करणे व तिचे योग्य व्यवस्थापन करणे शक्य होत नसल्यामुळे उत्पादकता वाढत नाही.

6. शेतीत व्यापारी दृष्टीकोनाची कमतरता

राज्यातील बहुतांश शेतकरी प्रामुख्याने उपजीविकेचे साधन म्हणून शेतीकडे स्वतः कुटुंबाची, अन्नधान्याची गरज भागविण्यासाठी शेतीमध्ये उत्पादन घेतात. शेती करुन नफा मिळावा अशी त्यांची दृष्टी नसते. म्हणजेच व्यवसायीक दृष्टीकोनाचा अभाव असल्याने शेती क्षेत्रात योग्य सुधारणा करुन उत्पादकता वाढवण्याकडे लक्ष दिले जात नाही.

7. विक्री व्यवस्थेतील दोष

शेतकऱ्यांचे उत्पादन हे त्यांनी उत्पादित केलेल्या मालाच्या आणि त्यांच्या मालाला मिळणाऱ्या किंमतीवर अवलंबून असते. महाराष्ट्रात शेतमाल विक्री व्यवस्थेत वाहतूक व साठवणूक सोयीचा अभाव व मध्यस्थीची लांबलचक साखळी बाजारातील गौरप्रकार इत्यादी दोषांमुळे शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळत नाही. त्यामुळे त्यांची उत्पादकता वाढण्याची प्रेरणा नष्ट होते.

शेतीची उत्पादकता वाढवण्यासाठी उपाय योजना

1. सिंचन सुविधांचा विस्तार

सिंचनाद्वारे शेतीमध्ये विविध पिके घेता येतात. आधुनिक पद्धतीने शेती करता येते. या करिता कालवे, कूपनलिका व विहिरी खोदणे, जलसिंचन सुविधांचे अधुनिकीकरण करणे, जलसिंचनाचा युक्त वापर व सिंचन योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. याबरोबरच उपलब्ध पाण्याचा योग्य वापर अवलंब करणे सक्तीचे शेतीसाठी More Cropper One Drop (अधिक पिकांसाठी प्रत्येक थेंबाचा योग्य वापर) या मंत्राचा सार्वत्रिक वापर करणे गरजेचे आहे.

2. पर्याप्त वीज पुरवठा

जलसिंचन व वीज हे दोन्ही साधने एकमेकांना पूरक व आवश्यक आहे. या दोन्ही साधनांच्या अभावी शेतकऱ्यांचे जीवन उध्वस्त होत आहे. महाराष्ट्रात वीजेच्या मागणीच्या तुलनेत पुरवठा कमी होतांना आढळतो. परिणतः प्रचंड पीक व मनुष्य हानी होत आहे. राज्यातील जास्तीत जास्त जमीन सिंचनाखाली आणण्यासाठी भारनियमन बंद करून विजेचा पुरवठा वाढवणे आवश्यक आहे. विजेच्या पुरवठ्यात वाढ करून शेतकऱ्यांच्या शेतीसाठी अधिक वीज उपलब्ध करून दिल्यास महाराष्ट्रातील शेतीची उत्पादकता वाढण्यास मदत होईल.

3. पतपुरवठ्याची व्यवस्था

शेतीतील विविध कामासाठी आदानांची खरेदी करण्यासाठी अल्पमध्यम व दीर्घ कालीन वित्तपुरवठ्याची आवश्यकता असते. महाराष्ट्रातील बहुतांश शेतकरी अल्प भूधारक असल्याने बरेच शेतकरी सावकाराकडून कर्ज घेतात. सावकाराच्या अवाजवी व्याजदरामुळे त्यांचे प्रचंड आर्थिक शोषण होते. कर्जबाजारीपणामुळे अनेक शेतकरी आत्महत्या करतात. म्हणून शेतकऱ्यांची कर्जविषयक गरज भागविण्यासाठी सहकारी संस्था, नाबार्ड, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, व्यापारी बँका, इत्यादींनी पुढाकार घेतला पाहिजे. यासाठी महाराष्ट्र सरकारने त्यांना कडक आदेश दिले पाहिजे. शेतकऱ्यांना सवलतीच्या व्याजदराने पुरेसे व वेळेवर कर्ज उपलब्ध करून दिल्यास शेतीच्या उत्पादकतेत वाढ होईल.

4. शेती संशोधनाला उत्तेजन

राज्यातील कृषी विद्यापीठे व इतर कृषीविषयक संशोधन संस्थांनी शेती विषयक संशोधनाला उत्तेजन दिल्यास शेतीची उत्पादकता वाढविता येईल. मातीची गुणवत्ता, मृदा, आरोग्य, मृदा संवर्धन, पिकावर पडणारी किड पिकांचे रोग व त्यावरील उपाय इत्यादीबाबत वेगवेगळ्या प्रायोगिक केंद्रांमध्ये मोठमोठ्याप्रमाणात संशोधन चाचण्या घेणे व त्याबाबत शेतकऱ्यांना उत्पादन वाढीस सल्ला देणे गरजेचे आहे.

5. विपणन सुविधांचा विकास करणे

शेतमालाला योग्य बाजार भाव मिळण्यासाठी सरकारने कृषी किंमत नियंत्रण धोरण अधिक किंमत धोरण स्वीकारले पाहिजे. नियंत्रीत बाजार स्थापन केले पाहिजेत, शेतमाल बाजारातील मध्यस्थ, दलालांचे वर्चस्व कमी केले पाहिजे. शेतकऱ्यांची प्रतीक्षा क्षमता वाढविण्यासाठी गोदामाची सुविधा उपलब्ध करून दिली पाहिजे. प्रतिवारी व प्रमाणीकरण सुविधा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजे. सहकारी विपणन संस्थांच्या स्थापनेला प्रोत्साहित केले पाहिजे.

6. सुधारीत बी बियाणांचा वापर

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना पारंपारिक बियाण्यांऐवजी सुधारित जातीची संकरीत बियाणे वापरायला प्रेरित केले पाहिजे. जमिनीचा पोत आणि जलसिंचनाची व्यवस्था विचारात घेऊन कोणत्या पिकाची लागवड केली पाहिजे याचे मार्गदर्शन व प्रशिक्षण शेतकऱ्यांना दिले पाहिजे.

7. शेतीचे यांत्रिकीकरण

शेतीच्या यांत्रिकीकरणामुळे श्रम व जमिनीची उत्पादता वाढते उत्पादन खर्चात घट होते. वेळेत बचत होते आणि मोठ्याप्रमाणात आर्थिक वाढवा निर्माण होतो.

8. जमीन सुधारणांची कार्यवाही

स्वातंत्रोत्तर काळाता राज्यामध्ये जमीनदारी निर्मूलन , कुळसुधारणा, कमाल जमीन धारणा व तुकडे एकत्रीकरणाचे कायदे करण्यात आले. परंतू त्यांना फारच अल्पयश आले म्हणून राज्य सरकारने या कायद्याची प्रभावीपणे प्रत्यक्ष कारवाई करण्याची गरज आहे. कारण त्याशिवाय शेतकऱ्यांना शेतीमध्ये गुंतवणूक करण्यास प्रेरणा मिळणा नाही.

निष्कर्ष

1. महाराष्ट्र राज्य हे औद्योगिक सामाजिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या प्रगत असले तरी शेतीच्या बाबतीत मागास आणि अन्नधान्याच्या बाबतीत तुटीचे राज्य आहे.
2. इतर राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील शेतीची उत्पादकता ही चिंतेचा व चिंतनाचा विषय आहे. कारण पिकनिहाय उत्पादकतेत वृद्धी दिसून येत असली तरी इतर राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्र मागे आहे.
3. अन्नधान्याच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्य हे नहेमीच तुटीचे राज्य आहे. गरजेच्या मानाने फक्त 80 टक्के उत्पादन महाराष्ट्रात होते 20 टक्के धान्याची गरज दरवर्षी आयात करून भागवावी लागते. म्हणून महाराष्ट्रातील शेतीची उत्पादकता वाढविणे काळाची गरज आहे.
4. उत्पादकता वाढीच्या दृष्टीने सिंचन वीज पुरवठा , वित्त पुरवठा या तीन घटकांवर विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे.
5. उत्पादन वृद्धीला उत्पन्न वाढीची साथ मिळणे आवश्यक आहे. त्या दृष्टीने निर्दोष विपणन व्यवस्था, गोदाम सुविधा, दळण वळण व्यवस्थेचे महत्त्व आहे.

संदर्भ :

1. भारतीय अर्थव्यवस्था - डॉ. एन.एल. चव्हाण
2. कृषी अर्थव्यवस्था - डॉ. एस.बी. कठमुसरे
3. कृषी अर्थव्यवस्था - डॉ. वसुधा पुरोहीत
4. अर्थसंवाद - जानेवारी - मार्च 2018
5. अर्थसंवाद - जानेवारी - मार्च 2016
6. महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था - डॉ. मंगला जंगल
7. महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था - डॉ. महादेव रिठे, डॉ. संतोष कुटे

अमर्त्य सेन यांच्या आर्थिक विचारांचा आढावा

डॉ. सय्यद ए.एम. (अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)

कोहिनूर कला, वाणिज्य व विज्ञान

महाविद्यालय खुलताबाद

प्रस्तावना :-

अमर्त्य सेन हे जागतिक कीर्तीचे मानवतावादी बुद्धिप्रामाण्यवादी भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ आणि अर्थशास्त्रातील नोबेल पुरस्काराचे मानकरी त्यामुळे "अमर्त्य सेन" यांच्या आर्थिक विचारांचा आढावा घेण्यासाठी संशोधनात्मक पद्धतीने हा विषय निवडला आहे. कारण कल्याणकारी अर्थशास्त्र, सामाजिक निवडीचा सिध्दांत तसेच दारिद्र्याच्या प्रश्नावर केलेल्या संशोधनाबद्दल त्यांना १९९८ मध्ये अर्थशास्त्रातला नोबेल पुरस्कार देण्यात आला.

अमर्त्य सेनचा पुर्व इतिहास :-

भारतीय आर्थिक विचारवंत म्हणून त्यांची जागतिक पातळीवर सुपरिचित अशी ख्याती आहे. त्यांचा जन्म दि. ३ नोव्हेंबर १९३३ रोजी शांती निकेतन येथे एका सुशिक्षित आणि सुसंस्कृत कुटुंबात झाला. त्यांची आई उच्चशिक्षित असून ती कवियित्री व साहित्यिक होती. त्यांचे वडील आशुतोष हे डाक्का विद्यापीठात रसायनशास्त्राचे प्राध्यापक होते. अमर्त्य सेन वयाच्या तिसऱ्या वर्षापासून ते सहाव्या वर्षापर्यंतचे बालपण त्यांचे ब्रम्हादेशात गेले, ब्रम्हादेशातून परत आल्यानंतर सेंट ग्रेगोरी या शाळेत काहीसे प्राथमिक शिक्षण घेतले.

शांतीनिकेतन येथे त्यांचे शालेय शिक्षण पूर्ण झाले. सेन मुळातच लहानपणापासूनच हुशार मुलगा म्हणून वर्गामध्ये ओळखले जायचे. अमर्त्य सेन यांनी वयाच्या चौदाव्या वर्षीच त्यांनी "संथाल" या आदिवासी जमातीच्या निरीक्षणांवरून लेख लिहिला होता. जागतिक अर्थतज्ञ जोन रॉबिन्सन यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी पीएच.डी. ही पदवी संपादन केली. तसेच प्रो.मॉरिस डॉब यांनी अमर्त्य सेनला फार महत्वाचे व मोलाचे सहकार्य व मार्गदर्शन केले. त्यांनी प्रोफेसर म्हणून अध्यापन केलेले आहे. वेगवेगळ्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे त्यांनी अध्यक्षपद भूषविलेले आहेत.

संशोधन साहित्याचा आढावा :-

अमर्त्य सेन यांचा मोठ्या प्रमाणात अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोनातून संशोधनात्मक लिखाण उपलब्ध आहे. त्यांचे वीस महत्वाचे ग्रंथ प्रकाशित झाले आहेत. आणि २३० च्यावर शोधनिबंध प्रकाशित आहेत. त्यांनी संपादित केलेले पारिपोषीके असे - ॲडम स्मिथ पारितोषीक, स्टीव्हनसन पारितोषिक, महालनोबिस पारितोषिक, तसेच संशोधन केलेले महत्वपूर्ण विषय जसे की, सामाजिक निवड, अविकसित देशांचे प्रश्न, उत्पन्नाचे वाटप, आर्थिक विषमता, दुष्काळ, दारिद्र्याचे मापन, कल्याणकारी अर्थशास्त्र, मानवी विकास, शिक्षण, आयुर्मान, आरोग्य, आहार, सामाजिक क्षमतांचा विकास इत्यादी.

समाजाला विचारांचा आणि विवेकाचा आधार देऊ शकणारे विचारवंत अतिशय दुर्मिळ असतात. वाणी आणि लेखणी यांतून वर्तमानाचा अन्वय घेऊन भविष्यासाठी कृती आराखडा देणार प्रो. सेन यासारखे तत्वज्ञ दुर्लभ असतात. महान कलावंत प्रदीर्घ कालखंडभर एखाद्या संकल्पनेचा विस्तार करत जातात. निरनिराळ्या पद्धतीने ती समजावून सांगतात यातून रागमालिका चित्रमालिका व वास्तुसंकुल निर्माण होतात. मागील ४५ वर्षांपासून प्रो. सेन दारिद्र्यामागील अनेक कारणांचा सखोल मागोवा घेत नवीन पद्धतीने विश्लेषण करत आहेत. त्यामुळे महाकाय व्यवस्थेचे आकलन होते. प्रस्तुत लेखामध्ये अमर्त्य सेन यांच्या आर्थिक विचारामुळे जागतिक स्तरावरील व विकसनशील राष्ट्रांमध्ये विकासासाठी फार महत्वाचे योगदान दिले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the study) :-

अमर्त्य सेन हे उत्कृष्ट व विद्वान अर्थशास्त्रज्ञ आहेत. त्यांच्या आर्थिक विचारांमध्ये मानवतावादी व बौद्ध तत्वज्ञानाचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो कारण त्याने केलेले महत्वपूर्ण संशोधनाचे विषय जसे की, सामाजिक क्षमतांचा विकास,

मानवी विकास, आर्थिक विषमता, दारिद्र्याचे मापन, कल्याणकारी राज्य, शिक्षण, आर्युमान आरोग्य, अविकसित देशांचे प्रश्न, इत्यादी विविध अर्थशास्त्रीय विचार असल्यामुळे आणि अर्थशास्त्रीय विचार जगाच्या आणि देशांच्या दृष्टीने कसे महत्वाचे आहे या सर्व बाबींच्या संबोधनासाठी मी पुढील प्रमाणे संशोधन उद्देश मांडले आहेत.

- १) अमर्त्य सेनची आर्थिक विचार अभ्यासणे.
- २) लोकशाहीमध्ये दुष्काळ निवारण कसे करावे यांचा अभ्यास करणे.
- ३) सामाजिक समतांचा विकास साध्यण्यासाठी समान संधी प्राप्त करून देणे.
- ४) दारिद्र्य दूर करण्यासाठी लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून द्यावेत.
- ५) विकसनशील देणाऱ्या आर्थिक विकासातील अमर्त्य सेनेचे योगदान अभ्यासणे.

गृहित कृत्ये (Hypothesis) :- प्रस्तुत लेखनाचे आणि संशोधनाचे कार्य योग्य दिशेने जाण्यासाठी पुढील गृहित कृत्ये निर्माण करण्यात आली आहे.

- १) अमर्त्य सेननी जागतीक पातळीवर मानवी विकास निर्देशकांत फार महत्वपूर्ण अर्थशास्त्रीय योगदान दिलेले आहे.
- २) आजची स्थितीतही अमर्त्य सेनचे आर्थिक विचार व कार्य हे देशाच्या आर्थिक विकासासाठी मार्गदर्शक व उपयुक्त ठरतात.
- ३) अमर्त्य सेन यांनी आर्थिक वाढ व मानवी विकास यावर भर दिला आहे.
- ४) सामाजिक क्षमतेचा विकास होणे फार आवश्यक आहे.
- ५) मानवाची क्षमता प्रामुख्याने यातील घटकांवर शिक्षण, आरोग्य व आहार यावर अवलंबून असते.
- ६) आर्थिक विकास प्रक्रियेत मानवी दृष्टीकोनाचा पुरस्कार केला.
- ७) अमर्त्य सेन केवळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढण्याने आर्थिक विकास होत नाही तर उत्पन्नाचे वितरण समानतेने झाले पाहिजे.

वरील उद्देश व गृहिते पाहिल्यानंतर संबंधित संशोधनाचा विषय निवडण्याचे मुख्य प्रयोजन म्हणजे आजच्या देशातील तरुण युवक पिढीला अमर्त्य सेन यांचे अर्थशास्त्रीय आर्थिक, सामाजिक विकासाच्या संदर्भातील विचार व कार्य त्यांचे अष्टपैलू व्यक्तीमत्त्व समजावे तसेच त्यांनी मानवी विकासासाठी केलेले संशोधनात्मक अभ्यास, शिक्षण, आरोग्य, दारिद्र्य, दुष्काळ सामाजिक क्षमता व प्रोपेसर म्हणून त्यांनी केलेले अध्यापनाचे कार्य आजच्या व पुढच्या येणाऱ्या पिढीला कळावे या उद्देशाने हा विषय निवडण्यात आला.

अमर्त्य सेन यांचे आर्थिक विचार (Economic Thoughts of Amartya Sen) :

१) आर्थिक विषमतेविषयी दृष्टीकोन :-

आर्थिक विषमतेत राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वितरणातील तफावत लक्षात घेतली जाते. अमर्त्य सेन यांनी भारतातील गरीबी व आर्थिक विषमतेसंदर्भात फार मोठे संशोधन केलेले आहे. अमर्त्य सेन यांनी आपल्या Collective Choice and Social Welfare या पुस्तकांत विशेषतः आर्थिक दृष्टीकोनातून विषमतेची रुपरेषा सादर केली आहे. आर्थिक विषमता आणि दारिद्र्य या दोन्ही बाबी एकमेकांशी परस्पर संबंधित आहेत.

२) दुष्काळविषयी आर्थिक विचार :-

अमर्त्य सेन यांनी दारिद्र्याबरोबर गरीब व श्रीमंत मालकी हक्क आणि दुष्काळाचेही प्रतिपादन केले, कारण त्यांनी बंगालमधील सन १९४३ मधील मोठा दुष्काळ त्यांनी पाहिलेला होता तसेच १९७४ मध्ये बंगाल मधील महापुराच्या स्थितीचा अभ्यास केला आणि त्याप्रमाणे महाराष्ट्रातील दुष्काळाचा अभ्यास केला त्यांच्या दोन्ही अभ्यासाचे मुल्यमापन करून त्यांनी असा निष्कर्ष काढला की, बंगाल मधील महापुराची स्थिती निर्माण झाली धान्य पिकांच्या लागवडी आभावी शेतमजूराना पुरेसा रोजगार प्राप्त झाला नाही लोकांची कृशशक्ती घटली भुकबळीचे प्रमाण वाढले, याच काळात महाराष्ट्रातही दुष्काळ पडला असला तरी महाराष्ट्र सरकारने उपजिविकेसाठी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या होत्या. यामुळे लोकांची कृशशक्ती जेमतेम वाढली होती, यामुळे भुकबळीचा प्रश्न तेवढ्याच प्रमाणात उद्भवला नाही.

या संदर्भातील अभ्यास केल्यानंतर अमर्त्य सेन म्हणतात की, लोकशाही असणाऱ्या राष्ट्रात दुष्काळग्रस्त परिस्थितीत व भुकबळीचे प्रमाण सापेक्षतेने कमी असते तसेच ते म्हणतात की जो देश स्वतंत्र आहे, जिथे नियमित निवडणुका होतात सत्ताधारी पक्षांवर टिका करणारा प्रभावी विरोधी पक्ष असतो, वृत्तपत्रांना पुरेसे स्वातंत्र्य असते अशा लोकशाही प्रधान राष्ट्राला दुष्काळाने कधीच पिडीत केलेले नाही. एकंदरीत दुष्काळावर मात करण्याच्या दृष्टीने सरकारी हस्तक्षेपाला असलेले महत्व आणि समुदायिक कृतीची गरज अमर्त्य सेन यांनी व्यक्त केली.

३) दारिद्र्य रेषेचे मोजमाप :-

दारिद्र्य असल्याचे कारण म्हणजे माणसाच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण न होणे होय. एकूण अभ्यासामध्ये निरपेक्ष अभावाला सापेक्ष अभावाची जोड द्यावी लागते. त्यासाठी दारिद्र्य मोजण्यासाठी दोन्हीचा वापर करणे आवश्यक आहे. सेन यांनी असे मत मांडले की, केवळ मोठे उद्योग उभारून अल्प विकसित राष्ट्रांचा विकास साधता येणार नाही. त्यासाठी मानवी संसाधनांमध्ये मोठी गुंतवणूक आवश्यक ठरते. आर्युमान प्रौढ साक्षरता, शिक्षण आदी बाबींचा समावेश यात होतो. दारिद्र्य दूर करण्यासाठी लोकांना रोजगार संधी उपलब्ध झाल्या पाहिजेत.

४) आर्थिक व सामाजिक कल्याणाचे अर्थशास्त्र :-

अमर्त्य सेन यांनी कल्याणकारी अर्थशास्त्र व सामुदायिक सामाजिक कल्याण याविषयी फार मोलाचे विचार मांडून कल्याणकारी अर्थशास्त्राला नवीन दिशा देण्याचे काम केले. त्यांनी आर्थिक विकास प्रक्रियेत मानवी दृष्टीकोनाचा पुरस्कार केला सेन यांच्यामते केवळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढल्याने आर्थिक विकास होत नाही. उत्पन्नाचे वितरण समानतेने झाले पाहिजे. राष्ट्रातील प्रत्येक व्यक्तीला सक्षम बनवून ही समानता निर्माण करता येईल.

५) सामाजिक क्षमतांचा विकास :-

अमर्त्य सेन यांनी मानवी जीवनाला जीवन जगण्यासंदर्भात स्वातंत्र्याला फार महत्वाचे स्थान दिले आहे. कारण समाज व्यवस्थेत सामाजिक क्षमता फार महत्वाची आहे. सामाजिक क्षमतेचा विकास होणे फार आवश्यक आहे. कारण क्षमता ही व्यक्तीच्या योग्य जीवन जगण्याशी निगडित आहे. व्यक्तीला त्यांच्या इच्छेनुसार चांगले दर्जात्मक जीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे. कारण प्रत्येक मानव प्राण्यांकडे क्षमता या भिन्न-भिन्न असू शकतात त्यांच्याकडील क्षमतांचा विकास साधण्यासाठी त्यांना समान संधी प्राप्त होत नाही म्हणून या बाबतीत सरकारची भूमिका मोलाची ठरते त्यामुळे शासनाचा हस्तक्षेप महत्वाचा आहे.

निष्कर्ष :-

- १) अमर्त्य सेन यांनी मानवी जीवनाला जीवन जगण्यासंदर्भात स्वातंत्र्याला फार महत्वाचे स्थान दिले आहे.
- २) सामाजिक विकासासाठी उत्पादन वाढीचे पुनःवितरण होणे आवश्यक आहे असे प्रतिपादन केले.
- ३) कल्याणकारी अर्थशास्त्राला नवीन दिशा देण्याचे काम केले.
- ४) लोकशाहीमध्ये दुष्काळ निवारण कसे केले यांचे स्पष्टीकरण केले आहे.
- ५) आर्थिक दृष्टीकोनातून विषमतेची रुपरेषा सादर केली आहे.

सारांश :

अमर्त्य सेन हे भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ व तत्वज्ञानी आहेत यांना कल्याणक्षेत्रात अर्थशास्त्र व सामाजिक पर्याय सिद्धांत या विषयांतील कार्यासाठी इ.स.१९९८ सालचे अर्थशास्त्रातील नोबेल पुरस्काराने गौरविण्यात आले. गरीबी, दारिद्र्य, आरोग्य, शिक्षण मानवी विकास आणि एकूणच मानवी कल्याण त्यांच्या विचाराचा गाभा आहे.

संदर्भ :-

- 1) Amartya Sen - Wikipedia - 2020
- 2) The Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel - 1998 (14 sure -2014)
- 3) Nayak, Purusottam (2000) "Understanding the Entitlement Approach to Famine". Journal of Assam University.
- 4) मनोज पब्लीकेशन दिल्ली :- भारत के नोबेल पुरस्कार विजेता. (२००८)

कृषी विकासात महिलांचे योगदान

रेणुका नवनाथ गवळी

पी.एचडी संशोधक विद्यार्थी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा

विद्यापीठ छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना :

प्राचीन कालखंडापासून भारत देश कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. तसेच केवळ भारतातील नव्हे तर जगातील पहिला व्यवसाय म्हणून शेती क्षेत्राकडे बघितले जाते. "शेती क्षेत्रामुळेच भारताची ओळख "सुवर्णभूमी" अशी आहे."कारण स्वातंत्र्यानंतर भारतीयांना इंग्रजांकडून मिळालेली विरासत म्हणजे कृषी अर्थव्यवस्था होय. महात्मा गांधी हे "कृषी क्षेत्राला भारताचा आत्मा " मानत असत.^१ भारतीय अर्थव्यवस्थाचा कणा कृषी क्षेत्र हाच होता.

कृषी क्षेत्राचा अभ्यास करत असताना त्याच्याशी विविध पैलूंवर प्रकाश टाकणे आवश्यक आहे. तसेच कृषीप्रधान देशांमध्ये कृषी क्षेत्राचा विकास, शेतीचे आधुनिकरण हे प्रश्न देखील महत्त्वाचे आहेत. परंतु विकास कोणत्याही क्षेत्राचा असो त्यामध्ये पुरुष व स्त्रिया या दोघांचाही सहभाग महत्त्वाचा असतो. इतिहास काळापासून महिलांचे कृषी व्यवसायात योगदान महत्वपूर्ण आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात महिलांना अविभाज्य घटक समजले जाते. कारण माणसांच्या कृषी अवस्थेत स्त्री ही केंद्रस्थानी होती. पृथ्वी, शेती आणि स्त्री यांच्यात एक घनिष्ट नाते आहे. कारण नांगरणी व वखरणी करण्याच्या वेळेस पुरुष असतात. परंतु पेरणीच्या वेळी स्त्री असते. भूमि स्त्री असते.^२ पूर्वीच्या काळी महिला खाद्यपदार्थ बनविण्यासाठी वनस्पतीचे निरीक्षण करून, बियांचे निरीक्षण करीत असत. ज्या बियांमध्ये जास्त काळ टिकण्याची क्षमता असे, त्या बिया व दाणे साठवून ठेवत असत. त्याच बिया व दाण्यांचा पुढील वर्षी लागवडीसाठी वापर करीत असत. अशा घटनांमधून शेतीचे विकास होण्यास सुरुवात झाली.

भारतामध्ये स्त्रियांचे स्वातंत्र्य व विकास या संदर्भातील इतिहास मुळात पुरुषी आहे. हे मान्य केले तर योग्यच ठरेल. कारण प्रत्येक क्षेत्रामध्ये स्त्रिया कार्यक्रम असून देखील त्यांना कमी लेखले जाते. आजमितिला अशी परिस्थिती आहे की, आधुनिक महिलांसाठी कोणतीही गोष्ट अशक्य नाही. माता, भगिनी, आणि सहचरणी अशा वेगवेगळ्या भूमिका निभवतांना स्त्री ही पुरुषांची भक्कम साथ देत असते. तसेच भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेतील आणि ग्रामीण भागातील सामाजिक जीवनात महिलांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

उद्दिष्टे :-

१) कृषी विकासात महिलांचा सहभाग व त्यांच्या कामाचे स्वरूप याचा अभ्यास करणे.

२) कृषी क्षेत्रातील महिलांचे व्यक्तिमत्त्व एक माणूस म्हणून विकसित करणे.

गृहितके:

१) कृषी विकासात पुरुषांपेक्षा महिलांचे योगदान अधिक राहिले आहे.

२) शेतीमध्ये अधिक कष्ट करून देखील कौटुंबिक पातळीवर महिला आर्थिक दृष्ट्या परावलंबी आहेत.

कृषी क्षेत्राची पार्श्वभूमी:

शेतीचा शोध मध्याश्मयुगात लागला. पृथ्वीवर क्रमिक सजीवांच्या विकासाबरोबर कृषी क्षेत्राचा विकास झाला. सुरुवातीला पृथ्वीवर जवळपास 15 लाख वर्षा अगोदर मनुष्यासारखा दिसणाऱ्या प्राण्याची उत्पत्ती झाली. आदिमानवाने सर्वप्रथम उभे राहून चालायला सुरुवात केली. सर्वप्रथम मानव नैसर्गिक रित्या मिळणारी फळे, कंदमुळे, छोटे प्राणी यांचा अन्न म्हणून वापर करत असे. कालांतराने लोकसंख्या वाढीमुळे उपलब्ध अन्नपुरवठा हळूहळू कमी पडू लागला. त्यामुळे अन्न निर्माण करण्याच्या प्रयत्नातून शेतीचा शोध लागला.^३ चार साडेचार हजार वर्षांपूर्वी दक्षिण महाराष्ट्रात आणि आंध्र कर्नाटकात हे आद्य

शेतकरी वास्तव्य करीत होते. वाढती लोकसंख्या व अन्नधान्याचा तुटवडा यामुळे उत्पादन वाढीची गरज १९ व्या शतकात जाणू लागली त्यामुळे १८८३ मध्ये कृषी खात्याची स्थापना करण्यात आली होती. कृषी संदर्भातील सर्व बाबींचा समावेश त्यात करण्यात आला होता. तसेच 1943 मध्ये अस्तित्वात असलेल्या सरकारने कृषी व इतर पूरक व्यवसायांचा विचार करून शेती करिता सर्वप्रथम कृषी धोरण आखले. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात हरितक्रांतीच्या पूर्वी १९५० ते १९६५ या टप्प्यात शेतीच्या विकासाचा चालना देण्यासाठी अनेक योजना आखण्यात आल्या. भारतीय नियोजन आयोगामार्फत राबवल्या जाणाऱ्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये कृषी विषयाचा अंतर्भाव करण्यात आला.

कृषी विकासात महिलांचा सहभाग:-

इतिहास काळापासून महिलांचा कृषी व्यवसायातील सहभाग महत्त्वपूर्ण असून, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महिलांचे स्थान वरिष्ठ आहे. पूर्वीपासून कृषी कार्यात स्त्री ही अग्रेसर होती. शेतीची सुरुवात ही महिलांनीच केली आहे. परंतु मातृत्व व इतर कारणामुळे तिच्या कार्यावर मर्यादा आल्या, त्यामुळे महिलांना कृषी व्यवस्थेमध्ये दुय्यम स्थान दिले गेले.

आजमितीला तर शेतीची सगळी कामे महिलाच करतात. परंतु अजूनही अनेक कुटुंबांमध्ये आर्थिक बाबतीत तिला पुरुषांवर अवलंबून राहावे लागते. घरच्या शेतीचा निर्णय घेण्याचा विषय असो, किंवा राज्याचे धोरण ठरविण्याचा त्यापासून महिलांना नेहमी वंचित ठेवले जाते. गेल्या काही वर्षांमध्ये शेती क्षेत्रामध्ये प्रचंड बदल झाला आहे. दुष्काळ व इतर नैसर्गिक आपत्ती यामुळे पुरुषांनी शेतीवर अवलंबून राहून उपासमार होण्यापेक्षा शेतीला पर्याय म्हणून इतर व्यवसायात प्रवेश केला. त्यामुळे घरातील शेतकऱ्यांची जागा महिलांनी घेतली. ग्रामीण भागात कृषी व्यवसायात काम करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण ८३ टक्के आहे आणि पुरुषांचे प्रमाण ६७ टक्के आहे.^४ सध्याच्या परिस्थितीत कृषी क्षेत्रात महिलांनी नवनवीन प्रयोग करून भरघोस उत्पादन घेण्याचा प्रयत्न करत आहेत.

कृषी क्षेत्रातील महिलांच्या समस्या:-

सध्या शेतीचे स्वरूप बदललेले आहे. तंत्रज्ञानाच्या विकासांमुळे महिलांचे श्रम कमी झाले आहे. तरीही आज कृषी व्यवसायातील महिलांना अनेक सामाजिक आर्थिक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. महिलांच्या समस्यांची नोंद कुठेही केलेली दिसत नाही. प्राचीन काळापासून "चूल आणि मूल" या पद्धतीच्या पगड्यामुळे शेतामध्ये खूप कामे करूनही महिलांना घरातील कामातून सुटका करता येत नाही. शेतामध्ये कष्ट करणाऱ्या महिलांना वेळेची मर्यादा नाही, त्यांना रात्रंदिवस शेतामध्ये कष्ट करावे लागतात. शेतामध्ये ओझी उचलणे, वाकून पिकांची लागवड करणे, खुरपणी करताना तासंतास एकाच अवस्थेत काम करणे यामुळे कंबर दुखी, गुडघेदुखी यासारख्या आरोग्य समस्या कृषी व्यवसायातील महिलांना उद्भवतात.

शेतकरी महिलांना जास्त प्रमाणात आर्थिक बाबींसाठी पुरुषांवर अवलंबून राहावे लागते. महिलांचा शेतीतील उत्पादन साधनांवर मालकी हक्क नसतो. जमिनीचा मालकी हक्क किंवा सातबारा महिलांच्या नावे नसल्यामुळे त्यांना शासनाच्या अनेक योजनांपासून वंचित राहावे लागते. कृषी व्यवसायातील महिलां पुरुषांच्या बरोबरीने शेतातील कामे करतात. तरीही महिलांना पुरुष शेतकऱ्यां इतका सन्मान दिला जात नाही. कृषी व्यवसायातील महिलांना समानतेच्या अधिकारापासून दूर ठेवले जाते.

महिला शेतकरी: शासनाची धोरणे व योजना:-

कृषी व्यवसायात महिलांचा सहभाग वाढवा यासाठी शासनाने अनेक योजना राबवल्या आहेत. ग्रामीण भागामध्ये कृषी क्षेत्रात शेत जमिनीवर काम करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण अधिक आहे. तसेच कृषी मूल्य साखळीच्या वरच्या स्तरावर देखील महिलांचा सहभाग वाढणे गरजेचे आहे. या दृष्टिकोनातून

- १) राज्यात जागतिक बँक अर्थव्यवस्थेने "मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषी व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन प्रकल्प" राबविण्यास मान्यता दिली आहे.
- २) राज्यातील शेतकरी आणि शेतमजूर कुटुंबातील मुलींच्या विवाहाच्या समस्या सोडविण्यासाठी शासनाने "शुभमंगल सामूहिक विवाह योजना" सुरू केली आहे.

- ३) राज्यातील कृषी व्यवसायात चांगली कामगिरी करणाऱ्या महिलांसाठी सन १९९५ पासून " जिजामाता कृषी भूषण पुरस्कार" सुरू करण्यात आला आहे.^५
- ४) महिलांना कृषी व्यवसायात कुशल बनविण्यासाठी "महिला शेतकऱ्यांसाठी सामाजिक संस्थांना अनुदान" ही योजना सुरू करण्यात आली आहे. महिलांना प्रशिक्षण देऊन कृषी व्यवस्थापनेकडे वळविणे, त्यांना सक्षम बनविणे या उद्देशाने ही योजना राबवली जाते.
- ५) २०२२साली महाराष्ट्र कृषी शिक्षण परिषदेच्या परिषदेत शेतीसाठी राबवल्या जाणाऱ्या योजनांमध्ये महिलांसाठी 30 टक्के आरक्षण ठेवण्यात आले आहे.

सारांश:-

कृषी व्यवसायात महिलांचा सहभाग जास्त प्रमाणात आहे. परंतु महिलांना जमीन मालकी हक्क व आर्थिक अधिकार नाकारले जातात. महिला शेतकऱ्यांसाठी राबवल्या जाणाऱ्या योजना कागदावरच न राहता, त्यांची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. महिला शेतकऱ्यांकडे आपण स्त्रीवादी भूमिकेतून पाहणे गरजेचे आहे. कारण इतर क्षेत्रातील महिलांप्रमाणे कृषी क्षेत्रातील महिलांचाही लढा समान हक्कांसाठी, लैंगिक छळवणुकी विरोधात, शेतीच्या निर्णय प्रक्रियेतील सहभागासाठी आहे. त्यामुळे त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करू नये. महिला या कृषी व्यवसायाचा कणा आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे महिलांना शेतजमिनीवर एवढे कष्ट करून देखील आर्थिक बाबतीत पुरुषांवर अवलंबून राहावे लागते. ग्रामीण भागातील महिलांना नवनवीन तंत्रज्ञान व आधुनिक शेतीची माहिती मिळण्यासाठी कृषी शाळेचे आयोजन केले पाहिजे. थोडक्यात प्रस्तुत लेखामध्ये कृषी क्षेत्राची पार्श्वभूमी, महिलांचा कृषी क्षेत्रातील सहभाग, कृषी व्यवसायातील महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्या आणि कृषी क्षेत्रातील महिलांसाठी शासनाची धोरणे व योजना इत्यादींचा समावेश करण्यात आला आहे.

संदर्भ :-

- १) डॉ.जाधव आर. डी, २००६, "भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास", अथर्व प्रकाशन, पुणे, पृ क्र-२२.
- २) दिवाळी अंक, २०२२, "वाघुर", अकॅडमी बुक पब्लिकेशन्स, जळगाव, पृ. क्र-१९
- ३) डॉ. ढवळीकर एम. के., मे २०१९, "महाराष्ट्राची कुळकथा" राजहंस प्रकाशन, पुणे, पृ क्र-२६
- ४) Maharashtra.time India time.com ressortileshow. Msid 5228421. Prt page-1cms.
- ५) बडे जी.पी, २०१४, "शेतीच्या योजना", सार्थसंकेत प्रकाशन, पुणे पृ. क्र-७६

लोकशाही शासनप्रणालीत निवडणूक आयोगाची भूमिका

संशोधक

प्रा. डॉ. संजय माधवराव सांभाळकर

दगडोजीराव देशमुख महाविद्यालय, वाळूज, औरंगाबाद

Email Id: sanjay.sambhalkar@gmail.com

प्रस्तावना:-

आज जगातील जवळपास सत्तर टक्के देशांनी लोकशाही शासनप्रणाली स्वीकारलेली आहे. तसेच दुस-या महायुद्धानंतर जी राष्ट्रे नव्याने स्वतंत्र झाली त्यांनी प्रामुख्याने लोकशाही शासनपद्धतीचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न केला. पण, अनेक राष्ट्रांचे विशेषतः आशिया खंडातील राष्ट्रांचे हे प्रयत्न फसले. मात्र, प्रचंड लोकसंख्या, अनेक विविधता असलेल्या भारत देशात मात्र लोकशाही शासनपद्धतीचा प्रयोग यशस्वी होताना दिसत आहे. आज जगातील सर्वात मोठी 'लोकशाही शासनपद्धती' म्हणून ओळखले जाते. भारतातील लोकशाहीला खरा आकार दिला तो येथील निवडणूका व जागृत मतदारांनी. भारतीय लोकसभेच्या निवडणूका 'लोकशाहीचा कुंभमेळा' म्हणून ओळखल्या जातो. कोणत्याही लोकशाहीच्या यशस्वितेसाठी निवडणूका महत्त्वाच्या असतात. या निवडणूका खुल्या व निष्पक्षपाती वातावरणात होणे आवश्यक असते. या निवडणूकांच्या यशस्वितेची संपूर्ण जबाबदारी ही निवडणूक आयोगावर सोपविली जाते.

भारतीय घटनेच्या 15व्या भागातील कलम 324 नुसार निवडणूक आयोगाची निर्मिती केलेली आहे. घटनेच्या कलम 324 (2) प्रमाणे निर्वाचन आयोगामध्ये मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि राष्ट्रपतीने वेळोवेळी नेमलेले सदस्य निवडणूक अधिकारी म्हणून काम पहात असतात. भारतीय राज्यघटनेनुसार भारतीय निवडणूक आयोगाची स्थापना 25 जानेवारी 1950 ला करण्यात आली. निवडणूक आयोगाचे मुख्यालय दिल्ली येथे आहे.

उद्दिष्टे :-

- 1) भारतीय लोकशाही प्रणालीतील निवडणूक आयोगाचा अभ्यास करणे.
- 2) भारतीय निवडणूक आयोगाचा आढावा घेणे.
- 3) निवडणूक आयोगाची राज्यपातळीवर कार्याचा अभ्यास करणे.

गृहितके :-

- 1) भारतीय लोकशाहीत निवडणूक आयोगाची भिन्नता दिसून येते.
- 2) निवडणूक आयोगाची पारदर्शिका दिसून येते.

निवडणूक आयोगाची रचना:-

“भारतीय निवडणूक आयोग ही भारतातील स्वतंत्र व कायमस्वरूपी घटनात्मक अधिकार असलेली संस्था आहे. भारतातील लोकसभा-विधानसभासह सर्व निवडणूका पारदर्शकपणे कायदा व सुव्यवस्था राखून पार पाडणे ही या संस्थेची जबाबदारी आहे. निवडणूक आयोगाची स्थापना 25 जानेवारी 1950 रोजी झाली आहे. त्यानंतर 15 ऑक्टोबर 1989 पर्यंत निवडणूक आयोग ही मुख्य निवडणूक आयुक्त असलेली संस्था होती.”¹ यामध्ये फक्त मुख्य निवडणूक आयुक्त कार्यरत होते. 16 ऑक्टोबर 1989 रोजी राष्ट्रपतींनी दोन अन्य निवडणूक आयुक्तांची नेमणूक केली. मतदानाचे नागरिकाचे वय 21 वर्षे वरून 18 वर्षे असे करण्यात आल्यामुळे निवडणूक आयोग बहुसदस्यीय आयोग बनला.

अधिकार व कार्ये:-

- 1) मतदार याद्या तयार करून वेळोवेळी अद्यायावत करणे.
- 2) निवडणूकांच्या तारखा वेळापत्रक अधिसूचित करणे.

- 3) निवडणुकीच्या वेळी राजकीय पक्षांनी व उमेदवारांनी पाळावयाची आचारसंहिता निश्चित करणे.
- 4) राजकीय पक्षांना मान्यता देणे व त्यांना निवडणूक चिन्ह प्रदान करणे.
- 5) राजकीय पक्षांना राष्ट्रीय किंवा राज्य पक्षांचा दर्जा प्रदान करणे.
- 6) निवडणुकांच्या वेळी राजकीय पक्षांच्या धोरणांना प्रचारासाठी रेडिओ व टीव्हीवर कार्यक्रमसूची तयार करणे.

निवडणूक आयोगाचे महत्त्व:-

निवडणूक ही लोकशाहीचा आत्मा आहे. 1952 पासून तर आजपर्यंत भारतीय मतदारांनी आपल्या लोकशाहीला एक अधिकार दिला. तिच्या बाल्यावस्थेचे रुपांतर सुदृढ अशा लोकशाहीत करण्याचे काम केले. निवडणुकांमुळे जनाधार स्पष्ट होतो. लोकप्रतिनिधींवर अंकुश येतो. अनेक अडचणींवर मात करून आपल्या लोकशाहीने आजपर्यंत प्रवास केलेला आहे. हा प्रवास ख-या अर्थाने निष्पक्षपातीपणे निवडणुका घेणा-या निवडणूक आयोगामुळे सुलभ झाला. निवडणूक आयोगाच्या वाटचालीत अनेक आरोप निवडणूक आयोगावर झाले. पण, निवडणूक आयोगाने आपले काम खंबीरपणे पार पाडले व देशातील प्रत्येक निवडणूक यशस्वी करून दाखविली.

सुलभ निवडणूक प्रक्रिया:-

“भारताची लोकसंख्या प्रचंड आहे. मतदारांची संख्याही मोठी आहे. यात प्रामुख्याने ग्रामीण मतदारांची संख्या मोठी आहे. यातील अनेक मतदार हे वाड्या, वस्त्या, अतिशय दुर्गम भागात राहतात. याशिवाय भारतीय मतदारांमध्ये निरक्षरता, राजकीय उदासीनता, दारिद्र्य, गरिबी, अज्ञान इ. अनेक समस्या आहेत. भारतात अनेक राजकीय पक्ष व संघटना आहेत. त्यामुळे योग्य उमेदवाराची निवड करणे अतिशय कठीण काम आहे.”² याशिवाय 1952 पासून ते आजपर्यंतच्या निवडणुकीचा खर्च मोठा आहे. 1952 मध्ये हा खर्च 10,4500,000/- रु. होता तर 2004 च्या निवडणुकीत हा खर्च 13, 00, 00, 00, 000/- रु. एवढा होता. असे असले तरी निवडणूक आयोगाने अत्यंत यशस्वीपणे निवडणुका पार पाडलेल्या आहेत.

निवडणूक आयोगाचे स्वातंत्र्य:-

भारतीय राज्यघटनेनुसार 324व्या कलमाद्वारे स्वतंत्र निवडणूक यंत्रणेची निर्मिती केली आहे. निवडणूक आयोग हा कार्यकारी मंडळाच्या किंवा सत्तारूढ राजकीय पक्षाच्या प्रभावाखाली असणार नाही. या दृष्टीने घटनेत तरतूदही केल्या आहेत.

जनतेची विश्वासार्हता:-

निवडणुका या खुल्या व निष्पक्षपाती निवडणुकीची पद्धत जितकी न्याय तितकी निवडणूक विश्वासार्हता असते. काही अपवाद वगळता निवडणूक आयोगाने आपली विश्वासार्हता मिळविली. निवडणुकांतील गैरप्रकार राखून धरण्यासाठी कायदेशीर तरतुदी आहेत. त्यांच्यामागे शासकीय दडपशक्ती आहे. न्यायालयाचे पाठबळ आहे तरी देखील राजकारणातून गुन्हेगारीचे पूर्णपणे उच्चाटन ही निवडणूक आयोगासमोरील, देशासमोरील सर्वात मोठी समस्या आहे. प्रत्येक निवडणुकीत सामान्यतः 20 ते 25 टक्के आमदार व खासदार यांना गुन्हेगारी पार्श्वभूमी होती. परंतु, अलीकडच्या काळात बाहुबली उमेदवारांवर अनेक जाचक अटी टाकण्यात आल्या आहेत. लोकांचा निवडणूक पद्धतीवर विश्वास हा वृद्धिंगत होत असताना दिसतो आहे. याचे सर्व श्रेय हे निवडणूक आयोगाला जाते.

राज्यपातळीवर निवडणूक आयोगाची भूमिका:-

निवडणूक आयोगाचे कार्य प्रचंड मोठे आहे. तसेच त्यांच्या कार्यामध्ये दिवसेंदिवस वाढ होत असलेली आपणास दिसून येते आहे. त्यासाठी मोठ्या प्रमाणात कर्मचारी लागतात. निवडणूक आयोग जरी स्वतंत्र असले तरी त्यांचा स्वतःचा असा कर्मचारी वर्ग फारसा नसतो. त्यांनी हंगामी निवडणुकीच्या काळात फार मोठा कर्मचारी फौजफाटा लागत असतो. निवडणूक आयोग यंत्रणा कर्मचारी वर्ग राज्यशासनाचा, केंद्रीय पातळीवरील कर्मचारी यांचा वापरत असते. राज्यासाठी किंवा केंद्रशासित प्रदेशासाठी एक मुख्य आयुक्त नियुक्त केला जातो. त्यांची नेमणूक निवडणूक आयोगाकडून होते. सर्वसाधारणपणे तो शासनातील वरिष्ठ सचिव असतो. त्यांच्या मदतीसाठी निवडणूक अधिकारी, उपनिवडणूक अधिकारी असतात. निवडणुकीच्या प्रत्यक्ष कामकाजाकडे त्यांना लक्ष द्यावे लागते. निवडणूक आयोगाकडून राज्याच्या सल्ल्यानुसार जिल्हा पातळीवर जिल्हा

निर्वाचन अधिका-याची नियुक्ती केली जाते. त्यांच्याकडून निर्वाचन प्रक्रियेत एकसूत्रपणा आणला जातो. सर्व साधारणपणे जिल्हाधिकारी हे काम पाहतात.

मतदार वर्तुणुकीची व्याख्या:-

“गार्डन मार्शल यांच्या मते, “मतदान वर्तनाच्या पद्धतीमध्ये लोकांच्या मतदानाचे निकष आणि असे मतदानाचे करण्यासाठी त्यांच्या निर्णय प्रक्रिया याचे अध्ययन केले जाते.”³

भारतातील आतापर्यंत मतदान वर्तनाला बहुविध घटकांनी प्रभावित केले आहे. त्यात जातीवाद, सांप्रदायिकवाद, भाषावाद, उपराष्ट्रवाद, राजकीय विचारसरणी, पक्षीय नेता व उमेद्वाराचे व्यक्तिमत्त्व, सत्तापक्षाची कामगिरी, राजकीय व आर्थिक प्रश्न, पैशाची ताकद, गुंडागिरीची ताकद, परंपरा, अल्प संख्याकाची असुरक्षिततेची भावना, निवडणूक प्रचार इत्यादी घटक मतदार वर्तनाला प्रभावित करणारे महत्त्वाचे घटक, जातीयता आणि धर्म आहे. हे निवडणुकीच्या वेळी मतदाराला प्रभावित करून आपले मत जाती व धर्मानुसार मत देण्याचे ठरवतात. म्हणून घटक समाजाला पण जोडतो आणि विभक्तपण करतो. म्हणून हा घटकांचा वापर करून सर्व पक्ष आपल्या परीने यांचा वापर प्रत्यक्ष करताना दिसतात.

निवडणूक आयोग बहुसदस्यीय आयोग:-

- 1) 1950 मध्ये स्थापन झाल्यापासून 15 ऑक्टोबर 1989 पर्यंत निवडणूक आयोगाने एक सदस्यीय आयोग म्हणून कार्य केले. ज्यामध्ये केवळ मुख्य निवडणूक आयुक्त यांचा समावेश होता.
- 2) 16 ऑक्टोबर 1989 रोजी राष्ट्रपतींनी दोन अन्य निवडणूक आयुक्तांची नेमणूक केली. मतदानाचे वय 21 वरून 18 वर्षे असे कमी केल्याने वाढलेल्या ओझ्यामुळे असे करण्यात आले. म्हणजेच, निवडणूक आयोग बहुसदस्यीय आयोग बनला. ज्यामध्ये एक मुख्य निवडणूक आयुक्त व दोन अतिरिक्त निवडणूक आयुक्त यांचा समावेश होता. मात्र, जानेवारी 1990 मध्ये दोन अन्य निवडणूक आयुक्तांची पदे रद्द करण्यात आली. व पुन्हा आयोगाला एक सदस्यीय बनविण्यात आले.”⁴
- 3) ऑक्टोबर 1993 मध्ये राष्ट्रपतींनी पुन्हा दोन निवडणूक आयुक्तांची नेमणूक करून आयोगास बहुसदस्यीय बनवले. तेव्हापासून आजपर्यंत निवडणूक आयोगाचे बहुसदस्यीय म्हणून कार्य केले आहे.
- 4) मुख्य निवडणूक आयुक्त व अन्य दोन निवडणूक आयुक्त यांना सारखेच अधिकार आहेत. त्यांच्यामध्ये मतभेद निर्माण झाल्यास त्यावर बहुमताने निर्णय घेतला जातो. तसेच त्यांना सारखाच पगार व भत्ते मिळतात. जे सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधिश याप्रमाणेच असतात.
- 5) या तिन्ही निवडणूक आयुक्तांच्या सेवाशर्ती सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिश प्रमाणेच असल्याने त्यांचा पदावधी सहा वर्षे किंवा वयाच्या 65 वर्षांपर्यंत जे अधिक घडेल ते असतो. मात्र, ते त्याआधीच राष्ट्रपतींकडे राजीनामा देऊ शकतात. तसेच त्यांना पदावरून दूर करता येते.

समारोप:

भारतीय राजकारण आणि निवडणुकात सुधारणा होणे अत्यंत गरजेचे आहे. कारण हे देशाला विकासाच्या दिशांकडे घेऊन जाणारे प्रमुख घटक आहेत. माझा असा विचार आहे की, आपली लोकशाही अत्यंत परिपक्व आहे, तर आपल्या देशात एक देश एक निवडणूक असायला पाहिजे. राजकारणाच्या दृष्टीने पाहता कदाचित ते हितावह नसेलही, पण देशासाठी मात्र नक्कीच फायद्याचे आहे. भारतीय लोकशाही ही एक बळकट व्यवस्था आहे. आणि ही काही नवी संकल्पना नाही. 1951-52 साली झालेल्या देशातील पहिल्या निवडणुकांपासून 1957, 1962 आणि 1967 साली लोकसभेबरोबर विविध राज्यातल्या निवडणुका झाल्या होत्या. यात प्रथम विक्षेप आला तो 1968-69 मध्ये. कारण दरम्यानच्या काळामध्ये काही राज्यांच्या विधानसभा वेळे आधी भंग केल्या गेल्या होत्या. त्यानंतर 1972 मध्ये होणारी लोकसभा निवडणूक एक वर्ष आधी 1972 सालीच

झाली होती. त्याचवेळी निवडणुकांच्या वेळापत्रकाची घडी विस्कटली, ती पुढे विस्कटतच गेली. 1999 साली विधि आयोगाने प्रथम आपल्या अहवालात देशातल्या लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुका एकाचवेळी व्हायला हव्यात या गोष्टीचा उल्लेख केला आहे. म्हणून केवळ लोकसभा-विधानसभा नव्हे तर ग्रामपंचायतीच्या निवडणुकाही एकत्र, एकाचवेळी झाल्या पाहिजेत आणि सर्व राजकीय पक्षांनी पक्षीय विचाराबाहेर पडून जगातल्या सर्वात महान लोकशाहीला नवी दिशा दिली पाहिजे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

- 1) प्रा. बी. पाटील, राज्यशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, 21 जून 2006, पृष्ठ 124.
- 2) <https://lokmat.News18.com>
- 3) डॉ. दिलीप सरवदे, निवडणूक जिकण्यासाठी सर्वकाही, राजहंस प्रकाशन, पुणे, जानेवारी 2019, पृष्ठ 140
- 4) गार्डन मार्शल, ऑक्सफर्ड डिक्शनरी ऑफ सोशोलॉजी, पहिली भारतीय आवृत्ती, 2004.
- 5) भारताचे संविधान, महाराष्ट्र राज्याचे भाषा संचालनालय याद्वारे अनुवादित आणि संचालक, शासन मुद्रण व लेखन सामग्री, महाराष्ट्र राज्य यांच्या द्वारे भारत सरकारच्या वतीने मुद्रित व कार्य निवडणूक आयोगाने केले आहे.
- 6) आचार्य डॉ. दुर्गादास बसू, भारत का संविधान एक परिचय, प्रकाशक एडिटोरियल बोर्ड, दिल्ली- 2008
- 7) राजीव बंसल, राजनीति विज्ञान, प्रकाशक एस. बी. पी. डी., पब्लिकेशन आगरा, पृष्ठ 117

आयुष्यमान भारत योजना : एक अभ्यास

डॉ. रमेश वाघमारे

सहाय्यक प्राध्यापक,

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख

गोदावरी कला महाविद्यालय अंबड जिल्हा जालना

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षात सत्तारूढ झालेल्या प्रत्येक सरकारने देशातील जनतेला अनेक विविध योजना, धोरणे व कार्यक्रम निर्माण करून अनेक विभागासाठी विकासात्मक अर्जेडा राबविलेला आहे. तसाच अर्जेडा आरोग्य विभागासाठी देखील राबविलेला आहे. एकंदरीत भारतीय परंपरा, रुढी, प्रथा यांचा विचार करता येतील जनतेच्या आरोग्य प्रश्नावर विविधांगी प्रबोधनात्मक, उपचारात्मक प्रयत्न झालेले आहेत व होत आहेत. देशाच्या स्वातंत्र्यानंतर राष्ट्रीय आरोग्य धोरण निर्माण केले गेले, विविध आयोग, समित्या व योजना आणि कार्यक्रम निर्माण केले गेले, ज्यामुळे आज पर्यंतचा जो काही आरोग्यात्मक विकास आपण साधलेला आहे, तो याचेच फलित आहे. मागील 75 वर्षांमध्ये भारतीय जनतेची त्यातही काही प्रमाणामध्ये बोटार मोजण्या इतक्या लोकांचीच आर्थिक भरभराट झालेली आहे. परंतु अजूनही मोठ्या संख्येने असणारा एक बहुजन समाज म्हणा, किंवा ग्रामीण भागातील समाज म्हणा, मध्यवर्गीय समाज म्हणा यांची आर्थिक स्थिती पाहता ती अजूनही काही सुधारलेली नाही, असेच चित्र दिसून येते. त्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येचा विचार करता विशेषता दारिद्र्य, गरीब, वाड्या वस्त्यावर राहणाऱ्या आदिवासी समुहाला विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी म्हणून शासन विविध विकासात्मक योजना राबवीत असते. अशाच योजनेपैकी एक योजना म्हणून आयुष्यमान भारत योजना आरोग्य क्षेत्रासाठी राबविली जात आहे. ही योजना आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत असणारे, दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना, भुमीहीन, निराधार, ग्रामीण व शहरी आणि आदिवासी कुटुंबांना पांच लाख रुपयांचे विमा कवच देऊन, मोफत असा जवळपास पंधरासे रोगांवर देशात व कोणत्याही राज्यात शासकीय व खाजगी रुग्णालयात उपचार घेता येतील अशी ही योजना आपल्या देशात राबविल्या जात आहे.

वाढत्या लोकसंख्येच्या वाढत्या आरोग्यविषयक गरजांना देखील वाढत्या आरोग्यात्मक सुविधा पुरविण्याचा प्रयत्न प्रत्येक शासनांचा असतो. यामध्ये ग्रामीण, शहरी, अल्पभूधारक, निराधार, निराश्रित, आदिवासी, डोंगरदऱ्यात राहणारे भूमीहीन अशा अनेक घटकातील लोकांना शासकीय रुग्णालयाची सेवा महत्वपूर्ण वाटते, कारण त्यांच्याकडे आज मीतिला खाजगी रुग्णालयातील महागड्या व पंचतारांकित सुविधा मिळविण्या एवढी आर्थिक परिस्थिती त्यांच्या कडे नाही. याचे कारण म्हणजे भारतीय स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षांनंतर देखील भारतामधील दारिद्र्य, उपासमारी, भूकबळी, गरीबी अजूनही संपुष्टात आलेली नाही ती वाढतच आहे. त्यामुळे अशा मोठ्या प्रमाणावर असणाऱ्या घटकासाठी शासन मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्नशील असते नाही असे नाही. परंतु यासाठीचे अनेक धोरणे, योजना व कार्यक्रम मात्र म्हणावे तेवढे सफल होताना दिसून येत नाही, हे दुर्दैव आहे. असे कार्यक्रम, योजना ह्या मोठ्या प्रमाणावर या घटकासाठी म्हणजेच यांना या लाभापासून त्या मोठ्या प्रमाणावर वंचित असणाऱ्या घटकांना फायदा मिळावा, त्यांचे आरोग्य चांगले राहावे यासाठी शासनाचे सदैव प्रयत्न असतात. आणि ते असलेच पाहिजेत, अशा या विविध धोरणे, योजना व कार्यक्रमाचा प्रभाव हा त्या त्या घटकावर होत असतो. परिणामी त्या भागांच्या विकासासाठी राज्य सरकार आणि केंद्र सरकार आपापल्या स्तरावरून प्रयत्न करत असतात. देशामध्ये आजपर्यंत अनेक महत्त्वाकांक्षी योजना आरोग्य क्षेत्रात राबविण्यात आलेले आहेत. अशीच एक महत्त्वाकांक्षी योजना म्हणून आयुष्यमान भारत योजना होय, ज्यास प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना म्हणून देखील ओळखले जाते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये आयुष्यमान भारत योजनेची ओळख, तिचा उद्देश आणि लाभार्थी यांचा अभ्यास करणे व तिचे महत्त्व जाणून घेण्याचा अल्पसा प्रयत्न करण्यात येणार आहे. कारण या योजनेचा मुख्य उद्देश हा आहे की देशातील गरीब, दारिद्र्यरेषेखालील ग्रामीण शहरी जनतेला आरोग्य विम्याच्या माध्यमातून आरोग्य विषयक सुविधा या निशुल्क स्वरूपात उपलब्ध करून देणे आहे. जेणेकरून पैसा अभावी एखाद्या व्यक्तीला आपला जीव गमावावा लागू नये.

शोधनिबंधाचा उद्देश:

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश हा की आयुष्यमान भारत योजना काय आहे हे जाणून घेणे व त्याचा उद्देश समजून घेणे. लाभार्थी कोण - कोण असू शकतात व त्यांना कसा मोबदला/ फायदा मिळतो आणि तिचे काय महत्त्व आहे याचा अभ्यास करणे हा आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीयक साधन सामग्रीचा वापर करण्यात येणार आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, प्रकाशित व प्रकाशित साहित्य, जर्नल्स, वर्तमानपत्रे, मासिके व वेबसाईटचा वापर करण्यात येणार आहे.

आयुष्यमान भारत योजना :

ही योजना सुरू करण्यापुर्विचा एक ऐतिहासिक काढावा घेणे गरजेचे आहे, तो म्हणजे इकॉनॉमिक इंटेलिजन्स युनिटने 2005 मध्ये प्रकाशित केलेल्या अहवालानुसार, भारतात आरोग्य सुविधांच्या अभावामुळे होणारे मृत्यूचे प्रमाण हे इतर विकसनशील राष्ट्रांच्या तुलनेत खूपच अधिकचे आहे. यामध्ये 79 देशांच्या अभ्यासात भारताचा 74 वा क्रमांक लागतो ही फार मोठी खेदजनक बाब आहे, तसेच 2014 च्या जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार सरकार आरोग्यावर जी.डी.पी.च्या दोन टक्के पेक्षा कमी खर्च करतो आणि 89.2% भारतीय लोक आरोग्य सेवेवर स्वतःच्या पैसा खर्च करतात. या सर्व घटना वरून भारतामध्ये मोठ्या प्रमाणावर दारिद्र्य, गरिबी व अल्प उत्पन्न गटातील कुटुंबाची संख्या वाढत चालली आहे, त्यामुळे या सर्व बाबींना नियंत्रणात आणण्यासाठी एका चांगल्या सरकारी आरोग्य योजनेची नितांत गरज आहे. ज्यामुळे जनतेला पैसाही लागणार नाही आणि मोफत व चांगली आरोग्य सेवा मिळेल. या उद्देशातूनच या योजनेचा जन्म झाला असा म्हटले जाते. 2017 च्या नवीन आरोग्य धोरणानुसार निरोगी आरोग्य केंद्रे निर्माण करून भारतातील आरोग्य प्रणालीचा पाया मजबूत करण्यासाठी या योजनेची मुहूर्तमेढ रोवली गेलेली आहे. आयुष्यमान भारत योजना ही एक स्वास्थ्य विमा मिशन आहे, जिथे गरीब लोकांना सुविधा ही निशुल्क दिली जाते व निशुल्क उपचार केले जातात.

या योजनेची घोषणा ही 14 एप्रिल 2018 मध्ये झारखंड मध्ये माननीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी केली. प्रत्यक्षात याची सुरुवात ही २५ सप्टेंबर 2018 पासून झालेली आहे. देशातील 445 जिल्ह्यांमध्ये या योजनेची सुरुवात झाली. देशातील ग्रामीण भागातील व शहरी भागातील गरीब, दारिद्र्य रेषेखालील, भूमीहीन, मजूरदार, अल्पभूधारक, फेरीवाले, मिस्त्री काम करणारे, आदिवासी आणि मागासलेल्या लोकांना आरोग्य विमा संरक्षण देऊन केंद्र सरकारने एक महत्त्वाकांक्षी योजना तयार केली आहे व ती राबवित आहेत. तिचे नाव आहे आयुष्यमान भारत योजना किंवा पंतप्रधान जन आरोग्य योजना. आजही आपल्या राष्ट्रात अशा गरीब, दारिद्री, मजदुर, अपंग, निराधार, निराश्रित यांची संख्या खूप अधिक आहे, यांना गरिबीमुळे मोठ्या-मोठ्या बिमारीच्या उपचारासाठी मोठ्या रुग्णालयातील महागड्या उपचाराचा खर्च परवडणारा नसतो, परिणामी त्यांना मृत्यूला कवटाळावे लागते. शिवाय अशा वेळेस आर्थिक विवंचनेला आणि कर्जबाजारीपणाला सामोरे जावे लागते. यासाठी या सर्व परिस्थितीचा अभ्यास करून केंद्र सरकारने ही एक महत्त्वाकांक्षी योजना भारतातील जनतेसाठी निर्माण केलेली आहे व तिची अंमलबजावणी देखील करीत आहेत.

योजनेचे स्वरूप :

या योजनेचे स्वरूप पाहता गरीब, दारिद्री, मागास जनतेला आपली नाव नोंदणी करून कार्ड दिली जातात, यामध्ये प्रत्येक व्यक्तीला पाच लाख रुपयांचे आरोग्य विमा संरक्षण दिले जाते. ज्यामुळे ते देशातील कोणत्याही शासकीय व खाजगी रुग्णालयात मोफत आपला उपचार करू शकतील, यामध्ये देशातील जवळपास तेराशे हून अधिक खाजगी रुग्णालयांना या योजनेशी जोडलेले आहे. शिवाय देशातील दहा ते अकरा लाख कुटुंबाला या योजनेचा फायदा देण्याचे नियोजन आहे. एका कुटुंबातील सर्व सदस्यांना यामध्ये सामील केलेले आहे, ते अकरा लाख कुटुंब म्हणजे 50 करोड जनतेला या योजनेचा फायदा मिळवून देण्याचा योजनेचा मानस आहे. आणि त्या दिशेने ते प्रयत्नशील देखील आहेत. या योजनेमध्ये जसे सरकारी रुग्णालयांना जोडलेले आहे तसेच जवळपास चांगली सुसज्ज अशी 2300 खाजगी रुग्णालये देखील जोडलेली आहेत.

आयुष्यमान भारत योजनेचा उद्देश :

आयुष्यमान भारत योजना ही प्रामुख्याने देशातील गरीब, वंचित, ग्रामीण-शहरी कुटुंबांना राष्ट्रीय विमा योजनेअंतर्गत जोडण्याचे काम करते.आणि यांचा मुख्य उद्देश म्हणजे 2011 च्या जनगणनेतील सामाजिक व आर्थिक आकडेवारीनुसार व्यावसायिक श्रेणीच्या ग्रामीण व शहरी कुटुंबांना या योजनेअंतर्गत लाभ देण्याचा उद्देश आहे, कारण अशा कुटुंबाची एकंदरीत वैद्यकीय खर्च खर्चासाठीची आर्थिक स्थिती नसते. परिणामी त्यांना कर्ज काढून किंवा काही वस्तू, घर गहाण ठेवून उपचार करावे लागतात.शिवाय वाढती वैद्यकीय उपचाराची खर्चिकता यामुळे देखील त्यांना या परिस्थितीचा सामना करावा लागतो. या योजनेमुळे देशातील जवळपास 10.74 कोटी कुटुंबे समाविष्ट होतील, म्हणजेच 50 कोटी कुटुंब लाभार्थ्यांची संख्या या योजनेची होईल, शिवाय युनिव्हर्सल हेल्थ कवरेजला पूर्णत्व देण्यासाठी ही दूरदर्शी योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेची उद्दिष्टे खालील प्रमाणे सांगता येतील.

1. या योजनेमध्ये दारिद्र्य रेषेखालील जनतेला वैद्यकीय उपचार व औषधी यासाठी पाच लाखाचा आरोग्य विमा काढला जातो. यामध्ये जवळपास दोन हजार प्रकारच्या आजारावर मोफत उपचार केले जातात.
2. या योजनेचे उपचार हे फक्त सरकारी रुग्णालयातच नव्हे तर खाजगी रुग्णालयांमध्ये देखील होतात. ही योजना जवळपास 13000 खाजगी रुग्णालयातून राबविल्या जात आहे.
3. या योजनेचा लाभार्थी रुग्ण देशातील कुठेही म्हणजेच कोणत्याही राज्यात आपला उपचार करून घेऊ शकतो.
4. देशातील सर्वसामान्यांना परवडणारी सुलभ आरोग्य सेवा पुरविण्याचा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे.
5. जगातील सर्वात मोठा सरकारी अनुदानाने चालणारा आरोग्य सेवा कार्यक्रम आहे.
6. प्राथमिक व द्वितीयक आणि तृतीयक प्रकारातील आरोग्यविषयक गरजांची काळजी घेणे.
7. प्रतिबंधात्मक उपाययोजना व उपचार अशा दोन्ही आजारावर नागरिकांना संरक्षण देणे.

योजनेची व्याप्ती :

या योजनेच्या व्याप्तीचा विचार करता संपूर्ण देशामध्ये विस्तारित असे या योजनेचे जाळे विणलेले आहे. देशातील कोणत्याही प्रदेशातील व्यक्तींना कोणत्याही राज्यात जाऊन आपली सेवा किंवा उपचार मिळून घेऊ शकतात, त्यांना राज्याचे व प्रदेशाचे काही बंधन नाही. या योजनेचे सर्व देशभर स्वरूप सारखेच आहे.

योजनेचे लाभार्थी :

यासाठी काही निकष ही योजना निर्माण करताना घालून दिलेली आहेत.यामध्ये 2011 च्या जनगणनेच्या आधार घेऊन यामधील सामाजिक - आर्थिक दृष्ट्या मागास गटातील जनतेला म्हणजेच गरीब, दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंब, भूमिहीन, अनु. जाती-जमातीचे लोक, मजदूर, हमाल, निराधार, निराश्रित अशा कुटुंबांना ज्यांचे मासिक उत्पन्न दहा हजार रुपये आहे, त्यांचा समावेश यामध्ये केला जातो. जेणेकरून ते आपला आरोग्य खर्च मोफत करू शकतील. जे या योजनेचे लाभार्थी बनतात त्यांचा दरवर्षी पाच लाख रुपयाचा विमा काढला जातो. या योजनेमुळे दारिद्र्य रेषेखालील व अल्प उत्पन्न गटातील गरीब कुटुंबांना आजच्या काळातील अती महाग व खर्चिक झालेली आरोग्य सेवा - उपचार हे मोफत मिळत आहेत. तसेच अनेक जीवघेणे आजार व त्यावरील उपचार देखील योग्य वेळेत व योग्य रुग्णालयात मिळत आहेत, हे निश्चितच या योजनेचे यश आहे. चार वर्षात जवळपास 4.5 कोटी लोकांनी या योजनेचा लाभ घेतलेला आहे.

या योजनेचा फायदा :-

1. या योजनेचा महत्वपूर्ण फायदा म्हणजे आरोग्य विमा सुरक्षा कवच मिळतो यामुळे खाजगी आरोग्य सेवा क्षेत्राचा विस्तार वाढतो. पर्यायाने वैद्यकीय उपचार देखील चांगले मिळत आहेत.
2. या योजनेमुळे नवीन सरकारी खाजगी रुग्णालय निर्माण होतील.
3. या योजनेचा मुख्य फायदा म्हणजे संपूर्ण देशात जवळपास दीड लाख वेलनेस सेंटर सुरू करण्यात येणार आहेत.
4. वैद्यकीय उपचारापोटी देशातील जवळपास 4.5 कोटी लोकसंख्या ही दारिद्र्यरेषेच्या खाईत लोटली जात होती त्यामध्ये निश्चितपणे सुधारणा होईल.
5. रुग्णालये हीच या योजनेचा कणा आहेत, यामुळे खाजगी रुग्णालयांमध्ये ही चांगले उपचार मिळत आहेत.

6. या योजनेमुळे अनेक रोजगार निर्माण होत आहेत.

वरील जरी या योजनेचे फायदे मिळत असले तरी भारतामध्ये या योजने समोर काही आव्हाने देखील आहेत. यामध्ये डॉक्टरांची उपलब्धता कमी आहे, देशात वाढत्या आजारानेचे स्वरूप पाहता रुग्णालय व डॉक्टर हे प्रमाण निश्चित पुणे कमी आहे, भौतिक सुविधा आणि विशेषतः आत्याधुनिक वैद्यकीय सुविधा केंद्र निर्माण करण्याची गरज आहे. खाजगी रुग्णालयाला या योजनेचे लाभ रुग्णांना देणे शक्य नसल्याचे वेळोवेळी स्पष्ट झालेले आहे. यामध्ये काही गैरप्रकार ही समोर आलेले आहेत. या योजनेसाठी पात्रता व निकष जे लावलेले आहे ते 2011 च्या जनगणनेचा आधार माणुन, परंतु 2023 पर्यंत यामध्ये काही प्रमाणात सुधारणा झाली का?, या कुटुंबाच्या उत्पन्नात किती प्रमाणात सुधारणा झाली किंवा अजून किती कुटुंब यांमध्ये समाविष्ट झालेले आहेत, याबद्दल मात्र शासन काय योजनात्मक कार्यक्रम राबवीत नाही. यासाठीचा विकासात्मक कार्यक्रम राबविणे गरजेचे आहे. देशातील 40% गरीब आणि अल्प उत्पन्न गटातील लोकसंख्येसाठी ही योजना आखण्यात आल्याचे सांगितले जाते, यासाठी काही धोरणात्मक निर्णय घेऊन या 40 टक्के जनतेला याच परिस्थितीतून वर कसे काढता येईल यासाठीचे नैतिक प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. प्रश्न हा शिल्लक राहतो की आजपर्यंत अनेक योजना, कार्यक्रम, उपक्रम आणि आरोग्य धोरणे ही देशातील जनतेच्या आरोग्यात्मक सुधारण्यासाठी राबविलेली आहेत, राबविली जातील परंतु या योजनेच्या अंमलबजावणीमुळे सार्वजनिक आरोग्य सेवेच्या सक्षमीकरणातील योगदान काय ? हा प्रश्न मात्र अनुत्तरीतच राहतो.

सारांश :

भारतासारख्या विशाल व विस्तीर्ण विभागात विस्तारलेल्या लोकसंख्येसाठी अनेकविध योजना, धोरण व कार्यक्रम आखून विकासात्मक अर्जेडा राबवावा लागतो. तसेच जागतिक संघटनेचे निकषही पाळावे लागतात. म्हणून आरोग्य क्षेत्रासाठी जागतिक आरोग्य संघटनेच्या युनिव्हर्सल हेल्थ कवरेजच्या उद्दिष्टांना प्राप्त करण्यासाठी किमान आयुष्यमान भारत योजना ही लाभदायक ठरेल. कारण 2017 च्या राष्ट्रीय आरोग्य धोरणानुसार यातील सर्व महत्त्वपूर्ण बाबींना मृतरूप देण्यासाठीच्या योजनेची सुरुवात केलेली आहे. मागील चार वर्षांपासून या योजनेचे चांगले फलित निश्चितपणे जनतेच्या सहभागातून व शासनाच्या पुढाकारातून दिसून येत आहे. नॅशनल सॅम्पल सर्वे ऑफिसच्या 71 व्या फेरीच्या अहवालानुसार 85.2 टक्के ग्रामीण कुटुंबांना आणि 82 टक्के शहरी कुटुंबांना आरोग्य विमा सेवांचं सेवांचं उपलब्ध नाहीत. तर 17 टक्के पेक्षा जास्त भारतीय कुटुंब किमान 10 टक्के घरगुती बजेट आरोग्य सेवेसाठी खर्च करतात. ग्रामीण भागातील 24 टक्के पेक्षा जास्त कुटुंबे आणि शहरी भागातील १८ टक्के लोकसंख्येनी त्यांचे आरोग्य खर्च कर्जाद्वारे भागविलेले आहेत. अशी भारतीय जनतेची परिस्थिती आहे. शिवाय वैद्यकीय उपचाराच्या खर्चामुळे दरवर्षी 4.6% लोकसंख्या ही दारिद्र्य रेषेखाली ओढली जात आहे. यावर उपाय म्हणून आयुष्यमान भारत योजना ही वरदान ठरणार आहे, असे म्हटले जाते. जगातील महाशक्ती म्हणून ओळखल्या जाणारे अमेरिकेसारखे राष्ट्र संपूर्ण आरोग्य सेवा ही विमा संरक्षणावरच देते आहे. कोणत्या देशाने कोणते धोरण आवलंबावे ही त्यांची धोरणात्मक बाब आहे, परंतु आपल्या आयुष्यमान भारत योजनेचा प्रचार व प्रसिद्धी मिळवून देऊन मोठ्या प्रमाणावर याचे लाभार्थी वाढविणे व योग्य उपचार मिळवून देणे, जेणेकरून जनतेला आपले आरोग्य सुट्ट व निरोगी राखता येईल, हीच अपेक्षा.

संदर्भ:-

1. इकॉनोमी इंटेलिजन्स युनिट - 2015.
2. महाराष्ट्र टाइम्स, 03/03/2022
3. लोकसत्ता, 12/10/2022.
4. arthasakshar. com
5. National Sample Surevy 71 Round.
6. ayushman Bharat.gov.in.
7. https: pmmodiyojana.in
8. फडके अनंत, 2018, सर्वासाठी आरोग्य ? होय शक्य आहे!, मनोविकास प्रकाशन, पुणे.

बँकिंग साक्षरता आणि बँकिंग शिक्षणाची गरज

संशोधक :- कोल्हे पृथ्वीराज भिमराव,
मार्गदर्शक - डॉ. डी. एन. जिगे,

प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद,
मार्गदर्शक :- डॉ. पी. व्ही. देशमुख, प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना

बँकिंग क्षेत्र हे आज एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. अर्थव्यवस्थेच्या विकासात साक्षरतेचे अनन्य साधारण महत्त्व आहे. अर्थव्यवस्थेत पैशाचा पुरेसा पुरवठा करणे नाणे बाजार, भांडवल बाजाराचे नियमन व नियंत्रण करणे, धनको ऋणको मध्ये कायदेशिर मध्यस्थ म्हणून कार्य बँका मध्याचे कार्य करतात.

अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या प्रक्रियेत बचत, गुंतवणूक, कर्ज, ठेवी, विमा इत्यादी सेवा महत्त्वाच्या पारंपारिक सेवा सोबतच आधुनिक आरटीजीएस, आरटीजीएस सारख्या अनेक सेवांचा वापर करून पैशाचा व्यवहार करत असतात. बँका आणि ग्राहक यांच्या मध्ये निकटचा संबंध प्रस्थापित होताना दिसून येते आजच्या घडीला भीम युपीआय हे वाढते प्रमाण वाढताना दिसते त्यासोबतच ऑनलाईन बँकिंग इत्यादी आधुनिक सेवा आता अग्रक्रमीक बँका करताना दिसून येतात.

वरील सर्व बँकिंग सेवा व सुविधांचा लाभ घेण्यासाठी किंवा बँकेत व्यवहार करीत असताना सोबतच बँकिंग साक्षर असणे तितकेच गरजेचे आहे. बँक रचना वैशिष्ट्ये, बँक प्रकार, ठेवी, बचत, गुंतवणूक अशा अनेक सेवा ह्या ग्राहकांना माहित असणे गरजेचे आहे. बँकिंग व्यवहारात ग्राहक साक्षर असणे गरजेचे हे वरील उद्दिष्टे समोर ठेवून बँकिंग साक्षरता हे अर्थव्यवस्थेच्या विकासात कशा प्रकारे भूमिका पार पाडते हे अभ्यासणे गरजेचे आहे म्हणून प्रस्तुत विषय संशोधनासाठी निवडण्यात आला आहे.

साहित्याचे पुनरावलोकन

१. Sobhesh Kumar Agarwal (२०१२)

"भारतातील विद्यार्थी, तरुण कर्मचारी आणि सेवानिवृत्त लोकांमध्ये आर्थिक साक्षरतेचे सर्वेक्षण" नावाचे एक सर्वेक्षण केले. त्या अभ्यासाने भारतातील तरुण कार्यकरत प्रौढ, सेवानिवृत्त आणि विद्यार्थ्यांसारख्या तीन महत्त्वपूर्ण लोकसंख्याशास्त्रीय गटांच्या आर्थिक साक्षरतेची पातळी तपासण्याचा प्रयत्न केला. तसेच दोन गटांच्या गुंतवणूकीचे वर्तन म्हणजे निवृत्त आणि कार्यरत प्रौढांना समजून घेण्यासाठी नियोजित आणि सेवानिवृत्त लोकांचे आर्थिक ज्ञान, वर्तन आणि वृत्तीवर सर्वेक्षण केले गेले. २९९७ नमुना घेण्यात आला, त्यापैकी १००१ विद्यार्थी, ९८३ कर्मचारी आणि ९८३ निवृत्त नोकरदार होते आणि सेवानिवृत्त व्यक्तींचे आर्थिक ज्ञानावर सर्वेक्षण केले गेले कारण तेच वैयक्तिक किंवा घरगुती वित्त व्यवहारांशी थेट जोडलेले असू शकतात. निकालांना सूचित केली उच्च आर्थिक ज्ञान भारतीयांमध्ये व्यापक नाही असे आढळून आले.

१. पैशाचे महत्त्व आणि घरगुती वित्त जसे जक्रवाढ व्याज, महागाई दराचा परतावा आणि किमतीवर परिणाम आणि विविध भूमिका चांगल्या प्रकारे समजल्या नाहीत.
२. जागतिक मानकांनुसार आर्थिक ज्ञान अत्यंत खराब आहे. मुख्यत्वे हे कमी संख्येमुळे होते. जे भारतीय प्राथमिक शिक्षण प्रणालीच्या बहुधा खराब कामगिरीमुळे होते.
३. भारतीयांचे आर्थिक वर्तन सकारात्मक आढळले. नोकरदार आणि सेवानिवृत्त होणाऱ्यांचे गुण जास्त होते निवृत्त आणि नोकरी करणाऱ्यांनी कमी कर्ज घेते आणि ते त्यांच्या बचतीवर अवलंबून होते. सकारात्मक आर्थिक वर्तन उच्च आर्थिक ज्ञानाशी संबंधित असल्याचे सकारात्मक दिसून आले.
४. भारतीयांमध्ये बचत आणि उपभोग करण्याच्या इष्ट वृत्तीने सकारात्मक आर्थिक दृष्टिकोन दर्शविला.

२. Haiyang Chen and Ronald P. Volpe (१९९८) १२

यांच्या पेपरमध्ये, "वैयक्तिक विद्यार्थ्यांच्या महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमधील एक वैयक्तिक विश्लेषण" ने देशभरातील अनेक विद्यापीठांतील ९२४ विद्यार्थ्यांची वैयक्तिक वित्त आणि वित्तीय साक्षरतेमधील संबंध जाणून घेण्यासाठी त्यांची तपासणी केली. आणि त्यातील सहभागींची वैशिष्ट्ये आणि त्याचे परिणाम त्यांनी निष्कर्ष काढला की महाविद्यालयीन विद्यार्थी वैयक्तिक वित्त विषयात जाणकार नाहीत. त्यांना आढळले की आमच्या शिक्षण व्यवस्थेत वैयक्तिक आर्थिक साक्षरतेचा अभाव आहे. ज्यामुळे गंभीर आर्थिक निरक्षरता येते. निरक्षरता आणि त्याचे दुष्परिणाम यामुळे व्यक्तींना त्यांच्या आर्थिक स्थितीबद्दल इतकी चिंता वाटते की त्यांच्या कामाच्या ठिकाणी त्यांची उत्पादकता प्रभावित होते. ज्यामुळे समाजासाठीही समस्या निर्माण होते. या आव्हानात्मक समस्येचे निराकरण करणे आवश्यक आहे.

बँकिंग साक्षरता:

सन २०१४ मध्ये केंद्र सरकारने बँकिंग रेग्युलेशन कायद्यात बदल केला व कलम २६- (अ) द्वारा 'ठेवीदार प्रशिक्षण व साक्षरता निधी' नावाचा निधी स्थापन करून बँकामधील १० वर्षांचा पुढील ठेवीदारांनी क्लेम न केलेला निधी हस्तांतर करण्याची सक्ती सर्व बँकांना केली. राज्याच्या सहकारी कायद्यातही दुरुस्ती केली कलम २४ अ अन्वये आपल्या सभासदांचे प्रशिक्षण अनिवार्य केले आहे. परंतु प्रत्यक्षात मात्र ते होत नाही. या पार्श्वभूमीवर सर्वच बँकांनी प्रशिक्षित ग्राहक ही बँकांची मालमता समजून कार्यरत राहिले पाहिजे. थोडक्यात बँकांच्या ताळेबंदातील ग्राहकांचे अज्ञान महत्त्वाची मालमता होय. प्रामुख्याने खाजगी क्षेत्रातील बँका कोणत्याही नावाखाली, अथवा व्याजदर आकारणीमध्ये अनेक प्रकार आणून जादूई पद्धतीने ग्राहकांच्या नकळत, त्यांच्या खिशातून बेमालूपणे लुटमार करतात त्याचे कारण म्हणजे ग्राहकांचे बँकिंगविषयक अज्ञान होय. ग्राहकांच्या अज्ञानामुळेच त्यांना बँका फसवतात. परिणामी बँकांच्या नफ्यामध्ये सतत भर पडते. आज मोठ्या प्रमाणात सोशल मिडियाच्या जगात अफवा पसरविण्याचा वेग वाढत आहे. त्याचा परिणाम बँकिंग क्षेत्राला बसत आहे. अशा अफवांचा परिणाम थेट त्यांच्या आर्थिक साक्षरतेवर झाल्याचे दिसून येते. त्याच प्रमाणे बँकिंग साक्षरतेचा अभाव असल्या कारणाने पैशाबाबत फसवणूक त्यात इंटरनेट बँकिंग, युपीआय, ऑनलाईन खरेदी-विक्री मध्ये ग्राहकांची फसवणूक होते म्हणून बँकिंग साक्षर होणे आवश्यक आहे.

अर्थ:

१. "बँका कसे काम करतात, त्यांची कार्यपद्धती, नियमावली, सेवा-सुविधांचा लाभ कसा घ्यावा या विषयक शिक्षणाला बँकिंग साक्षर असे म्हणतात."
२. "ग्राहकांच्या बचती, गुंतवणूक, कर्जे, पत व्यवहार, ठेवी, ऑनलाईन व्यवहार विषयक ग्राहकांत पुरेशी माहिती असणे म्हणजे बँकिंग साक्षरता होय"
३. "बँकांच्या सर्व व्यवहारांची अद्ययावत माहिती असणाऱ्या व त्या माहितीचे उपयोजन कौशल्य प्राप्त असणाऱ्या व्यक्तीस बँक साक्षर व्यक्ती असे म्हणतात"

संशोधनाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत संशोधनासाठीचे उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे नमूद करण्यात आली आहेत.

१. बँक साक्षरता काय आहे माहित करणे .
२. विद्यार्थी मधील बँकिंग सेवा विषय साक्षरतेचा शोध घेणे.
३. बँकिंग साक्षरता वाढीसाठी उपाययोजना शोधणे.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत संशोधन पूर्ण करण्यासाठी निवडलेल्या प्राथमिक तथ्य तसेच द्वितीयक तथ्याचेही आधार घेऊन कार्य पूर्ण करण्यात आले. प्राथमिक आधार सामग्री संकलनासाठी सहेतूक नमुना निवड पद्धतीचा अवलंब केला आहे. यासाठी औरंगाबाद शहरातील १०० विद्यार्थ्यांचा सहहेतूक नमुना निवड पद्धतीने निवड केलेली आहे. यामध्ये महाविद्यालयातील कला शाखेतील ४०, वाणिज्य शाखेतील ३०, विज्ञान शाखेतील ३० या प्रमाणे विद्यार्थी निवडले केली आहे. या

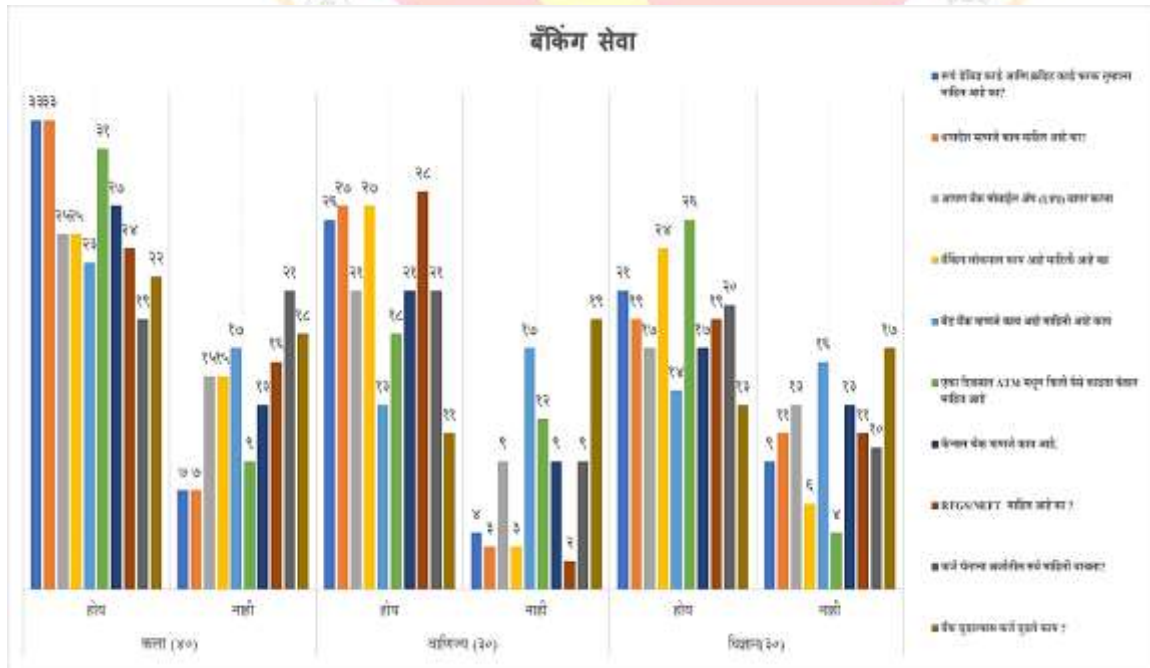
उत्तरदात्यांकडून बँक साक्षरतेची तथ्ये संकलीत करण्यासाठी मुलाखत- अनुसूचीचा वापर केला आहे. प्रस्तुत संशोधनात विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

तक्ता क्र १ बँकिंग सेवा

प्र.क्र	प्रश्न	कला (४०)		वाणिज्य (३०)		विज्ञान (३०)		एकूण
		होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	
१	रूपे डेबिट कार्ड आणि क्रेडिट कार्ड फरक तुम्हाला माहित आहे का?	३३	७	२६	४	२१	९	१००
२	धनादेश म्हणजे काय माहित आहे का?	३३	७	२७	३	१९	११	१००
३	आपण बँक मोबाईल ॲप (UPI) वापर करता	२५	१५	२१	९	१७	१३	१००
४	बँकिंग लोकपाल काय आहे माहिती आहे का	२५	१५	२७	३	२४	६	१००
५	बँड बँक म्हणजे काय आहे माहिती आहे काय	२३	१७	१३	१७	१४	१६	१००
६	एका दिवसात ATM मधून किती पैसे काढता येतात माहित आहे	३१	९	१८	१२	२६	४	१००
७	कॅन्सल चेक म्हणजे काय आहे.	२७	१३	२१	९	१७	१३	१००
८	RTGS/NEFT माहित आहे का ?	२४	१६	२८	२	१९	११	१००
९	कर्ज घेताना अर्जातील सर्व माहिती वाचता?	१९	२१	२१	९	२०	१०	१००
१०	बँक बुडाल्यास कर्ज बुडते काय ?	२२	१८	११	१९	१३	१७	१००

स्त्रोत - मुलाखत आधारे

आलेख क्र १ बँकिंग सेवा

स्त्रोत - मुलाखत आधारे

१. रूपे डेबिट कार्ड आणि क्रेडिट कार्ड फरक

डेबिट कार्ड हे बचत किंवा चालू बँक खात्याशी संलग्न असते जेव्हा बँकेत खाते उघडता त्यावेळी किंवा नंतर तूम्ही मागवू शकता ATM व POS टर्मिनलवर पैसे काढण्यासाठी खरेदी किंवा खर्च वजा रक्कमेतून केला जातो. तुमच्या बँक खात्यात पैसे असावे लागात यातून वार्षिक दर ही बँक आकारून बँका पत निर्माण करीत असतात क्रेडिट कार्ड हा प्रकार ज्या वेळी आपण घेतो त्या वेळी आपली पत चांगली पाहिजे असते बँका आपल्या खात्यात रक्कम नसेल तरीही कर्जरूपात रक्कम देत असते तो नंतर ठरावीक काळाने परत करावी लागते यात बँक क्रेडिट मर्यादा असते ही मर्यादा तुमच्या उत्पन्नावर आधारित असते ते तुमच्या व्यवहारवरून वाढवली ही जाते. तुमच्या खात्यातील पैसे संपले तर बँक उसने पैसे देऊन तुम्हाला देय तारखेपर्यंत भरावे लागते परतफेड नाही केलीतर व्याज दर आकारत असतात .

डेबिट कार्ड व क्रेडिट कार्ड यादोन्ही मध्ये फरक उत्तरात्यांना विचारले असता कला शाखेमधील विद्यार्थी माहित आहे म्हणनारे प्रमाण ३३ % तर नाही म्हणनारे प्रमाण ७% दिसून आले तसेच वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थी माहित असणारे २६% तर नाही म्हणनारे हे ४% आढळून आले व विज्ञान शाखेत माहित केले असता होय म्हणारे २१% आणि नाही म्हणनारे हे ९ या प्रमाणात दिसून आले.

२. धनादेश स्थिती

धनादेशाचे चेक म्हणून ओळखले जाते, चेक हेच धनादेश आहे. भारतातील चलनक्षम दस्तऐवज अधिनियमानुसार धनादेश (चेक) म्हणजे मागणी केल्यावर व देय असलेली, निश्चित अशा बँकेवर काढलेली हुंडी होय. धनादेश विषयक माहिती आहे का कला शाखेत विचारले असता होय असणारे ३३% तर नाही असणारे ७% आढळले वाणिज्य शाखेचे माहित केले असत होय म्हणारे २७% तर नाही म्हणनारे ३% दिसून आले, विज्ञान शाखेची माहिती केल्यास १९% होय असणारे तर नाही असणारे ११% या प्रमाणात आढळून आले.

३. आपण बँक मोबाईल ॲप (UPI) वापर वापराची स्थिती :

प्रत्येक बँकेत खाते खालले असता आता त्या बँकेचे ॲप हे प्ले स्टोर वर आहे त्यातून विशेष सेवा पुरवल्या जातात उदा. लाईट बिल, मोबाईल रिचार्ज, पैसे पाठवणे, रिझर्वेशन, अशा अनेक सेवा पुरवल्या जातात तेच UPI च्याबाबतीत सारखे आहे. उत्तरदात्याला चेक मोबाईल ॲप वापरता का विचारले असता कला शाखेतील विद्यार्थी होय म्हणनारे २५% आणि नाही म्हणनारे १५% याप्रमाणात दिसून आले, तर वाणिज्य शाखेचे माहित केले असता होय असणारे २१% तर नाही असणारे ९% याप्रमाणात आढळून आले विज्ञान शाखेचे माहिती केले असता होय असणारे १७% तर नाही असणारे १३% पाहण्यास मिळाले

४. बँकिंग लोकपाल

बँकिंग लोकपाल हो योजना आहे जी बँकांच्या व्यवहार सेवा बाबत काही अडचणी असतील ते सोडवण्यासाठी आहे. बँकिंग अधिनियम १९४९ च्या कलम ३५ अ अन्वये १४ जून १९९५ पासून भारतीय रिझर्व्ह बँकिंग लोकपाल योजना कार्यान्वित केली आहे. यात अनुसूचित बँका, अनुसूचित प्राथमिक अर्बन को-ऑपरेटिव्ह बँक तसेच प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना ही योजना लागू आहे. बँकेकडून सेवा देण्यात नकार, दुर्लक्षित केली जात असल्यास बँक कर्मचारी, व्यवस्थापनाकडून सेवेबाबत समाधान न झाल्यास लोकपालाकडे न्याय मागता येतो. यात ऑफलाईन किंवा ऑनलाईन तक्रार नोंदवत येते RBI च्या संकेतस्थळावर जाऊन <https://ems.rbi.org.in> जाऊन तक्रार नोंदनी करू शकतो. तसेच १४४४८ टोल फ्री नंबरवर कॉल करून तक्रार दाखल करता येते.

लोकपाल माहित आहे का कला, वाणिज्य व विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांना विचारले असता कलेचे विद्यार्थी होय असणारे २५% नाही असणारे १५% तसेच वाणिज्य शाखामध्ये माहिती आहे म्हणनारे २७% तर नाही असणारे ३% दिसून आले तेच विज्ञान शाखेत विचारले असता होय असणारे प्रमाण २४% तर नाही असल्याचे प्रमाण हे ६% याप्रमाणात दिसून आले.

५. बँड बँक माहिती

बँड बँक म्हणजे ॲसेट रिकन्स्ट्रक्शन कंपनी (एआरसी) होय. बँड बँक च्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचा ताळेबंद सुधारला जावा, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी त्यांची अनुत्पादित, थकीत कर्जे मालमत्ता एआरसी ला विकायची त्यांच्याकडे पूर्ण

वर्ग करावयाची व त्या बँड बँकेने थकीत कर्जाच्या मालमत्ता मालमत्ता बाजारात विकण्याचे कर्ज वसुलीची कार्यवाही कार्यक्षमतेने करावयाची अशी कल्पना आहे. बँड बँक माहिती आहे की नाही माहित केल्या कला शाखेत २३% होय म्हणतात तर नाही माहिती म्हणनारे १७% दिसून आले तसेच वाणिज्य शाखेतील माहिती केल्यास १३% होय म्हणतात आणि १७% नाही असे दिसून आले. तेच विज्ञान शाखेचे प्रमाण माहित केल्यास होय असणारे १४% आणि नाही १६% याप्रमाणात पाहण्यास मिळाले.

६ . एका दिवसात ATM मधून किती पैसे काढण्याची स्थिती.

एका दिवसात एटीएम वरून किती रक्कम हे काढता येते माहित करणे गरजेचे आहे. प्रत्येक बँकाच्या वेगवेगळ्या मर्यादा पाहण्यास दिसून येतात SBI मध्ये १०० ते २० हजार, काढता येते तर ग्लोबल इंटरनॅशनल कार्डमधून ४० हजार आणि गोल्ड इंटरनॅशनल कार्ड मधून ५० हजार रु काढता येते. तसेच HDFC Bank मधून एका दिवसात प्लॅटिनम कार्डद्वारे १ लाख काढण्याची मर्यादा दिली गेली आहे. तर ICICI Bank यांनी प्लॅटिनम चिप कार्डद्वारे १ लाख रु रोख रक्कम काढता येते तेच जर व्हिसा सिग्नेचर डेबिट कार्ड असेल तर १.५ लाख रुपये रक्कम काढता येते. RBI च्या नियमावलीनुसार जर एका महिन्यात जास्त प्रमाणात ATM चा वापर झाला असेल तर बँकेने ठरवलेले शुल्क भरावे लागते तसे पाहता ग्राहकांना महिन्यातून ५ वेळा मोफत एटीएम वरून व्यवहार करता येतो पण महानगरांमध्ये मर्यादा ५ वरून ती आता ३ वर करण्यात आली आहे.

एटीएम वरून एका दिवसात किती रक्कम काढता येते माहित केली असता कला शाखेतील विद्यार्थी होय म्हणनारे ३१% तर नाही म्हणनारे ९% आले तेच वाणिज्य शाखेचे माहित केल्यास १८% होय व नाही १२% आले, विज्ञान शाखेचे माहित केले असता २६% होय तर नाही असणारे ४% याप्रमाणात दिसून आले.

७. कॅन्सल चेक म्हणजे माहिती-

चेक वर वर व खाली दोन तिरक्या रेषामध्ये कॅन्सल असे लिहणे म्हणजे कॅन्सल चेक होय, हे त्याबँकेचे चेक वर तुमचे खाते क्रमांक, बँक कोड, बँक खातेदारांचे नाव, शाखा व पत्ता आणि संपर्क क्रमांक हा दिलेला असतो त्यामुळे पुढील व्यक्तीला कॅन्सल चेक दिला गेला की कोणताही व्यक्ती संस्था तुमच्या खात्याबद्दल माहिती जाणून घेऊ शकतो पण खात्यातून पैसे काढू शकत नाही.

कॅन्सल चेक माहित असणारे विद्यार्थी हे कला शाखेतील २७% तर माहित नसणारे १३% दिसून आले वाणिज्य व विज्ञान शाखेतील माहित केल्यास २१% १७% होय असणारे आहेत तर नाही असणाऱ्यांचे प्रमाण ९% १३% दिसून आले आहे.

८ . RTGS/NEFT बाबत साक्षरता-

RTGS हे इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर सेवा आहे (रिअल टाइम ग्रॉस सेटलमेंट) यांचा वापर पैसे हस्तांतरित करण्यासाठी होते यातून तात्काळ पैसे पाठवले जातात. हे सोपे, जलद आणि सुरक्षित पणे करता येतात. इंटरनेट बँकिंग सुविधेद्वारे RTGS करतात. एका बँकेतून दुसऱ्या बँकेत एकाच वेळी जास्त रक्कम पाठवू शकतो याला जास्तीत जास्त १० लाख रुपये पाठवू शकतो NEFT हे नोव्हेंबर २००५ मध्ये सुरू करण्यात आले आहे. NEFT म्हणजे National Electronics Fund Transfer ही इलेक्ट्रॉनिक पैसे ट्रान्सफर करण्यासाठी वापरली जाणारी प्रणाली आहे. यात पैसे पाठवू शकतो काढू शकतो याचा मोठा फायदा असा की कोणत्याही शाखेतील कोणत्याही खात्यातून कोणत्याही ठिकाणी असलेल्या इतर बँक खात्यात पैसे पाठवू शकतो. यात अट अशी आहे की पाठवणाऱ्या व प्राप्त करणाऱ्या व्यक्तींच्या दोन्ही बँक शाखा NEFT साठी सक्षम असल्या पाहिजेत.

कला शाखेतील माहित असणारे २४% तर नाही असणारे १६% आणि वाणिज्य शाखेचे माहित केले असता होय माहित आहे असे म्हणनारे २८% माहित नाही म्हणनारे २% आढळून आले विज्ञान शाखेचे माहित केल्यास १९% होय म्हणतात तर नाही असल्याचे प्रमाण ११% दिसून आले.

९. कर्ज घेताना अर्जातील सर्व माहिती जाणून घेणे.-

कोणत्याना कोणत्या कारणासाठी नागरिकांनी कर्ज घेतल्या असता मग ते गृहकर्ज, वाहन कर्ज, शिक्षण कर्ज किंवा अनेक अशे तर बँका विविध ठिकाणी फॉर्म भरते वेळेस काही नियम व अटी दिलेल्या असतात त्या वाचून सही करणे गरजेचे असते, त्यावर विविध सेवा किंवा कर्ज विषय काटेकोरपणे माहिती दिली असते ते नागरिकांनी लक्षत घेणे गरजेची असते त्यामुळे पुढील कर्ज फेड करताणा काही अडचणी येणार नाहीत हे कळून जाते. हे माहित केल्यास कला शाखेतील होय म्हणनारे प्रमाण १९%

तर नाही असल्याचे प्रमाण २१% तेच वाणिज्य शाखेत विचारले असता याच्या उलटे होय म्हणून त्याचे प्रमाण २१% तर नाही म्हणून त्याचे प्रमाण ९%, विज्ञान शाखेचे माहित केल्यास होय असणारे २० % तर नाही म्हणून १०% दिसून आले.

१०. बँक बुडाल्यास होणारे परिणाम माहिती-

बँक बुडणे हे त्या बँकेचे व्यवस्थापन पद्धती चुकीची म्हणावे लागेल सेवा व कर्ज, बचत, गुंतवणूक, विमा, ठेवी, व्यवहार, याबाबीकडे दुर्लक्ष करणे हेच कारण होय, The Deposit Insurance and Credit Guarantee Corporation Act, 5 (DICGC Act) for The Deposit Insurance and Credit Guarantee Corporation General Regulations, १९६१ या द्वारे Deposit Insurance and Credit Guarantee Corporation (DICGC) च्या माध्यमातून बँकेत जमा केलेली १ लाखापर्यंतची रक्कम विम्याद्वारे सुरक्षित असते. या विम्याचा हप्ता बँकेने भरावयचा असतो, हे विमा संरक्षण प्रत्येक बँकेला अनिवार्य आहे. बचत खाते, चालू खाते, मुदतबंद ठेवी, आवती ठेवी या सर्व प्रकारच्या पैशाला विम्याचे संरक्षण असते. परदेशी बँकाना संरक्षण नसते कर्ज बुडते म्हणून कला शाखेतील विद्यार्थी हे २२% पाहण्यास मिळाले तर नाही बुडत म्हणून १८%, वाणिज्य शाखेत होय म्हणून ११% आहेत नाही असणारे १९%, विज्ञान शाखेत होय असणारे १३% नाही असणारे १७% याप्रमाणात दिसून आले.

उपाययोजना :

१. शैक्षणिक संस्था विशेषतः वाणिज्य महाविद्यालयांनी शहरी भागात बँकिंग साक्षरता व आर्थिक जाणीव निर्माण करण्याच्या शिबीरांचे व कार्यकशाळांचे आयोजन केले पाहिजे.
२. बँकिंग साक्षरता विषयक जाणीव निर्माण करण्यासाठी मार्गदर्शक पुस्तिका आणि व्यवहार्य सूचना देणाऱ्या मार्गदर्शिका महाविद्यालयांनी प्रकाशित व प्रसारित कराव्यात. विमा हा लहानापासून मोठ्या व्यक्तीच्या कसा फायद्याचा आहे या विषयक जागृती केले पाहिजे.
३. बँकेने नागरीकांना बँक साक्षरता वाढीसाठी बँकेच्या बाहेर किंवा बस स्टॉप, रेल्वे स्टेशन, सार्वजनिक ठिकाणी भित्तिप्रवृत्ती लावाव्यात.
४. समाजसेवी संस्था, जनहितार्थ कार्य करणारी मंडले आणि अशासकीय एकत्र येवून वित्तीय जागृती व जावोय करणाऱ्या कार्यक्रमाचे आयोजन केले पाहिजे.
५. लोकप्रिय असणाऱ्या औपचारिक माध्यमांचा कल्पक व प्रभावी वापर केला पाहिजे. पथनाट्य, भारूड, किर्तन यासारख्या माध्यमांचा वेगळा धरतीवर प्रयोग करून समाजात आर्थिक जागरूकता निर्माण करण्यात आली पाहिजे.

संदर्भसूची:

१. डॉ. प्रदीप आगलावे (२०१६) : सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
२. भारतीय रिझर्व बँक लोकपाल योजना , 12 नवंबर 2021
३. Haiyang Chen, R. P. (१९९८) (An Analysis of Personal Financial Literacy among College Students.७ .(२) १०७ १२८ Financial Services Review:
४. <https://maharashtratimes.com/-/articleshow/२०४२२८४१.cms>
५. [https://rbi.org.in/Hindi/FinancialEducation/fame.aspx\(२०२३\)](https://rbi.org.in/Hindi/FinancialEducation/fame.aspx(२०२३))
६. [https://vishwakosh.marathi.gov.in/२५७०३\(२०२२\)](https://vishwakosh.marathi.gov.in/२५७०३(२०२२))
७. [https://www.drishtiias.com/hindi/daily-news-analysis/bad-bank\(२०२३\)](https://www.drishtiias.com/hindi/daily-news-analysis/bad-bank(२०२३))
८. <https://www.lokmat.com/business/news/challenge-banking sector- educate-consumers/> Published: December १६, २०१९ ०५ २१:AM
९. <https://www.lokmat.com/business/news/challenge-banking-sector educate-consumers/> Published: December १६, २०१९ ०५ २१:AM
१०. <https://www.rbi.org.in/hindi/Scripts/PressReleases.aspx?ID=44506>
११. Shrinivasan R 4 Sector Lending A Study Indian Experiences Structure of Commercial Bank
१२. Sobhesh Kumar Agarwalla, Samir Barua, Joshy Jacob and Jayanth R. Varma (२०१२), A Survey of Financial Literacy among Students, Young Employees and the Retired in India, IIMA, study supported by citi foundation, June

पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या बँक खाजगीकरण धोरणाची भूमिका

माने परमेश्वर मुक्तीराम

संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

Email Id: manep90@gmail.com

प्रस्तावना:-

बँकांचे राष्ट्रीयीकरण हा एक राजकीय निर्णय होता. म्हणूनच विशेषतः त्यांच्या खाजगीकरणाचा निर्णयही राजकारणालाच करावा लागेल, असं रिझर्व्ह बँकेचे माजी गव्हर्नर वाय. व्ही. रेड्डी यांनी म्हटलं होतं. श्रीमती इंदिरा गांधींनी बँक राष्ट्रीयीकरण धोरणाची भूमिका मांडत असताना स्पष्ट केले होते की, देशातल्या सर्वच स्तरांचा विकास करण्यासाठी सामाजिक जबाबदारी निभावत नसल्याचा आणि केवळ मालक आणि धनाढ्यांच्या हातातल्या कळसूत्री बाहुल्या बनण्याचा आरोप या बँकांवर होता. या निर्णयालाच बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाची सुरुवात मानलं जातं. परंतु, राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकारच्या बँक विषयक धोरणाची मुख्य भूमिका म्हणजे सरकारच्या मतं मिळविण्यासाठी लोकानुनयी घोषणा केल्या जातात आणि त्याचा बोजा सरकारी बँकांच्या खांद्यावर आला. विशेषतः सरकारच्या कर्जमाफी योजनांमुळे भांडवल टाकून तरी या सरकारी बँकांच्या समस्या कधीच संपल्या नाहीत. खाजगी बँका आणि परदेशी बँकांच्या तुलनेत ठेव आणि जमा या दोन्ही आघाड्यांवर राष्ट्रीय बँका मागे पडत असल्याचं चित्र आहे. बुडित कर्ज ज्यांना 'स्ट्रेस्ड असेट' म्हणतात त्याबाबतीत सरकारी बँका खूपच पुढे आहेत. प्रस्तुत संशोधन लेखात पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या खाजगीकरणाचा निर्णय का घेतला, त्यामागील कारणमीमांसा आणि त्याचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम तपासून संशोधन करण्याचा संशोधकाचा हेतू आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

- 1) बँक खाजगीकरण धोरणाच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
- 2) बँकांच्या खाजगीकरण धोरणांचा परिणाम अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहितके:-

- 1) बँकांच्या खाजगीकरण धोरणाचा मूळ उद्देश तपासून पाहिला जाईल.
- 2) बँक खाजगीकरण धोरणामागील कारणमीमांसा तपासून पाहिली जाईल.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या बँक खाजगीकरण धोरणाची भूमिका:-

बँकांचे राष्ट्रीयीकरण आणि बँकांचे खाजगीकरण हा राजकीय व्यवस्थेने घेतलेला धोरणात्मक निर्णय आहे. श्रीमती इंदिरा गांधींनी आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण दूर करण्यासाठी व बँकांना मूठभर लोकांच्या ताब्यातून सोडविण्यासाठी 19 जुलै 1969 रोजी देशातील प्रमुख 14 खाजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले. हा निर्णय म्हणजे बँक राष्ट्रीयीकरण धोरणाची सुरुवात होती. "बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या उद्देशाला स्पष्ट करताना आकाशवाणीवरून देशाच्या नावे एक संदेश प्रसारित करताना त्यांनी सांगितले काही काळ आधी आम्ही बँकांवर सामाजिक नियंत्रणाचे धोरण स्वीकारले होते. परंतु, या राष्ट्रीयीकरणाचे महत्त्व असे आहे की, आपण आपल्या उद्दिष्टांची पूर्तता आता वेगाने कडिग्री शकू. आजपावेतो आपल्या बँकांनी शेते, छोटे उद्योगधंदे आणि निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी पूर्ण सहाकार्य दिले नाही आणि उद्योगांच्या क्षेत्रात येणा-या नवीन लोकांना प्रोत्साहन दिले नाही. या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी राष्ट्रीयीकरण आवश्यक आहे."

पंतप्रधान नरेंद्र मोदींची आर्थिक धोरणे ही नवउदारमतवादी प्रारूपावर आधारित अर्थव्यवस्थेच्या खाजगीकरण व उदारीकरणावर लक्ष केंद्रित करणारी आहेत. बँकांच्या खाजगीकरणाबद्दल रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे गव्हर्नर शक्तीकांत दास यांनी यासंदर्भात CNBC-TV18 शी बोलताना म्हटलंय की, ते दोन निकषांचा प्रामुख्याने विचार करतात, "पहिला निकष सुट्ट आणि सुयोग्य असण्याचा आहे, नवा मालक रिझर्व्ह बँकेच्या या निकषामध्ये बसला पाहिजे. दुसरा निकष म्हणजे बँकेचा कारभार हाती घेतल्यानंतर तिच्यात व्यवस्थित भांडवल असलं पाहिजे आणि प्रमोटर जो कोणी असेल तो कुणी ती बँक घेईल त्याच्याकडे

पुरेशी आर्थिक क्षमता असली पाहिजे. बँकेच्या नीट भांडवलीकरणासाठी.”² खाजगीकरणाचं समर्थन करणारे म्हणतात की, तसं केल्यामुळे बँकांचा NPA भार कमी होईल, नफा वाढेल, अनावश्यक खर्च कमी होतील आणि निर्णयप्रक्रिया जास्त वेगवान होईल. इंडियन एक्स्प्रेसला दिलेल्या मुलाखतीत अर्थ राज्यमंत्री अनुराग ठाकूर यांनी सांगितलं, “खरेदी करणारा म्हणून तुम्ही फक्त आजारी बँकांचा विचार कराल का? विक्रेता म्हणूनही तुम्हाला काळजी घ्यावी लागेल. ही एक मोठी आणि वेळ घेणारी प्रक्रिया आहे. तुम्ही विक्रीसाठी जे काही काढायचं ठरवाल; ते उत्पादन विकण्याजोगं असले पाहिजे, ते PSUs विकण्याजोगे असले पाहिजेत.”³

भारताने 1991 मध्ये खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण धोरण स्वीकारल्यानंतर ‘राष्ट्रीयीकृत बँका’ ही संकल्पनाच कालबाह्य ठरली. 1969 पासून व 1991 नंतर आजपर्यंत सार्वजनिक बँकांचे बुडित कर्जाचे प्रमाण प्रचंड असून, यात जनतेच्या पैशांची विल्हेवाट लागत आहे. या बँका कधीच डबघाईला आल्या असत्या पण, सरकार जनतेने कररूपी भरलेल्या पैशाने या बँकांना मदत करतात. म्हणून त्या वाचल्या पाहिजेत. या बँकांना सतत मदतीचा हात देणारे सरकार सहकारी बँकांना मात्र सावत्रपणाची वागणूक देते. भारतात सार्वजनिक उद्योगातील बँका, सहकारी बँका, परदेशी बँका आणि खाजगी बँकांना सरकारने शिस्त लावण्याची गरज आहे. बँका या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहेत. तो कणा ताठ ठेवणे हे सरकारचे प्रमुख आर्थिक धोरण असावयास हवे. असे केल्याने सरकारला बँकांना बुडण्यापासून वाचविण्यासाठी वारंवार त्यात भांडवल ओतण्याची गरज उरणार नाही. हा विचार पहिल्यांदाच समोर आला आहे, अशातला भाग नाही. मागील बीस वर्षांत प्रस्तुत विषयावर अनेकदा चर्चा झाली. मात्र, सत्ताधारी आणि विरोधक यांच्या वादात हा विषय कधीच तडीस गेला नाही. परंतु, 2021-22 मध्ये केंद्रीय अर्थसंकल्प संसदेमध्ये मांडत असताना केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सीतारमण यांनी प्रस्तुत केले की, “सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची आर्थिक स्थिती आणखी मजबूत करण्यासाठी 2021-22 मध्ये 20,000 कोटी रुपयांचे वित्तपोषण जाहीर केले.”⁴

केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सीतारमण यांनी अर्थसंकल्प सादर करताना यावर्षी दोन राष्ट्रीय बँकांसह एका विमा कंपनीचं खाजगीकरण करणार असल्याची घोषणा केली होती. मात्र, ज्या दोन सरकारी बँकांचं खाजगीकरण होणार आहे त्या कोणत्या आणि त्या बँकेतील सर्वच शेअर्स सरकार विकणार की अंशतः हे अजून स्पष्ट नाही. मात्र, ज्या बँकांचे सरकार खाजगीकरण करणार आहे, त्यामध्ये बँक ऑफ महाराष्ट्र, बँक ऑफ इंडिया, इंडियन ओव्हरसीज बँक आणि सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया अशी त्यांची नावे आहेत. सरकारने सरकारी बँकांची संख्या 28 वरून 12 वर आणली आहे. काही कमकुवत बँकांचा सशक्त बँकांमध्ये विलय करायचा आणि उर्वरित बँका विकायच्या असा हा फॉर्म्युला आहे.

बँक खाजगीकरण धोरणाला विरोध करत असताना बँक कर्मचारी आणि अधिका-यांमध्ये असे मत आहे की, “ज्यावेळी राष्ट्रीयीकरण झाले त्यावेळी हे स्पष्ट झाले होते की, खाजगी बँका देशाचं हित नाही तर मालकाचे हित बघतात. विशेष बाब म्हणजे खाजगीकरणामुळे छोटे शेतकरी, लघु उद्योगांना कर्जपुरवठा अपुरा पडण्याची शक्यता जास्त आहे. तसेच राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या ग्रामीण शाखाविस्तार धोरणावरही त्याचा विपरित परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे बँकांच्या खाजगीकरणाचा निर्णय केवळ बँक कर्मचा-यांसाठीच नव्हे, तर पर्यायाने संपूर्ण देशासाठी घातक आहे.”⁵

समारोप:- पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकारने 1991 नंतर सुरू झालेल्या ‘खाजगीकरण’ धोरणाचा पुरस्कार करत. राष्ट्रीयीकृत बँकांचे खाजगीकरण करण्याचा निर्णय जाहीर केला. या बँक खाजगीकरण धोरणाचा पुरस्कार करण्याचे कारण म्हणजे बँकेच्या बुडित कर्जधोरणाला आळा बसावा, बँकिंग व्यवस्था आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व्हावी, बँकिंग कर्जवाटपातील NPAs चे प्रमाण कमी असावे. परंतु, असे असले तरी बँक खाजगीकरण धोरणामुळे बँकेची नफेखोर व्यवस्था वाढून प्राथमिक क्षेत्रातील कर्ज पुरवठ्यावर त्याचा विपरित परिणाम दिसून आल्याशिवाय राहणार नाही.

संदर्भ ग्रंथसूची:-

- 1) Indira Gandhi — Broadcast to Nation 19th July 1966.
- 2) CNBC — TV18, 16th November 2021.
- 3) The Indian Express — 22nd February 2021.
- 4) केंद्रीय अर्थसंकल्प, 01 फेब्रुवारी 2021-22.
- 5) सुहास कुलकर्णी, चंपानेरकर संपादित, ‘असा घडला भारत’, (1947-2012), रोहन प्रकाशन, पुणे.

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत राज्यपालांची भूमिका

संशोधक

माधव चांदु वाघमारे

राज्यशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

Email Id: wmadhavic86@gmail.com

प्रस्तावना :-

भारताने संसदीय लोकशाही शासनप्रणालीचा स्वीकार केलेला आहे. संसदीय लोकशाहीत जबाबदारीचे तत्त्व असते. भारतात केंद्रशासन तसेच घटकराज्य शासन हे संसदीय पद्धतीचे बनविण्यात आलेले आहे. आणि केंद्रशासन तसेच घटकराज्य शासन संबंधीच्या तरतुदी घटनेमध्ये करण्यात आलेल्या आहेत. त्या घटनेच्या 5व्या विभागात देण्यात आलेल्या आहेत. संसदीय पद्धतीत कार्यकारी मंडळाची दोन प्रमुख पदे असतात. एक म्हणजे नामधारी प्रमुख आणि दुसरे वास्तविक प्रमुख होय. शासनसंस्थेचा प्रमुख हा नामधारी किंवा घटनात्मक प्रमुख असतो. राज्यकारभार त्यांच्या नावे चालतो. पण, प्रत्यक्ष कार्यकारी सत्ता मात्र त्यांच्या हाती नसते. ब्रिटनमध्ये जसे राजपद आहेत तसेच भारताने राष्ट्रपतीपद निर्माण केले आहे. परंतु, ब्रिटनमधील राजपद वंशपरंपरागत आहे. त्यामुळे ब्रिटन हे लोकशाही राज्य असले तरी ते प्रजासत्ताक नाही. परंतु, भारतात राष्ट्रपतीपद हे निर्वाचित आहे. म्हणून भारत हे प्रजासत्ताक राज्य आहे. ज्याप्रमाणे केंद्राचे कार्यकारी मंडळ आहे, त्याचप्रमाणे घटकराज्यांमध्ये सुद्धा कार्यकारी मंडळाच्या निर्मितीची तरतूद घटनेत आहे. ज्याची निर्मिती राज्यपाल करतो. केंद्राप्रमाणेच घटकराज्यातही संसदीय शासन पद्धतीय असल्यामुळे तिथे घटनात्मक प्रमुख पद निर्माण केलेले आहे. राज्यपाल हे घटनात्मक प्रमुख किंवा नामधारी प्रमुख पद आहे. वास्तविक सत्ता मुख्यमंत्र्यांच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळाकडे असते.

उद्दिष्टे :-

- 1) भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत राज्यपालांचा अभ्यास करणे.
- 2) राज्यपालांच्या भूमिकेचा आढावा घेणे.
- 3) भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत राज्यपाल पदाचा व कामाचा अभ्यास करणे.

गृहितके :-

- 1) भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत राज्यपालांचे कार्य महत्त्वपूर्ण असते.
- 2) भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत राज्यपालांची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते.
- 3) भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत राज्यपालांचा कारभार पारदर्शक दिसून येतो.

राज्यपालाची नियुक्ती व कार्यकाळ:-

भारतीय राज्यघटनेनुसार राज्यपाल हे घटकराज्याचे शासनप्रमुख असतात. सर्वसाधारणपणे राज्यपालांची मुदत पाच वर्षांची मानली जाते. अर्थात राज्यपालांना स्वतः वाटल्यास ते आपल्या पदाचा केव्हाही राजीनामा देऊ शकतात.

राज्यपालांचे स्थान :-

राज्यपाल पदासंबंधी आपण जी माहिती पाहिली त्या आधारे आपल्याला असे म्हणता येईल की, सर्वसाधारण परिस्थितीत राज्यपाल हे नामधारी प्रमुख म्हणून कार्य करतात. “राज्यपालाचे जे अधिकार आहेत त्यांचा वापर ते मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसार करतात. मंत्रिमंडळाने दिलेला सल्ला सर्वसाधारण परिस्थितीत त्यांच्यावर बंधनकारक असतो. परंतु, याचा अर्थ राज्यपाल पद हे केवळ शोभेचे पद आहे असे नाही. राज्यपाल हे राज्याचे शासन प्रमुख असतात आणि शासन प्रमुख म्हणून काही अंगभूत अधिकार त्यांना प्राप्त होतात. जसे, राज्याच्या राज्यकारभाराबाबत कोणतीही माहिती मुख्यमंत्र्याकडून त्यांना मागविता येते. राज्यासमोरील एखाद्या महत्त्वाच्या प्रश्नाबाबत मंत्रिमंडळाने काही निर्णय घेतला नसेल तर तो घ्यावा अशी सूचना ते मंत्रिमंडळाला करू शकतात.”¹ एखाद्या मंत्र्याने आपल्या खात्याशी संबंधित बाबीवर स्वतःच काही निर्णय घेतला असेल तर आणि राज्यपालांच्या दृष्टीने ती बाब महत्त्वाची असेल तर मंत्रिमंडळाने बैठकीत त्या निर्णयाबाबत विचार व्हावा असा आदेश ते

मंत्रिमंडळाला देऊ शकतात. शासन प्रमुख म्हणून राज्यपालांना स्वभाविकपणे हे अधिकार प्राप्त होतात. याचबरोबर आपण यापूर्वी पाहिलेले विशेषाधिकार त्यांना घटनेनुसार प्राप्त झालेले आहेत. हे विशेषाधिकार त्यांनी विवेकबुद्धीनुसार वापरायचे आहेत. राज्यपाल पदांचे अंगभूत अधिकार आणि त्यांचे विशेषाधिकार यामुळे विशिष्ट परिस्थितीत राज्यपाल हे केवळ नामधारी प्रमुख राहत नाहीत, तर अंतिम निर्णय घेणारे ते सत्तास्थान बनते. यामुळेच राज्यपाल पदाला महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. आणि याच परिस्थितीत राज्यपाल पदावरील व्यक्तीची खरी कसोटी लागत असते.

राज्यपालांची नेमणूक :-

“कलम 155 नुसार राज्याच्या राज्यपालाची नेमणूक राष्ट्रपतींकडून सहीनिशी व स्वमुद्रांकित अधिकार पत्राद्वारे केला जाते. राज्यपाल लोकांकडून प्रत्यक्षपणे निवडून दिले जात नाहीत. तसेच राष्ट्रपतींप्रमाणे विशेष निर्वाचन गणामार्फत अप्रत्यक्षपणेही निवडून दिले जात नाहीत. त्यांची नेमणूक राष्ट्रपती करीत असल्याने एका अर्थाने ते केंद्र सरकारचे प्रतिनिधी म्हणून कार्य करतात.”² सर्वोच्च न्यायालयाने 1969 मध्ये जाहीर केले की, राज्याच्या राज्यपालाचे पद हे काही केंद्र शासनाच्या अधिनस्त असलेला रोजगार नाही. ते एक स्वतंत्र घटनात्मक पद असून, ते केंद्रशासनाच्या नियंत्रणाखाली किंवा अधिनस्त कार्य करीत नाही.

राज्यपाल पदासाठी अर्हता :- घटनेच्या कलम 157 मध्ये राज्यपाल पदासाठी केवळ दोनच अर्हता सांगण्यात आल्या आहेत.

- 1) तो भारताचा नागरिक असावा.
- 2) त्यांनी वयाची 35 वर्षे पूर्ण केलेली असावी.

मात्र यामध्ये काही निर्माण झाल्या आहेत. त्यामध्ये राज्यपाल हे राज्याबाहेरील व्यक्ती असवी जेणेकरून ते स्थानिक राजकारणापासून विलग असेल. राज्यपालाची नेमणूक करताना राष्ट्रपतींनी राज्याच्या मुख्यमंत्र्याचा सल्ला घ्यावा, जेणेकरून राज्यातील घटनात्मक यंत्रणा व्यवस्थितपणे चालणे सुनिश्चित होईल.

राज्यपालाचे कार्यकारी अधिकार :-

राज्यपालाच्या असणा-या विविध अधिकारांमध्ये कार्यकारी अधिकार.

- 1) राज्य शासनाचा सर्व कार्यकारी कारभार राज्यपालांच्या नावाने चालविला जातो.
- 2) राज्यपालांच्या नावाने काढलेले व अंमलात आणलेले आदेश कोणत्याही पद्धतीने काढावेत याचे नियम राज्यपाल तयार करू शकतो.
- 3) राज्यशासनाचे कामकाज अधिक सुलभतेने चालविण्यासाठी राज्यपाल नियम तयार करू शकतात. तसेच अशा कामकाजाची विभागणी मंत्र्यांमध्ये करू शकतात.
- 4) राज्यपाल मुख्यमंत्र्यांची नेमणूक करतात व त्याच्या सल्ल्याने इतर मंत्र्यांची नेमणूक करतात. मंत्री वैयक्तिकरीत्या राज्यपालाला जबाबदार असतात. राज्यपाल छत्तीसगड, झारखंड, मध्यप्रदेश व ओडिसा राज्यांमध्ये एक आदिवासी कल्याण मंत्र्यांची नेमणूक करतात.³
- 5) राज्यपाल राज्याच्या महाधिवक्त्याची नेमणूक करतात. तसेच त्यांचे पगार व भत्ते ठरवितात. महाधिवक्ता आपले पद राज्यपालांच्या मर्जेने धारण करतो.
- 6) राज्यपाल राज्या निवडणूक आयुक्तांची नेमणूक करतो. तसेच त्यांच्या पदाच्या सेवाशर्ती व पदावधी ठरवतो. मात्र राज्य निवडणूक आयुक्ताला पदावरून दूर करण्याचा अधिकार राज्यपालाला नसून त्यांना उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिशस पदावरून दूर करण्याच्या पद्धतीनुसार दूर करता येते. त्यामध्ये संसदेचा समावेदनाच्या आधारावर राष्ट्रपतींच्या आदेशाद्वारे कार्यवाही केली जाते.

न्यायविषयक घटकराज्य शासन अधिकार व कार्य :-

जिल्हा न्यायालये व त्याखालील न्यायालये यांच्या न्यायाधिशांच्या नेमणुका घटकराज्याच्या अधिकार क्षेत्रात येणा-या कायदानुसार न्यायालयाने दिलेली शिक्षा परिस्थितीच विचार करता राज्यपाल करतात. किंवा माणुसकीच्या दृष्टिकोनातून कमी करण्याचा किंवा संपूर्ण माफ करण्याचा राज्यपालांना अधिकार आहे.

1) मुख्यमंत्र्यांची नेमणूक :-

“विधानसभेत एका पक्षाला बहुमत मिळालेले असेल त्यावेळी पक्षाच्या नेत्यास मुख्यमंत्रिपदी नेमणे राज्यपालांना भाग असते. पण, विधानसभेत कोणत्याच पक्षाला स्पष्ट बहुमत नसेल, तर मंत्रिमंडळ बनविण्याची संधी कोणाला द्यावयाची याचा निर्णय राज्यपालांना करावा लागतो. अशा परिस्थितीत कोणता नेता बहुमतांचा पाठिंबा मिळवू शकेल याचा अंदाज घेऊन त्याची नेमणूक राज्यपाल मुख्यमंत्री पदावर करतात. अशी नेमणूक झाल्यानंतर विधानसभेत आपल्याला बहुमताचा पाठिंबा आहे हे मुख्यमंत्र्यांना सिद्ध करून दाखवावे लागते.”⁴

2) मंत्रिमंडळाची बडतर्फी :-

मंत्रिमंडळाने विधानसभेतील बहुमतांचा पाठिंबा गमाविल्यास राजीनामा द्यावा अशी अपेक्षा असते; परंतु, अशा परिस्थितीत मंत्रिमंडळाने राजीनामा न दिल्यास राज्यपाल स्वतः निर्णय घेवून ते मंत्रिमंडळ बडतर्फी करू शकतात. व विरोधी पक्षास मंत्रिमंडळ बनविण्याची संधी देऊ शकतात. राजकीयदृष्ट्या हा निर्णय महत्त्वाचा असतो. विधानसभेचे अधिवेशन चालू नसेल आणि मंत्रिमंडळाच्या बाजूने बहुमत आहे की नाही हे निश्चित नसेल, तर राज्यपाल स्वतः निर्णय घेवून विधिमंडळाचे अधिवेशन बोलावू शकतात व मुख्यमंत्र्यांना बहुमत सिद्ध करून दाखविण्यास सांगू शकतात.

राज्यपालांचे वित्तीय अधिकार :- राज्यपालांना स्वेच्छाधिन असणा-या अधिकारांमध्ये वित्तीय अधिकार

- 1) अर्थ विधेयक केवळ राज्यपालांच्या पूर्वसंमतीने राज्य विधिमंडळास सादर केले जाते.
- 2) राज्यपाल राज्य विधिमंडळाच्या वार्षिक वित्तीय विवरण पत्रक म्हणजेच राज्य शासनाचा अर्थसंकल्प मांडण्याचे घडवून आणतात.
- 3) अनुदानाची मागणी राज्यपालांच्या संमतीनेच करता येते.
- 4) अचानकपणे उद्धवलेला खर्च करण्यासाठी राज्यपाल राज्याच्या आकस्मित खर्च निधीतून अग्रिम राशीची तरतूद क डिग्री शकतात.
- 5) राज्यपाल दर पाच वर्षांनी पंचायत संस्था व म्युनिसिपाल्टीच्या वित्तीय स्थितीच्या चौकशीसाठी राज्य वित्त आयोगाची स्थापना करतात.

राज्यपाल व केंद्रशासन संबंध :-

“कलम 155 नुसार राज्याच्या राज्यपालांची नेमणूक राष्ट्रपतींकडून सहीनिशी व स्वमुद्रांकित अधिपत्राद्वारे केली जाते. त्याची नेमणूक राष्ट्रपतींद्वारे केला जात असल्यामुळे एका अर्थाने ते केंद्र सरकारचे प्रतिनिधी म्हणून कार्य करतात. राज्यपाल हा केंद्रशासन व राज्यशासन यांच्यातील महत्त्वाचा दुवा म्हणून गणले जातात. त्यांना केंद्राचा प्रतिनिधी म्हणून समजले जाते. केंद्रात व राज्यात वेगवेगळ्या पक्षाचे सरकार असेल, तर राज्यपाल केंद्राच्या मर्जीतला किंवा त्यांच्या पक्षाचा कार्यकर्ता असतो. यामुळे राज्यशासनाच्या कारभारावर लक्ष ठेवण्याचे काम केले जाते.”⁵ राज्यातील शासन कारभार राज्यपालांच्या मर्जीने तेथील मुख्यमंत्री व मंत्रिमंडळ चालवत असतात व त्यांच्यावर जवळचे नियंत्रण राज्यपालांचे असते. राज्यपाल हे केंद्राचे पद असल्याने ते राज्यातील विरोधी पक्षाच्या सत्ताधारी सरकारला नेहमी कोंडित पकडण्याचे काम केले जाते. केंद्राचे कायदे धोरणे हे जबरदस्तीने राज्यपालांच्या मदतीने राज्यभर लादण्याचे कार्य केंद्र नियमित करत असल्याचे दिसून येते. परंतु, सर्वोच्च न्यायालयाने 1979 मध्ये जाहीर केले की, राज्याच्या राज्यपालाचे पद हे केंद्र शासनाच्या अधिनस्त असलेला रोजगार नाही. हे एक स्वतंत्र पद असून, ते केंद्र शासनाच्या नियंत्रणाखाली किंवा अधिनस्त कार्य करत नाही.

समारोप :-

अशा प्रकारे संसदीय शासनपद्धतीत राज्यपाल शासनप्रमुख नामधारी प्रमुख असला तरी त्यांना मिळालेले कायदेविषयक अधिकार अधिवेशनावेळीचे भाषण, विविध क्षेत्रातील तज्ज्ञांच्या नेमणुकांचे अधिकार, महत्त्वाचा नकाराधिकार, वटहुकूम काढण्याचा हक्क, अर्थ विधेयकासंबंधी त्यांची पूर्वसंमतीचा अधिकार, मुख्यमंत्र्यांची नेमणूक व मंत्रिमंडळ बरखास्त करणे, तसेच राष्ट्रपती राजवटीच्या काळात वास्तविक प्रमुखाचे सर्व अधिकार त्यांना प्राप्त होतात. त्यामुळे एकंदरीत घटकराज्यांमध्ये राज्यपालांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असून, केंद्र व राज्य यांना जोडणारा तो एक महत्त्वाचा दुवा आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

- 1) भारतीय शासन आणि राजकारण - रा. घ. वराडकर
- 2) संविधान सभा वाद-विवाद -
- 3) इंडियन पॉलिटिक्स - एम. लक्ष्मिकांत
- 4) भारताचे शासन आणि राजकारण - सी. ग. घांगरेकर
- 5) भारत का संविधान : एक परिचय - दुर्गादास बासू, प्रकाशक एडिटोरिअल बोर्ड, दिल्ली-2008.
- 6) भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण - भा. ल. भोळे, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
- 7) भारतातील प्रादेशिक पक्षांचे राजकारण - सुहास पळशीकर, संपा (2009), साधना प्रकाशन, पुणे.

भारतीय लोकशाहीत निवडणुक आयोगाच्या भूमिकेचा राजकीय अभ्यास
(महाराष्ट्र राज्याच्या विशेष संदर्भात)

प्रा. डॉ. कदम एच.पी.

प्र. प्राचार्य व राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
श्री. पंडितगुरु पाटीकर महाविद्यालय, सिरसाळा ता.परळी (वै.) जि. बीड

सारांश

अगदी काल-परवा भारताच्या निवडणुक आयोगाने एका पक्षाच्या नावाबाबत आणि चिन्हाबाबत निकाल दिला आहे. यावरून निवडणुक आयोगाच्या या भूमिकेवर वाद-विवाद, चर्चा सुरु झाल्या. यानुसार भारतीय लोकशाहीत निवडणुक आयोगाची भूमिका कशी महत्त्वपूर्ण असते. या अनुषंगाने हा शोध निबंध प्रस्तुत करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना

भारतीय लोकशाहीत निवडणुक आयोगाची अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. भारतीय निवडणुक आयोग ही भारत सरकारच्या अखत्यारीतील एक स्वायत्त घटनात्मक संस्था आहे. निवडणुक आयोगाची स्थापना 25 जानेवारी 1950 रोजी संविधानानुसार करण्यात आली. संविधानाने कलम ३२४ अन्वये भारतीय निवडणुक आयोगाची निर्मिती केली. भारतीय राज्यघटनेने प्रातिनिधिक लोकशाहीचा पुरस्कार केलेला आहे. प्रातिनिधिक लोकशाही मध्ये लोकांना आपले प्रतिनिधी निवडणुकीच्या माध्यमातून निवडून द्यावे लागतात. अशी निवडणुक घेण्याची जबाबदारी भारतीय राज्यघटनेचे कलम ३२४ अन्वये निवडणुक आयोगाला दिलेली आहे. हे निवडणुक आयोग केंद्र व राज्यांसाठी एकत्रितरीत्या कार्य करते. निवडणुक आयोगाला भारतीय संविधानाच्या चार स्तंभांपैकी एक मानले जाते. भारतातील निवडणुकींसाठीची सर्वस्वी जबाबदारी निवडणुक आयोग पर पाडीत असते. निवडणुक आयोगामध्ये मुख्य निवडणुक आयुक्त आणि राष्ट्रपती नेमतील इतके अन्य निवडणुक आयुक्त यांच्यासह एक निवडणुक आयोग बनतो. ऑक्टोबर इ.स. १९९३ पासून दोन निवडणुक आयुक्त नेमण्याची प्रथा पडली. तसेच एका अद्यादेशाद्वारे त्यांना मुख्य निवडणुक आयुक्त सारखाच दर्जा व स्थान देण्यात आले. भारताने सांसदीय लोकशाही स्वीकारल्यामुळे निवडणुकांना अतिशय महत्त्व आहे. लोकशाहीत निवडणुका या असतातच त्या निःपक्ष व्हाव्यात यासाठीच आयोगाची निर्मिती करण्यात आली आहे. वयाची 18 वर्षे पूर्ण करणाऱ्या स्त्री-पुरुषांना मतदानाचा अधिकार दिला आहे व ते प्रौढ सार्वजनिक व गुप्त मतदान पद्धतीने आपले प्रतिनिधी निवडतात. त्या निवडणुका निःपक्ष व स्वतंत्र वातावरणात पार पाडणे आवश्यक आहे. यासाठी ही व्यवस्था करण्यात आलेली आहे. महाराष्ट्रात राज्यघटनेतील तरतूदीनुसार विधानसभा व इतर निवडणुकांपूर्वी राष्ट्रपती निर्वाचन आयोगाशी विचार विनिमय करून निर्वाचन आयोगाला निवडणुकीच्या कार्यात मदत करण्यासाठी प्रादेशिक निर्वाचन आयुक्ताचीही नियुक्ती करू शकेल अशा प्रकारची तरतूद करण्यात आली आहे. या दृष्टीकोनातून राज्य निवडणुक आयोगाच्या भूमिकेचा महाराष्ट्र राज्याच्या विशेष संदर्भात राजकीय अभ्यास करण्याच्या हेतून हा शोधनिबंध प्रस्तुत करण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देश :

1. भारतीय लोकशाहीत निवडणुक आयोगाच्या भूमिकेचा राजकीय अभ्यास करणे.
2. महाराष्ट्रातील निवडणुक आयोगाच्या रचना व कार्याचा आढावा घेणे.
3. राज्य निवडणुक आयोगाची लोकशाहीतील महत्त्वाची कर्तव्ये अभ्यासणे.
4. राज्य निवडणुक आयोगाचे स्वातंत्र्य विषयक आवश्यकता स्पष्ट करणे.

निवडणुक आयोगाचे स्वातंत्र्य

निवडणुक आयोगाला स्वातंत्र्य बहाल करण्याच्या दृष्टीने कलम ३२४ मध्ये पुढील तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. मुख्य निवडणुक आयुक्तांना पदाची सुरक्षा प्रदान करण्याच्या दृष्टीने त्यांना केवळ सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीश

याप्रमाणेच पदावरून दूर करता येते.(संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी विशेष बहुमताने ठराव पारित केल्यासच) म्हणजे निवडणूक आयुक्तांची नेमणूक राष्ट्रपती करतात मात्र ते राष्ट्रपतीच्या मर्जीने पद धारण करीत नाहीत. मुख्य निवडणूक आयुक्तांच्या नियुक्ती नंतर त्यांच्या सेवा शर्ती मध्ये बदल करता येत नाही. अन्य निवडणूक आयुक्त किंवा प्रादेशिक आयुक्त यांना मुख्य निवडणूक आयुक्तांच्या शिफारशींना पदावरून दूर करता येत नाही.

निवडणूक आयोगाची महत्त्वाची कर्तव्ये

घटनेच्या कलम ३२४ अन्वये निवडणूक आयोगाची स्थापना झाली. या कलमानेच निवडणूक आयोगाला निवडणुकीचे 'व्यवस्थापन, दिशादर्शन आणि नियंत्रणा'चे व्यापक अधिकार दिले आहेत. घटनापीठातील काही सदस्यांनी एका संघराज्यीय संस्थेमध्ये निवडणुकांचे सर्व काम एकवटण्याबद्दल चिंता व्यक्त केली. मात्र अखेरीस केवळ एक सशक्त केंद्रीय प्राधिकरण देशाच्या निवडणुकांमध्ये एकसमानता आणू शकेल आणि स्थानिक नियंत्रणातून मुक्तताही मिळवून देऊ शकेल असे मत व्यक्त केले जाते. या अनुषंगाने निवडणूक आयोगाची महत्त्वाची कर्तव्ये पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

- मतदारसंघ आखणे
- मतदारयादी तयार करणे
- राजकीय पक्षांना मान्यता देणे निवडणूक चिन्हे ठरवणे
- अपक्ष उमेदवाराला चिन्ह देणे
- उमेदवारपत्रिका तपासणे
- निवडणुका पार पाडणे
- उमेदवारांच्या निवडणूक खर्चाचा ताळमेळ लावणे

निर्वाचन स्वातंत्र्य विषयक आवश्यकता :

देश स्वातंत्र्याचा ७५ वा वर्धापनदिन साजरा करीत असताना राजकीय विश्लेषक देशाच्या लोकशाहीसंबंधात चिंता व्यक्त करीत आहेत. मात्र त्या सर्वांचे एक गोष्ट योग्य असल्याबद्दल एकमत आहे. ती म्हणजे, निवडणुका. हे आशादायी मूल्यमापन निवडणूक आयोग ज्या व्यावसायिक पद्धतीने निवडणुका घेते, त्या तुलनेत काही लहान नाही. निवडणूक आयोग ही एक अत्यंत शक्तीमान शिखर संस्था आहे, याबद्दल कोणाचेही दुमत असू शकत नाही. राज्यात निर्वाचन आयोगाचे महत्त्वपूर्ण कार्य व स्थान आहे. यासाठी 73 व 74 व्या राज्यघटना दुरुस्तीने पंचायतराज, नगरपरिषदा, महानगर पालिकेच्या निवडणूका नियमित, स्वतंत्र व निःपक्षपाती वातावरणात पार पाडण्यासाठी राज्यांनी एक स्वतंत्र राज्य निर्वाचन आयोग निर्माण करावा अशी तरतूद करण्यात आली. या राज्यघटना दुरुस्तीनंतर महाराष्ट्र शासनानेही 1994 मध्ये अशा आयोगाची निर्मिती केली. या आयोगाचे डी.एन. चौधरी राज्यात मुख्य निवडणूक अधिकारी होते. निर्वाचन आयोगामध्ये सचिवालय स्तरावरील अधिकारी सोडल्यास इतर अधिकारी, कर्मचारी वेगवेगळ्या खात्यातील अधिकारी कर्मचारी हे कार्य पार पाडतात. उदा. जिल्ह्याचा जिल्हाधिकारी, उपजिल्हाधिकारी, नोंदणी अधिकारी, तहसिलदार हेच अधिकारी तात्पुरते निवडणूक अधिकारी म्हणून जिल्हा, तालुका, गाव पातळीवर कार्य करतात. अशा प्रकारची संरचना राज्य निवडणूक आयोगाची असते. राज्य निवडणूक आयोगाद्वारे राज्यातील सर्व प्रकारच्या निवडणुका या निःपक्ष व कार्यक्षपणे पार पाडल्या जातात.

महाराष्ट्र राज्य निवडणूक आयोगाची भूमिका व कार्य :

महाराष्ट्र राज्य निवडणूक आयोग ही महाराष्ट्र सरकारची एक स्वतंत्र एजन्सी आहे जी २६ एप्रिल १९९४ रोजी स्थापन झाली. महाराष्ट्र राज्य निवडणूक आयोग हा महाराष्ट्र राज्यात ग्रामीण आणि शहरी स्थानिक संस्था निवडणुका घेते. हा निवडणूक आयोग राज्य विधानसभा, विधानपरिषद, राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती अशा निवडणुका घेत नाही. फक्त स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूक आयोजित करतो. तरी महाराष्ट्र राज्य निवडणूक आयोगाची भूमिका व कार्य पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करण्यात आली आहेत.

आचारसंहिता लागू करून त्याचे काटेकोर पालन करवून घेणे विषयक भूमिका :

घटनात्मक बाबी पूर्ण करण्याव्यतिरिक्त निवडणूक आयोगाची दोन कार्ये कायद्याच्या दोन प्रमुख तत्वांनुसार चालतात. सन १९५१ च्या कायद्यात निवडणूक व्यवस्थापन, उमेदवारांची पात्रता, पक्षांचे नियमन आणि प्रचार प्रक्रियेच्या समावेशासह निवडणूक आचारसंहितेचा अंतर्भाव होतो. कोणत्याही निवडणुकीत आदर्श आचारसंहितेशिवाय निवडणूक निःपक्ष व तटस्थ होऊ शकत नाही. राज्यात निवडणूकीच्या काळात आचारसंहिता लागू करण्याचे कार्य राज्य निवडणूक आयोगाकडे असते. आदर्श आचारसंहितेचे प्रत्येक राजकीय पक्षाकडून पालन होणे आवश्यक असते. आदर्श आचारसंहितेचे उल्लंघन करणाऱ्या पक्षास अथवा व्यक्तीस निवडणुकीसाठी अपात्र घोषित केले जाते. त्यावर आवश्यक कार्यवाही करण्यासाठी देखील राज्य निवडणूक आयोग महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावते.

निवडणूक चिन्हाबाबत निर्णय घेण्याचे कार्य

निवडणुका लढणाऱ्या प्रत्येक पक्षाला भारतीय निवडणूक आयोगामार्फत चिन्हांच वाटप केलं जातं. सामान्यतः प्रत्येक पक्षाचं निवडणूक चिन्ह वेगवेगळं असतं. निवडणूक चिन्हाचा मोठ्या प्रमाणात वापर करणाऱ्या देशांमध्ये भारत हा सर्वात मोठा लोकशाही देश आहे. भारतीय लोकशाही बळकट करण्यात निवडणूक चिन्हांचाही वाटा आहे. निवडणूक लढवणाऱ्या प्रत्येक पक्षाला भारतीय निवडणूक आयोग चिन्हांचे वाटप करत असते. निवडणूक प्रक्रियेत निवडणूक चिन्हाची मोठी भूमिका असते. जुलै 1951 मध्ये निवडणूक आयोगाने निवडणूक चिन्ह ठरविण्यासाठी राजकीय पक्षांची बैठक बोलावली होती. मात्र, त्या बैठकीत वादावादीच अधिक झाल्या. बैठकीत काँग्रेस, सोशलिस्ट, कम्युनिस्ट आणि शेकाप हे पक्ष नांगर या चिन्हावर दावा करीत होते, नांगराबाबत सुरू असलेला वाद पाहता चिन्ह कोणालाच देण्यात आले नाही. अशाप्रकारचे निवडणूक चिन्हाबाबत निर्णय घेण्याचे कार्य निवडणूक आयोग करीत असते.

निवडणुकांमध्ये पारदर्शकता आणि प्रामाणिकपणा ठेवण्याचे कार्य :

राज्यातील मतदान प्रक्रिया नियोजनबद्ध पद्धतीने राबविणे, राज्यातील मतदान प्रक्रियेत बोगस मतदान, गैरप्रकार टाळण्याच्या दृष्टीने उपाययोजना करणे, मतदारांना ओळखपत्र देण्यासंबंधी यंत्रणा राबविणे, उमेदवारांच्या पात्रते / अपात्रतेचे निकष ठरविणे इत्यादी कार्ये राज्य निवडणूक आयोगास करावी लागतात. निवडणुकांमध्ये पारदर्शकता आणि प्रामाणिकपणा असावा, यासाठी निवडणूक आयोगाने दिलेल्या लढ्यात न्यायालये मोठ्या प्रमाणात साथ देतात. सर्वोच्च न्यायालयाने २००३ मध्ये निवडणूक आयोगाची बाजू घेतली आणि राष्ट्र व राज्य स्तरावरील निवडणुकांसाठी सर्व उमेदवारांनी आपल्या नामांकनावेळी गुन्हेगारी पार्श्वभूमी, आर्थिक मालमत्ता, उत्तरदायित्व आणि शैक्षणिक पात्रता उघड करावी, असे निर्देश सर्वोच्च न्यायालयाने दिले होते. स्वतःविषयी माहितीचा तपशील जाहीर केल्याने गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या संसदेतील लोकप्रतिनिधींसंबंधात कोणताही प्रत्यक्ष परिणाम झाला नसला, तरी यामुळे या समस्येच्या तीव्रतेविषयी जनमानसात जागरूकता निर्माण झाली.

मतदार याद्या निर्मितीतील भूमिका :

कोणत्याही निवडणुकीत मतदार हा केंद्रबिंदू असतो. या दृष्टीकोनातून राज्यातील सर्व मतदारांची सूची तयार करणे, वयाची 18 वर्षे पूर्ण झालेल्या प्रत्येक व्यक्तीच्या (स्त्री-पुरुष) नावाचा समावेश यादीत करावा लागतो. यादी तयार करतांना जात, धर्म, लिंग, वय, वर्ण, गरीब, श्रीमंत असा भेदभाव करता येत नाही. परंतु मतदार यादीत नाव समाविष्ट करताना त्या व्यक्तीचे वास्तव्य, किमान सहा महिने त्या मतदार संघात असले पाहिजे. तसेच तो व्यक्ती गुन्हेगार नसावा.

मतदार संघाची रचना :

कोणत्याही निवडणुकीत मतदार संघाची रचना निःपक्ष व योग्य पद्धतीने होणे गरजेचे असते. राज्यात निवडणूकीसाठी राज्यात मतदार संघ निर्माण करणे जेवढे प्रतिनिधी निवडायचे आहे तेवढेच मतदार संघ निर्माण केले जातात. म्हणजे प्रतिनिधी व मतदार संघ यांचे प्रमाण समान असते.

नामांकन पत्र स्वीकारणे : निवडणूका घोषित झाल्यानंतर राजकीय पक्षाचे तसेच स्वतंत्र उमेदवाराचे निवडणूक अर्ज दाखल करतात ते स्वीकारणे व त्याची तपासणी करणे ही तपासणी वैचारिक व तांत्रिक दृष्टीकोनातून केली जाते.

मतदान केंद्राची व्यवस्था :

मतदान करण्यासाठी अनेक केंद्रे निर्माण करावी लागतात. मतदान केंद्र निर्माण करणे, मतदानासाठी आवश्यक ती साधने सामुग्री पुरविणे, निवडणूक अधिकाऱ्यांच्या नियंत्रणानुसार जिल्हा, तालुका स्तरावरील निर्वाचन अधिकारी हे कार्य करीत असतात.

निवडणूक खर्चाची तपासणी करणे :

निवडणूकीत होणाऱ्या प्रचंड खर्चामुळे गुन्हेगारी आणि राजकारण यांच्यातील नाते दृढ होण्यास मदतच झाली आहे. निवडणूकीत भाग घेतलेल्या उमेदवाराने निवडणूकीत उभे राहिल्यानंतर त्याने निवडणूकीत खर्च झालेल्या पैशांचा हिशोबाची तपासणी करणे. कायद्याने ठरवून दिलेल्या आचारसंहितेप्रमाणे दिलेल्या खर्चापेक्षा जास्त खर्च केल्यास खर्चाचा हिशोब बरोबर न दिल्यास अशा उमेदवारावर कार्यवाही करणे. अशाप्रकारची कार्ये राज्य निवडणूक आयोगाकडे सोपविण्यात आले आहे. प्रचाराच्या खर्चाचे लेखापरीक्षण आणि छाननी करण्यासाठी आपल्या स्रोतांचा मोठा भाग देऊ केला असताना निवडणूकीसाठी होणारा खर्च कमी करण्यासाठी निवडणूक आयोगाचे अधिकार मात्र मर्यादित होते. अलीकडील काळात हा खर्च आणखी वाढला आहे. इलेक्टोरल बाँड्स, परकी निधीवरील निर्बंधात शिथिलता आणणे आणि कॉर्पोरेट देणग्यांवरील मर्यादा काढून टाकणे यांसारख्या गेल्या पाच वर्षांमधील बदलांमुळे एक राजकीय निधी पद्धती तयार झाली आहे.

मतमोजणी व निकाल जाहीर करणे :

मतदानानंतर सर्व मतपेट्या गट, तालुका, जिल्हास्तरावर आणल्या जातात. प्रत्येक मतदान संघातील मतपेट्यातील मते एकत्र केली जातात व नंतर मतमोजणी केली जाते आणि त्या उमेदवारास सर्वात जास्त मते मिळतील त्यास विजयी घोषित केले जाते.

समारोप :

लोकशाहीमध्ये निष्पक्ष निवडणूका घेणे हे प्रथम महत्त्वपूर्ण कार्य असते. निष्पक्ष निवडणूकीद्वारे जनमताच्या आधारे लोकप्रिय उमेदवार लोकप्रतिनिधी म्हणून निवडण्यात येत असतात. स्पष्ट, तटस्थ व निःपक्ष जनाधार असणारे लोकप्रिय सरकार सत्तेवर येणे हे लोकशाहीतील प्रथम कार्य मानले जाते. या दृष्टीकोनातून निवडणूक आयोग कार्य करीत असते. राज्यात देखील अनेक प्रकारच्या निवडणूका असतात. या सर्व निवडणूका घेण्याची जबाबदारी राज्य निवडणूक आयोगावर असते. आदर्श आचारसंहिता निर्माण करणे, आदर्श आचारसंहितेचे उल्लंघन होणार नाही याची दक्षता घेणे, आचारसंहितेचे उल्लंघन करणाऱ्या व्यक्तीवर उचित कार्यवाही करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य राज्य निवडणूक आयोगाकडे असते. महाराष्ट्रात आदर्श निवडणूका घेवून कुठल्याही गैरप्रकाराविना आतापर्यंत राज्य निवडणूक आयोगाने योग्य रितीने पार पाडली असल्याचे दिसून येते. अशा प्रकारची लोकशाहीस पुरक भूमिका राज्य निवडणूक आयोगाची असते.

संदर्भ सूची :

- 1) बी.बी. पाटील, महाराष्ट्र प्रशासन आणि राजकारण
- 2) सुभाष कश्यप, भारतीय संविधान
- 3) डी. डी. बसु, हमारा संविधान
- 4) व्यंकट विळेगावे, महाराष्ट्र प्रशासनाची रूपरेखा
- 5) वा. भा. पाटील, महाराष्ट्र प्रशासन
- 6) के. आर. बंग, महाराष्ट्र प्रशासन

ग्रामीण भागाचा विकास

प्रो.डॉ. शिवाजी यादव

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

शिवछत्रपती महाविद्यालय, पाचोड,

ता.पैठण जि. औरंगाबाद

Email Id. shivajiyaadav84@gmail.com

१.० प्रास्तावना (Introduction)

भारत खेड्यांचा देश आहे. देशात खेड्यांची संख्या ६ लाखांपेक्षा जास्त असून येथे राहणाऱ्या लोकांची संख्या २०११ च्या जनगणनेनुसार ८३.३५ कोटी म्हणजे ६८.८ टक्के आहे तर शहरी भागात राहणारी लोकांची संख्या ३७.७१ कोटी म्हणजे ३१.२ टक्के आहे. भारतात शहरी भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण वाढत आहे. भारताच्या शेजारी असणाऱ्या पाकिस्तानची वाटचाल डबघाईकडे, श्रीलंकेत महागाईमुळे अस्थिरता, बांगलादेशाची अर्थव्यवस्था ठप्प तर चीन कोविडमुळे अडचणीत अशी अवस्था आहे. जगात भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्थान महत्त्वाचे आहे. जगाच्या भारताकडून फार अपेक्षा आहेत. भारताने कोविडच्या काळामध्ये देशातील कोणताही व्यक्ती उपाशी राहणार नाही यासाठी २ लाख कोटी रुपये खर्च केला आहे. कोविडकालीन परिस्थिती भारताने चांगली हाताळल्यामुळे जगात भारताचा नावलौकिक झाला आहे. भारताने लोकशाहीचा स्वीकार केल्यामुळे भारतापुढे लोककल्याणाचे मुख्य ध्येय आहे.

आर्थिक विकास हा फक्त वस्तू व सेवा उत्पादनाशी निगडित नसून समाजाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये बदल घडून येणे होय. देशाच्या विकासाचा लाभ समाजाच्या विविध घटकापर्यंत फायदे पोहोचविणे अपेक्षित आहे. रोजगार संधी, दारिद्र्य कमी करणे, आर्थिक विषमता कमी करणे, समाजातील सर्व घटकांचे जीवनमान उंचावणे यालाच आर्थिक विकास म्हणतात. सध्या देशात दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण २१ टक्के तर प्रमाण ७ पेक्षा जास्त आहे. देशातील ग्रामीण भागाचा विकास होत ज्या गतीने होणे अपेक्षित होते त्या गतीने झालेला नाही. तेव्हा शासनाने ग्रामीण भागाचा विकास करण्यासाठी विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे.

१.१ संशोधनाची उद्दिष्टे

१. भारतातील ग्रामीण भागातील कृषि क्षेत्राचा अभ्यास करणे.
२. भारतातील ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकसंख्येचा अभ्यास करणे.
३. लघु-मध्यम उद्योगांचा अभ्यास करणे.

१.२ संशोधनाची गृहीतके

सदरील संशोधन विषयाची माहिती द्वितीय स्त्रोतातून घेतलेली आहे. यात संदर्भ विविध पुस्तके, जिल्हा आर्थिक सामाजिक समालोचन, केंद्रीय अर्थसंकल्प, मासिके, वेब साईट, वर्तमान पत्रे इत्यादींचा समावेश आहे.

१.३ कृषि क्षेत्र

भारतात शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागाचे प्रमाण जास्त आहे. ग्रामीण भागात देशाची बहुसंख्य जनता राहत असल्यामुळे ग्रामीण भागाच्या विकासाचा प्रश्न नेहमीच उपस्थित केला जातो. ग्रामीण भागातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय कृषि क्षेत्र आहे. कृषि क्षेत्राच्या विकासाशिवाय ग्रामीण भागाचा विकास होऊ शकत नाही म्हणून चालू वर्षाच्या अर्थसंकल्पामध्ये कृषि क्षेत्राच्या विकासावर विशेष भर देण्यात आलेला आहे. अर्थसंकल्पात कृषि क्षेत्रासाठी १८६ लाख कोटी रुपयांची तरतूद केलेली आहे. कृषि क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी कृषि क्षेत्रातील समस्यांची माहिती डिजिटल प्लॅटफॉर्म ने उपलब्ध होणार आहे. कृषि स्टार्टअपला प्राधान्य देऊन कृषि विकास जलद करण्याचा प्रयत्न करण्यात येणार आहे. कृषि व कृषि संबंधित पशुपालन, दुग्ध व्यवसाय आणि मत्स्यपालन यावर विशेष भर दिलेला आहे. कृषीचे नाशवंत उत्पादनामुळे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते. कृषी मधील नाशवंत मालाची नासाडी रोखण्यासाठी शीतगृह उभारणी वर भर आहे. डाळीसाठी विशेष हब तयार केले जाणार

आहेत. कापूस नगदी उत्पन्न मिळवून देणारे पिक आहे. शेतकऱ्यांना कापसापासून सर्वात जास्त नफा मिळवून देण्यासाठी शासन पुढाकार घेणार आहे. हैदराबादच्या श्री अन्न रिसर्च सेंटरसाठी विशेष अनुदान जाहीर करण्यात आलेले आहे. कृषी उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होण्यासाठी रासायनिक खतांचा वापर प्रचंड वाढत आहे. यामुळे जमिनीचे आरोग्य बिघडण्याबरोबर जनतेच्या आरोग्यावर त्याचा विघातक परिणाम होत असल्याचे समोर येत आहे. म्हणून नैसर्गिक शेती करण्यासाठी आगामी तीन वर्षात जवळपास १ कोटी शेतकऱ्यांना वेगवेगळ्या स्वरूपात मदत केली जाईल. त्यासाठी १००० इनपुट रिसर्च सेंटरची स्थापना करण्यात येणार आहे. अर्थसंकल्पामध्ये प्रत्येक व्यक्तीला लाभ मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. म्हणून जनतेच्या मनातील अर्थसंकल्प असे मनता येईल. ग्रामीण भागाच्या विकासावर भर दिल्याने जनतेच्या मनातील अर्थसंकल्प असे म्हटले जाते.

१.४ लघु, मध्यम उद्योगांना प्राधान्य

अर्थमंत्री निर्मला सीतारमन यांना माहित आहे की, देशाच्या विकासासाठी ग्रामीण भागात उभ्या राहणाऱ्या लघु, मध्यम उद्योगांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे. देशात ६.३ कोटी सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना चालना देण्यासाठी घोषणा करण्यात आली. आता ३ कोटीपर्यंतची उलाढाल असणाऱ्या लघु, मध्यम उद्योगांना लेखापरीक्षणाची गरज नाही. त्यासाठी रोख व्यवहाराची मर्यादा ५ टक्क्यांपर्यंत आहे. लघुउद्योगांना कोणत्याही हमीशिवाय कर्ज देण्यासाठी २ लाख कोटी पर्यंतची तरतूद केलेली आहे. एमएसएमईचा जीडीपी मध्ये ३३ टक्के वाटा आहे. आता कंपनी अथवा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी केवळ पॅन कार्ड पुरेशी आहे. ही पद्धत संपूर्ण देशात एक खिडकी योजनेसारखी काम करेल यामुळे ग्रामीण भागाच्या विकासाला मदत होईल. नवीन उद्योजकांसाठी मिळणारी आयकर सवलत मार्च २०२४ पर्यंत मिळण्याची घोषणा केलेली आहे. त्यांना कर सवलतीचा लाभ मिळेल. केवळ पॅन कार्ड मुळे नव्या कंपन्यांच्या संख्येत वेगाने वाढ होऊन रोजगाराचे प्रमाणही मोठ्या प्रमाणात वाढेल. म्हणजेच ग्रामीण विकासासाठी ग्रामीण भागात कोणत्या क्षेत्रात गुंतवणूक केल्यावर ग्रामीण विकास होईल हे चालू वर्षाच्या अर्थसंकल्पावरून दिसते. **सामाजिक विकासाचे निर्देशक (Social Indicators of Development):-** यात शिक्षण, आरोग्य, लोकसंख्यावाढीचा दर, लिंग विषयक विकास इत्यादींचा समावेश होतो. शिक्षण- ही अध्ययन सुकर कारणे, किंवा कौशल्य, मुल्ये, विश्वास, व सवयींच्या प्राप्तीची प्रक्रिया आहे. आरोग्य – शारीरिक, मानसिक, सामाजिक दृष्टीने व्यवस्थित आणि रोगमुक्त असण्याची अवस्था म्हणजे आरोग्य होय. **सामाजिक विकासाचे निर्देशक (Social Indicators of Development):-** लोकसंख्या हा महत्वाचा घटक आहे.

१.५ लोकसंख्या

या घटकावर प्रत्येक वर्षी स्पर्धा परीक्षेत प्रश्न विचारलेले दिसतात. यामध्ये जागतिक लोकसंख्या वाढीचे टप्पे, सर्वाधिक लोकसंख्या असणारे देश व सर्वात कमी लोकसंख्या असणारे देश, जगाच्या लोकसंख्येबाबत संयुक्त राष्ट्र संघाचा अंदाज/अहवाल याबरोबर देशाच्या लोकसंख्या घटकावर भर असतो. भारताचे लोकसंख्येची धोरणे, लोकसंख्येची विविध स्थित्यंतरे, लोकसंख्या वाढीची टप्पे, लोकसंख्या वाढीचा दर वितरण, घनता, गुणोत्तर यामध्ये राज्य निहाय विश्लेषण तसेच नागरिकीकरण भारताच्या जनगणना २०११ चा अहवाल इत्यादी महत्वाच्या घटकांचा अभ्यास करावा लागतो. यात जगाची लोकसंख्या व भारताची लोकसंख्या हे दोन भाग आहेत.

लोकसंख्या अभ्यासाचे दोन भाग

A) जगाची लोकांख्या B) भारताची लोकसंख्या

A) जगाची लोकांख्या –

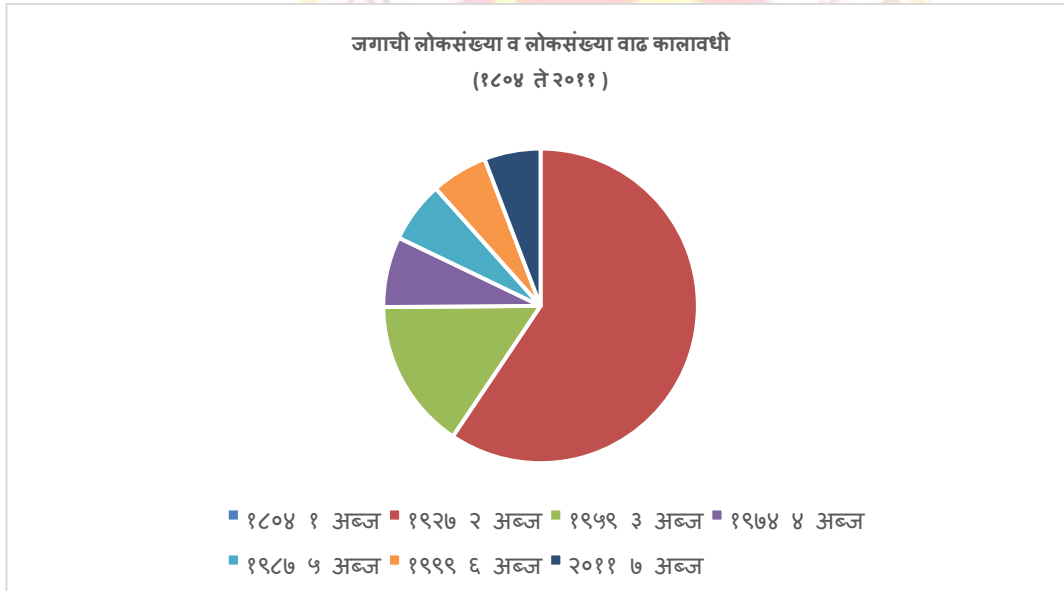
जगातील कोणत्याही देशाचे अस्तित्व लोकसंख्या शिवाय असू शकत नाही. जागतिक अर्थव्यवस्था सर्व देशांची मिळून बनलेली आहे. जागतिक अर्थव्यवस्थेला विश्व समाज अर्थव्यवस्था असे देखील म्हणतात. जगात जवळपास २०० पेक्षा जास्त देश आहेत. जगात सर्वात जास्त क्षेत्रफळाने मोठा देश रशिया व लहान व्हटीकन सिटी हा देश आहे. जगाची लोकसंख्या सुरुवातीच्या काळात वाढत संथ गतीने असतांना दिसते तर आज जलद गतीने वाढतांना दिसते. ते पुढील तक्त्यावरून स्पष्ट होते.

तक्ता क्र. १.१
जगाची लोकसंख्या व लोकसंख्या वाढ कालावधी
(१८०४ ते २०११)

वर्ष	लोकसंख्या(अब्ज)	लोकसंख्या वाढ कालावधी
१८०४	१ अब्ज	०
१९२७	२ अब्ज	१२३
१९५९	३ अब्ज	३२
१९७४	४ अब्ज	१५
१९८७	५ अब्ज	१३
१९९९	६ अब्ज	१२
२०११	७ अब्ज	१२

स्रोत:- आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी संघटना

जगाच्या १ अब्ज लोकसंख्या वाढीसाठी १८०४ ते १९२७ या दरम्यान कालावधी लागला आहे. म्हणजे येथे १ अब्ज लोकसंख्या वाढीसाठी १२३ वर्षांचा कालावधी लागलेले आहे. आज जगाची १ अब्ज लोकसंख्या वाढीसाठी फक्त १२ वर्षे एवढाच कालावधी लागत आहे. जगात प्रचंड गतीने वाढणारी लोकसंख्या जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक विकास दर कमी करणारी आहे. तेव्हा लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवण्याची गरज निर्माण झाली आहे. कोणत्याही देशात एखादी समस्या निर्माण झाली तर तिची व्याप्ती आता त्या देशापुरती मर्यादित राहिलेली नाही. म्हणून ग्रामीण भागाचा विकासात केवळ देशातील घटकांचा विचार करून चालणार नाही तर आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील काही घटकांचा सुद्धा विचार कारणे काळाची गरज झाली आहे.

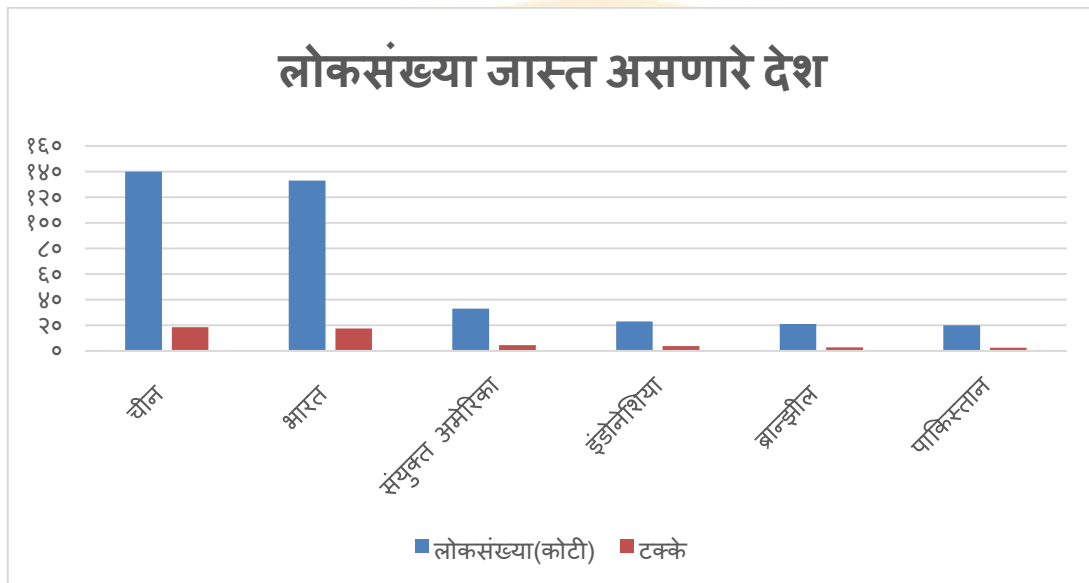
• जगात सर्वात जास्त लोकसंख्या असणारे देश

जगात सर्वात जास्त लोकसंख्या असणारे देश चीन, भारत, संयुक्त अमेरिका, इंडोनेशिया, ब्राझील व पाकिस्तान हे आहेत. जगात विकसनशिल देशांची लोकसंख्या विकसित देशांपेक्षा जास्त वाढत आहे. आशिया खंडातील विकसनशील चीन व भारत देशांचा सर्वात जास्त लोकसंख्येच्या बाबतीत पहिला व दुसरा क्रमांक आहे.

तक्ता क्र. १.२
लोकसंख्या जास्त असणारे देश

वर्ष	लोकसंख्या(कोटी)	टक्के
चीन	१४०	१८.४७
भारत	१३३	१७.५३
संयुक्त अमेरिका	३३	४.४०
इंडोनेशिया	२३	३.८३
ब्राझील	२१	२.८४
पाकिस्तान	२०	२.६४

स्त्रोत :- world population report

जगात सर्वात जास्त लोकसंख्या चीनची आहे. यानंतर भारताची आहे. जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी १८.४७ टक्के लोक चीन मध्ये तर १७.५३ टक्के लोक भारतात राहतात. या दोन्ही देशात जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ३६ टक्के लोक राहतात. जगात सर्वात कमी लोकसंख्या असणारा देश व्हेटनॅम आहे.

सर्वात मोठा खंड- लोकसंख्या व क्षेत्रफळ या दृष्टीने जगात सर्वात मोठा खंड आहे. आशिया खंडाचे क्षेत्रफळ ४, ३९,९९,००० चौ. की. मी. असून जगाच्या एकूण क्षेत्रफळात आशिया खंडाचे क्षेत्रफळ २९.५ टक्के असून जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ६०% पेक्षा जास्त लोकसंख्या आशिया खंडात राहते. **आशिया खंडातील** भारत, चीन, इराक, इस्त्राईल, जार्डन, बांगलादेश, पाकिस्तान, व्हेतनाम, इंडोनेशिया मलेशिया, म्यानमार, श्रीलंका व जपान हे देश आहेत.

जास्त राष्ट्रीय उत्पन्न असणारे देश-

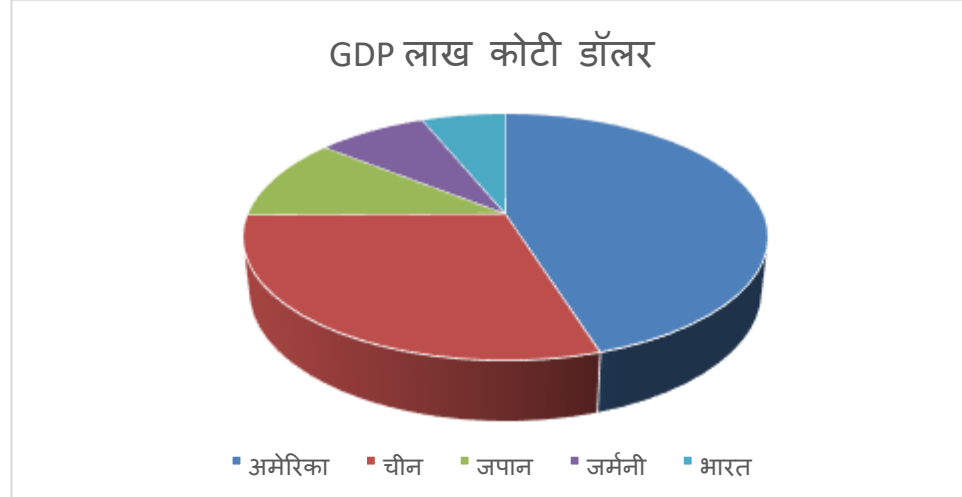
आयएमएफ नसडेकच्या आकडेवारीवरून जगाची अर्थव्यवस्था २०१९ मध्ये ८६.३१ लाख कोटी डॉलरची म्हणजे ६,१२४ लाख कोटी रुपयांची झालेली आहे. सर्वात जास्त जीडीपी अमेरिकेचा आहे.

तक्ता क्र. १.४
जगातील GDP जास्त असणारे देश

देश	GDP लाख कोटी डॉलर	वाटा टक्के
अमेरिका	२१.४४	२४.८४

चीन	१४.१४	१६.३८
जपान	५.१४	५.९६
जर्मनी	३.८६	४.४७
भारत	२.९४	३.४०

स्त्रोत :- IMF

जगातील सर्वात जास्त जीडीपी असणारा देश अमेरिका त्यानंतर चीन आहे. भारताचा क्रमांक पाचवा लागतो. भारताने मागील दहा वर्षात चांगली प्रगती केली आहे. अमेरिका थंक टंक वर्ल्ड प्याप्युलेशन २०१९ ला अहवाल जाहीर केला. त्या अहवालानुसार भारताचा जीडीपी २.९४ लाख कोटी डॉलर स्तरावर पोहोचला आहे. ब्रिटन २.८३ लाख कोटी डॉलर सहावा व फ्रांस २.७१ लाख कोटी डॉलर सातव्या क्रमांकावर पोहोचला आहे. जगातील आर्थिक महासत्ताक अमेरिकेचा जीडीपी भारतापेक्षा ७ पटीने जास्त आहे.

• क्रयशक्ती समानता PPP(purchasing Power Parity)

कार्ल गुस्ताव कैसेल या स्वीडिश अर्थतज्ज्ञांनी क्रयशक्ती ही संकल्पना मांडली. क्रयशक्ती समानता किंवा क्रयशक्ती हा विनिमय दराच्या पलीकडे चलनाची खरेदीशक्ती दर्शवितो. चलनातील तुलना करताना दोन देशांची वास्तव किंमत व क्रयशक्ती हे दोन भिन्न दर्शक असतात.

उदा. भारतात १ डॉलर म्हणजे सरासरी ८० रुपये आहे. असे मानून त्या ८० रुपयात आपण भारतात वेगवेगळ्या वस्तू खरेदी करू शकतो. यावर क्रयशक्ती अवलंबून असते. समजा भारतात त्या ८० रुपयांमध्ये ६ पेन येत असतील आणि अमेरिकेतल्या १ डॉलरमध्ये २ पेन येत असतील तर भारताच्या रुपयाची क्रयशक्ती जास्त आहे. जगात सर्वात जास्त क्रयशक्ती समानतेनुसार पुढील देश आहे.

तक्ता क्र. १.५

क्रयशक्ती समानतेनुसार देश

देश	क्रयशक्ती समानता	क्रमांक
चीन	२७.८०	पहिला
अमेरिका	२०.२९	दुसरा
भारत	५.४५	तिसरा

स्त्रोत:- प्रतियोगिता दर्पण, भारतीय अर्थव्यवस्था २०१८

जगातील एकूण क्रयशक्ती समानतेपैकी सर्वात जास्त क्रयशक्ती समानतेनुसार चीन देश आहे. यानंतर अमेरिकेचा दुसरा व भारताचा तिसरा क्रमांक लागतो.

B) भारताची लोकसंख्या

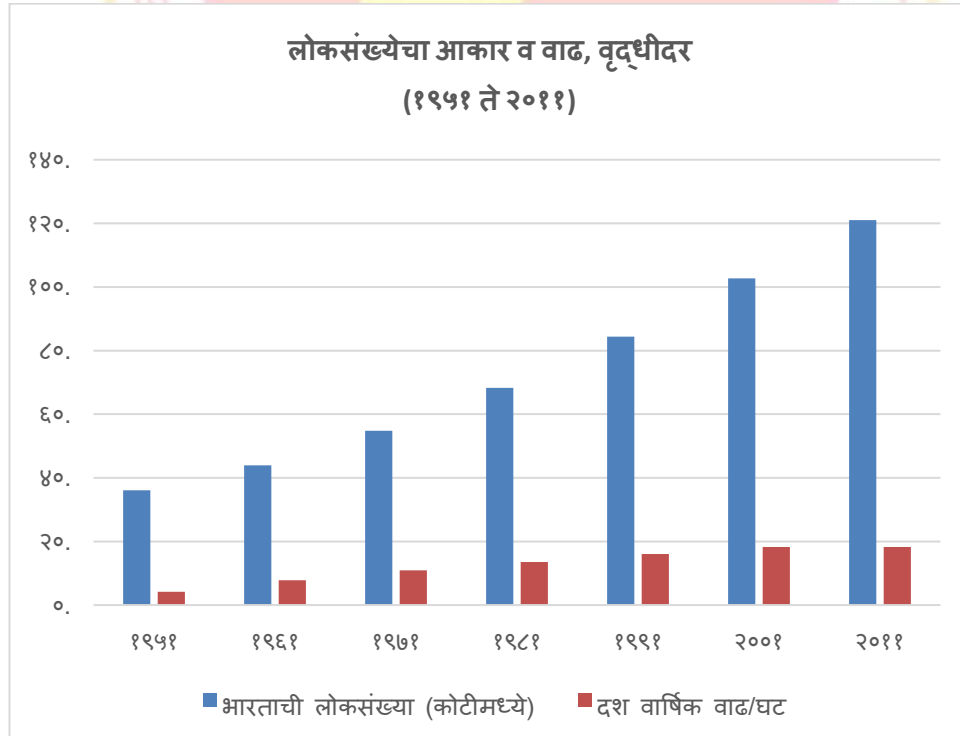
पहिली जनगणना १८७२ ला लार्ड मेयो यांच्या काळात झाली. १८८१ ला संपूर्ण भारतात एकाचा वेळी जनगणना पारपडली. भारतात दर दहा वर्षांनी जनगणना होते. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या १२१.०१ कोटी आहे. या लोकसंख्येत ६२.३३ कोटी पुरुष म्हणजे ५१.५० टक्के तर ५८.७६ कोटी स्त्रीया म्हणजे ४८.५५ टक्के आहे.

तक्ता क्र. १.६

लोकसंख्येचा आकार व वाढ, वृद्धीदर
(१९५१ ते २०११)

जनगणना वर्ष	भारताची लोकसंख्या (कोटीमध्ये)	दश वार्षिक वाढ/घट	दश वार्षिक वृद्धीदर	वार्षिक वाढ/घट	वार्षिक वृद्धीदर
१९५१	३६.१	४.२	१३.१४	०.४२	१.३१
१९६१	४३.९	७.८	२१.६१	०.७८	२.१६
१९७१	५४.८	१०.९	२४.८३	१.०९	२.४८
१९८१	६८.३	१३.५	२४.६३	१.३५	२.४६
१९९१	८४.४	१६.१	२३.५७	१.६१	२.३६
२००१	१०२.७	१८.३	२१.६८	१.८३	२.१७
२०११	१२१.०१	१८.३१	१७.८३	१.८३	१.१८

स्त्रोत :- 1.Statistical outline of India (2010 – 11)
2.Census of India 2011

१९५१ मध्ये भारताची लोकसंख्या ३६.१ कोटी होती ती वाढून २०११ मध्ये १२१.०१ कोटी झाली आहे. या ५० वर्षांच्या काळात भारताची लोकसंख्या ८४.९१ कोटीने वाढली आहे. आज जरी भारताच्या लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक वृद्धीदर जरी कमी होत असला तरी पाहिजे तेवढा कमी झालेला नाही.

निष्कर्ष व शिफारशी

भारतात खेड्यांची संख्या ६ लाखांपेक्षा जास्त आहे, म्हणून भारताला खेड्यात वसलेला देश म्हणतात. पूर्वी खेडी स्वयंपूर्ण होती. भारताने जागतिकीकरणाचा स्वीकार केल्यानंतर खेड्यांचे स्वावलंबित्व कमी होण्याला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली. भारतात आज हि बहुसंख्य जनता ग्रामीण भागात राहते. या ग्रामीण भागातील लोकांना आरोग्य सोयी, शिक्षण, शुद्ध पाणी, रस्ते, घरे इत्यादी सोयी सुविधा उपलब्ध करून दिल्याशिवाय ग्रामीण भागाचा विकास होऊ शकत नाही. तेव्हा ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी सोयी सुविधा शासनाने निर्माण करून दिल्या पाहिजेत.

भारतात ग्रामीण भागात श्रमिकांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. या श्रमिक भांडवलाचा उपयोग केल्याशिवाय ग्रामीण भागाचा विकास होऊ नाही. या संदर्भात नक्सचा अमर्याद श्रम पुरवठ्याचा सिद्धांत जग प्रसिद्ध आहे. या सिद्धांतानुसार हा अतिरिक्त श्रम पुरवठा उत्पादक क्षेत्रात गुंतवल्याशिवाय तेथील भागाचा विकास होत नाही. तेव्हा या अतिरिक्त श्रमिकांना देश, विदेशात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजे. हे काम शासनांनी केले करावे.

संदर्भ :-

1. Indian Economy, Datt and Sundaram, Chand Publishing, Chand & Company Ltd, New Delhi ११००५५
२. योजना मासिक, मार्च २०१६
३. Economy of India — Wikipedia
४. <https://www.bbc.com>
५. divyamarathi.bhaskar.com
६. <https://missionmpsc.com>
७. <https://pub.gov.in>
८. <https://m.youtube.com>
९. arthik sarvekshan 2022-23 government of India
१०. कुरुक्षेत्र मासिक जाने २०२२

ग्रामीण विकासातील प्रौढ शिक्षणाची भूमिका : एक अध्ययन

डॉ. टी.टी. कोल्हे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

संत तुकाराम महाविद्यालय, कन्नड, औरंगाबाद.

1. गोषवारा :

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील विविध विकासात्मक योजना राबविण्यात येतात त्यापैकी प्रौढ शिक्षण ही महत्त्वपूर्ण योजना होय. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये ग्रामीण भागात प्रौढ शिक्षण ही योजना संपूर्ण महाराष्ट्रभर राबविण्यात आली होती, या योजनेचा ग्रामीण भागावर काय परिणाम झाला याचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

2. शोधसंज्ञा : साक्षरता अभियान, प्रौढ शिक्षण, जीवन जागृती, साक्षरता

3. प्रस्तावना :

शिक्षण हे समाज सुधारण्याचे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही व्यक्तीचा, समाजाचा आणि राष्ट्राचा विकास साधता येत नाही. आज भारताला स्वातंत्र्य मिळून जवळजवळ साठ वर्षांपेक्षा जास्त कालावधी झाला पण अजूनही शिक्षण हे खेड्या पाड्यापर्यंत पोहचले नाही. कोणत्याही राष्ट्राचा विकास हा त्या देशातील शिक्षण प्रणालीवर अवलंबून असतो. राष्ट्राचा पायाच शिक्षणाद्वारे घातला जातो. राष्ट्रविकास म्हणजे निव्वळ भौतिक प्रगती नसून मानवाच्या वर्तमान जगाच्या कल्याणासाठी कार्य प्रेरणा निर्माण झाली पाहिजे. राष्ट्र, धर्म, भाषा, वर्ग, जात, लिंग, प्रांत इत्यादी मतभेद न करता सकल विश्वाच्या कल्याणासाठी मानवाने कार्य करावे. किमान विश्वाच्या हिताआड येणारे वर्तन तरी करू नये. यासाठी मानवाला प्रेरित करण्यासाठी महत्त्वाचे असे साधन म्हणजे शिक्षण. प्रौढ शिक्षण कार्यक्रमामाचे महत्त्व सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम महत्त्वाचा आहे.

प्रौढ निरक्षरता ही एक प्रकारची समस्या आहे. प्रौढ शिक्षणाचे एक महत्त्वाचे अंग आहे. प्रौढ शिक्षण हा एक अनौपचारिक भाग असून ही एक स्वयंप्रेरित किंवा अंतरिक प्रक्रिया आहे. जी प्रौढ व्यक्तीला रिकामाच्या वेळेत शाळेत किंवा शाळेबाहेर शिकण्यास प्रवृत्त करते. प्रौढ शिक्षणाला शासनाने राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त करून दिले आहे. त्यांचा असा दृष्टीकोण होता की, प्रौढ साक्षरता वाढवून सामाजिक स्तर उंचावणे फक्त साक्षर करून चालणार नाही तर त्यांना दैनंदिन जीवनाचे (ज्ञान) शिक्षण दिले जाते. उदा. आहार, पोषण, उद्योग असे संपूर्ण शिक्षण दिले जाते. ज्याद्वारे त्यांच्यामध्ये रोजगार करण्याची क्षमता प्राप्त झाली पाहिजे.

4. प्रौढ शिक्षण अर्थ :

प्रौढ शिक्षण चळवळीचा अभ्यास करताना प्रथम प्रौढ शिक्षणाचा अर्थ समजून घ्यावा लागतो. प्रामुख्याने स्वातंत्र्यपूर्व काळात प्रौढ शिक्षणाचा अर्थ प्रौढांना लिहिता वाचता येणे दैनंदिन जीवनातील सोपे हिशोब करता येणे पुस्तक वाचता येणे साधी अंकगणित करता येणे इथपर्यंत त्याचा अर्थ घेतला जात होता. त्यामुळे लेखन, वाचन, अंकगणित शिकवणे म्हणजे प्रौढ शिक्षण शिकविणे असे मानले जात होते. या संकल्पनेद्वारे प्रौढ शिक्षण म्हणजे साक्षरता असे समिकरण मांडले जाऊ लागले. मात्र युनेस्को या जागतिक संघटनेने प्रौढांना केवळ लिखाण करता येणे, वाचन आणि अंकगणित करता आले म्हणजे प्रौढ साक्षर झाला असे म्हणणे योग्य नाही असे स्पष्ट केले. तसेच केवळ साक्षर करणे व साक्षर होणे ही संकल्पना मानवी जीवनाचा एक विचार करता अत्यंत संकुचित आहे असे युनेस्कोने म्हटले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील दोन दशकात प्रौढ शिक्षणाच्या संकल्पनेच्या स्वरूपात काही बदल झालेले आहेत. त्यात भारतीय प्रौढ शिक्षण संकल्पनेचा विस्तार करण्यात येऊन त्यांची स्पष्टता वाढविण्यात आली व त्या अनुषंगाने प्रौढ शिक्षणाकरीता तीन उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली ती उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहेत.

1. जीवन जागृती

2. कार्यात्मकता
3. साक्षरता

प्रौढ शिक्षणाची ही सर्व समावेशक उद्दिष्टे आहेत. त्याच बरोबर प्रौढ शिक्षणाबरोबर प्रौढात जाणीव जागृती वाढावी व ती विकसित व्हावी असे अपेक्षित आहे. कुटुंबातील प्रौढांचे प्रबोधन व्हावे, कुटुंबाबरोबर सार्वजनिक जीवन जगताना संपर्कात येणाऱ्या व्यक्तीचे प्रबोधन करणे व वास्तव्यास असणाऱ्या ठिकाणच्या व आजूबाजूला राहणाऱ्या प्रौढ स्त्री-पुरुषाचे प्रबोधन व्हावे तसेच तालुका, जिल्हा विभागापर्यंत हे प्रबोधन वाढावे, पुढे राज्यापर्यंत हे लोण पसरावे व संपूर्ण राष्ट्र साक्षर व्हावे ही प्रौढ शिक्षण चळवळीची मळ भूमिका आहे.

5. प्रौढ शिक्षणाची व्याख्या :

1. पहिली आंतरराष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण परिषद :

प्रौढ शिक्षण ही एक अशी प्रक्रिया आहे की, ज्यामध्ये व्यक्तीला नियमित आणि पूर्ण वेळ शाळेत जावे लागत नाही. या प्रौढ शिक्षण पद्धतीमुळे व्यक्तीला इतर माहिती, कौशल्य, ज्ञान प्राप्ती होते. तसेच त्याचा दृष्टीकोण बदलतो. त्याच प्रमाणे व्यक्तीगत व सामाजिक प्रश्न जाणून घेण्याची व ते प्रश्न सोडविण्याची पात्रता निर्माण होते.

2. 1965 ची युनेस्कोची, तेहरान मधील व्याख्या :

प्रौढांना केवळ साक्षर करणे हे अंतिम उद्दिष्ट्ये नाही तर साक्षरतेच्या माध्यमातून सामाजिक, आर्थिक व नागरिकत्वाची नवी जबाबदार भूमिका घेण्यासाठी प्रत्येक प्रौढ व्यक्ती तयार करणे म्हणजे प्रौढ शिक्षण होय.

वरील सर्व व्याख्यांचा विचार करून आशय समजावून घेतला असता असे निदर्शनास येते की, प्रौढ शिक्षणाच्या व्याख्येत देशपरत्वे काही प्रमाणात अंशता बदल झालेला असला तरी त्याचा मूळ आशय एकच आहे. तो असा की, प्रौढांना लिहिता वाचता येणे व अंकगणित करता आले पाहिजे. तसेच त्यांच्यात वैज्ञानिक दृष्टीकोण निर्माण झाला पाहिजे. त्या करिता त्यांना पायाभूत शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे. त्यासाठी प्रौढांना शिक्षणाची व्यापक व मूळ संकल्पना ही विस्तृतपणे समजावून घ्यावी लागते.

6. संशोधनाचा हेतू :

देशाची निकडीची गरज म्हणून प्रौढ शिक्षणाला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. राष्ट्राच्या विकासाचे मुळ हे प्रौढ शिक्षण आहे. कारण सत्तेच्या विकेंद्रीकरणामध्ये देखील साक्षरतेचा वाटा फार मोठा आहे. आज गावपातळीपासून ते दिल्लीपर्यंत सत्तेची विभागणी केलेली आहे. त्यामुळे खेड्यातील सत्ता, कारभार सक्षमपणे चालविण्यासाठी प्रौढ शिक्षणाची गरज आहे. साक्षरतेचे प्रमाण वाढले तर त्यातून व्यक्तीचा विकास होतो व स्वतःचा विकास झाला तर त्यातून समाजाचा व देशाचा विकास हा आपोआप घडत असतो. प्रौढ शिक्षणामुळे साक्षरतेत वाढ होतेच, पण त्याशिवाय मानवी संसाधनांची कार्यात्मक उपयुक्तता देखील वाढते. प्रस्तुत लेखातून ग्रामीण भागातील प्रौढ शिक्षण योजनेचा ग्रामीण विकासावर काय परिणाम होतो हे अध्ययन करण्याच्या हेतूने करण्यात आले आहे.

7. संशोधन पद्धती :

सदर शोध निबंधामध्ये प्रौढ शिक्षण योजनेचा ग्रामीण भागावर काय परिणाम होतो याचे अध्ययन वर्णनात्मक अध्ययन पद्धतीचा वापर करून व 'दुय्यम तथ्य संकलन पद्धती' पद्धतीचा वापर करून विविध संदर्भ ग्रंथांचा वापर करण्यात आला आहे. सदर निबंध हा पूर्णतः वैज्ञानिक अध्ययन पद्धती वापरण्यात आली आहे.

8. ग्रामीण विकासावरील प्रौढ शिक्षणाचा परिणाम :

शिक्षण असल्याशिवाय आपण आली ओळख तयार करू शकत नाही. त्याचबरोबर नोकरी, व्यवसाय, शेती अशा कोणत्याही क्षेत्रात कोणत्याही व्यक्तीला यशस्वी व्हायचे असेल तर त्यासाठी त्या व्यक्तीला शिक्षणाच्या प्रवाहात येणे गरजेचे आहे. शिक्षण असल्याशिवाय स्विकारू शकत नाही. शिक्षणामुळे नवीन होणारे बदल स्विकारून त्या माध्यमातून आपल्या क्षेत्रात प्रगती करण्यासाठी मदत होते. त्याचबरोबर शिक्षणामुळे नवीन तंत्रज्ञान, नवीन पद्धती यांची माहिती मिळ असल्यामुळे शिक्षण हे भावी पिढीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे असल्याचे मत प्रौढ साक्षरांनी व्यक्त केले. प्रौढ साक्षरता चळवळीतून शिक्षणाबद्दल आवड

निर्माण झाली. त्यातून येणारी पिढी शिक्षण घेऊन सुशिक्षित व्हावी यासाठी ग्रामीण भागात देखील जाणीव निर्माण झाल्याचे दिसून येत आहे.

प्रौढ शिक्षण अभियान हे ग्रामीण विकासासाठी टाकलेले महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. कारण आपल्या देशात मोठ्या प्रमाणात निरक्षरता होती. ती दूर करण्यासाठी या अभियानाची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. प्रौढ शिक्षण अभियानामुळे निरक्षरांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणले गेले. त्यामुळे त्यांना अक्षरज्ञान प्राप्त झाले, त्याचबरोबर त्यांना व्यावहारिक ज्ञान मिळाले त्यामुळे त्यांच्या जीवनात सकारात्मक बदल झाले व शिक्षणाबद्दल आवड निर्माण होऊन या अभियानाच्या माध्यमातून साक्षर होत आले. व भावी पिढीसाठी शिक्षणाचे महत्त्व लक्षात आल्यामुळे येणारी पिढी शिक्षण घेऊन सुशिक्षित करण्याबरोबरच नोकरी, व्यवसायात जाण्यासाठी पाठबळ निर्माण झाले. त्यामुळे या अभियानामुळे व्यक्तीच्या जीवनाला दिशा देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य या चळवळीने केल्याचे मत या प्रौढ साक्षरांनी व्यक्त करत असल्याचे निदर्शनात येत आहे. ग्रामीण विकासातील प्रौढ शिक्षण चळवळीचा परिणाम खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

8.1 प्रौढ साक्षरता आणि कृषी विकास :

प्रौढ शिक्षण चळवळीमुळे ग्रामीण भागातील प्रौढांना अक्षर ज्ञान मिळाल्यामुळे शेती वसायात शेती व्यवसायात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा सहजवतेने स्विकार केला गेला त्याचबरोबर कृषीक्षेत्रात आधुनिकीकरणामुळे होणारे बदल सहजतेने स्विकारले जाऊ लागले. साक्षरता वाढल्यामुळे आधुनिक शेती करत असतांना पाण्याचा योग्य वापर करण्यासाठी सूक्ष्म सिंचन, तुषार सिंचन यांचा वापरासंबंधीची जागृकता शिक्षणामुळे आली. त्याचबरोबर कृषी व्यवसायात यंत्रांचा वापर वाढला. रासायनिक खते, बी-बीयाणे, किटकनाशके यांच्या योग्य व सुरक्षित वापरासंबंधी येणाऱ्या अडचणी दूर झाल्या. त्याचबरोबर कृषीक्षेत्राच्या प्रगतीसाठी व अधिक उत्पादन वाढून त्या माध्यमातून अधिकचे उत्पन्न मिळावे यासाठी माती परिक्षण अत्यंत महत्वाचा असल्याची जाणीव शिक्षणामुळे झाली. कारण त्या माध्यमातून जमिनीत अन्नद्रव्याची कमतरता सतजण्यास मदत होते व त्यामाध्यमातून आवश्यक असलेल्या अन्नद्रव्यांची माहिती माती परिक्षणाच्या माध्यमातून समजते, याबद्दलची जाणीव शिक्षणामुळे निर्माण झाली. त्यामुळे ग्रामीण विकासात प्रौढ शिक्षण चळवळीची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण असल्याचे मत या प्रौढ नवसाक्षरांनी व्यक्त केले.

8.2 प्रौढ साक्षरता आणि व्यवहारिक ज्ञान :

प्रौढ साक्षर चळवळीमुळे प्रौढांना सर्वप्रथम अक्षर ज्ञान दिले गेले. त्याचबरोबर दररोजच्या जीवनासाठी आवश्यक असलेले व्यवहार ज्ञान देखील या चळवळीच्या माध्यमातून मिळत असल्यामुळे अक्षर ज्ञानाबरोबर व्यवहारिक ज्ञान मिळाल्यामुळे प्रौढांची होणारी फसवणूक कमी होण्यास निश्चितच मदत झाली. प्रौढ साक्षरता चळवळीमुळे ग्रामीण भागातील अर्थकारणात बदल होण्यास मदत झाली. त्यातून ग्रामीण विकासात मोठ्या प्रमाणात बदल होऊन आर्थिक सुबत्ता येण्यास या चळवळीचे महत्त्वपूर्ण योगदान असल्याचे प्रतीत होते.

8.3 प्रौढ शिक्षण आणि आरोग्य विषयक जनजागृती :

प्रौढ साक्षरता अभियानामुळे शिक्षणाबरोबर आरोग्य व स्वच्छता विषयक जागृकता निर्माण करण्याचा प्रयत्न झाला. त्यामुळे ग्रामीण भागात स्वच्छतेचे आणि आरोग्यविषयी जनजागृती होऊ लागली, शासन स्थरावर विविध आरोग्यविषय योजना तयार करण्यात आल्या परंतु त्याविषयीचे ज्ञान ग्रामीण जनतेच्या नसल्यामुळे त्या योजनांचा उपयोग लोक कमी प्रमाणात करत असत. प्रौढ साक्षरता अभियानामुळे शिक्षणाबरोबर आरोग्य व स्वच्छता विषयक जागृकता निर्माण करण्याचा प्रयत्न व आरोग्य विषयक आसलेल्या विविध योजनांची माहिती देण्यात येऊ लागली त्यामुळे विविध योजनांचा लाभ ग्रामीण जनता घेऊ लागली त्याचाच परिणाम जन्मदर, मृत्युदर, नवजात शिशु मृत्युदर, माता मृत्युदर कमी होण्यात झाल्याचे दिसून येत आहे.

8.4 प्रौढ शिक्षण आणि जीवनमान :

साक्षरतेच्या प्रमाणात वाढ झाल्यामुळे ग्रामीण भागातील जीवनमान उंचावण्यास मदत झाली. त्यातून ग्रामीण जीवनमान समृद्ध होत आहे. शिक्षणामुळे ग्रामीण भागात राहणीमान, पेहराव इत्यादी बाबतीत परिवर्तन होत असल्याचे दिसून येत आहे. प्रौढ

साक्षरता अभियानामुळे साक्षरतेबरोबरच प्रौढांच्या जीवनमानात बदल होत असल्याचे मत या अभियानात कार्यरत असलेल्या स्वयंसेवकांनी व्यक्त केले.

प्रौढ शिक्षण अभियानामुळे ग्रामीण भागातील प्रौढांना अक्षर ज्ञान मिळत आहे. त्यातून निरक्षरता दूर होऊन साक्षरतेचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. निरक्षरतेमुळे येणाऱ्या अडचणी व त्यामुळे होणारे नुकसान याबद्दल जाणीव निर्माण झाल्यामुळे प्रौढ शिक्षण वर्गाकडे प्रौढांचा ओढा वाढत आहे. या अभियानाच्या माध्यमातून प्रौढांना अक्षर ओळख त्याचबरोबर सही करणे यांपेक्षा यांना अक्षरज्ञान व व्यावहारिक ज्ञान देण्याचे महत्त्वपूर्ण काम या माध्यमातून केले जाते.

8.5 प्रौढ शिक्षण आणि अनिष्ट रुढी, परंपरा :

भारतात असलेल्या निरक्षरतेमुळे समाजामध्ये अनिष्ट रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा यांचा पगडा मोठ्या प्रमाणात होता. त्यामुळे त्याचा परिणाम मोठ्या प्रमाणात व्यक्तींच्या आचार-विचार यावर होत असे. परंतु प्रौढ साक्षरता अभियानाची सुरुवात झाल्यामुळे साक्षरतेत वाढ होण्यास मदत झाली. साक्षरतेत वाढ झाल्यामुळे समाजात चालत आलेल्या रुढी-परंपरा या अनिष्ट किंवा चूकीच्या असतील तर त्या कमी होण्यास मदत झाली. साक्षरतेमुळे चांगले-वाईट यामधील भेद समजण्यास मदत झाली. त्यातून भारतीय समाजातील वाईट चालीरीती, अंधश्रद्धा यांचा समाजमनावर असलेला पगडा कमी होऊन वैज्ञानिक दृष्टीकोन रुजण्यास मदत झाली. साक्षरतेमुळे समाजातील अनिष्ट रुढी-परंपरा त्याचबरोबर अंधश्रद्धा कमी होण्यास मदत झाल्यामुळे स्त्रीयांना शिक्षणाची दारे खुली झाली. त्याचाच परिणाम म्हणून आजघडीला स्त्रिया या पुरुषांच्या बरोबरीने खांद्याला खांदा लावून प्रत्येक क्षेत्रात आपली वेगळी ओळख निर्माण करत आहेत. त्यामुळे साक्षरतेमुळे समाजातील अनिष्ट रुढी-परंपरा, अंधश्रद्धा कमी होण्यास मदत होत असल्याचे मत या कार्यात सहभागी असलेल्या स्वयंसेवकांनी मुलाखतीदरम्यान व्यक्त केले.

9. सारांश :

प्रौढ शिक्षण अभियानामुळे ग्रामीण शैक्षणिक जागरूकता वाढीस लागली, त्यामुळे ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक प्रगतीत वाढ होण्यास यामुळे मदत झाली. या अभियानामुळे ग्रामीण भागातील शेतीव्यवसायात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला. त्यातून शेती उत्पादन वाढण्यास मदत झाली. पाण्याचा योग्य वापर करण्यासाठी सुक्ष्म सिंचन व तुषार सिंचन वापरण्यात येऊ लागले. साक्षरतेशिवाय नवीन बदल स्विकारणे अवघड असते, त्यामुळे साक्षरता अभियानामुळे शेती व्यवसायात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढण्यास मदत झाली असे म्हणल्यास वावगे ठरणार नाही. त्याचबरोबर साक्षरतेमुळे समाजातील अनिष्ट रुढी-परंपरा कमी होऊन समाज आधुनिकतेकडे वाटचाल करत असल्याचे दिसून येते.

प्रौढ शिक्षण अभियानाची ग्रामीण विकासातील भूमिका महत्त्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे ही चळवळ निरंतर चालू असणे देशाच्या व समाजाच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण असल्याचे प्रस्तुत संशोधनातून आढळून आले.

10. संदर्भ ग्रंथ :

1. वाघ आनंद, 2007 भारतातील प्रौढ शिक्षण व संशोधन, मनिषा प्रकाशन, औरंगाबाद.
2. धर्माधिकारी अभिजीत, 2012, पुढचं पाऊल, महाराष्ट्र राज्य प्रौढ शिक्षण संस्था, राज्य साधन केंद्र, रेल्वे स्टेशन रोड, औरंगाबाद.
3. दैनिक सकाळ, 2011.
4. Adult education. www.hindikiduniya.com essay, accessed on 26 jan. 2023.
5. Dr. Patanjali Premchand, Development & Adult Education In India, Shree Publication, New Delhi, 2005, p. 2.

मानवी हक्कांचे महत्त्व

डॉ. मगर एस. आर.

श्रीमती एस. के. गांधी महाविद्यालय, कडा.

सारांश:

“मानवाला जन्मताच काही मानवी हक्क प्राप्त झालेले असतात व हे हक्क समाजाने मान्य केलेले असतात. कोणताही मानवाचा अथवा समाजाचा विकास होण्यासाठी त्याला मूलभूत मानव अधिकाराची आवश्यकता असते त्याशिवाय त्याला विकास साध्य करणे शक्य होत नाही. आज प्रत्येक देशामध्ये मानवी हक्कांचे महत्त्व वाढत आहे त्याला भारत अपवाद नाही. देशातील नागरिकांना राज्यघटनेद्वारे मानवी हक्क प्राप्त करून देण्यात आले आहे, तसेच मानव अधिकार आयोगाच्या स्थापनेद्वारे मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यात येत आहे. सन्मानाने जीवन जगण्यासाठी, सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकाच्या विकासासाठी, मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्यासाठी, असुरक्षित घटकाला संरक्षण प्रदान करण्यासाठी, सामाजिक न्याय, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, अनियंत्रित अटक व तुरुंगवास यापासून संरक्षण आणि मुले आणि महिलांचे संरक्षणासाठी मानवी हक्कांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.”

प्रमुख शब्द: मानवी हक्क, संरक्षण, मानव अधिकार आयोग, स्वातंत्र्य.

उद्देश: भारतातील मानव अधिकाराचे महत्त्व जाणून घेऊन त्याचे विश्लेषण करणे.

व्याप्ती: या शोधनिबंधाची व्याप्ती भारतातील मानवी हक्कांचे महत्त्व अधोरेखित करणे असून, केवळ भारतातील मानवी हक्कांचे महत्त्व जाणून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

संशोधन पद्धती: या शोधनिबंधासाठी दुय्यम साधनांचा उपयोग केला आहे. यामध्ये विविध शासकीय दस्तावेज, आंतरराष्ट्रीय संस्थांचा अहवाल, वृत्तपत्रांचे लेख आणि विविध वेबसाइटवरील माहितीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना:

मानूस म्हणून जगण्यासाठी आवश्यक असणारे सर्व मूलभूत अधिकारांचा समावेश मानवी हक्कांमध्ये होतो. मानवाला नैसर्गिकरित्या काही हक्क मिळालेले असतात, किंबहुना हे हक्क समाजाने मान्य केलेले असतात. मानवाच्या नैसर्गिक अस्तित्वाशी निगडित असणार्या सर्व अधिकारांचा समावेश मानवी हक्कांमध्ये करण्यात येतो. मानवाला त्याचे व्यक्तिगत गुण विकसित करण्यासाठी आणि सत्व भावनेची जपणूक करण्यासाठी मानवी हक्कांची आवश्यकता असते. मानवाच्या मूलभूत गरजा अन्न वस्त्र आणि निवारा याची पूर्तता करण्यासाठी मानवी हक्कांची आवश्यकता असते, याबरोबरच स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य, संरक्षण, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य व न्याय इत्यादीसाठी ही मानवी अधिकारांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. देश, जात, वर्ण, लिंग, धर्म व संस्कृती इत्यादीच्या आधारावर भेदभाव न करता सर्वांना समानतेने जीवन जगण्यासाठी मानवी हक्कांचे महत्त्व आहे. मानवी हक्कांमध्ये मानवाचा आत्मसन्मान आणि त्याचा स्वाभिमान सुरक्षित केला जातो. मानवी हक्कांचा आदर नाही केला तर मानवाचे सामाजिक जीवन उद्ध्वस्त होऊ शकते म्हणूनच या हक्कांना विविध देशांनी आणि वैश्विक स्तरावर संयुक्त राष्ट्र संघाने संरक्षण प्रदान करून दिले आहे. मानवी हक्कांचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी इसवी सन 1948 साली संयुक्त राष्ट्रसंघाने विश्वव्यापी घोषणा केली होती.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विविध देशांनी नागरिकांना मानवी हक्क प्रदान करण्यासाठी विविध कायदे व नियम तयार केले आहेत. मानवी हक्कांचा इतिहास पाहिल्यास आपणास असे जाणवते की सन 1215 साली इंग्लंडमध्ये मॅग्नाकार्टात सर्वप्रथम मानवी हक्कांचा उल्लेख करण्यात आला होता, आणि याद्वारेच इंग्लंड मधील नागरिकांना काही मानवी हक्क प्रदान करण्यात आले होते¹. सन 1689 मध्ये बिल ऑफ राइट्सद्वारे मानवी हक्कांचा आणि स्वातंत्र्याचा कायदा केला गेला, सन 1776 साली अमेरिकन स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यात आला, यामध्ये सर्व व्यक्ती समान असून त्यांना समान अधिकार मिळावेत असे जाहीर करण्यात आले. सन 1789 मध्ये फ्रेंच स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला, यात स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता याची

घोषणा करण्यात आली व मानवी हक्क सर्वांना मिळाली पाहिजेत याचीही चर्चाही करण्यात आली^१. पहिल्या विश्वयुद्धामध्ये आणि दुसऱ्या विश्वयुद्धामध्ये मानवी समाजाची खूप मोठ्या प्रमाणावर हानी झाली. मानवी मूल्य, नैतिकता पायदळी तुडवली गेली. यात बऱ्याच देशांचे अतोनात नुकसान झाले परिणामी या दोन्ही विश्व युद्धाचा मानवी जीवनावर खूप मोठा परिणाम झाला होता. यामुळे जागतिक स्तरावर सर्व प्रथम मानवी हक्कांचे महत्त्व अधोरेखित झाले. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर शांतता नांदावी म्हणून 1945 साली संयुक्त राष्ट्र संघटनेची स्थापना करण्यात आली आणि या संघटनेद्वारे 10 डिसेंबर 1948 रोजी मानवी हक्कांचा जाहीरनामा घोषित केला. या जाहीरनाम्यामध्ये एकूण 30 कलमे समाविष्ट करण्यात आली आणि प्रत्येक देशाने मानवी हक्कांचे संरक्षण करावे असे आवाहन करण्यात आले, याला बऱ्याच देशांनी प्रतिसाद दिला आणि आपल्या देशांमध्ये मानवी अधिकारावर कायदे व नियम तयार केले. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर 10 डिसेंबर हा दिवस आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार दिन म्हणून साजरा केला जातो^३. भारतामध्येही मानवाधिकारासंबंधी विविध कायदे व नियम तयार करण्यात आले आहेत, तसेच मानवाधिकार आयोगाची स्थापना करून मानवी हक्कांचे संरक्षण केले जात आहे.

मानवी हक्कांच्या व्याख्या:

- १) मानवी हक्क संरक्षण कायदा 1993 च्या कलम 2 नुसार “संविधानाद्वारे संरक्षित किंवा आंतरराष्ट्रीय करारांमध्ये समाविष्ट असलेले आणि भारतीय न्यायालयांद्वारे लागू करण्यायोग्य व्यक्तींचे जीवन, स्वातंत्र्य, समानता आणि प्रतिष्ठेशी संबंधित हक्क”
- २) मॅकफरलोन: “मानवाधिकार हे असे नैतिक अधिकार आहेत की जे प्रत्येक स्त्री आणि पुरुषाला केवळ माणूस या नात्याने प्राप्त झालेले आहेत.”
- ३) संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे मानवाधिकार केंद्र: “व्यक्तीला निसर्गाकडून प्राप्त झालेले असे अधिकार की, ज्याशिवाय माणूस म्हणून जगणे अशक्य आहे.”
- ४) प्रा. एच. जे. लास्की: “हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती होय की, ज्याशिवाय व्यक्तीला सामान्यतः स्वतःचा सर्वांगीन विकास करून घेणे शक्य होत नाही”.

मानवी हक्कांचे महत्त्व:

मानवाला जीवन जगण्यासाठी अन्न, वस्त्र, निवाऱ्याची जशी गरज आहे त्याप्रमाणेच मानवी हक्कांचीही गरज असते, त्याशिवाय मानवाला त्याचे अधिकार मिळत नाहीत. म्हणूनच मानवी हक्क नाम व्यक्तीच्या जीवनामध्ये अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. आज सर्वच स्तरावरील जीवनमान बदलले आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाने जागतिक स्तरावर महत्त्वाची भूमिका बजावण्यास सुरुवात केली आहे. या धावपळीच्या जीवनामध्ये मानवी हक्कही तितकेच महत्त्वाचे झाले आहेत. आज प्रत्येक देश मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी झटत आहे. खालील काही मुद्द्यांद्वारे मानवी हक्कांचे महत्त्व अधोरेखित होते.

1) सन्मानाने जीवन जगण्यासाठी:

जन्म घेणारा प्रत्येक मानवी जीवाला सन्मानाने जीवन जगण्याचा अधिकार असतो, परंतु काही वेळेस धर्म, जात, पंत, रंग यावरून त्याला कधी-कधी सन्मानाने जीवन जगण्यात अडथळे येतात किंवा भेदभावाचा सामना करावा लागतो. यामुळेच मानवी हक्कांच्या कायद्याद्वारे प्रत्येक मानवाला सन्मानाने जीवन जगता यावे यासाठी त्याच्या अधिकाराला संरक्षण पुरवले जाते परिणामी सर्व नागरिकांना सन्मानाने जीवन जगता येते.

2) सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकाच्या विकासासाठी:

भारतामध्ये व्यवसायावर आधारित जातिव्यवस्था निर्माण झाल्या आहेत, या जातींमध्ये उच्च-निचतेचा प्रघात आहे. अस्वच्छ किंवा दूषित व्यवसाय करणाऱ्यांना अस्पृश्य समजले जाते, आणि या घटकाला सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवले जाते. या गटाला सन्मान मिळवून देण्यासाठी आणि समाजाच्या मुख्य प्रवाहामध्ये आणण्यासाठी मानवी हक्कांचे विशेष महत्त्व आहे. या घटकांना त्यांचे अधिकार मिळावेत आणि त्यांचा विकास व्हावा म्हणून भारत सरकारने

सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालयाची स्थापना केली आहे. तसेच अनुसूचित जाती आणि जमातीसाठी संरक्षणासंबंधीचे विविध कायदे व नियम तयार केले आहेत, यामध्ये नागरी हक्कांचे संरक्षण अधिनियम 1955, 1977, अनुसूचित जाती आणि जमाती अधिनियम 1989 व 1995 यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. या माध्यमातून त्यांचे मानवी हक्क जोपासण्याचे काम केले जाते आहे, याच्या परिणामी समाजातील वंचित घटकाला त्यांचा विकास करता येत आहे.

3) मूलभूत गरजांची पूर्तता:

मानवाच्या मूलभूत गरजा म्हणजे अन्न, वस्त्र व निवारा या आहेत. कधी-कधी या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी समाजातील खालच्या स्तरावरील घटकाला झगडावे लागते, त्यांना या गरजा मिळण्यात अडचणी येतात, परिणामी त्यांना विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते. परंतु मानवी हक्क कायद्यामुळे अन्न, वस्त्र व निवारा या मूलभूत गरजांवर खालच्या स्तरावर घटकांचा तेवढाच अधिकार आहे, जेवढा वरच्या स्तरावर घटकांचा आहे. मानवी हक्कांमुळे वंचित घटकाला अन्न, वस्त्र व निवारा मिळण्यात सुलभता येते, यामुळे त्यांचे जीवनमान चांगले होण्यास मदत होते.

4) असुरक्षित घटकाला संरक्षण:

अनुसूचित जाती जमाती, भटक्या विमुक्त जाती आणि असंघटित क्षेत्रातील नागरिकांना त्यांचे हक्क व अधिकार मिळत नाहीत, किंबहुना समाज त्यांच्या हक्क अधिकारांना मान्यता देत नाही. यामुळे या घटकातील नागरिकांना जीवन जगताना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत असते. परंतु मानवी हक्क कायदे व नियमाद्वारे प्रदान केल्यामुळे या घटकातील नागरिकांना संरक्षण प्राप्त झाले आहे, याबरोबरच अनुसूचित जाती-जमाती आयोगाद्वारे या गटातील नागरिकांना संरक्षण प्रदान करण्यात आली आहे. परिणामी या घटकातील नागरिकांना त्यांचे मानवी हक्क मिळण्यात येणाऱ्या अडचणी दूर होण्यास मदत झाली आहे.

5) सामाजिक न्याय:

समाजातील सर्वच नागरिकांना समान हक्क व अधिकार प्राप्त होण्यासाठी सामाजिक न्यायाचे तत्त्व खूप महत्त्वाचे मानले जाते. प्रत्येक व्यक्तीला कामाचा, आपल्या इच्छेनुसार रोजगार करण्याचा आणि बेकारीपासून संरक्षण मिळण्याचा अधिकार मानवी हक्कांमुळे मिळत असतो. भारतीय घटनेमध्ये मूलभूत हक्क भारतीय नागरिकांना उपलब्ध करून देण्यात आलेले आहेत, हे मूलभूत हक्क सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी खूप महत्त्वाची आहेत. देशामध्ये जात, धर्म, वर्ण याद्वारे भेदाभेद होऊ नये म्हणून ही मूलभूत हक्क महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. व या हक्कांद्वारे देशात सामाजिक न्याय प्रस्थापित होण्यास मदत झाली आहे.

6) अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य:

प्रत्येक व्यक्तीला जन्मताच मुक्तपणे बोलण्याचा आणि आपले विचार मांडण्याचा अधिकार प्राप्त झालेला असतो. परंतु काही वेळा विविध कारणांमुळे या अधिकारावर गदा येत असते. भारतामध्ये नागरिकांना मानवी हक्क प्रदान केलेले आहेत व या हक्कांद्वारे नागरिकांना त्यांचे मूलभूत अधिकार देण्यात आलेले आहेत. नागरिकांचे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य अबाधित राहावे म्हणून घटनेमध्ये मूलभूत हक्कांची तरतूद करण्यात आली आहे. याबरोबरच मानवाधिकार आयोगाची निर्मितीही देशात करण्यात आली आहे. हा आयोग देशातील नागरिकांचे मानवी हक्क अबाधित राहावेत म्हणून कार्यरत असतो, या आयोगाकडे मानवी अधिकारावर किंवा अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर गदा येत असेल तर तक्रार करता येते व हा आयोग चौकशी करून संबंधित व्यक्तीला न्याय देण्याचे काम करत असतो.

7) अनियंत्रित अटक व तुरुंगवास यापासून संरक्षण:

देशातील प्रत्येक नागरिकाला स्वतंत्रपणे जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. व या स्वातंत्र्यावर विनाकारण कोणालाही गदा आणता येत नाही, परंतु काही वेळेस अनियंत्रितपणे अटक व तुरुंगवास भोगावा लागतो, अशा वेळी मानवी हक्क मदतीला येत असतात. अनियंत्रितपणे अटक व तुरुंगवासापासून सुटका करून घेण्यासाठी न्यायालयामध्ये दाद मागता येते, तसेच अशा प्रकारे अटक करणाऱ्यास शिक्षा करण्याची तरतूद देखील कायद्याच्या माध्यमातून करण्यात आलेली आहे. मानवी हक्कांमुळे अनियंत्रित अटक व तुरुंगवास यापासून नागरिकांचे संरक्षण होण्यास मदत झाली आहे.

8) मुले आणि महिलांचे संरक्षण:

महिला आणि मुले असे दोन समाजातील घटक आहेत जे सहजरीत्या अत्याचाराला बळी पडत असतात. तेव्हा अशा घटकांचे संरक्षण करणे ही शासनाची व समाजाची जबाबदारी असते, याबरोबरच या दोन घटकांच्या अधिकारांचे हनन ही समाजाद्वारे होत असते, तेव्हा या घटकांना संरक्षण देण्यासाठी नियम व कायदे करणे महत्त्वाचे ठरतात. भारतामध्ये शासनाने या दोन घटकांच्या संरक्षणासाठी मानवी हक्क प्रदान केले आहेत. याबरोबरच घटनेमध्ये याची तरतूद केली आहे. या दोन घटकांवर होणारे अन्याय अत्याचार रोखण्यासाठी महिला व बालकल्याण मंत्रालयाची निर्मिती करण्यात आली आहे. महिलांवर होणारे बलात्कार, हुंडाबळी, विक्री तसेच लहान मुलांचे होणारे अपहरण, बालमजुरी, बाल वेश्याव्यवसाय आणि शारीरिक अवयवांची होणारी अवैध विक्री यावर नियंत्रण आणणे मानवी हक्क कायद्यामुळे शक्य झाले आहे.

निष्कर्ष:

मानवी हक्क हे मानवी समाजासाठी महत्त्वाचे आहेत, मानवाला सन्मानाने जीवन जगण्यासाठी आणि सामाजिक विकासासाठी मानवी हक्क महत्त्वाचे आहेत. आज प्रत्येक देश आपल्या नागरिकांचे मानव अधिकार अबाधित राहावेत म्हणून झटत आहे. भारतातील नागरिकांना राज्यघटनेच्या माध्यमातून मानवी हक्क प्रदान करण्यात आले आहेत तसेच मानवी अधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठी आयोगाची निर्मितीही करण्यात आली आहे. देशातील नागरिकांना सन्मानाने जीवन जगण्यासाठी मानव अधिकारांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

संदर्भ:

- 1) डॉ. उषा बी. पाटील, अशोक चव्हाण, (२०१५), 'समाज आणि मानवी हक्क' दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर. पेज. क्र. १२.
- 2) प्रा. के. आर. बंग, (३ जुलै २०११), 'भारतीय प्रशासन व संविधानात्मक प्रक्रिया', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. पेज. क्र. ३५३.
- 3) विकिपीडिया, मानवाधिकारांचे वैश्विक घोषणापत्र. https://mr.wikipedia.org/wiki/मानवाधिकारांचे_वैश्विक_घोषणापत्र.
- 4) Government of India, (2004), 'The protection of Human Right Act, 1993', Ministry of Law, Justice and Company Affairs. Pg. no. 5.
- 5) डॉ. उषा बी. पाटील, अशोक चव्हाण, (२०१५), 'समाज आणि मानवी हक्क' दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर. पेज. क्र. ०३.
- 6) ibid पेज. क्र. ०७ व ०८.
- 7) United Nations Human Right Office of the High Commissioner, (2016), 'Human Rights' Handbook for Parliamentarians no. 26, Pg. no. 22 to 26.

कन्नड तालुक्यातील पीक रचना आणि प्रमुख पिकांच्या बाजारभावाचे विश्लेषण

डॉ. सुनिल अण्णा गोरडे

संशोधन मार्गदर्शक आणि अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय कन्नड,
तालुका कन्नड, जिल्हा औरंगाबाद, 431103
ई-मेल- sunilgorde1982@gmail.com

प्रस्तावना:

जगामध्ये लोकसंख्येच्या दृष्टिकोनातून भारत दुसऱ्या क्रमांकावर असल्याचे दिसते. भारतातील बहुतांश लोक शेती व्यवसायावरती निर्भर असल्याचे दिसून येतात. शेती क्षेत्राचा विकास हा भारतातील प्रमुख प्रश्न असल्याचे दिसून येते. 2020-21 मध्ये शेतीक्षेत्राचा सकल देशांतर्गत उत्पादनामधील वाटा 19.9 प्रतिशत असल्याचे आढळून आले. इतर देशांच्या तुलनेत भारतातील शेतकऱ्यांचे उत्पन्न अत्यल्प आहे. 2022-23 या वर्षापर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न डबल करण्यासाठी शिफारशी सुचविण्यासाठी शासनाने समिती स्थापन केल्याचे आढळून येते. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्याच्या दृष्टिकोनातून पीक रचनेतील बदल हा घटक महत्त्वपूर्ण आहे.

पीक रचना: एका विशिष्ट वेळी वेगवेगळ्या पिकाखालील क्षेत्राचे प्रमाण म्हणजे पीक रचना होय.

पीक रचनेचे निर्धारक घटक: मानव निर्मित पाणी सुविधांची उपलब्धता, तापमान, जमिनीची क्षमता, उतार, सूक्ष्म सिंचन, खते, शेतीसाठी कर्जपुरवठा, पिक विमा, जास्त उत्पादन देणाऱ्या जाती, शासकिय धोरण हे घटक पीक रचनेतील बदला वरती परिणाम करत असल्याचे दिसून येतात.

संशोधनाचे उद्दिष्ट: संशोधनासाठी खालील उद्दिष्टे निवडण्यात आलेली आहे.

1. कन्नड तालुक्यातील पीक रचनेचा शोध घेणे.
2. कन्नड तालुक्यातील पीक रचनेचे विश्लेषण करणे.
3. पीक रचनेचा आणि प्रमुख पिकांच्या बाजारभावाचे विश्लेषण करणे.

संशोधनाची व्याप्ती:

सदरील संशोधन हे महाराष्ट्रातील औरंगाबाद जिल्ह्यातील कन्नड तालुक्यामध्ये करण्यात आलेले असून, कन्नड तालुक्यातील पीक रचनेतील बदल आणि प्रमुख पिकांच्या बाजारभावाचे विश्लेषण केलेले आहे. या संशोधनासाठी 2010-11 ते 2019-20 हा अभ्यास कालावधी घेण्यात आलेला आहे.

संशोधन विषयाचे महत्त्व:

सदरील संशोधनामुळे कन्नड तालुक्यामध्ये वेगवेगळ्या पिकाखालील क्षेत्राची माहिती मिळेल. अभ्यास कालावधीमध्ये वेगवेगळ्या पिकाखालील क्षेत्रांमध्ये झालेला बदल अभ्यासता येणार आहे. मराठवाड्यातील इतर तालुक्यांच्या तुलनेत कन्नड तालुक्यातील शेती व्यवसाय प्रगत स्वरूपाचा दिसून येतो. येथील शेतकऱ्यांनी स्वीकारलेल्या पीक रचनेतील बदलाचा शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर परिणाम झाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे कन्नड तालुक्यातील पीक रचनेतील बदलाचा अभ्यास इतर भागातील शेतकऱ्यांना उपयुक्त ठरू शकतो.

तक्ता क्रमांक : 1

लागवडीखालील एकूण क्षेत्र (2010-11 ते 2019-20)

कन्नड तालुका क्षेत्र हेक्टर मध्ये

वर्ष	एकूण भौगोलिक क्षेत्र	लागवडी खालील एकूण क्षेत्र	दुसोटा क्षेत्र	निव्वळ क्षेत्र
2010-11	155547	117054	15394	101660
2011-12	155547	110373	8713	101660
2012-13	155547	105482	5056	100426
2013-14	156417	114450	12790	101660
2014-15	156503	113920	9398	104522
2015-16	156503	120356	15834	104522
2016-17	149490	129934	32425	97509
2017-18	155547	117838	14272	103566
2018-19	155547	114149	10583	103566
2019-20	155547	140596	37030	103566

आधार जिल्हा अधीक्षक कृषी अधिकारी औरंगाबाद, जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन जिल्हा औरंगाबाद

तक्ता क्रमांक 1 मध्ये कन्नड तालुक्यातील एकूण लागवडी खालील क्षेत्राची माहिती दिलेली आहे. 2010-11 मध्ये कन्नड तालुक्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र 155547 हेक्टर असल्याचे दिसते. 2019-20 मध्ये एकूण भौगोलिक क्षेत्रामध्ये बदल झाल्याचे आढळून येत नाही. 2010-11 मध्ये कन्नड तालुक्यातील लागवडीखालील एकूण क्षेत्र 117054 हेक्टर असल्याचे आढळून येते. 2019-20 मध्ये लागवडीखालील एकूण क्षेत्रामध्ये वाढ होऊन 140596 हेक्टर झाल्याचे आढळून येते. लागवडीखालील दुसोटा क्षेत्र वाढल्यामुळे लागवडीखालील एकूण क्षेत्रात वाढ झाल्याचे आढळून आले.

तृणधान्य पिकाखालील क्षेत्रातील प्रवृत्ती:

अन्नधान्य पिकांचे तृणधान्य पिके आणि कडधान्य पिके असे वर्गीकरण केले जाते. 2010-11 मध्ये गहू पिकाखालील क्षेत्र 6000 हेक्टर होते त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊन 2019-20 मध्ये 13556 हेक्टर झाल्याचे आढळून येते. 2010-11 मध्ये ज्वारी पिकाखालील क्षेत्र 2400 हेक्टर होते त्यामध्ये घट होऊन 2019-20 मध्ये 2349 हेक्टर झाल्याचे दिसते. सदरील कालावधीमध्ये बाजरी पिकाखालील क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात घट झाल्याचे आढळते. अभ्यास कालावधीमध्ये बाजरी पिकाखालील क्षेत्र 12000 हेक्टर वरून 2575 हेक्टर झाले. अभ्यास कालावधीमध्ये मका पिका खालील क्षेत्रा मध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे आढळते. मका पिकाखालील क्षेत्र 24000 हेक्टर वरून 29379 हेक्टर झाल्याचे दिसते. तृणधान्य पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण 2010-11 मध्ये 37.93 प्रतिशत होते त्यामध्ये वाढ होऊन 2019-20 मध्ये 41.80 प्रतिशत झाल्याचे दिसते. मका पिका खालील क्षेत्रामध्ये वाढ झाल्यामुळे तृणधान्य पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राची असलेले प्रमाण वाढल्याचे आढळून येते.

कडधान्य पिकाखालील क्षेत्रातील प्रवृत्ती:

2010-11 मध्ये हरबरा पिकाखालील क्षेत्र 3600 हेक्टर असल्याचे दिसते तर 2019- 20 मध्ये त्यामध्ये वाढ होऊन 6437 हेक्टर झाल्याचे आढळून आले. 2010-11 मध्ये तूर पिकाखालील क्षेत्र 7000 हेक्टर होते त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात घट होऊन 2019-20 मध्ये 3730 हेक्टर झाल्याचे दिसते. मूग पिकाखालील क्षेत्र 2010-11 मध्ये 800 हेक्टर होते 2019-20 मध्ये ते 1143 हेक्टर झाले. 2010-11 मध्ये उडीद पिकाखालील क्षेत्र 600 हेक्टर होते त्यामध्ये वाढ होऊन 2019-20 मध्ये 852 हेक्टर झाल्याचे

आढळून आले. अभ्यास कालावधीमध्ये हरबरा, मूग तसेच उडीद पिकाखालील क्षेत्रात वाढ झाली तर तूर पिकाखालील क्षेत्रात घट झाल्याचे आढळून आले. कडधान्य पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण 2010-11 मध्ये 10.93 प्रतिशत होते त्यामध्ये घट होऊन 2019-20 मध्ये 8.65 प्रतिशत झाल्याचे आढळून आले. कडधान्य पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले सर्वाधिक प्रमाण 2016-17 मध्ये 12.05 प्रतिशत असल्याचे दिसते.

तक्ता क्रमांक 2 मध्ये कन्नड तालुक्यातील अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्रातील प्रवृत्ती दर्शविली आहे. 2010-11 मध्ये अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्र 57200 हेक्टर होते त्यामध्ये वाढ होऊन 2019-20 मध्ये 70936 हेक्टर झाल्याचे दिसते. अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण 2010-11 मध्ये 48.87 प्रतिशत होते तर हेच प्रमाण 2019-20 मध्ये 50.45 प्रतिशत झाल्याचे दिसते. कन्नड तालुक्यातील एकूण लागवडीखालील क्षेत्राच्या अर्ध्या भागावरती अन्नधान्य पिकांची लागवड केल्याचे आढळून आले.

तक्ता क्रमांक : 2

कन्नड तालुक्यातील अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्रातील प्रवृत्ती
(2010-11 ते 2019-20) क्षेत्र हेक्टर मध्ये

वर्ष	अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्र	लागवडी खालील एकूण क्षेत्र	अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी प्रमाण
2010-11	57200	117054	48.87
2011-12	50050	110373	45.35
2012-13	41800	105482	45.31
2013-14	54250	114450	47.40
2014-15	55041	113920	48.31
2015-16	59387	120356	49.34
2016-17	70140	129934	53.98
2017-18	61733	117838	52.39
2018-19	55341	114149	48.48
2019-20	70936	140596	50.45

आधार जिल्हा अधीक्षक कृषी अधिकारी औरंगाबाद, जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन जिल्हा औरंगाबाद

अन्नधान्य पिकाखालील सर्वाधिक क्षेत्र 2019-20 या वर्षामध्ये तर अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले सर्वाधिक प्रमाण 2016-17 मध्ये 53.98 प्रतिशत असल्याचे दिसते. मका हे अन्नधान्य पिकातील प्रमुख पीक असून अन्नधान्य पिकांमध्ये सर्वाधिक लागवडीखालील क्षेत्र हे मका पिकाचे असल्याचे दिसते.

मका पिकाचा बाजार भाव:

2017-18 या वर्षामध्ये औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये मका पिकाखालील सर्वात जास्त क्षेत्र कन्नड तालुक्यामध्ये 38378 हेक्टर असल्याचे आढळून आले. कन्नड तालुक्यातील मका पिकाखालील क्षेत्राचे औरंगाबाद जिल्ह्यातील मका पिकाखालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण 21.64 प्रतिशत असल्याचे दिसून येते. असे दिसून आले आहे की, जानेवारी 2021 मध्ये कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमार्फत किमान आधारभूत किंमती मध्ये मका पिकाची खरेदी होत नसल्यामुळे शेतकऱ्यांना बाजारामध्ये अत्यंत अल्प किंमतीला मका पिकाची विक्री करावी लागत आहे. मका पिकाचा किमान हमीभाव 1850 रुपये प्रति क्विंटल असून हमी भावाने मका पिकाची खरेदी करणारी यंत्रणा उपलब्ध नसल्यामुळे बाजारामध्ये मका पिकाची सरासरी 1200 रुपये प्रतिक्विंटल विक्री होत असल्याचे आढळून आले. कन्नड तालुक्यामध्ये मका पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण

तुलनेने जास्त असल्यामुळे आणि मका पिकाला हमीभाव मिळत नसल्यामुळे कन्नड तालुक्यातील शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान होत आहे.

मसाले पिकाखालील क्षेत्रातील प्रवृत्ती: मिरची, लसूण, अद्रक ही प्रमुख मसाले पिके कन्नड तालुक्यामध्ये असल्याचे आढळून येते. मसाले पीक लागवडीखालील एकूण क्षेत्र 2010-11 मध्ये 2378 हेक्टर होते त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊन 6391 हेक्टर क्षेत्र 2019-20 मध्ये झाल्याचे दिसून आले. 2010-11 मध्ये मसाले पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण 2.03 प्रतिशत वरून 2019-20 मध्ये 4.52 प्रतिशत झाल्याचे दिसते. कन्नड तालुक्यातील पीक रचनेमध्ये झालेला हा महत्त्वपूर्ण बदल आहे.

फळ पिकाखालील क्षेत्रातील प्रवृत्ती: अभ्यास कालावधीमध्ये फळ पिकाखालील क्षेत्र 364 हेक्टर वरून 5130 हेक्टर झाल्याचे दिसते. 2010-11 मध्ये फळ पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण 0.31 प्रतिशत होते त्यामध्ये वाढ होऊन 2019-20 मध्ये 3.64 प्रतिशत झाल्याचे दिसते. फळ पिकाखालील एकूण क्षेत्राचे लागवडीखालील क्षेत्राशी सर्वाधिक प्रमाण 2018-19 या वर्षात असल्याचे आढळून आले.

तक्ता क्रमांक 3 मध्ये कन्नड तालुक्यातील गळित धान्य पिकाखालील क्षेत्रातील प्रवृत्ती दर्शवली आहे. भुईमूग, सूर्यफूल, करडई व सोयाबीन ही गळित धान्य पिके कन्नड तालुक्यामध्ये घेतली जातात. 2010-11 मध्ये गळित धान्य पिकाखाली 700 हेक्टर क्षेत्र होते ते 2019-20 मध्ये 1877 हेक्टर झाल्याचे आढळून येते. गळित धान्य पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण वाढत गेल्याचे दिसून येते. गळित धान्य पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण 2010-11 मध्ये 0.6 प्रतिशत होते ते 2019- 20 मध्ये 1.33 प्रतिशत झाल्याचे दिसते.

तक्ता क्रमांक : 3

**कन्नड तालुक्यातील गळित धान्य पिकाखालील क्षेत्रातील प्रवृत्ती
(2010-11 ते 2019-20) क्षेत्र हेक्टर मध्ये**

वर्ष	एकूण गळित धान्ये	लागवडी खालील एकूण क्षेत्र	गळित धान्ये पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडी खालील क्षेत्राशी प्रमाण
2010-11	700	117054	00.60
2011-12	400	110373	00.36
2012-13	800	105482	00.76
2013-14	859	114450	00.75
2014-15	1045	113920	00.91
2015-16	1885	120356	01.57
2016-17	1966	129934	01.51
2017-18	1099	117838	00.93
2018-19	1897	114149	01.66
2019-20	1877	140596	01.33

आधार जिल्हा अधीक्षक कृषी अधिकारी औरंगाबाद, जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन जिल्हा औरंगाबाद

कापूस पिकाखालील क्षेत्रातील प्रवृत्ती व बाजार भाव: 2010-11 मध्ये कापूस पिकाखाली 49500 हेक्टर क्षेत्र होते 2019-20 मध्ये 49804 हेक्टर क्षेत्र कापूस पिकाखाली असल्याचे दिसते. कापूस पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण 2010-11 मध्ये 42.28 प्रतिशत होते त्यामध्ये घट होऊन ते 2019-20 मध्ये 35.42 प्रतिशत झाल्याचे दिसते. कापूस पिकाखालील सर्वाधिक क्षेत्र 2012-13 या वर्षामध्ये 55600 हेक्टर असल्याचे दिसते. तर सर्वाधिक कमी क्षेत्र 2015-16 या वर्षामध्ये 41016 हेक्टर असल्याचे आढळून आले. कापूस पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले

सर्वाधिक प्रमाण 2012-13 या वर्षामध्ये 52.71 प्रतिशत तर सर्वात कमी प्रमाण 2015-16 मध्ये 34.07 प्रतिशत असल्याचे आढळून आले. कन्नड तालुक्यामध्ये नगदी पिकांचे प्रमाण लक्षणीय असल्याचे दिसून येते

ऊस पिकाखालील क्षेत्रातील प्रवृत्ती: 2010-11 मध्ये ऊस पिकाखालील क्षेत्र 1800 हेक्टर होते तर 2019-20 मध्ये 1630 हेक्टर झाल्याचे दिसते. अभ्यास कालावधीमध्ये सर्वाधिक ऊस पिकाखालील क्षेत्र 2013-14 मध्ये 3200 हेक्टर झाल्याचे आढळते. ऊस पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण 2010-11 मध्ये 1.54 प्रतिशत तर 2019-20 मध्ये 1.15 प्रतिशत असल्याचे आढळून येते. हेच प्रमाण 2013-14 मध्ये 2.79 प्रतिशत असल्याचे दिसते. 2010-11 ते 2019-20 दहा वर्षांच्या कालावधीमध्ये कन्नड तालुक्यामध्ये ऊस पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले सरासरी प्रमाण 1.57 प्रतिशत असल्याचे आढळून आले. 2015-16 या वर्षामध्ये भारतामध्ये ऊस पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडी खालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण 3.3 प्रतिशत होते. यावरून कन्नड तालुक्यातील ऊस पिकाखालील क्षेत्राचे प्रमाण भारतातील ऊस पिकाखालील क्षेत्राच्या तुलनेत कमी असल्याचे दिसते. गळीत हंगाम 2021-22 व 2022-23 काळात चांगल्या पर्जन्यमानामुळे कन्नड तालुक्यातील ऊस पिकाखालील क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसून आले. गळीत हंगाम 2005-06 पासून आतापर्यंत एमएसपी आणि एफआरपी ठरविण्यासाठी रिकवरी रेट मध्ये चार वेळेस वाढ करून रिकवरी रेट 8.50 वरून 10.25 केल्यामुळे एफआरपी जरी वाढलेला दिसत असला तरी त्याचा फारसा लाभ शेतकऱ्यांना झाला नाही.

निष्कर्ष:

- 1) 2010-11 मध्ये गहू पिकाखालील क्षेत्र 6000 हेक्टर होते त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊन 2019-20 मध्ये 13556 हेक्टर झाल्याचे आढळून येते. 2010-11 मध्ये ज्वारी पिकाखालील क्षेत्र 2400 होते त्यामध्ये घट होऊन 2019-20 मध्ये 2349 हेक्टर झाल्याचे दिसते. सदरील कालावधीमध्ये बाजरी पिकाखालील क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात घट झाल्याचे आढळते. अभ्यास कालावधीमध्ये बाजरी पिकाखालील क्षेत्र 12000 हेक्टर वरून 2575 हेक्टर झाले. अभ्यास कालावधीमध्ये मका पिका खालील क्षेत्रा मध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे आढळते. मका पिकाखालील क्षेत्र 24000 हेक्टर वरून 29379 हेक्टर झाल्याचे दिसते. तृणधान्य पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण 2010-11 मध्ये 37.93 प्रतिशत होते त्यामध्ये वाढ होऊ 2019-20 मध्ये 41.80 प्रतिशत झाल्याचे दिसते. मका पिका खालील क्षेत्रामध्ये वाढ झाल्यामुळे तृणधान्य पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राची असलेले प्रमाण वाढल्याचे आढळून येते.
- 2) कन्नड तालुक्यामध्ये मका पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण तुलनेने जास्त असल्यामुळे आणि बहुसंख्य शेतकऱ्यांच्या मका पिकाची विक्री किमान आधारभूत किंमतीला होत नसल्यामुळे कन्नड तालुक्यातील शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान होत आहे.
- 3) 2010-11 मध्ये हरबरा पिकाखालील क्षेत्र 3600 हेक्टर असल्याचे दिसते तर 2019- 20 मध्ये त्यामध्ये वाढ होऊन 6437 हेक्टर झाल्याचे आढळून आले. 2010-11 मध्ये तूर पिकाखालील क्षेत्र 7000 हेक्टर होते त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात घट होऊन 2019-20 मध्ये 3730 हेक्टर झाल्याचे दिसते. मूग पिकाखालील क्षेत्र 2010-11 मध्ये 800 हेक्टर होते 2019-20 मध्ये ते 1143 हेक्टर झाले. 2010-11 मध्ये उडीद पिकाखालील क्षेत्र 600 हेक्टर होते त्यामध्ये वाढ होऊन 2019-20 मध्ये 852 हेक्टर झाल्याचे आढळून आले. अभ्यास कालावधीमध्ये हरबरा, मूग तसेच उडीद पिकाखालील क्षेत्रात वाढ झाली तर तूर पिकाखालील क्षेत्रात घट झाल्याचे आढळून आले. कडधान्य पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण 2010-11 मध्ये 10.93 प्रतिशत होते त्यामध्ये घट होऊन 2019-20 मध्ये 8.65 प्रतीशत झाल्याचे आढळून आले.
- 4) ऊस पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण 2010-11 मध्ये 1.54 प्रतिशत तर 2019-20 मध्ये 1.15 प्रतिशत असल्याचे आढळून येते. हेच प्रमाण 2013-14 मध्ये 2.79 प्रतिशत असल्याचे दिसते.

- 5) 2010-11 मध्ये कापूस पिकाखाली 49500 हेक्टर क्षेत्र होते 2019-20 मध्ये 49804 हेक्टर क्षेत्र कापूस पिकाखाली असल्याचे दिसते. कापूस पिकाखालील क्षेत्राचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राची असलेले प्रमाण 2010-11 मध्ये 42.28 प्रतीक्षेत होते त्यामध्ये घट होऊन ते 2019-20 मध्ये 35.42 प्रतिशत झाल्याचे दिसते.

संदर्भसूची:

1. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2011 ते 2020, जिल्हा औरंगाबाद, जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन.
2. जालना जिल्ह्यातील पीक रचनेचा अभ्यास, सुनिल गोरडे, स्मरणिका मराठवाडा अर्थशास्त्र परिषद, फेब्रुवारी 2013.
3. Agricultural price policy and income distribution in India, Alain De Janury, K. Subbarao, Oxford University press, 1986
4. Evaluation report on efficacy of minimum support prices (MSP) on Farmers, NITI Aayog, January 2016.
5. Land holding and cropping pattern of the Maharashtra state, K. S. Pawar, D. K. More, Aayushi international interdisciplinary research journal, January 2018.
6. Changes in cropping pattern economic criteria, H. S. Singh, The Economic Weekly, June 1962.
7. A study of cash crop pattern in Aurangabad District, Sunil Gorde, Hi tech research analysis, July 2015.
8. Change in cropping patterns and its impact on farmers livelihood in some selected areas of Mymensingh District, A. S. M. Ferdush pervez and other, Department of agricultural economics, Bangladesh agricultural university, Mymensingh.
9. Crops pattern change and agricultural diversification: A case study Domar Upazila, Nilphamari, Md. Naimur Rahman, International Journal of Agricultural Science and Food Technology.
10. Agricultural marketing in India, A.K.Singhal, Anmol publications, New Delhi, 1989.

भारतीय संविधान आणि मूलभूत अधिकार

सहयोगी प्राध्यापक इंगळे किशोरकुमार मनोहरराव

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,

दगडोजीराव देशमुख कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय (बजाजनगर) मोरे चौक,

वाळुज, ता. गंगापूर, जि औरंगाबाद. 231136

email id — kishoringale07@gmail.com

सारांश :

भारतासारख्या खंडप्राय देशात लोकशाही जीवन प्रणाली अनुसरण्याची संधी या हक्कामुळे मिळाली. भारतीय राज्यघटनेत कलम 12 ते 35 मध्ये मूलभूत हक्काची नोंद करण्यात आली आहे. लोकशाहीच्या संगोपनासाठी मूलभूत अधिकार सर्वांनाच गरजेचे वाटू लागले आधुनिक राज्यामध्ये मूलभूत हक्काना अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. नागरिकांना मिळणाऱ्या हक्कावरून त्या राज्याचे स्वरूप निश्चित होत असते. आज जगातील बहुतांश देशानी आपल्या राज्यघटनेत मूलभूत हक्काची तरतुद केली आहे. राज्याच्या अस्तित्वासाठी व नागरिकांना चांगले जीवन जगण्यासाठी मूलभूत अधिकाराची गरज भासते म्हणून नागरिकांना मूलभूत अधिकार देणे आवश्यक व गरजेचे आहे.

किनोट — प्रस्तावना- भारतीय मूलभूत अधिकाराचा इतिहास — मूलभूत अधिकार मूलभूत अधिकाराची वैशिष्ट्ये, टिकात्मक परिक्षण, निष्कर्ष, सारांश

प्रस्तावना :

प्रा. लास्कीच्या मते, 'अधिकार म्हणजे समाज जीवनाच्या अशा अटी आहेत की, त्याशिवाय कोणतीही व्यक्ती स्वतःचा सर्वांगीण विकास करू शकत नाही.' प्रत्येक व्यक्तीला तिचा राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक विकास साधता आला पाहिजे राज्याकडून जेव्हा व्यक्ती विकासाठी आवश्यक असणारी तरतुद निर्माण केली जाते. तेव्हा व्यक्तीला काही अधिकार प्राप्त होतात. काही वेळेस राज्याकडून व्यक्तीच्या अधिकारावर मर्यादा घातल्या जातात.

व्यक्तीच्या जीवनासाठी जे अधिकार अत्यंत मौलिक स्वरूपाचे आसतात. व ज्या अधिकाराना संविधानामध्ये समाविष्ट करून त्यांना न्यायेलयीन संरक्षण दिले जाते. त्यांनाच मूलभूत अधिकार असे म्हटले जाते.

अमेरिकेच्या संविधानात अमेरिकन नागरिकांचे मूलभूत अधिकार लिखित स्वरूपात नमूद आहेत. सोव्हिएट रशियाच्या संविधानामध्ये ही मूलभूत अधिकार लिखित स्वरूपात दिसतात. इंग्लंडमधील मॅगनाकार्टा व बिले ऑफ राईस यामधून मानवाच्या अधिकाराना मान्यता मिळाल्याचे दिसून येते. येथील लोकांसाठी मूलभूत अधिकार लिखित स्वरूपात नाही. ते अधिकार परंपरेवर अवलंबून आहेत. प्रत्येक देशाच्या संविधानात काही उद्दिष्टे निश्चित असतात. यांचा उल्लेख देशाच्या संविधानात दिसतो. प्रत्येक राष्ट्राच्या राज्यघटनेमध्ये काही विशीष्ट तत्वज्ञानाचा स्वीकार केलेला असतो. आर्थिक सामाजिक नैतिक शैक्षणिक या सारखी तत्वे गृहित धरून विशीष्ट तत्वे मांडली जातात. उदा. लोकशाही, प्रजासत्ताक, सार्वभौमत्व, संघराज्य, राज्यांना ज्यादा अधिकारन सार्वभौम जनता, न्यायाची हमी, स्वातंत्र्य, इत्यादी

मूलभूत अधिकाराच्या निर्मितीचा इतिहास :

जनतेच्या मूलभूत अधिकाराच्या इतिहासाची सुरुवात ब्रिटनमधील मॅगनाकार्टा (1215) येथून सुरू झाल्याचे दिसते. अधिकार मागणी पत्रात (1628) मूलभूत अधिकाराचा सामावेश करण्यात आला येथूनच पुढे अधिकाराची एक परंपरा सुरू झाल्याचे दिसते 1688 च्या काळात ही मूलभूत अधिकाराचे समर्थन करण्यात आले होते. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या काळात क्रांतीकारणी राष्ट्रात सभेत मानवी अधिकाराची घोषणा केली होती. अमेरिकन राज्यक्रांतीच्या काळामध्ये ही मानवी हक्काचा जाहिरनामा प्रसिद्ध करण्यात आला होता. जर्मन व्हायमार घटना आयर्लंड सोव्हियट रशिया व स्वित्झर्लंडच्या राज्यघटनेत मूलभूत

हक्काची तरतूद केलेली आहे. दुसऱ्या महायुद्धावेळी सुद्धा अँटलाटिक घोषणेत नागरिकांच्या चार मूलभूत हक्कांचा उल्लेख केला होता. 1948 संयुक्त राष्ट्र संघात मानवी हक्काचा विचार करण्यात आलेला होता. यूनोने मानवी अधिकाराचा जाहिरनामा प्रसिद्ध केला होता.

भारतीय मूलभूत अधिकाराचा इतिहास :

भारतामध्ये मूलभूत हक्काची प्रथम मागणी ब्रिटीश राजवटीमध्ये करण्यात आली होती. 1928 सालच्या सर्व पक्षीय संमेलनात मूलभूत हक्कांची मागणी करण्यात आली होती. नेहरू समितीने सुद्धा आपल्या अहवालात मूलभूत हक्काची मागणी केली होती. 1931 च्या काँग्रेस ठरावाने काँग्रेस मूलभूत हक्काचा समावेश असणारी घटना स्वीकारतील असे मान्य केले होते. गोलमेज परिषदामधून सुद्धा यावर मागणी व चर्चा करण्यात आली होती. परंतु भारतीयांना मूलभूत हक्क द्यावेत या मताचे ब्रिटीश नसल्याने 1935 च्या कायद्यात यांचा समावेश करण्यात आलेला नव्हता 1945 च्या सप्रू समितीच्या अहवालात विधीमंडळ कार्यकारिणी, न्यायालयीन आचारसंहिता निश्चित करण्याठी मूलभूत हक्काची निर्मिती होणे गरजेचे आहे. असे म्हटले होते. 1946 मध्ये ब्रिटीशानी आगामी घटनेत मूलभूत हक्काना सामाविष्ट करण्याचे मान्य केले. डॉ. आंबेडकर यांनी मूलभूत हक्क व त्यांची गरज व्यक्त करताना त्याचे स्वरूप दुहेरी आहे असे म्हटले. त्यांच्या मते. मूलभूत हक्कावर नागरिकांना दावा करता यावा म्हणून त्यांना घटनेत स्थान देण्यात आले कोणत्या ही प्रकारच्या सत्तेवर मूलभूत हक्काचे बंधन असावे म्हणून त्यांना घटनेत समावून घेतले आहे.

भविष्य काळात सरकारने मनमानी कारभार करून घटना बदल करू नये म्हणून मूलभूत हक्कांचा समावेश राज्यघटनेत करण्यात आला आहे. या बाबतचा अंतिम निर्णय देण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयास देण्यात आला आहे.

स्वातंत्र्य पूर्व काळामध्ये भारतीयांनी मूलभूत अधिकार येथील जनतेला देण्यात यावे यांची मागणी ब्रिटीश शासनाकडे केली होती. 1895 साली लो. टिळकांनी मूलभूत अधिकाराची मागणी केली. 1918 मधील मुंबई स्थित काँग्रेस अधिवेशनात मूलभूत अधिकाराचा समावेश संविधानात करून त्यांना न्यायालयीन संरक्षण देण्यात यावे अशी मागणी करण्यात आली होती 1928 मध्ये नेहरू समितीच्या अहवालात मूलभूत अधिकाराची सतत मागणी केल्याचे दिसते. सायमन कमिशन व गोलमेज परिषदेमध्ये या बाबतीत नकार दर्शविण्यात आला होता. 1946 मध्ये कॅबिनेट मिशन यांनी मूलभूत अधिकारांना संविधानामध्ये सामाविष्ट करण्यात यावे व त्यांना हमी देण्यात यावी असे सुचविले 22 जानेवारी 1947 रोजी घटना परिषदेच्या उपसमितीने आपल्या अहवालात सुचित केले भारतीयांना दोन प्रकारचे अधिकार देण्यात यावे.

1 न्यायालयीन संरक्षण असणारे अधिकार

2 न्यायालयाच्या कक्षेत न बसणारे अधिकार

भारतीय राज्य घटनेतील मूलभूत अधिकार :

भारतीय राज्यघटनेतील तिसऱ्या भागात मूलभूत हक्कांचा समावेश कलम 12 ते 35 मध्ये करण्यात आला आहे. 12 व्या भागात राज्य म्हणजे काय? हे सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. राज्य म्हणजे भारत सरकारच्या ताब्यातील सर्व स्थानिक किंवा अधिकृत संस्था राज्याला सुद्धा मूलभूत हक्काविरुद्ध कायदा करता येणार नाही.

भारतीय संविधानातील मूलभूत अधिकार :

भारतीय संविधानातील मूलभूत अधिकाराची नांद ही सविस्तर आणि व्यापक स्वरूपाची आहे. कायदा मंडळाने केलेला कायदा किंवा परंपरेने चालत आलेला कायदा असो तो मूलभूत अधिकाराशी न्याय संगत नसल्यास तो रद्द करण्याचा अधिकार न्यायालयाना दिला आहे. गोलकनाथ केंस मध्ये कायदा शब्दात संविधान दुरुस्ती ही अंतर्भूत होते असा निर्णय दिला. 1971 मधील 24 व्या संविधान विशोधन कायद्याने 368 कलमाखाली करण्यात आलेल्या संविधान दुरुस्तीला कायदा म्हणता येणार नाही. म्हणून त्याला ही तरतूद लागू नाही. गोलकनाथ केसच्या निर्णयानंतर मूलभूत अधिकाराच्या कलमाचे दुरुस्तीकरण करणे अशक्य झाले असते. व्यक्तीचे मूलभूत अधिकार नियंत्रित किंवा रद्द करण्याचा अधिकार संविधानाने संसदेला दिला आहे. 26 जानेवारी 1950 रोजी भारताच्या संविधान अंमलबजावणीस सुरुवात झाली. भारतीय संविधानाने नागरिकांना खालील सात

प्रकारचे मुलभूत अधिकार दिले आहेत. संविधानाच्या तिसऱ्या विभागात कलम 12 ते 35 मध्ये सविस्तर पणे मुलभूत अधिकार देण्यात आले आहे.

1. समतेचा अधिकार- कलम 14 ते 18

भारतीय संविधानाच्या कलम 14 ते 18 नुसार काही तरतूद करण्यात आली. यामध्ये प्रामुख्याने कायद्या समोर सर्व व्यक्ती समान, सार्वजनिक ठिकाणी अस्पृश्यता व भेदभाव करण्यात मनाई संधीची समानता, पदव्याचे संपृष्टीकरण, अस्पृश्यता निवारण या सारखी तरतूद करण्यात आली.

2. स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम 19 ते 22)

यामध्ये सहा प्रकारची स्वातंत्र्य देण्यात आली आहे. भाषण व अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य, शांततापूर्वक निशस्त्र सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य संस्था व संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य संचार स्वातंत्र्य, भारतात कोठेही वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य वयवयस्य स्वातंत्र्य या सारखी स्वातंत्र्य देण्यात आली संपत्तीचा अधिकार हा नंतर वगळण्यात आला.

3. शोषणा विरुद्धचा हक्क कलम 23 व 24

या नुसार वेठबिगारी, सक्तीची मजुरी माणसाची खरेदी विक्री स्त्री दास्यत्व व सक्तीने चालवलेला वेश्या व्यवसाय या बाबींना या कलमान्वये बंदी घालण्यात आली आहे.

4. धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क कलम 25 ते 28

या कलमान्वये प्रत्येक धार्मिक संप्रदायास खालील अधिकार असतील, धार्मिक संस्था स्थापन करून स्वखर्चाने चालविणे धार्मिक बाबतीत आपल्या व्यवहाराची व्यवस्था पाहणे, सक्तीने धर्मांतर करू नये इच्छेनुसार कोणताही धर्म स्वीकारण्याचा अधिकार धर्माच पालन व प्रसार करणे या बाबींचा सामावेश करण्यात आला.

5. सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क

कलम 29 ते 30 नागरिकांच्या कोणत्याही गटाला स्वतःची भाषा, लिपी, किंवा संस्कृती जतन करण्याचा अधिकार सरकारी अनुदानातून चालविण्यात येणाऱ्या शैक्षणिक संस्थामध्ये धर्म, वंश, जात, भाषा या कारणावरून प्रवेश नाकारता येणार नाही.

6. खाजगी मालमत्तेचा अधिकार

कलम 31 नुसार प्रत्येक भारतीय नागरिकास मालमत्त बाळगण्याचा अधिकार राहिल इ.स. 1978 च्या 44 व्या घटना दुरुस्ती अन्वये हा मुलभूत अधिकाराच्या यादीतून वगळण्यात येऊन याला आता कादेशीर अधिकार मानल्यात आले आहे.

7. संविधानिक संरक्षणाचा अधिकार-

कलम 32 मध्ये नागरिकांच्या सर्व मूलभूत अधिकाराना न्यायालयीन संरक्षण देण्यात आले आहे. नागरिकांच्या मूलभूत अधिकाराना सुरक्षित करण्याच्या अनुषंगाने खालील सहा प्रकारचे आदेश काढता येतील.

1. बंदी प्रत्यक्षीकरण
2. परमादेश
3. अधिकार पृच्छा
4. प्रततिषेध
5. उपेक्षण
6. प्राधिलेख

मुलभूत अधिकाराचे टिकात्मक परिक्षण (आक्षेप)

भारतीय राज्य घटनेने भारतीय नागरिकांना दिलेल्या मुलभूत अधिकाराचे स्वरूप व्यापक आहे आणि-बाणी काळात हे अधिकारी रद्द केले जातात. अनेक घटनादुरुस्त्या करून अधिकारावर मर्यादा टाकण्यात आल्या आहेत अधिकार अपुरे आहेत व्यक्तीमत्वाचा विकास खऱ्या अर्थाने होऊ शकत नाही. संपत्तीचा अधिकार मूलभूत राहिला नाही. शासनावर अंकुश ठेवण्याच्या तरतूदी आहेत.

मुलभूत अधिकाराची वैशिष्ट्ये

1. विस्तृत स्वरूपाची मांडणी
2. अधिकार अनिवार्य नाहीत
3. नागरिक व परकीय असा भेद आहे
4. अंमलबजावणी सर्वाना बंधनकारक
5. अधिकाराचे संरक्षण होते.
6. उदारमतवादी दृष्टीकोण.

निष्कर्ष :

1. काही अधिकाराची नोंद नाही
2. आणि बाणीचया काळात अधिकार स्थगित होतात
3. काही तरतूदीचा दुरुपयोग होताना दिसतो.
4. अधिकाराचे स्वरूप अस्पष्ट आहे.
5. राजकीय अधिकाराची नोंद नाही.
6. कर्तव्याची नोंद नाही.

संदर्भ :

1. प्रा. डॉ. सुधाकर गं. जोशी, भारतीय शासन आणि राजकारण विद्या बुक्स पब्लीशर्स औरंगाबाद, जुन -2012
2. डॉ. अल्का देशमुख, भारतीय लोकशाही प्रक्रिया, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, सप्टेंबर 2014
3. डॉ. एस. जी. देवगावकर, डॉ. श्रीराम येरनकर, भारतीय राजकीय व्यवस्था , साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जुलै 2001
4. डॉ. व्ही. जी. कुलकर्णी, भारतीय शासन व राजकारण, कैलास पब्लीकेशन औरंगाबाद ऑगस्ट 2010
5. डॉ. व्यंकट विळगावे/ डॉ. गोविंद यमलवाड, भारतीय प्रकाशन अरूणा प्रकाशन, लातूर ऑगस्ट 2011
6. प्रा. व्यंकट बंग, भारतीय प्रशासन व संविधान प्रक्रिया, विद्या बुक्स पब्लीशर्स, औरंगाबाद. जून 2011

केंद्र राज्य संबंध

डॉ.काशीद एस. व्ही.

लोकप्रशासन विभाग

शिवाजी महाविद्यालय, कन्नड

भारताचे संविधान आम्ही भारताचे लोक भारताचे एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, गणराज्य घडविण्याचा व त्याच्या सर्व नागरिकांस सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय, विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा व उपासना यांचे स्वातंत्र्य, दर्जाची व संधीची समानता निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधुता प्रवर्धित करण्याचा संकल्प पूर्वक निर्धार करून 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वतः प्रति अर्पण करीत आहोत.

ही आहे संविधान उद्देशिका प्रत्यक्षात संविधान हे केवळ एक राष्ट्रीय पुस्तक नसून ती एक मार्गदर्शक पुस्तिका आहे. एक मार्गदर्शक प्रणाली आहे. खरे तर भारतीय संविधान हा निती नियमांचा एक समूह आहे. ज्याचा मूळ उद्देश आहे कोणत्याही सक्षम व्यक्तीकडून कोणत्याही दुर्बल व्यक्तीचे प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष रूपाने शोषण होता कामा नये हे संविधान आपल्यासाठी इतके महत्त्वाचे आहे की म्हणूनच आपली न्यायदेवता देखील स्वतःच्या डोळ्यावर पट्टी बांधून फक्त आपल्या भारतीय संविधानाचे पालन करीत आहे.

आपला देश हा विविधतेने नटलेला आहे या विविधतेतील एकता टिकवली आहे ते आपल्या संविधानाने. म्हणूनच 26 नोव्हेंबर हा दिवस घटना दिवस म्हणून साजरा केला जातो. 26 नोव्हेंबर संविधान दिनाच्या निमित्ताने आपल्याला एकदा आठवण होते की आपला भारत देश कोटी कोटी लोकांनी, श्रमिकांनी, शेतकऱ्यांनी बनवला आहे. तसेच आपले संविधान सुद्धा. म्हणूनच 26 नोव्हेंबर हा दिवस आपल्या सर्वांच्या आयुष्याचा महत्त्वपूर्ण दिवस आहे आपण या संविधानास नेहमीच नमन करायला पाहिजे कारण आपले संविधान हे दिग्गिटी फॉर इंडियन अँड युनिटी फॉर इंडिया या दोन सूत्रांना आकार देते. त्यातील प्रत्येक शब्द न शब्द आपल्या देशाच्या अभिमानाचा आणि गौरवाचा धोतक आहे. प्रथमच 'आम्ही भारताचे लोक' असे उच्चारतास देशाच्या कोटी कोटी जनतेमध्ये एकीचे संस्कार रुजले जातात. त्यात नमूद केलेली समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्य असे केलेले भारताचे वर्णन आपल्याला विचार प्रवर्तक करते. असे अपेक्षित संघराज्य स्थापन करण्यास कटिबद्ध आहोत याची जाणीव ही हे संविधान आपल्याला करून देते. यानंतर उद्देशिकेत आहे तो आपला निर्धार संकल्प एक नागरिक म्हणून आपली जबाबदारी काय आहे हे स्पष्टपणे यात आपल्याला वाचायला मिळते न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता प्रवर्धित करण्याचा संकल्प व निश्चय प्रत्येक नागरिकांनी करावा अशी अपेक्षा यामध्ये व्यक्त केलेली आहे आणि शेवटी अतिशय नम्रपणे हे संविधान अंगीकृत व अधिनियमित करून आपण स्वतः प्रति अर्पण केले आहे.

अशा रीतीने भारतीय संविधान हे केवळ राष्ट्रीय नियमांचा दस्तावेज नसून ती एक सामाजिक मार्गदर्शक प्रणाली आहे असे म्हटले तर त्यात वावगे ठरणार नाही असे वाटते. कारण त्यामध्ये नागरिकांची मूलभूत अधिकार, प्रत्येक भारतीयांची मूलभूत कर्तव्य, सरकारसाठी ची मार्गदर्शक तत्वे, संघराज्य प्रणाली याची माहिती सविस्तरपणे दिली आहे. याची विभागणी प्रशासकीय, विधिमंडळे, न्यायालयीन या तीन विभागाद्वारे केली आहे. ही घटना तयार करताना आपल्या देशाची समाज रचना, परंपरा, इतिहास, भौगोलिक रचना, गरजा, उद्दिष्टे याचाही व्यवस्थितपणे विचार केला आहे. स्वतंत्र भारताचा राज्यकारभार ब्रिटिशांनी केलेल्या कायदानुसार चालणार नाही तर तो स्वतः भारतीयांनी केलेल्या कायदानुसार चालेल या स्वातंत्र्य चळवळीतील नेत्यांच्या आग्रहामुळे संविधान निर्माण होऊ शकले. प्रांत व संस्थानांचे प्रतिनिधी मिळून संविधान सभा तयार झाली. त्यात सर्व जाती, धर्माचे, विविध भाषा बोलणारे, विविध व्यवसाय करणारे लोक या सभेचे सदस्य होते या न्यायाने एकदम बिनचूक नियोजन, सुसंगत कामाची विभागणी, समिती व रचना त्यास कायद्याची जोड देऊन सखोल अभ्यासपूर्ण अहवाल तयार केले गेले. आणि अंतिम टप्प्यात संविधानाचा मसुदा तयार करण्यासाठी डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांना बोलवण्यात आले या महान कायदे पंडिताने अहोरात्र मेहनत करून योग्य ते फेर बदल करून भारताचे संविधान म्हणजेच राज्यघटना तयार केली आहे

.भारतीय संविधानाच्या निर्मितीमधील या योगदानामुळे बाबासाहेब आंबेडकरांना संविधानाचे शिल्पकार म्हणतात .याच प्रमाणे अनेक बैठकानंतर या समितीने सादर केलेला अंतिम मसुदा 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी संविधान सभेने स्वीकारला म्हणून आपण 26 नोव्हेंबर हा दिवस भारतीय संविधान दिन म्हणून साजरा करतो. पण हा केवळ संविधान दिन म्हणून साजरा करून चालणार नाही तर आज त्याची खरी गरज ही आहे की ती संविधानातील जी मूल्य आहे ती पुनर्जीवित करण्याची मनावर बिंबवण्याची. सर्वांनी मिळूनच हा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. या संविधानामध्ये नेमके संघराज्याचे स्वरूप कसे आहे याबाबत सविस्तर माहिती दिल्याचे आपल्याला दिसून येते.

प्रत्येक देशाची राजकीय व्यवस्था ही तेथील प्रदेशाच्या काळाच्या गरजांची निर्मिती असते भारतीय संघराज्याची ही रचना त्याला अपवाद नाही राजकीय व्यवस्थेचे वेगवेगळे प्रकार असल्याचे आपल्याला दिसून येतात.

1. एकात्म शासन व्यवस्था: यामध्ये सत्तेचे केंद्रिकरण मध्यवर्ती शासनाकडे झालेले असते. राज्याची विभागणी प्रशासकीय सोयीसाठी केलेली असते. घटक राज्याच्या स्वायत्तेवर मर्यादा असतात. ब्रिटन, फ्रान्स, चीन, बेल्जियम या देशांमध्ये अशा प्रकारची शासन व्यवस्था अस्तित्वात आहे.
2. राष्ट्रसंघ: यामध्ये काही विशिष्ट उद्दिष्टासाठी काही देश एकत्र येऊन एक मध्यवर्ती शासन यंत्रणा उभी करतात परंतु या यंत्रणेला दिलेले अधिकार केव्हाही काढून घेता येऊ शकतात किंवा या व्यवस्थेकडून केव्हाही बाहेर पडण्याचा अधिकार सदस्य देशांना दिलेला असतो .
3. संघराज्य: अशा प्रकारच्या व्यवस्थेमध्ये विविध प्रदेश एका उद्दिष्टाने एकत्र येऊन कायमची शासन व्यवस्था उभारतात. उदा:भारत

भारत भौगोलिक दृष्ट्या मोठा प्रदेश प्रचंड लोकसंख्या ,आर्थिक, सामाजिक, प्रादेशिक विविधता आणि भारताला लाभलेला प्रगल्भ असा सांस्कृतिक वारसा भारताचा स्वातंत्र्यलढा या सर्वांचा प्रभाव भारतीय राजकीय व्यवस्थेच्या स्वरूपावर झालेला आहे.

मौर्य काळापासून ते अगदी मोगलापर्यंत साम्राज्या अंतर्गत प्रांतांना स्वायत्त उपभोक्ता येत होती स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्थापना ही याचाही उल्लेख तत्कालीन इतिहासात आढळतो परंतु आधुनिक भारताच्या संघराज्याचा पाया 1935 च्या कायद्यात आढळतो .1935 च्या कायद्यात प्रथमतः स्पष्टपणे भारताच्या संघराज्य असण्याविषयी उल्लेख केला गेला. प्रांतिक स्वायत्तता व संघराज्य पद्धती संबंधित तरतुदी या कायद्याद्वारे देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला परंतु संस्थानिकांच्या विरोधामुळे हे संघराज्य अस्तित्वात येऊ शकले नाही 1946 ला स्थापन झालेल्या घटना समितीने जगातील इतर देशांच्या घटनांच्या साह्याने येथील परिस्थितीला साजेशी अशी संघराज्य पद्धती स्वीकारली

सुरुवातीला घटना समितीने मर्यादित केंद्रीय सत्ता असलेले संघराज्य निर्माण करण्याचा विचार केला होता. फाळणीचा अनुभव व स्वातंत्र्यानंतर लगेचच झालेल्या काश्मीर मुद्दामुळे भारत पाकिस्तानात सुद्धा केंद्राकडे अधिक सत्ता असलेली संघराज्य पद्धती स्वीकारली गेली घटनेच्या पहिल्याच कलमात भारत हे राज्याचा संघ असेल असे नमूद करण्यात आले भारतीय संघराज्य हे विविध वसाहती एकत्र येऊन केलेला करार नसून भारतीय राज्य ही येथील राजकीय व्यवस्थेचा अविभाज्य घटक आहेत.

भारतीय संघराज्याची वेगवेगळी वैशिष्ट्ये आहेत ते पुढील प्रमाणे आपल्याला सांगता येता

1. दुहेरी शासन व्यवस्था
2. लिखित व परिदृढ राज्य घटना
3. स्वतंत्र न्यायव्यवस्था
4. अधिकाराची विभागणी
5. द्विग्रही सभागृह
6. प्रबळ केंद्र शासन
7. एकेरी नागरिकत्व

अशा विविध वैशिष्ट्ये भारतीय संघराज्याची आपल्याला सांगता येतील संघराज्याची वैशिष्ट्ये अभ्यासताना केंद्र शासन व घटक राज्याच्या संबंधाचा अभ्यास आपल्याला करणे गरजेचे आहे.

भारताने अर्ध संघात्मक शासन पद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे केंद्र आणि घटक राज्य यांच्यातील अधिकार विभागणीवरून संघराज्याचे स्वरूप ठरते .केंद्रशासन किती प्रबळ आहे घटक राज्यांना कितपत स्वायत्ता आहे .सत्तेचे केंद्रीकरण कितपत झालेले आहे हे या विभागणीवरून ठरते. त्यासाठी संविधानाने केंद्र आणि घटक राज्यात अधिकारांची संघसूची,राज्य सूची आणि समवर्ती सूची अशा तीन विभागांमध्ये विभागणी केलेली आहे .गणराज्याच्या सुरुवातीपासून ते 1967 पर्यंत केंद्रस्थानी आणि घटक राज्यांमध्ये एकाच काँग्रेस पक्षाची सरकारी होती त्यामुळे केंद्रस्थानी काही अडचण नव्हती .परंतु 1967 नंतर काही राज्यात प्रादेशिक पक्ष सत्तेत आले तेव्हापासून केंद्र व राज्य यांच्यातील आपसापसातील संबंध या ना त्याकारणावरून बिघडत आहेत त्यामुळे शांतता आणि समतोल विकासास बाधा येत आहे .

केंद्र व राज्य यांच्यातील परस्पर संबंध सुरळीत राहण्यासाठी संविधानात वेगवेगळ्या तरतुदी आहेत .संविधानात केंद्र आणि राज्य संबंधाचा तीन पातळ्यावरून विचार करण्यात आलेला आहे.

1. वैधानिक संबंध : केंद्र राज्यवैधानिक संबंध संविधानाच्या कलम 245 ते 255 पर्यंत निश्चित केलेले आहेत .कलम 245 नुसार केंद्रीय सत्तेला संघराज्याच्या कोणत्याही भागासाठी व राज्यासाठी कायदा करता येतो तर राज्यांना त्यांच्या क्षेत्रासाठी कायदे करता येतात. कलम 246 नुसार सातव्या परिशिष्टात दिलेल्या संघ सूचीतील एकूण शंभर विषयासंबंधी केंद्राला, राज्य सूचीतील 61 विषयासंबंधी राज्य सरकारला ,तर समवर्ती सूचीतील 52 विषयासंबंधी केंद्र व राज्य सरकारला कायदे करण्याचा अधिकार आहे. कलम नंबर 259 नुसार जर राज्यसभेने दोन तृतीयांश बहुमताने ठराव करून राज्य सूचीतील कोणत्याही विषयासंबंधी कायदा करण्याची विनंती केल्यास संसद तसे करू शकते. असा कायदा एका वर्षापर्यंत अमलात राहू शकतो तसेच 250 नुसार जेव्हा आणीबाणी अमलात असेल तेव्हा देशाच्या कोणत्याही भागासाठी किंवा कोणत्याही विषयासंबंधी कायदे करता येतात. तसेच आंतरराष्ट्रीय करार आणि कायदेपालन करण्यासाठी संसदेला कोणताही कायदा करता येईल जेव्हा संसदेने केलेला कायदा आणि राज्य विधिमंडळाने केलेला कायदा यामध्ये विसंगती असेल तेव्हा त्या विसंगतीपुरता राज्याचा कायदा शून्यत होईल.
2. प्रशासकीय संबंध: केंद्र राज्य प्रशासकीय संबंध संविधानाच्या कलम 256 पासून ते 263 पर्यंत निश्चित केलेले आहेत कलम 256 नुसार राज्यांना संसदेने केलेल्या कायद्याचे अनुपालन करणे बंधनकारक आहे .तसेच केंद्र सरकार राज्यांना कायद्याच्या अंमलबजावणी संबंधात निर्देश देऊ शकते कोणताही अधिकार किंवा कार्य सोपवू शकते त्यांचे अनुपालन होणे आवश्यक आहे.
नद्याच्या पाण्याच्या वाटपावरून दोन किंवा अनेक राज्यात किंवा दोन विभागांमध्ये वाद होऊ शकतो पाण्यासंबंधीचे वाद महाराष्ट्र कर्नाटक ,महाराष्ट्र आंध्र पंजाब राजस्थान आसाम पश्चिम बंगाल प्रदेशात म्हणून कलम 262 नुसार पाणी वाटप वापर व नियंत्रण यासंदर्भात मध्यवर्ती शासन आंतरराज्य पाणी लवादाची नेमणूक करून असा वाद मिटवण्याचे प्रयत्न करू शकते. तसेच कलम 263 नुसार केंद्रीय सरकार राज्य राज्यात होणाऱ्या वादावर तोडगा काढण्यासाठी एका आंतरराज्य परिषदेची नेमणूक करू शकते.
3. आर्थिक संबंध : केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांच्यातील आर्थिक संबंध संविधानातील कलम 268 ते 281 द्वारे निर्धारित केलेले आहेत केंद्रीय सरकार संघ सूचीतील नोंदीप्रमाणे कर अकारणी करू शकते आणि राज्य सरकार राज्य सूचीतील नोंदीप्रमाणे कर आकारणी करू शकतात .

केंद्रीय सरकार शेत जमिनी व्यतिरिक्त अन्य मालमत्तेच्या संबंधातील संपदा शुल्क आणि उत्तर अधिकारी शुल्क कृषीप्राप्ती व्यतिरिक्त अन्य प्राप्त वरील कर, निर्यात शुल्कासह सीमा शुल्क ,तंबाखू अन्य मालावरील उत्पादन शुल्क ,औषधी द्रव्य, अमली पदार्थ शुल्क, निगम कर, रेल्वे ,पोस्ट ,टेलीग्राम, उद्योगधंदे ,जहाज उद्योगधंदे आधीपासून मिळणारी मिळकत प्राप्त करू शकेल.

राज्य सरकारे शेत जमिनी संबंधी संपदा शुल्क ,कृषी उत्पन्न वरील कर, कृषी उत्तर अधिकारासंबंधी शुल्क,जमीन महसूल, व्यवसाय कर, इमारत कर,वाहनकर,करमणूक कर लावू. शकतात अनुच्छेद 268 नुसार संघराज्याने आकारणी केलेले

पण राज्यानी यांनी वसूल केलेले शुल्क त्या राज्याला नेमून दिले जाईल. अनुच्छेद 279 नुसार संघराज्याने आकारणी केलेले वसूल केलेले कर राज्यांना नेमून दिले जातील. कलम 273 नुसार ताग व तागो उत्पादन वस्तू यावरील निधी शुल्काच्या निव्वळ उत्पन्नाच्या बदल्यात आसाम, बिहार, ओरिसा आणि पश्चिम बंगाल या राज्यांना सहाय्यक अनुदान म्हणून वहीत करण्यात येतील अशा रकमा देण्यात येतील. तसेच राज्यांना वनसंपदा सिंचन आणि व्यापारी संकुलावरील आकारलेला कर मिळेल याशिवाय राज्य सरकारांना विकास करण्यासाठी खास अनुदान मिळतील तसेच कलम 280 नुसार केंद्र शासन एका वित्त आयोगाची नियुक्ती करेल वित्त आयोग संघ शासन आणि राज्य शासन यांना द्यावयाची शुल्क व कराचा हिस्सा नेमून देईल. राज्यांना द्यावयाच्या अनुदानाची तत्वे निश्चित करेल स्थानीय संस्थांना अनुदान देण्यासाठी राज्याच्या एकत्रित निधीत वाढ करण्याविषयी सल्ला देईल.

केंद्र राज्य संबंध सुरळीत राहण्यासाठी संविधानामध्ये अत्यंत सुस्पष्ट तरतूद केलेली आहे. मात्र केंद्राचे एखाद्या राज्याबद्दल पक्षपाती धोरण असेल पक्ष हितसंबंधीचे राजकारण केले जात असेल, भ्रष्टाचारामुळे पक्षात फाटा फूट होत असेल व त्यामुळे सरकार अल्पमतात येत असतील, एखाद्या राज्याबद्दल भेदभाव केला जात असेल आणि राज्य सरकार अस्थिर व कार्यक्षम ठेवले जात असतील तर दोष कुणाचा संविधानाचा की राज्यकर्त्यांचा हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. अलीकडच्या काळामध्ये तर केंद्र राज्य संबंध बिघडत चाललेले आहेत घटनाकारांना अपेक्षित असलेले बदल घडत असलेले दिसून येत नाहीत. संविधान कर्त्यांना अपेक्षित बदल घडले तरच देशाचा खऱ्या अर्थाने विकास होऊ शकेल. अन्यथा जे अपेक्षित होतं ते घडणार नाही, बरेचशे राज्य पूर्णपणे केंद्राच्या ताब्यात आहेत त्यामुळे राज्य सरकार व्यवस्थित पद्धतीने काम करू शकत नाहीत पाण्याचा प्रश्न आहे राज्य सरकारच्या आखत्यारित घेतला आहे त्यावर केंद्राकडे ठोस उत्तर नाही हा प्रश्न संघ आणि समवर्ती सुचित घेतला तरच त्यावर केंद्र सरकार उत्तर काढू शकणार आहे अन्यथा मागील 50 50 वर्ष चालणारे प्रश्न आपण पाहिले आहेत कृषी क्षेत्राची जबाबदारी राज्य शासनावर आहे त्यामुळे केंद्राने एखादा कायदा केला तरी त्याची प्रभावी अंमलबजावणी करायची की नाही राज्य सरकारवर अवलंबून आहे. पोलीस प्रशासन राज्य सरकारकडे आहे पण सैनिक नाहीत पोलीस प्रशासनाच्या बाबतीत उदाहरण द्यायचे झाले तर एक महत्त्वाचे उदाहरण आपल्याला देता येईल दिल्ली राज्याचे मुख्यमंत्री अरविंद केजरीवाल यांनी अन्य राज्याच्या धर्तीवर पोलीस प्रशासन दिल्ली मुख्यमंत्र्याकडे द्यावी अशी मागणी केली. दिल्लीचे पोलीस प्रशासन केंद्र सरकारकडे आहे केजरीवाल यांनी अशी मागणी करणे म्हणजे देशाच्या पंतप्रधानाचे दिल्लीतील फिरणे सुद्धा मुख्यमंत्र्याच्या हातात जाणे होते. केजरीवालच्या त्या वेळीच्या लढाऊ प्रतिमेप्रमाणे अनेक लोकांनी त्याचे स्वागत केले पण ते योग्य नव्हते ते केंद्र आणि राज्य संबंधातील अत्यंत महत्त्वाचे उदाहरण म्हणता येईल. हा विषय अत्यंत तांत्रिक अत्यंत महत्त्वाचा व सामान्य नागरिकांच प्रशासना संदर्भात जाण वाढवणार आहे. हा विषय आपल्याला समजून घेत असताना त्याचे वेगवेगळे पैलू समजून घेणे गरजेचे आहे आज जर विचार आपण केला तर एक नवीन उदाहरण आपल्याला केंद्र राज्य संदर्भामध्ये देता येईल समजा जीएसटी व्यवस्थेला जुलैमध्ये पाच वर्षे पूर्ण होणार आहेत नवीन कर प्रणालीच्या स्थापनेला अभिवादन करणारा उत्साह देशाच्या अर्थव्यवस्थेला चालना देईल आणि सहकारी संघराज्याकडे नेईल या विश्वासावर आधारित होता. या कथेच्या अगदी विरुद्ध नवीन व्यवस्थेच्या पहिल्या मैलाचा दगड जवळ आल्यावर गोष्टी काटेरी बनलेली आहे केंद्र व राज्य संबंध खराब झालेले आहेत. दोन्ही बाजू मधील वादाचा मुद्दा म्हणजे राज्य सरकारच्या महसुलावरील 14% भरपाई ज्याच आश्वासन केंद्राने नवीन कर प्रणालीच्या सुरुवातीला पाच वर्षासाठी दिले होते. हा कालावधी जूनमध्ये संपतो. राज्य सरकारच्या महसुलात वार्षिक 14 टक्के वाढ देण्यासाठी यापुढे करा मध्ये कोणत्याही तुटवड्याची व्यवस्था करावी लागणार नाही याचा केंद्र सरकारला आनंद आहे परंतु नंतर चे सरकार त्याच्या ढसाळत्या आर्थिक स्थिती व मुदतवाढ देण्याची मागणी करण्यासाठी एकत्र येत आहेत हा सुद्धा केंद्र आणि राज्य यांच्यामधील वादाचा एक मुद्दा आहे असे या ठिकाणी नमूद करावसं वाटतं तर जोपर्यंत केंद्र आणि राज्य हे सामंजस्याने एकमेकांच्या सहकार्याने कार्य करणार नाहीत तोपर्यंत संविधान करताना जे अपेक्षित होतं ते साध्य होणार नाही असे या ठिकाणी म्हणावसं वाटतं.

संदर्भ ग्रंथ:

1. भारताचे संव भारत सरकार विधी व न्याय मंत्रालय

आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्येचे समाजशास्त्रीय अध्ययन

गजानन भिकाजी फुलसावंगे

सहा.प्राध्यापक समाजशास्त्र
महिला कला महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रस्तावना:

कोणत्याही देशाचा विकास हा त्या देशातील राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय विकासाच्या धोरनावर अवलंबून असतो. भारत स्वतंत्र झाल्यावर खर्चा अर्थाने भारतीय संविधानातून घटनाकारणे विविध जाती, धर्म, वंश, संस्कृती, भाषांच्या सर्व लोकांना दर्जा व संधीची समानता मिळण्याच्या हेतूने राज्यघटनेत तरतूद करून दिली आणि त्यानुसारच खर्चा अर्थाने सामान्य माणसाला न्याय मिळून देण्याच्या हेतूने भारत सरकारने सामुदायिक विकास कार्यक्रम व पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून सुरवात केली. त्यासाठी स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी मांडलेल्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांवरील पंचशीलतत्वे स्वीकारून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपली खास ओळख प्रस्थापित केली. पंचशील तत्त्वबरोबरच भारतातील अनेक गुंतागुंतीच्या समस्यांवर नेमका उपाय सुचविणारे तसेच विकासासाठी चालना देणारे विविध विषयांवरील लेखनातून मांडलेली आहे. ग्रामीण तसेच अति दुर्गम भारताचे स्वरूप जवळून अनुभवले होते. त्यांच्या दृष्टीने केव्हाच ओळखले होते. भारताच्या सर्वांगीण विकास होण्यासाठी देशाच्या विविध भागात असलेल्या वैशिष्ट्यपूर्ण पारंपारिक जीवनशैली जोपासणाऱ्या व विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून दूर राहिलेल्या विविध अनुसूचित जाती व जमातीच्या विकास होणे शक्य आहे. पंडित नेहरू यांनी स्नेही असलेले ब्रिटिश प्रशासक व प्रसिद्ध मानववंशशास्त्र यांच्या “फिलॉसॉफी” या पुस्तकाच्या दस्तऐवज भारतातील मागास जातीच्या विकासाचे निकट व त्यांचा व त्यांच्या विकासाचा घोषवारा मांडला आहे. पंडित नेहरूंनी मांडलेल्या विचारातून कोणत्याही जनसमुदायाची संस्कृती व परंपराही तेथील असलेल्या भूप्रदेशाची मांडले जोडलेली आहे. या तत्वानुसार अतिदुर्गम भागात वसलेल्या सर्व जातीच्या वारसा जमिनीवरील तसेच त्यांच्या प्रदेशा भोवतालचा वन्य जमिनी वरील त्यांचे अधिकार अबाधित केले. पाहिजे कोणत्याही बाह्य घटकांकडून अनुसूचित जाती जमातीच्या हक्काच्या जमिनीवर त्यांच्या संस्कृती व पारंपारिक कला व जीवन शैली वर बाह्य जगाचे अतिक्रमण खूप देता कामा नाही असा त्यांचा आग्रह होता. भारताच्या जमिनींना त्यांच्या पारंपारिक जीवनशैलीचा अंतर्भाव करता या वा हे त्यातून स्वतःचा विकास साधण्याचे स्वतंत्र त्यांना मिळावे यावर पंडित नेहरूंनी नेहमी भर दिलेला आहे.

आदिवासी समाज अर्थ :

“समान जीवन पद्धती असणारा, समान भाषा, बोलणारा एकाच भूप्रदेश वास्तव करणारा, व्यवसाय विवाह संबंध समान निषेध नियमाचे पालन करणारा कुटुंबातील किंवा कुटुंब समूहाचे एकत्रिकरण म्हणजे आदिवासी समाज होय.”- डॉ. टी.एन .मुजुमदार यांच्या मते,

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

- 1) स्थलांतरित आदिवासी महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक व आरोग्य विषय स्थितीचे अध्ययन करणे.
- 2) आदिवासी महिलांचे स्थलांतरित होण्याच्या कारणांचा शोध घेणे.

स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेतही करण्यात आलेला आहे. भारतीय संविधानाच्या २४४ कलमानुसार देशातील सर्व पारंपारिक आधुनिक जाती व जमातीच्या संस्कृती कला व भूप्रदेशाचे जतन करणे भारत सरकारचे तसेच कर्तव्य आहे. भारतातल्या सर्व अनुसूचित जाती व जमातीचा इतिहास पाहता त्यांना अनेक त्यांना नेहमीच त्यांच्या मूळ प्रदेशापासून दूर जावे लागले आहेत. त्यांचे मूळ कारण म्हणजे या लोकांना कधीच त्यांच्या हक्काची जमीन मिळू दिली गेली नाही स्वमालकीच्या जमिनीच्या अभावी या लोकांना अन्न, वस्त्र व निवारा या मूलभूत गरजांच्या पूर्ततेसाठी रोजगारासाठी व पर्यायाने अस्तित्वासाठी नेहमी संघर्ष करावा लागला आहे. त्याचप्रमाणे वाहतुकीच्या गैरसोयी स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याचा तुटवडा, सावकार जमिनीच्या

जमीनदार यांच्याकडून होणारी पिळवणूक, दलाल यांच्याकडून होणाऱ्या आर्थिक शोषण अज्ञान, निरक्षरता व अंधश्रद्धा आरोग्य व आरोग्य सेवेचा अभाव या कारणांमुळे बहुतांश आदिवासी जमात अतिशय दयनीय अवस्थेत जीवन जगत आहे. अशा परिस्थितीत दारिद्र्य, अज्ञान, निरक्षरता, आर्थिक शोषण, बेकारी व कुपोषण हे त्यांचे प्रश्न सोडवणे महत्त्वाचे ठरतात. भारतीय घटनेने दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांचे राज्याने खास लक्ष देऊन समाजातील शैक्षणिक व आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या आणि विशेष करून अनुसूचित जाती जमातीच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंबंधांचे संवर्धन करावे व त्यांचे सामाजिक अन्याय या पासून व सर्व प्रकारच्या पिळवणूक पासून संरक्षण करावे अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली आहे. त्यासाठी अंमलबजावणीचा एक भाग म्हणून आदिवासी क्षेत्र उपयोजना आखण्यात आली पाहिजे. महाराष्ट्र राज्यात एकूण ४५ अनुसूचित जाती आहेत. त्यात मुख्यत्वे भिल्ल गोंड महादेव कोळी पाडवाठा कूरवारली या प्रमुख आदिवासी जाती आहेत कोलाम यवतमाळ जिल्हा कातकरी मुख्यतः रायगड व ठाणे जिल्हा आणि मारिया कोण गड चिरोली जिल्हा केंद्र शासनाने माती मधून म्हणून अधिसूचित केलेल्या अशा तीन जमाती आहेत. राज्यात एकूण ३५ जिल्हे आहेत आणि आदिवासींची संख्या मोठ्या प्रमाणात धुळे नंदुरबार जळगाव नाशिक व ठाणे तसेच चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा, गोंदिया, नागपूर, अमरावती व यवतमाळ पूर्वकडीलमनात जिल्ह्यामध्ये मुख्यतः अधिक आहे. १९७५-७६ यावर्षी भारत सरकारने निर्देश दिल्या प्रमाणे ज्या गावात आदिवासी संख्या एकूण लोकसंख्येच्या पन्नास टक्क्यांहून अधिक असेल त्या गावांचा समावेश एकात्मिक आदिवासी प्रकल्पामध्ये करण्यात आलेला आहे भारत सरकारने मान्यता दिलेल्या अशा प्रकारे १६ प्रकल्प आहे.

महाराष्ट्रातील आदिवासी :

१९७१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात ५,०४,१२,२३५ लोकांपैकी २९,५४,२४९ म्हणजेच एकंदर लोकसंख्येच्या ५.८६ टक्के आदिवासी आहेत. ते १९६१ मध्ये महाराष्ट्रातील आदिवासींची अर्थव्यवस्था, समाजसंघटना, धर्मविधी, कलाइ. भारतातील इतर आदिवासी प्रमाणेच आहेत. मुख्यव्यवसाय शेती. याशिवाय अन्नसंकलन, मासेमारी व शिकार हे इतर व्यवसाय. शेतमजूर व जंगल कामगार म्हणून हीबरेच आदिवासी राबतात. कातकरी कोळशाच्या भट्ट्यांवर काम करतात. चंद्रपूर जिल्ह्यात घनदाट जंगलात राहणाऱ्या माडिया गोंड जमातीत अजूनही वस्तुविनिमय पद्धत आढळते. झोपड्या बांबूच्या किंवा कुडाच्या, पण स्वच्छ असतात. कपडे फार कमी वापरतात, उदा., वारली व भिल्ल पुरुष केवळ लंगोटीच वापरतात. माडिया स्त्रिया कमरे भोवती मांड्या झाकतील एवढाच कपडा गुंडाळतात. त्यांना मण्यांच्या दागिन्यांची फार हौस. काही आदिवासी जर्मन-सिल्व्हरचे दागिने वापरतात. माडिया गोंड अजून ही थोड्या प्रमाणात चोरून फिरती शेती करतात. महाराष्ट्रातील आदिवासींचे कुटुंब सर्वसाधारणपणे एकविवाही असते. गाव पाटील, भगत इ. प्रमुख व्यक्तीत बहुपत्नीकत्व आढळते. वधूमूल्याच्या रिवाजामुळे चांगल्या परिस्थितीतील आदिवासी व्यक्ती अधिक विवाह करू शकते. बहुपत्तिकत्व नाही. मेहुणी विवाह वक्वचितदेवर विवाहाची उदाहरणे आढळतात. सेवा, सहपलायन, विनिमय, घरघुशी इ. विवाह प्रकारही आढळतात. अलीकडे शिक्षण प्रसारामुळे मुलीच्या शिक्षणावरही वधू शुल्क अवलंबून असते. स्त्रीचा दर्जा चांगला आहे व तिला पुरुषा च्याबरोबरीने वागणूक मिळते. स्त्रीस घटस्फोटाचे स्वातंत्र्य असते.

आदिवासी स्त्रियांच्या आर्थिक समस्या : आदिवासी समाजातील आर्थिक समस्येचे स्वरूप अत्यंत देणय आहे आदिवासी आदिम मूळनिवास शासक समजणाऱ्या आदिवासी समाजातील स्त्रियांचे आर्थिक स्थिती इतर समाजाच्या तुलनेत कमकुवत आहे मातृसत्ताक कुटुंब पद्धतीत स्त्रियांचा दर्जा योग्य असला तरीही आदिवासी समाजाचा समोर अथवा स्त्रियासमोर अनेक गंभीर स्वरूपाच्या समस्या आहेत आर्थिक सांस्कृतिक धार्मिक आरोग्य शैक्षणिक दारिद्र्य इत्यादी समस्या तर आहेतच परंतु त्यांच्या आर्थिक समस्या त्यांच्या जन्मापासूनच वाट्याला येतात भारतात जवळजवळ आठ टक्के आदिवासी समाजात विकासाचा पारंपारिक अवस्थेतच जीवन जगतात दिसतात एकूण आदिवासी स्त्रियांपैकी 92 टक्के आदिवासी स्त्रिया अजूनही दारिद्र्यरेषेच्या खाली आर्थिक उत्पन्न मिळाली मिळविणाऱ्या आहेत आदिवासी स्त्रियांच्या आर्थिक उत्पन्नाचा विचार केल्यास आर्थिक उत्पन्न अत्यंत अनियमित स्वरूपाचा असून त्यांचे स्वरूप असताही आणि हंगामी आहे

आदिवासी स्त्रियांचा आर्थिक समस्येचे स्वरूप : कृषिविषयक आर्थिक समस्या स्वतःच्या मालकीची शेती नसणे पारंपारिक शेती पारंपारिक शेती पद्धती सिंचनाची सोयीचा अभाव नैसर्गिक आपत्ती शेती पद्धती विषय अज्ञान

औद्योगिक आर्थिक समस्या

आदिवासीचे आर्थिक शोषण प्रशिक्षणास सोयीचा अभाव भांडवलाचा व बाजारपेठेचा अभाव कच्च्या मालाचा अभाव

रोजगार विषयक समस्या

स्थायी रोजगार, संधीचा अभाव, कमी आर्थिक मोबदला, श्रम संघटनेचा अभाव, कामाच्या ठिकाणी अंतर व रोजगार विषयक माहितीचा अभाव इत्यादी स्वरूपाच्या आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या आर्थिक समस्येचा प्रभाव दिसून येतो .

जगातील सर्वच देशात आदिवासी जमातीच्या अस्तित्व आहे. विशेषता आशिया आफ्रिका व अमेरिका या खंडात आजही मोठ्या प्रमाणात आदिवासी समाजातील लोकांचे प्रमाण अधिक असल्याचे आढळून येते. भारतात आदिवासी समाजाची संख्या मोठ्या प्रमाणात आढळून येते. भारतात आदिवासी संख्या मोठ्या प्रमाणात असून देशातील विविध प्रदेशात विखुरलेले आहेत. भारतात १००० पेक्षा जास्त जाती आणि उपजाती आहेत आदिवासी जमातीची संख्या १९५१ च्या जनगणनेनुसार २ कोटीच्या जवळपास असलेले होती. १९८१ च्या जनगणनेनुसार ३ कोटी ८० लाख पंधरा हजार एकशे बासष्ट होती. १९९१ ला ५ कोटी पंधरा लाख २९ हजार होती, २००१ च्या अहवालानुसार भारतात आदिवासी समाजाची एकूण लोकसंख्या ८ कोटी ८८ लाख होती. २०११ च्या जनगणनेनुसार आदिवासी समाजातील लोकसंख्या १० कोटी १४ लाख आहे. भारताच्या एकूण लोकसंख्येत आदिवासी जमातीची संख्या ८.६% पेक्षाही अधिक आहे. जवळजवळ २५० पेक्षा जास्त आदिवासी आहेत. आदिवासी जमाती व उपजमातीचा विचार केल्यास ही संख्या ४५०८ असल्याचे आढळून येते २०११ च्या जनगणानुसार महाराष्ट्रात ११.४२ कोटी आहे.

आदिवासी स्त्रियांच्या समस्या:

आदिवासी समाजातील स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे त्यामुळे परंपरागत गुठळीच्या प्रभाव समाज जीवनावर पडलेला आहे प्रत्येक समाजात सामाजिक समस्या वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या असतात समाजातील अनेक समस्या प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे संबंध ज्या समस्येचे असतो अशा समस्यांना सामाजिक समस्या असे म्हणतात आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक समस्येचे महत्त्व खालील घटक

आदिवासीच्या पारंपारिक रूढीप्रिय जीवन पद्धतीमुळे निर्माण झालेल्या समस्या इतर संस्कृतीचा सहवासात येऊन त्यांच्या संपर्कामुळे निर्माण झालेल्या समस्या आदिवासी स्त्रियांच्या सामाजिक समस्येचा विचार करताना पुढील वर्गीकरण करता येते

सांस्कृतिक समस्या: परंपराग चालीरीती, परिवर्तन , संस्कृतीचा न्हास , युवाग्रहाचा न्हास, वेशभूषेतील बदल

धार्मिक समस्या: धर्मविषयक संभ्रम , धर्म वेडेपणा, आंध्रश्रद्धा, निसर्गवाद जादूचा प्रभाव

शैक्षणिक समस्या: निरक्षरता, शिक्षणाचा अभाव, आश्रमशाळा आणि त्यातील गैरसमज, गळतीचे प्रमाण शिक्षणाचे दुय्यम स्थान , शिक्षण विषयक उदासीनता

सारांश

आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्येचे समाजशास्त्रीय अध्ययन केल्यानंतर असे दिसून येते की आदिवासी स्त्रियांना त्यांचा समाजात आदराचे व पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान आहे आदिवासी स्त्री आहे आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत असल्या तरीही समाज व्यवस्थेत इतर समाजाच्या तुलनेत स्त्रियांना मानाचे स्थान आहे आदिवासी स्त्रियांना लोकगीताचे अलंकार उत्सव इत्यादी ठिकाणी भाग घेत असल्याने दिसून येतात आदिवासी स्त्रियांना स्थायी स्वरूपाचा रोजगार नाही आदिवासी स्त्रियांसाठी भाषेची समस्या आहे आदिवासी समाजात आर्थिक तसेच सामाजिक विषमता वाढत असल्याचे असल्याचे दिसून येते आदिवासी समाज आज प्रगतीसाठी धडपड करतो या समाजातील मुली उच्च शिक्षण चांगले रोजगाराचे स्वप्न बघत आहेत त्यांना साथ हवी आहे ती सरकारी यंत्रणांची आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात आदिवासी समाज दुर्गम आजही अशा डोंगराळ प्रदेशात राहत असल्याने शिक्षणाचे विशेषतः आदिवासी विभागात विकासाची शैक्षणिक गंगा तळागाळापर्यंत पोहोचली असे म्हणता येत नाही. राज्यात आदिवासी विभागात आश्रम शाळा आहेत परंतु त्या ठिकाणी विद्यार्थी केवळ पोटार्थी म्हणून येत आहेत. घरी उपाशी राहतो म्हणून निदान आश्रम शाळेत पोटभर अन्न मिळेल या आशेने विद्यार्थी शाळेत जात आहे. परंतु आश्रम शाळात विद्यार्थ्यांना दैनंदिन गरजांच्या वस्तू मिळत नाहीत. जेमतेम दहावीपर्यंत मुले शिक्षण घेत

आहेत कारण पालक मुलींना भीतीपोटी घरी घेऊन जातात दुर्गम भागात शाळा असल्याने मुलांची आरोग्याकडे दुर्लक्ष होत आहे. याचे महत्त्वपूर्ण कारण असे आहे की आदिवासी समाजातील महिलांच्या आरोग्य विषयक व रोजगार विषयक प्रश्न सर्वात गंभीर आहेत. तसेच शासकीय योजना तितक्या स्वरूपाच्या त्या ठिकाणी पोहोचलेला नाहीत त्या मुळे योग्य स्वरूपाची अंमलबजावणी करणे गरजेची आहे.

संदर्भ

- १) आगलावे प्रदीप(२०००): संशोधन पद्धतीशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- २) बंग अभय (२०१६): योजना मासिक
- ३) कुलकर्णी पी.के. (२०१८): रोग व आणि समाज
- ४) आदिवासी विकास विभाग माहिती पुस्तिका -२०१९-२०

G -20 शिखर संस्थेचा अभ्यास

प्रा. डॉ. माधव शंकर वाघमाते

सहायक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग
जी. टी. पाटील महाविद्यालय, नंदुरबार

प्रस्तावना :-

राष्ट्रं राष्ट्रीय हितसंबंध सुरक्षित ठेवून आंतरराष्ट्रीय हितसंबंधासाठी एकमेकांच्या जवळ येतात. आंतरराष्ट्रीय हितसंबंधामध्ये राष्ट्रा-राष्ट्रात सहकार्य, मदत व विकासाच्या आणि शांततेच्या दृष्टीकोनातून आंतरराष्ट्रीय धोरण, करार केले जातात. शांतता व सहकार्य निर्माण करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय राजकारणात अनेक समूह व संस्थांची निर्मिती झालेली आहे. पहिल्या महायुद्धानंतर आंतरराष्ट्रीय राजकारणात जागतिक शांतता निर्माण करण्यासाठी राष्ट्रसंघाची League of Nation (10 जानेवारी 1920) ची स्थापना करण्यात आली. तर दुसऱ्या महायुद्धानंतर आंतरराष्ट्रीय संघर्षात हस्तक्षेप करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघाची United Nations (24 ऑक्टोबर 1945) साली स्थापना करण्यात आली. नाम (अलिप्त राष्ट्र) 1961, दक्षिणपूर्व आशियायी 10 राष्ट्रांची संघटना आसियान (Asean) Association of Southeast Asian Nation (1967), दक्षिण आशियायी प्रादेशिक सहकार संघटना सार्क (SAARC) Association for Regional Cooperation (1985), जागतिक व्यापार संघटना (WTO) World Trade Organisation (1995), साली स्थापन करण्यात आली. अशा अनेक संघटना आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आहेत. त्यांची भूमिका आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सहकार्य, शांतता तथा विकास या दृष्टीकोनातून महत्वपूर्ण राहिली आहे. तशीच G -20 हि शिखर संस्था सुद्धा महत्वाची आहे. या संस्थेची स्थापना 1999 साली आशियायी आर्थिक संकटानंतर झाली. आर्थिक आणि आर्थिक समस्यावर चर्चा करण्यासाठी एक जागतिक मंच असावा या दृष्टीकोनातून जगातील विकसनशिल व विकसित राष्ट्रांनी एकत्र येवून आर्थिक सहकार्यासाठी स्थापन करण्यात आलेला एक महत्वपूर्ण मंच म्हणजे जी-20 संघ होय. प्रस्तुत संशोधन पेपर मध्ये G -20 या शिखर संस्थेचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

G -20 संघ :-

G -20 हा जगातील प्रमुख 20 देशांच्या अर्थमंत्री व मध्यवर्ती बँकेच्या गर्व्हनरांचा एक गट आहे. या गटात 19 देश व युरोपीयन संघाचा सहभाग आहे. याला (ग्रुप ऑफ ट्वेंटी) म्हणूनही ओळखले जाते. हा जक्षातील 20 सर्वात मोठ्या अर्थव्यवस्थांचा हा समूह आहे. याची स्थापना 1999 मध्ये

झाली. जी-20 सदस्य देशांचा एकत्रित जीडीपी (GDP) जगाच्या 85 % आहे. हे 20 देश एकूण जागतिक व्यापाराच्या 85 % व्यापारासाठी कारणीभूत आहेत. जी-20 सदस्यांमध्ये भारतासह अनेक विकसनशिल देशांचा समावेश आहे. त्याचे कारण म्हणजे औद्योगिक दृष्ट्या प्रगत आणि विकसनशिल देशांना एकत्र आणण्याच्या दृष्टीकोनातून मुख्यतः या संस्थेची निर्मिती झाली आहे.

G -20 चे सदस्य देश :-

अर्जेन्टिना, ऑस्ट्रेलिया, ब्राझील, कॅनडा, चीन, फ्रान्स, जर्मनी, भारत, इंडोनेशिया, इटली, जपान, दक्षिण कोरीया, मेक्सिको, रशिया, सौदी अरेबिया, दक्षिण आफ्रिका, टर्की, ब्रिटेन आणि अमेरिका हे देश या संघाचे सदस्य आहेत.

G -20 संघाचे स्वरूप :-

जी-२० संघटनेतील सदस्य देशांची वर्षातून एकदा बैठक होते. सदस्य देशांची पाच क्षेत्रीय गटात विभागणी करण्यात आली असून एका गटात चार देशांचा समावेश करण्यात आला. ते खालील प्रमाणे-

गट -१	गट-२	गट-३	गट-४	गट-५
ऑस्ट्रेलिया कॅनडा सौदी अरेबिया	भारत रशिया	अर्जेन्टिना ब्राझिल	फ्रान्स जर्मनी	चीन इंडोनेशिया जपान

संयुक्त राष्ट्र	दक्षिण आफ्रिका तुर्की	मेक्सिको	इटली युनायटेड किंग्डम	दक्षिण कोरीया

दरवर्षी एका गटातील सदस्य देशाकडे संघटनेचे अध्यक्ष पद असते. ते आळीपाळीने बदलते. संघटनेच्या आजी माजी आणि भावी अध्यक्षांचा व्यवस्थापकीय सदस्यांचा गट तयार करण्यात आला असून त्याला “ट्रॉईका” असे म्हणतात. विद्यमान अध्यक्ष हा या गटाचा सदस्य असतो. विद्यमान अध्यक्ष त्याच्या कार्यकाळापूरते संघटनेचे सचिवालय स्थापन करतो. या सचिवालयामार्फत संघटनेचे काम चालते. या सचिवालयामार्फतच विविध बैठकांचे आयोजन केले जाते. संघटनेच्या शिखर परिषदेची विषयपत्रिका दरवर्षी वेगळी असते. आणि बहुतेक विषय जागतिक आर्थिक घडामोडींशी संबंधित असतात. संघटनेच्या वार्षिक शिखरपरिषदेला सदस्यदेशांव्यतिरिक्त 12 कायम निमंत्रित देश आणि अन्य 30 देशांना निमंत्रित केले जाते.

G -20 चा उद्देश :-

जगातील एकूण लोकसंख्येपैकी 60% टक्के लोकसंख्या जी-20 राष्ट्रांमध्ये राहते. जगाच्या एकूण जीडीपीच्या 85 टक्के जीडीपी या देशातून येते. जागतिक व्यापारातील 75 % टक्के अधिक व्यापार जी-20 देशात एकवटला आहे. जी-7 या औद्योगिक देशांच्या राष्ट्रगटाचं विस्तारित रूप म्हणून जी-20 कडे पाहिले जाते. विकसनशील आणि मध्यम उत्पन्न असलेल्या देशांना सामावून घेऊन जगाच्या अर्थव्यवस्थेला स्थिरता देणे व आंतरराष्ट्रीय सहकार्य निर्माण करणे हे जी-20 चे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे.

G -20 शिखर संमेलने :-

इ.स.1999 साली आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकार्यासाठी निर्माण झालेल्या शिखर संस्थेची संमेलने पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

- 1) नोव्हेंबर 2008 साली संयुक्त राज्य अमेरिका राष्ट्रीय भवन संग्रहालय, वॉशिंग्टन येथे झाले. अध्यक्ष डी.सी.जॉर्ज डब्ल्यू बुश होते.
- 2) एप्रिल 2009 साली निर्मित किंगडम एक्सीसीएल लंडन येथे झाले. अध्यक्ष गार्डन ब्राऊन होते.
- 3) सप्टेंबर 2009 संयुक्त राज्य अमेरिका डेविड एल लॉरेंस कन्वेंशन सेंटर पिट्सबर्ग अध्यक्ष बराक ओबामा होते.
- 4) जुन 2010 कॅनडा मेट्रो टोरंटो कन्वेंशन सेंटर टोरंटो स्टीफन हार्पर अध्यक्ष होते.
- 5) नोव्हेंबर 2010 दक्षिण कोरीया COEX कन्वेंशन एंड एक्झिबिशन सेंटर, सियोल् ली मायुंग बेक अध्यक्ष होते.
- 6) नोव्हेंबर 2011 फ्रान्स पॅलेस डेस फेस्टिवल्स कान निकोलस सरकोजी अध्यक्ष होते
- 7) जुन 2012 मेक्सिको लॉस कैबोस कन्वेंशन सेंटर सैन जोस डेल काबो लॉस कैबोस फेलियर कोल्डरोन अध्यक्ष होते.
- 8) सप्टेंबर 2013 रूस कौस्टेटाईन पॅलेस सेंट पिटर्सबर्ग व्लादिमीर पुतीन अध्यक्ष होते.
- 9) नोव्हेंबर 2014 ऑस्ट्रेलिया ब्रिस्बेन कन्वेंशन और प्रदर्शनी केंद्र ब्रिस्बेन टोनी एबट अध्यक्ष होते
- 10) नोव्हेंबर 2015 तुर्की रेगनम सरिया होटल कन्वेंशन सेंटर, सरिक अंताल्या रिसेप तय्यापोऊन अध्यक्ष होते.
- 11) सप्टेंबर 2016 चीन हेंगझाऊ आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनी केंद्र हांगजो शी जिनिपिंग अध्यक्ष होते.
- 12) जुलै 2017 जर्मनी हॅम्बर्ग मेस्सी हॅम्बर्ग एंजेल मर्केल अध्यक्ष होते.
- 13) नोव्हेंबर 2018 अर्जेन्टिना कोस्टा साल्गुएरो सेंटर ब्युनसआयर्स मौरिसियो मैक्ररी अध्यक्ष होते.
- 14) जुन 2019 जपान-इंटेक्स ओसाका, ओसाका शिन्जो अबे अध्यक्ष होते.
- 15) नोव्हेंबर 2020 सौदी अरब- किंग अब्दुल्ला वित्तीय जिल्हा रियाद सलमान अध्यक्ष होते.
- 16) ऑक्टोबर 2021 इटली- रोम ग्युसेप कॉटे अध्यक्ष होते.
- 17) 2022 इंडोनेशिया-जोको विडोडो अध्यक्ष होते.
- 18) 2023 नई दिल्ली- भारत- नरेंद्र मोदी अध्यक्ष आहेत.

वरील सर्व झालेली जी-20 शिखर संमेलने आर्थिक सहकार्य करण्यासाठी महत्वपूर्ण राहिलेली आहेत. विशेषता: यावर्षी भारतात होत असलेले जी-20 चे संमेलन “वसुधैव कुटुंबकम्” हे ब्रिदवाक्य घेऊन होत आहे. एक पृथ्वी, एक कुटुंब व

एक भविष्य हे ब्रिदवाक्य घेऊन होत आहे. याचा अर्थ या पृथ्वीवरील संपूर्ण मानवजात एक कुटुंब असून संपूर्ण कुटुंबाच्या समस्या, प्रश्न समूहाने सोडविण्यासाठी एकत्र आले पाहिजे, असा आशावाद यावर्षाच्या भारतात होणाऱ्या संमेलनाचा दिसून येतो.

सारांश :-

जी-20 हे आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकार्य निर्माण करण्यासाठी जगातील विकसनशिल आणि विकसित राष्ट्रे एकत्र येऊन निर्माण करण्यात आलेला महत्वपूर्ण आर्थिक मंच असला तरी बदलत्या काळानुसार केवळ आर्थिक सहकार्य एवढाच उद्देश न ठेवता जी-20 च्या कार्यक्रमात आंतरराष्ट्रीय व्यापार, जलवायू परिवर्तन, सतत विकास, स्वास्थ्य, कृषि, उर्जा, पर्यावरण आणि भ्रष्टाचाराला विरोध याचाही समावेश करून हे मुद्दे ही आंतरराष्ट्रीय व्यासपिठावर चर्चेसाठी घेतले जात आहेत. आज जी-20 हा प्रभावशाली राष्ट्रांचा समूह आहे. जी-20 ने राबवलेले कार्यक्रम खऱ्या अर्थाने त्याची अंमलबजावणी जगभर करण्यात आली तर आज जगाला भेडसावणाऱ्या प्रश्नांची अगतिकता कमी होऊन जग सहकार्यातून शांततेच्या अंगणात सुखाने नांदेल, असे म्हटले तर चुकीचे ठरत नाही. मात्र निर्धारित केलेल्या कार्यक्रमाची काटेकोर अंमलबजावणी होणं हाच एक प्रश्न आव्हानात्मक आहे.

संदर्भसूची :

- 1) भावना शर्मा, नई अंतरराष्ट्रीय अर्थ व्यवस्था व दक्षिण एशियाई देश, रावत पब्लिकेशन, नई दिल्ली, 2017
- 2) <https://www.g20.org>abpuitg20>
- 3) रमेशचंद्र तिवारी, अंतरराष्ट्रीय संगठन, विश्व विद्यालय, प्रकाशन वाराणसी
- 4) <https://www.hindidesi.com>2021/03>
- 5) एस.सी.सिंहल, अंतरराष्ट्रीय राजनिती, लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आग्रा 2020
- 6) एस.के.मिश्र, वी.के.पुरी, भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालया पब्लिशिंग हाउस, 2008
- 7) <https://www.g20.org>
- 8) <https://hi.m.wikipedia.org>
- 9) <https://www.drishtias.com>

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारताच्या शैक्षणिक प्रगतीचे ऐतिहासिक विश्लेषण

डॉ. व्ही. जी. सोमकुवर,

सहायक प्राध्यापक व विभागप्रमुख,

(इतिहास विभाग)

गजमल तुळशीराम पाटील महाविद्यालय,

नंदुरबार-४२५४१२

Email:- vinodsomkuwar156@gmail.com

सारांश :

कोणत्याही समाजाची, देशाची प्रगती करायची असेल तर शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. एखादा देश किती प्रगतीशील आहे किंवा मागासलेला आहे याची प्रचीती त्या देशातील शिक्षणाच्या दर्जावरून, शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चावरून लक्षात येते. शिक्षण म्हणजे तिसरा डोळाच होय. जो माणूस शिक्षित नसतो तो डोळे असूनही आंधळ्यातच समाविष्ट असतो. म्हणूनच भारतासारख्या अखंडप्राय देशाने शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून अगदी प्राचीन काळापासूनच शिक्षणाला राजाश्रय दिला होता. नालंदा, तक्षशीला यासारखे जगविख्यात शिक्षणाचे विद्यापीठ भारतात अस्तित्वात होते. मध्ययुगात सरंजामशाही होती तरीही शिक्षण हे सुरूच होते. परंतु त्या काळातील शिक्षण हे सार्वत्रिक नसून ते काही वर्गापुरतेच मर्यादित होते. ब्रिटिश काळात मात्र शिक्षणाच्या क्षेत्रात परिवर्तन होण्यास प्रारंभ झाला. शिक्षणाचे दरवाजे सर्वांसाठी उघडले गेले. त्यानंतर भारतात उच्च शिक्षणाची, विद्यापीठीय स्वरूपाची, विज्ञान, तंत्रज्ञान, यांच्या शिक्षणाची सुरवात भारतात झाली.

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून मुक्त झाला. पुढे शिक्षणाच्या प्रगतीसाठी काय करायचे यासाठी भारतीय विचारवंतांचे मंथन सुरू झाले. त्यासाठी भारत सरकारने विविध कायदे, आयोग करून शिक्षणाची प्रगती साधण्याचा प्रयत्न केला. त्या प्रयत्नांमुळे आज स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने शिक्षणाच्या क्षेत्रात अतुलनीय प्रगती केल्याचे आढळून येते. प्रस्तुत संशोधन शोधनिबंधात स्वातंत्र्योत्तर काळातील इ. स. १९४८ पासून तर २००९ पर्यंतच्या भारतातील झालेल्या शैक्षणिक प्रगतीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

मुख्य शब्द : शिक्षण, मुदलियार आयोग, इंदिरा गांधी, अनुदान आयोग, २००९ चा शिक्षण हक्क कायदा.

उद्देश :

- I. स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारताच्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाची माहिती करून देणे.
- II. शिक्षणाच्या प्रगतीसाठीच्या विविध समित्या, आयोग कसे निर्माण झाले याची माहिती देणे.
- III. विद्यापीठ शिक्षण आयोगाचा काय हेतू होता हे स्पष्ट करणे.
- IV. ४२ वी घटना दुरुस्तीची माहिती देणे.
- V. २००९ च्या शिक्षण हक्क कायद्याची माहिती देणे.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत संशोधन शोधनिबंध हा प्राथमिक व दुय्यम साधनांच्या आधारे 'विश्लेषण' पद्धतीवर आधारित आहे.

प्रस्तावना :

शिक्षण ही शांतता व सामाजिक विकासाची गुरुकिल्ली आहे. भारतीय शिक्षण पद्धतीवर इंग्रज आणि त्यांनी स्थापन केलेल्या स्वातंत्र्यपूर्व काळातील विविध शिफारशींनी मोठा प्रभाव टाकलेला आहे. शिक्षण म्हणजे देशाच्या आणि समाजाच्या प्रगतीचे महत्वाचे साधन आहे. शिक्षणाअभावी माणसाची स्थिती पशुसमानच असते. त्यामुळे शिक्षण घेणे आणि शिक्षण देणे ह्या दोन्ही प्रक्रिया अत्यंत महत्वाच्या ठरतात. भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीच भारतीय समाजसुधारकांनी शिक्षणाचे महत्त्व

ओळखले होते. ते सर्वांना मिळावे यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले होते. शिक्षणाचे महत्व पटवून देतांना तर महात्मा जोतीराव फुले म्हणतात की,

“विद्येविना मती गेली।
मतीविना नीती गेली।
नीतीविना गती गेली।
गतीविना वित्त गेले।
वित्ताविना शुद्र खचले।

इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ॥”^(१)

शिक्षणाचे महत्व पटवून सांगूनच फुले थांबले नाहीत तर त्यांनी स्वतः त्याबाबतीत पुढाकार घेतला. शिक्षणाचे महत्व ओळखूनच कोल्हापूरचे छत्रपती शाहू महाराज यांनी आपल्या संस्थानात शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत करण्यासाठी कायदाच अंमलात आणला होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या समाजबांधवांना शिक्षणाचे महत्व पटवून सांगतांना म्हणतात की, “शिक्षण म्हणजे वाघिणीचे दुध होय. जो पेईल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही”^(२)

स्वातंत्र्यपूर्वकाळातच भारतात महापुरुषांनी शिक्षणाच्या प्रगतीचे बीज पेरून ठेवले होते. ब्रिटिशांनी त्यात हातभार लावला हे खरेच आहे; परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने शिक्षणाच्या प्रगतीसाठी केलेली वाटचाल वाखाणण्याजोगी आहे हेही नाकारता येणार नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतातील शिक्षणाच्या क्षेत्रातील माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाच्या दिशा ठरविण्यासाठी हालचाली सुरु झाल्या. विद्यापीठीय शिक्षण कशाप्रकारचे राहील याचेही विचारमंथन सुरु झाले. भारतात शिक्षणाची दिशा, प्रगती करण्यासाठी नव्याने विचारविनिमय करण्याची प्रक्रिया सुरु होऊन भारताच्या शिक्षणाच्या प्रगतीच्या वाटचालीच्या दिशेने धोरणे आखण्यात आलीत.

प्रस्तुत संशोधन शोधनिबंधात १९४७ पासून तर २००९ पर्यंतच्या शिक्षणाच्या प्रगतीतील वाटचालीस प्रेरक ठरलेल्या विविध धोरणांची/ आयोगांची माहिती देऊन भारताच्या शैक्षणिक प्रगतीची माहिती देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

राधाकृष्णन आयोग (१९४८-४९) :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर शिक्षणाच्या क्षेत्रात आमुलाग्र बदल घडवून आणण्यासाठी अखिल भारतीय विद्यापीठ आयोगाची स्थापना करण्याची मागणी केंद्रीय शिक्षण सल्लागार मंडळाने केली होती. त्यादृष्टीने भारत सरकारने उच्च शिक्षणात सुधारणा करण्यासाठी ४ नोव्हेंबर १९४८ मध्ये एक आयोग नेमला. याच आयोगाला ‘विद्यापीठ शिक्षण आयोग’ असे म्हणतात. या आयोगाचे अध्यक्ष डॉ. राधाकृष्णन होते. त्यामुळे या आयोगाला ‘राधाकृष्णन आयोग’ असेही म्हणतात. स्वातंत्र्योत्तर काळातील हा भारतातील शिक्षणाच्या प्रगतीत वाटचाल करणारा पहिला विद्यापीठ आयोग होय. या आयोगाचे सचिव निर्मलकुमार सिद्धांत हे होते.^(३)

विद्यापीठ शिक्षण आयोगाने विविध शिफारशी केलेल्या होत्या. त्या शिफारशीनुसार सर्वात महत्वाचे म्हणजे इ. स. १९५६ साली विद्यापीठ अनुदान आयोगाची (यु. जी. सी.) स्थापना झाली होती.

मुदलियार शिक्षण आयोग (१९५२-५३) :

माध्यमिक शिक्षणासाठी विचारविनिमय करून त्यातील समस्या सोडविण्यासाठी एक स्वतंत्र आयोग स्थापन करावा अशी मागणी १९४८ मध्येच करण्यात आली होती. त्यावर १९५१ मध्ये पुन्हा विचार झाला. शेवटी केंद्रीय शिक्षण सल्लागार मंडळाच्या सूचनेचा विचार करून भारत सरकारने २३ सप्टेंबर १९५२ मध्ये मद्रास विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ. अल्लादी लक्ष्मणशास्त्री मुदलियार यांच्या अध्यक्षतेखाली ‘माध्यमिक शिक्षण आयोगाची’ स्थापना केली. त्यांच्या नावावरूनच हा आयोग ‘मुदलियार शिक्षण आयोग’ म्हणून नावारूपास आला.^(४)

या आयोगाच्या शिफारशीनुसार, माध्यमिक शिक्षण सात वर्षांचे, व ते वयाच्या ११ ते १७ वर्षे या काळात देण्यात यावे, साधारणतः ४ ते ५ वर्षांच्या प्राथमिक शिक्षणानंतर माध्यमिक शिक्षण असावे असे ठरविण्यात आले होते.

कोठारी शिक्षण आयोग (१९६४-६६) :

भारतात शिक्षणात प्रगती व्हावी, काही सुधारणा व्हाव्यात म्हणून यापूर्वी शिक्षणासाठीचे विविध आयोग नेमण्यात आले होते. परंतु एवढे करूनही शिक्षणाच्या क्षेत्रात काही उणीवा होत्या. राष्ट्रीय स्तरावर शिक्षणाच्या सर्व अंगाचा व पैलूंचा एकत्रित विचार करणारी सुसंगत अशी सर्वांगीण राष्ट्रीय योजना तयार करण्यात आली नव्हती. ती उणीव भरून काढण्यासाठी, शिक्षणाची नविन दिशा ठरविण्यासाठी, संपूर्ण शिक्षण व्यवस्थेसाठी भारत सरकारने डॉ. डी. एस. कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली १९६४ मध्ये 'शिक्षण आयोगाची' स्थापना केली. या आयोगाचे अध्यक्ष डॉ. कोठारी असल्याने या आयोगाला 'कोठारी शिक्षण आयोग' असेही म्हणतात. ^(५)

पहिले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९६८) :

कोठारी आयोगाने १९६४ मध्ये आपला अहवाल सादर केला होता. त्याच्यावर विधीमंडळाने, शिक्षणतज्ञांनी विचारविमर्श करून केंद्र सरकारने त्या शिफारशी लागू करून शिक्षण यंत्रनेत सुधारणा करण्यासाठी पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या काळात इ. स. १९६८ मध्ये भारत सरकारने पहिले राष्ट्रीय शिक्षण धोरण जाहीर केले. ^(६) राष्ट्रीय एकात्मता, सांस्कृतिक व आर्थिक विकास आणि शिक्षणाची शिघ्र पुनर्रचना करणे हा या धोरणाचा मुख्य उद्देश होता.

या शैक्षणिक धोरणातच शिक्षण घेणाऱ्या तरुणांमध्ये सामाजिक बांधिलकी निर्माण करण्यासाठी राष्ट्रीय सेवा योजना विभाग सुरु करण्यात आला. तसेच शारीरिक शिक्षणाकडे लक्ष पुरविल्या गेले. संपूर्ण देशभरात एकीकृत शिक्षणप्रणाली विकसित करण्यासाठी १०+२+३ हा आकृतिबंध स्विकारण्यात आला.

४२ वी घटना दुरुस्ती :

राष्ट्रीय आयोगाने केलेल्या सूचनांची अंमलबजावणी करण्याच्या उद्देशाने केंद्र सरकारने पाऊले उचललीत. शिक्षणाच्या क्षेत्रात केंद्र व राज्यशासने यांच्या धोरणात सुसंवाद आणि सुसंगती आणण्यासाठी इ.स.१९७६ मध्ये घटनेत ७६ वी दुरुस्ती करण्यात आली. ^(७)

ह्या घटनादुरुस्तीने शिक्षण हा विषय भारतीय राज्यघटनेतील राज्यसुचीतून समवर्ती सूचित क्रमांक २५ वर टाकण्यात आला. हि घटना दुरुस्ती प्रत्यक्षात १९७७ पासून लागू झाली. या घटनादुरुस्तीमुळे शैक्षणिक बाबतीत अधिक सक्रिय भूमिका घेणे केंद्र सरकारला शक्य झाले. केंद्र स्तरावर राष्ट्रीय शिक्षण यंत्रणा, एकात्मिक व एकीकृत शिक्षण व शिक्षणाच्या दर्जात सुधारणांसाठी, नियोजनासाठी हि सुधारणा महत्वाची ठरली.

दुसरे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९८६) :

राष्ट्रीय शिक्षणातील प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी मे १९८६ मध्ये दुसरे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण जाहीर करण्यात आले. यावेळी पंतप्रधान राजीव गांधी होते. या धोरणाविषयी राजीव गांधी म्हणालेत की, "शिक्षण हा मानवी विकासाचा केंद्रबिंदू आहे. शिक्षणपद्धती अमंलात येण्यासाठी बराचसा कालावधी लागतो. त्यामुळे वेगाने पावले उचलली पाहिजेत. लोकसंख्या म्हणजे समस्या नसून एक उत्पादक शक्ती आहे व ती जमेची बाजू आहे, असा आपण विचार केला पाहिजे. शिक्षणपद्धतीतून राष्ट्रीय चारीत्र्य घडविले पाहिजे. राष्ट्रीय भावना बलवत्तर केली पाहिजे. आपली परंपरा व संस्कृती यांची जोपासना केली पाहिजे." ^(८)

या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसारच, भारतात खळू-फळा मोहीम सुरु करण्यात आली. मुक्त विद्यापीठ व दुरुस्त शिक्षणास प्रोत्साहन देण्यात आले. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात १०+२+३ हाच आकृतिबंध स्विकारण्यात आला. महत्वाचे म्हणजे ग्रामीण भागातील हुशार विद्यार्थ्यांना उत्तम दर्जाचे शिक्षण देण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्याला नवोदय विद्यालये स्थापन झाली.

८६ वी घटना दुरुस्ती :

शिक्षणाच्या क्षेत्रात आणखी प्रगतीपर वाटचाल करण्यासाठी डिसेंबर २००२ मध्ये ८६ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. या घटनादुरुस्तीने भारतीय राज्यघटनेच्या भाग-३ मध्ये २१-अ हे नविन उपकलम जोडण्यात आले. या कलमानुसार ६ ते १४ वयोगटातील सर्व बालकांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण पुरविण्याची जबाबदारी सरकारची राहिल असे निश्चित करण्यात आले. मार्गदर्शक तत्वांमधील कलम ४५ मध्ये किंचित सुधारणा करून व कलम ५१-अ मध्ये 'क' उपकलम टाकून ६ ते १४ वर्षे

वयोगटातील बालकांना शिक्षणाची संधी मिळणे आई वडील किंवा पालकांचे कर्तव्य राहिल असे उपकलम जोडण्यात आले. (९) त्यानुसार प्रत्येक विद्यार्थ्याने शिक्षण घ्यावे ह्यासाठी सरकारने केलेल्या प्रयत्नांपैकी हा एक महत्वाचा प्रयत्न होता.

शिक्षण हक्काचा कायदा — २००९ :

७ ऑगस्ट २००९ रोजी शासनाने शिक्षण हक्काच्या कायद्याची साधारण सूचना देऊन १६ फेब्रुवारी २०१० रोजीच्या अधिसूचनेद्वारा १ एप्रिल २०१० पासून हा कायदा लागू झाला. शिक्षण हक्काच्या कायद्याचे विधेयक २००८ मध्ये तयार करण्यात आले होते. ४ ऑगस्ट २००९ रोजी संसदेने या विधेयकाला मान्यता दिली म्हणून त्याला RTE Act २००९ असेच म्हणतात. सन २०१३ मध्ये या कायद्याची अंमलबजावणी संपूर्ण देशात सुरु झाली. (१०)

शिक्षण हक्काच्या कायद्यानुसार शासकीय तसेच पालिका शाळांमधून ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील विद्यार्थ्यांना मोफत, सक्तीने आणि समाधानकारक शिक्षण देण्यास सुरुवात झाली. रहिवासी दाखला नसतांनाही विद्यार्थ्यांना केव्हाही शाळेत प्रवेश मिळण्यास प्रारंभ झाला.

निष्कर्ष :

भारताला स्वातंत्र्य मिळून आज (२०२२-२३) ७५ वर्षे पूर्ण झाली आहेत. ह्या वर्षात भारत सरकार आझादी का अमृत महोत्सव साजरा करीत आहे. या ७५ वर्षात भारताने शिक्षण क्षेत्रात प्रगती करण्यासाठी विविध आयोग / घटनादुरुस्त्या केल्याचे आढळून येते. त्या घटनादुरुस्तीने आणि आयोगाने सुचविलेल्या शिफारशींची पूर्तता भारत सरकारने वेळोवेळी करून भारताला शिक्षणात प्रगतीच्या उंचवट्यावर नेऊन ठेवले असे लक्षात येते. आताही १०+२+३ हाच उपक्रम राबविला जात आहे. मुक्त विद्यापीठांमुळे, प्रौढ शिक्षण उपक्रमामुळे भारतातील नौकरी करणाऱ्यांनाही उच्च शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध झाल्याचे दिसून येते. जवाहर नवोदय विद्यालयांची स्थापना म्हणजे आज ग्रामीण भागातील गरीब विद्यार्थ्यांना चांगल्या दर्जाचे शिक्षण मिळण्याची सुवर्ण संधीय होय असे आढळून येते. २००९ चा कायदा करून सरकारने कोणालाही निरक्षर ठेवता येणार नाही, कोणीही शिक्षणापासून वंचित राहणार नाही याची खबरदारी घेवून भारताने शैक्षणिक क्षेत्रात मोठाच विकास केल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :

- १) कठारे अनिल, महाराष्ट्राचा समग्र इतिहास, कल्पना प्रकाशन, नांदेड, २०१७, पृ. क्र. ६६९, ६७०
- २) गवळी सुधीर शा., डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची विद्यार्थ्यांसाठी भाषणे, मिलिंद प्रकाशन, वर्धा, २०१०, पृ. क्र. २१, २२
- ३) सोमकुवर व्ही. जी., समकालीन भारताची निर्मिती (१९५०-२०१९), प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, २०२१, पृ. क्र. ३४८, ३५०
- ४) कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास (१९४७-२०००), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००८, पृ. क्र. ५७५, ५७६
- ५) घोरमोडे के. यु., भारतीय शिक्षण प्रणालीचा विकास आणि शालेय व्यवहाराचे अधिष्ठान, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००६, पृ. क्र. ५४३
- ६) कदम य. ना., समग्र भारताचा इतिहास (इ.स.पू.२,५०,००० ते इ. स. १९८४), फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००९, पृ. क्र. ५४३
- ७) उपरोक्त, पृ. क्र. ६००
- ८) घोरमोडे के. यु., पूर्वोक्त, पृ. क्र. १२९
- ९) देसले किरण जी., स्पर्धा परीक्षा अर्थशास्त्र -२ आर्थिक व सामाजिक विकास, दिपस्तंभ प्रकाशन, जळगाव, २०१८, पृ. क्र. ३२०
- १०) सोमकुवर व्ही. जी., पूर्वोक्त, पृ. क्र. ३६४

कृषी क्षेत्रात झालेला विकास
(विशेष संदर्भ औरंगाबाद जिल्हा कापूस पिक)

डॉ.विश्वनाथ कोव्कर,
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख व संशोधक मार्गदर्शक,
राजर्षी शाहू महाविद्यालय,वाळूज.

दीपक सोपान जाधव,
संशोधक विद्यार्थी,
आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय,
देवगाव रंगारी.
E-Mail id-deepak.jadhav58@yahoo.in

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्रास अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.आजही भारतात सर्वाधिक रोजगार कृषी क्षेत्रातच निर्माण होतो.2020-2021 या आर्थिक वर्षात कृषी क्षेत्रातील रोजगाराचे प्रमाण 39.4% होते.भारत जगातील दुसरा सर्वात मोठा कृषी उत्पादक देश आहे. भारतात प्रामुख्याने गहू,तांदूळ,ऊस,कांदा,काँफी,चहा,रबर,ज्युट,कापूस व फळबागा इत्यादींची शेती केली जाते.हमखास उत्पन्न देणारे एकमेव पीक म्हणून शेतकरी कपाशीची लागवड करतो. पण दिवसेंदिवस कापूस लागवडीपासून ते काढणीपर्यंत बियाणे, औषधे, मजुरी हा खर्च वाढतच आहे. त्यात पर्जन्यमान कमी जास्त असते, बेमोसमी पाऊस यामुळे कापसाचे उत्पादन घटते.कापसाला १० हजारांच्या वर भाव गेला तरच चांगले पैसे मिळतात.या वर्षी सुरुवातीला कापसाला दहा हजारांचा भाव मिळाला. पण हा भाव टिकला नाही. काही दिवसांत भाव कोसळले. कापूस विक्रीसाठी आला तर भाव कमी होतात. विक्री थांबली तर भाव वाढतात. साधारण एप्रिल-2023 मध्ये कापसाला चांगला भाव मिळू शकतो. पण तोपर्यंत थोड्याच शेतकऱ्यांचा कापूस विक्रीसाठी असेल.

A)संशोधन पद्धती-

प्रस्तुत संशोधन पेपरमधील माहिती जमा करण्यासाठी प्रश्नावली पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.संशोधकाने शेतकऱ्यांशी चर्चा करून माहिती जमा केली आहे.प्रस्तुत संशोधनासाठी 05 गावातील 10 शेतकऱ्यांकडून माहिती जमा करण्यात आली आहे.

B) संशोधन साहित्याचा आढावा-

- 1) **आर.जी देसाई (2013)-** प्रस्तुत पुस्तकात कृषी विकासात कोणकोणते अडथळे आहेत याची माहिती देण्यात आली आहे.
- 1) **कृषी माल किंमतीतील अनिश्चितता:-** शेतीत तयार होणाऱ्या मालास मिळणाऱ्या बाजारभावाबाबत नेहमी अनिश्चितता असते.भारतीय शेतीच्या इतिहासात शेतमालाच्या किंमती या मोठ्या प्रमाणावर अस्थिर राहिल्या आहेत.शेतमालाच्या किंमतीवर प्रक्रिया उद्योगाची मागणी,ग्राहकांची आवड,हवामान देशाचे प्राधान्य या गोष्टी परिणाम करत असतात.उद्योग व सेवा क्षेत्राशी तुलना केल्यास कृषी क्षेत्रातील किंमती मोठ्या प्रमाणावर अस्थिर असल्याचे दिसून येते.भारतात हवामान आधारित कृषी माल बाजार भाव अंदाज व्यक्त करणे आवश्यक आहे.
- 2) **घटक किंमत अनिश्चितता:-** कृषी उत्पादनामध्ये वापरल्या जाणाऱ्या काही घटकांच्या किंमती शेतमालाच्या किंमतीपेक्षा कमी परिवर्तनशील असतात.शेतीतील यंत्रसामग्री,उपकरणे आणि त्यांचा पुरवठा यांच्या किंमती इतक्या बदलू शकत नाहीत.कृषी साधनसामग्रीच्या किंमतीतील अनिश्चिततेमुळे शेतीत साधनसामग्री वापरण्यास मर्यादा पडतात.
- 3) **उत्पन्नाची अनिश्चितता:-** उत्पन्नातील परिवर्तनशीलता,जोखीम अनिश्चिततेला जन्म देते.प्राथमिक उत्पन्नासाठी अनिश्चितता जास्त असते.भौतिक परिवर्तनामुळे उत्पन्नातील अनिश्चितता जास्त असते.जसे की हवामानातील बदल,कीटक आणि रोगांचे आक्रमण,जंगलातील आग,ग्राहकांची आवड आणि लोकसंख्या वाढ इत्यादी.

4) तांत्रिक अनिश्चितता:- दीर्घकाळात तांत्रिक अनिश्चितता खूप महत्त्वाची आहे.तांत्रिक बदलांमुळे परिवर्तनशीलता येते.त्यामुळे कृषी व उद्योग क्षेत्रात अनिश्चितता निर्माण होते.उदाहरणार्थ शेती करण्याच्या नवीन पद्धती,नवीन शेती व्यवस्थापन,नवीन कीटक व कीटकनाशक इत्यादीमुळे शेतीत अनिश्चितता निर्माण होते.

B) उद्दिष्टे:-

प्रस्तुत संशोधन पेपरची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे:-

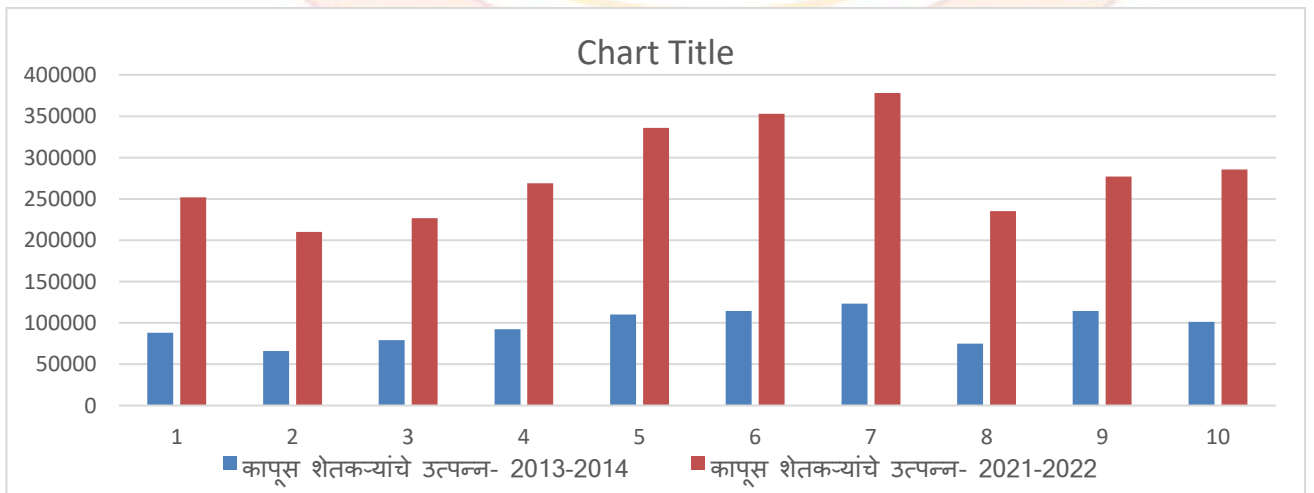
1) औरंगाबाद जिल्ह्यात झालेल्या कृषीक्षेत्र विकासांमुळे कापूस पिक शेतकऱ्यांच्या वाढलेल्या उत्पन्नाचा अभ्यास करणे.

C) औरंगाबाद जिल्ह्यात झालेला कृषी विकास:-

औरंगाबाद मराठवाड्याची राजधानी म्हणून ओळखली जाते.ऐतिहासिकदृष्ट्या शहरास महत्त्व आहे.औरंगाबाद जिल्ह्यात सुपीक जमीन आहे.जिल्ह्यातील शेती मान्सून पावसावर अवलंबून आहे.औरंगाबाद मध्ये सरासरी 700 ते 800 मिलिमीटर पाऊस पडतो.अनेकदा कमी पर्जन्यामुळे दुष्काळाचा सामना औरंगाबाद जिल्ह्यास करावा लागतो.जिल्ह्यात कापूस व ऊस पिकांखालील क्षेत्र मोठे आहे.या दोन्ही पिकांच्या उत्पादनात मोठी वाढ घडून आली आहे.कापसापासून औरंगाबाद मध्ये प्रसिद्ध हिमरू शाल तयार करण्यात येते.या शालीस जगभरातून मोठी मागणी आहे.

E) औरंगाबाद जिल्ह्यातील कृषी विकासांमुळे कापूस पीक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नातील वाढीचा तक्ता पुढील प्रमाणे: -

अ.क्र.	शेतकऱ्याचे नाव व गावाचे नाव	कापूस शेतकऱ्यांचे उत्पन्न- 2013-2014 (कापूस भाव- 4400 प्रतिक्विटल)	कापूस शेतकऱ्यांचे उत्पन्न- 2021-2022 (कापूस भाव-8400 प्रतिक्विटल)
1.	शरद पवार (चिंचडगाव)	88000	252000
2.	संदीप गव्हाणे (चिंचडगाव)	66000	210000
3.	शरद राऊत (शिरसगाव)	79200	226800
4.	अशोक राऊत (शिरसगाव)	92400	268800
5.	सोपान जाधव (वाघलगाव)	110000	336000
6.	कैलास मोईन (वाघलगाव)	114400	352800
7.	किरण म्हस्के (सोनवाडी)	123200	378000
8.	प्रशांत म्हस्के (सोनवाडी)	74800	235200
9.	मदन सोनवणे(माळीवाडगाव)	114400	277200
10.	कृष्णा गवळी (माळीवाडगाव)	101200	285600

F) विश्लेषण व चर्चा-

औरंगाबाद जिल्ह्यात वर्ष 2013-14 च्या तुलनेत 2021-22 या वर्षात कापसाच्या भावात दुप्पट वाढ झाली.तसेच कापसाच्या उत्पादनातही ४० ते ५० % वाढ घडून आली.यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढल्याचे दिसून आले.2013-14 च्या तुलनेत उत्पादन खर्चात 30% वाढ घडून आली आहे.सरकारकडून जलसिंचनाच्या सोयी सुविधा वाढविण्यात आल्यामुळे तसेच शेतकऱ्यांना योग्य कृषी मार्गदर्शनामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात वाढ घडून आली आहे.परंतु वाढता उत्पादन खर्च व कापसाच्या भावातील चढ-उतार चिंतेची बाब आहे. शेतकऱ्यांची केलेल्या चर्चेवरून कापसाचा एकरी उत्पादन खर्च 18 हजार रुपये इतका आहे.वरील तक्त्यात दिलेल्या शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नातून उत्पादन खर्च वजा करण्यात आलेला नाही.

G) संशोधन परिणाम- संशोधन परिणाम पुढीलप्रमाणे: -

प्रस्तुत पेपर मुळे कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात कशा पद्धतीने वाढ होत आहे हे समजण्यास मदत होईल.कापसाच्या उत्पन्नावर वाढत्या उत्पादन खर्चाचा पडलेला भार त्यामुळे घटत चाललेली उत्पन्नपातळी समजण्यास मदत होईल.

H) निष्कर्ष:-

कापसाच्या बाजारभावात वाढ घडून येत आहे.कापसाचा उत्पादन खर्च मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे.शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ घडून आली आहे.कापूस शेतीवर होणाऱ्या उत्पादन खर्चामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न घटत आहे.उत्पादनखर्च कमी करण्यासाठी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

I) संदर्भ ग्रंथ:-

1)Dr.R.G Desai Agricultural economics (models, problems and policy issues) Himalaya publishing house-2013.

2)www.wikipedia.in

प्रश्नावली:-

- 1) शेतकऱ्याचे नाव-
- 2) गावाचे नाव-
- 3) 2013-2014 मध्ये कापूस शेतीतून मिळालेले एकूण उत्पन्न किती?
- 4) 2021-2022 मध्ये कापूस शेतीतून मिळालेले एकूण उत्पन्न किती?

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -२०२०- एक अभ्यास

डॉ.दत्ता एम. तंगलवाड

प्राध्यापक व विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग,
महिला महाविद्यालय गेवराई,
ता. गेवराई जिल्हा बीड.

प्रस्तावना

मानवाला आपल्या पूर्ण क्षमता वापरता येण्यासाठी, समान न्याय, सामाजिक समता, बंधुता, राष्ट्रीय एकात्मता, इत्यादी मूल्यांची जोपासना करण्यासाठी शिक्षण हा एकमेव पाया आहे. भारताच्या सातत्यपूर्ण प्रगतीसाठी, आर्थिक विकासासाठी, शास्त्रीय प्रगतीसाठी संस्कृतीचे जतन करण्यासाठी, वैश्विक पातळीवरील दर्जेदार क्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण होण्यासाठी शिक्षण महत्वाचे आहे. व्यक्ती, समाज, देश आणि जगाच्या कल्याणासाठी देशातील समृद्ध प्रतिभा आणि संसाधनांचा पुरेसा वापर करण्याकरिता उच्च दर्जाचे सार्वभौम शैक्षणिक शिक्षण हा भविष्यासाठी सर्वात चांगला मार्ग आहे. पुढच्या दशकात भारतात जगातील सर्वात मोठी युवकांची लोकसंख्या असेल, त्यांना चांगल्या गुणवत्तेच्या शिक्षणाच्या संधी पुरविण्याचा प्रयत्न भारत सरकारने 2020 च्या शैक्षणिक धोरणामध्ये करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ज्ञानाच्या क्षेत्रात जगामध्ये वेगाने बदल होत आहेत बिग डेटा, मशीन लर्निंग, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, यासारख्या विज्ञानाचे आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रामध्ये वेगाने वाढ होत असल्यामुळे जगभरातील अकुशल कामे आता माणसा ऐवजी यंत्र करू शकतील याचवेळी विशेषतः गणित, संगणक, विज्ञान, डेटा विज्ञान यातील कुशल कर्मचार्यांना तसेच विज्ञान, समाजशास्त्र, मानवशास्त्र यांच्यातील कुशल कर्मचार्यांच्या मागणीला वाव असेल, कल्पक आणि भविष्यात कसे बनावचे, नाविन्यपूर्णता कशी आणायची, बदलत्या परिस्थितीशी कसे जुळवून घ्यायचे, नवनवीन बदलणाऱ्या क्षेत्रातील नवीन सामग्री कशाप्रकारे आत्मसात करायची, शिक्षण अधिक अनुभवात्मक सर्वसमावेशात्मक, एकात्मिक, जिज्ञासू, संशोधन केंद्रित, लवचिक आणि अर्थातच आनंददायक होण्यासाठी अध्यापन शास्त्रात क्रांती होण्याची गरज आहे. शिक्षणाच्या सर्व पैलू आणि क्षमता विकसित होण्यासाठी, शिक्षण सर्व दिशांनी विकसित होण्यासाठी, उपयुक्त आणि शिक्षणाच्या समाधानासाठी, अभ्यासक्रमात विज्ञान आणि गणिताच्या बरोबरच कला, हस्तकला, मानवशास्त्र, खेळ- क्रीडा, आणि स्वास्थ्य, भाषा साहित्य, संस्कृती, मूल्ये यांचा समावेश असणे आवश्यक आहे. शाळामुळे चरित्र घडले पाहिजे, आणि ज्यायोगे शिक्षणाने नीतीवान, तर्कशुद्ध, सहानुभूतीशील आणि सर्वगुण संपन्न, नवीन पिढी बनेल इत्यादी बाबी डोळ्यासमोर ठेवून विद्यार्थ्यांना समाधानकारक रोजगार मिळण्यासाठी कसे तयार करता येईल? या बाबीचा विचार करून नवीन शैक्षणिक धोरणाची आखणी करण्यात आलेली आहे. त्याचा थोडक्यात आढावा आपण या लघु शोधनिबंधामध्ये घेणार आहोत.

संशोधन विधान:- राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -२०२०- एक अभ्यास

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -2020 मध्ये शालेय आणि उच्च शिक्षणात मोठ्या प्रमाणात परिवर्तनात्मक सुधारणांना मोठा वाव देण्यात आला आहे. 21 व्या शतकातले हे पहिले शिक्षण धोरण असून 34 वर्ष जुन्या 1986 च्या शिक्षणावरच्या राष्ट्रीय धोरणाची जागा नवे धोरण घेणार आहे. सर्वांना संधी, निःपक्षपात, दर्जा, परवडणारे आणि उत्तरदायित्व या स्तंभा वर याची उभारणी करण्यात आली आहे. 2030 च्या शाश्वत विकास कार्यक्रमाशी याची सांगड घालण्यात आली आहे. शालेय आणि महाविद्यालयीन प्राध्यापक अधिक समग्र, बहू शाखीय, 21 व्या शतकाच्या गरजांना अनुरूप करत भारताचे चैतन्यशील प्रज्ञावंत समाज आणि जागतिक ज्ञान महासत्ता म्हणून परिवर्तन घडवण्याचा आणि प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या आगळ्या वेगळ्या क्षमता पुढे आणण्याचा या धोरणाचा उद्देश आहे.

शालेय शिक्षण

शालेय शिक्षणाच्या सर्व स्तरावर सार्वत्रिक प्रवेश संधी सुनिश्चित करत, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण -2020 मध्ये शालेय पूर्व ते माध्यमिक अशा सर्व स्तरावर शालेय शिक्षणाला सार्वत्रिक संधी सुनिश्चित करण्यावर भर देण्यात आला आहे. पायाभूत सुविधा सहाय्य, शाळाबाह्य मुलांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी कल्पक शिक्षण केंद्रे, विद्यार्थी आणि त्यांच्या अध्ययन स्तराचा

मागोवा, औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षण पद्धतींसह शिक्षणाचे अनेक मार्ग सुलभ करणे, शाळांसमवेत समुपदेशक किंवा उत्तम प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्त्यांची सांगड, एन.आय.ओ.एस. आणि राज्यातल्या मुक्त शाळा याद्वारे 3, 5, आणि 8 व्या इयत्तेसाठी खुले शिक्षण, व्यावसायिक अभ्यासक्रम, प्रौढ साक्षरता आणि जीवन समृद्ध करणारे कार्यक्रम या मार्गाने हे उद्दिष्ट साध्य करण्यात येणार आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 अंतर्गत सुमारे 2 कोटी शाळाबाह्य मुले मुख्य प्रवाहात आणली जाणार आहेत.

नवा अभ्यासक्रम आणि शैक्षणिक आराखडासह बालवयाच्या सुरवातीलाच काळजी आणि शिक्षण

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -2020 मध्ये बालवयाच्या सुरवातीलाच काळजी आणि शिक्षण यावर भर देत जुन्या 10+2 या शालेय अभ्यासक्रम आकृती बंधाची जागा आता 5+3+3+4 अभ्यासक्रम आराखडा अनुक्रमे 3-8,8-11,11-14,14-18 वयोगटासाठी राहील. यामुळे 3-6 वर्ष हा आतापर्यंत समाविष्ट न झालेला वयोगट शालेय अभ्यासक्रमा अंतर्गत येईल, जगभरात हा वयोगट, बालकाच्या मानसिक जडणघडणीच्या विकासा साठी अतिशय महत्वाचा मानला जातो. नव्या पद्धतीत तीन वर्षे अंगणवाडी/ शाळापूर्व वर्गासह 12 वर्ष शाळा राहणार आहे. एनसीईआरटी, बालवयाच्या सुरवातीची काळजी आणि शिक्षण यासाठी 8 वर्षांपर्यंतच्या बालकांसाठी राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आणि शैक्षणिक आराखडा विकसित करणार आहे. अंगणवाडी आणि पूर्व शालेय सह विस्तृत आणि बळकट संस्थांच्या माध्यमातून ई सी सी ई देण्यात येईल. ई सी सी ई अभ्यासक्रमात प्रशिक्षित शिक्षक आणि आंगणवाडी कार्यकर्ते यासाठी असतील. मनुष्य बळ विकास, महिला आणि बाल विकास मंत्रालय, आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय आणि आदिवासी विकास मंत्रालय ई सी सी ई नियोजन आणि अंमलबजावणी करणार आहे.

पायाभूत साक्षरता आणि संख्या शिक्षण साध्य करणे

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -2020 मध्ये पायाभूत साक्षरता आणि संख्या शिक्षण ही शिक्षणाची पूर्व अट आहे हे जाणून राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मध्ये एम. एच. आर. डी. कडून पायाभूत साक्षरता आणि संख्याशिक्षण राष्ट्रीय मिशन स्थापन करण्याचे आवाहन करण्यात आले आहे. सर्व प्राथमिक शाळेत सार्वत्रिक पायाभूत साक्षरता आणि संख्या शिक्षण साध्य करण्यासाठी राज्ये अंमलबजावणी आराखडा तयार करतील. देशात राष्ट्रीय ग्रंथ प्रोत्साहन धोरण आखण्यात येईल.

शालेय अभ्यासक्रम आणि शिकवण्याच्या पद्धतीत सुधारणा

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -2020 मध्ये 21 व्या शतकाची प्रमुख कौशल्ये, आवश्यक शिक्षण आणि चिकित्सात्मक विचार वाढवण्यासाठी अभ्यासक्रम कमी करणे आणि अनुभवातून शिक्षणावर अधिक लक्ष केंद्रित करून विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करणे हा शालेय अभ्यासक्रम आणि शिकवण्याच्या पद्धतीचा उद्देश असेल. विद्यार्थ्यांची लवचिकता आणि विषयांचे पर्याय वाढतील. कला आणि विज्ञान, अभ्यासक्रम आणि अवांतर उपक्रम, तसेच व्यावसायिक आणि शैक्षणिक शाखा यांच्यात कुठल्याही प्रकारचे कठोर विभाजन असणार नाही, शाळांमध्ये व्यावसायिक शिक्षण 6 वी पासून सुरू होईल आणि त्यात इंटरनॅशनलचा समावेश असेल. एनसीईआरटी द्वारे एक नवीन आणि सर्वसमावेशक राष्ट्रीय शालेय शिक्षण अभ्यासक्रम रूपरेखा - एनसीईएफएसई 2020-21 विकसित केली जाईल.

बहुभाषिकता अभ्यासक्रम-

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -2020 मध्ये या धोरणामध्ये किमान इयत्ता 5 वी पर्यंत आणि प्राधान्याने 8 वी आणि त्यानंतरही मातृभाषा / स्थानिक भाषा / प्रादेशिक भाषा हे शिकवण्याचे माध्यम असावे यावर भर देण्यात आला आहे. शालेय आणि उच्च शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर विद्यार्थ्यांना तीन-भाषांच्या सूत्रासह संस्कृतचाही एक पर्याय दिला जाईल. भारतातील इतर अभिजात भाषा आणि साहित्य देखील पर्याय म्हणून उपलब्ध असतील. 'एक भारत श्रेष्ठ भारत' उपक्रमांतर्गत इयत्ता 6--8 साठी 'भारताच्या भाषा' विषयावरील मजेदार प्रकल्प / उपक्रमात विद्यार्थी सहभागी होतील. माध्यमिक स्तरावर विविध परदेशी भाषांचा पर्याय देखील दिला जाईल. दिव्यांग विद्यार्थ्यांकरिता वापरण्यासाठी भारतीय सांकेतिक भाषा (आयएसएल) संपूर्ण देशभरात प्रमाणित केली जाईल आणि राष्ट्रीय आणि राज्य अभ्यासक्रम सामुग्री विकसित केली जाईल. कुठल्याही विद्यार्थ्यावर कोणतीही भाषा लादली जाणार नाही.

मूल्यांकन सुधारणा

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -2020 मध्ये सारांशात्मक मूल्यांकनाकडून नियमित आणि रचनात्मक मूल्यांकनाकडे वळण्याची कल्पना मांडली आहे , शिक्षण आणि विकासाला उत्तेजन देणारी आहे आणि विश्लेषण, चिकित्सात्मक विचार प्रक्रिया आणि वैचारिक स्पष्टता या सारखी उच्च कौशल्ये तपासते. इयत्ता 3, 5 आणि 8 वी मध्ये सर्व विद्यार्थी शालेय परीक्षा घेतील, जी योग्य यंत्रणेद्वारे देण्यात येईल. इयत्ता 10 आणि 12 वी साठी शिक्षण मंडळाच्या (बोर्ड) परीक्षा सुरूच राहतील मात्र समग्र विकासाच्या उद्देशाने त्यांची पुनर्रचना केली जाईल. दर्जा निश्चिती संस्था म्हणून पारख (समग्र विकासासाठी मूल्यांकन , आढावा आणि ज्ञानाचे विश्लेषण) हे एक नवे राष्ट्रीय मूल्यांकन केंद्र स्थापन केले जाईल.

न्याय्य आणि सर्वसमावेशक शिक्षण-

जन्माच्या वेळेची परिस्थिती किंवा अन्य पार्श्वभूमीमुळे कोणताही मुलगा शिकण्याची आणि उत्कृष्टतेची संधी गमावणार नाही हे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -2020 चे उद्दीष्ट आहे . लिंग, सामाजिक-सांस्कृतिक आणि भौगोलिक ओळख आणि अपंगत्व असलेल्या सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित गटांवर विशेष भर दिला जाईल. यामध्ये लिंग समावेश निधी आणि वंचित प्रदेश आणि गटांसाठी विशेष शैक्षणिक क्षेत्र स्थापन करण्याचा समावेश आहे. दिव्यांग मुले प्रशिक्षण, संसाधन केंद्रे, राहण्याची सुविधा, सहाय्यक उपकरणे, योग्य तंत्रज्ञानावर आधारित साधने आणि त्यांच्या गरजांनुसार तयार करण्यात आलेल्या अन्य सहाय्यक साधनांच्या मदतीने पूर्व-प्राथमिक टप्प्यापासून उच्च शिक्षणापर्यंतच्या नियमित शालेय शिक्षण प्रक्रियेत पूर्णपणे भाग घेण्यास सक्षम असतील. प्रत्येक राज्य / जिल्ह्यात कला-संबंधित, करिअरशी संबंधित आणि खेळाशी संबंधित उपक्रमांमध्ये भाग घेण्यासाठी एक खास डे-टाइम बोर्डिंग स्कूल म्हणून "बाल भवन्स" स्थापन करायला प्रोत्साहन दिले जाईल. सामाजिक चेतना केंद्रे म्हणून मोफत शालेय पायाभूत सुविधा वापरता येतील.

शिक्षक भरती आणि करिअर मार्ग -

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -2020 मध्ये शिक्षकांची भरती सक्षम पारदर्शक प्रक्रियेद्वारे केली जाईल. जी बढती गुणवत्तेवर आधारित असेल ज्यामध्ये बहु-स्रोत नियमित कामगिरी मूल्यांकन आणि उपलब्ध प्रगतीचे मार्ग याद्वारे शैक्षणिक प्रशासक किंवा शिक्षक होता येईल. एनसीईआरटी, एससीईआरटी, शिक्षक आणि विविध पातळी व प्रदेशातील तज्ज्ञ संघटना यांच्याशी विचारविनिमय करून राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषद 2022 पर्यंत शिक्षकांसाठी राष्ट्रीय व्यावसायिक मानके (एनपीएसटी) विकसित करेल.

शालेय प्रशासन-

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -2020 मध्ये शाळा संकुले किंवा समूहांमध्ये आयोजित केल्या जाऊ शकतात जे प्रशासनाचे मूलभूत घटक असतील आणि पायाभूत सुविधा, शैक्षणिक ग्रंथालये आणि बळकट व्यावसायिक शिक्षक समुदायासह सर्व संसाधनांची उपलब्धता सुनिश्चित करेल.

शालेय शिक्षणासाठी मानक-निश्चिती आणि मान्यता -

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -2020 मध्ये धोरण आखणी , नियमन, संचलन आणि शैक्षणिक बाबींसाठी स्पष्ट, स्वतंत्र यंत्रणेची कल्पना केली आहे. राज्ये / केंद्रशासित प्रदेश, स्वतंत्र राज्य शालेय मानक प्राधिकरण (एसएसएसए) स्थापन करतील. एसएसएसएने ठरवलेल्या सर्व मूलभूत नियामक माहितीचे पारदर्शक सार्वजनिक स्वयं-प्रकटीकरण सार्वजनिक प्रतिष्ठा आणि दायित्वासाठी प्रामुख्याने वापरले जाईल. एससीईआरटी सर्व हितधारकांशी सल्लामसलत करून शालेय गुणवत्ता मूल्यांकन आणि मान्यता रूपरेषा विकसित करेल.

उच्च शिक्षण-

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -2020 मध्ये व्यावसायिक शिक्षणासह उच्च शिक्षणामध्ये सकल नोंदणी गुणोत्तर 26.3 टक्के (2018) वरून 2035 साला पर्यंत 50 टक्के पर्यंत वाढवण्याचे उद्दिष्ट आहे. उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये 3.5 कोटी नवीन जागा वाढवण्यात येतील.

समग्रबहु शाखीय शिक्षण-

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -2020 मधील धोरणात व्यापक आधारभूत, बहु-शाखीय , लवचिक अभ्यासक्रमासह सर्वसमावेशक पदवी शिक्षण अभ्यासक्रम , विषयांचे सर्जनशील संयोजन, व्यावसायिक शिक्षणाचे एकात्मिकरण यावर भर दिलेला आहे. पदवी शिक्षण 3 किंवा 4 वर्षांचे असू शकते आणि या कालावधीत अनेक निर्गमन पर्याय आणि योग्य प्रमाणीकरण असू शकतात. उदाहरणार्थ, 1 वर्षा प्रमाणपत्र, 2 वर्षांनंतर प्रगत पदविका, 3 वर्षांनंतर बॅचलर डिग्री आणि 4 वर्षांनंतर बॅचलरसह संशोधन पदवी .वेगवेगळ्या उच्च शिक्षण संस्थांकडून मिळवलेल्या शैक्षणिक उपलब्धी डिजिटली संग्रहित करण्यासाठी अकॅडेमिक बँक ऑफ क्रेडिट ची स्थापना केली जाईल. जेणेकरून माहिती हस्तांतरित करता येईल आणि अंतिम पदवी मिळवल्यावर त्याची गणना केली जाईल. बहुशाखीय शिक्षण आणि संशोधन विद्यापीठांची स्थापना (MERU)- ही आयआयटी, आयआयएमच्या तोडीची देशातील जागतिक दर्जाच्या सर्वोत्कृष्ट बहुशाखीय शिक्षणासाठी आदर्शवत म्हणून स्थापित केली जातील.तसेच नॅशनल रिसर्च फाउंडेशनची स्थापना केली जाईल, या सर्वोच्च संस्थेच्या माध्यमातून प्रबळ संशोधन संस्कृती आणि उच्च शिक्षणामध्ये संशोधन क्षमता वृद्धीगत करण्यात येईल.

नियमन

भारतीय उच्च शिक्षण आयोगाची (HECI) स्थापना करण्यात येईल, वैद्यकीय आणि कायदेशीर शिक्षण वगळता उच्च शिक्षणाशी संबंधित एकमेव उच्च संस्था असेल. एचईसीआयचे 4 स्वतंत्र घटक असतील- नियमनासाठी, राष्ट्रीय उच्च शिक्षण नियामक परिषद (एनएचईआरसी), दर्जात्मक व्यवस्थेसाठी जनरल एज्युकेशन कौन्सिल (जीईसी), निधीसाठी उच्च शिक्षण अनुदान परिषद (एचईजीसी) आणि मुल्यांकनासाठी राष्ट्रीय मुल्यांकन परिषद (नॅक) असेल. एचईआयसी तंत्रज्ञानाच्या मदतीने हस्तक्षेप करेल आणि एचईआयसीला नियम आणि मानदंडांचे पालन न करणाऱ्या उच्च शिक्षण संस्थांना दंड करण्याचे अधिकार असतील. सार्वजनिक आणि खासगी उच्च शिक्षण संस्था याचे नियमन , मुल्यांकन आणि शैक्षणिक मानदंडांद्वारे संचालित केल्या जातील.

तर्कसंगत संस्थात्मक संरचना

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -2020 मध्ये उच्च शैक्षणिक संस्थांचे रुपांतर विशाल, उत्तम स्रोत असलेल्या, बहुविषयी संस्थांमध्ये केले जाईल. यात उच्च गुणवत्तेचे शिक्षण, संशोधन आणि समुदाय प्रतिबद्धता असेल. विद्यापीठाच्या परिभाषेत बहुविध संस्था येतील ज्यात संशोधन-केंद्रीत विद्यापीठे ते शिक्षण-केंद्रीत विद्यापीठे आणि स्वायत्त पदवी-प्रदान करणारी महाविद्यालये असा विस्तार असेल.

महाविद्यालयांची संलग्नता 15 वर्षांत टप्प्याटप्प्याने समाप्त केली जाणार आहे आणि महाविद्यालयांना पातळी-आधारीत यंत्रणेच्या माध्यमातून श्रेणीबद्ध स्वायत्तता देण्यात येईल. कालांतराने प्रत्येक महाविद्यालय एकतर स्वायत्त पदवी देणारे महाविद्यालय किंवा विद्यापीठाचे घटक महाविद्यालय म्हणून विकसित होईल.

प्रेरित, उत्साही आणि सक्षम अध्यापक-

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -2020 ने प्रेरित, उत्साही आणि क्षमता निर्माण करणाऱ्या अध्यापकांच्या नियुक्तीसाठी स्पष्टपणे परिभाषित, स्वतंत्र, पारदर्शी पद्धतीने नियुक्ती करण्याची शिफारस केली आहे. अभ्यासक्रम/अध्यापनाचे स्वातंत्र्य, उत्कृष्टतेला उत्तेजन देणे, संस्थात्मक नेतृत्वाला मदत केली जाईल. मुलभूत निकषांप्रमाणे काम न करणाऱ्या अध्यापकांना जबाबदार ठरवले जाईल.

शिक्षकांचे शिक्षण-

एनसीईआरटीसी सल्लामसलत करून शिक्षक शिक्षणासाठी एक नवीन आणि सर्वसमावेशक राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा, एनसीईटीई 2021मध्ये तयार करेल. 2030 पर्यंत, शिक्षणासाठी किमान पदवी पात्रता ही 4-वर्षांचा एकात्मिक बी.एड. पदवी आहे. गुणवत्तेशी तडजोड करणाऱ्या नियमनबाह्य शैक्षणिक संस्थांविरुद्धात (टीईआय) कडक कारवाई करण्यात येईल.

मार्गदर्शक मोहीम-

एका राष्ट्रीय मार्गदर्शक मोहिमेची (नॅशनल मिशन फॉर मेन्टॉरिंग) स्थापना करण्यात येईल-यात उत्कृष्ट कामगिरी बजावलेल्या ज्येष्ठ/निवृत्त अध्यापकांचा समावेश असेल. भारतीय भाषांमध्ये शिकवणारे शिक्षकही यात असतील-जे थोड्या आणि दीर्घ काळासाठी मार्गदर्शक म्हणून विद्यापीठ/महाविद्यालयीन शिक्षकांना मदत करतील.

विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदत

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -2020 मध्ये एससी, एसटी, ओबीसी विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेस प्रोत्साहन देण्याचे प्रयत्न केले जातील. राष्ट्रीय शिष्यवृत्ती पोर्टलचा विस्तार करून शिष्यवृत्ती प्राप्त विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचा मागोवा घेतला जाईल. खासगी संस्थांना देखील मोठ्या प्रमाणावर शिष्यवृत्ती देण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाईल.

मुक्त आणि दूरस्थ शिक्षण

पटनॉदणी वाढविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावण्यासाठी विस्तार केला जाईल. ऑनलाईन कोर्सेस आणि संशोधनासाठी निधी, सुधारित विद्यार्थी सेवा, विशाल मुक्त ऑनलाईन कोर्सेसची मान्यता इत्यादी उपायांची अंमलबजावणी वर्गखोल्यांमध्ये उच्च दर्जाच्या गुणवत्ता निश्चित केली जाईल.

ऑनलाईन शिक्षण आणि डिजिटल शिक्षण:-

सध्या संपूर्ण देशामध्ये कोविड-19 झालेला झालेला प्रसार लक्षात घेवून शिक्षण धोरण तयार करताना पर्यायी शैक्षणिक पद्धतींचा व्यापक विचार करण्या आला आहे. त्यामुळे सर्वंकष ऑनलाईन शिक्षण आणि डिजिटल शिक्षणाला चालना देण्यासाठी आलेल्या शिफारशी विचारात घेवून शैक्षणिक सज्जता सुनिश्चित केली जाणार आहे. सध्याच्या महामारीच्या काळामध्ये वैयक्तिकरित्या परंपरागत पद्धतीने शिक्षण देणे शक्य नाही, त्यामुळे दर्जेदार शिक्षणासाठी पर्याय शोधण्यात आले आहेत. मनुष्यबळ विकास मंत्रालयामध्ये ई-शिक्षणाच्या आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी शालेय आणि उच्च शैक्षणिक वर्गासाठी डिजिटल पायाभूत सुविधा, शैक्षणिक सामग्री तयार करणारे विभाग आणि डिजिटल शिक्षणासाठी समर्पित विभाग तयार केले जातील.

शिक्षणामध्ये तंत्रज्ञान -

‘नॅशनल एज्युकेशनल टेक्नॉलॉजी फोरम’(एनईटीएफ) म्हणजेच ‘राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच’ या स्वायत्त संस्थेची निर्मिती करण्यात येणार असून याद्वारे विचारांच्या देवाणघेवाणीसाठी एक व्यासपीठ- मंच उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे. या मंचाद्वारे शैक्षणिक मूल्यवर्धन, मूल्यांकन, तसेच नियोजन, प्रशासन यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर कशा पद्धतीने करता येऊ शकतो, यासाठी स्वतंत्रपणे विचारांचे आदान-प्रदान केले जाणार आहे. वर्गातील शिक्षणात सुधारणा व्हावी, शिक्षकांना व्यावसायिक प्रशिक्षण मिळावे , वंचित घटकांना शैक्षणिक सुविधा जास्तीत जास्त मिळाव्यात आणि शैक्षणिक नियोजन, प्रशासन तसेच व्यवस्थापन सुनियोजित पद्धतीने व्हावे, यासाठी सर्व स्तरावरच्या शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये तंत्रज्ञानाचे एकात्मिकरण केले जाईल.

भारतीय भाषांचा प्रसार

सर्व भारतीय भाषांचे संवर्धन, त्यांचा प्रसार व्हावा तसेच त्यांच्यामध्ये एक प्रकारे चैतन्य निर्माण व्हावे याची सुनिश्चिती करण्यात येणार आहे. यासाठी ‘एनईपी’ने दिलेल्या शिफारशीनुसार इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ ट्रान्सलेशन अँड इंटरप्रिटेशन (आयआयटीआय) म्हणजेच राष्ट्रीय अनुवाद आणि भाष्य संस्था तसेच नॅशनल इन्स्टिट्यूट (किंवा इन्स्टिट्यूट्स) फॉर पाली, पर्शियन अँड प्राकृत, म्हणजेच पाली, पर्शियन आणि प्राकृतसाठी राष्ट्रीय संस्था यांची स्थापना करण्याचा सल्ला देण्यात आला आहे. संस्कृत आणि इतर भाषा विभागांच्या सुदृढीकरणाची शिफारस करण्यात आली आहे. तसेच उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये अधिकाधिक मातृभाषेचा किंवा स्थानिक भाषेचा उपयोग शिकवण्याचे माध्यम म्हणून केला जावा, असेही सुचवण्यात आले आहे. शिक्षणाचे आंतरराष्ट्रीयीकरण संस्थात्मक सहकार्यातून करण्यात येवू शकते. तसेच विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्या देवाणघेवाणीचा विचार करून करता येवू शकतो. त्यामुळे आपल्या देशामध्ये जगामधल्या अव्वल क्रमांकाच्या विद्यापीठांना प्रवेशाची परवानगी देण्यात येईल. बाहेरच्या सर्वोत्कृष्ट विद्यापीठांना आपल्या देशात कॅम्पस उघडता येणार आहेत.

व्यावसायिक शिक्षण- उच्च शिक्षण प्रणालीमध्ये व्यावसायिक शिक्षण हा अनिवार्य आणि अविभाज्य भाग असेल. जी तंत्रज्ञान विद्यापीठे, आरोग्य विज्ञान विद्यापीठे, विधी-कायदा आणि कृषी विद्यापीठे आहेत, त्यांना आता बहुउद्देशीय संस्था बनवण्याचे उद्दिष्ट असणार आहे.

प्रौढ शिक्षण-

शंभर टक्के तरुण आणि प्रौढ साक्षरता प्राप्त करण्याचे उद्दिष्ट या धोरणाचे आहे.

सारांश —

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण -2020 मध्ये 1986 च्या धोरणामध्ये असलेल्या उणीवा दुरुस्त करून नवीन आव्हानांना तोंड देता येईल अशा प्रकारच्या नवनवीन तंत्रज्ञानाच्या आधारावर हे शैक्षणिक धोरण तयार करण्यात आलेले असून सर्वसामान्य वर्गापासून ते उच्च वर्गातील लोकांना त्यांच्या क्षमतेप्रमाणे शिक्षण घेता येईल अशा प्रकारची व्यवस्था या धोरणामध्ये करण्यात आलेली आहे .नवीन तंत्रज्ञान आणि आधुनिक जगातील आव्हानांना तोंड देऊन तरुण पिढीला रोजगार सक्षम कसे बनवता येईल यासाठी या धोरणामध्ये विशेष तरतूद करण्यात आलेली आहे थोडक्यात सांगायचे म्हणजे हे धोरण देशाच्या विकासाबरोबरच भविष्यकालीन आव्हानांना तोंड देण्यासाठी तरुण पिढी सक्षम बनवण्याचे उद्देश या धोरणामध्ये ठेवण्यात आलेला आहे. काही आव्हाने निश्चितच आहेत .ग्रामीण भागातील शाळा आणि महाविद्यालयापर्यंत या सगळ्या प्रकारचे नवीन तंत्रज्ञान पोहोचेल का ? आणि त्याची अंमलबजावणी होईल का? हा प्रश्न नक्कीच आहे परंतु योग्य वेळी यावर योग्य उपाय निघेल. ज्या प्रकारे कोरोना महामारीच्या कालखंडामध्ये नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून शिक्षक प्राध्यापक विद्यार्थी पर्यंत पोहोचले तशाच प्रकारची व्यवस्था भविष्यकालीन कालखंडामध्ये भक्कम कशी करता येईल? याचा देखील विचार या धोरणामध्ये करण्यात आलेला आहे.

निष्कर्ष —

1. नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये शिक्षण व्यवस्थेमध्ये कायापालट करून नवीन आव्हानांना तोंड देणारी तरुण पिढी निर्माण करण्याची प्रयत्न केले आहेत.
2. शहरी भागापासून ते ग्रामीण भागापर्यंत नवनवीन तंत्रज्ञान पोहोचविण्यासाठी रचनात्मक कार्यक्रमाची आखणी केलेली आहे.
3. जुन्या 1986 च्या शैक्षणिक धोरणातील पारंपारिक शिक्षणाचे स्वरूप बदलून बहुभाषीय आणि बहुशाकीय शिक्षणावर विशेष भर देण्यात आलेला आहे.
4. संशोधन आणि नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यासाठी शिक्षक आणि प्राध्यापकांना नवनवीन प्रशिक्षण दिले जाणार आहेत. शिक्षण क्षेत्रात निर्माण होणाऱ्या भविष्यकालीन आव्हानांना तोंड देण्यासाठी विद्यार्थ्यां ,शिक्षक प्राध्यापक आणि कसे तयार व्हावे यासाठी प्रयत्ने केलेले आहेत.

संदर्भ सूची —

1. <https://www.nitinsir.in/new-national-education-policy-2020/>
2. <https://mr.vikaspedia.in/education/policies-and-schemes/93093e93794d91f94d93094092f-93693f91594d937923-92794b930923-2020>
3. <https://www.shaleysikshan.in/2023/01/Inter-departmental-committee-constituted-for-effective-implementation-of-New-National-Education-Policy-2020.html>
4. <https://www.schoolcompanion.in/2021/04/2020-new-education-policy-2020.html>

७३ वी घटनादुरुस्ती

डॉ. गजानन रामराव हनवते

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख ,
वसंतराव नाईक महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

भारतात स्वराज्य संस्थांची निर्मिती करण्यात आली मात्र या स्थानी आत्म वैधानिक स्वरूपात हा दर्जा नव्हता त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्यात येतील तर निर्माण झाली होती व त्यांना शासन कारभार चालविण्याचा अधिकार प्राप्त झालेले नव्हते त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्यात अडथळे निर्माण होते व या परिस्थितीत स्थानिक स्वराज्य संस्थांना चालना देण्यासाठी आणि त्यांना घटनात्मक दर्जा बहाल करण्यासाठी भारत सरकारने 1992 मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या प्रशासनाबाबत महत्त्वपूर्ण तरतुदी करण्यात आल्या होत्या ग्रामीण भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांना प्राप्त झालेली दिसून येते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. ७३ वी घटना दुरुस्तीमुळे झालेले बदल अभ्यासणे.
२. स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर झालेले परिणाम अध्ययन करणे .
३. दुर्बल घटकांवरील अभ्यास करणे.

73 वी घटनादुरुस्ती व स्वरूप :

घटनादुरुस्तीद्वारे करण्यात आलेल्या काही महत्त्वपूर्ण तरतुदींचा आपल्याला पुढील मुद्द्यांच्या आधारे आढावा स्पष्ट करता येईल एक अर्थ बाबत चिमणी संदिग्धता भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 243 मध्ये पंचायत राज यांची संबंधित असलेल्या सर्व संज्ञांचा अर्थ स्पष्ट करण्यात आल्या असून जिल्हा परिषद ग्रामसभा मध्यस्थ पंचायत समिती पंचायत समितीचे कार्यक्षेत्र लोकसंख्या इत्यादींच्या व्याख्याही स्पष्ट करण्यात आलेल्या आहेत. त्यामुळे त्यांच्या अर्थ संबंधी कोणतीही संदिग्धता राहिलेली नाही असे दिसून येते दोन त्रिस्तरीय पंचायत राज 73 व्या घटना दुरुस्तीनुसार प्रत्येक घटकराज्यात गाव तालुका व जिल्हा पातळीवर पंचायत राज संस्थांची स्थापना करण्यात आलेली आहे परंतु ज्या घटक राज्याची लोकसंख्या वीस लाखांपेक्षा कमी असेल अशा राज्यांना हा नियम लागू होत नाही पंचायत राज निर्माण करण्याची घटनात्मक जबाबदारी प्रत्येक घटक राज्य वर पडलेले असल्यामुळे घटक राज्यांना पंचायत राज निर्मितीचा स्वतंत्र कायदा करण्याचा अधिकार प्राप्त झालेला दिसून येतो.ग्रामसभेचे निर्मितीची आणि तिच्या अधिकाराची तरतूद घटनेच्या कलम 243 मध्ये केलेली दिसून येते गावातील ज्या नागरिकांची नावे मतदार यादीत असतील अशा नागरिकांचा समावेश या ग्रामसभेत केला जातो व प्रत्येक घटक राज्याची कायदेमंडळे ग्रामसभेचे अधिकार व कार्य निश्चित करीत असतात चार पंचायतींची रचना भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 243 क मध्ये पंचायतीची रचना स्पष्ट करण्यात आलेली असून राज्य विधान मंडळ कायद्याद्वारे सर्व पंचायती संस्थांच्या सदस्यांची निवड प्रत्यक्ष निवडणुकीद्वारे केली जाते तसेच पंचायत राज्याच्या कायदानुसार पंचायत राज्याच्या सभापतींच्या निवडी संबंधीची तरतूदही करण्यात आलेली दिसून येते.

पंचायतीची रचना:

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 243 के मध्ये पंचायतीची रचना स्पष्ट करण्यात आलेली असून पंचायत सदस्यांच्या निवडीची पद्धत दिलेली आहे सर्व पंचायती सदस्यांची निवड नागरिकांकडून प्रत्यक्ष निवडणुकीद्वारे केली जाते तसेच पंचायत राज्याच्या कायदानुसार पंचायत राज्याच्या सभापतींच्या निवडी संबंधीची तरतूदही करण्यात आलेली आहे पाच आरक्षणाची व्यवस्था भारतीय राज्यघटना पंचायत राज संस्थांमधील आरक्षणाची व्यवस्था करण्यात आलेली असून पंचायत राज यांच्या संस्था अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमातीच्या लोकांना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात राखीव जागा ठेवण्याची तरतूद केलेली आहे . आशा राखीव जागांचे वाटप विविध मतदारसंघांमध्ये आळीपाळीने केले जात असते अशा राखीव जागा पैकी एक

तृतीयांश जागा याच प्रवर्गाच्या महिलांसाठी राखून ठेवल्या जातात तसेच नागरिकांच्या मागास वर्गातील प्रवर्गाच्या लोकांना 27 टक्के जागा पंचायत राज यांच्या संस्थेत आरक्षित केलेल्या आहेत व त्यातील एकत्रित येऊन जागा याच वर्गाच्या महिलांसाठी राखीव ठेवल्या जातात भारतीय राज्यघटनेने पंचायत राज्याच्या संस्थांमध्ये महिलांना एकूण सदस्यसंख्येच्या एक तृतीयांश जागा राखून ठेवलेल्या दिसून येतात महिलांसाठी राखून ठेवलेल्या जागांचे आरक्षण आळीपाळीने सर्व जागांना लागू करण्यात येत असते

पंचायत राज्यातील संस्थांचा कार्यकाल:

भारतीय घटनेने पंचायत संस्था पहिल्या बैठकीच्या दिनांकापासून पाच वर्षांपर्यंत अस्तित्वात असेल अशा प्रकारची तरतूद करण्यात आलेली दिसून येते तसेच काही कारणाने त्यापूर्वीही संस्था जर विसर्जित झाली असेल तर नवीन येणाऱ्या संस्थेचा कार्यकाल पाच वर्षासाठी राखून ठेवलेला आपल्याला दिसतो एखादी पंचायत संस्था निर्धारित काळापूर्वी बरखास्त झाली तर सहा महिन्यांच्या आत अशा बरखास्त केलेल्या संस्थेची निवडणूक घ्यावी लागते परंतु निर्धारित केलेल्या संस्थेच्या कार्यकाल सहा महिन्यापेक्षा कमी असता कामा नये अशा प्रकारची तरतूद करण्यात आलेली आहे सभासदाची अपात्रता संविधानाच्या कलम 243 प्रमाणे संबंधित राज्यात निवडणुकीच्या अपात्र ते संबंधी एखाद्या व्यक्तीस अपात्र म्हणून घोषित केले असेल तर त्या व्यक्तीस पंचायत राज्य संस्थांच्या निवडणुकीत उभे राहता येत नाही परंतु त्या व्यक्तीने जर वयाची 20 वर्षे पूर्ण केले असतील किंवा तिच्यायला पंचवीस वर्ष पूर्ण झालेले असतील तर त्या व्यक्तीला अपात्र ठरवता येणार नाही पंचायत राज्य संस्थांच्या सभासदांच्या पात्र संबंधी जर एखादा प्रश्न उपस्थित झाला तर तो पंचायत राज्यातील संस्थांचा कार्यकाल प्रश्न राज्य विधिमंडळाने केलेल्या कायद्यातील तरतुदीनुसार सोडण्यात येत असतो भारतीय घटनेच्या कलम 243 नुसार पंचायत संस्थेच्या पहिल्या बैठकीपासून पाच वर्षांपर्यंत अस्तित्वात राहिल अशा प्रकारची तरतूद केलेली आपल्याला दिसून येते सभासदाची अपात्रता संविधानाच्या अनुच्छेद 243 प्रमाणे संबंधित राज्यात निवडणुकीच्या अपात्र ते संबंधी एखाद्या व्यक्तीचा पात्र म्हणून घोषित केले असेल तर त्या व्यक्तीला निवडणुकीला उभे राहता येत नाही. पंचायत राज्य संस्थांचे अधिकार व कार्य भारतीय घटनेने पंचायत राज्य संस्था यांचे अधिकार व कार्य निश्चित केले असून त्यांच्या जबाबदाऱ्यांचे अधिकाऱ्यांचे वाटप केलेले आपल्याला दिसून येते राज्य विधिमंडळाने कायदे करून त्यांच्यात राज्य संस्थांना योग्य ते अधिकार दिलेले आपल्याला दिसून येतात आर्थिक विकास सामाजिक न्याय यासाठी विविध प्रकारच्या योजना तयार करणे या योजनांची अंमलबजावणी करणे त्यासंबंधीच्या जबाबदाऱ्यांचे वाटप करणे या जबाबदाऱ्या पंचायत राज्य संस्थावर सोपविण्यात आलेल्या आपल्याला दिसून येतात आर्थिक व सामाजिक न्याय या संबंधीची 29 विषयांची यादी भारतीय संविधानाच्या अकराव्या अनुसूचीमध्ये दिलेली आपल्याला दिसून येते भारतीय घटनेने पंचायत राज्य संस्था यांना दिलेले काही महत्त्वाचे अधिकार आपल्याला पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील त्यामध्ये एक आर्थिक अधिकार भारतीय

73 व्या घटनादुरुस्तीने कृषी विषयक धोरण कृषी विस्तार : विशेष सूची भारतीय राज्यघटनेचे 73 वी घटनादुरुस्ती अत्यंत महत्त्वाचे समजले जाते या घटनादुरुस्तीने भारतीय संविधानात अनेक महत्त्वाचे बदल केलेले दिसून येतात या दुरुस्ती ने केलेले महत्त्वाचे बदल तसेच पंचायत राज्य संस्थांकडे सोपविण्यात आलेले विषय पुढील प्रमाणे आपल्याला दिसून येतात यामध्ये महत्त्वाच्या 29 विषयांचा समावेश केलेला दिसून येतो एक कृषी व कृषी विषयक धोरण कृषी विस्तार इत्यादी जमीन सुधारणांची अंमलबजावणी एकत्रीकरण मृदा संधारण इत्यादी तीन पाण्याचे व्यवस्थापन व पाणलोट क्षेत्र विकास लहान पाटबंधारे इत्यादी चार दुग्धव्यवसाय कुक्कुटपालन पशुसंवर्धन इत्यादी पाच मत्स्यव्यवसाय.

73 व्या घटना दुरुस्तीचे महत्त्व: भारतीय राज्यघटनेतील 73 वी घटनादुरुस्ती असून या घटनादुरुस्तीमुळे अत्यंत महत्त्वाचे बदल झालेले आपणास दिसून येतात या दुरुस्तीमुळे झालेले महत्त्वाचे बदल आपणास व घटना दुरुस्ती चे महत्त्व पुढीलप्रमाणे एक स्थानिक स्वराज्य संस्था या घटनादुरुस्तीने पंचायत राज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा दिलेला असून सत्तेचे विकेंद्रीकरण केले आहे त्यामुळे तळागाळातील लोकांपर्यंत सत्ता पोहोचलेली आपल्याला दिसून येते ही राज्यातील मागास व दुर्बल घटकांसाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण असून या घटनादुरुस्तीमुळे स्त्रियांना प्रतिनिधित्व त्याचबरोबर प्रतिष्ठाही प्राप्त झालेली दिसून येते निवडणूक

आयोग वित्त आयोग लेखा व लेखा परिक्षण यासारखा या घटनादुरुस्तीमुळे झालेल्या आपल्याला दिसून येतात या दुरुस्तीमुळे पंचायतींना मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक स्वायत्तता मिळालेली आपणास दिसून येते.

ग्रामसभेस महत्त्वपूर्ण स्थान : दुरुस्तीमुळे ग्रामसभेत महत्त्वपूर्ण स्थान दिलेले आपणास दिसून येते या दुरुस्तीमुळे ग्रामपंचायतीच्या प्रशासनात ग्रामसभेचे महत्त्व वाढलेले दिसते त्याचबरोबर या घटनेमुळे ग्रामसभेची आवश्यकताही त्यांनी केलेली आपणास दिसून येते ग्रामसभेकडे लोकशाहीचे प्रत्यक्ष आविष्करण कडून आलेली असल्यामुळे त्यास महत्त्व प्राप्त झालेले दिसते तीन सार्वत्रिक स्वरूप देशातील बहुतेक सर्वच घटक राज्यांनी पंचायत राज व्यवस्था स्वीकारलेले असल्यामुळे तेथील राज्य विधिमंडळ विषयक कायदे करण्याचा अधिकार मिळालेला आहे व तशी तरतूद घटनादुरुस्तीने करण्यात आलेले असून त्यांच्यात राज्य संस्थांना त्यामुळे सार्वत्रिक स्वरूपात प्राप्त झालेले दिसून येते चार राज्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य भारतीय राज्यघटनेतील त्रास तर घटनादुरुस्तीने पंचायत राज्य संस्थांच्या आर्थिक स्थितीचे पुनर्विलोकन करण्यासाठी वित्त आयोगाची तरतूद आयोगामुळे राज्यांना मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक स्वातंत्र्य मदत झालेली दिसून येते पाच राजकीय सहभाग मोठ्या प्रमाणावर आरक्षण विषयक तरतुदी करण्यात आल्या घटनादुरुस्तीमुळे समाजातील दुर्बल व मागास घटकांना राजकीय प्रतिनिधित्व मिळाले तसेच महिलांनाही राजकीय प्रतिनिधित्व मिळाले तसेच ग्रामसभेचे स्थापनेमुळे सर्व लोकांना गावच्या निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची त्यामुळे या घटनादुरुस्तीमुळे झालेली आपल्याला दिसून येते विकेंद्रीकरणाचा भारतीय राज्यघटनेच्या घटना दुरुस्तीमुळे मोठ्या प्रमाणावर आहे तसेच पंचायत समिती

७३ व्या घटनादुरुस्तीची अमलबजावणी :

भारतीय राज्यघटनेत करण्यात आलेल्या त्र्याहत्तराव्या दुरुस्तीमुळे सामाजिक आर्थिक क्षेत्रात मोठे बदल झालेले आपल्याला दिसून येतात बदलांचा आपणास पुढील प्रमाणे व पुढील मुद्द्यांच्या आधारे यांचा आढावा घेता येईल.

१. ग्रामीण भागाची स्वायत्तता : घटनादुरुस्तीमुळे राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला आरक्षण नियोजन निवडणूक यासंबंधीच्या तरतुदीमुळे ग्रामीण भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांना स्वायत्तता प्राप्त झालेली दिसून येते तसेच ग्रामपातळीवर ग्रामपंचायत तालुका पातळीवर पंचायत समिती व जिल्हा पातळीवर स्थापना करण्यात येऊन या सर्वच घटकांना आपापल्या क्षेत्रात धोरणविषयक कार्यक्रम राबवण्याची आपने भरना करण्याची देण्यात आलेली दिसून येते.

२ . विविध गट समाजघटकांना संधी : पंचायत राज्य संस्थामध्ये आरक्षण स्त्रियांसाठी एक तृतीयांश जागा आरक्षित ठेवण्यात आले आहेत त्यामुळे या संस्थामध्ये स्त्रियांना योग्य प्रतिनिधित्व मिळालेले दिसते त्याप्रमाणे समाजातील अनुसूचित जाती अनुसूचित जमाती व इतर मागासवर्गीयांना देखील या घटनादुरुस्तीमुळे संधी मिळालेली दिसून येते यातूनच या समाजातील सर्व घटकांचा राजकीय प्रक्रियेत समावेश संधी प्राप्त झालेली दिसते त्यामुळे या सर्व घटकांचे सक्षमीकरण घडून येण्यास मदत केलेली आहे.

३. ग्रामीण नेतृत्वाचा उदय: 73 व्या घटना दुरुस्तीमुळे ग्रामीण भागातील पंचायत निवडणुकीविषयी व कार्य कला विषयी मोठे बदल झालेले आपणास दिसून येतात .

सारांश

भारतामध्ये पंचायत राज व्यवस्थेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे . लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण झाले आहे. सद्या देशातील सर्व पंचायत राज्य संस्थातील निर्वाचीत प्रतिनिधीची संख्या २८.१८ टक्के (सुमारे १० लाख महिला) इतके आहे. पंचायत राज व्यवस्थेचे महिलांचे आरक्षण ५० टक्क्यापर्यंत वाढविल्यास महिलांचे प्रतिनिधित्व १४ लाखापर्यंत जाईल. भारत देशातील बिहार, उत्तराखंड, हिमाचल प्रदेश ,मध्यप्रदेश या चार राज्यांमध्ये महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षण आहे. पंचायतराज व्यवस्थेमुळे ग्रामीण भागामध्ये एका नवीन तरुण नेतृत्वाचा उदय झाला आहे. हे ग्रामीण पातळीवरचे नेते ग्रामीण भागातील विकासाचे प्रश्न आत्मविश्वासाने हाताळत आहेत. अज्ञान, निरक्षरता, जातीयवाद, दारिद्र्य, भ्रष्टाचार इत्यादीमुळे अनेक मर्यादा असूनही पंचायत राज महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागामध्ये सामाजिक आर्थिक विकास घडवून आणण्याचे कार्य यशस्वीरीतीने पार पाडत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- 1) ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टीकोण गंगाधर कराळे, अनुवादक विजय कविमंडन, मंगेश प्रकाशन, नागपूर,
- 2) भारताचे शासन आणि राजकारण राज. लोटे (२००४)
- 3) ग्रामिण व नागरी समाजशास्त्र रा.ज. लोटे, पिंपळापुरे अँड पब्लिशर्स क.. नागपूर.
- 4) पंचायती राज्य डॉ. वा. भा. पाटील, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- 5) ग्रामिण समाजशास्त्र : डॉ. राखीव महाजन, अर्जून पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली.

ई — गव्हर्नन्स ची भूमिका

गणेश कचरू गवळी

संशोधक विद्यार्थी

परतूर ता.परतूर जि.जालना

Ganesh.gawali35@gmail.com

प्रस्तावना:-

काळाच्या ओघात भारत एक शक्तिशाली देश होण्याच्या मार्गावर पुढे जात आहे. तर भारत सरकार देशाला शक्तिशाली बनवाण्यासाठी अनेक गोष्टी करत आहे. भारत सरकार कडून अनेक योजना राबविण्यात येत आहे, जेणे करून नागरीकासह देशाचीही प्रगती होते. एवढेच नाही तर सरकारने आपल्या कार्यालयातील कामकाजाचा पद्धतीतही बदल करण्यास सुरवात केली आहे.

कारण सरकारी कार्यालयात ज्या पद्धतीने काम चालते त्याचा वेग नगण्य आहे, तो एक काळ होता जेव्हा लोक सरकारी कार्यालयात काम करून घेण्यासाठी अख्खा दिवस घालवायचे तरी हि कामे होऊ शकत नव्हती कामासाठी आठवडा भर वाट पहावी लागत होती कार्यालयात लोकांना फेऱ्या माराव्या लागत होत्या या समस्या समजून घेत संगणकीय तंत्रज्ञानाचा फायदा घेऊन सरकारने ई — गव्हर्नन्स चालू केले ई — गव्हर्नन्स म्हणजे इंटरनेट च्या माध्यमातून जनतेला सरकारी सुविधा पुरविणे होय.

राष्ट्रीय ई — गव्हर्नन्स प्लॅनद्वारे भारत सरकारला देशातील सर्व सरकारी सेवा देशातील सर्वसामान्य नागरीकापर्यंत इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून पोहोचवायचे आहे. हि योजना सन २००६ मध्ये सुरु करण्यात आली आणि आतापर्यंत सरकारी योजनेचे लक्ष गाठण्यात त्यांना यश आले आहे. इलेक्ट्रॉनिक माहिती तंत्रज्ञान विभाग, प्रशासकीय सुधारणा आणि सार्वजनिक तक्रार विभाग यांनी हि योजना तयार केली आहे. भारताची विकसित देशाकडे वाटचाल सुरु आहे एकवीसव्या शतकात पारदर्शक आणि प्रभावी प्रशासनाची गरज असल्याने ई-प्रशासनाने कटाक्षाने पावले उचलली आहे. “ तांत्रिक आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या आधुनिक पद्धतीने संगणकीय प्रणालीतून प्रशासन चालवणे म्हणजे ई — गव्हर्नन्स होय ”

संशोधन पद्धती:-

सदर संशोधन हे विश्लेषणात्मक पद्धतीचे असून हे द्वितीय स्रोतावर अवलंबून असून यात संदर्भ ग्रंथ, शासकीय अहवाल, मासिके, वृत्तपत्रे, इंटरनेट या स्रोतांचा आधार घेतला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

1. ई — गव्हर्नन्स या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
2. भारतीय राज्याच्या विकासात ई — गव्हर्नन्स ची सद्यस्थिती व भूमिकेचा आढावा घेणे.
3. ई — गव्हर्नन्स च्या अंतर्गत सुरु असलेल्या सेवा, सुविधा व योजनांचा आढावा घेणे.

ई — गव्हर्नन्स पार्श्वभूमी व संकल्पना :-

शासन व प्रशासनात ई शासन या संकल्पनेचा सर्व प्रथम प्रयोग ई. सन १९६९ मध्ये अमेरिकन संरक्षण विभागात करण्यात आला. संरक्षण विभागातील अनेक संगणकाना लॅन जोडण्यात आले. अमेरिकेत डिसेंबर २००२ ई- शासन अधिनियम नुसार जनतेला दिले जाणाऱ्या सुविधांचे संगणकीकरण करण्यात आले.

भारतात १५ ऑगस्ट २००० मध्ये स्वतंत्र ई-शासन केंद्र स्थापन झाले. सूचना व तंत्रज्ञान अधिनियम १८ ऑक्टोबर २००० नुसार ई-शासनास वैधानिक दर्जा प्राप्त झाला. तर २००१ हे वर्ष ई — गव्हर्नन्स वर्ष म्हणून साजरे करण्यात आले. आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय स्तरावर हा प्रकार मिडिया, लॅब एशिया, ई-कृषी, ई-परीक्षा, ई-सेवा, ई-व्यापार, ई- कॉमर्स, सेतू सुविधा केंद्राद्वारे ई शासन या संकल्पनेला मूर्त स्वरूप दिले, ज्याचा आज फायदा इतर सर्व क्षेत्राबरोबर ग्रामीण विकाससाठीही होत आहे.

ई-शासन या संकल्पनेस पारिभाषित करून एका विशिष्ट संज्ञेत बांधता येत नसून हि एक व्यापक संकल्पना असून ती केवळ शासन व प्रशासन यंत्रणेशीच ती संबंधित नसून त्या अंतर्गत सामाजिक राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, तांत्रिक, व

प्रशासकीय क्षेत्राशी संबंधित आहे. ई – गव्हर्नन्स या संकल्पनेचा संकुचित अर्थ घेतल्यास “ इलेक्ट्रॉनिक्स संगणक व माहिती क्षेत्रातील विकसित झालेल्या तंत्राचा प्रशासनात उपयोग करणे म्हणजे ई – गव्हर्नन्स होय ” तर व्यापक अर्थाने “ कोणत्याही संघटना, समाज तसेच विविध क्षेत्रातील नियंत्रित, विकसित व संयोजित करण्या करिता माहिती व तंत्रज्ञानाचा उपयोग म्हणजे ई – गव्हर्नन्स होय ”

ई – गव्हर्नन्स ची उद्दिष्टे :-

1. ई – गव्हर्नन्सच्या मुलभूत उद्दिष्टांपैकी एक म्हणजे प्रत्येक सरकारी माहिती हि सार्वजनिक हितासाठी व सर्वासाठी उपलब्ध करणे. समाजाच्या शेवटच्या घटका पर्यंत माहिती व तंत्रज्ञानची ओळख करून देणे.
2. सरकार व जनता यामध्ये एक सहकारी संरचना निर्माण करणे आणि लोकांकडून मदत व सल्ला घेणे तसेच सरकारला लोकांच्या समस्या विषयी जागृत करणे हे ई – प्रशासनाचे ध्येय आहे.
3. शासन प्रक्रियेत लोकांचा सहभाग वाढवणे व प्रोत्साहन देणे
4. ई – प्रशासन हे देशाची माहिती दळणवळण तंत्रज्ञान सुधारते त्याचा मुख्य हेतू आधुनिक जगाशी सरकारला तसेच जनतेला जोडून ठेऊन देशाची अर्थव्यवस्था मजबूत करणे हा आहे.
5. शासन प्रक्रियेत पारदर्शकता व उत्तरदायित्व प्रस्तापित करणे आहे.
6. माहिती व सेवा वरील सरकारी खर्च कमी करणे.

ई – प्रशासनाची वैशिष्ट्ये :- ई – प्रशासन हे लोकसेवेचे शक्तिशाली माध्यम आहे. ई – प्रशासनाच्या कामकाजावरून आपण त्याची वैशिष्ट्ये निश्चित करू शकतो.

1. ई-नौकरशाहीकरण :- ई – प्रशासनामुळे सरकारची माहिती जनतेला मिळत असल्यामुळे जनता व सरकारमधील दरी कमी होत आहे. त्यामुळे लोकांचे नौकरशाही वरील अवलंबित्व खूप कमी झाले आहे.
2. आंतरराष्ट्रीय सेवा :- ई – प्रशासना मुळे देशाच्या बाहेर नौकरीच्या उद्देशाने किंवा इतर कोणत्याही कारणाने राहणाऱ्या नागरिकांना सर्व अत्यावश्यक सेवा एक क्लिक वर दिल्या जाऊ शकतात.
3. आर्थिक विकास :- ई – प्रशासनाच्या प्रारंभासह देशातील आयात निर्यात करणाऱ्या कंपन्यांच्या नोंदी सद्यस्थिती ई. माहिती इंटरनेट द्वारे उपलब्ध करून दिली जाते. त्यामुळे आर्थिक विकासात गतिशीलता येते.
4. असमानता दूर करणे :- ई-गव्हर्नन्सचा वापर करून प्रत्येक व्यक्ती माहिती गोळा करू शकतो व स्वतःला सक्षम करू शकतो वरील प्रमाणे ई – शासन मुळे प्रशासन हे गतिमान, सोयी सुविधांच्या खर्चात कपात, जबाबदार प्रशासन आणि प्रशासनात पारदर्शकता आणण्यात महत्वाचे ठरत आहे.

समारोप :-

अश्या प्रकारे ई – गव्हर्नन्स मुळे लोकांचे जीवन गतिमान झाले आहे. त्यांचा या कामासाठी लागणारा पैसा व वेळ वाचत आहे. सुरळीत प्रणालीमुळे लोकांची होणारी आर्थिक लुटाई थांबली आहे. ज्याचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष फायदा लोकांना होत आहे म्हणून ई – गव्हर्नन्स हे लोकांच्या विकासात महत्वाची भूमिका पार पाडत आहे. त्यामुळे प्रशासन तांत्रिक दृष्ट्या विकसित होऊन माहिती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून प्रशासनाला प्रगतीच्या उंबरठ्यावर नेणे हे ई – गव्हर्नन्स चे उद्दिष्ट लवकरच अमलात येऊन भारतासारख्या देशात प्रशासनाला लागलेली कीड, भ्रष्टाचार, पैशाचे राजकारण, यांना नक्कीच आळा बसण्यास मदत होईल ई – गव्हर्नन्स मार्फत स्थानिक जनतेला प्रशासनाच्या सुविधा कमी पैशात उपलब्ध होऊन परस्पर विकासाला चालना मिळत आहे.

संदर्भ सूची :-

1. लोकराज्य, माहिती व जन संपर्क संचलनालय, मुंबई २००८
2. भालेराव जे.के. , प्रगत लोकप्रशासन , अनुराधा प्रकाशन, पैठण २०१०
3. महाराष्ट्र शासनाचे ई-प्रशासन धोरण, २०११ शासन निर्णय क्र./२०११ प्र.क १२५/३९ दि.२३/०९/२०११
4. योजना माहिती व प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार, २०१३
5. Vasu deva, E- governance in india reality, common wealth publication, new delhi.
6. Modi rajan, democracy and good governer, mangadip publication new delhi.

एक अर्थतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संशोधक
तृप्ती सुधीर गांगुर्डे

मार्गदर्शक
डॉ. दिपक भुसारे
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
प्रतिष्ठान महाविद्यालय पैठण,
जि. औरंगाबाद महाराष्ट्र

अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाची सुरुवात ही निसर्गवादयांनी आणि व्यापारवाद्यांनी मांडलेल्या विचारातून झाली असे मानले जाते. भारतात सुद्धा अतिशय प्राचीन काळापासून 'अर्थशास्त्र', या ग्रंथातून दिसून येते. भारतात अर्थशास्त्रा विषयी विचार मांडणारे अनेक अर्थशास्त्रज्ञ होऊन गेले जसे की कोटिल्य, दादाभाई नौरोजी, महादेव गोविंद रानडे, महात्मा गांधी, महात्मा ज्योतिराव फुले. डॉ. बी. आर. आंबेडकर या सर्व अर्थशास्त्रज्ञांपैकी आपण डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांचे एक अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून विचार बघू.

भारतरत्न डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यांचा जन्म 1891 मध्ये झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण सातान्याला झाले. मुंबईच्या एल्फिंस्टन कॉलेजमध्ये इंग्रजी व पार्शियन विषय घेऊन ते B.A. झाले. त्यांनी कोलंबिया या विद्यापीठातून अर्थशास्त्र विषय घेऊन M.A. व PH.D. ह्या पदव्या घेतल्या त्यानंतर 1921 ला परत लंडनला गेले व तेथे अर्थशास्त्र डॉ. कॅनन यांच्या मार्गदर्शनाखाली बार. ऑ. लॉ. व की. एस. सी. ही पदवी घेतली त्यानंतर त्यांनी सिडनेटम या कॉलेजमध्ये अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून काम केले. द प्रॉब्लेम ऑफ रूपी हा 1923 मध्ये लिहलेला व अर्थशास्त्रातील त्यांचा प्रथम ग्रंथ आहे.

डॉ. बाबासाहेब हे बहु आयामी व्यक्तीमत्व होते. ते अर्थतज्ञ तर होतेच सोबत कायदे तज्ञ, घटनातज्ञ, भारतीय घटनेचे शिल्पकार म्हणूनही त्यांना ओळखले जाते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

1. भारतीय शेती संबंधीचे विचार
2. उद्योगासंबंधीचे विचार
3. भारतीय रूपयांचा प्रश्न
4. मंजूर संघटना
5. याती की करण

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध हा द्वितीय साधन सामग्रीवर आधारित असून या द्वितीय साधनसामग्रीमध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, वर्तमान पत्रे नियतकालीके इ.

भारतीय शेती संबंधीचे विचार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते सर्व प्राथमिक व्यवसाययामध्ये शेतीचे महत्व सर्वाधिक आहे त्यांचे हे मत त्यांनी 1918 मध्ये The Journal of Indian Economic Society या अंकात लिहलेला Small Holdings and Their Remedies या लेखातून दिसते डॉ. आंबेडकर यांच्या मते जव भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये सुधार करावयाचा असेल तर शेती शिवाय पर्याय नाही. शेती हा एक महान राष्ट्रीय उद्योग आहे शेतीला अर्थव्यवस्थेत महत्वाचे स्थान जरी असले तरी शेतीची उत्पादकता कमी आहे त्यांचे महत्वाचे कारण म्हणजे शेतीचा धारण दोत्राचा आकार डॉ. आंबेडकरी यांच्या मते भारतात शेती जमीनीचा आकार लहान आहे. व ती वेगवेगळ्या जागी विखुरली गेली म्हणजेच शेतीचे विभाजन व विखुरणीकरण मोठ्या प्रमाणात झाले असून भारतातील कमी उत्पादकतेचे हे महत्वाचे कारण आहे. त्यांच्यामते शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी लहान धारणनेत असलेल्या

शेतीजमिनीचे एकत्रीकरण करावे. त्यामुळे शेतजमिनीचा आकार वाढेल त्यामुळे अशा जमिनीवरी उत्पादकता वाढविण्यासाठी विविध प्रयोग करता येतील जसे की जलसिंचन वगैरे. यापुढे जाऊन ते म्हणतात की शेत जमिनीचे फक्त एकत्रीकरण करून थांबायचे नाही. तर जमीन अधिक फायदेशीर कशी करता येईल यांचा सुद्धा विचार व्हायला हवा आपण जमिनीचे एकत्रीकरीण करून थांबायचे नाही तर जमीन अधिक आपण जमिनीचे एकत्रीकरण केल्यानंतरही काळजी घेणे गरजेचे आहे. की पुढे चालून वारसा हक्काने जमिन धोरण क्षेत्राचा आकार बिनकी फायतशीर होत असेल तर कायदाने वारसा हक्काला परवानगी देऊ नये असे त्यांचे मत होते शेती संबंधी आणखीन विचार मांडताना ते राधीयांच्या धर्तीवर सामूदायिक शेती पद्धतीचा अवलंब करावा असे STATE AND MINORITIES या ग्रंथात सांगतात तो पुढे म्हणतात भूमीहीन लोकांना कसण्यासाठी द्यावी. ती देत असताना धर्म, जात, पात असा भेद न करता ती द्यावी पण शेती ही सरकारच्या नियमानुसार परंतु सामुदायिक पद्धतीने कसली जावी. सामूहिक, शेती पद्धतीचा स्वीकार केल्यास शेतीची उत्पादकता व कार्यक्षमता कायम राहीलच सोबत ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे परिवर्तन सुद्धा त्यामुळे शक्य आहे.

उद्योगासंबंधी विचार :

डॉ. बाबासाहेब यांनी नेहमीच औद्योगिकीकरणाचा पुरस्कार केला. औद्योगिकीकरणातून विषमता, संपत्तीचे केंद्रीकरण, मक्तेदारी यांची वाढ होता कामा नये असे त्यांना वाटे. सरकारच्या मालकीचे मूलभूत उद्योग असावेत तसेच सरकारने उद्योग सुरू करण्यात व ते चालवण्यात पुढाकार घ्यावा त्यासाठी त्यांनी महामंडळ सुरू करावीत, विमा उद्योगाचे राष्ट्रीयीकरण करावे.

भारतीय रूपयाचा प्रश्न :

डॉ. आंबेडकरांनी डॉक्टर ऑफ सायन्स या पदवीसाठी 'रूपयाचा प्रश्न' हा प्रबंध मांडला होता. त्यामध्ये त्यांनी भारताचा रूपया आणि इंग्लंडचा पौड यांच्या संबंधाचा अभ्यास केला. त्यावेळी भारतीय रूपया हा सुवर्ण परिमाणात असावा की सुवर्ण विनिमय परिमानात या दोनपैकी कोणते परिमाण योग्य असा वाद निर्माण झाला होता. या वेळी किन्सने सुवर्ण विनिमय परिमाणाचा पुरस्कार केला. परन्तु डॉ. आंबेडकर यांनी केन्सच्या विचाराला विरोध करत म्हटले की सुवर्ण विनिमय परिमानात स्थैर्य राहू शकत नाही. या पद्धतीत लवचिकता हा गुणधर्म असेल परंतु चलनानिर्मितीवर कोणतीही मर्यादा राहणार नाही. जर चलनाची संख्या वाढली तर त्यामुळे भाववाढ होईल. त्याचा परिणाम म्हणजे रूपयांची किंमत कमी होईल आणि त्यातून विनिमयाच साधन म्हणून रूपयाचे स्थान अस्थिर होईल असे त्यांचे मत होते.

मंजूर संघटना :

मंजूर संघटनेबाबत बरेच काम डॉ. आंबेडकरांनी केलेले दिसते. त्यांच्या मते जगामध्ये गरीब व श्रीमंत असे दोनच वर्ग आहेत. श्रीमंत हा गरीबाला पिळत असतो त्यामुळे शेतकरी व कामगारांनी आपली दैनीय अवस्था दूर करण्यासाठी एकत्र येऊन मजुरांची आघाडी तयार करावी व जे शोषण करत आहे. त्यांच्या विरुद्ध आवाज उठवावा.

यांत्रिकीकरण :

डॉ. आंबेडकरांनी यांत्रिकीकरणाचा पुरस्कार केलेला आहे. त्यांच्यामते यंत्रे व यांत्रिकीकरणामुळे आधुनिक संस्कृतीला विरोध करणे योग्य नाही कारण समाजात वाईट गोष्टी या यांत्रिकीकरणामुळे आल्या असे नाही तर व्यक्तीगत स्वार्थ व खाजगी मालमत्तेच्या व्यवस्थेला मान्यता देणाऱ्या समाजव्यवस्थेमुळे त्या निर्माण झाल्यात. त्यामुळे यांत्रिकीकरणाला विरोध करण्याऐवजी यंत्रे व आधुनिक संस्कृतीचा सर्व समाजाला कसा फायदा होईल याकडे लक्ष पुरविणे गरजेचे आहे. त्यांच्यामते यांत्रिकीकरणाचा सगळ्यांना फायदा होईल अशी रचना केली की समाजातील घडी आपोआप बसेल.

निष्कर्ष : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेल्या विचारातून पुढील निष्कर्ष निघतात.

1. ग्रामीण शेतकऱ्यांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती जर सुधरायची असेल तर जमिनीचे होणारे तुकडीकरण बंद झाले पाहिजे.
2. त्यासाठी सामूहिक शेती हा योग्य पर्याय आहे.
3. सरकारने शेतीचे होणारे तुकडीकरण थांबवण्यासाठी कायद्यात बदल करणे गरजेचे आहे.

4. शेतीत सुधारणा झाली, उत्पादन वाढले तर आपोआपच, ग्रामीण विकास होईल.
5. उद्योगाचा विस्तार करणे गरजेचे आहे.
6. त्यासाठी उद्योग हे शक्यतो सरकारच्या मालकीचे असावेत.
7. यांत्रिकीकरणामुळे समाजाला फायदाच होतो पण त्यातील दोष दूर करून यांत्रिकीकरण स्वीकारले तरच फायदा होतो.
8. मंजूर संघटना संघटीत होऊन आपले हक्क मागू शकतात. त्यामुळे त्यांचे आर्थिक व सामाजिक शोषण होणार नाही.

अशाप्रकारे डॉ. आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार एक अर्थतज्ञ म्हणून अतिशय महत्त्वाचे व व्यवहारात उपयोगी होणारे आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची :

1. गयखेलकर ए.आर. 'आर्थिक विचाराचा इतिहास' बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
2. जे. एफ. पाटील 'महाराष्ट्रातील समाज सुधारणा इतिहास'
3. एम. आर. कुलकर्णी 'भारतीय आर्थिक विचार'
4. Glide and Rist 'History of Economics Thought'

नवे शैक्षणिक धोरण आणि उच्च शिक्षणाचा नवा पॅटर्न

डॉ. भालेराव जे.के.

लोकप्रशासन विभाग

स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

bhalerao.jkb1973@gmail.com

प्रास्ताविक:

अन्न, वस्त्र, निवारा व शिक्षण या मानवाच्या एकविसाव्या शतकातील मूलभूत गरजा आहेत. यातील शिक्षण ही अशी गरज आहे की ती गरज भागविल्यावर आपल्याला अन्न, वस्त्र व निवारा या गरजांसाठी कोणावर अवलंबून राहावे लागत नाही. शिक्षण एक जसं व्यक्तिमत्व विकासासाठी आणि राष्ट्राचे उत्तम सुजाण व विवेकी नागरिक होण्यासाठी आवश्यक असते. तद्वत ते रोजगारासाठी पण अत्यावश्यक असते. आज कृत्रिम बुद्धिमत्ता (आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स) व यांत्रिकीकरणामुळे उद्योग क्षेत्राची रोजगार विरहीत वाढ होत आहे, ती पाहता स्वयंरोजगारासाठी आणि सेवा क्षेत्राच्या वाढत्या गरजांच्या पूर्ततेसाठी नव्या शैक्षणिक धोरणात स्थानिक स्तरावर 'कौशल्य विकास केंद्र' स्थापन करणे हे रोजगार निर्मितीसाठी मुलगामी आणि अत्यंत महत्त्वाचे पाऊल ठरलं जाणार आहे. नव्या शैक्षणिक नीतीनुसार कला, वाणिज्य व विज्ञान हे आजचे परस्परात भिंती असणारे फरक नष्ट करत विद्यार्थी आपला कल, आवड आणि करिअरचा विचार करून विद्याशाखा व विषय निवडू शकतील. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना एकापेक्षा अधिक करिअरच्या संधी उपलब्ध होतील. विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण इंग्रजी प्रमाणे प्रादेशिक/ मातृभाषेत उपलब्ध करून देण्यासाठी नव्या शिक्षण धोरणात तरतूद केल्यामुळे विज्ञान व गणितातील क्लिष्ट व गुंतागुंतीच्या संकल्पना सुलभ भाषेत समजू शकतील. त्यामुळे विद्यार्थ्यांची प्रगल्भता व आकलनक्षमता विकसित होण्यास मदत होईल.

देशातील विद्यापीठे व महाविद्यालय :

उच्च शिक्षण हे 'ज्ञानाधिष्ठित समाज' (Knowledge Society)निर्मितीचे ऊर्जा स्रोत मानले जाते. आजच्या खाजगीकरणाच्या युगामुळे 'केजी टू पीजी' शिक्षण हे खर्चिक झाले आहे. पुस्तकी ज्ञानापेक्षा अनुभूतीजन्य ज्ञान हे व्यक्तीला समृद्ध बनवते. सिद्धांत, तत्वे, तत्वज्ञान, व्याकरण, संस्कृती, इतिहास व सामाजिक शास्त्रे शिकून कुठलेही कौशल्य (Skill) विकसित होत नाहीत याची अनुभूती गेल्या सात दशकात देशातील युवा पिढीने घेतली आहे. उच्च शिक्षणातून व्यवसाय प्रमुख व कुशल मनुष्यबळ निर्माण झाले पाहिजे, असा दृष्टिकोन नव्या शिक्षण धोरणात असलेला आपणास पाहवयास मिळतो.

अलीकडेच केंद्रीय शिक्षण मंत्रालयाने अखिल भारतीय स्तरावर 'ऑल इंडिया सर्वे ऑफ हायर एज्युकेशन' हा अहवाल जाहीर केला. त्यानुसार सध्या देशात एकूण 1113 विद्यापीठे आहेत. सन 2019-20 या वर्षाच्या तुलनेत 2020-21 मध्ये देशात 70 विद्यापीठे वाढलेली दिसून येतात. यामध्ये 657 विद्यापीठे सरकारी, 235 केंद्रीय विद्यापीठे, 422 राज्य विद्यापीठे, 446 खाजगी विद्यापीठे, 17 महिला विद्यापीठे, 17 मुक्त विद्यापीठे, 188 तंत्रज्ञान विद्यापीठे, 63 कृषी विद्यापीठे, 71 वैद्यकीय विद्यापीठे व संस्कृत भाषेसाठी 19 विद्यापीठे असून देशात महाविद्यालयाची संख्या 43,796 इतकी आहे. देशातील 59% सरकारी विद्यापीठांमध्ये 73.1% विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतला आहे तर 34.5% विद्यार्थ्यांनी सरकारी महाविद्यालयांमध्ये प्रवेश घेतला आहे. खाजगी विद्यापीठांमध्ये शुल्क अधिक असल्यामुळे विद्यार्थ्यांचा कल आजही सरकारी विद्यापीठाकडे असल्याचे या अहवालावरून दिसून येते. सन 2020-21 मध्ये झालेल्या एकूण प्रवेशा पैकी 79.6% प्रवेश पदवी स्तरावर तर 11.5% प्रवेश पदव्युत्तर स्तरावर झालेले होते. सर्वाधिक 33.5% विद्यार्थ्यांनी कला शाखेत, 15.5% विद्यार्थ्यांनी विज्ञान शाखेत, 13.9% विद्यार्थ्यांनी वाणिज्य शाखेत आणि 11.9% विद्यार्थ्यांनी अभियांत्रिकी शाखेत प्रवेश घेतलेला होता. देशात उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या पहिल्यांदाच चार कोटी वर गेली असून त्यामध्ये मुलांची संख्या 2.12 कोटी आणि मुलींची संख्या 2.01 कोटी तर विदेशी विद्यार्थ्यांची उच्च शिक्षण संस्था मध्ये प्रवेशीत संख्या चार 48,035 इतकी होती.

विद्यार्थी केंद्रीत धोरण : विद्यार्थ्यांनी बारावी नंतर पदवीला प्रवेश प्रवेशित विद्यार्थ्याला कोणत्याही वर्षी शिक्षण थांबवायचे आहे याची सोय नव्या धोरणात करण्यात आली आहे. भारतीय परंपरा, संस्कृती व विचारांचा प्रत्येक नागरिकांनी आदर करावा आणि अभिमान बाळगावा अशी व्यवस्था निर्माण होईल. युवकांमध्ये बालवयातच संस्कार झाले तर एक सुसंस्कार पिढी निर्माण होईल.

विद्यार्थ्यांच्या सृजनशिलतेला, विचारशीलतेला व कृतीशील तेला विशेष प्राधान्य देण्यात आले आहे. भविष्य काळात मातृभाषेतून उच्च शिक्षण मिळणार असल्यामुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थी इंग्रजी भाषे अभावी अर्ध्यावरच शिक्षण सोडून देत असत त्यामुळे लाखो विद्यार्थी उच्च शिक्षणापासून वंचित राहत होते, ती मुले आता उच्च शिक्षण घेऊ शकणार आहेत. परिणामी उच्च शिक्षणातील विद्यार्थ्यांचे प्रमाण प्रमाणात भरपूर वाढ होणार आहे. नव्या शिक्षण नीतीनुसार उच्च शिक्षणात खाजगी संस्थांना मुबलक संधी देण्यात येऊन 'ऑटोनाॅमस' करण्याचा मानस व्यक्त करण्यात आला आहे.

तसेच या स्वायत्त शैक्षणिक संस्था स्वतः परीक्षा घेऊन स्वतःच्या पदवी प्रमाणपत्र देखील देऊ शकतील. शिल्पकला, पारंपरिक उद्योग व व्यवसायांचा शिक्षणात समावेश करून त्याच्या विकासाला चालना देण्यात येणार आहे. कृषी, कायदा व वैद्यकीय शिक्षण वगळता बाकी सर्व शिक्षण एका छताखाली आणले जाणार आहे. बारावीपर्यंत सर्वाना मोफत व सक्तीचे शिक्षण दिले जाणार आहे. शिक्षण क्षेत्रात एखाद्या विषयात विशेष नैपुण्य प्राप्त करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना गुण देताना 'क्रेडिट' पद्धतीचा अवलंब केला जाईल. प्रचलित शिक्षण व्यवस्थेत विद्यार्थ्याला एकावेळी एकच पदवी घेण्याची मुभा होती त्यात आता बदल करून तो स्वतःच्या क्षमतेप्रमाणे एकाच वेळी अनेक शैक्षणिक पदव्या प्राप्त करू शकेल. प्रथम वर्ष पूर्ण करणाऱ्या विद्यार्थ्याला प्रमाणपत्र देण्यात येईल. पदवीचे दोन वर्ष पूर्ण करणाऱ्या विद्यार्थ्यास पदवीचे प्रमाणपत्र मिळेल. तीन वर्षे पूर्ण करणाऱ्या पदवी प्रमाणपत्र, चार वर्षे पूर्ण करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना रिसर्च पोस्ट ग्रेज्युएट डिग्री सर्टिफिकेट तर पाच वर्ष पूर्ण करणाऱ्या विद्यार्थ्याला 'मास्टर डिग्री सर्टिफिकेट' मिळणार आहे.

उच्च शिक्षणातील नवा पॅटर्न :

देशातील उच्च शिक्षण अधिक परिणामकारक, उपयोजित, अर्थपूर्ण व कौशल्यपूर्ण होणे आवश्यक आहे. महाविद्यालयीन युवकांमध्ये कौशल्य व क्षमता विकसित करण्यासाठी, सक्षम व नैतिक मूल्याधिष्ठीत नेतृत्व तयार होण्यासाठी आणि देशातील उच्च शिक्षणाला नवी ऊर्जा देण्यासाठी भारत सरकारने शैक्षणिक धोरण -2020 अंमलात आणण्याचे सुतोवाच केले आहे. या धोरणानुसार देशाच्या शिक्षण व्यवस्थेतील पारंपरिक मेकॉले शिक्षण पॅटर्न 10 +2+3 ऐवजी नवा भारतीय शिक्षण पॅटर्न 5+3+3+4 चा स्वीकारण्यात येणार आहे. म्हणजेच भारताची मूलभूत शिक्षण व्यवस्थेत परिवर्तन व सुधारणा करण्यात येणार आहे. नवीन शिक्षण नीती ही संधी, समानता, गुणवत्ता, स्वायत्तता आणि जबाबदारी या पंचसूत्रीवर उभी असून विद्यार्थ्यांना एकांगी शिक्षणाकडून बहुआयामी शिक्षणाकडे घेऊन जाणारी असणार आहे. एखाद्या महाविद्यालयात विज्ञान शाखेचे शिक्षण देण्याची सोय नसेल त्या महाविद्यालयात कला व वाणिज्य शाखेचा अभ्यासक्रम असेल अशावेळी त्या विद्यार्थ्यास जवळच्या महाविद्यालयात उपलब्ध असलेल्या विज्ञान शाखेतील तज्ञ प्राध्यापकाचे मार्गदर्शन मिळू शकेल. यातून काही शैक्षणिक संस्थेचे एकत्रीकरण (क्लस्टर) होईल. विद्यार्थ्यांनी उच्च शिक्षण कालावधीत शैक्षणिक संस्थाकडून मिळवलेल्या उपलब्धीचे डिजिटल संग्रहित करण्यासाठी 'अकॅडमी बँक ऑफ क्रेडिट' स्थापन केली जाईल. त्याआधारे तो देशात कुठल्याहीराज्यात, प्रदेशात, जिल्ह्यात, तालुक्यात व गावात रोजगार प्राप्त करू शकेल.

उच्च शिक्षण क्षेत्रातील प्रमाणन, अर्थसहाय्य, मान्यताप्राप्ती व विनिमयन ही कार्य करण्याकरिता वेगवेगळ्या संस्थांची स्थापना करण्यात येणार आहे शैक्षणिक संस्थांना अर्थसहाय्य उपलब्ध करून देण्यासाठी शिक्षण अनुदान परिषद, उच्च शिक्षणातील संशोधनाचा दर्जा सुधारावा याकरिता नॅशनल रिसर्च फाउंडेशन, कौशल्याभिमुख शिक्षण देण्यासाठी नॅशनल हायर एज्युकेशन कंट्रोल बोर्ड आणि परीक्षा घेण्यासाठी स्वतंत्र नॅशनल टेस्टिंग एजन्सी आणि मूल्यांकनासाठी राष्ट्रीय मूल्यांकन परिषद स्थापन करण्यात येणार आहे. उच्च शिक्षणातून व्यवसायभिमुख व कुशल मनुष्यबळ निर्माण झाले पाहिजे असा दृष्टिकोन नव्या शिक्षण नीतीत असलेला आपणास पाहावयास मिळतो.

निष्कर्ष:

उच्च शिक्षणाद्वारे युवा पिढीत समता, एकात्मता, बंधुभाव व समर्पण ही मानवी जीवनमूल्ये रुजविणे अपेक्षित होते परंतु वर्तमान विद्यापीठ शिक्षण व्यवस्था त्यामध्ये कुचकामी ठरलेली पाहावयास मिळते. विद्यापीठे ही केवळ पदवी देणारे कारखाने आणि महाविद्यालये परीक्षा घेणाऱ्या यंत्रणा बनल्या आहेत. परंतु नवीन शैक्षणिक धोरणाने विद्यार्थ्यांच्या व्यावसायिक कौशल्याचा

विकास होऊन तो नोकरी मागणारा नाही, तर इतरांना नोकरी देणारा बनणार आहे. स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करताना बहुमुखी शिक्षणाच्या आधारे 'ज्ञानसंपन्न भारत' निर्माण होईल असा आशावाद नव्या शिक्षण निधीतून प्रतीत होतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- 1) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण-2020 शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली.
- 2) पाटणकर, चिन्मय देशातील उच्च शिक्षणाचा लेखाजोखा, काय सांगतो? दैनिक लोकसत्ता, दि. 9/2/2023
- 3) शेवतेकर, शारदा व निकुंभे मदन (2011) भारतीय शिक्षण प्रणाली, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- 4) मोटे, गीतांजली (2015) जागतिकरण आणि शिक्षण, भारतीय शिक्षण मंडळ, पुणे.

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०

डॉ. गुलाब व्यंकटराव शेळके
लोकप्रशासन विभाग,
संत तुकाराम महाविद्यालय, कन्नड
gulabvshelke@gmail.com

अन्न, वस्त्र व निवारा या माणसाच्या मूलभूत गरजा आहेत परंतु आधुनिकीकरणाच्या युगात शिक्षण ही देखील एक मूलभूत गरज झालेली आहे, म्हणजेच आपणास असे म्हणता येईल की, मानवाच्या मूलभूत गरजा पैकी होऊ पाहणारी मूलभूत गरज म्हणजेच शिक्षण होय. कोणत्याही व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास हा शिक्षणाशिवाय शकत नाही तसेच कोणताही समाज, देश हा शिक्षणाशिवाय विकास साधू शकत नाही जसे शिक्षण महत्त्वाचे आहे तसेच शिक्षणात कालानुरूप बदलही महत्त्वाचे आहे त्याचाच एक भाग म्हणून नवीन शैक्षणिक धोरणाचा केंद्र सरकारने स्वीकार केलेला आहे नवीन शैक्षणिक धोरणात पूर्व प्राथमिक पासून ते संशोधन पदवीपर्यंतचा विचार करण्यात आलेला आहे. यात काही संकल्पना पूर्णतः नवीन आहेत तर काही संकल्पनेमध्ये अंशतः बदल करण्यात आलेले आहेत या शैक्षणिक धोरणामुळे भारतासमोरील आव्हानांना सामोरे जाता येऊ शकेल अशा पद्धतीने बदल या नवीन शैक्षणिक धोरणात केलेले आहेत. तसेच हे शैक्षणिक धोरण राबवितांना काही बाबी संदर्भात काळजीपूर्वक सावधानी बाळगणे आवश्यक आहे भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर केंद्र शासनाने समाजामध्ये शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी वेळोवेळी शैक्षणिक सुधारणा करण्यासाठी प्रयत्न केलेले आहेत आपल्या देशात मागील 34 वर्षांपूर्वी तयार करण्यात आलेले शैक्षणिक धोरण या नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणी पर्यंत लागू होते परंतु दिवसेंदिवस देशात सर्वच बाबतीत प्रगती होत आहे समाजाची देशाची संपूर्ण रचना बदलत असून समाजाच्या गरजा दिवसेंदिवस बदलत आहे, सहाजिकच या सर्व बदलांच्या पार्श्वभूमीवर शिक्षण पद्धतीत बदल होणे तितकेच गरजेचे आहे नवीन शैक्षणिक धोरणाचा अभ्यास करत असताना असे लक्षात येते की, शासनाने अत्यंत काटेकोरपणे या शैक्षणिक धोरणाचा मसुदा तयार केलेला आहे तीन वर्षांच्या पूर्व शालेय कालावधीचा देखील समावेश करण्यात आलेला आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये मातृभाषा व प्रादेशिक भाषा यांना देखील महत्त्व प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न करण्यात आल्याचे दिसून येते.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामधील महत्वपूर्ण बाबी :

१) शालेय शिक्षणाची सुरुवात वयाच्या तीन वर्षापासून नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार शालेय शिक्षणाचा शालेय शिक्षणाचा वयोगट तीन ते अठरा वर्षे करण्यात आला म्हणजेच सक्तीचे व मोफत शिक्षणाचा अगोदरच्या धोरणानुसार असलेला ६-१४ या वयोगटात बदल करून तो ३-१८ अशा प्रकारे वाढविण्यात आलेला आहे. या नवीन प्रक्रियेनुसार तीन वर्षांच्या अंगणवाडी प्री-स्कूलिंगचा यामध्ये समावेश करण्यात आलेला आहे. शालेय अभ्यासक्रमाची विद्यमान रचना १०+२ अनुक्रमे ३-८, ८-११, ११-१४ आणि १४-१८ वर्ष वयोगटातील ५+३+३+४ अभ्यासक्रमाच्या संरचनेद्वारे बदल करण्यात आलेला आहे

२) सर्व स्तरावर सार्वत्रिक प्रवेश:

शालेय शिक्षणाची व्याप्ती वाढविण्यासाठी 2030 पर्यंत समाजातील सर्वच घटकांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणणे व उच्च माध्यमिक पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना पायाभूत सुविधा आणि शिक्षक यासारख्या गोष्टींची उपलब्धता त्याचबरोबर नवीन तंत्रज्ञानावर आधारित प्लॅटफॉर्म द्वारे मुलांचे शिक्षणातील गळतीचे प्रमाण कमी करणे तसेच शाळाबाह्य मुलांची संख्या कमी करून सर्वांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्याची तरतूद या शैक्षणिक धोरणात केलेली दिसून येते.

३) विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षणात लवचिकता आणणे व सोयी प्रदान करणे:

नवीन शैक्षणिक धोरण हे विद्यार्थ्यांना भरपूर प्रमाणात लवचिकता व सोयी प्रदान करते यामध्ये कौशल्य विकासावर मोठ्या प्रमाणात भर दिलेला दिसून येतो. विद्यार्थी पारंपारिक शिक्षणाबरोबरच कौशल्याधारित शिक्षण घेऊन स्वतःच्या पायावर उभा राहू शकतो. विद्यार्थ्यांना आत्मनिर्भर करण्यावर या शैक्षणिक धोरणात भर दिलेला आहे. एखादा विद्यार्थी पदवीला प्रवेशित झाल्यास व

काही वैयक्तिक कारणामुळे त्याला शिक्षण अर्धवट सोडावे लागले तर पहिले वर्ष पूर्ण केल्यानंतर त्या अभ्यासक्रमाचे प्रमाणपत्र देण्यात येईल त्याने दोन वर्षे पूर्ण केल्यास त्याला त्या अभ्यासक्रमाचे पदविका देण्यात येईल व तीन वर्षे शिक्षण पूर्ण केल्यास त्याला पदवी देण्यात येईल विद्यार्थी हा कधीही शिक्षण सोडून पुन्हा त्या अभ्यासक्रमास प्रवेश घेऊन अभ्यासक्रम पूर्ण करू शकतो

४) प्रादेशिक भाषांना महत्त्व:

भारतासारख्या विशाल व खंडप्राय देशाचा विकास साध्य करावयाचा झाल्यास प्रादेशिक भाषांना महत्त्व देणे गरजेचे आहे, याचा सारासार विचार करून तसेच भाषावार प्रांतरचनेनुसार राज्यांची झालेली निर्मिती या सर्व गोष्टींचा विचार करून नवीन शैक्षणिक धोरणात प्रादेशिक भाषेतून शिक्षण उपलब्ध करून देणे म्हणजेच आपल्याला आपल्या विविधतेचा अभिमान आहे त्यामुळेच नवीन शैक्षणिक धोरणात प्रादेशिक भाषांना योग्य महत्त्व देण्यात आलेले आहे. त्या माध्यमातून विद्यार्थी प्रादेशिक भाषेतून उच्च शिक्षण घेऊ शकतात व आपले हित साध्य करू शकतात मातृभाषेतून शिक्षण मिळाल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये कुठल्याही प्रकारचा न्यूनगंड राहत नाही. त्यातून विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होण्यास मदत होते व विद्यार्थी आपले शिक्षण पूर्ण करतात

५) शैक्षणिक बँक ऑफ क्रेडिट:

शैक्षणिक बँक ऑफ क्रेडिट मुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेताना नक्कीच फायदा होईल तसेच त्यातून मिळणाऱ्या लवचिकतेमुळे शिक्षणात फायदेशीर ठरणार आहे. या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षण घेण्याची मुभा देण्यात आलेली आहे. विद्यार्थी ऑनलाइन शिक्षणाच्या माध्यमातून काही क्रेडिट मिळू शकतात त्यामुळे विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षणाच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात ज्ञान प्राप्त करण्यास मदत होईल निष्कर्ष: स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर समाजाला शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी वेळोवेळी शासन स्तरावर प्रयत्न करण्यात आलेले आहेत. 1986 मध्ये शैक्षणिक धोरण तयार करण्यात आले होते त्यामध्ये 1992 मध्ये बदल करण्यात आले. परंतु या प्रदीर्घ कालखंडापासून चालत आलेल्या शैक्षणिक धोरणात काळानुरूप होत असलेले बदल या सर्वच गोष्टींचा विचार करून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची निर्मिती करण्यात आली. नवीन शैक्षणिक धोरणात काळानुरूप बदल करून ६-१४ मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाच्या सूत्रात बदल करून ३-१८ अशा प्रकारचा बदल करून अंगणवाडी/ प्री प्रायमरी शिक्षणाचा देखील समावेश सक्तीतित्या व मोफत शिक्षणात समावेश करून शिक्षणाची व्याप्ती वाढविण्याचा यशस्वी प्रयत्न या नवीन शैक्षणिक धोरणात केलेला आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षणात लवचिकता आणून विद्यार्थ्यांना अधिक सोयी उपलब्ध करून देण्याचा देखील प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. त्याचबरोबर प्रादेशिक भाषांना महत्त्व देऊन भाषिक विविधता जोपासण्याचा प्रयत्न या धोरणात करण्यात आलेला आहे. त्याचबरोबर शैक्षणिक बँक ऑफ क्रेडिट च्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना शिक्षणात लवचिकता प्रदान करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यामाध्यमातून विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षणाच्या माध्यमातून काही क्रेडिट्स मिळविण्यास मदत होईल, त्याचबरोबर शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी वेगवेगळ्या ऑनलाईन पोर्टलचा वापर करून विद्यार्थी ज्ञानार्जन करू शकेल व आपले शैक्षणिक हित साध्य करेल नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर अधिक भर देण्यात आलेला आहे.

संदर्भसूची:

- १) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, 2020, शिक्षण मंत्रालय भारत सरकार
- २) <https://www.highereducationdigest.com>
- ३) डॉ. आरगडे अंबादास, मे 2022, नवीन शैक्षणिक धोरण , एज्युकेशनल पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स गोकुळवाडी औरंगपूर, औरंगाबाद

भारतीय लोकशाहीत न्यायपालिकेची भूमिका

प्रा. राहुल प्रल्हाद देवरे

राज्यशास्त्र विभाग, संत तुकाराम महाविद्यालय, कन्नड
rahuldeore210@gmail.com

प्रास्तावना

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सार्वभौम भारताने इंग्लंडच्या शासन प्रणालीच्या धर्तीवर भारतीय प्रशासन व राजकीय व्यवस्थेसाठी संसदीय शासन प्रणालीचा स्वीकार केला आहे. त परंतु या संसदीय शासन प्रणालीचा अंगीकार करत असताना भारताने तो पूर्णतः इंग्लंडच्या शासन प्रणालीचा जशाच्या तसा अंगीकार न करता त्या शासन प्रणालीला भारतीय राजकीय सामाजिक आर्थिक धार्मिक स्वरूपाची परिस्थिती अनुरूप स्वीकारलेले आहे भारतीय संविधानात भारत हे संघराज्य फेडरेशन आहे असा उल्लेख नाही उलट भारत हा राज्यांचा संघ आहे India that is Bharat Selvi union of States आहे राज्यांच्या हक्कांना दादांना येता संविधानाने केंद्र व राज्य यांच्यामध्ये अधिकाराची विभागणी केलेली आहे परंतु कधी केव्हा केव्हा केंद्र व राज्य यांच्यामध्ये अधिकार विभागणीवरून व अधिक व अधिकारांमध्ये समाविष्ट करण्यात आलेल्या अधिकाऱ्यांच्या सूचीमध्ये नमूद केलेल्या विषयावरून केंद्र व राज्य यांच्यात वाद निर्माण होतो अशा प्रकारचे वाद मिटवण्यासाठी व संघराज्य व्यवस्था टिकून ठेवण्यासाठी न्यायव्यवस्थेचे मोलाचे व निर्णय असे योगदान असते..... कोणत्याही देशाची राज्यघटना ही तेथील राजकीय जीवनाचा मूळ आधार मानली जाते. एखादे राज्य जर आपला राज्यकारभार राज्यघटना विरहित चालवत असेल तर अशा प्रकारच्या राजकीय व्यवस्थेला अराजक राज्यव्यवस्था म्हटले जाईल जनतेच्या सुरक्षेसाठी राजकीय आणि सामाजिक जीवनाविषयी च्या अशा आकांक्षा महत्वाकांक्षा व त्यांचे जीवनाबद्दल उदात्त असलेले स्वप्न यांचे एकत्रित प्रतिबिंब ज्या नियमांमध्ये दिसते ते नियम म्हणजे राज्यघटना होय.

आपल्या राज्यघटनेत सत्तेचे केंद्र व राज्य असे विकेंद्रीकरण करण्यात आले आहे त्या अंतर्गत केंद्र आणि घटक सरकारांमध्ये निश्चित अधिकार विभागणी करण्यात आली आहे त्यामुळे केंद्र सरकारचे आणि घटक सरकारचे अधिकार विषय कोणते आहेत यांची स्पष्ट जाणीव सरकारला होते अधिकार अधिकार अतिक्रमण होत नसते भारतीय घटनेमध्ये केंद्र सरकारचे विषय कोणते व घटक सरकारचे विषय कोणते याबाबत स्पष्टीकरण करण्यात आलेले आहे.

भारताच्या राज्यघटनेच्या वैशिष्ट्यांपैकी एक प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे असे की भारतात एकेरी न्यायव्यवस्था आहे भारत सरकारच्या 1935 च्या अधिनियमाच्या अंतर्गत संघीय न्यायालयाची फेडरल कोर्ट स्थापना झाली परंतु ते सर्वोच्च न्यायालय सुप्रीम कोर्ट नव्हते कारण संजय न्यायालयाच्या निर्णयावर अपील ऐकण्याचा अधिकार इंग्लंडच्या पूर्वी कौन्सिलला होता आणि हा निर्णय अंतिम स्वरूपाचा होता परंतु भारतीय संविधानानुसार भारतात 1950 पासून सर्वोच्च न्यायालयाची स्थापना करण्यात आली आहे सर्वोच्च न्यायालयाचे नियंत्रण भारतातील सर्व न्यायालयावर आहे.

भारतामध्ये केंद्र आणि घटक सरकारची अलग अलग शासन व्यवस्था आहे. भारतातील कोणत्याही न्याय निवडा संदर्भातसर्वोच्च न्यायालयाने दिलेला निर्णय हा अंतिम स्वरूपाचा आहे त्यांच्या निर्णयाला भारतातील इतर कोणतेही न्यायालय आव्हान देऊ शकत नाही किंवा तो निर्णय नाकारू शकत नाही घटक राज्यातील उच्च न्यायालय आणि त्यांच्या अधिनस्त असणारी दुय्यम न्यायालय यांच्यामध्ये एकसूत्रता निर्माण करणे त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवणे हेच सर्वोच्च न्यायालयाचे कार्य आहे.

भारताची एकता आणि अखंडता अबाधित राखण्याच्या दृष्टीने कायद्याची आणि न्यायाची एकेरी पद्धत असावी असे घटनाकारांना वाटले आमच्या वार्तामध्ये एकीकृत न्यायव्यवस्था आहे त्यांचे अधिकार संवेद आणि कायदे दिवाणी आणि फौजदारी खटल्यांच्या बाबतीत अतिशय विस्तृत आहे असे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत आहे.

प्रत्येक सभ्य राज्यासाठी एक स्वातंत्र्य नी पक्षी न्यायमंडळ असणे नितांत आवश्यक आहे . कारण सुशासन करून नागरिकांची उन्नती करणे हे एका सुसंस्कृत सुसभ्य राज्याचे कर्तव्य आहे त्यासाठी शासन संस्था निरनिराळे कायदे तयार करते

परंतु त्या कायद्याचे प्रत्येक जण पालन करतोच. म्हणून कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्या व्यक्तीची चौकशी करून तिला नी पक्षी आणि सूडबुद्धी विरहित वृत्तीने न्याय देणे व गुन्हेगाराला योग्य ती शिक्षा देणे आवश्यक आहे गुन्हेगाराला शिक्षा न दिल्यास राज्यातील शांतता व सुव्यवस्था धोक्यात येईल आणि नागरिकांचे जीवन असुरक्षित होईल तसेच शासन अधिकारी आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग करेल.

भारतीय संविधानाच्या अनेक वैशिष्ट्यांपैकी एक असलेली महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे भारतीय राज्यघटनेतील भाग तीन मध्ये नमूद करण्यात आलेले मूलभूत अधिकार होय भारतीय संविधानकर्त्यांनी तत्कालीन सामाजिक राजकीय आर्थिक परिस्थितीचा संगोपन अभ्यास करून भारतातील नागरिकांचा सर्वांगीण विकास व्हावा त्यांना प्रगतीच्या दिशेने दिशेने वाटचाल करता यावी यासाठी भारतीय राज्यघटनेतील भाग तीन मध्ये कलम 12 ते 35 मध्ये अत्यंत विस्तृत स्वरूपाचे असे मूलभूत अधिकार बहाल बहाल केलेली आहे या अधिकाराचा वापर करून प्रत्येक भारतीय नागरिक आपला सर्वांगीण विकास करू शकते.

परंतु कधीकधी शासकीय यंत्रणांकडून कायदे करत असताना व त्यांची अंमलबजावणी करताना संविधानाने नागरिकांना दिलेल्या मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन होते. व नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारावर गदा येते पर्यायाने त्यांचा होणाऱ्या सर्वांगीण विकासामध्ये बाधा निर्माण होते अशा प्रकारच्या बाधला दूर करण्यासाठी व नागरिकांना मिळालेल्या मूलभूत अधिकारांच्या अंमलबजावणीसाठी प्रत्येक भारतीय नागरिक त्यांच्या अधिकारासंदर्भात न्यायालयात दाद मागू शकते व न्याय संस्थेमार्फत आपल्या मूलभूत संविधानिक अधिकारांचे रक्षण करू शकते अशा प्रकारे केंद्र व राज्य यांच्यात निर्माण होणारी संघर्ष व नागरिकांचे मूलभूत हक्क यांच्या रक्षणासाठी न्यायालयाची भारतीय लोकशाही अत्यंत महत्त्वाची भूमिका आहे.

संदर्भ

- 1 भारतीय शासन आणि राजकारण भा.ल.भोळे
- 2 भारतीय शासन आणि राजकारण सुधाकर जोशी
- 3 राजनीतिक विज्ञान बी एल फारिया.

तंत्रज्ञान, शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगारातील स्त्रियांचे योगदान

डॉ. रमाकांत तिडके

श्रीमती सुनीता लोंढे

प्रस्ताविक

मानवी समाज म्हणून जर आपण संपूर्ण जगाच्या विकासाचा विचार केला तर स्वतःच्या बुद्धीच्या बळावर मानव कल्याण साधण्यासाठी मानवाने जी प्रगती आजपावेतो साधली आहे, त्यात स्त्रियांच्या विविध क्षेत्रातील योगदानाने जगाच्या प्रगतीचा आलेख उत्तरोत्तर चढताच असलेला आपल्याला दिसत आहे. जवळपास सर्वच ठिकाणी प्रचलित असलेल्या पुरुषसत्ताक व्यवस्थेशी झगडत, 'चूल आणि मूल' या अलिखित निर्बंधाला झुगारत, आपल्या व्यक्तिगत, नैसर्गिक मर्यादा लांगून स्त्रियांनी पुरुषांच्या बरोबरीचे, पुरुषांच्या तोडीस-तोड तर काही क्षेत्रात त्यांच्याही वरचढ असे कर्तृत्व गाजवून 'हम भी किसी से कम नहीं' हे सिद्ध करून दाखवले आहे.

मागील दशकाचा विचार करता महिलांनी तंत्रज्ञान, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, कला, क्रीडा यांसारख्या विविध क्षेत्रांत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. जेव्हापासून भारताने जागतिकीकरण स्वीकारले आहे तेव्हापासून तंत्रज्ञान, शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगार या व अशा सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांनी उत्तरोत्तर प्रगती साधण्याचा निरंतर प्रयत्न केलेला आहे आणि त्यात त्यांनी उत्तुंग यश संपादन केलेले आहे. संपूर्ण जगाचा आढावा घेतला तर जागतिक पातळीवर स्त्रियांनी आपल्या कर्तृत्वाच्या आणि जिद्दीच्या जोरावर केवळ व्यक्तिगतच नव्हे तर सामाजिक पातळीवर देखील रचनात्मक कार्य करून विश्वकल्याण साधले आहे. स्त्रियांच्या प्रगतीच्या आणि यशाच्या अशा प्रवासात त्यांना बदलत्या काळानुरूप नवनवीन आव्हानांचा सामना देखील करावा लागत आहे ती आव्हाने नेमकी कोणती आहेत आणि त्यावर स्त्रिया कशा पद्धतीने मात करतील याचा थोडक्यात धांडोळा घेण्याचा हा प्रयत्न.

शोधनिबंधाचा उद्देश :

- 1) तंत्रज्ञान, शिक्षण, आरोग्य व रोजगार यामध्ये महिलांचे योगदान अधोरेखित करणे.
- 2) तंत्रज्ञान, शिक्षण, आरोग्य व रोजगार या क्षेत्रातील महिलांसमोरील आव्हाने व संधी यांचा शोध घेणे.

तंत्रज्ञान क्षेत्रातील महिलांचे योगदान :

सॉफ्टवेअर इंजिनिअरिंग पासून उत्पादन विकासापर्यंत तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात महिलांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. स्त्रियांनी कम्पायलर सारख्या ग्राउंड ब्रेकिंग तंत्रज्ञानाच्या निर्मितीमध्ये योगदान दिले आहे, ज्याने आधुनिक संगणकाचा मार्ग मोकळा केला आहे. जगात पहिली कम्प्युटर प्रोग्रामर म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या एडा लवलेस हे तंत्रज्ञानातील स्त्रियांच्या योगदानाचे उत्तम उदाहरण आहे. आज महिला तंत्रज्ञान कंपन्यांमध्ये सीईओ, सीएफओ आणि सीटीओ यांसारख्या उच्चस्तरीय पदांवर विराजमान आहेत. असे असूनही तंत्रज्ञान उद्योगात अजूनही महिलांचे प्रतिनिधित्व कमी आहे. केवळ २६% एवढ्या कमी संख्येने नोकऱ्या महिलांकडे आहेत. २६ टक्क्यांवरून ५० टक्क्यांपर्यंत स्त्रिया या क्षेत्रात घेऊन येणे हे या क्षेत्रातील प्रमुख आव्हान आहे.

शिक्षणातील महिलांचे योगदान :

महिलांनी शिक्षण क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. शिकणे आणि शिकवणे या दोन्ही रूपामध्ये त्यांनी नेत्रदीपक यश मिळवलेले आहे. मारिया मॉन्टेसरीच्या शिकवण्याच्या पद्धती पासून ते सांस्कृतिक आणि मानववंशशास्त्रातील मार्गरेट मिरच्या योगदानापर्यंत तसेच शैक्षणिक सिद्धांत आणि शैक्षणिक उपपत्ती विकासात महिलांनी भरघोस असे योगदान दिलेले आहे. 'शिक्षणाशिवाय स्त्रीचे जीवन हे व्यर्थ आहे' हे सावित्रीबाई फुले यांनी ओळखले आणि शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. सामाजिक कौटुंबिक पातळीवरील विरोध पत्करून सावित्रीबाई फुले, त्यांच्या सहकारी फातिमा शेख, रमाबाई, लक्ष्मीबाई टिळक, मेधा

पाटकर, डॉ. मंदाकिनी आमटे, रेणू दांडेकर यांनी शिक्षण क्षेत्रामध्ये भरीव काम केले. त्याचप्रमाणे मुस्लिम मुलींसाठी बेगम जंजिरा, अतिया जोहरा फौजी यांनी शिक्षण क्षेत्रामध्ये नेत्रदीपक असे योगदान दिले आहे. केवळ पुस्तकी ज्ञान न देता निसर्ग, समाज, दैनंदिन व्यवहार यातून विविध कौशल्य निर्माण व्हावे, नवनिर्मितीचा आनंद घेता यावा यासाठी 'अक्षरआनंद' शाळेमध्ये विद्या पटवर्धन, वंदना भागवत यांनी विविध प्रयोग राबवले. तसेच शरीर विक्री करणाऱ्या महिलांना शिकता यावे यासाठी विजयाताई लवाटे यांनीही प्रयत्न केले. नापास मुलांना-मुलींना त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण व्हावा म्हणून वर्षा देशपांडे यांनीही काम केले. मेधा पाटकर यांच्या जीवनशाळेमध्ये 'लढाई व पढाई साथ साथ' अशा स्लोगनसह ते विद्यार्थ्यांना शिकवतात. म्हणजेच पारंपारिक शिक्षणाची चौकट सोडून कृतिशील, व्यवहारी विज्ञानाची जोड असणारे शिक्षण तसेच विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होण्याकडे आज या महिला आगेकूच करत आहेत. विशेषतः विकसनशील देशांमधील मुली आणि महिलांसाठी शिक्षणाच्या प्रवेशाचा विस्तार करण्यात महिलांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. असे असले तरी आज प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणात बहुसंख्य शिक्षक आहेत तथापि शिक्षणातील नेतृत्वाच्या पदांवर अजूनही स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व कमी आहे बहुतेक प्रशासकीय भूमिका पुरुषांनीच व्यापलेल्या दिसतात ही या क्षेत्रातील आव्हाने महिलांसमोर आहेत.

आरोग्य क्षेत्रात स्त्रीचे योगदान :

संशोधनापासून ते रुग्णसेवेपर्यंत आरोग्याच्या क्षेत्रात महिलांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. मेरी क्युरीच्या रेडिएशन थेरेपीमधील अग्रगण्य कार्यापासून ते ल्युकेमिया आणि नागीण यांच्यावर उपचार करण्यासाठी गेरट्रूड एलिओनच्या औषधांच्या विकासापर्यंत, जीवनरक्षक वैद्यकीय उपचार आणि तंत्रज्ञानाच्या विकासात महिलांनी योगदान दिले आहे. परिचारापासून ते डॉक्टरांपर्यंत बहुतेक आरोग्यकर्मी यांमध्ये स्त्रिया देखील आहेत. आपल्या देशाच्या बाबतीत विचार केला तर ज्यांनी वैद्यकीय क्षेत्रामध्ये प्रथम नाव नोंदवले त्या भारताच्या पहिल्या महिला डॉक्टर आनंदीबाई जोशी. तसेच २०११ मध्ये पद्मश्रीने सन्मानित डॉ. इंदिरा अहुजा यांनी पहिले 'टेस्ट ट्यूब बेबी' तयार करणाऱ्या महिला म्हणून जगात वेगळी ओळख निर्माण केली. त्याचप्रमाणे आदिवासी भागामध्ये काम करणाऱ्या, आदिवासी भागांमध्ये आपली आरोग्यसेवा देणाऱ्या डॉ. मंदाकिनी आमटे, मेळघाटातील वैरागड येथे कार्य करणारे डॉ. रवींद्र कोल्हे व डॉ. स्मिता कोल्हे यांचेही कार्य महत्वाचे ठरते. अशा प्रकारे आरोग्य क्षेत्रात देखील महिलांनी आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटवला आहे तथापि, आरोग्यसेवा उद्योगात महिलांना अजूनही भेदभाव आणि असमानतेचा सामना करावा लागतो, ज्यात कमी वेतन आणि कमी नेतृत्व पदांचा समावेश आहे.

रोजगारांमध्ये महिलांचे योगदान :

महिलांनी शेतीपासून व्यवसायापर्यंत श्रमशक्तीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. महिलांनी स्वतःसाठी आणि त्यांच्या कुटुंबासाठी विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये आर्थिक विकासातून स्वतःची प्रगती साध्य केली आहे. मराठवाड्यातील बीड सारख्या ठिकाणी अर्चना कुटे ह्या कुटे ग्रुपच्या व्यवस्थापकीय संचालिका आहेत आणि त्यांनी उद्योग जगतामध्ये आपले नाव उज्वल केले आहे. देशातील अनेक लघु आणि मध्यम उद्योगात स्त्रियांनी वाखाणण्याजोगे कार्य केले आहे. ज्याद्वारे स्वयंरोजगाराची संधी ग्रामीण महिलांना मिळत आहे. ग्रामीण भागातील बचत गट असतील, या बचत गटांच्या माध्यमातून चालणारे छोटे-छोटे गृह उद्योग असतील यांसारख्या बहुसंख्य उद्योगातून महिला आज पुढे येताना दिसत आहेत आणि रोजगार क्षेत्रात कार्यरत आहेत.

आव्हाने आणि संधी :

तंत्रज्ञान, शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगार या क्षेत्रांमध्ये महिलांनी भारी योगदान दिले असूनही महिलांना अजूनही या क्षेत्रांमध्ये महत्त्वाची आव्हाने आहेत. लैंगिक भेदभाव, असमानता, निर्णय प्रक्रियेत महिलांना डावलणे, समान काम असूनही कमी वेतन, कामाच्या ठिकाणी होणारे महिलांचे मानसिक तसेच लैंगिक शोषण, पुरुषसत्ताक मानसिकतेतून हीन दर्जाची वागणूक यांसारखा पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोन महिलांच्या यश आणि प्रगतीच्या संधींवर मर्यादा घालत आहे. यातूनच अनेकदा स्त्री एखाद्या मुख्य हुद्द्यावर असेल तर तीचे सर्व निर्णय तिचा पती घेतो. हे प्रामुख्याने सर्वच ठिकाणी होतांना दिसते. एखाद्या ठिकाणी एखादी स्त्री स्वतः निर्णय घेत असेलच तर अशा ठिकाणी तिला प्रोत्साहन देण्याऐवजी तीचे खच्चीकरण केले जाते, तिच्यातील नेतृत्वाला

झिडकारले जाते. या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि अधिक समान आणि सर्वसमावेशक समाज निर्माण करण्यासाठी सरकारी संस्थाने आणि व्यक्ती एकत्र काम करू शकतात.

निष्कर्ष :

महिलांनी महत्वपूर्ण आव्हाने आणि अडथळ्यांचा सामना करूनही तंत्रज्ञान, शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगार यासह अनेक क्षेत्रांमध्ये महत्वाची प्रगती साधली असली तरी महिलांना यश आणि प्रगतीसाठी समान संधी मिळतील याची खात्री करण्यासाठी बरेच काम करावे लागेल असे निदर्शनास येते. लैंगिक भेदभाव आणि असमानता दूर करून आम्ही एक अधिक समावेशक आणि वैविध्यपूर्ण समाज निर्माण करू शकतो जो महिलांच्या योगदानाची कदर करेल आणि आपल्या जगाला आकार देण्यासाठी महिलांची भूमिका ही महत्त्वपूर्ण आहे हे सहज स्वीकारेल.

संदर्भ :

- १) १० डिसेंबर २०१६, अंजली कुलकर्णी यांचा दैनिक लोकसत्ता मधील लेख.
- २) 'बैरागड' डॉ. मनोहर नरांजे, साकेत प्रकाशन, ११५ महात्मा गांधी नगर स्टेशन रोड औरंगाबाद २०१९, दुसरी आवृत्ती, ४३१००५.
- ३) 'मेधा पाटकर: नर्मदा संघर्ष, दीपक चैतन्य, २०१०, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
- ४) 'महाराष्ट्रातील महिला उद्योजक', प्रा. शैलजा सांगळे, डायमंड प्रकाशन.
- ५) 'महिला उद्योजक प्रेरणादायी यशोगाथा', अविनाश किरपाल, Sage Publication.

ग्रामीण विकासात पंचायतराजची भूमिका

ज्योती प्रकाश गावंडे

संशोधक विद्यार्थी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

देशाला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी नंतर भारतात पंचायतराजची भूमिका ही ग्रामीण विकासात अतिशय महत्त्वाची होती. देशाच्या पुनरुत्पादनाचा व नवनिर्माणाचा विचार सुरु झाला व ओघानेच ग्राम विकासाच्या दृष्टीने ही विचार झाला. मधूमा गांधींनी स्वातंत्र्य संग्रामाच्या काळात खेड्याकडे जाण्याचा मार्ग दाखवला आणि ग्राम स्वराज्याची कल्पना मांडली होती. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि घटना समितीची स्थापना झाली. स्वातंत्र्य लढ्यात लोकांनी उराशी बाळगलेल्या ध्येयात ग्राम स्वराज्य हे सूत्र होते. त्यामुळे देशाची घटना होत असताना ग्रामपंचायतीचा स्वतंत्र तिसरा सत्र असावा अशी सूचना मांडण्यात आली. त्या सूचनेला घटना समितीतील काही लोकांनी विरोध केला. भारतीय समाजव्यवस्था उतरंडीवर आधारित असल्यामुळे तथाकथित उच्चवर्गीय जातींना पंचायत व्यवस्थेत पंच म्हणून स्थान मिळत असे तसेच उच्च जातीय लोकच निर्णय घेण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत असत. या पद्धतीत व अवस्थेमध्ये स्त्रिया आणि खालच्या जातीच्या लोकांना कोणतेही स्थान नव्हते. ही अवस्था असमानतेवर आधारित होती असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते. त्यामुळे या व्यवस्थेला त्यांचा विरोध होता. त्यामुळे ग्रामपंचायतीचा वापर उच्चवर्णीय करतील व सामान्य दलित लोकांवर अन्याय होईल अशी भीती त्यांना होती, तरीदेखील घटना समितीने सामाजिक उद्दिष्ट म्हणून राज्ये, ग्रामपंचायत संघटित करतील व त्यांना स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणून काम करण्यास आवश्यक अधिकार देतील असे चाळीसाव्या मार्गदर्शक सूत्रात म्हटले आहे. एकूणच ग्रामीण विकास साधण्याकरता पंचायतराजची निर्मिती महत्त्वाचे पाऊल होते. आजच्या सद्यस्थितीत ही अवस्था विविध योजनाद्वारे राबवली जात असून ग्रामीण भागात झालेला विकास याचाच एक भाग आहे असे दिसते.

पंचायत राज व्यवस्था इतिहास :

पंचायतराज व्यवस्था ही भारतात अगदी प्राचीन काळापासून अस्तित्वात होती. आजच्या पेक्षा त्याचे स्वरूप वेगळे होते परंतु ही व्यवस्था पूर्वी गावातील चावडीसारख्या सार्वजनिक ठिकाणी रोज सकाळी पंचमंडळी बसायची आणि गावातील लोकांच्या अडचणी समजावून घेऊन मार्गदर्शन करून त्याचा उपाययोजना करत असे. गावाचा कारभार चावणे, गावाचा कर गोळा करणे, राजाला खंड वसूली देणे इ. कामे ही पंचमंडळी पार पाडीत असत. मौर्य काळात त्यांना काम करण्याचा अधिकार होता. त्या दृष्टीने पंचायती खूप विकसित झाल्या होत्या. आजच्या ग्रामपंचायती करीत असलेली विविध भाव विकासाची कामे या ग्रामपंचायती त्या वेळी करीत होत्या. ग्रामपंचायतीची निवडणूक दरसाल होत असे. सर्व सभासद हे लोक नियुक्त असत. त्यांच्यावर सरकारी अधिकाऱ्यांची देखरेखीसाठी नेमणूक होई. ग्रामपंचायतीकडे स्वतःचा निधी असे न्याय निवाडे ही पंचायत करीत असे.

भारतात अनेक साम्राज्ये आली. बाहेरून आलेल्या मोगलांनी ही पद्धत स्विकारली. भारतासारख्या खंडप्राय खेड्यापाड्यात विखुरलेल्या देशाला विकेंद्रीत शासनाची जरूरी होती. त्यामुळे ही पद्धत अनेक वर्षे टिकून होती व त्यातून खेडी स्वयंपूर्ण बनत गेली. शिवाजी महाराजांच्या काळातही ग्रामपंचायती ही पद्धत चोहीकडे चालू होती. तीच रयतेच्या सोयीची वाटल्याने महाराजांनी ही पद्धत कायम ठेवली. ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर त्यांनी मात्र आपल्या स्वार्थासाठी ही पद्धत मोडीत काढून तलाठी, पोलीस पाटील, यांच्यापासून ते कलेक्टरपर्यंत नोकरशाहीची फौज निर्माण केली. 1882 साली लॉर्ड रिपनने मर्यादित स्वरूपात स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा कार्यक्रम अमलात आणला परंतु आरोग्य आणि प्राथमिक सोयी सुविधा पुरतेच त्यांचे उद्दिष्ट मर्यादित होते.

पंचायतराज व्यवस्था नव्याने सुरु करण्यासाठी विविध समित्या व मंडळे स्थापन करण्यात येऊन वेगवेगळ्या समित्यांच्या मार्फत या व्यवस्थेचा अभ्यास करण्यात आला व वेळोवेळी त्यात बदल करण्यात आले. त्यातील काही महत्त्वाच्या समित्यांचा आढावा पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

1) **बलवंतराय मेहता अभ्यास गट** : स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर पहिली पंचवार्षिक योजना अंमलात आली व खेड्यातील इतर लोकांचा विकास करून त्यांना स्वावलंबी बनविण्यासाठी ही योजना सुरु करण्यात आली. यामध्ये लोकसहभाग अपेक्षित होता परंतु म्हणावा तसा तो मिळाला नाही त्यामुळे बलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती गठीत करण्यात आली. या समितीच्या अभ्यास गटाने 1957 साली आपला अहवाल सादर केला. त्यात पंचायत राज्याची संकल्पना मांडण्यात आली व राजस्थान सरकारने या बलवंतराय समितीच्या सूचना लक्षात घेऊन जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत यांच्या योजना आखल्या व 2 ऑक्टोबर 1959 रोजी पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते या योजनेचे उद्घाटन केले व देशात पंचायत राज सुरु झाले अशी घोषणा केली त्यानंतर ही व्यवस्था पंचायत राज या नावाने लोकप्रिय झाली.

2) **महाराष्ट्रात पंचायतीराजचा अभ्यास** : महाराष्ट्र शासनाने ही पंचायत राज व्यवस्थेचा यशस्वी परिणामकारकतेसाठी वेळोवेळी अभ्यासगट व समित्यांची स्थापना केली. एस.जी. बर्वे समिती 1968 बोगिरवार समिती, 1970 मंत्रीमंडळाची उपसमिती, 1980 आणि पंचायत राज व्यवस्थेचे मूल्यमापन करण्यासाठी 1984 साली प्राचार्य पी.बी. पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली होती. या समितीने आपला अहवाल 1986 साली सादर केला. ही सर्वात अलिकडील समिती असून त्यांच्या शिफारशीच्या आधारा राज्यशासन वेळोवेळी विचार करून दुरुस्त्या करीत आहे.

3) **एल.एम. सिंगवी समिती** : सन 1984 च्या अखेरीस राजीव गांधी यांनी देशाच्या पंतप्रधान पदाची सूत्रे स्विकारली त्यांच्या सरकारने पंचायत राज संस्थेला मजबूती प्रदान करण्याच्या उद्देशाने सन 1986 च्या जून महिन्यात एल.एम. सिंगवी यांच्या अध्यक्षतेखाली लोकशाही आिा विकास कामासाठी पंचायतीचे पुर्नजीवन करण्यासाठी समितीची नियुक्ती केली. पंचायत राज संस्थांची स्थिती त्यांची आत्तापर्यंतची वाटचाल आणि विकास कार्यातील त्यांची भूमिका इ. मूल्यमापन करण्याची तसेच ग्रामीण विकास कसे करता येईल या बाबत उपाय सुचविण्याची जबाबदारी सिंगवी समितीवर सोपविण्यात आली होती.

4) **अशोक मेहता समिती** : 1977 पंचायत राज संस्थांचा आढावा घेण्यासाठी अशोक मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली ही समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीने 132 शिफारशी केल्या.

ग्रामीण विकासात पंचायत राज व्यवस्थेचे योगदान हे खूप महत्त्वाचे असून विविध घटकात त्याचे महत्त्व वेगवेगळे आहे.

सामाजिक जीवनातील योगदान :

1. सामाजिक सुधार
2. शिक्षणाची सर्वांगीण व्यवस्था

ब) आर्थिक जीवनातील योगदान :

1)समोद्योगाची स्थापना , 2) सिंचन व्यवस्था , 3) वृक्ष लागवड आणि चारागृह यांची व्यवस्था, 4) भूमिहीन लोकांना भूमी मिहवण्याची योजना, 5) सहकारी समिती संगठण

सारांश : ग्रामीण विकासात पंचायतराजची भूमिका ही अतिशय महत्वाची असून त्यातून झालेला विकास हा ग्रामीण भागात विविध योजना व प्रगतीसाठी पूरक आहे असे दिसून येते.

संदर्भ सूची :

1. काचोळे दा. पो., 1999, 'ग्रामीण समाज शास्त्र' कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
2. गोरे अशोक, 2014, 'ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र' विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
3. VIKASPEDAI-MR.VIKASPEDAI.IN
4. 73 व्या घटना दुरुस्तीमुळे ग्रामपंचायतीच्या कारभारातील बदल
5. NATIONAL COMMISSION FOR SCHEDULED COSTS
6. रानी नीतू, 2006, 'पंचायती राज अवस्था, सिद्धांत एवं अवहार राजपाल प्रकाशन, दिल्ली
7. महीपाल, 2019, 'पंचायती राज बुनैतियां एवं संभावनाएँ नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडीया, दिल्ली.

ग्रामीण विकासात पंचायतराजची भूमिका

खंडेराव हरिभाऊ काळे

संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग,
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

ग्रामीण विकासात पंचायतराजच्या भूमिकेला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने उचललेल्या महत्त्वपूर्ण पावलांपैकी एक महत्त्वाचे पाऊल म्हणजे पंचायतराज संस्थांची स्थापना होय. ग्रामीण विकास जनतेच्या स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे, तिच्याच सहकाऱ्याने आणि लोकशाही मार्गाने घडवून आणण्यासाठी पंचायतराज संस्थांची स्थापना करण्यात आली.

2 ऑक्टोबर 1952 पासून राबविण्यात येणाऱ्या "समाज विकास योजने"ला अपेक्षेप्रमाणे यश न मिळाल्याने तिच्या मूल्यमापनासाठी मेहता समिती स्थापन करण्यात आली. सन 1957 मध्ये स्थापन करण्यात आलेल्या बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार 2 ऑक्टोबर 1959 पासून त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था स्थापन करण्यात आली. ही त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था म्हणजे जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत होय. याची सुरुवात राजस्थानमधील नागौर जिल्ह्यापासून करण्यात आली. या व्यवस्थेमधील अनेक त्रुटीमुळे ही व्यवस्था फारसी परिणामकारक पद्धतीने कार्य करू शकली नाही. व्यवस्थेमधील तिनही स्तरावर समाजातील सर्वच घटकांना प्रतिनिधीत्व नव्हते तसेच निवडणूका सुद्धा नियमितपणे वेळेवर घेतल्या जात नव्हत्या. पंचायतराज व्यवस्था आर्थिकदृष्ट्या कमकूवत होती. सन 1985 मध्ये गठित करण्यात आलेल्या सिंधवी समितीने केलेल्या शिफारसीनुसार 1992 मध्ये 73 वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली आणि पंचायतराज व्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा देण्यात आला. ही घटना दुरुस्ती खालील तीन उद्देशाने करण्यात आली.

- पंचायतराज व्यवस्था राजकीयदृष्ट्या सक्षम करणे.
- पंचायतराज व्यवस्था प्रशासकीयदृष्ट्या सक्षम करणे.
- पंचायतराज व्यवस्था आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करणे.

73 व्या घटनादुरुस्ती कायद्यामधील विशेष तरतुदीची अंमलबजावणी करण्याकरीता राज्य शासनाने ग्रामविकासाबाबतच्या जास्तीत जास्त योजना पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून राबविण्याचा धोरणात्मक निर्णय घेतला.

राज्य घटनेच्या अनु.243 (ZD) नुसार जिल्हा नियोजन समितीमार्फत जिल्हा विकास योजना तयार करण्याच्या प्रक्रियेत पंचायतराज व्यवस्थेच्या तीनही अंगांचा सहभाग करून घेण्याची स्पष्ट तरतूद करण्यात आलेली आहे. विकास कामांना प्रशासकीय मंजूरी देण्याचे अधिकारसुद्धा पंचायतराज व्यवस्थेच्या तीनही स्तरावर देण्यात आलेले आहेत.

ग्रामीण विकासामध्ये पंचायतीचे महत्त्व :

महात्मा गांधीच्या मते भारत हा खेड्यात राहतो. त्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास झाल्याशिवाय भारताचा विकास होणार नाही. लोकसहभागातून ग्रामीण विकास करण्याकरीता अनु.40 मध्ये प्रत्येक गावांकरिता किंवा गाव समूहाकरिता ग्रामपंचायत स्थापन करण्याची तरतूद करण्यात आली. ग्रामीण भागाचा खऱ्या अर्थाने समस्यांशी निगडित विकास करावयाचा झाल्यास विकास प्रक्रियेच्या सर्व टप्प्यावर स्थानिक लोकांचा सहभाग असणे आवश्यक आहे. गावांत राहणारे लोक समस्यांसोबत जीवन जगतात, त्यामुळे त्यांना समस्यांची पूर्ण जाणीव असते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील समस्यांचा आणि त्यावरील उपाययोजनांचा अभ्यास गावपातळीवरच करणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारच्या अभ्यासात आणि करावयाच्या उपाय योजनात स्थानिक लोकांचा सहभाग असल्याशिवाय उपाययोजना परिणामकारकरित्या तयार करता येणार नाहीत. कोणतीही योजना परिणामकारक पद्धतीने राबविण्याकरीता त्या योजनेची मालकी स्थानिक लाभाध्यानी स्विकारणे गरजेचे आहे.

ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधा :

आर्थिक आणि सामाजिक विकासाकरीता पुरेशा आणि दर्जेदार पायाभूत सुविधा निर्माण करणे गरजेचे आहे. तथापि, आजही पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे.

ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याकरीता राबविले जाणारे कार्यक्रम -

भारत निर्माण, प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना, राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान, सर्वशिक्षा अभियान, इंदिरा आवास योजना, राजीव गांधी ग्रामीण निवारा योजना, राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम, जलस्वराज्य योजना, शिवकालीन पाणी पुरवठा योजना, ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम, निर्मल ग्राम पुरस्कर, संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान, NREGS इत्यादी.

निष्कर्ष :

ग्रामीण विकास साधण्यासाठी ग्रामीण विकास योजनांची काटेकोर अंमलबजावणी होणे आवश्यक असून या योजना राबवण्यात पंचायतराज व्यवस्थेची मोठी भूमिका आहे. ग्रामीण भागांचा विकास करण्यासाठी जितक्या अधिकाधिक जनतेचा सहभाग राहील, तेवढा जास्तीत जास्त त्या गावाचा, तालुक्यांचा पर्यायाने राज्यांचा व देशाचा विकास होवून पंचायतराजच्या माध्यमातून ग्रामविकास होण्यास निश्चितच मदत होईल.

संदर्भ ग्रंथ :

1. भारताचे शासन आणि राजकारण - भा.ल.भोळे
2. महाराष्ट्रातील पंचायतराज - प्रा.व्ही.सी. पाटील
3. माझ्या स्वप्नांचा भारत - महात्मा गांधी
4. लोकराज्य मासिक मे 2010.
5. वृत्तपत्रे - लोकसत्ता, सकाळ.

भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने व भारतीय संविधान

प्रा.किरण कारभारी धनेधर

सहयोगी प्राध्यापक आणि राज्यशास्त्र विभागप्रमुख.
राजर्षी शाहू कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय पाथरी.

प्रस्तावना -

लोकशाही हा शासनाचा अत्यंत प्राचीन प्रकार आहे. सोबतच लोकशाही एक जीवनमार्ग आहे. लोकशाही ही एक नैतिक संकल्पना आहे. राज्यशास्त्राच्या शब्दकोशात लोकशाही हा शब्द जरी हजारो वर्षांपासून असला तरी त्याचा ख-या अर्थाने वापर २० व्या शतकात सुरू झाला. या शतकात स्वतंत्र झालेल्या बहुसंख्य राष्ट्रांनी लोकशाही शासन व्यवस्थेचा अंगीकार केला. या शतकातच अनेक देशांचा प्रवास हा लोकशाहीकडे झालेला दिसून येतो. २० व्या शतकातील दोन महायुद्धे ही लोकशाही मुल्यांच्या संरक्षणासाठी लढली गेली. पहिले महायुद्ध वसाहतवाद विरुद्ध लोकशाही मुल्ये अशा स्वरूपाचे होते. दोन्ही महायुद्धांमध्ये लोकशाही मुल्यांचाच विजय झाला. प्राचीन ग्रीक राजकीय विचारांमध्ये लोकशाहीचा उल्लेख सापडतो. लोकशाही संकल्पनेच्या विकासामध्ये प्राचीन रोमन साम्राज्याचे योगदान मोठे आहे. प्रसिद्ध ग्रीक विचारवंत प्लेटो आणि अरिस्टाटल यांच्या लिखाणामधून लोकशाहीचे उल्लेख सापडतात. प्लेटोच्या मते, "लोकशाही म्हणजे शासित लोकांचे राज्य." आज लोकशाही जगात सर्वात लोकप्रिय अशी राजकीय संकल्पना आहे. आंतरराष्ट्रीय समुदायातील अर्ध्याहून अधिक राष्ट्रांनी लोकशाही व्यवस्थेचा स्विकार केलेला आहे. राजकीय दृष्टीने संमती, सहमती व सहकार्य यावर लोकशाही शासनाचा भर असला तरी शासन चालविण्यापेक्षा त्यांच्या दिशेला लोकानुवर्ती व प्रातिनिधिक वळण देणे त्यामागे अभिप्रेत आहे. समाज जीवनातील विशिष्ट मुल्ये आणि आचारण पद्धती जाणीवपूर्वक जपण्याचा आग्रह लोकशाही व्यवस्थेत धरला जातो. लोकशाही मुल्ये तळातून मजबूत होत वरपर्यंत पसरायला हवीत त्यातूनच प्रतिष्ठीत जीवन, भयमुक्त मन आणि एकसंध समान प्रगतीची फळे अनुभवता येतील.

लोकशाही -अर्थ

'डेमोक्रेसी' हा शब्द मूळ 'डेमोस' या ग्रीक शब्दावरून आला आहे. त्याचा अर्थ 'लोक' असा आहे. 'डेमोक्रेसी' या शब्दाचा दुसरा भाग 'क्रेटिया' याचा अर्थ 'सत्ता' असा आहे. हा शब्द जेथून आला त्या मूळ ग्रीक संस्कृतीत बहुमताने निर्णय होत होता. 'लोक' या शब्दात 'बहु' आणि 'अनेक' हे शब्द सामावलेले आहेत. संविधानाच्या प्रस्तावनेमध्येच आपल्याला हे समजते की, भारत एक लोकशाही आणि प्रजासत्ताक राष्ट्र आहे. याचा अर्थ केवळ नाही की सरकार आणि राष्ट्रप्रमुख हे अनुवांशिकपणे न निवडले जाता, लोकांमधून निवडले जातील. भारतीय संविधानामधील मुल्य ही आपल्या राष्ट्रांमध्ये असणा-या लोकशाहीला, अध्यक्षीय लोकशाही पासून वेगळे बनवतात. ही मूल्ये घटनेच्या प्रास्ताविकात ही नमुद केली आहेत. न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता. लोकशाही म्हणजे असे सरकार जे लोकांमधून निवडून आलेल्या काही प्रमुखांमार्फत चालवले जाते. तर प्रजासत्ताक गणराज्य ही सर्व व्यवस्था नेमून दिलेल्या काही ठराविक नियमानुसार कार्यरत होत आहे का हे पाहते म्हणजेच आपले संविधान हे कायदेशीर, राजकीय अधिकार केवळ निर्माण करून देत नाही, तर नागरिकांच्या मुलभूत हक्कांच्या आणि मानवी मूल्यांच्या संरक्षणासाठी या अधिकारांवर नियंत्रण ठेवण्याचेही काम करते.

लोकशाही पुढील आव्हाने -

भारतीय संविधान आणि राजकारण यांचा लोकशाही केंद्रबिंदू आहे. आज लोकशाही मार्गाने निवडणूका होत असल्यातरी कारभार मात्र हुकूमशाही आणि एकचालकानुवर्तीत्वाची जोपासना करताना दिसत आहे. सार्वभौमत्वामध्ये अंतिम सत्ता लोकांची असते. मात्र आज लोकांना फक्त गृहीत धरलं जात आहे. धर्मनिरपेक्षते ऐवजी धर्मराष्ट्राचा डंका पिटला जात आहे. मानवी कारुण्यावर नव्हे तर आर्थिक समतेवर आधारित समाजवादाच्या संकल्पनेऐवजी कमालीच्या विषमतावादी भांडवलशाहीचा

पुरस्कार केला जात आहे. लोकशाही अत्यंत पद्धतशीरपणे हुकूमशाहीच्या मार्गाने नेली जात आहे. ही आव्हाने भारतीय संविधाना समोरील पर्यायाने या देशाच्या भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने आहेत. लोकशाही आव्हानांच्या विळख्यात अडकली आहे. आज लोकशाहीला दमन आणि प्रलोभन या दोन्हीचाही धोका जाणवतो आहे. लोकशाही मार्गाने होणा-या निवडणुकीत सुद्धा निवडणूक आणि खर्च यांचे प्रचंड प्रमाण वाढले आहे. परिणामी काळा पैसा व गुन्हेगारी यांचे साटेलोटे दिसत आहे.

लोकशाही समोरील आव्हानांचा विचार करत असताना भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटना समितीत केलेले भाषण अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. घटना समितीच्या सभेत 25 नोव्हेंबर 1949 रोजी म्हणजेच राज्यघटना मंजूर होण्याच्या आदल्या दिवशी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले होते, "भारतीय समाजात आज दोन गोष्टींची कमतरता दिसून येते आहे त्यातील एक म्हणजे समता होय. सामाजिक क्षितीजावर आज सकारात्मक असमानता आहे. त्यात काहीजण वरिष्ठ पातळीवर आहेत तर बहुतांश कनिष्ठ पातळीवर आहेत. आर्थिक क्षितीजावर मुठभर लोक श्रीमंत आहेत तर बहुसंख्य अतिशय दारिद्र्याने पिचलेले आहेत. 26 जानेवारी 1950 रोजी या राज्यघटनेची अंमलबजावणी करतानाच आपण एका विरोधाभासाच्या नव्या युगात प्रवेश करणार आहोत. राजकीय क्षेत्रात सर्वत्र समता असेल तर सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात असमानता असेल. अशा विरोधात्मक परिस्थितीत आपण किती काळ राहू शकणार आहोत? जर आपण हे फार काळ चालू देणार असलो तर राजकीय लोकशाहीला विनाशाकडे नेणार आहोत. जर आपण लवकरात लवकर विरोधाभासाचे वातावरण दूर करू शकलो नाही तर घटना समितीने परिश्रमपूर्वक तयार केलेली राजकीय लोकशाहीची इमारत जे विषमतेचे बळी ठरतील त्यांच्याकडून उखडली गेल्याशिवाय राहणार नाही." तत्वाविना राजकारण, श्रमाविना संपत्ती, नीती विना व्यापार, चारित्र्याविना शिक्षण, विवेका विना विकास, मानवतेविना विज्ञान आणि आणि त्यागाविना पूजन हे महात्मा गांधींनी सार्वजनिक जीवनातील दोष सांगितले होते. ते आज प्रस्थापित झालेले दिसत आहे.

लोकशाहीत जनतेच्या संपत्तीवर आधारित राज्य व्यवस्था विचार -उच्चार, संचार -संघटन, अभिव्यक्ती आदी स्वातंत्र्य गृहीत धरले आहे याच बरोबर सत्तेचे विकेंद्रीकरण हे ही आदर्श लोकशाहीचे द्योतक असते पण अलीकडे सत्तेचे कमालीचे केंद्रीकरण होताना दिसत आहे. हे ही लोकशाही समोरील मोठे आव्हान आहे. आज लोककल्याणाच्या चळवळी संपवून नेतृत्वाचा इव्हेंट करण्याकडे भर आहे. पक्ष आणि नेते राज्यघटनेच्या चौकटीत न राहता आपल्या चौकटीत राज्यघटनेला आणू पहात आहेत. हे ही लोकशाही समोरील आव्हाने आहे. मिडिया आणि सामाजिक माध्यमे सुद्धा लोकशाहीला मारक ठरणा-या भूमिका घेतो आहे. किंबहुना त्याच्यावर त्यासाठी दबाव आणला जात आहे. माणसाची स्वतंत्र विचार करण्याची क्षमता माध्यमे, सामाजिक माध्यमांचा भडिमारातून मारली जात आहे. अशा परिस्थितीत सर्व सामान्य माणसांचा लोकशाही वरचा विश्वास उडता कामा नये. हे सुद्धा लोकशाही समोरील आव्हाने आज दिसत असली तरी अंतिमतः स्थिर व्यवस्था नव्हे तर सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. म्हणूनच लोकशाही बाबत सतत प्रबोधन करत राहणे महत्त्वाचे आहे ते आव्हान लोकशाही मानणा-या व्यक्ती, संस्था, संघटना, राजकीय पक्ष यांनी केले पाहिजे. जेव्हा आव्हाने उभी राहिली तेव्हा त्यांना पैलून नेस्तनाबूत करण्याचे काम इथल्या लोकशाही ने केलेले आहे हा ही इतिहास आहे.

समारोप -

भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने खुप आहेत. जातीयवादी, धार्मिक, विकार पसरवणा-या संघटनांवर बंदी घालणे कायद्याची कडक अंमलबजावणी करणे, पोलीसांची, न्यायाधीशांची संख्या वाढवणे, त्यांच्यातील गुणवत्ता वाढविणे, न्यायमूर्तींच्या नेमणुकीत पारदर्शकता आणणे, सीबीआय, ईडी, एनआयए, सेबी, कर विभाग इत्यादी सर्वांना स्वतंत्रपणे काम करू देणे, कुठल्याही भ्रष्टाचाराला खपवून न घेणे, विरोधी नेत्यांना निर्णय प्रक्रियेत सामावून घेणे, शिक्षण क्षेत्रात आमूलाग्र बदल करून गुणवत्तेकडे विशेष लक्ष देणे, वैद्यकीय क्षेत्राकडे विशेष लक्ष देवून डॉक्टरांची, सार्वजनिक दवाखान्याची संख्या वाढवणे, जातीप्रथा निर्मुलन करणे, धार्मिक तेढ नष्ट करणे, हे सर्व करता आले तर भारतीय लोकशाही जगापुढे एक आदर्श लोकशाही म्हणून प्रस्थापित होईल. भारतीय समाजातील विग्रह आणि विघटन करणा-या शक्ती नियंत्रित करून, एकात्म, निर्भर, सजग आणि स्वतःच्या कर्तृत्वाबद्दल आत्मविश्वास असलेला समाज निर्माण करणे हे भारतीय संविधान आणि लोकशाही समोरील आव्हान आहे. चार खांबांवर लोकशाही समर्थपणे उभी आहे असे मोठ्या अभिमानाने सांगितले जाते. आता त्यात समाज माध्यमांची भर

पडली आहे. आता सध्याचं तर चित्र असे आहे की, हे सर्व खांब एकाच व्यक्तीच्या किंवा व्यक्ती समुहाच्या नियंत्रणात आहेत. असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

आज 75 वर्षांनंतर भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी या द्रष्टेपणाने केलेल्या इशाराकडे आपण गांभीर्याने पाहिले पाहिजे. स्वातंत्र्य, समता मिळवण्यासाठी वाटचाल करावी हे घटनेने सांगितले आहे. पण ते आपोआप मिळत नसते. तर ते मिळवण्याची आणि सांभाळण्याची जबाबदारी लोकांवरच आहे. आव्हानांच्या विळख्यात गुदमरणा-या लोकशाहीला मोकळा श्वास देऊ शकतात. तो देण्याची जबाबदारी स्विकारणे हे देशाचा नागरिक म्हणून आपले प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे.

संदर्भ सूची -

1. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे -खंड 18 भाग -1 - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती महाराष्ट्र शासन मुंबई द्वितीय आवृत्ती -2016
2. डॉ.आर.के. शर्मा - इंडियन पॉलिटिक्स आफ्टर इंडिपेंडेंस, स्वास्तिक पब्लिकेशन, दिल्ली प्रथम आवृत्ती -2012.
3. सुरींदर शर्मा - डेमॉक्रॅसी अँड हुमन राईट -स्वास्तिक पब्लिकेशन, दिल्ली प्रथम आवृत्ती -2012
4. प्रसाद माधव कुलकर्णी-आव्हानांच्या विळख्यातील लोकशाही - द वायर मराठी -मार्च 2012.

केंद्र- राज्य संबंध आणि कलम 356

डॉ. किरण नामदेव गायकवाड
प्रतिष्ठान महाविद्यालय पैठण

Email- kirangaikwad7777@gmail.com

प्रस्तावना :

भारत देश हा राज्यांचा संघ आहे. भारताच्या राज्यघटनेची सुरुवातच भारत राज्यांचा एक संघ असेल अशा प्रकारे केलेली आहे. भारतीय घटना समितीने आपल्या भारत देशासाठी संघराज्य पद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे. मात्र भारतीय संघराज्य जगामध्ये अस्तित्वात असलेल्या इतर संघ राज्यांच्या तुलनेत वेगळे आहे, याचे कारण म्हणजे भारताचा विस्तीर्ण भूप्रदेश, भारतामध्ये असणारी प्रादेशिक, सांस्कृतिक आणि भौगोलिक विविधता या सगळ्या बाबींचा विचार घटनाकारांनी करून संघराज्य पद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळतेवेळी भारताची फाळणी झाली, फाळणी नंतर लाखो लोकांचे स्थलांतर झाले. स्थलांतर होत असताना अनेक समस्या तत्कालीन परिस्थितीमध्ये उद्भवल्या. प्रादेशिक अस्मिता जागृत झाल्या. अनेक संस्थानिकांनी भारतीय संघराज्यापेक्षा वेगळी भूमिका घेतली. त्यातच भाषावार प्रांतरचचनेची मागणी मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागली. या सगळ्या पार्श्वभूमीवर संघराज्यात्मक व्यवस्थेबरोबरच भारतीय घटनाकारांना एकात्मशासन प्रणालीचे हे महत्त्व जाणू लागले होते. म्हणून भारतीय घटनाकारांनी संविधानांमध्ये काही कलमांचा समावेश करून केंद्राला झुकते माप म्हणजे केंद्र शक्तिशाली बनवलेले आहे. एकूण भारतीय राजकीय व्यवस्थेमध्ये संघराज्य पद्धत आणि एकात्म शासन पद्धतीचा योग्य समन्वय साधलेला आहे.

संघराज्य शासन पद्धतीमध्ये असणारी अनेक वैशिष्ट्ये भारतीय संघराज्यामध्ये दिसून येतात. उदाहरणार्थ सत्तेचे विभाजन करण्यात आलेले आहे. अधिकाराची केंद्र सूची, राज्य सूची आणि समवर्ती सूची मध्ये विभागणी करण्यात आलेली आहे. याशिवाय दोन सरकारांची रचना आहे, तसेच लिखित राज्यघटना आहे, स्वतंत्र संघ न्यायालय आहे, राज्यघटनेचे श्रेष्ठत्व आहे. ही सगळी वैशिष्ट्ये असताना देखील भारतीय राजकीय व्यवस्थेमध्ये अशा अनेक बाबी आहेत ज्या द्वारे केंद्राला अधिक अधिकार मिळालेले आहेत. याच अधिकारांमध्ये राज्यपालांच्या नियुक्तीचा अधिकार आणि आणीबाणी विषयक अधिकार यांचा समावेश होतो. या अधिकारामुळे केंद्राला राज्यांच्या कारभारामध्ये थेट हस्तक्षेप करता येतो. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये केंद्र राज्य संबंध हा विषय सर्वाधिक चर्चिला गेलेला विषय आहे. कारण घटनाकारांना जे अपेक्षित होते राजकारण्यांनी नेमके त्याच्या विरुद्ध वर्तन केल्यामुळे हा विषय अधिक चर्चिला गेला आहे. घटक राज्यांमध्ये शासनाचा नामधारी प्रमुख राज्यपाल असेल तसेच तो त्याला मिळालेले अधिकार हे राज्य मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याने वापरेल असा संकेत घटनाकारांनी घालून दिला. परंतु वास्तवामध्ये घटक राज्यांमधील सरकार आणि केंद्रामधील सरकार वेगवेगळ्या पक्षाचे असल्यास केंद्र सरकार राज्यपालाच्या मार्फत राज्य सरकारच्या कारभारामध्ये अधिकचा हस्तक्षेप करते. राज्यपाला मार्फत कार्यकारी मंडळाच्या कारभारामध्ये हस्तक्षेप करून सरकार अस्थिर करण्याचा प्रयत्न करायचा आणि कलम 356 चा वापर करायचा यामुळे केंद्र राज्य संबंधांमध्ये कलम 356 हे कळीचे ठरलेले आहे. या कलमाचा वापर करून भारतीय संघराज्यामध्ये अनेकदा लोकनियुक्त घटक राज्यांमधील सरकारे पाडण्याचा अनेकदा यशस्वी प्रयत्न झाल्याचे दिसून येते.

भारतीय घटनाकारांनी केंद्राला जे अधिकचे अधिकार आणीबाणीच्या प्रसंगी दिलेले आहेत ते केंद्र आणीबाणीच्या प्रसंगी मजबूत असले पाहिजे याकरिता दिलेले आहेत. आणीबाणी विषयक अधिकार भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 352 कलम 356 आणि कलम 360 मध्ये देण्यात आलेले आहेत. या कलमांमधील कलम 356 हे केंद्र आणि राज्य यांच्या संबंधामधील दरी वाढवण्यासाठी कारणीभूत ठरत असलेले दिसून येत आहे.

एखाद्या घटक राज्यांमध्ये संविधानातील तरतुदीनुसार शासन कारभार चालवणे शक्य नाही. असे राज्यपालांच्या मार्फत किंवा अन्य स्रोतांकडून राष्ट्रपतींना कळाले आणि त्यांची खात्री झाली तर राष्ट्रपती राज्यपालांच्या मार्फत त्या घटक राज्यांमध्ये कलम 356 अन्वये राष्ट्रपती राजवट लावत असतात. घटना समितीमध्ये कलम 356 वर चर्चा होत असताना कलम 356 च्या दुरुपयोगाविषयी चर्चा झालेली होती. त्यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कलम 356 चा वापर हा अखेरचा मार्ग म्हणून व्हावा असे स्पष्ट केले होते. असे असताना देखील कलम 356 चा वापर स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये मोठ्या प्रमाणावर झालेला दिसून येतो. भारतीय राज्यघटनेच्या 42 व्या घटनादुरुस्तीने तर या कलमाच्या वापराविरुद्ध न्यायालयात आव्हान देता येणार नाही, अशी

तरतूद केंद्राने केली आहे.यामुळे या घटना दुरुस्तीने घटनाकारांना केंद्र आणि राज्य मध्ये जे संबंध अपेक्षित होते त्यांच्याविरुद्ध स्थिती निर्माण केलेली आहे.

आतापर्यंत भारतीय संघराज्यामध्ये अनेक वेळा कलम 356 चा वापर करण्यात आलेला आहे सुरुवातीच्या कालखंडामध्ये म्हणजे 1977 पर्यंत जनता पक्षाचे सरकार येईपर्यंत काँग्रेस राजवटीमध्ये या कलमाचा अनेकदा वापर झालेला आहे.1977 मध्ये जनता पक्षाच्या ऐतिहासिक विजयानंतर या कलमाचा वापर होणार नाही असे वाटत असताना जनता पक्षाच्या दीड वर्षांच्या कार्यकाळामध्ये एकूण सोळा वेळा या कलमाचा वापर करण्यात आला. केंद्र राज्य संबंधाच्या दृष्टीने 1996 ची लोकसभा निवडणूक अतिशय महत्त्वाची आहे कारण 1996 मध्ये केंद्रात प्रादेशिक पक्षाचे सरकार सत्तेवर आले होते.प्रधानमंत्री पदी जनता दलाचे एच.डी. देवगौडा होते .त्यांनी कलम 356 च्या गैरवापर थांबविण्यासाठी करावयाच्या उपाययोजनांना प्राथमिकता दिली.त्यांनी किमान दृष्टिकोन आणि किमान विकास कार्यक्रम याचा दस्तावेज घोषित केला. या कार्यक्रमानुसार 1996 मध्ये भारतातील सर्व मुख्यमंत्र्यांची आंतरराज्य समितीची बैठक बोलवण्यात आली. पुढे या प्रादेशिक पक्षांच्या सरकारने ही भाजपच्या विरोधात या कलमाचा वापर केलेला दिसून येतो. 2014 नंतर भाजप हा पक्ष पूर्ण बहुमताने केंद्रात सत्तेवर आल्यानंतर आतापर्यंत या कलमाचा बळी ठरलेला पक्ष असल्याकारणाने या कलमाच्या गैरवापराबद्दल काही नियम बनवले जातील असे अपेक्षित होते. परंतु भाजप या पक्षाने इतर पक्षांच्या पुढे जाऊन आपल्या विरोधी पक्षाची ज्या ज्या घटक राज्यांमध्ये सरकारे आहेत. त्या त्या घटक राज्याच्या शासन कारभारामध्ये राज्यपालांमार्फत अधिकचा हस्तक्षेप केलेला दिसून येतो.यामध्ये महाराष्ट्र राज्याचे राज्यपाल भगतसिंग कोशारी असतील, पश्चिम बंगालचे राज्यपाल जगदीप धनगड असतील किंवा दिल्लीचे नायब राज्यपाल नजीब जंग असतील. अशी अनेक उदाहरणे 2014 नंतरची देता येतील की ज्यांनी लोकनियुक्त सरकारच्या कारभारामध्ये हस्तक्षेप करून राज्य अस्थिर करण्याचा प्रयत्न केला.

महाराष्ट्रामध्ये कलम 356 चा आतापर्यंत एकूण तीन वेळा वापर झालेला आहे. पहिल्यांदा 1980 मध्ये कलम 356 अंतर्गत राष्ट्रपती राजवट लागू करण्यात आली होती. तेव्हा महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री शरद पवार होते त्यांच्या नेतृत्वाखालील पूलोद सरकार बरखास्त करण्यात आले होते. त्यावेळी 17 फेब्रुवारी 1980 ते 9 जून 1980 पर्यंत महाराष्ट्रात कलम 356 अन्वये राष्ट्रपती राजवट होती. दुसऱ्यांदा महाराष्ट्रामध्ये 2014 ला कलम 356 चा वापर करण्यात आला. तेव्हा पृथ्वीराज चव्हाण हे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री होते. 28 सप्टेंबर 2014 ते 31 ऑक्टोबर 2014 असे एकूण 32 दिवस राष्ट्रपती राजवट लागू होती. नंतर विधानसभेच्या निवडणुका होऊन भाजपाचे देवेंद्र फडणवीस मुख्यमंत्री झाले. महाराष्ट्र मध्ये तिसऱ्यांदा कलम 356 चा वापर 2019 ला विधानसभेच्या निवडणुकीनंतर झाला.12 नोव्हेंबर 2019 ते 23 नोव्हेंबर 2019 अशी बारा दिवस राष्ट्रपती राजवट होती. विधानसभांच्या निवडणुका नंतर कोणत्याच पक्षाला बहुमत न मिळाल्यामुळे अस्थिर झालेल्या परिस्थितीमुळे या कालखंडात राष्ट्रपती राजवट लावण्यात आली होती. 23 नोव्हेंबर 2019 च्या सकाळी पहाटे राष्ट्रपती राजवट उठवून देवेंद्र फडणवीस मुख्यमंत्री तर अजित पवार उपमुख्यमंत्री झाले.बहुमत सिद्ध न करता आल्याने हे सरकार अल्पावधीतच कोसळले व पुढे बहुमत सिद्ध करून उद्धव ठाकरे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाले.

अशा पद्धतीने भारतीय संघराज्याच्या राजकारणामध्ये आणि केंद्र राज्य संबंधांमध्ये कलम 356 हे कळीचा मुद्दा ठरलेले आहे. सर्वच राजकीय पक्षांनी आपला स्वार्थ साधण्यासाठी या कलमाचा सर्रास गैरवापर केलेला आपणास दिसून येतो. भारतासारख्या खंडप्राय देशाची अखंडता आणि एकता संविधानाच्या माध्यमातून मजबूत असली तरी भारतामध्ये सक्षम आणि प्रगल्भ लोकशाही नांदण्यासाठी सर्वच राजकीय पक्षांनी घटनाकारांनी संविधानाच्या माध्यमातून जी संकेत व बंधने घातली आहेत त्याचे पालन केले पाहिजे. घटनाकाराने संविधानाच्या अंमलबजावणीची सर्व जबाबदारी येणाऱ्या धोरणकर्त्याच्या सदसदविवेकावर सोपवलेली आहे. येणाऱ्या कालखंडामध्ये निकोप लोकशाहीच्या वाढीसाठी केंद्र आणि राज्य यांच्यामधील संबंध देखील निकोप आणि मैत्रीपूर्ण असायला पाहिजेत. यासाठी सर्वच राजकारणी मंडळींनी तशी स्थिती निर्माण करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ

- 1) प्रा. बी. वाय.कुलकर्णी, भारताचे शासन आणि राजकारण, श्रीविद्या प्रकाशन ,250 ,शनिवार पेठ ,पुणे .411030
- 2) दैनिक लोकसत्ता,14 फेब्रुवारी 2023, संपादकीय अग्रलेख.
- 3) [en.wikipedia.org/ Wiki/ 42 amendment of the constitution of India.](https://en.wikipedia.org/wiki/42_amendment_of_the_constitution_of_India)
- 4) esakal.com/Maharashtra/what president rule when it was impose- Maharashtra.
- 5) [loksatta.com/do- you -know/what is president rule](https://loksatta.com/do-you-know/what-is-president-rule)

कृती उत्पन्न बाजार समित्या - शेतकरी व व्यापार वास्तविकता व अनुभव

डॉ. विश्वनाथ कोव्कर

राजर्षी शाहू महाविद्यालय, वाळुज, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :-

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. कारण या देशात 65 टक्के लोकसंख्या शेतीवर व शेतीशी संबंधित व्यवसायावर आधारित असणाऱ्या उद्योग धंद्यांत गुंतलेली आहे. परंतु शेतीला कधीच व्यवहाराचे, व्यवसायाचे किंवा उद्योगाचे स्वरूप देण्याचा प्रयत्न सरकार अथवा इतर संबंधित घटकाद्वारे झालेला नाही व शेतीकडे व्यापार म्हणून कळाली परंतु 50 एकर जमीन असलेल्या शेतकऱ्यांना मात्र व्यापार ह्या संकल्पनेतून आजच्या कृषी व्यापारी दूर ठेवलेले आहे. सरकारने सुद्धा त्यांच्या व्यवसायाला व्यापार संबोधलो नाही. मात्र शेतकऱ्यांच्या उत्पादनावर अनेकांनी व्यापार केला व श्रीमंत झालेत. शेतकरी मात्र नागवल्याच गेला, अशी कृषी उत्पन्न बाजार समिती अंतर्गत चालणारी कृषी बाजार व्यवस्था झालेली आहे. ज्या व्यवस्थेतून शेतकरी आत्महतेच्या गर्तेत लोटल्या जावू लागला अशा ह्या शोषित व्यवस्थेला या शोधनिबंधाच्या माध्यमाने मांडण्याचा प्रयत्न आहे.

बाजारपेठेत शेतकऱ्यांची अवस्था

कृषी क्षेत्रातील शेतकरी हा शैक्षणिक आर्थिक दृष्ट्या मागासेला असून भित्र्या मानसिकेतेचा असल्यामुळे बाजार पेठेत त्याला स्वतःचे मत मांडण्याचे धाडस होत नाही. एखाद्या वेळेस त्याने धाडस दाखविले तरी तेथील खरेदीदारांची साखळी आहे ती त्याला चूप बसविण्याचा प्रयत्न करते. त्यामुळे शेतकरी हा नेहमी शोषितच राहतो. शेतकऱ्याने बाजारपेठेत विक्रीसाठी आणलेल्या मालाची व्यापारी व अडत्यामार्फत अडवणूक होत असल्याचे दिसते. शेतकऱ्यांची बाजारपेठेत त्यावेळी अशी अवस्था होती की, त्याला तो माल त्याच दिवशी विकावा लागतो. बाजारपेठेत भाव कमी असल्यामुळे किंवा अन्य कोणत्या कारणांमुळे विक्रीसाठी आणलेला माल विकायचा नाही नंतर विकू असे शेतकरी करू शकत नाही किंवा तसे कधीच घडत नाही. जो कृषि मालचा उत्पादक म्हणजे मालक असतो. तोच या बाजारपेठेमध्ये हतबल होतो. तो काहीच करू शकत नाही व व्यापारी आणि अडत्यांनी मागितलेल्या भावाने त्याला माल विकण्याशिवाय पर्याय नसतो. जर त्याने माल विकला नाही तर त्याचे समोर अनेक समस्या उभ्या राहतात. त्या म्हणजे तो माल कुठे ठेवावा, किती दिवस ठेवावा, पुन्हा तो माल कोणत्या भावाने व कधी विकावा, तो पर्यंत मालाची स्थिती कशी होईल, कारण काही माल हा नाशवंत असतो. बाजारपेठेत त्याचे संग्रहाची सोय नसते. शेतकऱ्यांचा मजुरीचा दिवस वाया जातो. हमीली, गाडीभाडे, वाहतूक खर्च इ. पुन्हा करावा लागतो व सर्वात महत्वाचे म्हणजे त्याला आज पैशाची गरज असते. त्याहीपेक्षा महत्वाचे म्हणजे पुढे सुद्धा शेतकऱ्याला याचा बाजारपेठेतील व्यापाऱ्यांशिवाय पर्याय दिसत नसतो. अशा चारही बाजूने चक्रव्युहात अडकलेला शेतकरी काय करणार आहे. म्हणून जो भाव मिळेल त्या भावात त्याला मालाची विक्री करावी लागते. ही अवस्था निर्माण होण्यास अकार्यक्षम बाजार समित्या दिसून येतात.

बाजार हा मागणी आणि पुरवठ्याच्या सिद्धांतावर चालत असतो. माल दुष्ट झाला तर दर आपोआपच मातीमोल होतात हे सांगण्यासाठी भल्या ज्योतिषाची गरज नाही. कुचकामी धोरणामुळे भारतीय शेती उध्वस्त होऊ पाहत आहे. शेतकरी शेतीतून आपोआपच बाहेर फेकला जात आहे. हे आपोआपच कसे घडते. ठराविक उद्योग पतीचा विकास करून त्यांच्याच पैशावर निवडणूका जिंकून शेतकऱ्यांना देशोधडीला लावण्याचे पाप पूर्वीपासूनच या देशात होत आहे. अंबानी - अदानी सारखे उद्योग समुह आपला उद्योग वाढविण्यासाठी लाखो हेक्टर जमीन घेत आहेत. विकासाच्या नावाने डांगोरा पिटणाऱ्या सत्ता पिपासुंना आपल्या बुंडाखाली काय चालले आहे हे कस कळत नाही. शेतमालास न मिळालेल हमीभाव निसर्गाच्या अकृपेने पिकांचे झालेल नुकसान नोटबंदीचा फटका आदीच्या चक्रव्युहातून येथील शेतकरी सापडला आहे. देशातील शेतकरी आक्रोश करीत आहे की, आमच्या घामाला दाम द्या. हे सर्व सुरू असतांना कृषी उत्पन्न आजार समित्या मात्र स्वस्थ बसून असतात. जसे शेतकरी सरकारकडे नजरा लावून बसलेल्या असतात. परंतु स्वतःच्या कार्यक्षमतेतून कोणत्या शेतमालाला भाव मिळवून देण्यासाठी किंवा शेतमाल विक्रीबाबत भरीव कार्य केल्याचे दिसत नाही. शेतकऱ्यांना दोन पैसे अधिकचे या कृषी उत्पन्न बाजार

समित्यांनी मिळवून दिल्याचे दिसत नाही. मग अशा संरचनात्मक बाजार समित्यांचा उपयोग फक्त राजकारण करणे व स्वतःची व्यवस्था करवून घेणे एवढाच स्वार्थी स्वरूपाचा दिसून येतो हे येथे लक्षात येते.

मराठीमध्ये एक म्हण आहे, बैल गेला अन झोपा केला, बैलाला आसरा मिळावा यासाठी गोठा बांधण्याची चर्चा सुरू होती. आसरा नसल्यामुळे बैल मरून गेला व त्यानंतर बैलासाठी गोठा बांधण्यात आला. त्याच पद्धतीने गेल्या कित्येक वर्षांपासून कृषी मालाच्या संदर्भात आपल्या देशात सुरू आहे. कापूस एकाधिकार होता तेव्हा सुद्धा व्यापाऱ्याने शेतकऱ्यांजवळचा कापूस खरेदी केल्यानंतर कापूस एकाधिकार केंद्र सुरू करायचे. अन्य माल तूर, सोयाबीन, उडीद व्यापाऱ्यांनी खरेदी केल्यानंतर हमीभावाने खरेदी सुरू करायचे ही बाजारपेठ व्यवस्था शेतकऱ्यांसाठी कुचकामी आहे. म्हणून संरचनात्मक बाजार समित्या म्हणजे पांढरे हत्ती ज्याचा भार शेतकऱ्यांवर पडतो आहे. परंतु शेतकऱ्यांसाठी ह्या समित्या काहीच करताना दिसत नाही.

वास्तविकता

अर्थव्यवस्था कितीही सुधारली तंत्रज्ञान कितीही विकसित झाले तरीपण कृषी बाजार व्यवस्था मात्र पारंपारीक पद्धतीचीच राहिली आहे. यात सुधारणा होणे गरजेचे आहे. यासाठी प्रगल्भ मानसिकतेची गरज आहे. शेतकऱ्यांचे शोषण होत असल्यामुळे व्यापारी कमी भावाने माल खरेदी करीत असल्यामुळे व्यापारच्या पेक्षा जास्त भाव देऊन मोशी येथील मा. आमदारांनी शेतकऱ्यांची 1000 क्विंटल मिरची खरेदी केली होती ही बाब त्या घटकेपरुतीच स्वागतार्ह आहे. परंतु मा. आमदारांनी खरेदी केलेल्या मिरचीतून बाजारपेठेशी निगडीत असलेले जे घटक आहेत जसे व्यापारी, अडते, हमाल, दलाल, संचालक, मंडळ इत्यादींचे कार्यप्रणालीतील बदल होवू शकणार नाही. शेतकऱ्यांचा मालाला रास्त भाव मिळावा ही शेतकऱ्यांची रास्त अपेक्षा आहे. परंतु यासाठी विश्वसनीय अशी व्यवस्था नाही. शेतकरी आज आत्महत्येच्या गर्तेत लोटल्या जात असल्याने अनेक आत्महत्येच्या अभ्यास अहवालात नमूद केलेल्या कारणांपैकी शेत मालाला रास्त भाव नसणे हे प्रमुख एक कारण असल्याचे म्हंटले आहे.

मिरची उत्पादनासारख्या अनेक कृषी उत्पादित मालाची खरेदी विक्री व्यवहारातून कृषी उत्पन्न बाजार पेठेत शेतकऱ्यांचे उभ्या महाराष्ट्रात शोषण होत असल्याचे दिसून येते मग एखाद्या जनप्रतिनिधी आपण कोणता कोणता माल खरेदी करणार व किती करणार याबाबींना सुद्धा काही मर्यादा येवून पडतात कापूस उत्पादनापासून ते सोयाबीन, मूंग, उडीद, तूर, ज्वारी, कांदा, भाजीपाला इ. प्रमुख पिकांची खरेदी विक्री कृषी उत्पन्न बाजार पेठांनी सक्रीय होणे गरजेचे आहे. संचालक मंडळ हे फक्त पेठांनी सक्रीय होणे गरजेचे आहे. संचालक मंडळ हे फक्त निवडणुकी पुरते सक्रीय असणे म्हणजे कृषी उत्पन्न बाजार सहमती नव्हे ही परिभाषा आता बदलविचण्याची सहकार क्षेत्रावर वेळ आलेली आहे.

बाजारपेठ व साकाराबाबत देशांतर्गत अनुभव

या वर्षाला सोयाबिनचे आयात शुल्क सोडेबारा टक्क्यावरून, रिफाईन ऑईल 15 टक्केयावरून 25 टक्के तर क्रुड पामतेलावरील आयात शुल्क 7 टक्क्यावरून 15 टक्के करण्यात आले असल्यामुळे शेतकऱ्यांना चांगला दर मिळणे अशी कृषी राज्यमंत्री सदाभाऊ खोत यांनी म्हंटले होते. सोयाबीनचा हमीभाव 3050 रु. प्रती क्विंटल आहे. शासनाची खरेदी यंत्रणा अतिशय तोकडी व अडथड्यांची आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना बाजारपेठेत 1800 ते 2500 रुपये भावाने सोयाबीन विकावे लागले. कृषी मूल्य आयोगाचे अध्यक्ष पाशा पटेल यांनी देशभरात शेतमालाच्या पडलेल्या किंमतीकडे लक्ष वेधले असता, रिफाईंड पामतेलावर 45 टक्के, क्रुड पामतेलावर 35 टक्के, सोयाबिन तलावर 30 टक्के तर सोयाबिन पेंड निर्यात प्रोत्साहन अनुदानावर 5 वरून 10 टक्के वाढ करावी अशी मागणी केली. या बैठकीला विशेषत्वाने नितीन गडकरी, कृषी मंत्री, वाणिज्य मंत्री उपस्थित होते. मात्र अद्यापपर्यंत निर्णय न झाल्याने सोयाबीनच्या किंमतीत वाढ झाली नाही. गेल्या चार महिन्यांपासून बाजारपेठेत हमीभावापेक्षा कमी किंमतीत सोयाबिन विकले जात आहे. म्हणून आयात शुल्कात वाढ करण्याची मागणी होत असतांनाही शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करणारे केंद्र सरकार शेतकऱ्यांच्या बाबतीत मात्र धम्या गतीने निर्णय घेत आहे. अन त्याचमुळेच शेतकरी अडचणीत येत आहे. गेल्या वर्षभरापासून तूर, हरभरा, हमीभावापेक्षा कमी किंमतीत विकला जातो आहे. मध्ये प्रदेश सरकारने भावांतर योजन सुरू करून हमी भावापेक्षा कमी भावाने आपला शेतमाल विकावा लागणाऱ्या शेतकऱ्यांना फरकाची रक्कम देऊ केली आहे. तीच योजना महाराष्ट्रात लागू केली तर शेतकऱ्यांना लाभ होईल.

सरकारी बाजारपेठा व शेतकरी

शेतकऱ्यांना खर्चावर 50 टक्के नफा जोडून भाव देवू म्हणारे सरकार आता 2022 पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करू म्हणतात. परंतू कसे करणार याचे स्पष्टीकरण नाही. तंत्रज्ञानाच्या वापराने मात्र विविध बाजारपेठांचे भाव शेतकऱ्यांना लगेच माहित होतात. नवीन सहकार कायद्यानुसार शेतकरी सरह आपला माल उपभोक्त्यांना विकू शकेल. मध्यस्थ काढल्याने शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट होईल. पण जगात एकही देश असा नाही की जिथे शेतकरी फक्त बाजार फक्त बाजार भावावर जगतो आहे. म्हणजेच अंपच्या साहाय्याने पंजाबच्या बाजारात कापसाचा भाव 4200 ते 4300 प्रती क्विंटल आहे. आंध्र, गुजरात मध्ये 4200 ते 4400 रु. आहे, परंतू मागण्या वर्षी 4200 ते 4400 रु. प्रती क्विंटल भावाने विकला आहे. यावर्षी 4200 ते 4400 रु भावाने कापूस विकून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करसे होणार हा खरा प्रश्न आहे. भारताचे माजी वाणिज्य मंत्री कमलनाथ यांनी असे म्हंटले आहे की, भारताच्या कापूस उत्पादकास अमेरिकेच्या शेतकऱ्यांशी स्पर्धा करावी लागते. ऑक्टोबर 2017 मध्ये जी 33 देशांच्या बैठकीत भारताचे वाणिज्य मंत्री सुरेश प्रभू यांनी अमेरिका व युरोपीयन देशांतील शेतीच्या सबसिडीचा मुद्दा मांडला त्यास चीन सरकारने पाठिंबा सुद्धा दिला. परंतू त्यांच्या सबसिडी कमी होत नाही तोपर्यंत भारताच्या शेतकऱ्यांना स्पर्धेत टिकरणे कठीण जाणार आहे. म्हणून केवळ बाजारपेठेच्या भरवशावर शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट होणे कठीण आहे. म्हणून शेतकऱ्यांसाठी सरकारी तिजोरीतून सरळी मदत देण्याची योजना राबविणे गरजेचे आहे याचाच अर्थ 4200 भाव + त्यावर 25 टक्के बोनस जाहीर करून मदतीचा हात दिल्या शिवाय शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट होणार नाही. जागतिकीकरणाच्या व मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या पार्श्वभूमीवर शेतकऱ्यांना हे सांगितले जाते की, जगात भाव नाही तर मग देशात कसे देता येणार परंतू येथे पॉलीसी किंवा धोरण सांगायचे झाल्यास आज जगाच्या बाजारात साखरेचे भाव रु. 24 किला आहे. परंतू आपण 40-42 रु. किलो साखर विकत घेतो आहे. साखरेच्या या भावामळेच ऊस उत्पादकांच्या आर्थिक हिताचे रक्षण होते. कारण सरकारने साखरेच्या आयातीवर 50 टक्के आयातकर लावला आहे. हाच न्याय सोयाबीन, कापूस, इतर पिकांना का नाही. तसेच जगात पेट्रोल- डिझेल 30 रु. लिटरचे असतांना भारतात 70 ते 80 रु. कसे हे सरकारला आपल्या सायीने कसे करता येते. मग बाजारपेठांवर नियंत्रण ठेवून कृषीमाल विपणनावर नियंत्रण ठेवून कृषीमालाला हा भाव का देता येत नाही. हा खरा प्रश्न आहे. अस्मानी संकटे आपल्या हातात नाही. पण सरकारी यंत्रणेने सुलतानी साखरे वागू नये हे अपेक्षा चुकीची कशी. न्याय देत येत नसेल परंतु अन्याय करू नये. ही सामान्य शेतकऱ्यांची अपेक्षा असेल.

केवळ बाजारपेठेतील भाव आणि उत्पादन क्षमता यावर शेतकरी समृद्ध होईल असे म्हणणे योग्य होणार नाही. त्यासाठी सरकारी धोरण, आयात, निर्यात धोरण व सरकारी मदत यावर बरेच काही अवलंबून आहे. एकीकडे व्यापारी 1800-2200 रुपयाने सोयाबीन खरेदी करत आहे. तर त्याच सोयाबीनच्या तेलाला रु. 80/- र भाव द्यावा लागत हा अनुभव आहे.

हमीभाव हमी किंमत धोरणाचा फेरविचार करण्याची गरज

भारतातील अल्पकाळातील औद्योगिक आणि विशेषतः सेवा क्षेत्राचे योगदान वेगाने वाढले आहे. हे एका बाजुने औद्योगिक प्रगतीचे आणि जागतिक बदलाशी तादात्म्य साधले जाण्याचे गमक आहे तर दुसऱ्या बाजुने कृषीचे योगदान घटते आहे. हे पाया कच्चा होत जाण्याचे लक्षण आहे. कृषी मालाची उल्लेखनीय रित्या न वाढलेली उत्पादकता, कृषकांची हलाखीची स्थिती त्या धोरणांच्याच नव्हे प्रणालीच्या असफलतेची साक्ष आहे. या धोरणामुळे नापूर्णता मुक्त बाजार पेठेचे लाभ मिळत आहेत. ना पूर्णतः शासकीय मदतीचा लाभ मिळत आहे. नवीन धोरणाने खतांच्या किंमतीचे मिळणारे अनुदान उत्पादकतेशी जोडलेले आहे ही बाब आंतराष्ट्रीय व्यापार संघटनेच्या धोरणाशी सुसंगत आहे. शेतीला वित्तपुरठा करतांना सरकारने सकारात्मक संवेदनशील व न्याय दृष्टीकोन ठेवला पाहिजे. पण तेवढ्यात सरकारीची जाबाबदारी संपत नाही. योग्य पद्धतीने कर्ज घेऊन प्रामाणिकपणे परिश्रम करून शेतकरी पीक घेतो. इतर घटकांशी पुरेशी साथ मिळाल्यास त्याच्या हातात बऱ्यापैकी उत्पादनही येते. पण येथेच जोखमीची म्हणजेच पुन्हा शेतकऱ्यांच्या नशिवाची कसोटी लागते. अशा परिस्थितीत शेती व्यवहार्य ठरायची असेल तर शेती उत्पादनाला योग्य म्हणजे किफायतशीर भाव देण्याची हमी बाजारपेठा / सरकारने घेतली पाहिजे.

या संदर्भात आयोगाच्या शिफारशीचा नेहमी उल्लेख केला जातो. शेती उत्पादनाच्या न्याय बाजारभाव देण्याच्या संदर्भातही स्वामीनाथन आयोगाच्या पुढील शिफारशी लक्षात घेतल्या पाहिजेत.

1. शेतमालाचा हमी भाव हा उत्पादन खर्च + 50 टक्के एवढा असावा.
2. बाजाराच्या चढतारापासून शेतकऱ्यांचे संरक्षण व्हावे यासाठी "मुल्य स्थिरता निधी" ची स्थापना करावी.
3. आंतरराष्ट्रीय बाजारातील किंमतीच्या दुष्परिणामांपासून शेतकऱ्यांचे संरक्षण करण्यासाठी इतर देशातून येणाऱ्या शेतमालावर संरक्षणात्मक आयात कर आकारावा.
4. दुष्काळ व इतर आपत्तीपासून बचावासाठी 'कृषी आपत्ती निधी' स्थापन करावा.
5. आंतरराष्ट्रीय बाजारातील किंमतीच्या चढ उतारामुळे होणाऱ्या आयातीचा परिणाम देशातील शेतीवर कमीत कमी राहील यासाठी यंत्रणा निर्माण करावी.
6. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिकार देऊन त्यांच्याकडून शेतीपुरक पर्यावरण आणि जीवन सस्थांचे जतन व संवर्धन करण्यासाठी प्रयत्न करावेत.
7. शेतमालाची आधारभूत किंमत लागू करण्याच्या पद्धत सुधारून गहू आणि इतर खाद्यान्न वगळता इतरपिकांना आधारभूत किंमत मिळण्याची व्यवस्था करावी.

स्वामीनाथन आयोगाच्या शेतकऱ्यांच्या दीर्घकालीन हित लक्षात घेऊन केलेल्या आहेत. या शिफारशी स्विकारण्यासाठी व त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी सरकारकडून अधिक गांभिर्याने प्रयत्न होण्याची गरत आहे.

हमीभाव हाच शेतीउत्पादनाच्या बाजाराचा केंद्रबिंदू राहीला तर शेतकऱ्यांना नक्कीच आर्थिक न्याय मिळू शकेल. बाजार व्यवस्थेमध्ये उत्पादक, मध्यस्थ व ग्राहक या तीन पक्षांचे हितसंबंध गुंतलेले असतात. हे लक्षात घेऊन उत्पादकांच्या हितसंबंधावर कोणताही अनिष्ट परिणाम होऊ न देता अखरेच्या ग्राहकाला कमीत कमी खर्चात माल पोहोचता करणे, हे बाजार व्यवस्थेचे उद्दिष्ट असते. उत्पादक, मध्यस्थ आणि ग्राहक यांच्यात हितसंबंधातील या संघर्षात आज उत्पादकाचा प्रथम बळी दिला जातो. बाजारपेठेचे हे स्वरूप नेमके लक्षात घेतले की, हमीभावाची अपरिहार्यता लक्षात येते. बाजारपेठेतील शेतमालाचा उत्पादक ते ग्राहक हा प्रवास सर्वसधारणपणे तीन टप्प्यात होतो. 1. शेतमालाचे केंद्रीकरण 2. शेतमालाची दर्जानुसार वर्गीकरण 3. शेतमालाचे वितरण.

विविध भागातून शेतकरी आपापल्या माल बाजारात विक्रीसाठी आणतो. अशा अनेक शेतकऱ्यांचा माल बाजारपेठेत येतो. अशा प्रकारे उत्पादनाच्या क्षेत्राकडून शेतमालाचे बाजारपेठेत केंद्रीकरण होते. शेतमाल घाऊक किरकोळ विक्रेत्यामार्फत हा माल ग्राहकांपर्यंत पोहोचतो.

आधार किंमतीचे उद्दिष्टे

आधारभूत किंमती शासनाद्वारा राबविल्या जाणाऱ्या महाकाय खरेदी प्रक्रियेशी जोडलेले आहेत. जसे 1. संकटकाळात अन्नधान्य उपलब्ध व्हावेत. 2. सार्वजनिक विवरण व्यवस्थेसाठी अन्नधान्य खरेदी करणे जेणे करून गरीबांना प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे शासनाच्या विविध योजनांच्या माध्यमातून धान्य स्वस्त दरात उपलब्ध होईल. 3. किंमती स्थिर ठेवण्यासाठी खुल्या बाजारात योजनांच्या माध्यमातून साठे बाजारामार्फत उतरवून पुरवठा वाढविणे आणि किंमती खाली आणून स्थिर ठेवल्या जातात. या धोरणामुळे उत्पादनाचे फार मोठे नुकसान होते.

शासनाच्या अडचणी

कृषी बाजारपेठांच्या अडचणी व्यापक आहेत. एका बाजूने स्थानिक आहेत. तर दुसऱ्या बाजूने आंतरराष्ट्रीय पातळीशी निगडीत आहे. जागतिक बाजारपेठ त्यांच्यासाठी खुली आहे. पण या बाजारापर्यंत स्वतःच्या भरवशावर शेतकरी पोहोचणे अशक्य आहे. कारण ते मालक जरूर आहेत. परंतू संयोजक नाहीत. एखाद्या मालकाची बहुराष्ट्रीय कंपनी भारताच्या एकूण उत्पादनाच्या 44 प्रतिशत उत्पन्न मिळवू शकते हे कोण्या एका शेतकऱ्याला शक्य नाही. 0.50 हे. जमीन धारण क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचा त्यात सहभाग असेल काय ? असे प्रश्न त्यामध्ये निर्माण होतात. सातत्याने बदलणारी जागतिक विपणी शासनासाठी आणि शेतकऱ्यांसाठी त्रासदायक ठरली आहे. असे सर्व मूल्य आयोगाच्या निरीक्षण आहे. पायाभूत अभाव ही शेतीसाठी मोठी समस्या आहे. WTO मुळे कल्याणकारी राज्य आणि खुली अर्थव्यवस्था यापैठकी निवड शासन करू शकत नाही. परंतू एकीकडे शेतमालाच्या उत्पन्नाचा वाढता खर्च आणि दुसरीकडे मिळणारा अत्यल्प दर यात शेतकरी अडकला आहे. त्यामुळे त्याला सतत

आर्थिक नुकसानीला तोंड द्यावे लागत असून कर्जबाजारी पणाची वेळ येत आहे. शेत मालाला उत्पादन खर्चावर आधारीत प्रतीभाव मिळावा ही शेतकऱ्यांची न्याय मागणी अजूनही पूर्ण झालेली नाही.

जागतिकीकरण, उदारीकरण व शेती :-

शेती उत्पादनला जे शासकीय संरक्षण होते, तेच जागतिकीकरण व उदारीकरणाच्या प्रक्रियेने काढून घेतले आहे. शेतमालाची मुक्त आयात आणि शेतीवरील अनुदानात कपात यांचा आग्रह डंकेत प्रस्तावानुसार धरण्यात आला. त्यामधून शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती आखणी भिषण बनली. येथे एक महत्त्वपूर्ण वस्तुस्थिती लक्षात घेतली पाहिजे, की शेतीच्या विकासाचे सातत्य हे सार्वजनिक गुंतवणुकीवर निर्णायकपणे अवलंबून असते. सार्वजनिक क्षेत्राची शेतीतील गुंतवणूक जसजशी घटत जाते, जसजशी शेती अधिकाधिक तोट्यात जाते.

सरकारी जबादारी

हमीभावाने शेतमाल खरेदी करणे, हा सरकारने शेतीवर केलेला खर्च नाही, तर कृषीबाजारात सरकारने केलेली गुंतवणूक आहे. हे नीटपणे लक्षात घेतले पाहिजे. एकतर शेती व्यवसायातील धोक्यातील वाटा उचलणे सरकारचे कर्तव्यच आहे. दुसरे म्हणजे हमीभावाने खरेदी केलेल्या शेतमालाची साठवण करणे, संरक्षण करणे हे सरकारी यंत्रणेला सहज शक्य आहे. व्यापारात सरकारला कमी अधिक नफाही कमवता येऊ शकतो पण त्यापापेक्षा अधिक महत्वाची म्हणजेच देशातील निम्मयाहून अधिक लोकसंख्या ज्या व्यवसायावर अवलंबून आहे तो व्यवसाय तोट्यात जाऊ नये. त्याला रास्त नफा मिळावा, यासाठी प्रयत्न करणे हे सरकारचे काम आहे.

आणखी एक संदर्भात शासनाने 'हमीभावाकडे' स्वतःचे कर्तव्य म्हणून पाहिजे. हमीभावामुळे शेतकऱ्याला पुरसे उत्पन्न मिळू शकेल. त्यामधून त्यांची आर्थिक स्थिती थोडी तरी सुधारेल. मुख्य म्हणजे त्याची क्रयशक्ती वाढेल. याचा उपयोग एकंदर अर्थव्यवस्थेलाच आणखी चालना मिळण्यासाठी होईल. शेतमालाला हमीभाव मिळाला तर एकट्या दुकट्या शेतकऱ्याची क्रय शक्ती वाढेल असे नाही तर शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या सुमारे 55 टक्के लोकसंख्येच्या क्रयशक्ती वाढेल. त्याचे अर्थव्यवस्थेवर किती चांगले परिणाम होतील हे वेगळे स्पष्ट करून सांगण्याची गरज नाही.

संरचनात्मक समन्वयाचा अभाव

आजची कृतीमाल विक्री व्यवस्था दुषित पद्धतीचा आहे. कृषी उत्पन्न बाजारपेठा वैधानिक दृष्ट्या शेतकऱ्यांच्या हितासाठी शेतकऱ्यांच्याच असून त्यावर वर्चस्व मात्र व्यापारी, दलाल, हमाल, काटेवाले व तेथे काम करणारे मजूर यांचे दिसून येते.

बाजार समित्यांची कार्यव्यवस्था तीन टप्प्यात दिसून येते. एक म्हणजे निवडून आलेले संचालक मंडळ, दुसरे म्हणजे व्यापार समितीतील नियुक्त प्रशासकीय कर्मचारी व तिसरे म्हणजे कृषी उत्पन्न बाजार समितीतील प्रत्यक्ष कार्यरत व्यापारी, अडते, दलाल, काटेवाले, हमाल मजूर इत्यादी. या तिन्ही अवस्थांमध्ये समन्वयाचा अभाव दिसून येतो. प्रत्येक घटकाला आपआपले कार्य स्वतंत्र असल्यासारखेच वाटतात. कर्मचारी व संचालक मंडळ यांच्यात काही प्रमाणात समन्वय दिसून येत नाही.

शेतकऱ्यांना या संकटातून वाचविण्यासाठी कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांनी आपल्या कामात सुधारणा करणे गरजेचे वाटते. सर्व स्तरावर दैनंदिन कामात समन्वय गरजेचा आहे.

उपयुक्त सुचना

मध्यस्थांचे उच्चाटन करून अधिकाधिक मूल्य शेतकऱ्यांच्या मालाला मिळवून देण्यासाठी ह्या कृषी उत्पन्न बाजार पेठांनी तालुका ते प्रत्यक्ष गावांपर्यंत सक्रीय होवून आपल्या कार्याची व्याप्ती वाढविणे गरजेचे आहे. अन्यथा कृषी उत्पन्न बाजार पेठांचे अतिस्तवच धोक्यात येईल व खाजगी बाजारपेठा उदयास येतील आणि मग शेतकऱ्यांचे शोषणाबाबत वाच्यता शोषणाबाबत वाच्यता करण्यासाठी वाच्य राहणार नाही. पर्यायाने महाराष्ट्रातील सहकार क्षेत्राशी संबंधीत अनेक घटक संकटात सापडतील हा धोका लक्षात घेऊन कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांनी सक्रीय झाले पाहिजे व शेतकरीच आपले अंतिम साध्य आहे. या बचनापासून ह्या बाजारपेठा दूर गेल्या नाही पाहिजेत.

शेतकऱ्यांना योग्य न्याय देण्यासाठी कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांनी आपल्या कामात सुधारणा करणे गरजेचे वाटते जसे -

1. त्यासाठी शेतकऱ्यांचे मालाचे गावपातळीवरून संकलन करून जागेवरच त्याच्या मालाची पावती देणे.
2. येथे शेतकऱ्यांच्या वेळेची व पैशाची बचत होईल. कारण प्रत्येक शेतकरी आपला माल स्वतंत्रपणे स्वतंत्र वाहनाने बाजारपेठेत आणतो. त्यामुळे श्रम, वेळ व पैसा मोठ्याप्रमाणात खर्च होतो. (ज्या शेतकऱ्यांना आपला माल सध्या विकायचा नाही तो माल साठवण्याची व्यवस्था सुद्धा कृषी उत्पन्न बाजार पेठेमध्येच असावी.) संकलीत मालाचे उच्च, मध्यम व हलक्या दर्जानुसार प्रतवारी करून ज्या ठिकाणी जास्त भाव आहे तेथील कारखानदार, उद्योजकांना कृषी उत्पन्न बाजार समिती मार्फत थेट विकता येईल. याकरिता बाजार समित्यांनी कंपनीच्या आधारावर मार्केटींगचे शिक्षण घेतले, मार्केटींग कृषी पदवी प्राप्त करून तरुण सेवेत घ्यावेत. त्यांच्या द्वारे अत्याधुनिक तांत्रिक व्यापारी व्यवस्था स्थापित करून शेतकऱ्यांना आधिक लाभ प्राप्त करून देता येईल आणि अनेक सुशिक्षित बेजरोजगार तरुणांना रोजगार सुद्धा मिळू शकेल.
3. अशा प्रकारे थेट विक्रीतून आलेला शेत मालाचा पैसा सरळ त्या त्या शेतकऱ्याच्या बँक खात्यात जमा करता येईल.
4. यातूनच कृषी उत्पन्न बाजार समिती अशा शेतकऱ्यांना 3-4 टक्के दराने दर्जा पुरवठा करू शकतील व त्याचाही लाभ शेतकऱ्यांला कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांना मिळविता येईल.
5. उत्पादन ते थेट विक्री रोख ठेवी ते कर्ज पुरवठा अशी महत्वपूर्ण कृषी व्यवस्था या कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांना दर्जेदार शिक्षण घेतलेल्या मार्केटींग कर्मचाऱ्यांची नेमणूक करून काटकसरीने करता येईल. अशी व्यवस्था करण्यासाठी बाजार समित्यांच्या कार्यप्रणालीत बदल करणे, त्यांच्या कामाची व्याप्ती वाढविणे गरजेचे आहे.

संदर्भ

1. अर्थसंपाद जुलै - सप्टेंबर 2013
2. लोकसत्ता दि. 20.12.2017
3. तरुण भारत दि. 24.04.2014
4. मराठी अर्थशास्त्र परिषद 41 वे वार्षिक अधिवेशन - महाराष्ट्रातील दृष्टीक्षेप अध्यक्षीय भाषण पुस्तिका.
5. Indian Journal of Innovative Reserach in Art - Jan -2011

ग्रामीण विकासासमोरील आव्हाने आणि उपाय

प्रा.डॉ. लक्ष्मण गणपत दांडगे

सहाय्यक प्राध्यापक

राजीव गांधी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
करमाड ता.जि.औरंगाबाद

प्रस्तावना :

सर्वसाधारणपणे विकसनशील अर्थव्यवस्थेमध्ये ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे योगदान महत्वाचे असते. भारत हा जसा कृषी प्रधान आहे तसाच तो ग्रामप्रधान सुद्धा आहे. देशातील ७५ % लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. आजही बहुतांश लोक ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरच अवलंबून असल्यामुळे ग्रामीण भारताचा अपेक्षित विकास होणे आवश्यक आहे याचे कारण म्हणजे ग्रामीण भागातील निरक्षरता पायाभूत सोयी सुविधांचा अभाव, शाश्वत शेतीचे अज्ञान, बेकारी व दारिद्र्य, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे असमान वितरण, राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव अशा अनेक समस्या मुळे ग्रामीण विकासात अडथळे निर्माण झाल्याचे दिसून येते. भारताने ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी स्वातंत्र्यानंतर पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून प्रभावी प्रयत्न केले आहे. त्यात बेकारी व गरिबाचे निर्मूलन, कृषी उत्पन्नातील वाढ, सामुदायिक विकास कार्यक्रम असे अनेक कार्यक्रम राबविले पण त्या कार्याला पाहिजे तेवढे यश प्राप्त झाले नाही. २ ऑक्टोबर १९५९ ला पंचायती राज ची सुरवात करते वेळेस आपल्या भाषणात पंडीत जवाहर नेहरू म्हटले होते की, लाखो गावाचा स्तर उंचावणे हे सेपे काम नाही. मंदगतीने होणार ग्रामीण विकासाचे कारण सरकारी तंत्रावर अवलंबून राहणे हा आहे. ग्रामीण भागात आजही अनेक मूलभूत सोयी व सुविधांचा अभाव आहे. महात्मा गांधी सुद्धा खरा भारत खेडयात आहे. खेडयाकडे चला असे आव्हान केले होते. गांधींनी ग्रामीण पूर्णचना, स्ववलंबन खेडयातील आरोग्य याबाबत मूलगामी विचार मांडले होते. आज स्वच्छ भारत अभियान उन्नत भारत अभियान, आत्मनिर्भर भारत अभियान या माध्यमातून ग्रामीण विकासासाठी प्रयत्न सुरू आहेत.

ग्रामीण विकासाची संकल्पना समजून घेण्यासाठी पुढील व्याख्या महत्वपूर्ण ठरतील

- १) **कार्ल टेलर** : "ग्रामीण विकास ही एक अशी प्रक्रिया आहे की ज्यामध्ये ग्रामीण लोक आपली आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थिती सुधारावी यासाठी ज्या प्रक्रियेत सहभागी होतात आणि त्यामुळे ते आपल्या राष्ट्रीय विकासाच्या कार्यक्रमात काम करणारे प्रभावशाली समूह बनतात. '
- २) **जी. पार्थसारथी** : यांनी ग्रामीण विकासाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केलेला आहे. "ग्रामीण भागातील आर्थिकदृष्ट्या निम्नवर्गातील लोकांना त्यांच्या भौतिक आणि मानवी साधनसंपत्तीचा योग्यप्रकारे उपयोग करण्याच्या संधी देऊन त्यांचे जीवनमान उंचावणे हा ग्रामीण विकासाचा निर्णायक घटक असून या घटकाशिवाय ग्रामीण साधनसंपत्तीच्या उपयोगास कार्यात्मक महत्त्व असत नाही. "
- ३) **जागतिक बँक आणि विकास क्षेत्रीय धोरण प्रबंध** : ग्रामीण भागातील लोकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनात सुधारणा करण्यासाठी तयार करण्यात आलेली व्यूहरचना म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

वरील व्याख्यांच्या आधारे ग्रामीण विकास या संकल्पनेचा अर्थ आपणास पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

ग्रामीण लोकजीवन आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या सुधारण्यासाठी ग्रामीण लोकांसाठी राबविण्यात येणारी प्रक्रिया म्हणजे ग्रामीण विकास होय. ग्रामीण भागातील आर्थिकदृष्ट्या निम्न वर्गातील लोकांपर्यंत विकासाचा लाभ पोहचविण्यासाठी तयार करण्यात आलेली व्यूहरचना म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

ग्रामीण विकासाची वैशिष्ट्ये

वर दिलेल्या व्याख्यांच्या आधारे आपल्याला ग्रामीण विकास ही संकल्पना स्पष्ट समजते. ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेचे स्वरूप पूर्णतः आकलन होण्यासाठी ग्रामीण विकास प्रक्रियेच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे योग्य ठरेल.

१) सार्वत्रिक स्वरूपाची प्रक्रिया :

भारत हा खेड्यांचा देश आहे. ग्रामीण भागाचा विकास हा खऱ्या अर्थाने देशाचा विकास असून ग्रामीण समाजात आवश्यक असलेल्या सुधारणा घडवून आणणारी ही प्रक्रिया असून ती सार्वत्रिक स्वरूपाची आहे. साधारणतः सर्व समाजांचे ग्रामीण आणि नागरी असे दोन प्रमुख भाग आढळतात. नागरी भागापेक्षा ग्रामीण भाग हा मागासलेला आहे. शहरातील वाढते औद्योगिकरणामुळे रोजगाराच्या संधीची उपलब्धता शहरांमध्येच पहायला मिळते. याउलट ग्रामीण भागात दारिद्र्य, बेरोजगारी, निरझरता, अज्ञान, अनारोग्य, अस्वच्छता, अंधश्रद्धा यासारख्या समस्या निर्माण झाल्या असून या समस्यांच्या निवारणासाठी आणि ग्रामीण लोकजीवन सुधारण्यासाठी विविध उपक्रम, प्रकल्प, योजना राबविल्या जात आहेत. त्यामुळे ग्रामीण विकास ही सार्वत्रिक स्वरूपाची प्रक्रिया आहे असे म्हणता येईल.

२) सर्वांगीण विकासाभिमुख प्रक्रिया :

ग्रामीण समाजाच्या विकास प्रक्रियेत समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, शैक्षणिक अशा सर्व क्षेत्रांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे हे ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत समाविष्ट आहे. कालखंडात ग्रामीण विकासाचे स्वरूप यामध्ये ग्रामीण लोकांच्या जीवनात आर्थिक सुधारणा करणे या बाबीशी निगडित होते. म्हणून ग्रामीण विकासात केवळ कृषी आणि कृषीपुरक व्यवसाय उदा. पशुपालन, कुक्कुटपालन, दुग्धव्यवसाय इ. व्यवसाय याबरोबरच ग्रामीण भागात चालविले जाणारे ग्रामोद्योग, लघु तसेच कुटीरोद्योग यांचा विकास करून ग्रामीण लोकांसाठी रोजगाराच्या संधीमध्ये वाढ करणे आणि त्याद्वारे उत्पन्न वाढविणे या आर्थिक बाबींशी ग्रामीण विकास निगडित असे. परंतु अलिकडे ग्रामीण विकासाचा अर्थ ग्रामीण लोकजीवनातील आर्थिक बाबींपुरताच मर्यादित न राहता तो सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय बाबींशी निगडित आहे व त्याचा अर्थ दिवसेंदिवस व्यापक बनत आहे..

३) आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल समूहाच्या विकासावर भर

समाजाच्या विकासामध्ये आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल लोकांच्या समूहाचा विकास करण्यावर विशेष येतो. यामध्ये आर्थिकदृष्ट्या निम्नवर्गातील लोक, अल्पभूधारक, भूमीहीन, जमीन कसणारी कुळे अंतर्भाव होतो. ग्रामीण भागांतील या घटकांच्या जीवनाचा आर्थिक स्थिर उंचावणे यासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात येतात. प्राचीन काळापासून भारतीय समाजातील अनुसूचित जाती, जमाती, इतर मागासवर्गांवरील विविध निर्बंधामुळे त्यांचा विकास होऊ शकलेला नाही. त्यामुळे ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत या घटकांच्या विकासविषयक योजना राबविल्या जात आहेत. याबरोबरच महिला आणि वयोवृद्ध घटकांच्या विकासाचाही समावेश ग्रामीण विकासामध्ये समाविष्ट करण्यात आला आहे.

४) सक्रिय लोकसहभाग :

सक्रिय लोकसहभागाशिवाय ग्रामीण विकास पूर्ण करता येऊ शकणार नाही. ग्रामीण विकासाच्या निरनिराळ्या योजना आणि विकास कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी सक्रिय लोकसहभाग वाढविण्यासाठी त्रिस्तरीय पंचायत राज्यव्यवस्था निर्माण करण्यात आली असून यामार्फत ग्रामीण लोकांना उत्पन्नाची साधने आणि अधिकाराबरोबरच सत्ता देण्यात आली आहे. तसेच ग्रामीण भागात उपलब्ध असलेल्या मानवी साधनसंपत्तीचा पर्याप्त उपयोग करून मनुष्यबळाची गुणवत्ता वाढविण्यावर भर देण्यात येतो. याबरोबरच लोकांमध्ये विकासाची प्रेरणा निर्माण करणे, त्यांचे प्रबोधन करून विकासात त्यांना सक्रिय बनविणे, लोकांमध्ये ग्रामीण विकासाच्या सहभागातील नेतृत्व कौशल्य निर्माण करणे गरजेचे ग्रामीण विकास हा पायाभूत संरचनेच्या विकासापेक्षा लोकविकासाभिमुख असण्यासाठी ग्रामीण विकासात लोकसहभाग अनिवार्य आहे

५) अखंड चालणारी प्रक्रिया :

समाज गतिशील आहे. त्यामुळे बदलत्या काळानुसार ग्रामीण समाजात अनेक बदल होत आहेत. या परिवर्तनाबरोबरच ग्रामीण समाजात नव्या गरजा, नव्या समस्या, आणि प्रश्न निर्माण होत आहेत. त्यामुळे नव्याने होऊ घातलेल्या समस्यांच्या निराकरणासाठी वेगवेगळे विकासात्मक, नाविन्यपूर्ण कार्यक्रम राबविले जातात. म्हणून ग्रामीण विकास ही अखंडपणे चालणारी प्रक्रिया आहे.

६) देशविकासाचे महत्त्वपूर्ण अंग :

भारत हा खेड्यांचा देश आहे. कारण भारतात शहरांच्या तुलनेत खेड्यांची संख्या अधिक आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या कालखंडात भारतातील ८०% लोकांचे खेड्यात वास्तव्य होते. म्हणूनच महात्मा गांधीजींनी देशाचा खरा विकास म्हणजे खेड्यांचा विकास असे विचार मांडून देशाचा खरा विकास करायचा असेल तर खेड्याकडे चला असा उपदेश लोकांना केले. कारण ग्रामीण भागात जमीन, हवा, पाणी, सूर्यप्रकाश यासारख्या साधनसंपत्तीचा भरपूर स्तोत्र ग्रामीण भागात आढळून येतो. भारतासारख्या विकसनशील देशाच्या

विकासाच्या दृष्टीने या नैसर्गिक संसाधनाचा वापर देशविकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतो. या अनुषंगाने देशविकासाचे ग्रामीण विकास हे अविभाज्य अंग ठरते आहे.

७) शासकीय भूमिका :

देशाच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण आणि अविभाज्य असे ग्रामीण विकासाचे महत्त्वपूर्ण अंग म्हणजे ग्रामीण विकासातील शासनाची भूमिका होय. यादृष्टीने ग्रामीण विकासाची धोरणे आणि कार्यक्रमांची आखणी करून त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी शासकीय यंत्रणेबरोबरच आर्थिक मदतीची तरतूद करणे गरजेचे असते. अशा कामामध्ये शासन राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कार्यरत असलेल्या संघटनांची, विचारवंत, समाजसुधारक इ. चे मार्गदर्शन आणि सल्ला घेत असते. यासाठी या सर्व प्रक्रियेत शासनाची भूमिका आद्य आणि निर्णायक असते.

महात्मा गांधी यांचे ग्रामविकासासंबंधीचे विचार -

महात्मा गांधीजींनी भारताच्या प्राचीन वैभवाचा आणि ग्रामसंपन्नतेचा व आधुनिक समाजव्यवस्थेचा अभ्यास केलेला होता. 'भारत हा खेड्यांचा देश आहे, खेड्यातील जनतेचा विकास हाच भारताचा विकास आहे.' अशी भूमिका म. गांधीजींनी घेतली होती. अर्थव्यवस्थेचे वैशिष्ट्य आणि ग्रामीण जीवनाच्या पुनर्निर्मितीची गरज यावर गांधीजींनी भर दिलेला होता. 'हरिजन'मध्ये गांधीजींनी लिहिले होते की, 'भारत त्याच्या मोजक्या शहरांमध्ये सापडणार नाही, तर सात लाख खेडेगावात सापडेल, परंतु आपण शहरवासी यांनी असे मानले आहे की, भारत शहरांमध्ये सापडेल आणि आपल्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी गावांची निर्मिती केली गेली. त्या गरीबांना पुरेसे अन्न आणि वस्त्र मिळते का आणि ऊन-पावसापासून संरक्षणासाठी त्यांना छत्र आहे का याबाबत चौकशी करण्यासाठी आपण कचित थांबतो. तसेच पुढे असेही लिहितात की, "मी म्हणून की जर गावांचा नाश झाला तर भारताचाही नाश होईल. मग तो भारत नसेल, जगातले त्यांचे स्वतःचे विशिष्ट कार्यही गमावले जाईल. जेव्हा खेडेगावांचे शोषण थांबेल तेव्हाच खेडे गावांना पुनरुज्जीवीत करणे शक्य आहे." त्यामुळे ग्रामीण विकास हा भारतासाठी अत्यंत तातडीची गरज आहे आणि याची गरज भविष्यातही राहणार आहे. भारताच्या विकासाचा हा एक अपरिहार्य घटक असणार आहे. अशी भूमिका त्यांची होती. यासाठी मत: चंपारण्य आणि खेडा जिल्ह्यातील साराबंदीचा' सत्याग्रह केला होता. त्यांच्या ग्रामीण विकासासंदर्भात कृती आणि विचाराला चालना मिळाल्याचे दिसून येते. भारताला समृद्ध आणि संपन्न घडवायचे असेल तर खेड्याकडे चला, खेडी जोपर्यंत स्वयंपूर्ण, स्वावलंबी आणि स्वयंवासित होणार नाहीत तोपर्यंत भारत समर्थपणे उभा राहू शकत नाही. खेड्यांचे प्रश्न अधिक बिकट आहेत ते सोडविल्याशिवाय त्यांच्या भाकरीचा प्रश्न मिटविल्याशिवाय ग्रामीण विकासाला अर्थ नाही हे गांधीजींनी अनुभवाने जाणलेले होते.

ग्रामीण विकासापुढील समस्या :

ग्रामीण बेरोजगारी :

एखाद्या व्यक्तीला काम करण्याची इच्छा व क्षमता असून देखिल काम मिळत नसेल तर त्या स्थितीला बेकारी म्हटले जाते. ग्रामीण भागात बेकारीचे प्रमाण वाढत असून त्यात छुप्या बेकारीचे प्रमाण जास्त आहे. ग्रामीण भागात दररोज रोजगार उपलब्ध होत नाही. अनेक मंजूर किंवा कामगारांना आठवड्यात एक दोन दिवसच रोजगार मिळतो. त्यामुळे त्यांचे उत्पन्न कमी होऊन त्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. परिणामी ग्रामीण भागाचा विकास खुंटतो म्हणूनच ही ग्रामीण विकासाची समस्या आहे.

शेती संबंधित विकासातील समस्या

ग्रामीण विकासाच्या समस्येत शेती संबंधित विकासाची समस्या महत्त्वपूर्ण आहे याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्नाती शेतीचे योगदान आजपर्यंत समाधानकारक राहिले होते. पण १९५०-५१ च्या तुलनेने विचार केल्यास शेती उत्पन्नाचे राष्ट्रीय उत्पन्नात योगदान खुपच घटले आहे. तरी देखील १९८९-९० मध्ये ३३.९% शेती उत्पन्नाचे प्रमाण राहिले होते. तर १९५०-५१ मध्ये ५६.५% प्रमाण होते. असे असून देखिल आजही ६८% पेक्षा जास्त लोकसंख्या शेती व आधारित आहे हा दृष्टीकोन डोळ्यासमोर ठेवल्यास शेतीशी संबंधित विकास अपूरा असल्यामुळे अपेक्षित ग्रामीण विकास झाला नाही.

औद्योगिक विकासाची समस्या

ग्रामीण भागाचा विकास होण्यासाठी शेती विकासाबरोबर उद्योगधंद्याचाही विकास होणे गरजेचे आहे. जेणेकरून शेतीशी संबंधित अदृश बेकाराची प्रमाण कमी होण्यास मदत होते पण भारत सरकारने ग्रामीण भागातील लघु व कुटीरउद्योगाच्या विकासाच्या दृष्टीने पयत्न प्रयत्न केल्याचे दिसून येत नाही. मोठ्या उद्योगाच्या स्थापनेला शहरीभागात जास्त महत्त्व दिले आहे. त्यामुळे अनेक उद्योजक ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागाला प्राधान्य देतात. परिणामी ग्रामीण भागाचा विकास होण्यास अडथळा निर्माण होतो.

विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा अभाव :

ग्रामीण भागात विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या अभावामुळे, ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने केलेल्या प्रयत्नास अपयश प्राप्त झाले आहे. याचे कारण म्हणजे प्रशिक्षणाचा अभाव आहे. ग्रामीण भागातील युवकांना योग्य व वास्तविक प्रशिक्षणापासून वंचित राहावे लागते त्यामुळे ग्रामीण विकासाची समस्या निर्माण झाली आहे. शिक्षणाला मानवाचा तिसरा डोळा समजण्यात येतो. डॉ. आंबेडकर यांनी शिक्षण व्यक्ती व समाज विकासाचे महत्त्वपूर्ण साधन असल्याचे मत व्यक्त केले आहे. ग्रामीण भागात शेतकरी शेतमजूर अर्धकुषत कामगार मोठ्या प्रमाणात अज्ञानी व निरक्षर आहेत. परिणामी त्यांच्यात रुडीबाद अंधश्रद्धा, परिवर्तनाचा अभाव इ. गोष्टी मोठ्या प्रमाणात आढळतात. म्हणून अज्ञान व निरपेक्षरता ही ग्रामीण विकासाची प्रमुख समस्या आहे.

बाजारपेठांची समस्या :

काही प्रयत्न करून ग्रामीण भागातील उत्पादनात व उद्योगात वाढ केली जात असते. पण उत्पादित मालास बाजारपेठांच्या अभावामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पादन खर्च पण निघत नाही. तसेच उत्पादीत मालांचे साठवण करण्यासाठी कोठार किंवा गोदामाचा अभाव दिसतो. नैसर्गिक किंवा मानवी अपतीचा वेळेस शेतकऱ्याचा मालाला कवडी मोल भाव मिळतो त्यामुळे त्यांचे अधिक जीवनस्त खालावते. म्हणून ग्रामीण भागातील बाजारपेठेची अभाव असणे ही ग्रामीण विकासाचे प्रमुख समस्या आहे.

ग्रामीण आरोग्याची समस्या :

भारतात ग्रामिण आरोग्य सेवा सुविधांची स्थिती असमाधान कारक व चिंतेची बाब आहे. या संदर्भात इ. स. १९४६ मध्ये भोर समितीच्या माध्यमातून ग्रामीण आरोग्य सुविधांचे मूल्यमापन करण्यात आले तेव्हा त्या वेळेस ६३००० लोकसंख्येसाठी एक डॉक्टर, ४३००० लोकसंख्येसाठी एक नर्स ६ लाख लोकसंख्येसाठी एक मिडवाइफ तर ४००० लोकांसंख्येसाठी एक खाट असे प्रमाण दिसून आले आहे. आजची लोकसंख्या पाहता या स्थिती मध्ये खूप बदल झाला आहे. असे नाही कमी अधिक प्रमाणात आजही ग्रामीण भागातील आरोग्याची सुविधा अपूऱ्याच आहे, याचे वास्तव आज कोरोनाच्या समस्येतून समोर येत आहे. म्हणून ही सुध्या ग्रामीण विकासाची प्रमुख समस्या आहे.

दळवळण व संचार सुविधांचा अभाव :

ग्रामीण भागांत बाजारपेठ उपलब्ध नसल्यामुळे अनेक शेतकरी आपला इतर ठिकाणी निर्यात करण्याचा प्रयत्न करतात पण आवश्यक व पर्याप्त स्वरूपात दळणवळण व संचार सुविधांचा अभाव दिसून येतो. परिणाम ग्रामीण भागाचा विकासात अडथळा निर्माण झाल्याचे दिसून येते.

पण आवश्यक व पर्याप्त स्वरूपात दळणवळण व संचार सुविधांचा अभाव दिसून येतो. परिणाम ग्रामीण भागाचा विकासात अडथळा निर्माण झाल्याचे दिसून येते.

भांडवलाची समस्या :

पुलें या विचारवंताच्या मते कोणाताही दोन घटकावर अवलंबून आहे वस्तू आणि भांडवल म्हणजेच विकासाची पहिली आवश्यकता भांडवल व वस्तू उपलब्धता आहे. ग्रामीण भागात एखादा उद्योजक किंवा व्यापारी उद्योग स्थापन करण्याचा प्रयत्न करत आहे तर त्याचे कडे पर्याय भांडवल असते. व ते भांडवल उपलब्ध करून देण्याची पर्यायी व्यवस्था सुध्या ग्रामीण भागात नसते त्यामुळे अनेक होतकरू तरुण उद्योजक ग्रामीण भागा ऐवजी शहरी भागास प्रोत्साहन देतात. म्हणून ग्रामीण भागाचा विकास होत नाही.

जलसिंचनाची समस्या :

ग्रामीण भागात मुबलक प्रमाण पिण्याच्या पाण्याची व वापराच्या पाण्याचा अभाव असतो. त्यामुळे शेती व शेतीशी संबंधित व्यवसाय व उद्योगासाठी पायपट पाण्याची आवश्यकता असते. तेव्हाच खऱ्या अर्थाने विकास होण्यास मदत होते पण आजही बहुतांश ग्रामीण क्षेत्रात पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. अशा अवस्थेत ग्रामीण विकास करणे कसे शक्य आहे. म्हणून जलसिंचनाच्या समस्या ही ग्रामीण विकासाची समस्या बनते.

परिवर्तनाला विरोध करण्याची मानसिकता :

ग्रामीण लोक रूढी-परंपरांना मानणारे आहेत. जुने रिती-रिवाज यांना चिकटून राहणारे असून जुने ते सोने मानण्याकडे त्यांचा अधिक कल असतो. अशा परिस्थितीत नवीन ज्ञान, मूल्ये, विचार यांना ते विरोध करतात. जुन्या विचार परंपरांना चिकटून राहून नव्या विचारांना विरोध करण्याची मानसिकताच ग्रामण विकासातील मोठा अडथळा बनत आहे.

ग्रामीण विकासासाठी उपाय : ग्रामीण भागात कृषि व उद्योगा बरोबरच एकूण राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ करणे गरजेचे आहे.

- 1) ग्रामीण विकासासाठी सर्वांना लाभदायक रोजगार निर्माण करून देणे गरजेचे आहे
- 2) ग्रामीण भागाला आत्मनिर्भर बनविणे आवश्यक आहे
- 3) माती, पाणी, हवा, जंगल अशा महत्त्वपूर्ण नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण व संवर्धन करणे गरजेचे वाटते. ग्रामीण विकासासाठी प्रत्येक नागरी काचे योगदान महत्त्वाची आहे याची जाणीव व त्यासाठी प्रशिक्षणाची सुविधा करावी
- 4) जलसिंचन भांडवलाची उपलब्धता, शिक्षण व पायाभूत सुविधांची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे.
- 5) ग्रामीण उद्योग, शिक्षण, आणि सेवा या घटकांवर जास्त लक्ष केंद्रित करून ग्रामीण विकासाचा समस्येचे निराकरण करणे गरजेचे वाटते.

सारांश :

भारताच्या स्वातंत्र्याच्या ७० वर्षांनंतर आपण माहिती तंत्रज्ञान, अंतराळ, संशोधन, औद्योगिकरण इत्यादी क्षेत्रामध्ये उत्तुंग भरारी घेतली आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीपासून आपण ग्रामीण विकासाचे मूल्यमापन केले तर खूप आशादायी चित्र डोळ्यासमोर दिसून येत नाही. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळामध्ये ग्रामीण विकासासाठीच्या विविध योजना तयार केल्या आहेत. काही प्रमाणात त्या योजनांची अंमलबजावणी होत आहे. तरीही सर्वच योजना जे लाभार्थी आहेत त्यांच्यापर्यंत जात नाहीत. यासाठी राजकीय नेतृत्व आणि नोकरशाही व्यवस्था कारणीभूत आहेत. ग्रामीण विकासाचे ध्येय १०० टक्के गाठण्यासाठी नियोजनपूर्वक, योग्य दिशेने, योग्य व्यक्तीने अधिक जाणीवतेने, क्षमतेने, संवेदनशीलतेने ग्रामीण विकासाच्या प्रत्येक योजनेकडे बघितले पाहिजे. योजनांची योग्य पद्धतीने अंमलबजावणी झाली पाहिजे याकडेही कटाक्षाने लक्ष दिले पाहिजे. 'तीव्र गतीने आणि अधिक सातत्यपूर्ण विकास' हे मुख्य सूत्र मनाशी बांधून ग्रामीण विकास साधण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे

संदर्भ सूची :

- 1) प्रा. डॉ. भगवान सांगळे, (२०११) 'ग्रामीण विकास योजना : दशा व दिशा', मुक्तरंग प्रकाशन, लातूर.
- 2) प्रा. चंद्रकांत खंडागळे, 'ग्रामीण समाजशास्त्र', सौ. मायादेवी खंडागळे, प्रकाशन, सांगली.
- 3) प्रा. ए. वाय. कोंडेकर, प्रा. पी. व्ही. चांदोरकर, 'ग्रामीण समाजशास्त्र' फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- 4) कटार सिंह, अनिल शिशोदिया, (२०१६) 'ग्रामीण विकास, तत्त्वे धोरणे आणि व्यवस्थापन, सेज प्रकाशन
- 5) डॉ. आशिष देशमुख, (२०१५) 'ग्रामविकासाचा पासवर्ड', विजय प्रकाशन, नागपूर.
- 6) नलिनी पंडीत (२००१) 'जागतिकीकरण आणि भारत, लोकवाङ्मय ग्रह, मुंबई.
- 7) श्री. गंगाधर कराळे, (२००६) 'ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टिकोण' नीती, कार्यक्रम आणि धोरण, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

आर्थिक विकासात भारतीय रिझर्व्ह बँकेची भूमिका

डॉ. पी. एस. मिसाळ

सहाय्यक प्राध्यापक

मोरेश्वर महाविद्यालय भोकरदन

ता. भोकरदन जि. जालना

डॉ. डी. बी. खरात

प्राध्यापक

मोरेश्वर महाविद्यालय भोकरदन

ता. भोकरदन जि. जालना

प्रस्तावना —

जगातील बहुतेक सर्व देशांच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये बँकिंग क्षेत्राला दिर्घकालीन इतिहास लाभलेला दिसतो. परंपरागत बँकिंग क्षेत्राचे स्वरूप जलद गतीने बदलत असून बँका आणि वित्तीय संस्थांच्या कार्याची व्याप्ती झपाट्याने वाढत असल्याचे निदर्शनास येते. विशेषतः भारताच्या संदर्भात बँकिंग व वित्तीय क्षेत्रात सुधारणा सुरु झाल्यानंतर बँकिंग क्षेत्राची भूमिका आणखी महत्वाची ठरत आहे. त्यामुळे आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेतील बँकिंग क्षेत्राची कामगिरी समजावून घेणे आवश्यक वाटते. याच उद्देशाने या शोधनिबंधात याचा उहापोह करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

देशाच्या आर्थिक विकासात व्यापारी बँकांचे महत्वाचे योगदान राहिले आहे याबाबत कोणतेही दुमत असू शकत नाही. व्यापारी बँका ठेवी स्वीकारणे आणि कर्ज देणे या माध्यमातून पतचलन निर्मिती करत असतात. पतचलन निर्मितीमुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळत असली तरी अमर्यादित पतचलन निर्मिती आर्थिक विकासातील अडथळा ठरते. चलन पुरवठ्यात मर्यादेपेक्षा जास्त वाढ झाल्यास देशात भाववाढीची परिस्थिती निर्माण होऊन अर्थव्यवस्थेत अस्थिरता निर्माण होते व आर्थिक विकासाला खीळ बसते, म्हणून बँकांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवणे, वेळप्रसंगी त्यांना मदत करणे, देशाची चलन व पतव्यवस्था पुरेशी सुट्ट करणे यासारखी महत्त्वपूर्ण जबाबदारी सांभाळणारी बँक म्हणून मध्यवर्ती बँक उदयास आली.

पहिल्या महायुद्धानंतर अनेक देशात चलन व्यवस्थेत अस्थिरता निर्माण झालेली होती. अनेक देशांनी कागदी चलन अमलात आणल्यामुळे त्याच्या व्यवस्थेचा व नियंत्रणाचा प्रश्न निर्माण झाला होता. या प्रश्नाची योग्य पद्धतीने सोडवणूक करण्यासाठी व अर्थव्यवस्थेची गरज पूर्ण करण्यासाठी मध्यवर्ती बँकेची गरज भासू लागली. यामुळे अनेक देशात मध्यवर्ती बँक स्थापन करण्यात आल्या. आज जगातील सर्वच राष्ट्रात मध्यवर्ती बँक स्थापन झालेली दिसून येते. सन १६५६ मध्ये स्वीडनमध्ये 'रिक्स बँक ऑफ स्वीडन' हि स्वीडनची मध्यवर्ती बँक सर्वप्रथम स्थापन झाली. १६९४ मध्ये 'बँक ऑफ इंग्लंड' या इंग्लंडच्या मध्यवर्ती बँकेची स्थापना करण्यात आली. मध्यवर्ती बँकांची स्थापना ही बँकिंग व्यवस्थेत एक नवे पर्व सुरु करणारी ठरली. बँक ऑफ इंग्लंडचा आदर्श घेऊन जगातील अनेक राष्ट्रांनी मध्यवर्ती बँका स्थापन केल्या. भारतानेही १ एप्रिल १९३५ मध्ये मध्यवर्ती बँक म्हणून 'रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया' ची स्थापना केली.

संशोधन लेखाचे उद्देश — प्रस्तुत संशोधन लेख पूर्ण करण्यासाठी पुढील उद्देश समोर ठेवण्यात आलेले आहेत.

१. भारतीय रिझर्व्ह बँकेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी जाणून घेणे.
२. भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे व्यवस्थापन व कार्यपद्धतीचे अध्ययन करणे.
३. भारतीय रिझर्व्ह बँकेची उद्दिष्ट्ये अभ्यासणे.
४. आर्थिक विकासातील भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती —

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी दुय्यम स्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे. विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, नियतकालिके, प्रकाशित संशोधन लेख, शासकीय अहवाल इत्यादी दुय्यम स्रोतांचा तसेच वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा आधार घेऊन संशोधन लेख पूर्ण करण्यात आला आहे.

रिझर्व्ह बँकेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी –

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया ही भारताची मध्यवर्ती बँक असून तीच्यामार्फत देशाचे मौद्रिक धोरण राबवले जाते. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया ही देशाची सर्वोच्च वित्तीय संस्था आहे. देशातील बँक व्यवस्था, चलन व्यवस्था आणि एकूणच अर्थव्यवस्थेला स्थिरता प्राप्त करून देण्याची महत्वाची भूमिका मध्यवर्ती बँकेला पार पाडावी लागते. देशात ब्रिटीश राजवटीत १९२६ मधील हिल्टन यंग कमिशनने मध्यवर्ती बँकेची शिफारस केलेली होती मात्र यापूर्वीच्या १८९८ च्या फौलर व १९१३ च्या चेंबरलीन समितीने देखील मध्यवर्ती बँकेची गरज व्यक्त केलेली होती. यानुसार पुढे १९३४ मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँक कायदा संमत करून १ एप्रिल १९३५ रोजी प्रत्यक्षात भारतीय रिझर्व्ह बँकेची स्थापना करण्यात आली. सुरवातीच्या काळात रिझर्व्ह बँक खाजगी क्षेत्रात खाजगी भागधारकांची बँक होती. रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापनेवेळी बँकेकडे असलेल्या ५ कोटी रुपये भांडवलातील २२ लक्ष रुपयांचे भांडवल तत्कालीन सरकारचे होते. सुरवातीला बँकेचे मुख्य कार्यालय कलकत्ता येथे होते नंतर ते मुंबई येथे हलवण्यात आले. देशाच्या मौद्रिक धोरणाची योग्य पद्धतीने अंमलबजावणी करता यावी, रिझर्व्ह बँक व सरकारच्या धोरणात समन्वय साधता यावा, धोरणात सुसूत्रता असावी, बँकेची सत्ता निवडक लोकांच्या हातात एकवटू नये म्हणून १ जानेवारी १९४९ रोजी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. यामुळे मध्यवर्ती बँक संपूर्णपणे भारत सरकारच्या मालकीची झाली. पुढे १० मार्च १९४९ रोजी बँकिंग नियमन कायदा १९४९ संमत करून मध्यवर्ती बँकेला इतर बँकांचे परवाने, नियमन आणि पर्यवेक्षणाचे अधिकार देण्यात आले.

रिझर्व्ह बँकेचे व्यवस्थापन व कार्यपद्धती –

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे व्यवस्थापन मध्यवर्ती संचालक मंडळाद्वारे केले जाते. मध्यवर्ती संचालक मंडळात एकूण २० सदस्य असतात. नियामक मंडळात एक गव्हर्नर आणि चार डेप्युटी गव्हर्नर यांची निवड शासनामार्फत पाच वर्षासाठी केली जाते. रिझर्व्ह बँकेच्या मुंबई, कलकत्ता, चेन्नई आणि नवी दिल्ली येथील चार स्थानिक मंडळाकडून चार संचालक निवडले जातात. शासनाकडून दहा संचालक नामनिर्देशित केले जातात. रिझर्व्ह बँकेचे मुख्य कार्यालय मुंबई येथे असून कलकत्ता, चेन्नई, नवी दिल्ली, बेंगलोर, कानपूर, हैदराबाद, अहमदाबाद, पटना आणि नागपूर येथे रिझर्व्ह बँकेच्या शाखा आहेत. रिझर्व्ह बँकेची शाखा नसलेल्या ठिकाणी बँकेची प्रतिनिधी म्हणून स्टेट बँक ऑफ इंडिया कामकाज पाहते. रिझर्व्ह बँकेचे कामकाज विविध विभागांमार्फत चालते यात चलन विभाग, बँकिंग विभाग, बँकिंग विकास विभाग, बँकिंग व्यवहार विभाग, कृषी पतपुरवठा विभाग, विनिमय नियंत्रण विभाग, औद्योगिक वित्त विभाग, बिगर बँकिंग कंपन्या विभाग, कायदे विभाग, संशोधन व आकडेवारी विभाग आणि पर्यवेक्षण विभाग यांचा समावेश आहे.

रिझर्व्ह बँकेची उद्दिष्ट्ये –

रिझर्व्ह बँकेची स्थापना करतांना काही महत्वपूर्ण उद्देश समोर ठेवण्यात आले होते त्यात देशातील चलन व्यवस्थेचे व्यवस्थापन करणे, बँक व्यवसायाला चालना देऊन ठेवी गोळा करण्यास प्रोत्साहन देणे, देशातील बँक रचना सुसंगतीत करणे, कृषी व अनुषंगिक क्षेत्राला होणाऱ्या पतपुरवठ्यात वाढ करणे, औद्योगिक क्षेत्राच्या वित्तपुरवठ्यात वाढ करण्यासाठी विशेष वित्तीय संस्थांच्या स्थापनेला उत्तेजन देणे, स्थिरासाठी आर्थिक विकास व सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी सरकारला सहकार्य करणे आणि आर्थिक नियोजनासाठी सरकारला मदत व मार्गदर्शन करणे यासारख्या उद्दिष्टांचा समावेश आहे.

आर्थिक विकासातील रिझर्व्ह बँकेची भूमिका –

देशाच्या आर्थिक विकासात भारतीय रिझर्व्ह बँकेची भूमिका महत्वाची आहे. आर्थिक विकासासाठी अत्यंत महत्वाचा घटक म्हणून भांडवल निर्मितीचा उल्लेख केला जातो. भांडवल निर्मितीचे साधन म्हणजे पैसा अर्थात चलन निर्मितीचा अधिकार पूर्णतः रिझर्व्ह बँकेकडे राखून ठेवण्यात आला आहे. एक रुपयाची नोट व नाणी वगळता इतर सर्व किंमतीच्या नोटा रिझर्व्ह बँकेमार्फत निर्माण केल्या जातात. चलन निर्मितीसाठी पूर्वी 'समप्रमाण निधी पद्धत' प्रचलित होती मात्र १९५७ पासून 'किमान राखीव निधी पद्धती' नुसार ११५ कोटी रुपये किंमतीचे सुवर्ण आणि ८५ कोटी रुपये किंमतीचे परकीय चलन किंवा सरकारी कर्जरोखे असा एकूण २०० कोटी रुपयांचा निधी ठेऊन याआधारावर रिझर्व्ह बँक चलन निर्मिती करू शकते. अर्थव्यवस्थेची गरज लक्षात घेऊन आवश्यक तेवढी चलन निर्मिती रिझर्व्ह बँक करते त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

भारतीय रिझर्व बँक ही केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारे यांची बँक म्हणून काम पाहते. सरकारच्या वतीने पैसे स्वीकारणे आणि देणे, सरकारची शिल्लक रक्कम सांभाळणे, सरकारसाठी कर्जे उभारणे आणि परतफेडीची व्यवस्था करणे, सरकारला आर्थिक सल्ला देणे आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सरकारचा प्रतिनिधी म्हणून काम करणे तसेच सरकारला आर्थिक सल्ला देणे यासारखी सरकारची कामे रिझर्व्ह बँकेकडून केली जातात जी देशाच्या विकासाच्या दृष्टीकोनातून अत्यंत महत्वाची मानली जातात. याशिवाय व्यापारी बँका व इतर बँकांची बँक म्हणून देखील रिझर्व्ह बँकेची भूमिका महत्वाची ठरते. व्यापारी व इतर बँकांची खाती सांभाळणे, त्यांच्या ठेवी स्वीकारणे, रोख राखीव निधी सांभाळणे, बँकांच्या कर्ज पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवणे, पतचलन निर्मितीचे नियमन करणे तसेच आर्थिक संकटाच्या काळात बँकांना मदत करणे यासारखी कामे रिझर्व्ह बँक लीलया पार पाडते त्यामुळे देशाची बँकिंग व्यवस्था बळकट होऊन देशाच्या आर्थिक विकासाला गती मिळते.

आर्थिक विकासाचा महत्वाचा निर्देशक म्हणून परकीय गंगाजळीच्या साठ्याचा उल्लेख केला जातो. विदेशीय विनिमय दारातील स्थेये परकीय गंगाजळीवर अवलंबून असते. विदेशी विनिमय व्यवस्थापन कायदयानुसार विनिमय दरावर नियंत्रण ठेवण्याची जबाबदारी रिझर्व्ह बँकेची आहे. रिझर्व्ह बँक विदेशी चलनाच्या खरेदी विक्री व्यवहारातून विनिमय दरात स्थेये निर्माण करते त्यामुळे देश आर्थिक विकासाच्या मार्गावर व्यवस्थित मार्गक्रमण करू शकतो. देशात व्यापारी बँका ठेवी स्वीकारणे व कर्ज पुरवठा करणे यातून पतचलन निर्मिती करतात. पतचलन निर्मिती आर्थिक विकासासाठी आवश्यक असली तरी अमर्यादित प्रमाणात पतचलन निर्मिती झाल्यास त्यातून भाववाढीची समस्या निर्माण होते म्हणून यावर नियंत्रण ठेवण्याचे काम रिझर्व्ह बँक करते. व्यापारी बँकांच्या पतचलन निर्मितीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी रिझर्व्ह बँक बँकदर, रोख राखीव निधी, वैधानिक रोखता निधी, खुल्या बाजारातील रोख्यांची खरेदी विक्री यासारखी संख्यात्मक साधने तर विशिष्ट उद्देशाने कर्ज देणे, कर्ज व तारण यातील अंतर ठरविणे, कर्जाची महत्तम मर्यादा ठरविणे यासारखी गुणात्मक साधने वापरून पतचलन निर्मितीवर नियंत्रण ठेवते यामुळे आर्थिक विकासाला पोषक वातावरण निर्माण होते.

कृषी क्षेत्राला भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानले जाते. कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी रिझर्व्ह बँक वेगवेगळ्या माध्यमातून पतपुरवठा करण्याचा प्रयत्न करते. कृषी क्षेत्रासाठी बँकेने स्वतंत्र विभाग सुरू केला आहे. कृषी क्षेत्राला पर्याप्त पतपुरवठा व्हावा या उद्देशाने १९५५ मध्ये स्टेट बँकेची स्थापना करून त्या बँकेवर ग्रामीण शाखा व कृषी पतपुरवठ्याची जबाबदारी सोपविली. याशिवाय १९६३ मधील कृषी पुनर्वित्त विकास महामंडळाची स्थापना, १९७५ मधील प्रादेशिक ग्रामीण बँक स्थापना, १९८२ मधील राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँकेची स्थापना यात रिझर्व्ह बँकेचा मोठा सहभाग होता. रिझर्व्ह बँक सर्व राष्ट्रीयकृत बँकांवर ग्रामीण पतपुरवठ्याची जबाबदारी सोपवते यामुळे कृषी बरोबरच देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळते. रिझर्व्ह बँकेने कृषी क्षेत्राबरोबरच औद्योगिक क्षेत्राला पुरेसा पतपुरवठा व्हावा म्हणून अनेक प्रयत्न केले आहेत. यात भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळाची स्थापना तसेच भारतीय औद्योगिक विकास बँक, भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ, भारतीय लघु उद्योग विकास बँक, राज्य वित्तीय महामंडळे, युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया, इत्यादी संस्थांची स्थापना करून मोठ्या उद्योगांना पतपुरवठा करण्यासाठी १९६४ मध्ये राष्ट्रीय औद्योगिक दीर्घकालीन पतनिधी उभारण्यात आला. या सर्व संस्थांच्या उभारणीत रिझर्व्ह बँकेचा मोठा वाटा आहे. यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाला मदत होत आहे.

समारोप –

एकंदरीत देशात चलन व्यवस्था व पतपुरवठा व्यवस्था पुरेशी कार्यक्षम करण्याच्या हेतूने भारतीय रिझर्व्ह बँक अत्यंत महत्वाची भूमिका पार पाडत आहे. देशात आर्थिक स्थेये रहावे आणि आर्थिक प्रगतीच्या दिशेने यशस्वी वाटचाल व्हावी म्हणून मध्यवर्ती बँक वेगवेगळ्या आघाड्यांवर सतत प्रयत्न करत असते. देशाचा आर्थिक विकासाचा आलेख उंचावण्यासाठी मध्यवर्ती बँके मार्फत मौद्रिक धोरण राबविले जाते. मध्यवर्ती बँक अर्थव्यवस्थेची गरज लक्षात घेऊन पैशाचा पुरवठा व मागणी यावर नियंत्रण ठेवत असते यासाठी बँकदर, रोख राखीव निधी, वैधानिक रोखता निधी, खुल्या बाजारातील रोख्यांची खरेदी विक्री यासारखी संख्यात्मक साधने तर विशिष्ट उद्देशाने कर्ज देणे, कर्ज व तारण यातील अंतर ठरविणे, कर्जाची महत्तम मर्यादा ठरविणे यासारखी गुणात्मक साधने यांचा आवश्यकतेनुसार वापर केला जातो.

संदर्भ सूची —

१. डॉ. बी. एच. दामजी, आधुनिक बैंकिंग, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, जुलै २०१६
२. डॉ. एस. के. ढगे, आधुनिक बँक व्यवसाय, के. एस. पब्लिकेशन, पुणे, जून २०१४
३. योजना, विकास समर्पित मासिक, माहिती व प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, जानेवारी २०१८
४. Prameela margaret P., Role of Reserve bank of India in Indian Economy, IJDR International Journal of Development Research, Vol.10, Issue 03, March 2020
५. Mandeep Kour Bansal, Role of Reserve Bank of India in Indian Economy, International Journal of Business Administration and Management, Vol 7, 2017

स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण स्त्री सक्षमीकरण

प्रो.डॉ.प्रतिभा अहिरे

समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
शिवाजी महाविद्यालय कन्नड,जि.औरंगाबाद

प्र. सिताराम कचरू मोगल

समाजशास्त्र विभाग
शिवाजी महाविद्यालय कन्नड,जि.औरंगाबाद

प्रस्तावना

आधुनिक समाजात शहरी स्त्रियांपेक्षा ग्रामीण स्त्री ही सर्व क्षेत्रात अधिक वंचित आणि मागे राहिलेली दिसून येते. केवळ चूल आणि मूल इतकेच कौटुंबिक भूमिका पार पाडणारया ग्रामीण स्त्रियांना त्यांचे कार्यक्षेत्र विस्तारण्यासाठीची संधी मिळत नाही असे दिसते स्वतंत्र विचारांचा पुरस्कार करण्याच्या काळात देखील ग्रामीण स्त्री ही निर्णय प्रक्रियेमध्ये समाविष्ट नाही. प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत समाजातील सर्व क्षेत्रात स्त्रियांची भूमिका ही नेहमीच दुय्यम आहेत स्त्रियांना सोबत घेऊन सामाजिक विकास साधणे आवश्यक आहे त्यांना केवळ चूल आणि मूल या कार्यक्षेत्रात बंदिस्त न करता समाजाने त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व मान्य करून त्यांच्या सक्षमीकरणात सहयोग करणे काळाची गरज आहे. केवळ कायद्याने स्त्री सक्षमीकरण होणार नाही तर सामाजिक प्रबोधन देखील आवश्यक आहे तिला कोणत्याही प्रकारे विचारात न घेता ग्रामीण सामाजिक, कौटुंबिक, गावगाडा चालू असलेला आपल्याला दिसून येतो. ग्रामीण स्त्रियांना स्वतःसाठी असणाऱ्या कायद्याची देखील माहिती नाही आपल्या अधिकाराबद्दल अनभिज्ञ असणाऱ्या ग्रामीण स्त्रियांचे सक्षमीकरण ही खरी काळाची गरज आहे, दुर्लक्षित समाज घटक म्हणून ग्रामीण स्त्रियांच्या उत्थानासाठी विशेष प्रयत्न करणे सामाजिक आरोग्याच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. कोणत्याही समाजात पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांची उन्नती होणे ही सामाजिक आरोग्यासाठी आवश्यक असताना ग्रामीण स्त्रि मात्र आर्थिक-आरोग्य विषयक सामाजिक अशा सर्व क्षेत्रांमध्ये मागे राहिलेली दिसून येते. महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, शाहू महाराज समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या उत्थानासाठी आयुष्यभर काम केले मात्र या सर्व गोष्टी पासून ग्रामीण स्त्री ही आजही दूर आहे असे दिसते. चाकोरीबद्ध जीवनातून तिची अजून सुटका झालेली नाही. घरातील कामाबरोबरच पुरुषांच्या बरोबरीने शेतातील काम देखील तिला करावी लागते, परंतु आर्थिक निर्णय क्षमतेत तिला विचारात घेतले जात नाहीत कौटुंबिक निर्णय प्रक्रियेत तिला आजही दुय्यम स्थान असलेले दिसून येते समानता ही केवळ कागदावर असून चालणार नाही तर सर्व क्षेत्रातील मग ति स्त्रि शहरी ग्रामीण किंवा आदिवासी सर्वांना एकाच न्यायाने विकासाची संधी देणे सामाजिक दायित्व आहे. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्त्रियांच्या विकासासाठी अधिकारासाठी व्यापक चळवळी व आंदोलने झाली मात्र त्याची परिणामकारकता कमी दिसते. राज्यघटनेने स्त्रि - पुरुष यांना समान मानले असले तरी सामाजिक कायदानुसार स्त्रियांना नेहमीच दुय्यम स्थान असलेले दिसून येते.

अभ्यास विषयाची निवड

प्राचीन काळापासून रामायण, महाभारत, आदी. महाकाव्य देखील द्रौपदी, सीता, ऊर्मिला इत्यादी स्त्रियांच्या वाट्याला उपेक्षित जीवन आलेले दिसते. सामाजिक धार्मिक आरोग्यविषयक अशा सर्व स्तरावर स्त्रियांना नाकारण्याचे आणि स्त्रि जन्म नाकारण्याची मानसिकता आजही समाजामध्ये दिसून येते. एकूण समाजाच्या पन्नास टक्के भाग असलेल्या स्त्रिया सर्व क्षेत्रात मागे राहिलेल्या दिसून येतात सामाजिक जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने काम करणाऱ्या स्त्रियांना अधिकार देण्यामध्ये समाज अयशस्वी ठरला आहे. समाज विकासात कौटुंबिक विकासात तिची निर्णय भूमिका असली तरी तिला दुय्यम स्थान दिलेले दिसून येते, मात्र आधुनिक काळात शहरी स्त्रिया काही प्रमाणात परंपरेच्या जोखडातून मुक्त होताना दिसून येत आहे, परंतु ग्रामीण स्त्रि आजही चूल आणि मूल इतकेच कार्यक्षेत्रात काम करताना दिसून येते. ग्रामीण स्त्रि ही कुटुंब सांभाळून पुरुषांच्या बरोबर शेतीमध्ये देखील काम करत असते हे करत असताना तिचे शिक्षण, आरोग्य आणि मानसिक स्थिती या सर्वांवर परिणाम होत असताना दिसून येतात. शिक्षणाने शहरी स्त्रियांच्या जीवनात आमूलाग्र परिवर्तन झालेले दिसून येते मात्र भारत हा खेड्यांचा देश असल्याने सहाजिकच ग्रामीण स्त्रियांची संख्या ही शहरी स्त्रि च्या तुलनेत अधिक आहे असे असताना ग्रामीण स्त्रि ही

सामाजिक - कौटुंबिक स्तरावर दुय्यम मानली गेलेली आहे यादृष्टीने संबंधित विषयाचे महत्त्व अधोरेखित होते.समाज विकासात कौटुंबिक विकासात तिची निर्णय भूमिका असली तरी तिला दुय्यम स्थान दिलेले दिसून येते ,मात्र आधुनिक काळात शहरी स्त्रिया काही प्रमाणामध्ये परंपरेच्या जोखडातून मुक्त होताना दिसून येत आहे

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अभ्यासासाठी वर्णनात्मक विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा उपयोग केला आहे.

माहिती संकलन

प्रस्तुत अभ्यास हा मुख्यतः दुय्यम श्रोताद्वारे मिळवलेल्या माहितीवर आधारित आहे. ग्रामीण स्त्रियांच्या संदर्भात त्यांचा आर्थिक प्रक्रियेतील सहभाग कौटुंबिक निर्णयातील सहभाग ,मालमत्तेतील वाटा ,नोकरी मधील प्रमाण यासंदर्भात द्वितीयक श्रोताद्वारे आधारे माहिती संकलित करण्यात आले आहे. शासकीय व शासकीय आकडेवारी आणि अहवाल इत्यादींच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

स्त्रियांची सामाजिक ,आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय, आरोग्यविषयक स्थिती समजून घेणे व त्या संदर्भातील आकडेवारी चा अभ्यास करणे हे प्रमुख उद्दिष्ट समोर ठेवून सदर संशोधन केले आहे.

1. ग्रामीण स्त्रियांची सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
2. ग्रामीण स्त्रियांच्या सक्षमीकरणातील अडचणी चा शोध घेणे.
3. ग्रामीण स्त्रि सक्षमीकरणात सामाजिक व शासकीय योगदानाचा आढावा घेणे.

गृहितके:

- 1.ग्रामीण स्त्रियांची सामाजिक आर्थिक स्थिती शहरी स्त्रिया आणि पुरुषांपेक्षा निम्न आहे.
2. रोजगाराच्या क्षेत्रात ग्रामीण स्त्रिया पुरुषांच्या मागे आहेत.
3. स्त्रि सक्षमीकरणात कायदे प्रभावी असले तरी त्या कायद्यांचा सामाजिक स्वीकार आणि अंमलबजावणी मध्ये व्यवस्था कमी पडलेली आहे.

समान काम समान वेतन ,वडिलांच्या संपत्तीत महिलांना बरोबरीचा वाटा ,रोजगाराची समान संधी ,आरोग्याची संधी तसेच मानसिक पातळीवर स्त्रीयांना समान रीतीने वागविण्याची आवश्यकता आहे 2011 च्या जनगणनेनुसार भारताची एकूण लोकसंख्या 1,210,854,977 इतकी आहे ,पैकी 48.5% लोकसंख्या स्त्रियांचे आहे. यातील बहुसंख्य स्त्रिया ग्रामीण भागात वास्तव्य करतात शिक्षण ,राजकारण ,कला ,मीडिया, सेवा, विज्ञान, उद्योग या सर्व क्षेत्रातील ग्रामीण स्त्रियांचे प्रमाण अत्यल्प असल्याचे दिसून येते .राज्यघटनेच्या कलम 15 नुसार धर्म वंश जात लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणावरून भेदभाव करण्यास मनाई करण्यात आली आहे. शासनाने 2001 ही वर्षे महिला सशक्तिकरण वर्ष म्हणून घोषित करून त्यासंबंधी राष्ट्रीय धोरणाची घोषणा केली आहे मात्र आजही ग्रामीण ,आदिवासी महिलांची कौटुंबिक आर्थिक सामाजिक स्थिती निर्माण आहे या महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी कायदेशीर उपाययोजना करण्यात आलेल्या असल्या तरी सामाजिक स्वीकार आणि या कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. महिला बँका यासारख्या संकल्पना केवळ शहरापुरते मर्यादित न ठेवता ग्रामीण स्त्रिया पर्यंत पोहोचविणे गरजेचे आहे. ग्रामीण स्त्रि ही राजकीय आणि शैक्षणिक क्षेत्रात विशेषता मागे पडलेली दिसून येते त्यांचा राजकीय सहभाग अत्यल्प आहे तसेच शैक्षणिक दृष्ट्या त्या मागे आहेत या दोन्ही क्षेत्रांमध्ये त्यांचे त्यांचा टक्का वाढवून शैक्षणिक सक्षमीकरणासाठी ग्रामीण भागातील वाड्या वस्ती तांडे अशा ठिकाणी शिक्षणाची व्यवस्था निर्माण करणे तसेच राजकीय सहभागासाठी त्यांना संधीची समानता आणि केवळ कागदी शिक्का न बनविता वास्तविक निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा सहभाग आणि त्यांच्या निर्णयाला आधार देणे हे सामाजिक कर्तव्य आहे केवळ कायदे करून कोणताही समाज घटक विकसित होत नसतो तर त्यासाठी सामाजिक स्वीकारता , सामाजिक प्रबोधन आणि इतरांना मानवी दृष्टिकोनातून पाहणे आवश्यक आहे स्त्रि ही सुरुवातीपासूनच कौटुंबिक सामाजिक विकास प्रक्रियेत नेहमी अग्रेसर राहिलेली आहे मात्र वैयक्तिक पातळीवर तिची सर्व

क्षेत्रांमध्ये कुचंबणा होत असलेली दिसून येते. ग्रामीण भागात सरपंच पदावर महिला असली तरी देखील तिचे अधिकार प्रत्यक्षात पुरुष वापरतांना दिसून येते ही वास्तविकता नाकारता येत नाही. राजकीय मागासलेपण दूर करण्यासाठी सामाजिक मान्यता आणि त्यांची राजकीय सामाजिक सहभाग वाढविणे सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील स्त्रि ही तेव्हाच खऱ्या अर्थाने सक्षम होईल जेव्हा ती आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होईल .आर्थिक स्वावलंबन हे खऱ्या अर्थाने काळाची गरज आहे

संदर्भ:

1. लांजेवार ज्योती: भारतीय समाज आणि स्त्री, सुगावा प्रकाशन पुणे, २००५
2. विष्णू प्रभाकर: मै नारी हू
3. डॉ. काळदाते सुधा :भारतातील सामाजिक समस्या ,पिंपळापुरे पब्लिकेशन ,1988
4. डॉ. भोईटे :सामाजिक संस्था ,विद्या बुक पब्लिकेशन औरंगाबाद ,1996
5. भारतीय समाज व्यवस्था डॉ. एमजी कुलकर्णी परिमल प्रकाशन औरंगाबाद 2004
6. डॉ.एम.जी कुलकर्णी : भारतीय समाज व्यवस्था ,परिमल प्रकाशन औरंगाबाद, 2004
7. Uwe Flick :Introducing research methodology ,sage publication 2017
8. <https://censusindia.gov.in>
9. <https://www.worldvision.com.au>
10. <https://www.unwomen.org>

माहितीचा अधिकार

संशोधक विद्यार्थिनी

प्रणाली अशोक धनेधर

समाजशास्त्र विभाग,

डॉ. बा. आं. म. वि. औरंगाबाद

मार्गदर्शक

डॉ. मधुकर हरी चाटसे

राजर्षी शाहू महाविद्यालय

वाळूज, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

भारत देश हा जगातील सर्वात मोठी लोकशाही आणि प्रजासत्ताक असलेला देश आहे. त्या देशातील व्यक्तीच्या विकासासाठी हक्क आवश्यक असतात. हक्क अनेक प्रकारचे असतात. माहितीचा अधिकार हा देखील एक महत्वपूर्ण हक्क मानला जातो. भारत प्रजासत्ताक देश असल्यामुळे जनता सार्वभौम आहे. निर्णय प्रक्रियेत जनप्रतिनिधीची भूमिका काय? पैसा कसा खर्च होतो? निर्णयाची अंमलबजावणी कशी होते? याची माहिती देशाचा मालक असलेल्या जनतेला मागण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. घटनेच्या कलम 19 (1) (अ) मध्ये उच्चार, विचार आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य अधिकार दिलेला आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या विविध निकालानुसार माहितीच्या अधिकाराचा समावेश उच्चार, विचार आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यात आहे. योग्य माहिती अभावी व्यक्ती आपले मत अभिव्यक्त करून शकत नाही म्हणून अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा एक भाग म्हणून माहितीचा अधिकार मानला जातो.

प्रत्येक सार्वजनिक प्राधिकरणाच्या कामकाजामध्ये अधिकाधिक पारदर्शकता, गतिमान प्रशासन आणि उत्तरदायित्व निर्माण करण्यासाठी त्या प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील माहिती सार्वजनिक करणे व माहिती सर्वांना विनाविलंब उपलब्ध व्हावी यासाठी माहितीचा अधिकार कायदा 2005 मध्ये संमत करण्यात आला. लोकशाही व्यवस्थेत कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी आणि भ्रष्टाचारास आळा घालण्यासाठी हा एक अधिकार आवश्यक मानला जातो. गोपनीयतेच्या नावाखाली माहिती न पुरविणाऱ्या सरकारी वृत्तीवर या कायद्यामुळे अंकुश लावला गेला आहे. माहिती पुरविण्यात विलंब लावणाऱ्या कर्मचाऱ्यावर दंड व शिक्षेची कारवाई होऊ शकते त्यामुळे नागरिकांना माहिती मिळविण्याचा मार्ग कायद्यामुळे मोकळा झाला आहे.

माहितीचा अधिकार 2005 हा कायदा निर्मितीचा एक उत्कृष्ट नमुना मानला जातो. हा कायदा मंजूर झाल्यानंतर सर्व शासकीय प्राधिकरणास या कायद्यास सामोरे जाण्यासाठी 120 दिवसांचा अवधी देण्यात आला. 12 ऑक्टोबर 2005 पासून या कायद्याची अंमलबजावणी जम्मू-काश्मीर वगळता संपूर्ण भारतात सुरू झाली.

जगातील छप्पन देशांत हा कायदा आहे. लोकशाही शासन पद्धती व जीवन पद्धती आहे. त्या देशात हा कायदा असावा असे सर्वांनाच वाटते. भारतात सर्वोच्च न्यायालयाने 1982 मध्ये एक निर्णय पारदर्शकतेची आवश्यकता प्रतिपादन केली होती.

माहितीचा अधिकार कायदा 2005 झाला याचे श्रेय श्रीमती अरुणा रॉय, आयुक्त हर्ष नागर, श्री. अण्णा हजारे, श्री चंडीप्रसाद भट, श्रीमती शीला बोरसे, एच.डी. शौरी व सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या काही निर्णयास जाते.

या कायद्यामुळे शासकीय यंत्रणेत थोडी जबाबदारीची जाणीव निर्माण होण्यास सुरुवात झालेली आहे. एक जागरूक नागरिक निर्माण होण्याची प्रक्रिया सुरू झालेली आहे.

माहिती अधिकार - अर्थ :

“माहितीचा अधिकार याचा अर्थ कोणत्याही स्वरूपातील कोणतेही साहित्य असा असून त्यामध्ये अभिलेख दस्तावेज, ज्ञापने, ई-मेल, अभिप्राय, सूचना, प्रसिद्धी पत्रके, आदेश, रोजवह्या, संविदा, अहवाल, कागदपत्रे, नमुने, प्रतिमाने (मॉडेल), कोणत्याही इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील आधार सामग्री आणि त्या त्या वेळी अमलात असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्यान्वये सार्वजनिक प्राधिकरणास मिळविता येईल अशी कोणत्याही खाजगी संस्थेची संबंधित माहिती जनतेला प्राप्त करून देणे म्हणजेच माहितीचा अधिकार होय.”

माहिती अधिकाराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

माहितीचा अधिकार हा लोकशाहीचा आधारस्तंभ आहे. प्राचीन काळात जनतेला माहितीचा अधिकार देण्याचे श्रेय लोकशाहीचा पितामह असलेल्या 'ग्रीस' या देशाला जाते. ग्रीसमध्ये सरकारी कामकाज, निर्णयांची माहिती दवंडी देऊन किंवा रेशीम पत्रावरील मजकुरांचे वाचन करून दिली जात असे. परंतु या अधिकाराला कायद्याचे स्वरूप प्राप्त नव्हते. प्लेटो या पाश्चिमात्य विचारवंताने आपल्या 'दि रिपब्लिकन' या ग्रंथात माहितीच्या अधिकाराचा उल्लेख केला आहे. परंतु कायद्याद्वारे जनतेला माहितीचा अधिकार प्रदान करण्याचा मान स्वीडनला जातो. जगात सर्व प्रथम 1766 साली सरकारी कागदपत्रे पाहू इच्छिणाऱ्या व्यक्तींना खुला प्रवेश देण्याची तरतूद स्वीडनने केली. आपल्या नागरिकांना कायद्याद्वारे माहितीचा अधिकार प्रदान करणारा स्वीडन हा जगातील पहिला देश आहे. स्वीडनने सन 1766 मध्ये 'फ्रीडम ऑफ प्रेस ॲक्ट' करण्यात आला. स्वीडनच्या संविधानातील 13 व्या कलमानुसार राज्य सुरक्षितता, खाजगी जीविताचे पावित्र्य, गुन्हांचा तपास अशा बाधक माहितीच्या अधिकाराचा उपयोग करण्यास प्रतिबंध या कायद्यामध्ये करण्यात आला होता.

माहिती अधिकाराचे स्वरूप :

लोकशाहीत माहितीचा अधिकार प्राणवाही सारखा असतो. त्याचा नियमित पुरवठा होत नसल्यास लोकशाहीचे अस्तित्व धोके येते आणि माणसाचे जगणे आणि जनावरांचे जिने सारखेच होते. खुल्या समाजाची स्थापना करणे हे नव्या लोकशाही संस्कृतीचे उद्दिष्ट आहे. जनतेला जबाबदार असल्याशिवाय कोणतेही जबाबदार सरकार टिकू शकणार नाही. जनता आणि शासन यांचे परस्पर संबंध पूर्णतः वेगळ्या पातळीवर नेण्याचे सामर्थ्य कायद्याने नागरिकांना प्राप्त झाले. आजपर्यंत शासन सर्वाधिकारी आहे आणि ज्यामुळे शासन चालते ती जनता दुय्यम आहे अशीच भूमिका घेतली जात होती. शासनाचे अधिकारी आपले काम व्यवस्थितपणे पार पडत आहेत किंवा नाही हे आता या कायद्यामुळे जनतेला समजणार आहे.

जनहित हाच माहितीचा अधिकार कायद्यांचा उद्देश असेल तर अनेक प्रकरणांचा शोध घेता येईल पण केवळ ब्लॅकमेलिंग करून अधिकाऱ्यांचा आणि कर्मचाऱ्यांचा छळ करणे हाच उद्देश असेल तर माहितीच्या अधिकाराचा दुरुपयोग होत असल्याच्या घटना कायम घडत राहतील. बाधित व्यक्तींना राज्यघटनेच्या अनुच्छेद 14, 19 आणि 21 मधील तरतुदींचा लाभ मिळावा हा या कायद्याचा मुख्य उद्देश आहे.

माहिती अधिकारातील व्याख्या :

1) **समुचित शासन (कलम 2- ए) :** या अधिनियमात संदर्भानुसार अन्य अर्थ अपेक्षित नसेल तर (क) समुचित शासन याचा अर्थ

- 1) “केंद्र सरकार किंवा संघराज्य क्षेत्र प्रशासन यांच्याकडून स्थापन करण्यात आलेल्या, घटित करण्यात आलेल्या, त्यांच्याकडे मालकी असलेल्या, त्यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या, अथवा त्यांच्याकडे प्रत्यक्षपणे किंवा प्रत्यक्षपणे निधीद्वारे ज्यांना मोठ्या प्रमाणात वित्तपुरवठा करण्यात येतो अशा सार्वजनिक प्राधिकरणाच्या बाबतीत केंद्र सरकार असा आहे.”
- 2) “राज्य शासनाकडून स्थापन करण्यात आलेल्या, घटित करण्यात आलेल्या, त्यांच्याकडे मालकी असलेल्या, त्यांच्या नियंत्रणाखाली असणाऱ्या अथवा त्यांच्याकडून प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे निधीद्वारे ज्यांना मोठ्या प्रमाणात वित्तपुरवठा करण्यात येतो अशा सार्वजनिक प्राधिकरणाच्या बाबतीत राज्य शासन असा आहे.”

2) केंद्रीय माहिती आयोग (कलम 2- बी):

केंद्रीय माहिती आयोग म्हणजे या अधिनियमाच्या कलम 12 (1) अन्वये केंद्र शासनाने या अधिनियमाची जबाबदारी पार पाडण्याकरीता स्थापित केलेला आयोग म्हणजे केंद्रीय माहिती आयोग होय.

3) केंद्रीय जन-माहिती अधिकारी (कलम 2- सी):

केंद्रीय जन-माहिती अधिकारी याचा अर्थ या अधिनियमाच्या कलम 3 च्या पोट कलम (1) अन्वये माहिती देण्यास नियुक्त करण्यात आलेला पदनिर्देशित अधिकारी होय. यामध्ये सहाय्यक जन-माहिती अधिकाऱ्यांचा सुद्धा समावेश होतो.

4) केंद्रीय मुख्य माहिती आयुक्त व माहिती आयुक्त (कलम 2-डी):

केंद्रीय माहिती आयोगातील मुख्य माहिती आयुक्त व माहिती आयुक्त याचा अर्थ या अधिनियमाच्या कलम 12 (3) अन्वये केंद्र शासनाने नियुक्त केलेल्या मुख्य माहिती आयुक्त व माहिती आयुक्त असा आहे.

5) सक्षम प्राधिकारी (कलम 2-ई) :

सक्षम प्राधिकारी या शब्दामध्ये खालील व्यक्ती व अधिकाऱ्यांचा समावेश होतो.

- 1) लोकसभेच्या किंवा एखाद्या राज्याच्या विधानसभेच्या किंवा अशी विधानसभा असणाऱ्या संघराज्य क्षेत्राच्या बाबतीत विधानसभेचे सभापती आणि राज्यसभेच्या किंवा एखाद्या राज्याच्या विधान परिषदेच्या बाबतीत अध्यक्ष.
- 2) सर्वोच्च न्यायालयाच्या बाबतीत भारताचे मुख्य न्यायाधीश.
- 3) एखाद्या उच्च न्यायालयाच्या बाबतीत त्या न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश.
- 4) संविधानाद्वारे किंवा संविधानातील तरतुदीनुसार स्थापन केलेल्या किंवा घटित केलेल्या अन्य प्राधिकरणाच्या बाबतीत राष्ट्रपती किंवा राज्यपाल होय.
- 5) संविधानाच्या कलम 239 अन्वये नियुक्त केलेला प्रशासक असा आहे.

6) माहिती (कलम 2-(1)) :

या कलमान्वये माहिती या शब्दाचा अर्थ कोणत्याही इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात धारण केलेले अभिलेख, कोणतेही दस्तऐवज, मेमो, ई-मेल, पत्ते, सल्ले, प्रेस (वृत्त), प्रकाशने, परिपत्रके, आदेश, लॉन्गबुक (रोजवह्या) कंत्राटी अहवाल, कागदपत्रे, नमुने, प्रतिमाने, आधारभूत माहिती यासह कोणत्याही कायदान्वये जी एखाद्या शासकीय प्राधिकरणाकडून मिळू शकेल अशी कोणत्याही खाजगी संस्थेची संबंधित असणारी माहिती असा आहे.

7) शासकीय प्राधिकरण (कलम 2-एच) : शासकीय प्राधिकरण या शब्दाचा अर्थ-

- 1) संविधानाद्वारे किंवा त्या अन्वये
- 2) संसदेने मंजूर केलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्याद्वारे
- 3) राज्य विधानमंडळाने मंजूर केलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्याद्वारे
- 4) समुचित शासनाने काढलेल्या अधिसूचनेद्वारे किंवा आदेशाद्वारे स्थापन केलेले किंवा घटित केलेले कोणतेही प्राधिकरण किंवा संस्था किंवा स्वयंशासित संस्था असा आहे.
- 5) समुचित शासनाची मालकी असलेली, त्याचे नियंत्रण असलेली किंवा त्याच्याकडून भरीव वित्तपुरवठा केलेली अशी कोणतीही संस्था.
- 6) समुचित शासनाद्वारे पुरविलेल्या निधीद्वारे प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे भरीव वित्तपुरवठा केलेली अशासकीय संस्था यांचा समावेश होतो. यांचा शासकीय प्राधिकरणे या गटात समावेश होतो.

8) अभिलेख (कलम 2-आय) : अभिलेख या व्याख्येमध्ये

- 1) कोणताही दस्तऐवज, हस्तलिखित व फाईल.
- 2) एखाद्या दस्तऐवजाचा कोणताही सूक्ष्मपट (मायक्रोफिल्म) सूक्ष्मचित्रपट्टीका (मायक्रोचीफ) व प्रतिरूप (फॅक्सीमेल) प्रत.
- 3) अशा सूक्ष्मपट्ट्यामध्ये समाविष्ट केलेले प्रतिमेची किंवा प्रतिमांची कोणतीही पुनर्निर्मिती (मग त्या परावर्तित केलेला असतो किंवा नसो) आणि
- 4) एखाद्या संगणकाद्वारे किंवा अन्य कोणत्याही साधनांद्वारे निर्माण केलेले इतर कोणतेही साहित्य यांचा समावेश होतो.

9) माहितीचा अधिकार (कलम 2-जे) :

माहितीचा अधिकार या शब्दाचा अर्थ जी कोणत्याही शासकीय प्राधिकरणाने धारण केलेली आहे किंवा त्यांच्या नियंत्रणाखाली आहे अशी या अधिनियमाखाली मिळण्यायोग्य असलेल्या माहितीचा अधिकार असा आहे आणि त्यात-

- 1) कामाचे दस्तऐवजाची अभिलेखाचे निरीक्षण करण्याच्या;
- 2) दस्तऐवजांच्या किंवा अभिलेखांच्या टिपण्या, उतारे किंवा प्रमाणित प्रती घेण्याच्या;

3) माहितीचे प्रमाणित नमुने घेण्याच्या;

4) जेव्हा अशी माहिती संगणकात किंवा अन्य कोणत्याही साधनात साठविलेली असेल त्याबाबतीत, डिस्कटस, फ्लॉपी, टेप्स, व्हिडिओ कॅसेट्सच्या स्वरूपातील किंवा अन्य कोणत्याही इलेक्ट्रॉनिक प्रकारांमध्ये किंवा प्रिंट-आऊटच्या मार्फत माहिती घेण्याच्या अधिकाराचा समावेश होतो.

10) राज्य माहिती आयोग (कलम 2-के) :

राज्य माहिती आयोग या शब्दाचा अर्थ, या अधिनियमाच्या कलम 15 च्या पोट-कलम 1 अन्वये राज्य शासनाने स्थापन केलेला राज्य माहिती आयोग असा आहे.

11) राज्य माहिती आयोगाचे राज्य मुख्य माहिती आयुक्त व माहिती आयुक्त (कलम 2-एल) :

राज्य माहिती आयोगाचे राज्य मुख्य माहिती आयुक्त व माहिती आयुक्त याचा अर्थ, या अधिनियमाच्या कलम 15 च्या पोट-कलम 3 अन्वये राज्यशासनाने नियुक्त केलेले राज्याचे मुख्य माहिती आयुक्त व इतर माहिती आयुक्त, असा आहे.

12) राज्य जन माहिती अधिकारी (कलम 2-एम) :

राज्य शासकीय माहिती अधिकारी याचा अर्थ, कलम 5 च्या पोट-कलम 1 अन्वये पदनिर्देशित केलेला राज्य शासकीय माहिती अधिकारी, असा आहे आणि यात कलम 5 च्या पोट-कलम 2 अन्वये अशाप्रकारे पदनिर्देशित केलेल्या सहाय्यक राज्य शासकीय माहिती अधिकाऱ्याचा समावेश होतो.

13) त्रयस्थ पक्ष (कलम 2-एन) :

त्रयस्थ पक्ष या शब्दाचा अर्थ, माहिती मिळवण्याची मागणी करणाऱ्या व्यक्तीखेरीज अन्य व्यक्ती असा आहे आणि त्यात शासकीय प्राधिकरणाचा समावेश होतो.

माहिती अधिकाराबाबत संविधानातील तरतुदी :

भारतीय संसदेने माहितीचा अधिनियम पास करताना भारतीय संविधानातील खालील तरतुदींचा आधार घेतला आहे.

- 1) भारतीय संविधानाचे कलम १९ मानवी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची महत्त्वपूर्ण तरतुदींचा आधार घेण्यात आला आणि
- 2) संसदेने माहितीच्या अधिकाराचा कायदा मंजूर केला. प्रत्येक सार्वजनिक प्राधिकरणाच्या कामांमध्ये पारदर्शकता व जबाबदारी वृद्धिंगत करण्याच्या दृष्टीने, नागरिकांना सार्वजनिक प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील माहिती मिळण्यासाठी माहितीच्या अधिकाराची प्रत्यक्ष राज्यपद्धती उभारण्याकरिता, केंद्रीय माहिती आयोगाची व राज्य माहिती आयोगाची रचना करण्यासाठी हा अधिनियम करण्यात आला.

माहितीचा अधिकार अधिनियमाची वैशिष्ट्ये :

- 1) प्रशासनाच्या कामकाजामध्ये पारदर्शकता आणणे.
- 2) निश्चित केलेल्या कालावधीत माहिती मागणाऱ्या व्यक्तीस माहिती प्रदान करणे.
- 3) माहितीमध्ये अभिलेख, दस्तऐवज, ई-मेल, प्रेस प्रकाशने, करार, नमुने, किंवा इलेक्ट्रॉनिक डाटा (माहिती) अशा कोणत्याही स्वरूपातील माहितीच्या कोणत्याही प्रकारचा समावेश होतो.
- 4) एखाद्या व्यक्तीच्या जीवित व स्वातंत्र्य या संबंधातील माहिती, तिने मागणी केल्यापासून 48 तासात पुरविण्याचे बंधन घालण्यात आले.
- 5) कोणत्याही नागरिकाने माहितीची मागणी केल्यास तर अशी मागणी केल्यापासून 30 दिवसांच्या आत प्रदान करण्याची प्रशासनावर जबाबदारी लादणे.
- 6) लेखी मागणी केल्यावर किंवा इलेक्ट्रॉनिक साधनाद्वारे मागणी केल्यावर माहिती देणे हे प्रत्येक शासकीय प्राधिकरणावर बंधनकारक करण्यात आले आहे.

- 7) केंद्रीय शासकीय माहिती अधिकाऱ्याच्या किंवा राज्य शासकीय माहिती अधिकाऱ्यांच्या निर्णयाविरुद्ध त्याच्या वरिष्ठ दर्जाच्या अधिकार्याकडे अपील दाखल करता येऊ शकेल.
- 8) कोणतेही न्यायालय या अधिनियमांवर दिलेल्या कोणत्याही आदेशाच्या संबंधात कोणताही दावा, अर्ज किंवा अन्य कार्यवाही दाखल करून न घेण्याची तरतूद.
- 9) केंद्र सरकारने या अधिनियमाच्या दुसऱ्या अनुसूचित विनिर्दिष्ट केलेल्या गुप्तवार्ता व सुरक्षा संघटनांना किंवा त्यांनी सरकारला पाठविलेल्या माहितीसाठी या अधिनियमाच्या तरतुदी लागू असणार नाही. मात्र, भ्रष्टाचार व मानवी हक्कांचे उल्लंघन करणाऱ्या गुप्तवार्तेशी संबंधित असणाऱ्या माहितीस यातून वगळले असल्याने त्यांना या अधिनियमाच्या तरतुदी लागू आहेत.
- 10) केंद्रीय माहिती आयोग किंवा राज्य माहिती आयोग, या अधिनियमाच्या अंमलबजावणी करण्याबाबतचा वार्षिक अहवाल तयार करून संबंधित केंद्र राज्य सरकारला पाठविण्याची तरतूद आणि तो सदर अहवाल संसदेस किंवा राज्य विधिमंडळात सादर करण्याची जबाबदारी संबंधित शासनाची आहे.

माहिती मिळवण्याची कार्यपद्धती :

- 1) सार्वजनिक प्राधिकरणाचे नाव (अर्ज करावयाचा आहे त्या)
- 2) प्राधिकरणाचा पत्ता
- 3) अर्जदाराचे पूर्ण नाव पूर्ण पत्ता
- 4) कोणत्या काळातील माहिती हवी तो काळ
- 5) कोणत्या प्रकारची माहिती हवी आहे
- 6) माहिती पोस्टाने हवी की स्वतःच घेणार हे स्पष्ट असावे.
- 7) अर्जदार दारिद्रेषेखाली असेल तर तसा उल्लेख असावा.
- 8) अर्ज केल्याची तारीख
- 9) अर्जदाराची स्वाक्षरी
- 10) अर्जदार दारिद्रेषेखालील असेल तर पुराव्यासाठी अटेस्टेट कॉपी.

माहिती अधिकाराची व्याप्ती :

- 1) संक्षिप्त नाव, व्याप्ती व प्रारंभ.
- 2) या अधिनियमास माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५ असे म्हणावे.
- 3) तो जम्मू व काश्मीर राज्य खेरीज संपूर्ण भारतास लागू आहे.
- 4) या अधिनियमाच्या कलम 4 चे पोट-कलम 1 कलम 5 ची पोट-कलमे 1 व 2 कलमे 12, 13, 15, 16, 24, 26 आणि तबाडतोब अमलात येतील आणि त्याच्या उर्वरित तरतुदी तो अधिनियम अधिनियमित झाल्यापासून एकविसाव्या दिवशी अमलात येतील.

माहिती अधिकाराचे फायदे :

- 1) देशातील सामान्य नागरिकाला माहिती मिळवता येईल.
- 2) माहिती अधिकाराच्या अधिनियमामुळे सरकारी व निमशासकीय कामात पारदर्शकता येईल.
- 3) या कायद्याच्या धाकाने शासकीय, निमशासकीय सार्वजनिक आस्थापनातील कर्मचारी व अधिकारी वर्ग जास्त जबाबदारीने, काळजीपूर्वक व पारदर्शक पद्धतीने कामकाज पार पाडण्यासाठी प्रयत्न करतील.
- 4) दंडात्मक कारवाईच्या भीतीने प्रत्येक कर्मचारी आपल्या अधिकाराचा कर्तव्यदक्ष परीने वापर करेल.

- 5) कार्यालयीन दफ्तर, नोंदी व्यवस्थितपणे बाळगले जातील.
- 6) नागरिकांमध्ये अधिकाराची जाणीव होऊन ते कर्तव्याचा वापर करतील.
- 7) जनतेतील जबाबदारीची भावना भ्रष्टाचारास आळा घालण्यास कारणीभूत ठरेल.
- 8) जनतेवर अन्याय झाल्यास न्याय मिळण्यास मदत होईल.
- 9) अधिकाऱ्याच्या मनमानी राज्यकारभारावर व नोकरशाहीच्या हुकुमशाही प्रवृत्तीवर नियंत्रण प्रस्थापित होईल.
- 10) माहिती जाणून घेण्याच्या इच्छेतून अशिक्षित जनता साक्षर होण्याचा प्रयत्न करतील. परिणामी देशाच्या विकासाला हातभार लागेल.

माहिती अधिकारांची आवश्यकता आणि महत्त्व :

- 1) नागरिकांमध्ये जनजागृती होऊन लोकमत घडविण्यासाठी हा अधिकार महत्त्वपूर्ण मानला जातो.
- 2) लोकशाहीत सार्वभौम सत्तेचा मालक जनता असल्याने हा मूलभूत अधिकार जनतेला असणे आवश्यक असते.
- 3) लोकशाही राज्यात पारदर्शक प्रशासन आणि भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी हा अधिकार असणे गरजेचे असते.
- 4) प्रशासकीय सेवकांत शिस्त, उत्तरदायित्व, कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी हा अधिकार आवश्यक आहे.
- 5) जनतेचा राजकीय सहभाग आणि नेत्यांमध्ये राजकीय उत्तरदायित्वाची भावना विकसित करण्यासाठी हा अधिकार प्रदान केला जातो.
- 6) गोपनीयतेचा कायदा रद्द झाला व शासनाच्या कारभारात पारदर्शकता निर्माण झाली.
- 7) नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण झाले.

संदर्भ ग्रंथ :

- 1) डॉ. बी. वाय. कुलकर्णी, भारतीय संविधान शासन व राजकीय प्रक्रिया, एज्युकेशन पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स, 2008, औरंगाबाद.
- 2) प्रा. महेंद्र पाटील, भारतीय संविधान आणि राज्यव्यवस्था, अथर्व पब्लिकेशन्स, 2017, धुळे.
- 3) डॉ. डी.पी. देवरे, भारतीय लोकशाही गणराज्य, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.
- 4) प्रा. बी. बी. पाटील, भारतीय शासन, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- 5) प्रा. बी.टी. देशमुख, भारतीय संविधान, पिंपळापुरे पब्लिशर्स, नागपूर.
- 6) केंद्र शासनाच्या माहितीचा अधिकार अधिनियम 2005, विवेकानंद प्रकाशन, पुणे.
- 7) माहितीचा अधिकार अधिनियम 2005 यशवंतराव चव्हाण प्रकाशन यांचा संयुक्त उपक्रम, यशदा, पुणे.

मराठवाड्यातील आर्थिक विकासामधील समस्या

राहुल शिवाजी तिगोटे

अर्थशास्त्र विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा

विद्यापीठ, औरंगाबाद

मोबाईल क्र. 9689546009

Email ID: rahultigote@gmail.com

प्रा. डॉ. दीपक भुसारे

सहयोगी प्राध्यापक तथा संशोधक मार्गदर्शक

अर्थशास्त्र विभाग,

प्रतिष्ठाण महाविद्यालय, पैठण

ता. पैठण, जि. औरंगाबाद

Email ID : dr.deepak.bhusare@gmail.com

प्रस्तावना:-

विकासाच्या अवस्थेनुसार जगातील राष्ट्रांचे विकसित, विकसनशील आणि अविकसित असे तीन प्रकार आहेत. पहिल्या प्रकारातील देश उच्च उत्पन्न गटातील आहेत. दुस-या व तिस-या गटातील देश गरीब किंवा अविकसित आहेत. प्रस्तुत संशोधन लेखात आपण मराठवाड्याच्या आर्थिक विकासातील समस्यांचा अभ्यास करणार आहोत. आर्थिक विकासाची संकल्पना बघणार आहोत. मराठवाड्यातील आर्थिक विकासातील समस्यांचा अभ्यास करताना त्यात निजाम राजवट, आर्थिक निशेष, औद्योगिकीकरणाचा अभाव तसेच कमी उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न यांचा अभ्यास करणार आहोत.

अभ्यास विषयाचे महत्त्व :-

देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा विकास करावयाचा असेल, तर त्या देशाच्या आर्थिक विकासाच्या समस्यांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. त्यासाठी करावयाच्या उपयोजना व इतर बाबी महत्त्वाच्या असतात.

प्रस्तुत संशोधन लेखात आर्थिक विकास म्हणजे काय?, आर्थिक विकासाच्या समस्या काय?, मराठवाड्या आर्थिक विकासात कोणत्या समस्या आहेत? याचा संशोधनात्मक अभ्यास करून त्यावर निष्कर्ष काढून मराठवाड्याचा आर्थिक विकास होण्यासाठी उपाययोजना सुचविण्यासाठी 'मराठवाड्यातील आर्थिक विकासामधील समस्या' या संशोधन विषयाची निवड केलेली आहे.

संशोधन विषयाची उद्दिष्ट्ये :-

- 1) आर्थिक विकासाची संकल्पना अभ्यासणे.
- 2) मराठवाड्याच्या आर्थिक विकासातील समस्यांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके :-

- 1) औद्योगिकीकरणाचा अभाव ही मराठवाड्याच्या आर्थिक विकासातील समस्या आहे.
- 2) आर्थिक निशेष ही मराठवाड्याच्या आर्थिक विकासातील समस्या आहे.

संशोधन पद्धती :-

'मराठवाड्यातील आर्थिक विकासामधील समस्या' या संशोधनपर लेखासाठी द्वितीय साधन सामग्रीचा वापर करून तथ्य संकलन करण्यात आले आहे. त्यासाठी यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठाचे संदर्भ ग्रंथ, दैनिक वर्तमानपत्र आणि संशोधन लेखांचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधन विषयाची व्याप्ती व मर्यादा :-

'मराठवाड्यातील आर्थिक विकासामधील समस्या' या संशोधनपर विषयाचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधन लेखात करण्यात आला आहे. त्यासाठी द्वितीय आधारभूत सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे.

आर्थिक विकासाची संकल्पना :- अर्थव्यवस्थेच्या स्वरूपानुसार जगातील राष्ट्रांचे आर्थिक विकसित व आर्थिक अविकसित असे दोन प्रकार पडतात. यापैकी विकसित राष्ट्रांच्या बाबतीत आर्थिक वृद्धी व अविकसित राष्ट्रांच्या आर्थिक प्रगतीस आर्थिक विकास असे म्हणतात. पुढील व्याख्येप्रमाणे दोहोतील फरक व आर्थिक विकास म्हणजे काय स्पष्ट केले आहे.

ए. मैडिसन :- श्रीमंत राष्ट्रांच्या उत्पन्न स्तरातील वाढ म्हणजे आर्थिक वृद्धी, तर गरीब राष्ट्रांच्या उत्पन्न स्तरातील वाढ म्हणजे आर्थिक विकास होय.

उर्सूला हिक्स :- विकसित देशातील आर्थिक प्रगतीस वृद्धी तर अविकसित देशातील आर्थिक प्रगतीस विकास म्हणतात.

ए. मैडिसन व उर्सूला हिक्स यांच्या वरील व्याख्येवरून असे स्पष्ट होते की, विकसित किंवा श्रीमंत राष्ट्रे यांचा विकास झालेला असतो. अशा राष्ट्रांच्या उत्पन्नातील वाढीला वृद्धी असे म्हटले जाते. विकसित देशांच्या तुलनेत जी राष्ट्रे अविकसित आहेत, गरीब आहेत अशा राष्ट्रांच्या उत्पन्न वाढीस अनेक समस्या असतात. अशा समस्यांवर मात करून त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होत असताना त्यांच्यात गुणात्मक बदल होत असतात. यावरून असे स्पष्ट होते की, वृद्धी ही संख्यात्मक संकल्पना आहेत, तर आर्थिक विकास ही गुणात्मक संकल्पना आहे.

मराठवाड्याच्या आर्थिक विकासातील समस्या :-

1) निजाम राजवट :-

निजाम राजवटीत मराठवाड्याचा आर्थिक विकास होऊ शकला नाही. ज्या काळात भारतात शिक्षण, आरोग्य, सिंचन, उद्योग इत्यादी क्षेत्रात भरभराट होत होती, त्या काळात निजाम राजवटीमध्ये मराठवाड्याच्या आर्थिक विकासाकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष करण्यात करण्यात आले.

वरील कारणांमुळे सिंचन, शिक्षण, आरोग्य, दळणवळण, उद्योग अशा पायाभूत क्षेत्रात मराठवाड्याचे मागासपण आजही दिसते. निजाम राजवटीत 1920 च्या दशकात लोकसंख्येच्या मानाने शाळेत जाणा-यांची संख्या शेकडा दोन इतकी नगण्य होती.

हैदराबादमध्ये मोठे दवाखाने होते इतर ठिकाणी ती सोय नव्हती, तर अवघे 142 दवाखाने संपूर्ण निजाम संस्थानात होते. यावरून असे स्पष्ट होते की, निजाम राजवटीत आरोग्य सुविधा नव्हत्या. मराठवाड्यातील जमीन सुपीक असली तरी सिंचना अभावी तिचा विकास होऊ शकला नाही.

2) औद्योगिकीकरणाचा अभाव :-

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2011-12 च्या अहवालानुसार सूक्ष्म, लघू व मध्यम उद्योग संस्थांपैकी केवळ 7.52 टक्के उद्योग मराठवाड्यात आहेत. मोठ्या उद्योगांच्या बाबतीत हेच प्रमाण 11 टक्के आहे. मराठवाड्यात औरंगाबाद व जालना जिल्हे वगळता इतर जिल्ह्यांत औद्योगिकीकरणाचा अभाव आपणास दिसतो. याउलट उर्वरित महाराष्ट्रात उद्योगांचे केंद्रीकरण झाल्याचे दिसते. आणि हीच परिस्थिती 2011-12 च्या आर्थिक पाहणी अहवालावरूनही स्पष्ट होते.

3) आर्थिक अनुशेष :-

1 एप्रिल 2006 मध्ये मराठवाड्याचा एकूण अनुशेष 695.83 कोटी रुपये इतका होता. त्यात रस्ते विकास 45.35 कोटी रुपये, सामान्य शिक्षण 0.12 कोटी रुपये, तंत्रशिक्षण व व्यवसाय शिक्षण 8.43 कोटी रुपये, आरोग्य सेवा 9.20 कोटी रुपये, पाणीपुरवठा 13.16 कोटी रुपये, मृदा व जलसंधारण आणि फलोत्पादन 1.29 कोटी रुपये, पशु वैद्यकीय सेवा 0.03 कोटी रुपये आणि कृषिपंपांचे विद्युतीकरण 60.77 कोटी रुपये असा होता व तो आजपर्यंत कायम आहे. मराठवाड्याचा अनुशेष भरून काढण्यासाठी मराठवाडा वैधानिक विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. मराठवाड्याचा अनुशेष पूर्णपणे भरण्यात आला नाही.

4) कमी उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न :-

राज्य उत्पन्नात मराठवाड्याच्या उत्पन्नाचा वाटा हिंगोली जिल्हा वगळता 10 पेक्षा कमी आहे. हिंगोली जिल्हा वगळता उर्वरित मराठवाड्याच्या उत्पन्नाचा विचार केला असता एकूण उत्पन्नात वाढ होताना दिसते. परंतु, त्याचवेळेस एकूण उत्पन्नात प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा वाढत आहे आणि द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांच्या वाट्यात घट होताना दिसते.

भारताच्या संदर्भात विचार केल्यास प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा घटत आहेत, तर मराठवाड्यात तो वाढताना दिसतो. आणि द्वितीय क्षेत्राचा वाटा स्थिर आहे आणि तृतीय क्षेत्राचा वाटा वाढत आहे. मराठवाड्यात मात्र या दोन्ही क्षेत्रांच्या वाट्यात घट होताना दिसते. त्यामुळे मराठवाड्याचे उत्पन्न कमी आहे.

2011-12 च्या पाहणी अहवालानुसार मराठवाड्यातील सर्व जिल्ह्यांचे दरडोई उत्पन्न राज्य दरडोई उत्पन्नापेक्षा कमी आहे.

निष्कर्ष :-

- 1) औद्योगिकीकरणाचा अभाव ही मराठवाड्याच्या आर्थिक विकासातील समस्या आहे.
- 2) आर्थिक निःशेषामुळे मराठवाड्याचा आर्थिक विकास होऊ शकत नाही.
- 3) मराठवाड्याचे दरडोई उत्पन्न कमी आहे.
- 4) मराठवाड्याचे उत्पन्न कमी आहे.

शिफारशी :-

- 1) मराठवाड्याचा अनुशेष पूर्णपणे भरून काढावा.
- 2) मराठवाड्यातील औद्योगिकीकरणास चालना द्यावी.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

- 1) आर्थिक विकास : संकल्पना, मापन आणि समस्या, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, पान क्र. 1 ते 12.
- 2) दिवेगावकर कौस्तुभ, अनुशेष हैदराबाद संस्था अन मराठवाड्याचा, दैनिक लोकसत्ता, लोकरंग, पान क्र. 1 व 3, दि. 18 सप्टेंबर 2022.
- 3) तवार यू. टी., मराठवाडा वैधानिक विकास मंडळ : एक दृष्टीक्षेप, मराठवाडा गती-प्रगती, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, पान क्र. 28 ते 54, आयएसबीएन क्र. 978-93-81948-61-3
- 4) खोजे ज्ञानेश्वर एकनाथ व नवखंडे खंडू मल्हारी, मराठवाड्यातील जिल्ह्यांच्या उत्पन्नाचा क्षेत्रनिहाय अभ्यास, मराठवाडा गती-प्रगती, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद पान क्र. 317 ते 323, आयएसबीएन क्र. 978-93-81948-61-3.

ग्रामीण विकासामध्ये पंचायतराजची भूमिका

डॉ.आर.बी. वनारसे

सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर.

ई मेल. rajjuvanarse419@gmail.com

प्रस्तावना (Introduction) :

भारताच्या स्वातंत्र्य आंदोलनामध्ये अनेक वेगवेगळ्या प्रकारच्या विचारप्रवाहाने आपला सक्रिय सहभाग नोंदविला. इंग्रजांशी चाललेल्या या अनेक वर्षांच्या संघर्षानंतर १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. स्वातंत्र्यानंतरच्या आपल्या पहिल्या भाषणामध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी आपल्याला मिळालेले स्वातंत्र्य हे अनेक मोठ्या जबाबदाऱ्या घेऊन आलेले आहे आणि त्या जबाबदाऱ्या यशस्वीपणे पार पाडण्यासाठी भारताच्या शासनाला आणि जनतेला अथक परिश्रम घ्यावे लागणार आहे. त्यातली सर्वात महत्त्वाची एक जबाबदारी कोणती होती तर ती म्हणजे भारतातील ग्रामीण भागांचा विकास करणे आणि त्यासाठी ठोस अशा उपायोजना करणे आवश्यक होते. सन १९५२ पासून भारतामध्ये सामूहिक विकास कार्यक्रमांला सुरुवात झाली. या कार्यक्रमाचा उद्देश ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास करणे हा होता या कार्यक्रमाचे मूल्यमापन केले असता यामध्ये काही त्रुटी आढळून आलेले आहे. यात सर्वात महत्त्वाची त्रुटी म्हणजे या कार्यक्रमात लोकसहभाग नसल्यामुळे ही योजना फारशी यशस्वी होऊ शकली नाही. नोकरशाहीच्या माध्यमातून या योजनेची अंमलबजावणी होत होती आणि लोकांचा सहभाग नसल्यामुळे ही योजना प्रभावीपणे काम करीत नव्हती. ग्रामीण भागाचा विकास करायचा असेल तर त्यासाठी लोकांचा सहभाग हा अत्यंत महत्त्वाचा असतो आणि हा लोकसभा मिळविण्यासाठी नवीन योजना आणणे आवश्यक होते त्यातून मग पुढे पंचायतराज नावाची संकल्पना अमलात आणली गेली अनेक संशोधनानंतर आणि अभ्यासानंतर या योजनेमध्ये वेळोवेळी बदल करण्यात आले.

भारतामध्ये 2 ऑक्टोबर 1959 रोजी राजस्थानच्या नागौर जिल्ह्यात पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते पंचायत राज व्यवस्थेचा शुभारंभ करण्यात आला. यावेळी दिलेल्या भाषणामध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणतात की देशाची प्रगती करायची असेल तर ती गावापासून सुरुवात केली पाहिजे. गावात राहणाऱ्या लोकांच्या राजकीय जाणिवा समृद्ध करण्यासाठी पंचायतराज महत्त्वाची भूमिका बजावे जेव्हा गाव समृद्ध बनतील तेव्हा भारत समृद्ध बनेल आणि भारताच्या प्रगतीला कोणीही थांबू शकणार नाही. नागरिकांमध्ये आपापसात वाद, भांडण होत असेल तर गावाची प्रगती होणे शक्य नाही. गावामध्ये सर्वांना समान वागणूक मिळाली पाहिजे. स्त्री- पुरुष, मागास- सवर्ण, जात-धर्म या आधारावर भेदभाव केला जाऊ नये. नागरिकांमध्ये बंधुभाव असावा तेव्हाच देशाची प्रगती होईल. ग्रामीण भागातील संसाधनाचा योग्य प्रकारे उपयोग करून घेण्यासाठी पंचायतराज व्यवस्था हा एक उत्तम पर्याय आहे. भारत हा संसाधनाच्या बाबतीत श्रीमंत असा देश आहे. परंतु या संशोधनाचा उपयोग ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी ज्या प्रमाणात केला जावा त्याप्रमाणात तो केला जात नाही. त्यामुळे भारत आजही विकसित देश न समजला जातो तो विकसनशील देश समजला जातो. असे म्हटले जाते की, "भारत हा गरिबांचा श्रीमंत देश आहे." पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून या सर्व संसाधनाचा योग्य उपयोग करून ग्रामीण भागाचा विकास करून घेण्याचा विचार पंचायत राज पाठीमागे आहे. गावांचा विकास झाला तरच देशाचा विकास होईल ज्याप्रमाणे आज शहरांमध्ये वेगवेगळ्या पायाभूत सुविधा निर्माण होत आहे नागरिकांना उच्च दर्जाच्या सुविधा पुरविण्याचा प्रयत्न शहरांमध्ये केला जातो आहे तसाच प्रयत्न ग्रामीण भागाच्या भागांमध्ये लोकसहभागातून करण्यासाठी पंचायत राज हे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे. महात्मा गांधी म्हणायचे की, "भारत हा खेड्यामध्ये बसलेला देश आहे जोपर्यंत खेड्यांचा विकास होत नाही तोपर्यंत भारताचा विकास होणार नाही."

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objective of the Research):

1. भारतातील पंचायत राजचा इतिहास समजून घेणे.

- पंचायत राजमुळे ग्रामीण भागात झालेल्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचा आढावा घेणे.
- पंचायत राज व्यवस्थेमुळे ग्रामीण भारतात झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.

उपरोक्त मांडण्यात आलेल्या संशोधनाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी खालील गृहीतकांची मांडणी करण्यात आली आहे.

गृहितके (Hypothesis):

- विविध योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करून पंचायत राज व्यवस्थेने ग्रामीण विकासात महत्वाचे योगदान दिले आहे.
- सत्ता विकेंद्रीकरणामुळे गावातील शेवटच्या घटकापर्यंत विकासाच्या योजना पोहचल्या.

प्रस्तुत गृहीतकांच्या पडताळणी करता पुढील प्रमाणे संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला गेला आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology) :

सदरील संशोधनाच्या तथ्य संकलना करिता प्रामुख्याने प्रकाशित आणि अप्रकाशित द्वितीय स्रोतांचा वापर करण्यात आला. प्रकाशित स्रोतांमध्ये संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, वार्षिक अंक इत्यादींचा वापर करण्यात आला तर अप्रकाशित साहित्यामध्ये एम्.फिल आणि पीएच. डी.चे प्रबंध, शासकीय व निमशासकीय संस्थांचे अहवाल, इंटरनेट वरील साहित्याचा वापर करण्यात आला. सदरील संशोधनाच्या मांडणीत वर्गीकरणात्मक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

पंचायत राज व्यवस्थेचा इतिहास (Historical background of Panchayat Raj) :

प्राचीन काळापासून भारतातील स्थानिक स्वशासनाला गौरवशाली इतिहास लाभलेला आहे. प्राचीन काळात खेडी ही स्वयंशासित आणि स्वयंपूर्ण होती. आज अस्तित्वात असलेली पंचायत राज व्यवस्था त्या काळामध्ये वेगळ्या स्वरूपामध्ये अस्तित्वात होती परंतु ब्रिटिश काळात या स्वयंपूर्ण आणि स्वयंशिस्त खेड्यातील व्यवस्था जाणीवपूर्वक मोडकळीस आणली गेली. भारतातील पारंपरिक स्थानिक सुशासन ब्रिटिश काळात डबघाईला आले. परंतु त्याच काळात इ. सन १८८२ च्या लॉर्ड रिपनच्या स्थानिक शासनाच्या ठरावाच्या रूपाने पुन्हा ही व्यवस्था पुनर्जीवन करण्यात आली. प्राचीन काळात पंचायतीच्या संबंधाने काही पुरावे उपलब्ध होतात. यात प्रामुख्याने वैदिक काळाचा समावेश केला जाऊ शकतो. वेदामध्ये ग्रामसभा, रामायणात जनपदसंघ, महाभारतात ग्रामसभा व तेथील प्रमुखास ग्रामीणी म्हणत असल्याचा उल्लेख आढळतो. मनुस्मृती व नारदस्मृती यामधील विवेचनावरूनही हे स्पष्ट होते की, गाव तेथे पंचायतचे अस्तित्व होते. इतकेच नव्हे तर बुद्धकालीन जागतिक कथा वरूनही स्वयंपूर्ण गाव व पंचायतीच्या रचनेच्या उल्लेख आढळतो. शांतीपर्वातही ग्राम हा शासनाचा सर्वात लहान व प्रमुख घटक असल्याचे म्हटले आहे.

उत्तर प्राचीन कालखंडातील पंचायतीसंबंधी बरेचसे पुरावे साहित्य शिलालेखाचे रूपाने उपलब्ध आहेत. प्रामुख्याने मौर्य, चोल, व गुप्त राजांच्या काळामध्ये उत्कृष्ट पंचायतीची व्यवस्था असल्याची पुरावे मिळतात. कौटिल्याचे अर्थशास्त्र व इतर प्राचीन ग्रंथातून मौर्यकाळात पंचस्तरिय (स्थानीय, द्रोणमुख, खार्वटीक, संग्रहण व ग्राम) ग्रामीण व्यवस्था अस्तित्वात असल्याचे दिसते. प्राचीन पंचायतीच्या माध्यमातून सामाजिक नियमन व नियंत्रण, गावातील न्याय निवाडा, ग्राम व्यवस्थापन, कृषी विकास, वन संवर्धन, नैसर्गिक आपत्ती कालीन व्यवस्थापन, ग्राम संरक्षण, मंदिरे व धर्म स्थानांचे व्यवस्थापन, वाटसरुची व्यवस्था, परंपरेचा आदर, ज्ञान हस्तांतरण इत्यादी कार्य या पंचायतीच्या माध्यमातून केली जात होती.

मध्ययुगीन कालखंड हा जगाचा अंधकारमय कालखंड मानला जातो. या कालखंडात कोणताही रचनात्मक विकास झाला नाही अशा पद्धतीची मांडणी विचारवंत करतात. प्रामुख्याने भारतात या कालखंडात मोगल राजवट होती. मुघल राजवटीच्या काळामध्ये शहरी व्यवस्थापनावर अधिक भर देण्यात आला. पारंपारिक ग्रामीण पंचायतीच्या कामकाजात मात्र कोणताही हस्तक्षेप करण्यात आला नसला तरी अधिकाराचे केंद्रीकरण या काळात मोठ्या प्रमाणात झालेली होते. सामान्यतः या काळात राज्याची विभागणी प्रांतात केली गेली होती ज्यावर 'अमिर' नावाचा अधिकारी कार्यरत असे. प्रांताची विभागणी 'शिक' मध्ये केली होती

जेथे 'शिकदार', आजच्या जिल्हा सारखा भाग म्हणजेच परगना तेथे अंमलगुजार असे अधिकारी कार्यात होते. तत्कालीन गावांना 'मोगा' व 'मौजा' असे संबोधले जात असे. गावाच्या प्रमुखास मुखिया किंवा मुकादम, कर वसुलीसाठी पटवारी व न्यायदानासाठी चौधरी यांची तरतूद केलेली होती. महाराष्ट्रात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात पंचायतीना अधिक सक्षम बनवण्यात आले होते. पंचायती जनतेच्या उपयोगी वाटल्याने महाराजांनी त्यांना राजश्रय दिला. गावातील वाद संघर्ष यांच्या निर्णयासाठी जनतेला कुठेही लांब जावे लागू नये. यासाठी महाराजांनी काळजी घेतली.

आधुनिक कालखंडामध्ये विशेषतः ब्रिटिश कालखंडात स्थानिक स्वशासनाची प्राचीन गौरवशाली परंपरा खंडित झालेली होती. काही निर्णय या कालखंडामध्ये घेण्यात आले त्यामध्ये पहिला निर्णय म्हणजे १६८७ साली मद्रास येथे महानगरपालिकेची स्थापना करण्यात आली. मद्रास महानगरपालिका ही भारतातील पहिली महानगरपालिका आहे. सन १७९३ साली मुंबई व कलकत्ता नगरपालिकांचे रूपांतरही महानगरपालिकेत करण्यात आले. उदारमतवादी व्हाईसरॉय लॉर्ड रिपन यांनी सन १८८२ साली स्थानिक सुशासनाचा ठराव मांडला. ज्यामध्ये वित्तीय आणि अधिकार उपलब्धतेच्या दृष्टीने स्थानिक शासन संस्थांसाठी विशेष सुविधांची तरतूद करण्यात आली. इ. सन १९१९ च्या मार्टेग्यु-चेम्सफोर्ड अधिनियमाचा प्रभाव या पुढील काळात राहिल्याने स्थानिक स्वशासनावर बऱ्याच मर्यादा आल्या. या काळातील विशेष घटना म्हणजे इ. सन १९२० चा मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम होय. या कायद्याने मुंबई प्रांतातील ग्रामपंचायतींना वैधानिक दर्जा प्राप्त झाला.

घटना निर्मात्यांनी भारतामध्ये लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण झाले पाहिजे हा दृष्टिकोन समोर ठेवून भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ४० मध्ये सत्ता विकेंद्रीकरणाची संकल्पना स्वीकारलेली आहे. कलम ४० मध्ये ग्रामपंचायतीची व्यवस्था आणि एकूणच ग्रामीण भागातील सत्ता विकेंद्रीकरण यावर भर देण्यात आलेला आहे. बलवंतराव मेहता समितीच्या माध्यमातून राज्यांमध्ये सत्तेचे विकेंद्रीकरण व्हावे यासाठी पंचायतराज व्यवस्था आणावी अशा पद्धतीची शिफारस केलेली दिसते. या समितीने आपल्या अहवालामध्ये अत्यंत महत्त्वाचे शिफारसी मांडलेल्या आहेत. यामध्ये त्रिस्तरीय पंचायत व्यवस्था जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत यासंबंधीच्या स्वतंत्र शिफारशी या अहवालात करण्यात आल्या. न्याय पंचायतीची स्थापना, आर्थिक विकासाचा कार्यक्रम आणि पंचायत राज व्यवस्थेच्या कार्य व अधिकाराचे विभाजन कसे असले पाहिजे याची सविस्तर मांडणी बलवंतराव मेहता समितीने आपल्या शिफारशी मध्ये केलेली आहे. त्यानंतर अशोक मेहता समिती (१९७७) ची स्थापना करण्यात आली. या समितीने पंचायत राजच्या भारतातील वीस वर्षांच्या अनुभवानंतरही, त्यात काही दोष कायम असल्याचे दिसले. त्यातून त्यांनी महत्त्वाच्या शिफारशी केल्या. ज्यामध्ये द्विस्तरीय व्यवस्था, पंचायत समिती व ग्रामपंचायतचे अस्तित्व, त्यांच्या कार्यकाल, राज्यशासनाची जबाबदारी, राज्यघटना दुरुस्तीची आवश्यकता, जिल्हा परिषद, मंडळ पंचायत, न्यायपंचायत, जिल्हा नियोजन समिती इत्यादी बाबतीत महत्त्वपूर्ण शिफारशी केल्या.

स्वतंत्र भारतामध्ये वेगवेगळ्या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून स्थानिक शासनाला महत्त्व देण्यात आले. महात्मा गांधींनी 'खरा भारत हा खेड्यात आहे' हा संदेश दिला. त्यामधून सामुदायिक विकास कार्यक्रमाच्या माध्यमातून स्थानिक सुशासनाला प्राधान्य देण्यात आले. सामुदायिक विकास कार्यक्रमांमध्ये पाच स्तरांमध्ये हा कार्यक्रम विभागला गेला. केंद्रीय स्तर, राज्यस्तर, जिल्हास्तर, गटस्तर आणि ग्रामस्तर अशी त्याची विभागणी करण्यात आली. येथूनच स्वतंत्र भारतामध्ये स्थानिक शासनाची अंमलबजावणी सुरू झाली. भारतामध्ये लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या प्रक्रियेला बलवंतराव मेहता समितीच्या शिफारशीनंतर वेगळे वळण मिळाले. असे म्हटले जाते की, महात्मा गांधींचे ग्रामस्वराज्य हे स्वप्न पंडित नेहरूंच्या प्रयत्नांनी आणि बलवंतराव मेहता समितीच्या शिफारशीने त्रिस्तरीय पंचायत राजच्या रूपाने अस्तित्वात आले. पुढे श्री जीव्हीके राव समिती (१९८५), डॉ. एल.एम. सिधवी समिति (१९८६), ७३ वी घटनादुरुस्ती (१९९२) यातून पंचायत राज व्यवस्थेचा विकास होत गेला.

ग्रामीण विकासासाठी विविध योजना (Schemes for rural development):

भारतातील ग्रामीण भागाचा विकास व्हावा यासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या माध्यमातून विविध योजना तयार केल्या जातात. या योजनांचा उद्देश ग्रामीण भागातील संसाधनाचा उपयोग योग्य पद्धतीने करून गावांचा सर्वांगीण विकास झाला पाहिजे अशा स्वरूपाचा असतो. शासनाच्या माध्यमातून वेगवेगळ्या योजना तयार केल्या जातात परंतु या योजनांची अंमलबजावणी होण्यासाठी गाव पातळीवर पंचायत राज व्यवस्था सक्षम असणे अत्यंत आवश्यक आहे. शासनाने कोणतीही योजना तयार केली

असेल आणि ती यशस्वी करायची असेल तर त्यासाठी गाव पातळीवरचा जनसहभाग आणि पंचायत राज व्यवस्थेचा त्यामधील सहभाग हा महत्त्वाचा आहे.

शिक्षण (Education)

ग्रामीण भागातील बालकांना उत्तम दर्जाचे शिक्षण उपलब्ध व्हावे यासाठी पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून गाव पातळीपर्यंत शिक्षण व्यवस्थेचे जाळे उभे करण्यात आलेले आहे. गावागावांमध्ये बालवाडी, अंगणवाडी, प्राथमिक शाळा, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळा स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत. यातून एखादे मुल गर्भामध्ये असल्यापासून या मुलाच्या आरोग्याची आणि शिक्षणाची काळजी पंचायतराज व्यवस्थेच्या वेगवेगळ्या घटकांच्या माध्यमातून घेतली जात असते. ग्रामीण भागामध्ये मुलांना शाळेमध्ये शिक्षणाबरोबरच मद्यान्ह भोजनाची व्यवस्था देखील शासनाच्या माध्यमातून उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. विद्यार्थ्यांना चांगल्या प्रकारचे शिक्षण मिळावे यासाठी कॉम्प्युटरची व्यवस्था, स्मार्ट क्लासरूमची व्यवस्था आणि इंटरनेटची सुविधा ग्रामीण भागामध्ये उपलब्ध करून दिली जात आहे. यामुळे शहरांमध्ये मुलांना ज्या शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध होतात तशाच सुविधा ग्रामीण भागामध्ये उपलब्ध करून देण्याचे काम स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून होत आहे. शिक्षणात झालेला हा बदल ग्रामीण भागाच्या विकासामध्ये पूरक असा आहे. गावातील मुलांना चांगले शिक्षण मिळाले तर त्या शिक्षणाचा उपयोग ते त्या गावाच्या विकासासाठी आणि गावाच्या कल्याणासाठी करतील. ग्रामीण भागातील बालकांना चांगले शिक्षण उपलब्ध झाले तर त्याचा उपयोग ग्रामीण भागाच्या आणि देशाच्या विकासामध्ये नक्कीच होईल यात शंका नाही.

आरोग्य (Health)

आरोग्य ही देखील माणसाची मूलभूत गरज झालेली आहे. ग्रामीण भागामध्ये आरोग्याच्या बाबतीमध्ये निष्काळजीपणाचे वातावरण दिसून येते. ग्रामीण माणसांची आरोग्य चांगले राहिले तर ते देशाच्या उभारणीमध्ये आणि विकासामध्ये महत्त्वाचे योगदान देऊ शकतात. त्यासाठी शासनाद्वारे वेगवेगळ्या आरोग्य योजना राबविल्या जात असतात. महिला, लहान मुले आणि वृद्ध यांच्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी अनेक योजनांची निर्मिती करण्यात आली आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या माध्यमातून ग्रामीण भागामध्ये आवश्यक आरोग्य सुविधा पुरविण्याचे काम केले जात आहे. जिल्हास्तरावर राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य मिशन कार्यक्रम, अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम, गर्भवती माता आणि बालकांची टीकाकरण कार्यक्रम, परिवार कल्याण कार्यक्रम, इत्यादी योजना पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागामध्ये राबविल्या जातात. नागरिकांचे आरोग्य चांगले राहावे यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारच्या आजारावर उपचाराच्या सुविधा प्राथमिक आरोग्य केंद्रामध्ये मोफत दिल्या जात असतात. यातून आजाराचे निदान करून त्यावर उपचार घेण्याची सुविधा ग्रामीण भागातील लोकांना मोफत उपलब्ध होत असते.

रोजगार (Employment)

ग्रामीण भारताचा सर्वांगीण विकास करून घ्यायचा असेल तर त्यासाठी ग्रामीण युवकांना रोजगाराच्या वेगवेगळ्या संधी निर्माण करणे आवश्यक आहे. त्यामध्ये त्यांना स्वयंरोजगार आणि त्याबाबतीतले प्रशिक्षण देणे, विविध बचत गटांच्या माध्यमातून त्यांना वेगवेगळ्या वस्तू निर्मितीचे प्रशिक्षण देणे आणि त्यामधून कृषी संबंधित वस्तूंची निर्मिती आणि वितरण करण्याची व्यवस्था निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण ग्रामीण भागातील प्रमुख व्यवसाय शेती हा असतो आणि या व्यवसायाच्या अनुषंगाने वेगवेगळ्या प्रकारच्या रोजगाराच्या संधी निर्माण होत असतात. आधुनिक पद्धतीने शेती करून शेतीच्या उत्पादनामध्ये वाढ करणे आणि त्यातून वेगवेगळ्या रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे यावर केंद्र आणि राज्य शासनाने लक्ष देणे आवश्यक आहे. शासनाद्वारे ग्रामीण भागात रोजगार निर्मितीसाठी वेगवेगळ्या योजना राबविल्या जातात. त्यामध्ये संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना, स्वयंरोजगार ग्रामीण स्वयंरोजगार योजना, ग्रामीण इंजिनिअर योजना, औद्योगिक विकास कार्यक्रम, प्रधानमंत्री रोजगार योजना इत्यादींचा समावेश होतो. या योजनांचे संचालन जिल्हा परिषद पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायतच्या माध्यमातून केले जाते. ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार, २०२२-२३ नुसार खालील प्रमाणे निधी वितरीत करण्यात आला.

पायाभूत सुविधांची निर्मिती (Creation of Infrastructure)

पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून विविध प्रकारच्या पायाभूत सुविधा ग्रामीण भागामध्ये निर्माण करण्याची काम केले जाते. यामध्ये शाळा, आरोग्य केंद्र, सार्वजनिक सभागृह, रस्त्यांची निर्मिती, पिण्याच्या पाण्यासाठी टाकी आणि नळ योजना अशा

विविध सुविधा पुरविला जातात. पंतप्रधान ग्रामीण सडक योजनेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील रस्त्यांचे पुनर्जीवन करण्याचे काम केलेले आहे. हजारो किलोमीटर रस्त्याची निर्मिती या योजनेच्या अंतर्गत करण्यात आलेली आहे. ग्रामीण भागातील गावांना जोडण्याचे काम या योजनेने केले. पक्क्या रस्त्यांची निर्मिती करून ग्रामीण भागातील दळणवळण सुखकर करून गावांना शहराशी जोडण्याचे काम पंचायत राज व्यवस्थेने केलेली आहे. त्याचप्रमाणे गावातील अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, दारिद्रेषेखाली गरीब लोकांना, बेघर लोकांना स्वतःचे घर मिळवून देण्यासाठी विविध योजना राबविल्या जातात. त्यातून प्रत्येकाला घर मिळावे हा उद्देश असतो इंदिरा आवास योजनेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील मागास घटकांना स्वतःचे घर मिळवून देण्याचे काम केलेला आहे. विविध योजनांच्या माध्यमातून वेगवेगळ्या प्रकारचे अनुदान पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून वितरित केले जाते. यामुळे ग्रामीण भागामध्ये पायाभूत सुविधांचा विकास होऊन वेगवेगळ्या प्रकारची रोजगार निर्मिती होते.

कृषी विकास (Agricultural Development)

ग्रामीण भागातील मुख्य व्यवसाय हा शेती आहे. शेतीचे संवर्धन आणि त्याची उत्पादकता वाढवण्यासाठी वेगवेगळ्या योजनांचा अवलंब पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून केला जातो. ज्यामध्ये शेतकऱ्यांचे शेतीच्या बाबतीमध्ये प्रबोधन करणे, त्यांना नवीन तंत्रज्ञानाचे ज्ञान करून देणे आणि ते तंत्रज्ञान कसे वापरावे याची माहिती देणे, सोबतच शेतीसाठी लागणारी आवश्यक साधने, अवजारे मोफत किंवा सवलतीच्या दरामध्ये सबसिडीच्या माध्यमातून त्यांना पुरविणे. पंचायत समितीच्या माध्यमातून वेगवेगळे अवजारे सबसिडीद्वारे शेतकऱ्यांना दिली जातात. याचा उपयोग करून शेतकरी आपल्या शेतीची मशागत करतो आणि अधिक उत्पादन घेण्याचा प्रयत्न करतो. विविध कार्यकारी सोसायटीच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना बी, बियाणे आणि खते पुरविली जातात. राज्य शासनाच्या या उपक्रमाचे संचालन पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून केले जाते. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागातील वृक्षारोपण वाढले पाहिजे यासाठी सामाजिक वनीकरण विभागाच्या अंतर्गत दरवर्षी पावसाळ्यामध्ये प्रमाणात वृक्ष लागवड केली जाते. गावातील ग्रामपंचायती या लागवडीमध्ये सहभागी होतात आणि गावाचे पर्यावरण संवर्धन करण्यासाठी वृक्ष लागवड मोठ्या प्रमाणात केली जाते. शासनाच्या विविध योजना राबविण्यासाठी आणि त्या तळागाळापर्यंत पोहोचवण्यासाठी पंचायतराज हा सर्वात महत्त्वाचा आणि उपयोगी घटक आहे. ग्रामीण भागातील पाणी पातळीमध्ये वाढ व्हावी यासाठी शासन विविध योजना राबवते. त्यामध्ये नद्यांचे खोलीकरण, विहिरींचा गाळ काढणे, पाणी अडवणे, लहान मोठे बंधारे बांधणे असे वेगवेगळे उपक्रम शासनाच्या माध्यमातून हाती घेतले जातात. ज्याची अंमलबजावणी पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून केली जात असते. शेतीच्या बाबतीमध्ये मातीचे परीक्षण झाले पाहिजे आणि परीक्षण करून त्या मातीमध्ये कोणते घटक कमी आहेत ते घटक कृत्रिम रित्या देण्यासाठी शेतकऱ्यांना माहिती दिली जाते. त्यातून मातीचे संवर्धन करण्याचे काम पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून केले जाते. एकूणच पंचायतराज व्यवस्था ही ग्रामीण भागाच्या विकासामध्ये मोलाचे योगदान देत असते. शेती हा ग्रामीण भागाचा प्रमुख व्यवसाय असल्यामुळे शेतीवर पंचायतराजच्या माध्यमातून विशेष लक्ष दिले जाते.

कल्याणकारी योजना (Welfare Scheme)

पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागामध्ये सामाजिक आधारावर जे कमजोर घटक आहेत. त्या घटकांच्या उद्धारासाठी विविध योजना राबवल्या जातात सामाजिक सुरक्षिततेसाठी समाजातील गरीब, विधवा, अपंग, वृद्ध, मागास, दलित या घटकांच्या कल्याणासाठी विविध कल्याणकारी योजनांचा अवलंब केला जातो. समाज कल्याण विभागाच्या अंतर्गत समाजातील दलित आणि मागास जातींच्या उद्धारासाठी विविध योजना आहेत. महिला व बालकल्याण विभागाच्या अंतर्गत गावातील महिलांसाठी आणि बालकांसाठी वेगवेगळ्या योजना राबविल्या जातात. या योजनांमध्ये विधवा पेन्शन योजना, वृद्धांसाठी पेन्शन योजना, अपंगांसाठी पेन्शन योजना, विद्यार्थ्यांसाठी वेगवेगळ्या प्रकारच्या स्कॉलरशिप, शैक्षणिक सुविधा पुरविला जातात या योजनांची अंमलबजावणी पंचायत राजच्या माध्यमातून केली जाते. गावातील दारिद्रेषेखाली असलेल्या कुटुंबांना विविध सुविधा पुरविल्या जातात. स्वस्त धान्य दुकानाच्या माध्यमातून त्यांना कमी किमतीमध्ये अन्नधान्याचा पुरवठा

केला जातो जेणेकरून गावांमध्ये कोणीही उपाशी राहणार नाही. सर्वांची अन्नाची गरज पूर्ण होईल यासाठी शासन काळजी घेत असते.

निष्कर्ष (Conclusion) :

महात्मा गांधींनी भारत हा खेड्यांनी बनलेला देश आहे अशा पद्धतीची मांडणी केली आणि भारताचा विकास करायचा असेल तर त्यासाठी ग्रामीण भागांचा म्हणजे खेड्यांचा विकास झाला पाहिजे अशी अपेक्षा गांधी यांनी व्यक्त केलेली होती. ग्रामीण भागामध्ये शहराप्रमाणे सोयी सुविधा उपलब्ध व्हाव्यात यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. शहरांमध्ये ज्याप्रमाणे पक्के रस्ते, उद्यान, पार्क, सिनेमागृह आणि इतर वेगवेगळ्या सुविधा मिळतात तशाच सुविधा ग्रामीण भागात उपलब्ध करण्यासाठी पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून महत्वाचे योगदान देण्यात आलेले आहे. ग्रामीण भागातील या विकासामुळे शहरावर जो अतिरिक्त बोजा येतो आहे तो कमी होण्यासाठी मदत होईल. कारण आज प्रत्येक जण शहरांमध्ये राहण्यासाठी पर्याय शोधतो आहे. प्राचीन खेडी ही स्वयंपूर्ण होती. बारा बलुतेदारीच्या माध्यमातून खेड्यातल्या गरजा खेड्यातच पूर्ण केल्या जायच्या परंतु आज परिस्थिती बदललेली आहे. आज खेडे देखील शहरावर आणि इतर भागावर अवलंबून असलेले आपल्याला दिसून येतात. स्वयंपूर्ण गावाची संकल्पना पुन्हा प्रत्यक्षात आणायची असेल तर त्यासाठी गावही समृद्ध झाली पाहिजे. विकासाच्या विविध योजना गावापर्यंत पोहोचल्या पाहिजे. त्यामध्ये भ्रष्टाचार होता कामा नाही तरच ते शक्य आहे. ग्रामीण विकासाच्या बाबतीमध्ये जे कार्यक्रम स्वातंत्र्यानंतर भारतामध्ये राबविण्यात आले. त्याबाबतीत माजी पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी ७ जुलै १९८८ रोजी काँग्रेस सेवा दलाच्या सदस्यांसमोर भाषण देताना एक वस्तुस्थिती समोर ठेवली. त्यामध्ये राजीव गांधी म्हणतात, “गरीबीच्या निर्मूलनासाठी शासन हजारो कोटी रुपये खर्च करते जेव्हा शासन ६ रुपये निधी एखाद्या गावासाठी आपण देतो तेव्हा त्या गावापर्यंत पोहोचत असताना किंवा लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचताना फक्त १ रुपया पोहोचतो. एवढा मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार, ज्या यंत्रणा गरीबी निर्मूलनामध्ये काम करतात त्यांच्या माध्यमातून केला जातो. असे जर असेल तर ग्रामीण भागाचा विकास होणे कठीण होऊन जाते. पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागामध्ये शिक्षण, आरोग्य, रोजगार अशा विविध आघाड्यावर काम केले जात आहे.

संदर्भ सूची (Reference) :

1. Stacy, B., Political Socialization in western society, Asian Publishing house, Delhi, 1978.
2. The Constitution (Seventy third Amendment) Bill, 1991.
3. शिरसाठ, श्याम, बैनाडे, भगवानसिंग, पंचायत राज आणि नागरी प्रशासन, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१४
4. वर्मा, सवलिया बिहारी, पांडे, आभ नारायण आणि जलोदा, शिवकुमार, ग्रामीण विकास, आविष्कार पब्लिकेशन, जयपुर, २००४.
5. त्रिवेदी, लल्लन, ग्राम्य विकास: समस्या ओर समाधान, कुरुक्षेत्र, नई दिल्ली, जुलै १९९५.
6. जैन, भागचंद, ग्रामीण विकास में पंचायत राजकीय भूमिका, कुरुक्षेत्र, नई दिल्ली, फरवरी, १९९५.
7. शर्मा, के. के., भारत में पंचायत राज, कॉलेज बुक डेपो, जयपुर, २००५.
8. खान, रिजवान एव अहुजा, आभा, ग्रामीण विकास में पंचायतो की भूमिका, कुरुक्षेत्र, अगस्त, २००६.
9. खान, इकबाल, पंचायती राज एवं ग्रामीण विकास योजनाए, रितू पब्लिकेशन, जयपुर, २००९.
10. बसू डी डी., भारत का संविधान: एक परिचय, वाधवा अँड कंपनी, नई दिल्ली, २००२.
11. चौधरी, सी.एम., ग्रामीण विकास एवं सहकारिता, शिवम बुक हाऊस, जयपुर, २००२.
12. गाबा, ओ.पी., राजनीतिक सिद्धांत की रूपरेखा, के.एल. मलिक अँड सन्स प्रा. लि., नई दिल्ली, २००१.
13. गांधी, एम. के., हिंद स्वराज, नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद, २००१.

हवामानातील बदल व पर्यावरण

प्रा. डॉ. रंजीता डी. जाधव
गोदावरी कला महाविद्यालय ,
अंबड, ता. अंबड, जि. जालना
jadhavrd2@gmail.com

गोष्टवारा

भारतीय हवामानात भारताच्या वैविध्यपूर्ण हवामानाचा समावेश होतो. भारताचे हवामान हे साधारणपणे मोसमी हवामानाच्या प्रदेशात जरी मोडत असले तरी, जगात कुठेही न आढळणारी हवामानातील विविधता येथे आढळते. भारतीय हवामानात विविधता येण्यास मुख्यत्वे तेथील भौगोलिक परिस्थिती जबाबदार आहे. एखाद्या प्रदेशातील दीर्घकालीन सरासरी आणि हवामानातील बदल यामुळे प्रदेशाचे हवामान ठरते. हवामान बदल हा हवामानातील बदलाचा दीर्घकालीन आणि टिकाव आहे. माणसाच्या वेगवेगळ्या कृत्यामुळे पृथ्वीचे तापमान वाढत आहे आणि त्यामुळे हवामान बदल होत आहे, याचा परिणाम मानवी आयुष्यावर व पृथ्वीवरील सर्व प्राणीमात्रावर होत आहे. जर या विषयी योग्य पावलं उचलली नाही तर, माणूस आणि निसर्ग या दोन्हींना धोका निर्माण होईल. भयानक दुष्काळ येईल, समुद्राची पाणी पातळी वाढेल आणि पक्षी प्राण्यांच्या अनेक प्रजाती नष्ट होतील. वाढत्या मानवी घडामोडीमुळे कार्बन डाय-ऑक्साइड उत्सर्जनाचे प्रमाण वाढत असून, परिणामी तापमानातही वाढ झाली आहे. हवामान बदलामुळे पर्यावरणावर गंभीर स्वरूपाचे परिणाम होत आहेत व भविष्यातही होतील. हवामान बदलामुळे पर्यावरणाचे नैसर्गिक चक्र बिघडत आहे. उन्हाळ्यात थंडी व थंडीत पाऊस पडत आहे. ऋतुमान पूर्णपणे बदलत चालले आहे. ध्रुवावरील बर्फ वितळत आहे, त्यामुळे समुद्राच्या पाणी पातळीत वाढ होत आहे, यावर उपाय म्हणजे हवामान बदलाचं आवाहन सगळ्यांनी एकत्र येऊन हाताळता येईल. यावर जगभरातल्या देशांच एक मत झालेलं आहे व त्यावर उपाययोजना ही सुरू आहेत.

Key words : हवामान बदल, पर्यावरण, ऋतुचक्र, समुद्र पातळी, उष्णतेची लाट, अवर्षण, अति अवर्षण.

प्रस्तावना

एखाद्या ठराविक ठिकाणी अनेक वर्षांपासून असलेली ऊन, वारा, पाऊस, थंडी यांची स्थिती म्हणजे हवामान . या सरासरी हवामानातला बदल म्हणजेच क्लायमेट चेंज हवामान बदल होय.हवामान बदलाचे विपरीत परिणाम होण टाळायचं असेल तर जगाचं तापमान वाढण्यापासून रोखणं गरजेचं असल्याचं शास्त्रज्ञाने सुचविले आहे. 2100 पर्यंत ग्लोबल वार्मिंगचं प्रमाण 1.5 सेल्सियस पर्यंत रोखणं गरजेचं आहे. पण जर वेळीच पावलं उचलली नाही तर या शतकाच्या अखेरपर्यंत पृथ्वीचे तापमान 2 अंशाने वाढण्याची भीती आहे. याचे परिणाम म्हणजे पृथ्वीवर विनाशकारी उष्णतेची लाट येईल, पर्यावरणात अनेक बदल घडून येतील, समुद्राची पाणी पातळी वाढल्याने लाखो लोकांचे घर जातील आणि पृथ्वी ग्रहाच आणि यावरच्या जैवसृष्टीचे भरून न येणार नुकसान होईल.हवामान बदला संबंधित समस्यावर योग्य तो उपाय शोधण्यासाठी जगभरातील राष्ट्रांचा सहभाग गरजेचा आहे.

हवामान बदला संदर्भात काम करण्याची काळाची गरज आजच्या जगभरातील तरुणांनी ओळखली आहे आणि त्या दिशेने ते कामही करत आहेत. त्यांनी पर्यावरण रक्षणासाठी वेगवेगळे उपक्रम राबविले आहेत.ग्लासगोमध्ये झालेल्या हवामान बदल परिषदेत याचं प्रतिबिंब उमटलं. हवामान बदलामुळे पर्यावरणाचे मोठे नुकसान होत आहे आणि होणार आहे, तसेच हवामान बदल ही महामारीच आहे, असे लक्षात घेतले पाहिजे. या बदलामुळे जगाचे मोठे नुकसान होत आहे. 1992 साली हवामान बदल करारासंदर्भातील प्रक्रियेला सुरुवात झाली. 1997 क्योटो करार व 2015 साली पॅरिस करार झाला.

उद्दिष्टे

- हवामान बदलाचा आढावा घेणे.
- हवामान बदल व पर्यावरण यांचा परस्पर संबंध तपासणे.
- हवामान बदलाचे पर्यावरणावरील परिणाम तपासणे.

गृहीतके

- हवामानात नैसर्गिक बदल हे पूर्वीपासून होत आलेले आहेत.
- मानवी घडामोडीमुळे जागतिक तापमानात वाढ होत आहे.
- हवामान बदलामुळे पर्यावरणात बदल होत आहे.

माहिती स्रोत व अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत संशोधन पेपरसाठी दुय्यम माहिती स्रोतांचा उपयोग केला आहे. पर्यावरण व हवामान विषयक ग्रंथ, इंटरनेटचा वापर तसेच वर्तमानपत्रातील प्राप्त माहिती व विविध लेख इत्यादींच्या आधार घेण्यात आलेला आहे.

विषय विवेचन

विकासाच्या नावाखाली गेल्या काही दशकांमध्ये जी वृक्षतोड झाली, पर्यावरणाचे हानी झाली, सिमेंटचे जंगले उभी राहिली, वाहनांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली, त्यामुळे प्रदूषणाचे प्रमाण वाढले. या सर्व गोष्टींचा परिणाम म्हणून जागतिक हवामानात बदल होत असून, कार्बन उत्सर्जनामुळे हे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच आहे. येणाऱ्या काळात जागतिक हवामान बदलाच्या धोक्यापासून पृथ्वीला वाचविण्यासाठी फ्रान्सची राजधानी पॅरिस येथे जागतिक परिषद नुकतीच आयोजित करण्यात आली होती. विकसित देशांनी आपल्याकडील कार्बन उत्सर्जनाचे प्रमाण कमी करण्याचे मान्य केले असले तरी, भारतासारख्या विकसनशील देशाने कार्बन उत्सर्जनाचे प्रमाण जास्त प्रमाणात कमी करावे असे ठरले. एकीकडे हवामान बदलामुळे तापमानात होणारी वाढ, दुसरीकडे पावसाचे जगभरात कमी होणारे प्रमाण आणि तिसरीकडे पर्यावरणाचा झपाट्याने नाश त्यामुळे या जगापुढील प्रश्न हे अतिशय गंभीर होत चालले आहेत. हवामान बदल व तापमान वाढीमुळे पूर, दुष्काळ, वनवे, हिमनद्या व हिमनग वितळणे, अशी अनेक संकटे उभी राहत आहेत. हवामानात बदल व तापमान वाढ ही कार्बन उत्सर्जनामुळे होत आहे.

हवामान बदलामुळे सर्वसामान्य नागरिकांच्या आरोग्याला तसेच पर्यावरणाला लक्षणीय प्रमाणात धोका निर्माण झाला आहे. जास्त प्रमाणात, वारंवार येणाऱ्या तीव्र उष्णतेच्या लाटा मुळे मृत्यू पावणाऱ्यांची संख्या वाढत आहे. दुषित पाण्यामुळे तसंच कीटकांमुळे होणाऱ्या रोगांच्या प्रकारात आणि प्रसारास वाढ होण्याची देखील शक्यता आहे. उष्णता वाढीमुळे पर्यावरणात ही अनेक प्रतिकूल बदल घडवून येत आहे. प्राणीमात्रांचे जीवन धोक्यात येत आहे. जसा मानवी शरीराच्या एखाद्या अवयवाच्या कामात झालेला बदल तापाच्या स्वरूपात दिसतो, तसाच जैविक संस्थांच्या चक्रामध्ये झालेला असमतोल तापमान आणि आद्रता बदलात परिवर्तित होतो. भारतात गेल्या 40 वर्षात सरासरी 0.2 ते 0.3 सेल्सियस तापमानात वाढ झाली आहे.

हवामान बदलाची कारणे

हवामान बदलाची समस्या दिवसेंदिवस जटिल बनत चालली आहे. आज समस्त मानव जाती पुढे हवामान बदलाचे मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे. जागतिक तापमानात आधीच एक अंशाने वाढले आहे, गेल्या अनेक वर्षात सर्वाधिक प्रमाणात कार्बन ऑक्साइडचे उत्सर्जन सुरू आहे. तापमान वाढीचे आगामी काळात गंभीर परिणाम भोगावे लागेल असे शास्त्रज्ञांचे मत आहे. आधुनिक काळात मोठ्या प्रमाणात कार्बन डाय-ऑक्साइड वातावरणात सोडण्यात येत आहे, जागतिक पातळीवर कार्बन धोरण निश्चित न केल्यास या शतकाच्या अखेरपर्यंत जागतिक तापमानाच्या 4 अंश ते 4.8 अंश ने वाढ होण्याची शक्यता आहे. हवामान बदलाच्या संदर्भात काही कारणे खालील प्रमाणे आहेत.

हवामान बदलाची कारणे दोन गटात विभागली जातात.

- नैसर्गिक कारणे-

वातावरणातील संरचनेत चढउतार, कार्बन डाय-ऑक्साइडचे प्रमाण अधिक, ज्वालामुखीच्या राखेचे उत्सर्जन, वाऱ्यापासून निर्माण झालेली धूळ, भूविवर्तनीची क्रिया, सागरजलाच्या उंची मध्ये झालेला फरक, पर्वत निर्माणकारी हालचालीमुळे खंडाचे उंचावणे इ. नैसर्गिक कारणामुळे हवामानात बदल होत असतात.

- मानवी कारणे

- हरितगृह परिणाम - पृथ्वीच्या हवामानाचा उबदारपणा हरितगृह वायूमुळे निर्माण होतो. तपांबरातील या वायूच्या अस्तित्वामुळे पृथ्वीच्या तापमानात वाढ होते. या वायूचे वातावरणातील प्रमाण वाढल्यास याचे खूपच तोटे आहेत. या वायूचे प्रमाण वाढल्यास वैश्विक तापमान वाढ होत असते, या परिणामास 'असंतुलित हरितगृह परिणाम' म्हणतात, या तापमान वाढीमुळे अनेक गंभीर परिणाम समोर येत आहेत.

- कार्बन डाय-ऑक्साइड - जागतिक तापमान वृद्धी घडविण्यात या वायूचा वाटा सर्वाधिक आहे. औद्योगिक देश सुमारे 76% कार्बन-डाय-ऑक्साइड वायू उत्सर्जित करतात. सन 1990 मध्ये वातावरणात कार्बन-डाय-ऑक्साइडचे प्रमाण 355 पीपीएम होते. ते दरवर्षी 1.5 पीपीएम ने वाढत आहे. जीवाश्म इंधनाच्या ज्वलनामुळे, जंगलतोड, जळण या कारणांमुळे कार्बन डायऑक्साइड निर्माण होत आहे, याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे, त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात हवामान बदल घडून येत आहे.
- क्लोरोफ्लोरोकार्बन्स - वातानुकूलन उपकरणे आणि शीतपेटी मधील गळती, औद्योगिक व प्लास्टिक फोम, परफ्यूम यापासून क्लोरोफ्लोरोकार्बन्स वायू निर्माण होतो. वातावरणात याचे प्रमाण 0.00225 पीपीएम असते, यामध्ये वार्षिक वाढ 0.5% ने होत आहे.
- मिथेन वायू- वातावरणात मिथेनचे प्रमाण 1.675 पीपीएम असते, यामध्ये दरवर्षी 1% वाढ होत आहे. मिथेन रेणूची उष्णता कार्बन-डाय-ऑक्साइडच्या रेणू पेक्षा 25 पट अधिक आहे. दलदलीच्या प्रदेशात, पाणथळ प्रदेशात, भात शेतीच्या प्रदेशात व इतर अनेक ठिकाणी मिथेन वायू निर्माण होतो. मृत शेंद्रीय द्रव्यात जीव जंतू मिथेन निर्माण करतात. हा वायू वातावरणात सात ते दहा वर्षे वास्तव्य करतो.
- नायट्रस ऑक्साईड- नायलॉन उत्पादन, जीवद्रव्यांचे आणि कोळशासारख्या नायट्रोजन संपन्न इंधनाचे ज्वलन, मातीमध्ये नायट्रोजन खताचे विघटन, गुरांचे मलमूत्र व भूजला मधील दूषित नायट्रेट इत्यादी पासून नायट्रस ऑक्साईड निर्माण होतो. कार्बन-डाय-ऑक्साइडच्या तुलनेत वार्षिक वाढ 0.2% आहे.
- जंगलतोड - वाढते औद्योगीकरण, वाढती लोकसंख्या, मानवाच्या वाढत्या गरजा व शेती क्षेत्रात वाढ यासाठी वृक्षतोड मोठ्या प्रमाणावर चालू आहे. जगातील जंगल युक्त क्षेत्र हळूहळू कमी होत चालले आहे, अशीच वृक्षतोड चालू राहिल्यास येत्या 60 वर्षात वने नष्ट होतील परिणामी, तापमानात वाढ होईल, जैवविविधता, वन्य प्राणी जीवन, औषधी वनस्पती यांचा न्हास होईल.

हवामान बदलाचे परिणाम

- हवामान बदल व तापमान वाढीमुळे पूर, दुष्काळ, वनवे, हिमनद्या व हिमनग वितळणे अशी अनेक संकटे जगासमोर उभी राहिल. तापमान वाढ ही प्रामुख्याने कार्बन उत्सर्जनामुळे होत आहे. अनेकांसाठी समुद्र रोजगाराचा साधन आहे, त्यामुळे समुद्राच्या पातळीत वाढ झाली तर देशावर त्याचे भयंकर परिणाम होतील.
- जागतिक तापमानात वाढ - आज सर्वात मोठी समस्या म्हणजे बदलत्या हवामानामुळे जागतिक तापमान वाढ होत आहे. जागतिक सरासरी तापमानापेक्षा हे तापमान दुप्पट ते तिप्पट जास्त उबदार होईल व जगासमोर अनेक पर्यावरणीय समस्या निर्माण होतील.
- समुद्र पातळीत बदल- हवामान बदलामुळे पृथ्वीचे तापमान वाढेल व पर्यायाने समुद्र पातळीत बदल घडून येतील. समुद्र पातळीत वाढ झाली तर, जगावर त्याचे भयंकर परिणाम होतील. जगातील 50 टक्के लोकसंख्या समुद्रकिनारी प्रदेशात राहते. त्यांच्यावर समुद्र पातळी उंचावण्याचा विपरीत परिणाम होईल तसेच समुद्र प्रवाहाची दिशा व गती देखील बदलेल.
- पर्जन्याच्या स्वरूपात बदल- पर्जन्याचे दोन टोकाचे अविष्कार म्हणजे अतिवृष्टी म्हणजेच महापूर आणि अत्यंत कमी पाऊस म्हणजेच आवर्षण. हवामान बदलामुळे या दोन्हीची वारंवारिता सतत वाढत जाणार असल्याबद्दल जगातील सर्व हवामान तज्ञांचे एक मत आहे, म्हणजेच काही ठिकाणी महापूर तर काही ठिकाणी अवर्षण घटना घडणार. पर्जन्याच्या स्वरूपात टोकाचे बदल घडून येतील.
- जलसंपत्ती आणि कृषी- हवामान बदलामुळे जलसंपत्ती आणि कृषी या क्षेत्रावर होणाऱ्या संभाव्य विपरीत परिणामाचा अभ्यास करून त्यांना समर्थपणे तोंड देणे आवश्यक आहे. कारण हवामान बदलामुळे जलसंपत्ती आणि कृषी घटकावर विपरीत परिणाम घडून येतील. जलसाधनसंपत्तीमध्ये वाढते बाष्पीभवन, पिण्याच्या पाण्याचा दर्जा व साठा यावर प्रतिकूल

परिणाम होईल. वाढत्या पर्जन्यामुळे वारंवार पूर येतील तर, जेथे भूमिजल पुरेशा प्रमाणात आहे तेथे भविष्यात पाणीटंचाई निर्माण होईल.

- वनावर विपरीत परिणाम- वनांना आगी, रोगराई आणि कीटकांच्या नुकसानीला बळी पडावे लागेल. वन्य प्राण्यांचे निवासस्थान नष्ट होतील. परिसंस्था कोलमडून पडेल.
- उष्णतेच्या लाटेचा धोका - हवामान बदलामुळे जागतिक तापमान दिवसेंदिवस वाढत आहे, त्यामुळे उष्णतेच्या लाटेचा परिणाम मानव तसेच अनेक पशुपक्षी यांच्या जीवितास धोका निर्माण होईल.
- मानवी आरोग्यावर व प्राणीमात्रावर विपरीत परिणाम - वाढत्या तापमानाचा परिणाम दीर्घ काळापर्यंत जाणवेल. वृष्टी आणि तापमानाच्या बदलत्या प्रारुपामुळे अनेक विषारी कीटकाची निर्मिती होईल, मलेरिया व इतर रोगांचा प्रादुर्भाव वाढेल. पिण्यास योग्य पाणी पुरेशा प्रमाणात मिळणार नाही तसेच वाढत्या सागरी पृष्ठीय तापमानाचा परिणाम प्रवाळ आणि त्या संबंधित वनस्पती व सूक्ष्मजीव जंतूवर होईल.

निष्कर्ष

हवामानात नैसर्गिक बदल हे पूर्वीपासून होत आलेले आहेत, मात्र आता विविध मानवी घडामोडीमुळे जागतिक तापमानात वाढ होत आहे. आपल्या भौतिक विकासासाठी माणसाने केलेल्या काही कृतीमुळे जगाचे तापमान गेल्या दोन अडीच शतकापासून सतत वाढत आहे आणि त्याचे अनिष्ट परिणाम प्रकर्षाने जाणू लागले आहेत, त्यामधून हेही स्पष्ट झाले आहे की, त्या अनिष्ट परिणामावर नियंत्रण आणण्यासाठी जगातील सर्व देशांनी त्यांच्याकडून होत असलेल्या कार्बन डाय-ऑक्साइड व मिथेन यासारख्या हरितगृह वायूच्या उत्सर्जनाचे प्रमाण कमी कमी करत 2050 पर्यंत शून्यावर आणण्याची नितांत आवश्यकता आहे, याचाच अर्थ स्पष्ट आहे की, जागतिक तापमान वाढ व त्यामुळे जगातील सर्व देशांमध्ये होणारे अनिष्ट हवामान बदल हे सत्य आहे व वास्तव आहे. बदलत्या हवामानामुळे पुर, अवर्षण, कृषी उत्पादकतेत बदल, अन्नसुरक्षा धोक्यात येईल. पाणीटंचाई, चक्री वादळे अशा नैसर्गिक आपत्तींची वारंवारता वाढू शकेल, यासाठी हवामान बदलाचे दुष्प्रभाव कमी करणे हे संपूर्णरित्या मानवाच्या हाती आहे. वसुंधरा सुधारण्यासाठी, तिच्यात सकारात्मकता आणण्यासाठी तसेच पर्यावरण संतुलित ठेवण्यासाठी मानवाने आपल्या गरजा, आपला हव्यास कमी करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

उपाय

हवामान बदलावर काही उपाययोजना आपल्याला करता येऊ शकतात, त्यामध्ये सर्वात प्रथम म्हणजे कार्बन डाय-ऑक्साइड, क्लोरोफ्लोरो कार्बन इत्यादी वायूच्या निर्मितीवर नियंत्रण आणणे व त्यासाठी पवन ऊर्जा, जलविद्युत, सौर ऊर्जा, भूऔष्णिक ऊर्जा इत्यादी यांचा विकास अधिक प्रमाणात करणे. जीवाश्म इंधनाचा वापराचा दर कमी करणे, ऊर्जेचा वापर कमीत कमी करणे. पुनर्वापर ऊर्जा स्रोतांचा वापर करणे, वृक्ष लागवड व सामाजिक वनीकरण कार्यक्रम हाती घेणे. अशा प्रकारे वेगवेगळे उपाययोजून हवामान बदलाचे दुष्प्रभाव कमी करण्याचे प्रयत्न करणे, हे आज गरजेचे बनले आहे. तंत्रज्ञान आणि ज्ञानाचा पद्धतशीर वापर करून ऊर्जा वापर कार्यक्षमतेत लक्षणीय सुधारणा करता येऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथ

1. हवामान शास्त्र व सागर शास्त्र - सवदी ए. बी. - निराली प्रकाशन- प्रथम आवृत्ती, ऑगस्ट 2004
2. पर्यावरण विज्ञान- अहिरराव, आलीझाड, वराड, भोस- निराली प्रकाशन, पाचवी आवृत्ती, जुलै 2002
3. हवामान शास्त्र - डॉ. डी. एच. चौधरी, डॉ. सतीश जाधव, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, जुलै 2012
4. लोकमत पेपर - 31 ऑक्टोबर 2021
5. Environmental Geography - Environmental Issues- Prof. D.R. Patil

७३ वी घटना दुरुस्ती, तरतुदी व व्यवस्था

मार्गदर्शक

डॉ. पी.आर. वायाळ

राज्याशास्र विभाग,

लालबहादूर शास्त्री महाविद्यालय परतूर, जि. जालना.

संशोधक

सिद्धार्थ अभिमान गवळी

M.A. Political Science, Ph.D. Scholar.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:-

प्राचीन काळापासून राज्याच्या शासनव्यवस्थेत ग्रामसभेला फार महत्वाचे स्थान आहे. पूर्वी नगरांची संख्या अगदी कमी असून, बहुतेक सर्व लोक ग्राम निवासीच होते. दळण-वळणाची साधनेही त्या काळी चांगली नव्हती. त्यामुळे प्रत्येक ग्रामाची वेगळी, स्वयंपूर्ण शासन व्यवस्था असे ग्रामाच्या प्रमुखाला 'ग्रामणी' हे नाव होते तो ग्रामसभेच्या विचाराने गावाचा कारभार चालवी. गावातील सर्व सद्ग्रहस्थ ग्रामसभेचे सदस्य असत. ग्रामसभेची कार्यकारी समिती म्हणजेच ग्रामपंचायत ही गावाचा कारभार पाहत असे. मध्य भारतात तिला 'पंचमंडली' व बिहारमध्ये 'ग्रामजनपद' म्हणत या समितीत पाच सभासद असल्यामुळे तिला ग्रामपंचायत हे नाव मिळाले. ग्रामसभेची सर्व जबाबदारी ग्रामसभा व ग्रामपंचायत यांच्यावर असे. केंद्रीय शासनाधिकारी ग्रामशासन संस्थेवर नियंत्रण ठेवीत पण ग्रामसभेला विस्तृत अधिकार दिलेले असत. ग्रामाचे रक्षण, राज्यकराची वसुली, स्वतःचे कर बसवणे, ग्रामस्थांची भांडणे मिटवणे, सार्वजनिक हिताच्या योजना हाती घेऊन त्या पार पाडणे. दुष्काळ व इतर संकटांचे निवारण करणे, पाठशाळा, अनाथालये, इ. स्थापन करणे, देवालयांच्या द्वारा विविध धार्मिक व सांस्कृतिक कार्यक्रमांची व्यवस्था करणे इ.कार्ये ग्रामसभेच्या कक्षेत होती. ग्रामस्थांची भौतिक, नैतिक, आर्थिक व धार्मिक उन्नती यांचे श्रेय ग्रामसभेला होते.

७३ वी घटना दुरुस्ती :-

भारतीय राज्यघटनेतील ७३ वी घटनादुरुस्ती विधेयक हे पंचायत राज व लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या दृष्टीने महत्वाची घटना समजली जाते. राजीव गांधी भारताचे पंतप्रधान असताना केंद्र सरकारने १९८६ मध्ये डॉ. लक्ष्मीमल सिंघवी यांच्या अध्यक्षतेखाली लोकशाही व विकासासाठी पंचायत राजचे पुनर्गठन करण्याच्या उद्देशाने एका समितीचे गठन केले होते. या समितीने सुचविलेल्या अनेक शिफारशीपैकी ग्रामसभेचे गठन करून त्यांना जास्तीचे अधिकार द्यावेत ही एक शिफारस होती. लक्ष्मीमल सिंघवी समितीच्या शिफारशींना अनुसरून राजीव गांधी सरकारने पंचायत राज घटना दुरुस्ती विधेयक तयार केले असले तरी श्री. पी. व्ही. नरसिंहराव पंतप्रधान असताना या विधेयकास २२ डिसेंबर १९९२ ला लोकसभेने तर २३ डिसेंबर १९९२ ला राज्यसभेने मान्यता दिली होती. ७३ व्या घटना दुरुस्तीची अंमलबजावणी करणारे पहिले राज्य महणून 'मध्यप्रदेश' चा उल्लेख करावा लागेल. महाराष्ट्रामध्ये मात्र २२ एप्रिल १९९४ रोजी मुंबई ग्रामपंचायत, महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती दुरुस्ती अधिनियम १९९४ संमत केला गेला व या अधिनियमाची अंमलबजावणी दि. २३ एप्रिल १९९४ पासून करण्यात येत आहे. ग्रामसभेस १९९४ पूर्वी वैधानिक दर्जा होता तो सध्या घटनात्मक किंवा संविधानिक आहे. ७३ व्या घटना दुरुस्तीच्या अनेक वैशिष्ट्यांपैकी ग्रामसभा हे एक वैशिष्ट्ये होते. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २४३ (A) मध्ये ग्रामसभेचा उल्लेख केला आहे. त्यानुसार गावासाठी ग्रामसभेला संवैधानिक अधिकार दिला आहे. ७३ व्या घटनादुरुस्तीनुसार ग्रामसभा ही गावातील सर्व प्रौढ नागरिकांची (ज्यांचे वय १८ पेक्षा जास्त आहे) मिळून तयार होईल त्याचबरोबर ग्रामसभा हे पंचायत राज व्यवस्थेमधील आधारभूत घटक असेल आणि अशा ग्रामसभेचे अधिकार व कार्य ही त्या त्या राज्यातील विधीमंडळाच्या मान्यतेवर अवलंबून असतील असे म्हटले आहे. महाराष्ट्रातील 'मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ मधील कलम ६ नुसार ग्रामसभेची तरतूद केली आहे. याच अधिनियमातील कलम ७ अन्वये गावामध्ये राहत असलेल्या सर्व प्रौढ मतदारांची मिळून ग्रामसभा स्थापन केली जाईल असे म्हटले आहे. ग्रामसभा हे ग्रामपंचायतीच्या सर्व मतदारांची मिळून बनलेली सभा आहे. ग्रामसभेस ग्रामपंचायतीचे सर्व मतदार उपस्थित राहू शकतात. हजर असलेले गावकरी हे त्या सभेमध्येच अध्यक्षास योग्य प्रश्न विचारू शकतात व अध्यक्षांची जबाबदारी ही त्यांनी विचारलेल्या प्रश्नाचे समाधान करणे हे असते.

जिल्हा परिषद :-

"जिल्हा परिषद पंचायत राज व्यवस्थेतील शिखर संस्था म्हणून ओळखली जाते. ग्रामीण भागाच्या विकासाचा प्रभावी मार्ग म्हणजे जिल्हा परिषद : जिल्हा परिषद राजकीय नेतृत्वा- च्या उद्याची प्राथमिक धडे देणारी संस्था आहे. जिल्हा परिषद देशाचे भविष्यातील नेतृत्व ठरविणारी कार्यशाळा आहे. जिल्हा परिषद छोटी संसद म्हणून संबोधली जाते. ग्रामीण भागा: च्या विकासाबाबतचे शासनाने ठरवलेले सर्व नियोजन, धोरण व कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्याची मुख्य जबाबदारी 1 जिल्हा परिषदेवर असते.

रचना :-

महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम दुसऱ्या प्रकरणानुसार जिल्हा परिषदेची स्थापना केली जाते. महाराष्ट्रात 1 मे 1962 पासून जिल्हा परिषदेची स्थापना केली जाते 73 व्या घटना दुरुस्तीनुसार आणि वसंतराव नाईक समितीच्या शिफारशीनुसार जिल्हा परिषदेची स्थापना केली जाते.

जिल्हा परिषद अस्तित्वात आल्यापासून दर ५ वर्षांनी निवडणुका घेणे बंधनकारक असते. परंतु काही कारणास्तव जिल्हा परिषद बरखास्त झाल्यास जिल्हा परिषदेच्या निवडणुका ६ महिन्यांच्या आत फेर निवडणूक घ्यावी लागते.

निवडणूका:- जिल्हा परिषद बरखास्त झाल्यानंतर 6 महिन्यांच्या आत जिल्हा परिषदेची फेर निवडणूक घ्यावी लागते.

पंचायत समिती:-

पंचायत राज व्यवस्थेतील पंचायत समिती जिल्हा परिषद व ग्रामपंचायतीला जोडणारा महत्वाचा दुवा आहे. पंचायत समिती जिल्हा परिषद व ग्रामपंचायतीत समन्वय साधणारी महत्त्वाची संस्था आहे जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम कलम 56 नुसार प्रत्येक तालुक्यासाठी एका पंचायत समितीची निर्मिती केली आहे. महाराष्ट्रातील पंचायत समितीची रचना व कार्याची तरतूद 1961 च्या अधिनि केली आहे.

पंचायत समितीचे कार्य:-

महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम 1961 नुसार पंचायत समितीचे कार्य निश्चित करण्यात आले या कार्याबाबत 73 वी घटना दुरुस्ती व महाराष्ट्र शासनाच्या अनेक कायद्याने स्पष्टीकरण दिले आहे. पंचायत समिती शासकीय योजनांना 'तालुका स्तरापर्यंत पोहचवणारी महत्त्वाची संस्था मोठे या संस्थेच्या मदतीने तालुका स्तर लोकांचे प्रश्न सोडविते. या प्रश्नांची सोडवणूक करण्या महाराष्ट्र शासन पंचायत समिती खालील कार्य करते

ग्रामपंचायत :-

घटक राज्यांना ग्रामपंचायतीची स्थापना करण्याचा अधिकार भारतीय राज्य घटनेतील कलम देण्यात आला आहे. या घटनात्मक तरतूदीचा आधार घेऊन स्वातंत्र्यानंतर अनेक राज्यांनी ग्रामपंचायतीची स्थापना केली. स्वातंत्र्याच्या अगोदर ग्रामपंचायतीची स्थापना रचना व कार्याबाबत यत कायदा बनविण्यात आला. 1920 ला ग्रामपंचायत कायदा राबवण्यात आला. स्वातंत्र्यानंतर ग्रामपंचायतीसाठी मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम 1958 तयार करण्यात आला. याच कायदानुसार महाराष्ट्रात ग्रामपंचायतीची स्थापना करून त्यात सुधारणा करण्यात आल्या.

ग्रामपंचायतीचे कार्य :-

प्रत्येक ग्रामपंचायत ग्रामीण भागाच्या विकासा ला केंद्रबिंदू मानून काम करत असते. मुंबई ग्रामपंचायत या अधिनियमाच्या पहिला अनुसूचित ग्रामपंचायतीने करावयाच्या कार्याची यादी दिली आहे. या यादीतील सर्व विषयावर कार्य करण्याचा अधिकार ग्रामपंचायतिला असतो. ग्रामपंचायतीचे कार्य खालील भागात विभागले आहे.

१. कृषी विषयात कार्य
२. पशुसंवर्धनात कार्य
३. वनविषयक कार्य
४. सामाजिक कार्य
५. शैक्षणिक कार्य

६. आरोग्यविषयक कार्य
७. बांधकामविषयक कार्य
८. जलव्यस्थापनाचे कार्य
९. सहकार विषयक कार्य
१०. प्रशासकीयविषय कार्य

२४ एप्रिल १९९३ या दिवसापासून ७३ वी घटना दुरुस्ती अंमलात आली. यामुळे भारतातील सर्व राज्यात गावपातळी, जिल्हापातळी आणि या दोन्हीमधील तालुका विकास गट पातळी अशी त्रिस्तरीय पंचायत राज्य पद्धती सुरु झाली. महाराष्ट्रामध्ये १९५८ च्या मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियमाने आणि १९६१ च्या महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती कायद्याने ती अगोदरच सुरु झाली होती. ७३ व्या घटना दुरुस्तीने त्यास घटनात्मक दर्जा मिळाला आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांना आपल्या क्षेत्रात सामाजिक न्याय आणि आर्थिक विकासाच्या कार्यक्रमात निर्णय घेण्याचे आणि अंमलबजावणी करण्याचे अधिकार या घटना दुरुस्तीने दिले. लोकांना आपल्या प्रतिनिधीक संस्थेच्या माध्यमातून अधिकार दिल्यास ते विकासाच्या म्हणजेच समाज परिवर्तनाच्या कामात सहभागी होतील. त्यांनी स्वतः निर्णय घेतल्यामुळे उत्तर दायित्वाची भावना निर्माण होईल, सामुदायिक कामांना चालना मिळेल आणि ग्रामीण भागात व्यापक प्रमाणात स्थानिक नेतृत्वाचा उदय होईल असा या घटना दुरुस्तीचा उद्देश आहे. देशाच्या शासन व्यवस्थेमध्ये हा महत्त्वाचा टप्पा असून त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला.

या घटना दुरुस्तीतील कलम २४३ अन्वये गावकारभारत लोकांचा सहभाग वाढावा या हेतूने ग्रामसभेचे आयोजन करणे हे ग्रामपंचायतीचे सरपंच, उपसरपंच व ग्रामसेवक यांच्यावर बंधनकारक केलेले आहे. गावाच्या विकासाची दिशा व विचार केंद्र सरकारातील तसेच राज्य सरकारातील राज्यकर्त्यापेक्षा गावातील स्थानिक गावकरी, स्त्री, पुरुष अधिक चांगल्या पद्धतीने करू शकतात यावर या कायद्याने शिक्कामोर्तब केले.

संदर्भ सूची:-

१. भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण: डॉ. भास्कर भोले (पब्लिशर्स, नागपूर)
२. लोक प्रशासन: सिद्धांत एवं व्यवहार: एम.पी. शर्मा, बी.एल. सडाना किताब महाल.
३. स्थानिक स्वतंत्र्य संस्था- डॉ वा. भा. पाटील (प्रशांत पब्लिशर्स, जळगाव)
४. भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था — प्रा. शाम शिरसाठ, (विद्या बुक्स) औरंगाबाद.
५. पंचायतराज व नागरी प्रशासन: डॉ. अर्जुनराव दर्शनकार, (कैलाश पब्लिशर्स) औरंगाबाद.
६. पंचायतराज: किशोर लावटे, ज्ञानदीप प्रकाशन, पुणे.

भारतीय शिक्षण प्रणाली आणि नवीन शैक्षणिक धोरण

भावसार तन्मय प्रभाकर

संशोधक विद्यार्थी, समाजशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद.

ई मेल आयडी :tanmaybhavsar9@gmail.com

मो.नं.: -8329883309.

डॉ.कावळे बंडु नानाभाऊ,

संशोधक मार्गदर्शक,

प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,

इंद्रराज कला, वाणिज्य आणि विज्ञान

महाविद्यालय, ता.सिल्लोड, जि. औरंगाबाद.

ई मेल आयडी:-bnk6262@gmail.com

सारांश:-

प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय शिक्षण प्रणाली आणि नवीन शैक्षणिक धोरण यांचे समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अध्ययन करण्यात येणार आहे. प्रस्तुत शोध निबंधाची तीन भागात विभागणी करण्यात आली आहे. पहिल्या भागात भारतीय शिक्षण प्रणालीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमीची मांडणी करण्यात आली आहे तर दुस-या भागात भारतीय शिक्षण प्रणालीचे अध्ययन करण्यात येणार आहे. तिस-या भागात नवीन शैक्षणिक धोरणाची विश्लेषणात्मक चर्चा करण्यात आली आहे.

महत्वपूर्ण शब्द :- भारतीय शिक्षण प्रणाली, नवीन शैक्षणिक धोरण.

प्रस्तावना:-

मानवाला आपल्या पूर्ण क्षमता वापरता येण्यासाठी समान आणि न्याय समाज विकसित करण्यासाठी तसेच राष्ट्रीय विकासासाठी चालना देण्यासाठी शिक्षण हा पाया आहे. भारताच्या सातत्यपूर्ण प्रगतीसाठी आणि आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय आणि समानता, शास्त्रीय प्रगती, राष्ट्रीय एकात्मता आणि संस्कृतीचे जतन या क्षेत्रांमध्ये वैश्विक पातळीवर नेतृत्व करण्यासाठी सर्वांना सर्वांना दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून देणे महत्वाचे आहे. व्यक्ती, समाज, देश आणि जगाच्या हितासाठी आपल्या देशातील समृद्ध प्रतिभा आणि संसाधनांचा पुरेपुर वापर करण्याकरता उच्च दर्जाचे सार्वभौम शिक्षण हा भविष्यासाठी सर्वात चांगला पर्याय आहे. पुढच्या दशकात जगातील सर्वात मोठी युवकांची लोकसंख्या भारतामध्ये असेल, आणि त्या सर्वांना चांगल्या गुणवत्तेच्या शिक्षणाच्या संधी पुरवण्याच्या आपल्या क्षमतेवर आपल्या देशाचे भवितव्य ठरेल. 1

भारताने 2015 मध्ये स्वीकारलेल्या शाश्वत विकासाच्या 2030 च्या कृती कार्यक्रमाच्या उद्दिष्ट 4 (SDG-4) मध्ये ' जागतिक शिक्षण विकास कृती कार्यक्रम ' समाविष्ट असून हे उद्दिष्ट 2030 पर्यंत "सर्वासाठी समावेशक आणि समान गुणवत्तेचे शिक्षण निश्चित करणे आणि सर्वासाठी निरंतर अध्ययनाच्या शिक्षण संधींना प्रोत्साहन देणे." 2 यासाठी प्रयत्न करण्याविषयी आहे. या उद्दिष्टा करिता अध्ययनाला पाठिंबा देण्यासाठी आणि चालना देण्यासाठी संपूर्ण शिक्षण प्रणालीची नव्याने रचना करणे आवश्यक आहे. म्हणजे शाश्वत विकास कृती कार्यक्रम 2030 ची सर्व महत्वाची लक्ष्ये आणि उद्दिष्ट्ये साध्य करता येतील. 3

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 हे 21 व्या शतकातील पहिले शैक्षणिक धोरण आहे आणि या धोरणाचे ध्येय आपल्या देशातील वाढत्या विकासात्मक आवश्यकतांवर उपाययोजना करणे हे आहे. याचाच अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात केला जाणार आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये :- प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी काही उद्दिष्ट्ये ठरविण्यात आली आहे ती पुढीलप्रमाणे:-

- 1) भारतीय शिक्षण प्रणालीच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचे अध्ययन करणे.
- 2) भारतातील शिक्षण प्रणालीचे अध्ययन करणे.
- 3) नवीन शैक्षणिक धोरणाचे अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धतीशास्त्र :-

1) तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत शोधनिबंध हा पुर्णपणे द्वितीयक स्रोतांवर आधारित आहे. यामध्ये प्रामुख्याने प्रस्तुत विषयाशी संबंधित पुस्तके, संदर्भ, मासिके, वर्तमानपत्रे, जर्नल्स, विविध शासकीय संकेतस्थळे, लेख इत्यादींचा उपयोग करण्यात आला आहे.

2) संशोधन आराखडा :-

शोधनिबंधासाठी विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याची निवड करण्यात आली आहे.

3) शोधनिबंधाची मर्यादा:-

संशोधनकर्त्याच्या मते अध्ययनाच्या काही मर्यादा आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंध द्वितीय सामुग्रीवर आधारित असून यात योग्य व विश्वसनीय आकडेवारीचा अभाव, विविध पद्धतीने जमा केलेली आकडेवारी, शासकीय गोपनीयता व अपुर्ण माहितीमुळे सामुग्री व संग्रहणावर मर्यादा पडतात. माहितीचा अपुरेपणा ही या संबंधी मर्यादा आहे.

भारतीय शिक्षण प्रणाली :- ऐतिहासिक पार्श्वभूमी.

1968 मध्ये देशाचे पहिले शैक्षणिक धोरण इंदिरा गांधी सरकारमध्ये मांडण्यात आले. हे शैक्षणिक धोरण 1964 च्या कोठारी आयोगाच्या शिफारशींवर आधारित होते. 10+2+3

शैक्षणिक प्रणाली स्वीकारण्यात आली होती. यासोबत त्रिभाषा सुत्र अवलंबण्यात आले होते. यामध्ये प्रथम भाषा मातृभाषा, द्वितीय भाषा राष्ट्रभाषा (हिंदी), तृतीय भाषा म्हणून इंग्रजीचा स्वीकार करण्यात आलेला होता.

सर्वसाधारणपणे याच शिफारशींवर आधारित 1986 मध्ये दुसरे शैक्षणिक धोरण राजीव गांधी सरकारने मांडले. या धोरणांमध्ये “विशेषतः भारतीय महिला, अनुसूचीत जमाती (एसटी) आणि अनुसूचीत जाती (एससी) समुदायांसाठी असमानता दूर करण्यासाठी आणि शैक्षणिक संधी समान करण्यावर विशेष भर दिला गेला.” या धोरणामध्ये 1992 च्या नरसिंहराव सरकारने बदल सुचवला आणि काही सुधारणा करण्यात आल्या. 4.

भारतातील शिक्षण प्रणाली :-

भारतीय राज्यघटनेच्या राज्य धोरणाची दिशादर्शक तत्वे (Directive Principle of State Policy —DPSP) च्या भाग 4, कलम 45 आणि 39 (एफ) मध्ये, राज्य मान्य आणि सर्वाना न्याय्य व प्रवेश — योग्य शिक्षणाची तरतूद आहे.

1976 च्या 42 व्या घटना दुरुस्ती कायद्याने शिक्षणास राज्य यादीतून समवर्ती यादीमध्ये स्थानांतरीत केले गेले.

2002 मधील 86 व्या घटना दुरुस्तीने मुलभूत अधिकारांच्या कलम 21-ए अंतर्गत शिक्षणाला अंमलबजावणीचा हक्क बनविला.

6 ते 14 वयोगटातील सर्व मुलांना प्राथमिक शिक्षण देण्यासाठी राईट टू एज्युकेशन (आरटीई) , 2009 पासून लागू करण्यात आलेले आहे.

या अधिनियमात सर्व शिक्षा अभियान, मध्यान्ह भोजन योजना, नवोदय विद्यालय, केंद्रिय विद्यालय यासारख्या सरकारी उपक्रमांत समाजातील वंचित घटकांसाठी 25 टक्के आरक्षण देण्यात आले आहे. 5.

नवीन शैक्षणिक धोरणाची पार्श्वभूमी:-

2015 मध्ये स्मृती इराणी मनुष्यबळ विकास मंत्री होत्या. त्यांनी नव्या शैक्षणिक सुधारणामान्य करण्याच्या दृष्टीकोनातून ऑक्टोबर, 2016 मध्ये धोरण मांडले. यावर जनतेकडून सुधारणा मागवण्यात आल्या. मात्र हे धोरण मंजूर होऊ शकले नाही. या धोरण निर्मितीचे प्रमुख टी.एस.आर. सुब्रमण्यम हे होते.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 धोरणासाठी पुन्हा दुसरा प्रयत्न माजी इस्त्रो अध्यक्ष के.कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली कमिटी बनवून करण्यात आला. 6.

नवीन शैक्षणिक धोरणाचे महत्वाचे मुद्दे:-

- 1) “भारताला जागतिक ज्ञान महासत्ता बनविणे” हे नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चे अंतिम उद्दिष्ट्य आहे.
- 2) मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाचे नांव बदलून शिक्षण मंत्रालय ठेवले गेले.
- 3) 1947 मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारतातील शिक्षण प्रणालीतील हा तिसरा मोठा बदल आहे.
- 4) एनईपी 2020 च्या पुर्वी 1968 आणि 1986 मध्ये शैक्षणिक यंत्रणेत सुधारणा झाली.
- 5) शालेय शिक्षणातील गुंतपणुकीमध्ये लाक्षणिक वाढ करणे, नवनवीन उपक्रम राबविणे.
- 6) इसवीसन 2025 पर्यंत पाचवी व त्यापुढील इयत्तेतील प्रत्येक विद्यार्थ्यास पायाभूत साक्षरता व तंत्रज्ञान आत्मसात होत असल्याची दक्षता घेणे.
- 7) शालेय शिक्षणासाठी 5+3+3+4 रचनेवर आधारित बौद्धिक विकास व अध्ययनाच्या तत्वांवर आधारित अभ्यासक्रम व अध्यापन शास्त्ररचना विकसित करण्यात आली आहे.

शिक्षक कसा असेल :-

शाखांनी सुसज्ज असलेल्या उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये सारानुसार व विषयावर राबवण्यात येणारा एकीकरण केलेला चार वर्षांचा बॅचलर ऑफ एज्युकेशन हा अभ्यासक्रम शिक्षकांना पूर्ण करणे गरजेचे आहे. शिक्षक होण्याचा हा प्रमुख मार्ग असेल. दुय्यम दर्जाच्या व अकार्यक्षम शिक्षक शिक्षण संस्था बद करण्यात येतील.

नॅशनल रिसर्च फाउंडेशन :-

नवसंशोधनाच्या कल्पना वेगाने देशभर वितरित व्हाव्यात यासाठी नॅशनल रिसर्च फाउंडेशनची स्थापना करण्यात येईल. या धोरणाच्या माध्यमातून सर्वच भारतीय भाषांचे सर्वर्धन वृद्धी व चैतन्य अबाधित राहिल.

राष्ट्रीय शिक्षण आयोग:-

राष्ट्रीय शिक्षण आयोग पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय शिक्षण आयोग किंवा नॅशनल एज्युकेशन कमिशनची स्थापना करण्यात येईल. हा आयोग भारतातील शैक्षणिक दूरदृष्टीचा परिरक्षक असेल.

सन 20230 पर्यंत पुर्व-शाळा ते माध्यमिक स्तरांपर्यंत शिक्षण 100 % ग्रॉस एनरोलमेंट रेश्यो (जीईआर) सह सार्वत्रिक केले गेले आहे.

10+2 ची सद्य शिक्षण प्रणाली नवीन व सुधारित 5+3+3+4 रचनेद्वारे अनुक्रमे 3-8, 8-11, 11-14, आणि 14-18 वयोगटातील परस्पर बदलली जाईल.

या प्रणालीमध्ये 12 वर्षांचे शिक्षण तीन वर्ष अंगणवाडी/पुर्व-शालेय शिक्षणासह असेल.

उच्च शिक्षण:-

अंडरग्रॅज्युएट कोर्स 3 ते 4 वर्षांच्या लवचिक अभ्यासक्रमासह एकाधिक एक्झिट ऑप्शनसह आणि वेगवेगळ्या स्तरावर प्रमाणपत्रासह दिले जातील. एम.फील. अभ्यासक्रम बंद केले जातील.

वैद्यकीय आणि कायदेशीर शिक्षण वगळता संपूर्ण उच्च शिक्षणासाठी ‘उच्च शिक्षण आयोग’ (HECI) (एचईसीआय) ची स्थापना केली जाईल. सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही

उच्च शिक्षण संस्था समान निकषाद्वारे संचलित केल्या जातील.

एचईसीआयमध्ये चार स्वतंत्र विभाग असतील, ते खालील प्रमाणे:-

- 1) नियामक चौकटीची देखभाल करण्यासाठी राष्ट्रीय उच्च शिक्षण नियामक परिषद (एनएचईआरसी)
- 2) सर्वसाधारण शैक्षणिक परिषद (जीईसी) मानक सेटिंग्ज देखरेखीसाठी.
- 3) वित्तपुरवठा करण्यासाठी उच्च शिक्षण अनुदान परिषद (एचईजीसी)
- 4) अधिकृत मान्यता मिळविण्यासाठी नॅशनल क्रिडीटी कौन्सिल (एनएसी)

15 वर्षात महाविद्यालयांची संलग्नता प्रणाली पुसून टाकली जाईल आणि महाविद्यालयांना श्रेणीबद्ध स्वायत्तता देण्याची यंत्रणा राबविली जाईल. भविष्यात प्रत्येक महाविद्यालय किंवा विद्यापीठाचा घटक म्हणून विकसित होणे अपेक्षित आहे.7

निष्कर्ष:-

- 1) नवीन शिक्षण धोरणाने सर्व विद्यार्थ्यांना, ते कुठेही राहात असले तरीही, चांगल्या गुणवत्तेची शिक्षण व्यवस्था पुरवली पाहिजे आणि उपेक्षित, वंचित आणि अल्प प्रतिनिधीत्व असलेल्या गटांवर विशेष लक्ष्य केंद्रित केले पाहिजे. शिक्षण हे समानता सुनिश्चित करण्याचे मोठे माध्यम आहे आणि याद्वारे समाजात समानता, सर्वसमावेशकता आणि सामाजिक-आर्थिक गतिशीलता साध्य करता येते. वरील गटातील विद्यार्थ्यांना, काही अडथळे असतील तरीही, शिक्षण व्यवस्थेत प्रवेश घेण्यासाठी आणि त्यात त्यांना उत्कृष्ट कामगिरी करता येण्यासाठी सर्व प्रयत्न केले पाहिजेत.
- 2) शिक्षणाच्या जुन्या धोरणांच्या अंमलबजावणीने, मुख्यतः प्रवेश आणि समानतेवर भर दिला होता. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 1986 चा कृती कार्यक्रम 1992 मध्ये सुधारणा करण्यात आली. (NPE 1986/92) आधीच्या धोरणातील पूर्ण न झालेले काम या धोरणाद्वारे पूर्ण करण्याचा पुरेपुर प्रयत्न करण्यात आले आहे. 1986/92 च्या मागील धोरणा नंतरचे एक मोठे पाऊल म्हणजे निःशुल्क आणि अनिवार्य शिक्षण अधिनियम 2009 हे होते. याद्वारे सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण साध्य करण्यासाठी कायदेशीर आधार उपलब्ध करण्यात आला.

संदर्भसूची:-

- 1) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020. शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार, मराठी आवृत्ती, त्यामधील प्रस्तावना, पृ.क्रं.-03.
- 2) The United Nations Report on 'The Sustainable Development Goals Report. 2017, P.No.16 to 54.
- 3) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020. शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार, मराठी आवृत्ती, त्यामधील प्रस्तावना, पृ.क्रं.-03.
- 4) मोंडकर, सुधीर., आणि गेडाम, रंजना., यांचा मराठी विश्वकोषमधील 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण' लेख दिनांक 25/01/2019, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ, मुंबई पृ.क्रं.01-02.
- 5) जमधडे, अनिल., (2015) 'संविधान दिन विशेष लेख' दै. सकाळ मधील, दिनांक 25/11/2015, चा लेख, पृ.क्रं.01.
- 6) मोंडकर, सुधीर., आणि गेडाम, रंजना., यांचा मराठी विश्वकोषमधील 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण' लेख दिनांक 25/01/2019, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ, मुंबई पृ.क्रं.03-04.
- 7) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020. शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार, मराठी आवृत्ती, त्यामधील प्रस्तावना, पृ.क्रं.-43.

भारतीय राजकारणातील समस्या

डॉ. उमाकांत राठोड

सहयोगी प्राध्यापक,

राज्यशास्त्र विभाग,

प्रतिष्ठाण महाविद्यालय पैठण जि. औरंगाबाद.

भारतीय राजकारणातील समस्यांची मूळ बहुतांशी स्वातंत्र्यपूर्व काळात दडलेली आहे. कारण स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भारतात राज्यशाही अस्तित्वात होती. राजेशाही चे जे काही अंगभूत दोष आहेत किंवा असतात ते त्याही काळात अस्तित्वात होते आणि स्वातंत्र्यानंतरही त्याचे परिणाम आजही भारताच्या राजकारणामध्ये दिसून येतात. भारत जगातील सर्वात मोठा लोकशाही मानणारा देश आहे. लोकशाही पद्धतीने भारताचे राजकारण अस्तित्वात आले परंतु स्वातंत्र्यानंतरही जवळ पास संबंध भारत हा छोट्या छोट्या राजेशाही तुकड्यांमध्ये विभागलेला होता. स्वातंत्र्यानंतर भारतामध्ये संघराज्याची स्थापना झाली. परंतु अपवादाने दोन-तीन संस्था सोडल्या तर सर्वच राजे संघराज्यामध्ये सामील झाले परंतु भारतीय राजकारणामध्ये स्वातंत्र्यानंतर समस्या कमी होण्याच्या ऐवजी वाढत गेल्या आणि आजतर भारतीय लोकशाहीच धोक्यात आल्याचे केंद्र सरकारच्या राजकीय व्यवहारारून जाणवते.

भारतीय लोकशाहीबद्दल इंग्लंडचे माजी पंतप्रधान सर अँथनी ईडन यांनी आपल्या आठवणीच्या पुस्तकात म्हंटले आहे "आदिकाळापासून जी वेगवेगळ्या प्रकारची सरकारे अस्तित्वात आणण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. त्यापैकी भारतीय संसदीय सरकार हे सर्वाधिक चैतन्यपूर्ण आहे असे मला वाटते. आमच्या छोट्याशा बेटावर मुक्त लोकशाहीची जी पद्धत अनेक शतकात विकसित होत गेली. ती कोट्यवधी जनतेच्या एका खंडप्राय देशात लागू करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे ही मोठीच धारिष्ट्याची बाब आहे आणि आत्तापर्यंत तरी ती अतिशय यशस्वी ठरली आहे. आपल्या पद्धतीची ही निव्वळ नक्कल नसून आमच्या स्वप्नात देखील येणार नाही इतक्या मोठ्या प्रमाणावर त्यांनी तिचा विस्तार व विकास केला आहे. यात यश आल्यास अशिया खंडात फार चांगला प्रभाव राहील. परिणाम काहीही असला तरी ज्यांनी हा प्रयत्न केला त्याचा सन्मान करावा लागेल." अशाप्रकारे एकीकडे लोकशाही समृद्ध होत असताना त्याची परंपरा कितीही उज्वल असली तरी भारतीय लोकशाहीत प्रतिबिंब पेक्षाही भारतातील राजेशाही व्यवस्थेचे प्रतिबिंब उघडपणे जाणवतात. कारण अपवादात्मक परिस्थितीत डावे पक्ष व त्यांचे राजकारण सोडल्यास भारतातील सर्वच भांडवली पक्ष कितीही लोकशाही कार्यपद्धतीचा आव आणत असले तरीही त्यांच्या व्यवहारात लोकशाही मूल्यांपेक्षाही राजेशाही व्यवस्थेचे संकेत आणि लक्षणे जास्त पाहण्यास मिळतात. कारण राजकीय व्यवस्थेत घडणाऱ्या घडामोडी, त्यात जनतेमधून निवडून आलेले लोकप्रतिनिधी हे थेट कायदे मंडळाचे सभासद असतात. कायदा निर्मिती व निती निर्धारणच्या प्रक्रियेत जनतेमधून निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींना अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजवावी लागते. परंतु भारतीय लोकशाहीमध्ये व भारतातील राजकीय पक्षांच्या व्यवहारांमध्ये कायमपणे लोकशाही मूल्यांना तिलांजली दिली जाते. याची अनेक उदाहरणे भारताच्या लोकशाही इतिहासात सापडतात. आजही वेगवेगळे राजकीय पक्ष राजकीय नेते कार्यकर्ते यांचे संबंध आपण पाहिले तर अत्यंत धक्कादायक चित्र आपणास पाहायला मिळते. नेते म्हणून निवडून आलेले खासदार आमदार एखाद्या प्रश्नावर आपले मत मांडण्यापासून ते सरकार स्थापनेमध्ये काय भूमिका घ्यायची इथपर्यंत ते कोणतीच गोष्ट आपल्या मनाने किंवा एक जनतेचा प्रतिनिधी म्हणून स्वतःच्या सद विवेकबुद्धीला अनुसरून निर्णय न घेता आम्ही सर्व अधिकार अमुक अमुक प्रमुखाला मग कधी तो पक्षप्रमुख असतो, मग कधी ते हायकमांड असतात, कधी हृदयसम्राट असतात, कधी साहेब असतात अण्णा बाबा तात्या अशा अनेक घटनाबाह्य सत्ताकेंद्राला आपली निष्ठा व आपलं सर्वस्व ते अर्पण करत असतात. खरेतर या सर्वांपेक्षा लोकप्रतिनिधी हा प्रथमतः भारतीय राज्यघटनेला बांधील असला पाहिजे. भारतीय राज्यघटनेतील मूल्य हे लोकप्रतिनिधींसाठी जीवनमूल्य पेक्षाही अत्यंत महत्त्वाचे असले पाहिजे. परंतु दुर्दैवाने भारतीय राज्यघटनेची मूल्य समाज जीवनामध्ये आणखीही रुजलेली नाहीत. संस्कारित झालेली नाही असेच म्हणावे लागेल. कारण आजही संसदीय लोकशाही प्रक्रियेत कसल्याही प्रकारचे स्थान किंवा अधिकार नसणारे लोक भारतातील राजकीय पक्ष आणि सरकार चालवत असल्याचे

अत्यंत भयानक चित्र आहे. असे का घडत असावे या पाठीमागे काय कारण असावे याचा शोध घेतल्याशिवाय भारतीय लोकशाहीचे आज चालू असलेले विडंबन थांबणार नाही.

भारतामध्ये अतिप्राचीन काळापासून ते भारताला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत आपल्या देशात राजेशाही राजकीय व्यवस्था अस्तित्वात होती. भारताला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत म्हणजे 1947 सालापर्यंत भारतात जवळपास 550 संस्थाने अस्तित्वात होती. भारताच्या तत्कालीन पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी आपल्या देशातील संस्थानिकांची संस्थाने विलीन करेपर्यंत आणि त्यांचे तनखे रद्द करेपर्यंत त्यांचा प्रभाव स्वतंत्र भारतात अस्तित्वात होता. त्याची बरीच गुणसूत्रे आजच्या लोकशाही व्यवस्थेत काम करणाऱ्या लोकप्रतिनिधींच्या व्यवहारात देखील वेळोवेळी जाणवतात. त्याचप्रमाणे व्यक्तीच्या जीवनात प्रथमतः हस्तक्षेप करणारी सामाजिक संस्था म्हणजे कुटुंब संस्था होय. माणूस प्रदीर्घ काळ कुटुंब संस्थेशी एकरूप झालेला असतो. माणसाच्या जन्मापासून थेट त्याच्या जीवनात हस्तक्षेप करणारी कुटुंब संस्था ही प्रथम संस्था असते. तेच संस्कार घेऊन अगदी जन्मापासून ते पुढच्या भावी आयुष्यात माणूस जगत असतो. दुर्दैवाने भारतीय कुटुंब संस्थेत लोकशाही पद्धतीचे कोणतेही संस्कार केले जात नाही. जन्मापासून तो कुटुंबातील पालक असेल किंवा कुटुंब प्रमुख असेल यांच्या आज्ञेचे पालन करत असतो तो निर्णय चूक आहे की बरोबर आहे. योग्य आहे की अयोग्य याची शहानिशा करण्याच्या भानगडीत पडत नाही. कारण पालक किंवा कुटुंबप्रमुख हा कधीच चुकीचा निर्णय घेणार नाही अशा प्रकारची धारणा हळूहळू त्याची बनत जाते. अगदी बेमालूमपणे हे संस्कार बाल मनावर सुरुवातीपासून पकड घ्यायला लागतात. याच संस्काराचा प्रभाव तो जेव्हा सार्वजनिक जीवनात प्रवेश करतो त्याही वेळेस प्रभावी असतात. म्हणूनच जनतेमधून निवडून आलेला प्रतिनिधी माझ्या मताचा निर्णय कोणीतरी पक्षप्रमुख घेईल किंवा हायकमांड घेईल येईल असे म्हणतो. अर्थात राजकीय पक्ष किंवा पक्षप्रमुख भांडवली पक्षात हा एकच व्यक्ती निर्णय घेत असतो अशा प्रकारची मानसिकता लोकशाहीसाठी अत्यंत घातक आहे. जोपर्यंत अगदी तळापासून लोकशाही मूल्य रुजवण्याची प्रक्रिया सुरू होत नाही तोपर्यंत भारतातील राजकीय जीवनात अशा प्रकारची प्रमुखशाही, हायकमांडशाही आणि त्याचबरोबर घराणेशाही बळकट होत जाईल. भारताने स्वातंत्र्याच्या पूर्वसंध्येला पाचशे पन्नासहून अधिक संस्थाने बरखास्त केली. त्यानंतर समाजवादी समाजरचनेचा जोरदार पुरस्कार करण्यात आला. पूर्वी संस्थानिकांना मिळणारी तनखे ही बंद करण्यात आली. परंतु देशभरातील काही नेत्यांची कुटुंबे हे पूर्वीचे संस्थानिक बरे असे वाटण्यासारखे नवे संस्थानिक तयार झाली आहे. एकेकाळी लोकशाहीच्या नावाखाली पाकिस्तानातील 20 सत्ताधारी घरांनी हा भारताचा एक विनोदाचा विषय झाला होता.

आज भारतातील घराणेशाहीची अत्यंत विदारक चित्र निर्माण झाली आहे. लोकशाहीचे हे विडंबन सातत्याने होत चालले आहे. लोकशाहीच एक अत्यंत महत्त्वाचे एक सूत्र आहे. तुझ्या मताला माझा विरोध आहे परंतु तुझे मत मांडण्याचा जर कोणी विरोध केला तर मी तुझ्या बाजूचा आहे. अशाप्रकारे लोकशाहीचे महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले आहे. परंतु आज देशातील राजकीय व्यवस्था, व्यक्तिगत संबंध, अर्थपूर्ण आर्थिक हितसंबंध, त्याचबरोबर भ्रष्टाचार, इत्यादींनी बरबटून निघालेली आहे. त्यामुळे अन्यायाच्या विरोधात लढणारा माणूस लढत लढत तो स्वतः कधी अन्याय करू लागतो हे त्यालाही समजत नाही. तसेच भ्रष्टाचाराच्या विरोधात लढणारा माणूस स्वतः भ्रष्टाचाराच्या दलदलीत केव्हा फसून जातो कळत नाही. खऱ्या अर्थाने लोकशाही मूल्ये रुजण्यासाठी जर भारतीय संसद भारतातील वेगवेगळ्या घटक राज्यांची कायदेमंडळ, याला आपण समुद्र समजले तर भारतातील वेगवेगळे राजकीय पक्ष, राष्ट्रीय पक्ष असो किंवा प्रादेशिक पक्ष, असो यांना समुद्राला मिळणाऱ्या नद्या समजावे लागेल. जर नदीतले पाणी स्वच्छ तरच समुद्रातले पाणी स्वच्छ राहील. समुद्राला मिळणाऱ्या नद्या ह्या घटनाबाह्य सत्ताकेंद्र, घराणेशाही, पक्षातील हुकूमशाहीने, प्रदूषित झालेल्या असतील. राजकीय पक्ष आपले प्रतिनिधी संसदेत आणि कायदेमंडळात पाठवत असतात. ही सर्व गटारगंगा घेऊन कायदेमंडळात जाणारे लोकप्रतिनिधी व्यक्तिगत पातळीवर काही चांगले करतही असेल. पण ज्यावेळेस धोरणाचा प्रश्न येतो किंवा तात्विक प्रश्न येतो त्यावेळेस मोठ्या अडचणीचे प्रश्न निर्माण होतात. आणि अशा प्रसंगात वागणारा कायदेमंडळाचा सभासद कसा वागतो याचा गंभीर परिणाम ज्यांनी मतदान दिलेली आहे त्या जनतेवर खोलवर होत असतो. मतदार किंवा जनता अपवादात्मक परिस्थितीत लोकप्रतिनिधीला याचा जबाब विचारते किंवा प्रयत्न करते. पण सर्वसामान्य परिस्थितीत हे सर्व चालत असतं. राजकारणात काहीही शक्य असत. अशा प्रकारचा संस्कार त्याच्या मनावर हळूहळू व्हायला लागतो. एखादा प्रामाणिक माणूस मानवी जीवन मूल्य वर जीवापाड प्रेम करणारा माणूस देखील आपल्या

व्यवहारात आणि विचारात हळूहळू बदल करायला लागतो. तत्त्वनिष्ठ राहणे, सचोटीने व्यवहार करणे, कुणीच कुणाची फसवणूक न करणे, लबाड न बोलणे, अशा प्रकारची काही मानवी मूल्ये आहेत हे त्याला थोतांड वाटायला लागतात. यांच्या वरचा हळूहळू विश्वास उडायला लागतो. आणि मग आपण ज्याला नैतिकता म्हणतो त्याच्यापासून माणूस हळूहळू फारकत घ्यायला लागतो. याचा परिणाम केवळ सार्वजनिक सामाजिक जीवनावर होतो असे नाही तर याचा गंभीर परिणाम व्यक्तीच्या व्यक्तिगत जीवनावर देखील व्हायला लागतो. मग त्यातून आपण कोणाला कधी किती मदत करायची की नाही. शेजारच्या दुःखाबद्दल संवेदनशील राहायचे का नाही, आपण आपल्या देशाप्रती, आपल्या व्यवसायात प्रती, आपल्या कुटुंबाप्रती, आपल्या नातेवाईक आपत्ती जिम्मेदार राहायचे की नाही हे सर्व प्रश्न ज्याला केवळ लोकप्रतिनिधी नाही तर समाजातल्या प्रत्येक घटकाला याची पावलोपावली किंमत मोजावी लागत. भांडवली राजकीय व्यवस्थेत एक घातक समज पसरविण्यात आलेला आहे. राजकारण हे येड्या गबाळ्याचे काम नाही. तर त्याच्यासाठी काही खास लोक लागतात. लबाड बोलणारा पाहिजे, त्याला चांगली फसवणूक करता आली पाहिजे, लोकांची दिशाभूल करत आली पाहिजे. अशाप्रकारचे चुकीचे समज पसरल्यामुळे सर्वसामान्य माणूस, प्रामाणिक माणूस, आपल्या दैनंदिन जीवनात रोजी रोजी साठी प्रामाणिक पुणे काम करणारा माणूस, राजकारणाकडे दुकून नाही बघत नाही. आसे मानले जाते की जगात सर्वात जास्त नुकसान वाईट माणसाच्या कृत्यापेक्षा प्रामाणिक आणि चांगल्या माणसाच्या गप्प असल्यामुळे जास्त झालेली आहे. लोकशाही राजकीय व्यवस्थेत लोकांच्या मताला किंमत असली पाहिजे. ही रास्त अपेक्षा असत. परंतु खऱ्या अर्थाने लोकशाही प्रतिबिंब राजकीय व्यवस्थेत जाणवत नाही कारण डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय राज्यघटना राष्ट्राला समर्पित करत असताना जो धोक्याचा इशारा दिलेला होता. तो अत्यंत महत्त्वाचा होता 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी डॉ. बाबासाहेब म्हणाले होते, भारतीय राज्यघटना लागू करून आपण एका अशा अंतर्विरोधात प्रवेश करत आहोत. या राज्यघटनेच्या माध्यमातून आपल्याला राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्त होत आहे परंतु सामाजिक आणि आर्थिक समता जर प्रस्थापित झाली नाही तर ही राज्यघटना कुचकामी ठरेल. आज भारताला स्वतंत्र होऊन जवळपास 73 वर्षे झाली या कालखंडात बेरोजगारी, भ्रष्टाचार, महागाई, जातीयवाद, धार्मिक ध्रुवीकरण, विषमता पूर्ण शिक्षण, वैज्ञानिक दृष्टिकोन शिवाय शिक्षण, भारताच्या वेगवेगळ्या राज्यातील असमतोल विकास, यातून निर्माण होत असलेले प्रादेशिक पक्ष अशा अनेक बाबींमुळे भारतीय लोकशाही समोर सातत्याने प्रश्न निर्माण झालेली आहेत .

संदर्भ:-

- 1) हिंदुत्ववादी राजकारणाच्या पाऊलखुणा, प्रमोद मुजुमदार, लोकवाङ्मय गृह, ८५, सयानी रोड, प्रभादेवी, मुंबई, महाराष्ट्र ४०००२५
- 2) भारतीय लोकशाही अर्थ आणि व्यवहार, अनुवाद:- चित्रा लेले संपादक राजेंद्र व्होरा, डायमंड पब्लिकेशन्स १२५५ सदाशिव पेठ, लेले संकुल पहिला, मजला, निंबाळकर तालीमी समोर, पुणे ४११०३०
- 3) लोकशाही ८० प्रश्न उत्तरे, डेव्हिड बीथॉम केव्हान बॉयल, अनुवाद:- लीना मेहेंदळे, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, नेहरू भवन, पाच इन्स्टिट्यूशनल एरिया, वसंत कुंज, फेज-११, नवी दिल्ली ११००७०
- 4) भारतीय गणतंत्र चुनौतिया और समाधान, सीताराम येचुरी, ३३२०-२१, जटवाडा, नेताजी सुभाष मार्ग दरियागंज, नवी दिल्ली-११००.

भारतीय लोकशाहीत निवडणूक आयोगाची भूमिका

डॉ.वैशाली शेषराव पेरके

सहाय्यक प्राध्यापक व लोकप्रशासन विभाग प्रमुख
एकता शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित, कला महाविद्यालय बिडकीन,
ता.पैठण, जि.औरंगाबाद.

प्रस्तावना:-

भारत हा जगातील यशस्वी लोकशाही प्रधान देश आहे. लोकशाहीच्या अस्तित्वासाठी व विकासासाठी 'मतदान' एक आवश्यक घटक आहे. मतदान आणि लोकशाही एकमेकास पूरक आहेत. अर्थात जिथे लोकशाही शासन प्रणाली असेल तेथे नियमित निवडणुका होणे स्वाभाविक आहे. 'मतदान' एक असे साधन आहे ज्याद्वारे लोकांचा राजकीय वातावरणाप्रती अभिवृत्ति, मूल्य आणि विश्वास वाढतो. मतदानाद्वारे व्यक्ती आपल्या जनप्रतिनिधीची निवड करते आणि त्यावर नियंत्रण ठेवित असते. तसेच शासनावर विश्वास आणि शासनामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. 'मतदान' एक असा विषय आहे ज्याद्वारे जनतेचे व्यक्तित्व स्थापन होते. भारत हा जगातील सर्वात मोठी लोकशाही प्रधान देश आहे आणि अशा देशात मतदानाची महत्त्वपूर्ण भूमिका असल्याचे दिसून येते. निवडणुकांचा राष्ट्रीय प्रश्नांशी व राष्ट्राच्या हिताशी सरळ संबंध येतो. संरक्षण, आर्थिक नीती आणि व्यापार यासारख्या महत्त्वाच्या गोष्टीवर जनतेचे नियंत्रण राहण्यासाठी 'मतदान' हा एकमेव पर्याय आहे. देशाची नीती आणि नियती ठरवणाऱ्या निवडणुकीला मतदारांनी तेवढेच गांभीर्याने घेणे आवश्यक आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देश :-

- 1) निवडणुकीचा अर्थ व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी जाणून घेणे.
- 2) निवडणुक व्यवस्थेसंदर्भात घटनात्मक तरतुदी तपासणे.
- 3) लोकशाहीत निवडणूक आयोगाची भूमिका तपासून दिशा निर्देश करणे

शोधनिबंधाचे गृहितके :-

- 1) निवडणूक व्यवस्थेला ऐतिहासिक वारसा लाभलेला आहे.
- 2) निवडणुकांचा राष्ट्रीय प्रश्नांशी व राष्ट्राच्या हिताशी सरळ संबंध येतो.
- 3) लोकशाहीच्या अस्तित्वासाठी व विकासासाठी निवडणूक आयोग एक आवश्यक घटक आहे.

आधारसामग्रीचे स्रोत:-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्रोताचा आधार घेण्यात आला असून ज्यात प्रामुख्याने शोध निबंध, शोध प्रबंध, मासिके, त्रैमासिके, संदर्भ ग्रंथ, शासनाचे प्रकाशित अप्रकाशित अहवाल, वेबसाईट, इत्यादी साधनांद्वारे आधारसामग्री संकलित करण्यात आली आहे.

संशोधन पद्धती :- प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक, अन्वेषणात्मक, ग्रंथालयीन संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

निवडणूक म्हणजे काय?

जनतेचे मतदान करून कायदेमंडळात आपले प्रतिनिधी पाठविण्याची किंवा अधिकारी व्यक्ती ठरविण्याची प्रक्रिया म्हणजे निवडणूक होय (1) प्रतिनिधी शासनाद्वारे लोकशाही निर्माण करण्यासाठी निवडणूक आवश्यक असते

निवडणुकीचा इतिहास:-

अडीच हजार वर्षांपूर्वी अथेन्स व स्पार्टा सारख्या गिरीक नगर राज्यात प्रत्यक्ष लोकशाही अस्तित्वात होती. ग्रीस आणि भारत या देशात प्राचीनकाळी प्राथमिक अवस्थेतील लोकशाही अस्तित्वात होती. अथेन्स मध्ये त्यावेळी चाळीस हजार नागरिकांना मताधिकार होता.

ग्रीक नगर राज्यात प्रथम निवडणुका घेतल्या जात. सभागृहामध्ये अवाजवी अथवा हात वर करून एखाद्या उमेदवारास मत दिले जाई. परंतु मतदान संपल्यानंतर विरोधी उमेदवार त्याचे विरोधी मतदान करणाऱ्या मतदारास मारहाणी करीत असे. त्यामुळे ग्रीकांनीच गुप्त मतदान पद्धती शोधून काढली व ती अमलात आणली. तदनंतर आज सर्व जगामध्ये (लोकशाही राष्ट्रे) गुप्त मतदान पद्धती अस्तित्वात आहे व तिचा वापर केला जातो. (2)

निवडणूक व्यवस्था आणि घटनात्मक तरतूद:-

राज्यघटनेच्या 15 व्या भागात कलम 324 ते 329 अंतर्गत देशातील निवडणूक व्यवस्थेसंबंधी पुढील महत्त्वपूर्ण तरतुदी केलेल्या आहेत-

- 1) देशामध्ये न्याय आणि भयमुक्त वातावरणात निवडणुका घेण्यासाठी राज्यघटनेने कलम 324 मध्ये स्वातंत्र्य निवडणूक आयोगाची तरतूद केलेली आहे. संसद, राज्य विधिमंडळे, राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणुकांचे पर्यवेक्षण, दिशा दिग्दर्शन आणि आयोजन करण्याचे अधिकार आयोगाकडे असतील.
- 2) लोकसभा आणि राज्य विधिमंडळाच्या निवडणुकीसाठी प्रत्येक भौगोलिक मतदार संघासाठी केवळ एकच सर्वसाधारण मतदार यादी (कलम 325) असेल. अशा प्रकारे राज्यघटनेने जमातीय प्रतिनिधित्व (Communal Representation) आणि स्वतंत्र मतदार संघाची (Separate Electorates) तरतूद रद्द केलेली आहे.
- 3) कलम 326 नुसार, लोकसभा आणि राज्य विधानसभेच्या निवडणुका प्रौढ मतदानाच्या आधारावर घेतल्या जातील. याद्वारे भारताच्या प्रत्येक नागरिकाला आणि वयाची 18 वर्षे पूर्ण केलेल्या व्यक्तीला मतदानाचा अधिकार आहे.
- 4) कलम 327 नुसार, संसद आणि राज्य विधिमंडळाच्या निवडणुकांसाठी मतदार यादी तयार करणे, मतदार संघाचे परिसीमन आणि इतर सर्व संबंधित विषयांवर कायद्याद्वारे तरतुदी केल्या जाऊ शकतात.
- 5) कलम 328 नुसार, राज्य विधिमंडळाशी संबंधित असलेल्या सर्व निवडणूक विषयाबाबत राज्य विधिमंडळ तरतुदी करू शकते. यामध्ये मतदार याद्या तयार करणे आणि संबंधित इतर सर्व विषय येतात .
- 6) कलम 329(a) नुसार, राज्यघटनेने घोषित केले आहे की, मतदार संघाचे परिसीमन किंवा अशा मतदार संघासाठी केलेल्या जागा वाटपाशी संबंधित कोणत्याही कायद्याच्या वैधतेबाबत कोणत्याही न्यायालयात प्रश्न उपस्थित करता येणार नाही.
- 7) कलम 329(b) नुसार, समर्पक कायदेमंडळाने नमूद केलेल्या अधिसूक्तेकडे आणि स्वरूपामध्येच सादर केलेल्या निवडणूक याचिकेद्वारेच संसद आणि राज्य विधिमंडळाच्या निवडणुकीबाबत प्रश्न उपस्थित करता येतो. (3)

लोकशाहीतील निवडणूक आयोगाची भूमिका:-

भारतीय राज्यघटनेच्या 326 व्या कलमानुसार जी व्यक्ती भारताचा नागरिक आहे, ज्या व्यक्तीचे वय 18 वर्षे पूर्ण आहे. कायदेमंडळाने केलेल्या कायद्यानुसार जी व्यक्ती गुन्हेगार, भ्रष्टाचारी, अनिवासी अशी नाही तिला प्रौढ मतदानाचा अधिकार दिला जाऊन तिची नोंद यादी मध्ये केली जाते. संसदेच्या दोन्हीही सभागृहांचा तसेच घटक राज्याचा विधानसभेच्या निवडणुकीत मतदान करण्यास पात्र असणाऱ्या नागरिकांचा समावेश प्रादेशिक मतदान यादीत केला जातो. (4)

325 व्या कलमानुसार कोणतीही व्यक्ती धर्म, वंश जात आणि लिंग या कारणावरून मतदान यादीत समाविष्ट करण्यास अपात्र ठरविण्यात येणार नाही. धर्म, वंश, जात, लिंग व जन्मस्थान, या कारणावरून भेदभाव केला जाणार नाही. (5) (कलम 15) सर्वाना समानतेची वागणूक देऊन कायद्याचे समान संरक्षण दिले जाईल. प्रादेशिक मतदारसंघातील मतदारांच्या याद्या करताना ज्या व्यक्ती मतदारांच्या पात्रतेच्या अटी पूर्ण करतील त्यांना मतदार म्हणून नोंदविण्यात येईल. अचूक, योग्य अशा पात्र मतदारांची नोंदणी करणे आणि अद्यावत मतदार याद्या तयार करणे ही जबाबदारी निर्वाचन आयोगाला पार पाडावी लागते.

बिहार मधील पाच खेडेगावात आणि मध्य प्रदेशातील दोन खेड्यात राहणाऱ्या मतदारांपैकी एकाचेही नाव मतदार यादीत नव्हते.यादी तयार करणाऱ्यांचा निष्काळजीपणा महत्त्वाच्या नेत्यांनाही भोवला. संविधानात सभेचे अध्यक्ष आणि 26 जानेवारी 1950 पासून भारताचे राष्ट्रपती पद भूषविणारे राजेंद्र प्रसाद यांचे नाव सुरुवातीस प्रसिद्ध झालेल्या मतदारांच्या यादीत नव्हते. केंद्रीय मंत्रिमंडळातील एक मंत्री .बॅ .असफ अली यांचेही नाव वगळण्यात आले होते.अंतिम सुधारित यादीत ही नावे घालण्यात आली. मतदारांच्या यादीत नाव असल्याखेरीस कोणालाही निवडणूक लढवता येत नाही. राजेंद्रप्रसादांचे नाव मतदारांच्या सुधारित यादीत आल्यामुळे त्यांना राष्ट्रपतीपदासाठी नामांकन पत्र सादर करणे शक्य झाले.(6)

सार्वत्रिक निवडणुका घेणे,त्यासंबंधी तयारी करणे, प्रत्यक्ष निवडणुकीच्या वेळी नियंत्रण करणे असे संचालकाचे महत्त्वपूर्ण कार्य निर्वाचन आयोगाला करावे लागते.. सत्तारूढ पक्ष, इतर प्रभावी गट आणि व्यक्ती यांच्याकडून निवडणुकीच्या वेळी वाम मार्गाचा वापर होऊ नये यासाठी निर्वाचन आयोगाला दक्ष रहावे लागते. निवडणुका खुल्या व स्वच्छ वातावरणात होण्यासाठी आचारसंहिता तयार करावी लागते. आचारसंहितेनुसार राजकीय पक्ष आणि नागरिक निवडणुकीच्या वेळी योग्य असे वर्तन करू शकतात.(7)

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सुरुवातीच्या काही वर्षात मुक्त व न्याय निवडणुका घेणे तुलनेने फारसे अवघड नव्हते.पण राजकारण जसे जसे गुंतागुंतीचे होत गेले, राजकीय पक्षांमधील स्पर्धा जसजशी तीव्र होत गेली आणि यशासाठी कोणतेही योग्य अयोग्य मार्ग क्षम्य आहेत ही भावना जसजशी बळावत गेली तसतसे निवडणूक आयोगाचे काम अवघड झाले.सार्वत्रिक निवडणुकांचे पर्यवेक्षण करणारी केवळ एक तटस्थ यंत्रणा हे रूप मागे पडून स्वतः पुढाकार घेऊन सकारात्मक पावले उचलणारी संस्था असे स्वरूप निवडणूक आयोगाला प्राप्त झाले.

अमेरिकेत मतदार नोंदणी ही नागरिकांची जबाबदारी असते, भारतात मात्र ती निवडणूक आयोगावर टाकण्यात आली आहे. मतदानास पात्र असलेल्या एकूण मतदारांपैकी सरासरी 57% मतदार निवडणुकीत मतदान करतात असा आज वरच्या निवडणुकांचा अनुभव आहे. दलित, कनिष्ठ जाती आणि सीमांत सामाजिक गट यांच्यात मतदानाचे प्रमाण वाढण्यामागे जी अनेक कारणे आहेत त्यातील एक महत्त्वाचं कारण म्हणजे मतदान केंद्रांवरची कमालीची सुधारलेली सुरक्षा व्यवस्था हे आहे.उच्च जाती यांनी निम्न जातीयांवर निवडणुकांच्या वेळी गाजवलेला धाकट पटशा पूर्वी होता आणि आजही थोडाफार आहे. पण निवडणूक आयोगाने केलेल्या उपाययोजनांमुळे पूर्वीपेक्षा बऱ्याच प्रमाणात तो कमी झाला आहे. 1990 च्या दशकात निवडणूक आयोगाने स्वीकारलेल्या विविध सुधारणांमुळे हा बदल झालेला आहे.(8)

सार्वत्रिक निवडणुकांचे पर्यवेक्षण करणाऱ्या निवडणूक आयोगाने प्राथमिक शासन आणि सहभागी लोकशाहीच्या दृष्टीने आवश्यक असलेल्या औपचारिक चौकटीस स्थैर्य बहाल करण्यात महत्त्वाचे योगदान दिले.विशेषतः टी .एन. शेषन मुख्य निवडणूक आयुक्त झाल्यानंतर प्रारूप आचारसंहिते संदर्भातील जे उपाय अमलात आले त्यामुळे निवडणूक आयोगाचे स्थान व महत्त्व प्रकाश झोतात आले.शेषनानंतरच्या अनेक आयुक्तांनी या प्रक्रियेस चालना दिली. भारतीय राजकीय प्रक्रियेचे सुप्रसिद्ध अभ्यासक रुडॉल्फ आणि रुडॉल्फ यांच्या मते, 1990 च्या दशकात जेव्हा निवडणूक प्रक्रियेस गुन्हेगारीकरण, हिंसाचार आणि भ्रष्टाचार, बंदुका खांद्यावर बाळगणाऱ्या उमेदवारांच्या दूरदर्शनवरील मुलाखती अशी भीषण गंडांतरे भेडसावत होती,अशावेळी मुक्त आणि न्याय निवडणुका चालू ठेवणारी एक राष्ट्रीय महाशक्ती म्हणून निर्वाचन आयोगाला महत्त्व प्राप्त झाले. तसेच' सेंटर फॉर द स्टडी ऑफ डेव्हलपिंग सोसायटीज' या दिल्लीच्या संस्थेने 1996 साली केलेल्या एका सर्वेक्षणाचा निष्कर्ष असा होता की भारतातील कोणत्याही राजकीय संस्थेपेक्षा निवडणूक आयोगावर लोकांचा अधिक विश्वास आहे. आयोगाने राजकारणी, सरकारी अधिकारी व पोलिसांचा भ्रष्टाचार बेकायदेशीर वर्तन उघड्यावर आणल्याबद्दल शहरी मध्यम वर्गाचा आयोगाला मोठा पाठिंबा प्राप्त झाला.. निवडणूक आयोगाने बजावलेल्या सक्रिय भूमिकेमुळेच हे शक्य झाले.(9)

सारांश:-

आर्नित शानि यांनी' हाऊ इंडिया बिकेम डेमोक्रेटिक'या ग्रंथात जगातील सर्वात मोठ्या भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराच्या आधारे पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकांसाठी तयार केलेल्या मतदार याद्यांच्या निर्मिती प्रक्रियेचे मार्मिक विवेचन केले आहे. आत्तापर्यंत दुर्लक्षित राहिलेल्या ऐतिहासिक दस्तावेजांचा आधार घेणे शानि यांनी हे उलगडून

दाखवले की ,स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळी अनेक आव्हानांचा सामना करत असतानाच प्रशासकीय अधिकारी, विधीज्ञ आणि राज्यकर्ते यांच्या समूहाने सूक्ष्म नियोजन व सल्लामसलतीद्वारे मतदार याद्या तयार करून नागरिकत्व आणि लोकशाहीच्या कल्पनेस सत्यात उतरवले. या प्रक्रियेत केवळ वरिष्ठ राज्यकर्ते आणि नोकरशहांचा समावेश नव्हता; किंबहुना मध्यम व कनिष्ठ पातळीवरील प्रशासकीय अधिकार्यांचा पुढाकार आणि सर्वसामान्यांचा सहभाग याद्वारे निवडणुकी लोकशाहीसाठी आवश्यक पायाभूत रचना उभी केली. या संयुक्त प्रयत्नांनी भारतीय संघाच्या निर्मिती प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावली. सर्वसामान्यांमध्ये राष्ट्रीय ऐक्य आणि राष्ट्रभावना वृद्धिंगत करण्यात महत्त्वाचे योगदान दिले.

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश म्हणून ओळखला जातो,ही गोष्ट अन्य देशही मान्य करतात. वस्तूतः लोकशाही ही शांततामय रीतीने मतपेटी द्वारे सत्तांतर घडवून आणणारी शासन पद्धती म्हणून ओळखली जाते. हुकूमशाहीत आणि लष्करशाहित बंदुकीचा वापर करून सत्तांतर घडवले जाते. लोकशाहीत मात्र, डोके फोडणे ऐवजी ती मोजली जातात. दरडोई एकमत या आधारावर कोणत्या पक्षाला बहुमत मिळाले हे ठरविले जाते.भयमुक्त व खुल्या वातावरणात मतदान पार पाडणे आणि पूर्ण होण्याच्या सुमारास निवडणुका होऊन बहुसंख्य मतदारांच्या पसंतीचे सरकार सत्तेवर येणे हे नियमितपणे घडणे लोकशाहीच्या स्थैर्याला आवश्यक असते.

निवडणूक व्यवस्था लोकशाहीचे प्राण आहे.प्रत्येक शासन पद्धतीत कोणत्या ना कोणत्या पद्धतीची निवडणूक प्रक्रिया अस्तित्वात आहे. परंतु निवडणूक प्रक्रिया किंवा प्रक्रियेचे संचालन करणारी प्रक्रिया लोकशाही व्यवस्थेचे मूलभूत आधार आहे. तथापि, निवडणूक किती निष्पक्षपातीपणे होतात आणि मतदार निवडणूक प्रणालीवर किती विश्वास ठेवतात? यावर लोकशाहीचे यश हे अवलंबून असते.

संदर्भसूची:-

- 1) निकाळजे तुषार,(एप्रिल 2016),भारतीय निवडणूक प्रणाली स्थित्यंतर व आव्हाने,हरीती पब्लिकेशन पुणे ,पृष्ठ क्रमांक-6
- 2) चपळगावकर नरेंद्र, (1994), निवडणुकीचा कायदा, साहित्य सेवा प्रकाशन औरंगाबाद, पृष्ठ क्रमांक- 19
- 3) जाधव तुकाराम, शिरपूरकर महेश, (2022), भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया खंड एक, युनिक अकॅडमी पब्लिकेशन पुणे , पृष्ठ क्रमांक- 521, 522
- 4) Raisa Ali, (1996) Representative Democracy and concept of free and fair Elections:(Deep and Deep Publication, New Delhi) , Page No -125
- 5) भारताचे संविधान, (2006), भारत सरकार (न्याय व विधी मंत्रालय):,पृष्ठ क्रमांक-139 अनुच्छेद 325
- 6) फडके य. दि, (1999),लोकसभा निवडणुका 1952 ते 1999 ,अक्षर प्रकाशन मुंबई,पृष्ठ क्रमांक- 75
- 7) भोळे भा. ल, (जुलै 2014),भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स नागपूर, पृष्ठ क्रमांक- 378
- 8) जाधव तुकाराम, शिरपूरकर महेश (2022) उपरोक्त, संदर्भ क्रमांक 3,पृष्ठ क्रमांक-533
- 9) किता , पृष्ठ क्रमांक-534

भारतीय आर्थिक विकासातील समस्या

संशोधन मार्गदर्शक

डॉ. प्रा. विश्वनाथ कोक्कर

अर्थशास्त्र विभाग

राजश्री शाहू महाविद्यालय, वाळूज

ता. गंगापूर जि. छत्रपती संभाजीनगर

vtkkar@gmail.com

संशोधक विद्यार्थी

अमोल अशोकराव औटे

अर्थशास्त्र विभाग

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठामराठवाडा विद्यापीठ,

छत्रपती संभाजीनगर

amol.aute288@gmail.com

गोष्टवरा:

भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था आहे. लोकसंख्येची घनता हे सर्वात मोठे आव्हान आहे. भारतामध्ये जगातील सर्वाधिक लोकसंख्येची घनता आहे, ज्यामुळे जमीन आणि पाणी यासारख्या संसाधनांवर खूप दबाव पडतो. दुसरे आव्हान भारतीय पायाभूत सुविधांचे आहे. देशातील पायाभूत सुविधा इतर विकसित देशांच्या बरोबरीने नाहीत, ज्यामुळे आर्थिक विकासाला अडथळा निर्माण होतो. याव्यतिरिक्त, भारतामध्ये गरिबीची मोठी समस्या आहे, जर देशाला सतत आर्थिक वाढ करावायची असेल तर त्यावर उपाय करणे आवश्यक आहे. १९९१ पासून, भारतीय अर्थव्यवस्थेने मुक्त बाजाराचे खजगीकरण, उदारीकरण, व्यापारात अधिक मोकळेपणा आणि पायाभूत सुविधांमध्ये वाढलेली गुंतवणूक यांचा पाठपुरावा केला आहे. यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला आर्थिक वाढ आणि आर्थिक विकासाचा वेगवान दर गाठण्यास मदत झाली. तथापि, अर्थव्यवस्थेला अजूनही भ्रष्टाचार, पायाभूत सुविधांचा अभाव, ग्रामीण भागातील गरिबी आणि कर संकलनाचे कमी दर यासारख्या विविध समस्या आणि आव्हानांचा सामना करावा लागतो.

प्रस्तावना:

भारत हा विकसनशील देश आहे. देशात विविध जाती धर्म, पंथ, संस्कृती आहेत. शेती हा भारतीय लोकांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. भारतीय विकासाचे महापर्व मागील ६३ वर्षांपासून सुरु आहे. नियोजन काळात शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी विविध प्रकारचे प्रयत्न करण्यात आले. परंतु वाढत्या लोकसंख्यामुळे उत्पादन कमी पडू लागले भारत कृषी प्रधान देश असून ही भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये समस्या निर्माण झाल्या आहेत. अर्थव्यवस्था ही एक मानवनिर्मित संस्था आहे ज्याद्वारे लोक समाजाच्या उन्नतीसाठी आणि विकासासाठी एकमेकांना सहकार्य करतात. सर्व आर्थिक मानवी गरजा पूर्ण करण्याच्या उद्देशाने असतात. अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन ही एक महत्त्वाची प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये उत्पादकाला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. या समस्या प्रत्येक अर्थव्यवस्थेतील सर्व उत्पादकांना भेडसावत आहेत. गरजा अमर्याद असतानाच मुळात संसाधनांच्या कमतरतेमुळे आर्थिक समस्या उद्भवतात. १९९१ मध्ये आर्थिक सुधारणा सुरु झाल्यानंतर, भारताची अर्थव्यवस्था ऐतिहासिक विकास दरापेक्षा वेगाने वाढत आहे. आर्थिक सुधारणांकडे देशाचा हळूहळू आणि सावध दृष्टिकोन चांगलाच सिद्ध झाला आहे. भारत देशांतर्गत आणि जागतिक आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये भविष्यात प्रवेश करण्यासाठी मजबूत पायावर उभा आहे. योग्य आणि वेळेवर आर्थिक सुधारणांच्या अंमलबजावणीला प्रतिसाद म्हणून तिची अर्थव्यवस्था उच्च विकास दर प्राप्त करण्यास सक्षम आहे. तथापि, हे यश गंभीरपणे यावर अवलंबून आहे: देशांतर्गत बचत दर (सार्वजनिक बचतीसह) सुधारणे सार्वजनिक गुंतवणूक वाढवणे. कार्यक्षम, विश्वासार्ह आणि परवडणारी पायाभूत सुविधा परकीय भांडवलाचा उच्च प्रवाह चांगली पत वितरण प्रणाली, कामगार सुधारणा, निर्यात स्पर्धात्मकता, विकास नियोजनाचे फायदे देशाच्या सर्व भागांना मिळावेत यासाठी प्रादेशिक संतुलित विकास हे महत्त्वाचे राष्ट्रीय उद्दिष्ट म्हणून स्वीकारले गेले आहे. गेल्या दोन दशकांतील आर्थिक विकासाच्या पॅटर्नमुळे या महत्त्वाच्या उद्दिष्टाला चालना मिळालेली नाही. त्यातून सामाजिक-राजकीय तणाव निर्माण करणाऱ्या विविध असमानता या समस्या आहेत. जीडीपीच्या विकास दराच्या बाबतीत अर्थव्यवस्थेने चांगली कामगिरी केली असली तरी मानवी विकास निर्देशकांच्या बाबतीत तिची कामगिरी असमाधानकारक आहे.

संशोधन पद्धती:

या अभ्यासात भारताच्या आर्थिक सर्वेक्षण-२०२२ आणि 2020, NITI आयोग मधील विविध प्रकाशित अहवालांमधील दुय्यम डेटा वापरला गेला. सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय, भारत सरकार, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया - हँडबुक ऑफ स्टॅटिस्टिक्स, जागतिक बँक आणि IMF अहवाल आणि तज्ञांचे मत अग्रगण्य वर्तमानपत्रांमध्ये प्रकाशित झाले, जर्नल्समध्ये लेख प्रकाशित झाले. तसेच शोधनिबंध, संदर्भ ग्रंथ यांचा आधार घेण्यात आला आहे. सदरील सुशोधनासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील समस्यांचा अभ्यास करणे.
२. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बेरोजगारी, दारिद्र्याच्या अभ्यास करणे.
३. भारतीय शेती समोरील असलेल्या आव्हानांचा अभ्यास करणे.

भारतीय आर्थिक विकासातील समस्या:

1. कमी दरडोई उत्पन्न

सहसा, विकसनशील अर्थव्यवस्थांचे दरडोई उत्पन्न कमी असते. 2014 मध्ये भारतातील दरडोई उत्पन्न 1,560 \$ होते. त्याच वर्षी, यूएसएचे दरडोई सकल राष्ट्रीय उत्पन्न (GNI) भारताच्या 35 पट आणि चीनचे भारतापेक्षा 5 पट जास्त होते. पुढे, कमी दरडोई उत्पन्नाव्यतिरिक्त, भारतामध्ये उत्पन्नाच्या असमान वितरणाची समस्या आहे. यामुळे गरिबीची समस्या गंभीर बनते आणि देशाच्या आर्थिक प्रगतीत मोठा अडथळा निर्माण होतो. म्हणून, कमी दरडोई उत्पन्न ही भारतातील प्राथमिक आर्थिक समस्यांपैकी एक आहे.

2. शेतीवर लोकसंख्येचे अवलंबित्व:

भारतीय अर्थव्यवस्थेचे मागासलेपण दर्शविणारा आणखी एक पैलू म्हणजे देशातील व्यवसायांचे वितरण. भारतीय कृषी क्षेत्राने देशाच्या वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण केल्या आहेत. जागतिक बँकेच्या मते, 2014 मध्ये, भारतातील सुमारे 47 टक्के लोकसंख्या शेतीमध्ये गुंतलेली होती. दुर्दैवाने, याचा राष्ट्रीय उत्पन्नात केवळ 17 टक्के योगदान दिले, ज्यामुळे कृषी क्षेत्रातील प्रति व्यक्ती कमी उत्पादकता दिसून येते. उद्योगांचा विस्तारही पुरेसे मनुष्यबळ आकर्षित करू शकला नाही.

3. दीर्घकालीन बेरोजगारी आणि अल्प-रोजगाराचे अस्तित्व:

प्रचंड बेरोजगार लोकसंख्या हा आणखी एक पैलू आहे जो भारतातील आर्थिक समस्यांना हातभार लावतो. आपल्या देशात मोठ्या प्रमाणावर कामगार आहेत ज्यामुळे संपूर्ण लोकसंख्येला फायदेशीर रोजगार उपलब्ध करून देणे कठीण आहे. तसेच, भांडवलाच्या कमतरतेमुळे दुय्यम आणि तृतीयक व्यवसायांची अपुरी वाढ झाली आहे. यामुळे भारतातील दीर्घकालीन बेरोजगारी आणि अल्प-रोजगारात आणखी वाढ झाली आहे. जवळपास निम्मी कामगार लोकसंख्या शेतीत गुंतलेली असल्याने, शेतमजुराचे किरकोळ उत्पादन नगण्य झाले आहे. सुशिक्षित-बेरोजगारांच्या वाढत्या संख्येने देशाच्या संकटातही भर पडली आहे.

4. संपत्ती वितरणात असमानता

ऑक्सफॉर्मच्या २०१७ च्या 'ॲन इकॉनॉमी फॉर द अहवाला, नुसार, जगात श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी खूप मोठी आहे. जगात, 3.6 अब्ज लोकांइतकीच संपत्ती आठ पुरुषांकडे आहे जी मानवतेचा सर्वात गरीब अर्धा भाग बनवतात. भारतात, फक्त 1 टक्के लोकसंख्येकडे एकूण भारतीय संपत्तीच्या 58 टक्के आहे. तसेच 57 अब्जाधीशांकडे भारतातील तळाच्या 70 टक्के लोकांइतकीच संपत्ती आहे. संपत्तीचे असमान वितरण ही भारतातील प्रमुख आर्थिक समस्यांपैकी एक निश्चितच आहे.

5. मानवी भांडवलाची निकृष्ट गुणवत्ता:

या संज्ञेच्या व्यापक अर्थाने, भांडवल निर्मितीमध्ये उत्पादन क्षमता वाढवणाऱ्या कोणत्याही संसाधनाचा वापर समाविष्ट असतो. त्यामुळे लोकसंख्येचे ज्ञान आणि प्रशिक्षण हे भांडवलाचे स्वरूप आहे. त्यामुळे शिक्षण, कौशल्य-प्रशिक्षण, संशोधन, आरोग्य सुधारणे यांवर होणारा खर्च हा मानवी भांडवलाचा एक भाग आहे. तुम्हाला एक दृष्टीकोन देण्यासाठी, संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP), मानव विकास निर्देशांक (HDI) वर आधारित देशांची क्रमवारी 2014 मध्ये भारत 188 देशांपैकी 130 व्या क्रमांकावर होता.

6. तंत्रज्ञानाची निम्न पातळी

रोज नवनवीन तंत्रज्ञान विकसित होत आहे. तथापि, ते महाग आहेत आणि त्यांना उत्पादनात लागू करण्यासाठी कौशल्य असलेल्या लोकांची आवश्यकता आहे. कोणत्याही नवीन तंत्रज्ञानासाठी भांडवल आणि प्रशिक्षित आणि कुशल कर्मचारी आवश्यक असतात. त्यामुळे मानवी भांडवलाची कमतरता आणि कुशल कामगारांचा अभाव हे अर्थव्यवस्थेत तंत्रज्ञानाचा प्रसार करण्यात मोठे अडथळे आहेत. भारतातील आर्थिक समस्यांमध्ये भर घालणारा आणखी एक पैलू असा आहे की गरीब शेतकरी सुधारित बियाणे, खते आणि ट्रॅक्टर, गुंतवणूकदार इत्यादीसारख्या आवश्यक गोष्टी खरेदी करू शकत नाहीत. पुढे, भारतातील बहुतेक उद्योग सूक्ष्म किंवा लहान आहेत. त्यामुळे त्यांना आधुनिक आणि अधिक उत्पादनक्षम तंत्रज्ञान परवडत नाही.

7. मूलभूत सुविधांचा अभाव

2011 मध्ये, भारताच्या जनगणनेनुसार, भारतातील सुमारे 7 टक्के लोकसंख्या ग्रामीण आणि झोपडपट्टी भागात राहते. तसेच, भारतातील केवळ 46.6 टक्के कुटुंबांना त्यांच्या परिसरात पिण्याचे पाणी उपलब्ध आहे. तसेच, केवळ 46.9 टक्के कुटुंबांकडे घराच्या परिसरात शौचालयाची सुविधा आहे. त्यामुळे भारतीय कामगारांची कार्यक्षमता कमी होते. तसेच, आरोग्य सेवांच्या कार्यक्षम आणि प्रभावी वितरणासाठी समर्पित आणि कुशल आरोग्य कर्मचारी आवश्यक आहेत. तथापि, भारतासारख्या देशात असे व्यावसायिक उपलब्ध आहेत याची खात्री करणे हे एक मोठे आव्हान आहे.

8. नैसर्गिक संसाधनांचा कमी वापर :

जमीन, पाणी, खनिजे आणि उर्जा संसाधने यासारख्या नैसर्गिक संसाधनांनी भारत समृद्ध आहे. तथापि, दुर्गम प्रदेश, आदिम तंत्रज्ञान आणि भांडवलाचा तुटवडा यासारख्या समस्यांमुळे या संसाधनांचा मोठ्या प्रमाणात वापर होत नाही. हे भारतातील आर्थिक समस्यांना हातभार लावते. भारतीय अर्थव्यवस्थेत तंत्रज्ञान. मध्ये कमी प्रगती झाली आहे. बाहेर पडण्याचा संबंध. अशा प्रकारे, सहा दशकांच्या कालावधीत, भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल झाली 'मर्यादित प्रवेशासह समाजवाद' पासून "बाहेर न पडता बाजारवाद" पर्यंत. बाहेर पडण्यास अडथळा भरीव आर्थिक आणि राजकीय खर्च आहेत. आम्ही त्याचे व्यापक दस्तऐवजीकरण करतो. निसर्ग ज्यामध्ये केवळ सार्वजनिक क्षेत्र आणि उत्पादनच नाही तर खाजगी क्षेत्र आणि कृषी. बाहेर पडणे सुलभ करण्यासाठी अनेक उपाय शक्य आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख आव्हाने

नोटाबंदी, नवीन चलनविषयक धोरण आराखडा, चलनवाढीचे नियोजन, वित्तीय संघराज्य आणि बाह्य क्षेत्रातील बदल तसेच जीएसटीच्या अंमलबजावणीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला अलीकडच्या काळात आव्हानांचा सामना करावा लागला आहे. या सर्वांचा औद्योगिक उत्पादन, गुंतवणूक, उपभोग आणि व्यावसायिक वातावरणावर परिणाम झाला, जो आता हळूहळू कमी होत आहे. याशिवाय राज्यांचा दीर्घकाळ असमान आर्थिक विकास देशाच्या अर्थव्यवस्थेसमोर मोठे आव्हान निर्माण करत आहे

1) सुशिक्षित बेरोजगारी:

सुशिक्षित बेरोजगारीचा मुद्दा इतका तीव्र कधीच नव्हता जितका आता दिसतो, त्याचा संबंध केवळ वाढीशीच नाही तर परिवर्तनशील विकासासह देखील आहे. उच्च शिक्षण घेतलेल्या व्यक्तींमधील बेरोजगारी (बेरोजगारी म्हणून परिभाषित) आहे. 2012 च्या सर्वेक्षणाच्या 4.9% च्या तुलनेत 11.4% (2018) सुशिक्षित बेरोजगारी आहे. महत्त्वाचा मुद्दा असा आहे की बेरोजगारीचा दर वाढल्याने दोन्ही थेट संबंधित आहेत. शैक्षणिक पातळीच्या वाढीसह. उदाहरणार्थ, माध्यमिक शालेय शिक्षणासह,

बेरोजगारीचा दर 5.7% आहे. डिप्लोमा आणि प्रमाणपत्र धारकांमध्ये बेरोजगारीचा सर्वाधिक दर 19.8% आहे, त्यानंतर पदवीधर, 17.2% आहेत. 14.8% वर पदवीधर. उच्च शिक्षित व्यक्तींना विशिष्ट नोकऱ्यांची आवड असते आणि ते आर्थिकदृष्ट्या कमी वंचित असू शकतात यात शंका नाही त्यामुळे कमी शिक्षित व्यक्तींपेक्षा जास्त प्रतीक्षा कालावधी पसंत करतात. पण जर देशाची असमर्थता उच्चशिक्षितांसह आत्मसात केली शिक्षित, फायदेशीर रोजगार उपलब्ध करून देणे हे निश्चितपणे राष्ट्राचे मोठे आर्थिक नुकसान शिवाय निराशाजनक अनुभवास देखील सामील आहे. बेरोजगार आणि आत्मविश्वासाने उच्च शिक्षण घेऊ इच्छिणारे. सुशिक्षित बेरोजगारीचा दर उच्च दराने चालू राहिल्यास बेरोजगार तरुणांची टक्केवारीही वाढत आहे. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना (ILO) द्वारे बेरोजगारीच्या दराची विस्तृत व्याख्या पुढील प्रमाणे शाळा/कॉलेजमध्ये जात नसलेल्या किंवा नोकरी न करणाऱ्या लोकांच्या श्रेणीचा समावेश आहे. या वर्गाची व्याख्या बेरोजगार तरुण अशी केली जाते.

2) आर्थिक समतोल राखण्याचे आव्हान

सध्याच्या काळात जेव्हा अनेक विकसित आणि विकसनशील अर्थव्यवस्था अनिश्चिततेने ग्रासल्या आहेत, तेव्हा भारत मोठ्या क्षमता असलेल्या काही मोठ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक म्हणून उदयास आला आहे. पण या शक्यतांबरोबरच एक मोठी चिंतेची बाब आहे...आणि ती म्हणजे वित्तीय तूट. भारतामध्ये आर्थिक स्तरावर आर्थिक शिस्तीचा अभाव आहे, तर आर्थिक शक्ती बनण्यासाठी देशात आर्थिक शिस्तीचे वातावरण असणे आवश्यक आहे. वित्तीय तूट हा या आर्थिक अनुशासनाचा दुष्परिणाम आहे. वाढती वित्तीय तूट कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करते, कारण त्यामुळे व्याजदर तसेच चलनवाढीचा दर (महागाई) वाढतो. त्यामुळेच भारतीय परिस्थिती लक्षात घेऊन वित्तीय तूट शक्य तितकी कमी ठेवण्याचा अर्थतज्ज्ञांचा आग्रह आहे.

3) बँकांच्या वाढत्या एनपीएचे आव्हान

भारताची बँकिंग प्रणाली अशा आव्हानात्मक पार्श्वभूमीवर तुलनेने दीर्घकाळ कार्यरत आहे, ज्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या मालमत्तेची गुणवत्ता, भांडवल पर्याप्तता आणि नफा यावर विपरित परिणाम झाला आहे. हे लक्षात घेऊन, जागतिक जोखमीच्या निकषांच्या अनुषंगाने त्यांच्या भांडवली गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि पत वाढीला चालना देण्यासाठी सरकार सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांमध्ये भांडवल टाकत आहे. पण एनपीएची पातळी 7 लाख कोटींच्या पुढे गेल्याने काळजी वाटणे स्वाभाविक आहे, कारण एवढ्या मोठ्या रकमेचा काही उपयोग नाही. ही रक्कम वसूल झाली, तर सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचा नफा वाढवणे, लाखो लोकांना रोजगार उपलब्ध होणे, धोरणात्मक दर कपातीचे फायदे व्यावसायिकांपर्यंत पोहोचणे, पायाभूत सुविधा निर्माण करणे, शेती सुधारणे, अर्थव्यवस्था मजबूत करणे, विकासाला गती देणे, इत्यादी करू शकतील.

4) काळा पैसा

2014 मध्ये नरेंद्र मोदी यांनी पंतप्रधान पदाचा पदभार स्वीकारल्यानंतर, नवीन सरकारने 27 मे रोजी आपल्या पहिल्या निर्णयात सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार काळ्या पैशावर विशेष तपास पथक (एसआयटी) स्थापन केले, ज्याचे अध्यक्ष न्यायमूर्ती (निवृत्त) एम बी शाह आणि उपाध्यक्ष न्यायमूर्ती (निवृत्त) अरिजित पसायत होते. त्यातील बहुतांश शिफारशी सरकारने स्वीकारल्या आहेत. एसआयटीच्या स्थापनेनंतर, भारतीयांनी परदेशात जमा केलेल्या 16,000 कोटी रुपयांसह 70,000 कोटी रुपयांचा काळा पैसा उघडकीस आला. याशिवाय एक हजार आणि पाचशे रुपयांच्या नोटा चलनातून बाद करणे हे काळा पैसा संपवण्यासाठी सरकारचे मोठे पाऊल होते. यासह, सरकारने भ्रष्टाचार आणि काळा पैसा दूर करण्यासाठी अनेक विधिमंडळ, प्रशासकीय आणि तांत्रिक प्रयत्न केले आहेत: वैधानिक उपक्रमांमध्ये काळा पैसा (अघोषित परकीय उत्पन्न आणि मालमत्ता) इम्पोजिशन बिल, 2015, बेनामी व्यवहार (प्रतिबंध) सुधारणा विधेयक, 2016, सिव्क्युरिटीज कायदा (सुधारणा), 2014 आणि विशिष्ट बँक नोट्स (दायित्वाचे निर्मूलन) विधेयक, 2017 यांचा समावेश आहे.

5) कृषी क्षेत्राचे आव्हान

सध्या राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचे योगदान फारसे जास्त नाही, तरीही कृषी उत्पादनात घट झाल्याचा निश्चितच विकास दरावर परिणाम होतो. स्वातंत्र्याच्या वेळी देशाच्या जीडीपीमध्ये शेतीचा वाटा सुमारे 50 टक्के होता, तो आता केवळ 14 टक्क्यांवर आला आहे. देशातील सुमारे 58 टक्के लोकसंख्या जास्तीत जास्त उत्पादकतेसह या क्षेत्रावर अवलंबून आहे.

घसरलेल्या विकास दराचा फटका शेतीवर अवलंबून असलेल्या देशातील १४ कोटींहून अधिक कुटुंबांवर तर होतोच, पण सामान्य माणूसही महागाईने हैराण होतो. देशाची मोठी लोकसंख्या रोजगारासाठी शेतीमध्ये गुंतलेली असल्याने, शेतीमध्ये कोणत्याही प्रकारची घसरण झाल्याने रोजगाराचे संकटही वाढते.

6) कच्च्या तेलाच्या वाढत्या किमतीचे आव्हान

काही काळ आंतरराष्ट्रीय बाजारात कच्च्या तेलाच्या किमतीत वाढ झाल्यामुळे, देशातील खाद्यपदार्थांच्या वाढत्या महागाईबरोबरच देशांतर्गत बाजारात तेलाच्या किमती एनडीए सरकारच्या काळात सर्वोच्च पातळीवर पोहोचल्या आहेत. , ज्याचा विकासावर विपरीत परिणाम होऊ शकतो. प्रचंड परकीय चलन खर्च करून भारत आपल्या कच्च्या तेलाच्या गरजेपैकी 80 टक्के आयात करतो आणि त्यामुळे देशांतर्गत किमतींवर नियंत्रण ठेवणे हे मोठे आव्हान आहे.

निष्कर्ष:

सर्वात वेगवान विकास दर असूनही, जगातील इतर अनेक देशांप्रमाणे भारताची अर्थव्यवस्था देखील अनेक आघाड्यांवर आव्हानांना तोंड देत आहे. कृषी क्षेत्राची चिंताजनक स्थिती, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, रोजगार निर्मितीची आव्हाने आणि अनेक आर्थिक क्षेत्रातील कमकुवत कामगिरी या भारताच्या मुख्य समस्या आहेत. अनेक वेळा ही तिन्ही आव्हाने एकत्र किंवा पर्यायाने आर्थिक प्रगतीच्या मार्गावर वेगाने वाटचाल करणाऱ्या भारताची पावले एकमेकांना बांधून ठेवतात. अर्थव्यवस्था, रोजगार आणि कृषी क्षेत्र हे तिन्ही एकमेकांशी अशा प्रकारे निगडित आहेत. कोणत्याही बदलाचा इतरांवर परिणाम होतो. कोणत्याही प्रणालीच्या चांगल्या कामगिरीसाठी, त्याचे सर्व भाग एकमेकांशी समन्वित पद्धतीने जोडलेले असणे आवश्यक आहे. मानवी शरीरातील हृदय, रक्त आणि धमन्या यांच्या परस्पर समन्वयामुळे ज्याप्रमाणे शरीराच्या प्रत्येक कोपऱ्यात रक्त संचारते, त्याचप्रमाणे अर्थव्यवस्था, समाज आणि शेती यांना एकत्र जोडूनच खरी प्रगती होऊ शकते. अडचण अशी आहे की आपण आर्थिक विकासाच्या या घटकांचा स्वतंत्रपणे अभ्यास करतो, अर्थशास्त्रज्ञ फक्त अर्थव्यवस्थेशी संबंधित असतो आणि समाजशास्त्रज्ञ सामाजिक चिंतेसह. विकासाचा वेग कायम ठेवण्यासाठी प्रचलित पद्धतींमध्ये बदल घडवून आणताना त्यांना एकमेकांना उत्तरदायी ठरेल अशी व्यवस्था निर्माण करण्याची गरज आहे.

संदर्भ सूची:

1. Global Economic Prospects (2020). Slow Growth Policy Challenges, A world Bank Group Flagship Report, Chapter:25, Pages 125-130.
<https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects>
2. Aravind Veeramani, (2019). Policy Reforms for Reversing Slowdown and Accelerating GDP Growth in the Foundation for Economic Growth and Welfare, Working Paper No1/2019.
<https://egrowfoundation.org/research/policy-reforms-for-reversing-slowdown-andaccelerating-gdp-growth/>
3. Amitab Kant A.M (2019, August 3). 'Too much of reforms has led to slowdown', The Hindu, p.15
4. Dr. Ranganath G (2022) CHALLENGES AND POLICIES FOR ECONOMIC GROWTH IN INDIA – AN ANALYSIS ISSN:2277-7881; IMPACT FACTOR :7.816(2022); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2.286
5. Bimal K Mohanty (2011) Economic Development in India: Issues & Challenges
6. Apurba Kumar Chattopadhyay, Biswajit Mandal and Soumyadip Chattopadhyay (2018) Economic Development in India: Issues and Challenges

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 शालेय व उच्चशिक्षणामधील सुधारणा एक अभ्यास

ज्ञानेश्वर प्रभाकर गोरे

अर्थशास्त्र विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा

विद्यापीठ, औरंगाबाद

Email ID: dnyaneshgore1987@gmail.com

प्रा. डॉ. दीपक भुसारे

सहयोगी प्राध्यापक तथा संशोधक मार्गदर्शक

अर्थशास्त्र विभाग,

प्रतिष्ठाण महाविद्यालय, पैठण

ता. पैठण, जि. औरंगाबाद

Email ID : dr.deepak.bhusare@gmail.com

प्रस्तावना:-

शिक्षण हे मानव संसाधन विकासासंबंधी एक महत्वाचा घटक आहे. सन 1947 मध्ये देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारतातील निरक्षरतेच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी भारत सरकारने विविध कार्यक्रम प्रायोजित केले. तसेच भारतातील शिक्षण प्रणालीचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी सन 1948-1949 ला विद्यापीठ आयोग सन 1952-1953 माध्यमिक शिक्षण आयोग तसेच विद्यापीठ अनुदान आयोग आणि कोठारी आयोग (1964-66) ची स्थापना केली. तसेच भारताचे पहिले पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांच्या सरकारने वैज्ञानिक धोरणाचा ठराव स्विकारला होता. नेहरू सरकारने इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी सारख्या उच्च दर्जाचा वैज्ञानिक शिक्षण संस्थांचा विकासासाठी प्रायोजित केले. सन 1961 मध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद (एन.सी.ई.आर.टी.) ची स्थापना एक स्वातंत्र्य संस्था म्हणून केली. पुढे कोठारी आयोगाच्या शिफारशीनुसार सन 1968 ला भारताचे पहिले राष्ट्रीय शिक्षण धोरण तयार करण्यात आले या धोरणास भारतीय संविधान कलम-45नुसार वयाच्या 14 व्या वर्षापर्यंत शिक्षण मोफत व सक्तीचे करण्यात आले तसेच संपूर्ण देशात शिक्षणाची रचना एकसमान असावी यासाठी उच्च माध्यमिक व महाविद्यालयीन स्तरापर्यंत 10 + 2 + 3 अशी एकसमान शैक्षणिक संरचनेचा समावेश करण्यात आला.

सन 1986 मध्ये राजीव गांधी पंतप्रधान असताना दुसरे शैक्षणिक धोरण जारी करण्यात आले. या धोरणामध्ये असमानता दूर करण्यावर आणि शिक्षणाच्या संधी समान करण्यावर विशेष भर देण्यात आला. या धोरणाचा मुख्य उद्देश महिला अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीसह सर्वांना समान शिक्षणाची संधी प्रदान करणे हा होता. या शैक्षणिक धोरण अंतर्गत सर्व शिक्षा अभियान, माध्यान्ह भोजन योजना, नवोदय विद्यालये, केंद्रीय विद्यालये आणि शिक्षणात IT क्षेत्राचा वापर यासारख्या अनेक सरकारी योजना सुरु करण्यात आल्या. या शैक्षणिक धोरणाने 1968 च्या शैक्षणिक धोरणाच्या तुलनेने महत्वपूर्ण अशी कामगिरी दिली.

त्याचप्रमाणे सन 1992 मध्ये पी. व्ही. नरसिंह राव पंतप्रधान असताना सन 1986 च्या धोरणात बदल करण्यात आला. यात प्रामुख्याने नवीन विशेष शाळा उघडण्यासाठी आणि विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांनी या क्षेत्रात पुढे येण्यासाठी तरतुदी केल्या. नवोदय विद्यालयाच्या शाळामध्ये गुणवत्ता वाढीवर भर देणे व इतर शाळांमध्ये एक आदर्श प्रस्थापित करणे. प्रत्येक राज्यात किमान एक मुक्त विद्यापीठ उघडण्याची तरतूद करण्यात आली. खेळ आणि इतर शारीरिक हालचालीवर भर देण्यासाठी विद्यार्थ्यांना एनसीसी आणि एनएसएस मध्ये सहभागी होण्यासाठी प्रवृत्त करण्याचा सूचना देण्यात आल्या. सन 2009 मध्ये मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम RTE ACT 2009 संमत केला. कायद्याने प्रत्येक बालकाला प्राथमिक शिक्षणाचा अधिकार मिळाला. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर नागरिकांच्या निरक्षरतेची समस्या दूर करण्यासाठी भारत सरकारने सातत्याने विविध कार्यक्रम आखले आहे.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020:-

31 ऑक्टोबर 2015 मध्ये माजी कॅबिनेट सचिव यांच्या अध्यक्षतेखाली नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण निश्चित करण्यासंदर्भात 5 सदस्यांची समिती गाठित करण्यात आली होती. या समितीने 22 मे 2016 रोजी आपला अहवाल सादर केला. त्यानंतर

इस्त्रोचे माजी प्रमुख शास्त्रज्ञ डॉ. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली सदस्यीय समिती स्थापना करुन नविन शैक्षणिक धारेणाचा मसुदा बनवण्याचे काम या समितीकडे देण्यात आले त्यांनी मे 2019 मध्ये मानव संसाधन मंत्रालयाला अहवाल सादर केला साधारणपणे 34 वर्षांनंतर नविन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण. 29 जूलै 2020 रोजी झालेल्या मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत मंजुरी दिली. या शैक्षणिक धोरणाची अमलबजावणी 2023 मध्ये सुरु करण्यात आली असून या धोरणामुळे शैक्षणिक क्षेत्रात क्रांती घडवण्यासाठी संधी उपलब्ध झाली या धोरणाची अमलबजावणीसाठी अंतर विभागीय समिती गठीत केली आहे. या धोरणामध्ये अनेक अमुलाग्र बदल करण्यात आले आहे. 'केंद्रीय मनुष्यबळ विकास मंत्रालय' आता 'शिक्षण मंत्रालय' या नावाने ओळखले जाईल. तसेच या धोरणाने भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत शाळा ते महाविद्यालयीन स्तरापर्यंत अनेक सुधारण केल्या आहे. या धोरणाचा मुख्य उद्देश "भारताला जागतिक ज्ञान महासत्ता" बनवणे आहे. स्वातंत्र्यानंतर आलेले हे तिसरे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण असून ते उच्च शिक्षणला स्वातंत्र्येकडे घेऊन जाणारे आहे. या धोरणाने शैक्षणिक ढाच्यामध्ये अनेक सुधारण व आमुलाग्र बदल नमुद करण्यात आले आहेत. या धोरणाने 21व्या शतकातील शाश्वत विकास ध्येये प्राप्त करणे शक्य होईल अशी समर्थ ,सशक्त शैक्षणिक व्यवस्था उभारणे या धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

गृहितक:-

1. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण — 2020 मध्ये महत्वपूर्ण शालेय संरचनात्मक बदल झाला आहे.

उद्दिष्टे:-

- 1) शालेय शिक्षण संरचनेचा अभ्यास करणे
- 2) नविन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये करण्यात आलेल्या सुधारणांचा व आव्हानांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :- प्रस्तुत संशोधन करण्यासाठी दुय्यम साधनसामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. त्यामध्ये पुस्तके, मासिके आणि संकेतस्थळे संशोधन लेख, शासकीय अहवाल इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

नविन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची संरचना:-

सध्याच्या शालेय शिक्षणाच्या 10+2 या शैक्षणिक संरचनेमध्ये आता बदल करुन नविन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 यामध्ये 3-18 वयोगटाला समाविष्ट करणारी 5+3+3+4 अशी नवीन संरचना असणार असून ते चार टप्प्यात विभागले गेले आहे. या नविन पॅटर्नमध्ये 3 वर्षांचे पूर्व-प्राथमिक शिक्षणास व 12 वर्षांचे शालेय शिक्षण समाविष्ट आहे. सध्या 3-6 वयोगटातील मुले 10+2 या संरचनेमध्ये समाविष्ट केली जात नाही कारण इयत्ता 1 ली वय वर्ष 6 पासून सुरु होते. तर नवीन संरचनेत वय वर्ष 3 पासून प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन व शिक्षणाचा मजबूत पायादेखील समाविष्ट केला आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार अध्यापनशास्त्राचे चार टप्पे खालील आकृती वरून दिसून येतील.

- 1) **पायाभूत टप्पा:-** या पायाभूत टप्पे 3-8 वयोगटातील मुलांसाठी आहेत यामध्ये पूर्व-प्राथमिक 3 वर्षे त्यानंतर 2 वर्षे 1 ली व 2 री असे 5 वर्षांचा पायाभूत टप्पा असेल.
- 2) **पूर्वतयारीचा टप्पा:-** यामध्ये 8-11 वर्षे वयोगटातील मुले या टप्प्यात येतील यामध्ये इयत्ता 3 ते 5 वीच्या विद्यार्थ्यांचा समावेश असेल या टप्प्यांमध्ये मुलांची भाषा आणि संख्यात्मक कौशल्ये विकसीत केली जातील.
- 3) **पूर्व- माध्यमिक टप्पा:-** हा टप्पा 3 वर्षांचा असून यात इयत्ता 6-8 वी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांचा विचार केला जाईल.
- 4) **माध्यमिक टप्पा:-** यामध्ये 4 वर्षांचा समावेश असून इयत्ता 9-12 वी पर्यंतचे विद्यार्थी या टप्प्यात येतील. अशाप्रकारे नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये 5+3+3+4 अशी संरचना असणार आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणात केलेल्या सुधारणा :-

- 1) **शालेय संरचना:** सध्याच्या शालेय शिक्षणाची संरचना 10+2 मध्ये बदल करुन 5+3+3+4 अशी केली आहे. यामध्ये 3-8,8-11,11-14, आणि 14-18 वर्ष वयोगटातील विद्यार्थ्यांचा समावेश होतो. यात 12 वर्षांचे शालेय शिक्षण आणि 3 वर्षांचे अंगणवाडी व प्रारंभिक शाळांचा समावेश होतो.
- 2) **बोर्डाचे महत्त्व कमी:** इयत्ता दहावी व बारावी यांच्या बोर्डाचे महत्त्व कमी होणार असून दहावीनंतर व्यावसायिक शिक्षणासाठी प्रयत्न केले जाणार आहेत. तसेच प्रशासकीय व्यवस्थेत प्रामुख्याने सर्जनशील विचार, चिकित्सक विचार, संभाषण, सहकार्य, संवेदना, आत्मविश्वास इ. कौशल्याला जास्त महत्त्व दिले आहे.
- 3) **शिक्षकांची पात्रता:** दुय्यम दर्जाच्या व अकार्यक्षम शिक्षक शिक्षण संस्था बंद करण्यात येतील तसेच सुसज्ज असलेल्या उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये विषयानुसार व स्तरानुसार राबवण्यात येणारा एकीकरण केलेला चार वर्षांचा बॅचलर ऑफ एज्युकेशन हा अभ्यासक्रम शिक्षकांना पूर्ण करणे गरजेचे असेल.
- 4) **राष्ट्रीय शिक्षण आयोग:** राष्ट्रीय शिक्षण आयोगाची स्थापना करण्यात येईल की, जो भारतातील शैक्षणिकदृष्ट्या परिरक्षक म्हणून काम करेल.
- 5) **नॅशनल रिसर्च फाउंडेशन :-**
नवीन संशोधनाच्या कल्पना देशामध्ये वेगाने वितरित होण्यासाठी नॅशनल रिसर्च फाउंडेशन ची स्थापना करण्यात येईल यामुळे सर्व भारतीय भाषेचे संवर्धन, वृद्धी व भारतीय भाषांचे चैतन्य अबाधित राहील.
- 6) **उच्च शिक्षण आयोग:-** उच्च शिक्षणासाठी हायर एज्युकेशन ऑफ इंडियाची स्थापना केली जाईल. सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही उच्च शिक्षण संस्थांत समान निकष देऊन संचालित केले जातील.
- 7) **नॅशनल क्रेडिट कौन्सिल:-** उच्च शिक्षण अनुदान परिषद अधिकृत मान्यता मिळवण्यासाठी नॅशनल क्रेडिट कौन्सिल असेल. 15 वर्षात महाविद्यालयाची संलग्नता प्रणाली संपुष्टात येईल आणि महाविद्यालयांना दर्जाबद्ध स्वायत्तता देण्यासाठी टप्प्यानुसार यंत्रणा स्थापन केली जाईल.
- 8) **एम. फिल. बंद केले जाईल** पदवीपर्यंतचे शिक्षण 3 ते 4 वर्षांच्या अभ्यासक्रमासह वेगवेगळ्या स्तरावर प्रमाणपत्रासह दिले जातील यात लवचिक अभ्यासक्रम असेल.
- 9) **B.ed. पदवी :-** अध्यापनासाठी किमान पदवी पात्रता 4 वर्षांचे एकात्मिक बी.एड. असेल.

नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरणा समोरील आव्हाने :-

- 1) **नवीन विद्यापीठे व शाळा उघडणे मोठे आव्हान:** उच्च शिक्षणातील नोंदणी दुप्पट करण्यासाठी नवीन विद्यापीठ उघडणे आवश्यक आहे. तसेच शाळेत नसलेल्या 2 कोटी मुलांना पुन्हा शालेय प्रवाहात आणण्याचा मानसपूर्ण करण्यासाठी नविन वर्गखोल्या व नवीन शिक्षकांची नियुक्ती देखील गरजेचे असेल सध्याच्या स्थितीमध्ये अनेक शाळामध्ये अध्यापनाची पदे नाही तरी ते साध्य करणे एक आव्हान आहे.

- 2) **निधीचा अभाव:-** नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार 2030 पर्यंत 250 दशलक्षाहून अधिक विद्यार्थ्यांची शाळांमध्ये नोंदणी करणे अपेक्षित आहे. तसेच विद्यार्थी शिक्षण गुणोत्तर 1:35 करण्यासाठी साधारणपणे 7 दशलक्षाहून अधिक शिक्षकांची आवश्यकता आहे. कोवीड -19 मुळे अर्थव्यवस्था ठप्प झालेली. असताना या प्रभावातून सावरण्यासाठी किमान विकास पुढील 3/4 वर्षे आव्हानात्मक आहे. तसेच शिक्षणासाठी GDP च्या 6% खर्च करणे अशी शिफारस मागील सर्व शैक्षणिक धोरणात व आयोगात केली आहे. परंतु प्रत्यक्षात अजून 4% च्या आसपास शिक्षणावर खर्च होत आहे. त्यामुळे शिक्षण क्षेत्रासमोरील ही कमतरता दूर करण्यासाठी अधिक निधीची आवश्यकता वाटते.
- 3) **प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता :-** नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात 3-6 वर्षवयोगाटातील मुलांचे बालसंगोपन व त्यांची काळजी घेण्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता आहे.
- 4) **शैक्षणिक सुविधा व संधी:-** नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात ग्रामीण, गरीब, अनुसूचित जाती-जमाती आणि इतर वंचित घटकांना शैक्षणिक सुविधा आणि संधी कमी केल्या आहेत. आरक्षण व इतर होकारार्थी कृतीचा उल्लेख नाही. शिक्षणाचा वाढलेला खर्च, रोजगाराची आकांक्षा पूर्ण करण्यात हे धोरण अपयशी ठरते.
- 5) **डिजिटल कनेक्टिव्हिटी:-** ग्रामीण व दुर्गम भागात इंटरनेटची गरज आहे कारण ई- शिक्षणप्रणाली ही पुढे घेवून जाण्याचा मार्ग आहे. सन 2016-17 मध्ये राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालयाने आयोजित केल्यानुसार शहरी भागात 23.4% आणि ग्रामीण भागात 4.4% लोकांकडे संगणक आहे. तसेच भारतातील एकूण 23.7% लोक इंटरनेटचा वापर करतात त्यामध्ये शहरी भागात 42% व ग्रामीण भागात 14.9% आहे. त्याचप्रमाणे देशातील फक्त 11% विद्यार्थ्यांकडे ऑनलाईन सेवा उपलब्ध आहेत. त्यामुळे पुढच्या दशकात हे मोठे आव्हान आहे.

शैक्षणिक क्षेत्रासाठी अर्थसंकल्पीय तरतुदी :

- 1) **राष्ट्रीय डिजिटल लायब्ररी :-** वाचन संस्कृती निर्माण करण्यासाठी सरकारने किशोरावयीन मुलांसाठी राष्ट्रीय डिजिटल लायब्ररी सुर केली आहे. प्रादेशीक भाषांमध्ये अभ्यासक्रमेतर शीर्षकांना प्रोत्साहन दिल्यामुळे देखील विद्यार्थ्यांमध्ये वाचन कौशल्याचा विकास होईल लायब्ररीमध्ये भौगोलीक, भाषाशैली आणि प्रादेशिक स्तरावरील दर्जेदार पुस्तकांची उपलब्धता करण्यासाठी डिजिटल लायब्ररीचा उपयोग होईल. राज्यांना पंचायत आणि प्रभागस्तरावर भौतिक ग्रंथालय स्थापन करण्यासाठी आणि डिजिटल ग्रंथालयात प्रवेश करण्यासाठी पायाभूत सुविधा उपलब्ध केल्या जातील
- 2) **शिक्षक प्रशिक्षण :-** नवीन युगातील तंत्रज्ञानामध्ये कुशल होण्यासाठी नवीनपूर्ण अध्यापनशास्त्र, सतत व्यावसायिक विकास आय.सी.टी. केंद्राच्या अमलबजावणीद्वारे शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाची पुनर्कल्पना केली जाईल यासाठी जिल्हा शिक्षण संस्था आणि प्रशिक्षण संस्थंना उत्कृष्ट संस्था म्हणून विकसित केले जाईल.
- 3) **शैक्षणिक खर्चात वाढ:** अर्थसंकल्प 2023-24 मध्ये शिक्षणावर 1,12,899 कोटी रुपये खर्च करण्याची घोषणा केली हा खर्च अर्थसंकल्प 2022-23 पेक्षा 8621 कोटी रुपये जास्त आहे मागील अर्थसंकल्पात 1,04,278 कोटी रुपये शिक्षण क्षेत्रावर खर्च करण्याचा अंदाज दर्शविला होता. या अर्थसंकल्पीय तरतुदीच्या तुलनेत प्रस्तुत अर्थसंकल्पात साधारणपणे 8.26% वाढ झाल्याचे दर्शविते. या अर्थसंकल्पाने शिक्षण आणि सामाजिक स्तरावर चांगला समतोल साधला आहे. तसेच शिक्षक प्रशिक्षणाच्या हालचालीमुळे संपूर्ण शिक्षण क्षेत्राला आणखी फायदा होईल. तसेच तंत्रज्ञानाचा गती देण्यासाठी मेक ए.आय.फॉर इंडिया यासारखे उपक्रम सुरू केल्यामुळे अर्थसंकल्प सुसज्ज वाटतो.

सारांश:-

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये जगातील सर्वोत्तम शिक्षण पद्धती क्षेत्रीय अनुभव आणि लोकांचा अभिप्रायाचा विचार लक्षात घेवून धोरण तयार करण्याचा प्रयत्न केला आहे. हे धोरण खरोखरच सर्वसामावेशक शिक्षणाला चालना देणारे ठरेल. या धोरणामुळे भविष्यामध्ये नवीन उद्योजक तयार होतील.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

- 1) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार
- 2) गणेश मानकर, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, Byjus exam PREP, byjusexamprep.com
- 3) Aithal p.s and aithal shubrajyatsna (2020), Analysis of the Indian National Education policy 2020 towards achieving its objectives international journal of management Techno -logy, and social science (IIMTS) 5(2),19-4
- 4) https://en.wikipedia.org/wiki/list_of_universities_in_India
- 5) National early childhood care and education curriculum framework , <https://wcd.nic.in>
- 6) BUDGET 2023-24 government of India specialist of NIRMALA SITHARAMAN Minister of Finance.

माहितीचा अधिकार अधिनियम -२००५ : सुशासन निर्मितीचे एक साधन

प्रा.डॉ. संजय भालेराव

लोकप्रशासन विभागप्रमुख

शिवाजी महाविद्यालय ,कन्नड .जि.औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

केजरीवाल ,अरविंद यांच्यामते, ‘आपल्याला संपूर्ण परिवर्तनाची गरज आहे. खालपासून वरपर्यंत संपूर्ण यंत्रणा ढवळून निघणे ही आजची गरज आहे. त्याचबरोबर देश म्हणून आता प्रातिनिधिक लोकशाहीकडून सहभागात्मक लोकशाहीकडे आपण जायला हवे. जोपर्यंत सर्वसामान्य माणूस निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होत नाही, तोपर्यंत आपल्या सगळ्यांना अपेक्षित असणारा देश आणि समाज घडणार नाही’^१. भारत १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी ब्रिटिशांच्या जोखंडातून मुक्त झाला. २६ नोव्हेंबर १९४९ या दिवशी आदर्शवत संविधानाचा स्वीकार केला . या संविधानाची सुरुवात उद्देशिकेने होते .या उद्देशिकेची , ‘आम्ही ,भारताचे लोक , भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा ....’^२ अशी सुरुवात होते . आज लोकशाही संकल्पना ही युगधर्म झाली आहे.^३ कारण लोकशाही व्यवस्थेत ‘लोक’ या घटकाला केंद्रस्थानी ठेवून राज्यकारभार केला जातो. ‘लोक’ ही लोकशाहीचे साक्षीदार आणि भागीदार असतात म्हणून लोकशाही शासनव्यवस्थेत ‘लोक’ या घटकाला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त होते ,^४ कारण लोकशाही व्यवस्थेत लोक सार्वभौम असतात.

लोकशाहीमध्ये ‘लोक’ सार्वभौम असलीतरी मुजोर शासक -प्रशासका समोर लाचार होत असत, याचे मुख्य कारण ब्रिटिशांनी त्यांच्या सोयी साठी केलेला, कार्यालयीन गोपनियतेचा कायदा -१९२३’ हा होय .१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू नियतीशी करार करीत होते ,त्याच वेळी कार्यालयीन गोपनियतेचा कायदा रद्दबातल होणे अपेक्षित होते . परंतु कार्यालयीन गोपनियतेचा कायदा लोकशाहीतील भारतीय सनदी अधिकाऱ्याने मनोभावे जतन केला होता . लोकांना माहिती नाकारण्यासाठीच या कायद्याचा अधिकारी वर्ग सर्रास वापर करत असत .

अपारदर्शकतेची प्रशासकीय चौकट मोडीत काढत जागतिक पातळीवर ‘Freedom of Press Act’, असा कायदा करून सर्व प्रथम स्वीडन या राष्ट्राने १९७७ मध्ये माहितीचा अधिकार नागरिकांना दिला . या कायद्याचे जनक फिनिश पादरी एन्डर्स साइडे हे होत .स्वीडनच्या धर्तीवर भारतीयांना सुद्धा असा अधिकार मिळावा अशी मागणी भारतात १९७० दशकापासून समोर आली . अथक संघर्षानंतर १२ ऑक्टोबर २००५ पासून माहितीचा अधिकार अधिनियम -२००५ या नावाने जम्मू व काश्मीर वगळता इतर राज्यांस हा कायदा लागू झाला. या कायद्यास दुसऱ्या स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा या नावाने गौरविण्यात आहे.जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेस प्रारंभ झाल्यानंतर प्रशासनाला आपला पारंपारिक दृष्टीकोन बाजूला सारून नव्या कार्य पद्धतीचा अवलंब करणे आवश्यक होते .या दृष्टीने जागतिक बँकेने सुशासनाची दिशादर्शक भूमिका मांडली . ‘सुशासन’ या शब्दाचा जागतिक बँकेने १९८९ मध्ये सब सहारा आफ्रिका संकट शाश्वत वृद्धी पहिल्यांदा उल्लेख केला . सुशासन म्हणजे (Good Governance) हा शब्द सु + शासन या दोन शब्दापासून बनलेला आहे . सु (Good) म्हणजे चांगले ,उत्तम तर (Governance) म्हणजे शासन होय .जागतिक बँकेने सुशासनाची परिभाषा करताना म्हंटले आहे , ‘ सुशासनाचा सार पूर्वानुमानित ,खुले ,पारदर्शक ,धोरण निर्मिती ,व्यवसायाभिमुख नौकरशाही, उत्तरदायी सरकार ,सार्वजनिक कार्यात सहभागी होणारा सक्षम नागरी समाज, कायद्याचे राज्य यांवर भर दिला.’^५

माहितीचा अधिकार अधिनियम -२००५ आणि सुशासन यांचा सहसंबंध :

सुशासन ही संकल्पना प्रशासनाला लोककेंद्रित कार्यपद्धती व लोक सहभाग वाढविण्यासाठीचा आराखडा होता, कारण सुशासनासाठी जी आवश्यक तत्त्वे आहेत त्यात ;^६

१.जनसहभाग २.कायद्याचे राज्य ३.पारदर्शकता ४.प्रतिसादात्मकता ५ .सहमतीच्या दिशेने प्रयत्न आणि ६.परिणामकारकता आणि कार्यक्षमता उत्तरदायीत्व ७.समानता आणि सर्वसमावेशकता ८.दूर दृष्टीचा समावेश.इ. तर माहितीचा अधिकार

अधिनियम -२००५ चा उद्देश माहितीगार नागरिक निर्माण करणे, प्रशासकीय पारदर्शकता आणि उत्तरदायीत्व निर्माण करणे आणि भ्रष्टचार निर्मूलन करणे . इ . त्यामुळे माहितीचा अधिकार हा सुशासन निर्माण करण्याचे प्रमुख साधन बनते.

शोध निबंधाचे उद्दिष्टे (Objectives of Research Paper)

प्रस्तुत शोध निबंधाचे उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे निर्धारित करण्यात आली आहेत ;

१. माहितीचा अधिकार अधिनियम -२००५ आणि सुशासन यांचा सहसंबंध विषद करणे .
२. २००५ ते २०२० पर्यंतच्या माहितीचा अधिकार अधिनियम -२००५ अर्जाचा आढावा घेणे.

शोध निबंधाचे गृहीतक (Hypothesis of Research Paper) :

प्रस्तुत शोध निबंधाचे गृहीतक खालीलप्रमाणे निर्धारित करण्यात आली आहेत ;

१. माहितीचा अधिकार अधिनियम -२००५ विषयी नागरिकांमध्ये जनजागृतीचा अभाव आहे.
२. माहितीचा अधिकार अधिनियम -२००५ च्या कलम -४ अंमलबजावणी विषयी बहुतांश प्राधिकरणे उदासीन आहेत

संशोधन पद्धती (Research Methodology) :

प्रस्तुत शोध निबंधाकरिता वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात येणार आहे .

माहितीचा अधिकार अधिनियम -२००५ अन्वये २००५ ते २०२० पर्यंत राज्ये आणि केंद्र शासन यांना प्राप्त अर्ज

अ.क्र.	राज्ये / संघ क्षेत्र	एकूण प्राप्त: अर्जांची संख्या
१	केंद्र शासन	९२६३८१६
२	तामीळनाडू	२६९१३९६
३	कर्नाटक	३०५०९४७
४	आंध्रप्रदेश	८०४५०९
५	ओरीसा	४११६२१
६	महाराष्ट्र	६९३६५६४
७	बिहार	८८४१०२
८	तेलंगणा	००
९	मध्यप्रदेश	१८४१११२
१०	पश्चिम बंगाल	९८३२३
११	गुजरात	१३८८२२५
१२	छत्तीसगड	८९६२८८
१३	उत्तर प्रदेश	००
१४	पंजाब	७९२४०८
१५	आसाम	१८२९९४
१६	राजस्थान	१२१२८२७
१७	हरियाणा	६१३०४८
१८	उत्तराखंड	९६९५११
१९	झारखंड	६७२२६
२०	केरळ	२१९२५७१
२१	जम्मू आणि काश्मीर	७३४५२
२२	हिमाचल प्रदेश	४८४३५६

२३	मणिपूर	४३७४
२४	त्रिपुरा	४२१११
२५	मिझोरम	१६११५
२६	अरुणाचल प्रदेश	२६१५२
२७	गोवा	३२२८३
२८	मेघालय	१८५२७
२९	नागालँड	२८६०४
३०	सिक्कीम	५१२०
एकूण		३,३२,७१,०३४

Source: Transparency India (2020) State transparency Report on, 'RTI In India since 2005: Journey so far and Challenges Ahead. P. 07.

मागील १५ वर्षात माहिती अधिकार अधिनियम -२००५ च्या विविध राज्यातील प्राप्त अर्जांचे प्रमाण पाहता असे लक्षात येते की ,सर्वाधिक प्रमाण महाराष्ट्र २०.८४ % , कर्नाटक ९.१६ % , तामीळनाडू ८.०८% व केरळ ६.५९ % तर सर्वात कमी सिक्कीम ० .०१ चे आहे.उत्तर प्रदेशातील प्रमाणच उपलब्ध नाही हा चिंतनाचा विषय आहे.

निष्कर्ष : प्रस्तुत शोध निबंधाचे खालील प्रमाणे निष्कर्ष मांडता येतील

- १.माहितीचा अधिकार अधिनियम -२००५ याविषयी नागरिकांमध्ये जनजागृतीचा अभाव दिसून येते ,कारण २००५ ते २०२० पर्यंत २% नागरीकांपर्यंत पोहचू शकला.
- २.माहितीचा अधिकार अधिनियम -२००५ च्या कलम ४ अमलबजावणी शासकीय आस्थपना उदासीन आहेत.
३. माहितीचा अधिकार अधिनियम -२००५ च्या अमलबजावणीत जनमाहिती अधिकारी उदासीन आहेत.

उपाय : माहिती अधिकार अधिनियम -२००५ची अंमलबजावणी होण्यासाठी सजग नागरिकांनी खालील भूमिका पार पाडली पाहिजे;

१. माहितीगार नागरिकांनी माहिती अधिकार मंच स्थापून, या कायद्याचा प्रचार व प्रसार करावा.
२. माहिती अधिकार अधिनियम -२००५ च्या कलम -२६ (१) नुसार या कायद्याचे प्रबोधन करण्याचे कार्य सोपविण्यात आले आहे ,त्याची अंमलबजावणी व्हावी.
३. माहिती अधिकार अधिनियम -२००५ च्या कलम -०४ ची अमलबजावणी प्रशासनांनी करावी यासाठी शासन व प्रशासन जनरेटा वाढला पाहिजे कारण हे कलम या कायद्याचे प्राणतत्व आहे .
४. प्रत्येक कायदा जनहितार्थ असतो परंतू भारतातील हा एकमेव कायदा असा आहे स्वतः नागरिकांनी त्याला कार्यपर्वण करावयाचे आहे .त्यामुळे व्यापक जनहितासाठी याचा वापर करावा .

थोडक्यात :

प्रशासन स्तरावर माहिती अधिकार अधिनियम -२००५ ची योग्य अमलबजावणी झाली व नागरिकांनी त्याचा सजगतेने वापर केला तर निश्चितच हा अधिकार सुशासन निर्मितीचे एक साधन बनेल यात शंका नाही .त्यासाठी शासन -प्रशासन यांनी या कायद्याविषयी सकारात्मक असले पाहिजे .आणि नागरिकांनी त्याचा सजगतेने वापर केला पाहिजे.

संदर्भ :

- १.केजरीवाल ,अरविंद (१२ ऑगस्ट २००७) माणसे बदलतात : विश्वास ठेवा ,दै.लोकमत (मंथन) ,रविवार ,पृ.०१ .
- २.भारत सरकार (२०१४) .भारताचे संविधान ,नवी दिल्ली : विधी व न्याय व कंपनी मंत्रालय .पृ .I .
३. वाघमारे ,जनार्दन (२०१२) .लोकशाही आणि शिक्षण ,पुणे : पद्मगंधा प्रकाशन ,पृ. २३.
४. कित्ता ,पृ.१४ .
५. आकुलवार एस .एन . (२०१२ ,जानेवारी १२) सुशासन संकल्पना रिसर्च जनी ,भाग -१ (अंक .९२),पृ.क्र .१९ .
- ६.कित्ता

74 वी घटना दुरुस्ती

डॉ. संजय बिरंगणे

लोकप्रशासन विभागप्रमुख,
मोरेश्वर कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
भोकरदन

देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने पंचायत राज्याचे महत्त्व ओळखून त्याला आपल्या राजकीय कार्यक्रमात महत्त्वाचे स्थान देण्याचा निर्णय भारताचे माजी पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी घेतला. दारिद्र्य रेषेखालील लोकांसाठी केंद्र सरकारच्या योजना राज्य सरकार द्वारे व त्यांच्या सहभागानेच राबविणे शक्य होते. पंचायत राज व्यवस्थेविषयी राज्य सरकारे उदासिन होती. देशातील लोकशाही व्यवस्थेमध्ये “पंचायत राज व्यवस्थेला” स्वायत्त संस्था म्हणून स्थान द्यावयाचे असेल तर त्याच्या मुलभूत व्यवस्थेची तरतूद असणारी घटना दुरुस्ती करण्याचे नक्की ठरले. त्यासाठी ६४ वे घटना दुरुस्तीचे विधेयक लोकसभेपुढे मांडण्यात आले. लोकसभेने ते १८८९ च्या ऑगस्टमध्ये मंजूर केले. परंतु काँग्रेस या सत्ताधारी पक्षाला राज्य सभेत बहुमत नसल्यामुळे ह्या विधेयकाला राज्य सभेची मंजूरी मिळाली नाही. त्यानंतर त्यांनी ते विधेयक पुन्हा दुसऱ्यांदा १९९० च्या सप्टेंबर महिन्यात व्ही.पी.सिंग यांच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय आघाडी सरकारने लोकसभेत मांडले. परंतु बिलावर चर्चा होण्यापूर्वीच राष्ट्रीय आघाडी सरकार कोसळले व लोकसभा बरखास्त झाली. त्यामुळे हे विधेयक आपोआप बरगळले. त्यानंतर ते विधेयक पी.व्ही.नृसिंहराव सरकारने सप्टेंबर १९९१ मध्ये लोकसभेत तिसऱ्यांदा मांडले. त्याला २२ डिसेंबर १९९२ रोजी मंजूरी दिली. आणि दुसऱ्याच दिवशी म्हणजे २३ डिसेंबर १९९२ रोजी राज्य सभेने ते मंजूर केले. अशा तऱ्हेने केंद्र सरकारने पंचायत राज पद्धतीला बळकट करणारी ७३ वी घटना दुरुस्ती केली. राष्ट्रपतींनी त्या दुरुस्तीला २० एप्रिल १९९३ रोजी मान्यता दिली आणि भारतात तिची अंमलबजावणी २४ एप्रिल १९९३ पासून सुरु झाली. केंद्र सरकारने राज्य सरकारांना पंचायती राज्य पद्धती सुरु करण्याकरीता कायदे करण्यास सांगितले. लोकसभेने ७३ वी व ७४ वी घटना दुरुस्ती कायदा केला.

घटना दुरुस्तीचा मुख्य उद्देश

पंचायत राज संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त करून देणे हा ७३ व्या घटना दुरुस्ती कायद्याचा मुख्य उद्देश होता. या घटनादुरुस्तीमुळे पंचायत राज संस्थांना घटनात्मक संरक्षण मिळाले आहे. याचाच अर्थ असा की, केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांच्याप्रमाणे पंचायत राज्यालाही राज्य घटनेची मान्यता मिळाली आहे. या घटनादुरुस्तीमुळे राज्य सरकारे आता पंचायत राज संस्थांच्या बाबतीत पूर्वीप्रमाणे हस्तक्षेप व मनमानी करू शकत नाहीत. पंचायत राज संस्थांच्या निवडणूका घेणे किंवा त्यांना अधिकार देणे या गोष्टी आता राज्य सरकारच्या मर्जीवर पूर्वीप्रमाणे अवलंबून राहिलेल्या नाहीत. बऱ्याचशा वेळा राज्यामध्ये शासन करणाऱ्या राजकीय पक्षांना निवडणूक घेण्याकरीता अनुकूल परिस्थिती नसल्यास, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूकींना मुदतवाढ देऊन निवडणूका पुढे ढकलल्या जात असत. महाराष्ट्रात एकेकाळी निवडणूकींना मुदतवाढ देऊन जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायतीच्या निवडणूका तब्बल १२ वर्षांनंतर घेण्यात आल्या होत्या. आता दर पाच वर्षांनी निवडणूका घेण्याचे बंधन घालण्यात आले आहे. घटना दुरुस्तीमुळे राज्य घटनेमध्ये ज्याकाही तरतुदी असतील त्यांचे पालन करणे राज्य सरकारांना बंधनकारक आहे.

74 वी घटनादुरुस्ती: भारतीय राज्यघटनेत महत्त्वाच्या घटना दुरुस्त्या झाल्या त्या घटना दुरुस्तीमध्ये 74 वी घटनादुरुस्ती अतिशय महत्त्वाची समजली जातात 74 व्या घटनादुरुस्तीमुळे शहरी भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांना वैधानिक दर्जा प्राप्त झालेला दिसून येतो शहरी भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची रचना कार्य भूमिका व यांची निश्चिती या घटनादुरुस्तीमुळे झालेली आपल्याला दिसून येते शहरी भागात त्यांना बहाल करण्याच्या दृष्टीकोनातून ही घटना अतिशय महत्त्वाची असून या घटना दुरुस्ती तील महत्त्वाच्या तरतुदी आपणास पुढील प्रमाणे सांगता येतील 74 वी घटना दुरुस्ती घटनेच्या कलम 243 243 या कलमात दिलेले असून यामध्ये नगरपालिका सुधारणा याविषयी विस्तृत मांडणी करण्यात आलेली आहे. थोरात प्रवीण घटनादुरुस्ती तील महत्त्वाच्या तरतुदी पुढीलप्रमाणे १ अर्था बाबत नीः संदिग्धता; भारतीय राज्यघटनेतील 74 व्या घटना

दुरुस्तीमुळे नगरपालिका संदर्भातील समित्या जिल्हा महानगर क्षेत्र नगरपालिका नगर परिषद पंचायत समित्या लोकसंख्या इत्यादी संस्थांच्या स्पष्ट करण्यात आलेला असून त्याबाबतची संदिग्धता दूर केलेली दिसून येते. २२ नगरपालिका घटित करणे: भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 243 स्थळ नुसार प्रत्येक राज्यात तीन स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थापन करण्यात येतील नगरपंचायत या क्षेत्राची ग्रामीण क्षेत्रामधून नागरी क्षेत्रामध्ये संक्रमण होत असते अशा क्षेत्रासाठी नगरपंचायत स्थापन करण्यात येईल दोन नगरपरिषद क्षेत्रासाठी नगरपरिषदेची स्थापना करण्यात तीन महानगरपालिका अधिक मोठ्या नागरी क्षेत्रासाठी महानगरपालिकेची स्थापना करण्यात येईल या अधिनियमानुसार राज्यपाल एखाद्या कोपरगाव औद्योगिक वसाहत म्हणून घोषित करतील संक्रमण क्षेत्र लहान नागरी क्षेत्र किंवा अधिक एक मोठे नागरी क्षेत्र याचा अर्थ त्या क्षेत्राची लोकसंख्या ची घनता उत्पन्न कृषी स्तर कार्यातील रोजगाराची टक्केवारी यांचा विचार करूनच राज्यपाल त्या भागाच्या प्रयोजनासाठी जाहीर अधिसूचनेद्वारे ठरवून देतील असा होतो

नगरपालिका रचना: भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 243 नुसार नगरपालिकेतील सर्व जागा नगरपालिका क्षेत्रातील मतदारसंघांमधून व मतदारांच्या प्रत्यक्ष मतदान पद्धतीने निवडण्यात येतील व त्यासाठी प्रत्येक नगरपालिका क्षेत्राचे प्रभाग म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या प्रादेशिक मतदारसंघांमध्ये विभागणी करण्यात येईल राज्याची विधिमंडळ नगरपालिकेतील व्यक्तींना किंवा सदस्य म्हणून प्रवेश करण्याची संधी देऊ शकते एक नगरपालिका प्रशासनाचे विशेष ज्ञान किंवा अनुभव असणाऱ्या व्यक्ती अशा व्यक्तींना नगर पालिकेच्या सभेत मतदानाचा अधिकार असणार नाही दोन किंवा कौशिक नगर तालुका क्षेत्र मिळून बनलेल्या मतदारसंघाचे प्रतिनिधित्व करणारे लोकसभेचे सदस्य व राज्याच्या विधानसभेचे सदस्य नगरपालिकेचे होऊ शकत नाही तीन ज्यांची नगरपालिका क्षेत्रामध्ये मतदार म्हणून नोंद झाली आहे असे राज्यसभेचे सदस्य किंवा विधान परिषदेचे सदस्य हे नगरपालिकेचे सदस्यही होऊ शकत नाहीत. प्रभाग समित्यांची रचना प्रभाग समित्यांची रचना ही निश्चित केली असून मतदारांच्या करण्यात आलेली आहे तीन लाख किंवा त्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या नगरपालिका क्षेत्रात उपक्रम अधिक प्रभागांसाठी प्रभाग समित्यांची स्थापना करण्यात आलेली दिसून येते भाषा प्रभाग समित्यांची रचना कशी असावी त्याची प्रादेशिक क्षेत्र कोणते असावे तसेच प्रभाग समित्यांमधील जागा कोणत्या पद्धतीने भरल्या जाव्यात या संबंधीची ही तरतूद करण्यात आलेली दिसून येते यासंबंधीचे अधिकार राज्य विधिमंडळाला देण्यात आलेली दिसून येतात प्रभाग समित्यांचे प्रादेशिक क्षेत्रातील प्रतिनिधित्व करणारे नगरसेवक प्रभाग समिती सदस्य शिवाय राज्याचे कायदे मंडळ कायदे करून प्रभाग समिती व्यतिरिक्त अन्य समित्यांची ही स्थापना करू शकतात.

जागांचे आरक्षण: अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी काही जागा राखून ठेवलेल्या असतात या राखून ठेवलेल्या जागांच्या संख्येचे आरक्षण निश्चित केलेले असते नगरपालिकेमध्ये थेट निवडणुकीद्वारे भरावयाच्या जागांच्या एकूण संख्या कशी हे प्रमाण जोडलेले दिसून येते या क्षेत्रातील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे त्या क्षेत्रातील एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण राहील अशी तरतूद केलेली आपल्याला दिसून येते राखीव जागांची अदलाबदल नाही करण्यात येत असते अनुसूचित जाती व जमातींसाठी नगरपालिकेत राखून ठेवलेल्या जागांच्या एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी असतात तसेच महिलांसाठी राखून त्यांचेही आली पळीने बदल करण्यात येत असतात नागरिकांच्या मागास प्रवर्गासाठी नगरपालिकेत काही जागा राखून ठेवलेल्या असतात तसेच नगरपालिकेच्या अध्यक्षपदासाठी आरक्षण ठेवण्याबाबत कायदे मंडळाने तरतूद केलेली दिसून येते कायदेमंडळ नगरपालिकेच्या अध्यक्षपदाचे अनुसूचित जाती-जमाती व महिला यासाठीचे आरक्षण निश्चित ठरवून देत असते नगरपालिकेच्या कार्यकाल सदस्यांच्या यासंबंधीच्या तरतुदींचा ही संस्थात्मक तरतुदींमध्ये उल्लेख केलेला असून नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील सदस्य म्हणून निवडले जाणार आहे किंवा नाही हे ठरवण्याची जबाबदारी राज्याच्या विधिमंडळावर सोपवण्यात आलेली असते नागरी स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीत कोणतीही व्यक्ती पुढील कारणामुळे अपात्र समजली जाऊ शकते एक व्यक्ती संबंधित राज्याच्या विधी मंडळाच्या निवडणुकीसाठी त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कायद्यानुसार अपात्र ठरवण्यात आलेली असेल किंवा त्या व्यक्तीचे वय 21 वर्षे पूर्ण नसेल तर अशी व्यक्ती अपात्र ठरवले जाऊ शकते दोन राज्य विधिमंडळाच्या हरवलेली व्यक्ती नगरपालिकेचा एखादा सदस्य दिलेल्या कारणांवरून अपात्र ठरतो किंवा नाही असा प्रश्न उद्भवले आहे संबंधित प्रश्न राज्याच्या विधिमंडळाने कायद्याने ठरवून दिलेल्या प्राधिकरणाकडे निर्णयासाठी पाठवला जात असतो

नगरपालिकांचे अधिकार आणि जबाबदारी ही घटनेच्या कलम 243 निश्चित केलेल्या असून या घटनादुरुस्तीच्या अधिनियमानुसार राज्याचे विधिमंडळ कायदा करून नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना कार्य पार पाडण्यासाठी आवश्यक ते अधिकार अधिकार देऊ शकतात आर्थिक विकास व सामाजिक न्यायासाठी योजना तयार करणे मध्ये दिलेल्या राज्य विधिमंडळाने केलेल्या दिसून येतात राज्यघटनेच्या आलेल्या नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या आर्थिक स्थितीचे मूल्यमापनही तो करतो तसेच राज्याच्या संच पालिकांना साहेब द्यावयाचे सहाय्यक अनुदान नागरी संस्थांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजना आर्थिक स्थिती मजबूत करण्याच्या हेतूने राज्यपालांनी वित्त आयोगाकडे निदर्शित केलेली कोणतीही बाब ठरू शकतो नागरी संस्थांची लेखा व लेखा परीक्षण नही नियमानुसार केले जात असते त्याचप्रमाणे अनेक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका या निर्धारित पद्धतीने घेण्यात येत असतात निवडणुका स्वच्छ खुल्या वातावरणात होण्यासाठी आयुक्ताची नियुक्ती आवश्यक व महत्त्वाची मानली जाते पंचायती राज याप्रमाणेच नागरी स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांसाठी मतदार याद्या तयार करणे निवडणुकीच्या कार्यासंबंधी चे संचालन नियंत्रण करण्याचे काम राज्याचे निर्वाचन आयोग पार पाडीत असते.

थोरात राव या घटनादुरुस्तीने तयार केलेली विषय सूची तसेच बारावी अनुसूची: भारतीय राज्यघटनेने 1996 सली केलेल्या 74 व्या घटनादुरुस्तीने राज्यघटने नवे परिशिष्ट जोडले व त्या परिशिष्ट मध्ये नगरपालिकेच्या कार यासंबंधीचे अधिकार व जबाबदाऱ्या यांची निश्चित केलेली जबाबदारी दिसून येते यासंबंधीचे अठरा विषय बाराव्या अनुसूचित समाविष्ट करण्यात आलेले आहेत स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे देण्यात आलेले व समाविष्ट केलेले विषय पुढीलप्रमाणे एक नगर नियोजन आसह नागरी क्षेत्र नियोजन दोन वापरायचे आणि इमारतीच्या बांधकामाचे नियम 3 आर्थिक व सामाजिक विकासासंबंधी चे नियोजन रस्ते यांची मांडणी करणे घरगुती औद्योगिक व व्यापारी उद्देशासाठी पाणीपुरवठा करणे 6 सार्वजनिक आरोग्य स्वच्छता विषयक निग्रणी व टाकाऊ पदार्थांची विल्हेवाट लावण्यास संबंधित अग्निशमन सेवा कार्यान्वित करणे नागरी वनीकरण पर्यावरणाचे संरक्षण व वातावरणातील घटकांचे प्रबोधन करणे 9 अपंग व मतिमंद यांच्यासह समाजातील दुर्बल घटकांच्या हितसंबंधांचे संरक्षण करणे या गलिच्छ वस्ती सुधारणा कार्यक्रम राबवून तसेच दर्जा उंचावणे नागरी क्षेत्रातील दारिद्र्य निर्मूलन करून वने उपवने क्रीडांगणे यासारख्या नागरी सोयी सुविधांची तरतूद करणे व तशा प्रकारच्या नागरिकांना उपलब्ध करून देणे त्याचप्रमाणे सांस्कृतिक शैक्षणिक व कलात्मक दृष्टिकोनाचे प्रवर्धन करून नागरिकांनी दफनभूमी भूमी व विद्युतदाहिनी यांची उपलब्धता करून देणे त्याचप्रमाणे कोंडवाडा अत्याचारांना प्रतिबंध करणे त्याचप्रमाणे महत्त्वाचे म्हणजे जन्म व मृत्यू नोंदणी वरील जीवन विषयक आकडेवारी नोंदणी करणे रस्त्यावरील दिवाबत्ती बस थांबे व सार्वजनिक इतर सुविधांची उपलब्धता करून देणे कत्तलखाने व कातडी कमावण्याचे कारखाने यासंबंधीचे नियम निश्चिती करणे अशा प्रकारचे विषय 74 व्या घटना दुरुस्तीमुळे नागरी स्थानिक स्वराज्य प्रशासनात समाविष्ट झालेले आपल्याला दिसून येतात त्याच बरोबर या घटनादुरुस्तीमुळे नागरी प्रशासनाच्या अपेक्षा झालेल्या आहेत असे म्हणता येत नसले तरी या दुरुस्तीमुळे अनेक महत्त्वपूर्ण बाबी घडून आलेल्या आहेत हे मान्य करावे लागते यातील तरतुदी मध्ये काही कमतरता आढळून येतात त्यात नव्याने दुरुस्ती होणे आवश्यक आहे नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या स्थानिक समस्या व परिस्थिती यांचा साकल्याने विचार करून निर्णय घेणे आवश्यक असते. ७४व्या घटना दुरुस्ती चे महत्त्वः. भारतीय राज्य केलेल्या 74 व्या घटना दुरुस्ती चे महत्त्व आपल्याला पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल; १: भारतीय राज्यघटनेने केलेल्या 74 व्या घटना दुरुस्तीमुळे पंचा नियमांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल झालेले असून या दुरुस्तीने केलेले महत्त्वाचे बदल आपल्याला पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील. सौरभ घटनादुरुस्तीने नागरी स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा दिलेला असून त्यामुळे या संस्थांना संविधानाचे संरक्षण मिळाले आहे या कायद्यातील तरतुदी राज्य शासनावर बंधनकारक केलेल्या असून त्यामुळे राज्य संस्थांचा राज्यकारभारात कोणी हस्तक्षेप करू शकत नाही त्याचप्रमाणे या घटनादुरुस्तीनुसार झालेल्या कायद्यातील तरतुदींचे पालन करण्याचे राज्य सरकारवर करण्यात आलेले आहे.

निवडणुका नियमित तसेच वेळेवर घेणे बंधनकारक केलेले असून ही जबाबदारी निवडणूक आयोगावर सोपविण्यात आलेली आहे तसेच त्यामुळे राज्य शासनाच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर वाढत्या हस्तक्षेपही आळा बसलेला असून या

संस्थांच्या निवडणुका वेळेवर होऊन कारभारात जनतेचा राजकीय सहभाग मोठ्या प्रमाणावर वाढलेले आपल्याला दिसून येतो या घटनादुरुस्तीमुळे या संस्थांना खऱ्या अर्थाने स्वायत्तता प्राप्त झालेली दिसून येते.

आर्थिक स्थितीत सुधारणा : भारतीय राज्यघटनेने केलेल्या 74 व्या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायत राज्य संस्थांच्या नागरी स्वराज्य संस्थांच्या आर्थिक स्थितीचे पुनर विरोध असून नगरपालिका महानगरपालिका सुधारण्यासाठी तसेच या संस्था आर्थिक दृष्ट्या सक्षम बनण्यासाठी वित्त आयोग उपाययोजना करीत असतो व त्यामुळेच नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या आर्थिक स्थितीत मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा घडून आलेल्या दिसतात म्हणूनच ही घटना दुरुस्ती महत्त्वाची मानली जाते.

दुर्बल घटकांचे सक्षमीकरण: भारतीय राज्यघटनेने केलेल्या 74 व्या घटनादुरुस्तीमुळे नागरी स्वराज्य संस्थांमध्ये अनुसूचित जाती अनुसूचित जमाती तसेच मागास प्रवर्गातील लोक व महिलांना प्रतिनिधित्व मिळाले असून त्यांना आरक्षण दिसून येते व त्यामुळेच या समाजातील सर्व लोकांना या संस्थांच्या कारभारात प्रतिनिधित्व करण्याची संधी प्राप्त झालेली आहे या घटनादुरुस्तीमुळे दुर्बल घटकांचे सक्षमीकरण करून घेण्यास त्यामुळे मदत झालेली असून सक्षमीकरणात 74 व्या घटनादुरुस्तीच्या मोठा वाटा असल्याचे दिसून येते.

नियोजन समिती: भारतीय राज्यघटनेत केलेल्या 74 व्या घटनादुरुस्तीमुळे विविध प्रकारच्या समित्या स्थापन झालेल्या दिसून येतात त्यामध्ये नियोजन समितीचे महत्त्व अत्यंत महत्त्वाचे दिसून येते राज्य सरकारने यासाठी दोन समित्या स्थापन करण्याची पद्धत या घटनादुरुस्तीने घातलेले असून जिल्हा पातळीवर जिल्हा नियोजन समिती प्रत्येक महानगर क्षेत्र साठी महानगर नियोजन समिती स्थापन करणे केलेले आहे या समित्यांनी आपापल्या क्षेत्रातील विकास योजनांचे आराखडे तयार करून ते राज्य शासनाकडे पाठवावेत तसेच त्याला व त्यानुसार आपले नियोजन करावे अशा प्रकारची तरतूद करण्यात आलेली दिसून येते ते 74 व्या घटना दुरुस्तीमुळे स्थापन झालेल्या या समित्यांवर नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या विकासास मोठी चालना मिळाल्याचे दिसून येते.

भारतीय राज्यघटनेत झालेल्या 74 व्या घटना शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये घडून आलेले बदल आपणास त्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येतील.

शहरी प्रश्नांना महत्त्व या घटनादुरुस्तीने ग्रामीण भागातील स्थानिक लोकांना घटनात्मक या संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला परंतु त्याचबरोबर शहरी भागात या संस्थांमार्फत महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले जाऊ लागले व यातूनच जे घटक पूर्वी दुर्लक्षित राहिले होते त्यांना पुढे आणण्याचे कार्य विभागातील अनेक शहरी विकास योजना तसेच शहरातील पाणी झोपडपट्टी पर्यावरण इत्यादी प्रश्नांना या संस्थांच्या माध्यमातून मोठी चालना मिळाली दिसून येते.

आर्थिक अधिकार प्राप्ती: राज्यघटनेत केलेल्या 74 व्या घटनादुरुस्तीमुळे शहरी भागातील स्थानिक संस्थांना त्याचे अधिकार प्राप्त झालेली दिसून येतात व त्याचबरोबर आपापल्या क्षेत्रात कर आकारणीचे व आर्थिक उत्पन्न वाढवण्याचे अधिकार मिळालेले दिसून येतात राज्यपातळीवर वित्त आयोगाची त्यामुळे या संस्थांना राज्याच्या उत्पन्नातील मोठा वाटा तसेच त्यांना जमा व खर्चाचे करण्याचे अधिकारही मिळालेले दिसून येतात.

जिल्हा नियोजन समिती: धुळे जिल्ह्यातील योजना एकत्रित करण्यासाठी आणि संपूर्ण जिल्ह्याची एकच प्रारूप विकास योजना करण्यासाठी जिल्हा नियोजन समिती स्थापन करण्यात आलेले असून प्रत्येक जिल्हा नियोजन समितीची प्रारूप विकास योजना तयार करताना जागेशंबंधी चे नियोजन पाण्याची वाटणी नैसर्गिक व भौतिक साधने पर्यावरण संरक्षण पंचायतीवर नगरपालिका यातील सामायिक हितसंबंधांच्या बाबी इत्यादी गोष्टींचा विचार झालेला दिसतो त्यामुळे स्थानिक व त्यांना समन्वय साधण्यासाठी जिल्हा नियोजन समितीची केलेली स्थापना अत्यंत महत्त्वाची असून या क्षेत्रातील विकासासाठी जिल्हा नियोजन समिती महत्त्वाचा घटक असलेली दिसून येते.

संदर्भ :

- 1) https://mr.wikipedia.org/wiki/%20भारतीय_संविधानातील_घटनादुरुस्ती
- 2) <https://www.maxmaharashtra.com/>
- 3) <https://www.mpscbattle.in/2022/05/74th-amendment-in-marathi-mpsc>

भारतीय संविधान व मूलभूत अधिकार

प्रा. डॉ. विठ्ठल स. जाधव

सहयोगी प्राध्यापक, लोकप्रशासनशास्त्र विभागप्रमुख,

कालिकादेवी महाविद्यालय शिऊर (का)

jadhavvitthal40@gmail.com

प्रस्तावना

भारतीय संविधान हा भारत देशाचा मूलभूत कायदा आहे. संविधानाच्या माध्यमातून आपण आपल्या देशाच्या प्रत्येक नागरिकाला काय देणार आहोत? या प्रश्नाचे उत्तर आपण संविधान प्रस्ताविकेत बघितले. आपण आपल्या देशात संकल्प केलेला आहे. परंतु हे सर्व कशा पद्धतीने आणि किती मर्यादेपर्यंत देणार याबाबत अतिशय सविस्तर माहिती संविधानाच्या भाग - तीन : मूलभूत अधिकार यामध्ये घटनाकारांनी दिलेली आहे. आता हे अधिकार, मूलभूत अधिकार काय असतात? तर हे असे नैसर्गिक अधिकार आहेत. ज्यामुळे प्रत्येक व्यक्ती आपले जीवन सुखी समृद्धी आणि प्रतिष्ठा पूर्वक जगू शकतो. मूलभूत अधिकार हे वैयक्तिक रित्या व्यक्तीला दिले जातात. एखाद्या व्यक्तीचे हे अधिकार हिरावून घेतले तर त्यांचे जीवन एक प्रकारे नष्ट झाले म्हणून समजा. म्हणूनच एक भारतीय म्हणून आपल्या सर्वांना आपल्या संविधानाने कोण कोणते अधिकार, मूलभूत अधिकार दिलेले आहेत, हे आपण सर्वांनी जाणून घेणे अत्यावश्यक आहे. संविधान म्हणजे फक्त आरक्षण देण्यापुरतेच मर्यादित असल्याची भावना बहुतांश तथाकथित उच्च विद्या विभूषित बनवणाऱ्यांच्या मनात असल्याचा माझा अनुभव आहे. खरंतर त्यांनी ते अभ्यासलेले देखील नसते. पण संविधान म्हटलं की डोक्यात सर्वात पहिला विचार येतो तो फक्त आरक्षणाचा. आता हे आरक्षण नेमके काय बाब आहे? हेही बहुतांश जणांना माहीतच नसते. असो पुढे तो भाग येईल तेव्हा त्याबाबत सविस्तर लिहीता येईल. मला फक्त एवढंच सांगायचं आहे की संविधान हे सर्वांचे आहे आणि सर्वांसाठीच आहे. भाग तीन मध्ये घटनाकारांनी दिलेले मूलभूत अधिकार सर्वच भारतीयांना दिलेले आहेत. या संविधानाच्या भाग तीनला भारताचा "मॅगनाकार्टा" देखील म्हटले जाते. आता हा मॅगनाकार्टा काय आहे? तर हा एक लॅटिन भाषेतील शब्द असून त्याचा अर्थ आहे "स्वातंत्र्याची महान सनद" इंग्लंडमधील अनिर्बंध राजेशाही आणि सामान्य जनता यांच्यातील संघर्षात राजेशाहीला माघार घ्यावी लागली आणि जन्म झाला तो "मेगनाकार्टा" चा 15 जून 1215 रोजी इंग्लंडचा राजा जॉन आणि त्याच्या सरदारांमध्ये थेम्स नदीच्या काठावर हा करार झाला आणि सर्व जनतेला व्यक्ती स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. सर्वांना समान तत्व लागू करण्यात आले. यामुळे सामान्य व्यक्तीला महत्त्व प्राप्त झाले. ब्रिटनमध्ये खऱ्या अर्थाने लोकशाहीची स्थापना त्यावर्षीच्या राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात मांडला झाली. म्हणूनच तर कोणत्याही देशाच्या राज्यघटना निर्मितीत हा "मेगनाकार्टा" मार्गदर्शक ठरतो.

भारताच्या संविधानात मूलभूत अधिकारांच्या जाहीरनाम्याचा समावेश असावा, हा विचार 1895 मध्ये डॉ. अँनी बेझंट यांनी त्यावर्षीच्या राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात मांडला. अर्थातच तो नामंजूर झाला. परंतु त्यानंतर सातत्याने त्याबाबत आग्रह धरण्यात आला. 1928 साली भारतीय संविधानाची रूपरेषा काय असावी, हे सुचविण्यासाठी पंडित मोतीलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली जी समिती नेमली, तिनेही संविधानात मूलभूत अधिकारांची हमी देणाऱ्या तरतुदी समाविष्ट कराव्यात असे सुचविले. 1931 च्या कराची येथील राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात मूलभूत अधिकारांचा ठराव पंडित नेहरूंनी मांडला. मग पुढे घटना समितीने स्वतंत्र भारताच्या संविधानात मूलभूत अधिकार असावेत हा निर्णय एकमताने घेतला. आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना आपल्या भारतीय समाज व्यवस्थेचा परिपूर्ण अनुभव आणि अभ्यास असल्याने त्यांनी हे मूलभूत अधिकार राज्यघटनेत समाविष्ट करताना अतिशय विस्तृतपणे मांडून परिपूर्ण न्याय दिला. भारतीय संविधानातील भाग तीन मधील दिलेल्या मूलभूत अधिकारांच्या बाबतीत माहिती घेताना हे पहिल्यांदा लक्षात घ्यावयास हवे की, भारतीय नागरिकत्व असलेल्या सर्वच नागरिकांना लिंग, जात, धर्म, प्रांत असा कोणताही भेदभाव न करता, हे सर्व अधिकार देण्यात आलेले आहेत. संविधानाच्या प्रारंभी एकूण सात मूलभूत अधिकार देण्यात आले होते.

- 1) समानतेचा अधिकार (अनुच्छेद 14 ते 18)
- 2) स्वातंत्र्याचा अधिकार (अनुच्छेद 19 ते 22)
- 3) शोषणाविरुद्धचा अधिकार (अनुच्छेद 23 ते 24)
- 4) धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार (अनुच्छेद 25 ते 28)
- 5) सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार (अनुच्छेद 29 ,30)
- 6) संपत्तीचा अधिकार (अनुच्छेद 31)
- 7) संविधानिक उपाय योजनांचा अधिकार (अनुच्छेद 32 ,32-क ते 35)

यापैकी 44 व्या घटनादुरुस्तीने 1978 मध्ये संपत्तीच्या अधिकाराला मूलभूत अधिकारांच्या यादीतून वगळण्यात येऊन ,तो अनुच्छेद 300 नुसार कायदेशीर अधिकार म्हणून घोषित करण्यात आला .त्यामुळे आता मूलभूत अधिकारांची संख्याही सहा आहे. संविधानाच्या भाग-तीन मध्ये जे मूलभूत अधिकार देण्यात आलेले आहेत, त्यांना लागू करण्याची आणि संरक्षित करण्याची जबाबदारी ही राज्याची आहे. सर्वसाधारणपणे आपण राज्य हा शब्द एखाद्या भूभागासाठी वापरतो. उदा. महाराष्ट्र राज्य परंतु संविधानात ही संकल्पना शासन व्यवस्थेशी निगडित आहे. या संकल्पनेत नक्की कोणा कोणाचा समावेश होईल हे मूलभूत अधिकाराविषयी तरतूद करण्या अगोदरच अनुच्छेद 12 मध्ये स्पष्ट करण्यात आलेले आहे. अनुच्छेद 12 मध्ये राज्य या शब्दाच्या व्याख्या संदर्भात चार प्रमुख शब्दांचा वापर करण्यात आलेला आहे .

- 1) भारताचे सरकार व संसद (केंद्र सरकार)
- 2) राज्य सरकार व राज्याचे कार्यकारी मंडळ
- 3) स्थानिक स्वराज्य संस्था- यात ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद ,नगरपालिका ,महानगरपालिका आधी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा समावेश आहे.
- 4) सरकारच्या नियंत्रणाखालील अन्य प्राधिकरणे म्हणजेच भाग तीन मध्ये असलेल्या अनुच्छेद मध्ये जिथे जिथे "राज्य" हा शब्द येईल त्या ठिकाणी त्या शब्दाचा संदर्भ हा एखाद्या प्रदेशाशी भूभागाशी संबंधित नसून शासनाशी असेल. आता प्रत्येक भारतीयाला देण्यात आलेल्या मूलभूत अधिकाराला संरक्षित तसेच लागू करण्याची जबाबदारी ही शासनाची असली तरी या अधिकारांचे कोणत्याही व्यवस्थेकडून कोणत्याही अधिकारावर उल्लंघन होऊ नये, याची कायदेशीर खबरदारी घेणेदेखील आवश्यक होते, आणि त्यामुळेच प्रत्येक भारतीयाला देण्यात आलेल्या सर्व मूलभूत अधिकारांना सुरक्षा कवच प्रदान करण्यात अनुच्छेद 13 चा समावेश आपल्या राज्यघटनेत करण्यात आला अनुच्छेद 13 हा अत्यंत गर्भित अर्थ असलेला आणि दूरगामी परिणाम करणारा अनुच्छेद आहे. कोणत्याही प्रकारच्या आघातांपासून मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करणारा हा सुरक्षा कवच आहे. एकूण चार तरतुदींच्या माध्यमातून या अनुच्छेदाद्वारे आपल्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करण्यात आलेले आहे. अशाप्रकारे या संशोधन पेपर मध्ये भारतीय संविधानातील मूलभूत अधिकार त्यांचे संरक्षण, नागरिकांचे सुरक्षा कवच, संविधान साक्षरता इत्यादी मुद्द्यावर चर्चा करण्यात येणार आहे. मूलभूत अधिकारांचा प्रचार प्रसार करणे व एकंदर संविधान साक्षरता वाढविणे गरजेचे वाटते. म्हणून मूलभूत अधिकार व भारतीय संविधान या विषयावर सविस्तर मांडणी करण्यात येणार आहे.

संशोधन उद्देश

1. भारतीय संविधान हे देशाच्या सामाजिक व राजकीयविकासाचे साधन म्हणून अभ्यास करणे .
2. भारतीय संविधानातील मूलभूत अधिकारांची आवश्यकता अभ्यासणे .
3. संविधानातील समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व व न्याय या मूल्यांचा अभ्यास करणे .

संशोधन पद्धती

या संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती चा वापर करण्यात आला असून त्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर केला जाणार आहे .

मूलभूत अधिकार विनियोग

भारतीय संविधानाने नागरिकास सप्त स्वातंत्र्य दिली धर्मविरहित राज्य सेक्युलर स्टेट असूनही धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार दिला .त्याचवेळी मूलभूत अधिकारांचा विनियोग व मूलभूत कर्तव्यांचा अनिवर्धन उपयोग यावर सुद्धा अंकुश ठेवण्याचे काम केले .कलम नंबर 22 मध्ये तर स्पष्ट म्हटले आहे की, एखादी व्यक्ती शांततेस धोका निर्माण करत असेल तर त्या व्यक्तीस स्थानबद्ध करणे, आवश्यक असेल तर अशावेळी ,व्यक्तीस्वातंत्र्य मोठे नाही व्यक्ती स्वातंत्र्य हवेच परंतु ते निरंकुश असू नये वा इतरांच्या व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या आड असू नये.संविधान कारांची किमान अपेक्षा होती की ,एखाद्याच्या निर्बंध स्वातंत्र्यामुळे दुसऱ्यांच्या स्वातंत्र्याचा अपहार होऊ नये आणि यासाठीच मूलभूत अधिकार दिलेच परंतु ते उपभोगत असताना त्यांची मूलभूत कर्तव्य काय असतील याचीही जाण करून देण्यात आली .याचा मूलाधार ही व्यक्तीची विवेक क्षमता ही असते .याचाच अर्थ अधिकारांचा उपभोग करताना सत्सद विवेक बुद्धीचा आधार घेण्यात यावा .हक्क आणि कर्तव्य या एका नाण्याच्या दोन बाजू आहेत .काही देशांच्या घटनेत मूलभूत हक्क उपभोक्तांना मूलभूत कर्तव्य गृहीत धरली आहेत आणि म्हणूनच अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी,कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया या सारख्या देशांच्या घटनेत मूलभूत कर्तव्य अधोरेखित केली नाहीत. भारत हा सुद्धा त्या देशांसारखा लोकशाहीवादी देश परंतु भारतीय संविधानात मूलभूत कर्तव्य संविधान कलम 51 क अन्वेय स्पष्ट केली आहेत. नागरिकांचा कर्तव्याची नोंद करणारा आणखी एक प्रमुख देश म्हणजे जपान. मूलभूत अधिकारात समतेचा अधिकार समतेचा अधिकार कायद्या पुढील समानता व कायद्याचे राज्य ही संकल्पना नोकऱ्यांत समान संधी, निवडणुकीत भाग घेण्याची संधी धार्मिक स्वातंत्र्य, सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क व घटनात्मक उपायांचा अधिकार, संविधान करते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधानाच्या 32 व्या कलमाला विशेष महत्त्व दिले होते. या कलमानुसार मूलभूत हक्कांना जर घटनात्मक संरक्षण नसेल तर ते मूल्यहीन ठरतील .त्यामुळे आपल्या हक्कांची पायमल्ली होत असल्याचे व्यक्तीला वाटल्यास ती सर्वोच्च वा उच्च न्यायालयात दाद मागू शकते, मूलभूत हक्कांच्या रक्षणासाठी ही संविधानिक तरतूद केल्यामुळेच मूलभूत कर्तव्याची जाणीव करून देण्यात आली, ही जाणीव करून देत असताना प्रत्येक देशात आंतरराष्ट्रीय न्यायाचे तत्त्व मान्य करण्यात आले आहे .त्यामुळेच काही कर्तव्य ही नैतिक अधिष्ठान असलेली असतात तर काही नागरी स्वरूपाची असतात .याशिवाय या कर्तव्यांना सांस्कृतिक मूल्य असते. ही मूल्य त्या त्या देशातील परंपरा पौराणिक कथा, धर्माची व्यवहाराशी घातलेली सांगड यांचा संदर्भ अनुस्यूत असतो.याचाच अर्थ आपण समाजाप्रती काय देणे लागतो याचा साकल्याने केलेला विचार म्हणजेच मूलभूत कर्तव्याची फलश्रुती भारतीय सभ्यतेतील विसंगती अन्याय होती .म्हणूनच मूलभूत कर्तव्यांची यादी संविधानात समाविष्ट करण्यात आली .ही यादी संविधान कलम 51(2)मध्ये देण्यात आली, तिचा तपशील असा आहे. संविधानाचे पालन करणे, विधानाने पुरस्कारलेले आदर्श, संस्था, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीत यांचा आदर करणे या संदर्भात राष्ट्रीय संकल्पनेला केंद्रभूत केल्यास राष्ट्र (नेशन) अस्तित्वात असायला पाहिजे. नदी, नाले ,डोंगर ,पर्वत याने निर्माण झालेला भूप्रदेश हा देश होऊ शकतो,राष्ट्र नव्हे, हा देश राष्ट्र कधीच होऊ शकणार नाही, असे उद्गार पाकिस्तानचे राष्ट्र प्रमुख याह्या खान यांनी पन्नास वर्षांपूर्वी काढले होते. याचे कारण राष्ट्रीयत्व ही मानसिकता तयार होऊ शकत नाही, हे त्यांनी हेरले होते. भारतात चार वर्ण अनेक जाती पोट जाती यामुळे एकात्मता आकारास येऊ शकत नाही. आजही आपण प्रामाणिकपणे विचार केल्यास आपल्याकडे जाती आहेत. मराठा लोहार कुंभार आहेत. शेणवी -चित्पावन आहेत, परंतु भारतीय नाहीत. मी प्रथम भारतीय आहे हे सांगू न शकल्यामुळे अजूनही राष्ट्रही संकल्पना अस्तित्वात आली नाही. जेथे राष्ट्रच नाही तेथे राष्ट्रवादी असण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही.राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत, राष्ट्रचिन्हे हे मूलभूत अधिकार समजण्यात आले .त्याचबरोबर कलम नंबर 51 अन्वे भारताची सार्वभौमता, एकता व एकात्मता उन्नत राखण्यावर व त्यांचे संरक्षण करण्यावर भर देण्यात आला आहे .राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत, राष्ट्रचिन्ह याचा जसा विचार झाला तसाच विचार होऊ शकतो. भारतातला वर्चस्ववाद सततचे पारतंत्र आणि आत्मीयतेचा अभाव यामुळे या अधिकारांचे संरक्षण होण्याऐवजी अपहरणच होण्याची शक्यता जास्त आहे .ही शक्यता आहे हे सविस्तरपणे संविधानाचे नागरिकांकडून काय अपेक्षित हे जाणून घेणे महत्त्वाचे ठरेल .संविधानाने म्हटले आहे की स्वातंत्र्यलढ्यास प्रेरक ठरलेल्या उद्दत आदर्शांची जपवणूक करणे व त्याचे अनुसरण करणे, देशाचे संरक्षण व राष्ट्रीय सेवा करण्यास तयार राहणे धर्म, भाषा, प्रदेश, वर्ग वगैरे भेद विसरून एकोपा व भातृभाव निर्माण करणे स्त्रियांची प्रतिष्ठा राखणे, नैसर्गिक पर्यावरणाचा तोल राखणे, विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन मानवतावादी शोध बुद्धी व सुधारक वृत्ती संगोपने, हिंसाचार त्यागने

इत्यादी. खरे तर ही सगळी मूलभूत कर्तव्य गोंडस आहेत. उपयुक्त आहेत त्यांना नैतिकतेचा आधार आहे. आणि ही नीतिमत्ता मानायला आपल्याकडे प्रतिष्ठा राखणारे हिंदू कोड बिल मंजूर झाले असते.2

कायद्यापुढे समानता हे तत्व राज्याचे नागरिकांशी वर्तन करताना कोणत्याही प्रकारच्या धर्म जात किंवा जन्म यांच्या आधारावर व्यक्ती व्यक्ती मध्ये भेदभाव करू नये. सर्वांना कायद्याप्रमाणे समान संरक्षण याचा अर्थ प्रत्येक व्यक्तीला कायद्याचे संरक्षण मिळेल आणि संरक्षण देताना कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही, याचा संबंध शेवटी कायद्याचे राज्य या संकल्पनेची जोडलेला आहे. आचार्य दुर्गादास पशु यांच्या मते समतेचा अधिकार देणारी ही कलमे राजकीय लोकशाहीमध्ये सामाजिक आणि आर्थिक न्यायाचा समावेश करतात. कायद्याचे सर्वांना संरक्षण मिळणे या तरतुदीचा अर्थ सर्व नागरिकांना कुठल्याही प्रकारचा भेदभाव न करता. कायद्याचे संरक्षण मिळाले पाहिजे. या अधिकारांचे स्वरूप सार्वत्रिक असले तरी तो लागू करताना काही अपवाद लक्षात घ्यावे लागतात. वेगवेगळ्या सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीमध्ये अशा प्रकारचे अपवाद करणे आवश्यक असते. परंतु हे अपवाद किंवा मर्यादा घालण्याचे काम संसदेला किंवा विधिमंडळाला करावे लागते. अपवाद करत, विधिमंडळाचा कायदा जर काही समाज घटकांना अन्यायकारक वाटला तर ते समाज घटक कोर्टाकडे दाद मागू शकतात. भारतात राज्यघटनेच्या मूलभूत अधिकाराच्या प्रकरणांमध्ये कलम 31 प्रमाणे सर्व नागरिकांना खाजगी मालमत्ता धारण करण्याचा अधिकार दिला आहे. पण त्याचबरोबर घटनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये दोन महत्त्वाच्या तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. कलम 38 प्रमाणे राज्य शक्य होईल इतक्या परिणामकारक पद्धतीने सामाजिक राजकीय व आर्थिक न्याय द्यायचा प्रयत्न करेल. त्या बाबतीत राष्ट्रांमधील सर्व घटकांमध्ये प्रेरणा निर्माण करून लोककल्याणाचे संवर्धन करणारी समाजव्यवस्था स्थापन करेल. या कलमातील उपकलम दोन प्रमाणे समाजातील दर्जा सुविधा आणि संधी यांच्या बाबतीत असणारी विषमता नष्ट करण्याचा प्रयत्न करेल. त्याचप्रमाणे व्यक्ती व्यक्ती मध्ये निरनिराळ्या क्षेत्रात राहणाऱ्या आणि निरनिराळ्या व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांमध्ये उत्पन्नाच्या बाबतीत असणारी विषमता किमान पातळीवर आणण्याचा प्रयत्न करेल. या कलमातील तरतुदींची अंमलबजावणी कशाप्रकारे करावी हे कलम 39 मध्ये सांगितलेले आहे.3

राज्यघटना ही गतिशील व जिवंत दस्तऐवज -

भारतीय राज्यघटनेचे वर्णन जिवंत दस्तऐवज असे केले जाते. परंतु याचा अर्थ काय आहे हे पाहावे लागेल. एखाद्या सजीवाप्रमाणे राज्यघटना देखील अवतीभवती घडणाऱ्या विविध घडामोडींना अनुभवांना प्रतिसाद देत असते. समाजात इतके बदल होऊनही राज्यघटना परिणामकारकपणे कार्यरत असलेली दिसते, याचे कारण तिच्या गतिशील खुल्या आणि बदलत्या परिस्थितीला प्रतिसाद देण्याच्या क्षमतेत दडलेले आहे. लोकशाही राज्यघटनेचे हे ठळक वैशिष्ट्य होय. लोकशाही मधील व्यवहार आणि कल्पना या काळानुरूप उत्क्रांत होत जातात आणि कल्पना या काळानुरूप उत्क्रांत होत जातात आणि समाज यानुसार प्रयोग करण्यात गुंतत जातो. राज्यघटना लोकशाहीचे संरक्षण करत असेल आणि तरीही नवनवीन व्यवहारांची उत्क्रांती होण्यास परवानगी देत असेल तर ती दीर्घकाळ कार्यरत होण्याबरोबरच नागरिकांचा आदर देखील प्राप्त करते. या ठिकाणी महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे राज्यघटना स्वतःचे आणि लोकशाहीचे संरक्षण करण्यास सक्षम असते का? हा होय. गेल्या सात दशकामध्ये देशाच्या राजकारणात आणि घटनात्मक विकासात फार गंभीर परिस्थिती उद्भवल्या. त्या परिस्थितीचा उल्लेख याआधी करण्यात आला आहे. घटनात्मक आणि कायदेशीर विषयांच्या संदर्भात 1950 च्या दशकापासून वारंवार उपस्थित केला जाणारा प्रश्न म्हणजे संसदेच्या सर्वश्रेष्ठ ते विषयीचा होय. संसदीय लोकशाहीमध्ये संसद लोकांचे प्रतिनिधित्व करते त्यामुळे ती कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ या शासनाच्या दोन अंगापेक्षा श्रेष्ठ असेल तथापि राज्यघटनेची एक संहिता असून तिने शासनाच्या इतर अंगांना सत्ता पुरविली आहे. त्यामुळे संसदेची श्रेष्ठता याच चौकटीत कार्यरत झाली पाहिजे. लोकशाही केवळ मते आणि लोकांचे प्रतिनिधित्व या पुरती मर्यादित नसते. ती कायद्याचे अधिराज्य या तत्त्वाशी देखील संबंधित आहे. तसेच ती संस्था विकसित करणे आणि या संस्थाद्वारे कारभार चालविणे या प्रक्रियेसाठी देखील निगडित आहे. सर्व राजकीय संस्थांनी लोकांप्रती जबाबदार असायला हवे आणि परस्पर संतुलन साधायला हवे.4

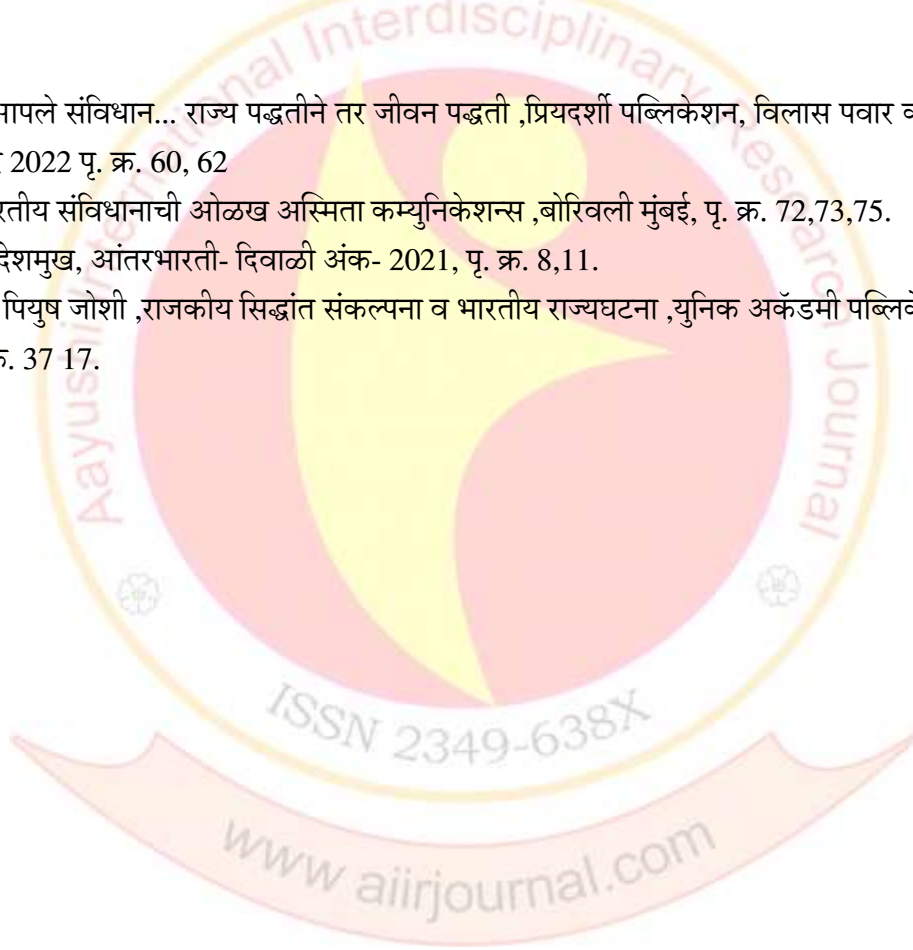

समारोप

भारतीय संविधान व मूलभूत अधिकार यावर चर्चा करताना संविधान तत्त्वज्ञान, मूल्य व सर्व भारतीयांना दिलेले मूलभूत अधिकार याद्वारे या देशातील सर्व मानवी समूह कसे जीवन जगतील याचा जीवनमार्ग म्हणजे संविधान व मूलभूत अधिकार होय. भारतीय संविधान हा एक जिवंत दस्तऐवज आहे हे यापूर्वीच नमूद केलेले आहे. एखाद्या समाजाच्या गरजा आणि तिन्ही स्वीकारलेल्या तत्त्वज्ञानानुसार कायदेशीर तरतुदी आणि संस्थात्मक रचना स्वीकारल्या जातात. तद्वतच भारतीय राज्यघटनेतील संस्थात्मक रचना सामायिक पणे संमत केलेल्या दूरदृष्टीवर आधारित आहेत. या दूरदृष्टीचा उगम ऐतिहासिक म्हणजे आपल्या स्वातंत्र्य लढ्यापासून झाला आहे. घटना समिती हा एक असा मंच होता ज्या ठिकाणी ही दूरदृष्टी व्यक्त करण्यात आली. तिला अधिक सुस्पष्ट बनविण्यात आले आणि कायदेशीर संस्थात्मक अविष्कृत करण्यात आले. या दूरदृष्टीचे मूर्त रूप म्हणजे राज्यघटना होय अभ्यासकांच्या मते या दूरदृष्टीचा सार किंवा भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान तिच्या सरनाम्यात प्रतिबिंबित झाले आहे. सर्व भारतीयांना स्वातंत्र्य समता आणि बंधुता या तत्त्वांच्या आधारावर एकत्र राहायचे आहे. आणि एकत्रच प्रगती साधायची आहे, ही आपल्या मध्ये असलेली सामायिक दृष्टी किंवा राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान हेच राज्यघटनेच्या व्यवहाराचे अमूल्य असे फलित आहे. राज्यघटनेची ही तात्त्विक दृष्टी अबाधित राखणे हीच आपली मोठी उपलब्ध ठरेल.

संदर्भसूची

1. नूरखाँ पठाण ,आपले संविधान... राज्य पद्धतीने तर जीवन पद्धती ,प्रियदर्शी पब्लिकेशन, विलास पवार कल्याण पूर्व ,द्वि. आ. 14 नोव्हेंबर 2022 पृ. क्र. 60, 62
2. ज.वी. पवार, भारतीय संविधानाची ओळख अस्मिता कम्युनिकेशन्स ,बोरिवली मुंबई, पृ. क्र. 72,73,75.
3. संपा. लक्ष्मीकांत देशमुख, आंतरभारती- दिवाळी अंक- 2021, पृ. क्र. 8,11.
4. तुकाराम जाधव, पियुष जोशी ,राजकीय सिद्धांत संकल्पना व भारतीय राज्यघटना ,युनिक अकॅडमी पब्लिकेशन्स, पुणे ,द्वि. आ. 2022 ,पृ.क्र. 37 17.

पर्यावरणीय असंतुलन आणि कायदे यांचे अध्ययन

डॉ.आर.एस शिंदे. (मार्गदर्शक)
(सहयोगी प्राध्यापक) अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
राजर्षी शाहू महाविद्यालय-परभणी.
ई-मेल : dr.rameshshinde74@gmail.com

श्री.पंकज एकनाथ भोईर,
संशोधक विद्यार्थी,
अर्थशास्त्र विभाग,
ई-मेल : bhoirpankaj277@gmail.com

प्रस्तावना:

विशेषता विसाव्या शतकाच्या अखेरीस आणि एकविसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळातील पर्यावरणात घडलेल्या घटना पाहता असे लक्षात येते की, आपल्या आजूबाजूचे पर्यावरणीय वातावरण वेगाने बदलत आहे पूर्वी पर्यावरणात होणारे नैसर्गिक बदल सहजासहजी लक्षात येत नसत पर्यावरणातील बदलांची प्रक्रिया जलद होऊन बदलांचा वेगही जास्त वाढल्याचे जाणवत आहे. पर्यावरणातील अनेक घटकात होणारे बदल का होत आहेत आणि ते समजून घेण्याची गरज का आहे? याची काही कारणे आपणास स्पष्ट करता येतील. सध्याच्या हवामानाशी व वातावरणाशी विसंगत वाटणाऱ्या घटना या मानवी कृत्यांमुळे घडून येत आहेत हे स्पष्टपणे दिसून येते काळजीपूर्वक अभ्यासानंतर व निरीक्षणानंतर लक्षात येते की, अतिवृष्टी, पूर, भूस्खलन, उन्हाळ्यातील वाढते तापमान, खालवलेले भूजल पातळी, वितळणारे हिमडोंगर, हवा प्रदूषण, वाढत्या खोदकामनामुळे मृदा प्रदूषण व वाढत्या लोकसंख्येमुळे पाण्याच्या अतिवापरामुळे जल प्रदूषणात वाढ होत आहे त्यामुळे प्राण्यांच्या व पक्ष्यांच्या तसेच जलचर प्राण्यांच्या आजार जाती विलुप्त होत चालल्या असून त्यामुळे पर्यावरणाचे असंतुलन ही मोठ्या प्रमाणात वाढत चालले आहे प्राचीन काळापासून या भूतलावर अनेक प्रकारचे पर्यावरणीय बदल होत आलेच आहेत परंतु त्यावेळी या बदलांची गती खूप संत होती. बदल हे नैसर्गिक घटना म्हणून घडत असली तरी पर्यावरणात कमी वेळात जास्त वाईट बदल व्हायला बुद्धिमान मानली जाणारी मानव जात आहे. मनुष्य स्वतःच्या विकासासाठी व सुख सुविधा विकास प्रगती यांसारख्या नावांनी निसर्गात सुरू असलेल्या अमर्यादित हस्तक्षेपांचा तो दोषी आहे. त्यामुळे पर्यावरणाचा ढासळणारा समतोल व दिवसेंदिवस वाढत जाणारे पर्यावरणाचे असंतुलन सावरण्यासाठी खूप मोठ्या प्रयत्नांची गरज आता भासू लागले आहे.

जागतिक पर्यावरण दिनाचा इतिहास :

जागतिक पर्यावरण दिनाची स्थापना १९७२ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांनी स्टॉक होम कॉन्फरन्स ऑन द ह्युमन इन्वॉर्मन्ट (५ जून १९७२) येथे केली. ज्याचा परिणाम मानवी संवाद आणि पर्यावरणाच्या एकात्मतेवर झालेल्या चर्चेतून झाला होता. दोन वर्षांनंतर १९७४ मध्ये फक्त एक पृथ्वी यातील सह पहिला जागतिक पर्यावरण दिन आयोजित करण्यात आला होता तसेच पर्यावरण संरक्षण करण्यासाठी जागतिक स्तरावर जागतिक पर्यावरण दिनाच्या दिवशी वेगवेगळ्या पर्यावरण संरक्षण विषयांवर चर्चा केली जाते. यामध्ये २००५ ते २०२२ या वर्षांच्या कालावधीत पर्यावरण दिनाच्या थीम्स व विषयांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल. १) २००५ च्या जागतिक पर्यावरण दिनाची थीम "ग्रीन सिटीज" होती आणि घोषणा होती " प्लॉट फॉर द प्लॅनेट". २) २००६ मध्ये विषय वाळवंट आणि वाळवंटीकरण होतं या सभेचे घोषवाक्य "वाळवंटात कोरडवाहू नको" असे होते. या सभेचे आयोजन अल्जेरियात करण्यात आले होते. ३) २००७ च्या जागतिक पर्यावरण दिनाच्या सभेचा विषय "बर्फ वितळणे-एक चर्चेचा विषय" यात हवामान बदलामुळे ध्रुवीय परिसंस्था आणि समुदायांवर आणि जगातील इतर बर्फ आणि बर्फाच्छादित क्षेत्रांवर होणाऱ्या परिणामांवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले होते. या सभेचे आयोजन नॉर्वेच्या ट्रॉम्सो शहरात करण्यात आले होते. ४) २००८ च्या जागतिक पर्यावरण दिनाच्या सभेचे नियोजन वेलिंग्टन येथे करण्यात आले होते. या सभेचे घोषवाक्य होते "CO2 सवय लाथ द्या ! कमी कार्बन अर्थव्यवस्थेच्या दिसेने". ५) २००९ च्या डब्ल्यू इ डी ची टीम होती "युअर प्लॅनेट नीड्स यु-युनाईट टू कॉम्बकट क्लायमेट चेंज". तसेच या दिवशी मायकल जॅक्सन यांचे अर्थ सांग जागतिक पर्यावरण दिन गीत म्हणून घोषित करण्यात आले होते याचे नियोजन मेक्सिकोमध्ये करण्यात आले होते. ६) २०१० ची सभा रवांडामध्ये आयोजित करुन सभेचं घोषवाक्य —

“अनेक प्रजाती. एक ग्रह. एक भविष्य” जैविक विविधतेचा भाग म्हणून पृथ्वीवरील जीवनाची विविधता साजरी केली. ७) २०११ च्या जागतिक पर्यावरण दिनाचे नियोजन भारताने केले होते. तीम “फॉरेस्ट नेचरट युअर सर्विस” असे होते. ८) २०१२ च्या जागतिक दिनाची थीम “हरित अर्थव्यवस्था” होती. याचे नियोजन ब्राझील येथे करण्यात आले होते. ९) २०१३ च्या जागतिक पर्यावरण दिनाची थीम -think.eat.save. अशी होती. याचे नियोजन मंगलिया या देशात करण्यात आले होते. १०) २०१४ ची पर्यावरण दिनाची थीम लहान बेटांच्या विकसनशील राज्यांचे आंतरराष्ट्रीय वर्ष(SIDS) होती. ११) २०१५ च्या पर्यावरण दिनाचे घोषवाक्य-“सात अब्ज स्वप्ने.एक ग्रह काळजी घ्या”. यजमान पद इटली या देशाला देण्यात आले होते. १२) २०१६ च्या पर्यावरण दिनाचे घोषवाक्य “GO WILD FOR LIFE”. वन्य जीवांमधील अवैध व्यापार कमी करणे आणि प्रतिबंध करणे.यजमान पद अंगोलाची निवड करण्यात आली होती. १३) २०१८ ची थीम-“बीट प्लास्टिक पोलूशन होती. यजमान राष्ट्र भारत होता. प्लास्टिकचा दैनंदिन जीवनात वापर कमी करून जीवन आरोग्यदायी कसे करता येईल हे सध्या करणे. १३) २०१९ ची थीम- “बीट एअर पोलूशन” यजमान राष्ट्र चीन होता. वायू प्रदूषणामुळे दरवर्षी सुमारे ७ दशलक्ष लोकांचा मृत्यू होतो म्हणून हि थीम निवडली. १४) २०२० ची थीम “निसर्गासाठी वेळ” आयोजन जर्मनीच्या कोलंबियामध्ये करण्यात आले होते.कोलंबिया हा जगातील सर्वात मोठ्या विविध देशन्पैकी एका आहे आणि ग्रहांच्या जैवविविधतेच्या १०% जवळ आहे.हा इमेझोन रेन्फोरेष्ट चा भाग असल्याने कोलंबिया पक्षी आणि ऑकीट प्रजातींच्या विविधते मध्ये प्रथम आणि वनस्पती, फुलपाखरे, गोड्या पाण्यातील मासे, आणि उभयचरांमध्ये दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. १५) २०२१ ची थीम “इकोसिस्टिम रिस्टोरेशन” आणि २०२२ च्या जागतिक पर्यावरण दिनाचे नियोजन स्वीडन करणार होत थीम-“फक्त एक पृथ्वी”. अशा प्रकारे आपणास मागील काही वर्षांतील जागतिक स्तरावरील पर्यावरण संरक्षणासाठी आयोजित करण्यात आलेल्या महत्वाच्या स्थिम्स/विषयांवर चर्चा करण्यात आली होती ते स्पष्टकरता येईल.

जगभरात पाळल्या जाणाऱ्या काही विशेष दिवसांना जागतिक दिवस, जागतिक दिन, आंतरराष्ट्रीय दिवस किंवा वैश्विक दिन म्हणतात. त्यामधील एक दिन म्हणजेच जागतिक पर्यावरण दिन हा पाच जून रोजी साजरा केला जातो आणि पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी जागरूकता आणि कृतीला प्रोत्सन देण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांचे प्रमुख साधन आहे. १९७३ मध्ये पहिल्यांदा आयोजन करण्यात आले होते. जागतिक स्तरावर पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी आणि संवर्धनासाठी या दिवशी वेगवेगळे पर्यावरण विषयक जागरूकता आणि कृती कार्यक्रम आयोजित केले जातात. यांचा जगावर आणि पर्यावरणावर सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम होतो हा दिवस पर्यावरणाचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्याच्या आपल्या जबाबदारीचे आपल्याला जाणीव करून देतो प्रत्येक वर्षी जागतिक दिन एक मुख्य तीन किंवा विषय घेऊन येतो.

पर्यावरण म्हणजे काय ?

मराठी विश्वकोशातील व्याख्यानानुसार विशिष्ट वेळेचे पर्यावरण म्हणजेच शिलावरण जलावरण जीवावरण व वातावरण या मुख्य भूवाईज्ञानिक घटकातील चालू असणाऱ्या प्रक्रिया व अंतरक्रिया यांचा परिणाम होय. आजकाल पर्यावरणाचे संतुलन ठेवणे ही मानवाची जबाबदारी आहे कारण या सृष्टीत निसर्गाने मनुष्य हा जीव बुद्धिमान म्हणून बनवला आहे.

जागतिक पर्यावरण दिन साजरा करण्यामागील हेतू :

जगभरात पाळल्या जाणाऱ्या काही विशेष दिवसांना जागतिक दिवस जागतिक दिन आंतरराष्ट्रीय दिवस किंवा वैश्विक दिन म्हणतात. त्यामधील एक दिन म्हणजेच जागतिक पर्यावरण दिन हा पाच जून रोजी साजरा केला जातो. पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी जागरूकता आणि कृतीला प्रोत्सन देण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांचे प्रमुख साधन आहे. १९७३ मध्ये पहिल्यांदा आयोजन करण्यात आले होते. जागतिक स्तरावर पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी आणि संवर्धनासाठी या दिवशी वेगवेगळे पर्यावरण विषयक जागरूकता आणि कृती कार्यक्रम आयोजित केले जातात. यांचा जगावर आणि पर्यावरणावर सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम होतो. हा दिवस पर्यावरणाचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्याच्या आपल्या जबाबदारीचे आपल्याला जाणीव करून देतो. प्रत्येक वर्षी जागतिक दिन एक मुख्य तीन किंवा विषय घेऊन येतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

वरील विषयानुसार हा अभ्यास पर्यावरणीय असंतुलनामुळे मानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन आणि पर्यावरणीय असंतुलन कमी करण्यासाठी किंवा पर्यावरण संवर्धनासाठी करण्यात आलेल्या विविध नियम व पर्यावरण प्रदूषण प्रतिबंधक कायदांचा अभ्यास करून पर्यावरण संतुलन राखण्यासाठी उपाययोजना कशा प्रकारे करता येतील यासाठी पुढील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत ते पुढील प्रमाणे:

- १) पर्यावरणीय असंतुलनामुळे मानवी जीवनावर किंवा पर्यावरणातील घटकांवर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन करणे.
- २) पर्यावरण संवर्धनासाठी करण्यात आलेले विविध नियम व विविध पर्यावरण संरक्षण विषयक कायदे यांचा अभ्यास करणे.
- ३) पर्यावरणीय संतुलन साधण्यासाठी उपाय योजना सुचवणे.

संशोधनाची गृहीतके:

- १) पर्यावरण असंतुलनामुळे मानवी जीवनावर व पर्यावरणातील घटकांवर विपरीत परिणाम होत आहेत.
- २) पर्यावरण संवर्धनासाठी वेगवेगळे नियम व कायदे करण्यात आले आहेत.
- ३) पर्यावरण असंतुलनामुळे काही प्रमाणात निसर्गाच्या चक्रात बदल झालेले दिसून येत आहेत.

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधन कार्य पूर्ण करण्यासाठी द्वितीय संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये वर्तमानपत्रे, ई-वर्तमानपत्रे, विकिपीडिया, वृत्तवाहिन्या, आर्टिकल्स, पुस्तके, जर्नल्स, साप्ताहिके, इंटरनेटचा वापर करण्यात आलेला आहे. वरील माध्यमांद्वारे माहिती गोळा करून माहितीचे विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.

पर्यावरण असंतुलनामुळे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम पुढील प्रमाणे :

पर्यावरणीय असंतुलन हा एक असा विषय आहे जो पूर्णपणे मानवाच्या उपभोगावर अवलंबून आहे. यात काही प्रमाणात नैसर्गिक कारणे हि सांगता येतील. पर्यावरण प्रदूषणातील म्हत्वाचे घटक व त्या घटकातील असंतुलनामुळे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

- १) हवा प्रदूषण : प्राणवायू मध्ये दुषित वायू मिसळणे किंवा धुलीकण मिसळून हवा दुषित होणे.
परिणाम : उदा- ज्वालामुखी उद्रेक, ओझन वायूचा होणारा क्षय, हवेत वाढते कार्बनचे प्रमाण, दुषित हवा, स्वसनाचा त्रास, फुफुसांचा कॅन्सर, सी.ओ.पी.डी.स्ट्रोक असे अनेक रोग किंवा आजार मानवाला होतात
- २) मृदा प्रदूषण : मृदा प्रदूषण हे प्रामुख्याने शेतीत खतांचा / किटकनाशकांचा अतिरिक्त वापर व वृक्ष तोड तसेच दुषित पाणी मातीत मुरल्याने होते. उदा- भूकंप, वाढते सिमेंट चे जंगल.
परिणाम : मृदेची धूप होते, मृदेची सुपीकता कमी होते, पर्यावरण चक्र बदलत जातो उदा: अवकाळी पाऊस पडणे. उदा : भारतातील हिमाचल प्रदेशात झालेलं भूस्खलन.
- ३) ध्वनी प्रदूषण : ध्वनी प्रदूषण हे मानवी कारणांमुळेच होते. यामध्ये मानवनिर्मित वाहनांचा आवाज, स्पीकर्स,
परिणाम : मानवास बहिरेपणा जाणतो, आवाज कमी येणे, कान दुखणे, डोके दुखणे यांसारखे गंभीर आजार होतात.
- ४) जल प्रदूषण : जल प्रदूषण म्हणजे पाण्याच्या स्रोतांचे प्रदूषण होणे. मानवी कृती आणि अन्य कारणांमुळे पाण्याच्या नैसर्गिक गुणवत्तेत प्रत्येक्ष व अप्रत्येक्षपणे बदल होतात आणि पाणी कोणत्याही कारणासाठी वापरण्यास अयोग्य ठरते या पाण्याला प्रदूषित जल म्हणतात.
परिणाम : पोट दुखीचे आजार होतात, पाण्याखालील सजीव श्रुष्टी नष्ट होते उदा : पाण्यातील विविध जातीचे मासे मरण पावतात तसेच दुषित पाण्यामुळे मुदा प्रदूषण होते.
- ५) ग्लोबल वॉर्मिंग / तापमान वाढ : मानवी हस्तक्षेपामुळे पर्यावरण पर्यावरण असंतुलनात वाढ होत आहे. वरील सर्व उदाहरणे व घटक पर्यावरण असंतुलनासाठी कारणीभूत आहेत.
परिणाम : वाढते तापमान, खालावत चाललेली पाण्याची पातळी, कोसळणारे हिम डोंगर, समुदारातील वाढते भूजल स्तर, भूकंप, ज्वालामुखी उद्रेक, अवकाळी पाऊस, पूर. या सर्व कारणांमुळे पर्यावरणात व पर्यावरणीय चक्रात बदल होत चालेलेले दिसून येत आहेत. उदा : तुर्की या देशात फेब्रुवारी महिन्यात झालेला भूकंप.

पर्यावरण संवर्धनासाठी करण्यात आलेले विविध नियम व विविध पर्यावरण संरक्षण विषयक कायदे पुढीलप्रमाणे:

१) वन्यजीव संरक्षण कायदा १९७२ : वन्यजीव संरक्षण कायदा १९७२ या कायद्यांतर्गत पर्यावरण आणि पर्यावरण आणि सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी देशातील वन्यप्राणी पक्षी आणि वनस्पती प्रजातींच्या संरक्षणाची तरतूद करण्यात आली होती इतर गोष्टींबरोबरच हा कायदा अनेक प्राण्यांच्या प्रजातींची शिकार करण्यावर बंदी घालतो. या कायद्यामध्ये २००६ रोजी शेवटची दुरुस्ती करण्यात आली होती.

वन्यजीव कायद्यासाठी घटनात्मक तरतुदी :- भारतीय राज्यघटनेचे कलम ४८A पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा करण्यासाठी आणि वन्यजीव आणि जंगलांचे रक्षण करण्यासाठी राज्याला निर्देश देते. हा लेख १९७६ मध्ये ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे संविधानात जोडला गेला. कलम ५१ भारतातील लोकांसाठी काही मूलभूत कर्तव्य लागते त्यापैकी एक म्हणजेच जंगले तलाव नद्या आणि वन्यजीवांसह नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा करणे तसेच सजीव प्राण्यांबद्दल सहानुभूती बालगणे.

उदा: १) भारतात १९५२ वन्यजीव सप्ताह साजरा केला गेला नामशेष होत चाललेल्या वन्य पशुपक्ष्यांबाबत जागृती निर्माण करणे हा त्यामागील हेतू आहे आत यात मूळ हेतूचा कालानुसार विस्तार झाला आहे. वन्यजीव सप्ताह एक ते सात ऑक्टोबर या दरम्यान साजरा करण्यात आला होता.तसेच तीन मार्चला जागतिक वन्यजीव दिन म्हणून साजरा केला जातो वन्यजीव वाइल्ड लाईफ आणि वनस्पती यांच्याबाबत जागरूकता वाढवणे हा या मागचा प्रमुख उद्देश आहे याची सुरुवात थायलंडमध्ये झाली १९७० च्या दशकात वन्य प्राण्यांच्या शिकारीचे प्रमाण वाढले होते चोरट्या व्यापार मोठ्या प्रमाणात वाढला होता मध्यप्रदेश लुप्त होण्याच्या मार्गावर होते वन्यजीवांची ही कत्तल केली जात होती. या पार्श्वभूमीवर जगात चिंता व्यक्त केली यासंदर्भात जागृती करण्यासाठी विविध म्हणजेच संयुक्त संघाने युनायटेड नेशन वन्यजीव दिवस ठरविला यामध्ये १८० देशांनी सुरुवातीला पुढाकार घेतला तेव्हापासून या दिवशी वंदे जीवांचे संरक्षण संवर्धनावर चर्चा केली जाते अन्नसाखळीतील वन्यजीवांचे महत्त्व समजावून सांगितले जाते. २) जागतिक वन्यजीव संवर्धनाच्या काही वर्षांतील महत्त्वाच्या थिम आपल्याला पुढे प्रमाणे सांगता येतील: उदा : २०२० पृथ्वीवर जीवन कायम राहिले पाहिजे. २०१९ पाण्याखालील जीवन लोकांसाठी. २०१८ मांजरी शिकार्यांमुळे धोक्यात. २०१७ युवकांनो आवाज ऐका. २०१६ वन्यजीवांचा भविष्य आमच्यासोबत. २०१५ वन्यजीव गुणधर्माबाद गंभीर होण्याची गरज अशा काही थीमवर जागतिक वन्यजीव दिनानिमित्त जागृती करण्यात आली होती. या कायद्यांतर्गत वन्यजीवांचे तस्करी शिकार आणि वन्यजीव व त्यांच्या अवैध व्यापारावर ठेवण्यात येतो. कायद्याच्या अधिनियमांतर्गत वरीलपैकी एखादी अवैद्यकृती करताना आढळल्यास अशा व्यक्तीस कायद्यांतर्गत कठोर शिक्षा केली जाते. जानेवारी २००३ मध्ये कायद्यात सुधारणा करण्यात आली. संकटात सापडलेल्या वनस्पती आणि जीवजंतूंचे तसेच पर्यावरण सृष्टीच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण क्षेत्रांचे संरक्षण करणे हा या कायद्यामागचा महत्त्वाचा उद्देश आहे यात सहा विभाग करून त्याप्रमाणे प्राण्यांना आणि वनस्पतींना गरजेप्रमाणे संरक्षण प्रदान करण्यात आले आहे.

२) जंगल संवर्धन कायदा किंवा वन संरक्षण कायदा १९८०: वन संवर्धन कायदा या नावाप्रमाणेच आपल्या देशातील जंगलांचे संरक्षण करण्यासाठी हा कायदा लागू करण्यात आला होता. केंद्र सरकारच्या मान्यते शिवाय जंगलांचे आरक्षण रद्द करणे किंवा वनजीवाचा जमिनीचा चुकीचा वापर टाळण्यासाठी व प्रतिबंधित करण्यासाठी हा कायदा करण्यात आला. वन संरक्षण कायदा १९८० हा जंगलांच्या संवर्धनासाठी आणि त्यांच्याशी संबंधित किंवा त्याच्याशी संबंधित किंवा अनुषंगिक बाबींसाठी तरतूद करण्यासाठी पारित करण्यात आला या कायद्यातील तरतुदीनुसार वन जमिनीवर वनेतर कारणांसाठी वाजवण्यासाठी केंद्र सरकारची पूर्वपरवानगी आवश्यक आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर वनविभाग हा कृषी मंत्रालयाचा एक भाग होता. तो बऱ्याच काळापर्यंत तसाच चालत आला. १९७२ मध्ये स्टॉक होम कॉन्फरन्स मध्ये तत्कालीन प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी यांनी पर्यावरणाचे महत्त्व आणि त्यासाठी सरकारची कटिबद्धता अधोरेखित केल्यानंतर या विभागाला महत्त्व याला सुरुवात झाली. १९८० मध्ये भारत सरकारने स्वायत्त वन विभागाची स्थापना केली १९८५ मध्ये या विभागाला स्वतंत्र मंत्रालयाचा दर्जा देण्यात आला.

३) ध्वनी प्रदूषण कायदा २००० : एखाद्या वस्तूद्वारे निर्माण होणाऱ्या सामान्य आवाजाला ध्वनी म्हणतात जेव्हा ध्वनीची तीव्रता जास्त असते आणि ऐकण्याला रुची नसते तेव्हा त्याला आवाज म्हणतात ध्वनी प्रदूषण म्हणजे उच्च तीव्रतेच्या आवाजामुळे म्हणजेच उद्योगांचा आवाज दगड कापणे मोठ्याने ओरडणे वाहनांचा आवाज इत्यादीमुळे मानवामध्ये अस्वस्थता व अस्वस्थतेची स्थिती. आवाजाची तीव्रता मोजण्यासाठी डेसिबल युनिट सेट केले आहे. डेसिबल मोजमाप शून्यापासून सुरू होते जागतिक आरोग्य संघटनेने दिवसा ४५ डेसिबल आणि रात्री ३५ डेसिबल लाऊडनेस पातळी निश्चित केली आहे. ध्वनी प्रदूषण नियंत्रण कायदा पर्यावरण संरक्षण कायदा १९८६ च्या कलम सहा अन्वये ध्वनी प्रदूषकांसह हवा आणि जल प्रदूषकांचा अतिरेक रोखण्यासाठी कायदे करण्याची तरतूद आहे. याचा वापर करून ध्वनी प्रदूषण नियम आणि नियंत्रण नियम २००० प्रारित करण्यात आले आहेत. या अंतर्गत विविध क्षेत्रांसाठी आवाजांच्या संदर्भात हवेच्या गुणवत्तेचे मानके निश्चित करण्यात आले आहेत सध्याच्या राष्ट्रीय कायदांतर्गत ध्वनी प्रदूषण नियंत्रणासाठी ही तरतूद आहे ध्वनी प्रदूषक हा गुन्हेगारी क्षणिक म्हणून विचारात घेतल्यास भारतीय दंड संहितेच्या कलम २६८ आणि कलम २९० चा वापर त्याच्या नियंत्रणासाठी केला जाऊ शकतो पोलीस कायदा १८६१ पोलीस अधीक्षकांना सण आणि उत्सवात रस्त्यावर वाजवल्या जाणाऱ्या संगीताच्या तीव्रतेच्या पातळीचे नियमन करण्याचे अधिकार देतो भारतात ध्वनी प्रदूषण नियंत्रणासाठी स्वतंत्र कायद्याची तरतूद नाही भारतात दोन्ही प्रदूषणाचा समावेश वायू प्रदर्शनातच होतो वायू प्रदूषण प्रतिबंधक आणि नियंत्रण कायदा १९८१-१९६७ मध्ये सुधारित वायू प्रदूषक च्या व्याख्या खाली दोन्ही प्रदूषक देखील समाविष्ट केले आहे.

पवांचित आवाजाच्या स्वरूपातील ध्वनी प्रदूषण शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यास हानी पोहोचू शकते ध्वनी प्रदूषणामुळे चिडचण आणि आक्रमकता उच्च रक्तदाब उच्च तणाव पातळीत बहिरेपणा झोपेचा त्रास आणि इतर हानिकारक परिणाम होऊ शकतात ध्वनीच्या दीर्घकालीन प्रदर्शनामुळे आवाज प्रेरित एकण्याचे नुकसान होऊ शकते जे लोक अधिक व्यावसायिक ध्वनीच्या संपर्कात आहेत त्यांच्या श्रवण संवेदनशील ते मध्ये ध्वनीच्या संपर्कात नसलेल्या लोकांपेक्षा जास्त घट दिसून येते उच्च आणि मध्यम ते उच्चा आवाज पातळी हृदयाच्या रक्तवाहिन्यांवर परिणाम करू शकते रक्ता रक्तदाब आणि त्यांना वाढू शकतो आणि त्यामुळे लोकांच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर परिणाम होतो.

४) पाणी प्रदूषण प्रतिबंधक आणि नियंत्रण कायदा १९७४: १९७२ च्या स्टॉकहोम परिषदेनंतर देशातील वनस्पती आणि प्राण्यांचे संरक्षण आणि सुरक्षा धोक्यात आल्याचे स्पष्टपणे दिसून आले त्यामुळे १९७४ प्रदूषण प्रतिबंधक व नियंत्रण अधिनियमन कायदा करण्यात आला. या कायदांतर्गत जलप्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रणासाठी कायदा करण्यात आला होता या कायद्यात १९७८ मध्ये आणि पुन्हा १९८८ मध्ये सुधारणा करण्यात आले १९८८ मध्ये दुरुस्ती करून तो पर्यावरण संरक्षण कायदा १९८६ च्या तरतुदीची सुसंगत करण्यात आला.

५) वायू प्रदूषण प्रतिबंधक कायदा १९८१: सर्व प्रकारच्या प्रदूषणामुळे होणारे हवामान बदलांचे परिणाम आपणास दिसून येत आहेत १९७० च्या दशकात सुरुवातीला अगदी स्पष्ट झाले यासाठी भारतीय राज्यघटनेअंतर्गत एक विशेष कायदा लागू करण्यात आला हा कायदा १९८१ चा वायू प्रदूषण प्रतिबंधक आणि नियंत्रण कायदा होता हा कायदा भारतातील वायू प्रदूषण नियंत्रित आणि प्रतिबंधित करण्यास मदत करतो. उदा : वायू प्रदूषणामुळे दरवर्षी सुमारे ७ दशलक्ष लोकांचा मृत्यू होतो.

६) पर्यावरण संरक्षण कायदा १९८६: हा कायदा सगळ्या प्रकारचे पर्यावरणीय प्रदूषण रोखण्यासाठी आणि देशाच्या विविध भागांमध्ये असलेल्या विशिष्ट पर्यावरणीय समस्यांना सोडवण्यासाठी केंद्र सरकारला प्राधिकरण स्थापन करण्याचा अधिकार देतो हा कायदा पर्यावरणाचा संरक्षण आणि सुधारण्यासाठी असलेल्या सर्वात व्यापक कायदा आहे. पर्यावरण संरक्षण कायदा पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा प्रदान करण्याचा उद्देशाने १९८६ मध्ये भारतामध्ये लागू करण्यात आला होता हा कायदा पर्यावरणाचा संरक्षण आणि सुधारण्यासाठी असलेल्या सर्वात व्यापक कायदा आहे राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३५३ अंतर्गत लागू करण्यात आलेला आहे व तो आंतरराष्ट्रीय करारांना प्रभावित करण्यासाठी कायदे तयार करण्याची देखील तरतूद करतो वैज्ञानिक संस्थांमध्ये अनुकीय अभियांत्रिकी मूल्यांकन समिती आणि नॅशनल कोस्टर जॉन मॅनेजमेंट अथोरिटी जनशक्ती मंत्रालयाच्या अंतर्गत राष्ट्रीय गंगा परिषदेत रूपांतरित महत्त्वाच्या संस्था आहेत.

७) ध्वनी प्रदूषण नियमन २००० : ध्वनी प्रदूषणाचे हानिकारक प्रभाव ओळखून भारत सरकारने पर्यावरण संरक्षण कायदा १९८६ अंतर्गत ध्वनी प्रदूषण कमी करण्यासाठी उपाय योजनांचा समावेश केला होता पण या कायद्यांतर्गत दोन्ही प्रदूषण ही फक्त एक श्रेणी होते तथापि १९८० च्या दशकाचा उत्तरार्धात सरकारने केवळ ध्वनी प्रदूषणावर लक्ष केंद्रित करून स्वतंत्र कायदा आणण्याचा निर्णय घेतला अशा प्रकारे दोन्ही प्रदूषण नियम आणि नियंत्रण नियमानुसार जन्म झाला.

८) ऊर्जा संवर्धन कायदा २००१ : ऊर्जा संवर्धन कायदा २००१ हा ऊर्जेचे कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी आणि अपव्यय कमी करण्याच्या उद्देशाने एक पाऊल पुढे टाकण्याच्या उद्देशाने लागू करण्यात आला होता.

९) जैविक विविधता कायदा २००० : हा कायदा राज्याच्या स्वतःच्या जैविक संसाधनांचा वापर करण्याच्या सर्व बंध अधिकाऱ्यांना मान्यता देतो जैविक संसाधनांचे संवर्धन करणे त्याचा शाश्वत वापर व्यवस्थापित करणे आणि स्थानिक समुदायांसोबत जैविक साधनांच्या वापरामुळे आणि ज्ञानामुळे निर्माण होणाऱ्या कायद्यांची नावे पूर्ण वाटणी सक्षम करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे या कायद्यांतर्गत राष्ट्रीय जैवविविधता प्राधिकरण एमबीए राज्य जैवविविधता मंडळ एबीबीएस आणि जैवविविधता व्यवस्थापन समिती बीएएमसी स्थानिक स्तरावर निर्माण केल्या गेल्या आहेत एपीएस सोबत हा देखील पर्यावरणासाठी फार महत्त्वाचा कायदा आहे जैवविविधता काय दहा संयुक्त राष्ट्रांच्या जैविक विविधतेच्या सीबीडी १९८२च्या करारामध्ये अंतर्भूत केलेल्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्याच्या भारताच्या प्रयत्नातून निर्माण करण्यात आलेला एक महत्त्वाचा कायदा आहे.

पर्यावरण संरक्षणासाठी उपाय योजना पुढील प्रमाणे करता येतील :

- १) जंगलातील सर्वच छोट्या मोठ्या प्राण्यांची हत्या रोखण्यासाठी नवीन कठोर कायदे करण्यात यावे.
- २) जंगल संवर्धनासाठी मोठ्या प्रमाणावर वृक्ष लागवड करावी. किंवा प्रत्येकाने आपल्या जन्म दिनी एक झाडाची लागवड करून त्याची झाड मोठ होई पर्यंत काळजी घ्यावी.
- ३) ध्वनी प्रदूषण टाळण्यासाठी सरकारने तयार केलेल्या नियमांचे पालन करावे.
- ४) पर्यावरणातील जैवविविधता टिकवण्यासाठी पर्यावरणातील घटकांचा योग्य प्रमाणात वापर करावा
- ५) वायू प्रदूषण कमी करण्यासाठी वयक्तिक वाहनांचा किंवा जास्त कार्बन उत्सर्जित करणाऱ्या वाहनांचा वापर कमी करावा

निष्कर्ष :

वरील सर्व विवेचनावरून आपणास असे स्पष्ट करता येईल कि, पर्यावरणीय असंतुलन हा एक असा विषय आहे जो पूर्णपणे मानवाच्या उपभोगावर अवलंबून आहे. यात काही प्रमाणात नैसर्गिक कारणे कारणीभूत आहेत परंतु पर्यावरण संरक्षणासाठी करण्यात आलेल्या जे विविध नियम-कायदे आहेत. या सर्व कायद्यांच्या अधिनियमांतर्गत वरीलपैकी एखादी अवैद्यकृती करताना व्यक्ती आढळल्यास अशा व्यक्तीस कायद्यांतर्गत कठोर शिक्षा व दंड आकारला जातो. तेसेच पर्यावरणीय कायद्यांचे पालन नकेल्यास त्याचा विपरीत परिणाम पर्यावरणातील सर्वच सजीव व निर्जीव घटकांवर होताना दिसून येतो.

संदर्भ सूची :

- १) <https://www.tv9marathi.com/international/world-wildlife-day-learn-the-importance-of-wildlife-in-the-ecosystem-651747.html>
- २) www.wikaspidiya.com
- ३) <https://youtu.be/xztiDztKcC>
- ४) <https://you.be.PkAG09lv550>
- ५) <https://you.be/lxopYGzML9c>
- ६) <https://you.be/JNJFIPy9g7g>
- ७) <https://youtube.com/watch?v=Z2AC2eHRP4&feature>
- ८) <https://youtube./R7IlgP-d4jig>
- ९) <https://youtube/QYwnEjJcOPY>
- १०) B.Aadhar- ISSN-2278-9308/FEB-2023

भारतातील ग्रामीण विकास - एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. पोळळे एस.एम.

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
लो. टिळक महाविद्यालय वडवणी

प्रस्तावना:

मानव जीवनातील विविध समस्या कमी करून सुलभ व सुरक्षित जीवन जगण्याच्या प्रयत्नातूनच विकासाचे विविध मार्ग निर्माण झाले. भौगोलिक रचना, पर्यावरण, सभोवतलच्या परिस्थिती-नुसार समाज विकासाची उद्दिष्टे ठरत गेली. भारतीय समाजाच्या विकासाची दिशा ही मुख्यत्वे ग्रामीण विकासावरच अवलंबून आहे. त्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर या दोन्ही कालखंडात ग्रामीण विकासाचे विविध प्रयोग झाले व होत आहेत, कारण भारताची मुख्य गरज ग्रामीण विकास हीच आहे. विकास म्हणजे सार्वत्रिक मानवी कल्याणासाठी जाणीवपूर्वक केलेले प्रयत्न होय. दारिद्र्यातून मानवाची मुक्तता करणे हा विकास प्रक्रियेचा मुख्य हेतू आहे.

ग्रामीण भागातील निरक्षरता, बेकारी, रोगराई निर्मुलन, दुर्बल घटकांना अधिक मदत करणे ही विकास प्रक्रियेची मुख्य उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विविध पातळीवरून विविध पद्धतीने आणि विविध साधनांच्या माध्यमातून प्रयत्न केले जात आहेत. विविध सकारात्मक-नकारात्मक घटनांमुळे ग्रामीण समाजात सतत बदल होत गेले. काही अतिसूक्ष्म, काही मंद काही लक्षवेधक तर काही गुणात्मक बदलांमुळे ग्रामीण समाज नवीन स्वरूप धारण करत गेला. भारतीय ग्रामीण विकास प्रक्रियेचा विचार करता स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर नियोजनपूर्वक विविध विकास कार्यक्रमाची आखणी करून त्याची अंमलबजावणी केली जात आहे.

भारतीय खेड्यांना वैदिक कालखंडापासून प्रशासकीय महत्त्व होते. वर्तमानकाळातही खेडे हा भारताचा महत्वाचा घटक मानूनच ग्रामीण विकासाच्या योजनांची आखणी करून त्या राबविण्यात येत आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने, समुदाय विकास योजना, राष्ट्रीय विस्तार सेवा, एकात्मिक ग्रामीण विकास, महात्मा गांधी स्वच्छता अभियान, तंटामुक्त गांव अभियान अशा विविध योजनांच्या शेती सुधारणा, उत्पादकता वाढ, दारिद्र्य, बेकारी निर्मुलन स्थलांतर प्रतिबंध, शिक्षण सुविधा, पिण्याचे पाणी, आरोग्य सुधारणा, स्वावलंबन, मुलभूत सोयी सुविधा निर्माण करून उच्च जीवनमान कल्पना रूजवणे, अंधश्रद्धा ही उद्दिष्टे साध्य करून ग्रामीण विकासाला चालना देण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. लोकशाही मार्गाने कल्याणकारी राज्यांच्या निर्मितीचे ध्येय साध्य करण्यासाठी भारतात सन 1951-52 पासून ते आजपर्यंत पंचवार्षिक योजना राबविण्यात येत आहे. वार्षिक अर्थसंकल्पात ग्रामीण विकासाचे ध्येय साध्य करण्यासाठी विशेष आर्थिक तरतुद करण्याचा प्रयत्न केला गेला.

विकसनशील देशांना ग्रामीण विकासाला दुर्लक्षित करता येणार नाही. कारण तेथील बहुसंख्य जनता ग्रामीण भागात वास्तव्य करून आहे. त्याचा मुख्य व्यवसाय शेती व शेतीपुरक उद्योग हा आहे. त्यावरच त्यांची उपजीवीका अवलंबून आहे. ग्रामीण जनतेच्या विकासावर आणि त्यांची क्रयशीलता टिकवून ठेवण्यावरच देशाचा औद्योगिक, आर्थिक आणि सामाजिक विकास अवलंबून आहे. करण औद्योगिक क्षेत्रातून उत्पादित होणा-या उत्पादनाची मुख्य बाजारपेठ म्हणजे ग्रामीण समाजाच आहे. त्यामुळे विकासाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील लोकांची खरेदी शक्ती टिकवून ठेवणे ही मुख्य आहे.

ग्रामीण विकासाची व्याख्या:

1. "ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे दारिद्र्य, बेकारी, निरक्षरता व रोगराई हे चार शत्रु नष्ट करून त्यांच्या राहणीमानाची पातळी उंचावणे आणि त्याकरीता ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकासावर भर देणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय"
2. "सार्वजनिक आरोग्य, शिक्षण, शेती आणि चळवळ या स्वरूपात ग्रामीण समाजाचे वेगवेगळे बदल घडवून आणणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय."
3. "ग्रामीण जनतेला किमान प्राथमिक गरजांची सोय सहज उपलब्ध करून दैनंदिन जीवनावश्यक गोष्टी उपलब्ध होतील या दृष्टीने प्रयत्न करणे म्हणजेच ग्रामीण विकास होय."

अध्ययनाची उद्दिष्टे :

1. विविध विकास योजनांचे सकारात्मक फलित काय? याचा अभ्यास करणे.
2. विकासाचे आपले ध्येय साध्य झाले काय? याचा मागोवा घेणे.
3. स्थानिक जनता विकास प्रक्रियेत सहभागी झाली काय? याचा अभ्यास करणे.

गृहीत कृत्ये:

1. विविध विकास योजनांचे सकारात्मक परिणाम कमी दिसून येतात.
2. आपले ग्रामिण विकासाचे ध्येय साध्य झाले असे वाटत नाही योग्य व परिपूर्ण कार्यक्रमांची कमतरता आहे.
3. लोक सहभागाचा अभाव

ग्रामीण विकासासाठी राबवण्यात आलेल्या योजना:-

लोकशाही मार्गाने कल्याणकारी राज्यांच्या निर्मितीचे ध्येय गाठण्यासाठी पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून विविध विकास योजना राबविण्यात आल्या मात्र त्याचा अनुभव फार उत्साहवर्धक नाही. प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत मोठी आर्थिक तरतुद करून मोठ्या प्रमाणात खर्च करण्यात आला, तरीही खेड्यापाड्यांच्या मुलभूत गरजा अपुर्णच राहिल्याचे चित्र सर्वत्र पाहण्यास मिळते. भौगोलिक विकास व मनोरचना परिवर्तनसाठी अनेक योजना राबवल्या गेल्या. त्याची सुची थोडक्यात:-

1) अवर्षण प्रवण विभाग कार्यक्रम 2) एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम 3) ग्राम सुधार कार्यक्रम 4) पंतप्रधान ग्राम सडक योजना 5) ग्रामीण पाणी पुरवठा 6) एकात्मिक उर्जा कार्यक्रम 7) गृहनिर्माण योजना 8) राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना 9) कुटीर जोती योजना 10) पंतप्रधान आवस योजना 11) पडीक जमिन विकास योजन 12) पाणलोट क्षेत्र विकास योजना 13) निर्मल ग्रामयोजन 14) सामाजिक वनीकरण 15) संजय गांधी निराधार योजना 16) सकस अहार योजना 17) महिला सबलीकरण 18) मोहर योजना 19) अपंग कल्याण योजना 20) जीवनधारा व जवाहर विहीर योजना 21) ग्रामीण महिला व बालके विकास 22) महिला आर्थिक विकास महामंडळ 23) राष्ट्रीय मातृत्व लाभ योजना 24) बळीराजा सुरक्षा विमा योजना 25) संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान 26) महात्मा गांधी तंटामुक्त ग्राम अभियान 27) अंधश्रद्धा निर्मूलन 28) व्यसनमुक्ती पुरस्कार 29) कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड स्वाभिमान योजना.

या शिवाय कन्यादान योजना, स्वयंसिद्ध कार्यक्रम, प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दलित मित्र पुरस्कार योजना इ. विकास कार्यक्रमांच्या माध्यमातून भौतिक विकास, सामाजिक न्याय व मानसिक परिवर्तनसाठी सातत्याने प्रयत्न केले जात आहेत. बारामाही ग्रामीण रस्ते, ग्रामीण विद्युतीकरण, ग्रामीण दुरध्वनी, ग्रामीण पेयजल योजना, ग्रामीण सिंचन, सर्व शिक्षण मोहिम, मध्यान्ह भोजन, एकात्मिक बालविकास, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना कार्यक्रम-2005 यासारखे गतकाळातील विषयांची नावे बदलून पुन्हा भारत निर्माण योजना म्हणून नव्याने सुरू करावे लागले. याचा अर्थ आतपर्यंत ग्रामीण विकासासाठी आखण्यात आलेल्या व आमलात आणलेल्या सर्व योजना अपेक्षित ध्येय साध्य करू शकल्या नाहीत असे वाटते.

निष्कर्ष:- भारतातील ग्रामीण विकास प्रक्रिया समाजशास्त्र दृष्टीेकोनातून अभ्यास करता खालील प्रमाणे चित्र स्पष्ट होते.

1. ग्रामीण क्षेत्रात सर्वच पातळीवर निराशा, निरुत्साह, मानसिक अस्वच्छता, असुरक्षितता दिसून येते.
2. मुलभूत सोयी-सुविधांचा अभाव, विजेचा तुटवडा, पिण्याच्या पाण्याचे दुर्भिक्ष, अर्धवट सिंचन सुविधा शैक्षणिक दुरावस्था बेरोजगारी, रस्त्यांचा अभाव इ. प्रश्न आजही कायम आहेत.
3. एकात्मिक उर्जा विकास कार्यक्रम प्रभावीपणे राबवला गेला नाही.
4. शैक्षणिक विकासाचा प्रश्न तीव्र आहे.
5. शेती विकासासाठी केलेल्या प्रयत्नांना काही प्रमाणात यश आले. परंतु खर्चावर आधारित शेतमालाला भाव न मिळाल्याने शेती व्यवसाय उध्वस्त झाला आहे. शेतकरी आत्मविश्वास गमावून आत्महत्या कडे वळत आहे.
6. सहकारी सुत्रे अभिजन वर्गाकडे गेल्याने लहान शेतक-यांना सहकारी चळवळीचर अत्यल्प लाभ झाल्याचे पहावयास मिळते.
7. सरकारी योजना आहे हात धुवून घ्या ही मानसिकता वाढत चालली आहे.

8. स्वार्थी मनोवृत्तीत वाढ व लोकसहभागाचा अभाव सर्वत्र दिसून येतो.
9. व्यसनाधिनता, व भांडण तंट्यामध्ये वेळ आणि पैसा मोठया प्रमाणत खर्च केला जात आहे.
10. स्थानिक नेतृत्व कल्पक व विकासाचा दृष्टीकोन बाळगणारे असावायास हवे, मात्र वर्तमान ग्रामिण नेतृत्वाचा विचार करता स्वार्थीवृत्ती दादागिरी हे नेतृत्व गुण महत्वाचे मानले जाते. त्यामुळे विकास प्रक्रिया गतीहीन झाली आहे.
11. महिला व बालकल्याणसाठी विशेष प्रयत्नांची गरज आहे असे वाटते.
12. नेते, प्रशासकिय अधिकारी व जनता यांचा परस्पर समन्वय कमी झाल्याचे दिसून येते.
13. शासनयंत्रणा, शासकिय योजना बदल लोकांमध्ये असलेली पुर्वीची आपुलकी आणि आकर्षण कमी झाल्याचे दिसून येते.
14. योजना न राबवता पैसा कमावण ही विकास विरोधी मानसिकता बळावत चालली आहे.

उपाययोजना:

1. योजना जनतेच्या मनात विकास योजना बदल आणि अंमलबजावणी संदर्भात गैरसमज निर्माण का झाले याचा शोध घेणे व त्याचे समाधान करणे आवश्यक आहे.
2. शेती मालासाठी बाजारपेठा व भावाची हमी देणे आवश्यक आहे.
3. सहकारी चळवळीचे पुनःजीवन व्हावे.
4. निर्दोष प्रशिक्षित स्थानिक नेतृत्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जावा.
5. प्रशासनाचा हस्तक्षेप कमी करून स्थानिक लोकांच्या गरजा व उपलब्ध साधनाचा विचार करून योजना आखल्या जाव्यात.
6. आरोग्य, स्वच्छता तंटामुक्ती यासाठी विशेष प्रयत्न केले जावेत.
7. दुस-याने केले पाहीजे दिले पाहीजे, मोफत मिळाले पाहिजे, ही मनोवृत्ती वाढत चालल्याने कार्य संस्कृती लोप पावत चालली आहे. परिणामी विकास योजना अपयशी ठरत आहेत. म्हणून ग्रामीण जनतेची मनोवृत्ती बदलण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.
8. अनुदाना ऐवजी श्रमदानाची भावना निर्माण करणे आवश्यक आहे.
9. ग्रामीण स्त्री, कृषी विकास, अरोग्य, स्वच्छता, पर्यावरण संरक्षण, पाणलोट क्षेत्र विकास, शिक्षण सुविधा, उर्जा स्थानिक नेतृत्व, प्रशासकिय सुधारणा, ही ग्रामीण विकासाची महत्वाची अंगे आहेत. याचे भान ठेवून विकास कार्यक्रम आखावे लागतील.

सारांश :

ग्रामीण भागातील लोकांचे वर्तमान जीवन संघर्षमय झालेले आहे. कारण लोकांना विकास कार्यात सहभागी करून घेतले जात नाही. परिणामी अनेक विकास योजना राबवल्या गेल्या त्यावर प्रचंड पैसाही खर्च करण्यात आला. त्याचे फलित म्हणून काही प्रमाणात भौतिक सुधारणा दिसून येतात परंतु मानवी विकासाच्या संदर्भात लक्षवेधक क्रांती झाली असे म्हणता येणार नाही. ग्रामीण समाज पुर्णपणे गोंधळलेला दिसून येतो. शेती फायदेशीर राहिली नसल्याने कामाच्या शोधात लोक शहरांकडे स्थलांतर करत आहेत. एकीकडे शहरात लोकांची गर्दी वाढत आहे. तर दुसरीकडे खेडी ओस पडत चालली आहेत.

संदर्भ:-

- 1) शर्मा सुरेंद्र कुमार, ग्रामीण समाजशास्त्र डिस्कव्हरी पब्लीकेशन हाउस, नवी दिल्ली, 2007.
- 2) डॉ. दिलीप खैरनार, भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र, विद्या बुक्स पब्लीशर औरंगापुरा, औरंगाबाद.
- 3) प्रा.डॉ. सुनिल मायी, सामाजिक संशोधन प्रध्दती, डायमंड पब्लीकेशन पुणे.
- 4) लोकप्रभा मासिक, 22 एप्रिल-2011
- 5) प्रा.डॉ. मुकुंदराव गायकवाड, शेती व्यवसायातील मंदी आणि संधी कॉन्टिनेन्ट प्रकाशन विजयनगर, पुणे, 2011.
- 6) डॉ. वासुदेव मुलाटे, शेतकऱ्याचा आसूड स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद, 5 सप्टेंबर-2010

माहितीचा अधिकार आणि कायद्याची वास्तविकता

संशोधक

प्रदिप प्रभाकर वाघमारे

M.A. Political Science,

Ph.D. Scholar.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना:

आधुनिक काळात शासनाचा सर्वोत्तम प्रकार म्हणून लोकशाही शासनप्रकार ओळखला जातो. राज्यातील सर्व लोकांना शासन कारभारात सामावून घेणारा शासनप्रकार म्हणून लोकशाहीकडे पाहता येते. लोकशाही हे रयतेचे राज्य असते. लोकशाहीत सर्व नागरिकांना समान अधिकार व स्वातंत्र्य असते. लोकांची सत्ता आणि सत्तेत लोकमताचे प्रतिबिंब असा दुहेरी संयोग साधल्यानेच लोकशाही यशस्वी होऊ शकते. लोकशाही शासनव्यवस्थेत नागरीकांच्या मुलभूत अधिकाराला अनन्य साधारण महत्त्व असते. वर्तमान काळात जगात ज्या ज्या देशांनी लोकशाही मुलभूत शासनव्यवस्थेतचा स्विकार केला त्या सर्व देशातील संविधानकर्त्यांनी नागरिकांच्या मुलभूत अधिकारांची नोंद आपल्या संविधानात केली. समाजात राहणाऱ्या व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी अशा मुलभूत अधिकाराची आवश्यकता असते. व्यक्तीच्या जिविताचे आणि मालमतेचे रक्षण होणे हा व्यक्तीचा अधिकार आहे. आणि त्याचे रक्षण करण्याची जबाबदारी राज्यसंस्थेची असते. काही अधिकार हे व्यक्तीला निसर्गाकडून माणूस म्हणून आपोआप मिळतात. उदा. जीवन जगण्याचा अधिकार हा निसर्गाकडून प्रत्येक माणसाला मिळालेला असतो. तर काही अधिकार मिळविण्यासाठी सतत प्रयत्न करावे लागतात. तर कधी कधी प्रखर संघर्ष सुद्धा करावा लागतो. उदा. स्वातंत्र्याचा अधिकार, समतेचा अधिकार, शिक्षणाचा अधिकार, माहितीचा अधिकार इ. अधिकार मिळविण्यासाठी मानवाला प्रखर संघर्ष करावा लागला आहे.

साधने : विविध लेख, ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट इत्यादी

उद्दिष्टे :

- 1) मुलभूत अधिकाराची ऐतिहासिक पात्र व भूमी अभ्यासणे.
- 2) भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकाराचा सविस्तर आढावा घेणे.
- 3) सुशासन निर्मितीमध्ये माहितीच्या अधिकाराचे योगदान अभ्यासणे.
- 4) माहिती अधिकाराची प्रभावशिलता अभ्यासणे.

गृहितकृत्ये:

१. माहिती अधिकारामुळे शासकीय यंत्रणेत सकारात्मक बदल घडून आला आहे
२. माहिती अधिकाराची परिणामकता दिवसेंदिवस वाढताना दिसून येते
३. शासन पारदर्शी व्हावे तसेच लोकसेवकाला आपली जबाबदारी कळावी यासाठी माहिती अधिकार महत्वाचा आहे.

माहितीचा अधिकार आणि कायद्याची वास्तविकता :-

भारताने इ.स. १८५७ पासून १९४७ पर्यंत स्वातंत्र्याच्या अधिकारासाठी ब्रिटिशांसोबत प्रखर संघर्ष केला तेव्हा १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारतीयांना स्वातंत्र्य मिळाले. जगातील लोकशाहीप्रधान राष्ट्रातील लोकांना आपल्या मुलभूत अधिकारासाठी अस संघर्ष करावा लागला. तेव्हाच सरकारकडून मुलभूत अधिकाराची हमी मिळाली. मुलभूत अधिकाराची हमी मिळून किंवा संविधानात नोंद करून उपयोगाचे नाही तर त्यांची अंमलबजावणी व संरक्षण होणे ही खूप महत्त्वाचे असते. जगातील लोकशाहीप्रधान देशांनी माहिती अधिकाराची अंमलबजावणी करत असल्याचे आढळून आले. सर्वप्रथम स्वीडन या देशाने

माहितीच्या अधिकाराचा मुलभूत अधिकारामध्ये समावेश केलेला आहे. स्वीडनने इ.स. १७७६ मध्ये माहिती अधिकाराचा कायदा करून त्याची अंमलबजावणी केली. स्वीडन देशाचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून जगातल्या जवळपास ५६ देशांनी आपापल्या देशात माहिती अधिकाराचे कायदे संमत केलेले आहेत. भारत सुद्धा लोकशाही प्रधान राष्ट्र असल्यामुळे आणि सर्वोच्च न्यायालयाने विविध खटल्यामध्ये दिलेले निर्णय लक्षात घेऊन व समाजसेवक, सामाजिक व राजकीय संस्था संघटनांनी सरकारकडे माहिती अधिकारासंदर्भात केलेला पाठपुरावा डोळ्यासमोर ठेवून माहिती अधिकाराचा कायदा संमत करून तो देशभर लागू केला आहे. हा कायदा संमत करण्याचा मुळ उद्देश म्हणजे प्रशासनातील भ्रष्टाचार, बेजबाबदारपणा दप्तरदिरंगाई, लाचलुचपत नाहीशी होऊन प्रशासन पारदर्शक लोकाभिमुख जबाबदारपणा निर्माण व्हावा आणि स्वराज्यातून सुराज्य निर्माण करणे हे गांधीजीचे स्वप्न साकार व्हावे म्हणून हा कायदा संमत करण्यात आला आहे माहिती अधिकाराचा कायदा संमत करून तो स्थानिक पातळीपासून ते राष्ट्रीय पातळीपर्यंत लागू करण्यात आला. त्यामध्ये ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हापरिषद महानगरपालिका, नगरपालिका नगरपंचायत जिल्हाधिकारी कार्यालय शाळा महाविद्यालये, विद्यापीठे इ. सर्व संस्थाना हा कायदा लागू आहे या सर्व संस्थामधील भ्रष्टाचार कमी करून स्थानिक पातळीपासून ते राष्ट्रीय पातळीपर्यंत शासनाचे रुपांतर सुशासनात करण्याची योजना आखण्यात आली.

माहितीचा अधिकार कायदा संमत केल्यामुळे प्रशासनातील भ्रष्टाचार व बेजबाबदारपणा कमी होऊन शासन व प्रशासन लोकाभिमुख होण्याच्या प्रक्रियेस चालना मिळेल व प्रशासनात लोकसहभाग वाढून सुशासन प्रस्थापित होईल या हेतूने माहितीच्या अधिकाराचा कायदा संमत करून एक क्रांतीकारी पाऊल टाकले आहे. शासनाची विविध खाती विविध विषय हाताळत असतांना माणसाच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत वेगवेगळ्या कारणांनी नागरीकांचा सरकारी खात्याशी संबंध येत असतो माहितीच्या कायद्याअंतर्गत नियमाप्रमाणे शुल्क भरून नागरिक शासकीय कामकाजाविषयीची माहिती मागवू शकतो माहिती याचा अर्थ कायद्याअंतर्गत शासकीय कागदपत्र दस्तावेज संगणकावरील माहिती असा आहे. देशाची सुशिक्षिता धोक्यात आणणारी गुन्हे अन्वेषणाच्या कामात अडथळा आणणारी खाजगीपणाचा विनयभंग करणारी अशी काही अपवादात्मक माहिती वगळता इतर सर्व माहिती नागरीकांनी मागणी केल्यास उपलब्ध होऊ शकते व उपलब्ध करून देणे संबंधित अधिकारी व कर्मचाऱ्यांना बंधनकारक आहे. माहितीच्या देवाण वाणीमुळे नागरीकांचा शासन व प्रशासनात सहभाग वाढतो. प्रशासकीय अधिकारी जनतेला जबाबदार राहून काम करत असतात. यामुळे प्रशासनात पारदर्शकता निर्माण होण्यास मदत होत आहे. म्हणून माहितीचा अधिकार ही सुशासनाची गुरुकिल्ली आहे असे म्हटले जाते. त्यामुळे या संशोधन विषयाला महत्व प्राप्त झाले आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

- 1) गोडबोले माधव (2013), गोडबोले सुजाता (अनु.) हरवलेले सुशासन, विश्वकर्मा प्रकाशन पुणे.
- 2) कचरे प्रल्हाद व गायकवाड शेखर, कायदा माहितीचा अन् अभिव्यक्ति स्वातंत्र्याचा, यशदा प्रकाशन पूणे.
- 3) सोनवणे जगतराव (2008), माहितीचा अधिकार व दुरुपयोग, सोनादिपा प्रकाशन धूळे.
- 4) यशदा (2005), माहितीचा अधिकार अधिनियम, यशवंतराव चव्हाण विकास प्रकाशन प्रबोधनी पूणे.
- 5) दै. लोकसता
- 6) दै. सकाळ

भारतीय ग्रामीण विकास की समस्या और चुनौतियां

डॉ. पुरुषोत्तम मनगटे.

धारेश्वर शिक्षण संस्था संचालित,
कला व विज्ञान महाविद्यालय
चिंचोली ली. ता. कन्नड
जि. छ. संभाजीनगर.

सारांश

ग्रामीण विकास के लिए भारत सरकार ने अनेक प्रयास किए हैं, इसके बावजूद ग्रामीण क्षेत्र में आज भी अनेक आधारभूत समस्या बनी हुई है। जैसे बेरोजगारी, अशिक्षा, अंधकार, पानी, बिजली, अंधविश्वास, सड़क, सिंचाई आदि। कई समस्याएं किसी से छुपी नहीं हैं! उद्योग धंधों की कमी के कारण गांव के लोगों लोग रोजगार के लिए मुख्य रूप से कृषि पर निर्भर है! उसी रोजगार का मुख्य स्रोत होने के कारण किसान मौसमी बेरोजगारी से भी टूट रहे हैं। यह भी सच है कि सिंचाई की कमी के कारण भारतीय कृषि मानसून पर निर्भर होती है। किसान खेती भी करे तो मानसून की देरी के कारण फसलें खराब हो जाती है, इन कारणों से भारतीय गांव के लोग बेरोजगारी और गरीबी के घोर अंधकार में जैसे जा रहे हैं। गरीबी और शिक्षा व्यवस्था की लाचार हालत के कारण ग्रामीण बच्चे अशिक्षित रह जाते हैं, अशिक्षा कई अन्य सामाजिक समस्याओं की भी जननी है!

ग्रामीण विकास एक जटिल मुद्दा है, जिसमें विभिन्न चुनौतियाँ और बाधाएँ शामिल हैं। ग्रामीण समाज के सामने आने वाली मुख्य समस्याओं की, आपूर्ति सहित पर्याप्त बुनियादी ढांचे की कमी है। बुनियादी ढांचे की इस कमी के कारण किसानों के लिए अपने माल को बाजार तक पहुंचाना और आवश्यक सेवाओं तक पहुंच बनाना मुश्किल हो जाता है। ग्रामीण विकास का तात्पर्य ग्रामीण क्षेत्रों की आर्थिक, सामाजिक और पर्यावरणीय स्थितियों में सुधार की प्रक्रिया से है। जहाँ ग्रामीण विकास के कई लाभ हैं, वहाँ कई चुनौतियाँ हैं जिन्हें स्थायी ग्रामीण विकास प्राप्त करने के लिए संबोधित करने की आवश्यकता है।

प्रस्ताविक

ग्रामीण विकास का तात्पर्य ग्रामीण क्षेत्रों की आर्थिक, सामाजिक और पर्यावरणीय स्थितियों में सुधार की प्रक्रिया से है। ग्रामीण क्षेत्रों को आमतौर पर कम जनसंख्या घनत्व, संसाधनों और सेवाओं तक सीमित पहुंच और कृषि और अन्य प्राथमिक उद्योगों पर निर्भरता की विशेषता है। ग्रामीण विकास के लिए कई अलग-अलग रणनीतियाँ और दृष्टिकोण हैं, लेकिन कुछ सामान्य लक्ष्यों में शामिल हैं।

शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा और अन्य बुनियादी सेवाओं तक पहुंच बढ़ाना, ग्रामीण क्षेत्रों में आर्थिक विकास और रोजगार सृजन को बढ़ावा देना, कृषि उत्पादकता और स्थिरता को बढ़ाना, टिकाऊ प्राकृतिक संसाधन प्रबंधन को प्रोत्साहित करना, सामुदायिक विकास और सामाजिक समावेशन का समर्थन करना, ग्रामीण विकास में सरकारों, गैर-सरकारी संगठनों, निजी क्षेत्र के संगठनों और स्वयं स्थानीय समुदायों सहित अभिनेताओं की एक विस्तृत श्रृंखला शामिल हो सकती है। सफल ग्रामीण विकास पहलों में अक्सर एक सहयोगी दृष्टिकोण शामिल होता है, जो ग्रामीण क्षेत्रों के सामने आने वाली अनूठी चुनौतियों की पहचान करने और उनका समाधान करने के लिए कई हितधारकों को एक साथ लाता है।

शोध का उद्देश्य: शोध का मुख्य उद्देश्य भारतीय ग्रामीण विकास की समस्याएं और चुनौतियां का विश्लेषण करना है।

ग्रामीण विकास प्रमुख समस्या: ग्रामीण विकास में कुछ प्रमुख समस्या हैं, जो निम्नलिखित हैं:

- 1) उद्योग की कमी: ग्रामीण क्षेत्रों में उद्योग की कमी एक महत्वपूर्ण समस्या है। कुछ आवश्यक संसाधनों की कमी के कारण लोगों के पास व्यवसायिक स्थान नहीं होते हैं, जो उन्हें जीविका कमाने में मदद कर सकते हैं।
- 2) शिक्षा की कमी: बहुत सारे लोग अभी भी ग्रामीण क्षेत्रों में अशिक्षित हैं। उन्हें विभिन्न खर्चों का अभाव होता है, जिससे वे अपनी आय बढ़ाने के लिए स्थानीय ठहराव के लिए काम करने के लिए तैयार नहीं होते हैं।

३) इंफ्रास्ट्रक्चर:

ग्रामीण इलाकों में अभी भी कुछ इंफ्रास्ट्रक्चर की कमी है, जैसे कि सड़क, पानी, बिजली, आदि। यह लोगों के लिए सामान्य सुविधाओं को प्राप्त करने में कठिनाई पैदा करता है और अधिक विकास के लिए आवश्यक है।

४) जाति-धर्म और स्तर के अंतरों का समापन:

ग्रामीण क्षेत्रों में जाति-धर्म और सामाजिक स्तर के अंतर भी एक महत्वपूर्ण समस्या है। इससे लोगों के बीच एक दूसरे के साथ संघर्ष होता है जो विकास को रोकता है। इससे शिक्षा और सामाजिक अधिकारों का उपयोग करने में लोगों को मुश्किल होती है।

५) कृषि संबंधी विवरण:

ग्रामीण क्षेत्रों में कृषि संबंधी विवरण एक अन्य महत्वपूर्ण समस्या है। विभिन्न कारणों से, जैसे कि अधिक भूमि का निर्वहन, उपयुक्तता के लिए उपलब्ध संसाधनों की कमी आदि, कृषि उपज कम होती है। इससे लोगों की आय और रोजगार के अवसरों में कमी होती है।

ग्रामीण क्षेत्रों में विकास को आपस में जुड़े हुए हैं। इन समस्याओं का समाधान करने के लिए संबंधित सरकारी मुद्दों और कार्यक्रमों को जारी रखने के साथ-साथ, स्थानीय स्तर पर जन-सहभागिता के साथ लोगों को विकास के लिए उत्साहित करने की भी आवश्यकता है।

भारतीय ग्रामीण विकास:- चुनौतियाँ : भारतीय ग्रामीण विकास के सामने कई चुनौतियाँ हैं, जिनमें से कुछ में शामिल हैं:

- १) गरीबी: भारत में ग्रामीण क्षेत्रों में गरीबी के उच्च स्तर की विशेषता है। यह काफी हद तक आर्थिक अवसरों की कमी, शिक्षा और प्रशिक्षण के निम्न स्तर और बुनियादी ढांचे और सेवाओं तक पहुंच की कमी के कारण है।
- २) शिक्षा और स्वास्थ्य:- ग्रामीण भारत में शिक्षा एक बड़ी चुनौती है, जिसमें कई बच्चे स्कूल नहीं जाते हैं या जल्दी पढ़ाई छोड़ देते हैं। इसके लिए स्कूलों की कमी, अपर्याप्त बुनियादी ढांचे और योग्य शिक्षकों की कमी को जिम्मेदार ठहराया जा सकता है। ग्रामीण भारत में स्वास्थ्य सेवाओं तक पहुंच सीमित है, कई लोग अस्पतालों और चिकित्सा केंद्रों से दूर रहते हैं। इसका परिणाम स्वास्थ्य सुविधाओं और सेवाओं की कमी के रूप में सामने आता है, जिससे स्वास्थ्य संबंधी खराब परिणाम सामने आते हैं।
३. इंफ्रास्ट्रक्चर: भारत के ग्रामीण भारतीय ग्रामीण विकास के सामने कई चुनौतियाँ हैं, जिनमें से कुछ में शामिल हैं: क्षेत्रों में सड़कों, पानी की आपूर्ति और बिजली सहित अपर्याप्त इंफ्रास्ट्रक्चर है। यह आर्थिक विकास को सीमित करता है और लोगों के लिए बुनियादी सेवाओं तक पहुंचना मुश्किल बनाता है।
- ४) कृषि उत्पादकता: ग्रामीण भारत में कई लोगों के लिए कृषि जीविका का एक प्रमुख स्रोत है। हालांकि, कृषि उत्पादकता, प्रौद्योगिकी तक कम पहुंच, अपर्याप्त सिंचाई सुविधाओं और खराब बाजार व्यवस्था के कारण किसानों के लिए स्थायी आय अर्जित करना मुश्किल हो जाता है।
- ५) लैंगिक असमानता: ग्रामीण भारत में महिलाओं को शिक्षा, स्वास्थ्य देखभाल और आर्थिक अवसरों तक सीमित पहुंच सहित महत्वपूर्ण भेदभाव और असमानता का सामना करना पड़ता है।
- ६) पर्यावरण रक्षण : भारत के ग्रामीण क्षेत्र वनों की कटाई, मिट्टी के कटाव और प्राकृतिक संसाधनों की कमी सहित महत्वपूर्ण पर्यावरणीय चुनौतियों का सामना कर रहे हैं। ये पर्यावरणीय समस्याएं कृषि उत्पादकता को प्रभावित कर सकती हैं, और इसके परिणामस्वरूप ग्रामीण समुदायों के लिए नकारात्मक स्वास्थ्य परिणाम भी हो सकते हैं।
- ७) सामाजिक असमानता: ग्रामीण भारत में विशेष रूप से जाति और जातीयता से संबंधित महत्वपूर्ण सामाजिक असमानताएँ हैं। ये असमानताएँ शिक्षा, स्वास्थ्य देखभाल और आर्थिक अवसरों तक पहुंच को सीमित कर सकती हैं, और इसके परिणामस्वरूप भेदभाव और सामाजिक बहिष्कार भी हो सकता है।
- ८) शासन और भ्रष्टाचार: खराब शासन और भ्रष्टाचार ग्रामीण क्षेत्रों में विकास के प्रयासों को कमजोर कर सकते हैं, जिससे प्रभावी नीतियों और कार्यक्रमों को लागू करना मुश्किल हो जाता है। इसके परिणामस्वरूप उत्तरदायित्व और पारदर्शिता की कमी हो सकती है, जिससे यह सुनिश्चित करना मुश्किल हो सकता है कि संसाधनों को उचित और न्यायसंगत तरीके से आवंटित किया जाए।

- ९) सामाजिक सेवाएं: ग्रामीण समुदायों में अक्सर स्वच्छ पानी, स्वच्छता और बिजली जैसी बुनियादी सामाजिक सेवाओं तक पहुंच का अभाव होता है। इसका स्वास्थ्य परिणामों, शैक्षिक प्राप्ति और आर्थिक विकास पर महत्वपूर्ण प्रभाव पड़ सकता है।
- १०) उद्योग का अभाव: वित्त, बाजार और प्रशिक्षण तक पहुंच की कमी के कारण ग्रामीण समुदायों में अक्सर उद्यमशीलता की भावना का अभाव होता है। यह ग्रामीण क्षेत्रों में आर्थिक विकास और विकास को सीमित कर सकता है, साथ ही व्यक्तियों की अपने व्यवसायों और उद्यमों में निवेश करने की क्षमता को सीमित कर सकता है।
- ११) कौशल्य और प्रशिक्षण की कमी: ग्रामीण भारत में बहुत से लोगों के पास बेहतर आर्थिक अवसरों तक पहुंचने के लिए आवश्यक कौशल और प्रशिक्षण की कमी है। यह औपचारिक अर्थव्यवस्था में भाग लेने की उनकी क्षमता को सीमित कर सकता है, और अपने स्वयं के व्यवसाय और उद्यम शुरू करने की उनकी क्षमता को भी सीमित कर सकता है।
- १२) सांस्कृतिक और सामाजिक बाधाएँ: भारत में ग्रामीण समुदायों को अक्सर मजबूत सांस्कृतिक और सामाजिक मानदंडों की विशेषता होती है, जो शिक्षा, स्वास्थ्य देखभाल और आर्थिक अवसरों तक पहुंचने के लिए व्यक्तियों, विशेष रूप से महिलाओं की क्षमता को सीमित कर सकते हैं।
- १३) पर्यावरण का असंतुलन: भारत में ग्रामीण विकास के लिए एक बढ़ता हुआ खतरा है, बढ़ते तापमान और बदलते मौसम के पैटर्न का कृषि और प्राकृतिक संसाधनों पर महत्वपूर्ण प्रभाव पड़ रहा है।
बाजारों तक पहुंच का अभाव: ग्रामीण समुदायों में अक्सर बाजारों तक पहुंच और अपने उत्पादों को परिवहन और बेचने के लिए आवश्यक बुनियादी ढांचे की कमी होती है। यह ग्रामीण क्षेत्रों में आर्थिक विकास और विकास को सीमित कर सकता है, और इसके परिणामस्वरूप किसानों और अन्य ग्रामीण उद्यमियों के लिए कम आय हो सकती है।
- १४) लैंगिक असमानता: ग्रामीण भारत में महिलाओं को महत्वपूर्ण सामाजिक और आर्थिक बाधाओं का सामना करना पड़ता है जो शिक्षा, स्वास्थ्य देखभाल और आर्थिक अवसरों तक पहुंचने की उनकी क्षमता को सीमित करती हैं। इसके परिणामस्वरूप ग्रामीण क्षेत्रों में आर्थिक वृद्धि और विकास का स्तर कम हो सकता है, और लिंग आधारित हिंसा और भेदभाव को भी बढ़ावा मिल सकता है।
- १५) खराब स्वास्थ्य परिणाम: भारत में ग्रामीण समुदायों को अक्सर खराब स्वास्थ्य परिणामों का सामना करना पड़ता है, जिसमें कुपोषण, शिशु मृत्यु दर और संचारी रोगों की उच्च दर शामिल है। यह आर्थिक विकास और विकास को सीमित कर सकता है, साथ ही ग्रामीण समुदायों के लिए नकारात्मक सामाजिक और आर्थिक परिणाम भी हो सकता है।
- १६) बिजली का अभाव: भारत में कई ग्रामीण समुदायों के पास विश्वसनीय बिजली तक पहुंच नहीं है, जो आर्थिक अवसरों को सीमित कर सकता है और इसके परिणामस्वरूप सामाजिक और आर्थिक अलगाव हो सकता है।
- १७) लैंगिक असमानता: ग्रामीण भारत में लैंगिक असमानता एक महत्वपूर्ण चुनौती है, जो महिलाओं के आर्थिक अवसरों और सामाजिक परिणामों को सीमित करती है।
- १८) जाति-आधारित भेदभाव: ग्रामीण भारत में जाति-आधारित भेदभाव प्रचलित है, जो आर्थिक अवसरों और वंचित समुदायों के सामाजिक परिणामों को सीमित करता है।

सारांश :

इन चुनौतियों से निपटने के लिए लैंगिक समानता को बढ़ावा देने, वंचित समुदायों को सशक्त बनाने, सहभागी निर्णय लेने की प्रक्रियाओं को बढ़ावा देने, जल आपूर्ति और स्वच्छता के बुनियादी ढांचे में निवेश करने और स्थायी कृषि और प्राकृतिक संसाधन प्रबंधन को बढ़ावा देने पर ध्यान देने की आवश्यकता होगी। इसके लिए सामाजिक और आर्थिक समावेशिता और संसाधनों और सेवाओं तक समान पहुंच को बढ़ावा देने पर भी ध्यान देने की आवश्यकता होगी। इन चुनौतियों का समाधान करके, भारत यह सुनिश्चित कर सकता है कि इसके ग्रामीण समुदाय देश के आर्थिक विकास और विकास में पूरी तरह से भाग लेने और बेहतर सामाजिक और आर्थिक परिणामों का आनंद लेने में सक्षम हैं। बाजार के अवसरों, कीमतों और प्रौद्योगिकी के

बारे में जानकारी तक सीमित पहुंच ग्रामीण उद्यमियों और किसानों की अपने व्यवसायों में सूचित निर्णय लेने और निवेश करने की क्षमता को सीमित कर सकती है।

इन चुनौतियों का समाधान करने के लिए सरकार, नागरिक समाज और निजी क्षेत्र से निरंतर प्रयास की आवश्यकता होगी। इसके लिए बुनियादी ढांचे और सेवाओं में सुधार के साथ-साथ गरीबी, असमानता और पर्यावरणीय स्थिरता से संबंधित व्यापक सामाजिक और आर्थिक मुद्दों पर ध्यान देने की आवश्यकता होगी। इन चुनौतियों का समाधान करके, भारत यह सुनिश्चित कर सकता है कि ग्रामीण समुदाय देश के आर्थिक विकास और विकास में पूरी तरह से भाग लेने में सक्षम करना होगा। कुल मिलाकर, इन चुनौतियों का समाधान करने के लिए एक व्यापक दृष्टिकोण की आवश्यकता होगी जिसमें बुनियादी ढांचे, शिक्षा, स्वास्थ्य देखभाल और कृषि विकास में निवेश के साथ-साथ लैंगिक समानता को बढ़ावा देने और ग्रामीण समुदायों को सशक्त बनाने के प्रयास शामिल हों।

संदर्भ

- 1) Sagar Deep, (1990) 'Rural development policies of India: A Historical Analysis', The Indian journal of public Administration, Delhi.(India)
- 2) Becker,Howard (1966) 'Social problems: modern approach, Johan wiley and sons inc. New York.
- 3) <https://www.mountainratna.com>
- 4) <https://www.Kailash education.com>
- 5) आहूजा राम (2016) 'सामाजिक समस्याएं' रावत पब्लिकेशंस जयपुर (India)
- 6) सिंह शिवबहाल (2010) 'विकास का समाजशास्त्र' रावत पब्लिकेशन जयपुर.(India)

भारतातील केंद्र राज्य संबंधाची वर्तमानकालीन प्रस्तुतता

संतोष जाधव येंडाळकर

भारताने संघराज्य शासन पद्धतीचा स्वीकार केला आहे मात्र राज्यघटनेमध्ये संघराज्य शब्दाचा उल्लेख कुठेही दिसून येत नाही. संविधानाच्या पहिल्या कलमांमध्ये "राज्याचा संघ" असा शब्दप्रयोग जाणीवपूर्वक केलेला आहे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संविधानाचा मसुदा सादर करताना आपली भूमिका स्पष्ट करतात की "भारताचे संघराज्य घटक राज्याच्या करारातून निर्माण झालेले नाही आणि घटक राज्यांना संघराज्यातून फुटून निघण्याचा अधिकार नाही म्हणून "राज्याचा संघ" union of state असा जाणीवपूर्वक प्रयोग आम्ही करत आहोत शासन व्यवस्थेचे दोन प्रकार असतात एक एकात्मक शासन पद्धती आणि दुसरे संघराज्य शासन पद्धती एकात्मशासन पद्धतीमध्ये देशाची संपूर्ण सत्ता एका मध्यवर्ती शासन संस्थेला देण्यात आलेली असते प्रांत जिल्हा स्थानिक पातळीवर काही अधिकार मात्र स्वरूपात राज्यांना देण्यात येतात पण सर्वस्वी अधिकार हा केंद्राच्या मध्यवर्ती सत्तेकडे असतात उदाहरणात इंग्लंड तर संघराज्य शासन पद्धतीमध्ये मध्यवर्ती सत्ता आणि घटक राज्याची सत्ता ही वेगवेगळ्या असते दोन्ही शासनात सत्तेची विभागणी केलेली जाते जे अधिकार घटक राज्यांना मिळतात ते मध्यवर्ती सत्तेकडून नसून संविधानाकडून मिळाले असतात उदाहरणार्थ अमेरिका भारत आणि कॅनडा संघराज्य निर्मिती सुद्धा दोन पद्धतीने होते एक केंद्राकर्षी पद्धतीने तर दुसरी केंद्रोत्सारी पद्धतीने केंद्राकर्षी पद्धतीमध्ये स्वतंत्र पण स्वतःच्या संरक्षणासाठी व विकासासाठी एका मध्यवर्ती सत्तेशी करारबद्ध होत असतात तसे अनेक प्रांत एकत्र येऊन संघराज्य निर्माण होते त्यास केंद्राकर्षी पद्धतीने निर्माण झालेले संघराज्य असे म्हणता येते तर क्षेत्रफळाने विस्तृत देशाची प्रशासन व सुव्यवस्थेच्या दृष्टीने उपयुक्त काही ठराविक तत्त्वांच्या आधारावर छोट्या छोट्या घटक राज्यांची निर्मिती केली जाते त्या घटक राज्यांना संविधानामार्फत अधिकार दिले जातात मात्र प्रमुख अधिकार हे केंद्र शासनाकडे असतात अशा पद्धतीला केंद्रोत्सारी संघराज्य म्हणतात याचे उदाहरण भारत हे आहे. अनेक वेळा असा प्रश्न पडतो की भारतात एकात्मिक शासन पद्धती आहे का संघराज्य आहे मात्र भारतीय संविधानाचे वैशिष्ट्ये किंवा स्वरूप बघितल्याने एक गोष्ट लक्षात येते ती म्हणजे भारत हे काही प्रमाणामध्ये एकात्मशासन आहे तर काही प्रमाणामध्ये संघराज्य आहे तर के. सी. विअर राजकीय विश्लेषक भारतीय संघराज्याचे वर्णन अर्धसंघराज्य असे करतो भारतातील केंद्र आणि राज्य संबंधाबाबत वर्तमान कालीन प्रस्तुता पाहत असताना भारतीय संघराज्याची सद्यकालीन काही वैशिष्ट्ये दिसून येतात यामध्ये भारताचे संविधान हे लिखित संविधान आहे. घटक राज्य आणि केंद्र शासन यांच्यामध्ये अधिकारांचा विभाजन केल्या गेलेले आहे भारतीय संघराज्यासाठी स्वतंत्र एकेरी न्यायव्यवस्था आहे केंद्र व घटक राज्याच्या अधिकाराबाबत स्पष्ट विभागणी करण्यात आलेली आहे महत्त्वपूर्ण विषय हे केंद्राकडे आहेत कायदेमंडळाचे द्वितीय सभागृह म्हणजेच राज्यसभेवर लोकसभेच्या प्रमाणामध्ये घटक राज्यांचे प्रतिनिधित्व दिले जाते घटक राज्यातील संवैधानिक किंवा घटनात्मक प्रमुख राज्यपाल हे राष्ट्रपती द्वारे अर्थात केंद्राद्वारे निवडले जातात भारतात एकेरी न्यायव्यवस्था आहे अमेरिकेप्रमाणे वेगवेगळे नागरिकत्व दिले गेलेले नाही वरील संघराज्याची वैशिष्ट्ये व स्वरूपाचा विचार केल्यास भारताचे मध्यवर्ती सत्तेला जास्तीत जास्त प्रबळ केले गेले आहे याचे कारण असे की भारतात अनेक जाती धर्म पंथ असे लोक एकत्र राहतात त्यांचे राहणीमान संस्कृती भाषा वेगवेगळी आहे संस्कृती संघर्ष मतभेद होतात यावर नियंत्रण मिळवणे घटक राज्याला शक्य नाही म्हणून केंद्र सरकार प्रबळ असणे आवश्यक होते भारतात ज्या स्वरूपांचे धार्मिक दंगे निर्माण झाले होते त्यावर नियंत्रणासाठी व भविष्यात तशा प्रकारचे संघर्ष उद्भवू नयेत म्हणून अधिकाराच्या बाबतीमध्ये केंद्राला प्रबळ करणे आवश्यक होते भारतीय स्वातंत्र्यानंतर ज्याप्रकारे भारतीय संघराज्यातून फुटीरवादी वृत्तीने 1967 च्या नंतर खलीस्थान द्रविड स्थान दलित स्थान अशा प्रकारच्या मागण्या निर्माण होऊ लागल्या आणि अशा परिस्थितीमध्ये केंद्र सरकार प्रबळ करणे महत्वाचे होते म्हणून भारतीय संविधानकारानी जाणीवपूर्वक केंद्र प्रबळ केलेले आहे ते योग्यच होतं असे म्हणावे लागेल भारतीय शासन संस्थेचे स्वरूप अमेरिकन संघराज्य प्रमाणे नाही ती भारताच्या राजकीय परिस्थितीनुरूप आहे या संदर्भामध्ये भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांचे मत व्यवहारीक आहे भारतीय शासन व्यवस्थेला संघात्मक म्हणा किंवा एकात्म म्हणा मी या गोष्टीला जास्त महत्त्व

देत नाही संविधान आपल्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी पोषक आहे की नाही हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे भारतात लिखित संविधान आहे संघराज्यात व केंद्र सत्तेची विभागणी केलेली आहे स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आहे म्हणजे काही संघराज्यांची वैशिष्ट्ये भारतात आढळून येतात अर्थात भारत हे एक संघराज्य आहे भारतात प्रबळ केंद्र सरकार आहे हे खरे असले तरी जगातील सर्व राष्ट्रांतील संघराज्यात कमी जास्त प्रमाणात केंद्र सरकार प्रबळ असतेच केंद्र राज्य संबंधात केंद्र अनेक वेळा काही ना काही कारणासाठी वाद निर्माण होतात म्हणून केंद्र राज्य संबंधाच्या पुनर्रचनेची मागणी होते भारतीय संविधानात कलम 245 ते कलम 300 भाग 11 व 12 मध्ये केंद्र राज्य संबंधाचे सविस्तर वर्णन करण्यात आलेला आहे त्यानुसार दोन्ही शासनाचे अधिकार विषय निश्चित करून त्यांची यादी संविधानाच्या सातव्या परिशिष्टात दिली गेलेली आहे केंद्र राज्य संबंधात वाद निर्माण झाल्यास आणि तो वाद सोडवण्याचा अधिकार संविधानाने भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाला दिला गेलेला आहे केंद्र राज्य संबंधांचा विचार करत असताना सर्वात महत्त्वपूर्ण तीन भागांमध्ये यांचं विभाजन करता येते त्यामध्ये पहिल्यांदा

कायदेविषयक विधिविषयक संबंध:-

कायदेविषयक संबंधाच्या बाबतीमध्ये जे काही तरतुदी करण्यात आलेले आहेत संघ सूची च्या विषयावर फक्त केंद्र सरकारलाच कायदे करता येतात त्या कायद्याची यादी संघ सूचीमध्ये दिली आहे या सूचित राष्ट्रीय दृष्टीने महत्त्वाच्या विषयाचा समावेश करण्यात आलेला आहे उदाहरणात परराष्ट्र खाते, संरक्षण लष्कर, अणुशक्ती खनिज संपत्ती, चलन निर्मिती, रेल्वे, विमान, पोस्ट, इत्यादी 99 विषयांचा समावेश संघ सूचीमध्ये केल्या गेलेला आहे या संघसूचीतील विषयावर फक्त केंद्र सरकारच कायदा करू शकते यामध्ये राज्यांना कुठल्याही प्रकारचा अधिकार दिला गेलेला नाही.

राज्य सूची :-

ज्या विषयावर राज्य सरकारलाच केवळ कायदा करता येते अशा विषयांचा समावेश राज्य सूचित करण्यात आलेला आहे राज्य सूची घटक राज्याला उपयुक्त अशा स्वरूपाच्या विषयाचा समावेश करण्यात आलेला आहे यामध्ये राज्यांतर्गत दळणवळण तुरुंग सार्वजनिक आरोग्य, शेती, पशुपालन, पोलीस, इत्यादी विषयांचा समावेश राज्य सूची मध्ये केला गेलेला आहे यामध्ये 61 विषय समाविष्ट आहेत यावर केवळ राज्य कायदा करू शकते.

समवर्ती सूची:-

ज्या विषयावर कायदा करण्याचा अधिकार केंद्र व घटक राज्य दोघांनाही आहे त्या विषयाची यादी समवर्ती सूचीत देण्यात आलेली आहे सुरुवातीला समवर्ती सूचित 47 विषय होते समवर्ती सूचित बदल करून पाच विषयांचा त्यात समावेश करण्यात आलेला आहे त्यामध्ये 52 विषय आहेत संवेदनशील व सर्व भारतामध्ये एकात्मता व खंडता निर्माण करण्यासाठीचे आवश्यक विषय समवर्ती सूचीमध्ये समाविष्ट केले गेलेले आहेत यामध्ये वर्तमानपत्रे, व्यापार, रोजगार, न्याय, विवाह, संबंधित इत्यादी विषयावर केंद्र व घटक राज्य दोघांनाही कायदा करण्याचा अधिकार असला तरी केंद्र सरकारने केलेल्या कायद्यावर घटक राज्यांना कायदा करता येत नाही घटक राज्याने केलेल्या कायद्यावर केंद्र सरकारला कायदा करता येतो ज्या विषयावर केंद्र सरकारने कायदा केला नाही त्या विषयावरच घटक राज्य कायदा करू शकते.

शेषअधिकार :-

संविधान निर्मिती करत असताना संविधान कारांनी जाणीवपूर्वक सर्व विषयांचा समावेश केंद्र सूची राज्य सूची समोरची सूचित करण्याचा प्रयत्न केला भविष्यकाळात गुंतागुंत व येणाऱ्या अडचणी संबंधीची भविष्यवाणी करणे अवघड असते अशक्य असते वरील सर्व विषया व्यतिरिक्त जे विषय भविष्यात निर्माण होतील त्या संबंधित कायदे बनवण्याचा अधिकार केंद्राला देण्यात आलेला आहे त्या अधिकारास शेष अधिकार असे म्हणतात अशा प्रकारच्या तीन सूची भारतीय संविधानामध्ये समाविष्ट करण्यात आलेले आहेत पण या व्यतिरिक्त देखील राज्यसभेतील विषयावर कायदे करण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला देण्यात गेलेला आहे त्या संबंधितही भारतीय संविधानामध्ये कलमे समाविष्ट करण्यात आलेले आहेत यामध्ये संविधान कलम 289 राज्य सूचीतील विषयावर कायदे करण्याचा केंद्राचा अधिकार राष्ट्राच्या हितासाठी राज्य सूचीतील एखाद्या विषयावर संसदेला कायदा करावयाचा असलास संविधान कलम 229 नुसार तशा प्रकारचा ठराव राज्यसभेने पास करणे आवश्यक आहे संसद तशा स्वरूपाचा कायदा एक वर्षासाठी करू शकते पुन्हा त्या विषयावर कायदा करावयाच्या असल्यास पुन्हा राज्यसभेची मान्यता

आवश्यक असते राष्ट्रीय आणीबाणी संबंधित घोषणा भारतामध्ये परकीय आक्रमण किंवा अंतर्गत अशांतता निर्माण झाल्यास कलम 352 नुसार राष्ट्रपती राष्ट्रीय आणीबाणी घोषित करतात राष्ट्रीय आणीबाणी नंतर राज्य सूचीतील विषयावर संविधान कलम 250 नुसार कायदा करण्याचा अधिकार हा संसदेला प्राप्त होतो आणि आणीबाणी संपल्यानंतर मात्र सहा महिने संसदेने केलेले कायदे अमलात असतात दोन किंवा अधिक घटक राज्यांनी कायदा करण्याची संसदेला विनंती केली असल्यास संविधान कलम 252 नुसार दोन किंवा अधिक घटक राज्यांनी राज्य सूचीतील एखाद्या विषयावर संसदेने कायदा करावा असेच वाटल्यास घटक राज्यांसाठी संसद कायदा करते संसदेने केलेल्या कायद्यामध्ये बदल करण्याचा अधिकार मात्र घटक राज्यांना राहत नाही संविधान कलम 356 घटक राज्याची आणीबाणी घटक राज्यातील शासन संवैधानिक व घटनात्मक मार्गाने चालण्यास समर्थ आहे अशी राज्यपालांनी माहिती राष्ट्रपतींना दिल्यानंतर त्या घटक राज्यात कलम 357 नुसार सर्व अधिकार संसदेला प्राप्त होतात आणीबाणीची घोषणा संपल्यानंतर आणीबाणीच्या काळात केलेले कायदे एक वर्षापर्यंत अमलात राहतात राष्ट्रपतींच्या संमतीसाठी घटक राज्यांचे विधेयक राखून ठेवणे संविधान कलम 200 ते 201नुसार राज्याच्या विधिमंडळाने केलेले विधेयक राज्यपाल राष्ट्रपतींच्या संमतीसाठी राखून ठेवू शकतात राष्ट्रपतीला विशिष्ट कालावधीमध्ये ते विधेयक स्वीकारणे अथवा नाकारण्यासाठी विशिष्ट प्रकारची काल मर्यादा नाही राष्ट्रपती नाकारलेल्या विधेयकावर राज्य विधिमंडळ कायदा करू शकत नाही आंतरराष्ट्रीय कायदासंबंधी कलम 253 संविधान कलम 253 नुसार आंतरराष्ट्रीय तह करार किंवा राजकीय परंपरेच्या पालनासाठी राज्य सूचीतील कोणत्या विषयावर संसद कायदा करू शकते वरील प्रमाणे कायदेविषयक बाबतीतील केंद्र आणि राज्याचे संबंध पाहता सर्वात झुकते माप केंद्र शासनालाच आहे एकंदरीत कायदेविषयक संबंधाच्या बाबतीमध्ये जास्तीत जास्त अधिकार हे केंद्राला देण्यात आलेले आहेत यामध्ये कायदेविषयक संबंधाच्या बाबतीमध्ये टीकात्मक अशा प्रकारचा परीक्षण पाहिल्यानंतर एक गोष्ट लक्षात येते की केंद्र राज्य संबंधात कायदेविषयक बाबीचा विचार केला असता काही विधीविषयक संबंधाबाबत आक्षेप त्यामध्ये निर्माण होतात आणि घटक राज्य पुनर्रचना राज्य पुनर्रचनेची मागणी करतात यामध्ये राज्य पूर्ण रचनेची मागणी करण्याचे काही कारणे आहेत कायदेविषयक संबंधाच्या बाबतीमध्ये ते पुढील प्रमाणे न महत्त्वाचे विषय केंद्राकडे आहेत या बाबतीमध्ये महत्त्वाचे विषय आहेत चलन विमान रेल्वे दळणवळण जे महत्त्वाचे विषयाच्या बाबतीमध्ये राज्य सरकारांना कुठल्याही प्रकारचा कायदा करण्याचा अधिकार दिला गेलेला नाही असे टीकाकारांचे म्हणणे आहे त्याचबरोबर समवर्ती सूचीवर केंद्राचे वर्चस्व राज्य सूची संघ सूची यामध्ये अधिकाराचा विभाजन करण्यात आलेला आहे तरी इतर सूचीवर देखील केंद्राचे वर्चस्व आहे यामध्ये घटक राज्यांनी संमवर्ती सूचीवर कायदा जरी केला असेल तरी केंद्राने केलेल्या कायद्यावर राज्य सरकार यांना कायदा करता येत नाही एकंदरीत संमवर्ती सूचीवर देखील केंद्राच्या वर्चस्व या ठिकाणी दिसू येते शेष अधिकार केंद्राकडे भारतातील केंद्र आणि राज्य संघर्षाचे कारण जर बघितलं तर शेष अधिकार एकंदरीत एखाद्या भविष्यकालीन राज्य अंतर्गत देखील एखादी समस्या निर्माण झाली असेल त्या समस्यांच्या बाबतीमध्ये देखील कायदा करण्याचा अधिकार केंद्राला देण्यात आलेला आहे एकंदरीत शेष अधिकार देखील केंद्राकडे ठेवण्यात आलेले आहेत यामध्ये सुद्धा घटक राज्यांना कमी अधिकार देण्यात आलेले आहेत राज्य सूचीतील विषयावर केंद्र आवश्यकतेनुसार कायदा करू शकते एखादा विषयाच्या बाबतीमध्ये कायदा करत असताना केंद्राला जेव्हा आवश्यकता भासली राज्य सूचीतील विषयावर कायदा करण्याची त्यानुसार देखील 289 व्या कलमानुसार जेव्हा आवश्यकता भासेल तेव्हा केंद्र राज्य सूचीतील विषयावर देखील कायदा करू शकते . 356 वे कलम या कलमाचा वापर विरोधी पक्षाचे सरकार असलेल्या घटक राज्यावर वर्चस्व निर्माण करण्यासाठी केला जातो असे स्वरूपाचे टीका कायदेविषयक समाजाचे संदर्भ मध्ये केल्या जातात भारतात केंद्र आणि घटक राज्याचे कायदेशीर संबंधाचे स्पष्ट सविस्तर संविधानामध्ये विवेचन केले गेलेला आहे त्यामुळे केंद्राचे संबंधांमध्ये वाद निर्माण होण्याचा प्रश्न काही अशी जरी निर्माण होत नसला तरीही प्रश्न आणि वाद निर्माण होतात याचं प्रमुख कारण म्हणजे राजकीय पक्षाद्वारे चालवले जाणारे राजकारण होय या स्वरूपाची शक्यतोवर वाद केंद्र आणि राज्यात वेगवेगळ्या पक्षांची सत्ता असताना निर्माण होते केंद्रामध्ये वेगळे सरकार घटक राज्यांमध्ये वेगळे सरकार अशी परिस्थिती निर्माण झाल्यास 356 व्या कलमांचा केंद्राद्वारे वापर केला गेलेला आहे एकंदरीत भारतीय संविधानातील सर्वात वादग्रस्त कलम म्हणून 356 व्या कलमांचा उल्लेख केला जातो की एक प्रकारचे एक शस्त्र विरोधी पक्षांचे सरकार असलेल्या घटक राज्यावर सोडण्यात आलेला आहे बहुतांश घटक राज्याने 356 व्या कलमांचा

अनुभव घेतलेला आहे त्याचबरोबर 252 व 253 कलमाचा वापर केव्हातरी आवश्यकतेनुसार होणे अपेक्षित होते पण या देखील कलमाचा वापर नेहमीच केला गेलेला आहे म्हणून घटक राज्याच्या स्वायत्तेसंबंधी प्रश्नचिन्ह निर्माण होतात आणि केंद्राच्या वाढत्या या वर्चस्वामुळे केंद्र घटक राज्य संबंधांमध्ये राज्य पुनर्रचनेची मागणी जोर धरताना दिसून येत आहे

प्रशासकीय संबंध :-

संघराज्यात केंद्र आणि घटक राज्यांना आपापल्या जबाबदाऱ्या सहकार्याने समन्वयाने पार पाडाव्या लागतात केंद्र आणि घटक राज्यात परस्पर वाद संघर्ष निर्माण होऊ नयेत म्हणून प्रशासकीय एडमिनिस्ट्रीव्ह संबंधांचे विवेचन देखील संविधानामध्ये करण्यात आलेला आहे यामध्ये विविध प्रकारचे विश्लेषण प्रशासकीय बाबतीमध्ये दिले गेलेले आहे त्याच्यामध्ये संविधान कलम 256 घटक राज्य सरकारांना मार्गदर्शन करणे संसदेने निर्माण केलेल्या कायद्यात अंमलबजावणीसाठी अडचण येऊ नये म्हणून राज्य सरकारने आपली कार्यकारी शक्ती कशी वापरावी यासंबंधीच मार्गदर्शन घटक राज्यांना केंद्र सरकार करू शकते. कलम 256 द्वारे घटक राज्याचे शासन केंद्र शासनाची सहकार्यात्मक असावे संविधान कलम 257 मध्ये स्पष्ट उल्लेख करण्यात आलेला आहे की घटक राज्याने आपली कार्यकारी सत्ता केंद्रीय कार्यकारी सत्तेला पोषक सुसंगत अशा प्रकारची असेल किंवा तशाप्रकारे वापरले जावे म्हणजे केंद्र सरकारच्या कायद्यांच्या विरोधात घटक राज्यांनी कोणत्याही स्वरूपाचे कायदे करू नयेत नंबर तीन केंद्राद्वारे घटक राज्यांना आदेश देण्याचा अधिकार संविधान कलम 257 दोन 257 तीन या कलमानुसार असे स्पष्ट करण्यात आले आहे की घटक राज्यांनी आपले आदेश देऊ शकते हे आदेश घटक राज्यांना बंधनकारक असतात . केंद्र सरकारची कार्य राज्य शासनाकडे सोपवणे संविधान कलम 258 नुसार केंद्र सरकार आपली कार्य राज्य सरकारवर सोपू शकते हे कार्य करणे घटक राज्यांसाठी बंधनकारक असेल हे सोपवलेले कार्य करण्यासाठी घटक राज्यांना जो खर्च येईल त्या खर्चाची भरपाई केंद्र सरकार देईल मात्र केंद्राने सोपवलेले राज्य शासनावरील कार्य त्यांनी पार पाडणे मात्र बंधनकारक असेल. अखिल भारतीय नोकर भरती भारतीय संविधानाने केंद्र सरकार व राज्य सरकार साठी वेगवेगळ्या नोकरवर्ग निर्माण केला आहे प्रशासनात सुसूत्रता निर्माण करण्यासाठी अखिल भारतीय सेवा निर्माण केली गेलेली आहे उदाहरणात आयएस आयपीएस यूपीएससी या सेवेच्या माध्यमातून केंद्र सरकार घटक राज्यात अधिकारी नेमतात या अधिकाऱ्यांना बडतर्फ करण्याचा अधिकार घटक राज्यांना नसतो अखिल भारतीय सेवा निर्माण करण्यासाठी राज्यसभेच्या उपस्थित 2/3 बहुमताने ठराव पास केलास एखादी नवीन अखिल भारतीय सेवा निर्माण करता येते दोन घटक राज्यातील वादा संबंधित तरतूद दोन घटक राज्यात एखाद्या प्रश्नावरून वाद किंवा संघर्ष असेल तर त्या संबंधी राष्ट्रपती एखादी समितीने पण चौकशी करू शकतात विशिष्ट एखाद्या घटक राज्यांना यासंबंधी सल्ला व मार्गदर्शक देखील करू शकतात संविधानातील कलम 263 व 262 नुसार दोन किंवा अधिक घटक राज्यात पाणी वाटपावरून वाद निर्माण झाल्यास केंद्र लवादाची नेमणूक करू शकते या लवादा व्यतिरिक्त इतर कोणत्याही न्यायालयात खटला चालवण्यास संसद मज्जा करू शकते राज्यपालाची नेमणूक घटक राज्याचा प्रशासकीय प्रमुख म्हणून राज्यपालांची नियुक्ती राष्ट्रपती द्वारे केली जाते राष्ट्रपतींची मर्जी असेपर्यंत राज्यपाल त्या पदावर राहू शकतात. घटक राज्याचे आणीबाणी घटक राज्यातील शासन संविधानानुसार चालवले जात नसेल तर राज्यपालांचे अहवालानुसार राष्ट्रपती 356 व्या कलमानुसार घटक राज्यात आणीबाणी लागू करू शकतात घटक राज्यातील कायदे मंडळ बरखास्त करून सर्व कार्यकारी सत्ता राष्ट्रपतीचा प्रतिनिधी म्हणून राज्यपालाकडे येते केंद्र आणि घटक राज्याच्या प्रशासकीय संबंधाचा विचार केला एकंदरीत साम्राज्य निर्माण करण्यासाठी आवश्यक अशा तरतुदींचा समावेश संविधान करा आणि संविधानात केला आहे विविध एकता राखण्यासाठी केंद्र शासनाला घटक राज्यावर नियंत्रण ठेवण्याचे अधिकार प्राप्त झालेले आहेत मात्र या अधिकाराचा वापर केंद्र सरकारने आवश्यकतेनुसार करावा अशी विश्लेषकांची अपेक्षा आहे तरीसुद्धा प्रशासकीय संबंधाबाबत प्रशासकीय संबंधाच्या बाबतीमध्ये काही आक्षेप घेण्यात येतात त्याआक्षेपांचा थोडक्यात आढावा घेतला गेल्यास राज्यपालांच्या नेमणूक वरून केंद्र व घटक राज्यात वाद निर्माण झालेले आहेत राज्यपालांचे नेमणूक करताना राष्ट्रपतीकडून मुख्यमंत्र्यांची सहमती घेतली जात नाही राज्यपाल कार्य करताना घटक राज्यांचा प्रशासकीय प्रमुख म्हणून कार्य न करता तो केंद्राचा प्रतिनिधी म्हणून कार्य करतो राज्यपाल पदावरने पक्षपाती व्यक्तींची नेमणूक केली जावी अशी अपेक्षा असते मात्र निवडणुकीतील पराभूत उमेदवार किंवा सत्ताधारी पक्षातल्या मर्जीतल्या माणसे आणि सत्ताधारी पक्ष उदाहरणात पंतप्रधानाच्या आदेशानुसारच राज्यपाल कार्य करतो

म्हणून राज्यपालाच्या कार्यपद्धतीवर टीका केली जाते पश्चिम बंगाल सारखे घटकराज्य राज्यपाल पद नष्ट करण्याची मागणी करत असते तर निम्म लष्करी दल पाठवण्याच्या प्रश्नावर केंद्र घटक राज्य तणाव निर्माण झालेले आहेत घटक राज्यात कलम 257 कायदा सुव्यवस्था यशस्वी झाल्यामुळे किंवा नियंत्रित परिस्थिती निर्माण झाल्यास निम्मलष्करी दलाचा वापर केला जातो पण केंद्राद्वारे घटक राज्याशी विचार विनिमय न करता अगदी साध्या गोष्टीसाठी सुद्धा केंद्र निम्मलष्करी दल घटक राज्यात पाठवलेले आहेत उदाहरणांमध्ये केरळमधील 1968 ला केंद्रीय कर्मचाऱ्यांचा संप आणि पश्चिम बंगालमधील 1969 चा दुर्गापूरच्या दारूगोळा कारखान्यातील कर्मचाऱ्यांचा संप राज्याच्या बाबतीमध्ये अशा प्रकारचे संप किंवा उपोषण किंवा आंदोलन होत असताना केंद्राने हस्तक्षेप करून एकंदरीत घटक राज्यावरील परिस्थितीवर किंवा घटक राज्यातील मानवी स्वातंत्र्यावर बऱ्याच प्रमाणावर बाधा आणताना दिसते घटक राज्यातील भ्रष्टाचारासंबंधीची चौकशी आयोग नेमण्याचा केंद्र या अधिकाराचा बऱ्याच वेळा गैरवापर केला गेलेला आहे एखाद्या घटक राज्यात विरोधी पक्षांची सरकार असल्यास मंत्रिमंडळ व मुख्यमंत्र्यावर झालेल्या आरोपांची चौकशी करण्यासाठी चौकशी आयोग नेमणे मुख्यमंत्री व मंत्रिमंडळाचे बदनामी करण्याचा प्रयत्नही बऱ्याच वेळा होतो उदाहरणात घ्यायचा झाले तर केरळचे मुख्यमंत्री सेन गुप्ता तामिळनाडूचे मुख्यमंत्री करूनानिधी इत्यादी कारणाने केंद्र राज्य संबंधांमध्ये वाद निर्माण झालेले आहेत अलीकडेच महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये राज्यपालांनी साहित्य विज्ञान कला या क्षेत्रातील नामवंत व्यक्तींची नेमणूक करताना बऱ्याच प्रमाणामध्ये अजून देखील महाराष्ट्राच्या विधान परिषदेवर अशा लोकांची नेमणूक केली गेलेली नाही ही एकंदरीत या ठिकाणी मुख्यमंत्र्यांचे किंवा मंत्रिमंडळाचा निर्णय किंवा तशा प्रकारची व्यक्तीची आम्ही नेमणूक करू शकत नाही या शब्दांमध्ये सुद्धा एकंदरीत महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये राज्यपाल म्हणून भगतसिंग कोशारी यांची कारकीर्द वादग्रस्त ठरलेली आहे अनेक वेळा त्यांनी केंद्राची मुस्कटदाबी किंवा हुकूमशाहीचा वापर महाराष्ट्राचा राजकारणामध्ये केलेला आहे एकंदरीत बीजेपीचा वाढता केंद्रातील प्रभाव आणि भगतसिंग कोशारी यांनी आपला मनमानीपणा महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये दाखवला गेलेला आहे केंद्र राज्य संबंधातील सर्वात वादाचा मुद्दा कोणता असेल तर तो म्हणजे 356 व्या कलमाचा केंद्राद्वारे करण्यात आलेला वापर आवश्यकता नसताना काही कारणासाठी घटक राज्यातील विरोधी पक्षांचे सरकार बरखास्त करून घटक राज्यात आणीबाणी घोषित करण्यात आलेली आहे केंद्र व घटक राज्य यांच्यातील प्रशासकीय संबंधात तणाव निर्माण करण्यासाठी वरील ही कारणे जरी कारणीभूत असले तरी भारतीय राजकारणात 1967 पर्यंत घटक व केंद्रशासित केंद्रात काँग्रेसचे सरकार असल्यामुळे संघर्षाचे कारण नव्हते पण 1967 नंतर अनेक घटक राज्यांमध्ये काँग्रेस व गैरकाँग्रेसचे सरकार आल्याने केंद्र घटकाच्या तणाव निर्माण झालेला दिसून येतो पण 1990 च्या नंतर केंद्र व घटक राज्यातील संबंध बाबत जास्तीचा वाद दिसून येत नाही याचे प्रमुख कारण म्हणजे प्रादेशिक पक्षांची केंद्रामधील वाढती ताकद सांगता येईल आर्थिक संबंध संघराज्य शासन पद्धती मध्ये आर्थिक उत्पादनाच्या साधनाचे विभाजन करण्यात यावे जेणेकरून दोन्ही सरकार आपल्या क्षेत्रात स्वतंत्रपणे विकासात्मक काम करू शकतील पण जगातील कोणतेही संघराज्य असे नाही जे एकमेकांच्या मदतीशिवाय स्वतंत्र शासन व्यवस्था चालू शकेल भारत ऑस्ट्रेलिया आणि कॅनडात घटक राज्याला केंद्रावर अवलंबून राहावे लागते स्वित्झर्लंड आणि अमेरिकेत केंद्राला घटक राज्यावर अवलंबून राहावे लागते.

आर्थिक संबंध:-

भारतात काही कर पूर्णपणे केंद्राच्या स्वाधीन करण्यात आलेले आहेत काही कर पूर्णपणे घटक राज्यांच्या स्वाधीन करण्यात आलेल्या आहेत काही कर केंद्र सरकार लावते वसुली मात्र राज्य सरकारला करावे लागते काही केंद्र सरकार वसूल करून त्यातील उत्पन्नाचा काही भाग घटक राज्यांना दिला जातो केंद्र राज्य संबंधांची आर्थिक बाबतीतला जर सविस्तर विवेचन पाहिलं तर तो पुढीलप्रमाणे त्यामध्ये केंद्र सरकारच्या उत्पन्नाचे घटक आयात निर्यात कर व्यक्तींचे आणि कंपनीच्या भांडवलावरील कर शेती व्यतिरिक्त उत्पन्नावरील कर तंबाखू व मादक पदार्थावरील अबकारी कर रेल्वे प्रवासी व मालावरील कर वृत्तपत्राचे खरेदी विक्रीवरील कर जाहिरातीवरील कर रेल्वे विमान वाहतूक टाक तार इत्यादीच्या उत्पादनावरील कर तसेच संघ सूचीतील इतर विषयासंबंधी उत्पन्न केंद्र सरकारला मिळते घटक राज्याच्या उत्पन्नाचे घटक राज्याच्या उत्पन्नाचे घटक संविधानाने निश्चित केलेले आहेत शेतसारा शेतीच्या उत्पन्नावरील कर शेतीच्या वारसा संबंधित कर जमिनी घरी खरेदी विक्री कर खाणी वरील कर भारतीय औषधावरील कर व्यापार व मनोरंजनावरील कर सीमाशुल्क इत्यादी संबंधित उत्पन्न घटक

राज्यांना मिळते.केंद्र सरकार द्वारे कर निश्चिती पण घटक राज्य कडून वसुली संविधान कलम 268 नुसार काही कर केंद्र सरकारला लावता येतात पण पण या करांची वसुली केंद्र घटक राज्यकर्ते उदाहरणात औषधे व सौंदर्य प्रसाधनावरील उत्पादन व मुद्राक शुल्क यासंबंधी केंद्र सरकार कर निश्चित करते घटक राज्य करांची वसुली करून स्वतःकडेच ठेवते म्हणजेच हे उत्पन्न खर्च करण्याचा अधिकार घटक राज्यांना आहे केंद्र सरकार कर लावते व वसूल करून घटक राज्यांना देते संविधान कलम 279 प्रमाणे काही कर केंद्र सरकार करते व ते वसूल ही करते मिळालेले उत्पन्न घटक राज्यांच्या खात्यावर जमा केले जाईल उदाहरणार्थ शेत जमिनी वगळून इतर मालमतेवरील कर रेल्वे समुद्र हवाई मार्ग येणाऱ्या मालावरील सीमाशुल्क रेल्वे तिकिटावरील कर वर्तमानपत्रातील खरेदी विक्री व जाहिरातीवरील कर इत्यादी संबंधित उत्पन्न केंद्र सरकार घटक राज्यांना देते. केंद्राच्या उत्पादनावरील काहीसा घटक राज्यांना संविधान कलम 270 271 272 मध्ये असे स्पष्ट केलेले आहे की ज्या उत्पादनाच्या बाबी केंद्राकडे येतात देण्यात आले आहेत त्यातून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा काही हा घटक राज्यांना देता येतो ही वाटणी वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार संसद ठरवते. घटक राज्यांना आर्थिक अनुदान संविधान कलम 275 नुसार घटक राज्यांना केंद्राच्या आर्थिक मदतीची आवश्यकता असल्यास संसद आर्थिक अनुदान घटक राज्यांना देऊ शकते अनुसूचित जाती जमातीच्या विकासासाठी घटक राज्य केंद्राच्या पूर्वपरवानगीने काही योजना राबवत असेल तर त्या योजनेवर होणारा खर्च केंद्र सरकारच्या संचित निधीतून दिला जातो. कर्ज उभारणे संविधान कलम 292 नुसार केंद्र सरकार देशांतर्गत किंवा देशाबाहेरून आवश्यकता वाटल्यास कर्ज घेऊ शकते घटक राज्यांना देशाबाहेरील कर्ज घेता येत नाही कलम 293 घटक राज्याला केंद्राकडूनच कर्ज दिले जाते . आर्थिक आणीबाणी देशातील आर्थिक स्थिती धोक्यात आले असेल तर कलम 360 नुसार राष्ट्रपती आणीबाणी घोषित करतात आणीबाणी घोषित झाल्यानंतर घटक राज्यांच्या आर्थिक अधिकारावर केंद्राचे वर्चस्व निर्माण होते केंद्रासह घटक राज्यात नोकरदारांची वेतन कपात केली जाऊ शकते या काळात राज्य विधिमंडळाचे धनविधेयक राष्ट्रपती संमतीशिवाय मंजूर होऊ शकत नाही.नियंत्रक व महालेखा परीक्षक संविधान कलम 148 नुसार राष्ट्रपती नियंत्रक व महालेखा परीक्षकाची नेमणूक करतो नियंत्रक व महालेखा परीक्षक (CAG)केंद्र व घटक राज्यांच्या आर्थिक हिशोबाची तपासणी करतो व केंद्राचा अहवाल राष्ट्रपतीला व घटक राज्यांचा अहवाल राज्यपाला सादर करतो हा अहवाल राष्ट्रपती लोकसभेपुढे व राज्यपाल विधानसभेपुढे सादर करतात वित्त आयोग संविधान कलम 280 नुसार राष्ट्रपती दर पाच वर्षांनी वित्त आयोगाची स्थापना करतात वित्त आयोगाचे अध्यक्ष व सदस्यांची निवड राष्ट्रपती करतात सद्यस्थितीमध्ये 2020 ते 25 या सालासाठी वित्त आयोगाचे वित्त आयोगाद्वारे केंद्र राज्य संबंधातील आर्थिक साधनाच्या वितरणाचे मूल्यांकन करून शिफारशी सुचवल्या जातात संचित निधीतून राज्याला देण्यात येणाऱ्या अनुदानाबाबत शिफारशी करणे राष्ट्रपतीला आवश्यक त्या आर्थिक बाबीवर सल्ला देणे इत्यादी कार्य वित्त आयोगाला करावे लागते एकंदरीत केंद्र व घटक राज्यातील आर्थिक संबंध गुंतागुंतीचे राहिलेले आहेत संविधानात आर्थिक संदर्भ बाबत की लिस्ट अशा वैधानिक भाषेचा वापर करण्यात आलेला आहे आणि प्रत्येक गोष्टीसाठी त्याला मर्यादा सांगितल्या गेल्या आहेत त्यामुळेच केंद्र राज्यात आर्थिक संबंधाबाबत तणाव निर्माण होतात आर्थिक संबंध बाबतीतील आक्षेप किंवा काही विश्लेषकांच्या मते आर्थिक संबंध बाबत दोष आढळून येतात ते दोष पुढीलप्रमाणे केंद्र आणि घटक राज्यांच्या बाबतीत आर्थिक संबंधांमुळे तणाव किंवा वाद निर्माण होतात न केंद्र राज्य संबंधातील कराच्या वाटणीत केंद्राला झुकते माप दिले गेलेले आहे .वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार घटक राज्याला केंद्र अनुदान देते मात्र वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशी केंद्राने स्वीकारावेत असे निश्चित नाही . केंद्राद्वारे घटक राज्यांना अनुदान देताना पक्षपाती धोरणाचा अवलंब केला जातो ज्या घटक राज्यात केंद्रातील पक्षांची सत्ता आहे तेथे जास्त अनुदान व जेथे केंद्रातील इतर सरकार आहे अशा ठिकाणी मात्र दुजाभाव केला जातो. मागील कर्जाची परतफेड केल्याशिवाय नवीन कर्ज मिळत नाही कर्ज मिळवायचे असल्यास केंद्राची मान्यता आवश्यक असते केंद्राची संमती राजकीय हितसंबंधाचा किंवा पक्षपातांचा विचार करून दिला जातो . देशाच्या नियोजनबद्ध आर्थिक विकासासाठी नियोजन आयोगाची स्थापना करण्यात आली आहे मात्र नियोजन आयोगावर घटक राज्यांना प्रतिनिधित्व देण्यात आले नाही त्यामुळे घटक राज्यांच्या हिताचे रक्षण होत नाही थोडक्यात वरील कारणामुळेच केंद्र व घटक राज्यातील आर्थिक संबंधाच्या पुनर्रचनेची घटक राज्य मार्फत मागणी केली जाते संविधानाने आर्थिक संबंधाची मांडणी ही संघराज्य व्यवस्थेला पोषक अशा स्वरूपाची केली आहे संविधानाने केंद्राला जास्तीचे अधिकार देऊन प्रबळ बनवलेले आहे याचा

अर्थ घटक राज्यांना दुबळे करणे असा होत नाही घटक राज्यांना आवश्यक त्या मदतीची व्यवस्था केंद्राकडून करण्यात आली आहे घटक राज्यांना केंद्राकडून मिळणाऱ्या अनुदानात राजकीय व पक्षीय दृष्टिकोन केंद्राने ठेवू नये असे झाल्यास आर्थिक संबंधांचे केंद्र आणि राज्यातील तणाव कमी होण्यास मदत होईल यात मात्र शंका नाही थोडक्यात केंद्र राज्य संबंधातील कायदेविषयक प्रशासन विषयक आर्थिक संबंधाची पुनर्रचनेची मागणी घटक राज्यांकडून वारंवार केली गेली आहे आणि बऱ्याच वेळेला विविध कारणासाठी वाद निर्माण झालेले आहेत सुधारणा आयोगाने राजमन्नार समिती, पुंछि आयोग, सरकारीया आयोग इत्यादी आयोगाद्वारे केंद्र राज्य संबंध योग्य नसल्याचे मान्य करून केंद्राला दोषी मानले आहे केंद्र राज्य संबंध सुधारण्यासाठी काही शिफारशी केल्या जातात त्या पुढील प्रमाणे विशेष अधिकार घटक राज्यांना द्यावेत. संसदेचा नवे घटक राज्य निर्माण करण्याचा किंवा सीमा बदलण्याचा अधिकार रद्द करावा. राज्यसभेवर अमेरिकेप्रमाणे सर्व घटक राज्यांना समान प्रतिनिधी देण्यात यावे. राज्यसभेच्या ठरावानुसार राज्य सूचीतील विषयावर संसदेला कायदा करण्याची अनुमती देणारे तरतूद रद्द करावी. राज्य विधिमंडळाने पास केलेला कायदा राष्ट्रपतीच्या संमतीसाठी राखीव ठेवण्याचा राज्यपालांचा अधिकार रद्द करावा. 356 व्या कलमाचा वापर कमीत कमी केला जावा. राज्यपालाची नेमणूक करताना संबंधित घटक राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांना विश्वासात घेतले जावे. केंद्राने निमलष्करी दलाचा वापर घटक राज्यांच्या परवानगीशिवाय करू नये. नीती आयोगावर घटक राज्यांचे प्रतिनिधित्व असावेत. राज्यांच्या परवानगीशिवाय केंद्र आणि घटक राज्यात हस्तक्षेप करू नये. शिक्षण आणि समाज कल्याणचा खर्च केंद्र सरकारने करावा थोडक्यात केंद्र राज्य संबंधात पुनर्रचनेची मागणी सतत वाढत होत आहे मात्र आधुनिक काळात केंद्र सरकारला दुर्बल करून चालणार नाही अपेक्षा आहे की केंद्राने घटक राज्यांना विश्वासात घेऊन कार्य करावे एकंदरीत भारतीय शासन व्यवस्थेचा विचार केलास भारतासारखे विशेष खंडप्राय भौगोलिक व विविधता नैसर्गिकरित्याच दिसून येते प्रत्येक राज्यांची वेगळी भाषा वेगळा पोशाख वेगळी संस्कृती दर बारा कोसावर बदलणारी भाषा खानपान सण उत्सव यामुळे प्रत्येक राज्यांची वेगवेगळी संस्कृती दिसून येते प्रत्येकाला आपापलं राज्य व सांस्कृतिक चांगले वाटते प्रत्येकांना आपापल्या सांस्कृतिक विषयी अभिमान वाटावा हे जरी स्वाभाविक असले तरी एकसंघ अखंड राष्ट्र म्हणून देशाचा विचारही या ठिकाणी करावा लागणार आहे प्रत्येक राष्ट्राने उठ सुट जर आपल्या संस्कृती व आपल्या राज्यांच्या पुनर्रचनेची जर मागणी करू लागले तर हे राष्ट्र एकंदरीत अखंड एकात्म व सार्वभौम राहणार नाही याची भीती संविधानकाराना होती म्हणून संविधानकाराने जाणीवपूर्वक जास्तीत जास्त अधिकार केंद्राला देऊन केंद्र प्रबळ करण्याचे कार्य केलेले आहे पण या ठिकाणी सर्व घटक राज्यातील व सर्व भारतीयांनी एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे ती राष्ट्राचा विकास साधत असताना दुजाभाव तसेच लष्कराचा गैरवापर न करता समाज कल्याण व विकासाभिमुख कार्यासाठी वेळोवेळी केंद्राने राज्यांना विश्वासात घेऊन घटक राज्यांच्या विकासातून राष्ट्र विकास साधावा हीच येणाऱ्या काळाची अपेक्षा होऊ शकते आणि एकंदरीत ह्या केंद्र आणि राज्यांच्या सामंजस्य सेवा सहकार्याच्या भूमिकेतून भारत सृजलांम सुफलाम व एक विकसित राष्ट्र म्हणून आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रामध्ये आपलं नवीन दबदबा निर्माण करू शकेल ही आशा करूया!!

संदर्भसूची:-

- 1) मेहत्रे सोलापुरे- भारत शासन राजकारण- अरुणा प्रकाशन.
- 2) एम. लक्ष्मीकांत- भारतीय राज्य व्यवस्था- मॅकग्राहील प्रकाशन.
- 3) वा. भा. पाटील- भारतीय राज्यघटना - प्रशांत प्रकाशन.
- 4) रंजन कोळंबे -भारतीय राज्यव्यवस्था -भागीरथ प्रकाशन.
- 5) दैनिक लोकसत्ता.
- 6) दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स.

97 वी घटनादुरुस्ती आणि सहकार

डॉ. दत्तात्रय वाबळे

प्रोफेसर आणि राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
साहेबराव शंकरराव ढमढेरे, आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, तळेगाव ढमढेरे, पुणे, महाराष्ट्र.

dcwabale@gmail.com, 9850542455

संशोधक विद्यार्थी : सोनाली प्रशांत काटकर

पेमराज सारडा महाविद्यालय, अहमदनगर.

प्रस्तावना:

जगातील सर्व देशांचा शासन व्यवहार त्यांनी तयार केलेल्या कायदानुसार चालतो. असा कायदा त्या देशाने तयार केलेला असतो. प्रामुख्याने लोकशाही शासन व्यवस्था, भांडवलशाही शासन व्यवस्था, साम्यवादी शासन व्यवस्था अशा सर्व शासन व्यवस्थांमध्ये त्या त्या देशांची राज्यघटना हा मूलभूत कायदा असतो. त्यानुसार त्या त्या देशांचा राज्यकारभार चालतो. राज्यघटना या विशिष्ट कालखंडामध्ये तयार केलेले असतात. देशाची बदलती सामाजिक, आर्थिक, राजकीय परिस्थिती विचारात घेता राज्यघटनांमध्ये वेळोवेळी दुरुस्त करणे आवश्यक असते. त्यासाठी आवश्यकता तरतुदी घटनेत केलेले असतात.

संसदीय शासन पद्धती स्वीकारलेल्या भारत देशात घटनाकारांनी राज्यघटनेतील कलम 368 मध्ये घटनादुरुस्ती संबंधी तरतूद केली आहेत. त्यानुसार संसद कायदा करून राज्यघटनेत दुरुस्ती करते. राज्यघटनेची मूलभूत संरचना न बदलता भारतीय संसदेला व घटक राज्यातील विधानसभेला घटनादुरुस्ती बाबत काही अधिकार प्राप्त झालेले आहेत. 1973 मध्ये केशवानंद भारती खटल्याच्या संदर्भात सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या आदेशानुसार राज्यघटनेची चौकट न बदलता घटनेत दुरुस्ती करण्याचा अधिकार संसद व राज्यातील विधानसभांना प्राप्त झाला आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या 20 व्या भागात कलम 368 मध्ये घटनादुरुस्तीबाबत तरतूद केलेले आहे.

उद्दिष्टे: या संशोधन पेपरची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे

1. घटनादुरुस्ती संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. भारतीय राज्यघटनेतील घटना दुरुस्तीच्या पद्धती स्पष्ट करणे.
3. 97 वी घटना दुरुस्ती आणि सहकार क्षेत्रातील बदल यांचा अभ्यास करणे.
4. सहकार क्षेत्राचे देशाच्या विकासातील महत्त्व स्पष्ट करणे.

घटनादुरुस्ती संकल्पना:

कोणत्याही देशाचे राज्यघटना अपरिवर्तनीय असू शकत नाही. बदलत्या काळानुसार राजकीय व्यवस्थेच्या नव्या गरजा ओळखून राज्यघटनेत बदल करणे आवश्यक ठरते. घटनादुरुस्तीद्वारे जनतेच्या अशा आकांक्षा यांना महत्त्व देऊन त्यांचा राज्यघटनेत समावेश करता येतो. त्यामुळे घटनादुरुस्ती ही अत्यंत महत्त्वाची ठरते. राज्यघटना दुरुस्तीच्या साधारणता औपचारिक आणि अनौपचारिक या दोन प्रक्रिया दिसून येतात. राज्यघटना विशिष्ट कालखंडा तयार केलेली असते. प्रामुख्याने राज्यघटना तयार करताना प्रदेशाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, देशाची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक परिस्थिती, जनतेच्या इच्छा आणि आकांक्षा या सर्व बाबी विचार घेतल्या जातात. तसेच भविष्यातील परिस्थितीचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. असे असले तरी राज्यघटनेत काळानुरूप बदल करणे अनिवार्य ठरले आहे. त्यामुळे बहुतांश देशांच्या राज्यघटनांमध्ये घटना दुरुस्ती बाबतचे तरतुदी केले आहेत. राज्यघटनेत कालबाह्य झालेला भाग काढून टाकणे, काही भागांमध्ये दुरुस्ती करणे यासाठी राज्यघटनेत दुरुस्ती करणे आवश्यक असते. भारतीय राज्यघटनेच्या 20 व्या भागात कलम 368 मध्ये घटनादुरुस्ती बाबत तरतुदी आहेत. त्यानुसार आत्तापर्यंत 105 वेळा घटनादुरुस्ती करण्यात आल्या.

घटनादुरुस्तीच्या पद्धती आणि राज्यघटनेचे पुनर्विलोकन

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 368 मध्ये घटनादुरुस्तीच्या पद्धती बाबत तरतूद केलेली आहे.. भारतीय राज्यघटनेमध्ये तीन प्रकारे घटनादुरुस्ती करता येते. ती पुढील प्रमाणे:

१. संसदेच्या साध्या बहुमताने घटनादुरुस्ती:

भारताच्या राज्यघटनेतील बहुतांश तरतुदींमध्ये संसद साध्या बहुमताने दुरुस्ती करू शकते. प्रामुख्याने यामध्ये संसदेच्या दोन्ही सभागृहांमध्ये मांडलेली विधेयके उपस्थित राहून मतदान करणाऱ्यांच्या बहुमताने मंजूर केली जातात. नवीन घटक राज्यांची स्थापना करणे, अस्तित्वात असलेल्या राज्यांच्या क्षेत्रामध्ये अथवा नावांमध्ये बदल करणे, एखाद्या घटक राज्यात विधानपरिषद निर्माण करणे किंवा बरखास्त करणे, मतदारसंघांची पुनर्रचना करण्यासाठी परिशिष्टन आयोग स्थापन करणे, संसद आणि राज्य विधिमंडळाच्या निवडणुकीची पद्धत निश्चित करणे, नागरिकत्वाबाबतच्या कायद्यामध्ये दुरुस्ती करणे, सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधिकार क्षेत्राचा विस्तार करणे, सर्वोच्च न्यायालयामधील कनिष्ठ न्यायाधीशांची संख्या निश्चित करणे, इत्यादी दुरुस्त्या संसदेच्या साध्या बहुमताने केल्या जातात.

२. संसदेच्या विशेष बहुमताने घटनादुरुस्ती:

लोकसभा व राज्यसभा या संसदेच्या दोन्ही सभागृहांमध्ये 2/3 बहुमताने घटनादुरुस्तीच्या विधेयकाला मान्यता देणे म्हणजेच विशेष बहुमताने घटनादुरुस्ती करणे होय. लोकसभा व राज्यसभा या सभागृहांमधील एकूण सदस्य संख्येच्या बहुमताने व उपस्थित असलेल्या सदस्यांपैकी 2/3 सदस्यांनी घटनादुरुस्ती विधेयकाला मंजुरी दिली आणि त्याला राष्ट्रपतींची मान्यता मिळाली असता अशा प्रकारची घटना दुरुस्ती होऊ शकते. उदाहरणार्थ राष्ट्रपतींची निवडणूक (कलम 54), राष्ट्रपतींची निवड करण्याच्या पद्धती (कलम 55), संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराची व्याप्ती (कलम 73), राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराची व्याप्ती (कलम 162), केंद्रशासित प्रदेशांसाठी संघन्यायालयांची स्थापना (कलम 241) इ.

३. संसदेच्या विशेष बहुमताने व निम्न्याहून अधिक घटक राज्यांच्या मान्यतेने घटनादुरुस्ती:

संसदेच्या लोकसभा व राज्यसभा या दोन्ही सभागृहांच्या एकूण सदस्य संख्येच्या बहुमताने व उपस्थित असलेल्या सदस्यांच्या 2/3 बहुमताने घटनादुरुस्तीचे विधेयक मंजूर केले जाते व पुढे हे विधेयक सर्व घटक राज्यांच्या विधानसभांच्या संमतीसाठी पाठवावे लागते. एकूण घटक राज्यांच्या निम्न्यांकडून अधिक घटक राज्यांच्या विधानसभेने हे विधेयक बहुमताने मंजूर केल्यानंतर राष्ट्रपतींच्या सहीने ते घटनादुरुस्ती विधेयक मंजूर होते. या घटना दुरुस्तीमध्ये पुढील विषयांचा समावेश होतो. भारताच्या राष्ट्रपतींची निवडणूक व निवडणूक पद्धती (कलम 54 व 55), संसदेतील घटक राज्यांचे प्रतिनिधित्व (परिशिष्ट 4) सर्वोच्च व उच्च न्यायालय यासंबंधीच्या तरतुदी इ.

भारतामध्ये संसदेला घटना दुरुस्ती करण्याचा अधिकार आहे तसा अधिकार घटक राज्यांना नाही घटक राज्यांना केवळ विशिष्ट विषयासंदर्भात आपली संमती दर्शविण्याचा किंवा नाकारण्याचा अधिकार मिळालेला आहे असे असले तरी संसदेला घटना दुरुस्ती करताना भारतीय राज्यघटनेची मूलभूत चौकट बदलता येत नाही प्रामुख्याने सर्वोच्च न्यायालयाने अनेक महत्त्वाच्या निकालांमध्ये राज्यघटनेची मूलभूत चौकट स्पष्ट केली आहे तसेच संसदेने केलेला कोणताही कायदा राज्यघटनेच्या मूलभूत विसंगत चौकटीशी विसंगत असल्यास असल्यास तो रद्द करण्याचा अधिकार न्यायमंडळात आहे त्यामुळे संसदेला घटनेने आखून दिलेल्या चौकटीमध्येच घटना दुरुस्ती करता येते प्रामुख्याने नागरिकांचे मूलभूत अधिकार यांचे संरक्षण करण्याचे काम न्यायालयीन पुनर्विलोकनाद्वारे न्यायालयाने केल्याचे दिसून येते

भारताचे राज्यघटना अमलात येऊन पन्नास वर्षे पूर्ण झाल्याचे निमित्ताने तत्कालीन भारत सरकारने राज्यघटनेचे पुनर्विलोकन करण्यासाठी 22 फेब्रुवारी 2000 रोजी भारताचे माजी सरन्यायाधीश एम एन व्यंकट चालय व्यंकटचारे वेंकट चलेगी यांच्या अध्यक्षतेखाली एक आयोग स्थापन केला संसदीय लोकशाही संस्थांना बळकती देणे निवडणूक सुधारणा सामाजिक आर्थिक बदलांचे स्वरूप आणि विकास साक्षरतेला चालना आणि सामाजिक सुरक्षितता केंद्र राज्य संबंध सत्तेचे विकेंद्रीकरण पंचायत राज संस्थांना बळकट येते मूलभूत हक्कांचा विस्तार मूलभूत कर्तव्यांना परिणामकारकता देणे मार्गदर्शक तत्वांची

अंमलबजावणी करणे आणि वित्तीय व चलनविषयक धोरणांवर विधिवत नियंत्रण ठेवणे इत्यादी विषयाच्या अनुषंगाने आयोगाने केलेल्या शिफारशी महत्त्वाचे ठरतात

97 वी घटना दुरुस्ती आणि सहकार क्षेत्रातील बदल :

97 वी घटनादुरुस्ती 2011 ला केंद्र सरकारने केली. परंतु त्याची अंमलबजावणी 15 फेब्रुवारी 2012 पासून झाली. सहकारी संस्थांचा देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये महत्त्वाचा वाटा असल्याने सहकारी संस्था योग्य पद्धतीने चालवण्यासाठी ही घटना दुरुस्ती करण्यात आलेली आहे. ही घटनादुरुस्ती योग्य पद्धतीने झाली नाही यामुळे अनेक घटक राज्यांनी नाराजी व्यक्त केली आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने देखील याबाबतीत आपले मत मांडताना असा निर्णय दिला आहे की ही घटना दुरुस्ती अवैध आहे. सहकार हा विषय राज्यसूचीतील विषय असून त्यामध्ये दुरुस्ती करताना राज्यांची मते विचारात घेणे महत्त्वाचे आहे. 97 वे घटनादुरुस्ती ही सामान्य घटनादुरुस्ती प्रमाणे झालेले घटनादुरुस्ती आहे.

97 व्या घटनादुरुस्तीने राज्यघटनेमध्ये 9B हा नवीन भाग नव्याने जोडण्यात आला आहे. यामुळे सहकारी संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला आहे. या घटना दुरुस्तीने करण्यात आलेले काही महत्त्वाचे बदल पुढील प्रमाणे:

1. कलम 19(1)(C) नुसार सहकारी संस्था स्थापन करणे हा मूलभूत अधिकार आहे.
2. कलम 43 (B) राज्य सहकारी संस्थांना प्रोत्साहन दिले जाईल. या अनुषंगाने सरकारने योजना आखाव्यात यासाठी मार्गदर्शक तत्वांमध्ये याचा सहभाग करण्यात आला आहे. लोकशाही टिकून ठेवण्यासाठी व सहकारी संस्थांच्या विकासासाठी हे मार्गदर्शक तत्व सरकारला मार्गदर्शक ठरेल.
3. नव्याने जोडलेल्या भाग 9B मध्ये कलम 243 ZH ते कलम 243 ZT यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

राज्यघटनेच्या भाग 9B मध्ये सहकारी संस्थांची व्याख्या, स्थापना, सदस्यांची निवड व कार्यकाल, निवडणूक प्रक्रिया, लेखांचे परीक्षण, सर्वसाधारण सभा, विवरण पत्र, अपराध व दंड, बहुराज्य सहकारी संस्था इ. बाबींचे स्पष्टीकरण दिले आहे. सहकार हा विषय राज्य सूचीतील असला तरी बहुराज्य सहकारी संस्था हा विषय केंद्र सूचीतील असल्यामुळे याबाबतीत केंद्र सरकार बदल करू शकते. 97 व्या घटना दुरुस्तीमधील राज्यसूची मध्ये असणारा भाग वगळून बाकी भागांमध्ये बदल केला आहे, जो केंद्राच्या अख्यारीत येत आहे. 97 व्या घटनादुरुस्तीने केलेला बदल केंद्रशासित प्रदेशांना देखील लागू आहे. 97 वी घटना दुरुस्ती झाल्यापासून सहा महिन्यांपर्यंत आधीच्या सहकार कायद्यामध्ये बदल करणे घटक राज्यांना आवश्यक आहे. या घटनादुरुस्तीनुसार घटक राज्यांना सहकाराबाबत नवीन कायदे लागू होतील किंवा जुन्या कायद्यात बदल करावा लागेल अशी तरतूद केली आहे. महाराष्ट्रामध्ये 1960 मध्ये महाराष्ट्र सहकारी कायदानुसार सहकारी संस्था कार्य करत होत्या परंतु; 2013 मध्ये 97 व्या घटनादुरुस्तीनुसार या कायद्यामध्ये आवश्यक बदल करून नवीन सहकार कायदा लागू करण्यात आला आहे. त्यामुळे सहकार क्षेत्रात पुढील बदल झाले.

1. 97 व्या घटनादुरुस्तीने सहकार क्षेत्रातील निवडणुका वेळेवर होऊ लागल्या.
2. लोकशाही मूल्यांची जोपासना होऊ लागली.
3. राज्य सरकारच्या एका प्रतिनिधीचा कार्यकारी मंडळात समावेश केला.
4. संचालक मंडळाची सदस्य संख्या निश्चित करण्यात आली.
5. सहकारी संस्थांना कायदेशीर संरक्षण मिळाले.
6. सहकारी संस्थांना आर्थिक स्वायत्तता मिळाली.
7. वार्षिक सभा वेळेवर होऊ लागल्या. (सप्टेंबर महिन्यात). इ.

सहकार क्षेत्राचे देशाच्या विकासातील महत्त्व:

ग्रामीण भागाच्या आर्थिक विकासाचा कणा म्हणून सहकाराकडे पाहिले जाते. सहकार चळवळ ब्रिटिशांच्या काळातच भारतात आली. स्वातंत्र्यानंतर सहकाराला भारतात रुजवण्यासाठी अनेक सहकार चळवळी झाल्या. सहकार चळवळीमुळे अनेक

सहकारी संस्था ग्रामीण भागामध्ये स्थापना झाल्या व त्यामुळे लोकांचा आर्थिक विकास होण्यास मदत झाली. विखे पाटील, धनंजयराव गाडगीळ, रत्नप्पा कुंभार, वैकुंठभाई मेहता, यशवंतराव चव्हाण, शरद पवार यांच्या पुढाकाराने अनेक सहकारी साखर कारखाने, सहकारी बँका, सहकारी सूतगिरण्या, सहकारी पतसंस्था, सहकारी दुग्ध संस्था यांची स्थापना झाली. यातून उद्योगांना चालना मिळाली व रोजगारनिर्मिती झाली. सहकारामुळे ग्रामीण भागाचा कायापालट झाला. पुढे सहकार चळवळ विकसित होत गेली परंतु; मुक्त अर्थव्यवस्था, जागतिकीकरण, खाजगीकरण यामुळे सहकाराला अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. विसाव्या शतकाच्या मध्यावधीत सहकार क्षेत्र डबघाईला आले होते. परंतु; सहकाराचे देशाच्या आर्थिक विकासातील एकूण योगदान पाहता योगदान पाहता सहकार चळवळीकडे दुर्लक्ष करणे देशाच्या हिताचे नाही याची जाणीव राजकीय नेत्यांना झाल्याने सहकाराने 21 व्या शतकामध्ये पुन्हा उभारी धरली आहे.

नुकत्याच झालेल्या दोन सहकार महापरिषदांचा आढावा घेतल्यास असे लक्षात येते की भारताला आर्थिक विकासासाठी सहकाराशिवाय पर्याय नाही आणि त्यामुळे सहकाराची पाळीमुळे घट्ट करणे पुन्हा एकदा काळाची गरज ठरली आहे. सहकारी उद्योगांना वाचविण्यासाठी केंद्र सरकारने आर्थिक मदत करण्यासाठी हिरवा कंदील दाखवला आहे. परंतु या बाबतीमध्ये सरकारने समानतेच्या संकल्पनेचा अंमल करावा. सध्या साखर कारखान्यांची स्थिती पाहता सहकारी साखर कारखान्यांचे खाजगीकरण होत आहे ते थांबवणे अत्यंत गरजेचे आहे. कारण सहकारी साखर कारखान्यांचा एकूणच अर्थव्यवस्थेतील वाटा सर्वात जास्त आहे. देशाच्या आर्थिक विकासात मोलाची भर सहकारी साखर कारखाने प्रथम क्रमांकावर आहेत. सहकाराला विकासाकडून समृद्धीकडे नेण्यासाठी सतत प्रयत्न करत राहणे आवश्यक आहे. सध्याची सहकार चळवळ पाहता भारत या दृष्टीने प्रयत्न करत आहे. हेच सहकार चळवळीच्या विकासाचे लक्षण आहे. सध्या स्थापन झालेल्या केंद्रीय सहकार मंत्रालयाला सहकार महर्षी शरद पवार मार्गदर्शन करणार आहेत. लोकशाही टिकवण्यासाठी सहकार टिकणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

1. देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील सहकाराचे महत्त्व लक्षात घेऊन सहकाराच्या अनुषंगाने महत्त्वपूर्ण कायदे व घटनादुरुस्त्या झाल्या आहेत.
2. 97 व्या घटनादुरुस्तीमुळे सहकाराला कायदेशीर दर्जा प्राप्त झाला आहे.
3. ग्रामीण भागाच्या आर्थिक विकासाचे महत्त्वपूर्ण साधन म्हणून सहकाराकडे पाहिले जाते.
4. लोकशाही शासन पद्धती टिकण्यासाठी सहकार टिकणे महत्त्वाचे आहे.
5. सहकार क्षेत्रामुळे सर्वसामान्य जनतेचा राजकारणातील सहभाग वाढतो.
6. सहकार क्षेत्राला अबाधित ठेवण्यासाठी केंद्र पातळीवर स्थापन झालेले सहकार मंत्रालय हे सहकार चळवळीचे यश आहे.

संदर्भ:

1. पाटील बी. बी., भारतीय शासन आणि राजकारण, फडके प्रकाशन, तृतीय आवृत्ती, फेब्रुवारी 2006.
2. कामत. गो. स., सहकार तत्व व्यवहार आणि व्यवस्थापन, विद्या प्रकाशन, पुणे.
3. जाधव तुकाराम आणि महेश शिरापूरकर, भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया, खंड एक, युनिक अकॅडमी, पुणे, पाचवी आवृत्ती 2022.
4. Gehlot N.S., Indian Government and politics, Rawat publication, Jaipur and New Delhi, 1996.
5. tv9Marathi.com
6. www.Maharashtratimes.com
7. <http://Marathi.latestly.com>

भारतीय लोकशाहीमध्ये निवडणुकांचे महत्त्व

संदीप दासराव धापसे

सहायक प्राध्यापक

श्री. व्ही. एस. नाईक महाविद्यालय, रावेर, जि-जळगांव

E-mail-sandeepdhapse@gmail.com

सारांश:

लोकशाही शासनव्यवस्थेत निवडणुकांना फार महत्त्व असते, किंबहुना स्पर्धात्मक निवडणुकीशिवाय खरी लोकशाही अस्तित्वात येऊ शकत नाही; परंतु निवडणुकीतील स्पर्धा स्वतंत्र व मोकळ्या वातावरणात होणे आवश्यक असते. मतदाराने आपले मत वापरताना आपल्या मताशी प्रामाणिक राहून मतदान करणे आवश्यक असते; परंतु त्यामध्ये अनेक अडचणी येतात, हे आपण पाहतो. मतदारावर अनेक प्रकारची दडपणे येणे शक्य असते. प्रचारयंत्रणेचा प्रभावही मतदारावर पडत असतो. राजकीय पक्षांनीही मतदाराला अनेक प्रकारे गुंतवून ठेवलेले आढळते. निवडणुकीच्या संदर्भात भ्रष्टाचार व आक्षेपार्ह गैरप्रकार होण्याची शक्यता असते.

शासनामध्ये शांततामय मार्गांनी बदल घडवून आणण्याच्या निवडणुकीच्या मूळ हेतूशी हे सर्व विसंगत आहे. या सर्व अडचणी दूर करण्यासाठी काही देशांमध्ये कायदे केलेले आढळतात. प्रचारपद्धती, निवडणुकीच्या वेळचा खर्च, निवडणुकीसाठी पैसा जमा करण्याचे मार्ग या सर्वांवर कायद्याने मर्यादा घालण्याचे प्रयत्न होत आहेत. काही ठिकाणी राजकीय पक्षांना निवडणूक प्रक्रियेमध्ये सहभागी करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो, तर काही ठिकाणी निवडणुका अपक्षीय स्वरूपाच्या होण्याची प्रथाही पाडण्याचा प्रयत्न होताना दिसतो; परंतु जोपर्यंत मतदार सुशिक्षित आणि जबाबदार होणार नाही, तोपर्यंत या प्रयत्नांचे यश मर्यादित राहणार, हे स्पष्ट आहे.

प्रस्तावना:

निवडणूक-यंत्रणा शासनसंस्थेचे प्रमुख अंग आहे. या अंगाचे महत्त्व विविध देशांनी स्वीकारलेल्या शासनपद्धतींवर अवलंबून असते. भारत, इंग्लंड, अमेरिका यांसारख्या देशांमध्ये निवडणूक-यंत्रणेचा व्याप फार मोठा असतो. केंद्रीय शासनापासून स्थानिक स्वराज्य संस्थांपर्यंत अनेक पातळ्यांवर निवडणुका होत असतात. साहजिकच या देशांमध्ये निवडणुकांना फार मोठे महत्त्व असते. त्यामुळे अशा देशांत सत्तास्थानासाठी सातत्याने स्पर्धा चाललेली असते. ही स्पर्धा निवडणुकीद्वारा निर्णायक ठरते. याउलट एकतंत्री किंवा हुकूमशाही राज्यांमध्ये सत्तास्पर्धा उघडपणे चालू नसते. खुल्या निवडणुकीतून अशी सत्तास्पर्धा निर्धारित होण्याची शक्यताही नसते. निवडणुकीद्वारा सर्वसाधारणपणे शासन हे लोकांना जबाबदार राखता येते, त्याचप्रमाणे खास करून लोकांच्या इच्छेनुसार कायदे करता येतात. हे जरी खरे असले, तरी जेथे निवडणुका मोकळ्या वातावरणात व निदोष रीतीने पार पडतात, तेथेही मतपेटीद्वारा मतदाराला त्याचे खरे मत स्पष्ट करता येतेच, असे नाही. अनेक वेळा मतदारांपुढे पुरेसे पर्याय नसतात किंवा असलेले पर्याय त्यांच्या मताशी मिळतेजुळते नसतात. राजकीय पक्षांनी उभे केलेले उमेदवार त्याला अयोग्य वाटण्याचा संभव असतो. अशा वेळी मतदार आपले मत नकारात्मक भूमिकेतून वापरतो. निश्चितपणे नको असलेले पर्याय, पक्ष, उमेदवार किंवा धोरण वगळून तो मताचा वापर करतो. ज्याला मतदार मत देतो, तो पक्ष किंवा उमेदवार त्याला मान्य असतोच, असे नाही.

आता अनेक देशांमध्ये प्रौढ मतदानाचा हक्क मान्य करण्यात आला आहे. असा हक्क मान्य करीत असताना सर्वसाधारण मतदाराच्या वैचारिक परिपक्वतेबद्दल आणि त्याच्याकडून होणाऱ्या त्याच्या हक्काच्या वापराबद्दल शंका घेतल्या जातात. अशिक्षित, अज्ञानी मतदाराकडून होणाऱ्या चुका टाळण्यासाठी काही ठिकाणी अप्रत्यक्ष मतदानपद्धती स्वीकारली जाते. अप्रत्यक्ष मतदानपद्धतीमुळे अशिक्षितपणा किंवा अज्ञानांमुळे होणाऱ्या चुका टाळता येतात, तसेच भावनेच्या आहारी जाऊन घोळक्याने होणाऱ्या मतदानाचे धोकेही टाळता येतात. फ्रान्समध्ये १८३० पर्यंत नॅशनल असेंब्लीचे सभासद अप्रत्यक्ष निवडणुकीने निवडले जात. अमेरिकेमध्ये १९१३ पर्यंत सीनेटचे सभासद अप्रत्यक्ष निवडणुकीने निवडले जात. १९१३ मध्ये सतराव्या संविधान-दुरुस्तीने सीनेटसाठीही प्रत्यक्ष निवडणुकीचे तत्त्व मान्य करण्यात आले.

निवडणूक :

एखाद्या संस्थेच्या मान्य सभासदांकडून त्या संस्थेच्या, पदाधिकाऱ्यांची किंवा प्रतिनिधींची संस्थेने ठरविलेल्या नियमांनुसार जी निवड केली जाते, तिला निवडणूक म्हटले जाते. समाजाला विशिष्ट प्रकारे संघटित करण्याचे व धोरणविषयक

निर्णय घेण्याचे निवडणूक-यंत्रणा हे एक साधन आहे. ज्या समाजात निवड करण्याचे स्वातंत्र्य असते, त्या समाजात निवडणूक-यंत्रणा सत्तासंबंध निर्धारित करते. निवडणुकीसाठी संबंधित मतदार मतदान करून प्रतिनिधींची निवड करतात. निवडणुकांमुळे प्रतिनिधींची, पदाधिकाऱ्यांची किंवा नेत्यांची निवड करणे जसे शक्य होते, तसेच धोरणाची निवड करणेही शक्य होते. साहजिकच निवडणुकीसाठी मतदारांपुढे पर्याय ठेवणे आवश्यक असते. निवडणुकीसाठी घेतलेल्या मतदानामुळे मतांची मोजणी करून अनेक पर्यायांपैकी एक पर्याय निवडणे शक्य होते.

अर्थात वाटाघाटी करून व करार करूनही असे पर्याय निवडता येतात; परंतु विविध दबावांचे प्रमाण कमी करून सर्वसाधारण पर्याय मान्य करण्याचा व निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींना सर्वसाधारण पर्यायांतून निश्चित धोरण ठरवू देण्याचा निवडणुका हा जास्त शास्त्रीय मार्ग आहे. प्रौढ मतदाराद्वारा होणाऱ्या निवडणुकांमुळे लोकांची निवड स्पष्ट होत असते. लोकशाही शासनाच्या कारभारामध्ये आपला सहभाग आहे, ही जाणीव निवडणुकीच्या मार्गाने लोकांत निर्माण करता येते. लोकशाहीमध्ये शासनाला कायदेशीरपणा प्राप्त करून देणे आणि आवश्यक तेव्हा शासनामध्ये शांततामय मार्गाने बदल घडवून आणणे निवडणुकांमुळे शक्य होते. हुकूमशाहीत पुष्कळदा निवडणूक-यंत्रणा औपचारिकपणे राबविली गेली, तरी निवड करण्याचे जे मुक्त स्वातंत्र्य लोकशाहीत असते, ते हुकूमशाहीत नसते.

स्वयंस्फूर्तीने निर्माण झालेल्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक इ. विविध क्षेत्रांतील संघटनांमध्ये नियमित निवडणुका घेणे आवश्यक असते. चर्च सारख्या धार्मिक संस्थांमध्येही निवडणूक-यंत्रणा वापरली जाते. लोकशाहित निवडणूक-यंत्रणा पायाभूत असते, तथापि देशाचे संविधान लोकानुवर्ती शासनसत्तेला किती महत्त्व देते, यावर त्या देशातील निवडणुकांना महत्त्व प्राप्त होत असते. लोकांना शासनात सहभागी करून घेण्याचे विविध मार्ग सातत्याने स्वीकारले जातात. केवळ प्रतिनिधी किंवा राजकीय पक्षांची निवड करून लोकांचा सहभाग थांबत नाही. उपक्रमाधिकार, जनमतपृच्छा व सार्वमत यांद्वारा लोकांना शासनाचे धोरण जोखण्यासाठी व निर्धारित करण्यासाठी सहभागी करून घेतले जाते.

निवडणूक वर्गीकरण:

निवडणुकीचे पक्षीय व अपक्षीय वर्गीकरण केले जाते. पक्षीय निवडणुकांमध्ये राजकीय सत्तास्पर्धेतील उमेदवार पक्षाचे उमेदवार म्हणून निवडणूक लढवीत असतात. उमेदवार आणि त्याचे मतदार सर्वसाधारण अशा पक्षीय धोरणाने बांधलेले असतात. निवडणुकीच्या वेळी मतपत्रिकेवर उमेदवाराच्या नावापुढे पक्षाचे नाव किंवा चिन्ह छापले जाते. पक्षीय निवडणुकांमुळे निवडणुकीनंतर उमेदवार बेशिस्त वागणार नाही, याची काही प्रमाणात खात्री असते; परंतु या पद्धतीमुळे उमेदवाराला त्याच्या मतदारसंघापेक्षा पक्षाचे धोरण व पक्षाची शिस्त यांचे महत्त्व जास्त वाटते. अपक्षीय निवडणुकांमध्ये ही अडचण टाळता येते. अपक्षीय निवडणुका सर्वसाधारणपणे स्थानिक निवडणुकांसाठी वापरल्या जातात. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा कारभार हा बहुतांशी कार्यप्रधान असतो. त्यामध्ये धोरणात्मक पर्याय फार कमी असतात. त्यामुळे पक्षीय धोरणाचे अडथळे त्यात सामान्यपणे येत नाहीत व मतदाराला विशिष्ट कार्याला योग्य अशा उमेदवाराची निवड करता येते. स्थानिक स्वराज्य संस्था पक्षीय प्रभावापासून अलिप्त राहूनही काम करू शकतात.

विधिमंडळाच्या प्रतिनिधींची निवडणूक आणि कार्यकारी मंडळावर काम करणाऱ्या व्यक्तींची निवडणूक यांमध्ये परिणामांच्या दृष्टीने फरक असतो. प्रतिनिधी हा कोणत्याही खास क्षेत्रातील तज्ञ असावा, अशी अपेक्षा नसते. त्याला त्याच्या कार्यासाठी खास प्रशिक्षणाची गरज असतेच, असे नाही. विधिमंडळामध्ये समाजातील विविध घटकांचे, समुदायांचे, हितसंबंधांचे आणि भौगोलिक कारणावरून व प्रमाणशीर प्रतिनिधीत्वाच्या दृष्टीने निर्माण केलेल्या मतदारसंघांचे प्रतिनिधी असतात. या एक त्रित प्रतिनिधीत्वातून समाजाच्या गरजांच्या संदर्भात कायदे केले जातात.

बहुसंख्य नागरिकांच्या इच्छेनुसार शासनावर नियंत्रण ठेवणे आणि कायद्यांमध्ये लोकांच्या इच्छांची परिपूर्ती करण्याचा प्रयत्न करणे, हे प्रतिनिधीचे प्रमुख कार्य असते. कार्यकारी मंडळावर काम करणाऱ्या व्यक्तींना काही खास प्रशिक्षण असणे, आवश्यक असते. मतदाराने उमेदवारांची पात्रता, अनुभव इत्यादींचा तौलनिक अभ्यास करून मतदान करणे आवश्यक असते. विशेषतः कल्याणकारी सरकारला अनेक तांत्रिक स्वरूपाची कामे करावी लागतात. अशा वेळी उमेदवाराची संबंधित क्षेत्रातील

पात्रता व अनुभव मतदाराने लक्षात घेणे आवश्यक असते. सर्वसाधारण मतदाराला उमेदवारांचा सर्वांगीण असा तौलनिक विचार करणे कठीण जाते. अशा वेळी मतदार राजकीय पक्षांवर व इतर माहिती-साधनांवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून राहतो.

निवडणुका व मतदार :

एकोणिसाव्या शतकापर्यंत मतदार म्हणून मान्यता मिळवण्यासाठी अनेक अटी पुऱ्या कराव्या लागत. विसाव्या शतकात त्यांपैकी बऱ्याच अटी कमी केलेल्या आढळतात. जवळजवळ सर्व देशांमध्ये मतदाराच्या बाबतीत वयाची व मतदारसंघातील वास्तव्याची अट घालण्यात येते. मालमत्तेची व शिक्षणाची अट अनावश्यक समजली जाऊ लागली आहे. इंग्लंड व अमेरिका या देशांमध्ये एकवीस वर्षे पूर्ण झालेल्या नागरिकाला मतदानाचा हक्क देण्यात आला आहे. तथापि अमेरिकेतील काही राज्यांमध्ये ही अट एकोणीस किंवा वीस वर्षांचीही आहे. तर भारत व रशियामध्ये ही अट अठरा वर्षांची आहे.

कमीत कमी वयाची अट जशी आहे; तशी जास्तीत जास्त किती वर्षांपर्यंत मतदान करता येईल, अशी अट कोठेही घातलेली नाही. रशियामध्ये वयाची अट उत्पादनक्षमतेशी जोडण्यात आली आहे. तसेच जितक्या लवकर मतदानाचा हक्क द्यावा, तितक्या लवकर मतदाराचे राजकीय शिक्षण सुरू होते, असाही एक विचार वयाची अट कमी ठेवण्यामागे आहे.

इंग्लंड व फ्रान्स या देशांत मतदानापूर्वी कमीत कमी सहा महिने मतदारसंघातील वास्तव्याची अट आहे. अमेरिकेतील राज्यांमध्ये ती तीन महिन्यांपासून दोन वर्षांपर्यंत आढळते.

अनेक देशांमध्ये स्त्रियांना मतदानाचा हक्क देण्यात आला असला, तरी स्वित्झर्लंड, दक्षिण अमेरिकेतील काही देश, सौदी अरेबिया, ईजिप्त, इराण, अफगाणिस्तान या देशांमध्ये अजून तो मान्य करण्यात आलेला नाही.

सर्व प्रक्रियांमध्ये लोकांचा भाग हा अनेक घटकांवर अवलंबून असतो. त्यांपैकी लोकांचे शिक्षण, त्यांच्या महत्त्वाकांक्षा त्यांचे सामाजिक गटातील स्थान, मतदारांच्या वास्तव्याचे स्थान, मतदानकेंद्रापासून वास्तव्याच्या स्थानाचे अंतर, निवडणुकीचा प्रकार, निवडणूककाळातील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय स्थिती हे घटक अधिक महत्त्वाचे आहेत. त्याचप्रमाणे नागरिकांची विविध समस्यांसंबंधीची जाणीव आणि तत्संबंधी जागृती हेही घटक परिणामकारक ठरतात. नागरिक जर पुरेसे जागरूक असतील, तर इतर घटक गौण ठरतात. तसेच निवडणुका कोणत्या स्तरावर होतात, त्याचाही परिणाम लोकांच्या निवडणुकीतील सहभागावर होत असतो. राष्ट्रीय पातळीवर होणाऱ्या निवडणुकांमध्ये लोक मोठ्या प्रमाणावर सहभागी होतात; तर स्थानिक पातळीवर होणाऱ्या निवडणुकांमध्ये लोक तेवढा उत्साह दाखवत नाहीत. यासाठी अनेक वेळा दोन्ही स्तरांवर होणाऱ्या निवडणुका एकाच वेळी घेतल्या जातात; परंतु त्यांमुळे स्थानिकनिवडणुकांमध्ये अकारण राजकारण येते. ज्या ठिकाणी स्थानिक निवडणुका अपक्षीय राखण्याचा प्रयत्न असतो, त्या ठिकाणी त्या राष्ट्रीय निवडणुकांबरोबर घेतल्यास अडचण निर्माण होते. तसेच स्थानिक व राष्ट्रीय निवडणुका एकाच वेळी घेतल्यास स्थानिक व राष्ट्रीय समस्यांकडे पाहण्याचा लोकांचा दृष्टीकोनामध्ये गोंधळ जास्त वाढतो.

निवडणुका कार्यपद्धती

आधुनिक काळात राज्यातील सर्व लोक स्वतः शासनात प्रत्यक्ष असा भाग घेऊ शकत नाहीत. अशा वेळी बहुसंख्यांना मान्य होतील, असे शासक निवडण्याचे कार्य निवडणुकीमुळे शक्य होते; तसेच या शासकांना सातत्याने लोकांना जबाबदार ठेवणेही निवडणुकीमुळे शक्य होते शांततामय मार्गांनी शासनात बदल करून लोकशाही शासन चालू ठेवणे व शासनावर नियंत्रण ठेवणे हे निवडणुकीमुळे साध्य होते. विशेषतः जेथे निवडणुका खऱ्या अर्थाने स्पर्धात्मक असतात आणि उमेदवारांना किंवा त्यांच्या पक्षांना त्यांनी केलेले किंवा ते करू इच्छिणारे कार्य लोकांपुढे मान्यतेसाठी ठेवावे लागते; तेथे निवडणुकांमुळे समाजातील विविध सामाजिक समस्यांसंबंधी चर्चा होऊ लागते. लोकमत स्पष्ट होण्याचे मार्ग खुले होऊन लोकमताची साधने परिणामकारक रीत्या कार्यरत होऊ लागतात. नागरिक व शासक यांमधील संबंध नवीन करारांनी बांधणे सुलभ होते.

निवडणुकांमुळे राजकीय वर्गाला स्थैर्य प्राप्त होते. संपूर्ण समाजाला व त्या समाजाच्या सरकारला कायदेशीरपणा प्राप्त होतो. नागरिकांमध्ये एक प्रकारचे नवीन संबंधांवर आधारित नाते निर्माण होते. सहभागाच्या भावनेमुळे प्रत्येक नागरिकामध्ये अस्मितेची व प्रतिष्ठेची भावना निर्माण होते. आपण कशाचे तरी कर्ते आहोत व आपल्या मताचा परिणाम काहीतरी घडविण्यामध्ये होतो, या जाणिवेमुळे नागरिकांमध्ये जबाबदारीची जाणीवनिर्माण होते.

निवडणुका जशा जवळ येतात, तसे निवडणुकीतील उमेदवारांकडून व राजकीय पक्षांकडून प्रचारकार्य जोराने सुरू होते. भूतकाळात केलेल्या चांगल्या कार्याची माहिती सांगितली जाते. भविष्यकाळासाठी नवा कार्यक्रम सादर करण्यात येतो. परिणामतः नागरिकांचे राष्ट्रप्रेम जागृत होते. समाजनिष्ठा नव्याने स्पष्ट होतात. राजकीय पक्षांचे जाहीरनामे व प्रचार यांतून लोकांचा शासनातील सहभाग स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न होतो. समान कार्यक्रम तयार करण्यासाठी अनेक प्रकारचे लोक एकत्र येत असल्याने देशामध्ये एकत्वाची भावना वाढीला लागते. निवडणूक घेण्याची पद्धती, मतदारसंघांची रचना, मते देण्याची व मोजण्याची रीत इ. गोष्टी देशाच्या संविधानातील तरतुदीनुसार व विधिमंडळाने केलेल्या अधिनियमानुसार कायद्याने ठरविल्या जातात. मते मोजल्यानंतर मतदारांनी कोणत्या उमेदवाराला निवडून दिला, हे ठरविण्याची पद्धती निरनिराळ्या राष्ट्रांमध्ये निरनिराळी आहे. सर्व साधारणपणे सर्वाधिक मते मिळालेला उमेदवार लोकांची निवड म्हणून मान्य केला जातो. ज्या मतदारसंघातून एकापेक्षा अधिक उमेदवार निवडावे लागतात, तेथे क्रमाने अधिक मते मिळविलेले अधिक उमेदवार निर्वाचित झाल्याचे घोषित करण्यात येते; परंतु जेथे निवडावयाच्या एका प्रतिनिधीपेक्षा जास्त उमेदवार उभे असतात, तेथे वरील पद्धतीमुळे अडचणी निर्माण होतात. प्रमुख अडचण म्हणजे निवडून आलेला उमेदवार एकंदर मतदानापैकी फारच कमी मतांनी निवडून येतो; कारण अनेक उमेदवारांत मते विभागली जातात. प्रमाणशीर मताधिक्याची पद्धती न स्वीकारलेल्या; परंतु अनेक पक्षपद्धती असलेल्या देशांमध्ये ही अडचण विशेषत्वाने जाणवते.

निष्कर्ष:

निवडणुका आणि राजकीयपक्ष निवडणूक निकालांचा अर्थ राजकीय पक्षांना मिळालेल्या जागांच्या संदर्भात लावला जातो. निवडणूकांचे लोकशाहीतील कार्य राजकीय पक्षांकडूनच केले जाते. आधुनिक काळात शासनाने समाजासाठी करावयाच्या कामांचे प्रमाण व गुंतागुंत वाढली आहे. या कामांची जबाबदारी उचलण्यासंबंधी व्यक्तिगत उमेदवाराला जबाबदार धरणे शक्य होते. विधिमंडळातील प्रतिनिधी असंघटीत व स्वतंत्र असतील, तर सुसूत्रपणे काम करता येणार नाही; सरकारला स्थैर्य येणार नाही. राजकीय पक्षांमुळे लोकशाही शासन राबविता येते.

निवडणुकीत लोकांनी व्यक्त केलेल्या मतांचा अर्थ लावणे व त्या अर्थाला योग्य तो कायमस्वरूपी आकार देणे, हे प्रमुख कार्य राजकीय पक्षांना करावयाचे असते. निवडणुकीची पहिली पायरी म्हणजे निवडणुकीसाठी उमेदवार निवडणे. हे काम राजकीय पक्ष करतात व त्यानंतर निवडणुकीतील पुढील प्रक्रिया सुरू होते. म्हणून राजकीय पक्षांना निवडणूक प्रक्रियेचा एक भाग समजले जाते. समान राजकीय विचारांच्या लोकांना एकत्र आणून, त्यांच्यातील तपशीलविषयक मतभेदात शक्य तेवढी एकवाक्यता निर्माण करणे तसेच या एकवाक्यतेला समर्थ असा प्रवक्ता निवडणे, हे काम राजकीय पक्ष करतात. या प्रवक्त्याच्या पाठीराख्यांना मत देण्यासाठी प्रवृत्त करणे, ही गोष्ट राजकीय पक्षांच्या संघटनेमुळे शक्य होते.

लोकमत बनवणे, ते व्यक्त करणे, तसेच लोकमताचा कल मोजणे, हे राजकीय पक्षांमुळे शक्य होते. या प्रक्रियेमुळे लोकांना सरकार निवडणे अथवा बदलणे शक्य होते. अशा प्रकारे निवडणूक प्रक्रियेत राजकीय पक्षांकडे मतदार व सरकार यांच्यामधील मध्यस्थाची भूमिका येते.

संदर्भ सुची:

- 1) देशमुख अलका, लोकशाहीचे बदलते स्वरूप आणि निवडणूकांचे राजकारण, साईनाथ प्रकाशन, नागपुर.
- 2) देवगावकर एस. जी., भारतीय राजकीय व्यवस्था, साईनाथ प्रकाशन, नागपुर.
- 3) भोळे .भा. ल. भारताचे शासन व राजकारण, पिंपळापुरे पब्लिकेशन, नागपुर.
- 4) कुलकर्णी. व्ही.जी. भारताचे शासन व राजकारण, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
- 5) पळशीकर सुहास, राजकारणाचा ताळेबंद, साधना प्रकाशन, पुणे
- 6) पवार प्रकाश, राजकीय अर्थकारण, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
- 7) पळशीकर सुहास, लोकशाही जिंदाबाद, समकालीन प्रकाशन, पुणे

Rural Development: An overview

Dr. Achole Pandurang Bapurao

Assistant professor Head Dept. of Geography,
Azad Mahavidyalaya AUSA Dist. Latur

Introduction

The population of developing countries is still largely rural – more than 60% in developing countries overall, and roughly 70% in Southeast Asia. According to estimates, the majority will undoubtedly remain rural for another twenty years. Population issues are deeply rooted in society's rural and agricultural sectors. Rural fertility outnumbers urban fertility almost everywhere. Rural migration is frequently cited as the primary cause of excessively rapid urbanisation. The majority of births in developing countries, including Southeast Asia, continue to take place in rural areas and will do so for the next quarter century or so.

Maternal and child mortality, as well as other health challenges, will continue to be primarily rural ones for the duration of that time and beyond. Rural population dynamics merit significantly more consideration in development policy and programmes than they have thus far received for these few important yet simple reasons. Improvement in the living conditions of rural residents through the provision of adequate and high-quality social services and the bare necessities becomes crucial in the context of rural development, which is concerned with economic growth and social justice. Through creative wage and self-employment programmes, the current rural development plan primarily focuses on reducing poverty, improving livelihood chances, providing basic amenities and infrastructure facilities.

1. RURAL DEVELOPMENT: MEANING AND DYNAMICS : Meaning of Rural Development

The concept of "rural development" is of particular importance and is well-known in both industrialised and developing nations. Rural development is utilised in a variety of contexts and ways, and there is no single, widely accepted definition of it. As a concept, it refers to all rural area development (rural areas are those that are not categorised as urban regions). They are done so with the intention of enhancing the quality of life for rural residents and are done so beyond the purview of municipal corporations, committees, and informed town area committees. In this sense, it is a broad and multifaceted idea that covers the growth of agricultural and related activities, including cottage and village industries, crafts, socioeconomic infrastructure, community services, and It is a phenomena that aims to enhance the social and economic wellbeing of the rural poor, a particular population. It is an interdisciplinary discipline that combines the engineering, managerial, social, behavioural, and agricultural sciences (Kartar Singh, 1986). According to Robert Chambers, the goal of rural development is to help a particular set of people—poor rural women and men—get more of what they desire and need for themselves and their children. It entails assisting the most vulnerable individuals seeking a living in rural regions to demand and exercise more control over the advantages of rural development. Small-scale farmers, tenants, and landless people are all included in the category.

Therefore, depending on our focus, any one of these could be considered rural development. We will define rural development as a process of creating and utilising natural and human resources, technologies, infrastructural facilities, institutions and organisations, as well as government policies and programmes, in order to encourage and accelerate economic growth in rural areas, to create jobs, and to enhance the quality of rural life towards self-sustenance. This definition avoids ineffectively waffling among the myriad definitions. This process generally entails changes in prevailing attitudes, and in many instances, even in customs and beliefs, in addition to economic progress. In essence, the process of rural development must encompass the full spectrum of change that a social system undergoes as it transitions from a 'unsatisfactory' state of living to one that is materially and spiritually better. Rural development can be compared to a train where each coach pushes the one in front of it and is in turn pushed by the one in back, but the entire train needs a strong engine to move.

Finding and, if necessary, creating a suitable engine to attach to the train is the key to development success. If any rules exist at all for identifying appropriate growth engines, they are not universally accepted. It's a decision that is affected by culture, time, and place (KartarSingh, 1986).

Rural Development Dynamics.

The core of the argument is that the majority of poverty in the world exists in rural areas, where access is difficult and understanding of such issues is limited.

There are many stories on and recommendations for rural development. The terms "community development," "the green revolution," and "integrated rural development" have all been used in previous narratives. A fresh, doubly-green revolution, sustainable agriculture, rural livelihoods, the promotion of programmes that attract rural investment, the expansion of rural financial institutions, and the creation of rural firms are some of the current narratives.

These tales contain the crucial decisions about rural development strategy, such as state vs market, growth versus stability, agricultural versus non-agriculture, high potential versus low potential areas, investment versus consumption, etc. Different stories will apply in various contexts, but they must all be congruent with current development theory. Additionally, the remedies now being offered frequently fail to account for the degree and rate of change occurring in rural regions. In order to address issues like globalisation, urbanisation, the "de- agrarianization" of rural space, the growing diversity of rural environments, and the unique issues of low potential areas, new narratives are thus required. In particular, small-scale farming may be confronted with unheard-of and insurmountable pressures. Additionally, there will be regional issues in underperforming states and nations.

BASIC ELEMENTS OF RURAL DEVELOPMENT

Around 70% of India's population lives in rural areas, in almost 6, 27,000 villages. The disparity between India's urban and rural populations, as well as its rich and poor, is enormous. In rural areas, only 31% of adults have access to institutionalised credit. Between 64 and 97% of people living in rural areas are victims of informal institutions like neighbourhood moneylenders. Furthermore, they lack even the most basic conveniences, such as access to housing, food, water, sanitation, health care, and education. A holistic strategy is required to improve the quality of life for rural residents and to empower this underprivileged section of society. Even though the Central and State Governments are making attempts to reach this part of the population through various programmes like Bharath Nirman, etc., we are unable to meet their needs. The government has been urging banks to take part in these initiatives of nation-building in order to close the resource gap.

Rural development is more important in India because, as of the 2001 census, 72.22 percent of the country's population still resides there. Agriculture and related industries provide the majority of the jobs in rural areas (60.41% of all workers), but poverty is nevertheless prevalent (27.1% in 1999-2000). Around 83% of Indians lived in rural areas at the time of the country's independence.

Around 83% of Indians lived in rural areas at the time of the country's independence. The population profile for rural and urban areas is shown in accordance with the 2011 Census. As a result, we have always prioritised rural development in our plans and will do so moving forward. The strategic goal of our planning was to enhance the economic and social circumstances of the disadvantaged groups in rural society. Thus, the planning process for rural development was declared to have as its goal economic growth with social fairness. By integrating production, infrastructural, human resource, and institutional development initiatives, it started out with a focus on agricultural production and subsequently expanded to create constructive employment opportunities for rural masses, especially the impoverished. Many Centrally Sponsored Programs (CSS) of the Rural Development Ministry and state sector schemes of a comparable and complementary type are implemented effectively by the Department of Rural Development. The Ministry of Rural Development, Government of India, determines the district-level physical and budgetary benchmarks for all Centrally Sponsored Schemes. The department's top priorities have been the improvement of rural residents' quality of

life and the development of rural areas. Several measures have been attempted to address the development mismatch and give rural communities the priority they deserve.

Table : State-wise Distribution of Population by Age-group (Rural/Urban) (Per Cent)(2011)

States	Rural							Urban						
	Below 10	10–19	20–39	40–59	60–79	80 & above	All	Below 10	10–19	20–39	40–59	60–79	80 & above	All
Andhra Pradesh	15.8	18.3	34.6	21.9	8.9	0.7	10.0	15.5	16.6	36.1	24.7	6.7	0.4	10.0
Assam	21.2	21.9	34.0	16.9	5.6	0.5	10.0	15.4	17.3	38.8	22.0	6.1	0.5	10.0
Bihar	24.7	24.7	28.7	14.9	6.3	0.5	10.0	20.2	22.7	32.3	17.6	6.7	0.5	10.0
Chhattisgarh	21.6	19.7	33.0	18.4	6.9	0.4	10.0	17.5	19.3	36.2	20.7	6.0	0.4	10.0
Delhi	20.7	20.7	37.3	15.7	4.9	0.5	10.0	17.9	19.1	38.3	18.7	5.5	0.5	10.0
Gujarat	18.8	20.3	32.7	19.6	8.0	0.7	10.0	16.8	17.5	36.9	21.0	7.1	0.7	10.0
Haryana	19.5	21.6	34.4	17.3	6.5	0.8	10.0	18.3	19.6	35.9	19.7	6.1	0.6	10.0
Himachal Pradesh	16.7	18.4	33.2	21.2	9.1	1.4	10.0	13.2	17.0	34.6	26.5	7.8	0.9	10.0
Jammu & Kashmir	16.8	21.2	35.7	18.4	7.2	0.9	10.0	12.3	16.5	38.2	23.1	8.9	0.8	10.0
Jharkhand	21.9	24.4	31.0	16.3	6.1	0.5	10.0	17.7	20.8	35.2	19.2	6.4	0.5	10.0
Karnataka	17.0	19.1	34.3	20.8	8.1	0.7	10.0	16.3	17.4	37.5	21.4	6.9	0.6	10.0
Kerala	15.1	15.8	30.9	25.6	11.1	1.5	10.0	14.8	15.5	30.9	26.5	11.2	1.2	10.0
Madhya Pradesh	21.4	22.8	32.0	16.6	6.6	0.5	10.0	18.1	20.3	35.5	19.1	6.4	0.5	10.0
Maharashtra	18.9	19.4	31.5	19.7	9.4	1.0	10.0	16.6	17.1	37.3	21.0	7.2	0.6	10.0
Odisha	18.1	20.0	32.7	19.7	8.7	0.8	10.0	15.4	18.1	36.2	22.2	7.4	0.7	10.0
Punjab	16.5	19.2	34.4	19.9	8.7	1.3	10.0	16.9	17.4	35.2	21.7	8.0	0.8	10.0
Rajasthan	21.6	23.9	31.9	15.5	6.6	0.7	10.0	18.1	20.5	35.3	18.8	6.7	0.7	10.0
Tamil Nadu	15.7	16.4	33.9	23.0	10.0	1.0	10.0	14.8	15.2	36.1	23.9	9.2	0.9	10.0
Uttar Pradesh	22.0	25.3	30.9	14.9	6.4	0.6	10.0	18.3	22.4	35.3	17.4	5.9	0.5	10.0

Special Issue Theme :- 75 Years of Indian Independence भारतीय स्वातंत्र्याची 75 वर्षे (Special Issue No.118)														March 2023
West Bengal	17.4	20.4	34.8	19.9	7.0	0.6	100	12.8	15.4	36.3	25.3	9.3	1.0	100
All-India	19.8	21.7	32.4	18.1	7.5	0.7	100	16.5	18.2	36.1	21.2	7.3	0.7	100

Source: Census of India website (<http://www.censusindia.gov.in/vital statistics/SRS Report/12SRS%20Statistical%20Report%20Table%20-%2020111.pdf>, accessed on 7 May 2013).

There are at least three basic elements that are considered to constitute the 'true' meaning of development, regardless of a society's geographic location, culture, or historical stage of development. First and foremost is life sustenance, which refers to the basic needs without which survival is impossible or extremely difficult. Food, clothing, shelter, health care, and security are examples of basic necessities. When any of these are missing or in short supply, While economic progress is an important component of development, it is not the only one, because development is more than just a financial phenomenon. In the end, it must encompass more than just the material and financial aspects of people's lives. As a result, development should be viewed as a multidimensional process that involves the reorganisation and reorientation of entire economic and social systems. It entails radical changes in institutional, social, and administrative structures, as well as popular attitudes and, in many cases, customs and beliefs, in addition to income and output increases. Finally, while development is typically defined in a national context, widespread implementation may necessitate fundamental changes in international economic, social, and political systems as well. Sarve sukhinaha santu is a Vedic prayer.

Rural Development Perspective In India

The initiatives of the Ministry of Rural Development, Government of India, guide and influence India's rural development perspective and programmes. The Ministry of Food and Agriculture established the Department of Rural Development in October 1974. The Department of Rural Development was elevated to the status of a new Ministry of Rural Reconstruction on August 18, 1979. On January 23, 1982, it was renamed the Ministry of Rural Development. The Ministry of Rural Development was again converted into a Department under the Ministry of Agriculture and Rural Development in January 1985, and was later renamed the Ministry of Agriculture in September 1985. The Department was renamed the Ministry of Rural Development on July 5, 1991.

On July 2, 1992, another Department, the Department of Wasteland Development, was established under this Ministry. The Ministry was renamed the Ministry of Rural Areas and Employment in March 1995, with three departments: Rural Employment and Poverty Alleviation, Rural Development, and Wasteland Development. Five elements of social and economic infrastructure, critical to the quality of life in rural areas, were identified to ensure that the fruits of economic reform are shared by all sections of society. These are health, education, safe drinking water, housing, and transportation. To give these efforts a boost, the government launched the Pradhan Mantri Gramdoya Yojana (PMGY), with the Ministry of Rural Development in charge of implementing the PMGY's drinking water, housing, and rural roads components. Several anti-poverty programmes were restructured during the Ninth Plan period to improve their efficiency in providing increased benefits to the rural poor. The Integrated Rural Development Programme (IRDP), the Development of Women and Children in Rural Areas (DWCRA), the Supply of Improved Tool Kits to Rural Artisans (SITRA), the Training of Rural Youth for Self Employment (TRYSEM), the Ganga Kalyan Yojana (GKY), and the Million Wells Scheme (MWS) were merged to form the Swarnjayanti Gram Swarozgar Yojana (SGSY). Panchayati Raj Institutions (PRIs) have been involved in programme implementation while keeping the needs and aspirations of the local people in mind.

These institutions are at the heart of decentralised planning development and implementation. The Ministry is working hard with state governments to expedite the devolution of necessary administrative and financial powers to PRIs, as envisaged by the 73rd Amendment Act to the Indian Constitution. On December 25, 2002, a new initiative called 'Swajal Dhara' was launched under the Drinking Water Sector, empowering Panchayats to design, implement, operate, and maintain drinking water projects. On January 27, 2003, the

Hon'ble Prime Minister launched a new initiative called 'Hariyali' to further involve PRIs in the development process. Hariyali was established in order to strengthen and involve Panchayati Raj Institutions in the implementation of watershed development programmes such as IWDP, DPAP, and DDP.

The empowerment of rural women is critical for the development of rural India; therefore, a women's component is included in poverty alleviation programmes to ensure adequate funds flow to this section. The Constitutional Amendment (73rd) Act of 1992 provides for the reservation of certain positions for women. The Constitution has entrusted Panchayats with enormous responsibility for developing and implementing various programmes of economic development and social justice, and a number of Centrally Sponsored Schemes are being implemented through Panchayats. Thus, women Panchayat Members and Chairpersons, who are essentially new entrants in Panchayats, must acquire the necessary skills and be given appropriate orientation in order to assume their rightful roles as leaders and decision makers.

SECTORAL PROGRAMMES OF RURAL DEVELOPMENT IN INDIA

India is a country of villages and about 50% of the villages have very poor socio-economic conditions. Since the dawn of independence, concerted efforts have been made to ameliorate the living standard of rural masses. So, rural development as an integrated concept of growth and poverty elimination has been of paramount concern in all the consequent five year plans. Rural Development (RD) programmes comprise the following:

- Provision of basic infrastructure facilities in the rural areas e.g. schools, health facilities, roads, drinking water, electrification etc.
- Improving agricultural productivity in the rural areas.
- Provision of social services like health and education for socio-economic development.
- Implementing schemes for the promotion of rural industry increasing agriculture productivity, providing rural employment etc.
- Assistance to individual families and Self Help Groups (SHG) living below poverty line by providing productive resources through credit and subsidy.

Various rural development strategies have been implemented over the course of the plan periods. The First Plan (1951-56) emphasised community development as a method and national extension services as a rural development agency. The Second Plan (1956-61) strategy emphasised cooperative farming with local participation. The Third Plan (1961-66) was a period in which the Panchayati Raj System was re-established through a democratic decentralised mechanism. In the Fourth Plan, Special Area Programmes for the Development of Backward Areas were established (1969-74). The concept of a minimum needs programme was introduced in the Fifth Plan (1974-79) to eradicate poverty in rural areas. In the Sixth Plan, there was a paradigm shift in rural development strategy (1980-85). The emphasis was on fortification of the socioeconomic infrastructure in rural areas, and initiatives to reduce disparities were implemented through the Integrated Rural Development Programme (IRDP). During the Seventh Plan (1985-1990), a new strategy for creating skill-based employment opportunities under various schemes was devised. Special programmes for income generation through asset creation, endowments, and land reforms were developed for grassroots participation.

The government's role in general had to shift from being a provider to a facilitator of development processes by establishing the necessary institutional infrastructure and creating an environment conducive to broad-based economic development.

Swarna Jayanti Gram Swarajgar Yojana benefited 2.11 lakh families during the Tenth Plan period. 1.23 lakh beneficiaries, or approximately 58%, are from the SC/ST category. The expansion of self-employment and wage-employment programmes, as well as their effective implementation, were the highlights of the period's rural development programmes. The renewed emphasis on rural development is also reflected in the progressive increase in resources allocated for poverty alleviation programme implementation. The allocation

of funds for rural development programmes in the Tenth Five Year Plan has been increased to Rs. 76,774 crore from Rs. 42,874 crore in the Ninth Plan.

The priority of the Eleventh Plan (2007-2012) was rapid and inclusive growth. Growth is a prerequisite for development because it provides the foundation for increasing incomes and employment, both of which are required for social uplift. Table 2 shows the share of non- agriculture employment in rural India by state. The primary focus is on the social sector and the delivery of services within it. During the 11th Five Year Plan period, education in particular has been given top priority. Swarna Jayanti Gram Swarozgar Yojana (SAGSY), India Awas Yojana (IAY), Integrated Waste Land Development Programme (IWDP), Drought Prone Area Programme (DPAP), Mid Day Meal Scheme, DRDA Administration, and National Rural Employment Guarantee Scheme have all been adequately funded (NREGS). Some of the major sectors in which the Government of India has launched a number of developmental programmes are broadly classified under the nine areas listed below:

1) Rural Poverty Alleviation and Employment	2) Rural Housing	
3) Rural Roads	4) Rural Sanitation	5) Rural Education
6) Rural drinking Water	7) Rural Energy	8) Rural Food Security
		9) Rural Health

References

1. Caroline Ashley, Emerging Issues in Rural Development, 2001. A Position Paper. Overseas Development Institute, London.
2. Rural Development: Principles, Policies, and Management, Kartar Singh (1986). Sage Publications, New Delhi.
3. Rural Development in India: A Public Policy Approach, Maheshwari S.R., 1995. Sage Publications, New Delhi.
4. Rural Development: Putting the Last First, Robert Chambers (1983). Longman, London, 1985. Vyas, V.S., Bhatt, A., and Shah, S.M., Decentralized Planning in India. Oxford University Press and IBH Publishing Co., New Delhi.

Study on Edible Oil Processing With Agricultural Post Harvest Goods

Author : Kishor Baburao Dalve*

*Research Scholar in IOM&R at MGM University Aurangabad, Maharashtra (India)'

Co-Author : Dr.Ashok Maruti Korade +

+Associate professor in S.K.Gandhi College Kada, Affiliated to Dr.Babasaheb Ambedkar
Marathwada University Aurangabad, Maharashtra (India)'

Co-Author : Dr.Pravin Govind Shastri #

#Associate professor in IOM&R at MGM University Aurangabad, Maharashtra (India)'

Abstract-

Indian diverse geographical & social culture is ultimate creates effect on consumption of various edible oils according to cooking habit. Now edible oil is the essential element in today's daily life. Every challenge in present situation is an opportunity for development in research, now in this research paper discussed about present challenges which are in the form of future opportunities in edible oil production and post harvest management. Edible oil industry is directly related to urban and rural economy so this industry has a ability to generate huge employment. This industry is directly related to public health but some local brand of edible oil neglect that point and adopt the adulteration practices in edible oil. This research paper provides overall review about edible oil industry and post harvest management.

Key Words: Edible oil, production and processing, health impact, Post harvest management

Objective of research

1. To study on edible oil processing industry under opportunity perspective.
2. To study on Post harvest management in brief.

Data collection method: Research is on the base of secondary data.

1] Introduction about agro processing and post harvest management

To produce marketable as well as usable goods and byproducts from agricultural raw material and make farming economically sustainable is the main purpose of agro-based industries. This Agro-based industries almost covers a variety of manufacturing and processing activities based on agricultural raw material, it is directly and indirectly related to agro-allied industry, agro-services industry and agro-related industry. Edible oil industry is a part of agro based industry. Edible oil's demand is satisfied about 56% from import of edible oil. Argentina and Brazil for soyabean oil, Indonesia and Malesia for palm oil, Ukraine and again Argentina for sunflower oil, these are major sources of imports which indicates our highly dependency on import.

Mostly used Conventional methods for edible oil extraction and processing.

Use of conventional method of oil extraction when content of oil in oilseed is below 20 % (< 20 %) like soyabean content of oil is 13-25 % ,Two main types of conventional method is mentioned below,

A) Mechanical Extraction :- 1. Cold Pressing method (Heat is not required)

2. Hot pressing method (Heat is applied)

B) Solvent Extraction :- The choice of solvent is based on the maximum leaching characteristics of the desired solute substrate.

1. Organic solvent (Use of Hexane, diethyl ether, petroleum ether and Isopropyl alcohol)

2. Super critical solvent (Use of CO₂)

Factors affecting solvent extraction process are,

1.Extraction time, 2.Temperature of solvent, 3.Nature of solvent, 4.Quantity of solvent

2] Opportunity in research to change crop for edible oil industry according to oil content for business economics.

Using 'Ghani' equipment for oil extraction in traditional method of edible oil processing, below 6% moisture content in oilseeds is required, This method gives yield of oil between 25 % to 40 %. Aroma, taste, nutrients remains in as it is purely form but life of oil is for short period. In oil cake lots of amount of oil present

which is very beneficial for cattle. Which is helpful when demand of edible oil fluctuate then oilcake demand remains same so additional income get consistent in all situation.

Oil content according to competitive price of oilseeds

Oilseeds	Oil content (%)
Sunflower	40-42
Soyabean	13-25

Mostly competition in prices in retail market that is between sunflower and soyabean oil but for the traditional processing edible oil producer company sunflower is suitable for processing due to high oil content than soyabean. Bur opportunity for researcher to find some byproducts of sunflower oil, to get additional income to local businessman.

3] Challenges while doing research in edible oil processing business.

- 1) The life cycle of edible oil processed by traditional method is very low as compare to other innovative methods so time span for researcher is very low to research.
- 2) Most of edible oil industries use imported crude edible oil but while in research process they don't share practical information to researcher.
- 3) It is very difficult to sustain the traditional processing method while gap in research and without analyzing demand and supply of edible oil.
- 4) Target marketing method is not overall applying in edible oil industry so it is difficult for researcher to get feedback from consumer.
- 5) If collected data from edible oil industries is in primary stage due to any reason because of any pandemic or natural calamity then also researcher can't declares their final conclusion because that research directly related to public health.
- 6) Due to various varieties in single oilseed in India, so it's very difficult for researcher to conclude any directly result in research of edible oil industry without proper study of these varieties.

4] Opportunity to in research about 3-MCPD as a byproduct this will helps for society.

The most toxic food contaminant formed when thermal processing of edible oils is 3-monochloropropanediol, this is byproduct when edible oil refined at high temperature during the process of deodorization of edible oil. The UK committee on carcinogenicity of 3-MCPD and its fatty acid esters. In march, 2016 European Food Safety Authority (EFSA) specifically identified 3-MCPD, which was classified as a possible human carcinogen by International Agency for Research on cancer (IARC) and documented in IARC monograph. The mechanism of action of these chemicals is mainly through DNA damage. So research in this study is very important for societal health in positive and negative aspect.

5] Opportunities in research in mutagens processing contaminants in refined edible oils.

The special oil adulterants are cheaper oils which directly compromise the oil quality with others non edible oils or compounds such as (AO) argemone oil, Tricresylphosphate (TCP). AO has shown to be carcinogenic in nature so study about these adulterants helpful for illiterate people in society to avoid this type of adulterated products.

6] Post harvest Management : It is the science applied to agriculture produce after harvesting the crop for its protection, conservation, processing, packaging, distribution, marketing and utilization to meet the food and nutritional requirement of the people in relation to their need.

Reason for post-harvest losses: Due to Improper storage, process and handling of produce.

As per NABCONS study (2022) Post Harvest Losses of Major Crops and Commodities

Crops/Commodities	Loss(%)
	As per NABCONS study (2022)
Cereals	3.89-5.92
Pulses	5.65-6.74
Oil Seeds	2.87-7.51
Fruits	6.02-15.05
Vegetables	4.87-11.61

Plantation Crops & Spices	1.29-7.33
Milk	0.87
Fisheries (Inland)	4.86
Fisheries (Marine)	8.76
Meat	2.34
Poultry	5.63
Egg	6.03

(<https://pib.gov.in/PressReleaseIframePage.aspx?PRID=1885038>)

7] Packaging for harvested products (fruits and vegetables) :

Now a day's fresh vegetables and fruits are generally packed in plastic crates, bags, or sacks of nylon and bamboo baskets for transportation in many developing countries. Often, they are transported in without packaging form. After harvest, fresh vegetables and fruits are normally transported from the farm to packing house as well as to distribution center. Farmers sell their produce in fresh markets and in wholesale markets. At the retail level, fresh produce is sold in without packaging form. This type of handling of farmer's fresh produce reduces its shelf life. If it is not sold quickly then it is loss for farmer and retailer. The application of proper postharvest technologies reduce losses of fresh goods.

Packaging plays a very important role in protecting fresh produce: It provides protection from dust from consumer contact and microbial contamination from the surrounding environment. It also helps to maintain the freshness of produce and increases the postharvest shelf life.

The following more important general requirements of food packaging materials: Packaging must be compatible with the specific foods and non-toxic in nature with sanitary protection; moisture and fat protection gas and odor protection and light protection etc.

8] Conclusion:

While processing of refined edible oil some by products are also generate like 3-MCPD which cause possibility of huge damage to human beings, so in that processing researcher has a huge opportunity to research to make economical feasible processing of edible oil with caring about societal health. Research in edible oil processing must divide in three steps first is Research related Degumming and alkaline neutralization second is research related clay bleaching process and third is research related Deodorization process.

Process of post harvest management is slightly technical in nature but if we want to protect all post harvest goods in proper manner, then we have to manage and learn about this technical knowledge in post harvest management.

9] References:

1. Selecting healthy edible oil in the Indian context (S.C. Manchanda Senior Consultant Cardiologist, Sir Ganga Ram Hospital, New Delhi, India).
2. A Survey of Edible Oil Policies and Market in India (Shailendra Gautama , Dr. N L Sharmab , Dr. D K Gautamc).
3. A Review of Methods Used for Seed Oil Extraction (A.K. Yusuf , International Journal of Science and Research (IJSR)
4. Simson SP, Straus MC (2010) Post-harvest technology of horticultural crops. Oxford Book Company/Mehra Offset Press, Delhi
5. Postharvest Management of Fruits and Vegetables Storage (August 2015), In book: Sustainable [5] Agriculture Reviews (pp.65-152),(Hassan Ragab El-Ramady, Eva domokos-szabolcsy, Neama Abdalla, Hussein Taha)
6. Research paper on Edible oilseeds supply and demand scenario in India: Implications for policy-(Girish kumar jha,pal,mathur,bisaria,anbukani,burman,dubey)
7. <https://pib.gov.in/PressReleaseIframePage.aspx?PRID=1885038>

Study on Waste Management for Tourism Sector With Special Reference to Agro-Tourism

Dr. Ashok Maruti Korade +

⁺Associate professor in S.K.Gandhi College Kada, Affiliated to Dr.Babasaheb Ambedkar
Marathwada University Aurangabad, Maharashtra (India)

Abstract-

Waste management practices must be following by owner of Agro-Tourism. This is problem emerging newly in Agro-Tourism. Essential services and facilities of simpler era, provide to tourists with a motive to maintain the bridge to a forgotten lifestyle, it's a core principle of Agro-Tourism business. I discussed here critical useful basic waste management practices which is timely needed for sustain this agro-tourism business for long time with proper environmental and individual responsibility.

Key Words: Sustainable Development, Agro-Tourism, Waste Management.

Objective of research

1. To study about waste management of Agro-Tourism.
2. To provide recommendations for control of waste management in Agro-tourism.

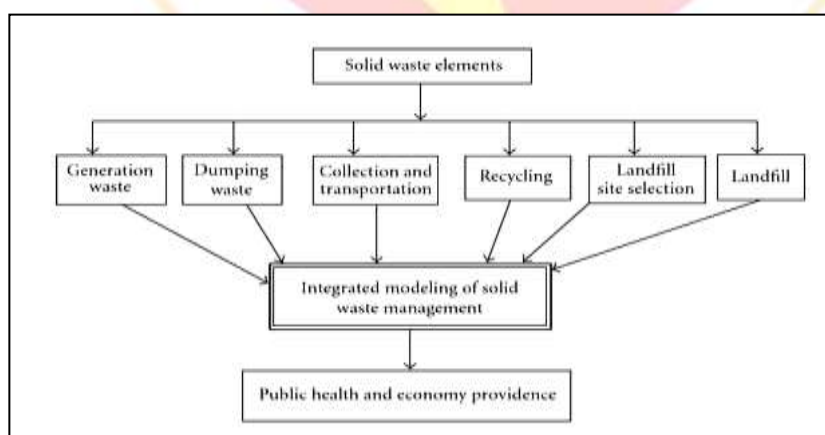
1] Introduction about Agro Tourism through Rural Entrepreneurship.

Agro-Tourism for tourists is considered as “anything that connects tourists with the heritage, natural resource or culinary experiences unique to the agricultural industry or a specific region of the country’s rural areas.”The combination of prefix agri / agro with noun tourism resulted in the formation of new word Agro-Tourism / Agri-Tourism, which means human tourist activity whose aim is to familiarize oneself with farming activity and recreation in an agricultural environment.

2] Agro-Tourism and need for waste management:

Most of the entrepreneurs of agro-tourism neglected the waste management practices so their business will not sustain for long time. They have to close their business due to unhygienic condition and improper management of solid and liquid waste. Environment and culture these are capitals of Agro-tourism industry, so this is very sensitive issue and environmental ethics play vital role in the conservation of heritage & culture of society and protection of environment from pollution and quality degradation.It is necessary for the agro-tourism and all other tourism sector to provide better quality resources for all tourism activities. In present era, it is important aspects to development of local community through tourism and aware them about negative aspects of environmental degradation. So we must ensure that preservation of natural environment is directly make impact on the positive eco-socio environment.

3] Current Waste Management practices

Source: Elmira Shamshiry,¹Behzad Nadi,²Mazlin Bin Mokhtar,¹Ibrahim Komoo,²Halimaton Saadiah Hashim,¹and Nadzri Yahaya (2011) Integrated Models for Solid Waste Management in Tourism Regions: Lanakawi Island, Malaysia. Page no.3

3.1 Use Dumping method for organic waste : This is the easy and safe way through which individuals, institutions, Governments and tourism businesses manage their solid waste. This organic matter helps in making bio-fertilizer for giving nutrients to plants under farming practices.

3.2. Avoid direct Burning in open field at Agro-Tourism: It is the old and traditional way of solid waste handling, in this method people directly burn their solid waste in open field. so it can affect on soil and air quality. Because people believe in cleaning means burn the solid waste. People normally burn their waste to make it disappear. In today's era plastic materials heavily used in daily routine in agro-tourism, these are the single use plastics material and entrepreneur of agro-tourism burns solid waste after tourists throw plastics in garbage. so avoid these things.

3.3 improve service quality with quality tourism operations : Standardizing business behavior to do the following points: First, strict examination and approval links for purchasing daily needed materials. Examine daily waste made by tourists and make plan for reduce these waste. Strictly implement the hygienic practices in facilities to tourists like accommodation.

3.4 Enhancing the environmental awareness to farmers and tourists : farmers are directly connected to tourists in agro-tourism business, information about importance of environment protection is directly given to farmers then these information will effectively spread in effective channel. Encourage them to expose and report environmental violations and involve them in actively participate in protection of environment.

3.5 Liquid Waste Management: Liquid waste water is a any water that is negatively affected in quality and its make direct negative impact on living organisms. It can be grey water and black water. Grey water which is discharged by washing, bathing and cleaning operations in agro-tourisms it contains suspended solids, microbes, organic matter and inorganic matter. Black water contains urine and feces in agro-tourism.

Soak Pits: At agro-tourism individual level soak pits can ensure maximum type of recycling of daily used wastage grey water to an extent. Soak pit is a basic but essential structure which directly provide for an biological decomposition and basic to advance filtering. Through sedimentation and filtering inorganic materials as well as suspended solids can be removed. Through the process of decomposition organic matter have to be exposed and microbes also removed when there will no any food present in given water. all this process is directly helpful for gray water.

4] Recommendations for reducing waste at Agro-Tourism

1. Separate collection of paper waste.
2. Periodic conferring of special waste to the recycle centre.
3. Bulk detergents with refillable containers.
4. Use Reusable bottles, dishes and containers.
5. Home composting.
6. Make plan for liquid waste
7. Use solid and liquid waste for biogas plants and composting plants
8. Minimize using of plastic materials.
9. Avoid use of single use plastic.
10. Maximum Use of decomposable products.
11. Use proper methods for garbage waste management.
12. Implement the policy of zero waste.
13. Growing herbs with growing plants like, canna, wild yam and banana around the soak pit.
14. Sludge has to be removed time to time from soak pit and it can be disposed in a biogas plant system or composting.

5] Conclusion:

In present era, waste management is important aspects to development of local community through Agro- tourism and aware them about negative aspects of environmental degradation. Also criticize our bad behavior toward not conservation of environment So we must ensure that preservation of natural environment is directly make impact on the positive eco-socio development through waste management in Agro-tourism.

6] References:

1. Nistoreanu P., Dorobanțu M.R., Tuclea E. C, (c), (2011). „Strategic directions in sustainable tourism development through rural tourism activities”, Forum Ware International, Special Issue 1/2011 – Excellence in Business, Commodity Science and Tourism, issued by International Society of Commodity Science and Technology in

- cooperation with the German Society of Commodity Science and Technology and the Austrian Society of Commodity Science and Technology ISSN 1810-7028, <http://forumware.wu-wien.ac.at>, pp. 116-123.
2. Total Sanitation Campaign, 2007, 'Malinya Muktha Keralam – Action Plan', Local Self Government Department, Government of Kerala.
  3. Total Sanitation Campaign, 2008, 'Zero Waste Kasargod – Project Report'' Kasargod District Panchayath, Government of Kerala
  4. Calvert Paul, 2004, 'Ecological Solutions to Flush Toilet Failures', Ecosolution Publication
  5. Shibu K Nair and C Jayakumar (2008), Handbook on waste management in rural tourism area a zero waste approach.
  6. Elmira Shamsiry,¹**Behzad Nadi**,²Mazlin Bin Mokhtar,¹Ibrahim Komoo,²Halimaton Saadiah Hashim,¹and Nadzri Yahaya (2011) Integrated Models for Solid Waste Management in Tourism Regions: Langkawi Island, Malaysia, Page no.3

**A Bibliometric Analysis of “Journal of European Review For Medical
and Pharmacological Sciences”. (2018-2022)**

Dr. Wankhede Raju S.

Researcher

raju.wankhede08@gmail.com

Dr. Govind D. Adhe

Professor

Dr. Babasaheb Ambedkar college of Arts, Comm.
Aurangabad, (MH)

Abstract:

The aims of this paper to analysis the 248 articles published in the journal of European Review for Medical and Pharmacological Sciences during the period 2018 to 2022. The data was collected from the journal website and analyzed using Microsoft Excel. The study offer to an overview of research trends in the field of Medical and Pharmacological Sciences. The study conducting using the various parameters of bibliometric i.e. year wise distribution of articles, authorship pattern, institutions, rank of authors, keywords etc.

Keywords: Bibliometric, Distribution of Contributions, authorship pattern, Geographical distribution.

1. Introduction:

Bibliometrics is a method which is used to study or measure texts and information in the field of LIS (Kumar, 2013). The term Bibliometrics is derived from two distinct words, biblio and metrics. The word biblio is derived from the combination of the Latin and Greek word biblion, meaning “book” or “paper” while the word metrics indicates the science of meter, i.e., measurement and is also derived either from the Latin word metrics or the Greek word metrikons, both meaning “measurement”. Therefore, bibliometrics connotes the science of measurement pertaining to books or documents. In a sense, information science is an extension of library science or an expansion of reference services. In other words, bibliometrics is a branch of science, which studies the behavior of information. Traditionally, it is associated with the quantitative measurement of documentary materials. Bibliometrics is the use of statistical methods in the analysis of a body of literature to reveal the historical development of subject fields and patterns of authorship, publication, and use. In other words, it is a type of research method used in library and information science. It utilizes quantitative analysis and statistics to describe patterns of publication within a given field or body of literature. Researchers may use bibliometric methods of evaluation to determine the influence of a single writer or to describe the relationship between two or more writers or works. The research has been done on bibliometrics analysis of Journal of European Review for Medical and Pharmacological Sciences.(2018-2022) to finding the emerging trends’ and discipline.

2. Review Of Literature:

There have been few bibliometric studies conducted on individual journals. Some of the relevant studies in the aforementioned for direction are creditable of review.

A bibliometric analysis of 34 articles published in of the Nanotechnology has been done by Jogdande and et.al, (2019) during the period of 2014-2018. The study was conducted using the various aspects of journal i.e. types of documents, year-wise publication, authorship pattern of articles, institutions involvements, most prolific authors contribution, distribution of contributions by institution, and geographical distributions of authors etc.

Wankhede, Kakde and Khandare (2015) conducted study to analysis the urban library journal on the DOAJ database in period of 2010 – 2014. The study focused year-wise, authorship pattern, institutions involved, and most prolific authors of the journal. The study revealed that most of the papers (33.33%) of papers were contributed by multiple authors. United States is the top producing country with 100% publications of the total output. All the articles were published in English language. The study demonstrates and elaborates on the various aspects of the Journal, such as its distribution of article by year and keywords etc.

3. Objectives of the Study

The objectives of the study

- To examine the year wise distribution of the contrition
- To find out authorship pattern of contributions.
- To find out the contribution Institution wise.
- To find out the Geographical distribution of contributors of articles.

4. About The European Review For Medical And Pharmacological Science

European Review for Medical and Pharmacological Sciences, a fortnightly journal, acts as an information exchange tool on several aspects of medical and pharmacological sciences. It publishes reviews, original articles, and results from original research. (European Review for Medical and Pharmacological Sciences, 2023).

5. Scope and Limitation

The data presented in this paper have been accessed from journal website. The basic data collected during the year 2018-2022. This study is limited 5 year published article in European Review for Medical and Pharmacological Sciences, All the searched results were saved in text files and then imported into Micro Soft-Excel to organize, analyze and generate the tables, graphs and charts for final study.

6. Data Analysis and Interpretation

In views of the objectives of the present study, analysis of “European Review for Medical and Pharmacological Sciences” is presented in table and figure format.

6.1. Year Wise Distribution of Articles

The word publication means the act of publishing. Productivity refers to measures of output from production processes, per unit of input.

Table no.6.1 Year Wise Distribution of Articles

Year	Articles	Percentage
2018	5	2.02
2019	9	3.63
2020	153	61.69
2021	67	27.02
2022	14	5.65
Total	248	100.00

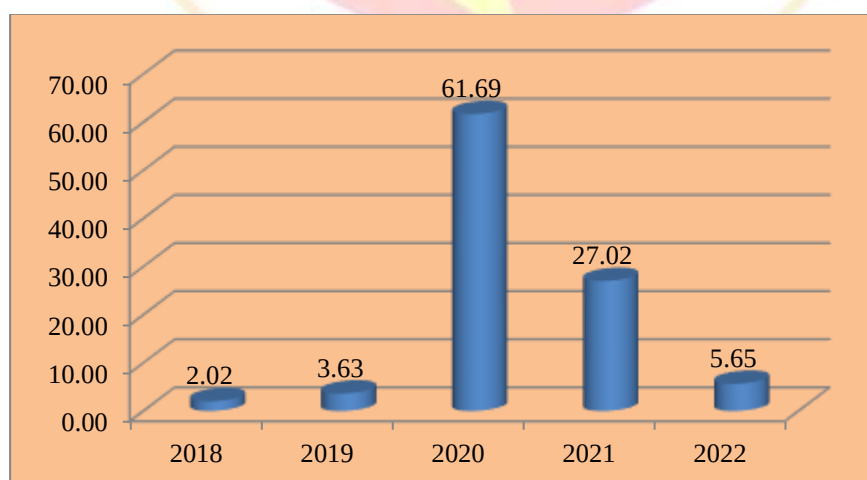

Figure No. 6.1 Year Wise Distribution of Articles

Table No.6.1 and figure No. 6.1 shows the Year Wise Distribution of Articles, out of the total 248 article it show that the majority of the articles i.e. 153 article were published in 2020, and minimum articles i.e. 5 articles published in 2018.

6.2 Authorship Pattern Of Articles

Table No.6.2 Authorship pattern of articles.

Year	Single author	Two Author	Three Author	Four Author	Five Author	Six Author	More Than Six	Total
2018	0	0	2	2	0	0	1	5
2019	0	0	7	0	2	0	0	9
2020	1	7	23	27	27	34	34	153
2021	1	7	11	12	14	10	12	67
2022	0	0	1	1	1	5	6	14
Total	2	14	44	42	44	49	53	248

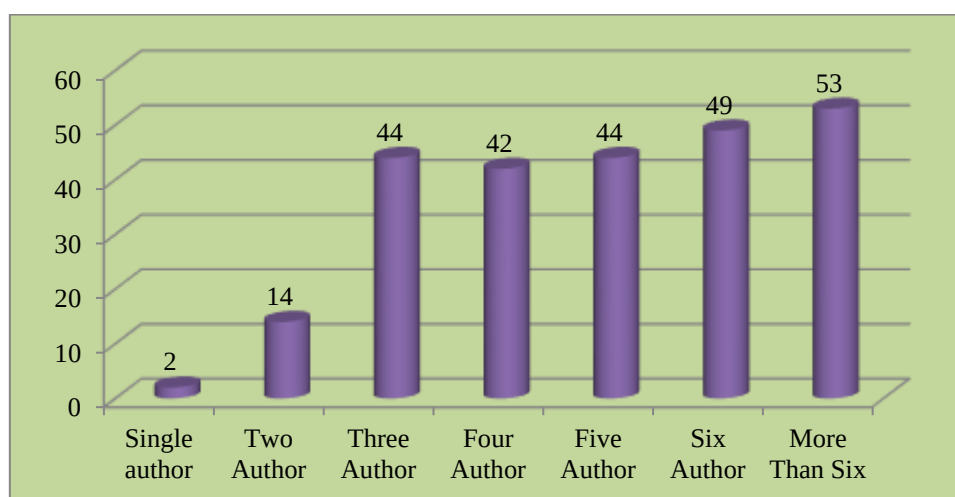

Figure No. 6.2 Authorship pattern of contributions

Table no. 6. 2 shows the authorship patterns of the articles published during the period of study. Of the 248 articles, the majority number of articles had been published by more than six authors 53 (21.37%). followed by six authors 49 (17.76%), followed by five authors 44 (17.74%), four Authors 42 (16.94) respectively.

6.3 Most Productive Authors:

An author is defined as the person who originates or gives existence to anything and sets forth written statements (Fowler, 1988).

Table No. 6.3 Most Productive Author

Sr. No.	Name of Author	Frequency	Percentage
1	Li Y	10	0.8
2	Wang J	10	0.8
3	Zhang Y	8	0.64
4	Wang Y	5	0.4
5	Wu J	5	0.4
6	Zhang C	5	0.4
7	Zhang J	5	0.4
8	Chen Z	4	0.32
9	Hao Z Z	4	0.32
10	Jin Y	4	0.32
11	Lu X C	4	0.32
12	Ma J	4	0.32

13	Wang Q	4	0.32
14	Wang Y B	4	0.32
15	Wu J C	4	0.32
16	Wu X Y	4	0.32
17	Yao X M	4	0.32
18	Zhang S J	4	0.32
19	Zhang Y J	4	0.32
20	Zhong M	4	0.32
21	Zhou H Y	4	0.32
22	Two Time Author (112X2)	224	17.89
23	One Time Author (864 X1)	864	69.01
Total		1252	100

It can be observed from Table No.6.3 that, the most productive authors are Li Y. and Wang J who had contributed 10 (0.80%) papers, followed by Zhang Y. had contributed 8(0.64%) papers, respectively.

6.4 Degree of Collaboration

Degree of collaboration in the international journal of “Journal of European review for medical and pharmacological sciences” the formula given by K. Subramanyam is useful for determining the collaboration in quantitative terms. The study followed the same formula which is mention in mathematically put as;

$$C = \frac{NM}{NM + NS}$$

Where,

C= Degree of collaboration

NM= Number of multi authored papers

NS= Number of single authored papers

In the present study

NM=246

NS= 2

$$C = \frac{246}{246+2} = \frac{246}{248} = 1.01$$

Those, C= 1.01

Thus the degree of collaboration of “Journal of European review for medical and pharmacological sciences” is 1.01 which clearly indicates its dominance upon individual contribution.

6.4. Authorship Pattern and Degree of Collaboration

Table No. 6.4. Authorship Pattern and Degree of Collaboration

Year	Single author	Multi Author	Total No. of Articles	Degree of Collaboration
2018	0	5	5	1.00
2019	0	9	9	1.00
2020	1	152	153	0.99
2021	1	66	67	0.99
2022	0	14	14	1.00
Total	2	246	248	0.99

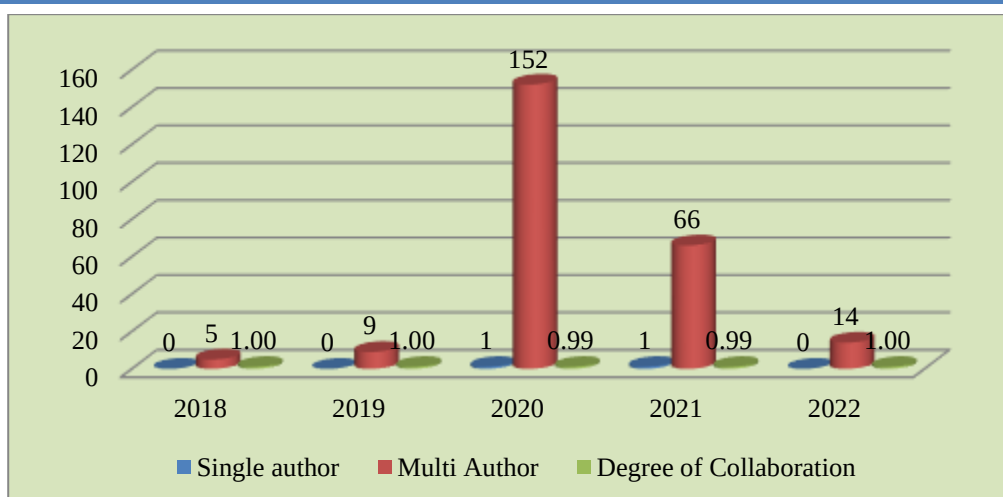

Figure No. 6.4. Authorship Pattern and Degree of Collaboration

Table No. 6.4. shows that in the 5 years period, the Multi authored articles are higher and predominant than single author. The multi authored articles are highest in the year 2020 and cumulative degree of collaboration is 0.99.

6.5 Institutes Wise Distribution of Articles

Table No.6.5 Institution Wise Distribution

Sr. No.	Institutions	Frequency	Rank
1	Department of Hepatobiliary Surgery, Hunan People's Hospital, Changsha, China	11	1
2	Department of Intensive Care Unit, Beijing Ditan Hospital, Capital Medical University, Beijing, China	11	1
3	Japan Union Hospital of Jilin University, Changchun, China	11	1
4	Department of Internal Medicine, Yonsei Wonju College of Medicine, Wonju, South Korea	10	2
5	Department of Head and Neck Cancer Radiation Therapy, Harbin Medical University Cancer Hospital, Harbin, China	9	3
6	Department of Medical Biochemistry and Molecular Biology, Faculty of Medicine, Fayoum University, Fayoum, Egypt	9	3
7	Department of Oncology, First Affiliated Hospital of Dalian Medical University, Dalian, China	9	3
8	Department of Ultrasound, University of Chinese Academy of Sciences, Shenzhen Hospital, Department of Interventional Ultrasound, Chinese PLA General Hospital, Shenzhen, China	9	3
9	Stomatological Hospital, Southern Medical University, Guangzhou, China	9	3
10	Department of Biochemistry, University of Karachi, Karachi, Pakistan	8	4
11	Department of Burns and Plastic Surgery, Weihai Municipal Hospital Affiliated to Dalian Medical University, Weihai, China	8	4
12	Department of Cardiology, Biomedical Research Center, Sir Run Run Shaw Hospital, School of Medicine, Zhejiang University, Hangzhou, China	8	4
13	Department of Gastroenterology, Affiliated Wujiang Hospital of Nantong University, Suzhou, China	8	4
14	Department of Orthopedics, Baise People's Hospital, Guangxi Province, Baise, China	8	4
15	Department of Otorhinolaryngology, Qilu Hospital of Shandong University, Jinan, China	8	4
16	Department of Pedodontics, Affiliated Stomatological Hospital, Jiamusi University, Heilongjiang Province, Jiamusi, China	8	4
17	Department of Stomatology, Harbin Medical University, Fourth Affiliated Hospital, Harbin, China	8	4

18	Department of Thoracic Surgery, China	8	4
19	Cardiovascular Division, Pompidou Hospital, University of Paris, Paris, France	7	5
20	Chongming Branch Urology Surgery, Xinhua Hospital Affiliated to Shanghai Jiaotong University School of Medicine, Shanghai, China	7	5
21	Department of Aesthetic and Plastic Surgery, Tangshan Workers Hospital, Tangshan, China	7	5
22	Department of Anesthesiology, Hunan Provincial People's Hospital, The First Affiliated Hospital of Hunan Normal University, Hunan Province, Changsha, China	7	5
23	Department of Anesthesiology, Tongren Hospital, Shanghai Jiao Tong University School of Medicine, Shanghai, China	7	5
24	Department of Cardiothoracic Surgery, Yantai Mountain Hospital, Yantai, China	7	5
25	Department of Cardiovascular, Gansu Province Hospital, Lanzhou, China	7	5
26	Department of Emergency, Ningbo Medical Center Eastern Hospital, Ningbo, China	7	5
27	Department of Hepatobiliary Surgery, Provincial Hospital Affiliated to Shandong University, Jinan, China	7	5
28	Department of Medical Oncology, First Affiliated Hospital, Fujian Medical University, Fuzhou, China	7	5
29	Department of Neurosurgery, Affiliated Huaian No. 1 People's Hospital, Nanjing Medical University, Huaian, China	7	5
30	Department of Neurosurgery, Gansu Provincial Hospital, Lanzhou, China	7	5
31	Department of Oncology, Fujian Provincial Hospital, Fuzhou, China	7	5
32	Department of Otolaryngology Head and Neck Surgery, People's Liberation Army Hospital, 960 Ziboyuan District, Zibo, China	7	5
33	Department of Pharmacy, People's Hospital of Yuxi City, Yuxi, Yunnan Province, China	7	5
34	Department of Reproductive Medicine Center, 960th Hospital, PLA Joint Logistics Support Force, Jinan, Shandong, China	7	5
35	Department of Respiratory Medicine, Huaihe Hospital of Henan University, Kaifeng, China	7	5
36	Department of Respiratory Medicine, Second Affiliated Hospital, Kunming Medical University, Kunming, Yunnan, China	7	5
37	Department of Surgery, Xin Hua Hospital Affiliated, Shanghai Jiao Tong University, School of Medicine, Chongming Branch, Shanghai, China	7	5
38	Department of Urological Surgery, First People's Hospital of Yulin, Yulin, China	7	5
39	Department of Urology, Dongyang People's Hospital, Dongyang, Zhejiang, China	7	5
40	Department of Urology, Shandong Provincial Hospital Affiliated, Shandong University, Jinan, China	7	5
41	Departments of Radiology, China	7	5
42	Edmond H. Fischer Signal Transduction Laboratory, School of Life Sciences, Jilin University, Changchun, China	7	5
43	Reproductive Medicine Center, 960th Hospital of Pla Joint Logistics Support Force, China	7	5
44	Six time Institutions (29X6)	174	6
45	Five time Institutions (24X5)	120	7
46	Four time Institutions (31X4)	124	8
47	Three time Institutions (3X76)	228	9
48	One time Institutions (2X78)	156	10
49	Two Time Institutions (1X115)	115	11

Total 1252

It can be observed from Table No. 6.5 that, there were 130 organizations involved in research activity. The organizations that have contributed their research output in the year 2018-2020. It found that Department of Hepatobiliary Surgery, Hunan People's Hospital, Changsha, China and Department of Intensive Care Unit, Beijing Ditan Hospital, Capital Medical University, Beijing, China contributed with 19 publications in the first rank respectively.

6.6 Geographical Distribution of Research Output

Table No. 6.6 Geographical Distribution of contributions

Sr. No	Country	Frequency	Percentage
1	China	1173	93.69
2	France	13	1.04
3	South Korea	10	0.80
4	Egypt	9	0.72
5	Spain	9	0.72
6	Pakistan	8	0.64
7	Italy	7	0.56
8	Turkey	7	0.56
9	Bulgaria	4	0.32
10	United States	4	0.32
11	Taiwan	3	0.24
12	Australia	1	0.08
13	India	1	0.08
14	Iran	1	0.08
15	Lebanon	1	0.08
16	United Kingdom	1	0.08
Total		1252	100.00

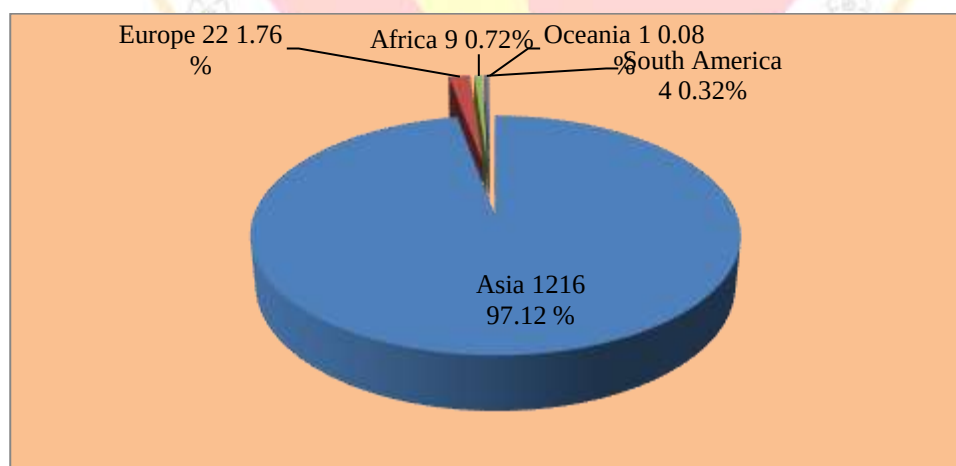

Figure No. 6.6 Geographical Distribution of contributions

Table No. 6.6 shows the Geographical distribution of contributions at national and international level. It indicates that the majority of the contributions were contributed from China 1173 (93.69), followed by France 13 (1.04) respectively.

6.7 Language-Wise Distribution of Articles

Table No. 6.7: Language-wise Distribution of Articles

Sr. No.	Language	Frequency	Percentage
1	English	248	100
Total		248	100.00

From table no. 6.7 Show that, the language wise distribution of Article. Total 248 Article was published in “Journal of European review for medical and pharmacological sciences” from 2018 to 2022. All the articles were published in English language.

6.8 Distribution of Keywords

Table No. 6.8: Distribution of Keywords

Sr. No.	Keyword	Frequency	Rank
1	Retraction Notice	208	1
2	Erratum	162	2
3	Human	20	3
4	Genetics	6	4
5	MicroRNAs	6	4
6	Cell Proliferation	5	5
7	Pathology	5	5
8	Article	4	6
9	Review	4	6
10	Cell Motion	3	7
11	Cell Movement	3	7
12	Metabolism	3	7
13	Systematic Review	3	7
14	Two time Keywords (33X2)	66	8
15	One time keyword (112X1)	112	9
Total		610	

Out of 248 articles it is found that near about 610 keyword use in their study, it is seen that the high frequency keywords were Retraction Notice (208), Erratum (162), Table gives a list of keywords appeared in the articles.

6.8 Distribution Of Literature In Various Channels of Communication

Channel, in communications, refers to the medium used to communicate information from a sender (or transmitter) to a receiver. Researchers communicated their publication through variety of communication channels.

Table No. 6.8 Channels of Communication wise distribution

Sr. No.	Document Type	Frequency	Percentage
1	Erratum	229	92.34
2	Article	8	3.23
3	Retracted	6	2.42
4	Review	4	1.61
5	Book Chapter	1	0.40
Total		248	100.00

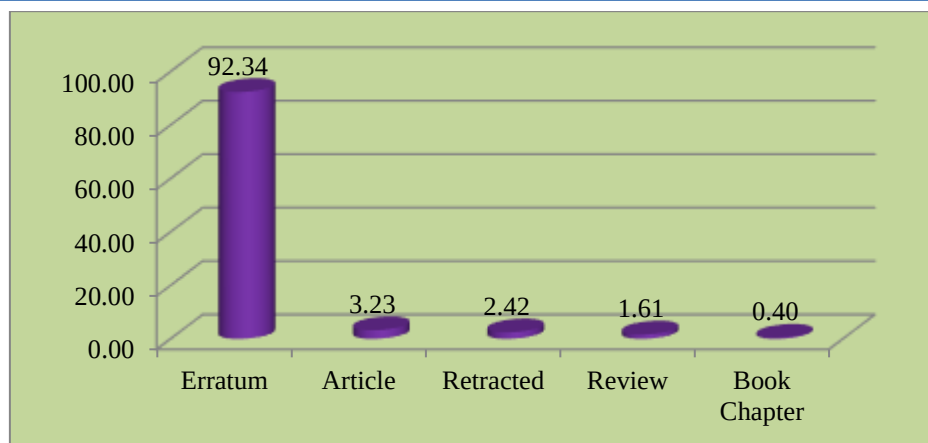

Figure No.6.8 Channels of Communication wise distribution

It can be observed from table No. 6.8 and Figure No. 6.8 show that, of the Literature was published in Erratum 229 (92.34%), Followed by article 8 (3.23%) , Retracted 6 (2.42%), Review 4(1.61%).

7 Findings and Conclusion

The findings are based on the analysis of collected data appended in 248 articles in Journal of European review for medical and pharmacological sciences, these are following.

- ✓ The highest numbers 153 (61.69%) of papers were published in 2020 contributing.
- ✓ Department of Hepatobiliary Surgery, Hunan People's Hospital, Changsha, China and Department of Intensive Care Unit, Beijing Ditan Hospital, Capital Medical University, Beijing, China contributed in first rang (11) while the other institution each contributed respectfully.
- ✓ 16 countries carrying out research and produced 248 articles. China is the top producing country with 1173 (93.69%) publications of the total output.
- ✓ All the articles were published in English 248 (100%) language.
- ✓ The majority 229 (92.34%) of publications is Erratum.

8 References

1. European Review for Medical and Pharmacological Sciences. (2021 European Review for Medical and Pharmacological Sciences about. Retrieved from <https://www.europeanreview.org/> . Accessed on 16 February, 2022).
2. Fowler F.G. & Fowler H.W. (1988). Oxford English Dictionary, oxford university press, London.
3. Jogdande S. K. Sonwane, S.S. and Wankhede R. S., (2019). Bibliometric Study of Nanotechnology, Science and Application (2014-2018). Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR). Vol. 6(3), 406-410.
4. Navghare S. V. and Wankhede Raju S. (2015). A Scientometric Profile Of Collaborative Librarianship On Doaj. Knowledge Librarian. Vol. 2(3) 150-177.
5. Wankhede R. S. Sonwane S. S.(2016) Content Analysis Of "International Journal Of Operations & Production Management" e-Library Science Research Journal, vol. 4,4.1-16.
6. Wankhede R. S., and Mukhyadal B. G. (2019). A Bibliometric Study of a Journal of Strategic Information Systems. 'Research Journey' International E- Research Journal. Special Issue – 174. 35-42.

भारतीय निवडणूक आयोग आणि EVM, शंका व निरसन

प्रा. डॉ. अर्जुन .उबाळे

राज्यशास्त्र विभाग

श्री आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय,
देवगाव रंगारी, ताकन्नड ., जि.औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

लोकशाही व्यवस्थेत निवडणूका पारदर्शक असाव्या कारण पारदर्शकता हा लोकांचा हक्क आहे. हे गृहीत धरूनच घटनाकारांनी स्वतंत्र निपक्ष निवडणूक आयोगाची तरतुद घटनेत केली. भारताची निवडणूक आयोग संविधानिक संस्था आहे. भारतात 25 जानेवारी 1950 रोजी निवडणूक आयोगाची स्थापना करण्यात आली. भारतीय राज्यघटनेने निवडणूक आयोगाला संसद, राज्य विधिमंडळे भारताचे राष्ट्रपती आणि उप राष्ट्रपती यांच्या निवडणूकांचे दिशानिर्देश अधीक्षक आणि नियंत्रणाचे अधिकार प्रदान केले आहे.

घटकराज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूकांची जबाबदारी पार पाडण्यासाठी स्वतंत्र राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना 73 व 74 च्या घटनादुरुस्तीने करण्यात आली आहे.

स्थापनेपासून भारतीय निवडणूक आयोग ही एक सदस्यीय संस्था होती 1989 साली निवडणूक आयोग त्रीसदस्यीय बनवण्यात आले, परंतु 1990 मध्ये परत निवडणूक आयोगाचे एकसदस्यीय मध्ये रूपांतरण केले गेले.

1993 मध्ये राष्ट्रपतींनी पुन्हा निवडणूक आयोगात अजून दोन निवडणूक आयुक्तांची नेमणूक केली, म्हणजेच निवडणूक आयोग पुन्हा त्रीसदस्यीय झाला एक मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि दोन निवडणूक आयुक्त असे त्याचे स्वरूप ठरविण्यात आले ते स्वरूप आजपर्यंत आहे तसेच सुरू आहे. सर्व आयुक्तांना सारखेच अधिकार आहेत एखाद्या विषयावर मतभेद झाल्यास बहुमताने निर्णय घेतला जातो.

घटनेतील कलम 324 मध्ये निवडणूक आयोगाबाबत तरतुदी करण्यात आली आहे. मतदार यादया तयार करणे व त्या यादया अदयावत करणे, निवडणूकांचे वेळापत्रक आणि निवडणूक प्रक्रियेसंबंधी नियोजन करणे, उमेदवाराच्या अर्जाची छाननी करणे, निवडणूका व्यवस्थीय पार पडलेल्या संबंधी सर्व खबरदारी घेणे, राजकिय पक्षांना मान्यता देणे किंवा राजकिय पक्षाच्या मान्यता काढणे घेणे राष्ट्रीय पक्ष, राज्य पक्ष, प्रादेशिक पक्ष इ. निवडणूकांसंबधित वाद व तक्रारीचे निवारण करणे. अशी सर्व कार्ये निवडणूक आयोग पार पाडतो.

निवडणूक आयोगाकडून (ई.सी.आय) कडून इलेक्ट्रानिक वॉटींग मशिन हे पहिल्यांदा केरळ राज्यातील उत्तर परावून विधानसभा मतदार संघातील 50 मतदारन केंद्रावर वापरले गेले होते. या निवडणूकीच्या निकालानंतर काँग्रेसचे उमेदवार ए. सी. जोश यांचा पराभव सी.पी.आय चे उमेदवार शिवन पिल्लई यांनी केला या निवडणूक निकालाविरोधात ए. सी. जोश हे सुप्रीम कोर्टात गेले व आपल्या पराभव होण्याला ही इलेक्ट्रानिक वॉटींग मशिन (ई.क्वि.एम) कारणीभूत ठरली अशी बाजू त्यांनी कोर्टात मांडली सुप्रीम कोर्टाने ही निवडणूक रद्द ठरवली म्हणजेच इलेक्ट्रानिक वॉटींग मशिन (ई.क्वि.एम) पराभवास कारणीभूत ठरली अशी बाजू त्यांनी कोर्टात मांडली सुप्रीम कोर्टाने ही निवडणूक रद्द ठरवली म्हणजेच इलेक्ट्रानिक वॉटींग मशिनचा हा पहिलाच प्रयोग पूर्णत फसला असे म्हणता येईल उल्लेखनिय म्हणजे असे असुनसुद्धा आज सर्वच निवडणूक प्रक्रियेत इलेक्ट्रानिक वॉटींग मशिन महत्वाच उपकरण बनले आहे.” (1)

इलेक्ट्रानिक वॉटींग मशिनची वाटचाल

1982-83 मध्य इलेक्ट्रानि वॉटींग मशिनचा वापर देशभरातील दहा विधानसभांच्या मतदार संघातील पोटनिवडणूकीत केला गेला. 1988 मध्ये लोकप्रतीनिधी कायद्यात दुरुस्ती करून या कायद्यात 61A हे नविन कलम समाविष्ट करून इलेक्ट्रानिक वॉटींग मशिनला कायद्याचा आधार दिला गेला, जो 2001 साली न्यायालयाने वैध ठरविला.

“एम. बी. हमीफा यांनी 1980 मध्ये पहिल्यांदा भारतीय इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीनचा शोध लावला. हे वोटिंग मशीन 1981 मध्ये पहिल्यांदा उत्तर पंजाब मतदार संघातील 50 मतदान केंद्रावर पहिल्यांदा वापरले गेले.” (2)

1989 साठी इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन ई. व्ही.एम भारतीय निवडणूक आयोगाने भारत इलेक्ट्रॉनिक लिमिटेड आणि इलेक्ट्रॉनिक्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया लिमिटेड यांच्या सहकार्याने ई. व्ही. एम च्या निर्मितीचे आणि निवडणूकात वापरण्याचे कार्य सुरू केले.

1998 साली मध्यप्रदेश, राज्यस्थान आणि दिल्लीतील 16 विधानसभेच्या मतदार संघात इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीनचा वापर केला गेला.

2004 सालच्या सार्वत्रिक निवडणूकीत पहिल्यांदाच पूर्ण लोकसभेच्या निवडणूका इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीनचा वापर करून घेण्यात आल्या.

सुरवातीपासूनच हे मतदान यंत्र नेहमीच कोणत्या ना कोणत्या कारणामुळे चर्चेत राहिले आहे. सत्तेत असलेला पक्ष इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन कसे उपयुक्त, पारदर्शक आणि वेळ व संसाधनाची बचत करणारे आहे हे पटवून सांगण्याचा प्रयत्न करत आला आहे, तर विरोधात असलेला पक्ष (पराभूत पक्ष) या वोटिंग मशीनमध्ये छेड छाड करून वोटिंग मशीनची अफरातफर करून निवडणूक निकाल सत्ताधारी यांनी आपल्या बाजूने करून घेतला असा आरोप नेहमीपासून होत आला आहे.

निवडणूक आयोगाच्या भूमिकेचा अभ्यास विविध प्रेस रिलीझ व विविध बातमी पत्रातून केला असता सत्ताधारी यांची भूमिका आणि निवडणूक आयोगाची भूमिका यात काही फरक आढळून आल्याचे दिसत नाही. सत्ताधार्यांनी आणि निवडणूक आयोगाची भूमिका वोटिंग मशीनचा बाबतीत परस्पर पुरक राहिलेली दिसते.

इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन बाबत काही सुधारणा जरूर राबविल्या गेल्या ज्याचा उद्देश मतदान पद्धतीत पारदर्शकता यावी असा होता त्या सुधारणा सर्वोच्च न्यायालयाच्या पुढाकाराने राबविल्या गेल्या, जसे व्ही.व्ही.पी.ए.टी असो किंवा मग नोटा (वरिल पैकी नाही) असे पर्याय इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीनवर सर्वोच्च न्यायालयाच्या मार्गदर्शक तत्वाआधारे समाविष्ट करण्यात आले. अर्थात या पूर्ण सुधारणा आहे. असे सभोवतालचे वातावरण पाहून म्हणणे कठीण आहे. ज्या सुधारणांच्या बाबतीत निवडणूक आयोगाने पुढाकार घ्यायला हवा त्या सुधारणाबाबत न्यायालयाने पुढाकार घेतला. सुधारणाबाबत सर्वोच्च न्यायालयाने त्याच्या मर्यादेत राहून पुढाकार घेतल्याचे आपणास दिसून येते. निवडणूक आयोगाच्या आपल्या उद्देशातच पारदर्शकता आहे हे लक्षात घेवून इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीनबाबत ज्या काही शंका किंवा लोकांमध्ये जो काही संशय निर्माण झाला आहे. तो दूर करण्याचा प्रयत्न निवडणूक आयोगाने करायला हवा. निवडणूक आयोग काहिच करित नाही असाही आरोप करणे चुकिके आहे पण 80 कोटी पेक्षा जास्त मतदार असलेल्या देशात मतदार आयोग खूप सतर्क आणि प्रोअॅक्टिव असणे महत्वाचे ठरते.

इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीनबाबत विवाद आणि निवडणूक आयोगाची भूमिका.

इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीनबाबत प्रतिकूल असण्यामध्ये भारतातील सर्वच प्रमुख पक्षाचा समावेश होतो. सुरुवातीलाच इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीनला पराभवाचे कारण माणणारे काँग्रेसचे एस.सी जोश होते. 2004 व 2009 च्या निवडणूकीत इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीनमुळे आपल्या पक्षाचा पराभव झाला असे माणणारे भारतीय जनता पक्षाचे लालकृष्ण अडवाणी, सुब्रमण्यम स्वामी होते. 2014 च्या लोकसभा निवडणूकीत मोठ्या प्रमाणात इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीनमध्ये छेडछाड झाली व त्यामुळे काँग्रेसचा पराभव झाला असे माणणारे काँग्रेसचे बरेच नेते होते.

सर्वच प्रमुख राजकीय पक्षाचा जेव्हा जेव्हा पराभव झाला तेव्हा तेव्हा सर्वांनी पराभवाला इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन कारणीभूत आहेत अशी वळाना केली.

भारतीय निवडणूक आयोगाने इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीनमध्ये मध्ये छेडछाड टेम्परींग होउ शकते का या प्रश्नाला नेहमी नकारात्मक उत्तर दिले इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन पूर्णत छेडछाडविरहित व सुरक्षित आहेत अशी भूमिका निवडणूक आयोगाने नेहमीच मांडलेले दिसते.

2019 च्या लोकसभा निवडणूका व त्यानंतर झालेल्या विविध राज्यातील विधानसभांच्या निवडणूका मध्ये इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशिनमध्ये मोठ्या प्रमाणात छेडछाड व वोटिंग मशिनची अदलाबदल झाल्याच्या बातम्या प्रसारमाध्यमांमध्ये मोठ्या प्रमाणात व वोटिंग मशिनची अदलाबदल झाल्याच्या बातम्या प्रसारमाध्यमांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आल्या काही राज्यात तर विविध राजकीय पक्षाचे प्रतिनिधी मतदान पार पाडल्यानंतर वोटिंग मशिनचा निकालासाठी ज्या ठिकाणी ठेवतात त्या ठिकाणावर स्ट्रांग रूम सुरक्षेखात्यावर पहारा देतांना मोठ्या प्रमाणात प्रसारमाध्यमांनी टिपले.

भारतीय निवडणूक आयोगाने मात्र इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशिनमध्ये छेडछाड किंवा मशिनची अदलाबदल असा कोणताही अनुचित प्रकार घडला नसल्याचे वेळीत घोषित केले.

मतदानाचा हक्क आणि पारदर्शकता

भारतीय राज्यघटनेने प्रत्येकाला वयाची 18 वर्षे पूर्ण असलेल्या व मतदार यादीत नाव नोंदविलेल्या प्रत्येकाला मतदानाचा अधिकार दिला आहे. हा अधिकार धर्म, पंथ, जात किंवा लिंग यावर मात करून सर्वांना उपलब्ध आहे. म्हणजेच या आधारे कुणीही पात्र किंवा अपात्र असणार नाही. भारताचा नागरीक व मतदार यादीत नाव असलेला कुणीही मतदानासाठी पात्र असेल.

“जगभरातील 20 पेक्षा अधिक देशात इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशिनचा उपयोग निवडणूकीसाठी वेगवेगळ्या प्रकारातील (इ.व्ही.एम) मशिनच्या स्वरूपात करतात. वरिल 20 पेक्षा अधिक देशात निवडणूक निकालानंतर इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशिनबाबत मोठ्या प्रमाणात शंका उपस्थित केल्या गेलेल्या प्रसारमाध्यमातील बातम्या आधारे दिसून येत.” (3)

लोकशाही पद्धतीमध्ये पारदर्शकतेला खूप महत्त्व आहे, कारण पारदर्शकता व संशयविरहित मतदान प्रक्रिया लोकांचा हक्क आहे. मतदान प्रक्रिया जलद व कमी खर्चाक असोवी यापेक्षा ती पारदर्शक असोवी असे लोकशाही व्यवस्थेत अपेक्षित असते कोणतीही पद्धत जी मतदारांमध्ये शंका निर्माण करणारी असेल तर सशक्त लोकशाही कशी निर्माण होईल. भयमुक्त, पारदर्शक शंकांमुक्त निवडणूक व्यवस्था निर्माण करण्याबाबत निवडणूक आयोग कार्ये करतांना दिसतो आहे, परंतु ते पुरेसे आहे का ? हा खरा प्रश्न आहे. मतदान प्रक्रियेत इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशिन शिवाय पारदर्शक व शंका विरहित निवडणूक व्यवस्था आपण कशी निर्माण करू याबाबतीत विचार करण्याची हिच योग्य वेळ आहे.

निष्कर्ष :

1. इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशिनचा वापार शंकास्पद झाला आहे.
2. भारतातील सर्वच प्रमुख राजकीय पक्षांचा इ. व्ही.एम.ला विरोध राहिला आहे.
3. निवडणूक आयोगाला इ. व्ही.एम बाबत ठोस भूमिका घेण्याची ही योग्य वेळ आहे.
4. इ. व्ही.एम. कसे पारदर्शक व शंकांमुक्त आहे हे सिद्ध करणे खुपच कठीण झाले आहे.
- 5- पारदर्शकता, शंकांमुक्त व संशयविरहीत मतदान प्रक्रिया मतदारांचा हक्क आहे.

संदर्भ :-

- 1) The Hindu 16 March 2019
- 2) www.firstpost.com 22 Jan 2019
- 3) www.livemint.com 29 Jan 2019

७३ वी घटना दुरुस्ती

डॉ. फुलचंद सलामपुरे

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय,
छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना :

लोकशाही व्यवस्थेचे यश हे राजकीय सहभागावर अवलंबून असते आणि राजकीय सहभाग विकेंद्रीकरणाशिवाय शक्य होणार नाही. या सिद्धांताच्या आधारावर भारतीय संविधानामध्ये कलम ४० मध्ये ग्राम स्तरावरील संस्थांनाच्या निर्मितीविषयी राज्याने काम करावे अशी तरतुद करण्यात आली. परंपरेने चालत आलेल्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय प्रश्नांची आणि समस्यांची जाणीव करून घेवून त्या सोडविल्याशिवाय एका प्रगल्भ समाजाची आणि सशक्त भारताची निर्मिती होणार नाही, तेव्हा स्थानिक पातळीवरील असणाऱ्या समस्या केंद्र आणि राज्य सरकारने लोकप्रतिनिधीच्या माध्यमातून समजून घेवून त्या सोडवाव्यात आणि समाजाचा सर्वांगीण विकास करावा, याची जबाबदारी सोपविली गेली, ही जबाबदारी पार पाडण्यासाठी सामुदायिक विकासाच्या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून प्रयत्न केले गेले. परंतु या प्रयत्नांना फारसे यश मिळाले नाही. त्यामुळे ग्रामिण विकास आणि सामुदायिक विकास कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी स्थानिक लोक सहभागाशिवाय ग्रामिण विकास शक्य होणार नाही, म्हणून लोकशाही विकेंद्रीकरण आणि सामुदायिक कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी पंचायतराज संस्थांची स्थापना करणे आवश्यक आहे.

ज्याला मेहता समितीने लोकशाही विकेंद्रीकरण असे नाव दिले. अशा प्रकारे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना चालना देण्यासाठी आणि त्यांना घटनात्मक दर्जा बहाल करण्यासाठी भारत सरकारने १९९२ मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या प्रशासनाबाबत महत्त्वपूर्ण तरतुद केली. पंचायतराज संस्था किंवा स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या निर्मितीमागे प्रामुख्याने दोन भूमिका होत्या, एक म्हणजे राजकीय भूमिका आणि दुसरी म्हणजे ग्रामीण विकासाची होय. राजकीय भूमिका अशी की, भारतीय संविधानाने लोकशाही व्यवस्था स्विकारली, या व्यवस्थेत जनता ही सार्वभौम असते. सामान्य जनतेला निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेण्यासाठी सत्ता विकेंद्रीकरण करणे गरजेचे आहे. त्यातूनच पंचायतराजचा विषय पुढे आला. दुसरी भूमिका अशी की, ज्यांच्यासाठी सामुदायिक विकास कार्यक्रम राबविला जात आहे, त्या सामान्य मानसांना या कार्यक्रमाला सहभागी करून घेतल्याशिवाय ग्रामीण विकास शक्य होणार नाही. या दोन्ही भुमीकेतून पंचायतराजचा विषय पुढे आला. ग्रामीण भागातील समस्या काय आहेत आणि त्या कोणत्या पद्धतीने सोडवाव्यात याची जाणीव स्थानिक लोकांना जास्त असते. यातूनच स्थानिक स्वराज्य संस्थेची स्थापना झाली पाहिजे, असा विषय पुढे आला. प्रस्तुत शोधनिबंध पंचायतराज संस्थांचा झालेला विकास, त्यातील बदल ७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायतराज संस्थामध्ये कोणत्या प्रकारचे परिवर्तन झाले याचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या शास्त्रीय अभ्यासासाठी संख्यात्मक आणि गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. तसेच ऐतिहासिक, विवेचनात्मक, विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांचा अभ्यास यात करण्यात आला आहे. प्राथमिक साधनामध्ये शासनाचे दस्तावेज, अहवाल भारतीय राज्यघटनेने पंचायतराज व्यवस्थेला दिलेले अधिकार आणि दुय्यम साधनामध्ये वर्तमानपत्रे, प्रकाशित पुस्तके, शोधपत्रिका व नियतकालिके इत्यादींचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दीष्टे : प्रस्तुत संशोधन विषयामध्ये खालीलप्रमाणे उद्देश ठरविण्यात आलेले आहे.

- १) प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंतच्या ग्रामीण भागातील शासन व्यवस्थेमध्ये झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.

- २) पंचायतराज व्यवस्थेमुळे ग्रामीन भागातील जीवन पद्धतीत सुधारणा झाली होण्यास मदत झाली आहे की नाही याचा आढावा घेणे.
- ३) ७३ वी घटना दुरुस्ती ग्रामीन भागातील नागरीकांना कितपत त्यांचे अधिकार मिळवून देण्यात यशस्वी झाली आहे हे अभ्यासने.
- ४) ७३ वी घटना दुरुस्तीमुळे प्रामुखने कोणते अधिकार भारतीय नागरीकांना मिळाले हे अभ्यासने.
- ५) ७३ वी घटना दुरुस्तीमुळे अनुसूचित जाती जमाती आणि महिलांच्या समस्या सोडविने. स्थानिक स्वराज्य संस्था यशस्वी झाले आहे की नाही हे अभ्यासने.

संशोधनाची गृहीतके :

- १) ७३ वी घटना दुरुस्ती हा भारतीय घटना दुरुस्तीतील अतिशय महत्त्वाची घटना दुरुस्ती आहे.
- २) केंद्र सरकारने १९९२ मध्ये ७३ वी घटना दुरुस्ती कायदा आणला, हा कायदा दोन्ही सभागृहात मंजूर झाला आणि १९९३ पासून ला झाला.
- ३) या कायद्याने देशातील पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक स्थान दिले.
- ४) कलम २४३-८ अन्वये देशातील प्रत्येक राज्याला पंचायतराज स्थापन करणे अनिवार्य झाले आहे.
- ५) ७३ वी घटना दुरुस्ती पारीत झाल्यामुळे देशातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा झाली आहे आणि हे साजरे करण्यासाठी केंद्र सरकारने २०१० मध्ये दरवर्षी २४ एप्रिल हा राष्ट्रीय पंचायत दिवस म्हणून साजरा करण्याचा निर्णय घेतला.

७३ वी घटना दुरुस्ती :

भारतीय राज्यघटनेतील ७३ वी घटना दुरुस्ती हे विधेयक अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. राजीव गांधी पंतप्रधान असतांना केंद्र सरकारने १९८६ मध्ये डॉ. लक्ष्मीमल सिंघवी यांच्या अध्यक्षतेखाली लोकशाही व विकासासाठी पंचायतराजचे पुर्नगठन करण्याच्या उद्देशाने एका समितीचे गठन केले होते. पंचायतराज संस्थांची सध्याची स्थिती त्यांची आत्तापर्यंतची वाटचाल आणि विकास कार्यातील भुमिका अभ्यासण्याची जबाबदारी या समितीवर होती. या समितीने सुचविलेल्या अनेक शिफारशीपैकी एक महत्त्वपूर्ण शिफारस म्हणजे ग्रामसभेचे गठन करून त्यांना जास्तीचे अधिकार द्यावेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक स्थान आणि संरक्षण देण्यात यावे, यासाठी राज्यघटनेने स्वतंत्र तरतुद समाविष्ट करण्यात यावी, याची महत्त्वाची शिफारस केली. सिंघवी समितीच्या शिफारशींना अनुसरून पंचायतराज संस्थेला घटनात्मक दर्जा देण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले.

श्री. पी. व्ही. नरसिंहराव पंतप्रधान असतांना या विधेयकास २२ डिसेंबर १९९२ ला लोकसभेने तर दुसऱ्या दिवशी म्हणजेच २३ डिसेंबर १९९२ ला राज्यसभेने मान्यता दिली. ७३ व्या घटना दुरुस्ती ची अंमलबजावणी करणारे पहिले राज्य म्हणून मध्यप्रदेशचा उल्लेख करावा लागतो. केंद्र सरकारने ७३ व्या घटना दुरुस्तीनुसार आपआपल्या राज्यात पंचायतराज व्यवस्था स्थापन करण्यासाठी कायदे करण्यास सांगितले. राज्य सरकारवर देखील तसे करणे बंधनकारक होते, कारण आता पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला होता.

७३ व्या घटना दुरुस्तीचा उद्देश :

स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त करून देणे हा ७३ व्या घटना दुरुस्तीचा मुख्य उद्देश होता. या घटना दुरुस्तीने संपूर्ण देशभरात त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था अस्तित्वात आली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना आपल्या क्षेत्रात सामाजिक न्याय आणि आर्थिक विकासाच्या कार्यक्रमात निर्णय घेण्याचे आणि अंमलबजावणी करण्याचे अधिकार या घटनादुरुस्तीने दिले. पंचायतराज संस्थांच्या निवडणुका नियमित घेणे व त्यांना अधिकार प्राप्त करून देणे आता बंधनकारक झाले होते. समाजातील सर्व सामान्य जनतेला निर्णय प्रक्रीयेमध्ये सहभागी होता यावे यासाठी अनुसूचित जाती-जमाती, मागास प्रवर्ग आणि महिला यांच्यासाठी आरक्षणाची तरतुद केली गेली. त्यामुळे समाजातील मागास प्रवर्गाला ग्रामीन भागाच्या विकास

कार्यात व निर्णय प्रक्रीयेत स्थान मिळाले. त्यामुळे सामाजिक न्याय प्रस्थापित होण्यास मदत झाली शिवाय गावाच्या विकासाची जबाबदारी गावातील प्रतिनिधीकडे आल्यामुळे तो प्रतिनिधी गावातील असल्यामुळे त्याला गावातील समस्यांची जाणीव असल्याकारणाने तो त्या समस्या सोडविण्यात यशस्वी होवून गावातील जीवन पद्धतीत अमुलाग्र बदल झाले आहे. आमच्या गावात आम्ही सरकार या भुमीकेतून लोकांमध्ये राजकीय जाणीव निर्माण होवू लागली. त्यातूनच नेतृत्व करण्याची भूमिका खऱ्या अर्थाने पंचायतराज संस्थान मधूनच सुरू झाली. यातून पुढे आलेले नेतृत्व ग्रामिण भागातून आलेले असल्यामुळे त्यांना केंद्र आणि राज्याच्या राजकारणात आपला प्रभाव निर्माण करता आला. महिला वर्गाला आरक्षणांमुळे आपल्या अधिकारांची जाणीव झाली, त्यांना देखील नेतृत्व करण्याची क्षमता निर्माण झाली. आज महिलांनी ग्राम विकासामध्ये महत्त्वाचा वाटा उचललेला आपल्याला दिसून येतो.

७३ व्या घटना दुरुस्ती समोरील समस्या :

सत्ता विकेंद्रीकरण करण्याच्या दृष्टीने ७३ व्या घटनादुरुस्तीचे महत्त्व असले तरी या घटनादुरुस्तीला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागले आहे. सत्ता विकेंद्रीकरणाच्या मुख्य हेतूने पंचायतराज संस्थांची निर्मिती झाली असली तरीही तत्त्वतः गाव पातळीवरील सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले. शिक्षणाचा अभाव आणि गरीबीचे प्रमाण ही पंचायत संस्थांच्या विकासाच्या मार्गातील प्रमुख समस्या आहेत. शैक्षणिक मागासलेपणामुळे पंचायतराज संस्थांतील आरक्षणाच्या माध्यमातून आलेले प्रतिनिधी आपला प्रभाव निर्माण करू शकत नाही आणि आर्थिक मागासलेपणामुळे लोक पंचायतराज संस्थांच्या कार्यात सहभागी होत नाहीत.

७३ व्या घटना दुरुस्तीने पंचायतराज संस्थांमुळे ग्रामीन विकासाच्या जबाबदाऱ्या सोपविल्या मात्र त्या पूर्ण करण्यासाठी वित्तीय स्रोत पंचायतीकडे उपलब्ध नाहीत. आपल्या जबाबदाऱ्या पूर्ण करण्यासाठी त्यांना राज्यशासनावर पूर्णपणे अवलंबून राहावे लागत आहे. पंचायतराज संस्थांच्या निर्मितीमागे ग्रामीन विकास हा मुख्य हेतू होता. परंतु आज पंचायतराज संस्थामध्ये पक्षीय राजकारणाचा प्रवेश झाल्याने परस्पर विरोध वाढला आहे आणि विकासाची संकल्पना मागे पडल्याची दिसून येते.

सुधारणा :

- १) पंचायतराज व्यवस्थेत राजकीय पक्षांचा हस्तक्षेप वाढत चाललेला आहे, त्यामुळे पक्षांचा हस्तक्षेप थांबवावा आणि विकासाकडे लक्ष देण्यात यावे.
- २) ग्रामीन भागात शैक्षणिक जागृती निर्माण करून लोकांचा शिक्षणातील सहभाग वाढवावा यासाठी प्रयत्न करण्यात यावे.
- ३) महिलांमध्ये साक्षरते विषयी जागृती करण्यात यावी. त्यासाठी विविध कार्यक्रमांचे मोठ्या प्रमाणावर आयोजन करण्यात यावे.
- ४) ग्रामीन समाजातील लोकांना अधिकारांची माहिती देण्यासाठी त्यांच्यामध्ये जागृकता करावी.
- ५) पंचायतराज संस्थांच्या निवडणुका नियमित आणि निःपक्ष पद्धतीने झाल्या पाहिजे याकडे लक्ष देण्यात यावे.

निष्कर्ष :

- १) ७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला, त्यामुळे पंचायत संस्थांना स्वायत्तता मिळाली. आपल्या क्षेत्रात धोरणाविषयी कार्यक्रम करण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले.
- २) ७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे ग्रामीन भागातील पंचायत निवडणुकीविषयी व कार्यकलाविषयी मोठे बदल झालेले दिसून येतात, त्यामुळे त्या संस्थेतील राजकीय प्रतिनिधी हे जनतेकडून व त्यामुळे गाव पातळीवर जिल्हा पातळीवर नवीन नेतृत्व उदयास येण्याची संधी प्राप्त झाली.
- ३) स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्त्रियांना योग्य प्रतिनिधित्व मिळाले, त्याचप्रमाणे समाजातील अनुसूचित जाती-जमाती व इतर मागासवर्गीना देखील राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली.
- ४) ७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायतराज संस्थेला योजनांची निर्मिती आणि अंमलबजावणी करण्याचे मुख्य अधिकार मिळाले.

- ५) या घटना दुरुस्तीमुळे महिलांसाठी केलेल्या आरक्षणात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. आरक्षणाच्या तरतुदीमुळे महिलांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली.
- ६) या घटना दुरुस्तीमुळे लोकशाही विकेंद्रीकरणास चालना मिळाली असून त्यामुळे भारतातील लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा व अधिक मजबूत व विस्तार होण्यास मदत झालेली दिसून येते.
- ७) ७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे ग्रामीन भागातील सामाजिक जीवनात मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झालेली दिसून येते.
- ८) या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायतराज संस्थेमध्ये एकतृतीयांश जागा आरक्षित ठेवण्यात आले आहे. संस्थेमध्ये स्त्रियांसाठी
- ९) पंचायत निवडणुकाविषयी व कार्यकालाविषयी मोठे बदल झालेले आहेत.
- १०) ७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे सर्वसामान्य जनतेला आपल्या अधिकारांची जाणीव झाली आहे.

संदर्भ :

- १) डी. बी. एल. फाडीया, भारतीय प्रशासन, साहित्य भवन, आग्रा २०११.
- २) प्रा. पुंडलिक कोलते, पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांचा सहभाग, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद २०१२.
- ३) डॉ. अर्जुनराव दर्शनकार कैलाश, पंचायतराज व नागरी प्रशासन औरंगाबाद २०००.
- ४) डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे, भारतीय गणराज्यांचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुळे अँड पब्लिशर्स नागपुर १९९७.
- ५) डॉ. अकोलकुमार कश्यप, भारत में पंचायतराज, डिस्कव्हरी पब्लीशिंग हाऊस प्रा. लि. नई दिल्ली २०१०.
- ६) मिश्रा एस. एल. पंचायतीराज इन अँक्शन, न्यु दिल्ली, मित्तल पब्लिकेशन्स १९९७.
- ७) आंबेडकर एस. एन., न्यु पंचायतीराज अँट वर्क, जयपुर, ए.बी.डी. पब्लिशर्स २०००.
- ८) विनिता आर. पांडे, पंचायत लिडींग सोसिअल चेंज, सुरभी पब्लिशर्स जुलै २००८.

भारतीय औद्योगिकीकरण व विशेष आर्थिक धोरणे

प्रा. श्रीकृष्ण परिहार

संत ज्ञानेश्वर महाविद्यालय, सोयगाव

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर देशाचा आर्थिक विकास उदारमतवादी आर्थिक प्रारूपाच्या माध्यमातून साधायचा की समाजवादी आर्थिक प्रारूपाच्या माध्यमातून साधायचा ह्या संदर्भात तत्कालीन धोरण निर्मात्यांमध्ये चर्चा झाल्यानंतर त्यांनी दोन्ही प्रारूपाचा समन्वय साधणारे मिश्र अर्थव्यवस्थेचे प्रारूप स्वीकारून पंच वार्षिक योजनेच्या माध्यमातून योजनाबद्ध विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. परंतु परमिट राज, सरकारी यंत्रणांचा अति हस्तक्षेप यामुळे मिश्र अर्थव्यवस्थेच्या प्रारूपासमोर अनेक आव्हाने निर्माण झाले व परिणामी आपल्या देशाला १९९१ ला या संकटातून बाहेर पडण्यासाठी खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणाचा स्वीकार करणारे मुक्त अर्थव्यवस्थेचे प्रारूप स्वीकारावे लागले.

भारतीय धोरण निर्मात्यांनी एकीकडे मिश्र अर्थव्यवस्था व मुक्त अर्थव्यवस्था ह्या प्रारूपाच्या माध्यमातून आर्थिक विकासाचे उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न केला. तर दुसरीकडे प्रचलित आर्थिक विकास प्रारूपातून अपेक्षित निर्यातक्षम उत्पादने निर्माण होत नसल्यामुळे निर्यातवृद्धी व परकीय गुंतवणूक आकर्षित करणारे निर्यात प्रक्रियाउद्योग क्षेत्र (EPZ), विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) व राष्ट्रीय गुंतवणूक व उत्पादन क्षेत्र (NIMZ) ह्या सारखे विशेष आर्थिक धोरणांची अंमलबजावणी केली आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतीय औद्योगिक वाढीसाठी राबवण्यात आलेल्या विशेष आर्थिक धोरणांचा आढावा घेऊन या धोरणांचे परिणाम यासंबंधी मांडणी केली आहे.

निर्यात प्रक्रियाउद्योग क्षेत्र (EPZ) :-

प्रचलित अर्थव्यवस्थेच्या माध्यमातून निर्यातक्षम उद्योगाची निर्मिती होत नाही. हे भारतीय राज्यकर्त्यांच्या लक्षात आल्यानंतर १९६५ मध्ये “निर्यात प्रक्रियाउद्योग क्षेत्र” धोरणाची निर्मिती करून गुजरातमधील कांडला येथे पहिल्या EPZ ची सुरवात करण्यात आली. त्यानंतर १९७२-७३ ला मुंबई येथील “सांताक्रूझ इलेक्ट्रॉनिक्स एक्सपोर्ट प्रोसेसिंग झोन” स्थापन करण्यात आला. यानंतर अनुक्रमे नोएडा (उत्तरप्रदेश), फाल्टा (पश्चिम बंगाल), कोचीन (केरळ), चेन्नई (तामिळनाडू), विशाखापट्टणम (आंध्रप्रदेश) व सुरत (गुजरात) असे निर्यात प्रक्रियाउद्योग क्षेत्र निर्माण करण्यात आले.

भारतीय अर्थव्यवस्था १९९० पर्यंत बंधिस्त असली तरी निर्यातवृद्धीसाठी विशेष आर्थिक धोरणे महत्त्वाची आहे. हे जाणणारा भारत हा आशिया खंडातील पहिला देश आहे. भारतानंतर चीनने १९७२ मध्ये विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण करून विशेष आर्थिक क्षेत्राचे प्रारूप यशस्वी करून दाखवले. भारत सरकारने चीनच्या आगोदर EPZ कायद्यामध्ये आयकरातून निर्याती करता सवलती देणे, निर्यात महसुलासाठी परकीय चलन कायद्यातील तरतुदी शिथिल करणे ह्या सारख्या बाबी अंतर्भूत केल्या होत्या. (गोविलकर, पा.नं.६)

निर्यात प्रक्रियाउद्योग क्षेत्राला (EPZ) शासनाची वचनबद्धता नसणे, शासनाचा सुधारणा कार्यक्रम एका — एका क्षेत्र पुरता मर्यादित असणे, धोरण सातत्याचा अभाव, EPZ साठी अयोग्य जागेची निवड, जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधांचा अभाव आदी कारणांमुळे हे धोरण यशस्वी होऊ शकले नाही. परिणाम २००० नंतर भारत सरकारने चीनच्या धर्तीवर विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) धोरण राबवण्याचा निर्णय घेतला व EPZ चे SEZ मध्ये रूपांतर केले.

विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) :-

निर्यात प्रक्रियाउद्योग क्षेत्रातील अपयश दूर करण्यासाठी व चीनच्या धर्तीवर विशेष आर्थिक क्षेत्र धोरण राबवण्यासाठी भारत सरकारने २००५ साली “विशेष आर्थिक क्षेत्र कायदा” पारित केला. यानुसार वाढीव आर्थिक उलाढाल निर्माण करणे, वस्तू

व सेवांच्या निर्यातीला प्रोत्साहन देणे, स्थानिक व परदेशी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणे, रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे व पायाभूत सुविधांचा विकास आदी क्षेत्रात विकास साधला जाणार आहे.

विशेष आर्थिक क्षेत्र कायद्या अंतर्गत विशेष तरतुदी खालीलप्रमाणे आहे.

- विशेष आर्थिक क्षेत्र हे देशांतर्गत मुद्रा निर्माण केलेला शुल्क विरहीत प्रदेश आहे. हा प्रदेश व्यापारी व्यवहारासाठी, शुल्क व करासाठी परकीय प्रदेश मानला जाईल.
- सेझ प्रकल्पामध्ये कामगार कायदे लागू होणार नाही. (कामगार कल्याणासाठी आवश्यक असलेल्या सामाजिक सुरक्षेसाठी विकासक बांधील नाही.
- SEZ अंतर्गत उद्योग स्थापन करणाऱ्या विकासकाला मोठ्या प्रमाणात कर सवलती मिळणार आहे. सर्व प्रकारचे कर प्रथम दहा वर्ष माफ असणार आहे.
- स्थानिक स्वराज्य संस्था बरखास्त करून औद्योगिक वसाहतीत त्यांचे रुपांतर केले जाईल.
- पर्यावरण कायद्यातून सूट देण्यात आली आहे.

आर्थिक विकासासाठी एवढा प्रभावी कायदा अंमलात आणलेला असताना देखील या कायद्याला अपेक्षित यश मिळालेले नाही. यांचे मुख्य कारण उद्योगासाठी आवश्यक असलेल्या भूसंपादनाला शेतकरी वर्गाने केलेला विरोध, उद्योजकांची उदासीनता, जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधांचा अभाव या कारणांमुळे या धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी करता आलेली नाही.

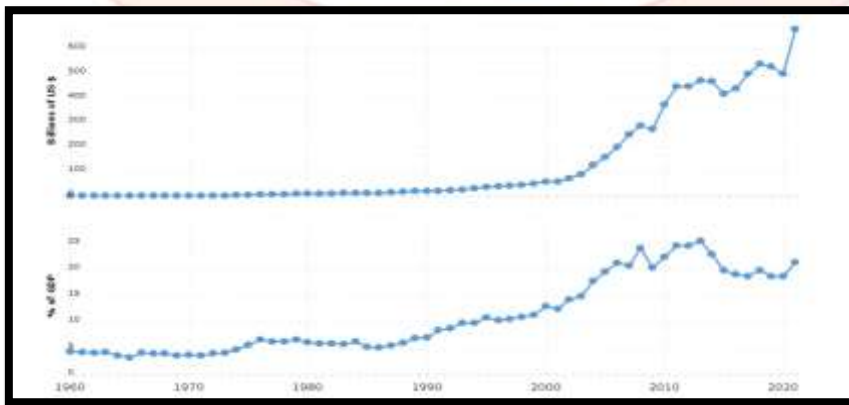
नॅशनल मॅन्युफॅक्चरिंग व इनव्हेस्टमेंट झोन (NIMZ) :-

उत्पादन क्षेत्रात गुंतवणूक वाढवणे व सकल राष्ट्रीय उत्पन्नातील वस्तू निर्माण क्षेत्राचा वाटा २५ टक्क्या पर्यंत नेण्यासाठी NIMZ धोरणाची निर्मिती केली आहे. एका निम्न मध्ये अनेक SEZ असतात. निम्न मध्ये जमीन ही सरकारनी उपलब्ध करून द्यायची असते. विशेष हेतू कंपनी (SPV) ही पूर्णपणे प्रशासकीय व्यवस्थापन करेल अशी तरतुद करण्यात आलेली आहे. निम्न अंतर्गत एखादा व्यवसाय बंद पडला तर रोजगार हानी विमा भरपाई कामगारांना मिळणार नाही. तसेच वन जमीन निम्नसाठी वापरता येणार आहे. उद्योजकांनी पर्यायी जमीन शासनाला घेऊन द्यावी अशी अट आहे. या धोरणानुसार आजच्या पेक्षा दुप्पट रोजगार निर्मिती केली जाणार आहे. शासनाने निम्न धोरण काय असेल यासंदर्भात सविस्तर चर्चा केली आहे परंतु उत्पादन वाढीचे २५ % चे उद्दिष्ट व दुप्पट रोजगार निर्मिती कशी करायची आहे. यासंबंधी चर्चा केलेली नाही.

सापारोप :-

वरील तीनही धोरणाचा आढावा घेतल्यानंतर स्पष्ट होते की, भारत सरकारने मिश्र अर्थव्यवस्था व मुक्त अर्थव्यवस्था ह्या दोन्ही प्रारूपामध्ये निर्यातवृद्धी व परकीय चलन आकर्षित करण्यासाठी विशेष आर्थिक कायदे केलेले आहे. परंतु प्रचलित आर्थिक प्रारूप हेच आर्थिक विकासासाठी महत्त्वाचे आहे. हे खालील आकृती १.१ वरून स्पष्ट होते.

आकृती क्रमांक १.१

स्त्रोत:- <https://www.macrotrends.net/countries/IND/india/exports>.

वरील आकृतीतून स्पष्ट होते की, भारताने विशेष आर्थिक धोरणे राबवले असले तरी या धोरणांपेक्षा १९९० नंतर भारत सरकारने ज्या आर्थिक सुधारणा केल्या त्यामुळे निर्यातवृद्धी झालेली आहे. यासाठी SEZ, NIMZ यासारख्या विशेष धोरणांची गरज नव्हती.

विशेष आर्थिक धोरणांमुळे आपली आर्थिक वृद्धी तर झाली नाही. उलट मोठ्या प्रमाणात सुपीक जमिनी ह्या उद्योजकांना हस्तांतरित करण्यात आल्या व बहुसंख्य शेतकरी वर्ग ह्यांच्या समोर जीवन जगण्याचे प्रश्न निर्माण झाले आहे. SEZ अंतर्गत मोठ्या प्रमाणात कर सवलती देऊन देखील निर्यात क्षम उद्योगांची उभारणी झाली नाही. उलट आज लाखो हेक्टर जमीन ही केवळ संपादित करून विना उद्योग पडलेली आहे. उद्योजक या जमिनीवर वस्तू निर्माण उद्योग उभे न करता, रियल इस्टेट क्षेत्रात जमिनीचे हस्तांतर करत आहे. यामुळे विशेष आर्थिक धोरणांचे निर्यातवृद्धी, रोजगार निर्मितीचे उद्दिष्टे पूर्ण होतांना दिसत नाही. भारत सरकारने येणाऱ्या काळात विशेष आर्थिक धोरणे शिस्तबद्ध राबवून अपेक्षित उद्दिष्टे पूर्ण करावे हा हेतू या संशोधन निबंधा मागे आहे.

संदर्भ :-

- १) गोविलकर विनायक, २००७, 'विशेष आर्थिक क्षेत्र', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
- २) महाजन उल्का, २००७, 'स्पेशल इकॉनॉमिक झोन? नव्हे स्पेशल लुटमार झोन अराजकाची नांदी', जनआंदोलनाचा राष्ट्रीय समन्वय, पुणे.
- ३) दिल्ली-मुंबई इंडस्ट्रीयल कॉरिडोर विरोधी संघर्ष यात्रा, २०१३, जनआंदोलनाचा राष्ट्रीय समन्वय, पुणे.

संकेतस्थळ भेट :-

- १) <https://www.macrotrends.net/countries/IND/india/exports>.
- २) <http://sezindia.nic.in/cms/introduction.php>.
- ३) <http://nimzproject.com>.
- ४) <https://business.mapsofindia.com/epz/about.html>.
- ५) <https://business.mapsofindia.com/epz/about.html>.

आपत्तीचे नियोजन चक्र

प्रा.पवार शरद सूर्यकांत

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख

सौ.के.एस.के.महाविद्यालय बीड

प्रस्तावना:-

विकसित राष्ट्र असो वा विकसनशील राष्ट्र असो, ज्या राष्ट्रावर नैसर्गिक आपत्ती कोसळते त्या राष्ट्राचे अपरिमित नुकसान होते किंबहुना देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर ही दूरगामी परिणाम होत असतो. पृथ्वीतलावरील भौगोलिक परिस्थितीनुसार तसेच वातावरणातील बदलानुसार वेगवेगळ्या प्रकारच्या आपत्ती ह्या वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये उद्भवत असतात. तसेच देशाचा विकास घडवून आणण्यासाठी विकासात्मक नियोजनाचा अभाव दिसून येतो यामुळे देखील आपत्तीची निर्मिती होताना दिसून येते. वाढत्या शहरीकरणाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी मानव हा निसर्गावर अतिक्रमण करत असतो यामुळे देखील काही नैसर्गिक आपत्ती मानव स्वतःहून आपणावरती ओढवून घेत असतो.

दुसऱ्या बाजूला आपत्ती निवारण कार्यामध्ये म्हणावं तशा गांधीर्याने व्यक्ती व सरकार सहभाग घेताना दिसून येत नाही. ज्यावेळी आपत्तीचे निर्मिती होते त्यावेळी त्या आपत्तीतून बाहेर येण्यासाठी प्रयत्न केले जातात परंतु आपत्ती येण्यापूर्वीची खबरदारी म्हणून करावयाची कार्य ही गांधीर्याने कोणाकडूनही केली जात नाहीत. यामुळे आपत्तीचे नियोजन या विषयाकडे आधुनिक काळात गांधीर्याने पाहण्याची आवश्यकता आहे. आपत्ती व्यवस्थापन कायदा 2005 अन्वये भारतातील प्रत्येक राज्याचे राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्याचे स्वतःचे असे आणीबाणी कृती केंद्र तसेच आपत्कालीन व्यवस्थापन आराखडा असणे आवश्यक आहे. परंतु अनेक शहरांमध्ये आपत्कालीन व्यवस्थापनाचे स्वतंत्र विभाग स्थापित झालेले नाहीत. आपत्कालीन व्यवस्थापनाच्या नियोजन प्रक्रियेमध्ये कार्यरत असलेल्या अधिकाऱ्यांना शासकीय कार्यपद्धतीची माहिती असणे आवश्यक आहे जेणेकरून आवश्यकतेनुसार ते समन्वयकाचे काम करतील. आपत्कालीन व्यवस्थापन शास्त्रोक्त पद्धतीने करायचे असेल तर सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे योग्य यंत्रणांशी समन्वय साधने होय, परंतु असे होताना दिसून येत नाही.

आपत्ती संकल्पना:-

१.IFRC:

A disaster is a sudden, calamitous event that seriously disrupts the functioning of a community or society and causes human, material, and economic or environmental losses that exceed the community's or society's ability to cope using its own resources. Though often caused by nature, disasters can have human origins. A disaster occurs when a hazard impacts on vulnerable people. The combination of hazards, vulnerability and inability to reduce the potential negative consequences of risk results in disaster.

2.Ball (1979):

Thus, it is clearly necessary to distinguish between the occurrence of a natural phenomenon, such as lack of water leading to a drought, and a disaster. In the latter case, the natural phenomenon combines with other factors to create the situation in which large numbers of people and some portion of their environment are permanently or temporarily disabled.

3.Britton (1986) :

Disaster is a social product. The propensity for disaster is dependent upon the interplay between humans and their use of the physical and social world. Within this perspective disaster can be seen in broader ecological terms to be an expression of the vulnerability of human society.

- 4) वेबस्टर:- आपत्ती म्हणजे ज्या संकटामुळे राष्ट्राची किंवा समाजाची मोठ्या प्रमाणात जीवित,आर्थिक आणि सामाजिक हानी होते तसेच त्या राष्ट्रावर किंवा समाजावर तिचे दूरगामी परिणाम होतात अशा संकटाला साधारणता आपत्ती असे म्हणतात.
- 5) यशदा:- आपत्ती म्हणजे सर्वनाश करणारी गंभीर घटना होय आपत्तीची सर्वसामान्य स्वीकारलेली व्याख्या म्हणजे अचानक अथवा कोणतीही पूर्व सूचना न देता मानवी जीवन विस्कळीत करणारी अथवा तशी शक्यता निर्माण करणारी दुर्घटना होय.
- 6) अर्चना चौधरी :- सजीव सृष्टीवर अचानक ओढावलेली संकटे किंवा विशिष्ट अपघात किंवा दुःखद घटना महापूर,भूकंप व ज्वालामुखी उद्रेक,वादळ-वारा, बॉम्बस्फोट,युद्ध,वीज कोसळणे,रोगराई,अवर्षण,जलप्रलय आणि वायुगळती इत्यादी म्हणजे आपत्ती होय.

आपत्तीचे प्रकार:- साधारणपणे आपत्तीचे अ) नैसर्गिक आपत्ती ब) मानवनिर्मित आपत्ती असे दोन प्रकार आहेत.

अ) नैसर्गिक आपत्ती:- भारत देश हा नैसर्गिक आपत्ती येणारा जगातील सर्वात मोठा देश समजला जातो अंदाजे भारतात दरवर्षी 50 टक्के भागात भूकंप 30% भागात दुष्काळ आणि दहा टक्के भागात पूर येत असतो तसेच विविध प्रकारच्या जातीय दगडी दहशतवाद आणि आगी या सुद्धा वारंवार घडताना दिसतात भूकंप,महापूर, चक्रीवादळ आणि अतिवृष्टी या सर्व घटना नैसर्गिक आपत्तीमध्ये मोडणाऱ्या आहेत.

ब) मानवनिर्मित आपत्ती:- मानवाने त्याच्या उत्पत्तीपासून आजपर्यंत हजारो वर्षांच्या प्रवासात अनेक नवनवीन शोध लावून क्रांती घडवून आणलेली आहे. यातून झालेल्या अमलाग्र बदलास तोच कारणीभूत ही ठरला आहे. पण या सर्व गोष्टींना सामोरे जात असताना तो दरवेळेस एकच चूक करत गेला ती म्हणजे निसर्गाच्या विरोधात जाणे आणि स्वतःची इच्छा पूर्ण करून घेणे. त्यातून निष्पन्न झालेल्या गोष्टी म्हणजे महापूर,भूकंप आणि ज्वालामुखी यासारखी आपत्ती होय.या अगोदर या सर्व आपत्ती नैसर्गिक आपत्ती म्हणून ओळखल्या जायच्या पण माणसाच्या स्वार्थी प्रवृत्तीमुळे त्याच आता मानवनिर्मित आपत्ती (Man-Med Disasters) म्हणून ओळखल्या जाऊ लागल्या.

आपत्तींची वर्गवारी:- (Classification of Disasters)

निसर्गनिर्मित किंवा मानवनिर्मित आपत्तींचे वेगवेगळे प्रकार आहेत आपत्तींची कारणे त्यांचे परिणाम स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये हे सर्व भिन्न भिन्न स्वरूपाचे असतात तसेच त्यावर प्रतिबंधाचे मार्ग उपश्रमनाची कारवाई आणि त्यावरील प्रतिसाद ही भिन्नभिन्न स्वरूपाची असतात या सर्वानुसार आपत्तींची वर्गवारी केली जाते भारतात गेल्या शतकापर्यंत आपत्तीला समोर जाण्याची प्रणाली केवळ प्रतिसादात्मक स्वरूपाची होती परंतु 1999 मध्ये ओडिशा राज्यात भरलेल्या चक्रीवादळाने अतोनात हानी झाल्यानंतर आपत्ती विरोधक सर्वसामावेशक प्रणाली बनविण्याची आवश्यकता प्रकर्षाने जाणवली आणि भारत सरकारने तिची मांडणी करण्याचा निर्धार केला त्यानुसार के.सी पंत यांच्या अध्यक्षतेखाली एक वरिष्ठ समिती स्थापन करण्यात आली समितीने आपत्तींची वर्गवारी केली आणि त्या वर्गवारीत प्रत्येक आपत्तींना सक्षमपणे तोंड देण्यासाठी शासनापुढे अनेक प्रस्ताव ठेवले त्यानुसार नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित गटांचे पाच उपघटक करण्यात आले ते पुढील प्रमाणे आहेत.

- 1) उपगट 1:- पाणी आणि वातावरणाशी निगडित आपत्ती:- या वर्गात महापूर,चक्रीवादळे,ढगफुटी गारपीट,उष्णतेची - थंडीचीलाट,भुस्खलन आणि वीज कोसळणे इत्यादी आपत्तींचा समावेश केला गेला.
- 2) उपगट 2:- भुगर्भाशी संबंधित आपत्ती:- या वर्गात भूस्तराची घसरण,दरड कोसळणे,भूस्खलन,भूकंप आणि भूकंपामुळे उद्भवलेला त्सुनामी इत्यादी आपत्तींचा अंतर्भाव केला गेला.

- 3) उपगट 3:- रासायनिक , आण्विक आणि औद्योगिक आपत्ती:- या वर्गात औद्योगिक अपघात (उदा.भोपाळ शहरातील युनियन कार्बाइड कंपनीतील वायू गळती), आण्विक परिक्षणादरम्यान किंवा अणुभट्टीसंबंधी अपघात (उदा.रशियातील चेर्नोबिल अणुभट्टीचा अपघात), विद्युत अपघात, स्फोटकांचे अपघात आणि पायाभूत सुविधांच्या अभावामुळे उद्भवलेले अपघात (उदा. 2016 मध्ये महाराष्ट्रातील महाड तालुक्यातील सावित्री नदीवर पूल कोसळून झालेला अपघात) इत्यादी आपत्ती मोडतात.
- 4) उपगट 4 :- विविध अपघात :- या वर्गात रस्त्यावरील अपघात, रेल्वे अपघात,बोटीचे अपघात, अवकाशीय अपघात, खाणीतील अपघात,आग, जंगलातील वनवा,बॉम्बस्फोट, इमारती कोसळणे, दंगल, चेंगराचेंगरी, दहशतवाद आणि युद्ध इत्यादी आपत्तींचा समावेश आहे.
- 5) उपगट 5:- जैविक आपत्ती:- या उपगटात सार्थीचे आजार, पशुवैद्यकीय आजारांच्या साथी, अन्न विषबाधा आणि रोग उत्पादक हल्ले यांचा अंतर्भाव केला गेला.

आपत्ती व्यवस्थापनाचे उद्दिष्टे:-

- १)आपत्ती काळात मानवी समाजावर ओढवलेली जीवित हानी दूर करणे. व त्यातून लोकांची सुटका करणे. २)जीवनावश्यक वस्तूंची आपत्तीग्रस्ताना योग्य पद्धतीने पुरवठा करून आपत्तीची तीव्रता व आपत्तीनंतर येणारे दुःख दूर करणे. ३)आपत्तीग्रस्त मानवी जीवनात पुन्हा सुरळीतपणा निर्माण करून त्या प्रदेशातील मानवी जीवन पूर्वस्थितीत आणणे ४.) आपत्तीमुळे नुकसान झालेल्या नागरिकांचे पुनर्वसन करणे ५) आपत्तीग्रस्त भागातील नागरिकांना वैद्यकीय मदत उपलब्ध करून देणे .

आपत्ती व्यवस्थापन(Disaster Management)

आपत्ती व्यवस्थापन हा अत्यंत मोठा विषय आहे. Prevention is better than cure ही बाब आपणा सर्वांना मान्य आहेच. कोणताही अपघात घडण्यापूर्वी तो अपघात घडूच नये यासाठी घेतली जाणारी खबरदारी,काळजी ही हीतवहच असते.. आपत्ती व्यवस्थापन म्हणजे आपत्ती पासून उद्भवणारी जीवित हानी वित्तहानी आणि सामाजिक आणि अशा सर्वच पातळीवरील दुष्परिणाम अभ्यासून शक्य तेवढ्या प्रमाणात होणारी हानी कमी करण्यासाठी योजले जाणारे विविध उपाय आणि उपाययोजना होय. आपत्ती व्यवस्थापनात पुढील तीन घटकांचा समावेश होतो

1) आपत्ती प्रतिबंध:- (Disaster Prevention)

यामध्ये जिल्ह्यातील आणि शहरातील संभाव्य आपत्तीचे वर्गीकरण करणे,धोके जोखमीचे संकलन करणे कोणत्या आपत्तीमुळे किती नागरिक प्रभावित होतील याबाबतचे निश्चित आराखडे तयार करणे इत्यादींचा समावेश होतो.

2) आपत्तीचे उपमशन:- (Disaster Mitigation) यामध्ये आपत्ती उद्भवू नये यासाठी निश्चित उपाययोजना करण्यात येतात या उपाययोजनेमुळे होणारी संभाव्यित व जीवितहानी कमीत कमी राखता येते तसेच उत्कर्ष योजना व कृती यामुळे आपत्तीचे उपशमन लवकरात लवकर करणे शक्य होते.

3) आपत्तीसज्जता:- (Disaster Preparedness) आपत्ती सजतेचा मुख्य उद्देश म्हणजे येणाऱ्या आपत्तीमध्ये जीवित वा वित्तहानी कमीत कमी करणे होय. सज्जता असल्यास आपत्तीनंतर तात्काळ उपाययोजना अंमलात आणणे, नागरिकांना त्यांच्या जबाबदाऱ्या माहीत असल्याने तात्कालीक आणि दूरगामी आपत्तीनिवारण कार्यात यशस्वी हातभार लागणे शक्य होते. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष अशा दोन प्रकारच्या सज्जतामध्ये मुख्यतः आपत्ती विमचन पुस्तिका तयार करणे, जीवनावश्यक वस्तूंची जंत्री करणे, त्यांच्या उपलब्धतेची माहिती तयार ठेवणे, तसेच अशा कार्यासाठी मनुष्यबळ सज्ज ठेवणे, सर्वांगाने परिपूर्ण असा आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा तयार करणे, संवेदनशील तसेच धोकादायक बाबींचे संतुलन राखणे, आवश्यक आपत्कालीन कर्मचाऱ्यांचा ताफा योग्य प्रशिक्षण देऊन तयार करणे आणि प्रतिसाद कार्याकरिता आवश्यक यंत्रसामग्री तयार करणे इत्यादी बाबी येतात. नैसर्गिक आपत्ती किंवा इतर आपत्ती असो यामुळे जीवित वित्त हानी होण्याची शक्यता असते. आपत्ती काळात

स्वतःचा, कुटुंबाचा, समाजाचा व गावांचा बचाव करायचा असेल तर योग्य ती पूर्वतयारी आणि सक्षम मानसिकता तयार करणे आवश्यक वाटते. यासाठी आपत्कालीन नियोजन चक्रातील प्रमुख घटकांची माहिती घेणे क्रम प्राप्त ठरते.

आपत्कालीन नियोजन चक्रातील घटक - प्रतिबंध, विमोचन, सज्जता, आपत्तीचा आघात, प्रतिसाद, पूर्ववतता व पुनरुत्थपण असे प्रमुख घटक आहेत.

- प्रतिबंध या घटकातील सर्व कृती या आपत्ती टाळण्याच्या दिशेने आखल्या जातात. तसेच आपत्ती घडल्यास त्याचे परिणाम कमीत कमी कसे होतील या दिशेनेही नियोजन करण्यात येते.
- विमोचन या विभागातील सर्व कृती अशा तऱ्हेने असलेल्या असतात की येऊन गेलेल्या पतीचा कमीत कमी परिणाम देशांवर व लोकांवर होईल.
- सज्जता यामध्ये आखणी केली जाते की कोणत्याही आपत्तीला त्वरित व प्रभावी प्रतिसाद द्यायला शासन प्रशासन आणि नागरिक तयार होतील.
- आपत्तीचा आघात या चक्रातील टप्प्याचे नाव सर्व गोष्टींचा खुलासा करते ज्यावेळेस आपत्ती कोसळते ती वेळ म्हणजेच आपत्तीचा आघात होय.
- आपत्तीला प्रतिसाद आपत्ती व्यवस्थापन चक्रातील या टप्प्याचे अस्तित्वच या गोष्टीची सतत आठवण करून देते की, आघाताची तीव्रता प्रत्येक आपत्तीमध्ये भिन्न भिन्न स्वरूपाची असते व ती त्या आपत्तीच्या तीव्रतेच्या सापेक्ष असते. या टप्प्यावरच बाकीचे सर्व व्यवस्थापन अवलंबून असते. आघाताला प्रतिसाद हा आघात होण्यापूर्वी व झाल्यानंतर तात्काळ द्यावाच लागतो. केवळ मांडणीच्या सोयीसाठी या क्रमात तो आपत्तीच्या आघाताच्या टप्प्यानंतर लगेच ठेवलेला आहे. कारण ही वेळच अशी असते की संपूर्ण प्रतिसाद यंत्रणा कामाला. या टप्प्याला आपत्कालीन प्रतिसाद असेही म्हणतात. हा टप्पा हेच दर्शवतो की, आपत्तीचे विमोचन आणि निवारण लवकरात लवकर होण्याकरिता आपत्कालीन उपाय निवास अथवा पुनर्वसना करिता अवलंबलेले जातात. आपत्तीच्या तीव्रतेवर ते प्रतिसाद अवलंबून असतो म्हणजेच तीव्रता अधिक असेल तर वेळप्रसंगी शासन आणीबाणी किंवा युद्ध सदृश्य परिस्थिती म्हणून जाहीर करते व युद्ध पातळीवर प्रतिसादात्मक उपायाचे आयोजन केले जाते.
- पूर्ववतता या चक्रामध्ये आघातानंतर त्याच्या तीव्रतेनुसार जनजीवन विस्कळीत होते, काही प्रसंगात गावेच्या गावे किंवा संपूर्ण शहरे उद्ध्वस्त होतात. अशा वेळेस जनजीवन पूर्ववत होण्यास म्हणजेच आपत्तीपूर्व जसे होते तसे होण्यास जो काळ लागतो त्यास पूर्ववतता असे म्हटले जाते.
- पुनरुत्थान आपत्तीग्रस्त भागातील नागरिकांना आपत्तीपूर्वकाळात उपलब्ध असणाऱ्या सेवा सुविधा उपलब्ध करून देण्यावर भर दिला जातो.

आपत्ती व्यवस्थापन चक्रातील कार्यवाहीचे भाग -

▪ **आपत्तीपूर्व कार्यवाही-**

संभाव्य धोक्यांचा आढावा घेऊन त्या धोक्यांची हानिकारकता आणि स्वरूप यांचा आढावा घेणे. धोका टाळण्यासाठी प्रतिबंधात्मक कार्यवाही करणे. जिथे प्रतिबंधात्मक कार्यवाही शक्य नसेल तिथे हा निश्चित हानि कमी होईल असे उपाय योजून तिचे उपक्षमन करणे. आपत्ती पूर्वतयारी करणे यात सरकारी यंत्रणा धोक्याचे इशारे देणारी यंत्रणा आपत्ती दरम्यान लागणारी सामग्री बिगर सरकारी यंत्रणा आणि सामान्य नागरिक या सर्वांच्या अंतर्भाव होतो.

▪ **आपत्ती दरम्यानची कार्यवाही -**

धोक्याचा इशारा देणे, जीविताचे रक्षण आणि बचाव कार्य करणे, लोकांना आणि प्राण्यांना सुरक्षित स्थानी पोहोचवणे, मालमत्तेची सुरक्षा आणि तात्काळ वैद्यकीय आणि इतर मदत पोहोचवणे.

■ आपत्ती नंतरची कार्यवाही-

विस्थापितांचे पुनर्वसन आणि त्यांचे जीवन पूर्ववत सुरळीत व्हावे म्हणून त्यांचे पुनरुत्थान करणे. नुकसान भरपाई देऊन त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात संलग्न करून घेणे आणि त्यांच्या निर्वाहाची सोय करून देणे..आपत्तीमुळे शेती पोहोचलेल्या सर्व बांधकामांची इमारतींची पुनर्बांधणी आणि विकास करणे.विकास कामे करीत असताना भविष्यातील धोक्यांमुळे परत हानी होऊ नये याची काळजी घेणे.

सारांश-

अनंत काळापासून पृथ्वीतलावर आपत्ती कोसळत आले आहेत. यापैकी काही नैसर्गिक असतात तर काही मानवनिर्मित असतात. आपत्तीमुळे होणारी जीवित आणि वित्तीय हानी टाळण्यासाठी किंवा त्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी आपत्ती व्यवस्थापन प्रणाली अलीकडील काळात सगळ्याच देशांनी स्वीकारलेली दिसून येते. आपत्ती व्यवस्थापन चक्र हे आपत्ती व्यवस्थापनाच्या प्रणाली मधील एक महत्त्वाचे आणि मूलभूत तत्त्व आहे. आपत्तीमुळे होणारे हानी टाळायचे असेल तर आपत्ती उद्भवते अगोदरपासून आपत्तीचा अंदाज घेणे आपत्ती विरोधी प्रतिबंधात्मक उपाय योजने आपण त्यांचे उपशमन आणि आपत्ती दरम्यान योग्य बचावासाठी कार्यवाही हाती घेणे इत्यादी गोष्टी महत्त्वाच्या ठरतात. आपत्ती व्यवस्थापन चक्र आणि त्यात अंतर्भाव केलेली कार्यप्रणाली ही सातत्याने अमलात आणणे अपेक्षित असते. सरकारी यंत्रणा या पत्ती व्यवस्थापनात महत्त्वाच्या वाटेकरी असतात पण सामान्यजणांची जबाबदारी तेवढीच महत्त्वाची असते. थोडक्यात आपत्ती व्यवस्थापन ही समाजाच्या सर्व घटकांचा समावेश असलेली सुनियोजित संघटनात्मक कृती आणि समन्वय साधून आपत्तींना समर्थपणे तोंड देण्यास कटिबद्ध असलेली प्रणाली आहे.

संदर्भ -

१. रवी सिन्हा, आपत्ती व्यवस्थापनात भारत, २६ ऑगस्ट, २०१८, महाराष्ट्र टाइम्स
२. ए.पी.चौधरी,अर्चना चौधरी,२०१६, आपत्ती व्यवस्थापन, प्रशांत प्रकाशन, जळगाव .
- ३.चावला पी. एस.२००८ Natural Hazards and Disaster Management
४. मराठे प्र. प्र. आणि गोखले व्ही.जे, आपत्ती व्यवस्थापन संकल्पना आणि कृती २०१० ,पुणे डायमंड पब्लिकेशन.
५. मुसमाडे अर्जुन व मोरे ज्योतीराम, २०१४, आपत्ती व्यवस्थापन भूगोल, डायमंड पब्लिकेशन पुणे
६. चौधरी जवाहर, नैसर्गिक आपत्तीचा भूगोल कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद २०१६.

पंचायतराज संस्था आणि ग्रामीण विकास

डॉ.सुनिल पिंपळे

प्राध्यापक व विभाग प्रमुख

राज्यशास्त्र विभाग

लोकसेवा महाविद्यालय, औरंगाबाद.

फुन्ने नारायण सखाराम

राज्यशास्त्र विभाग

narayan.funne@gmail.com

भारत हा लोकशाही प्रधान देश असून खेड्यात बसलेला आहे, कारण लोकशाहीची खरी सुरुवात देशात ग्रामस्तरावर झालेले दिसते. म्हणजेच गावचा कारभार पाहणारी ग्रामपंचायत संसदेप्रमाणेच कार्य करते. त्यामुळे देशात एकसुत्रता पहायला मिळते. म्हणून केंद्र पातळीवरील प्रशासन व्यवस्थेला मजबूत करण्याचे काम स्थानिक प्रशासन व्यवस्था करतात असे म्हणता येईल.

लोकशाही सर्व सामान्य नागरिका पर्यंत पोहचविण्याचे काम स्थानिक स्वराज्य संस्थानी केल आहे. त्यामुळे आज देशातील कारभार आपणास स्थानिक स्वराज्य संस्था काय भूमिका बजावतात हे दिसते. स्थानिक स्वराज्य संस्थेची प्राचिन काळापासून अमलबजावणी झालेली असून ब्रिटिश काळात त्याला गति मिळालेली आहे. तसेच स्वातंत्र्योत्तर काळातही घटनाकारांनी त्यांना तेवढेच महत्त्व दिले आहे. कारण लोकशाहीची अमलबजावणी करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था अत्यंत महत्त्वपूर्ण कार्य करते. यासाठी तत्कालीन शासन व्यवस्थेत घटनेत विविध दुरुस्त्या करून स्थानिक स्वराज्य संस्थेला मजबूती दिलेली आहे या सर्व मुद्याची चर्चा प्रस्तुत लेखात करावयाची आहे.

Keyword : स्थानिक प्रशासन, लोकशाही, ग्रामस्तर, राज्यघटना, घटना दुरुस्ती.

प्रस्तावना :

भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा इतिहास प्राचीण व वैभव संपन्न आहे. या संस्थेचे अस्तित्व वैदिक काळापासून आहे. वेद, पुराणे, उपनिषद, धर्मग्रंथ, स्मृतीशास्त्र व काही प्रवास वर्णनात्मक ग्रंथ इत्यादीमधून भारताच्या प्राचीन काळातील स्थानिक पुरावे मिळतात. ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य भारतीयांचे जिवन व्यापून टाकले होते. भारतातील या संस्थांचा इतिहास म्हणजे शतकानुशतके संथपणे पाहणारा प्रवाह आहे. कलमानुसार त्या प्रवाहास कधी अधिकवेळ मिळाला. तर काही वेळा त्या संस्थांचा इतिहास असा काही प्रगतीच्या दिशेने वाहू लागतो की, त्यामुळे व्यक्तीचे, समाजाचे आणि राष्ट्राचे जीवनच बदलेले आढळते.

मध्ययुगीन कालखंडामध्ये शहरी व्यवस्थापनावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले. परंपारिक पंचायतीच्या कामाकाजात मात्र कोणताही विशेष हस्तक्षेप करण्यात आला नाही परंतु सत्तास्पर्धामुळे या काळात आधिकारांचे केंद्रीकरण केले गेले. त्याचा परिणाम तत्कालीन सर्वच स्वशासनावर झाला. मात्र ब्रिटिश काळात त्यांचे पारंपारीक अस्तित्व नष्ट करण्यात आले. तरी हि भारतीय आधुनिक स्थानिक स्वशासनाची संघटन व कार्यपद्धती मुख्यतः ब्रिटिश शासनाची देणगी आहे. ब्रिटिश हे लोकशाहीचे पुरस्कर्ते असले तरी त्यांनी भारतात स्थानिक स्वशासनासंबंधी निर्णय घेताना केवळ प्रशासकीय सुविधाच नजरेसमोर ठेवल्या. ब्रिटिश शासनावरील भारतीयांचा राजकिय दबाव जसा जसा वाढत गेला तसे तसे त्या शासनाने स्थानिक स्वराज्य संस्थाना प्रतिनिधिक स्वरूप देण्याच्या दिशेने प्रयत्न केले आणि त्यांच्या अधिकारांमध्ये वाढ केली. खऱ्या अर्थाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विकास ब्रिटिशांच्या धोरणाचा परिणाम होय.

संशोधन पद्धती : स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा उदय व विकास या प्रस्तुत अभ्यासासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धती, विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती व तात्विक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला जाणार आहे. त्याच बरोबर द्वितीय स्त्रोत म्हणून संदर्भग्रंथ, पुस्तके, लेख, अग्रलेख, संकेत स्थळे इ. स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात येईल.

उदय व विकास :

वैदिक काळातील इतिहासाच्या अभ्यासातून वैदिक पंचायत व्यवस्था होती असे दिसते. वैदिक काळातच ग्रामपंचायतीची निर्मिती झाल्याचे दिसते. वैदिक काळातील ग्रंथामध्ये सभा व समित्यांचा उल्लेख आढळतो. या सभा व समित्या निःपक्षपणे काम

करित होत्या महाभारतकालीन व्यवस्थेत सुद्धा सभेसारख्या संस्थेचे अस्तित्व होते तसेच महाभारताच्या शांतिपूर्व नावाच्या आध्यायात देखील याचे वर्णन आढळते. रामाचण आणि महाभारतामध्ये स्थानिक प्रशासनासंबंधीचे विचार उपलब्ध आहेत, मनुस्मृती या ग्रंथात देखील स्थानिक शासनपद्धतीला महत्व दिले आहे. मनुने सत्ता विकेंद्रीकरणाची संकल्पना मांडली व विकेंद्रीकरणाच्या माध्यमातून स्वशासनाची निर्मिती झाली पाहिजे असे मत मांडले. मनुने शासनाचा प्रमुख घटक ग्राम हाच मानला आहे.

मध्ययुगीन कालखंडात मुगल राजवट केंद्रिय एकमुखी शासन व्यवस्था होती. शहरातील शांतता व सुव्यवस्था राखण्याचे कार्य कोतवाल या अधिकाऱ्याकडे असे. मुगल काळात सामराज्याचे सभा आणि परगणा असे भाग असत. बाबर ते अकबर या मोगल बादशहांच्या काळामध्ये ग्रामीण प्रशासकीय व्यवस्थित हस्तक्षेप झाला नाही. नागरी प्रशासकीय यंत्रणा भिन्न होत्या मोगल कोणताही हस्तक्षेप करण्यात आला नाही. परंतु सत्तास्पर्धेमुळे या काळात अधिकारांचे केंद्रीकरण होत गेले, ज्याचा परिणाम सर्वच स्थानिक संस्थानावर झाला. तरी ही मध्ययुगात पंचायतीची स्वयत्तता कायम होती.

पुढे १७ व्या शतकामध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्थानिक प्रशासन सुधारण्यावर भरदिला. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी अष्टप्रधान मंडळाची स्थापना केली. या नवीन यंत्रणेने ग्रामपंचयातीना पुनरुज्जीवित करण्याचे काम केले. त्यामुळे या काळामध्ये स्थानिक संस्थांना एक वेगळी दिशा मिळाली. पुढे भारतामध्ये ब्रिटिश सत्तेची स्थापना झाल्यावर प्राचीन स्थानिक संस्थेचे विघटन झाले. त्यांचे पारंपारिक अस्तित्व संपुष्टात आले. परंतु आज आपण ज्या स्थानिक स्वराज्य संस्था पाहतो. ती ब्रिटिश राजवटीच्या काळात विकसीत होत गेली. त्यांनीच या संस्थांना खऱ्या अर्थाने प्रतिनिधिक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला. “भारतातील आधुनिक स्थानिक सत्तेची पायाभरणी ब्रिटिश सत्तेच्या स्थापने नंतर झाली.” कारण राज्य कारभाराविषयी भारतीय जनता जागृत झाल्यामुळेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांत भारतीयना प्रतिनिधित्व देण्यात आले.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा विकास :

१९४८ मध्ये केंद्रिय आरोग्यमंत्री अमृत कौर यांनी देशातील सर्व राज्यांच्या स्थानिक स्वराज्य विकासासाठी प्रमुख मंत्र्यांची बैठक दिल्लीत बोलावली. या बैठकीच्या उद्घाटन प्रसंगी तत्कालीन पंतप्रधान पं.नेहरु म्हणाले “स्थानिक स्वराज्य संस्था या खऱ्या अर्थाने लोकशाही व्यवस्थेच्या आधार आहेत आणि असावयास पाहिजे. आम्हास अशी सवय झाली की लोकशाहीच्या प्रशासनाच्या उच्च स्तरावर विचार करित असतो. खालच्या स्तरावर नाही, परंतु जोपर्यंत खालचा आधार होत नाही. तो पर्यंत वरच्या स्तरावर लोकशाही सफल होत नाही”. त्यामुळे स्थानिक संस्थांमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

स्वातंत्र्यानंतर खऱ्या अर्थाने विकास घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. स्वातंत्र्यानंतर भारतामध्ये स्थानिक स्वशासन संस्थेला नवी दिशा मिळाली. महात्मा गांधींची ग्राम स्वराज्याची संकल्पना, मार्गदर्शक तत्वांच्या माध्यमातून प्रत्यक्षात आणण्यासाठी सकारात्मक प्रयत्न करण्यात आले. ग्रामीण भागाला केंद्रबिंदू मानून विकासाची वाटचाल सुरु करण्यात आली.

घटनात्मक तरतुदी :

भारतीय राज्य घटनेच्या भाग ९ मध्ये पंचायती संबंधी घटनेच्या कलम २४३ (क) ते कलम २४३ (ण) मध्ये आढळतात. नगरपालिकासंबंधी घटनेच्या भाग ९ (क) कलम २४३ (त) ते २४३ (य,छ) मध्ये विविध तरतुदी आढळतात. भारतामध्ये बहुसंख्यांक लोक ग्रामीण भागात राहतात. त्यामुळे नेतृत्वाला चालाना देण्यासाठी १९५२ मध्ये सामुहिक विकास कार्यक्रमाची सुरुवात करण्यात आली तसेच १९५३ राष्ट्रीय विस्तार सेवा हा कार्यक्रम सुरु करण्यात आला. ग्रामीण व शहरी स्थानिक स्वशासनाच्या संदर्भात काही समित्या व आयोग स्थापन करण्यात आले. उदा. बलवंतराय मेहता समिती- १९५७, प्रथम प्रशासकीय सुधार आयोग १९६६, अशोक मेहता समिती-१९७७, जी.व्ही.के.राव समिती- १९६५, ७३ वी घटनादुरुस्ती राजीव गांधी यांनी तयार केल्याने पंचायतराज विधेयक अंमलबजावणी विधेयक पी.व्ही.नरसिंहराव पंतप्रधान झाल्यानंतर डिसेंबर १९९२ मध्ये ७३ घटनादुरुस्तीच्या रुपाने ते विधेयक पास करण्यात आले. २४ एप्रिल १९९३ पासून ७३ व्या घटनादुरुस्ती विधेयकांची अंमलबजावणी सुरु झाली. या कायद्याने राज्यघटनेत ११ वे परिशिष्ट जोडले असून त्यामध्ये पंचायत राजच्या अधिकार कक्षात येणाऱ्या विषयाची माहिती दिली आहे. या महत्त्वाच्या विधेयकामुळे पंचायतराज संस्थांना नवी दिशा मिळाली. व पंचायतराज

व्यवस्थेला संविधानिक दर्जा मिळाला. या दृष्टिकोनातून ७३ व्या घटना दुरुस्तीने निर्माण केलेले संविधान अनिनियम १९९२ महत्वपूर्ण ठरते. या घटनादुरुस्ती नुसार पंचायतराज संस्थामध्ये महिलांना ३३ टक्के जागा आरक्षित ठेवण्यात आल्या आहेत.

७४ व्या घटना दुरुस्ती १९९१ मध्ये नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थाना घटनात्मक दर्जा मिळवून देणारे घटनादुरुस्ती विधेयक लोकसभेत मांडण्यात आले. डिसेंबर १९९२ मध्ये तो लोकसभेत संमत व राज्यसभेत ही संमत झाले. त्यानंतर निम्याहून जास्त राज्य विधानसभांची त्याला मान्यता मिळाली. २० एप्रिल १९९३ रोजी त्यावर राष्ट्रपतीची स्वाक्षरी झाली. व १९९३ पासून त्याची अंमलबजावणी सुरू झाली. ७४ व्या घटनादुरुस्तीने “नगरपालिका” या शीर्षकाखाली भाग ९ ‘अ’ राज्यघटनेमध्ये समाविष्ट करण्यात आला. यामध्ये २४३ ‘पी’ ते २४३ झेड. जी’ अशी कलमे आहेत त्याच बरोबर त्या कायद्याने १२ वे परिशिष्ट जोडण्यात आले. संविधानाच्या २४३ ‘क’ नुसार प्रत्येक राज्यात लोकसंख्येनुसार नगरपंचायत, महानगरपालिका अशा प्रकाराच्या नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थापन करण्यात येतील.

सारांश :

प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत स्थानिक स्वराज्य विविध महत्वपूर्ण बदल झाले आहेत. भारतीय लोकशाही समजून घेण्यासाठी स्थानिक संस्था समजने अत्यंत गरजेचे आहे. कारण खऱ्या लोकशाहीची अंमलबजावणी स्थानिक स्वराज्य संस्थाच करतात. म्हणूनच घटनेत वेळोवेळी दुरुस्ती करून यांना घटनात्मक स्वरूप बहाल केले आहे.

निष्कर्ष :

१. स्थानिक स्वराज्य संस्थेला प्राचीन काळापासून इतिहास आहे.
२. ब्रिटिश काळात स्थानिक स्वराज्य संस्थांना महत्व प्राप्त झाले.
३. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा विकास झपाट्याने झाला.

संदर्भग्रंथ :

१. श्रीनिवास डॉ. शर्मा-पंचायतराज एवं ग्रामीण विकास- नई दिल्ली, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, दारियांगज- २००४ पृ.क्र. १६
२. पाटील ‘डॉ’ वा.भा — स्थानिक स्वराज्य संस्था — जळगाव, प्रशांत पब्लिकेशन्स २००९ पृ.क्र.४२
३. नलवाडे डॉ. पं.शे.- सल्ला विकेंद्रीकरण आणि ७३ वी संविधान दुरुस्ती — औरंगाबाद. चिन्मय प्रकाशन प्रथम आवृत्ती २००८ — पृ.क्र.६८
४. कुलकर्णी प्रा. स.ना. — भारतीय स्थानिक स्वशासन — नागपूर, विद्या प्रकाशन प्रथम आवृत्ती २००० पृ.क्र. २
५. महाराष्ट्र २०१२ नितीन प्रकाशन पुणे २०१२ पृ.क्र.१७५
६. शर्मा हरिशंकर — प्राचीन भारत का इतिहास — जयपूर, साधना पब्लिकेशन १९९२ पृ.क्र.११